

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УКРАЇНА КРІЗЬ ВІКИ

Збірник наукових праць на пошану
академіка НАН України, професора
Валерія Смолія

Київ 2010

Затверджено до друку
вченою радою Інституту історії України НАН України
17 грудня 2009 р., протокол № 10

Тексти подаються в авторській редакції

Відповідальний редактор –
академік НАН України О. Онищенко

Оригінал-макет підготувала
С. Блащук

Тексти до друку підготували
Г. Березанська та Н. Ярмо

Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 1096 с.
ISBN 978-966-02-5552-4

Видання присвячене 60-річчю від дня народження академіка НАН України, директора Інституту історії України НАН України В.А. Смолія. У розвідках, вміщених на його сторінках, висвітлюється широкий спектр проблем української історії від найдавніших часів до сьогодення, а також порушено питання теорії та методології історичної науки, історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін, багато з яких досліджуються вперше, або оцінюються з позицій сучасної історичної науки. Серед його авторів – вчені з академічних установ та вузів України, науковці з Росії, Білорусі, Польщі.

Видання розраховане на науковий та викладацький загал, студентів, всіх, хто цікавиться історією.

ISBN 978-966-02-5552-4

© Інститут історії України
НАН України, 2010

Ідея підготовки наукового збірника «Україна крізь віки» виникла не спонтанно. Тим самим творчий колектив хотів засвідчити ту тяглість в сучасній історіографічній традиції щодо створення наукових синтез, яку було закладено на порозі III тисячоліття реалізацією унікального історичного проекту – представленням у 15-ти томах авторських монографій, об'єднаних єдиною одноіменною серією, новітньої версії національного історичного процесу. Біля витоків цього проекту, високо поцінованого українським загалом, стояв академік НАН України Валерій Андрійович Смолій.

Готуючи для нього свій скромний, але щирий подарунок, колеги, друзі, учні поклали в основу збірника основний засадничий принцип серії – в мозаїці нових поглядів, підходів, проблем на його сторінках постає наскрізний зріз багатовікової історії України, переважно в площині наукових зацікавлень ювіляра, однак із сегментним вкрапленням тематики, що хронологічно належить як більш раннім, так і пізнішим епохам. І хоча збірнику й притаманна певна представницька обмеженість як на персональному та тематичному рівнях, так і у репрезентативності побутуючих нині в історичній науці пошукових напрямів і дослідницьких можливостей, безсумнівною його перевагою є те, що вміщені у ньому студії демонструють поступ сучасного історіографічного процесу у всій множинності варіативних інтерпретаційних можливостей.

40 РОКІВ СЛУЖІННЯ КЛІО

2010-й рік багатий на ювілейні дати для дійсного члена Національної академії наук України Валерія Андрійовича Смолія. Вже в перший день Нового року відомий дослідник української історії відзначає своє 60-ліття. 40 років тому, по закінченні у 1970 році історико-філологічного факультету Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, почалося його самовіддане служіння примхливій богині Кліо – покровительниці знань про минуле людства. Водночас виповнюється 35 років відтоді, як у 1975 році було захищено кандидатську дисертацію, а ще через десять років тридцятип'ятилітній вчений отримав ступінь доктора історичних наук за одне з перших в радянській історіографії дослідження, присвячене вивченню соціально-політичного зрізу свідомості широкого суспільного прошарку українського ранньомодерного соціуму. Вагомий особистий внесок В.А. Смолія у розвиток української історичної думки був високо оцінений науковим загалом, і 15 років тому – у 1995-му – його обирають академіком НАН України.

Гадаємо, подібний збіг в одному ювілейному році такої кількості знакових віх професійного зростання є вельми вагомою підставою оглянути пройдений Валерієм Андрійовичем в науці шлях (розпочавши свою трудову діяльність шкільним учителем, він зумів повноцінно реалізувати себе в іпостасях вченого, організатора наукового процесу, вузівського професора та адміністратора), щоб належно визначити його сьгоднішнє місце в національній історіографії та побажати йому нових творчих злетів.

Потенційно становлення та формування професіонала перебуває в прямій залежності від певної групи чинників, першорядну роль серед яких відіграють набуті від природи здібності та закладені у дитячі та юнацькі роки системи ціннісних, моральних та світоглядних координат; те професійне середовище, в якому опиняється науковець на самих початках свого творчого шляху; нарешті – в цілому соціокультурна атмосфера доби.

В обдарованості В. Смолія аналітичним розумом, що сформував із нього серйозного, вдумливого дослідника, сумніватися не доводиться. Як і в тому, що вже з дитинства, з родинного кола виніс він потяг до знань, високу працездатність, людську порядність, повагу до людей старшого покоління, вміння вислуховувати й цінувати чужу думку, поважати людську гідність.

Без сумніву, повезло йому і з вчителями. Його наставниками в студентські роки були такі відомі далеко за межами одного з провідних на Поділлі вищих

навчальних закладів професори, як Л. Коваленко та П. Лаптін, які заклали в здібного студента навичку до наполегливої системної роботи з історичним джерелом. По вступі в аспірантуру Інституту історії АН УРСР він отримав не лише добрих наукових керівників (спочатку кандидатською дисертацією В. Смолія опікувався доктор історичних наук В.А. Дядиченко, а по його смерті у 1973 р. – член-кореспондент АН УРСР Ф.П. Шевченко), а й опинився в інтелектуальному оточенні наукової української еліти другої половини ХХ ст., зокрема, таких відомих вчених в царині його дослідницьких інтересів, як В.О. Голобуцький, І.О. Гуржій, К.Г. Гуслистий, О.С. Компан, В.О. Маркіна та інші. З часом міцні творчі контакти пов'язали молодого науковця з М.П. Ковальським, Ю.А. Мициком Г.К. Швидько, П.В. Михайлиною, В.В. Грабовецьким, іншими відомими українськими науковцями. Багато корисного, особливо в методологічному плані, виніс він із наукових контактів з російськими істориками О.С. Дружиніною, М.В. Нечкіною, В.І. Бугановим, О.О. Преображенським, Г.А. Хорошкевич, А.О. Сахаровим, Г.О. Саніним, Д.М. Флорею...

Проте далеко несприятливою для вільного наукового пошуку виявилася та загальна атмосфера, в якій В.А. Смолію довелося робити свої перші кроки на дослідницькій ниві. Він прийшов у велику науку 1972 року – тієї межі, що «справою П. Шелеста» відділила недовгу добу «хрущовської відлиги», з її короткочасним послабленням ідеологічного тиску на український інтелектуальний загал та деякою активізацією студіювання в галузі україністики, від нової хвилі стагнації цієї сфери, що супроводжувалася новим адміністративним регулюванням не лише дослідницьких програм, а й творчих доль науковців. Черговий поворот в бік авторитаризму в 70-х – першій половині 80-х років минулого століття знову витіснив на маргінали історіографії і без того дозовані наукові проблеми української історії доби середньовіччя й нового часу, натомість вже вкотре надавши перевагу новітнім кон'юнктурним студіям та жорстко детермінованій проблематиці радянської доби.

Однак спокуса в такій ситуації обрати більш сприятливий для кар'єрного зростання тематичний та хронологічний зріс української історії обійшла стороною молоду людину, що тільки-но ставала на шлях серйозної наукової роботи.

Ще з студентської лави його раз і назавжди прив'язав до себе буремний, сповнений перипетій та кардинальних переломів український ранній новий час, переважно XVII–XVIII ст. Його першою ґрунтовною працею в цій добі, не рахуючи журнальних статей та тематичних нарисів до колективних монографій, які тоді домінували в історіографії, стала виконана на матеріалах кандидатської розробки книга «Возз'єднання Правобережної України з українськими землями у складі Російської держави». Хоча й написана у руслі марксистської парадигми історичного процесу (що цілком зрозуміло), праця

переконливо продемонструвала, що в історичну науку прийшов вдумливий дослідник, здатний за послідовністю окремих фактів і подій прослідкувати сутність досліджуваного явища. Появою другої монографії, що стала основою докторської дисертації, вчений засвідчив свою спроможність працювати в значно ширших межах, ніж це традиційно передбачалося позитивістською історіографічною схемою, фактично вийшовши на багатшаровий рівень відтворення історичної дійсності.

Сьогодні в науковому доробку В.А. Смолія понад 1000 праць, присвячених найрізноманітнішим аспектам класичної доби української історії. Це і невеликі есе чи передмови до студій колег або літературних творів на історичні сюжети, і ґрунтовні наукові статті, присвячені окремим проблемам як в їх подієвому, так і сцієнтичному вимірах, і розлогі розділи до великих наукових проєктів, і, безперечно, побудовані на ґрунтовній джерельній базі та міцній теоретичній основі індивідуальні монографії, які, по суті, заклали підвалини нової концепції українського історичного процесу раннього нового часу та відкрили перспективи розуміння крізь її призму багатьох наступних за цим явищ національної історії. Знаковими на цьому шляху стали розвідки «Як і коли почала формуватися українська нація» (1991); «У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII ст.» (1992); «Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення» (1993).

В наступні за цим роки у співпраці з доктором історичних наук В.С. Степанковим було реалізовано такі масштабні наукові проєкти, як «Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет» (1993; 2-ге доп. вид. – 1995; 3-є вид., перероб. і розш. – 2009); «Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації» (1997); «Українська національна революція середини XVII століття: проблеми, пошуки, рішення» (1999); «Богдан Хмельницький: Біографічний нарис» (2002); «Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття» (2008). Високим теоретичним виміром позначена книга авторів, присвячена революційним подіям XVII ст. в Україні, яка щойно побачила світ у Видавничому домі «Києво-Могилянська академія».

Всі ці праці створювалися вже в новій історіографічній ситуації, яку започаткував для України злам 80-х – 90-х років. І справа тут не лише в нових суспільно-політичних реаліях, що настали після 1991 року і відповідно відкрили нові пошукові можливості в сфері українознавства, безумовно, задіюючи в цей процес і вітчизняну історичну науку. Справа в тому, що, вивільнюючись із адміністративних та ідеологічних тенет організованої за радянським зразком моделі розвитку, українська історіографія вставала перед проблемою пошуку свого місця в інтегрованому просторі Європи, проблемою прийняття тих «правил гри», які в ньому на цей час оформилися. Цей процес виявився надзвичайно складним. Відірване протягом десятиліть як від

магістралей світового наукового поступу, так і від власної національної традиції, ізольоване, по суті, від контактів із зарубіжними науковими центрами, професійне середовище українських істориків повільно і важко (як і у більшості постсоціалістичних країн) адаптувалося до нових умов. Певною мірою ситуація ускладнювалася й тим, що внутрішня трансформація методологічної і структурної організації історичної науки співпала із загальною т. зв. методологічною кризою, що значно посилило дискомфортний стан, тенденції пристосуванства й конформізму, що охопили частину наукової спільноти. Важко сприймалися нові віяння, які входили органічною складовою у простір української історіографії, розмаїття методологій, концепцій, світоглядних парадигм, плюралізм думок і конструктивний цивілізаційний діалог, які на початок ХХІ ст. вже стали нормою для української історичної науки.

В таких доволі складних історіографічних умовах виразно виявилася визначальна складова наукового мислення В.А. Смолія. Вчений не вдався, подібно до частини своїх колег, до безплідних дискусій, таврування виявів імперського та радянського минулого в історичній думці або спроб вибудови нового історіографічного простору в Україні за пропонованими вже зразками. В нових умовах найбільш рельєфно проявилось його вміння синтезувати й аналізувати, акумулювати досвід розв'язання окремих наукових проблем й за цим вбачати загальну перспективу перебігу всього історичного процесу в сукупності його політичних, економічних, соціальних, культурно-ментальних складових, в його системному й антропологічному вимірах, а отже накреслювати основні магістралі його наукової реконструкції. Його праці цього часу (як присвячені певним історичним проблемам, так і методологічного характеру) наповнені вповні конкретним змістом. Йдеться про визначення пріоритетів в дослідженні класичного періоду української історії від найдавніших часів до початку ХХ ст. Такими, на його думку, насамперед мали стати процеси державотворення, особливо за часів Київської Русі та козацької доби, національно-визвольних рухів та культурно-національного відродження України, соціально-етнічних процесів тощо.

Цілком природно, що його власна увага насамперед звертається при цьому на ХVІІ ст., а саме добу Національно-визвольної війни українців під проводом Б. Хмельницького, яка змінила весь хід української історії, та творення в процесі кардинальних суспільних трансформацій Української держави раннього нового часу. До пошуків в царині цієї багатоаспектної проблематики вчений націлює й своїх учнів. Так закладаються підвалини становлення в новітній українській історіографії на традиціях кінця ХІХ – початку ХХ ст., але на сучасних методологічних основах нової державницької школи.

Разом з тим він добре усвідомлює, що витoki тих суспільних трансформацій, які переживає український соціум у ранньомодерну добу, слід відшукувати у давньоруському та литовському періодах, а отже їх дослідження

слід забезпечити належним науковим потенціалом. Як завідувач відповідного наукового підрозділу, вчений спрямовує і координує наукові пошуки в античній і давньоруській добі української історії, за середньовіччя і нового часу як в суто історичному, так й історіографічному контекстах. Отже, про наукову школу академіка В.А.Смолія сьогодні можна говорити вже в значно ширшому трактуванні.

Водночас науковець твердо переконаний в тому, що до створення нової версії української історії в історіографію потрібно повернути доробок попередніх наукових генерацій. Саме тому його значна увага концентрується на активізації археографічної діяльності, перевиданні історіографічної спадщини. За активного сприяння і безпосередньої участі вченого на зламі 80-х – 90-х років український читач мав змогу познайомитися з працями таких корифеїв української історичної думки, як В. Антонович, М. Грушевський, М. Костомаров, Д. Дорошенко, О. Єфименко, А. Яковлів, Д. Яворницький, В. Липинський та інші. Водночас за його редагуванням світ побачили документальні пам'ятки з української історії, як-то твори Г.Л. Боплана, О. Рігельмана, Ф. Софоновича, корпусні видання архівних документів кінця XVI–XVIII ст. Свою діяльність в царині української археографії вчений продовжив і надалі. Вже будучи директором Інституту історії України НАН України, він підтримав такі археографічні проекти, як «Руська (Волинська метрика. Регістри документів Коронної канцелярії для українських земель)» (2002); «Універсали Івана Мазепи. 1687–1709» (2002); двотомне документальне зібрання «Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року» (2003–2005); ««...То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів» (2006); «Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії» (2007); «Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали» (2007) та багато інших.

В. Смолій виявився і в числі тих перших українських істориків, які відразу ж по знятті «залізної завіси» почали інтенсивно налагоджувати творчі контакти з науковцями закордонних українознавчих центрів. Дещо згодом, кординуючи вироблення інтегральної моделі українського історичного процесу та виступаючи за активізацію в українській історичній науці досліджень компаративного характеру, науковець виступив ініціатором створення та очолив такі позаінституційні осередки, як Українська філія Міжнародного наукового товариства по вивченню XVIII ст., а також Український національний комітет з вивчення країн Центральної й Південно-Східної Європи, сфера діяльності якого значно розширилася за останній час.

Сьогодні в полі зору академіка В.А. Смолія, як і раніше, залишається широкий спектр проблем історії українського козацтва (по суті, цю проблематику він фактично повернув у тематичне поле української історіографії після кількох десятиліть забуття, як, до речі, створенням низки яскравих портретів історичних діячів минулого та української наукової еліти став біля витоків

відродження вітчизняної наукової біографістики); національно-визвольних змагань українців у добу середньовіччя і нового часу; ментально-свідомісного і соціального зрізів української історії; питань становлення національного етносу та самобутнього розвитку його культури; перебігу державотворчого процесу в Україні в XVII–XVIII ст.; міждержавних відносин в Центрально-Східній Європі та місця і ролі в них українського фактора тощо.

Водночас останнім часом його увага все більше звертається на історіософсько-теоретичне осмислення національного історичного процесу, створення методологічних та методичних студій, а також узагальнюючих оглядів сучасного стану історіографії, які мають питома прогностичне навантаження. Зокрема, вчений сміливо торкається питань визначення пріоритетів в історичній науці, реалізації на національному ґрунті масштабних інтеграційних проєктів, взаємовідносин професійного наукового середовища і влади тощо.

Свої ідеї щодо перспектив розвитку української історичної думки В.А. Смолій реалізує не лише у власних наукових проєктах. Перейняти на себе провідну у державі академічну історичну установу на початку 90-х років, у час матеріальної скрути, коли наука в Україні, по суті, опинилася в умовах виживання, і при цьому не лише зберегти, а й значно підсилити її науковий потенціал – справа не проста. Академіку В.А. Смолію вдалося це зробити, (можливо, ціною певного самовідречення від власних наукових планів) зокрема, і шляхом реалізації кількох комплексних наукових проєктів поза бюджетним фінансуванням, які були прихильно сприйняті і належно поціновані суспільством. Водночас вони стали засадничими у творенні сучасної наукової версії історії українського народу.

Першим таким синтезним викладом стала п'ятнадцятитомна серія «Україна крізь віки», яка послідовно охопила всі періоди та вузлові явища національної минувшини й була удостоєна Державної премії України в галузі науки і техніки. Знаковими на цьому шляху стали двотомна «Історія України: нове бачення», яка витримала кілька видань і значною мірою заповнила той підручковий вакуум, який гостро давався взнаки на перших порах незалежності; «Все про Україну» (1998), «Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001)» (2001), «Уряди України у XX столітті: науково-документальне видання» (2001), «Видатні діячі України минулих століть: Меморіальний альманах» (2001), «Київ: Енциклопедичне видання» (2001), «Нариси з історії дипломатії України» (2001), «Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.» (2002), 3-й том фундаментального академічного видання «Історія української культури» (2003), «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки» (2003), «Україна і Росія в історіографічній ретроспективі: Нариси в 3-х т.» (2004), «Україна – козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах» (2004). Із широкоформатних видань останніх років не можна не згадати двотомні нариси «Історія

українського селянства» (2006) та «Історія українського козацтва» (2006–2007); «Україна: політична історія XX – початку XXI століття» (2007); «Політична система для України: Історичний досвід і виклики сучасності» (2008); п'ятитомна «Історія державної служби в Україні» (2009) та ін. Від 2004 р. Інститут історії України розгорнув великий проект науково-довідкового характеру «Україна: Хроніка XX століття». Успішно реалізуються масштабні за своїм задумом і задіяними творчими ресурсами перше в українській історіографії енциклопедичне наукове видання «Звід пам'яток історії та культури України» та багатотомна науково-документальна серія «Реабілітовані історією».

Окрім того, з ініціативи вченого були започатковані серія біографічних нарисів, документальні серійні видання «Пам'ятки історії України», «Історія України в прозових творах і документах» тощо. Окремо слід відзначити фундаментальний науковий проект, по суті, національного значення «Енциклопедія історії України». В його реалізації фактично задіяний весь науковий потенціал держави.

На новий рівень виведено і науково-дослідну проблематику, над якою останніми роками працюють наукові підрозділи Інституту. До речі, ті організаційні зміни, яких зазнала за цей час його структура, органічно впливають саме із потреби забезпечення належного виконавського рівня в нових напрямках наукових пошуків. Такими, зокрема, стали науково-дослідницькі програми: становлення та історична еволюція Української держави; політична культура та проблеми ментальності українського суспільства; українське суспільство в системі європейської та світової цивілізацій; історія міжнародних зв'язків України; Українські національні революції XVII і початку XX століть; Україна в подіях Другої світової війни; національно-визвольні і культурологічні змагання доби українського Відродження; суспільно-політичні структури та соціально-економічний комплекс підрадянської України; дослідження актуальних проблем української історіографії, публікація археографічної та історичної спадщини тощо. Лише у 2009 р. в Інституті розпочалися наукові розробки за 17-ма новими темами, серед яких, зокрема, «Влада та суспільство ранньомодерної доби у повсякденних практиках», «Українські державотворчі проекти 1917–1921 років: політичний, соціокультурний і етнічний виміри», «Академічні та доакадемічні образи українського історіописання», «Соціальні аспекти розвитку наукового потенціалу в Україні», «Український проект: моделі ідентичності, соціальні процеси, політичні практики (1990-ті – 2000-ні рр.)» тощо.

В умовах тієї масштабної видавничої діяльності, яка нині здійснюється науковцями Інституту, його директору став в нагоді той величезний редакційний досвід, до якого він прилучився ще під час праці над колективними багатотомними «Історією Української РСР», «Історією Києва»,

«Историей украинской историографии» тощо. Окрім редагування індивідуальних монографій своїх колег та підготовлених в Інституті колективних праць, В.А. Смолій входить до редакційних рад чи редакційних колективів 50-томного видання творів М.С. Грушевського; 5-томної «Історії української культури», редколегій часописів «Краєзнавство», «Архіви України», «Київська старо-вина», міжвідомчого наукового збірника «Архівознавство. Археографія. Джерелознавство» тощо. На новий якісний щабель з приходом його на посаду головного редактора піднялася діяльність «Українського історичного журналу», який спромігся повернути собі статус сучасної наукової трибуни української історіографії. Водночас в Інституті започатковано низку періодичних наукових щорічників, як-то «Україна в Центрально-Східній Європі», «Ruthenica», «Соціум», «Ейдос», «Регіональна історія України» тощо. Всі вони нині репрезентують в українській історіографії такі потужні наукові напрями, як нова політична, соціальна, інтелектуальна, глобальна та локальна історія, мікро- та макрорівні сучасного наукового студіювання.

Велику роботу проводить В.А. Смолій і по формуванню наукових кадрів істориків, генеруючи нові дослідницькі теми для кандидатських та докторських розробок не лише як науковий керівник, а й через ті кваліфікаційні ради, головою або членом яких він є, а також через координаційні ради Вищої атестаційної комісії України, профільні комітети та комісії в системі НАНУ.

Як науковця, наставника й адміністратора В.А. Смолія характеризує поєднання рис консерватизму і відкритості до нових віянь; яскраво виражений індивідуальний творчий почерк і готовність до колективної співпраці; відданість академічній традиції і промоторна потужність генератора сучасних наукових ідей.

Попри власний високий творчий потенціал, Валерія Андрійовича не можна сприймати лише як кабінетного вченого. Він відкритий (якщо це не виходить за його професійні інтереси) до спілкування із представниками ЗМІ; як і в попередні роки, охоче репрезентує набутий досвід і знання студентській молоді; акумулює здобутки сучасної історичної думки на сторінках як написаних власноруч, так і створених під його егідою шкільних та вузівських підручників нового покоління. Науковий доробок вченого, елітарний за своєю внутрішньою наповненістю, водночас легкий за стилем і доступністю викладу, є востребуваним в якнайширшій читацькій аудиторії.

Окрім колег по фаху, академічного середовища в полі спілкування академіка В.А. Смолія – літератори і митці, бізнесмени і політики різних рангів. Людей привертає до нього ширість і відкритість, увага до співбесідника, небайдужість до чужих проблем.

Вивівши в своє життєве і творче кредо вивільненність академічної науки від політичної кон'юнктури і обслуговування інтересів «владь предержажих», вчений не є прибічником гучних громадянських чи політичних акцій. Водночас

В.А. Смолія аж ніяк не можна віднести до категорії людей, байдужих до долі держави, що, зрештою, засвідчує і його перебування у 1997–1999 рр. на посаді віце-прем'єр-міністра України з питань гуманітарної політики, діяльність як радника Президента України. Здібності аналітика, помножені на добре знання історичних прецедентів суспільно-політичних процесів сучасності, дозволяють йому легко орієнтуватися у викликах сьогодення, робити обґрунтовані прогнози і передбачування не лише у науковій сфері. Однак раз і назавжди вивівши для себе у пріоритети поряд з приматом науки примат національного інтересу, академік В.А. Смолій зайняв чітку громадянську позицію, яка ґрунтується не на членстві в тих чи інших політичних організаціях з їх вузько корпоративними запитами та відкриттям перед своїми членами певних прерогатив особистісного характеру, а на поверненні українському суспільному загалу історичної пам'яті через створення сучасної, вільної від хронологічних та інтерпретаційних деформацій незаангажованої версії національного історичного процесу як невід'ємної складової європейської та світової цивілізації.

По суті, очолюючи сьогодні провідну в історичній галузі наукову інституцію держави, яка перетворилася на сучасний потужний науковий центр європейського зразка, академік В.А. Смолій має цілком реальні можливості впливати на вироблення комплексної програми інтегрування української складової у світові історіографічні процеси. Людина, віддана справі свого життя, принципової вдачі, працелюбна, комунікабельна і наполеглива, відкритий до викликів сьогодення, до свого ювілею Валерій Андрійович підійшов у розквіті сил, сповнений масштабних наукових планів і задумів. Від щирого серця побажаємо ювілярові життєвих гараздів, міцного здоров'я і довгої творчої перспективи.

Академік НАН України П.Т. Тронько

СЛОВО ПРО ВЧЕНОГО

Знаний український історик Валерій Андрійович Смолій народився у перший день 1950 року, в селі Авратин Волочиського району, що на Хмельниччині, у родині сільської інтелігенції, де знали ціну праці й людської гідності, виховували в дітях повагу до старшого покоління, закладали потяг до знань. Золота медаль, з якою юнак закінчив школу, відкрила перед ним шлях до вищої освіти.

Для навчання він обрав історико-філологічний факультет Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, вузу, добре відомого своїми традиціями. Саме у його стінах Валерій Смолій, завдячуючи кваліфікованим викладачам-наставникам, оволодів азами наукової роботи, навчився працювати з джерелами, співставляти події та факти, проникати у сутність історичних явищ. Вже в своїй дипломній роботі, присвяченій національно-визвольній боротьбі подолян в XVII ст., здібний студент виявив себе непересічним дослідником.

Отримавши 1970 року диплом з відзнакою, свій трудовий шлях Валерій Смолій розпочав у класних кімнатах середньої школи й вузівських аудиторіях, де відшліфовувалася його педагогічна майстерність, набувався досвід спілкування з учнівською та студентською молоддю. Але справжньою школою для майбутнього науковця стало навчання в аспірантурі Інституту історії АН УРСР, куди асистент кафедри загальної історії Ніжинського педінституту вступив у 1972 р.

Так склалося, що наукові інтереси Валерія Смолія визначилися якось відразу і назавжди. Це – комплекс проблем пізньосередньовічної та ранньомодерної історії України, доби, в якій тісно переплелися героїзм і трагізм національно-визвольних рухів українців, відбулося піднесення народної самосвідомості, сплеск національного державотворення. 1975 року молодий науковець достроково захистив кандидатську дисертацію на тему «Возз'єднання Правобережної України з українськими землями у складі Російської держави», на все життя зберігши повагу і вдячність до своїх перших наставників на науковій ниві – доктора історичних наук, професора Вадима Архиповича Дядиченка та члена-кореспондента НАН України Федора Павловича Шевченка.

По закінченні аспірантури Валерій Смолій залишився працювати в Інституті, спочатку на посаді молодшого, а з 1979 року – старшого наукового співробітника відділу історії феодалізму. Ще навчаючись в аспірантурі, він

Слово про вченого

включився у роботу зі створення багатотомної «Історії Української РСР». Упродовж 1975–1978 рр. науковець підготував низку параграфів до II-го тому цього видання загальним обсягом понад 12 друкованих аркушів. Спочатку він працював у складі редакційної групи, а згодом став членом редколегії тому. Його сумлінна праця над підготовкою макетів «Історії Української РСР» була відзначена подякою від дирекції Інституту.

З 1976 р. Валерій Смолій розпочав роботу над індивідуальною плановою темою «Антифеодальні рухи на Лівобережжі, Слобожанщині та Запоріжжі в першій половині XVIII ст.». Результати своїх наукових пошуків він апробував у численних публікаціях, які були позитивно зустрінуті фахівцями. За цикл праць із дослідження проблем українсько-російських відносин, соціальних та визвольних рухів на Правобережній Україні у XVIII ст. Президія Академії наук УРСР у лютому 1978 р. нагородила Валерія Смолія медаллю АН УРСР та премією для молодих учених, а 1981 р. – Почесною грамотою АН УРСР. Водночас він проводив і велику громадську роботу, популяризуючи українську історію через засоби масової інформації, а також як лектор і член методичної ради Київського обласного товариства «Знання».

На початку 1980-х років Валерій Смолій у складі редакційної колегії й авторського колективу взяв участь у підготовці тритомного академічного видання «Історія Києва». Розширювалося коло наукових інтересів дослідника, до яких логічними складовими увійшли питання економіки та політики, соціальної боротьби і національно-визвольних виступів, історії суспільно-політичної думки в Україні доби пізнього середньовіччя й раннього нового часу, становлення і розвитку вітчизняної культури, перебігу державотворчих процесів в Україні в XVII–XVIII ст. тощо.

Не шукаючи торованих шляхів у науці, Валерій Андрійович у 1980-х роках зосереджує увагу на дослідженні складної й водночас багатообіцяючої проблеми – вивченні свідомості українського суспільства ранньонОВОЇ доби. Підсумком багаторічного наукового пошуку в цій царині стала ґрунтовна монографія «Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII–XVIII ст.», що побачила світ у 1985 р. У вітчизняній історіографії це була перша спроба докладного розгляду в широкому історичному контексті суспільних поглядів різних соціальних груп. Того ж року набула завершеного вигляду й докторська дисертація на тему «Соціальна свідомість учасників народних рухів на Україні: друга половина XVII–XVIII ст.», захист якої викликав чималий інтерес і позитивні відгуки серед наукової громадськості.

Не зупиняючись на вже досягнутих наукових рубежах, історик постійно прагне рухатися вперед. Розширюється спектр досліджуваних ним проблем національної історії, а водночас і їх хронологічний діапазон. Набутий досвід дає змогу кваліфіковано підійти також до постановки та розв'язання низки

складних історіографічних питань. Нові грані дослідницьких можливостей історика відкрилися у серії нарисів про науковий доробок Михайла Грушевського, Володимира Антоновича, Олександри Єфименко, Дмитра Яворницького, Дмитра Дорошенка, В'ячеслава Липинського та ін. Ним ініційовано перевидання української історичної класики: 20-томного зібрання праць академіка Дмитра Яворницького, багатотомної «Історії України-Руси» академіка Михайла Грушевського, серій «Історичні романи й повісті», «Пам'ятки історичної думки» тощо.

В умовах тих трансформаційних процесів, які охопили соціогуманітарну сферу в цілому й історичну науку, зокрема, на зламі 80–90-х років минулого століття, Валерій Смолій зумів перетворити очолюваний ним із 1986 року відділ історії феодалізму (має назву історії України середніх віків із 1991 р., історії України середніх віків і раннього нового часу – із 2006 р.) на базовий підрозділ Інституту. Саме завдячуючи його зусиллям, тут склалася сучасна наукова історична школа, представники якої підняли цілий пласт проблематики з української історії, починаючи від доби античності й до кінця XVIII ст. Важливим аспектом їх діяльності стало дослідження державотворчого процесу та його формовиявів у різні історичні періоди.

Під керівництвом Валерія Андрійовича Смолія захистили дисертації понад 30 кандидатів і докторів наук. Працями високого рівня свою належність до його наукової школи засвідчують відомі в Україні та далеко за її межами доктори історичних наук Валерій Степанков, Олена Сидоренко, Володимир Ричка, Петро Сас, Віталій Щербак, Олександр Гуржій, Віктор Горобець, Тарас Чухліб, Олексій Струкевич, кандидати історичних наук Олена Русіна, Андрій Гурбик, Валентина Матях, В'ячеслав Станіславський, Борис Черкас та інші. Саме у цих науковцях історична школа академіка Валерія Смолія знайшла не лише гідних адептів та інтерпретаторів, а й передусім непересічних дослідників з досить високим евристичним потенціалом, здатних до самостійного пошуку в перспективній науковій проблематиці. Сьогодні ця наукова школа визнана в Україні й далеко за її межами – Росії та Польщі, Литві та Білорусії, Канаді та США, Великобританії та Німеччині, Франції та Італії тощо.

Визнанням наукових здобутків та значних організаторських здібностей Валерія Смолія стало призначення його в 1991 році заступником директора з наукової роботи, а вже через два роки, у грудні 1993 р., він очолив Інститут історії України НАН України.

Це був складний період у житті відродженої Української держави. Час вимагав пошуку нових форм і напрямів розвитку фундаментальних досліджень. Директор генерував ідеї, що мали повернути науці її іманентні функції. Він став одним із розробників новітньої концепції історії України, започаткувавши дискусію з питань методології історичного пошуку. Виявляючи

Слово про вченого

тактовність та гнучкість у поєднанні з вимогливістю, він зумів переконати співробітників Інституту в необхідності виходу на новий рівень досліджень та на нову дослідницьку проблематику. Вагомим прикладом у цьому стала його власна наукова діяльність.

Результатом інтенсивної пошукової роботи та опрацювання накопиченого документального матеріалу, а також осмислення тих процесів, які відбувалися в Україні на зламі середньовіччя – раннього нового часу, стала поява ряду праць, створених у співавторстві з давнім однодумцем, професором Кам'янець-Подільського національного університету, доктором історичних наук Валерієм Степановичем Степанковим, в яких викладено нові підходи до трактування низки питань суспільно-політичного процесу другої половини XVII–XVIII ст., зокрема, запропоновано нову концепцію Української національної революції та державотворення українців. Перу Валерія Андрійовича належать підручники з історії України для середньої і вищої школи, шкільні програми, посібники. Він виступив упорядником кількох книг для читання та навчальних хрестоматій з історії. Загалом В. Смолій має у своєму творчому доробку понад 1000 наукових і науково-популярних праць.

Водночас він є відповідальним редактором або заступником відповідального редактора багатьох колективних та індивідуальних монографій, збірників наукових праць, перевидань історіографічної класики. Валерій Смолій став засновником і головним редактором популярної серед українського загалу серії «Історія України в прозових творах і документах». Він є заступником голови Археографічної комісії НАН України з часу відновлення її діяльності у 1989 р.

1992 року Валерія Андрійовича Смолія було обрано членом-кореспондентом, а 1995 р. – дійсним членом Національної академії наук України. Уболіваючи за долю сучасної фундаментальної науки, академік В. Смолій проводить значну роботу щодо координації історичних досліджень, налагодження і зміцнення міжнародних наукових зв'язків. Він є головою Наукової координатційної ради з проблем історичної науки, віце-президентом Національного комітету істориків України, головою Ради з питань вивчення наукової спадщини та політичної діяльності академіка Михайла Грушевського. З його ініціативи у багатьох вузівських центрах країни створено регіональні осередки Інституту історії України, що сприяє істотному піднесенню рівня викладання історичних дисциплін у вищій школі нашої держави та залучення викладацького складу до активної наукової роботи. Попри всі труднощі, академік Валерій Смолій прагне не допустити самоізоляції вітчизняної науки, а відтак – її провінціалізації. Дієвим засобом розширення міжнародних контактів українських науковців стала низка зініційованих ним наукових конференцій, читань, семінарів (у тому числі й міжнародних), відрядження наукової молоді для праці в архівах, а також стажування у провідних наукових

інституціях зарубіжних країн. Водночас, як голова експертної ради ВАК України, голова спеціалізованої вченої ради з захисту дисертацій в Інституті історії України, член спеціалізованих вчених рад Київського та протягом кількох років Дніпропетровського університетів, академік В.Смолій приділяє значну увагу підвищенню науково-теоретичного рівня дисертаційних досліджень.

Завдяки його зусиллям помітно підвищилася останнім часом роль «Українського історичного журналу». Базуючись на кращих традиціях цього тривалий час єдиного профільного періодичного видання в Україні, новий головний редактор перетворив його на полігон апробації новітніх концепцій та ідей, що визначають напрями розвитку історичної науки.

Ще 1990 року за ініціативи, керівництва та безпосередньої участі доктора історичних наук Валерія Смоля у Черкасах на базі Черкаського державного педагогічного університету (тепер – імені Богдана Хмельницького) було започатковано щорічні історичні читання «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку». З 1996 р. на базі відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України функціонує створений ним Науково-дослідний інститут козацтва (керівник – доктор історичних наук Тарас Чухліб), який став першим в історії української історичної науки координаційним осередком з дослідження історичної генези та еволюції козацтва. Під його егідою відбулося кілька наукових симпозіумів, в яких узяли участь не лише вітчизняні, а й закордонні вчені, архівісти, музеєзнавці. На сьогодні НДІ козацтва видає періодичні збірники наукових праць – «Запорозька старовина» (Запорозжя), «Чорноморська минувшина» (Одеса) та «Січеславський альманах» (Дніпропетровськ).

У 2000 році на базі відділу історії України середніх віків і раннього нового часу створено спеціалізовані Центр досліджень з історії Київської Русі (завідувач – член-кореспондент НАН України Олексій Толочко) та Центр соціальної історії (на чолі з доктором історичних наук, професором Віктором Горобцем). Згодом ряд центрів з'явився і в інших відділах.

Сучасні умови вимагають від керівника наукової установи особливих рис, і серед них не останню роль відіграють здатність передбачати тенденції розвитку науки й пропонувати адекватні засоби розв'язання поставлених завдань. Ще на початку 1990-х років Валерій Андрійович говорив про необхідність створення в Інституті власної видавничої бази. Сьогодні – це реальність. Тим самим помітно скорочено той шлях, який проходить підготовлений науковцем рукопис до свого втілення в друковане монографічне видання, яке знаходить свого читача. Крім того, тепер кожен відділ має змогу видавати власний тематичний науковий збірник, в якому друкуються також статті провідних науковців та викладачів вищих навчальних закладів з усієї України.

Слово про вченого

Підвищилася і експертна функція Інституту. Вона виявляється, зокрема, в тому, що його співробітники постійно здійснюють експертизу різних законопроектів та рішень органів державного управління, готують різноманітні довідкові матеріали для Верховної Ради України і Кабінету Міністрів України, Вищої атестаційної комісії України тощо.

Нові грані професійних можливостей Валерія Смолія розкрилися в період його діяльності на посаді віце-прем'єр-міністра України (1997–1999 рр.). Висока державна посада вимагала доброго знання механізмів функціонування виконавчої влади в сфері гуманітарної політики, вироблення виправданих, обґрунтованих, зважених рішень, спрямованих на перспективу. Послідовно проводячи лінію на гуманізацію суспільства, створення такого соціокультурного, міжетнічного, міжконфесійного клімату, який максимально відповідав би інтересам кожної людини і держави в цілому, гармонізував стосунки між ними, він при цьому залишався насамперед вченим, в усьому покладаючись не на емоції чи політичні пристрасті, а на здоровий глузд, доцільність і суспільну користь.

Не полишаючи в цей час керівництва Інститутом історії України, Валерій Андрійович постійно тримав у полі зору проблеми колективу науковців, підтримував перспективні напрями наукових досліджень. Як державне замовлення саме в цей час почала створюватися багатотомна «Енциклопедія історії України» (на сьогодні п'ять томів видання вже побачили світ).

Упродовж 1998–2000 років вийшло 15 томів унікального наукового зібрання індивідуальних авторських монографій в серії «Україна крізь віки», до написання яких було залучено провідних українських вчених. Ідея і загальне керівництво проектом належать Валерію Смолію, який зумів об'єднати різних за поглядами та досвідом фахівців єдиним задумом і довести його до логічного завершення.

Громадськість і держава гідно цінують внесок академіка Валерія Смолія в розвиток вітчизняних історичних досліджень. У 1996 році його нагороджено відзнакою Президента України, а 1998 року присвоєно почесне звання Заслуженого діяча науки і техніки України. За видатні успіхи в науковій, громадській та державній діяльності Валерій Смолій удостоєний високої державної нагороди – орденів Ярослава Мудрого V та IV ступенів. Він є кавалером ордена «За заслуги» II і I ступенів, має чимало відомчих нагород.

Однак, незважаючи на високі посади, він продовжує залишатися відкритою в спілкуванні людиною, яка вмє слухати опонента, відшукувати раціональне зерно у будь-яких пропозиціях, поважати думку інших.

Щиро вітаючи ювіляра, колеги і друзі зичать йому добра, щастя і нових творчих здобутків, які збагатять українську історіографію.

Член-кореспондент НАН України Олександр Ресніт

Теорія та методологія

РЕГІОНАЛІЗАЦІЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ В КАТЕГОРІАЛЬНОМУ ВИМІРІ

Представляючи науковому загалу нове видання – щорічник «Регіональна історія України», його головний редактор, академік НАН України В.А. Смолій висловив цікаву й надзвичайно важливу для подальших наукових пошуків думку: поки не буде наповнена конкретним змістом формула про регіон як динамічну соціоекосистему і не проаналізований український регіоналізм як суспільне явище, марно сподіватися на розв’язання безлічі сучасних регіональних проблем і формування ефективної регіональної політики. Поставивши конкретне запитання: «Що може дати практиці і якою має бути українська регіоналістика?», Валерій Андрійович чітко окреслив коло завдань, які стоять у цьому контексті перед істориками, – оновлення термінологічного арсеналу регіональної науки, вироблення надійних критеріїв регіоналізації, дослідження історії України в регіональному вимірі, освоєння зарубіжного досвіду регіонального моделювання¹. Відтоді минуло два роки, і певні підсумки зробленого у цьому напрямі вже можна підвести. А проте лишається нерозв’язаною, і не лише в українському контексті, головна проблема – поняття «регіон», «регіоналізм», «регіоналізація» лишаються несталими, розмитими, допускають безліч трактувань.

Пояснити такий стан нескладно. Адже йдеться про полісемантичні, багатоаспектні категорії, і тому не доводиться дивуватися безлічі різнопланових визначень і багатоманітності дослідницьких підходів. Прив’язка до певної території і пошук бодай відносної відмінності від існуючих системних параметрів територіального поділу – єдине, що тут не підвладне смаковим тлумаченням. Регіон зовсім не обов’язково є таксономічною одиницею у територіальній ієрархії. Ним може бути і частина території (зона), і усталений виробничий комплекс, і адміністративно-територіальна одиниця, і міждержавне об’єднання, і об’єднання частин різних держав. Критерієм регіональності чи регіоналізації можуть виступати етнічна, мовна, культурна, релігійна

¹ Смолій В. Вступне слово // Регіональна історія України. – Вип. 1. – К., 2007. – С. 7–10.

подібність, політичні домагання, спільність економічних чи оборонних інтересів.

Як у системах управління, так і у широкому вжитку під терміни, пов'язані з регіоналістикою, підводяться досить різні типорозміри територій окремих держав. Серед спеціалістів і досі не завершені суперечки щодо того, чи варто підходити до них «нормативно» (тобто спираючись на чисто адміністративні принципи поділу), чи «аналітично» (тобто через групування певних територіальних зон з схожими або взаємодоповнюваними характеристиками)¹. Географи розрізняють регіони різних рівнів – від локального й національного до континентального і глобального, причому одні визначають регіон як господарсько-економічну спільність, а інші – як географічно-адміністративну одиницю. Кордони соціально-просторових одиниць найчастіше вимальовуються невиразно. Тому в історичних працях регіон – це здебільшого територіальний спосіб виокремлення і узагальнення, а не чітко окреслений об'єкт дослідження.

Пошук формальних критеріїв регіоналізації як на практиці, так і у науковій рефлексії – справа непроста. Рухливість внутрішніх кордонів, взаємопереплетення горизонтальних та ієрархічних зв'язків, часті «перекроювання» територій стають на заваді створенню універсальних методів соціопросторового членування. Як правило, дослідники визначають регіон або інтуїтивно, або на підставі адміністративно-територіальних критеріїв. Втім, домінують інструментально-цільові підходи.

Найбільшу трудність для конструювання категоріальних визначень регіональності становить той факт, що на міждисциплінарному рівні не досягнуто згоди щодо співвідношення національного й регіонального рівнів наукового аналізу. Міжнародники вбачають у регіоні національну субсистему світової політики, історики й культурологи застосовують це поняття здебільшого на означення частини якоїсь національної цілісності. У суспільній географії співіснують обидва підходи. Критерії регіональності скрізь нечіткі, але існує розуміння кількох рівнів, на кожному з яких регіональність виявляє якусь із своїх багатьох іпостасей. Б. Хеттн виокремлює п'ять таких рівнів – від регіону як суто географічного феномена («проторегіону») через вибудову складної соціальної системи із транслокальними зв'язками і розгалуженою мережею регіональних інституцій аж до регіону-держави як супранаціональної спільноти із власною ідентичністю і певним ступенем політичної автономності².

¹ Иванов И.Д. Европа регионов. – М., 1998. – С. 15.

² Hettne B. Globalization, Regionalism and the Europeanization of Europe // Politeia. – 1996. – № 3. – Р. 106–112.

Такі складні конструкції допомагають створити умоглядну ієрархію різних регіональних структур, але, на жаль, не усувають тих складностей, на які звертав увагу засновник американської регіональної науки В. Айзард. Як дефініція, вважає він, регіон зникає, як тільки ми заглиблюємося у сферу суто просторового теоретизування. Регіон повертається в ролі концепції, потрібної для обґрунтування наших доктрин. «Ієрархію регіонів визначає тільки наукова проблема... Регіон детермінований тим питанням, дослідженням якого ми займаємося»¹. Суб'єктивізм в окресленні регіону інколи доходить до цілковитого заперечення наукової вартості терміна. Приміром, німецькі вчені Н.-Д. Шульц та В. Натер вважають, що концепт регіону штучний – «місця (регіони) просто не існують, вони випродуковані (are produced)»².

Щоб не потонути у багатоманітності підходів і визначень, варто розмежовувати теоретичний і практичний аспекти регіональної систематизації. У загальнотеоретичному (внутрідержавному) сенсі під регіоном найчастіше розуміють територіальне співтовариство – структурну одиницю, що перебуває на мезорівні між суспільством як цілісністю і територіальними спільнотами низового рівня – населеними пунктами. Це може бути й історично сформована, чітко диференційована за певними ознаками цілісність, і умовна конструкція, потрібна дослідникові для окреслення власного предметного поля. У практичному сенсі регіон – це найчастіше певний об'єкт державного управління і водночас ареал самоврядних функцій. У цьому розумінні про регіон можна говорити як про формалізоване співтовариство його громадян³.

У найзагальнішому ж вигляді регіон виступає як створена силами внутрішнього тяжіння територія, яка є однорідною й самодостатньою з погляду певних визначальних критеріїв і за цими ж критеріями відрізняється від суміжних територій. Коли регіон визначається в такий спосіб, увага фокусується на домінуванні внутрішніх зв'язків (економічних, соціальних та інших) як більш інтенсивних щодо зовнішніх, які сполучають регіон з рештою території, як частину з цілим. В ухваленому 1994 р. Статуті Комітету європейських регіонів поняттям «регіон» позначається територія, яка є очевидною єдністю з географічної точки зору, або такою територіальною єдністю, населення якої зберігає спадкоємність, поділяє спільні цінності та намагається відтворювати й розвивати свою самобутність з метою

¹ Див.: Макарычев А.С. Регионализм и региональная культурная идентичность // <http://www.crimea.edu/Education/notes.html>.

² Schults H.-D., Natter W. Imagining Mitteleuropa: Conceptualizations of its Space in and outside German Geography // *European Review of History*. – 2003. – Vol.10. – № 2. – P. 273–292.

³ Лапин Н.И. Регион, его статус и функции в российском обществе: теоретико-методологические основы исследования // *Социс*. – 2006. – № 8. – С. 26.

стимулювання культурного, економічного та соціального прогресу. Хартія регіоналізму, що її прийняв Європарламент у 1998 р., визначає регіон «функціонально»: як гомогенний простір, що характеризується фізико-географічною, етнічною, культурною спільністю, а також спільністю господарських структур та історичної долі¹.

Фахівці звертають увагу на три основні підходи до визначення регіонів та регіональних кордонів – онтологічний, конвенціоналістський та соціально-психологічний. Перший виходить із розуміння регіону як об'єктивної реальності, що існує незалежно від свідомості і може бути чітко визначена у своїх межах. Другий вбачає у цьому понятті результат суб'єктивного конструювання реальності, наслідок домовленості (конвенції) дослідників задля зручності міждисциплінарного діалогу. Третій визнає певну реальність, відображену у сконструйованих поняттях, але акцентує увагу не на природних чи наукових параметрах, а на соціально-психологічних чинниках («ментальній географії»), тобто на самооцінках приналежності населення до певного регіону².

За своїм звучанням термін «регіон» уявляється сучасним витвором. Але як похідний від *лат. regere* (розмежовувати, управляти) він побутував ще в Римській імперії. Імператор Август на рубежі нашої ери поділив країну на регіони, щоб оптимізувати систему управління. У часи середньовіччя цим терміном здебільшого позначалася певна територія із чітко визначеними особливостями, найчастіше частина країни. У XVIII ст. поняття «регіоналізація» почали застосовувати на противагу терміну «національна держава» – як синонім децентралізації. Тоді ж зароджується поняття «регіоналізм» як ціннісна орієнтація на регіональні, а не загальнодержавні пріоритети. Утім, у французькій гуманітаристиці існує тенденція приписувати авторство терміна «регіоналізм» провансальському поету Берлюку-Перюссі і відносити його до 1874 р.³

Існує безліч визначень поняття «регіон», деякі з них, як було показано вище, узаконені у міжнародно-правових документах. Утім, жодне не може претендувати на універсальність і всеохопність. Р. Калитчак, безумовно, має рацію, доводячи, що «розбіжність у методологічних підходах, різне, часом протилежне ідейно-політичне трактування, полісемантичність і різноманітність

¹ Докладніше про усталені в міжнародному праві трактування регіону див.: Регіональна політика та механізми її реалізації. – К., 2003. – С. 108; Регионы и регионализм в странах Запада и России. – М., 2001. – С. 11.

² Медушевский А.Н. Региональная история в глобальном измерении // Российская история. – 2009. – № 3. – С. 5–6.

³ Див. докладніше: Калитчак Р. Регіоналізм у європейських інтеграційних процесах. – К., 2007. – С. 10, 55.

смислових відтінків практично унеможливають формулювання структурованого, уніфікованого та загальноприйнятого визначення, яке б дало змогу адекватно розкрити сутність цього явища»¹. Найбільш загальні визначення регіону відштовхуються або від гомогенного простору, або від територіального співтовариства, причому критеріями регіональності виступають в обох випадках фізико-географічна спільність, етнічна, культурно-мовна чи конфесійна специфічність, спільне минуле, однотипність господарського профілю. Найбільш вдале, на наш погляд, визначення належить перу Е. Маркузен: «компактне територіальне співтовариство, яке історично еволюціонує, зосереджуючи в собі фізичне оточення, соціоекономічне, політичне і культурне середовище, а також просторову структуру, відмінну від інших регіонів і територіальних одиниць»². Історика у цьому визначенні приваблює насамперед констатація історичної еволюції регіону як компактного територіального співтовариства; інші дефініції регіону зосереджуються виключно або переважно на природних та економічних чинниках. Приваблює також те, що авторка розміщує регіон на просторовій шкалі між містом і державою, тобто визначає для нього нішу на своєрідному мезорівні, там, де людина взаємодіє із місцем проживання, з одного боку, і державною політичною структурою, з другого.

Один з найбільших знавців сучасного регіоналізму М. Кітінг (Інститут Європейського університету, Флоренція) бачить основну складність у визначенні регіону і регіоналізму у подвійному значенні цих термінів: залежно від контексту маються на увазі регіони міждержавні (у загальноєвропейському сенсі) чи внутрідержавні. Між двома різними «ступенями» регіоналізму, констатує він, встановилися складні зв'язки. Глобальні економічні трансформації, пристосовуючись не лише до наявності джерел сировини, ринків, але й до здатного до інновацій кадрового потенціалу, динамізму місцевих співтовариств, можуть набувати і крайніх локальних форм. Регіони можуть бути економічними, культурними, політичними просторами, або просторами соціальної солідарності. Часто ці поняття збігаються, створюючи стійке відчуття території. Інколи регіони, сформовані економічно, лишаються нерелевантними у культурному сенсі. Регіони нарощують експансію поза державою, ставлячи перед собою амбітні економічні, політичні і культурні завдання, розвиваючи транскордонне співробітництво, беручи участь у дипломатії нового типу. Цей новий регіоналізм у багатьох викликає

¹ Там само. – С. 9.

² Markusen A. Regions: Economics and Politics of Territory. Rowman and Littlefield Publishers. – 1987. – P. 17, 251.

стурбованість: регіони стають менш керованими у рамках національних економік.

Певні утруднення виникли у зв'язку з цим і у науковому дискурсі – «регіональними» називають і ті процеси, що протікають на внутрідержавному рівні, і ті, що вийшли на позадержавний чи наддержавний рівень. За Кітінгом, це, «безумовно, збиває з пантелику»¹. Зрештою сам термін «регіон» стає «вислизуючим», бо різні визначення регіону не лише не співпадають, але можуть суперечити один одному. Справжньою пасткою є антропоцентризм, за яким регіони наділяються бажаннями, інтересами і стратегіями. Загалом регіони, за Кітінгом – це не даність і не історичний пережиток, а соціальна конструкція, постійно створювана і змінювана².

Але якщо це так, то чи не доцільно було б чіткіше розмежувати два відмінні різновиди регіональності – внутрідержавний і міждержавний. На практиці щось подібне вже робиться: регіоналізм на міждержавному рівні іменується «новим». Однак ясності й конкретності й тут немає, оскільки під поняття «новий регіоналізм» підводяться і універсальні принципи складної взаємодії між глобальним та локальним. На відміну від «нового», «старий» регіоналізм представляється або поверховим, або гегемонічним (бо ініціативи щодо регіоналізації ішли, як правило, згори донизу, від центру до периферій). Якісними ознаками нового регіоналізму визнаються зміна напряму регіональних ініціатив (знизу догори) або ж розширення кола акторів³.

У світовій та вітчизняній соціогуманітаристиці поволі утверджуються і вже домінують доволі широкі і в міру можливості нейтральні визначення регіоналізму – як природного принципу територіальної організації й руху, спрямованого на оптимальне використання закладених у ній переваг та можливостей поділу праці. Ототожнення регіоналізму із сепаратизмом, притаманне конфронтаційному мисленню середини ХХ ст., сьогодні визнається анахронізмом. За І. Бусигіною, регіоналізм, на відміну від сепаратизму, нейтральний і не має органічно притаманного йому деструктивного потенціалу. Більше того, він націлений на згладжування контрастів між центральними й периферійними регіонами, виконуючи в такий спосіб стабілізаційну функцію. Інша річ, що, досягаючи своїх крайніх проявів,

¹ Китинг М. Новый регионализм как возможность. Территориальное переустройство в эпоху глобализации // Россия в глобальной политике. – 2008. – Т. 6. – № 4. – С. 143–146.

² Keating M. The New Regionalism in Western Europe. Territorial Restructuring and Political Change. – Edward Elgar, 1998. – P. 74–78, 114.

³ The New Regionalism and the Future of Security and Development. – N.Y., 2000. – P. XX; Vayrynen R. Regionalism: Old and New // International Studies Review. – 2003. – № 5. – P. 25–51.

регіоналізм може перероджуватися у сепаратизм, але у такому разі він набуває нової якості, а, отже, й іменуватися має не регіоналізмом, а сепаратизмом¹.

Такий погляд поділяється далеко не всіма і не беззастережно. В літературі можна навіть зустріти твердження на кшталт запропонованого англійським політологом Д. Кумбсом: мовляв, регіоналізм як політична доктрина доходить до абсурду, оскільки виключає можливість розрізнення суперечливих цінностей сепаратизму чи іредентизму, з одного боку, та здійснення децентралізації державної влади, з іншого. «Достатньо аморфною на практиці», «схожою на хамелеона» вважає концепцію регіону та регіоналізму і Е. Томпсон. Але доводиться визнати, що саме ця мінливість і полісемантичність надала «другого дихання» дискурсу про регіональність, який був надто млявим і безбарвним ще недавно, коли регіоналізм однозначно пов'язувався із сепаратизмом, у кращому випадку з провінційністю. В СРСР на наукові дискусії про регіоналізм взагалі було накладене табу; вважалося, що одна лише згадка про регіоналізм здатна стимулювати відцентрові процеси.

Те, що ми спостерігаємо сьогодні, однозначно можна характеризувати як становлення нової парадигми регіональності – багатомірної, плюралістичної, системної. Коли регіоналізм реально виявив себе як конструктивна сила і запропонував новий масштаб інтеграційності, стала реальною і нагальною необхідність його концептуалізації й інституціоналізації. На думку директора Лондонської школи економіки Е. Гіденса, започаткована нарощенням динамічної системи електронних комунікацій глобалізація привела до того, що нині вже немає чіткої межі між поняттями локального та глобального, периферійного та центрального². Виокремлення галузевої регіоналістики із комплексу географічних, економічних, політичних, історичних наук стало не лише відповіддю на виклик часу, але й фундаментом для прогностичного моделювання й політичного менеджменту. На цій основі відбулося переосмислення усіх ключових понять, що стосуються регіонального виміру суспільного буття, – регіон, регіоналізм, регіоналізація, регіональна політика, регіональний розвиток, регіональна ідентичність і багатьох інших. А головне – сформувалася розгалужена система регіоналістики як суми субдисциплін і наукових напрямів, для яких регіон є відправним об'єктом наукового аналізу, а регіональність – системною ознакою, критерієм членування й операційним базисом.

¹ Бусыгина И.М. Политическая регионалистика. Учебное пособие. – М., 2006. – С. 10–11.

² Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя. – К., 2004.

Для історичної науки нові підходи до осмислення явищ регіоналізму й регіоналізації означали появу нового ракурсу й нового масштабу типологізації та наукових узагальнень. Історія здавна формувалася переважно як наука про часову динаміку суспільних змін, тож не дивно, що у порівнянні з часовими просторовим параметрам в її структурі хронічно «не щастило». Подобається це нам чи ні, але історія ґрунтується на часовій послідовності, простір для неї – здебільшого лише тло, поле конфліктів і розламів. «Час, так би мовити, сам по собі набув історичної якості, – констатує відомий теоретик історії Р. Козеллек. – ...Залежно від своєї тематики історик має справу з різними потоками часу, із взаємопроникненням або ж співзаяганням відповідних пластів із різними часовими характеристиками змін»¹. Природно, що історія пишеться «по періодах», а категорії прискорення чи запізненого розвитку незмінно потрапляють у центр уваги.

Утім, доводить Козеллек, будь-яка історія розгортається у просторових координатах і зрештою саме простір є «метаісторичною передумовою будь-якої мислимої історії». Чому ж тоді історики довго уникали розгляду простору як структуроформуючого чинника і навіть історичне краєзнавство віддали на відкуп географам? Одну з причин цього автор вбачає у тиску геополітики – вона завжди вважала себе практичною наукою, своєрідним політичним консалтингом і нечасто дозволяла історикам «консультувати себе»². Можна було б сформулювати проблему й конкретніше – тоталітарні режими надто дорожили своєю монополією на простір і не бажали ні з ким нею ділитися. Екскурси в історію територіальних поділів і переділів віталися лише тоді, коли робилися «на замовлення».

Процеси глобалізації і пов'язане з ними переосмислення співвідношення глобального й локального, як і помітний тиск постмодернізму, істотно змінили «кут зору» на місцеву історію як таку і на її спеціальні відгалуження. І справа не лише у простому зростанні інтересу до «протифаз глобалізації» – локалізації, регіоналізації, фрагментації. Значно важливіше те, що регіоналізм у своїх найрізноманітніших проявах сьогодні не лякає, а викликає підвищений інтерес як феномен постіндустріальної культури. Для істориків це відкриває можливості розширення дослідницького простору – адже «будівельні блоки», що сформували багато в чому уявлений глобальний світ, створювалися упродовж століть. Цей новий простір, якщо застосовувати «класифікацію потоків» А. Аппадурі, можна було б визначити як культурно-історичний, оскільки історія у найширшому розумінні – це історія культури у часі

¹ Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. – К., 2006. – С. 323.

² Там само. – С. 103, 109–110.

і просторі. При цьому простір і все, що з ним пов'язане, уже не розглядається як щось другорядне, меншовартісне, периферійне.

Параметри місцевої історії спершу детермінувалися переважно природою, а з плином часу дедалі більше стали залежати від міжлюдських відносин. Історикам надзвичайно важливо відшукати ту грань, за якою метаісторичні параметри життєвого простору потрапляють під вплив людини й опановуються нею. Заселяючи і «привласнюючи» відновлений простір, людські спільноти формують системи комунікації і політичної організації, здатні навіть через багато тисячоліть справляти вплив на «екологію сучасності». А це означає, що від того, як у далекій давнині відбувалася ізоляція території і регіональне розмежування, залежить не лише сучасне, але й майбутнє людства.

Історична регіоналістика, отже, не може замикатися у традиційних рамках історичної географії, з якою пов'язана генетично. Зрозуміло, що проблема формування кордонів і напрямів міграційних потоків для неї завжди буде визначальною. Але не меншого значення набуває проблема становлення центр-периферійних відносин – формування «поясу міст» і конкуренція головних з них, аналіз полі- і моноцентричної структури розселення, чинників забезпечення національної єдності чи, навпаки, дезінтеграційних процесів, розвитку комунікацій, лінгвістичних систем, релігійної гомогенності чи гетерогенності тощо. Величезна проблема пов'язана із аналізом місця й ролі екстерналій (зовнішніх умов) для формування національних держав і регіонів; як правило, тут особливо відчутний тиск на істориків політичної кон'юнктури. Взаємодія протилежно спрямованих потоків (централізація – децентралізація) – визначальний фактор у націє- та державному будівництві. Не меншою є роль територіальної експансії і «фронтирів», що утворювалися на межі зіткнення різних цивілізаційних потоків. Для вітчизняної регіоналістики останній напрям досліджень особливо важливий, оскільки Україна формувалася на порубіжжі трьох цивілізацій – православної християнської, католицької християнської і мусульманської – і в силу складних історичних обставин поповнила когорту «країн мігрантів».

Уведене регіонознавцями поняття «територіальне будівництво» надзвичайно містке – під нього підводяться і формування зовнішніх меж (кордонів), і внутрішній адміністративно-територіальний поділ, і аналіз «хвиль» укрупнення і дроблення територій, і взаємодія центральних і місцевих еліт, і формування регіональної самосвідомості. В нього включається, здебільшого як його складник, і поняття «регіоналізація», основоположне для регіоналістики. Від того, наскільки точно вдасться його окреслити, багато в чому залежать суспільна роль і відповідний резонанс спеціальних регіональних досліджень. Адже термін «регіоналізація» навіть більшою мірою, ніж поняття «регіоналізм», відносять до категорії молодих, нетвердих понять. У баченні Е.Томпсона регіоналізація – не що інше, як процес передачі

повноважень або обов'язків від центрального уряду до рівня регіональних адміністрацій із наступним визнанням регіональних одиниць як юридичних осіб територіального самоврядування¹. Але ж очевидно, що таке функціональне визначення далеко не відображає той величезний спектр відносин, який пов'язаний із регіональним членуванням та виконанням відповідних управлінських функцій.

Як практичне втілення регіоналізму на різних рівнях і в різних варіантах, регіоналізація багатогранна й багатовекторна, але, на відміну від регіоналізму, це реальний процес перерозподілу і взаємоузгоджень. Регіоналізація – це завжди відповідь на виклики часу, і хоч зовсім не обов'язково її наслідки зрештою оцінюються як оптимальні, вона – фактор і рушій суспільних змін. А виявиться регіоналізація чинником модернізації політичного режиму чи, навпаки, відіграватиме деструктивну, роз'єднуючу роль – це вже залежить від напрямів мотивацій, практичних дій політичних акторів, яким не завжди дано передбачити реальний результат власних вчинків.

Регіональність завжди орієнтована на множинність і багатовимірність, і у цьому відношенні вона протистоїть жорсткій уніфікації і «єдинонеділимству» як ідеології, так й політиці. Але їй не чужа ані ідея «спільної долі», ані практика соборності у тому значенні цього терміна, яке утвердилося у вітчизняному тезаурусі. Регіоналізація завжди виступає як наслідок неоднорідності простору (економічного, політичного, культурного), але далеко не скрізь набуває дезінтеграційного, руйнівного характеру. Деструктивного характеру регіоналізація набуває там, де взаємонакладання зовнішніх (геополітичних, гео економічних, воєнно-стратегічних) та внутрішніх (конфліктних) чинників створює вибухонебезпечну ситуацію. Частіше ж на практиці діє «закон збереження структурного багатоманіття», який спирається на термодинамічні ідеї Л. Больцмана. Система з порушеною рівновагою має у своєму розпорядженні досить широку палітру засобів, щоб наданням певного ступеня свободи частинам зберегти цілісність і дієздатність. У здорових соціумах рівновага забезпечується чіткою взаємодією різних рівнів управління – центрального макrorівня, регіонального мезорівня і локального (місцевого) мікрорівня.

«Розведення» управлінських рівнів є і практично-політичною, і науковою проблемою, хоч останнє далеко не завжди належним чином усвідомлюється. Дилема «централізація – децентралізація» у тому чи іншому вигляді постає на різних етапах перед кожною державою, і світовий досвід знає кілька десятків моделей її розв'язання. «Локально-централізовані системи» у США ви-

¹ Томпсон Е. Регіони, регіоналізація та регіоналізм у сучасній Європі // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. – Луганськ, 2002. – С. 96.

будовуються на началах «послідовної децентралізації», у Франції – за зразком «функціонального регіоналізму», у Німеччині – «кооперативного регіоналізму». У Великобританії домінує принцип співіснування деконцентрації й автономного локального управління, в Італії – врахування етнічного чинника у конструюванні децентралізованої «регіональної держави» (регіональний тип держави розглядається як проміжний між унітаризмом і федералізмом). Проте у науковому дискурсі стратегії регіонального будівництва рідко розглядаються у порівняльному ключі, причому увага фокусується переважно не на базових підвалинах «матеріалізованого регіоналізму», а на специфічних відмінностях різних моделей.

Не випадково науковці в різних країнах, на різних континентах сьогодні єдині в упевненості: глобалізація кінця ХХ – початку ХХІ ст. створила зовсім новий контекст світової соціокультурної динаміки, і для осмислення звичних категорій і понять потрібен новий або принаймні оновлений теоретико-методологічний інструментарій. 38-й конгрес Міжнародного інституту соціології (червень 2008, Будапешт) пройшов під знаком переходу від локального універсалізму до глобального контекстуалізму, причому контекстуальність подавалася як методологічна вимога аналізу кожного явища чи процесу в рамках культурно-історичного середовища, яке його породжує. Запропонована Н. Бреннером на конгресі теорія соціального простору (*socio-spatial theory*) має у своїй основі методологічний територіалізм і національне шкалювання соціальних відносин¹. Для регіоналістики на цьому шляху відкриваються майже безмежні можливості використання мережевої системи категорій для представлення співвідношення глобальне – локальне як єдиного процесу глобалізації.

Більшість дослідників сучасних світових процесів приходять до висновку, що фрагментація (локалізація, регіоналізація) є не пережитком минулого, а радше продуктом глобалізації і має розглядатися не як протилежність глобалізації, а як взаємопов'язаний з нею процес. Дж. Розенау навіть увів в обіг термін «фрагмеграція», яким позначається складна взаємодія фрагментації й інтеграції. Глобалізація, доводить він, створює у традиційному суспільстві новий політичний, економічний і соціальний простір, до якого на макрорівні повинні пристосуватися держави, а на місцевому рівні – локальні спільноти².

Методологічний ключ до пояснення просторових відносин у зв'язку з часом дає сучасна геохронополітична парадигма, яка ґрунтується на

¹ Култыгин В.П. От локального универсализма к глобальному контекстуализму // Социс. – 2009. – № 1. – С. 24–32.

² Rosenau J. *Fragmegrated Challenges to National Security* // Heyns T. (ed.). *Understanding US Strategy: A Reader*. – Washington, 1983.

розрізненні бачення політичної дійсності у просторі і в часі і пропонує просторовий підхід як інструмент політичного аналізу. М. Ільїн за аналогією з «діапазонами темпоральності» – повсякденністю, історією та хроносом – виділяє просторові горизонти – місцезовиток, регіон, глобальний світ. Регіон у цій системі виступає як «узагальнення простору – землі, краю, країни». Висуваються пропозиції «урівноважити» хронополітику хорополітикою, спеціально зайнятою концептуальним осмисленням політичного простору¹.

Хорологічні підходи, які своїми витокami сягають античності і дістали наукове обґрунтування у першій половині ХХ ст. у працях А. Гетнера та Р. Хартшорна, відторгалися радянськими суспільними науками як «буржуазні». Нині вони переживають добу своєрідного відродження, й історична регіоналістика виступає для них найбільш прийнятним дослідним полем.

Основою прикладного хорологічного аналізу є розуміння національного простору як етносоціоприродного утворення, що виникає в процесі взаємодії людини та її культури з природою, а також під впливом певних зовнішніх чинників. Йдеться, таким чином, не стільки про фізичний простір, скільки про конструйоване соціумами просторове середовище, тобто про простір, організований і окультурений людиною. У рамках просторової парадигми виявилось можливим конкретизувати абстрактне поняття простору за рахунок теоретичного поняття «територія» і буденного поняття «місце». Із введенням в теоретичний арсенал поняття «територія» закінчилися пошуки універсального географічного таксона – одиниці систематики просторових явищ. А поняття «місце» («місцезоташування») виявилось цілком придатним для «прив'язки» кожного окремого об'єкта до уже розчленованого географічного простору.

Нові тенденції простежуються і у підходах до концептуалізації понять, які обслуговують сферу «внутрішньої геополітики», – взаємовідносин між окремими територіями всередині держав. Регіони (краї, провінції) розглядаються як певні географічні архетипи, які у політичній і історичній географії відіграють таку ж роль, як морфоструктури у геоморфології. За І. Салімовим, вони, як і морфоструктури, підвладні «невним», не лише вертикальним, але й горизонтальним зсувам. Якщо центральна влада будь-де прагне до «політичного вирівнювання» земель, останні, навпаки, змагаються за набуття певного державно-адміністративного статусу, повторюючи такі спроби багаторазово, інколи впродовж сотень або й тисяч років. Тому періоди тектонічної стабілізації в житті імперій час від часу змінюються тектонічною активністю – одні локальні поняття зникають, інші утворюються.

¹ Чихарев И.А. Хронополитические исследования: опыт синтеза // Полис. – 2003. – № 6. – С. 56-57.

Регіоналізація соціокультурного...

Про Україну у цьому контексті йдеться як про політико-географічне прикордоння, своєрідну «поверхню вирівнювання», на якій упродовж століть стикалися й перепліталися інтереси Росії, Польщі, Австро-Угорщини. Те, що «базис ерозії» упродовж XVI–XVIII ст. переміщувався із Росії убік Польщі, безпосередньо зачіпало інтереси українців, оскільки Правобережна Україна не лише стала основним ареалом польсько-російського протистояння (ускладненого втручанням Туреччини і Швеції), але й зазнала цілої серії запустінь і безпрецедентних руйнувань. Експансія Росії на Захід уже в другій половині XVIII ст. призвела до фактичного поглинення нею України із цілковитою втратою решток української автономії. Природним у цьому контексті стало спочатку формування регіональної «малоросійської» ідентичності, а потім і модерної української нації. А «боротьба за статус» визначила не лише напрям еволюції останньої, але й значною мірою вплинула на конфігурацію нового квазіфедеративного державного об'єднання. Безликий «умовно український» простір став рельєфним і, що надзвичайно важливо, дістав чітко зафіксовані кордони. Це дало змогу в ході розпаду СРСР окреслити територію України без серйозних конфліктів і протистоянь.

«Рельєфність» українського простору, породжена насамперед тривалим перебуванням різних частин України у складі різних держав, навіть на різних цивілізаційних орбітах, зумовлює необхідність спеціального наукового напрямку, орієнтованого на дослідження регіональності в усіх її формах і проявах і у найширших хронологічних рамках. При цьому українська історична регіоналістика не може замикатися у вітчизняних рамках – без постійного взаємообміну інформацією й методиками з українознавцями Російської Федерації, Польщі, інших країн вона приречена на стагнацію. Так само небезпечною для неї є і абстрагування від методів дослідження регіонів, що склалися в економічній теорії, соціально-економічній географії, соціології.

На цій уже освоєній науковій базі історична регіоналістика дістала можливість предметно досліджувати увесь складний контекст процесів регіоналізації і формування центр-периферійних відносин – у його часових і просторових параметрах і у порівняльному вимірі. Однією з вад сучасного наукового дискурсу є те, що стратегії регіонального будівництва рідко розглядаються у порівняльному ключі, причому увага фокусується переважно не на базових підвалинах «матеріалізованого регіоналізму», а на специфічних відмінностях різних вітчизняних моделей. Не йдеться, зрозуміло, про пошук універсальної, придатної для різних країн просторової моделі – лише про зіставлення вироблених досвідом різних країн механізмів передачі повноважень від центру до територій. А також про придатність концепту внутрішньої геополітики, введеного у науковий обіг І. Лакостом, для розуміння важливості наукового осмислення місця й ролі територіальної організації

соціуму і для оптимального облаштування не лише «центр-периферійних», але й міжрегіональних та внутрірегіональних відносин.

Вітчизняний політикум переймається проблемою суб'єктивізації регіональної політики, тобто оптимального представлення інтересів регіонів в органах законодавчої і представницької влади, з першого року незалежності. Але за 18 років помітного прогресу у цій сфері досягти не вдалося. Одну з багатьох причин «відторгнення» соціумом та політичною елітою ідеї двопалатного парламенту слід вбачати у її явно недостатньому науковому аналізі.

Затверджена Законом України від 7 лютого 2002 р. Генеральна схема планування території України виходить з пріоритетних інтересів регіонів і є, по суті, своєрідним бізнес-паспортом країни. Це важливий елемент національної системи стратегічного прогнозування економічного й соціального розвитку, той орієнтир, яким мають керуватися органи виконавчої влади і місцевого самоврядування усіх рівнів. Але чи часто згадують про неї сьогодні?

Утім, навряд чи можна говорити про усталення принципів суб'єктивізації регіональної політики на фоні того, що в Україні, за М. Долішнім, не існує навіть офіційного тлумачення терміну «регіон» з урахуванням його економічної, соціальної та правової суті¹. Немає ані у законодавстві, ані у політико-правовому полі і скільки-небудь чіткого окреслення поняття «регіональний інтерес».

Те, що в політичній практиці України найчастіше називають регіоном, насправді відповідає рівню провінції і іменується областю. Коли говорять про відносини між центром і регіонами, мають на увазі, як правило, здійснення державних функцій управління через відповідні механізми в областях. Проте правомірність ототожнення області з регіоном у дискусіях з приводу оптимізації національних і регіональних інтересів постійно ставиться під сумнів. На думку О. Валевського, в Україні «існують області – як адміністративно-територіальні одиниці, однак не існує «регіону», тобто суб'єкта державної політики, який би адекватно усвідомлював власні інтереси та інтереси якого були б настільки значущими, що для їх задоволення потрібно було б створити ще одну палату в парламенті»².

Одну з причин неусталеності підходів до визначення регіону у вітчизняному політичному й науковому дискурсах слід вбачати у досить-таки невизначеному стані регіоналістики як сфери наукового пошуку. Несталеним лишається навіть «ім'я» цієї міждисциплінарної галузі наукового

¹ Долішній М.І. Регіональна політика на рубежі ХХ і ХХІ століть: нові пріоритети. – К., 2006. – С. 485.

² Валевський О. Регіон як суб'єкт політичного процесу: аналіз одної ілюзії перехідного суспільства // Контекст. – 2002. – № 3. – С. 17.

знання – частина економістів, приміром, віддає перевагу терміну «регіонологія» (С. Злупко)¹.

Таке зміщення акцентів слід розглядати, на наш погляд, як свідчення міждисциплінарних неузгоджень і певної глухоти фахівців до напрацювань колег із суміжних галузей знання. Адже географи ще у 80-х рр. минулого століття запропонували загалом прийнятну шкалу розмежування понять, що входять в систему регіоналістики як узагальнюючої категорії. *Регіонологія* (районологія, регіоніка) у цій градації означає ту частину регіоналістики, яка предметно досліджує систему наукового пізнання процесів і факторів районуутворення, функціонування й розвитку регіонів. Отже, поняття «регіонологія» не лише вужче, ніж поняття «регіоналістика», але й якісно відмінне, бо цілком перебуває у когнітивній сфері. Для практичної, прикладної сфери запропоноване поняття *районістика* – сукупність методів ідентифікації (визначення таксонів) та критеріїв районування. У структурі категорії «регіоналістика» знаходиться місце і для поняття *регіонознавство* – воно вважається частиною країнознавства, що досліджує специфіку регіонів окремої країни².

Невірно було б твердити, що економісти «не сприйняли» запропоновану географами схему визначення складових регіоналістики. В усякому разі, грань між регіоналістикою й регіонологією в економічній науці теж проводиться, хоч і за доволі розмитими ознаками. У довіднику з регіональної економіки наука про регіони визначається як регіоналістика, а регіонологією іменується «наука, що вивчає закономірності системного екологічного, економічного, соціального, політичного, духовного функціонування і розвитку територіальних соціумів (спільностей людей); досліджує системність цілісного відтворення соціального життя на конкретній території»³. Тут, як бачимо, акцент зроблено на соціальній складовій, хоч сам по собі він мало що прояснює.

Історична регіоналістика визнає найбільш прийнятною для своїх досліджень ту сферу просторової аналітики, яка досліджує територію в розрізі діалектики «частина – ціле», у площині центр-периферійних відносин. Природно, що її дослідницьке поле, як правило, вміщується у рамки регіонознавства. Добре це чи погано? Гадаємо, що резерви розширення предметного простору історичної регіоналістики лежать поза межами країнознавства, причому як у площині вироблення загальної теорії району-

¹ Злупко С. Основи регіонології: концептуальний підхід // Вісник НАН України. – 2004. – № 11. – С. 11–24.

² Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины. – М., 1988. – С. 260.

³ Богорад О.Д., Тевелєв О.М., Падалка В.М., Підмогильний М.В. Регіональна економіка. Словник-довідник. – К., 2004. – С. 212–214.

вання, так і у напрямі осмислення у найширшому контексті історії регіоналізації (розселення, міграцій, колонізації тощо). У фокусі дослідження можуть перебувати і чергування хвиль централізації й децентралізації, і зміна конфігурації кордонів, і адміністративно-територіальні переділи.

Своє місце в системі знань, об'єднаних поняттям «історична регіоналістика», мають знайти і ті грані пізнання, які пов'язані з пошуком на різних історичних етапах та в різних країнах критеріїв членування території (районування). Географи називають цей, прикладний у своїй основі, напрям досліджень районістикою. Його значення для географії, у тому числі й історичної, зазвичай порівнюють із роллю класифікації у біологічній систематиці чи періодизації в історії. Справді, просторове й часове впорядкування інформації про становлення територіальної структури й територіальної організації суспільства, як і аналіз факторів районування, типологізація регіонів, – це те, без чого історична регіоналістика втратить свій структуротворчий стрижень. На жаль, доводиться констатувати, що в Україні цей напрям досліджень програє навіть у порівнянні із його розвитком у Російській імперії у XIX ст.¹

На відміну від районістики регіонологія (регіоніка) в спеціальних історико-регіональних дослідженнях в Україні має більш чітко виражений статус – в її межах вивчаються як різні аспекти внутрішньої політики держав-метрополій, так і специфічні особливості регіонального розвитку з врахуванням природних відмінностей, характеру розселення людності, специфіки урбанізаційних процесів тощо. Регіонологія пропонує як одну з пріоритетних еволюційно-генетичну парадигму регіонального розвитку, пов'язану з необхідністю реалізації успадкованих соціально-економічних, культурних, екологічних та інших завдань. Там, де свідомо чи внаслідок непрофесійних дій ігнорується єдність минулого, сучасного і майбутнього, не виключені соціальні збурення і навіть порушення природного ритму поступального розвитку. Досить згадати, яким самогальмуванням цього розвитку обернулася сімдесятирічна епопея директивно-планувального господарювання в СРСР. Завдання подолання диспропорцій і деформацій, які є спадщиною радянської системи, немислимі без чіткого уявлення про їх витоки і прояви.

Неможливо переоцінити у цьому зв'язку значення систематичного, на всьому доступному просторі і у найширших часових рамках, дослідження еволюції адміністративно-територіального поділу. Адже територіально-ієрархічна структура у кожній країні виростає з історичного досвіду тривалого співіснування людських спільнот і вибудовується відповідно до

¹ Докладніше див.: Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003. – С. 139–169.

владної ієрархії. В ідеалі у ній мають враховуватися розміри і освоєність території, густота населення і його етнічні характеристики, стан комунікацій, історичний досвід соціально-економічних міжрегіональних зв'язків тощо. На практиці ж на параметри адміністративно-територіального устрою найбільшою мірою впливають політичні й геополітичні чинники. Кількість, розміри, конфігурація адміністративно-територіальних одиниць здавна визначалися правителями відповідно до результатів воєнних зіткнень, династичних угод, потреб освоєння «нічийних» територій.

Аналіз особливостей еволюції адміністративно-територіального устрою українських земель ускладнений тривалою бездержавністю і розчленованістю ареалу українського етнічного розселення, умовним характером міждержавних і міжрегіональних кордонів. Лише незначною мірою територіальні зміни, що мали здебільшого стадіально-циклічний характер, зумовлювалися внутрішніми потребами розвитку територій, особливостями розселення чи розвитком природних взаємосуперечливих процесів інтеграції та фрагментації. Значно частіше вони були продиктовані власними, здебільшого геополітичними й фіскальними, інтересами держав-метрополій, для яких українські землі були «окраїнами», а то й «внутрішніми колоніями». Перебуваючи на стику різних цивілізацій, територія України упродовж віків була своєрідною буферною зоною, ареалом співіснування різних культурних традицій і управлінських систем.

Звертаючи увагу на те, що «український регіоналізм – явище більш старе, ніж українська державність», І. Курас застерігав проти ігнорування і «відкладання на потім» усього комплексу проблем, пов'язаних з регіональною гетерогенністю. Оскільки найбільш істотні параметри українського регіоналізму – геоісторичний (цивілізаційний) і етнокультурний – безпосередньо пов'язані з усією попередньою історією нашої держави, проблеми територіального устрою неможливо розглядати поза історичним контекстом. Тут потрібна і найширша міждисциплінарна співпраця, і вдумливий порівняльний аналіз вітчизняного й зарубіжного досвіду регіоналізації¹.

Сучасний національно-територіальний простір України – узагальнений підсумок тривалої еволюції, в ході якої химерно перепліталися династичні й геополітичні інтереси, практичні потреби, далекосяжні політичні розрахунки. На кожному новому історичному етапі виникали нові центри тяжіння і нові просторові конфігурації. Простежити в деталях картину усіх поділів і переділів практично неможливо, бо вони відбувалися не лише на рівні великих територіальних утворень – воєводств, полків, губерній, областей, але

¹ Курас І.Ф. Етнополітика: історія і сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. – К., 1999. – С. 286–294.

й на середньому й низовому рівнях, до того ж «перемалювання карт», як правило, тягнуло за собою і зміну форм управління. Дослідження цих змін у звичній для вітчизняних істориків манері – по періодах – теж не завжди може виявитися продуктивним, томущо принципово різні форми територіальної організації не так вже й рідко співіснували – приміром, губернська система запроваджувалася при збереженні основ полкового устрою. В ідеалі кожному з цих форм варто досліджувати окремо – на всьому просторі їх існування.

З цього погляду корисним уявляється, зокрема, перший досвід комплексного осмислення еволюції адміністративно-територіального устрою України, здійснений нашим Центром теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики¹. Хочеться сподіватися, що цю роботу вдасться продовжити, доповнивши описовий аналіз узагальненими картографічними схемами.

Історична регіоналістика сьогодні уже має власне чітко визначене предметне поле і розробляється засобами цілого ряду суміжних дисциплін – історії, історичної і соціально-економічної географії, етнології, культурології, соціолінгвістики тощо. Нині її межі виразно вимальовуються на перетині теорії районування (що органічно включає методологію і методики дослідження регіональної специфічності) з історичною регіонологією (як системою пізнання процесів і факторів районування) та регіонознавством (як частиною країнознавства). Спираючись, з одного боку, на спадщину державознавства, історичної географії, «антикварного» напряму і «обласництва» в історіографії, а з другого – на напрацювання західної і радянської «регіональної науки» ХХ ст., історична регіоналістика освоює власний науковий простір на основі збагачення здобутками «семіотики культурного простору», ландшафтознавства, археології тощо. На черзі – завдання належним чином вписати її в ту систему регіональної науки, яка створюється в Україні переважно зусиллями географів та економістів.

Аналіз взаємодії історичної регіоналістики із суміжними галузями наукового знання – історичною та соціально-економічною географією, краєзнавством, урбаністикою, новою локальною історією, пам'яткознавством тощо – приводить до висновку про майже необмежені можливості прирощення наукового знання на основі міждисциплінарності. Проте у цьому руслі є і свої «підводні камені» – брак єдиної наукової мови, розбіжність у трактуванні багатьох понять.

Поняття «регіоналістика» в Україні сьогодні приблизно відповідає термінам «regional science» і «regional studies». Перший має американське походження і застосовується у регіональній економетриці, другим в англій-

¹ Верменич Я.В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування: У 2-х. – К., 2009.

Регіоналізація соціокультурного...

ській традиції позначається міжпредметний науковий напрям. Нашому розумінню країнознавства найбільш відповідає англійське поняття «area studies» (втім, воно ж означає і «красзнавство», бо точного відповідника останньому терміну в англійській мові немає). Є ще досить розмитий термін «regional analysis». І все ж можна констатувати, що «regional studies» на Заході втрачають ознаки міждисциплінарної моделі і набувають ознак науки у класичному її розумінні. В Україні цей процес поки що далекий від свого завершення. Теоретизація регіоналістики – вироблення і вдосконалення її понятійно-термінологічного апарату, універсалізація дослідницьких методів і хорологічних підходів – сприятиме значному підвищенню її ролі у прогностному моделюванні і плануванні регіонального розвитку.

ІСТОРИЧНИЙ ВИМІР ПРИВАТНОЇ І КОЛЕКТИВНОЇ ФОРМ ВЛАСНОСТІ

1. Від автора

Впродовж десятиліть мене цікавила проблема трансформації форм власності. Як їх зміна впливає на політичний устрій і повсякденне життя? Чи зводяться всі різновиди власності, що виникли історично, до двох фундаментальних форм з протилежною природою – приватної і колективної? Природу приватної власності може зрозуміти, нехай на інстинктивному рівні, кожна дитина, а як уявити собі природу колективної власності? І чи є достатньою для транс-формації приватної власності у колективну така вольова дія як експропріація (конфіскація, відчуження і т.п.)?

Зі студентських років, конспектуючи для семінарів твір Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави», я засвоїв, що історія людської цивілізації започаткована трансформацією колективної власності у приватну. Ця теза не належить марксизму, одним із родоначальників якого справедливо вважається Ф. Енгельс. Одна з найвідоміших його книг цілком базувалася на етнографічних працях Льюїса Генрі Моргана, які віддзеркалювали реальні процеси суспільного життя. І тоді ж в основу мого світогляду лягла думка про зворотну трансформацію власності, представлена ключовою фразою з «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності»¹.

Ця фраза не впливала з практики життя тоді, коли була написана. У комуністів середини XIX ст. знайшлося немало опонентів, які вважали погляди К. Маркса і Ф. Енгельса утопією. Але я жив в суспільстві реалізованої утопії і не міг сумніватися у правдивості цієї фрази. Тому вся історія людства сформувалася у свідомості як потік подій, обмежений двома протилежними трансформаціями: колективної власності – у приватну і приватної – у колективну.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. – Т. 4. – С. 422.

Втеча від марксизму почалася з вчитаної у Михайла Бакуніна фрази, якою той відреагував на концепт диктатури пролетаріату: не може весь робітничий клас всістися в урядове крісло! Цю істину годі заперечувати, але вона прямо пов'язана з двома іншими, які торкаються не влади, а власності. Хіба націоналізація перетворює засоби виробництва та інші матеріальні цінності на власність нації? Хіба усуспільнення перетворює їх на власність суспільства?

Хто починає володіти, користуватися й розпоряджатися експропрійованою власністю від імені нації або суспільства? Відповідь очевидна: організація. Такою організацією може бути держава, церква, партія, клан, все те, що має структурну форму з внутрішньою ієрархією. Але тоді виникають запитання: чим обертається в реальній дійсності «експропріація експропріаторів», до якої закликали молоді автори «Маніфесту Комуністичної партії»?; який лад існував у нас під покрівлею суспільної власності на засоби виробництва?

Ці запитання із власними відповідями на них я виклав у формі статті для газети «День». Редакція попросила спростити і скоротити статтю. Читач мав ознайомитися зі статтею на доволі абстрактну і складну тему одразу, не чекаючи продовження в наступних номерах. На диво, стаття, коли вона була опублікована¹, виявилася сильним подразником для інтелектуальної аудиторії «Дня». Не пригадую такої активної реакції на будь-яку іншу, хоч маю багато сотень газетних публікацій. В наступних номерах «День» надрукував з півдесяток відгуків. Хтось доповнював викладені міркування власноруч знайденими аргументами, інший полемізував, не зрозумівши авторської думки, третій солідаризувався із змістом і т.п. На відгуки я відповів новою статтею, але зрозумів, що газетним форматом обмежуватися не можна.

Запропонована читачам цього видання стаття зберігає параметри наукової публіцистики, але адресується корпорації суспільствознавців. Автор сподівається, що висловлені в ній незвичні тези можуть лягти в основу фахової дискусії.

2. Ключова фраза з «Маніфесту Комуністичної партії»

Однією з основних на установчому з'їзді Народного руху України 8 вересня 1989 р. була доповідь В.К. Черняка. Він намалював картину системної кризи, що панувала в Радянському Союзі, і назвав основною її причиною «одержавлення всього і вся – засобів виробництва, людини, партії, ідеології, науки, культури». Вихід з кризи вчений вбачав у подоланні моно-

¹ Кульчицький С. Приватна та колективна форми власності в історичному вимірі // День. – 2 квітня, 2009.

поліції на владу і власність, денационалізації засобів виробництва, передачі і продажу їх трудовим колективам¹.

Роздержавлення відбулося, але зовсім не на тих засадах, які планувалися В.К. Черняком та його однодумцями. Перехід від економіки комуністичного типу до примітивного, олігархічного за своєю природою капіталізму був, мабуть, неминучим. Ваучерна приватизація провалилася, власниками підприємств стали кілька фінансово-промислових груп, які ведуть між собою боротьбу за панування у незалежній Україні.

Невдачі з ваучерною приватизацією не були специфічною особливістю України. Такий же провал спостерігався і в інших країнах СНД. Це доводить, що корінну причину провалу варто шукати не стільки в українських умовах, скільки в загальносоюзній «загальнонародній» економіці, яка характеризувалася надмонополізмом і надцентралізацією.

В нашій країні усі покоління, за винятком 20-літніх, є вихованцями радянської школи. Процес вичавлювання марксистсько-ленінських стереотипів з свідомості досить-таки болючий, і немало людей намагаються не зазирати в минуле. Тим більше, що комуністична ідея сама по собі, тобто у відриві від жахливих обставин, неминуче пов'язаних з реалізацією утопії, мало відрізняється від загальнолюдських цінностей, втілених, наприклад, у християнській релігії. Як розпізнати, в чому помилялися ми, колишні комуністи?

Ми зробили аксіомою ключову фразу «Маніфесту Комуністичної партії», взяли на віру твердження про те, що знищення приватної власності є найпершою умовою для налагодження щасливого й заможного життя. Але реалізований у трьох десятках країн комунізм приніс з собою політичний терор і економічний занепад. Що є фальшивим в головній ідеї «Маніфесту»?

Від часу його публікації нас відділяють вже більше 160 років. Аналізуючи історичний досвід цих десятиліть, треба поставити питання руба: чи виникає після ліквідації приватної власності колективна власність на засоби виробництва? Тоді ми зможемо зрозуміти, чому пропагандистський вигляд комуністичного ладу відрізнявся від його реальної суті.

3. Дві форми власності

Юристи визначають право фізичної або юридичної особи на майно як сукупність правомочностей (володіння, користування й розпорядження). Відносини власності кодифікуються відповідно до того, як вони формуються в суспільстві. Еволюція форм власності в часі і просторі постійно перебуває в полі зору правознавчої науки. У правовій освіті почесне місце займає

¹ Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову. – К., 2000. – С. 25.

римське право – звід норм, якими користувалося населення Середземномор'я на початку нашої ери.

Однак взаємозв'язок категорії власності з еволюцією самого суспільства – це вже поле досліджень істориків. Не маючи професійних знань з історії, навіть найвидатніші представники інших галузей науки можуть помилятися у висновках і прогнозах. Так трапилося з родоначальниками «наукового» комунізму. Наслідки помилки обернулися колосальними жертвами для багатьох народів. Мабуть, найбільше постраждав від комунізму через певний збіг обставин український народ...

Ми живемо в світі, де ще не діють повною мірою об'єктивні закони історичного розвитку, але вже не діють нав'язувані суспільству згори стандарти життя і стереотипи мислення. Цей світ називають посткомуністичним.

Радянське законодавство не визнавало категорії приватної власності. Реально існуючі правомочності фізичної особи щодо майна маскувалися вигаданою категорією особистої власності. Натомість у пострадянському законодавстві на очах зникає інша вигадана категорія – колективної власності. З'явилося поняття комунальної (в Росії – муніципальної) власності. Законом України «Про власність» (1991) комунальна власність визначалася як різновид державної. Чинна Конституція України вже розглядає її як самостійну форму публічної власності. Визначені в Основному законі засади функціонування та економічної природи комунальної власності цілком відокремлюють її від державної.

Подібні метаморфози змушують історика замислитися над питанням: в якому співвідношенні знаходяться державна і приватна форми власності? Мова не йде про приватизаційні процеси, які відбуваються в посткомуністичних країнах. Історик дивиться на трансформацію форм власності з пташиного лету і мусить мислити категоріями цивілізаційного масштабу. Для нього державна форма власності з усіма її різновидами – лише епізод в історії суспільних відносин. На першому плані у нього – дві всезагальні форми володіння, користування і розпорядження засобами виробництва та природними ресурсами – колективна і приватна. За цих умов державна власність зникає як самостійна категорія, перетворюючись в «сухому залишку» на власність організації, якою є кожна держава. А власність будь-якої організації є власністю тих, хто має реальний доступ до володіння, користування й розпорядження нею. Держава – це частина суспільства, але вона відділена від нього і стоїть над ним, тому що видає закони, яким члени суспільства зобов'язані користися.

Співвідношення між суспільством і державою, між суспільством і владою є плинною категорією, яка постійно еволюціонує. Характер і особливості еволюції під кутом зору проблеми власності становлять предмет аналізу в цій статті. Але у постановці проблеми треба обмежитися твердженням про те, що

історичні форми державної власності зводяться в «сухому залишку» до власності приватної.

Чим є при максимальному спрощенні в інтересах чистоти аналізу колективна власність? Висуваючи тезу про дві протилежні за змістом форми власності в газетній статті, я зустрівся з нерозумінням деякими читачами ідеї колективної власності в її абстрактному тобто позбавленому історичної конкретики вигляді. Цікаво, що ніхто не побажав назвати різновидом колективної власності акціонерне товариство. Поняття контрольного пакету негайно руйнує в даному випадку уявлення про колектив. Сумна доля міноритаріїв в післяваучерній приватизації в країнах СНД або рейдерські атаки на адміністрацію після штучного утворення контрольного пакету тільки підтверджують реальну суть акціонерного товариства як організації на засадах приватної власності. Показово, що ніхто не назвав формою колективної власності й колгоспи, в яких так яскраво проявилось відчуження колгоспників від наявних у них засобів виробництва. Але мої опоненти назвали різновидом колективної власності ізраїльські кіббуци, до яких держава не має будь-якого відношення. Їхнє майно не розпайоване і становить колективну власність працюючих в них людей – всіх разом і кожного зокрема.

Ось на прикладі кіббуцу й можна показати, чим є позбавлена історичної конкретики форма колективної власності, яка аналізується в цій статті. Колективні власники кіббуцу – це люди, які в ньому працюють. Вони володіють, користуються і розпоряджаються майном на засадах приватної власності, будь-хто інший не має до цього майна жодного дотику. Так само, як вони не мають стосунку до майна іншого кіббуцу. Якщо розглядати форми власності під кутом зору тези про «експропріацію експропріаторів» з «Маніфесту Комуністичної партії», то колективною слід вважати таку власність, до якої мають доступ усі громадяни – всі разом і кожний зокрема. Такий собі планетарний кіббуц.

4. Державна форма власності в історичному вимірі

В доцивілізаційну епоху право власності ще не розщепилося на окремі правомочності, які могли належати різним людям. Майном, якщо воно існувало, люди володіли колективно, так само як природними ресурсами, від яких залежало їхнє життя. Економіка громад обмежувалася збиральництвом і полюванням.

Чи існувало взагалі поняття власності в ті далекі часи? Якщо й існувало, то воно має бути предметом аналізу біологів, а не юристів. Людина тоді тільки відокремлювалася від тваринного світу, в якому всі істоти відстоюють право на певну територію, що рівнозначне праву на життя.

Відносини між людьми почали ускладнюватися, коли з'явилися відтворюючі галузі виробництва: поряд зі збиральництвом – землеробство, поряд

Історичний вимір приватної...

з полюванням – тваринництво. Первинна орда поступилася місцем родоплемінним колективам, які знаменували собою появу суспільства. Засновник цивілізаційного методу у вивченні суспільства Арнольд Тойнбі визначав динаміку історичного процесу короткою формулою: «виклик-відповідь». Коли людські спільноти опинялися перед викликом, вони повинні були мобілізувати зусилля, щоб дати гідну відповідь. Ті з них, хто на таку відповідь не спромігся, розчинялися в історичній імлі.

Людство розвивається за кількома паралельними вимірами: соціально-економічним, технічним, суспільно-політичним. Хоч ці виміри взаємопов'язані, у кожного – власна динаміка. На окремих етапах вона позитивна (прогрес) або негативна (регрес). Появу приватної власності в соціально-економічному вимірі історичного процесу можна порівняти з винайденням колеса або використанням вогню в іншому – технічному вимірі.

Будучи монополією на володіння, користування й розпорядження майном та природними ресурсами, приватна власність формувала соціальні відмінності між людьми, які склалися в певну систему. В людських спільнотах з більш-менш розвинутою структурою починалися процеси державотворення, внаслідок чого вони діставали перевагу перед іншими у боротьбі за територію. Коли за допомогою досконаліших засобів виробництва людина набула здатність виробляти матеріальні блага в більшій кількості, ніж було потрібно для її фізичного існування, вона сама стала ресурсом, придатним для володіння, користування і розпорядження. Боротьба за територію часто перетворювалася відтоді на боротьбу за можливість привласнення рабської праці.

В державотворчому процесі головним об'єктом привласнення була не людина-бранець, яку перетворювали на раба, а населена селянами-общинниками земля. Давні держави, включаючи Грецію і Рим, не варто називати рабовласницькими. Держава античності спиралася на вільного землероба, якого змушувала виконувати повинності, щоб забезпечити власне існування. Саме землероб складав основу війська, без якого держава була немислимою.

Соціально-економічний вимір розвитку характеризувався тривалим, аж до другої половини ХІХ ст., пануванням аграрного суспільства. На цій стадії держава могла набувати різні форми, але в основі її завжди (за винятком кочових суспільств) корінилася власність на землю. Як правило, державна власність на землю персоналізувалася в особі монарха. Правилком було й те, що монарх реалізував право власності на землю шляхом передачі частини правомочностей людям, які виконували державні функції – військові, адміністративні, судові тощо. Частина правомочностей передавалася й селянам: їм дозволялося за умови виконання повинностей спільно користуватися землею, яка в додержавні часи була їхньою колективною власністю.

Необхідність примушування селян до виконання повинностей з часом розвинулася в кріпосницьку залежність від монарха або його васалів. Так у Західній і Центральній Європі виникли багатоступінчасті феодальні відносини землевласників і землекористувачів. Завдяки правилу «васал мого васала – не мій васал» влада верховного сюзерена була обмеженою. Тільки після того, як монархи змогли спертися на буржуазні прошарки, що виникли завдяки розвитку ринкових відносин, сформувався державний лад, який сучасники назвали абсолютизмом. Французький король Людовик XIV міг з повним правом сказати про себе: «Держава – це я». Натомість у Росії замість феодальних відносин виникла холопська залежність представників шляхетного стану, не виключаючи й церковників (аж до патріарха), від царя-самодержця, а кріпосницька залежність селян з часом виродилася мало не в рабство.

На стадії переростання аграрного суспільства в індустріальне (соціально-економічний вимір історичного процесу) і традиційного – в громадянське (суспільно-політичний вимір) державна власність на засоби виробництва та інше майно перестала уособлюватися монархом. Навіть в дореволюційній Росії, яка до кінця зберігала самодержавну форму правління, вона відділилася від власності царської сім'ї. За указом Павла I (1797 р.), державні селяни, які працювали на виділеній у власність імператорської родини землі, проголошувалися окремим станом (сословием) удільних селян. Від особистої залежності їх звільнили за кілька років до скасування кріпосного права.

Щоб наздогнати Європу за рівнем економічного розвитку, царський уряд з часів Петра I практикував будівництво мануфактур за казенний кошт, а потім віддавав їх у власність приватних підприємців. Майже вся первинна залізнична мережа в Росії була побудована приватними концесіонерами на західно-європейський облігаційний капітал, доходність якого гарантувалася казною. Пізніше царський уряд викупив залізниці й перетворив державні шляхи сполучення в ефективний важіль свого впливу на економіку. Однак в усіх випадках державна власність на засоби виробництва залишалася за своєю внутрішньою суттю різновидом приватної власності, тому що функціонувала в ринковому середовищі.

5. Помилка основоположників марксизму

Шість десятиліть від Великої французької революції до європейських революцій 1848–1849 рр. різко прискорили ходу історії в Європі. У багатьох мислителів того часу склалося уявлення про те, що в найближчому майбутньому перед людством розкриються нові перспективи, варто тільки скасувати приватну власність.

Ми звикли уявляти собі К. Маркса і Ф. Енгельса сукупною інтелектуальною одиницею, яка напередодні європейських революцій сформулювала

концепцію матеріалістичного розуміння історії (історичний матеріалізм) і поклала початок теорії наукового комунізму. Дійсність виявляється дещо іншою.

В економіко-філософських рукописах 1844 р. 26-літній К. Маркс взяв у багнети ідею скасування приватної власності, яку обґрунтовували Бабеф, Кабе, Оуен, Вейтлінг та ін. Утвердження спільності майна він вважав запереченням особистості людини. Далі по тексту натрапляємо на фразу, яка тоді не впливала з практичного досвіду людства, а була абсолютно геніальним прозрінням: «... цей комунізм, який скрізь заперечує *особистість* людини, є лише послідовне вираження приватної власності, яка є цим запереченням»¹.

Іншими словами, Маркс стверджував, що знищується тільки власник, а приватна власність незнищенна. Хоч під іншою назвою, але вона залишається тим, чим була: приватною власністю. Ця думка в підкреслено абстрактних виразах Маркса настільки важлива, що її варто ще раз процитувати в іншій формі, викладеній на наступній сторінці: «Перше позитивне скасування приватної власності, *грубий* комунізм, є тільки *форма прояву* мерзненості приватної власності, яка хоче утвердити себе як *позитивна спільність*»².

Ф. Енгельс таких прозрінь не мав, про що свідчить його захоплений опис колонії Роберта Оуена в Гемпширі³. Саме Енгельсу належить яскрава замальовка комуністичного майбутнього людства у двох промовах, проголошених в Ельберфельді у лютому 1845 р. Першу промову він закінчив на такій оптимістичній ноті: «Комуністичний принцип є принципом майбутнього, за це говорить хід розвитку всіх цивілізованих націй, за це говорить швидко прогресуючий розклад усіх дотеперішніх соціальних установ, за це говорить людський здоровий розум і насамперед людське серце»⁴.

Суперечність в оцінках перспектив ліквідації приватної власності Маркс і Енгельс подолали, коли спільними зусиллями створювали найбільш відомий документ революційного марксизму – «Маніфест Комуністичної партії» (1848 р.). Ліквідація приватної власності на засоби виробництва – такою була основна ідея цього документу. В Європі тоді назрівала революція, і вона вже відчувалася в самій лексиці «Маніфесту». К. Маркс не пояснював, чому він змінив свою думку стосовно приватної власності, але це було зрозуміло без пояснень: гарантом необоротності соціально-економічних перетворень ставав революційний пролетаріат. Справді, у насиченій революційною грозою

¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. – Т. 42. – С. 106. Курсив Маркса.

² Там само. – С. 107. Курсив Маркса.

³ Там само. – С. 209.

⁴ Там само. – Т. 2. – С. 522.

атмосфері ідея експропріації експропріаторів здавалася простою і зрозумілою. Пролетарі під керівництвом своєї партії повинні були зруйнувати традиційне суспільство. Господарями життя ставали люди, позбавлені власності, – пролетарі.

Як могло б працювати суспільство, засноване на запереченні приватної власності й пов'язаних з нею товарно-грошових відносин та ринку, Маркс і Енгельс не повідомляли. Вони вважали, що після захоплення влади пролетаріат налагодить планове виробництво та розподіл матеріальних і культурних благ між людьми на зрівняльних засадах. Допускалася лише певна динаміка в організації споживання, пов'язана з рівнем виробництва матеріальних благ. У зв'язку з цим розрізнялися нижча фаза комунізму (комунізм виробництва) і вища (комунізм споживання). На першій фазі матеріальні блага повинні були розподілятися за працею, на другій – за потребами. Нижча фаза комунізму стала ототожнюватися марксистами з соціалізмом – багатозначним і популярним в масах поняттям. Немарксистичні під соціалізмом здебільшого розуміли політику державної допомоги незахищеним верствам суспільства, здійснювану шляхом додаткового обкладання податками заможних верств.

«Маніфест Комуністичної партії» фактично ототожнював ліквідацію приватної власності з утворенням колективної власності на засоби виробництва, що могло бути більш зрозумілим: переможна комуністична партія бере в свої руки владу, експропріює власників засобів виробництва, оголошує їхню власність власністю всього суспільства і створює органи управління нею, а також органи розподілу матеріальних благ серед тих, хто працює.

В історії країн Давнього Сходу траплялися випадки, коли ватажки народних повстань ставали монархами. Зміна особи на вершині влади не впливала на традиційний спосіб життя. Але скасування приватної власності докорінно змінювало спосіб життя кожної людини.

Чи в кращий бік? На це питання могли б відповісти три покоління радянських людей. Точніше, тільки перше з трьох, яке було фізично переполовинене в ході комуністичного будівництва. Два наступні покоління вже не знали, з чим можна порівняти їхнє життя в країні побудованого комунізму. Пропагандисти переконали їх, що країни Заходу не відрізнялися від дожовтневої Росії, тому що капіталізм може тільки загнивати. Коли "залізна завіса" впала, і мільйони гастарбайтерів опинилися на Заході власною волею (на відміну від остарбайтерів воєнної доби), то вони з подивом переконалися, що соціалізм виник зовсім не в їхній країні. Соціалізм з капіталістичним обличчям не називали на Заході соціалізмом тільки тому, що популярний термін привласнили більшовики і нацисти. Виявилося, що капіталізм соціалізму не заважав. Так само як соціалізм – капіталізму.

6. Комуністи і соціал-демократи

Перед тим, як аналізувати твори Маркса і Енгельса, написані після революції 1848–1849 рр., слід задуматися над змістом вказаних у заголовку цього підрозділу термінів.

Ми знаємо, що російські марксистки утворили в 1903 р. соціал-демократичну партію, яка одразу розкололася на більшовиків та меншовиків. Обидві партії довгі роки називали себе соціал-демократичними і входили в II Інтернаціонал, аж поки він не розвалився з початком Першої світової війни. Після Лютневої революції в Росії вождь більшовиків В. Ленін захопив владу, перейменував свою партію з соціал-демократичної на комуністичну, заснував Комуністичний інтернаціонал і почав будувати державу-комуну. Натомість європейські соціалісти відновили після війни Соціалістичний інтернаціонал, який протистояв Комінтерну.

Отже, всі марксистки спочатку були комуністами, а потім стали соціал-демократами. Натомість частина російських соціал-демократів зробила зворотну еволюцію. Вона проголосила відданість комуністичній ідеї, перетворилася на державну партію і почала використовувати ресурси величезної країни для утворення комуністичних партій в усьому світі. Незважаючи на полярну протилежність програм, соціалісти і комуністи вважали себе послідовниками К. Маркса. Хто з них мав рацію? Чи, можливо, вони клялися у вірності двом різним Марксам?

7. Еволюція поглядів К. Маркса і Ф. Енгельса

Коли К. Маркс і Ф. Енгельс писали «Маніфест Комуністичної партії», вони ледь-ледь вийшли з юнацького віку. Після «Маніфесту» Маркс прожив ще 35, а Енгельс – 47 років. Це були роки, насичені напруженою працею. Матеріалізовані в книгах та статтях, результати цієї праці зайняли гідне місце в інтелектуальній скарбниці світу. Але обидва не знайшли часу, щоб роз'яснити головну загадку «Маніфесту» – специфіку, механізм, форми переростання приватної власності, на якій ґрунтувалася вся попередня історія людства, у власність колективну, суспільну, комуністичну.

Вони не знайшли на це часу, хоч удвох написали дві передмови до перевидань «Маніфесту», а потім Енгельс сам написав ще п'ять передмов. Ніколи прямо не відмовляючись від висунутих в «Маніфесті» прогнозів, вони зосередилися на дослідженні сучасного їм суспільства, яке називали капіталістичним. Можна сказати навіть більше: головна праця К. Маркса «Капітал» містила в собі фундаментальний постулат, який перекреслював революційне нетерпіння «Маніфесту»: «суспільство не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами»¹.

¹ Там само. – Т. 23. – С. 12.

Револуція 1848–1849 рр. покінчила з гострою соціальною напругою в країнах Європи і створила умови для розвитку громадянського суспільства. Комуністи перетворилися на соціал-демократів, тому що обирали демократичні, а не революційні форми політичної діяльності. Вони переконалися, що краще рухатися в напрямі узгодження інтересів праці й капіталу, ніж знищувати капітал, який був рівноправним з робочою силою агентом виробничого процесу.

Можна сказати, що першими соціал-демократами були К. Маркс і Ф. Енгельс. Вони агітували за пролетарську революцію, але тільки в тому випадку, коли без неї не можна було обійтися. Виступаючи в Амстердамі 8 вересня 1872 р., К. Маркс підкреслив: «Ми ніколи не говорили, що добиватися цієї мети (захоплення політичної влади з метою запровадження нової організації праці. – С. К.) треба скрізь однаковими засобами. Ми знаємо, що треба зважати на установлення, нрави і традиції різних країн; і ми не заперечуємо, що є такі країни, як Америка, Англія, і коли б я краще знав ваші установлення, то можливо додав би до них і Голландію, в яких робітники можуть добитися своєї мети мирними засобами»¹.

Так само Ф. Енгельс в одній з перших своїх книг «Становище робітничого класу в Англії» говорив про кризу, яка могла бути розв'язана тільки насильством. Але через 40 років, у передмові до нового видання цієї книги він визнав свою помилку в таких виразах: «Я навмисне не викреслив з тексту багатьох провіщень, в тому числі провіщення близькості соціальної революції в Англії, на яке я зважився під впливом своєї юнацької запальності»². Отже, мова йшла навіть не про те, що після революції 1848–1849 рр. змінилася в Європі вся палітра політичних сил. Змінився й сам Енгельс, як він щиро у цьому зізнався. Енгельс доби «Маніфесту Комуністичної партії» був уже несхожий на Енгельса в 1892 р. Але зміна політичної позиції відбулася, як це зрозуміло, під впливом об'єктивних обставин. В США, Великій Британії, Франції народне представництво почало зосереджувати в своїх руках всю владу, необхідність в кривавих революціях відпала.

В своїй практичній діяльності соціал-демократи не заперечували ринку. Вони могли пропагувати посилення державного контролю за підприємництвом, перерозподіл бюджетних коштів на користь людей з низькими доходами або навіть націоналізацію засобів виробництва (як правило, з викупом). Але ці та інші соціалістичні заходи були для них тільки методами оздоровлення ринкової економіки і зниження соціальної напруги. Економічну діяльність, пов'язану з використанням і примноженням капіталу, вони

¹ Там само. – Т. 18. – С. 151.

² Там само. – Т. 22. – С. 314.

вважали полем для прикладення інтелекту, як і діяльність у сфері науки, культури, релігії. Більше того: вони розглядали приватне підприємництво як найважливішу сферу занять, що матеріально забезпечувала всі інші сфери і давала можливість здійснювати соціалістичні заходи.

Демократичний вибір європейських марксистів знайшов узагальнене визначення в афористичному висловлюванні молодшого друга і найближчого співробітника Ф.Енгельса Едуарда Бернштейна: «Те, що звикли називати кінцевою метою соціалізму, є для мене ніщо, а рух – це все». Енгельс підтримував Бернштейна, хоч прилюдно відмовлятися від догм революційного марксизму не бажав. У цьому з ним був солідарний Карл Каутський, під впливом якого німецька соціал-демократія прийняла у 1891 р. Ерфуртську програму. Кінцевою метою соціал-демократичного руху вона оголошувала усупільнення засобів виробництва і заміну анархії ринку централізованим розподілом продукції, тобто встановленням комунізму.

Отже, все-таки йшлося про ліквідацію приватної власності. Засоби виробництва повинні були стати колективною власністю. Однак Ерфуртська програма, так само як створений за 43 роки до неї «Маніфест Комуністичної партії», не пояснювала механізму трансформації власності. Різниця між обома документами полягала тільки в тому, що Ерфуртська програма передбачала досягти кінцевої мету реформами, а не революціями.

Ф.Енгельс вважав, що приватна власність на засоби виробництва на шляху перетворення в колективну мусить пройти через перехідний етап у вигляді державної власності. Залишаючи поза розглядом питання про те, яким чином пролетаріат опиниться при владі, Ф.Енгельс у праці «Анти-Дюринг» вважав висхідним етапом дальших перетворень встановлення державної власності на засоби виробництва. Однак у питанні про суть цих перетворень він обмежувався словесною еквілібристикою. Судіть самі: *«Пролетаріат бере державну владу і перетворює засоби виробництва насамперед у державну власність. Але тим самим він знищує самого себе як пролетаріат, тим самим він знищує всі класові відмінності і класові протилежності, а разом з тим і державу як державу». Якщо цього недосить, то можна продовжити цитування: «Перший акт, в якому держава виступає дійсно як представник усього суспільства – взяття у володіння засобів виробництва від імені суспільства, – є в той самий час останнім самостійним актом її як держави. Втручання державної влади в суспільні відносини стає тоді в одній галузі за другою зайвим і само по собі засинає»¹.*

Е.Бернштейн і всі інші лідери європейської соціал-демократії відмовилися від догм «Маніфесту Комуністичної партії» через те, що зрозуміли

¹ Там само. – Т. 20. – С. 275. Курсив Енгельса.

конструктивну роль капіталу у виробництві й можливість встановлення соціального миру в суспільстві. Основоположники марксизму не сперечалися зі своїми учнями з цього приводу, але не змогли переступити через погляди, які поділяли раніше. Та у них знайшлися й такі «учні», особливо у середовищі російських соціал-демократів, які проігнорували тезу про неможливість перескочити через природні фази розвитку або скасувати їх революційними декретами. Вони підняли на щит умоглядні догми революційного марксизму і зробили спробу втілити їх в життя. Озвучена В. Леніним ідея державі-комуни була утопією, але стала *реалізованою утопією*. Більшовики спромоглися реалізувати її за допомогою державного терору.

Що сталося з приватною власністю на засоби виробництва, коли більшовики оголосили її загальнонародною власністю? У відповідності з Марксовою тезою про неможливість скасування природних фаз розвитку декретами приватна власність на засоби виробництва збереглася. Декрети змінили тільки власника, яким стала верхівка більшовицького керівництва. Поєднання політичної диктатури з економічною зробило державу все-сильною, а суспільство – абсолютно безсилим перед обличчям влади.

8. Що далі?

К. Маркс небезпідставно називав приватну власність мерзенною. Не слід забувати, однак, що історія цивілізації з усіма її темними й світлими сторонами пов'язана якраз з приватною власністю. Успіхи або провали в суспільному житті пояснюються не наявністю приватної власності як соціально-економічної категорії, а рівнем її централізації. Коли контроль за ресурсами зосереджується в руках небагатьох людей, які перебувають на вершині влади, то суспільство борсається в тенетах рабської залежності. І навпаки: демократія ґрунтується на економічній незалежності членів суспільства.

Ті, хто володіє всіма ресурсами, мають власні уявлення про те, як ними скористатися. Історія повниться прикладами сваволі можновладців. Зупинимось на трьох.

Давній Єгипет не мав сильних ворогів, а тому не потребував великих витрат на військо. Щорічні розливи Нілу забезпечували високі й стабільні врожаї. Фараони недовго думали, як скористатися ресурсами, і почали будувати піраміди. Інколи кажуть, що піраміди – це матеріалізація уявлень про загробне життя. Але ж ці уявлення сформувалися до епохи пірамід й залишилися після неї.

Зосередивши в своїх руках ресурси великої країни, ленінський Раднарком негайно почав розбудовувати багатомільйонну армію, щоб увійти в демілітаризовану після війни Європу і під гаслами світової революції поставити континент під свій контроль. Це не вдалося в 1919 і 1920 рр. через

Історичний вимір приватної...

об'єктивні обставини, але радянський комунізм зберігав месіансько-агресивний характер до кінця.

Румунський диктатор Н.Чаушеску змусив всю країну працювати над спорудженням своєї резиденції в центрі Бухареста. Будинок парламенту й досі вражає туристів своїми розмірами, а уряд сушить голову над тим, як його утримувати.

Чи означає все сказане вище, що колективна власність на засоби виробництва могла існувати тільки в умовах первіснообщинного ладу? Чи є можливим повернення людства до неї в ході тривалої еволюції?

Можна сказати тільки одне: комунізм приречений надовго залишитися не науковим, а утопічним вченням. Людство ще не дозріло до колективної власності. Мабуть, фантастичні успіхи в сфері техніки і технології, які вражають нас, все-таки не є для цього достатніми. Мабуть, колективна власність несумісна і з характером відтворення самої людини, який не змінився за останній мільйон років. Мабуть, існують й інші, незнані нам причини, завдяки яким тільки приватна власність і пов'язані з нею товарно-грошові відносини та ринок ще забезпечують прогрес.

Треба засвоїти просту істину: штучне наближення «світлого майбутнього» силовими засобами потягне за собою, як це вже трапилося у XX ст., колосальні жертви, причому без всякого позитивного результату. Сучасні комуністи мусять це зрозуміти.

РЕГІОНАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НА ПРИКЛАДІ ВИВЧЕННЯ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Сьогодні вже навряд чи слід доводити, що поряд з подальшим розвитком українознавчих досліджень в Україні, де за роки незалежності дійсно досягнуто значного прогресу в об'єктивному висвітленні перебігу національного історичного процесу, важливим завданням вітчизняної історичної науки є вивчення актуальних проблем всесвітньої історії, зокрема, європейської, особливо з врахуванням офіційно проголошеного нашою державою «європейського вибору» та євроінтеграційного курсу. Окрім так званого соціального замовлення, значну роль відіграють і специфічні потреби сучасної історіографії, які вимагають не лише інтегрування української історії в загальноєвропейський і загальносвітовий контекст, а й створення власного цілісного погляду на хід розвитку цивілізації й актуальні проблеми всесвітньої історії. У цьому відношенні ми суттєво відстаємо від інших країн, зокрема, нашого східного сусіда – Росії. В Україні, наприклад, до цього часу не засновано академічного інституту всесвітньої історії, хоча розмови про необхідність його існування ведуться вже не один рік. Певні дослідження з всесвітньої історії, переважно країнознавчого характеру, ведуться на деяких вузівських кафедрах і окремими підрозділами гуманітарних інститутів НАН України, але в цілому усталеної історіографічної традиції у її вивченні в Україні, на наш погляд, поки що немає. А починати закладати її треба, і насамперед – з комплексного вивчення історичного досвіду розвитку сусідніх з Україною держав і регіонів та взаємин українців з сусідніми народами. Вже зроблені певні кроки на цьому шляху: вийшли у світ перші в українській історіографії синтетичні праці з історії Польщі¹, Болгарії², Словаччини³ та нариси з історії

¹ Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – 752 с.

² Чорній В.П. Історія Болгарії. – Львів, 2007. – 404 с.

³ Кріль М. Історія Словаччини. – Львів, 2006. – 264 с.

Німеччини¹. Помітним доробком українських істориків з всесвітньої історії є видання новаторських підручників для вищих навчальних закладів – «Історія західних і південних слов'ян XX століття» за редакцією проф. Є.П. Пугача², «Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. XX століття» проф. В. Ярового³, «Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець XX – початок XXI ст.)» проф. М. Криля⁴ та фундаментальної і багато в чому оригінальної колективної праці «Історія Центрально-Східної Європи» за редакцією проф. Л. Зашкільняка⁵, як спроби регіонального підходу до висвітлення європейської історії.

Взявши участь в останній з цих робіт, зокрема, як автор окремих розділів з історичного розвитку регіону у буремному XX столітті, спробую обґрунтувати вибір і підходи авторського колективу до цієї теми, авторське бачення основних напрямів та проблем вивчення найскладнішого періоду в історії регіону, в якому, до речі, відбувався історичний розвиток і України та формувалася суспільна свідомість значної частини українського народу.

Отже, позаду лишилося XX століття – одне з найбільш складних, динамічних й суперечливих в історії людства. Це була епоха великих відкриттів і великих війн, видатних реформаторів і одіозних тиранів, різних революцій і життєвих трагедій мільйонів, прогресу та процвітання одних народів й регіонів світу і голоду та зубожіння інших. Відтворити, осмислити й висвітлити історію минулого, найдинамічнішого з усіх століття у більшій чи меншій повноті є практично заняттям даремним. Цьому перешкоджають обмежені можливості окремого людського розуму і життя, а також безліч історичних подій та явищ, що змінили уявлення людини про світ та його минуле й майбутнє, про можливе й неможливе, варті уваги. Як слушно відзначає у зв'язку з цим Європейська Постійна Нарада Асоціації викладачів історії (Euroclio), коли у вивченні й викладанні мова заходить про XX сторіччя, виявляється, що «кожен квадратний кілометр занадто густо заповнений історією»⁶. Так що попереду нас чекають незкінченні нові й нові спроби збагнути історію, досвід та уроки XX століття взагалі, і європейської історії,

¹ Бобилева С.Й. Історія Німеччини з давніх часів до 1945 року. – Дніпропетровськ, 2003. – 528 с.

² Історія західних і південних слов'ян XX століття: Навч. посібник. – Харків, 1998. – 464 с.

³ Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. XX століття: Підручник для вищих навч. закл. – К., 2005. – 816 с.

⁴ Криль М.М. Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець XX – початок XXI ст.): Навч. посібник – К., 2008. – 284 с.

⁵ Історія Центрально-Східної Європи: Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів. – Львів, 2001. – 660 с.

⁶ Див.: Роберт Страдлінг. Викладання історії Європи XX століття. – К., 2003. – С. 23.

зокрема. Історію Європи минулого століття, наприклад, можна розглядати як перманентну зміну ритмів інтеграції та дезінтеграції тощо.

Властивістю пізнавальної діяльності людського інтелекту, пізнання історичної реальності й творення історичних знань, зокрема, є логічне впорядкування, структуризація і теоретизація здобутих емпіричних даних. Минуле прийнято розглядати через соціальні, етнічні, політичні, економічні, культурні, громадські та інші структури й системи, витворені людьми у процесі їх взаємин. Структуризація, систематизація і диференціація історичних знань, нагромаджуваних фаховими істориками і науково-дослідницькими колективами, призвели до запровадження дуже розгалуженої мережі різних «історій» – історії цивілізацій і континентів, народів і держав, соціальних груп і громадських інститутів, війн і дипломатії, господарства, культури, науки і техніки, ідей і релігій, повсякденного життя і ментальностей тощо. Кожний обраний спосіб впорядкування й подачі історичної інформації (знань) продиктований конкретними суспільними потребами відповідної епохи і, звичайно, має право на існування та подальший розвиток. Втім, кожний з них об'єктивно є змістовно однобічним, адже вони покликані доповнювати один одного щодо повноти знань про певний період розвитку історії людства.

У практиці історичної науки й освіти багатьох країн світу, в тому числі і в Україні, прийнято виокремлювати з всесвітньої історії національну – державно- чи етно-політичну історію. Нині такий поділ світової історії викликає критику багатьох фахівців. Адже як і т.зв. галузева чи предметна історія, що позбавлена можливості дати комплексну характеристику того чи іншого історичного періоду, яка б включала і соціально-економічні, і культурні, і інтелектуальні сторони буття людства, так само як політичні і дипломатичні, так і національна чи країнознавча історія не може забезпечити комплексний, порівняльний аналіз основних факторів, закономірностей, альтернатив і перспектив історичного процесу на тому чи іншому його етапі. Звичайно, сподіватися, що який-небудь єдиний підхід до вивчення всесвітньої історії зможе вичерпно освітити який-небудь її період, не можна. Це стосується і європейської історії, навколо якої, окрім всього тривають гострі дискусії серед дослідників щодо того, як краще визначати Європу – через спільну цивілізаційно-культурну спадщину або через її розмаїття. Вибір дійсно складний, однак неминучий. Залишаючи на боці визначення оптимальних підходів до вивчення світової історії взагалі, вважаємо, що *щодо європейської історії ХХ століття доцільним і досить ефективним є застосування саме регіонального підходу.*

Підтвердженням цього є і нові тенденції в сучасній історіографії, у тому числі:

Регіональний підхід

- зростання інтересу до вивчення певної частини європейської і світової історії як такої, власне регіональної історії, а не просто як засобу висвітлення окремих аспектів вітчизняної історії;

- зосередження саме на новітній чи сучасній історії, багатій на важливі для всього людства події та принципи геополітичні зміни у світі;

- зсув акцентів у бік міждисциплінарної історії, причому з перевагою висвітлення політичної, соціальної, культурної та інтелектуальної історії і меншою мірою економічної;

- поглиблене вивчення всього, що пов'язано із загальноєвропейським виміром історії, зокрема, основних ідей, сил, рухів і подій, що протягом ХХ ст. формували цілий континент, його ідентичність, і водночас зростання уваги до особливостей історичного розвитку тих регіонів Європи, котрі досить тривалий час залишалися поза тими впливами, що вважаються визначальними для європейської історичної традиції, їх внеску у спільний досвід суспільного устрою і культури.

Саме до таких європейських регіонів належить Центральна та Східна, або Центрально-Східна Європа (ЦСЕ)*, до історії якої, особливо новітньої, останнім часом значно зріс інтерес дослідників, в тому числі і в Україні. Щодо останньої, то це пояснюється і тим, що ця частина континенту є особливо важливою з погляду формування наукових знань про умови історичної еволюції України й українців, впливу інших народів і культур регіону на них і зворотніх. Враховуючи, що не всі сучасні дослідники погоджуються з виокремленням Центрально-Східної Європи у окремий регіон, а серед тих, хто це робить, існують різні моделі цієї концепції (німецько-австрійська, польська, угорська, румунська), а також те, що усяка структуризація є умовною інтелектуальною конструкцією, створеною для кращого пізнання об'єкту вивчення, вважаємо за доцільне подивитись на історію країн і народів цієї частини континенту власним, українським поглядом, крізь призму української присутності на цьому європейському просторі. В цілому підвищений науковий інтерес до цього регіону Європи зумовлений, на наш погляд, рядом обставин.

Насамперед слід зазначити, що центрально-східноєвропейський регіон здавна привертає увагу істориків, як територія зустрічі і взаємодії різних народів і цивілізацій, які вчинили поважний вплив на становлення сучасної

* Цей термін на позначення особливого європейського геополітичного регіону вперше спробував обґрунтувати на початку 30-х років минулого століття чеський вчений Я. Бідло, згодом його використовували й вивчали поляки М. Хандельсман, О. Халецький, угорці І. Бібо, Є. Шуц, італійці Д. Каччано, Р. Піккіо та ін.

європейської цивілізації. У різні епохи Центрально-Східна Європа мала дещо відмінні кордони, але назагал вони окреслювались ріками Лабою і Одрою на заході, Дніпром і Доном на сході, Балтійським морем на півночі та Середземним на півдні. Тобто це своєрідний трикутник між Балтійським морем, Альпами й Адріатикою, який за сучасною політичною мапою Європи включає такі країни: Естонію, Латвію, Литву, Білорусь, Україну, Польщу, Чехію, Словаччину, Угорщину, Румунію, Молдову, Болгарію, Сербію, Чорногорію, Словенію, Хорватію, Македонію, Боснію і Герцеговину, Албанію, Грецію, а також певною мірою Туреччину.

Означений геополітичний та історико-культурний регіон Європейського континенту сформувався в добу переселення народів у IV–IX ст.: саме велике переселення народів, перш за все слов'ян, їх контакти з Візантійською, Католицькою і Кочовою цивілізаціями заклали основу всієї подальшої політичної й культурної історії Центрально-Східної Європи. Саме в період раннього середньовіччя утворилися основні держави регіону, які, перейнявши християнство, потрапили до сфер впливу насамперед Візантійської і Каролінгської (потім Германської) імперій. Втім, знаходячись від найдавнішого часу на перехресті цивілізаційних впливів між Заходом і Сходом, Північчю і Півднем, цей регіон протягом всього історичного розвитку зберігав особливі риси суспільно-політичних, релігійно-етнічних, соціально-економічних та культурних відносин, котрі відбивалися на усіх проявах соціального життя і менталітеті його народів, вносячи водночас оригінальні елементи у європейську цивілізацію. «Ми не можемо забувати, – зазначає у зв'язку з цим відомий американський історик польського походження Пьотр Вандич, – що впродовж історії цей регіон робив істотний внесок до Європи, хоча він був більше духовний, ніж матеріальний. Від часів, коли Гус підкреслював значення свободи сумління, аж до Масарика – «Христос, а не Цезар»; від засудження вустами Павла Влодковича насильного навернення поган до етосу «Солідарності», від боротьби Габора Бетлена під прапором свободи й релігії аж до жертви, яку угорці 1956 року принесли «за Угорщину та Європу», дзвін свободи лунав у Центрально-Східній Європі протягом цілих поколінь... Це історія змушувала їх (народи регіону. – С. В.) боронити свободу й боротися за неї частіше, ніж у випадку багатьох інших країн»¹. Тобто, Центрально-Східна Європа має усі підстави для самостійного вивчення, як *невід'ємна складова частина Європи і водночас особливий регіон формування єдиної європейської цивілізації, без якого неможливо повне відтворення історії Старого континенту*. Про це свідчать пріоритетні напрями сучасних історичних досліджень не лише в самих країнах Центрально-Східної Європи,

¹ Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. – К., 2004. – С. 352.

але і в інших провідних державах світу, зокрема, в Росії, де цей європейський регіон завжди привертав особливу увагу науковців¹.

На користь такого підходу говорить і той факт, що в XIX і XX ст., у зв'язку з поширенням панславистських ідей, що були проявом російської, а потім й радянської експансії, історія цього регіону розглядалася переважно з позицій розширення впливу і зміцнення єдності слов'янських народів. Як відомо, саме в Росії в середині XIX ст. склалася і дістала розповсюдження традиція розглядати історію величезного простору від Балтики до Адріатики як історію виключно «слов'янського світу». Причому ця славістика як історичний напрям протягом всього радянського часу знаходилася під сильним ідеологічним тиском і була покликана обґрунтовувати безумовне русофільство південних та західних слов'ян як важливий компонент ідеології «соціалістичної співдружності», історичну місію і значимість Росії як кристалізуючого центру слов'янського світу, зокрема, її безкорисливість в підтримці визвольних рухів слов'янських народів тощо.

Абсолютизація ідей і значення слов'янської спільності в історії призвела до утвердження оціночних підходів у чорно-білому варіанті в історіографії, коли всі впливи ззовні, неслов'янські за своєю етнічною природою (наприклад, німецька колонізація Центрально-Східної Європи, церковні унії або об'єднання слов'янських королівств під скіпетром Габсбургів в реорганізованій монархії на федералістській основі тощо) оцінюються як явища виключно негативні, насильні, що придушують слов'янську сутність. Міф про «захоплених у полон римо-католицьким світом» західних і частини південних та східних слов'ян, поширений у слов'янофільствуючій славистиці XIX ст., був підхвачений й модифікований радянською історіографією, і почасти російською, де і сьогодні можна зустріти твердження, що Австро-Угорщина була «в'язницею народів» і т.п.

І нарешті, уявлення про історію Центрально-Східної Європи лише через слов'янську присутність в регіоні є певним спотворенням історичних реалій цієї частини континенту. У взаємодії народів і культур тут брали участь та відігравали важливу роль також численні неслов'янські етноси – балти, германці-німці, мадяри-угорці, волохи-румуни, греки, албанці, татари й турки тощо, і ігнорувати їхній внесок у розвиток бінаціональних спільнот в рамках великих державних конгломератів минулого в регіоні та у формування європейської цивілізації було б методологічно невірне.

Однак найбільшого спотворення цією історіографією зазнала історія регіону у переломному для його народів і усього людства XX ст.

¹ Див.: Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века: В 3 т. – М., 2001–2002; Центральноевропейские страны на рубеже XX–XXI вв.: Аспекты общественно-политического развития. Историко-политологический справочник. – М., 2002 та ін.

Минуле століття було чи не найдраматичнішим періодом в історії народів Центрально-Східної Європи. Більше того, не буде перебільшенням твердження, що історичні події, що відбувалися в цьому регіоні у ХХ ст., мали суттєвий вплив на долю інших народів світу і розвиток всесвітньо-історичного процесу в цілому. Тому їх поглиблене вивчення, на наш погляд, повинно займати одне з пріоритетних місць в сучасній історичній науці. Адже саме тут, в цьому регіоні (через боротьбу провідних європейських держав за володіння ним) розгорнулася Перша світова війна, що унесла мільйони людських життів і розвалила господарство багатьох країн та економічні зв'язки між ними. Саме тут під час Великої війни і під її впливом, а також під впливом революційних подій в Росії, активізувалися національно-визвольні рухи, пали могутні колись імперії та постали нові, т.зв. малі європейські держави, що призвело до радикальних змін у співвідношенні сил в Європі і усьому світі. Саме тут економічна криза 1929–1933 рр. знищила надію на відновлення тривалого активного економічного життя й динамічних міжнародних зв'язків. Тут молода європейська демократія не витримала протистояння з тоталітаризмом, що привело людство до Другої світової війни, яка розпочалася в Центрально-Східній Європі і пройшла вогненным потіком практично по усій її території. В роки після закінчення цієї війни тут відбулися радикальні зміни у всіх сферах суспільного життя – т.зв. «радянська» більшість країн Центрально-Східної Європи, зміст, характер, основні внутрішні й зовнішні фактори якої вже тривалий час залишаються в центрі уваги дослідників. В середині минулого століття тут розпочалася «холодна війна», що тривала понад 40 років і наслідки якої ще й сьогодні ускладнюють загальноєвропейське співробітництво. Нарешті, завершилося ХХ ст. народними революціями та становленням незалежних демократичних держав в регіоні, їхнім небезпроблемним «поверненням» до цивілізованої Європи і водночас найбільш небезпечною балканською воєнно-політичною кризою, як наслідку, не в останню чергу, виникнення феномену слов'янського націоналізму і шовінізму, перспективи повного розв'язання якої все ще залишаються невизначеними.

У зв'язку з цим виникають закономірні питання щодо майбутнього слов'янського світу в умовах розгортання процесів європейської інтеграції та глобалізації, поглиблення тенденцій до уніфікації людської цивілізації на початку ХХІ ст. Яке місце у цьому складному процесі займуть слов'янські культури? Що із своєї інтелектуальної спадщини вони внесуть до нього? Яким чином вони захистять свою присутність як один із ферментів якісно нового етапу духовного розвитку людства? Яким, нарешті, буде специфічний внесок слов'янських народів у єднання демократичної Європи і в забезпечення більшої безпеки й справедливості в постмодерному світі?

Регіональний підхід

Творчий характер багатовікової історії і високодуховної культури слов'янських народів – одного із основних потоків сучасної цивілізації – дає серйозні підстави припустити, що й сьогодні вони висунуть і відстоять в духовному та міжнародному плані найперспективніші для їх власної долі відповіді. Однак це буде для них новим складним випробуванням. Ось чому слов'янські народи знову мають потребу в духовному єднанні, в концептуальному усвідомленні й творчому використанні нових ідей та історичного досвіду для з'ясування правильних відповідей. При цьому їх культурна взаємність вимагає сьогодні, з одного боку, нової відкритості до інших етнокультурних спільнот Європи, а з іншого – рішучої протидії процесам дезінтеграції слов'янського світу, усьому, що відтворює національний егоїзм та імперські амбіції і звужує відкритість світогляду сучасного взаємозалежного, але різноманітного світу. Політична свобода слов'янських та інших народів Центрально-Східної Європи має перейти поріг національного егоїзму і, як було не раз у минулому, стати фундаментом регіональної співпраці. Важливо, зокрема, перетворити історичну й культурну ідентичність народів Центрально-Східної Європи в політичну й економічну дійсність, реальний чинник загальноєвропейського інтеграційного процесу.

Отже, ХХ – початок ХХІ ст. були для народів і країн Центрально-Східної Європи періодом чисельних історичних викликів і не завжди адекватних, як показала історія, їм відповідей, обумовлених як внутрішніми так і зовнішніми чинниками їх розвитку. Вважаємо, що історична наука у вивченні новітньої історії цього регіону Європи має широке поле діяльності, адже тут ще багато т.зв. «білих плям», які потребують як традиційно хронологічного дослідження, так і діахронічного, тобто вивчення окремих тем і проблем в їх розвитку – в рамках цілого ХХ ст. чи значної його частини. Серед них на особливу увагу, на наш погляд, заслуговують наступні тематичні блоки:

1. Народи Центрально-Східної Європи у Першій світовій війні (політика блокових держав щодо ЦСЄ і зовнішньополітичні орієнтації поневолених народів регіону в роки війни; загострення суспільної кризи в країнах ЦСЄ під час війни і активізація національно-визвольних рухів народів регіону);

2. Центрально-Східна Європа між двома світовими війнами (рішення Паризької мирної конференції щодо післявоєнних кордонів і устрою в ЦСЄ; утворення нових незалежних держав у ЦСЄ, проблеми державотворення та основні тенденції й особливості їх розвитку в міжвоєнний період, зокрема, пошук ними «третього шляху» розвитку; наступ тоталітаризму: націоналізм, комунізм, націонал-соціалізм і фашизм; країни ЦСЄ в міжнародних відносинах);

3. Центрально-Східна Європа у Другій світовій війні (суспільство і окупаційні режими в країнах ЦСЄ та розгортання рухів Опору народів

регіону; держави-сателіти гітлерівської Німеччини в роки війни; ЦСЄ в політиці держав антигітлерівської коаліції; проблеми визволення країн регіону від фашизму);

4. Структурні зміни в Європі після Другої світової війни та встановлення радянського домінування в країнах ЦСЄ (режим «народної демократії», загальні риси та особливості процесу «советізації» країн ЦСЄ, становлення, криза та ерозія комуністично-тоталітарних режимів в країнах регіону, характер т.зв. «міжнародних відносин нового типу», країни ЦСЄ і «холодна війна»);

5. Антитоталітарні революції кінця 80-х – початку 90-х років в країнах Центрально-Східної Європи та характер їх постсоціалістичної трансформації наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. («горбачовська перебудова» в СРСР та особливості демократичних революцій і становлення незалежних держав ЦСЄ, демократичний вибір народів регіону та його альтернативи, характер економічних реформ, соціальна структура населення країн ЦСЄ та проблеми його національного відродження, держави ЦСЄ в міжнародних відносинах в умовах глобалізації, їх участь в регіональній, субрегіональній і загальноєвропейській інтеграції, проблеми «повернення до Європи» країн і народів регіону, їх загальноєвропейська перспектива, проблеми членства в НАТО і ЄС).

Поряд з цими вузловими темами історії Центрально-Східної Європи ХХ ст., звичайно, заслуговують на дослідження й окремі, т.зв. сквозні проблеми історичного розвитку регіону, наприклад, такі, як:

- етнопонаціональні процеси в ЦСЄ, проблеми міграції та національних меншин, протистояння і нова культура співжиття й співпраці;
- націоналізм, тоталітаризм, демократичні традиції і права людини в новітній історії ЦСЄ;
- країни ЦСЄ в науково-технічній революції ХХ ст.;
- наслідки модернізації, індустріалізації, урбанізації та особливості становлення постіндустріального суспільства в країнах ЦСЄ;
- еволюційні зміни в соціальній структурі і повсякденному житті народів регіону;
- характерні риси і міжнародні рецепції в розвитку культури і мистецтва в країнах ЦСЄ у ХХ ст.;
- історична пам'ять народів регіону в контексті їх взаємовідносин та європейських цінностей.

Будемо сподіватися, що глибоке об'єктивне висвітлення цих та інших тем і проблем наблизить нас до більш повного усвідомлення ролі та місця Центрально-Східної Європи в новітній європейській історії, збагатить наші знання про тривалий і складний шлях цього регіону від «периферійної зони» до рівноправного суб'єкта і важливої складової нової об'єднаної Європи і разом з тим допоможе нам чіткіше й повніше з'ясувати характер та значення українського чинника у європейському історичному процесі.

«КОЧІВНИЦЬКИЙ ФЕОДАЛІЗМ»: МЕЖІ ТЕОРІЇ І ОБМЕЖЕННЯ ПРАКТИКИ

Поняттю «феодалізм» не дуже поталанило в українській історіографії останніх двох десятиліть. Після тривалого періоду його беззастережного використання в надмірних генералізаціях, в яких емпіричний матеріал добирався здебільшого як ілюстрація для *a priori* сформульованої схеми чергування п'яти суспільно-економічних формацій, прийшов час ігнорування феодалізму як такого, що буцімто є невід'ємним елементом «марксистсько-ленінської теорії». Прикметне для нашого часу відкидання останньої стало не стільки результатом іманентної критики марксизму і з'ясування межі, поза якою цей ідейно-теоретичний комплекс припиняє працювати, скільки наслідком нової політичної та ідеологічної ситуації в Україні, за якої визріли немарксистські дослідницькі інтенції. З іншого боку, черговий приплив філософського номіналізму, явлений через постмодерністське заперечення будь-яких генералізацій, «великих тем» і деконструкцію «гранд-нарративів», теж не сприяє рефлексіям над поняттям феодального, оскільки воно слугує позначенням узагальнюючої моделі процесів великого формату, типових для доби середньовіччя. Тож український медієвіст Леонтій Войтович мав підстави для констатації назрілої для вітчизняних істориків потреби сучасного витлумачення поняття «феодалізм» і «середні віки», так само як і для заклику до дискусії щодо них¹.

Звісно, зазначене стосується не лише сучасної історіографічної ситуації в Україні, але й усього пострадянського простору, з його спільною «марксистською» спадщиною. Показовим було проведення круглого столу в Інституті всесвітньої історії РАН у квітні 2005 р., присвяченого розглядові поняття «феодалізм» і суміжного з ним термінологічного ряду². Вістря дискусії

¹ Войтович Л. Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т. 2: Наукові студії. – К., 2004. – С. 385–394.

² Матеріали круглого столу надруковані у виданні: Одиссей: человек в истории. – 2006: Феодализм перед судом историков. – М., 2006.

зосередилося на праці Сьюзан Рейнолдс¹, в якій піддано ревізії терміни «феод» («фьеф») і «васал». Власне вони, за висновками британської дослідниці, є пізніми конструктами (створеними у XVI ст.), а не концентрованим виразом моделі соціуму, що, на її думку, у головних принципах був незмінним від Меровингів до Бурбонів. Коментуючи логіку аргументації С. Рейнолдс, І.В. Дубровський зауважив: «За середньовічні поняття сьогодні видаються структури інтерпретації, винайдені у XVI ст. і детально розроблені в наступному столітті»². Отже, феодализм, з поправкою на Рейнолдс, не є типологічною сутністю ранньосередньовічних монархій, а навпаки – означенням процесів зміцнення королівської влади, що тривали впродовж XVI–XVII ст., себто явищем більш пізнього порядку, ніж усталено вважається. «Презумпція невинуватості» Рейнолдс, на думку Н.А. Селунської, полягає у відсутності в сучасній медієвістиці загальноновизнаної, хоча й умовної, «великої моделі опису» й переважаючого налаштування дослідників на заперечення загальних понять. Втім, як прогнозує Н.А. Селунська, «після періоду відходу від використання [цього] концепту, історикам доведеться обговорити можливість відродження палітри поняття «феодализм»»³.

Сподівання на відродження феодализма як генералізуючого поняття, хоч і з поправкою на Рейнолдс, простежується у більшості текстів, що, як результат дискусії, були опубліковані в журналі «Одисей» за 2006 рік. Прикметно, що відомий російський медієвіст А.Я. Гуревич, вказавши на «кричуще протиріччя між найбільш загальними поняттями, вживаними поколіннями істориків, і емпіричним багатством нашої наукової дисципліни»⁴, а також піддавши критиці «маркову теорію»⁵, твердження про «широку експропріацію дрібних землевласників»⁶, позаекономічний примус⁷ та інші поширені серед істориків-марксистів тлумачення феодализма, насамкінець зазначив, що не піддає «ані найменшому сумніву суттєвість відносин, що виражалися в ленному ладі,

¹ Reynolds S. *Fiefs and Vassals: The Medieval Evidence Reinterpreted*. – N. Y–Oxford, 1994.

² Дубровський І.В. Как я понимаю феодализм // *Одиссей: человек в истории*. 2006: Феодализм перед судом историков – С. 51–52.

³ Селунская Н.А. «Сеньория, община и вассалитет простолюдинов», или «презумпция невинности Рейнольдс» // *Одиссей: человек в истории* 2006: Феодализм перед судом историков – С. 127–128.

⁴ Гуревич А.Я. Феодализм перед судом историков, или о средневековой крестьянской цивилизации // *Одиссей: человек в истории*. 2006: Феодализм перед судом историков – С. 12.

⁵ Там же – С. 27–29.

⁶ Там же – С. 36.

⁷ Там же – С. 38.

«Кочівницький феодалізм»

васалітеті, так само як і в різних формах селянської залежності від «благородних»¹. Ще одна важлива прикмета московської дискусії наявна у відсутності певності щодо часової і просторової меж, до яких можливе номенування тих або інших явищ як феодальних. Розміщені у певному контексті статті К.Л. Банникова² і А.Г. Левінсон³ про символіку та функції примусу і насильства в неформальних ієрархіях (армійська «дідівщина», серед ув'язнених) навіюють певні «феодальні асоціації» і натякають на можливість використання «феодальних» понять при аналізі процесів сучасності. Втім, матеріал «Одисея-2006» не дає скільки-небудь певної відповіді на наступні питання: 1) чи припустима характеристика неєвропейських спільнот як феодальних; 2) чи є підстави використовувати термін «середньовіччя» для суспільств, типологічно відмінних від західноєвропейських, і 3) в чому полягає ця типологічна відмінність?

Наш подальший виклад можна розглядати як спробу залучитися до заявленої Леонтієм Войтовичем дискусії і окреслити контури можливих відповідей на щойно означене коло питань. При цьому нами використовується теоретичний та емпіричний матеріал, накопичений у процесі вивчення кочівницьких спільнот, котрі до середини XIX ст. заселяли українські землі.*. Вибір східноєвропейських кочовиків пізньої доби до певної міри довільний і, в першу чергу, зумовлений спеціалізацією автора цієї статті. Хоча він не позбавлений переваг, оскільки причорноморські, прикавказькі та поволзькі номади краще висвітлені європейськими письмовими джерелами (особливо XVIII–XIX ст.), і стосовно них склалася більш давнішня традиція оксидентальних інтерпретацій, ніж щодо кочовиків, котрі перебували на інших ділянках євразійського степу.

Починаючи розгляд першого питання, доречно звернути увагу на застереження П.Ю. Уварова – учасника московської дискусії: «Твердження, що в Росії чи Афганістані феодалізму не було, або, навпаки, що він там існував, потребує на співставлення з певною моделлю... Радянські спеціалісти допомагали революційному урядові Афганістану розробити аграрну реформу. При цьому вони, визначаючи стадію розвитку цієї країни як феодальну, керувалися доступною їм у ті часи моделлю феодалізму... Те, що афганський селянин, хоч і взявся за зброю, але застосував її зовсім не проти свого феодала-

¹ Там же – С. 44–45.

² Банников К.Л. «Потому что абсурдно»: семиотика насилия в метаморфозах социогенеза // Одиссей: человек в истории. 2006: Феодализм перед судом историков – С. 261–278.

³ Левинсон А.Г. Госзаказ на дедовщину: краткое замечание // Одиссей: человек в истории. 2006: Феодализм перед судом историков – С. 279–284.

* Йдеться про ногайців, котрі до середини XIX ст. мешкали біля р. Молочної

експлуататора, виявилось неприємним сюрпризом для авторів аграрної програми. І почасти [це] може бути поставлене в вину застарілому уявленню про феодалізм»¹. Отже, відсутність «певної моделі» феодалізму – єдиної і загально визнаної, абстрагованої від регіональних різновидів (котрі можуть спровокувати твердження не про *феодалізм*, а *феодалізми*) – не дозволяє робити аргументовані співставлення з неєвропейським матеріалом. Однак цей висновок не звільняє нас від потреби вивчення історіографічної традиції використання поняття «феодалізм» при дослідженні східних суспільств, зокрема – кочовиків.

Щодо другого питання, зауважимо, що в «Одисей-2006» поняття «середньовіччя» залишилося практично поза розглядом². Можливо, дослідники західноєвропейського середньовіччя ще не зіткнулися з крайньою потребою відрефлексувати це поняття, оскільки мають справу з цілком очевидними часовими проміжками «великої протяжності», якими є античність, середні віки, нові часи та ранньомодерна доба. Перші три терміни мають витoki в інтелектуальній спадщині Ренесансу і міцно вкоренилися у чинній нині академічній традиції. Проте нічого не заважає відрефлексувати їх так само, як це зробила С. Рейнолдс з поняттям «феодалізм», теж винайденим (чи то пак віднайденим), як переконує британська дослідниця, у часи Ренесансу. Втім, нас більше цікавить питання про те, чи є підстави шукати «середньовіччя» і «феодалізм» поза межами Західної Європи³, чи це – не більше, ніж штучний конструкт, що має у своїй основі далеке від чистої науки ідеологічне упередження. Важко щось певне протиставити російському сходознавцеві Л.С. Васильєву, котрий завважив, що в історії неєвропейських народів відсутні підстави для чіткого розмежування стародавнього світу та

¹ Уваров П.Ю. В поисках феодализма // Одиссей: человек в истории. 2006: Феодализм перед судом историков – С. 7.

² Неузгодження у визначенні співвідношення між поняттями «феодалізм» і «середньовіччя» наявне в міркуваннях А.Я. Гуревича: «Середньовіччя було феодальним за суттю, і феодалізм синонімічний Середньовіччю – ця рівність уявляється настільки самоочевидною, що сумніви виникають доволі рідко». Втім, далі автор уточнив, що «середньовіччя» є поняттям значно ширшим за «феодалізм»: «Середньовічна європейська цивілізація зовсім не вичерпується своєю феодальною іпостассю». (Див.: Гуревич А.Я. Феодализм перед судом историков, или о средневековой крестьянской цивилизации. – С. 11, 44).

³ Про необґрунтованість використання на матеріалі української історії понять «Древняя» або «Давня», котрі передбачають ще й «Нову», «Новітню» та «Середню», писав Леонтій Войтович. (Див. його статтю: Феодализм в українських землях: проблеми існування і періодизації. – С. 392).

«Кочівницький феодалізм»

середньовіччя, а єдина підоснова такої періодизації – академічна традиція зі стійкими ремінісценціями європоцентризму¹.

Європоцентристські проєкції на Схід, спрямовані крізь оптику понять «феодалізм» та «середньовіччя» (як характеристика «відсталості»), розгубили свій доказовий зміст в умовах «пробудження Азії» і демонтажу системи колоніалізму. На думку Пітера Берка, «деколонізація і фемінізм ... є двома рухами, що мали істотний вплив на сучасне історіописання»². Східні суспільства, котрі раніше були репрезентовані майже виключно засобами європейського історіописання, стрімко напрацьовують власні презентації³. Виявилося, що суспільства, котрі всупереч недавнім переконанням щодо їхньої приреченості на вестернізацію і нівеляцію «архаїчних пережитків», не лише успішно адаптують ці «пережитки» до умов постіндустріальної доби, але й розкривають уміщений в них потенціал задля протидії процесам глобалізації, протиставляючи європейській моделі лінійного розвитку власні форми модернізації. Цей новітній виклик еволюціоністським вибудовам не може не спонукати до більш уважного розгляду традиційних структур неєвропейських суспільств та й взагалі критичного погляду на ідею «єдності всесвітньо-історичного процесу». Як теоретичний наслідок постмодерністських деконструкцій ідей класичної філософії історії сформувався новий інтелектуальний клімат, на температурний режим якого вплинули неєвропейські інтелектуали. Як Едвард В. Саїд, з його розгорнутою критикою «орієнталізму», в розумінні «корпусу теорій та практик», «знакової системи, яка виражає європейсько-атлантичну владу над Сходом» і не є «правдивим дискурсом про Схід»⁴. Для західноєвропейських істориків потреба дистанціювання від європоцентристських практик історіописання зумовлювалася не лише результатами переосмислення ролі Європи у світовій історії і необхідністю враховувати сам факт виникнення національних дослідницьких шкіл у деколонізованих країнах. Діяли також і внутрішні наукові чинники,

¹ Васильев Л.С. История Востока: В 2 т. – Т. 1. – М., 2001. – С. 252–258.

² Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє // Нові перспективи історіописання. – К., 2004. – С. 17. Ми не впевнені у тому, що деколонізація і фемінізм – рівнозначні за впливом і масштабом поширення процесу. Більше певності маємо у тому, що деколонізація, вивільнивши «придавлені» європейськими інститутами неєвропейські структури, зазвичай не сприяла фемінізмові, оскільки жіноча емансипація здебільшого сприймалася як те, що має виключно європейське походження, себто принесене і нав'язане колоніалістами. То ж генералізація фемінізму теж може розглядатися як прояв європоцентризму.

³ Саїд Е.В. Орієнталізм. – К., 2001. – С. 369.

⁴ Указ. праця. – С. 17.

пов'язані зі зменшенням інтересу до політичної та військової історії, наданням більшої уваги виявленню стійких структур, ніж простеженню еволюційної плинності. За визначенням Хенка Весселінга, «безперервність стала так само важливою, як зміна, і через це протиставлення Європи (зміна) і Азії (безперервність) стало менш доречним»¹.

До цього часу наш розгляд рухався у межах макроконтексту, потрібного нам лише для того, щоб означити свого роду «аридну зону» сучасного інтелектуального клімату, в якій опинилися поняття «середньовіччя» та «феодалізм», принаймні, стосовно історії неєвропейських суспільств. Втім, одного макроконтексту недостатньо для з'ясування того, наскільки ці поняття спроможні витримувати навантаження емпіричного матеріалу, накопиченого до поточного моменту. Потрібний конкретний розгляд основних етапів еволюції теорії феодалізму як інструменту дослідження суспільно-політичної та економічної організації номадів. При цьому нас має менше цікавити вплив державно-ідеологічних чинників колишнього СРСР на творчість радянських істориків (адже теорія «кочового феодалізму» була винайдена власне ними і сприйнята західними істориками-марксистами) – зрозуміло, що він був надзвичайним, хоч і більш або менш потужним у різні періоди. Кориснішим було б з'ясувати, який логічний апарат використовувався вченими задля того, щоб узгодити емпіричне розмаїття з ідеєю єдності всесвітньо-історичного процесу; поєднувати констатацію особливостей устрою кочівницьких спільнот з генералізацією феодальної суспільно-економічної формації.

До початку ХХ ст. стосовно кочівницьких спільнот накопичилося чимало описового матеріалу, який цікавив більше етнологів², ніж істориків. Останні використовували його здебільшого як ілюстрацію переможного маршу європейської «цивілізації» на «дикість» степу. Сталося так, що власне радянські історики здійснили перші спроби розгляду номадів як певного типу суспільства, абстрагуючись від його «етнографічних особливостей». Такий підхід виходив із практичних завдань здійснюваної радянським урядом

¹ Весселінг Х. Заморська історія // Нові перспективи історіописання. – С. 96.

² Аристов Н. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой орды и кара-киргизов на основании родословных сказаний и сведений о существующих тамгах, а также исторических данных и начинающихся антропологических исследованиях // Живая старина. – Вып. 3, 4. – 1894. – С. 391–486. Як приклад «етнографічного» розгляду ногайців див.: Архипов А. Ногайцы // Кавказ (газета). – Тифліс, 1850. – № 63, 1852. – № 3, 4; Фарфоровский С.В. Ногайцы Ставропольской губернии. Историко-этнографический очерк. – Тифліс, 1909; Щеглов И. Л. Трухмены и ногайцы Ставропольской губернии. Материалы по исследованию полевого и скотоводческого хозяйства в Трухменской и Ачикулакской степи. – Т. 1: Бюджеты трухмен и ногайцев. – Ставрополь, 1910.

«Кочівницький феодалізм»

модернізації, котра мислилася як «прогресивний стрибок» від «відсталой» суспільно-економічної формації до передової – «безкласової», комуністичної. М.М. Покровський, виступаючи у 1928 р. на Всесоюзній конференції істориків-марксистів, закликав до того, щоб на зміну системі організації сходознавчих досліджень дореволюційної Росії, котра ґрунтувалася на вивченні історії «іногородців» виключно «заслуженою» петербурзькою професурою (з її виїздами «на місця лише в порядку експедицій»), повинні прийти кадри істориків з кола тих же «іногородців». Саме вони мали здійснити прорив «від літописів» одразу до «марксистської історії», минаючи стадію «буржуазної» історіографії¹. Праці М. Покровського упродовж 1920-х років значною мірою визначали пошуки нових концептуальних рішень у дослідженні історії так званих «малих національностей» СРСР. Створений ним концепт «торговельний капіталізм» щодо дворянської монархії в Росії XVII–XVIII ст.² руйнував усталені ідеологеми самодержавства, дозволяв виявляти прагматичні мотиви російської територіальної експансії, у тому числі і на прикладі «московського владарювання» в Україні³ та інших «національних окраїнах». Експансіоністські успіхи «російського торговельного капіталу» пояснювалися тим, що йому протистояли «відсталі» типи суспільної організації, себто – феодальні.

Ефектна риторика М.М. Покровського перетворювала цілком академічну термінологію марксизму на широко вживані поняття, котрі беззастережно використовувалися як типологічні означення тих суспільств, що ані К. Марксом, ані Ф. Енгельсом не визначалися ані як феодальні, ані як капіталістичні. Під впливом ідей Покровського були написані праці А.С. Мачанова, В.А. Вишневського, О. Варнеке, котрі здійснили перші спроби марксистської інтерпретації історії кримських татар і ногайців, викриваючи руйнівну роль «російського імперіалізму» в їх історичній долі⁴. Схожі тези викладені у статті С.В. Бахрушина, в якій наголошено на тому, що прогресивний соціально-економічний розвиток Кримського ханства та ногайських орд був перерваний великодержавною політикою царизму⁵.

¹ Покровский М.Н. Избранные произведения. – Кн. 4. – М., 1967. – С. 445.

² Покровский М.Н. Избранные произведения. – Кн. 1. – М., 1966. – С. 518–545.

³ Указ. соч. – С. 496–517.

⁴ Мачанов А.Е. Борьба царской России за обладание Крымским ханством. – Симферополь, 1929; Вишневский В.А. Феодализм в Крымском ханстве. – М., 1930. Варнеке О. До соціально-економічної історії таврійських ногайців // Східній світ. – № 3 (9). – 1929. – Харків. – С. 137–146. Його ж. Клясова боротьба серед ногайців на початку XIX ст. // Східній світ. – № 3 (12). – 1930. – Харків. – С. 157–162.

⁵ Бахрушин С.В. Основные моменты истории Крымского ханства // Материалы по истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 1993. – Вып. III. – С. 320–339 (Репринт видання 1932 р.).

Нова політико-ідеологічна ситуація в СРСР, що сформувалася на початку 1930-х років (як один з її складових – критика ідей М.М. Покровського), поклала край довільному використанню марксистських понять. «Феодалізм» знайшов чітко визначене місце в схемі закономірного чергування п'яти суспільно-економічних формацій. Власне ця «закономірність» зміни класових суспільств безкласовим комуністичним, інспірована поточними завданнями внутрішньої і зовнішньої політики СРСР (побудова соціалізму в окремо взятій країні, експорт революції), логічно потребувала на ідею єдності історичного процесу, тобто універсалізації кожної з п'яти формацій і обґрунтування внутрішньо детермінованих революційних переходів між формаціями. Звісно, було б вульгарною поверховістю вважати, що історики, котрі бралися переносити випрацьоване на матеріалі західноєвропейської історії поняття «феодалізм» на решту докапіталістичного світу, просто виконували державне замовлення.

Підкреслимо ще раз, що у дореволюційні часи вивчення кочівницьких спільнот перебувало здебільшого на рівні етнографічної дескрипції. Отже, можливість розглядати їх у межах певної соціологічної моделі, що відкривала перспективи для нових типологій та генералізацій, була сама по собі привабливою, теоретично цікавою. Такі зацікавлення виявляли й представники «старої професури» (за визначенням М. М. Покровського), котрі в перед-революційні часи і в перше десятиліття існування радянської влади почали використовувати характерну для марксизму термінологію. Академік В.В. Бартольд (у працях 1918 і 1929 рр.) зробив висновок про те, що кочовикам властива майнова нерівність, котра веде до класової боротьби, на основі якої постає специфічна соціальна, політична та військова організація. Однак остання сама по собі не переростає в державу через кочовий уклад життя; ця організація існує стабільно лиш доти, доки її очільники здатні здійснювати успішні набіги та завоювання сусідніх народів і держав. Відтак, за Бартольдом, кочовики творять імперії, але не створюють держави. І причина цього – їхній кочовий побут, котрий перешкоджає формуванню централізованих вертикалей¹. У цих тезах наче й присутній концепт класової боротьби, однак він повністю «знімається» твердженням про специфіку кочівницького укладу життя.

Формулювання концепції «кочівницького феодалізму» належить академіку Б.Я. Владимирцову – теж представнику «старої професури», котрий ще

¹ Бартольд В.В. Улугбек и его время // Бартольд В.В. Сочинения. – Т. 2. – Ч. 2. – М., 1964. – С. 27–28. Его же. Связь общественного быта с хозяйственным укладом у турок и монголов // Бартольд В.В. Сочинения. – Т. 5. – М.: Наука, 1968. – С. 471.

«Кочівницький феодалізм»

у 1910 р. занотував у своєму щоденнику думку про необхідність написання історії монголів і розгляду їхнього суспільного ладу¹. Його праця «Суспільний лад монголів. Монгольський кочовий феодалізм» вийшла друком у 1934 р., через три роки по його смерті². Досліджуючи кочівницьку імперію Чингіз-хана, Владимирцов спробував виокремити комплекси типу васальних відносин³, умовних феодальних держав⁴, феодальних повинностей простих кочовиків⁵, намагався окреслити процеси руйнації родового ладу в монгольському суспільстві внаслідок зародження феодальних відносин⁶. Відправним пунктом феодалізації монгольського суспільства Владимирцов вважав реформи Чингіз-хана⁷, котрий запровадив десятинну систему військової організації і заборонив самовільні переходи кочовиків між новими соціально-політичними одиницями – улусами. Період XIV–XVIII ст. розглянуто ним як час розквіту кочового феодалізму монголів.

Таким чином, суспільний лад монголів, за Владимирцовим, характеризувався як феодальний, синхронно існуючий з однотиповими суспільствами Західної Європи. Втім, вже саме формулювання «кочівницький феодалізм» містить натяк на певні специфічні риси, притаманні кочовикам, проте невідповідні «класичному» західноєвропейському феодалізмові. Тож Б.Я. Владимирцов вдався до певних застережень, з'ясовуючи, що саме було засобом виробництва у «феодальних» номадів. Таким він визначив водночас і землю (пасовище), і худобу (стадо). Зважимо, що майже одночасно з публікацією книги Б.Я. Владимирцова з'явилася стаття знаного дослідника історії Центральної Азії С.П. Толстова щодо генези феодалізму в кочівницьких спільнотах⁸. На його думку, «зерно кочового феодалізму» крилося у поширеному серед кочовиків звичаї «саун», згідно з яким багатий власник худоби (або завойовник) надає бідному (або завойованому) худобу для випасу

¹ Академик Б.Я. Владимирцов (Биографическая справка) // Владимирцов Б.Я. Работы по истории и этнографии монгольских народов. – М., 2002. – С. 11.

² Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. – Л., 1934. – 223 с. Працю було перевидано у 2002 р.: Владимирцов Б.Я. Работы по истории и этнографии монгольских народов. – М., 2002. – С. 295–488.

³ Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. – С. 96–101.

⁴ Там же. – С. 101–102.

⁵ Там же. – С. 113.

⁶ Там же. – С. 109–111.

⁷ Там же. – С. 10–12.

⁸ Толстов С.П. Генезис феодализма в кочевых скотоводческих обществах // Основные проблемы генезиса и развития феодального общества. М.–Л., 1934. – С. 165–199.

на певних умовах. Володіння землею у кочовиків, котрі, як резонно зазначив Владимирцов, «не знали і не знають приватної власності», полягало у тому, що «феодальний сеньйор ... керував кочуванням залежних від нього людей..., розподіляючи кращі пасовища ... і вказуючи стоянки в певних місцях наданого йому нутука-юрта». Також «феодальний сеньйор був дійсно господарем ..., розпорядником пасовищних територій»¹. Залежні групи кочовиків (унаган-богол)² виступали у ролі «чабанів чужих стад» і виконували «натуральні повинності на користь феодалів»³. Отже, в актив специфіки феодалізму у номадів слід віднести те, що кочівницькі колективи – ще раз наголосимо – «не знають приватної власності», проте мають відношення власності з приводу землі. Останнє конкретизується тим, що монопольне право її розподілу під кочовище зосереджується в руках «феодальної» знаті.

Теоретичні напрацювання Б.Я. Владимирцова декілька десятиліть поспіль визначали напрями дослідження радянськими істориками соціального ладу номадів. Разом з тим, вони передбачили три можливих варіанти подальшого обґрунтування тези кочівницького феодалізму: 1) на основі володіння правлячого класу землею або 2) худобою, а також 3) васально-ленних відносин, представлених системою розподілу пасовищ (землі) та умовними пожалуваннями сеньйором своєму васалові улусів з феодально-залежним населенням. Феодальний лад, згідно з теорією п'яти суспільно-економічних формацій, мав об'єктивно змінюватися капіталістичним або одразу трансформуватися (як у випадку з монголами в ХХ ст.) у соціалістичний.

Дискусія щодо «азійського способу виробництва» у другій половині 1950–1960-х років засвідчила спробу ревізії офіційної «п'ятичленної» теорії й посилила акценти визначення окремого шляху історичної еволюції неєвропейських суспільств, з'ясувавши неадекватність періодизації за суспільно-економічними формаціями. Один з ініціаторів дискусії, французький історик-марксист Ж. Сюре-Каналь зауважив, що східні суспільства неможливо розглядати ані як рабовласницькі, ані як феодальні в силу їх принципової відмінності від класичних рабовласницьких та феодальних утворень у Європі. Всі азійські спільноти вирізняються наявністю великої патріархальної сім'ї як основного осердя суспільства та колективної власності на землю. Відтак традиційна східна община є проміжною стадією між первіснообщинним ладом (від якого вона зберігає відсутність приватної власності на землю) і класовим ладом. У контексті дискусії загострилася увага до проблеми типології соціального ладу номадів, який неможливо адекватно пояснити через поняття

¹ Там же. – С. 112–113.

² Там же. – С. 65.

³ Там же. – С. 112–113.

«феодалізм». Центральне питання полягало у прагненні уточнити те, що саме становило засіб виробництва у кочівницькому суспільстві. Участь у цій дискусії взяли провідні радянські кочівникознавці С.Є. Толибеков (її ініціатор), С.І. Руденко, Г.А. Федоров-Давидов, Б.В. Андріанов, М.М. Чебоксаров, Л.П. Лашук, С.М. Абрамзон, М.І. Артамонов, В.С. Батраков, І.Я. Златкін, А.М. Хазанов та інші. Погляди дослідників-кочівникознавців поділилися на дві протилежні групи, котрі по-різному визначали засіб виробництва у кочівницькому суспільстві»: землю або худобу.

Відправною точкою для початку дискусії у кочівникознавстві став захист докторської дисертації казахського дослідника С.Є. Толибекова з обґрунтуванням твердження про «патріархально-феодальні відносини» у кочових народів¹. Він наголосив на тому, що засобом виробництва у кочовиків є виключно худоба; земля становить лише предмет праці. Вона, згідно з висновком дослідника, не сприймалася кочовиками в категоріях власності, а належала до природних ресурсів, доступних для кожного кочовика, без залежності від його соціального рангу й майнового становища². Суспільний лад казахів Толибеков визначив як «патріархально-феодальний» або «напівфеодальний», що не є тотожним класичному феодалізму землеробських суспільств³. За Толибековим, «патріархально-феодальний» і типовий феодальний устрої становили «дві різні форми виробничих відносин»⁴. При цьому він виокремив три форми кочового господарства: 1) кочове або таборне, що характеризується відсутністю землеробства і осілості; 2) напівкочове, з постійними зимівниками і частковою заготівлею кормів; 3) напівкочове при паралельному розвитку землеробства й осілості.

Тезу про патріархально-феодальні відносини на матеріалі історії ногайців розвинув Б.-А.Б. Кочекаєв⁵. Спеціальний розгляд соціального ладу ногайців з обґрунтуванням даної тези подано ним у окремій праці «Класова структура ногайського суспільства у ХІХ – на початку ХХ ст.»⁶. Кочекаєв зауважив, що «феодальні відносини» у ногайців характеризувалися величезною кількістю

¹ Матеріали дисертації надруковані у виданні: Толибеков С.Е. Общественно-экономический строй казахов в XVII–XIX вв. – Алма-Ата, 1959. – 448 с.

² Толибеков С.Е. О патриархально-феодальных отношениях у кочевых народов // Вопросы истории. – 1955. – № 1. – С. 77–78.

³ Там же. – С. 76.

⁴ Там же. – С. 79.

⁵ Кочекаев Б.Б. К вопросу о характере и сущности патриархально-феодальных отношений у кочевых народов // История горских и кочевых народов Северного Кавказа. – Вып. 2. – Ставрополь, 1976. – С. 122–129.

⁶ Кочекаев Б.Б. Классовая структура ногайского общества в XIX – начале XX века. – Алма-Ата, 1969. – 60 с.

«патріархальних пережитків», головним чином – у наявності надзвичайно розгалужених родових відносин¹. Також він відзначив, що представники двох антагоністичних класів – власники худоби і чабани – охоплювалися однією системою кривно-родинних відносин, часто належали до одного роду, хоча й мали різну ступінь старшинства у ньому. Ці патріархально-родові «пережитки» визначали «нечітко оформлені» антагоністичні класи і наявність великої кількості прошарків у середині кожного з них. Зрештою, патріархальний характер ногайського суспільства, за Кочекаєвим, полягав у тому, що, перебуваючи на початковому етапі класового розмежування, ногайці не мали доконечно оформленої держави. Основуючись на твердженні про те, що відсутність класів передбачає відсутність держави, Кочекаєв визначив ногайське суспільство як ранньофеодальне, але бездержавне чи додержавне. До подібних висновків дійшов і видатний дослідник тюркського фольклору В.М. Жирмунський на прикладі еволюціонування богатирської казки в героїчний епос, що відбувалося «у процесі розвитку самих [цих] народів від патріархально-родового до ранньофеодального ладу»².

На загал, теорія «патріархально-феодальних відносин» вказувала на особливий історичний шлях кочівницьких суспільств і наголошувала на унікальності кочівництва, відкидаючи механічне поширення на нього невласних йому характеристик. Та в перспективі це вело до заперечення центрального елементу радянського марксизму – ідеї єдності всесвітньо-історичного процесу і його детермінованості універсальними соціально-економічними чинниками. Тож дискусію було припинено засобом адміністративного тиску і формування офіційної позиції, що полягала у ствердженні типологічної подібності кочових та землеробських суспільств, котрі, перебуваючи на стадії феодальної формації, мали єдиним засобом виробництва землю.

Однак результатом дискусії став більш уважний розгляд особливостей соціального ладу номадів. У дослідженнях, що обстоювали тезу «кочівницького феодалізму», бралися до уваги й детально аналізувалися застереження щодо численних «родових пережитків» як невід'ємного модусу кочівництва. Виокремленні С.Є. Толибековим три форми організації кочового господарства знайшли підтримку в науковій літературі, зокрема, у С.І. Руденка та Г.А. Федорова-Давидова. Останній дослідник, враховуючи аргументи прибічників теорії «патріархально-феодальних відносин», відзначив, що «власність на землю здійснювалася через управління кочуванням. І в цій формі власність на землю фактично існувала, але приховано, в неявній формі,

¹ Кочекаєв Б. Б. Классовая структура ногайского общества... – С. 6.

² Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л., 1974. – С. 219.

«Кочівницький феодалізм»

у вигляді закріплення пасовищ і цілих районів за тими чи іншими кочовими колективами». Її існування засвідчується наявністю усталених кочових маршрутів; втім, сама земельна власність виникала у кочовиків «стихійно, способом займанщини»¹. Подібні висновки обґрунтовувалися й при розгляді соціального ладу ногайців. Зокрема, Є.А. Поноженко, досліджуючи ногайське звичаєве право, виступив проти твердження С.Є. Толибекова про те, що земля сприймалася кочовиками як необмежений ресурс і експлуатувалася у формі вільної займанщини, мотивуючи тим, що «перекочівка становила досить складну виробничу операцію», котра потребувала на регуляцію з боку політичної адміністрації кочовиків². Для Є. Поноженка ознакою феодалізму в ногайців було виключне право кочової верхівки розподіляти пасовища і регулювати процес кочування. В управлінні цією виробничою операцією прослідковувалася решта елементів феодалізму: умовні феодальні пожалування (держання васалом пасовищ за умови служби сеньйору), феодальні імунітети, патронатно-клієнтельні відносини і повинності залежного населення³.

У монографії С.О. Плетньової⁴ наведено чи не найбільш пізню, а відтак і максимально систематизовану аргументацію на користь теорії «кочівницького феодалізму». Особливість її бачення полягає в ув'язанні етнополітичних та суспільно-економічних процесів кочівницьких суспільств з трьома «стадіями кочування», визначення загального вектору їх еволюції як руху «від кочовищ до міст». Перша стадія кочування, за Плетньовою, позначає процес перманентного нашестя, коли кочовики займають чи завойовують територію під кочовища, перебуваючи в стані формування нової етнічної спільноти й формуючи нестійкі політичні утворення. Ознакою другої стадії визначено наявність усталених маршрутів кочування, дотримання повного циклу кочування, в якому землеробство, при стаціонарних зимівниках-кишлах, становить неодмінну частку загального господарського ритму. Третя стадія характеризує ситуацію переважання землеробства над кочовим скотарством, утворення стійкого етносу і наявності державності з усіма атрибутами феодалізму⁵. Таким чином, лише з переходом до осілості й переважанням землеробства у кочовиків власне й з'являються феодальні відносини і держава.

¹ Фёдоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. – М., 1973. – С. 13.

² Поноженко Е.А. Общественно-политический строй Ногайской Орды в XV – середине XVII вв.: Дисс. канд. юридич. наук. – М., 1977. – С. 34–35.

³ Там же. – С. 71–75.

⁴ Плетнева С.А. Кочевники Средневековья. Поиски исторических закономерностей. – М., 1982. – 188 с.

⁵ Указ. соч. – С. 13, 123.

Однак схема С.О. Плетнєвої вразлива для іманентної критики. Якщо дослідниця цілком слушно стверджує про те, що означені нею стадії кочування притаманні номадам будь-яких часів, то незрозуміло, чому не виокремлюються риси, завдяки яким середньовічні номади відрізняються від кочовиків стародавнього світу, котрі, перейшовши до осілості (як-то геродотові скіфі-орачі), мали стати, згідно з логікою Плетнєвої, феодалними суспільствами і тим самим випереджати за рівнем соціально-економічного розвитку сусідні рабовласницькі античні поліси в Причорномор'ї. З іншого боку, у Плетнєвої стадія «нашестья» позначає періоди малої тривалості, третя стадія (осідання) вказує на втрату кочовиками своєї специфіки і лише друга стадія означає період довгої тривалості й адекватно охоплює своїми характеристиками властивості кочового соціуму. Однак власне ця стадія перебуває у запропонованій схемі в одному типологічному ряді з першою і третьою. Жоден із зазначених С. Плетнєвою прикладів створення кочовиками протодержавних утворень з їх «феодалним ладом» не був результатом іманентного розвитку номадів («від кочовищ до міст»), а траплявся внаслідок дії зовнішніх чинників: міжнародної торгівлі, завоювання землеробського населення чи культурного та політичного впливу сусідів. При цьому кочовик, розуміючи свою окремішність, свідомо протидіяв обставинам, що спонукали його втрачати свою ідентичність. Включаючись до чужої системи, в тому числі й феодалної, він набував іншої, чужої йому властивості. Кочовику довелося б припинити бути кочовиком, аби цілком відповідати ознакам однієї з п'яти суспільно-економічних формацій. То ж Плетнєва цілком слушно вказує, що феодалізм з'являється із переходом кочовиків до осілості (третя стадія кочування), однак незрозуміло, чому в такому випадку власне йдеться про кочування, а не про втрату соціокультурної ідентичності й перехід у світ землеробських суспільств.

Отже, поширення поняття «феодалізм» на кочівницькі суспільства неодмінно призводить до набуття ним нескінченного переліку додаткових властивостей, що, на загаль, віддаляє його від первинного сенсу, який мало це поняття як означення комплексу васально-ленних відносин на основі володіння землею у середньовічній Європі. При цьому досі не подано переконливого обґрунтування наявності приватної власності на землю у кочівницьких спільнотах, а лише констатується колективне володіння землею (пасовищами) з внутрішнім перерозподілом всередині кочівницької общини. Остаточне нівелювання первинного сенсу поняття феодалізму проступає у концепції «великої феодалної формації» Ю.М. Кобищанова, котрий взагалі ототожнив всі «докапіталістичні» суспільства (включаючи й європейські) з феодалними¹.

¹ Кобищанов Ю.М. Полюдь: явление отечественной и всемирной истории цивилизаций. – М., 1995. – С. 223–227.

«Кочівницький феодалізм»

Таким чином, у межах теорії кочівницького феодалізму важко пояснити, чому, маючи нерозвинений базис, кочовики спромоглися створити потужну політичну надбудову – імперію, котра мала складну централізовану систему адміністрації, розгалужений управлінський апарат, що охоплював величезну територію, а також розвинені форми військової організації, торгівлі тощо. Соціальний лад кочовиків неможливо втиснути у рамки первіснообщинної або феодальної стадії еволюції, так само, як і постулювати належність номадів до перехідного між ними типу. Адже такий «перехідний» варіант у євразійських степах проіснував від доби бронзи (II тисячоліття до н. е.) до початку XX ст. і жодним чином не засвідчив самостійного (в силу внутрішніх причин) й остаточного акту переходу до вищої чи іншої стадії. Вже з огляду на це можна твердити про те, що кочівництво складає самостійний модус історичного буття людства і не є будь-якою перехідною його формою.

Врахування цих аргументів у радянській історіографії представлено позицією Г.Є. Маркова щодо осібного «номадного» типу економіки. Цей дослідник зазначив: «...не дивлячись на потужний усебічний вплив з боку доокружних цивілізацій, мешканці степів не пішли шляхом створення цивілізацій давньосхідного типу, а *своїм власним шляхом* (курсив наш – В. Г.)»¹. Втім, дослідник не зважився на ревізію марксизму засобом виокремлення шостої за рахунком суспільно-економічної формації. У більшості випадків він оперував нейтральним поняттям «кочівницький господарсько-культурний тип»², або визначенням кочівництва, як «осібної, самостійної форми діяльності, за якої засоби для існування добувалися головним чином у процесі екстенсивного скотарства»³.

Констатація унікальності соціального та економічного ладу кочовиків представлена у концепції А.М. Хазанова, котрий після еміграції з СРСР видав книгу «Кочовики і зовнішній світ»⁴. І хоч у передмові він заявив, що не має наміру критикувати марксистські підходи до історії номадів («що стосується мене, то, як у американській приказці, я не хочу батожити мертвого коня», – писав він⁵), полеміка з найбільшими радянськими кочівникознавцями зайняла помітне місце в його книзі. Насамперед Хазанов заперечив доцільність «беззастережного поширення на номадів різних глобальних та універсалістських схем всесвітньо-історичного розвитку людства... Всі вони створювалися

¹ Марков Г.Е. Кочевники Азии. – М., 1976. – С. 25.

² Марков Г.Е. История хозяйства и материальной культуры (в первобытном и раннеклассовом обществе). – М., 1979. – С. 272.

³ Марков Г.Е. Кочевники Азии. – С. 278.

⁴ Ми користувалися російськомовним (третім виданням): Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. – Изд. 3-е, доп. – Алматы, 2002. – 604 с.

⁵ Там же. – С. 20.

на матеріалах з еволюції осілих суспільств, причому іноді лише певного регіону, а потім механічно переносилися на кочовиків»¹. Дистанцію-вання від марксизму та еволюціонізму спонукало Хазанова до того, щоб уникати типологій, вибудованих як позначення певних стадій чи етапів. Для нього номадизм є «особливим видом відтворюючої економіки, при якому переважаюче заняття становить екстенсивне рухливе скотарство, а більша частина населення залучена до періодичних перекочівок... [Воно] відповідає певному технологічному рівню..., займає місце між двома революціями... – неолітичною та індустріальною»².

Відтак, згідно з Хазановим, кочівництво складає незмінну самість протягом величезного за тривалістю періоду і існує доти, доки не буде знівельоване зовнішніми чинниками: «Континентальні імперії: Росія, Китай, Османська Туреччина одними з перших вдерлися на терени мобільних скотарів. Інші пішли за ними слідом»³. Серед того, що йшло слідом за континентальними імперіями, – глобальна капіталістична економіка, до якої номади виявилися абсолютно неготовими. Відтак, за Хазановим, седентаризація (осідання кочовиків на землю) не є результатом їхнього внутрішнього розвитку, але є або наслідком зовнішнього впливу, або міграцій кочовиків: «...У минулому масова і успішна седентаризація зазвичай відбувалася тоді, коли кочовики мігрували в області, сприятливі для заняття землеробством, і часто оволодівали орними землями в оазах або в зонах незрошеного землеробства»⁴.

Якщо землеробство і не є остаточною стадією розвитку номадної спільноти, то, всеодно, відношення до нього є для Хазанова однією з наріжних характеристик номадизму. Дослідник виокремив шість конкретних форм скотарського господарства, серед яких для кочовиків були чинними 1) кочове скотарство (характеризується відсутністю землеробства навіть як допоміжного заняття), 2) напівкочове скотарство (періодична зміна кочовищ, стабільні маршрути кочування, землеробство як допоміжне заняття, до якого залучена менша частина населення) і 3) напівосіле скотарство (баланс співвідношення між скотарством і землеробством схиляється у бік останнього)⁵. Отже, вказане зовсім не є «закономірними стадіями», а лише «конкретними формами».

Наріжною тезою А. Хазанова є твердження про те, що номади ніколи не створювали автаркійної економічної системи; не маючи – в силу господарської однорідності – самодостатньої економіки, вони були тісно пов'язані із зовнішнім землеробським світом. До спектру цього зв'язку входили:

¹ Там же. – С. 70.

² Там же. – С. 85.

³ Там же. – С. 85.

⁴ Там же. – С. 47.

⁵ Там же. – С. 88–92.

«Кочівницький феодалізм»

седентаризація, торгівля та торговельне посередництво, експлуатація землеробів засобом набігів, грабунків, війн, данництва, спонукання до васалітету, завоювання й оподаткування, зрештою – входження номадів до складу землеробських суспільств як підпорядкованого суспільства. «Господарська однорідність і неавтаркійність, – пише А. Хазанов, – нерідко вели до спрямованого назовні власного суспільства соціальної мобільності і підвищеної політичної мобільності»¹. Кочове скотарство до того ж створювало об'єктивну межу для концентрації матеріальних благ в окремих руках, адже поголів'я худоби у стаді одного власника не могло збільшуватися до нескінченності, оскільки його надмірна чисельність призводила до небажаних економічних наслідків (перевипас, надмірне витравлення травостою), складність в управлінні кочуванням. Виникнення державності у кочовиків Хазанов пов'язував не з результатом їх внутрішнього розвитку, а процесом завоювання чи підпорядкування землеробських суспільств. Так само й утворення антагоністичних класів визначено ним не імманентними чинниками соціальної еволюції, а як результат дії зовнішніх факторів, що спричинилися до виникнення держави. Власне і майнова нерівність, за Хазановим, «набуває помітних розмірів у двох випадках: коли у них існує держава, або коли самі вони входять до складу осілої держави. Держава у таких випадках виступає гарантом власності»².

Перерозподільні механізми, пов'язані з екологічними умовами, недостатня диверсифікація кочівницького господарства, рухливість і низька щільність населення, згідно з Хазановим, є чинниками, котрі перешкоджають тому, щоб процеси соціальної диференціації дійшли до рівня формування класів. До того ж, ці процеси можуть бути зворотніми і не надто інтенсивними. «У певних, достатньо рідкісних випадках, – пише Хазанов, вони здатні покликати до життя стратифіковане суспільство, але ніколи – державу»³.

Кочівницьке суспільство, за Хазановим, – сегментарне. «Сегментарна організація, – як він зазначає, – базована на принципах рахунку родинності... Їхня етнічна самоідентифікація будувалася за ієрархічною моделлю». Наприклад, стосовно узбеків: «індивід усвідомлював себе перш за все як мангут, кинграт або кенегес, і лише потім узбеком». Радянська модернізація центральноазійських суспільств насамперед мала наслідком «конструювання націй..., демаркацію кордонів і створення в регіоні етнотериторіальних радянських республік, фіксацію етнічної ідентичності..., ціллю чого за кінцевим рахунком було стирання внутрішньонаціонального поділу». Проте на початку

¹ Там же. – С. 69.

² Там же. – С. 270.

³ Там же. – С. 272–275.

1990-х років «етнонаціональні ідентичності знову набули яскраво виражений ієрархічний характер»¹.

Напрацювання А.М. Хазанова надзвичайно корисні для актуалізації теоретичних напрямів постмарксистського розгляду кочівницьких спільнот. Серед таких, як на наш погляд, є вивчення конкретних форм взаємодії між кочовиками і землеробськими суспільствами, зокрема, дослідження феноменів фронтиру як зони контакту між носіями номадної і землеробської культур, окреслення типології їхніх взаємин – від симбіозу до агресивного витіснення та знищення. Крім того, можливо, Хазанов переоцінив ступінь відкритості кочівницьких спільнот до зовнішнього світу і був надто категоричний у запереченні автаркійності номадної економіки. Розглядаючи ногайців, оселених російським урядом біля р. Молочної наприкінці XVIII ст., ми мали змогу простежити те, наскільки автаркійними (економічно самодостатніми і політично автономними) залишалися ці кочовики навіть після включення їх до складу Російської імперії². Критики Хазанова звертали увагу на те, що він, приділивши головну увагу кочівницькій економіці, залишив без типологічного означення їхній соціальний лад³.

У зв'язку з цим нашу увагу привернули напрацювання знаного російського сходознавця Л.С. Васильєва, котрий простежив в політогенезі східних суспільств еволюцію надобщинних структур у систему влади-власності. Обґрунтування цього висновку Л. Васильєв почав із застосування заявленого К. Марксом твердження про «азійський спосіб виробництва» і розвинув його до тези про осібний, «стаціонарний» історичний шлях азійських народів, принципово відмінний від динамічного розвитку народів Європи. Васильєв

¹ Хазанов А.М. Трайбализм и регионализм в постсоветской Центральной Азии // Бюллетень: Антропология, Меньшинства, Мультикультуризм. Новая серия. – Вып. 1 (7). – № 1–3 (март, сентябрь 2006). – Краснодар, 2006. – С. 36–37.

² Грибовський В.В. Ногайське козацьке військо: передумови і процес формування // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип.6. – Запоріжжя, 2002. – С. 151–171. Його ж. Ногайське козацьке військо // Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії. Міжнародна наукова конференція. 3–4 червня 2005 р., м. Одеса. – Одеса, 2005. – С. 37–39. Його ж. Традиційна економіка причорноморських ногайців та її трансформації у XVIII ст. // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Дніпропетровськ, 2008. – Вип. 5. – С. 81–98.

³ Крадин Н.Н. М.М. Хазанов. Кочевники и внешний мир (рецензия) // Восток. – М., 2004. – № 1. – С. 193.

детально простежив становлення політичної адміністрації у переддержавних суспільствах (1980)¹ та фактично ввів до наукового обігу в СРСР поняття «протодержави-чіфдом» як політичної структури (1981)². Ці напрацювання аккумуляовані у вигляді завершеної системи в його «Історії Сходу» (1994, 2001)³.

Л.С. Васильєв заперечив існування приватної власності на землю у східних суспільств: «слабкий і пізній розвиток і вторинність у структуроутворюючому плані приватної власності» визначали специфіку «розвитку політичної адміністрації (держави)»⁴. Цей висновок автоматично знімає предмет дискусії в радянському кочівникознавстві, відкидаючи необхідність з'ясовувати об'єкти власності «правлячого класу» на засоби виробництва на прикладі землі (пасовищ) та худоби (стада). Початковий етап політогенезу східних суспільств пов'язується з редиструбуцією, здійснюваною лідером групи, – централізованим розподілом матеріальних ресурсів всередині свого колективу: «хоча глава сім'ї ще не є власником її майна (воно належить за традицією всім членам сім'ї), він завдяки своєму становищу набуває беззаперечне право розпорядника». Це право мусило постійно підкріплюватися особистим авторитетом лідера, його престиж здобувався засобом щедрих роздач речей, що накопичилися в його особистому володінні. Ці роздачі ґрунтуються на принципі реципрокності: дарунок спричиняє обов'язкове віддарювання донатора; в ситуації, коли зворотне віддарювання є меншим, діють відносини залежності, клієнти⁵. Мірою розвитку надобщинних інститутів і посилення їх політико-адміністративних функцій формується рангова община, де в якості політичної структури виступає протодержава-чіфдом (вождівство). Рангова община, на відміну від простої локальної групи (племені), не є гомогенною, а вже поділена всередині на усталені й нерівноправні ранги, закріплені за певними мікроколективами. Посилення територіальних зв'язків у ній не призводить до витіснення родового ладу. Роди розгалужуються шляхом сегментації; формуються клани, інколи на територіальній основі (за рахунок прийому чужинців); виникають нові гілки родів і кланів. З'являється складна система поєднання нерівноправних родів та усталена ієрархія всередині кожного роду; зрештою, виникає конічний клан з «чіткою ієрархією ліній,

¹ Васильєв Л. С. Становление политической администрации (от локальной группы охотников и собирателей к протогосударству-чифдом) // Народы Азии и Африки. – 1980. – № 1. – С. 172–186.

² Васильєв Л.С. Протогосударство-чифдом как политическая структура // Народы Азии и Африки. – 1981. – № 6. – С. 157–175.

³ Васильєв Л.С. История Востока: В 2 т. – Т. 1. – М., 2001. – 512 с.

⁴ Васильєв Л.С. Становление политической администрации... – С. 173.

⁵ Там же. – С. 177–178.

основаною на принципі примогенитури». При цьому ієрархія та централізована редистрибуція діють як на рівні субординації між родами, так і всередині родів¹. Головна редистрибутивна функція закріплюється за верхівкою конічного клану.

Протодержаво-чіфдом, за визначенням Л.С. Васильєва, становить «проміжкову форму політичної структури, в якій вже є централізоване управління і спадкова ієрархія правителів та знаті, існує соціальна та майнова нерівність, але ще немає формального і тим більше легалізованого апарату примусу та насильства»². В ранговій общині стрункість ієрархічної системи виявлялася в субординації рангів-титулів, якими першочергово і без залежності від віку наділялися представники правлячого та споріднених або близьких йому привілейованих кланів; ранг-титул успадковувався за принципом примогенитури, хоча й за санкцією вождя, що здійснював акт інвеститури. Назагал ранг, титул, родинні зв'язки і посада тісно перепліталися й призводили до інституціоналізації прошарку привілейованої аристократії, за якою закріпилося виключне право виконання адміністративних функцій.

Таким чином, протодержаво-чіфдом вирізняє наявність відносин панування-підпорядкування, однак ці відносини діють не на міжособистісній, територіальній основі, а на ґрунті нерівноправності родів. Подібну міжродову ієрархію прослідковував Г.А. Федоров-Давидов у кочовиків Золотої Орди, відзначаючи «залежність від одного рода-завойовника декількох родів, що кочують спільно з родом-сюзереном»³. Відносини залежності у ногайців позначалися як вимушене «спільне кочування», при цьому до залежності потрапляли не окремі особи, а цілісні роди, клани й сім'ї. Ієрархія родів і наявність конічного клану (Мангит) чітко прослідковуються у Ногайській Орді (XV-XVI ст.)⁴. Розпад родів у ногайців не обов'язково призводив до формування територіальної общини. Руйнування родової системи спричинялося до виникнення аморфних (у соціально-політичному сенсі) й агресивних спільнот, котрі, на противагу стабільній системі – орді, називали себе козаками⁵. Проте з часом на їхній основі формувалися нові орди з тією ж таки ієрархією родів і домінуванням родової системи над територіальною, що помітно на прикладі з Буджацькою та Кубанською ногайськими ордами.

¹ Там же. – С. 179–183.

² Там же. – С. 182.

³ Фёдоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. – М., 1973. – С. 38.

⁴ Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. – М., 2002. – С. 72–92.

⁵ Поноженко Е.А. Общественно-политический строй Ногайской Орды в XV – середине XVII вв. – С. 83.

«Кочівницький феодалізм»

За висновком Л.С. Васильєва, політогенез кочовиків не йде далі еволюції надобщинних структур у протодержаву-чіфдом, рангове суспільство не переходить у стадію стратифікованої спільноти¹. Втім, ця еволюційна сходинка вже не дозволяє ототожнювати його з первіснообщинними племенами². Наявність титулів, рангів і посад, остаточне витіснення реципрокності централізованою редистрибуцією є ознаками складного чіфдом, найвищою стадією його еволюції³. Ці ознаки, безумовно, наявні у кочовиків, які створювали величезні імперії, зокрема, і Ногайську Орду. Однак влада очільника кінчного клану в кочівницькому суспільстві не досягає форм деспотичної і сакралізованої влади, як у близькосхідних цивілізаціях. Рангова община залишалася кращим відповідником кочовій економіці номадів, ніж стратифікований характер сусідсько-територіальної общини осілих землеробських суспільств Сходу. Процес кочування створював ту об'єктивну межу, яку кочовик не міг подолати на шляху до творення більш складних форм соціальної еволюції – держави⁴.

Поняття *chiefdom* (вождівство) протягом 1990-х років набуло широкого вжитку серед російських кочівникознавців, котрі співставили з ним інший термін, покликаний для означення типології політичної організації номадних спільнот, – кочівницька імперія⁵. Втім, ідеться зовсім не про те, що стадіальному (марксистському) чи еволюціоністському підходові протиставляється підхід цивілізаційний, керуючись лише тим міркуванням, що форми організації кочівницьких спільнот не мають прямих аналогій із землеробськими. Власне саме поняття *chiefdom* виникло з неоеволюціоністської ідеї виокремлення в історії пізнього первіснообщинного ладу ієрархічних структур⁶. Його можна

¹ Васильєв Л.С. Протогосударство-чифдом как политическая структура. – С. 158, 175.

² Там же. – С. 159.

³ Там же. – С. 169.

⁴ Там же.

⁵ Трепавлов В.В. Бий мангытов, коронованный chief: вождество в истории позднесредневековых номадов западной Евразии // Альтернативные пути к цивилизации – М., 2000. – С. 356–367. Его же. История Ногайской Орды. – М., 2002. – 752 с. Крадин Н. Н. Власть в традиционном обществе // knowledge.isras.ru/sj/sj4-02krad.html – 68 к; Его же. Кочевники, мир-империи и социальная эволюция // Альтернативные пути к цивилизации – С. 314–336. Его же. Кочевые империи: генезис, расцвет, упадок // Восток. – М., 2001. – № 5. – С. 21–32. Его же. Кочевые общества в контексте стадияльной эволюции // Этнографическое обозрение. – 1994. – № 1. – С. 62–72.

⁶ Крадин Н.Н. Вождество: современное состояние и проблемы изучения // Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. – М., 1995. – С. 11.

використовувати для розгляду і землеробських, і кочівницьких суспільств. Вже у цьому простежується перспектива використання понять «рангова община», «вождівство» («надскладне вождівство»), «кочівницька імперія» як аналітичних категорій, єдиних за змістом, однак придатних для оперування при розгляді різноманітних моделей соціальної еволюції.

Феодалізм, вірогідно, вже не може бути такою аналітичною категорією, оскільки має стосунок до європейського континенту, можливо, виключно західної його частини. Відтак, поділяючи ностальгію за генералізаціями та ідеєю єдності історичного процесу, ми сподіваємося на те, що відмова від застарілих понять і підходів, так само, як і від втечі у дискретність «цивілізаційного підходу», дозволить віднайти нові теоретичні моделі, здатні витримувати навантаження добутого до сьогодні емпіричного матеріалу і створювати основу для узагальнень. Принаймні, для відновлення урізаної постмодерністськими практиками легітимності узагальнень як таких, без чого історія немислима як наука.

НОВІСТИКА В СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Ще в першій чверті минулого століття німецький вчений Д. Шефер залишив на сторінках своєї біографічної праці такий запис: «Здавня я виношував думку написати історію Нового часу, починаючи з епохи Великих географічних відкриттів, коли погляд європейця поширився на всю земну кулю в ім'я її розподілу...»¹. Збігали роки, і чим більше знань про минуле людської цивілізації накопичувалося в запасниках історичної науки, тим виразніше викристалізовувалася та очевидність, що згаданий історик виявився в своїх творчих намірах зовсім не поодиноким. Навіть побіжний огляд існуючої літератури з нової доби європейської історії засвідчує, що в тематичному полі практично всіх європейських національних історіографій дослідження цього темпорально-історичного феномена, характеристичні ознаки якого полягали в розриві з абсолютизмом і конфесіоналізмом, становленні громадянського суспільства, зародженні автономістичної традиції, переході від аграрного способу організації господарського життя до сучасної індустріальної економіки, в основі якої знаходяться ринкові відносини, формуванні широких комунікативної та інформаційної систем і здатності до організації усвідомленої науки², посідає одне із пріоритетних місць. За визначенням сучасного російського науковця Л. Хут, «ця епоха відрізняється більшою щільністю подій, масштабами інтенсивних суспільних процесів, глибокими перемінами, котрі відбувалися в житті народів і були пов'язані з визнанням нової буржуазної цивілізації»³.

Не становить у цьому відношенні виключення й українська історіографія, на всіх періодах існування якої в статусі науки дослідження історичного процесу нового часу, переважно початкового періоду, з огляду на його місце в національній історії, набувало важливого значення. Однак натомість наукове осмислення тих закономірностей і можливостей, які супроводжували на різних хронологічних відрізках процес прирощення українською історичною наукою

¹ Schäfer D. Mein Leben. – Berlin – Leipzig, 1926. – S. 149.

² Трельч Э. Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории. – М., 1994. – С. 648.

³ Хут Л.Р. Новистика: вопросы теории. – М., 2003. – С. 8.

базових знань про ранньомодерну добу, диктували як формування загальних концепцій її історіософсько-історичного бачення, так і усталення певних тенденцій щодо висвітлення окремих аспектів та проблем, сьогодні значно поступається інтенсивності конкретно-історичного історіописання і матеріалізується, за незначним виключенням, переважно у невеликих дослідницьких форматах.

В українському варіанті характерні для європейського модерну механізми руйнування середньовічного способу організації суспільно-політичного простору запускаються в дію з певним відставанням у часі (злам XVI–XVII ст.) і набувають своїх змістових виявів у перетворенні козацької спільноти у новий суспільний стан, формуванні елементів його політичної культури, утворенні за Дніпровими порогами національного військово-державного організму – Запорозької Січі, усталенні в козацькому середовищі автономістичних настроїв щодо Речі Посполитої з поступовим перенесенням їх у ментально-свідомісну сферу українського загалу, культурно-просвітницькій діяльності братств, започаткуванні елементів нового господарювання в економічній сфері тощо.

Певна ж синхронізація виявів ранньомодерної цивілізації на конкретно-історичному ґрунті України і в масштабі всієї Європи припадає вже на XVII ст., яке в історіографії починає означуватися як визначальна фаза на шляху зміни цивілізаційних якостей¹. Узагальнююча характеристика цього століття «як більш-менш єдиного і цілісного періоду європейської історії»² в історичних студіях зводиться до кризових явищ в національно-економічній сфері, «синхронного» сплеску соціальних рухів, наслідком чого стає створення «загальноєвропейської революційної ситуації»³, формування державних утворень нового часу, ґрунтованих на засадах політичної централізації, – в суспільно-політичній сфері, кардинальних змін на культурно-духовному рівні, майже тотальна конфесіоналізація якого помітно поступається секуляризаційним процесам.

З погляду Ю.Геровського, «весь період XVII ст. можна розглядати як епоху політичних коливань і характерної відсутності стабільності»⁴. Всі зазначені тенденції виявилися присутніми і в Україні, геополітичне становище якої

¹ Барг М.А. Место XVII века в истории Европы // Вопросы истории. – 1985. – № 4. – С. 58–54; Беровский Ю.А. Центральная Европа в XVII веке и ее основные тенденции. – М., 1970; Mousnier K. Les XVI et XVII siècles. Le progrès de la civilisation européenne et le déclin de l'Orient. – 5 td. – Paris, 1967; The Secularisation of Society in the 17 Century. – М., 1970

² Барг М.А. Место XVII века в истории Европы. – С. 60.

³ Див.: Поршнев Б.Ф. Народные восстания во Франции перед Фрондой (1623–1648). – М. – Л., 1948.

⁴ Геровский Ю.А. Центральная Европа в XVII веке... – С. 14.

однозначно дозволяє трактувати її, як країну центрально-східного європейського регіону. Однак, на відміну від більшості європейських країн, де відмінності XVII ст. від XVIII ст. є достатньо вираженими, на українських теренах, в силу особливості внутрішньої суспільно-політичної ситуації, започатковані у другій половині XVII ст. процеси знаходять своє логічне продовження і завершення у столітті наступному.

На перебігу національно-історичного процесу XVII століття позначилося змінами дійсно масштабного характеру, які кардинальним чином трансформували не лише всі життєзабезпечуючі сфери тогочасного існування української спільноти, але й багато в чому визначили її долю в майбутньому. Зокрема, саме в цей час в національній свідомості українців міцно вкорінюються такі ціннісні політико-правові категорії, як свобода особистості, демократія, рівноправ'я, національна самоідентифікація та державницька ідея, демократизм чи монархізм влади, право на працю та землеволодіння, право успадкування, поняття соборності, консерватизм і революційність, справедливість національно-визвольних рухів тощо, що обумовило становлення на українських теренах нових моделей світосприйняття, політичної культури та соціально-економічних відносин й дозволило Україні впродовж досить короткого проміжку часу не лише продемонструвати світові своє «пан'європейське покликання», а й прилучитися, через утворений тут «культ свободи», до «універсального фонду Європи»¹.

Правомірність виділення українського раннього нового часу в особливий історичний період, що розділяє середньовічну й модерну цивілізації, та популярність його серед дослідників через свою сцієнтичну наповненість роблять цілком правомірною постановку питання про виокремлення ранньонОВОЇ проблематики із сфери медієвістики (як це має місце в Україні фактично до сьогодні) та введення її у предметне поле новістичних студій (це дефініція, якою маркується «фундаментальна історична дисципліна, предмет якої становить історія нового часу, тобто світова історія впродовж останніх шести століть»², набула помітного поширення в зарубіжній історіографічній практиці XX ст.). Тим самим новістика, як спеціалізована галузь української історіографії, набуває своєїрідної правової легітимації в диференційованій системі сучасної історичної науки.

На користь її самостійного існування (поряд з антикознавством, скіфологією, тюркологією, візантієвістикою, медієвістикою, литуаністикою, славістикою, русистикою тощо) в усталеній на сьогодні історіографічній

¹ Грачоті С. Українська культура XVII ст. і Європа // Всесвіт. – 1995. – № 3–4. – С. 147–148.

² Хут Л.Р. Указ.соч. – С. 8.

системі промовляє ціла низка факторів, і насамперед чітко виокремленні предметна та об'єктна сфери. Так, якщо про українську історіографію в цілому можна говорити, як про «спеціальну галузь історичної науки, яка вивчає історію, провідні тенденції і закономірності розвитку української історичної думки»¹, а отже увага історіографа цілком закономірно акцентується на зародженні й подальшій еволюції в конкретно-історичних реаліях та ситуативних обставинах того чи іншого історичного періоду наукових концепцій, оформленні інституційної системи історичної науки, діяльності позаінституційних наукових центрів, заснуванні профільних періодичних видань та їх тематичного спрямування, підготовки кадрів професійних істориків, тяглості в процесі накопичення наукового знання тощо², то новістику в цьому контексті слід розглядати, як спеціальну історіографічну галузь, яка спеціалізується на поглибленому дослідженні процесу нагромадження (у його концептуальному, проблемному, інституційному, персоналізованому, компаративному вимірах) українською історичною думкою наукових знань у сфері вивчення одного із важливих історичних етапів національного цивілізаційного процесу – нового часу, тобто періоду, складовими якого є дві фази: ранньоновістична доба (умовно окреслена XVI–XVIII ст.) та доба розвинутого модерну (XIX – початок XX ст.). Надалі ми переважно вестимемо мову про першу з них.

Таким чином, предмет української новістики можна визначити як спрямованість дослідницької практики на вивчення широкого кола проблем української історії за доби нового часу, синтезу здобутих наукових знань у цій галузі, надання останній організаційних форм, виявлення закономірностей та особливостей в процесі осягнення нової доби вітчизняною та європейською науковою думкою. Відповідно її об'єктом виступає результативність діяльності як окремих наукових установ, так і безпосередньо тих науковців або творчих колективів, які причетні до створення в українській історичній науці багатовимірної та науково виваженої моделі реконструкції українського модерного національного історичного процесу в контексті загальних тенденцій розвитку української історичної думки. Цілком закономірно, що в предметне поле новістики входить і науковий аналіз повноти дослідження тієї чи іншої проблеми з історії українського нового часу, застосовуваних при цьому дослідниками інтерпретаційних можливостей та емпіричної бази, виявлення фактору достовірності набутих знань тощо.

¹ Калакура Я. Українська історіографія. Курс лекцій. – К., 2004. – С. 457.

² Див., наприклад: Зевелев А.И. Историографическое исследование: методологические аспекты. – М., 1987. – С. 4.

З іншого боку, до новістики сповна можна застосувати й таку категоріальну складову загального тлумачення дефініції «історіографія», як розуміння під нею всієї сукупності розробок і наукової літератури з історичної проблематики української нової доби.

До кола основних завдань історіографа, що досліджує історіографічний вимір українського раннього нового часу, слід віднести питання появи перших студій з проблематики цієї доби, визначення тих етапів, які пройшла українська новістика у своєму розвитку, й тих основних закономірностей, які визначали на кожному з них проблемне поле досліджень та зміну дослідницьких пріоритетів. Важливо окреслити й навести характеристичні особливості того наукового середовища, в соціокультурній атмосфері якого у різні історіографічні періоди формувалися загальне історіософське осмислення та концептуальні оцінки місця і значення ранньомодерної доби в історії України; а також оцінити особистий внесок кожного задіяного у вивченні цього періоду науковця в загальну скарбницю наукових знань. Не менш важливим завданням є реставрація діяльності окремих творчих осередків, товариств, університетських кафедр та академічних установ, що в різний час спеціалізувалися на дослідженні різних аспектів ранньомодерної історії України, видавничій практиці або поширенні на широкий загал надбань української новістичної школи. Нарешті, важливим є вписання досягнень у вивченні українського раннього нового часу в загальний історіографічний набуток дослідження європейської ранньомодерної цивілізації.

Цілком зрозуміло, що, виходячи з цих завдань, окреслюється і проблемне поле українського ранньоновістичного студіювання. Причому коливання шкали популярності серед дослідників тих чи інших проблем або їхнього тематичного розширення чи звуження за рахунок акцентування уваги на нових пізнавальних аспектах на будь-якому історіографічному етапі знаходиться у прямій залежності від превалюючих на цей час внутрішньонаукових та позанаукових чинників. Як основні тематичні блоки, які практично постійно (інша справа, що з різною глибиною зосередженості на них у різні періоди науковців та евристичної результативності) перебували в полі зору українських істориків-новістів, сьогодні можна виділити соціальні та національно-визвольні змагання українців; добу Національно-визвольної війни середини XVII ст.; військово-політичний виступ мазепинців початку XVIII ст.; аграрний та урбаністичний процеси; зміни в економіці; культурологічні процеси та процеси етностановлення й націотворення; національне державотворення ранньомодерної доби; соціальну стратифікацію та суспільну інституціоналізацію тощо.

Персоніфікація українського раннього нового часу відповідно відбувалася через створення низки портретів провідників соціальних виступів, українських гетьманів (серед них найбільшою увагою користувалися П. Сагайдачний,

Б. Хмельницький, І. Мазепа, почасти І. Скоропадський, К. Розумовський), політичних, церковних діячів та інтелектуалів (П. Могила, І. Гізель, Л. Баранович, С. Яворський, Ф. Прокопович та інші).

В методологічному аспекті студіювання в сфері новістики повністю підпорядковуються тим основним закономірностям, які є характерними для методологічної бази історіографії в цілому. Визначаючи загальну мету методології історіографічних досліджень, відомий російський теоретик в галузі історії історичної науки О. Зевелев вбачав першочергове завдання історіографа в тому, щоб відпрацювати загальні критерії, з якими слід підходити до вирішення основних завдань історіографічного дослідження. Такими, на його думку, мали стати «встановлення наступності у розвитку історичної думки, визначення принципів виділення головних історіографічних фактів; виявлення співвіднесення історіографічного факту і джерела; констатація об'єктивного внеску істориків, їх праць в становлення і розвиток ... історичної науки; пізнання в історіографічних фактах і іншому історіографічному матеріалі загального, особливого та одиничного; виявлення критеріїв періодизації на основі об'єктивних і суб'єктивних факторів тощо»¹.

Цілком очевидно, що врахування всіх цих складових є необхідною умовою для вибудови сучасної історіографічної моделі процесу осягнення (в емпіричних та теоретичних координатах) українською історичною думкою закономірностей і особливостей національної історії на хронологічному проміжку XVI–XVIII ст. в усій її багатоаспектності і подієвій різноманітності; залучення на цьому шляху досвіду істориків попередніх генерацій; співвіднесення плюралістичних поглядів та вироблених в різних світоглядних парадигмах концепцій і моделей наукових інтерпретацій.

Безумовно, методологія історії історичної науки відзначається, порівняно з методологією історичного студіювання, певною різницею в застосуванні методів і принципів наукового пізнання, а також специфікою пропонованих дослідницьких практик. Відзначаючи значення метода для гносеологічного осмислення реалій минулого та конструювання пізнавальних моделей, вчені наголошували на його евристичних можливостях, а також одночасній пов'язаності як з предметом пізнання, так і суб'єктом пізнавальної діяльності². Відіграючи роль своєрідного містка між минулою дослідницькою практикою та її майбутньою перспективою, метод допомагає тим самим науковцям «знаходити вірний шлях в лабіринті процесів і явищ, що вивчаються»³.

¹ Зевелев А.И. Указ. соч. – С. 28.

² Копнин П.В. Гносеологические и логические основы науки. – М., 1974. – С. 509; Подкорытов Г.А. Историзм как метод научного познания. – Л., 1967. – С. 8.

³ Жуков Е.М. Очерки методологии истории. – М., 1980. – С. 32.

Характеризуючи пізнавальне навантаження метода в історіографії, О. Зевелев вбачав у ньому той інструмент, за допомогою якого історіограф здобуває можливість наблизитися до встановлення «об'єктивної істини цієї галузі історичного знання»¹.

Сьогодні в методологічному арсеналі українського як історика-новіста, так й історіографа, що вивчає процес осягнення ранньомовної доби національної історії історичною науковою думкою, широкий спектр світоглядних, гносеологічних і логічних, порівняльних, ілюстративних й допоміжних методів і принципів пізнання як загального, так і локального значення. Широкою популярністю у історіографів користуються, зокрема, порівняльно-історичний метод, методи конкретного та логічного аналізу, діалектичного синтезу, статистичний, хронологічний та проблемно-хронологічний, а також методи періодизації та актуалізації наукового знання. Водночас до розряду основних насамперед слід віднести принципи історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності та такі критерії, як якісні зміни в історії історичної науки, трансформації інструментарію та ефективності творчого процесу в діяльності істориків, її організаційних форм. Саме завдяки їх комплексному застосуванню уможлиблюється виконання як історіографією в цілому, так і новістикою, зокрема, таких основних своїх функціональних призначень, як формування наступності і взаємодоповнюваності у творчій взаємодії різних генерацій дослідників; створення загального реноме історичного знання в суспільстві, його одночасного інтегрування в єдину соціогуманітарну систему; виявлення загальних тенденцій та закономірностей розвитку історичної науки та залежності її результативності від позанаукових впливів; критичне засвоєння доробку попередників; прогнозування шляхів прирощення наукових знань на нових історіографічних витках тощо.

«Дослідити будь-яке явище в історіографії із позиції історизму, – на думку Я. Калакура, – означає з'ясувати, коли і за яких обставин воно виникло, які основні етапи в своєму розвитку пройшло і чим стало тепер»². У цьому сенсі можна цілком впевнено говорити про те, що за своєю періодизацією українська новістика підпорядковується тим самим критеріям, які визначають основні періоди в історії вітчизняної історичної науки, а саме: етап свого літописного представлення в другій половині XVII–XVIII ст., цінний тим, що події занотовувалися і набували певних оцінок фактично по їх слідах; побутування романтичного стилю мислення, а відповідно й творення романтизованої версії української історії нового часу протягом кінця XVIII – першої половини XIX ст.; перехід у стадію наукового знання в другій половині XIX – на початку

¹ Зевелев А.И. Указ. соч. – С. 32.

² Калакура Я. Українська історіографія. – С. 27.

XX ст.; трансформаційний період радянської доби, коли як сама схема української історії, так і її основні концепції підпорядковувалися марксистській парадигмі та партійно-урядовому диктату; нарешті – повернення на наукові позиції в перебудовчу добу та на етапі проголошення незалежності держави, а також включення в інтегральні процеси, характерні для історіографічної ситуації сьогодення.

«Україні, – зазначив на початку нинішнього століття І.Дзюба, – доводиться мати справу не лише із спільними для всього людства проблемами XX і XXI ст., але й з проблемами, успадкованими з XVII, XVIII і XIX ст. Проблемне поле української нації, а значить й української історіографії, має значно складніший рельєф, ніж більшість модерних націй. Насамперед, це проблема історичної ідентичності України, усвідомлення єдності українського етносу, народу, нації з часів Київської і козацько-гетьманської доби, яка потребує всебічного дослідження»¹.

Виходячи з цього, сучасний історіографічний конструкт української новістики має являти собою багаторівневу і багатовимірну наукову модель, представлену як у горизонтальній площині, так і вертикальними зрізами. Його вибудова не уявляється можливою без поєднання в одне ціле як знання про новий час, так і знання про шляхи, якими здобувається це знання. В цьому контексті першочергового значення набуває створення інформаційної бази даних, а саме: зібрання та систематизації всієї сукупності історіографічних джерел в галузі новістики, які існують нині у монографічному форматі, а також представлені численними публікаціями в історичній періодиці, тезами та рецензіями. Наступним за цим кроком є окреслення проблемного поля новістичних студій та виявлення наявних у ньому тематичних лакун, а відповідно – визначення першочергових пошукових спрямувань.

В своєму антропологічному вимірі українська новістика у різний час була представлена таким потужним науковим потенціалом, як В. Антонович, О. Апанович, І. Бойко, В. Голобуцький, М. Грушевський, І. Гуржій, К. Гуслистий, В. Дядиченко, О. Єфименко, В. Іконніков, І. Каманін, О. Компан, М. Костомаров, І. Крип'якевич, Б. Крупницький, О. Левицький, В. Липинський, М. Максимович, О. Оглоблин, Л. Окиншевич, Н. Петровський, Н. Полонська-Василенко, В. Сарбей, М. Слабченко, О. Терлецький, Ф. Шевченко, Д. Яворницький та багато інших вчених. Нині в її різних тематичних зрізах працюють О. Бачинська, Н. Білоус, А. Блануца, Г. Боряк, В. Брехуненко, Я. Федорук, Д. Вашук, В. Газін, В. Горобець, А. Гурбик, О. Гуржій, О. Дзюба, О. Донік, В. Зема, Г. Казьмирчук, А. Катренко, О. Крижановська, С. Леп'явко,

¹ Дзюба І.М. Україна перед сфінксом майбутнього // Укр. іст. журн. – 2002. – № 3. – С. 11.

В. Молчанов, В. Мордвінцев, О. Реєнт, Н. Савчук, Ю. Савчук, П. Сас, В. Сергійчук, В. Смолій, В. Станіславський, Н. Старченко, В. Степанков, О. Струкевич, В. Томазов, В. Ульяновський, Б. Черкас, Т. Чухліб, В. Шандра, В. Щербак, Н. Яковенко, Б. Янишин та багато інших науковців. Отже, на порядок денний висувуються питання теоретичного осмислення доробку як кожного із задіяних у вивченні українського нового часу науковців, так і цілих наукових шкіл, творчого співробітництва / змагання між ними; продукування нових ідей, шляхів творення нових концепцій. Важливою складовою є також з'ясування того соціокультурного середовища, в якому формувалася особистість кожного конкретного науковця; проникнення в його творчу лабораторію.

Інституційний рівень розвитку новістичних студій пов'язаний із діяльністю на нинішньому етапі профільних наукових установ, як-то Інститут історії України, Інститут української археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича в системі НАН України, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Київський національний університет ім. Т. Шевченка, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка, спеціалізовані центри при Одеському, Дніпропетровському, Запорізькому, Львівському, Черкаському, Чернігівському університетах тощо. В попередні часи такими важливими науковими осередками були Історична секція ВУАН, історичні кафедри і факультети Київського, Харківського, Львівського, Одеського університетів, археографічні комісії та численні наукові товариства, зокрема, Наукове товариство імені Тараса Шевченка. Таке широке представництво передбачає з'ясування діяльності у сфері дослідження та внеску в новістику як кожної із інституцій, так і встановлення механізмів їхньої взаємодії в загальному науковому процесі.

Вертикальна складова передбачає виявлення тих загальних тенденцій і закономірностей, які впливали і впливають на стан дослідження перебігу національного історичного процесу на етапі нового часу в українській історичній думці; визначають залежність розвитку новістичних студій, відповідної зміни наукових концепцій, ідей, поглядів, світоглядних парадигм, вдосконалення дослідницького інструментарію, розширення джерельної бази від загального рівня розвитку вітчизняної історичної науки та тенденцій, що побутують у світовому історіографічному просторі.

Саме входження національної історіографічної складової в цей єдиний простір і спонукає звернути посилену увагу на приведення термінологічно-понятійного апарату, яким оперує українська історична наука, у відповідність із європейськими та світовими аналогами. Можливість поширення в українській історіографії дефініцій «новістика», «новістична україністика»,

«ранньоновістичні студії» для означення процесу накопичення знань з вітчизняної історії нового часу диктується тим значенням, яке набувають новістичні студіювання на сучасному історіографічному етапі. Зокрема, російський професор Б.Комісаров ще наприкінці минулого століття вважав за доцільне охоплювати терміном «новістика» всю сукупність міждисциплінарних досліджень еволюції глобальних процесів у новий час¹. «В системі координат сучасного науково-історичного знання, – зазначає вже згадувана нами Л. Хут, – новістика повинна зайняти достойне місце, яке може бути їй забезпечене за умов активної розробки теоретичних проблем всесвітньо-історичного процесу на конкретно-історичному матеріалі новочасової історії з урахуванням сучасних теоретико-методологічних підходів»². Гадаємо, українській історичній науці, в якій саме дослідження з проблематики ранньоновістичної доби, як і пізнішого ХІХ ст., превалювали вже на етапі її науково-інституційного оформлення і залишають за собою чільні позиції на сьогоднішній день не лише за кількісними показниками, а й за своїми прогностичними (через подібність історичних процесів нового часу і сьогодення) можливостями, не варто залишатися осторонь цих загальних тенденцій.

¹ Комисаров Б.Н. Новистика и изучение глобальных проблем современности // Междисциплинарность в науке и образовании / Всероссийская научно-методическая конференция. 11–13.X.2001. – СПб., 2001. – С.63–71.

² Хут Л.Р. Указ. соч. – С. 51.

Студії з історії

Олександр Одрін

**АДАПТАЦІЯ ТЕХНОЛОГІЇ ЗЕМЛЕРОБСТВА
ГРЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ
ДО ЕКОЛОГІЧНИХ УМОВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я
(кінець VII–VI ст. до н.е.)**

Процес грецької колонізації степового Причорномор'я був доволі складним і тривалим. Грецькі колоністи почали освоювати цей регіон пізніше, аніж інші землі у басейні Середземного, Мармурового та Чорного морів. Це є цілком зрозумілим, адже географічно Північне Причорномор'я було одним із небагатьох* освоєних давніми еллінами регіонів, клімат, рослинність та ґрунтовий покрив якого значно відрізнялися від середземноморських. Величезні відмінності існували й у способі життя місцевого населення, адже ніде у середземноморському регіоні не було умов для розвитку кочового скотарства, а отже ніде не проживали кочовики з їхнім надто специфічним укладом життя, ідеологією та ставленням до чужоземців.

Численні дослідники давно й плідно займалися вивченням процесу освоєння греками степових просторів Причорномор'я. Однак, при розгляді проблем, з якими мали стикатися грецькі колоністи, основна увага зазвичай концентрувалася саме на етнополітичній проблематиці, а особливо на питаннях взаємодії з місцевим населенням. Так, у 40–50-х роках минулого століття в радянському антикознавстві домінували концепції А.А. Йессена¹ та В.Д. Блаватського², згідно з якими греки колонізували лише ті землі, де місцеве населення вже досягло достатньо високого рівня суспільно-економічного розвитку для налагодження взаємних торговельних та культурних контактів. При цьому заснуванню повноцінних полісів-апоїкій мала обов'язково передувати поява торговельних факторій-емпоріїв. Зрозуміло, що при такому підході головним галузями економіки античних полісів Причорномор'я вважалися торгівля та експортоорієнтоване ремесло, а отже питання вивчення сільського господарства знаходилися на периферії інтересів дослідників.

* Власне, лише з двох, ще одним було Східне Причорномор'я.

¹ Йессен А.А. Греческая колонизация Северного Причерноморья. – М., 1947.

² Блаватский В.Д. Архаический Боспор // МИА. – 1954. – Вып. 33. – С. 7–44.

Однак вже із середини 60-х років ситуація почала докорінно змінюватись із появою концепції В.В. Лапіна¹, яка, попри потужний спротив, поступово почала здобувати широке визнання. Згідно з нею, на більшій частині Північного Причорномор'я не існувало скільки-небудь чисельного тубільного населення, і відповідно не було з ким налагоджувати інтенсивну торгівлю. Отже, саме сільське господарство, а не ремесло чи торгівля, було не тільки основою економіки античних держав Північного Причорномор'я, а й рушійною силою колонізаційних процесів у цьому регіоні. За логікою, такі уявлення мали викликати зацікавленість процесом пристосування технологій традиційного грецького сільського господарства, і насамперед землеробства, до нових природних умов. Однак цього так і не сталося. Очевидно, науковці не вважали різницю між природними умовами Східного Середземномор'я та Північного Причорномор'я аж такою значною, через яку в грецьких колоністів мали б виникнути особливі ускладнення у пристосуванні до нових умов, себто їм не потрібно було ані змінювати видовий та / чи сортовий склад культурних рослин*, ані використовувати нові сільськогосподарські технології, ані модернізувати землеробські знаряддя.

Однак подібна точка зору може ґрунтуватися лише на доволі поверховому знанні географії та суміжних наук, таких, як геоботаніка, ґрунтознавство чи екологія рослин. Докладніше знайомство з їх інформацією дає підстави однозначно стверджувати, що відмінності між природою метрополії та колоній були настільки значними, що просто не могли не створювати проблем для першопоселенців, якщо б ті спробували просто механічно перенести на нове місце ту систему землекористування, яка була для них звичною на батьківщині.

Метою цієї статті є окреслити та дослідити ті основні проблеми, з якими мали зіткнутися колоністи, та спробувати, бодай гіпотетично, з'ясувати, яким чином ці проблеми могли бути подолані. Для досягнення цієї мети потрібно, по-перше, розглянути природні умови Середземномор'я та визначити, яким саме чином та якою мірою вони впливали на систему землеробства греків у метрополії. Другим завданням є розгляд природних умов причорноморського степу та виявлення тих елементів системи середземноморського землеробства, які у первинному вигляді впроваджувались у колоніях не могли. І лише після з'ясування тих протиріч між господарськими традиціями метрополії та якісно новими умовами, що виникли у колоніях, можна буде

¹ Лапін В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. – К., 1966.

* Чи не єдине виключення зазвичай робиться для маслини, яка в умовах степового клімату не здатна нормально розвиватися, що, враховуючи важливість її культури для античної економіки, аж надто впадає в очі.

переходити до з'ясування адаптаційних механізмів, які застосовувалися грецькими колоністами.

Природа Середземномор'я та система господарства грецьких метрополій

З географічної літератури¹ добре відомо, що природні умови Середземномор'я є вельми специфічними в усіх основних складових, кожна із яких має суттєвий вплив на формування особливостей місцевого землеробства.

Клімат Середземномор'я та його вплив на систему грецького землеробства. Саме клімат Середземномор'я є тим визначальним фактором, який сформував особливості природи регіону. Його головною рисою є поєднання сухого спекотного літа з м'якою вологою зимою². Такий специфічний режим тепла та вологи визначається сезонними змінами повітряних мас тропічного та помірною поясів. Улітку на території Середземномор'я переважають тропічні антициклони, які відтісняють вологе повітря на північ. У цей час у Східному Середземномор'ї, і, зокрема, у Балканській Греції та на західному узбережжі Малої Азії, триває різко виражений посушливий період, причому посуха триває не менше місяця. Узимку ж до Середземномор'я проникають циклони з помірною поясу, які приносять із собою рясні опади. Завдяки подібному режиму зволоження, попри відносно невелику річну суму опадів, природною рослинністю регіону є лісова – жорстколистіяні вічнозелені ліси³, під якими сформувалися різні типи коричневих середземноморських ґрунтів⁴.

Особливості водно-температурного режиму регіону відбилися і на системі місцевого землеробства. Так, посіви більшості польових культур, і передусім – зернових і зернобобових – проводяться у країнах Середземномор'я восени. Саме в такий спосіб поступали й античні греки, про що свідчить Теофраст в «Історії рослин» [VII, 1-2; VIII, 1,3-5]. Однак, зважаючи на те, що у цьому регіоні не буває регулярних приморозків узимку, біологічно всі ці культури є ярими, оскільки за способом життя для нормального розвитку на ранніх стадіях не потребують і не переносять мінусових температур.

Довгий період розвитку з доброю зволоженістю сформували надзвичайно специфічний комплекс морфологічних ознак, що є характерними для більшості

¹ Див. спеціальну працю А.Н. Граціанського (Грацианский А.Н. Природа Средиземноморья. – М., 1971) та наведену в ній обширну літературу.

² Див.: Грацианский А.Н. Указ. соч., а також: Вальтер Г. Растительность земного шара. – Т. II. – М., 1974. – С. 29; Глазовская М.А. Почвы мира. – Т. 2: География почв – М., 1973. – С. 93 та ін.

³ Вальтер Г. Указ. соч. – С. 25, 31–47; Грацианский А.Н. Указ. соч. – С. 243–251.

⁴ Глазовская М.А. Указ. соч. – С. 94.

культурних рослин Середземномор'я. Найкраще він вивчений на прикладі пшениць, завдяки працям М.І. Вавилова та тритікологів його школи, й насамперед – Є.Ф. Пальмової¹.

Пшениці Середземномор'я мають найбільшу серед усіх їх різновидів кількість листя, сам лист широкий, колосся важке, з великими колосками та дуже крупним зерном². До речі, такі морфологічні ознаки, як велика кількість листя та великоплодність є характерними і для багатьох інших середземноморських культурних рослин, зокрема, овочевих та технічних. Так, наприклад, у Західній Анатолії, де знаходилася більшість грецьких метрополій Причорномор'я, у долинах узимку вирощуються не лише основна частина польових культур, а й низка овочевих та плодкових³.

Якщо більшість польових та городніх культур у Середземномор'ї вирощуються у вологий період, то в посушливий період з успіхом вирощується низка посухостійких плодкових культур, таких, як маслини, інжир, мигдаль та виноград⁴.

Загальними ж рисами більшості культурних рослин Середземномор'я, що визначаються особливостями клімату, є, по-перше, нестійкість до холодів і, по-друге, потреба у довгому вологому періоді для нормальної вегетації. Обидві ці риси, як буде показано нижче, аж ніяк не сприяли нормальному розвитку цих рослин в умовах причорноморського степу.

Рослинність Середземномор'я та її вплив на технології грецького землеробства. Як вже згадувалося вище, саме через специфічні умови Середземномор'я, зокрема, завдяки тому, що максимум опадів тут припадає не на спекотне літо, а на зиму, в регіоні у доагрикультурний період переважала лісова, а не трав'яниста рослинність. Основним її типом були жорстколистяні ліси з домінуванням вічнозелених середземноморських дубів, таких, як кам'яний у західній частині регіону та кermесовий – у східній⁵. При цьому в найпосушливіших районах, зокрема, на багатьох островах Егейського моря, основною рослинністю були гаї з диких маслин та рожкового дерева.

Ліси та гаї Середземномор'я дуже давно почали зазнавати надзвичайно потужного антропогенного навантаження. Вважається, що середземноморська рослинність є однією із найбільш порушених людиною на Землі⁶. Без сумніву, вже в античні часи у багатьох районах, заселених греками, природна лісова

¹ Вавилов Н.И. Мировые ресурсы хлебных злаков. Пшеница. – М.–Л., 1964; Пальмова Е.Ф. Введение в экологию пшениц. – М.–Л., 1935.

² Вавилов Н.И. Указ. соч. – С. 92; Пальмова Е.Ф. Указ. соч. – С. 23.

³ Жуковский П.М. Земледельческая Турция. – М.–Л., 1933.

⁴ Вальтер Г. Указ. соч. – С. 26.

⁵ Там же – С. 31–47.

⁶ Там же – С. 25.

рослинність була знищена внаслідок безсистемних вирубок та подальшої оранки. На місці зведених середземноморських дубових лісів виникає маквіс – формація жорстколистяних чагарників та невисоких дерев¹. Розповсюдження маквісу легко пояснити, адже з утилітарно-господарської точки зору густий вічнозелений дубовий ліс приносить людині мало користі. Дичини в ньому небагато, а 20-річні парості від пнів дають кращі дрова, аніж старі дерева, які важко колються². Через це місцеве населення не робило жодних спроб якомусь оберігати та відновлювати ліси, коли це ще було можливим.

Однак технологічно розчистка під оранку земель, зайнятих лісом та маквісом, принципово не відрізняється. Спочатку вирубуються дерева та чагарники, потім викорчовуються пні, після чого землі розорюються. Варто підкреслити, що така система розчистки та підготовки ґрунтів не потребує використання важких орних знарядь, оскільки трав'яний покрив тут, на відміну від степового, не є густим і трави не мають таких потужних кореневих систем.

Ґрунти Середземномор'я та способи їх обробки. Зональними ґрунтами Середземномор'я є коричневі ґрунти сухих лісів та чагарників³, які переважають на рівнинах та у нижній частині гірських схилів. Типові коричневі ґрунти мають нейтральну реакцію у верхній частині профілю, тобто, подібно до чорноземів і на відміну від інших лісових ґрунтів (буроземів, дерново-підзолистих), не потребують вапнування, вони містять 4-5% гумусу з переважанням гумінових кислот, які добре засвоюються рослинами та мають достатні запаси мінеральних елементів⁴. За цими показниками коричневі ґрунти не тільки не поступаються чорнознамам Причорноморської низовини, а й переважають більшість з них*.

Зважаючи на ці властивості ґрунтового покриву, стає зрозумілим, чому Середземномор'я є вогнищем найдавнішого в Європі землеробства, особливо зернового господарства, садівництва та виноградарства. Щоправда, безсистемна вирубка лісів та чагарників у поєднанні з перевипасом худоби призводить до ландшафтної ерозії, яка ще посилюється через рясні зимові опади, внаслідок чого часто відбувається майже повне знищення родючих ґрунтів⁵.

¹ Там же – С. 37; Грацианский А.Н. Указ. соч. – С. 251 сл.

² Вальтер Г. Указ. соч. – С. 94.

³ Глазовская М.А. Указ. соч. – С. 94.

⁴ Там же.

* Варто принагідно нагадати, що найбільш родючі чорноземи України розташовуються у лісостепу та на півночі степової зони, тобто поза межами Причорноморської низовини.

⁵ Там же – С. 101–102.

Проте такий, часом гнітючий, стан, в якому зараз перебуває ґрунтовий покрив більшої частини Середземномор'я, є результатом кількох тисячоліть інтенсивної господарської діяльності людини, а тому механічно переносити теперішню ситуацію на античні часи є принципово неправильним. Очевидно, що на час початку грецької колонізації степового Причорномор'я, тобто від останньої чверті VII ст. до н.е. – часу заснування Істрії у Добруджі, Борисфену в Нижньому Побужжі та Таганрозького поселення у Північному Приазов'ї – рівень антропогенного втручання був на порядок меншим, аніж тепер. Відповідно, принаймні, у більшості регіонів, де розташовувались грецькі метрополії, ґрунти були ще доволі родючими, а тому, до речі, уявляти собі процес переселення греків, як втечу з «бідних, малородючих, кам'янистих»^{*} земель метрополії до «надзвичайно родючих чорноземів причорноморських степів»^{**} є, як мінімум, некоректним.

Природа Степового Причорномор'я та система місцевого господарства

Тепер варто поглянути, чим саме природні умови Причорноморського степу відрізнялися від умов Середземномор'я, і які труднощі в адаптації господарства грецьких колоністів зумовлювалися цими відмінностями.

Клімат степового Причорномор'я та його якісні відмінності від середземноморського. Клімат степового Причорномор'я теплий та, попри приморське розташування, континентальний і сухий¹. На відміну від Середземномор'я, максимум опадів припадає на кінець весни – початок літа, особливо на червень, однак через високі температури коефіцієнт зволоження у цей період є мінімальним. Останнє, разом з нерівномірністю випадання опадів, призводить до періодичного засушення ґрунтів². Середня температура найхолоднішого зимового місяця зазвичай не перевищує (-2) - (-4) градуси Цельсія, однак часті приморозки та малопотужність і нестійкість снігового покриву³ створюють загрозу вимерзання озимини.

* Такими дійсно є й були землі Аттики та низки островів Егейського моря, таких, як Хіос. Однак це зовсім не стосується багатьох полісів узбережжя Малої Азії, звідки була родом більшість поселенців апоїкій Північного Причорномор'я.

** Про відносно невисоку якість ґрунтів приморської смуги степу йтиметься далі.

¹ Мильков Ф.Н., Гвоздецкий Н.А. Физическая география СССР. – М., 1976. – С. 262.

² Глазовская М.А. Указ. соч. – С. 245.

³ Мильков Ф.Н., Гвоздецкий Н.А. Указ. соч. – С. 262.

Адаптація технології землеробства

Нестача ґрунтової вологи унеможливує утворення зональної лісової рослинності¹, тому в рослинному покриві домінує трав'яниста степова рослинність, під якою утворюються звичайні та південні чорноземи, а також темно-каштанові ґрунти².

У результаті впливу водно-температурного режиму степового клімату місцеві культурні рослини набувають морфологічних ознак, які суттєво різняться їх від лісових. Так, степові пшениці зазвичай низького або середнього зросту, листя в них небагато, сам лист дрібний, його поверхня у 3-6 разів менша, ніж у пшениць вологого клімату, колосся зазвичай невелике, зерно дрібне або середнє за розміром³. Не складно помітити, що морфологічні ознаки степових та середземноморських пшениць є прямо протилежними (див. Таблицю 1).

	Середземноморські	Степові
Зріст	Високий	Низький або середній
Солома	Товста	Тонка
Кількість листя	Велика	Мала
Розмір листа	Великий, рідше середній	Дрібний
Колос	Великий	Невеликий, рідше дрібний
Зерно	Велике	Середнє або дрібне

Табл. 1. Порівняльна характеристика морфологічних ознак степових та середземноморських пшениць.

Суттєво відрізняються степові та середземноморські пшениці і за біологічними ознаками. Середземноморські пшениці, як вже відзначалося вище, за способом життя є ярими, хоча й висіваються восени. У степу в цей сезон висіваються власне озимі пшениці, тоді як ярі – лише навесні⁴. Відповідно, всі степові пшениці набагато більш скороспілі, ніж середземноморські.

Отже, клімат зумовлює велику різницю як у сортовому потенціалі, так і в технології землеробства обох регіонів, що розглядаються.

Рослинність степового Причорномор'я та її вплив на систему місцевого землеробства. На відміну від Середземномор'я, деревинна та чагарникова рослинність у степах Північного Причорномор'я зустрічається лише у річкових долинах, балках та меншою мірою на кам'янистих ґрунтах⁵, тоді як

¹ Вальтер Г. Указ. соч. – С. 69–70.

² Глазовская М.А. Указ. соч. – С. 245.

³ Пальмова Е.Ф. Указ. соч. – С. 30, 31, 33; Вавилов Н.И. Указ. соч. – С. 85, 86, 89.

⁴ Пальмова Е.Ф. Указ. соч. – С. 31; Вавилов Н.И. Указ. соч. – С. 83.

⁵ Вальтер Г. Указ. соч. – С. 73, 74.

трав'яниста степова рослинність повністю домінує на вододільних масивах. Відомо, що в античні часи лісові масиви у Причорномор'ї були на порядок більшими, аніж зараз, адже в той час існували великі ліси Гілеї у давній дельті Дніпра, галерейні ліси у долинах малих річок, що нині пересохли, гаї на кам'янистих масивах Тарханкуту та Керченського півострова, однак загальної картини це аж ніяк не змінювало.

Зважаючи на відмінності у рослинному покриві, обробка земель у степовій зоні вимагає інших прийомів, аніж у лісовій. Якщо у лісі основний обсяг робіт припадає на розчищення земель, то у степах головна складність – розорати цілину. Степові рослини утворюють потужну кореневу систему у верхньому шарі ґрунту, а відмерлі надземні частини – шар так званої степової повсті, що в сумі надзвичайно ускладнює оранку цілинних степових земель. Оранка цілини вимагає потужних орних знарядь та значної кількості тяглової худоби. До того ж коні не здатні тягти важкого плуга (в античні часи рала), а тому єдиною придатною для цього худобою є воли, причому, як показують етнографічні дані, в один плуг їх впрягалося не менше 3-4 пар¹. З іншого боку, орні знаряддя степу набагато масивніші за ті, що використовуються у лісовій зоні. Так, наприклад німецькі колоністи, які у Новий час прибули з лісової зони Центральної Європи до українських степів, були змушені відмовитися від своїх плугів і перейти на більш потужний український плуг².

Отже, суттєва різниця у структурі рослинного покриву обох регіонів має наслідком значні відмінності у технологіях обробки ґрунту, особливо цілинного.

Ґрунти степового Причорномор'я та способи їх обробки. Степова зона Східної Європи поділяється на три підзони: північностепову, середньостепову та південностепову (або сухостепову)³, кожна з яких має свій основний тип ґрунтів. З цих трьох зон перша розташовується на південних схилах Подільської, Придніпровської та інших височин, тоді як дві останні – власне у межах Причорноморської низовини, де й оселялися греки. Основним типом ґрунтів середньостепової підзони є південні чорноземи, південностепової – темно-каштанові ґрунти. Південні чорноземи та особливо темно-каштанові ґрунти доволі суттєво поступаються звичайним чорноземам, поширеним у північностеповій підзоні, за вмістом гумусу, товщиною гумусованого шару та

¹ Борисенко В.Й. Культура сільськогосподарського виробництва // Історія української культури: У 5 т. – Т. 3. – К., 2003. – С. 1031–1045.

² Там само – С. 1033.

³ Маринич О.М., Пархоменко Г.О., Петренко О.М., Шищенко П.Г. Удосконалена схема фізико-географічного районування України // Український географічний журнал. – 2003. – № 1. – С. 16–20.

запасами поживних речовин. Більше того, за цими показниками вони суттєво поступаються і багатством ґрунтам Середземномор'я.

Головною проблемою підвищення родючості степових ґрунтів є збереження та збільшення запасів вологи у ґрунті, що вимагає спеціальних агротехнічних заходів¹. З іншого боку, чорноземи та темно-каштанові ґрунти причорноморського степу, подібно до коричневих ґрунтів, мають нейтральну реакцію ґрунтового розчину і зазвичай не вимагають вапнування, так що, принаймні, в агрохімічних заходах, що здійснювалися в обох регіонах, існувала певна подібність.

Порівнюючи ґрунтовий покрив Північного Причорномор'я та основного району розташування грецьких полісів, що спрямовували туди своїх переселенців, – Західної Анатолії, – варто зазначити, що поряд з коричневими ґрунтами, які переважали у приморських котловинах, наприклад, у районі Смірни, у цьому регіоні широко експлуатуються (й експлуатувалися в античні часи^{*}) алювіальні ґрунти місцевих річок, таких, як Гедіз (ант. Герм) та Мендерес (ант. Меандр). Алювіальні ґрунти переважали, зокрема, у районі Ефесу та невеликих полісів-сусідів Мілету – Міунта та Прієни. Знайомство грецьких колоністів з методами обробки річкових ґрунтів мало стати їм у пригоді при освоєнні долин великих річок Північного Причорномор'я, таких, як Дунай, Дністер, Південний Буг, Дніпро та Кубань.

Ще одним суттєвим фактором впливу наявності алювіальних ґрунтів на розвиток землеробства Західної Анатолії є суттєве збільшення можливостей розвитку низки галузей землеробства, таких, як овочівництво та вирощування технічних культур. Як свідчать дослідження П.М. Жуковського², західна частина Анатолії (точніше, територія давньої Лідії) відрізнялася багатством сортів багатьох овочевих та технічних культур: бобів, конопель, льону, капусти, цибулі-ріпки та порею, опійного маку, кунжуту, анісу та багатьох інших³. Більшість із цих культур могли вирощуватись і на алювіальних ґрунтах різних районів Причорномор'я.

Та попри певну подібність між ґрунтами Середземномор'я та степового Причорномор'я, все ж способи їх обробки мали й суттєві відмінності. Так, наприклад, багато ґрунтів Сухого Степу небезпечно зрошувати, адже це може

¹ Глазовская М.А. Указ. соч. – С. 248.

^{*} Відомо, що греки намагалися освоїти не тільки приморську смугу, але й середні течії великих річок Західної Анатолії, виводячи туди субколонії, найвідомішою з яких була Магнесія на Меандрі.

² Див. уже згадуване фундаментальне дослідження П.М. Жуковського «Земледельческая Турция».

³ Там же. – С. 93, 428, 443, 457, 478, 511, 561, 633 та ін.

викликати підйом ґрунтових вод та засолення*, а тому єдиною можливістю зберегти ґрунтову вологу для грецьких поселенців залишалася спеціальна система обробки ґрунту, адже такі сучасні способи, як кулісні посіви чи ползахисне лісорозведення, зрозуміло, були їм ще невідомі.

Підсумовуючи розгляд ґрунтового покриву причорноморського степу, варто відзначити, що відмінності між ним та ґрунтовым покривом Середземномор'я є доволі значними і, безумовно, створювали для поселенців певні проблеми при адаптації відомих їм сільськогосподарських технологій. Однак судячи з усього, ці проблеми були меншими, порівняно з тими, що виникали через відмінності у кліматі та рослинному покриві.

Проблеми в адаптації технології землеробства грецьких колоністів до природних умов Причорномор'я і шляхи їх вирішення

Підсумовуючи розгляд відмінностей у природних умовах регіонів, де розташовувалися метрополії причорноморських колоній, та при чорноморського степу, треба відзначити цілу низку суттєвих труднощів, які неодмінно мали виникнути у грецьких поселенців при пристосуванні звичної для них системи землекористування на новому місці (див. Таблицю 2):

Умови Середземномор'я	Умови степового Причорномор'я	Проблеми в адаптації
Максимум опадів узимку	Максимум опадів улітку	Невідповідність сортового складу через різницю у способі життя рослин
Теплі зими	Відносно холодні зими	Невідповідність видового та сортового складу через різницю у способі життя рослин
Переважає лісова та чагарникова рослинність над трав'янистою	Переважає трав'яниста степова рослинність над ліською	Невідповідність агротехнічних знарядь Середземномор'я умовам степу
Домінування коричневих ґрунтів	Переважає чорноземів та темно-каштанових ґрунтів	Невідповідність агротехнічних заходів новим умовам

Табл. 2. Проблеми в адаптації технології землеробства грецьких колоністів до природних умов Причорномор'я

* Так сталося на Херсонщині та у Північному Криму після будівництва Північно-Кримського каналу.

Адаптація технології землеробства

Зважаючи на наведені у таблиці дані, можна впевнено стверджувати, що практично кожен основний елемент системи традиційної античної технології землеробства в умовах причорноморського степу мав модернізуватися відповідно до місцевих природних умов. Розглянемо основні з цих елементів:

1. Обробка ґрунту. Першою проблемою, з якою мали зіткнутися грецькі колоністи, була непристосованість наявних орних знарядь до обробки степових ґрунтів. Орні знаряддя Середземномор'я пристосовані для обробки лісових ґрунтів, де відсутня степова повсть та верхній, просякнутий корінням, горизонт. Навряд чи вони були здатні обробляти важкі степові ґрунти без модернізації, яка б, як мінімум, збільшила їх масивність та потужність.

2. Зміни у режимі польових робіт. Очевидно, що у випадку вимерзання озимини грецькі колоністи мали провадити ярі підсіву, чого, схоже, ніколи не робили у Середземномор'ї. До того ж, це змушувало їх мати у своєму розпорядженні не тільки нові озимі, а й ярі сорти основних продовольчих культур – пшениці та ячменю (див. наступний пункт).

3. Зміни у видовому складі культурних рослин. Далеко не всі культурні рослини Середземномор'я могли переносити степовий клімат. Ціла низка важливих у грецькому господарстві культур, особливо плодкових, головною з яких була маслина, не могли нормально культивуватися в причорноморських степах. Це стосується і ефіроолійних культур, а також специфічно середземноморських зернових, таких, як англійські пшениці (*Triticum turgidum*).

4. Зміни у сортовому складі культурних рослин. Щодо тих видів рослин, які в принципі могли вирощуватись і у Середземномор'ї, і у степовому Причорномор'ї, то різниці у біології сортів були надзвичайно суттєвими: середземноморські сорти із зимовою культурою посівів, але ярим способом життя, із довгим вегетаційним періодом навряд чи могли нормально прижитися у степах. В умовах осінніх посівів вони навряд чи здатні були витримати зимові холоди, а при ярих посівах їм не вистачило б часу для нормального розвитку.

5. Упровадження нових агротехнічних заходів. У теперішній час однією з головних агротехнічних проблем, з якою стикаються землероби у середньостеповій та, особливо, у південностеповій підзоні степу, є необхідність збереження ґрунтової вологи. Особливо це стосується зимового періоду, коли є необхідність зберегти сніговий покрив, аби вберегти озимину від вимерзання. Очевидно, з подібною проблемою на батьківщині греки не зустрічалися, адже снігу там майже не випадає, а зимові дощі, як вже вказувалося вище, забезпечують достатньо вологи для нормального розвитку рослин.

Очевидно, що самі греки доволі швидко усвідомили ті проблеми, з якими зіткнулися на нових, невідомих для них землях. Навряд чи є випадковістю, що час заснування перших апойкій на північних берегах Понту Евксінського від періоду інтенсивного заселення цих земель відділяє майже півстоліття, що

особливо яскраво демонструють приклади Істрії¹ та Березані-Ольвії². Зазвичай існування такого часового проміжку пояснюється необхідністю для колоністів провести розвідки сусідніх територій, налагодити взаємини з тубільцями, подібно до того, як це відбувалося при грецькій колонізації Західного Середземномор'я³. Зрозуміло, що подібні процеси мали місце й у Причорномор'ї, однак тут навряд чи варто переоцінювати роль тубільного фактора, про що вже йшлося вище. На мою думку, однією із головних причин хронологічного розриву між двома хвилями колонізації міг бути саме процес адаптації першопоселенців до місцевих умов, досвід якого вони передали наступникам. Між тим, якщо оцінювати весь комплекс змін у технології землеробства, що їх мали запровадити грецькі поселенці, то не виникне сумнівів – останні мали витратити багато часу й сил, щоби вповні адаптуватися до нових умов.

На підтвердження цієї гіпотези можна навести такий приклад. Вище вже зазначалося, що степові пшениці набагато більш дрібнозерні, ніж середземноморські. Про те, що у державах Північного Причорномор'я вирощували дрібнозерні пшениці, одноголосно стверджують античні автори [Theophr. N.P., VIII, 2,5; Plin. N.H. XVIII, 66]. Факт їх вирощування підтверджується і численними археоботанічними даними, згідно з якими там вирощували настільки дрібнозерні пшениці, що археоботаніки свого часу навіть говорили про культивування змішаної популяції м'якої та карликової пшениць⁴, хоча згідно з останніми даними, це були просто дуже дрібнозерні м'які пшениці⁵. Тобто, у цьому випадку можна впевнено говорити про радикальну зміну сортового складу пшениць, що вирощувались у Причорномор'ї.

Очевидно, що процес адаптації рослин міг проходити й іншим способом. Принаймні, частину рослин, що їх греки привезли із собою, можна було акліматизувати на новому місці, хоча цей процес і мав бути доволі непростим

¹ Alexandrescu A. Das histrianische territorium in griechisch-römischer Zeit // Xenia 25. – 1990. – S. 9–45.

² Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья. Археологическая карта. – К., 1990.

³ Див. узагальнюючу роботу Дж. Бордмена (Boardman J. The Greeks Overseas. – London, 2000) а також історіографічний огляд В. Козловської (Козловская В.И. Греческая колонизация Западного Средиземноморья в современной зарубежной историографии. – М., 1984.).

⁴ Янушевич З.В. Культурные растения юго-запада СССР по палеоботаническим исследованиям. – Кишинев, 1976Его же. Культурные растения Северного Причерноморья. – Кишинев, 1986 та ін.

⁵ Pashkevich G. A. Archaeobotanical studies on the northern coast of the Black Sea // Eurasia Antiqua. Band 7. – 2001. – P. 511–567.

та тривалим. Так, Страбон [VII, 3, 18] свідчить про складнощі з акліматизацією грецького винограду на Боспорі. Судячи з його даних, греки тут не використали місцеві сорти, а поступово акліматизували власні. Очевидно, це до певної міри полегшувалося наявністю у кліматі району Керченської протоки певних середземноморських елементів¹. Підтвердженням останнього припущення є той факт, що у Північно-Західному Причорномор'ї, де клімат є суто степовим, протягом усього доримського часу виноградарство було слабкорозвинутим, а виноробство, судячи з усього, взагалі відсутнім².

Той факт, що греки Причорномор'я з успіхом розвивали сільське господарство, свідчить, що процес адаптації загалом був успішним. Однак закономірно виникає питання: а звідки ж колоністи взяли ті нові сорти, нові види орних знарядь, нові агротехнічні прийоми – запозичили чи винайшли самі? Відповідь на це питання поки що можна дати лише гіпотетично.

Так, адаптовані до степового клімату сорти зернових та зернобобових культур колоністи могли запозичити у місцевого населення. У Нижньому Подунав'ї це могли бути фракійці, вирощування якими м'яких пшениць підтверджується археоботанічними даними³. У Нижнє Побужжя ці сорти могли потрапити вже з Істрії, тісні зв'язки з якою Ольвія підтримувала протягом усього архаїчного та ранньокласичного періоду⁴. Ще одним потенційним джерелом запозичень могли бути племена Правобережного Лісостепу. Щоправда, навряд чи вони могли постачати грекам сортовий матеріал для розведення голозерних пшениць, адже жодні археологічні дані не підтверджують факту вирощування ними цих видів зернових. Однак вони могли бути постачальниками цілої низки інших важливих у господарстві культур. Так, племена Західного Поділля ввели в культуру жито⁵. Жито, як культура, набагато менш вибаглива у порівнянні з м'якою пшеницею, цілком могло стати у пригоді грекам. Щоправда, поки що культивування цієї рослини однозначно засвідчено лише на хорі Херсонеса⁶, однак відомі і доволі масові

¹ Алтухов М.Д., Литвинская С.А. Охрана растительного мира на Северо-Западном Кавказе. – Краснодар, 1989. – С. 152.

² Крапивина В.В. Виноградарство, виноделие и виноторговля в Ольвии // Карпатика. – Вып. 31. – 2004. – С. 193–201.

³ Пашкевич Г.А. Палеозтнботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н.э. – II тыс.н.э.: Каталог I. – К., 1991. – С. 2.

⁴ Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В., Лейпунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. – К., 1999. – С.143–144.

⁵ Ганіна О.Д. Поселення ранньоскіфської доби поблизу с. Залісся // Археологія. – 1984. – Вип. 47. – С. 68–79.

⁶ Янушевич З.В. Культурные растения Северного Причерноморья... – С. 54.

знахідки із Ольвії¹, звідки ця культура і могла дістатися Тарханкуту. Окрім того, греки могли запозичити у племен Правобережжя акліматизовані сорти плівчастих пшениць, особливо полби-двозернянки (*Triticum dicoccum*), зернобобових культур та, не виключено, окремих овочевих та плодкових культур.

У Керченсько-Таманському регіоні об'єктом запозичень могли бути місцеві сіндо-меотські племена Таманського півострова та долини Кубані, які також мали сталі традиції вирощування м'яких пшениць². У Західний Крим, точніше, Північно-Західний ці пшениці могли потрапити і з території Ольвії, і з території Боспору, хоча перший шлях, враховуючи тісні зв'язки Ольвії з Керкінітидою та Херсонесом, можна вважати більш імовірним.

Інші, менш поширені у Північному Причорномор'ї культури, подібно до винограду, мали проходити довгу процедуру акліматизації. При цьому у випадку плодкових культур і того ж винограду справа могла полегшуватися наявністю диких рослин, що могли використовуватись як підщепи.

Цілком вірогідним є і змішаний варіант, тобто схрещування місцевих, адаптованих до степового клімату, сортів із привезеними. Зважаючи на більш високий рівень технології тогочасного середземноморського землеробства порівняно зі східноєвропейським, логічним буде припустити вищий рівень врожайності грецьких сортів. Відповідно цілком доцільною була б спроба вивести нові сорти культурних рослин, які б поєднували посухостійкість, морозостійкість та швидкостиглість місцевих сортів із високою врожайністю середземноморських.

Набагато складнішим є питання про зміну агротехнічних заходів та орних знарядь. Чи запозичували греки у місцевого населення разом із культурними рослинами також і знаряддя для обробки землі та агротехніку? Етнографічні паралелі свідчать про вірогідність такого припущення. Про запозичення німецькими колоністами українського плугу вже говорилося вище. Можливим було і запозичення окремих елементів агротехніки місцевого населення. Однак тут варто підкреслити, що загалом грецька технологія землеробства (використання зайнятих парів, зелених добрив, кормових рослин-азотфіксаторів, навіть зародки хімізації ґрунтів) на той час була однією з найрозвинутіших у світі і без жодних сумнівів вищою за місцеву. Як свідчать дані про колонізацію нового часу, наведені Советовим³, німецькі колоністи-меноніти, які спочатку було перейшли на розповсюджену в Україні переліжну систему земле-

¹ Pashkevich G. A. Op. cit.

² Лебедева Е.Ю. Результаты исследования палеоботанических материалов с меотских памятников Прикубанья // Боспорский сборник. – 1994. – № 5. – С. 108–112.

³ Советов А. О системах земледелия. – СПб., 1867. – С. 113.

користування, швидко від неї відмовились і почали використовувати усі досягнення передової європейської системи землекористування. Враховуючи знахідки на грецьких поселеннях росли-азотфіксаторів, таких, як французька сочевиця (*Vicia ervilia*), можна обережно припустити, що й тут ситуація була подібною.

Що ж до орних знарядь, то, враховуючи відсутність будь-яких писемних чи епіграфічних свідчень, а також одиничність та фрагментованість їх археологічних знахідок у Північному Причорномор'ї¹, будь-які твердження з цього питання будуть поки що суто умоглядними. Єдиним непрямим свідченням на користь появи більш важких, аніж середземноморські, рал є факт зростання в ольвійському стаді волів – основної тягової сили при оранці².

* * *

Підсумовуючи все вищесказане, необхідно наголосити, що ця стаття має насамперед постановочний характер. Зрозуміло, що брак джерельної бази змушує часто вдаватися до суто умоглядних припущень. Однак попри це, порушені у розвідці проблеми, з погляду автора, можуть у подальшому плідно розроблятися.

Для цього необхідним є:

1. Використання всього комплексу інформації, яка прямо чи опосередковано стосується окресленої проблеми, тобто не тільки суто історико-археологічних даних, а й інформації географічних, агрономічних наук та порівняльної етнографії;
2. Широке залучення матеріалів про господарство полісів Середземномор'я, причому не тільки безпосередньо з метрополій, що виводили колонії до Причорноморського степу, а й з інших колоній;
3. Проведення цілеспрямованих комплексних археологічних та археобіологічних досліджень, метою яких має бути всебічне вивчення землеробства античних держав Північного Причорномор'я. Одним із основних напрямів таких досліджень має стати вивчення систем сільськогосподарського розмежування земель в околицях античних поселень. У комплексі з археоботанічними даними це має дати можливість докладніше вивчити систему землекористування у різних античних державах Північного Причорномор'я.

¹ Бруяко И.В. Очерки экономической истории населения Северо-Западного Причерноморья в 7–3 вв. до Р.Х. – Волжск, 1999.

² Журавльов О.П. Історія фауни і тваринництва Нижнього Побужжя в античний час: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1992. – 20 с.

Олександр Одрін

Необхідно наголосити, що навіть одержані у ході дослідження попередні результати свідчать про те, що процес колонізації греками степових просторів Причорномор'я був набагато складнішим, аніж уявлялося досі. Процес адаптації базової галузі античних держав – землеробства – та й, очевидно, сільського господарства в цілому, до умов нової батьківщини мав бути складним і подекуди болісним, адже будь-яка невдача на цьому шляху могла призводити до небезпеки виникнення голоду.

Однак той факт, що за вельми короткий термін грекам вдалося успішно освоїти доволі значну територію на узбережжі степу, є ще одним свідченням надзвичайно високої гнучкості античного суспільства, його достатнього адаптаційного потенціалу і здатності долати значні перешкоди на шляху свого розвитку.

СУПУТНИКИ ДІОНІСА

Одна з найяскравіших сторінок історії земель, що входять до складу сучасної України, пов'язана з античною цивілізацією, вплив якої досі відчувається в усіх європейських країнах. У цій статті йтиметься про міфологічні образи сатирів, силенів і вакханок, так чи інакше відомих кожній освіченій людині. У давньому існувало безліч легенд про цих супутників Діоніса, і в пропонованій читачеві праці буде показано, що знання подібних оповідей у Північному Причорномор'ї беруть початок у VI ст. до н. е., а зображення почту бога супроводжували життя місцевої людності аж до сутінку античності.

Вирощування винограду й виробництво вина було однією з найважливіших галузей сільського господарства в більшості давньогрецьких держав. Адже розбавлене водою вино становило неодмінний компонент щоденної та святкової їжі еллінів. Тому грецькі колоністи, що оселились наприкінці VII–VI ст. до н. е. в Північному Причорномор'ї, почали акліматизувати тут виноград, і невдовзі це їм вдалося на Таврійському півострові. У Нижньому Побужжі й Подністров'ї це зайняло набагато більше часу. Величезна кількість уламків амфор, основної тари для вина, заповнює всі археологічні шари античних городищ. Разом із залишками виноробень вони вказують на те, що в Північному Причорномор'ї протягом усієї античності греки багато пили вина як місцевого виробництва, так і доведеного з Еллади й Південного Причорномор'я¹. У древності виготовляли багато сортів вин, що різнилися своїми якостями і вартістю, так що вино було доступне родинам із різним достатком. Тому не дивно, що у всіх грецьких державах Діоніс, бог вина і плодоносних сил природи, входив до числа найбільш шанованих божеств.

Згідно з віруваннями еллінів, Діоніс, котрого називали також Вакхом, навчив людей обробляти виноград і виготовляти з нього вино. У давньогрецькому фольклорі, літературі й мистецтві Діоніса часто представляли в супроводі численного почту фантастичних істот: сатирів, силенів, Пана

¹ Винокуров Н.И. Виноделие античного Боспора. – М., 1999; Его же. Античная виноторговля в Северном Причерноморье // Боспорские исследования. – Вып. 3. – Симферополь, 2002.

і вакханок. Існує чимало наукових праць про культ цього бога і його свята в античних державах Північного Причорномор'я¹, але про супутників бога дослідники згадують лише побіжно, не виділяючи їхні особливі риси. Між тим, вони відігравали помітну роль не лише в міфах, а й у святкових ритуалах, відомих кожному еллінові. Те, що не існувало писемних і епіграфічних джерел щодо ролі супутників Діоніса в релігії та культурі греків, які жили на північному краєві ойкумени, здавалось б, ставить у глухий кут дослідників цієї теми, але пам'ятки мистецтва в поєднанні з повідомленнями античних авторів про спільні для всіх греків вірування дають можливість, на наш погляд, висвітлити це питання.

Різноманітні свідчення про святкування Діонісій існують у всіх більш-менш значних містах Північного Причорномор'я². На таких святах багато хто впадав у «діонісійське безумство», спричинене вживанням вина, лунали вигуки, що прославляли бога, запальна музика і танці. З початку V ст. до н. е. (а, можливо, ще раніше) процесії шанувальників Діоніса проходили вулицями Ольвії, про що відомо з «Історії» Геродота (IV, 79). Зі слів ольвіюполітів він записав новелу про скіфського царя Скіла, котрий мав власний будинок в Ольвії. Цар був посвячений у таїнства Діоніса і у вакхічному шаленстві ходив вулицями міста в процесії adeptів бога. Під час таких процесій та інших святкових ритуалів їх учасники вигукували εὐδαί. Цей вигук, відомий із згадок давніх авторів, звучав і в Північному Причорномор'ї, про що свідчать два графіті на дзеркалі з Ольвії й на сосуді із Феодосії³.

Багато чоловіків та жінок на святах Діоніса, надягаючи маски і костюми супутників бога, відчувалися вакхантами, що перевтілились у цих персонажів, і поводитися так само розкуто і безумно, як про це розповідалось у міфах про сатирів, силенів і менад. Коло цих легенд у Північному Причорномор'ї можна уявити в загальних рисах, використавши численні археологічні знахідки з розкопок Боспору, Херсонеса, Ольвії, Тіри й Никонія.

Старий Силен був улюбленим супутником Діоніса. З ним, згідно з різними міфами, пов'язане життя бога з дитячих літ. В одному з варіантів розповідей про дитинство Діоніса йшлося про те, як Зевс звелів Гермесові віднести свого новонародженого сина на гору Ніса й передати на виховання Силенові та німфам. Сюжет цього міфу зажив популярності в античному мистецтві.

¹ Кузина Н.В. Культ Диониса и его роль в идеологии античных государств Северного Причерноморья // Из истории античного общества. – Вып.11. – Нижний Новгород, 2008. – С. 92–117; Скржинская М.В. Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье. – Киев, 2009. – С. 120–162. У цих працях наведена обширна бібліографія.

² Скржинская М.В. Указ. соч. – С. 126–139.

³ Скржинская М.В. Указ. соч. – С. 129, 133.

Супутники Діоніса

1. Статуя Силена з Діонісом на руках.
Римська копія з грецького оригіналу
III ст. до н. е.

2. Силен з винним міхом на плечах.
Чорнофігурна ольпа з Ольвії.
Кінець VI ст. до н. е.

Збереглися аттичні вази з подібним розписом і кілька римських копій з виконаної в III ст. до н. е. статуї Силена з маленьким Діонісом на руках (мал.1)¹. Ця композиція зображена на теракотовій статуєтці, знайденій в околицях Ольвії, і на кришці червоно-фігурної лекани з Панти-капея². В інших міфах розповідалось, як Силен постійно супроводжував свого вихованця й навіть допоміг йому під час битви богів із гігантами (Eur. Cycl. V. 1-8; Diod. Sic. IV, 4).

Силени, божества плодючості й стихійних сил природи, мали міксантропічний вигляд: торс людини з кінськими ногами і хвостом, їх

¹ Вишпер Б.Р. Искусство древней Греции. – М., 1972. – С. 257. – Рис. 284; Boardman J. Athenian Red Figure– Vases. The Classical Period. – London, 1997. – № 22, 126.

² ОАК. 1861. – С. 28. – Табл.2; Щеглов А.Н. Теракотовая статуэтка из поселения Глубокая Пристань // Теракоты Северного Причерноморья. – М., 1970. – С. 56.

потворні обличчя мають плескатий ніс, товсті губи, вирячкуваті очі й звірячі гостроконечні вуха. Одна з постійних ознак силена – великий фалос, символ плодючості та їхніх постійних сексуальних домагань. Силени відомі за творами античних письменників та художників із початку VI ст. до н. е. У приписаному Гомерові гімні Афродіті (IV, 262–263) говориться, що силени в своїх печерах обнімають гірських німф. Про їхні зв'язки з німфами і про любов до танців писав Піндар (fr.156). Цьому відповідають численні спільні зображення цих персонажів, але лише на одному чорнофігурному кратері, виготовленому в 70-і роки VI ст., існує напис, що називає їх¹. Вазописець Клітій намалював трьох силенів і чотирьох німф, що йдуть за Гефестом, коли він у супроводі Діоніса та його почту повертається на Олімп. Художник зобразив силенів бородатими з кінськими ногами і хвостами і з великим настовбурченим фалосом. Один із них тягне на спині міх із вином, інший несе на руках німфу, третій грає на аулосі, музичному духовому інструменті, що складався з двох трубок і звучав приблизно, як сучасний гобой². Подібні до цього зображення силенів трапляються і на пам'ятках мистецтва з Північного Причорномор'я. Силен із німфою на руках прикрашає печатку з агату, що належала жителеві Пантикапея в VI ст. до н. е., а силен із міхом за плечима, що біжить, намальований на тулові чорнофігурної вази з Ольвії (рис. 2)³.

У другій половині VI ст. до н. е. багато художників уже не надавали силенам звіриних ніг, залишивши їм лише хвости та великі вуха. Судячи за пам'ятками мистецтва, що дійшли до нашого часу, греки в Північному Причорномор'ї уявляли силенів саме такими, бо так вони виглядали на привізних розписних вазах, монетах, теракотах і прикрасах. Звичайно Силен зображувався один. Греки вважали його великим любителем вина, тому зображували або з винним міхом, або в той час, коли він чи наливає, чи п'є вино з чаші або прямо з амфори⁴. Іноді його малювали п'яним, що лежить в нестямі (мал. 3)⁵; від пияцтва і старості він погано тримався на ногах і тому їздив на мулі і на цапі⁶.

¹ Hedreen G. Silens, Nymphs and Maenads // The Journal of Hellenic Studies. – V. 114. – 1994. – P. 47–48.

² Boardman J. Athenian Black Figure– Vases. – London, 1985. – № 46, 7; Lexicon iconographicum mythologiae classicae. – Stuttgart, 1997. – Bd. 8. – S. 1113. – № 22.

³ Античные государства Северного Причерноморья. – М., 1984. – Табл. 159, 2; Скуднова В.М. Архаический некрополь Ольвии. – СПб., 1988. – С. 64. – № 79.

⁴ Ольвия. Теменос и агора. – М.; Л., 1964. – С. 14. – Рис. 10; Скуднова В.М. Указ. соч. – С. 64. – № 79; Мирмекийский клад. – СПб., 2004. – № 47, 48.

⁵ Скуднова В.М. Указ. соч. – С. 52. – № 50.

⁶ Там само. – С. 39. – № 10; Масленников А.А. Античное святилище на Меотиде. – М., 2006. – С. 29. – Рис.8.

Супутники Діоніса

3. Силен, що лежить поміж двох танцюючих німф. Чорнофігурна ойнохоя з Ольвії. Початок V ст. до н. е.

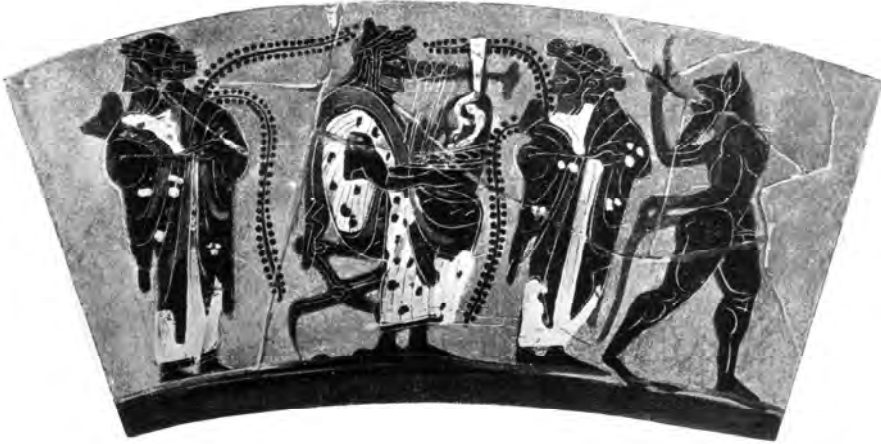
4. Воїни, що ведуть зв'язаного Силена до царя Мідаса. Чорнофігурна пелика з Пантикапея. Друга половина VI ст. до н. е.

4а. Музичне змагання Аполлона і Марсія. Червонофігурна пелика з Пантикапея. IV ст. до н. е.

Силени були героями кількох міфів і постійно з'являлися на сценах грецьких театрів у сатирівських драмах V–IV ст. до н. е. За збереженими часом творами античної літератури нині відомі міфи про силена-музиканта Марсія, мудрого Силена в гостях у царя Мідаса і про Силена, вихователя і супутника Діоніса. Ілюстрації цих міфів є на аттичних вазах, розписаних видатними художниками. Їх купували заможні громадяни Ольвії, Херсонеса і Боспору, і це свідчить, що тут знали ці міфи.

Сцени з міфу про Марсія, котрий насмілився змагатися з Аполлоном, прикрашають дві вази з Пантикапея і Херсонеса. В античній літературі з деякими варіантами розповідається про те, як Афіна винайшла аулос, але, побачивши, що при грі на ньому негарно викривляється обличчя, кинула невдалий інструмент. Його взяв Марсій і навчився чудово грати на ньому. Уважаючи себе прекрасним музикантом, він викликав на змагання Аполлона, але судді віддали першість богам. Як покарання за зухвальство Аполлон стратив Марсія (Apollocl. Bibl. I, 4, 2; Paus. I, 24, 1; II, 22, 9; Diod. Sic. III, 58; Ov. Met. VI, 382). Так стверджувалась перевага спокійної струнної музики, що виконувалася еллінським богом, в порівняно з екстатичним характером мелодій, які прийшли зі сходу; вони супроводжували свята Діоніса та Кибели,

5. Силен поруч із Діонісом, який стоїть біля Аполлона, що грає на кифарі.
Чорнофігурний лекиф із Ольвії. Остання третина VI ст. до н. е.

до почту яких входили силени. Однак мелодії для аулоса, авторство яких приписувалося Марсію, користувались успіхом у V–IV ст. до н. е. (Plat. Symp. 215 e).

Червонофігурна пелика з Пантикапея з картиною змагання Аполлона з Марсієм розписана в третій чверті IV ст. до н. е. видатним і невідомим на ім'я художником. Його пензлю належить кілька ваз, і в науковій літературі він одержав за цим твором найменування Майстра Марсія¹. В центрі композиції стоїть ошатно одягнений Аполлон, до нього підлітає Ніка, що символізує перемогу бога, а поруч сидить Марсій, випустивши з рук свій аулос (рис. 4а). На фрагменті кратера з Херсонеса Аполлон, що переміг Марсія, зображений граючим на лірі².

В інших міфах силен не має особливого імені. Еліан в «Пістрявих оповіданнях» (III, 18) із посиланням на Феомпа, хіосського історика IV ст. до н. е., виклав легенду про фрігійського царя Мідаса, котрий звелів спіймати Силена, і той розповів йому про дивовижні країни, розташовані за межами грецької ойкумени. Тут Силен виступав мудрим і обізнаним у багатьох областях знань. Недарма філософа Сократа, негарного і схожого на зображення силена, порівнювали з цим міфічним персонажем (Plat. Symp. 215 a; Xen. Symp. IV, 19). Наслідуючи цю давню традицію, Вергілій у шостій Еклозі вклав до уст Силена історію древньої космогонії.

¹ Музы и маски. Каталог выставки. – СПб., 2005. – № 32.

² ОАК 1904. – С. 68. – Рис. 104.

Супутники Діоніса

6. Силен. Рельєфна кістяна пластинка
для прикрашання меблів із Пантикапея. III–II ст. до н. е.

Малюнки на вазах свідчать про те, що подібні оповіді про Мідаса й Силену з'явилися за архаїчної доби. На чорно-фігурній пелиці з Пантикапея представлено зв'язаного Силену, якого воїни ведуть до Мідаса (рис. 4)¹. Біля ніг Силену – пантера, священна тварина Діоніса, вона нагадує про тісний зв'язок Силену з богом. Про це говорять зображення на чорнофігурних лекифі, килику і ольпі з Ольвії, де Силен супроводжує Діоніса (мал. 5)².

Уже в архаїчну добу образи силенів і сатирів, котрі також входили до почту Діоніса, стали об'єднуватися. Про їхню тотожність можна судити за одним із розділів «Бенкету» Платона (221 е), котрий називав Сократа то силеном, то сатиром. Павсаній (I, 23, 5) писав, що силенами називають сатирів, які досягли похилого віку. В елліністичні часи дорогі меблі часто прикрашали кістяними пластинками із зображенням голови літнього силену. Такі пластинки є в колекціях матеріалів із розкопок Пантикапея, Німфея, Тірітаки і Кеп (мал. 6). Тут знайдено також заготовки для цих прикрас, тому можна твердити, що їх виготовляли на Боспорі³.

¹ ОАК 1911. – С. 26. – Рис. 42.

² ИАК 1906. – С. 156. – Рис. 42; Скуднова В.М. Указ. соч. – С. 38, 66. – № 8, 82.

³ Финогенова С.И. Художественная кость из Пантикапея // Сообщения Гос. Музея изобразительных искусств им. А.С.Пушкина. – Вып. 7. – М., 1984. – С. 174–175.

7. Актори, що виконували ролі в сатирівській драмі.
Червонофігурний кратер Пронома з Руво. Початок IV ст до н. е.

У сатирівських драмах часто брав участь Паппосилен, «батько сатирів». На діонісійських святах в V–IV ст. до н. е. після трагедій розігрували такі п'єси. У них хор завжди складався із сатирів, а корифеєм часто виступав Силен. Він був активною діючою особою в єдиній подібній п'єсі «Циклоп», що повністю збереглась, і, звертаючися до хору сатирів, називав їх своїми дітьми (Eur. Сусл. v. 82, 97). Цей персонаж в числі інших супутників Діоніса зображений на фрагменті мармурового фриза, що, мабуть, прикрашав театр у Пантикапеї¹.

¹ Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. – М.; Л., 1949. – С. 162. – Рис. 27.

8. Актори в костюмах Геракла і Паппосилена.
Частина розпису червонофігурного
кратера Пронома з Руво.

9. Актор в костюмі Силена.
Мармуровий рельєф із
Пантикапея. IV ст. до н. е.

Костюм Паппосилена добре відомий за зображеннями на вазах¹. Один із кращих рисунків такого роду представлений на вазі Пронома, розписаній на початку IV ст. до н. е.² Вазописець намалював акторів, котрі готувалися грати сатирівську драму під акомпанемент знаменитого музиканта Пронома (мал. 7). Його ім'я, відоме із згадки Павсанія (IX, 12, 4), написано на вазі, і тому нині вона має таку назву. Судячи з картини на лицьовому боці посудини, в п'єсі зображували якийсь епізод із життя Геракла. Актор, який грав його роль, поряд із маскою, мав характерні атрибути цього героя: палицю й накинуту на плечі шкуру лева.

Поруч із цим артистом стоїть виконавець ролі Паппосилена. В його руці маска із сивим волоссям і бородою, сам він одягнений у характерний кошлатий костюм, що закриває все тіло, а на плечі накинуто шкуру пантери (мал. 8). У подібному костюмі зображено силена на згаданому мармуровому рельєфі з Пантикапея (мал. 9). Кілька артистів на вазі Пронома входили до хору

¹ Simon E. Satyr-plays on Vases in Time of Aeschylus // The Eye of Greece. – London, 1982. – P. 142.

² Simon E., Hirmer A. Die griechischen Vasen. – München, 1981. – S. 151–158.

сатирів. Їхні оголені тіла прикривають лише хутряні пов'язки на стегнах з прив'язаним спереду шкіряним фалосом, а ззаду хвостом. Один із них, надягнувши маску, виконує буйний танець сатира, інші розмовляють між собою, тримаючи маски в руках (мал. 7).

Картини на двох аттичних вазах IV ст. до н. е. з Пантикапея також пов'язані із сатирівськими драмами. На червонофігурній ойнохої намальований сатир, що підкрадається до німфи, яка розмовляє з дитиною-сатиром¹. Сюжет про дитинство Діоніса з іншої п'єси того самого жанру прикрашає кришку лекани, сосуду для речей туалету (мал. 10)². На те, що це не просто ілюстрація міфу, вказує постать музиканта, який грає на аулосі. На ньому довгий ошатний хітон, характерний одяг акомпаніатора в театрі. Близьку паралель цій фігурі можна побачити на мозаїці II ст. до н. е. зі сценою навчання акторів, одягнених сатирами³. Музикант стоїть у тій самій позі у фас до глядача і грає на такому самому довгому аулосі, що вказує на низький тембр інструмента. Він так само одягнений у візерунчастий наряд, що спадає до підлоги, має довгі рукава і круглий відкритий комір, а голова його увінчана пишним вінком.

Сюжет п'єси, що надихнула вазописця, запозичений з міфу про дитинство Діоніса. Художник зобразив силена, що передає немовля німфі, і поряд умістив атрибути бога: пантеру й виноградну лозу. Інші персонажі являють собою традиційні для вазопису сцени переслідування німф сатирами. Ці мотиви різноманітно обігрувалися на сценах античних театрів. Давні художники не відтворювали точно ту чи іншу драматичну сцену, а імпровізували на тему певної п'єси і пов'язаного з нею міфу. Тому поряд з акторами і музикантами вазописці вводили до своїх картин міфічних персонажів без театральних костюмів та масок.

У Північному Причорномор'ї знайдено чимало теракотових копій театральних масок силенів і сатирів, і часто їх важко розрізнити. Ці маски використовувались у різних релігійних ритуалах і виготовлялися не лише іноземними, а й місцевими майстрами. Це підтверджується знахідками в Херсонесі форми для маски силена⁴ й подібними виробами з місцевої боспорської глини.

Греки пригадували одну з іпостасей Діоніса в контексті поховального культу. У фольклорних оповіданнях боги плодючості гинуть і воскресають

¹ Передольская А.А. Краснофигурные аттические вазы в Эрмитаже. – Л., 1967. – С. 63.

² ОАК 1861. – С. 28. – Табл. 2, 2.

³ Pfuhl E. Malerei und Zeichnung der Griechen. – München, 1923. – S. 302. – Fig. 686.

⁴ Соколов Г.И. Античное Причерноморье. – Л., 1973. – № 74.

Супутники Діоніса

10. Силен з Діонісом на руках, сатири і Пан, що переслідують німф.
Червонофігурна лекана з Пантикапея. IV ст. до н. е.

подібно до вмираючих рослин, що відроджуються із зерен. Так і душа людини, за поширеними серед еллінів віруваннями, після смерті відроджувалась у потойбічному світі. Ці вірування, зокрема, виражались у тому, що до могил клали зображення Діоніса та його супутників, окрім того, їхніми постатями і масками прикрашали саркофаги. Такими були численні розписні вази з діонісійськими сюжетами, знайдені в некрополях античних міст Північного Причорномор'я, херсонеські мармурові саркофаги римського часу (мал. 11), або набір масок у похованні III ст. до н. е.¹

У вазовому живописі сатири зустрічаються частіше від інших супутників Діоніса. Звичайно їх включали до декору посуду для вина. Античні автори з осудом відзначали нездатність сатирів до праці (Hes. Fr. 198, 2), прагнення

¹ Белов Г.Д. Херсонес Таврический. – Л., 1948. – Табл. 11, 19.

11. Маски Діоніса й Силена. Рельєф на стінці мармурового саркофага з Херсонеса. II ст. н. е.

12. Процесія Діоніса у супроводі сатира і вакханок. Червонофігурний кратер з Ніконія. Друга половина V ст до н. е.

лише до розваг і задоволення непомірних сексуальних бажань. Останнє вказує на походження образів сатирів з уявлень про демонів плодючості. Діоніс також був богом творчих сил природи, тому сатири в його світі з'явилися не випадково. Вони, за словами Діодора Сицилійського (IV, 5), дарують богові багато радості й задоволення своїми танцями й піснями, а також повадками, що викликають сміх.

Ця характеристика сатирів знаходить безліч ілюстрацій на вазах із розкопок у Північному Причорномор'ї. Ми часто бачимо сатирів поруч із Діонісом, вони грають на різних музичних інструментах, переважно на аулосах, і танцюють самі або разом із вакханками. Елліни вважали, що сатири були чудовими музикантами, не випадково на одній амфорі майстра Смикра біля фігури сатира написано слово *τέρταυλος* (що зачаровує грою на аулосі)¹. Музика, що виконувалася на аулосі, супроводжувала діонісійські свята і вистави в театрі. До кращих таких зображень відносяться кратер із Ніконія з картиною діонісійської процесії (мал. 12) і пеліка з Пантикапея, на якій намальовано Діоніса і його почет (мал. 13)². Та іноді сатирів зображували із струнними інструментами; наприклад, на чорнофігурному скіфосі з розкопок

¹ Лиссарт Ф. Вино в потоке образів. Естетика древнегреческого пиря. – М., 2008. – С. 130. – Рис. 96.

² Секерская Н.М. Античный Никоний и его округа в VI–IV вв. до н. э. – К., 1989. – С. 99. – Рис. 64; Ашик А. Боспорское царство. – Ч. 3. – Одесса, 1849. – С. 23.

Супутники Діоніса

Березані сатир акомпанує на лірі танцю двох менад¹, а на червонофігурному кратері із Пантикапея Діоніса супроводжують сатири, які грають на аулосі й барбитоні, різновиді ліри².

13. Сатир, що акомпанує на аулосі танцю вакханки. Червонофігурна пелика з Пантикапея. IV ст до н. е.

14. Відпочиваючий сатир. Римська копія з оригіналу Праксителя. IV ст. до н. е.

Спочатку греки уявляли сатирів із потворними обличчями, густо порослими волоссям, із звіриними вухами, ногами і хвостом. Однак уже у VI ст. до н. е. їх зображення втрачають багато зооморфних рис. У V ст. до н. е. в мистецьких творах з'явилися молоді безбороді сатири та їхні маленькі діти. Павсаній (I, 20; 43) описав три статуї юних сатирів, які

¹ Борисфен – Березань. Начало античной эпохи в Северном Причерноморье. Каталог выставки. – СПб., 2005. – № 149.

² ОАК 1861. – Табл. 2–4.

в IV ст. до н. е. створив знаменитий скульптор Пракситель. Його мармуровий відпочиваючий сатир користувався великою славою в Елладі та Римі. Донині збереглося кілька десятків древніх копій цієї статуї, що представляє юнака з накинutoю на плечі шкурою пантери і з аулосом у руці (мал. 14). Багато жителів Північного Причорномор'я регулярно відвідували Елладу з політичними і торговими цілями і вони, поза сумнівом, бачили цю скульптуру та її копії. Не лише у Праксителя, а й у більшості інших митців молоді сатири втратили потворні риси обличчя, лише гострі вуха та хвіст відрізняли їх від людей. Це можна спостерігати на малюнках ваз із розкопок Ольвії, Херсонеса і Боспора.

15. Сатир. Золотий пантикапейський статер.
Перша половина IV ст. до н. е.

Серед зображень сатирів особливо слід виділити золоті, срібні й мідні монети Пантикапея і Фанагорії, що карбувались у IV–III ст. до н. е.¹ Штамп для золотих статерів із головою бородатого сатира у фас на аверсі й грифоном на реверсі виконаний чудовим майстром, можливо, спеціально запрошеним до Пантикапея з Еллади (мал. 15). Перші випуски монет із зображеннями сатира асоціювались не лише з цим фантастичним персонажем, а й з ім'ям боспорського царя Сатира, що царював на межі V–IV ст. до н. е.² За нього і його наступників культ Діоніса на Боспорі займав видатне місце в державній релігії, отже, зображення сатира, постійного супутника Вакха, символізувало цього бога. На пантикапейських монетах протягом майже двох століть з'являлися різноманітні голови бородатих і безбородих сатирів, більшою частиною увінчаних вінками з плюща, священної рослини Діоніса. Обличчя сатирів представлені найчастіше у профіль й наділені гротескними рисами: надмірно широким носом, круглими очима, наростом на лобі (мал. 16).

¹ Зограф М.И. Античные монеты. – М., 1951. – С. 172–173. – Табл. 40; Анохин В.А. Монетное дело Боспора. – К., 1986. – С. 33–35.

² Шелов Д.Б. Монетное дело Боспора VI–II вв. до н. э. – М., 1956. – С. 144.

16. Сатур. Пантикапейські монети. IV ст. до н. е.

У V ст. до н. е. елліни приєднали до супутників Діоніса Пана¹, єдину міксантропічну істоту, яку зараховували до молодших богів (Her. II, 145). У збірці гомерівських гімнів, що оспівували різних богів, один звернений до Пана, названого «цапоногим, дворогим, шумливим» – він грає на сопілці й танцює в рисячій шкурі, що майорить (XIX, 2, 24). Це відповідає його численним давнім зображенням, які представляли чоловіка, що одягнений в шкуру і має цапині роги, бороду, ноги й хвіст. Уважалося, що, подібно до інших супутників бога, Пан полюбляє танцювати, але робить це незграбно, тупотячи ногами, а німфи сміються над ним, говорячи, що він скаче вище, ніж потрібно, брикається і плигає, мов цап; однак їм подобалося танцювати під його музику (Hom. Hymn. XIX, 19-23; Philostr. Im. II, 11).

За легендою, Пан народився в Аркадії, жив у гірських лісах і був покровителем насамперед пастухів, мисливців і рибалок. Так само, як інші божества плодючості, він мав підвищену сексуальність, часто переслідував німф, та вони через його потворний вигляд, як правило, не відповідали йому взаємністю. Так невдачею закінчилася гонитва Пана за німфою Сирингою, котра вирішила краще перетворитися на тростину, аніж опинитися в обіймах цапоногого рогатого божества (Ov. Met. I, 689–712). З цієї тростини він зробив свірель, що складалась із різної величини трубок, скріплених воском, назвав її за ім'ям німфи сирингою і постійно на ній грав (Hom. Hymn. XIX, 45–46).

Грецька пастуша сопілка стала атрибутом Пана, вона присутня на багатьох його зображеннях. Елліни розповідали, що Пан, віртуозно граючи на сиринзі, зважився на музичне змагання з Аполлоном. Одним із суддів цього двобою був фрігійський цар Мідас; зачарований грою Пана, він віддав йому першість, за

¹ Boardman J. Athenian red figure vases. Classical period. – London, 1997. – P. 227, 230. – № 168, 382.

що Аполлон нагородив царя вухами віслиюка (Ov. Met. XI, 153-179; Hyg. Fab. 191). Деякі вазописці, ілюструючи цей міф, малювали віслиюкові вуха Мідасові¹. Проте грати на сопілці як Пан у древності було вищою похвалою для виконавця (Theocr. I, 2–3).

17. Пан і сатир. Теракотові маски з Пантикапея і Херсонеса. III ст. до н. е.

18. Танцюючі вакханки. Чернофігурна ойнохоя з Ольвії. Початок V ст. до н. е.

Відомості про Пана в античних державах Північного Причорномор'я ґрунтуються лише на його нечисленних зображеннях, що ілюструють коло поширених тут розповідей про це божество. Найдавніша відома нам пам'ятка відноситься до V ст. до н. е. Це кістяна статуетка з Никонія. Її вигляд відповідає описові зовнішності Пана в згаданому гомерівському гімні та в творах інших давніх авторів. На голові в нього роги, його цапині ноги вкриті густою шерстю, а на грудях вузлом зав'язані кінці накинutoї на тіло шкури; в правиці він тримає якийсь погано збережений предмет, імовірно за все,

¹ Boardman J. Athenian red figure vases. Classical period. – London, 1997. – № 139.

сирингу. Статуетка, мабуть, служила прикрасою шкатулки¹. До раннього елліністичного періоду відноситься срібний браслет з Ольвії з фігуркою Пана, що грає на сиринзі. Низка пам'яток мистецтва доводить, що греки на північному краї ойкумени знали про включення Пана до почту Діоніса. Це доводять рисунки на пелиці й кришці лекани з Пантикапея². На картині, що прикрашає першу вазу, Пан танцює разом із менадою і сатиром, а на другій він разом із сатирами переслідує німф; кінські ноги й великі роги відрізняють його від сатирів (мал. 10). Теракотові маски Пана разом із масками Діоніса й сатирів часом зустрічаються серед археологічних знахідок на Боспорі та у Херсонесі (мал. 17).

Особливо слід виділити рельєфне зображення Пана, виконане місцевим майстром на вапняковій надгробній стелі з Фанагорії³. Ми бачимо молодого чоловіка, поза якого засвідчує смуток, а за ним у горішньому куті плити знаходиться невеличка фігурка Пана, котрий, схрестивши свої звірині ноги, сидить на вівтарі. Напевне, поклоніння Пану відіграло в житті покійного помітну роль і було пов'язане з ув'язненням про його допомогу під час воєнних дій.

Елліни думали, що Пан здатний викликати жах як в окремих людей, так і цілого війська, допомагаючи таким чином перемагати ворога. В античності зародилося поняття панічного страху (Polyb. XX, 6, 12; Dion. Hal. V, 16; Dion. Sic. XIV, 32; Plut. Caes. 43), що збереглось до наших днів. У трагедіях Еврипіда панічний страх відчували Медея і Федра (Eur. Med. 1167-1175; Hipp. 141-142); афіняни були переконані в тому, що Пан, навівши жах на персів, допоміг їм здобути перемоги в Марафонській і Саламінській битвах (Her. VI, 105; Eur. Rhes. 36-37; Ain. Tact. 27).

Напевне, небіжчик, на могилі якого стояла стела із зображенням Пана, брав участь, як і більшість громадян, у боспорських воєнних операціях і звертався до Пана як божества, що допомагає під час битви. На жаль, не можна з певністю твердити, що це поховання належало боспорянину, а не приїжджому. Однак рельєфні зображення Пана в декорі храму Діоніса в Горгіппії і в одному із склепів Німфея свідчать, що і в римські часи на Боспорі його включали до почту Вакха⁴.

Поруч із Діонісом постійно бували присутніми жінки і, на відміну від чоловічих супутників бога, вони не мали звіриних рис (мал. 10, 18). Античні автори називали прихильниць Діоніса вакханками, менадами і німфами.

¹ Секерская Н.М. Указ. соч. – С. 109. – Рис. 65, 5.

² Музы и маски. – № 31; ОАК 1861. – С. 28.

³ Кобылина М.М. Пан на надгробной плите из Фанагории // Советская археология. – 1973. – № 3. – С. 176–177.

⁴ Античные государства Северного Причерноморья. – М., 1984. – Табл. 96, 6; Алексеева Е.М. Античный город Горгиппия. – М., 1997. – С. 100–103.

В уявленнях еллінів німфи уособлювали животворні й плодоносні сили природи. Уважалось, що вони живуть у печерах, гаях і лісах. За легендою, німфи, що виростили Діоніса, стали поклонницями свого вихованця і увійшли до числа його супутників (Ном. Німн. XXVI, 9–10). Існували міфи про дружні й ворожі відносини німф із сатирами, силенами і Паном. Тому на пам'ятках мистецтва німфи то танцюють із ними, то тікають і обороняються від їхніх зазіхань (мал. 10).

У реальному житті поклонниць Діоніса називали вакханками, або менадами. Перше найменування походить від одного з імен бога, а друге є словом, похідним від дієслова *μαίνομαι* – «знаходитись у шаленстві, безумствувати». Це відбиває стан, до якого доводили себе найбільш завзяті учасниці діонісійських святкувань за допомогою хмільних напоїв і танців з різкими рухами головою, що викликали запаморочення і сприяли вступу в транс. У різних грецьких містах поклонниці Діоніса об'єднувались у релігійні спілки для здійснення таїнств на честь Вакха (Diod. Sic. VI, 3). Існування таких союзів у Мілеті¹, метрополії Тіри, Ольвії та Пантикапея, дозволяє з чималою долею вірогідності думати, що в Північному Причорномор'ї також існували такі об'єднання.

Міфічні сюжети про безумні вчинки менад відомі з творів різних давніх письменників; найбільш докладна і яскрава розповідь такого роду викладена в трагедії Еврипіда «Вакханки». Там Діоніс карає фіванського царя Пенфея за критичне ставлення до його культу і засудження поведінки менад, котрі п'ють вино, гасають лісами і гаями, розривають диких звірів і «біжать із чоловіком розділити ложе» (Eur. Vach. 215-262). Перебуваючи у вакхічному безумстві, мати царя разом із іншими поклонницями бога розірвала його на частини, прийнявши Пенфея за лева, а потім після протверезіння із жахом зрозуміла, що вбила сина.

Юні поклонниці Вакха правили за натуру для скульпторів і художників. Знаменитий майстер Скопас у IV ст. до н. е. вирізьбив із мармуру статую танцюючої шаленої менади; вона захоплювала греків протягом кількох століть, про що свідчить епіграма, написана Главком у I ст. до н. е. (AP. IX, 774). Ця статуя відома нині за описами давніх авторів і за частково пошкодженою невеликою копією, що зберігається в музеї Альбертинум у Дрездені.

Скульптор зобразив молоду жінку під час танцю, вона закинула назад голову, її обличчя виражає екстаз, волосся розметалося по спині, а хітон, що майорить, оголює половину тіла. В одній руці менада тримає ніж, а в іншій козеня, тварину, яку традиційно приносили в жертву Діонісу. Подібні моменти ритуалів, що здійснювалися вакханками, можна бачити на золотих сережках із

¹ Иванов В. Дионис и прадионисийство. – Баку, 1923. – С. 50.

Супутники Діоніса

Пантикапея і бляшках, що прикрашали парадний костюм боспорської жриці Діоніса, похованої в кургані Велика Близниця недалеко від Фанагорії¹. На рельєфі однієї бляшки менада тримає ніж і жертвне козеня, на інших прикрасах вона танцює під акомпанемент тимпана, античного бубна, в який вдаряє або сама, або сатир, що супроводжує її.

19. Поклонниці Діоніса на святі Ленеї. Червонофігурний стамнос із Пантикапея. Середина V ст до н. е.

На розписних вазах у руках вакханок намальовані не лише тимпани, а також кротали, – інструменти, подібні до сучасних кастаньєт. Тіла поклонниць Діоніса часто покривала небрида, шкура молодого оленя або пантери, голову прикрашали вінки з плюща, а в руках вони тримали тирс, характерний

¹ Артамонов М.И. Сокровища скифских курганов из собрания Государственного Эрмитажа. – Прага–Ленинград, 1966. – № 288, 290, 310, 311; Музы и маски. – № 141.

для зображень Вакха посох, повитий плющем і виноградом та увінчаний на кінці шишкою. У міфологічних сценах менад зображували разом із приборканими Діонісом пантерами. Серед золотих бляшок із кургану Велика Близниця є одна з менадою, що їде на пантері¹; в руках у неї канфар, кубок, з якого звичайно здійснювались узливання на вівтарях Діоніса. А на червонофігурній вазі з Пантикапея менада їде на колісниці, запряженій двома пантерами².

Участь вакханок у релігійних церемоніях на святі Ленеї можна уявити за малюнком на вазі IV ст. до н. е. з Пантикапея. Назва цього діонісійського свята, певно, походить від одного з рідкісних найменувань менад $\lambda\eta\nu\alpha\iota$ або від винного чану $\lambda\eta\nu\acute{o}\varsigma$, а сам посуд рідкої форми, що зветься стамносом, використовувався саме на Ленеях. Місяць Ленеон, під час якого відзначали це свято, існував у мілетському календарі, ним завжди користувалися в Ольвії й Тірі, а на Боспорі – до початку I ст. до н. е.³ Знахідка цього стамноса дає підстави вважати, що в Пантикапеї здійснювалися ритуали, схожі із зображеними на вазі, яку використовували для священнодійства⁴.

На лицевому боці вазі зображено жінку в доричному хітоні з канфаром у руці; вона підходить до стамноса, що стоїть на столику з трьома ніжками, які закінчуються лев'ячими лапами. Церемонія узливання супроводжується танцем вакханки в довгому хітоні, поверх якого накинута шкура пантери. Танцівниці акомпанує на аулосі третя жінка, одягнена в хітон із темною каймою і плющовим вінком на голові (мал. 19).

Зворотний бік стамноса розписано більш недбало; композиція картини також складена з трьох жіночих фігур. Одна вакханка з тирсом їде, закинувши назад голову, певно, висловлюючи такою позою вакхічний екстаз. Назустріч їй прямують дві закутані в плащі жінки; найближча до вакханки несе в руці смолоскип (може, він позначає, що дія відбувається вночі), в другій на голові надягнуто вінок із плюща, що вказує на її причетність до Діонісійського культу.

Археологи знаходять безліч уламків розписних посудів при розкопках міст і поселень у Північному Причорномор'ї. Найбільш ранні зразки керамічного посуду з танцюючими сатирами і німфами були привезені в VI ст. до н. е. на Березань, до Ольвії та Пантикапея з Клазомен і острова Хіоса, пізніше їх

¹ Артамонов М.И. Указ. соч. – № 286.

² ОАК 1859. – С. 74. – Табл. 3.

³ Скржинская М.В. Указ. соч. – С. 298–299.

⁴ Лосева Н.М. Аттический краснофигурный стамнос, найденный в Керчи // Сообщения ГМИИ. – 1974. – Вып. 7. – С. 130–132.

Супутники Діоніса

витіснили афінські чорнофігурні, а далі червонофігурні вази¹. Важливо відзначити, що місцеві майстри зверталися до зображень супутників Діоніса і робили це відповідно до традиції, яка склалася в Елладі. Такими є згадані теракотові маски з місцевої глини, монети Пантикапея з головою сатира на аверсі, кістяні прикраси боспорських меблів і надгробна стела із Фанагорії.

Завершаючи аналіз писемних і образотворчих джерел про супутників Діоніса, можна дійти наступних висновків щодо їхньої ролі в житті населення античних держав Північного Причорномор'я.

Всі члени почту бога плодючості й виноградарства первинно були персонажами народних мімічних ігор за участю осіб, наряджених звірами. У багатьох народів вони супроводжували землеробські культу. Подібні свята, покликані стимулювати животворні сили природи, супроводжувалися розпусною поведінкою, розкішною їжею і статевою розгнуданістю. Та лише в Елладі ці фольклорні образи набули широкої популярності в давній літературі, а в образотворчому мистецтві виробився загальний, добре відомий кожному тип цих персонажів.

Діоніса супроводжували сатири, силени і Пан, що мали напівзвіриний вигляд. У цьому вони близькі іншим міксантропічним істотам, таким, як кентаври, сирени і сфінкси. Та вже наприкінці VI–V ст. до н. е. сатири і силени все більше уподібнюються звичайним людям. Неодмінною рисою залишається лише хвіст, а звірині ноги і великі роги збереглися тільки у Пана. Потворними обличчями наділяють лише літніх сатирів, молоді ж гарні, як інші божества.

На відміну від інших фантастичних істот усі супутники Діоніса оживали під час сільських і міських свят. Чоловіки і жінки, що уособлювали міфічні персонажі, йшли у вакхічних процесіях, співали, танцювали і грали на різних музичних інструментах, виступали на сценах театрів. Непрямі свідoctва цього містяться в археологічних матеріалах із розкопок античних городищ і некрополів Північного Причорномор'я.

Грецькі колоністи з самого початку життя на північному краї ойкумени уявляли Діоніса та його супутників передусім за малюнками на керамічних сосудах, найбільш масовому виді ужиткового мистецтва VI–III ст. до н. е., а також за деякими ювелірними виробами, теракотовими статуетками і масками. У домівках усіх скільки-небудь заможних громадян парадний сервіз включав розписні вази, які подавали на стіл під час прийому гостей. Улюбленим дозвіллям еллінів були вечірні зустрічі з друзями і знайомими; до

¹ Копейкина Л.В. Расписная керамика архаического времени из античных поселений Нижнего Побужья и Поднепровья как источник для изучения торговых и культурных связей // Археологический сборник. – № 27. – Л., 1986. – С. 33, 39; Сидорова Н.А. Архаическая керамика из раскопок Пантикапея // Сообщения ГМИИ. – 1984. – № 7. – С. 115, 155.

частування завжди входило вино. Недаремно таке застілля називалося симпосіоном, тобто спільним уживанням вина. Для цього існувало багато посудів різних форм: амфори, кратери для змішування вина з водою, різноманітні глеки і кубки для пиття. Не випадково багато з них були прикрашені зображеннями Діоніса та його супутників, і це знаходить підтвердження в колекції знахідок на території античних міст Північного Причорномор'я. Гості неодмінно розглядали розписи на всьому сервізі, коментували їх зміст і згадували міфи, в яких діяли зображені на сосудах персонажі.

Вази з картинами на тему діонісійських урочистостей використовували також під час релігійних церемоній. Це два кратери із святилища в Ніконії¹ і описаний вище стамнос із Пантикапея. Одяг жриць Вакха прикрашали ювелірні вироби із зображеннями менад і сатирів. Зразки таких прикрас знайдені в кургані Велика Близниця. Шанувальники Діоніса носили намиста, обручки і сережки із зображеннями супутників бога². Завдяки міфам про смерть і відродження Діоніса його згадували під час поховальних ритуалів. Тому різноманітні зображення бога і його почту часто вміщували до могил. Там археологи знаходять найкраще збережені зразки ваз, теракот і прикрас.

Отже, розповіді про сатирів, силенів, Пана і менад, а також їхні образи, відтворені художниками, скульпторами і ювелірами, були постійно присутні в повсякденному житті грецького населення античного Північного Причорномор'я.

¹ Секерская Н.М. Указ. соч. – С. 98–99.

² Артамонов М.И. Указ. соч. – № 306; Античные государства Северного Причерноморья. – М., 1984. – Табл. 159, 2; Музы и маски. – № 141.

ДАВНЬОРУСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ (НАРОДЖЕННЯ. РОЗКВІТ. ПРИСМЕРК)

Уже давно для істориків стали звичними слова: «корені слов'янства губляться в безодні століть» – або ж близькі до них. І це загалом правильно. Адже досі не існує можливості бодай приблизно визначити відправний пункт історично неосяжного і безмежно тривалого шляху розвитку слов'ян. Невідомо навіть, коли слов'яни виділилися в осібний етнос із величезного етнокультурного масиву, що складала їхні пращури спільно із балтами й іншими древніми пранародами, і коли вони з'явилися на європейському просторі.

Виникнення перших державних об'єднань. Так само неможливо відповісти на інше питання: коли народилися перші протодержавні об'єднання в східно-слов'янському середовищі. Найдавніший серед збережених часом літопис, складена Нестором «Повість временних літ», застає слов'ян у процесі розселення з території їхньої спільної прабатьківщини¹ і, природно найбільшу увагу приділяє слов'янам східним: «Тако же и ти словѣне пришедше и сѣдоша по Днѣпру и нарекошася поляне, а друзии древяне, зане сѣдоша в лѣсѣх; а друзии сѣдоша межю Припетью и Двиною и нарекошася дреговичи; инии сѣдоша на Двинѣ и нарекошася полочане... Словѣни же сѣдоша около езера Илмеря [Ильмень], и прозвашася своимъ имянемъ [словени], и сдѣлаша градъ и нарекоша и Новъгородъ. А друзии сѣдоша по Деснѣ, и по Семи, по Сулѣ, и нарекошася сѣверь. И тако разидеся словѣньский языкъ [народ], тѣм же и грамота прозвася словѣньская»².

Сучасні історики й археологи загалом згодні в думці, що ці поляни, древяни та інші спільності людей, яких Нестор називає «родами», являли собою союзи і племінні княжіння східних слов'ян. У своєму еволюційному розвитку вони заклали фундамент давньоруської державності. Однак що являла собою ця державність, особливо на початковій стадії її буття?

Обставини і самий час народження Давньоруської держави, яку історики назвали Київською або Давньою Руссю, а літописці іменували Руською землею

¹ Що знаходилася, згідно із багатолітнім дослідженням учених різних країн, поміж Дніпром і Віслою.

² Повесть временных лет. – 2-е изд. – СПб., 1999. – С. 8.

або просто Руссю, досі залишаються не вповні ясними. Це при тому, що вже більше двохсот років проблематика історії Київської Русі перебуває у фокусі дослідницької уваги вчених багатьох країн і народів. Створено чимало узагальнюючих праць – досить пригадати відповідні томи багатотомних історій М.М. Карамзіна, М.С. Грушевського, С.В. Соловйова, В.Й. Ключивського, книжки Б.Д. Грекова, В.В. Мавродіна, М.М. Тихомирова, Б.О. Рибаківа, П.П. Толочка і багатьох інших. Однак усі вони присвячені власне **історії** Київської Русі, політичній, соціальній, економічній і культурній. Становлення ж і розвиток **давньоруської державності** і влади залишились у працях більшості істориків наче на другому плані.

Далі мною розглядатимуться соціальна сутність і природа держави, княжої влади і служби, їх місце в становленні та динамічному розвитку країни, порядки передання верховної влади (зокрема, закони і практика престолонаслідування), складання адміністративного і судового, на перших порах примітивних, апаратів. Чимало уваги приділено характерові верховної влади, одноосібним і сумісним (дуумвірати і тріумвірати) формам правління на Русі.

Головним, а в більшості випадків єдиним джерелом дослідження процесів утворення східнослов'янської держави і державної влади на Русі досі залишається літопис. Тривале вивчення знаменитого етногеографічного вступу до «Повісті временних літ» привело вчених до висновку, що літописець послідовно відтворив картину розселення слов'ян на обширі Східної Європи, згуртування племен у союзи, далі переростання найбільших серед них (полян, сівер'ян, волинян, дулібів та ін.) в об'єднання стадіально вищого типу – племінні княжіння. Ці процеси і явища охоплюють кінець V – першу половину IX ст. Виникнення і розвиток приватної власності (з часом – і на землю) і пов'язане з ним майнове і соціальне розшарування суспільства стали, на наш погляд, одним із головних чинників переходу від союзів племен до племінних княжінь.

Однак уявляється помилковою думка, що неодноразово висловлювалася істориками, ніби в таких княжіннях існувала соціально відособлена від маси потомствена племінна знать на чолі з князем і його військовою дружиною¹. Для часів, що передували утворенню державності, це важко уявити. Адже різке і остаточне відчуження влади від народної маси належить до головних ознак державної організації. Племінні княжіння ще не були початковою формою східнослов'янської державності, то були додержавні об'єднання. Разом із тим,

¹ Див., наприклад: Королюк В.Д. Основные проблемы формирования раннефеодальной государственности и народностей славян Восточной и Центральной Европы // Становление раннефеодальных славянских государств. – Киев, 1972. – С. 218.

Давньоруська державність

вони склали основу для утворення державності і стали безпосередніми попередниками першого слов'янського державного об'єднання, що виникло в Середній Наддніпрянщині в середині IX ст. Йдеться про князівство, на чолі якого стояв Аскольд (у «Повісті временних літ» поряд із ним названий і Дір, котрий насправді княжив після Аскольда).

Існують літописні свідчення, які дають підстави думати, що процеси одержавлення Середньої Наддніпрянщини відбувались уже в часи Аскольда. Князь підкорював собі навколишні союзи племен¹, провадив активну зовнішню політику: поряд із походом на Константинополь 860 р., він воював із волзькими болгарами і завдав поразки печенігам². Київське державне об'єднання на чолі з Аскольдом стало тим етнокультурним, соціальним та політичним осердям, навколо якого згодом, з кінця IX ст., почала складатися Давньоруська держава. Це князівство було першою східнослов'янською державою, розташованою на невеликій території Середньої Наддніпрянщини.

Перше тверде свідоцтво «Повісті временних літ» щодо існування **загальноруської державності** відноситься до часу після утвердження князя Олега в Києві (близько 882 р.): «Се же Олегъ нача города ставити, и устави дани словѣномъ, кривичемъ и мери»³. Був визначений приблизний поки що порядок збирання данини на підвладних князеві землях, які в такий спосіб окняжались (вводилися до складу держави); також створювались опорні пункти центральної влади на землях племінних союзів і княжінь. Цей творчий процес був енергійно продовжений князем Олегом в наступні роки.

Уважаючи часом народження першої східнослов'янської – але ще не загальноруської! – держави середину IX ст., важко заперечувати те, що систематичні й достовірні відомості про виникнення і початковий розвиток державності на Русі починаються в літописі тільки з кінця IX ст. Утвердження Олега в Києві стало вирішальним кроком на шляху державного будівництва в східнослов'янському середовищі. Руську Північ було приєднано до Руського Півдня, а Київ проголошено столицею вже не Київського князівства, а Давньоруської держави. До вуст князя Олега Нестор вкладає знаменні

¹ У Никонівському літописі під дуже умовним 864 р. сказано, що того року воювали Аскольд і Дір полочан і багато зла їм принесли (ПСРЛ. – Т. 9: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – СПб., 1862. – С. 9), а новгородський літописець знає, що ці князі «бѣша ратнии съ древляны и съ улици» (Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.–Л., 1950. – С. 106). І в тому, й в іншому випадку йшлося про насильницьке «окняжіння» земель названих союзів племен.

² Никоновская летопись. – С. 9.

³ Повесть временных лет. – С. 14.

слова: «И рече Олегъ: “Се буди [Київ] мати градомъ русьскимъ!”»¹, тобто столицею.

Після свідчень щодо будівництва князем Олегом градів і визначення ним данин «Повість временних літ» малює картину послідовного поширення центральної влади на землі племінних княжінь і союзів. Землі приєднаних до Києва східнослов'янських племінних об'єднань одразу ж одержавлювалися шляхом розповсюдження на них систем збирання данини, судочинства й адміністрації:

«Поча Олегъ воевати деревляны, и примучивъ а, имаше на них дань по чернѣ кунѣ [з двору] (883 р.); «иде Олегъ на сѣверяне, и побѣди сѣверяны, и възложи на нь дань легьку» (884 р.); «посла [Олегъ] къ радимичемъ, рька: «Кому дань даете?» Они же рѣша: «Козаромъ». И рече имъ Олегъ: «Не дайте козаромъ, но мнѣ дайте» (885 р.)... И бѣ обладая Олегъ поляны, и деревляны, и сѣверяны, и радимичи, а съ уличи и тѣверци имяше рать»². Літописець у динаміці відтворив часи початків складання Київської (Давньоруської) держави: одні союзи племен уже підкорені князем, з іншими він ще воює, прагнучи приєднати їх до Києва.

Головні етапи формування держави. З часів князювання Олега в Києві розпочинається історія давньоруської державності й державної влади. На нашу думку, складання Київської (Руської) держави пройшло три основних етапи.

Перший, початковий етап визначається часом князювань Олега і його наступника Ігоря (912–944 рр.). Тоді держава була ще неміцною, зв'язки між її частинами слабкими, а влада княжого центру на місцях – мало відчутною, часто номінальною. Племінні вожді, особливо віддалені від Києва, почувалися незалежними від князя й відповідно поводитися. Зміна князя в Києві звичайно приводила до відпадиння від Києва сильних племінних княжінь. Під 913 р. «Повість временних літ» відзначила: «Поча княжити Игорьъ по Олзе... И деревляне затворишася от Игоря по Олговѣ смерти»³, тобто перестали платити данину і відмовилися підкорятися його людям, зачинивши перед ними брами своїх градів. До цього слід додати нерегламентованість повинностей і стягнення данини в найбільш примітивній і насильницькій формі полюддя.

Про характер і методи стягнення полюддя і пов'язаної із цим смерті Ігоря красномовно повідала «Повість временних літ». Восени 944 р. Ігор «иде в Древа [до древлян] в дань, и примышляше къ первой дани, и насыляше имъ и мужи его». Обстановка в Древланській землі створилася вкрай напружена,

¹ Повесть временных лет. – С. 14.

² Там же.

³ Там же. – С. 21.

Давньоруська державність

але князь не бажав бачити цього. Оглянувши награбоване добро, він звелів дружині: «Идѣте съ данью домови, а я возъвращюся, похожую [позбираю данину] и еще»¹. Переконавшись у ненаситності князя і порушенні ним умов угоди з їхньою знаттю, древляни вбили його. Цей жорстокий урок врахувала вдова і наступниця Ігоря на київському столі (престолі) у 944–964 рр.

Є підстави вважати, що другий етап у розвитку державності Русі розпочався саме з князювання Ольги. Жорстоко придушивши 945 р. повстання древлян і помстившись їхнім князям за смерть чоловіка, «иде Вольга по Дервьстѣй земли, съ сыномъ своимъ и съ дружиною, уставляючи уставы и уроки». Цим її діяльність в галузі державного будівництва не обмежилась. Наступного року «иде Вольга Новугороду и уставы по Мьстѣ повосты [погости] и дани, и по Лузѣ [назви річок] – оброки и дани, и ловища ея суть по всей земли»².

У фольклорно-легендарній формі Нестор описав рішучі заходи княгині по впорядкуванню системи і норм збирання данини, створення опорних пунктів центрального уряду на місцях, поширення адміністративної та судової організацій на всі підвладні Києву землі. Розумні, далекоглядні й цілеспрямовані дії Ольги були вирішальним кроком на шляху одержавлення племінних князів і союзів, початком перетворення їх земель у загальну державну територію Київської Русі.

Цей другий етап творення давньоруської державності завершується на початку князювання Володимира Святославича (978–1015), коли племінні союзи і княжіння остаточно увійшли до складу країни. Невдовзі по тому вона почала перетворюватися на ранньофеодальну державу.

Як сповіщають літописці, в останній чверті X ст. княжа влада, залишаючися спадковою, робиться одноосібною. «Повість временних літ», розповідаючи про сходження Володимира на престол, лаконічно констатує: «И нача княжити Володимеръ въ Киевѣ единъ»³, тобто одноосібно. Ще більше зміцнило його владу запровадження християнства на Русі як державної релігії (988–990 рр.). Собор руських єпископів урочисто заявив князеві: «Ты поставленъ еси от Бога на казнь злымъ, а добрымъ на милованье»⁴, тобто проголошувався божественний характер його влади. На часи Володимира і його сина й спадкоємця Ярослава (1019–1054 рр.) припадає третій і заключний етап державного будівництва в східнослов'янському суспільстві.

¹ Там же. – С. 27.

² Там же. – С. 29.

³ Там же. – С. 37.

⁴ Там же. – С. 56.

Єдиновладдя київського государя. Отже, давньоруська державність складалась і розвивалась понад століття в суспільстві східних слов'ян, що залишалось ще родоплемінним. Пропонуємо назвати першу руську державу середини IX – більшої частини X ст. надплеменною, оскільки влада тоді не лише відділилася від маси народу, а й піднялася над самою племенною верхівкою, набула індивідуального і спадкового характеру. Ця держава була організована вже за територіальним принципом, чим рішуче відрізнялася від передуючих їй протодержавних об'єднань. Такою була соціальна сутність Давньоруської держави часів її складання.

Що ж до форми східнослов'янської держави IX–X ст., то варто сприйняти вдале визначення, запропоноване відомим сучасним медієвістом О.О. Мельниковою: дружинна держава¹. Адже панівний клас такої держави був представлений верхівкою дружини, з її членів складався протягом усього часу її існування елементарний апарат управління. Дружина здійснювала збирання данини й судові функції. Такою була юна пора Руської держави.

Сучасні історики загалом сходяться на думці, що Руська земля часів Володимира і Ярослава була відносно об'єднаною монархією. Л.В. Черепнін твердив: «З часу князювання Володимира існують усі підстави говорити про ранньофеодальну монархію на Русі... Форма держави за Володимира і Ярослава виглядає інакше, ніж за Олега, Ігоря і Святослава»². Все ж таки консолідація держави доволодимирової доби була недостатньою. Для дійового управління занадто великою була її територія. Навіть у перші роки правління Володимира Давня Русь залишалась, за виразом Б.О. Рибаківа, «досить аморфною державою». Завдяки проведенню Володимиром Святославичем адміністративної, судової, військової, ідеологічної та інших реформ країна стала більш консолідованою. З другої половини князювання Володимира можна говорити напевне про Давньоруську державу як ранньофеодальну.

Прихід до влади Ярослава Володимировича 1019 р. після чотирьохрічної кривавої боротьби з братами за Київ поставив цього наступника Володимира перед складними завданнями. Необхідно було відновити єдиновладну монархію, що йому пощастило здійснити лише по смерті брата Мстислава в 1036 р. Потребували зміцнення державна структура, система управління на місцях, створення нового, першого в історії Русі писаного зведення законів, що відповідало б змінам у суспільно-політичному житті. Так народилася Правда Руська. У князювання Ярослава Русь досягла вершини своєї могутності,

¹ Мельникова Е.А. К типологии становления государств в Северной и Восточной Европе // Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы. – М., 1992. – С. 39.

² Черепнин Л.В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства IX – начала XIII вв. // Исторические записки. – М., 1972. – № 89. – С. 359–360.

економічного піднесення, розквіту культури й здобула високий міжнародний авторитет. Нестор назвав його «самовластцем Русьстей землі»¹.

Зміна способу керівництва державою. Тріумвірати й дуумвірати. Кончина Ярослава Мудрого (1054 р.) знаменувала втрату (хоча й на час) єдиновладної форми правління на Русі. До влади прийшов тріумвірат його старших синів Ізяслава, Святослава і Всеволода. Причиною цього послужили правова нечіткість заповіту («ряда») самого Ярослава² і відсутність якостей само-держця в його старшого сина Ізяслава, котрий, згідно «ряда», сів таки в Києві. Тріумвіри спільно правили на Русі майже двадцять років. При тому, що брати опікувалися насамперед нарощуванням власних володінь, їх спів-правління певною мірою сприяло внутрішній стабілізації в країні.

Та зусиллями честолюбного і захланного Святослава Ярославича на початку 1073 р. тріумвірат було зруйновано. «Въздвиже дьяволь котору въ братьи сей Ярославичихъ», і були у тій зваді Святослав із Всеволодом проти Ізяслава³, емоційно пише Нестор. Ізяславу довелося тікати до Польщі, далі до Германії, й повернувся він на Русь лише після смерті Святослава (що сів тоді в Києві) наприкінці 1076 р. Однак Ізяслав не став правити єдиновладно на Русі, а утворив дуумвірат із молодшим братом Всеволодом, у той час чернігівським князем. Цей дуумвірат тривав трохи більше року (із середини 1077 р. до початку жовтня 1078 р.) і був перерваний загибеллю Ізяслава в битві з небожами Борисом В'ячеславичем і Олегом Святославичем, котрі намагалися забрати володіння у своїх дядьків⁴.

У Києві єдиновладно, здавалося, вокняжився єдиний Ярославич, що залишився серед живих, – Всеволод. Та й він віддав данину порядку співправління із сином Володимиром Мономахом. Їхній вузько-родинний дуумвірат тривав аж до кончини Всеволода в 1093 р., після чого Володимир добровільно поступився київським великокнязівським столом старійшому в роді Ярославичів, синові Ізяслава Святополку⁵.

Святополк Ізяславич сів на «золотий» київський престол у важкий для Русі час. Посилився натиск половецьких ханів на південні землі Київської держави.

¹ Повесть временных лет. – С. 66.

² Князь не назвав імені свого наступника на київському столі, а лише мовив: «Поручаю в себе мѣсто столь старѣйшему сыну моему и брату вашему Изяславу Киевъ; сего послушайте, якоже послушасте мене, да той вы будетъ в мене мѣсто» (Повесть временных лет. – С. 70). Ця багатослівна і розпливчата формула була витлумачена братами Ізяслава лише як визнання його старшим у роді.

³ Повесть временных лет. – С. 78.

⁴ Там же. – С. 85–86.

⁵ Там же. – С. 95.

Тому за порадою свого оточення він уклав союз із братом у перших Володимиром Мономахом, котрий на той час зарекомендував себе видатним полководцем у протидії навалі хижого Половецького степу. Той дуумвірат діяв, попри суперечності між його членами, аж до кончини Святополка (1113 р.). Його тривкості сприяли постійна половецька загроза й необхідність тримати у вузді буйних чернігівських Святославичів на чолі із сумно відомим спілником половецьких ханів Олегом «Гориславичем»¹, прозваним так у «Слові о полку Ігоревім» за наведення половців на Руську землю і розпалювання усобиць.

Співправління Святополка з Мономахом на Русі зовсім не означало руйнації монархічного способу правління. Давньоруська держава продовжувала залишатися монархією, та не з одним, а з двома государями на чолі. Для тієї пори співправління принесло не лише певне послаблення центральної влади, а й стабілізацію внутрішнього становища і сприяло успішній боротьбі з кочівницьким степом, що особливо яскраво виявилось у часи дії дуумвірату Святополк Ізяславич – Володимир Мономах, коли внаслідок низки переможних походів у Степ 1103–1111 рр. половецькі хани були далеко відкинуті від рубежів Давньоруської держави².

Гучні перемоги над половцями сприяли не лише захистові руських людей і країни від степовиків, консолідації держави, а й підвищенню її міжнародного авторитету і слави. Описуючи найбільш видатну, здається, вікторію руського війська над грабівницьким Половецьким степом, здобуту під проводом Володимира Всеволодича 1111 р., Нестор з гордістю і захопленням пише: «Възвратишася русьстии князи въсвои съ славою великою къ своимъ людемъ; и ко всимъ странамъ далнимъ, рекуще къ Грекомъ [Візантії] и Угромъ, и Ляхомъ, и Чехомъ, дондеже и до Рима проиде, на славу Богу всегда и ныня, и присно во вѣки, аминь!»³.

Кончина Святополка у черговий раз круто змінила течію політичного життя Русі. У Києві спалахнуло повстання проти поплічників померлого князя, що чинили насильства і знущалися над городянами. Київські верхи, зібравши віче, покликали в князі немолодого авторитетного Володимира Мономаха. Вони сказали йому: «Поиди, княже, Києву; аще ли не поидеши, то вѣси, яко много зло уздвигнеться, ... и будеши отвѣтъ имѣль княже, оже ти монастыре разыграбятъ»⁴. Через загрозу падіння княжої влади і настання хаосу Володимир

¹ Котляр Н.Ф. Соправительство в Древней Руси (XI – начало XII в.) // Восточная Европа в древности и средневековье. X Чтения к 80-летию В.Т. Пашуто. – М., 1998.

² Повесть временных лет. – С. 117–125.

³ Там же. – С. 125.

⁴ Там же. – С. 126.

після тяжких роздумів погодився посісти неспокійний київський престол: «Съдѣ на столѣ отца своего и дѣдѣ своихъ; и вси людѣ ради быша, и мятежъ влеже [утих]»¹.

Відновлення князем Володимиром єдиновладної монархії. Його вокняжіння призвело до реставрації забутої, здавалося, на той час у суспільстві одноосібної монархії. Поміляються ті історики, котрі пишуть, ніби самовладність Володимира Всеволодича була хіба що тінню самовладдя його діда Ярослава і прадіда Володимира: мовляв, він не міг уже так вільно, подібно до них, порядкувати на Русі, переводити князів з одного уділу до іншого без їхньої на то волі тощо. Насправді було інакше.

Уже перші його кроки як великого князя київського виявляють прагнення до необмеженої влади. Він, так само, як його батько і дід, садовить підвладних йому князів на престоли, переводить їх з однієї волості до іншої, карає непокірних позбавленням столів. Самовладність Мономаха яскраво виявилася в епізоді упокорення мінського князя Гліба Всеславича, так яскраво описаному «Повістю»: «... приходи Володимєрь на Глѣба: Глѣбъ бо бяше воеваль дрѣговичи² и Случескъ пожегъ, и не каешеться о семь, ни покараешеться, но противу Володимєру глаголюще, укаряя и». Як бачимо, мови не було про виступ Гліба проти великого князя. Однак й словесного його невдоволення виявилось достатнім для того, щоб Мономах силою приборкав Гліба і, «наказавъ его о всемъ, вдасть ему Менескъ», – але вже як єдиновладний государ... «И обѣщася Глѣбъ по всему послушати Володимєра»³.

Часи князювання Володимира Святославича, Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха можна вважати добою розквіту давньоруської державності, торжеством княжої влади на Русі.

Однак відносно об'єднана ранньофеодальна одноосібна монархія на Русі, що досягла вершини могутності й слави за князювання Володимира Мономаха, раптом перестала існувати невдовзі після його кончини (1125 р.). Якоюсь мірою князювання в Києві його сина Мстислава (1125–1132 рр.) було інерційним продовженням самовладного царювання його великого батька. При тому, що й Мстислав був видатним полководцем, користувався великим авторитетом на Русі та в Європі, залізною рукою тримав усіх інших князів у покорі. І все ж таки ознаки занепаду монархії почали відчуватися в останні роки його князювання.

Настання удільної роздробленості держави. Здається, нічого не провіщало давньоруському суспільству драматичних подій, що настали

¹ Там же.

² Без дозволу великого князя.

³ Повесть временных лет. – С. 128-129.

незабаром після кончини Мстислава Володимировича. Монолітна і об'єднана держава Давня Русь зненацька розділилася на півтора десятки земель і князівств, государі яких прагнули до максимальної автономії, а то й до незалежності від великого князя київського. Єдиний східнослов'янській державі, на перший погляд, настав кінець. Вона вступила в добу удільної роздробленості (40-і рр. XII–XIII ст.).

Літописці яскраво-емоційно описують і засуджують удільну роздробленість держави, що ознаменувалася нескінченними міжкнязівськими «которами» (чварами) і війнами, коли брат ішов на брата, а син скидав з престолу батька. Палали міста, замки і села, гинули великі тисячі руських людей, а половці, захочені відсутністю єдності сил Русі, грабували її землі, забирали в полон безліч селян і городян. «А поганые [половці] со всех сторон приходили с победами на землю Рускую», – з гіркотою відзначив співець «Слова о полку Ігоревім»¹.

Уже під 1134 р. новгородський літописець із сумом записав: «И раздрася вся земля Руская»². У цьому контексті «раздрася» означає «розірвалася», вступила в смугу розбрату і смуту. Мине близько ста років, й інший, уже галицький, літописець з тугою емоційно опише «замятню», що настала й посилювалася на Русі: «Начнемъ же сказати бесчисленьныя рати и великия труды³, и частыя войны, и многыя крамолы, и чыстая вьстания, и многыя мятежи»⁴.

Сучасні історики не випадково назвали удільну роздробленість, що охопила Давньоруську державу наприкінці 30 – у 40-х рр. XII ст., феодальною. Вона настала зовсім не несподівано, як уважали самі давньоруські літописці й вчені минулих років, а стала логічним і неминучим наслідком суспільно-економічної еволюції давньоруської спільноти. Протягом XI – першої половини XII ст. на Русі склався клас феодалів-землевласників – князів, бояр і дружинників.

Здобувши землю й залежних селян, феодали перетворювалися не лише на економічну, а й політичну силу. З тієї пори вони все більше піклувалися про власні володіння й долю свого князівства, аніж про державу загалом. І місцеві князі, змушені спиратися на оточуюче їх боярство, звичайно слухняно проводили нав'язану їм земельними магнатами політику. Як образно висловився Б.О. Рибаків, процес феодальної роздробленості «підготовлювався

¹ Слово о полку Игореве. – М.–Л., 1950. – С. 61.

² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.–Л., 1950. – С. 208.

³ Князів Данила і Василька Романовичів, котрі намагалися придушити боярські виступи проти них.

⁴ Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С. 89.

Давньоруська державність

ходом історичного розвитку: зростали виробничі сили, виникали й розширювалися нові міські центри, міцніла політична сила і городян, і місцевого боярства»¹.

Не заглиблюючись у причини і обставини перебігу удільної роздробленості на Русі, відзначимо лише, що якщо вона й стала наслідком загального соціально-економічного розвитку суспільства, то в політичному плані призвела до кризи, послаблення державної структури і занепаду центральної великокнязівської влади.

Зміни в характері верховної влади. Для нас уявляється важливим саме цей бік роздробленості. Державність пережила тоді серйозні й принципові зміни. Дехто з істориків думає і думає донині, що Київська держава відтоді перестала існувати. Я ж переконаний у тому, що вступ Давньої Русі в добу удільної роздробленості не знаменував розпаду цієї держави, змінилися лише політична структура і форма державної влади. На зміну **монархії єдиновладній** прийшла **монархія федеративна**.

В.Т. Пашуто відзначав, що «політична структура Русі втратила форму ранньофеодальної монархії й перетворилося у монархію феодальної роздробленості». У середині XII ст., продовжував учений, державний устрій Русі набув нової форми. Стольний град Київ і належний йому домен південної «Руської землі» перейшли у спільне володіння групи князів-Ярославичів, котрі вважали себе колективними власниками «Руської землі» й вимагали собі там «часті» (частки власності), а свої права і обов'язки вони визначали на загальноруських з'їздах-«снемах». Таку систему керівництва державою історик назвав колективним сюзеренітетом².

Тому помилялися численні дослідники минулого і сучасності, коли бачили у боротьбі доцентрових і відцентрових сил, властивій Русі доби роздробленості, лише безлад і навіть хаос: нескінченні княжі сварки і воєнні зіткнення за кращі столи, волості, землі й багатства. У цьому, на перший погляд, безладді неначе стихійно діючих сил, здавалось б, в абсурдному розвитку подій насправді існували свої закономірності й певний порядок і смисл, мало чи зовсім не зрозумілий сучасному історикові. Інша річ, що не завжди сувора і неоднозначна дійсність відповідала прагненням панівної еліти і правовим нормам: писаним (Правда Руська різних редакцій) або узаконенням звичаєвого права.

Феодальна (удільна) роздробленість Давньоруської держави була неоднозначним, суперечливим явищем. Політичне життя країни протікало

¹ Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. – М., 1964. – С. 147.

² Пашуто В.Т. Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси // Польша и Русь. – М., 1974. – С. 11.

в суперництві сил об'єднання і дроблення держави. Навіть в умовах поступового розширення автономії тих чи інших князівств частина князів і великих бояр була змушена обстоювати державну єдність і територіальну цілісність Руської землі, хай навіть часом на словах. Змушена тому, що суспільство вимагало від панівної верхівки піклуватися про єдність і військову могутність країни. Простий люд, селяни і ремісники, що становили абсолютну більшість населення Київської Русі, бачили можливість безпечного і заможного життя лише в існуванні об'єднаної, централізованої й сильної держави, здатної захистити від ворога, насамперед і майже виключно – від кочовиків причорноморських степів. Хоча було б найвним шукати в джерелах прямі висловлювання простих людей на цей рахунок.

Завдяки цьому, висловлюючи, хай навіть у станово-обмеженій формі, загальнонаціональні інтереси держави, найбільш прозорливі серед князів, навіть ті, котрі, здавалося, міцно перейнялися ідеєю сепаратизму, не раз публічно погоджувались із тим, що не годиться воювати один з одним і тим самим губити рідну землю. Князі проголошували своє прагнення захищати Русь від ворогів, а найсильніші й авторитетніші серед них навіть хотіли (здебільшого демонстративно) відновити централізовану монархію Володимира Мономаха і його діда Ярослава Мудрого. Київський літопис відзначив, що в розпалі боротьби за Київ і загальноруську владу наприкінці 40-х рр. XII ст. між княжими кланами Мономашичів, Мстиславичів, Давидовичів і Ольговичів було зроблено спробу укласти загальний мир і припинити усобиці. Літописець вклав до княжих уст такі самовикривальні слова: «То есть было преже дѣдъ нашихъ и при отцихъ нашихъ – миръ стоить до рати, а рать до мира...Оже есмы устали на рать... А мы доколѣ хочемъ Рускую землю губити?...Нынѣ же, брате, хрестьянъ дѣля [заради] и всее Руской земли умирия...Тако на томъ цѣловаша хрестъ у святомъ Спасѣ:... Руской земли блюсти и быти всимъ за одинъ братъ»¹. Однак ця й інші, подібні до неї, спроби досягти згоди в суспільстві і припинити чвари не мали успіху.

Прагнення зберегти єдність Давньоруської держави вищою мірою при-
таманне суспільству 40-х рр. XII–XIII ст., коли іржа удільної роздробленості почала роз'їдати державний устрій Русі вже через кілька років по смерті Мстислава Мономашича (1132 р.). Всеволод Ольгович чернігівський вступив у конфлікт з новим великим князем київським Ярополком Володимировичем, братом Мстислава. Тоді «людие черниговци» (міське віче) поставили князеві ультиматум: «Проси си мира, мы бо вѣдаемъ милосердие Ярополче, яко не радуется кровопролитью, но Бога ради въсхощеть мира, то бо съблюдаеть

¹ Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871. – С. 256, 257.

Давньоруська державність

землю Русьскую». Позбавлений народної підтримки, Всеволод «нача слати с молбою къ Ярополку, прося мира у Ярополка»¹.

Об'єднавчі процеси і явища наростали на Русі вже з самого початку роздробленості, з 40-х рр. XII ст., і це при тому, що зовні вони звичайно виглядали, як суперництво різних княжих династій і феодальних угруповань. Як справедливо відзначив Б.Д. Греков, коли нащадки Мономаха² змагалися за київський великокнязівський стіл, то майже для кожного з них це змагання було водночас боротьбою за власний варіант єдності Давньоруської держави³ – певна річ, на чолі з князем, котрий очолював ту боротьбу.

Із системою колективного сюзеренітету керівництва державою співіснувала інша, що діяла, щоправда, лише в межах Південної Русі. Йдеться про княжі дуумвірати – форму правління, відому з часу, коли Ярослав і Мстислав Володимировичі 1026 р. уклали угоду про розділення між собою південної Руської землі: «И раздѣлиста по Днѣпръ Русьскую землю: Ярославъ прия сю сторону⁴, а Мъстиславъ ону. И начаста жити мирно и в братолюбьствѣ, и уста усобица и мятежь, и бысть тишина велика в земли»⁵. Та далеко не завжди таке співправління сприяло стабілізації життя в державі.

Дуумвірати другої половини XII ст. звичайно складали голови двох найсильніших княжих кланів, на які на той час розділився рід Ярославичів: київські, волинські й володимиро-суздальські Мономашичі й Мстиславичі, смоленські й галицькі Ростиславичі, чернігівські Ольговичі й Давидовичі. Найбільш сильним і повноправним дуумвіратом, що тривалий час діяв у Південній Русі, був союз глави смоленських Ростиславичів Рюрика і старійшого в роді Ольговичів Святослава Всеволодича в 1181–1194 рр. Проте дуумвірати цього часу підтримували нестійку політичну рівновагу в Південній Русі, були суто прагматичними об'єднаннями в інтересах двох кланів і тому не мали історичної перспективи⁶.

Протиборство доцентрових і відцентрових сил в суспільно-політичному житті Давньоруської держави тривало і набувало гострих форм протягом усієї доби удільної роздробленості. Часом фактори об'єднавчого характеру брали гору, і це знаходило реалізацію в досягненнях системи колективного сюзеренітету або ж діяльності сильних дуумвіратів, в успішних і згуртованих діях проти половецької загрози.

¹ Там же. – С. 216.

² Додам до цього, що не лише вони, а й інші княжі клани.

³ Греков Б.Д. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. – М., 1975. – С. 14–15.

⁴ Правобережжя.

⁵ Повесть временных лет. – С. 65.

⁶ Котляр Н.Ф. Многоглавая власть (Дуумвираты и триумвираты Древней Руси) // Родина. – М., 1998. – № 3.

Занепад державності. Та на межі XII і XIII ст. стало очевидним, що процеси і явища, які роз'єднували руські князівства і землі, зайшли занадто далеко і набули незворотного характеру. Державність почала хилитися до присмерку. Для цього існували вагомі історично об'єктивні причини, викликані до життя розвитком давньоруського суспільства, його панівної верстви, насамперед – фактори соціально-економічні. Та й сам той розвиток був неоднозначним.

З одного боку, Русі часів роздробленості було властиве наростання економічних зв'язків поміж містами і землями, що створювало передумови складання відносно спільного (хай і вкрай скромного за обсягом) для всіх регіонів країни ринку. З іншого – боярство і дрібні князьки на місцях, великі й середні землевласники, прагнули до замкненості своїх князівств і земель, як політичної, так і економічної, бачачи в тому засіб досягнення більш широкої автономії, а то й незалежності від державного центру. Поступово вони тією чи іншою мірою досягали бажаного. Це була одна з головних суперечностей суспільно-господарського розвитку Давньоруської держави середини XII – першої третини XIII ст.

Інша кардинальна суперечність державного життя Русі крилась у непослідовності програм і реальних дій членів правлячого дому Рюриковичів. Вона пояснюється все тим же зіткненням об'єднувальних і роз'єднувальних сил у політичному житті країни. Князям, котрі з середини XII ст. осідали на тих чи інших землях і обзаводилися там земельними володіннями, доводилося разом із боярами-землевласниками проводити відрубну, сепаратистську політику, ставлячи власні економічні й політичні інтереси вище від державних.

Невщухаючі феодалні чвари, що постійно виливались у справжні великі й малі війни між князями та їхніми васалами в державі й в окремих волостях, завдавали їм самим величезної матеріальної шкоди і непоправних людських втрат, послаблюючи їх і доводячи до зuboжіння їхніх підданих. Додамо до цього ще й напади половецьких орд, підігрітих княжими «которами» (чварами), що стали більш частими з кінця XII ст.

Усе це спонукувало окремих глав княжих кланів і сильних государів докладати зусиль до об'єднання своїх економічних і військових потуг для відбиття спільного ворога, кочовиків степів Північного Причорномор'я. А це, всупереч бажанням деяких окремо взятих Рюриковичів, підтримувало хай і слабку єдність держави і центральну владу. До того ж князі просто не могли нехтувати суспільною думкою, слабко відбитою в джерелах, а ще більше – вимогами рицарства згуртуватися і захистити країну від зазіхань половецьких ханів. Князям доводилося, часто проти волі, як це звичайно бувало з традиційними спільниками половецької знаті – чернігівськими Ольговичами, вирушати в походи у Степ і водити в них дружини, верхівка яких складалася

Давньоруська державність

все з того самого сепаратистськи налаштованого боярства, об'єктивно відстоюючи тим самим ідею спільності та єдності давньоруських земель.

Народ у масі своїй прагнув до єдності й зміцнення держави, здатної захистити його від ворога. Джерела прямо пов'язують це з необхідністю відсічі половецьким нападам. Київський літописець розповідає, що 1168 р. великий князь київський Мстислав Ізяславич, правнук Володимира Мономаха, скликав на з'їзд залежних від нього південноруських князів і «нача думати с ними», як стримати натиск степовиків, котрі «уже у насъ і Гречьский путь изьотимають, и Соляный і Залозный»¹. Князі одноставно відповіли Мстиславу, що готові за Руську землю скласти голови, після чого об'єднані сили південноруських земель рушили на половецькі вежі й досягли перемоги над ворогом².

У свідомості феодальної верхівки країни поняття єдності Русі узгоджувалось із принципом спільного володіння нею Рюриковичами (колективний сюзеренітет, що згадувався вище). Адже всі руські князі належали до одного цього роду і стояли на одній ієрархічній «лествице», хай і на різних її сходинках, багато хто з них претендував на частку в загальній дідівській спадщині і не міг залишатися байдужим до її долі.

Останній дуумвірат на Русі. Заключний етап певної стабілізації внутрішньополітичного життя держави припав на правління в Південній Русі дуумвірату київського князя Святослава Всеволодича і князя південної Руської землі Рюрика Ростиславича (1181–1194 рр.). Об'єктивно кажучи, і Рюрик, і особливо Святослав не належали до государів, відзначених високими моральними якостями і особливими чеснотами. Обидва неодноразово порушували угоди, скріплені «хресним цілуванням». Подібно до інших князів, вони інтригували і розпалювали усобиці, зраджували друзів, дружили та родичалися із ворогами (половецькими ханами) заради досягнення своїх егоїстичних інтересів, нарешті, не гребували й наведенням половецьких орд на рідну землю.

Однак, створивши дуумвірат, обидва князі, під тиском громадської думки і особливо рицарства, відчуваючи, можна думати, відповідальність за долю Русі, зуміли, хай і не завжди послідовно й рішуче, переступати через власні інтереси й амбіції й доклали чималих зусиль, щоб втихомирити князівські чвари. Вони досягли неабияких успіхів і в боротьбі з кочовиками. Святослав із Рюриком здійснили кілька переможних походів проти половецьких ханів (1183, 1185, 1190 рр.), відкинувши їх на короткий час до придонських степів. Співець «Слова о полку Ігоревім» з гордістю і зрозумілою в поетичному творі

¹ Основні торговельні шляхи, що зв'язували Русь із Візантією та іншими країнами Півдня і Сходу.

² Летопись по Ипатскому списку. – С. 368–369.

гіперболізацією описав ці перемоги, повністю віддавши їх київському государю: «Святослав грозный великий киевский ... наступил на землю Половецкую, притоптал холмы и овраги, взмутил реки и озера, иссушил потоки и болота. А поганого Кобяка¹ от лукоморья, из железных великих полков половецких, как вихрь, исторг; и упал Кобяк в городе Киеве, в Свято-славовой гриднице»². Та позбавитися на довгі роки від половецької загрози дуумвірам не пощастило. Тимчасова ж консолідація внутрішньополітичного становища в Південній Русі не могла скільки-небудь серйозно зміцнити Давньоруську державу загалом, у всьому її величезному обсязі, й припинити феодальні усобиці.

Кончина Святослава Всеволодича 1194 р. стрімко порушила хитку рівновагу плину політичного життя Південної Русі й призвела до послаблення соціально-економічних зв'язків і суспільної стабільності в Давньоруській державі. Особливо загострилась обстановка в самій Південній Русі на початку XIII ст. Тоді на чернігівський стіл сів Всеволод Ольгович, на прізвисько Чермний (рудий), і одразу заявив претензії на київський великокнязівський престол, на якому сидів Рюрик Ростиславич. Усе перше десятиліття XIII ст. минуло в суперництві Ольговичів із Рюриком, яке завершилося досі незрозумілим історикам дивним обміном столами між ним і Всеволодом Чермним. Свою політичну кар'єру і саме життя Рюрик завершив, так і не побачивши більше київського стола. Він помер у Чернігові 1216 р., а трьома роками раніше залишив світ і його суперник Всеволод Чермний. Роком раніше пішов з життя видатний государ Північно-Східної Русі Всеволод Юрійович, на прізвисько Велике Гніздо³. Давньоруська державність наближалась до свого кінця.

Після смерті цих непересічних діячів Русі їх змінили на головних її столах значно посередніші політичні постаті. Так, у Чернігові сів син Рюрика, слабохарактерний Володимир. А в Києві ще 1212 р. зусиллями Мстислава Мстиславича Удатного посадили невиразного представника клану смоленських Ростиславичів, його брата у перших Мстислава Романовича, котрий безславно загинув 1223 р. під час битви з монголами на р. Калці. Сини Всеволода Велике Гніздо розпочали тривалу боротьбу за престол Володимиро-Суздальського князівства, вирішальним чином послабивши це державне утворення. Роздроблення Давньоруської держави в першій третині XIII ст. все більше посилювалось...

¹ Одного з найвидніших половецьких ханів.

² Слово о полку Игореве. – С. 62.

³ ПСРЛ. – Т.1: Лаврентьевская летопись. – Вып. 2. – Л., 1927. – Стб. 427–429, 433, 436, 438.

Давньоруська державність

І справа була не тільки і не стільки в тому, що державі цього часу просто не вистачало яскравих княжих особистостей, видатних політиків і полководців, як вважає англійський історик Дж. Феннел¹ та деякі інші вчені минулого і сучасності. Адже навіть найбільш видатному державному діячеві і воєначальнику Давньої Русі XIII ст. Данилові Романовичу Галицькому виявилось не до снаги не те що згуртувати розрізнені князівства, хай лише південноруські, а й зберегти від розпаду відновлене ним 1245 р. і, здавалось, міцно збите на довгі роки Галицько-Волинське велике князівство. Не встиг ще померти Данило (1264 р.), як його могутня і консолідована держава була буквально роздerta на шматки-уділи його братом Васильком, синами і небожем.

Справа полягала зовсім в іншому. Процеси і явища роздробленості на Русі, безперервно наростаючи і поглиблюючись, з початком XIII ст. набули незворотного характеру. Криза влади поглибилась, а відцентрові сили остаточно перемогли доцентрові. Занадто далеко зайшли феодалізація країни, породжений нею місцевий сепаратизм і боярські сваволя та егоїзм, щоб можна було повернути славні часи Ярослава Мудрого і його звитяжного онука Володимира Мономаха.

Винищувальна навала орд Батия на Русь у 1237–1241 рр. лише довершила розпад Київської Русі. Настав її кінець, і на новий схід державного сонця надій не залишалось!

¹ Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. 1200-1304 гг. – М., 1989. – С. 208 та ін.

ГОТИ НА ЗЕМЛЯХ НИНІШНЬОЇ УКРАЇНИ

В період Великого переселення народів відбулася міграція германського об'єднання готів від балтійського до чорноморського побережжя. Цей процес припав на час формування раннього слов'янства і, справив, без сумніву, значний вплив на виокремлення тієї його гілки, що належить до черняхівської археологічної культури. У Причорномор'ї готи утворили потужне ранньодержавне об'єднання, до якого увійшли інші племена та народності. Частина готів залишилася в Криму аж до кінця XVIII ст., зберігаючи свою самобутність. Фрагментарність джерел та далеко не однозначні (як ідеологічні так і методологічні) підходи у присвячених вивченню цієї етнічної групи працях залишають і на сьогодні актуальним дослідження історії тієї її частини, що мешкала на землях нинішньої України.

Головним писемним джерелом ранньої історії готів залишається твір Йордана (бл. 485 – після 551), секретаря аланського воєначальника Гінтігіса, з походження алано-гота, який мешкав у столиці остготської держави в Італії в місті Равенні. Йордан був працьовитим і кропітким компілятором. Його основна праця «*De summa tempotum vel origine actibusque gentis Romanorum*» – це компіляція з Орозія, Ієроніма та Флора, проте сьогодні вона мало кому цікава. Наступний твір Йордана «*Getica*» був скороченням 12-томної праці Кассіодора (485–518), одного з лідерів римської партії при дворі остготського короля Теодоріха Великого та його дочки Амаласунти. На замовлення свого правителя Кассіодор написав величну працю, яка прославляла готську династію Амалів. Римська класична освіта вплинула на те, що він зовсім безпідставно спробував пов'язати германців-готів з фракійцями-гетами, а через останніх з Дарієм, Олександром Македонським і всією античною історією. В чисто «готських» періодах основним джерелом для Кассіодора служив Аблабіус, готський письменник III–IV ст., який описав похід готів до Чорного моря, їх поділ на остготів і вестготів (остроротів і везиготів), сутичку з герулами біля Меотиди та імперію Германаріха. Праця Аблабіуса, як і праця Кассіодора, не віднайдені і відомі тільки з компіляції Йордана¹. До заслуг останнього можна віднести те, що він не обмежився простим скороченням

¹ Йордан. О происхождении и деяниях гетов. *Getica*. – М., 1960.

Кассіодора, а й використав готський епос: історичні пісні та розповіді старійшин (*maiores*), хоча, за відсутності твору його попередника, римського історика, важко стверджувати, що зроблено одним, а що іншим¹.

За готською традицією, збереженою у Йордана, в середині I ст. н. е. король Беріг з дружиною висадився в гирлі Вісли; «скоро вони рушили звідти до місця ульмеругів, котрі сиділи тоді по берегах Океану, там вони розташувалися табором і вступили у битву, витіснивши їх з власних поселень. Тоді ж вони підпорядкували їх сусідів вандалів, приєднавши і їх до своїх перемог»². Ульмеруги – це острівні руги («*holmr*», «*holm*» – «острів»), тобто ругії, германське плем'я, яке осіло на той час на островах в дельті Вісли³. Вандали ж займали низів'я означеної річки в напрямку до Ельби⁴. Руги були відтіснені від дельти, а вандалі прилучені до готського союзу.

«Коли там виросла велика множина людей, – веде свою розповідь Йордан, – а правив всього тільки п'ятий після Беріга король Філімер, син Гадаріга, то він постановив, щоби військо готів разом з сім'ями рушило звідти. В пошуках зручнішої землі і підходячих місць він прийшов в землі Скіфії, котрі на їх мові звались Ойум⁵ («країна, багата водою, річкова область» – *Л. В.*)... Філімер, захопившись великим достатком цих місць, перекинув туди половину війська, після чого, як розповідають, міст, перекинений через ріку, непоправно зламався, так що нікому більше не залишилося можливості ні перейти, ні повернутися. Кажуть, що та місцевість замкнена, оточена топкими болотами і трясовинами, таким чином сама природа зробила її недосяжною, з'єднавши разом те і друге... Та ж частина готів, котра була при Філімері, перейшовши ріку, була, кажуть, переміщеною в область Ойум і оволоділа бажаною землею. Зараз же без вагання підступають вони до племені спалів і, зав'язавши битву, добиваються перемоги»⁶.

Відомості римського історика Амміана Марцеліна (бл. 330-400), який служив офіцером на північному кордоні Римської імперії, дозволяють відноси-

¹ Zwolski E. *Kasijodor i Jordanes. Historia gocka czyli scytyjska Europa.* – Lublin, 1984.

² Йордан. О происхождении и деяниях гетов. *Getica.* – С. 26

³ Much R. *Der germanische Osten in der Heldensage // Zetschrift für Deutsches Altertum.* – Bd. 57. – Berlin, 1920. – S. 145–176.

⁴ Schwarz E. *Germanische Stammeskunde.* – Heidelberg, 1956. – S. 68; Diesner H.-J. *Das Vandalenreich.* – Leipzig, 1966. – S. 13–19; Krüger B. *Die Germanen.* – Bd. 1. – Berlin, 1976. – S. 50, 58, 386.

⁵ Буданова В.П. «Ойум» в судьбе германских племенных элит // *Элита и этнос средневековья.* – М., 1995. – С. 19–27.

⁶ Йордан. О происхождении и деяниях гетов. *Getica.* – С. 26–28.

ти міграцію готів до періоду між 155–205 рр.¹. За Г. Ловмянським, готи мігрували невеликими групами близько 230 р.² Враховуючи інформацію Йордана, що Філімер був п'ятим королем після Беріга, цю міграцію слід відносити скоріше ближче до 205 р., ніж 155 р. Тим більше, що перша поява готів на кордонах імперії датується 238 р. На думку Г. Вернадського, готи вже в половині II ст. осіли на берегах Чорного моря, і їх купці через землі аланів і Кавказ з янтарем досягнули Індії. Вчений звернув увагу, що в буддійській святині Яннар (в 120 км на північний схід від Бомбея) знаходяться дві індійські інскрипції, датовані другою половиною II ст., з іменами ктиторів Іріла і Ціта – ямана [термін, яким позначали греків або інших пришельців з Заходу] з Гатана (Gatāna). Імена Eril та Tsitta, схоже, готські, а Гатана – близьке до Готії³. Навряд чи доцільно розглядати фантастичну версію, за якою готські купці вирушили до Індії з-над Вісли, подолавши таким чином 6 тис. км.⁴ З берегів Меотиди така мандрівка виглядає більш мотивованою. У зв'язку з цим міграцію готів можна було б віднести ближче до 155 р.

Однак археологічні матеріали вельбарської культури, з якою пов'язують готів, дають дещо іншу картину⁵. Сама культура формується поблизу гирла Вісли з середини I ст., змінюючи оксівську культуру. Між 50–150 рр. на курганах між Віслою та Кашубським озером з'являються характерні для скандинавів кам'яні круги та поодинокі стели. Близько 190 р. розпочинається поширення вельбарської культури в басейні Західного Бугу, спочатку в Мазовії, Підляшші та Люблінщині, а в III ст. – і на Волині. До 250 р. осаді над Віслою опустіли. Десь між 200–250 рр. вельбарці спустилися в басейни Дніпра і Південного Бугу, а далі – Дністра і Пруту. В IV ст. вони повністю розчинилися у поліетнічній черняхівській культурі⁶.

Триває також полеміка стосовно шляху міграції готів (останній допомагають виявити подальші знахідки пам'яток вельбарської культури) та місця їх

¹ Marcellini Ammiani. Rerum gestarum libri qui supersunt. – T.2. – Berolini, 1915. – P.562 [libri XXXI, 3.1].

² Łowmiański H. Początki Polski. – T. 1. – S. 267–268.

³ Vernadsky G. The Origin of Russia. – Oxford, 1959. – P. 65.

⁴ Łowmiański H. Początki Polski. – T. 1. – S. 267.

⁵ Strzelczyk J. Goci – rzeczywistość i legenda. – Warszawa, 1984; Kokowski A. Archeologia Gotów. Goci w kotlinie Hrubieszowskiej. – Lublin, 1999.

⁶ Wołagiewicz R. et al. Kultury oksywska i wielbarska // Praehistoria Ziem Polskich. – T. 5. – Wrocław, 1981; Wołagiewicz R. Ceramik kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym. – Szczecin, 1993; Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. – IV ст. н.е.). – К., 1992; Пачкова С.П. Про оксівський компонент у Чаплинському могильнику зарубинецької культури // Древности I тыс. н. э. на территории Украины. – К., 2003. – С. 98–113.

переправи через Дніпро. За Ф. Брауном, готи з Полісся перемістилися на Південний Буг, звідки вийшли на Дніпро в районі пізнішого Олешшя або Каховки, тобто так званого Великого луку, де протоки і озерця утворювали заболочену і зарослу плавнями місцевість¹. За Г. Вернадським, який запропонував практично протилежний варіант, готи пересувалися вздовж Полісся, переправилися через Дніпро вище Києва і дійшли до моря лівим берегом Дніпра².

Готська традиція, передана Йорданом, зберегла також інформацію про війну готів із спалами після переправи через Дніпро. За Плінієм Старшим спали (спалеї) розміщалися на західних берегах Танаїсу (Дону)³. Трохи пізніше Прокопій Кесарійський писав про спорів («ім'я ж як у склавенів, так і у антів було одно – ті і інші називались здавна спорами»⁴). Проблема тотожності спорів з спалами має принципове значення. Цю тотожність відстоювали К. Зейсс⁵, П. Шафарик⁶, Г. Флюс⁷, Г. Вернадський⁸ та Ф. Дворнік⁹. Це дозволило і О. Скржинській вважати спалами лівобережних венедів, тобто ототожнити їх з слов'янами¹⁰. Навряд чи з цим можна погодитися.

Г. Вернадський прийняв гіпотезу О. Шахматова, котрий виводив етнонім «спали» від «сполін, ісполін, велетень»¹¹, в чому бачив їх неслов'янське походження і вказівку на гегемонію над слов'янами¹². Зрозуміло, що Прокопій з Кесарії міг ототожнити спалів-спорів з слов'янами, виходячи лише із співзвучності назв. Є також варіант етимології Σποροί від Βοστροοί, який ближчий до тексту Плінія і мав би означати алано-сарматське населення на західному березі Меотиди. Заслуговує на увагу давня версія Ф. Міклошича, який пояснював появу терміну sporū в розумінні über sporyni multitudo –

¹ Браун Ф.А. Разыскания в области гото-славянских отношений. – Т. 1.: Готы и их соседи до V в. – СПб., 1899. – С. 224.

² Vernadsky G. Ancient Russia. – New Hawen, 1943. – P. 114.

³ Пліній. Природня історія. – VI. – 22.

⁴ Прокопій. Війна з готами. – III. – 14, 29.

⁵ Zeuss K. Die Deutschen und die Nachbarstämme. – S. 58, 67.

⁶ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności. – Т. 1. – S. 136–139.

⁷ Fluss G. Σποροί // Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. – Stuttgart, 1929. – Kol. 878.

⁸ Vernadsky G. Ancient Russia. – P. 104.

⁹ Dvornik F. The Slave. Their Early History and Civilization. – Boston, 1956. – P. 22

¹⁰ Йордан. О происхождении и деяниях гетов. Getica. – С. 196.

¹¹ Vernadsky G. The spali of Jordanie and the spori of Procopius // Bizantion. – Т. 13. – 1938. – P. 263–266.

¹² Шахматов А.А. Споли исконные соседи славян // Живая старина. – Т. 20. – СПб., 1911. – С. 21–26.

слов'яни говорили про своє давнє розгалуження (множину), а грек зрозумів, що це їх давня назва¹.

Отже, з великою долею вірогідності можна стверджувати, що гіпотеза Ф. Брауна щодо переправи готів через Дніпро в районі Великого луку або Олешня більш правдоподібна. Десь там в Низов'ї Дніпра на Лівобережжі і відбулася перша сутичка готів з сарматами-аланами. Можна вважати, що до середини III ст. готи стали гегемонами на західному березі Меотиди, в Криму та на Лівобережжі Дніпра.

Йордан подав географію Східної Європи наступним чином: «Скіфія межує з землею Германії аж до того місця де народжується Істр і простягається Мурсіанське озеро, вона тягнеться до рік Тіри, Донастра і Вагосоли (Південний Буг. – Л. В.), а також великого того Донапра і до гори Тавра – не тої, що в Азії, а власної, тобто скіфської, – по всій прилеглий до Меотиди місцевості і за Меотиду через Боспорські протоки до Кавказьких гір і ріки Аракса; потім вона, загнувшись в ліву сторону, за Каспійське море (а це останнє виникає на крайніх межах Азії, від північно-східного океану у вигляді гриба, спочатку тонкого, а потім досить широкої круглої форми) схиляється до області гунів і відступає до албанів і сірів...»².

В Причорномор'ї Йордан знав такі міста як Борисфеніда (Ольвія – Л. В.), Калліполіда, Херсон, Феодосія, Кареон (за Ю. Кулаковським – Керч), Мірмікій, Трапезунд.

«В Скіфії першими від заходу живе плем'я гепідів, оточене великими і славними ріками; на півночі і північному заході протікає Тізія (Тиса. – Л. В.), з півдня же витікає сам великий Данубій, а зі сходу Флютавій (нині Олт, р. Алюта, притока Дунаю. – Л. В.). Між цими ріками лежить Дакія, котру, подібно до корони обмежують скалисті Альпи (Карпати. – Л. В.). Біля лівого їх схилу, що спускається до півночі, починаючи від місця народження р. Вістули (Вісли. – Л. В.) на безмежних просторах розташувалось плем'я венетів. Хоча їх назва тепер змінюється відповідно різних родів і місцевостей, все ж переважно вони називаються склавенами і антами. Склавени живуть від міста Новуестуна і озера, званого Мурсіанським, до Донастра, а на північ – до Віскли (також Вісла. – Л. В.), замість міст у них болота та ліси. Анти же – сильніше з обох – розширюється від Донастра до Донапра, там, де Понтійське море утворює вигін; ці ріки віддалені одна від другої на віддалі багатьох переходів...»³, «... на побережжі океану, там, де через три гирла ковтаються

¹ Miklosich F. Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. – Wien, 1886. – S. 318.

² Йордан. О происхождении и деяниях гетов. *Getica*. – С. 30–31.

³ Там же. – С. 33–35.

води ріки Вістули, живуть відварії, які зібралися з різних племен; за ними берег Океану тримають ести, зовсім мирний народ, на південь межують з ними сильніше плем'я акацирів, які не знають рослинництва, а живуть від скотарства та мисливства»¹.

Міграція готів захопила з собою герулів, гепідів і бургундів, а також зрушила з місця інші племена. Германські народи, захоплені цією міграцією, певною мірою допомогли готам утворити на території пізнішої України і прилеглих землях величезну «варварську поліетнічну імперію», значну частину території якої дозволяють визначити описи Йордана та матеріали поліетнічної черняхівської археологічної культури².

Гепіди на якомусь етапі відірвалися від готів і у середині III ст. вторгнулися в Дакію та стали загрожувати східним провінціям імперії. Чи перейшли вони через Моравську браму або Дукельський перевал (як вважають польські історики), чи, скоріше, відірвавшись від готів, форсували Дунай, залишається питанням дискусійним через відсутність будь-яких джерел. Імператор Децій відкинув їх з Дакії, змусивши осісти на Тисі і Самошу, де їх осаді зафіксувало джерело Йордана³.

В III ст. слідом за гепідами до Карпатської котловини рушили і руги (за свідченням пам'ятки *Laterculus Veronensis*)⁴. На схід з готами рушили герули, а також відлами бургундів. Основна маса бургундів з сілінгами в середині III ст. пересунулися в західному напрямі на Мен. Їх рух змістив гастингів та вандалів. За Йорданом, герули та бургунди осіли біля Меотиди⁵. Незначні відлами бургундів залишилися на Одрі в околицях пізнішого Франкфурта, а вандалів – на Варті⁶. Хроніка Іпполіта Римського (234–235 рр.) помістила над Дунаєм на римському лімесі два сарматські (гамаксоби і греко-сармати) і п'ять германських (маркомани, вандали, квади, герули і гермундури) народів, які раніше перебували між Ельбою та Віслою⁷. Заперечення щодо можливості появи герулів у 234–235 рр. на берегах Дунаю, оскільки основна маса їх знаходилася на берегах Азовського моря близько 267 р.⁸, неперекон-

¹ Там же. – С. 36–37.

² Wolfram H. *Historia Gotów*. – Warszawa–Gdańsk, 2003.

³ Diclescu C.C. *Die Gepiden*. – Т. 1. – Leipzig, 1923; Piotrowicz L. *Goci i Gepidowie nad dolną Wisłą I ich wędrówka ku Morzu Czarnemu i Dacji // Przegląd Historyczny*. – 1951. – N 5/6. – S. 74.

⁴ Kauffmann F. *Deutsche Altertumskunde*. – Т. 2. – München, 1923. – S. 54–57.

⁵ Йордан. О происхождении и деяниях гетов. *Getica*. – С. 117–118.

⁶ Niderle L. *Op. cit.* – Č. 3. – S. 97.

⁷ Hippolitus Werke. – Т.4: *Die Chronik des Hippolitus im Matritensis Graecus*. – Leipzig, 1929. – S.121.

⁸ Lowmiański H. *Początki Polski*. – Т. 1. – S. 277–278.

ливі, позаяк германські народи, зрушені готами, нерідко мігрували у протилежних напрямках.

Цей момент має принциповий характер, оскільки подальший рух герулів у Подунав'ї міг бути зовсім не пов'язаний з тими їх групами, які знаходилися біля Меотиди і могли разом з готами відійти в Крим. Щоправда, під натиском гунів в Карпатській котловині та в Нижньому і Середньому Подунав'ї число германських народів стало зростати вже з кінця IV ст. Серед них, безперечно, були і племена з-над Меотиди. Юлій Гонорій (376 р.) називає серед дунайських народів бургундів, герулів, бастарнів, готів та гепідів, а між двома останніми – дулів¹. Це скоріше *vanduli* – вандали.

Міграція германських племен «очистила» територію над Віслою, дозволивши раннім слов'янським племенам мігрувати в цьому напрямі. Вона ж рівночасно «закрила» для тих же слов'ян південний причорноморський напрям. Західною межею склавинів, за Йорданом, була умовна лінія від Новістуну до Мурсіанського озера. Новістун (від кельт. *nov-ios* – «новий» і «*dun*» – «укріплення») – з такою назвою військових городків на римському лімесі було багато. Найбільш східним з них був городок Новіодун в землі бастарнів в Нижній Мезії на правому березі Дунаю (нині це місто Ісакча в Румунії). Цей варіант локалізації, запропонований ще Т. Момзенем, доволі контроверсійний. З інших варіантів найбільш цікавий і не менш контроверсійний – Новіодун на р.Саві в районі теперішньої Любляни². Тому частина дослідників вважає пошуки цієї координати безнадійними³. Стосовно іншої координати, то під Мурсіанським озером більшість розуміє Балатон, так як більше великих озер в цій частині Європи немає. Але така ситуація для III ст. зовсім нереальна. Тому, якщо прийняти версію Т. Момзена щодо локалізації Новіодуна в Ісакчі, то Мурсіанським озером могло би бути одне з більших озер між Рені та Ізмаїлом. Останнє мало би означати, що території склавинів простягалися до дунайського гирла.

Проблема локалізації раннього слов'янського масиву, як і його поділу, залишається відкритою. Найбільш активні в цьому плані польські вчені, які давно відстоюють віслянський варіант локалізації. За ними часто йдуть російські та українські науковці. За Д. Мачинським, «з початку II ст. до н. е. до середини IV ст. основна маса предків історичного слов'янства (званого германцями *venethi*) жила на території, обмеженій з заходу середнім Німаном і середнім та верхнім Західним Бугом, з півдня – лінією, що йде від верхів'їв

¹ Honorii J. *Cosmographia* // *Geographi Latini minores*. Coll. A. Riese. – Neilbronnae, 1876. – P. 26.

² Скржинская Е.Ч. О склавенах и антах, о Мурсианском озере и городе Новистуне // *Византийский Временник*. – Т. 12. – М., 1951.

³ Третьяков П.П. *Восточнославянские племена*. – М., 1953. – С. 156.

Південного Бугу на нижній Псел, зі сходу – лінією, яка з'єднує верхів'я Псла і по середній Західній Двині і витоку Дніпра на верхню Оку»¹.

Він також поділяє думку, що окремі групи слов'ян, що проникали в більш південні та західні регіони, досягали під кінець II ст. і Повіслення, Прикарпаття та Нижнього Подунав'я². Погоджуючись з цими висновками, можна допустити, що якийсь відлам слов'ян-венедів взяв участь у гепідській міграції і боротьбі за Дакію. Зрештою, як інакше пояснити, звідки взявся титул *Venedicus* у римського імператора Волузiana (251–253). Л. Нідерле, базуючись на поодиноких топонімах цього регіону, також допускає можливість проникнення слов'ян в області Подунав'я у II ст., а у III ст. навіть на середню дунайську низовину³. Л. Гіндін, провівши детальний лінгвістичний аналіз аргументації чеського славіста, хоч і відкинув частину її, однак дійшов висновку, що в момент подорожі Пріска Панійського (448 р.) слов'янські групи в Потиссі налічували вже далеко не перше покоління⁴.

Всю територію межиріччя Дністра і Дніпра, лівобережжя від Ворскли, верхів'я Дністра до Сяну і Вісли, а також значну частину Східної Румунії та Молдови, Словачини і Угорщини з рубежу III ст. зайняли пам'ятки поліетнічної черняхівської археологічної культури⁵. Вони зовсім відсутні

¹ Мачинский Д.А. Миграция славян в I тысячелетии н. э. (по письменным источникам с привлечением данных археологии) // Формирование раннефеодальных славянских народностей. – М., 1981. – С. 31–32.

² Macinskij D.A. Die älteste zuverlässige urkundliche Erwähnung // *Ethnologia Slavica*. – Т. 61. – 1974. – С. 51–70; Мачинский Д.А., Тиханова М.А. О местах обитания и направлениях движения славян в I – VII вв. н. э. // *Acta Archaeologica Carpathica*. – Т. 16. – 1976. – С. 95–104.

³ Нидерле Л. Славянские древности. – М., 1958. – С. 50–51, 54.

⁴ Гиндин Л.А. К хронологии и характеру славянизации Карпато–Балканского пространства // Формирование раннефеодальных славянских народностей... – С. 52–96. Див. також: Роровіч І. Quel était le peuple rannonien qui parlait médos et strava? // Зборник радова Византолошког ин-таю – 1961. – Књ. 7. – С. 201, 226.

⁵ Черняховская культура [МИА № 82]. – М., 1960; Древности эпохи сложения восточного славянства [МИА № 116]. – М., 1964; Баран В.Д. Памятники Черняховской культуры бассейна Западного Буга [МИА № 116]. – М., 1964; Його ж. Давні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К., 1972; Його ж. Черняхівська культура. – К., 1981; Його ж. Черняхівська культура за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Буга. – К., 1981; Його ж. Черняхівська культура – поліетнічне утворення на території Південно–Східної Європи // Археологія давніх слов'ян. – Київ, 2000; История и археология юго–западных областей СССР начала нашей эры [МИА № 139]. – М., 1967; Рафалович И.А. Данчены. Могильник Черняховской культуры III–

в Закарпатті і по річках Стрий, Свіча, Ломниця, Бистриця, тоді як ними заповнені верхів'я Дністра, Сяну і Вісли, теперішня Чернівецька область, межиріччя Стиру і Горині по лінії Луцьк – Рівне¹. Загалом черняхівська культура охоплює ареали склавенів та антів, про яких пише Йордан. Тому чисто слов'янською вважав її археолог В. Хвойка, чії розкопки у 1899 р. поклали початок вивченню цієї культури². Тривалий час у нього було багато прихильників (Е. Симонович³, Є. Махно⁴, А. Довженок⁵, М. Брайчевський⁶ та інші). Однак з накопиченням матеріалів кидалося в вічі, що ця культура ніяк не

IV вв. н. э. – Кишинев, 1986; Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. – К., 1987; Его же. Черняховская культура и Боспор // БИ. – Вып. 1. – 2001. – С. 246–249; Його ж. Черняхівська культура. Проблема етносу: Автореф. дис... докт. іст. наук. – К., 1999; Юрочкин В.Ю. Черняховская культура Юго-западного Крыма // Хазарский сборник. – Вып. 10. – 1999. – С.257–274; Пиоро И.С. Черняховская культура и Крым // Сто лет черняховской культуре. – Киев, 1999. – С. 231–241; Терпиловский З.В. Киевская и черняховская культуры: проблемы контактов // Stratum plus. – № 4. – 2000. – С. 303–311; Его же. К проблеме контактов киевской и черняховской культур на раннем этапе их развития // Археологія. – 2002. – № 3. – С. 18–26; Черняховская культура Днепро-Донецкой лесостепи: история исследования и основные проблемы изучения. – Харьков, 2000; Романюк В.В. Комплекс находок черняховской культуры и заселения у с. Лукьяновка (Киевская обл.) // Археологія. – 2003. – № 1. – С. 109–112.

¹ Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – К., 1982.

² Хвойка В.В. Поля погребений в Среднем Приднепровье // Записки Русского имп. Арх. об-ва. – Вып. 12. – 1901; Его же. Древние обитатели Среднего Поднепровья. – Киев, 1913.

³ Симонович Э.А. Лепная керамика памятников черняховской культуры нижнего Днепра // Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры. – Вып. 68. – М., 1957; Его же. Северная граница памятников черняховской культуры [МИА № 116]. – М., 1964; Его же. Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье // История и археология юго-западных областей СССР начала н. э. – М., 1967; Его же. Племена Поднепровья в первой половине I тыс. до н. э. / Автореф. дис... докт. ист. наук. – М., 1971.

⁴ Махно Є.В. Памятники черняховской культуры на территории УССР [МИА № 82]. – М., 1960; Його ж. Пам'ятки черняхівської культури в Златопільському районі на Черкащині // Археологія. – Т. 20. – 1966.

⁵ Довженок В.И. Землеробство древньої Русі. – К., 1961; Его же. Черняховская культура в истории населения среднего Поднепровья // Краткие сообщения Ин-та Археологии. – Вып. 121. – 1970. – С. 39–43.

⁶ Брайчевський М.Ю. // Археологія. – Т. 3. – К., 1971. – С. 99–100.

в'яжеться ані з попередньою зарубинецькою культурою (думка Б. Рибаківа, що зарубинецька культура переросла в черняхівську, виглядає поверховою¹), ані з наступними (без сумніву, слов'янськими) культурами, які скоріше виступають спадкоємцями зарубенецьких племен, ніж черняхівських. Черняхівська культура має всі характерні ознаки північної римської периферії, сильно пов'язаної економічно з митрополією (за даними М. Брайчевського, лише на території нинішньої України знайдено близько 28 тис. монет, з яких 24 тис. відносяться до кінця I–III ст. н. е.²; цей період чи не найбагатший на монетні знахідки³). В попередню епоху ця культура зазнала помітного латинського впливу. Плужне землеробство, розвинене скотарство, високий рівень ремісничого виробництва (пізніші слов'янські племена не використовували гончарне кружало і не знали такого рівня обробки металів) і, нарешті, зачатки поширення писемності на основі грецького і латинського алфавітів – такі основні риси цієї культури⁴. Німецькі, як і більшість інших зарубіжних дослідників, вважали черняхівську культуру без застережень гото-гепідською. На складність етнічної інтерпретації вказував Д. Березовець⁵. Поступово склалася думка про поліетнічний характер цієї культури, де одним з головних чинників виступили готські племена. На це вказує почасти і різноманітний та змішаний поховальний обряд, часто присутній на одних і тих же могильниках і синхронний в часі. До такого висновку прийшли П. Третяков⁶, Ю. Кухаренко⁷, М. Тиханова⁸, П. Кропоткін, а також всі сучасні дослідники (В. Баран, Б. Терпиловський, Б. Магомедов та ін.). На даний час дослідники виділять сім

¹ Рыбаков Б.А. Киевская Русь. – С. 38.

² Брайчевський М.Ю. Знахідки римських монет на території УРСР // Археологія. – Т. 2. – К., 1950. – С. 235.

³ Ляскоронский В.Г. Находки римских монет в бассейне Среднего Приднепровья // Труды XI Археологического Съезда. – Т. 1. – М., 1901; Кропоткин В.В. Клады римских монет в Восточной Европе // Вестник древней истории. – 1951. – № 4; Небієрідзе Г.О. Про поширення римських монет у Східній Європі // Археологія. – Вип. 48. – 1984. – С. 12–19.

⁴ Третяков П.Н. По следам древних славянских племен. – Л., 1982. – С. 14.

⁵ Березовец Д.Е. Черняховская культура в истории населения Среднего Поднестровья // Краткие сообщения Ин-та археологии. – Вып. 121. – 1970. – С. 15–17.

⁶ Третяков П.Н. По следам древних славянских племен. – Л., 1982. – С. 14

⁷ Кухаренко Ю.В. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры // Советская археология. – 1960. – № 1. – С. 289–300; Его же. Могильник Брест-Тришин // Краткие сообщения Ин-та археологии. – Вып. 100. – М., 1965. – С. 97–101.

⁸ Тиханова М.Н. Еще раз к вопросу о происхождении черняховской культуры // Краткие сообщения Ин-та археологии. – Вып. 121. – М., 1970. – С. 89–94.

локальних варіантів черняхівської культури: волинський, верхньодністровський, карпатський, середньодніпровський, побузький, молдовський, причорноморський.

Готи, які захопили у своєму русі і інші германські племена, зайняли величезну територію, заповнену ірано-сарматськими та дако-фракійськими племенами, а також протослов'янами, які рухалися на південь з басейну Прип'яті. Під впливом готів значна частина племен розпочала міграцію в різні сторони, але багато з них залишилося або зупинилося на території готського впливу. Все це породило розмаїття черняхівської культури. Лише в межиріччі нижнього Дунаю, Пруту і Дністра зафіксовано 920 черняхівських пам'яток¹. В сусідніх румунських районах зафіксовано не менше 500 поселень і 10 могильників². У Придністровському регіоні в черняхівських пам'ятках простежуються традиції домобудування, характерні як для дако-гетських (липицької культури), так і протослов'янських пам'яток (зарубинецької культури), дакійська традиція в капищах округлої в плані форми з використанням вертикально поставлених стовпів і кам'яної огорожі, а також стійкі традиції трупоспалення. Окрім твердо дакійської основи можна виділити елементи сарматські, гото-германські (з субстратами поморської культури), а також обережно допускати можливість присутності слов'янських потоків³, які до V ст. стали визначальними⁴.

Лінгвістичні матеріали, скоріше, свідчать про проникнення слов'янських груп на південь і захід та їх участь у черняхівській культурі. З III ст. збереглися кілька готських інскрипцій, написаних рунічним алфавітом з 24 літер. У IV ст. вже у Мезії аріанський вестготський єпископ Вульфїла (311–383) здійснив переклад Євангелія. Вульфїла склав готську азбуку з 27 літер (20 грецьких, 5 латинських і дві з старого рунічного алфавіту). Зберігся також невеликий кримсько-готський словник з другої половини XVI ст. Взагалі кримсько-готський діалект вигас лише у кінці XVIII ст. Матеріали з готської мови дають деякі цікаві результати: plug – плуг; mekó – меч; hilm – гелм, шолом; skatt – скот, худоба; hlaifs – хліб; szklo – шкло, скло; chlew – хлів; chyž – хижа, дім; kniedz – князь; misa – миска; kupiti – купити; kusiti – коштувати; osl – осел; stledz – шеляг; skut – одяг; smoky – смоковниця, фіги; vino – вино; vinogradz – виноград; gobino – давньоруське урожай, lek – лік, лікарство; liхва – лихва; lst –

¹ Рикман Э.А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. – М., 1975. – С. 71.

² Федоров Г.Б., Полевой Л.Л. Археология Румынии. – М., 1973. – С. 204.

³ Винокур И.С. Черняховские племена на Днестре и Дунае // Славяне на Днестре и Дунае. – К., 1983. – С. 105–134.

⁴ Винокур И.С. История та культура черняхівських племен. – К., 1972. – С. 143–162; Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. – М., 1979. – С. 96.

лесть, підступ; plk – полк; bardy – бартка, бойовий топірець; buky – літера; koldzdz – колодязь; berg – берег; bor – бор; brdo – взгір'я; dlг – довг, борг; gord – город, град; gos – гість; ljud – люд; most – міст; ruda – руда; stlp – стовп; volsti – володіти, від цього слова і волость; та інші¹. В перших віках нашої ери східні та західні слов'яни склали одну північнослов'янську мовну групу, що знайшло відбиток у граматичних особливостях. Гунська та аварська міграції призвели до їх поступового розділення на східних та західних. Отже, германські субстрати у мовах східних та західних слов'ян – наслідок готської епохи.

З чисто «готських» топонімів можна назвати Пелтев, Пелтва, Полтва, Полота². Археологи також відзначають вплив готських фібул на розвиток і оздоблення східно- і південнослов'янських фібул – пальчатих, антропо- і зооморфних – з VI–VII ст. на середньому на нижньому Дніпрі³.

Цікаві матеріали дають черняхівські пам'ятки причорноморського локального варіанту, які свідчать, що саме сюди перемістилася основна маса готів. В районі Тіри та Ольвії на сармато-гетській основі помітний виразний вплив готських елементів – типи речей, які тяжіють до вельбарської та пшеворської культур. Тут панувало також кам'яне будівництво з особливим плануванням будов (прямокутні двох- і трьохкамерні доми), переважаючий обряд трупопокладення в ямах складної конфігурації, а в кераміці – місцеві

¹ Brückner A. Cywilizacja i język. – Warszawa, 1901. – S. 6; Id., Dzieje języka polskiego. – Warszawa, 1960. – S. 15–45; Haberlandt A. Europa und seine Randgebiete. – Stuttgart, 1926. – S. 9, 17, 33; Stender-Petersen A. Slavisch-germanische Lehnwortkunde // Eine Studie über die ältesten germanischen Lehnwörter im Slavischen in sprach- und kulturgeschichtlicher Beleuchtung. – Göteborg, 1927; Zelenin D. Ost slavische (russische) Volkskunde. – Berlin, 1927. – S. 3; Cross S.H. Gothic Loan-words in the Slavic Vocabulary // Harvard Studies and Notes in Philology and Literature. – T. 16. – K. 42. – 1934; Lehr-Splawiński T. O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian. – Poznań, 1946. – S. 144–152; Machek V. Quelques mots slavo-germaniques // Slavis. – T. 20. – 1950–1951. – S. 200–218; – T. 21. – 1952–1953. – S. 252–286; – T. 22. – 1953. – S. 351–360; Kuryłowicz J. Związki językowe słowiańsko-germańskie // Przegląd Zachodni. – T. 7. – 1951. – Z. 5–6. – S. 191–206; Taszycki W. Dotychczasowy stan badań nad pobutem dryżyn germańskich na ziemiach polskich w świetle toponomastyki // Przegląd Zachodni. – T. 7. – 1951. – Z. 5–6. – S. 182–190; Мартынов В.В. Славяногерманское лексическое взаимодействие древнейшей поры. – Минск, 1963. – С. 249.

² Łowmiański H. Początki Polski. – T. 1. – S. 200.

³ Нидерле Л. Славянские древности. – М., 1956. – С. 142–143; Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М., 1948. – С. 46–85; Werner J. Die slawischen Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts // Reinecke Festschrift. – Mainz, 1950. – S. 150–171; Riegl A. Spätromische Kunstindustrie. – Wien, 1927.

форми ліпленого посуду¹. Керамічні матеріали типу Брест–Тришин знаходять і в Танаїсі².

В міру того, як основна маса готів зосереджувалася у Причорномор'ї, в черняхівський ареал у IV ст. почали своє вторгнення племена з пізньозарубинецького та прип'ятьського масиву, що призвело до появи культури пам'яток київського типу. Цей масив спочатку під впливом гото-гепідської експансії відійшов вверх по Дніпру та Десні і ближче до Прип'яті, потіснивши і частково асимілювавши масиви балтів та фінів³. Пам'ятки київського типу виступають тим елементом, який пов'язує зарубинецьку культури з слов'янськими культурами пізнішого часу. Вони поширені на Правобережжі південніше Києва, на сході сягають верхів'їв Сейму та Псла, на заході, схоже, – до верхів'їв Південного Бугу та Горині⁴. За В. Седовим, антська група слов'ян сформувалася у III–IV ст. в складі черняхівської культури в умовах взаємодії та симбіозу з іраномовним сарматським населенням⁵.

У III ст., в процесі руху на південь, готи розділилися на східних (остроготів, остготів) і західних (везиготів, вестготів). Межею їх розділу став Дністер. Початково ще зберігалася гегемонія східної династії Амалів, король з якої Острогота (за Т. Момзенем, близько 218–250 рр.) розпочав довгу виснажливу війну з Римом. Близько 248 р. він вторгнувся у Нижню Мезію. Разом з готами виступили певкіни, карпи (за Йорданом, «це надзвичайно досвідчені у війні люди, які часто були ворожими римлянам»⁶) та тайфали. 50-тисячне військо остроготів швидко добилося успіху. У 250 р. вони здобули Філіппополь (Пловдив). Імператор Децій зібрав кращі легіони, але в битві при Берое (Стара Загора) у 251 р. загинув разом з сином, а римська армія була

¹ Магомедов Б.В. О культурно–хронологическом соотношении черняховских памятников Причерноморья и лесостепи // Славяне на Днестре и Дунае. – Киев, 1982. – С. 135–155.

² Шелов Д.Б. Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры. – М., 1972. – С. 329.

³ Третьяков П.Н. По следам древних славянских племен... – С. 51–59

⁴ Даниленко В.Н. Славянские памятники I тыс. н. э. в бассейне Днепра // Краткие сообщения Ин–та археологии УССР. – Вып. 4. – 1955; Його ж. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія. – Т. 19. – 1976. – С. 65–92; Даниленко В.Н., Дудкин В.Н., Круц В.А. Археолого–магнитная разведка в Киевской области // АИУ, 1965–1966 гг. – Вып.1. – Киев, 1967. – С. 209–215.

⁵ Седов В.В. Ранний период славянского этногенеза // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. – М., 1976. – С. 93–105; Его же. Анты // Проблемы советской археологии. – М., 1978. – С. 164–173.

⁶ Йордан. О происхождении и деяниях гетов. *Getica*. – С. 125–138.

розгромлена¹. Масову міграцію готів у задунайські провінції зумів зупинити лише імператор Клавдій II (268–270), який отримав почесний титул «Готський». У 269 р. в битві біля Наїуса (Ніш, Сербія) гото-карпське військо, яке джерела оцінюють в 350 тис. (що, звичайно, перебільшення), було розгромлене². Готи були відкинуті за Дунай, але вже у 271 р. імператор Авреліан (270–275) змушений був евакуювати провінцію Дакія, єдину римську провінцію на лівому березі Дунаю³. Опанувавши Дакію, готи стали тиснути карпів та бастарнів у межиріччі Дунаю та Дністра. Останні кинулися до римського лімесу, і імператор Проб (276–282) поселив на римському березі Дунаю 100 тис. бастарнів. Імператор Галерій (293–311) шість разів справляв тріумф по перемогах над карпами, які також під натиском готів пробували прорвати римський лімес. Після 295 р. карпи були переселені в Паннонію в межі імперії. Окремі їх групи ще у 301 та 319 рр. пробували воювати на римських кордонах. Готи тиснули також і сарматів. Імператор Кар (282–283) зумів стримати натиск сарматського конгломерату в кількадечних боях, перебивши близько 1 тис. і взявши в полон 20 тис. осіб⁴. У 358 р. імператору Костанцію (337–361) довелося знову відбивати свіжий натиск сарматів.

У IV ст. розгорнулася діяльність найвидатнішого з Амалів – короля Германаріха (за Т. Момзенем, близько 351–376 рр.). За Йорданом, спочатку Германаріх розгромив і підпорядкував герулів, які займали землі біля Меотиди. Потім він вислав військо проти венедів, які хоча і були достойні зневаги через слабкість своєї зброї, однак були могутніми завдяки своїй

¹ Ремесленников А.М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. – М., 1954. – С. 52–70.

² Там же. – С. 125–138.

³ Колосовская Ю.К. К истории падения римского господства в Дакии // Вестник древней истории. – 1956. – № 3. – С. 63–84.

⁴ Ремесленников А.М. К истории сарматских племен на среднем Дунае в IV в. // Ученые записки Казанского педагогического ин-та. – Вып. 12. – Казань, 1957; Его же. Борьба племен Северного Подунавья и Поднестровья с Римом и ее роль в падении Римской империи. – Казань, 1984; Бандровський О.Г. Радянська історична наука про римську експансію у Карпато-Дунайський регіон (I–III ст.) // Вісник Львівського Держ. ун-ту. Серія історична. – Вип. 20. – 1984. – С. 52–58; Буданова В.П. Взаимоотношения готов с Римом и Византией конца III – первой половины IV в. в античном и средневековом обществе. – М., 1984. – С. 15–37; Ее же. К вопросу о формировании вестготов и остготов (по данным письменных источников) // Взаимосвязь социальных отношений и идеологии в средневековой Европе. – М., 1983. – С. 4–28; Ее же. Этническая структура «государства Германариха» (По данным письменных источников // Краткие сообщения Ин-та археологии. – № 178. – М., 1984. – С. 35–40.

чисельності і пробували спочатку чинити опір», і підпорядкував їх¹. Далі Германаріху підкорилися наступні племена: гольтескіфи, тіуди, інаункси, васіабронки, меренс, морденс, імніскари, роги, тадзанс, атаул, навего, бубегени, колди, гелури і ести². Меренс (меря), морденс (мордва) та ести – віддалені від черняхівського ареалу фінські племена. Частина племен, перелічених у цьому реєстрі, відома вірменській історіографії VII ст.: Rogas як Ardos, Tanzans як Dačan, атаули як Athual–Dwal – всі троє в районі пізнішої Осетії, навего як *ἡναυος*, бубегени як Ragan, колди як Coldas – всі між Меотидою та гирлом р. Урал³. Схоже, що готська традиція включила до реєстру племен, підпорядкованих Германаріху, всі відомі навколишні племена. Можливо, це зробив Кассіодор, піднімаючи престиж предка Теодоріха Великого. Про Германаріха писав і римський історик Амміан Марцелін⁴. Звичайно, це не дає підстав вважати державу Германаріха плодом фантазії Йордана, а королівство готів залежним від венеців⁵.

Скандинавський епос також зберіг перекази про цього короля. Зокрема, *Nervarsaga* розповідає про готського короля Гейдрека, який правив у Рейндготії із столицею у Данпарстаді (Дніпровське місто). По його смерті Хльод став вимагати у сина та спадкоємця Ангантюра половину батьківської спадщини – «половину того великого лісу, що зветься Темний ліс, ту святу могилу, що лежить на шляху, ту чудову скелю в дніпровських місцях, половину замків, що мав Хейдрек»⁶. У «Старшій Едді» збереглася «Пісня про Хльода» («Пісня про битву готів з гунами»), де розповідається про боротьбу за спадщину короля Хейдрека («Я хочу половину спадщини Хейдріка: доспіхів, мечів, худоби і приплоду, скарбів скарбниці, жорнів скрипучих, рабів і рабинь з їх дітьми разом, і ліс знаменитий, що зветься Мюрквід (Темний ліс), на готській землі могили священні, камінь священний в луці Данпа (Дніпра), кольчуг половину, у Хейдрека бувших, земель і людей і блискучих кілець»⁷). Хльод з допомогою гунів пробував добути готський престол, але це йому не вдалося, і він загинув у боротьбі з Ангантюром. Сага і едичні пісні перегукуються з окремими епізодами реальної біографії Германаріха, який був молодшим сином короля Агіульфа і, можливо, вів боротьбу з котримсь з старших братів (Ексілом,

¹ Йордан. О происхождении и деяниях гетов. *Getica*. – С. 119.

² Там же. – С. 116, 118, 120.

³ *Lowmiański H. Początki Polski*. – Т. 1. – S. 405.

⁴ Амміан Марцелін. *Libri XXXI*. – С. 3, 1.

⁵ Скржинская Е.М. О склавенах и антах, о Мурсианском озере и городе Новистуне // *Византийский Временник*. – Т. 12. – М., 1957. – С. 24.

⁶ Брайчевський М.Ю. Коли і як виник Київ. – К., 1963. – С. 48.

⁷ *Пісня про Хльода, 7–8 // Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах*. – М., 1975. – С. 351.

Едіульфом або Вультвульфом). В усіх цих пам'ятках згадується Дніпро або Дніпровське місто. Ісландський дослідник Едди і саг Г. Вігфуссон здійснив спробу ототожнити Данпарстад з Києвом. Це повторили А. Куник та Ф. Браун¹. Ця гіпотеза була відкинена ще у XIX ст.², аж до заперечення зв'язку Данпа з Дніпром³. Заслуговує, однак, на увагу давня пропозиція Б. Рыбакова, який розміщав Данпарстад на єдиному черняхівському городищі біля с. Башмачка на початку дніпровських порогів⁴.

Згідно з традицією, Германаріх загинув на 110 році життя. Він наказав розірвати кіньми Сунільду, дружину короля росомонів (напевно, роксоланів), які уклали союз з ворожими готам гунами. Брати Сунільди Сар і Аммія поранили короля в бік мечем. Король довго мучився і помер⁵. Смерть Германаріха датують 375–376 р.

Цей сюжет також знайшов відбиток у сагах («Вислови Хамдара», «Пісня Атлі» та ін.). Хамдар і двоє його братів Серлі та Ерп за бажанням їх матері Гудрун вирушили до готської столиці, щоб помститися за смерть своєї сестри Сванхільди, яку готський король Германаріх стратив, кинувши під копита коней⁶. У «Волсунга-сага» – Сванхільда, дочка Сігурда і Гудрун, видана заміж за короля Йормунрека (Германаріха ?), була ним запідозрена у невірності і страчена – розтоптана кіньми. Її брати Хальді, Серлі та Ерп вирішили помститися за сестру. По дорозі загинув Ерп, але Серлі та Хальді добралися до палат Йормунрека і вбили короля, хоча і самі загинули⁷.

Розповідь про загибель Германаріха здавна пов'язували з відомою легендою про заснування Києва (три брати Кий, Щек і Хорив та сестра Либедь)⁸. За вірменською легендою, вставленою в «Історію Тарона» Іоанна Маміконяна (VII ст., вірменська версія поміщена перед описом подій епохи імператора Маврикія (582–602), сам автор відносив її до більш раннього часу),

¹ Куник А. Русский источник о походе 1043 г. // Дорн Д. Каспий. – СПб., 1875. – С. 55; Браун Ф. Черноморье. – Т. 2. – Одесса, 1880. – С. 289.

² Шашкевич Н.П. Приднепровье и Киев по некоторым памятникам древнесеверной литературы // Университетские известия ун-та св. Владимира. – Т. 26. – Киев, 1886. – С. 239–241.

³ Боровський Я.В. Походження Києва. – К., 1981. – С. 12.

⁴ Рыбаков Б.А. Киевская Русь... – С. 44.

⁵ Йордан. О происхождении и деяниях гетов. *Getica*. – С. 129–130.

⁶ Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах. – М., 1975. – С. 330–333.

⁷ Сага о Волсунгах. – М.–Л., 1934. – С. 236–248.

⁸ Брайчевський М.Ю. Коли і як виник Київ. – С. 39–43.

братів звали Куар, Мелтей і Хореан¹. Обидві легенди, скоріше всього, ніяк не пов'язані між собою, а тим більше з Германаріхом.

Розповіді саг про боротьбу за владу по смерті Германаріха, напевно, відбивають якісь історичні реалії. Королівську владу здобув внук старшого брата Германаріха Вультвулфа – Вінітар, син Валараванса, а основна частина нащадків знаменитого короля була відсунена від влади. На той час гуни вже досягли Меотиди, і Вінітар, ведучи боротьбу за владу, мусив визнати їх зверхність. Але «потроху звільнюючись з-під влади (гунів. – Л. В.) і пробуючи проявити свою силу, він (Вінітар. – Л. В.) рушив в межі антів, і коли вступив туди, у першій битві був переможений, але далі став діяти рішучіше і розп'яв короля їх Божа з синами його і з 70 старійшинами для постраху, щоби трупи розп'ятих подвоїли страх підкорених»². В готській традиції ім'я короля передано як Вінітар (переможець венедів), тоді як Амміан Марцелін називає його Вітімір.

Короля антів Божа пов'язують з Божеском у Болохівській землі, або навіть Буськом. Кабардинський просвітитель Шора Бекмурзович Ногмов (Ногма) (1794–1844) ввів у науковий обіг зібраний ним адиго-кабардинський епос, частково опублікований у «Закавказском вестнике» (1847, № 4–21) і виданий окремою книжкою у Тифлісі в 1861 р.³ Вчений пов'язав стару адигську легенду з битвою Вінітара. На його думку, в середині IV ст. над р. Баксаном жив князь Дауо, який мав вісім синів та дочку. Старший син Баксан – нартський богатир, загинув у битві з королем готів разом з 80 вельможними нартами. Кабардинською «ант» – «стара людина». Гіпотеза Ш. Ногмова має багато прихильників⁴. На її підставі відомі славісти Г. Вернадський⁵ та Ф. Дворнік⁶ навіть зробили висновок, ніби алани завоювали антів. Всі ці версії сумнівні і залишаються дискусійними.

Вінітар «з такою свободою правив ... ледве протягом одного року, не потерпів Баламбер, король гунів»⁷. В двох битвах готи зуміли вистояти. На допомогу Вінітару прийшов інший внук Германаріха – Геймунд, син

¹ Еремян С.Т. О некоторых историко-географических параллелях в «Повести временных лет» и «Истории Тарона» Иоанна Мамиконяна // Исторические связи и дружба армянского и украинского народов. – Киев, 1965. – С. 153.

² Йордан. О происхождении и деяниях гетов. *Getica*. – С. 247.

³ Ногмов Ш. История адыгского народа составлена по преданиям кабардинцев. – Нальчик, 1958.

⁴ Orlik A. *Ragnarök – die Sagen vom Weltuntergang*. – Berlin–Leipzig, 1922. – S. 467.

⁵ Vernadsky G. *Ancient Russia*. – New Hawen, 1943. – P. 82.

⁶ Dvornik F. *The Making of Central Eastern Europe*. – London, 1949. – P. 277–283.

⁷ Йордан. О происхождении и деяниях гетов. *Getica*. – С. 249.

Готи на землях нинішньої України

Гунімунда. «В третій битві, коли обидва наблизилися один до одного, Баламбер, підкравшись до ріки Ерак (десь в районі нижнього Дніпра. – Л. В.), пустив стрілу і поранивши Вінітара в голову, вбив його»¹. Готи стали данниками гунів. Племінниця Вінітара Вадамерка була взята до гарему переможця. Королем готів гуни поставили Гунімунда, сина Германаріха, свого часу усуненого Вінітаром.

Основне ядро «варварської імперії» династії Амалів знаходилося на Нижньому Дніпрі, десь в тому районі, де Б. Робаков локалізував Данпарстад. Основна маса остготів з середини III ст., схоже, перебувала у Приазов'ї від берегів Сивашу до гирла Танаїсу-Дону, а можливо, частково – і на східному березі Азовського моря². Реєстр племен Йордана, рівно ж як і матеріали, зібрані Ш. Ногмовим, дозволяють з достатньою долею вірогідності припускати можливі походи готів на Північний Кавказ, тим більше, що джерела підтверджують їх походи по Чорному морю (у 255–256 рр. вони напали на порт Пітіунт в Понті; у 257 р. повторили напад; у 264 р., висадившись на понтійському березі, проникли в Каппадокію та Віфінію; у 266 р. напали на західні береги Понту; у 275 р. також заглибилися в Малу Азію)³. На нижньому Доні вони утвердилися в середині III ст. Тоді ж було знищено Танаїс, хоча обставини загибелі цього міста дослідники не схильні пов'язувати саме з готами⁴. На допомогу готів спирався узурпатор Фарсанз, котрий після Рескупоріда IV займав боспорський престол у 253–254 рр.⁵ Морські походи готів не могли відбуватися без підтримки флоту Рескупоріда V. На боспорські володіння на східному березі Меотиди тиснули племена зі сходу та півночі, так що поява готів була досить вигідною⁶. При цьому ані Йордан, ані інші автори (наприклад, Ісидор, який написав у VII ст. «Історію готів, вандалів і свевів», спираючись на більш ранніх авторів Діона Кассія, Орозія, Сальвіана, Евтропія

¹ Там же.

² Lewicki T. Zagadnienie Gotów na Krymie // Przegląd Zachodni. – R. 7. – 1951. – N 5/8. – S. 80.

³ Карту походів див.: Буданова В.П. Готы в эпоху великого переселения народов. – М., 1990. – С. 81

⁴ Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. – М.–Л., 1949. – С. 444; Шелов Д.Б. Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры. – Москва, 1972. – С. 302–304.

⁵ Кругликова И.Т. Боспор III–IV вв. в свете новых археологических исследований // Краткие сообщения Ин-та археологии АН СССР. – Вып. 105. – 1965. – С. 8.

⁶ Кругликова И.Т. Культура Боспора в позднеантичный период // Античное общество. – М., 1967. – С. 16–17.

та вестготську традицію¹), не згадують про сутички готів з боспорцями або підпорядкування ними Боспорського царства. Лише у 276 р., після того, як готи були розгромлені у Малій Азії, боспорський цар Тейран (275–276 – 278–279) довершив розгром тих решток, які повернулися з походу. Боспор та кримські міста знову звернулися до Риму, і з кінця III ст. римські гарнізони знову з'явилися в Херсонесі та інших місцях південного побережжя.

В Криму готи запанували не пізніше третьої чверті III ст. (скарб з 113 римських срібних монет, срібної фібули і скляного виробу, знайдений на р. Качі поблизу с. Долинне в Бахчисарайському районі, містить монети, датовані найпізніше 251 р.). Вважати, що тут перебувала основна їх частина (зокрема, на Керченському півострові)², по меншій мірі, бездоказово. Хоча проникли готи в Крим, напевно, не через Перекоп, а через Керченський півострів³. Тамтешні готи отримали назву трапезитів. Готи практично не зачепили аланів в Донецькому Кряжі, а в Криму вони, скоріше всього, обмежилися степовою частиною, потіснивши іраномовних сарматів ближче до гір⁴. На південному побережжі продовжували функціонувати грецькі міста⁵. Що стосується падіння Неаполя Скіфського, то тут важко стверджувати, що це відбулося в результаті готського вторгнення. Скоріше, до повної руйнації цього центру причетні гунні⁶.

В Приазов'ї готи перемістили сарматські масиви (не зачепивши їх в Донецькому Кряжі); напевно, під їх впливом савари переселилися далі на

¹ Diesner H.J. Isidor von Sevilla und das westgotische Spanien. – Berlin, 1977. – S. 17–21.

² Wolfram H. Geschichte der Goten. – München, 1979. – S. 10.

³ Буданова В.П. Продвижение готов в Северном Причерноморье и на Балканах в III в. (по данным письменных источников) // Вестник древней истории. – 1982. – № 2. – С. 155–174; Ее же. Контакты готов с племенами *barbaricum solum* и ранневизантийской империей // Византийская цивилизация в освещении российских ученых 1947–1991. – М., 1999. – С. 84–95; Ее же. Варварский мир эпохи Великого переселения народов. – М., 2000.

⁴ Васильев А.А. Готы в Крыму. Ранняя пора христианства и эпоха переселения народов // Известия Государственной академии истории материальной культуры. – Вып. 1. – 1921. – С. 247–326; Его же. Готы в Крыму // Там же. – Вып. 2. – 1927. – С. 179–282.

⁵ Tomaschek W. Die Goten in Taurien. – Wien, 1881; Braun F. Die letzten Schicksale der Krimgoten. – S.–P., 1890; Svennung J. Zur Geschichte des Goticismus. – Stockholm, 1967. – S. 28–32; Lönnroth E. Die Goten in der modernen kritischen Geschichtsauffassung // Studia Gotica. – Stockholm, 1972. – S. 58–62.

⁶ Шульц П.Н., Головкина В.А. Неаполь скифский // По следам древних культур. – М.–Л., 1051.

Готи на землях нинішньої України

північ. Таке ж переміщення, очевидно, відбулося в Криму, де частина місцевого населення відійшла в гори. У мовному відношенні до кримського конгломерату приєднався германський субстрат. Але і надалі в Криму основними залишилися іраномовні масиви. Для більш детальної конкретизації бракує джерельного матеріалу.

Під натиском гунів основна маса готів (вестготів і остготів) перемістилася за Дунай. Вестготи далі дійшли до Іспанії, а остготи – до Італії, де утворили свої королівства¹. Та частина готів, яка залишилася в Криму, підпала під зверхність гунів. Вона разом з аланами відійшла у гірський Крим, де вже були готські поселення з другої половини III ст. Причому кримські гірські готи, схоже, не прийняли аріанської проповіді єпископа Ульфїлі і залишилися православними ортодоксами (у 325 р. на I Вселенському соборі готський єпископ Феофіл підписав нікейський символ віри). Готи разом з аланами отримали дозвіл розселитися на підступах до Херсонеса. В гірському Криму гото-аланські поселення почали перемішуватися. Так, при археологічних розкопках біля сіл Скалистого і Лучистого знайдені готська зброя і аланська кераміка.

У Північному Причорномор'ї, на Нижньому Дніпрі, Дністрі та Дунаї готів не залишилося, відлами аланів (окрім Криму) залишилися в Донецькому кряжі та на Північному Кавказі. Знелюднів також степовий Крим, звідки іраномовне та германське населення перейшло в гірську частину або помандрувало з гунами на захід.

Частина гунів, що залишила Паннонію після битви при Недао (454 р.), повернулася у Північне Причорномор'я та в Крим, де розселилася на території степового Криму і колишніх землях Боспорського царства. При цьому рештки готів і аланів відійшли ще далі в гори та на Таманський півострів. Готські могильники цього періоду знайдені на схилі гір Чатир-Даг, біля Харакса, Чорної ріки. Гунське королівство в Східному Криму деякий час залишалося потужною мілітарною державою, бо у 464 р. візантійський василевс Юстин посилав патрикія Проба на Боспор до короля гунів Зілігда з пропозицією військового союзу проти Персії. До кінця IV ст. гуни довершили руйнацію грецьких полісів на кримському побережжі. Вцілів лише Херсонес, але вже як опорний пункт Візантії. У 488 р. Візантія відновила кам'яні стіни, розрушені землетрусом, і послила свій гарнізон. З приходом василевса Юстиніана I у 527 р. почалося відродження грецьких міст вже як візантійських

¹ Корсунский А.Р., Гюнтер Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств (до середины VI в.). – М., 1984. – С. 30–70, 105–116, 166–190.

і будівництво потужних фортець¹. Васалами імперії стали кримські готи і алани. У 529 р. гунський король Грод прибув до двору Юстиніана I, визнав себе васалом і був поставлений правителем Боспору. Грод охрестився у візантійській столиці і, повернувшись на Боспор, наказав перелити статуї місцевих богів на монети. Його противники на чолі з братом Муагером підняли бунт і вбили Грода. Тоді візантійські війська прогнали рештки гунів з Криму.

Декларуючи відновлення Боспорського царства, Юстиніан дозволив коронувати боспорським царем нащадка попередньої династії Тіберія Юлія Діуптуна. На Боспор повернулися готи. Реальна влада зосередилася в руках комеса Евксінського Понту Іоанна та командирів найманих готських військ Годілі і Вадурія. Боспорське царство трансформувалося у візантійський округ. За наказом Юстиніана в Алустоні (Алушті), Горзувитах (Гурзуфі), Сімболоні (Балаклаві) та Судаку були споруджені кам'яні фортеці, значно посилено укріплення Херсонесу та Боспору².

Готи утворили країну Дорі (Дорос) з центром у Мангулі. Вони залишалися васалами Візантії, виступаючи на її стороні, «коли ромеї (візантійці. – Л. В.) йшли на своїх ворогів, кожного разу, коли василевсу було це потрібно. Вони досягають чисельністю населення до трьох тисяч бійців, у військовій справі

¹ Вус О.В. Армія Візантійської імперії в добу Юстиніана I // Військово-науковий вісник. – Вип.5. – Львів, 2002. – С. 28–42; Його ж. Фортифікаційна практика Візантійської імперії в гірському Криму. «Довгі стіни» Юстиніана I // Народознавчі зошити: Інститут народознавства НАНУ. – Львів, 2002. – Зошит 3–4 (45–46). – С. 253–262; Його ж. Приморські фортеці Візантійської імперії у Південному Криму // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І.Франка. – Вип. 5–6. – Львів, 2003. – С. 3–41; Його ж. Військово-інженерний аспект відновлення praetentura imperii Юстиніаном I у Південному Криму (VI ст.) // Військово-науковий вісник. – Вип. 6. – Львів, 2004. – С. 43–60; Його ж. Гідротехнічні оборонні комплекси VI ст. у візантійській фортеці Кирк-Ор (Чуфут-Кале) // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре / II Судакская международная конференция. – Киев–Судак, 2004. – С. 40–50; Его же. Византийская армия – основной инструмент восстановления Orbis Romanus в эпоху Юстиниана I (527–565 гг.) // Кондаковские чтения. – Вып. 1: Проблемы культурной преемственности. – Белгород, 2005. – С. 130–148; Його ж. Візантійська військова присутність на Європейському та Азійському Боспорі в VI ст. Інженерне прикриття протоки Боспор Кіммерійський // Військово-науковий вісник. – Вип. 8. – Львів, 2006. – С. 35–51; Його ж. Утворення окремого прикордонного округу (дукату) Візантії у Тавриці в другій половині VI ст. // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре / III Судакская международная конференция. – Киев–Судак, 2006. – С. 64–69.

² Браун Ф. Судьба крымских готов. – СПб., 1890.

Готи на землях нинішньої України

вони чудові, і у землеробстві, яким вони займаються власними руками, вони достатньо вправні; гостинні вони більше всіх людей. Сама область Дорі лежить на підвищенні, але вона не кам'яниста і не суха, напроти, земля дуже добра і приносить найкращі плоди. В цій країні василевс не збудував ніде ні міста, ні фортеці, так як ці люди не терплять бути ув'язненими в яких би то не було стінах, а більше всього люблять вони завжди жити в полях. Так як здавалося, що їх місцевість легко доступна для нападу ворогів, то василевс укріпив всі місця, де можна було пройти ворогам, довгими стінами і таким чином зберіг готів від побоювання за вторгнення в їх країну ворогів»¹. Візантіїці допомогли звести укріплення, які прикривали всі проходи в Доросі (Дорі): на плато Мангупа, сусіднього Ескі-Кермена (в Мангупі та Ескі-Кермені тоді ж були зведені християнські базиліки), над р.Бельбек на плато Сюреньського мису, звідки можна було контролювати один з найбільш важливих гірських проходів другої гряди Кримських гір, та на плато Чуфут-кале на межі з степом². Ці заходи виявилися своєчасними. В степовому Криму залишалися нечисленні залишки гунів та інші відлами, які мігрували з ними. А вже невдовзі цей простір заповнили нові племена (послідовно змінюючи одне одного і поглинаючи залишені масиви, в Крим проникали тюркомовні булгари, авари та хазари).

В Криму було на той час п'ять християнських епархій – Боспорська, Херсонська, Сугдейська, Готська і Фульська. Готська епархія отримала статус митрополії³. В самій Візантійській імперії почалося гоніння на монахів і шанувальників ікон. За таких умов останні потягнулися до Криму з усієї Візантії. Місцева візантійська влада не мала сил проводити послідовну іконоборчу політику. До кінця VIII ст. втікачі-монахи в гірському Криму (між хазарськими та візантійськими володіннями) створили печерні монастирі з храмами (монастир Апостолів на східному схилі Аю-Дагу, монастирі в Інкермані, в околицях Білогорська, біля села Тернівки, Успенський монастир у Чуфут-Кале, монастирі Качі-Кольон, Чілтер-Коба, базилика на горбі Тепсень в Коктебелі). В гірському Криму вирости цілі «печерні міста» – Дорос-Мангуп, Кирк-Ор (Чуфут-Кале), Каламита (Інкерман), Бакла, Тепе-Кермен, Ескі-Кермен, Киз-Кермен.

Спроби хазарів повністю підпорядкувати не лише перехідну гірську зону, але й весь південний Крим (на побережжя вони вийшли не тільки на Керченському півострові, й в районі Коктебеля та Аю-Дага) нашоувхнулися на

¹ Прокопий Кесарійський. О постройках. – III, 7 // Вестник древней истории. – 1939. – № 4 (9). – С. 246.

² Якобсон А.Л. Крым в средние века. – М., 1973. – С. 11.

³ Кулаковский Ю. К истории Готской епархии в Крыму в VIII веке // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1898. – Кн. 2. – С. 172–202.

спротив греків, до яких долучилися алани та готи. Археологи зафіксували відлуння цієї боротьби у другій половині VIII ст.: сліди пожеж і розорень в більшості поселень передгірського Криму і південного берегу. Рівночасно в горах з'явилися нові поселення там, де досі їх не було. У 787 р. християнське населення Південного Криму (в основному готи та алани), очолене єпископом Готської єпархії Іоанном, підняло повстання і визволило від хазарів центр Кримської Готії Дорос-Мангуп¹. Хазари прислали каральні сили і до 791 р. придушили повстання. Єпископ емігрував у Візантію, але готи не змирилися з поразкою. До 830 р. їх землі остаточно перейшли під візантійську зверхність.

Хазарську гегемонію в Криму змінила гегемонія печенізька. Готи відстояли разом з Херсонесом гірську частину півострова. Візантія старалася домовлятися з печенізькими ханами. В XI ст. запанували половці. Кримські печеніги, які кочували у степовому Криму від Сурожа (Судака) до Херсонеса, там і залишилися. Їх мова, як писала Анна Комнена, була дуже близькою до половецької². Це дозволило їм в наступний період злитися з половецьким масивом.

Готи, які збереглися у гірській частині Криму, разом з тутешніми аланами, частиною грецького населення, яке відійшло в гори з району Судака, утворили своє окреме князівство. У 1140 р. з Трапезунду в Херсонес був засланий візантійський чиновник Костянтин Гаврас з вірменського аристократичного роду. Його звинувачували у спробі організувати в Трапезунді окреме князівство. Свій задум, він реалізував в Криму, створивши **князівство Феодоро** з центром у Мангупі. До кінця століття, скориставшись з ослаблення Візантії, Гавраси поширили володіння Феодоро по чорноморському побережжю від Балаклави до Алушти, а на півночі – до ріки Качі. Готська фортеця Мангуп біля мису Тешклі-Бурун брала свої початки з III–IV ст., її укріплення почали зводити ще у V ст. В XII–XIII ст. місто перетворилося у значний економічний і політичний центр. Фортецю Мангуп захищали потужні стіни і вежі. В місті знаходився двоповерховий князівський палац (40 x 35 м) та кілька храмів (найбільший з них 31,5 x 26,2 м)³.

Все князівство Феодоро вкрилося потужними замками. Поблизу замку Фуна (збудованого біля підніжжя Демерджі недалеко від Алушти), де

¹ Мошин В.А. Готская епархия в Хазарии в VIII в. // Труды IV съезда русских академических организаций за границей. – Т. 1. – Белград, 1929; Тиханова М.А. Дорос–Феодоро в истории средневекового Крыма [МИА. – № 34]. – М., 1953.

² Комнена А. Алексиада. – М., 1965. – С. 237.

³ Суров Е.Г. Княжеский дворец на плато Мангуп–Кале // Средневековые древности Восточной Европы. Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – № 129. – М., 1972. – С. 96–108.

Готи на землях нинішньої України

знаходилося родове гніздо Гаврасів, виросло ціле місто. Князівство Феодоро мало вихід до моря через Алушту та Чембало (Балаклаву).

Але ситуація на чорноморському побережжі змінилася. Дві італійські морські торговельні республіки Генуя і Венеція, змагаючися за гегемонію у морській торгівлі на Середземномор'ї, не могли обминути своєю увагою Візантію, куди сходилися шляхи східної торгівлі. Взявши активну участь у хрестових походах, обидві республіки намагалися використати кожен крок хрестоносців для розширення сітки своїх факторій і забезпечення їх відповідними привілеями. Венеція першою прорвалася на Чорне море і уже на початку XII ст. отримала факторії на південному побережжі Криму. Але Генуя, вміло використовуючи проблеми візантійських василевсів, невдовзі монополізувала торгівлю чорноморських портів з Заходом. У 1169 р. василевс Мануїл I Комнен надав генуезцям виключні права на Чорному морі. У 1192 р. василевс Ісаак Ангел підтвердив ці права. Вона втратила свої кримські факторії, зберігши свого консула тільки в Сугдеї (Судаку). Венеція пробувала перехопити ініціативу, скориставшись своєю участю у здобутті Константинополя у 1204 р. та утворенні Латинської імперії, але все кримське побережжя опинилося під протекторатом не Константинополя, а Трапезунду, де правили Комнени, а потім конійські султани.

В середині XIII ст. Генуя отримала від золотоординського улусбека Криму, зацікавленого в розвитку торгівлі, Феодосію, де на той час практично згасало життя. Місто було перейменовано у Кафу, яка стала головною генуезькою торговельною факторією. У 1261 р. Візантія, яка відроджувалася після ліквідації Латинської імперії, підтвердила давні угоди з Генуею і передала республіці частину кримського побережжя з центром у Кафі, а також право виключної торгівлі на Чорному морі¹. Почалося укріплення і розбудова міста. Венеція пробувала відновити хоча би свою присутність на Чорному морі, що привело до війни з Генуею, яка розпочалася у 1292 р. і завершилася у 1299 р. підписанням «вічного миру». За цим миром Генуя визнавалася монополістом в Криму та Північному Причорномор'ї².

Конкуренція Кафи заважала володарю Причорноморського улусу Ногаю – йому вигідніше було пропустити всю чорноморську торгівлю через Білгород та Ісакчі в дельті Дунаю. Загибель внука Ногая Кара-Кібіяка, підступно вбитого у 1298 р. у Кафі, де він збирав данину, викликала каральний похід Ногая в Крим. У 1299 р. Кафу було здобуто і зруйновано. Однак генуезці виявилися везучими. Ногай зруйнував остаточно Херсонес та Судак, позбавивши їх

¹ Скржинская Е.Ч. Генуезцы и Константинополь // Византийский Временник. – Т. 1. – М., 1947. – С. 233.

² Hryshko R. Z Genui nad Morze Czarne. – Kraków, 2001.

головних конкурентів. В наступному році він загинув у боротьбі з Тохтою, який надовго зав'яз у Нижньому Подунав'ї, увійшовши в протистояння з нащадками Ногая. Через Крим спрямувався основний потік західної торгівлі всієї Монгольської імперії: від Ханбалика (Пекіна) і Корей, включаючи всю Середню Азію і Дешт-і-Кипчак. Генуя досить швидко відновила свої факторії і почала будувати кам'яні укріплення в Кафі. Тохта у 1307 р. знову здобув місто, але генуезці відразу повернулися туди і завершили будівництво кам'яних укріплень¹.

Венеція також не залишилася стороннім спостерігачем. На місці давнього Танаїсу в гирлі Дону в XIII ст. вона заложила свою факторію Тану. За миром 1299 р. ця факторія перейшла до Генуї, але венеційці там zostалися і продовжували відігравати провідну роль. Зрештою генуезці змушені були змиритися з їх присутністю і розділити управління містом та витрати на його укріплення². Через Тану Венеція не тільки отримала прямий вихід на східний ринок, але й встановила прямі контакти з золотоординськими ханами³. У 1344–1345 рр. хан Джанибек послав свої війська на Кафу. Однак місто вже мало потужні кам'яні укріплення і вистояло. Джанибек вирішив, що вигідніше домовитися з обома республіками, підігріваючи їх конкуренцію. У 1347 р. він підтвердив Генуї її володіння на півострові і надав Венеції право торгівлі в Солхаті та інших містах степового Криму. У 1358 р. Венеція отримала навіть Судак, перейменувавши його в Солдайю. Така ситуація була не вигідною для князівства Феодоро, яке відривалося від основних торговельних шляхів.

Боротьба за владу в Золотій Орді розв'язала руки італійським республікам. Водночас з новою силою вибухнуло їх суперництво. Сильнішою знову виявилася Генуя. У 1357 р. генуезці захопили Балаклаву, а у липні 1365 р. здобули Солдайю⁴. Невдовзі все кримське побережжя від Чембало (Балаклави) до Боспоро (Керчі) стало належати Генуї. Розгорнулося величезне кам'яне будівництво, відновлювалися укріплення та міста. У 1380 р. Тохтамиш визнав за Генуею захоплені володіння. Було утворено «капітанство Готії» з центром у Кафі, куди ввійшли також Солдайя, Луста (Алушта), Партеніте (Партеніти), Горзоуїум (Гурзуф), Сикита (Нікіта), Ялта, Оріанда, Музахорі (Місхор), Лупіко

¹ Гольдшмидт И. Каффа – генуэзская колония в Крыму в конце XIII – первой половине XV вв. – М., 1952.

² Heyd W. Historie du commerce du Levant au moyen âge. – Vol. 1–2. – Leipzig, 1936.

³ Ковалевский М.М. К ранней истории Азова: Венецианская и генуэзская колонии в Танае в XIV веке // Труды XII археологического съезда в Харькове. 1902. – Т. 2. – М., 1905. – С. 109–174.

⁴ Милицын С. А. Очерки истории Суружа IX–XV веков. – Симферополь, 1955.

Готи на землях нинішньої України

(Алупка) і Форі (Форос)¹. Значну частину населення цієї території склали готи та вірмени. Але тепер Генуя намагалася позбавити виходу до моря князівство Феодоро².

Чорноморські колонії процвітали. Золота Орда збувала тут рабів (вивезені з Криму невольники вигідно продавалися на ринках Італії³) і всі степові товари, продовжувалося соління риби, особливо осетрових, йшли товари з Китаю та Індії, хутра з підвладних Орді руських князівств. Генуя збувала тут європейські вироби, перш за все сукна і тканини, предмети розкоші, вироби з металу⁴. Прямий шлях із Львова через Тавань на Крим і Кафу існував вже у XIII ст.⁵ У 1444 р. Львів закріпив право торгівлі східними товарами, і тісні контакти з Кримом та чорноморськими колоніями стали для нього пріоритетними⁶. Через Львів Кафа була з'єднана з Польщею та німецькими землями⁷. Не менш активними були торговельні контакти Кафи з Київським князівством, особливо в часи правління Ольгердовичів у XV ст.⁸ Князівство Феодоро також намагалася утримувати зв'язки з Києвом, Львовом та Молдовою. Але

¹ Брун Ф.К. О поселениях итальянских в Газарии: Топографические и исторические заметки // Черноморье: Сборник исследований по исторической географии Южной России Ф. Бруна (1852–1877). – Ч. 1. – Одесса, 1879. – С. 189–240; Его же. Итальянские поселения на южном берегу Крыма. – Киев, 1897.

² Андреев А. Каффа и Феодоро. – Симферополь, 1990.

³ Лучицкий И.В. Рабство и русские рабы во Флоренции в XIV и XV вв. – Киев, 1866.

⁴ Małowist M. Bałtyk i Morze Czarne w handlu średniowiecznym. // Jantar. – Т. 1. – Warszawa, 1937. – S. 443–496; Id. Uwaga o roli kapitału kupieckiego w Europie Wschodniej w późnym średniowieczu // Przegląd Historyczny. – Т. 50. – Warszawa, 1956. – S. 220–231; Id. Wschód a Zachód Europy w XIII–XIV wieku. Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych. – Warszawa, 1973. – S. 205.

⁵ Hartleb K. Lwów na szlaku czarnomorsko-baltickem. // Przegląd Krajoznawczy. – Т. 2. – Warszawa, 1938. – S. 157–209; Котляр М.Ф. Галицька Русь у другій половині XIV – першій чверті XV ст. – К., 1968. – С. 115.

⁶ Wyrozumski J. Les contacts commerciaux de la Petite Pologne au XIV–e siècle // Urbs – Provincia – Orbis. Contributiones ad historiam contactuum civitatum Carpathicarum in honorem O.R. Halaga. – Košice, 1993. – P. 35.

⁷ Lewicki S. Drogi handlowe Polski w wiekach średnich // Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie. – Т. 11. – Kraków, 1906. – S. 52–105; Górka O. Zagadnienie czarnomorskie w polityce polskiego średniowiecza. – Cz. 1: 1359–1450 // Przegląd Historyczny. – Т. 30. – Warszawa, 1932. – S. 325–391.

⁸ Войтович Л.В. Торговля і торговельні шляхи // Історія української культури: У 5 т. – Т. 2. – К., 2001. – С. 87.

витримати конкуренцію з генуезькими колоніями йому явно було не під силу. Цілі флотилії генуезьких парусників-нав (довжина до тридцяти метрів, ширина – до дванадцяти, осадка – шість метрів, вантажопідйомність – до 500 тонн) щоліта відбували навігації до Криму¹.

У 1357 р. Генуя взагалі вирішила усунути князівство Феодоро з чорноморської торгівлі, відібравши у феодоритів Чембало. Алушта запустила, і єдиним морським портом залишилася Авліта в гирлі р. Чорної. У 1427 р. за князя Олексія I на місці печерного міста Інкермана була зведена фортеця Каламіта для захисту Авліти. У 1433 р. Олексій I здобув Чембало. Це стало сильним ударом по інтересах Генуї. Прибулий генуезький флот висадив десант у 1434 р. і повернув Чембало. В полон потрапив навіть спадкоємець Олексія I княжич Олексій. Війська Генуї захопили і спалили фортецю Каламіта, ліквідувавши порт Авліта. Але феодорити невдовзі відбудували фортецю і відновили морську торгівлю, минаючи генуезькі колонії².

В князівстві Феодоро правили після Костянтина Гавраса його нащадки Василь (XIV ст.), Дмитрій (кінець XIV ст.), Стефан (початок XV ст.), Олексій I (до 1425–1434), Олексій II (1434–?), [Улу-бей?] (?–1471), Ісаак (1471–1474), Олександр (1475). Правителі Феодоро відчайдушно балансували між сильнішими сусідами, намагаючись знайти підтримку у Київського, Московського чи Молдавського князівств. Сестра князя Ісаака Марія 14 вересня 1472 р. вийшла за господаря Молдови Стефана III Великого³. Вона померла 19 грудня 1477 р.⁴ З дочкою князя Ісаака мав одружитися старший син

¹ Карпов С.П. Торговля итальянских республик в Северном Причерноморье в XIII–XV в. – Москва, 1982.; Его же. Итальянская торговля в Трапезунде и ее воздействие на экономику поздневизантийского города // Византийский Временник. – Т. 44. – 1983. – С. 81–84; Его же. Налогообложение итальянской торговли и объем товарооборота в городах Южного и Юго–Восточного Причерноморья (XIV – середина XV в.) // Византийский Временник. – Т. 47. – 1986. – С.17–23; Его же. Контракт коменды в итальянской торговле в Южном Причерноморье (XIII–XV в.) // Византийский Временник. – Т. 48. – 1987. – С. 23–32; Его же. Кредит в системе итальянской торговли в Южном Причерноморье (XIII–XV в.) // Византийский Временник. – Т. 49. – 1988. – С. 40–49; Его же. О торговых привилегиях морских республик в Трапезундской империи // Византийский Временник. – Т. 51.– 1990. – С. 23–31; Еманов А. И. Система торговых связей Кафы в XIII–XV в. – М., 1986.

² Бертъе–Делагард А.Л. Каламита и Феодоро // Известия Таврической ученой архивной комиссии – Вып. 55. – Симферополь, 1918; Его же. Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде. – Вып. 57. – Симферополь, 1920.

³ Славяно–молдавские летописи XV–XVI вв. – М., 1976. – С. 27.

⁴ Там же. – С. 29.

московського князя Іван Іванович Молодий. Вони навчилися знаходити компроміси з ординськими володарями Криму і протрималися кілька століть¹.

Князівству Феодоро вдалося уникнути важких ударів, які нанесли генуезьким торговельним колоніям в Криму війська Тимура (1395 р.)² та Єдігея (1399 р.). Однак генуезькі колонії зуміли швидко відновитися. На кінець XIV ст. Кафа була найбільшим містом на Чорному морі з населенням більше 70 тис.³ Крім торгівлі значна частина населення займалася ремеслом⁴. Місто було обнесене 12-метровими стінами з 26 вежами⁵. Потужні кам'яні фортеці були споруджені в Солдайї, Боспоро та Чембало⁶. Венеціанці зберегли за собою тільки позиції в Тані та невеличку факторію в Провато на кримському побережжі (бухта Провато поблизу Коктебеля, нині селище Орджонікідзе, була зв'язана сухопутним шляхом з Солхатом, населялася вона греками та вірменами, які у XIV ст. заснували тут монастир; 21 липня 1356 р. сюди зайшло перше венеційське судно, у 1358 р. Бердибек дарував Провато Венеції, а кримський улусбек Кутлуг-Тимур в листі до дожа схвально відізвався щодо заснування факторії, але до кінця XIV ст. Генуя витіснила звідти венеційців)⁷.

¹ Байер Х.–Ф. История крымских готів как интерпретация Сказания Матфея о городе Феодоро. – Екатеринбург, 2001; Малицкий Н.В. Заметки по эпиграфике Мангупа. – Л., 1933; Тиханова М.А. Дорос–Феодоро в истории средневекового Крыма // Материалы по археологии Юго–Западного Крыма (Херсонес, Мангуп). (МИА. – № 34). – М.–Л., 1953. – С. 319–333; Веймарн Е.В. Во владениях «господ Феодоро»: История Мангупского княжества// Дорогой тысячелетий: Экскурсии по средневековому Крыму. – Симферополь, 1966. – С. 119–132; Домбровский О.И., Махнева О.А., Столица Феодоритов. – Симферополь, 1973; Талис Д.Л. Оборонительные сооружения Юго–Западной Таврики как исторический источник // Археологические исследования на юге Восточной Европы: Сб. науч. статей. – М., 1974. – С. 89–113, 153–168; Бармина Н.И. Историческое место Мангупской базилики в христианской архитектуре Таврики: Автореф. дис... канд. ист. наук. – М., 1983; Пиоро И.С. Крымская Готия: Очерки этнической истории населения Крыма в позднеантичный период и раннее средневековье. – Киев, 1990.

² Małowist M. Tamerlan i jego czasy. – Kraków, 1985. – S. 275.

³ Яковсон А.Л. Крым в средние века. – М., 1973. – С. 110–124.

⁴ Мурзакевич И. Некоторые данные о ремесленном производстве в Каффе в XIII–XV вв. – СПб., 1904.

⁵ Барабанов О. Укрепления средневековой Каффы // Феодалная Таврика. – Киев, 1974. – С. 211–219.

⁶ Секиринский С.А. Кафа. Солдайя. Чембало // Дорогой тысячелетий. – Симферополь, 1966. – С. 149–169.

⁷ Карпов С.П. Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII–XV. Проблемы торговли. – М., 1990.

В кримських колоніях італійці складали меншість. В Кафі у 1308 р. їх було всього біля 300 чол., у 1475 р. не більше 1 тис. на 70 тис. населення¹, яке переважно, як і у попередні періоди, становили вірмени, греки, готи та алани². Міжконфесійні та міжетнічні стосунки залишалися напруженими, а громади замкненими³.

Падіння Константинополя у 1453 р. поставило італійські колонії і князівство Феодоро на грань катастрофи. До цього долучилася і чергова криза у самій Генуї. Митрополія не могла допомогти своїм колоніям, які перейшли до банку св. Георгія⁴. Вже у 1454 р. кримський хан Хаджі-Гірей, який боровся за владу у Золотій Орді, пішов на угоду з турками і здійснив спробу завадити морській торгівлі колоній. Хан завів навіть власний флот. Його фуси (галери), як доповідав консул Кафи в Геную 11 вересня 1454 р., самі почали перевозити товари і рабів до Константинополя⁵. У липні 1456 р. до Кафи підійшов турецький флот з 56 галер-бірем і висадив десант. Одночасно місто блокував з суші 6-тисячний загін Хаджі-Гірея. Кафа мусила погодитися на виплату данини татарам і туркам⁶. Татари тим часом активно почали витіснити з Нижнього Придніпров'я литовських васалів, заложивши там фортеці Кизикермен і Джанкермен. Хаджі-Гірей, який спирався на литовську допомогу в боротьбі з ханами Великої Орди, в подальшому спрямував свою активність на Дон і в сторону Московського князівства. По його смерті у 1466 р. розгорілася боротьба між синами. Влада колоній втрутилася в цю боротьбу. Невдовзі Нур-Девлет був ув'язнений в консульському замку Солодайї. У 1468 р. хан Менглі-Гірей уклав мирну угоду з Кафою. Але у 1474 р. кримське військо було розбите ханом Великої Орди Ахматом. Менглі-Гірей втік в Мангуп, де його поспішили ув'язнити. Ахмат віддав Крим синові

¹ Якобсон А.Л. Крым в средние века. – М., 1973. – С. 114.

² Зевакин Е., Пенчко Н. Из истории социальных отношений в генуэзских колониях Северного Причерноморья в XV в. // Исторические записки. – Т. 3. – М., 1937. – С. 72–129.

³ Фоменко И. Этноконфессиональные конфликты в генуэзских колониях Крыма и Северного Причерноморья // Феодалная Таврика. – Киев, 1974. – С. 212–214.

⁴ Ковалевский М.М. Юридический быт генуэзских колоний на Черном море во второй половине XV в. // Сб. статей по истории права, посвященный М.Ф.Владимирскому-Буданову. – СПб., 1904. – С. 195–228; Колли Л.П. Кафа в период владения ею Банком св.Георгия // Известия Таврической ученой археографической комиссии. – № 47. – 1912. – С. 75–113; Данилова Е. Каффа в начале второй половины XV в. // Феодалная Таврика. – Киев, 1974.

⁵ Колли Л.П. Хаджи Герай и его политика (по генуэзским источникам). Взгляд на сношения Кафы с татарами в XV в. // Известия Таврической ученой археографической комиссии. – № 50. – 1913. – С. 99–140.

⁶ Волков М. Четыре года города Кафы: 1453,1454,1455,1456 // Записки Одесского Об-ва истории и древностей. – Т. 8. – Одесса, 1872. – С. 111–144.

Джанібеку. Це викликало спротив впливових кримських беїв Ширинів. Їх глава Емінек звернувся до Туреччини, апелюючи до союзної угоди 1454 р. та обіцяючи за відновлення Кримського ханства передати султанові Таманський півострів та кримські колонії італійців. 31 травня 1475 р. на рейді Кафи з'явилися турецька ескадра під командуванням великого візиря Кедук-паші, який висадив десант. З суші місто блокували татари Емінека. 5 червня Кафа здалася¹. Турки здобули штурмом Солдайю² і окупували причорноморські колонії. В липні 1475 р. Менглі-Гірей був випущений з ув'язнення і відновлений на престолі вже як турецький васал. Тану, яку також у 1395 р. зруйнував Тамерлан і відновили венеційці у 1400 р., турки здобули в ході літньої кампанії 1475 р.³.

До кінця року потужна османська армія, добре озброєна артилерією та іншою вогнепальною зброєю, здобула Мангуп та інші замки. Князівство Феодоро було ліквідовано. Значну частину населення (готів та аланів) знищено. Турки утворили султанський санджак з центром у Кефі (як вони перейменували Кафу) у складі Кефинського, Мангупського, Судакського та Єникальського (Керченського) кадиліків. В Кефі залишився турецький гарнізон. Більшість італійців виїхала, хоча віротерпимі турки та татари не закривали православних та католицьких храмів і монастирів. Ті рештки готів та аланів, які вціліли, продовжували жити в турецькій та татарській частинах Криму до завоювання його Росією, зберігаючи свою мову та самобутність. В приморських містах вони мешкали окремими замкненими готськими, вірменськими та грецькими общинами. У XVIII ст. в Криму залишалось ще 52 християнських села, частина яких були готськими⁴. До кінця XVIII ст. між столицею кримських ханів Бахчисараєм та Чуфут-Кале, майже примикаючи до обох, продовжувало існувати християнське місто Маріамполь, де основним населенням були греки, алани та готи. Після ліквідації Кримського ханства намісник Новоросії князь Г.Потьомкін переселив греків, аланів і готів з Маріамполя та Чуфут-Кале у Приазов'я, де вони заснували нове місто Маріуполь. Рештки інших кримських готів разом з кримськими греками також були розселені по Новоросії. Можна стверджувати, що в етногенезі кримськотатарського народу християни готи участі не брали, а незначні мовні вкраплення готських слів – наслідок їхнього сусідства та співжиття з половцями та кримськими татарами протягом багатьох століть.

¹ Małowist M. Kaffa – kolonia genueska w Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475. – Kraków, 1947.

² Колли Л.П. Христофоро ди Negro, последний консул Солдаи // Известия Таврической ученой археографической комиссии. – № 38. – 1905. – С. 1–29.

³ Скржинская. Е.Ч. История Таны (XIV–XV вв.) // Барбаро и Контарини о России: К истории итало–русских связей в XV в. – Л., 1971. – С. 29–64.

⁴ Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 50.

ІСТОРІЯ КИЇВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА XIV–XV ст. У СВІТЛІ НОВИХ ДАНИХ

Питання про висвітлення історії Київщини часів литовської політичної зверхності у сучасному українському історієписанні слід розглядати контекстно – у прямому зв'язку із нинішнім станом вітчизняної литуаністики. Він, поза сумнівом, успадкований від радянської історіографії, що у ній історія українських земель як складової Великого князівства Литовського ігнорувалась і спримітизовувалась¹. Однак і після здобуття Україною державної незалежності та зміни панівної історичної парадигми ситуація не зазнала кардинальних зрушень. На відміну від білорусів, чие національне відродження на зламі 1980–1990-х років ґрунтувалося на спадщині литовської доби, для українців своєрідним «золотим віком» стали пізніші, козацькі, часи, а саме козацтво перетворилося на наріжний камінь української ідентичності. І якраз на тлі справжнього буму козакознавчих студій у сучасній науці особливо помітним є практичне занедбання професійними істориками подій XIV–XVI ст.

Можна сказати, що в Україні литовська доба є середньовіччям не тільки хронологічно, а й у класичному, первинному сенсі цього терміну. Адже початково вираз «середні віки» був запроваджений італійськими гуманістами для окреслення часів, які, мовляв, не мали самостійного історичного значення, становлячи лише ланку між Античністю й Новим часом, початок якому поклав Ренесанс, тобто відродження античних традицій. Так і в українській історіографії литовська доба виступає подеколи як синонім суспільного регресу або малозначуща ланка між «вітчизняною Античністю» (часами Київської Русі) та національним відродженням у XVII ст., коли відбувалися «справжні», значущі для України події.

У цьому сенсі симптоматичною є праця, видана нещодавно Інститутом історії України НАНУ – орієнтована на російську аудиторію «История

¹ Докладніше див. у статті: Русина О. Міжконфесійні взаємини й суспільно-політичні рухи XV – початку XVI ст. на теренах України // Український історичний журнал (далі: УІЖ). – 2006. – № 3. – С. 4–16.

Украины» (М., 2008. – 1072 с.), яка, за твердженнями її упорядників, узагальнює «последние достижения отечественной и мировой исторической науки». У цій синтетичній праці розділ I, що в ньому розглянуті Київська Русь і литовська доба, названий, відповідно, «Расцвет и падение Украины-Руси»; при цьому з'ясовується, що «падіння» тривало аж 400 років – від Батієвої навали до часів Богдана Хмельницького.

Звісно, подібний підхід не стимулює інтерес молодих істориків до литовської доби. Немає й позанаукових чинників, які могли б активізувати її дослідження (згадаймо колись популярну ідею Балто-Чорноморської єдності, нині, на жаль, призабуту). До цього додається об'єктивна складність вивчення відповідного джерельного матеріалу, яка відлякує початківців.

Останнє стосується, передовсім, XIV – першої половини XV ст. – періоду, щодо якого нами був свого часу запропонований термін «Темні віки»¹, запозичений з арсеналу англійської історії (хоча там під «Темними віками» розуміють інший хронологічний відтинок: V–XI ст. н.е.). Михайло Грушевський уживав інший вираз – «німі» століття²; та, до яких метафор ми б не вдавалися, фактом залишається те, що ми силкуємося відтворити події тієї доби, оперуючи вкрай мізерними даними. Це є особливо очевидним у контексті історії Київського князівства: попри зусилля окремих істориків, зберігають свою актуальність слова Омеляна Пріцака, котрий наприкінці 1980-х рр. наголосив, що проміжок між серединою XIII та серединою XV ст. залишається найтемнішим в історії регіону³.

Зрозуміло, що головною проблемою на шляху реконструкції тогочасних реалій була й залишається надзвичайна бідність документального та наративного матеріалу; однак нині у пригоді дослідникам стають, з одного боку, новітні здобутки археології, нумізматики, епіграфіки, а, з другого – досягнення сучасного джерелознавства; переоцінюється фахівцями й інформаційний потенціал пізніших за часом писемних пам'яток. Так продукуються нові гіпотези та візії подій XIV–XV ст., які ми й розглянемо у цій публікації.

Серед дискусійних питань, що заслуговують на першочергову увагу, слід особливо виділити проблему трансформації князівської традиції на Київщині у

¹ Темні віки: XIV – перша половина XV ст. / Упор. і авт. передмови О.В. Русина. – К., 1993. – 444 с.

² Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1995. – Т. 5. – Кн. 1. – С. 19.

³ Pritsak O. The Pre-Ashkenazic Jews of Eastern Europe in Relation to the Khazars, the Rus' and the Lithuanians // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective. – Edmonton, 1988. – P. 14. Занотуємо, що майже те саме писав століттям раніше Володимир Антонович (Антонович В.Б. Монографії по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – Т. 1. – С. 223).

передлитовську добу (40-і рр. XIII ст. – 50-і рр. XIV ст.). На наш погляд, цілком слушною є обґрунтована М.С. Грушевським гіпотеза щодо «знекняжіння» цього регіону після Батиевої навали¹, безпосередньо пов'язаного із відсутністю тут власної династії, специфічним статусом Києва як спільної «отчини» Рюриковичів, на яку всі відгалуження цього роду мали формально рівні права.

Відтак, наприкінці XIII ст. Київ, по суті, став нічим. Злам традиційних механізмів, котрі забезпечували функціонування князівської влади у Києві, відбувся через партикуляризацію політичних амбіцій руських князів, яка виразно позначилась ще у 40-х рр. XIII ст., коли, як відомо, і Данило Романович, і Ярослав Всеволодович, посівши київський стіл, «обдержали» його за допомогою своїх намісників. Не з'явився у Києві й їхній наступник – Олександр Ярославич, котрий, отримавши від татар після загибелі батька «Кыев и всю Русьскую землю», з Каракорума повернувся до Новгороду й не заспокоївся доти, доки не відібрав у свого брата Андрія володимирське княжіння (1252 р.) – після чого, за висловом Дж. Феннела, «Київ і вся Південна Русь наче вислизнули з рук правителів Північно-Східної Русі»².

Навряд чи можна визнати переконливими спроби пролонгувати термін існування інституту київського княжіння, а, відтак, і Київської Русі як реального політичного організму посиленням на «стійку літописну традицію», згідно з якою Київ і надалі перебував у руках північно-східних князів³. Насправді йдеться лише про пізній, XVII ст., Густинський літопис, що в ньому

¹ Грушевский М.С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1891. – С. 442, 445–448; Його ж. Історія України-Руси. – Львів, 1905. – Т. 3: До року 1340. – С. 167–171, 176.

² Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. 1200–1304. – М., 1989. – С. 149.

³ Толочко О.П. Коли перестала існувати «Київська Русь»? : Історіографічна доля одного терміну і поняття // Київська старовина. – 1992. – № 6. – С. 15. Порівн.: Ивакин Г.Ю. Киев в XIII–XV веках. – К., 1982. – С. 19; Ричка В. Середньовічна українська держава в історичній схемі Михайла Грушевського та концептуальних вимірах історіографії: проблеми і перспективи // *Rossica: Научные исследования по русистике, украинистике, белорусистике.* – 1997. – № 2. – С. 32; Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. – К., 1997. – С. 8. У літературі останнього часу зустрічаються й радикальніші твердження: «У своїх принципових характеристиках Київська Русь як самобутнє державне утворення, що мало різні фази свого розвитку, не змінилося, можливо, до кінця XV ст.»; «загалом Київська Русь як політичний та культурно-історичний феномен не припиняє свого існування у 1240 р. і доживає до XV ст.» (Ивакин Г.Ю. Историческое развитие Южной Руси и Батыево нашествие // *Русь в XIII веке: Древности темного времени.* – М., 2003. – С. 61, 65).

Олександра Ярославича та його брата й наступника на володимирському великокняжому столі Ярослава Ярославича названо, відповідно, «московським і київським» та «литовським і київським» князями¹.

Абсурдність перших предикатів виразно свідчить не на користь другого; ще більші сумніви породжує вміщена під 1305 р. звістка цього ж літопису про початок князювання у Києві Івана Калита, котрий, як відомо, народився у 1304 р.²

Щоправда, характер цієї згадки і те, що в літописному тексті її синхронізовано із успішним походом Гедиміна на Київ, не зупиняють деяких дослідників, котрі пов'язують її з гіпотетичним зводом литовського князя XIV ст. Володимира Ольгердовича. На думку В. Ставіського, «навесні-влітку 1324 р. Гедиміну вдалося підкорити своїй владі Київ, що, однак, не завершилося включенням Київщини до складу Великого князівства Литовського, а призвело до укладення наприкінці 1324 р. компромісної угоди між Литвою й Ордою стосовно Києва... Густинський літопис містить звістку про те, що одночасно із захопленням Києва Гедиміном «киевское княжение» отримав московський князь, відомий своєю проординською політикою, – Іван Калита... Ця стаття, уміщена під 1305 р., передає реальний факт організації влади над Києвом за угодою 1324 р. ... Стаття про отримання Іваном Калитою «киевского княжения» сягає «Літописця» 1389–1392 рр. митрополита Кипріяна, куди вона потрапила з київського літопису 1385 р. Володимира Ольгердовича й де вона читалася під 1324 р. Причиною її перестановки у «Літописці» під 1305 р. було намагання Кипріяна пояснити проживання поза Києвом митрополита Петра, на авторитет котрого спирався Кипріян у проведенні своєї програми відновлення цілісності Руської землі й загально-руської митрополії під керівництвом Московського князіння»³.

¹ Густынская летопись // Полное собрание русских летописей (далі: ПСРЛ). – СПб., 2003. – Т. 40. – С. 123, 124. Зауважимо, що Р.В. Зотов уважав за можливе інтерпретувати як згадку про Олександра Невського поминання у Любецькому синодику «великого князя Александра Киевского» (Зотов Р.В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – СПб., 1892. – С. 24, 36) – хоча, найвірогідніше, тут йдеться про Олександра (Олелька) Володимировича, котрий займав київський стіл упродовж 1440–1455 рр.

² Густынская летопись. – С. 128.

³ Ставиский В.И. «Киевское княжение» в политике Золотой Орды (первая четверть XIV в.) // Внешняя политика Древней Руси. – М., 1988. – С. 98–99. Див. також: Ставиский В.И. Киев и киевское летописание в XIII в.: Дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1990. – С. 128–132.

Утім, нескладно переконатися, що наявне в Густинському літописі датування Гедимінового походу 1305 р. зумовлене не міркуваннями митрополита Кипріяна, а тим, що його упорядник користувався «Описом Європейської Сарматії» Олександра Гваньїні, у цій частині залежним від ранніх праць Мацея Стрийковського¹. Пізніше, у своїй «Хроніці», той відніс похід Гедиміна на Київ до 1321 р. – що, однак, аж ніяк не додає йому рис достовірності: як свідчить ґрунтовний аналіз джерел, оповідання про цю подію має вповні легендарний характер². Звідси – брак будь-яких ознак литовської присутності на Київщині та Переяславщині у другій чверті XIV ст.; це, до речі, й змусило науковців, які обстоюють історичність Гедимінової виправи, по суті, звести її наслідки нанівець, продукувавши ідею «неповного» завоювання Києва, від якої відштовхується у своїх побудовах В. Ставіський³.

Появу ж у Густинському літописі сюжету про Івана Калиту як київського князя можна пояснити впливом Стрийковського, що в його «Хроніці» міститься доволі сумбурна інформація стосовно гаданого заснування Володимиром Святославичем Володимира-на-Клязьмі: «Той же Володимир збудував замок і місто велике, за його іменем назване Володимиром ... і туди столицю свою переніс з Києва, яка, почавши від того Володимира, тривала аж

¹ Грушевский М.С. Очерк истории Киевской земли. – С. 476. Датування виправ Гедиміна 1304–1305 рр. містять такі праці Стрийковського, як надрукований у 1574 р. «Гонець цноти» (див.: Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси: Сборник материалов и исследований. – СПб., 1907. – С. 173) та написана упродовж 1576–1578 рр. хроніка «Про початки ... народу литовського» (Strykowski M. O początkach, wywodach, dzielnościach ... narodu litewskiego... – Warszawa, 1978. – S. 232). Наразі оминаємо питання про спірність авторства Гваньїні, яке на сьогодні має значну бібліографію (див., зокрема: Дячок О. Проблема авторства «Опису Європейської Сарматії» в історіографії // Осягнення історії. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 251–262).

² Докладніше див.: Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. – К., 2005. – С. 41–54. Прикро, що наші спроби розгорнути дискусію з цього питання наразилися тільки на туманні ремарки: «О.В. Русина в кількох публікаціях зробила спробу спростувати окремі аргументи опонентів концепції В.Б. Антоновича відносно часу і обставин приєднання цих земель (Волині та Київщини – О.Р.) до Литви в часи Гедиміна, не бачачи, мабуть, в цих аргументах певної системи» (Шабульдо Ф.М. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. – К., 1998. – С. 61).

³ Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 30–31. Зауважимо, між іншим, оцінку А. Горським побудов В. Ставіського як таких, що «не підкріплені серйозною аргументацією» (Горский А.А. Русские земли в XIII–XIV веках: Пути политического развития. – М., 1996. – С. 94. – Прим. 20).

до Івана Даниловича, білоруського князя, а той потім з Володимира до Москви столицю переніс»¹. Відомо, що цей карколомний сюжет не викликав сумнівів у київських книжників, котрі цитували його з більшою чи меншою докладністю: якщо упорядник Густинського літопису обмежився короткою ремаркою про заснування Володимира², то в «Синописі» натрапляємо також на звістку про те, що Володимир Святославич «и престол свой царский с Киева принесл» до новозаснованого міста³ (це, до речі, обурило Дмитрія Ростовського, котрий зробив вклейку до «Синопису»: «Стрийковский бредив, а ты побережешь»⁴).

Не менш проблематичними, ніж уявлення про князювання в Києві Івана Калита і синів Ярослава Всеволодовича, є гіпотези про контроль над ним з боку галицько-волинських князів. При цьому, якщо, скажімо, Стрийковський твердив, що «монарх і цар усієї Русі» Данило Галицький спромігся опанувати київський стіл і передав його своєму синові Леву⁵, то деякі сучасні дослідники йдуть далі, зараховуючи до числа київських князів онука Данила, Юрія Львовича⁶.

Порівняно нещодавно, у 2003 р., на сторінках культурологічного часопису «І» серед «документів, які дають змогу по-новому висвітлити даний період», була розглянута «Книга знань про всі королівства, землі та володіння, які є у світі» – анонімний географічний трактат, який дійшов до нас у манускриптах останньої чверті XV століття. Автор книги, про якого відомо лише те, що він народився в Іспанії у 1304 р., подав «заочний» опис тогочасної ойкумени на підставі численних документальних джерел і подорожніх нотаток купців та мандрівників. Для українських науковців цей твір цікавий тим, що містить дані про галицько-волинські землі, які сягають, найвірогідніше, початку XIV ст.

¹ Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Cz. I. – S. 126.

² Густынская летопись. – С. 45.

³ Rothe H. Sinopsis. – S. 226–227.

⁴ Толочко О. «Синопис» з бібліотеки Дмитрія Ростовського // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1998. – Вип. 5. – С. 619.

⁵ Щодо Данила та Лева Даниловича як київських князів та гадану коронацію Данила у Києві (яку Стрийковський «додав» до справжньої, дорогичинської) див.: Strykowski M. Kronika ... – Cz. I. – S. 286, 287, 291, 303, 306, 311.

⁶ Ставиский В.И. «Киевское княжение» в политике Золотой Орды (первая четверть XIV века). – С. 97–98 (дослідник стверджує, що перші півтора десятиліття XIV ст. Київ перебував під контролем галицько-волинських князів, посилаючись на нібито обумовлені цим загальноруські амбіції Юрія I Львовича); Столярова Л.В. Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV веков. – М., 2000. – С. 131.

До них кількаразово зверталися науковці з діаспори (П. Грицак, Р. Климкевич¹), друкуючи у перекладах фрагмент про Львівське королівство: «Залишивши Польське королівство, я прибув до королівства Львів, яке німці називають Лемберг, у якому нараховується п'ять великих міст. Перше називається Львів, друге – Київ, ще одне – Володимир, ще одне – Пінськ, ще одне – Сівер. Відомо, що королівство Львів межує з країною Романією і з королівством Алеманія» (подаємо за електронною версією статті «Чи потрібна королівському місту Львову корона?» з часопису «І»).

Утім, знайомство із англомовним виданням «Книги знань»² унаочнює, що саме таке прочитання наявних у ній топонімів є доволі гіпотетичним (у тексті поруч із Львовом-Лембергом згадуються China, Vasadino, Tinez), а, відтак, інформація про підконтрольність Львову Київщини, Полісся та Сіверщини – сумнівною. Не менше сумнівів викликає й теза про Львів як столицю тодішньої Галицько-Волинської держави, центром якої прийнято вважати Володимир. Утім, варто згадати джерельні відомості про те, що у 1340 р. саме зі Львова польський король Казимир вивіз дорогоцінні реліквії: хрести, княжі корони і трон, зроблений із коштовних матеріалів. Щоправда, далеко не всі науковці довіряють цій звістці. Скептично сприймається й поданий у «Книзі знань» прапор Львівського королівства: зелене полотнище з червоним хрестом³. Вочевидь, наявна у праці іспанського автора інформація про українські землі заслуговує на увагу хіба її інтегрованістю до загальноєвропейського політичного контексту, а не точністю відбитих у ній історико-географічних реалій. У зв'язку з цим хочеться нагадати, що М.С. Грушевський «в теорії» не виключав можливість залежності Києва від Галицько-Волинської держави у першій половині XIV ст. – хоч і зазначав, що «[джерельних] підстав для того нема ніяких, і вся галицько-волинська політика тих часів, [на]скільки можемо мати про неї поняття, звернена фронтом на Захід»⁴.

Поза сумнівом є інше – те, що у другій половині XIII ст. Київщина перебувала, за висловом Платона Карпіні, «під безпосередньою владою татар»⁵,

¹ Див. перевидання його перекладу: Климкевич Р. Львів і Україна в найдавнішому геральдичному творі // Хроніка – 2000. – К., 2000. – Вип. 35–36. – С. 106.

² Book of the Knowledge of All the Kingdoms, Lands, and Lordships. – London, 1912. – Р. 9.

³ Див.: Гречило А. Територіальні символи Галицько-Волинської держави другої половини XIII – початку XIV століть // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССXL. – Львів, 2000. – С. 261–262.

⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 168.

⁵ Путешествия в восточные страны Платона Карпини и Рубрука. – М., 1957. – С. 67–68.

і лише десь на зламі XIII–XIV ст. тут ствердилась власна, путивльська за походженням, князівська династія¹. Невідомо, чи належав до неї єдиний київський князь, знаний з джерел першої половини XIV ст. – Федір, відомий своїм зухвалим нападом на новгородського архієпископа Василя у 1331 р. Водночас нині, як нам здається, можна повністю відкинути думку про родинний зв'язок між Федором Київським і Гедиміном, що набула поширення в історіографії завдяки публікації М.Р. Фасмером і М.Д. Присьолковим так званих «Уривків В.М. Бенешевича з історії руської церкви XIV ст.» Не можна не помітити, що при інтерпретації даних цього «цікавого, але складного джерела» дослідники припустилися багатьох помилок, довільних припущень та перекручень². У літописному ж оповіданні про події 1331 р. безсумнівною є тільки наявність у Києві, поряд із місцевим князем, представника татарської адміністрації³. Очевидно, територіальні межі їх компетенції збігалися – тобто кордони Київської «тьми» були одночасно й кордонами Київського князівства. Ця ситуація могла зберегтись і в другій половині XIV ст., коли Ольгерд, «узявши» Київ під місцевим князем (у Густинському літопису він названий Федором⁴ – але це, гадаємо, ще одна з довільних комбінацій його укладача), посадив тут свого сина Володимира – адже за правління останнього не була ліквідована залежність його володінь від Орди.

Цьому очевидному факту суперечать уявлення про появу у Києві Володимира Ольгердовича внаслідок успішної антиординської кампанії Ольгерда, започаткованої битвою на Синій Воді (найвірогідніше, сучасній Синюсі), яка дедалі частіше трактується як український аналог Куликовської битви. Однак насправді оцінити значення Синьоводської битви дуже непросто, позаяк наявні літописні відомості про цю подію вкрай лапідарні: єдине авторитетне джерело, Рогозький літописець, нотує тільки те,

¹ Докладніше див.: Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. – С. 9–37.

² Там само. – С. 46–50.

³ Зауважимо, що через присутність баскака серед оточення Федора М. Грушевський розглядав цього київського князя лише як «татарського намісника» (Грушевський М. Очерк истории Киевской земли. – С. 469–470); однак це припущення піддав критиці ще П. Голубовський, слушно зазначивши у рецензії на монографію М. Грушевського, що «до всіх найголовніших князів і в усіх областях були приставлені ці ханські чиновники» (Киевская старина. – 1892. – № 9. – С. 438).

⁴ Густынская летопись. – С. 130.

що восени 1362 р. «Ольгерд Синю Воду и Белобережье повоевал»¹, а у синхронних їй польських хроніках немає жодної згадки про боротьбу Ольгерда з татарами. Тож є підстави вважати, що Синьоводська битва була досить незначним епізодом у політичній історії Південно-Західної Русі другої половини XIV ст.: адже сумнівно, що, маючи амбітні плани щодо Москви й одночасно воюючи на півночі та заході, князь Ольгерд міг також змагатися з татарами на півдні. Такий підхід до цієї події є визначальним для польської історичної науки, що серед її представників варто згадати Кучинського, Трайдоса, Тишкевича, Тенговського, Куртику².

Натомість у сучасній українській історіографії існує виразна тенденція до ігнорування висновків польських науковців та до переоцінки Синьоводської битви. Ці гіпертрофовані уявлення ґрунтуються, головню, на «Хроніці» Стрийковського, схильного до усіляких фантазій та ампліфікацій, та на використаних ним білорусько-литовських літописах XV ст., чия тенденційність у трактуванні історії Поділля завжди була очевидною для фахівців. Чільним речником таких поглядів є київський дослідник Ф. Шабульдо, чию позицію (найдокладніше сформульовану у брошурі «Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання» (К., 1998. – 85 с.)) ми неодноразово піддавали критиці³; на жаль, це не спровокувало плідної дискусії.

¹ Рогожский летописец // ПСРЛ. – Пг., 1922. – Т. 15. – Вып. 1. – Ст. 75. Занотуємо новітню спробу розширити коло джерел щодо Синьоводської битви за рахунок даних Ст. Сарницького (Вирський Д. Околиця Ренесансу. – К., 2007. – С. 143. – Прим. 409) – утім, давно запроваджених до наукового обігу (див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 4. – С. 82. – Прим. 3).

² Kuczyński S.M. Sine Wody: (Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 r.) // Idem. Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w. – Warszawa, 1965; Trajdos T. Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386–1434). – Wrocław etc., 1983. – Т. 1. – S. 118–122; Tyszkiewicz J. Tatarzy na Litwie i w Polsce: Studia z dziejów XIII–XVIII w. – Warszawa, 1989. – S. 118; Tegowski J. Małżeństwa Lubarta Giedyminowica // Genealogia. – Т. 6. – Poznań; Wrocław, 1995. – S. 20; Idem. Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku // Teki Krakowskie. – Т. 5. – Kraków, 1997. – S. 158; Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku: Spisy (= Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku: Spisy. – Т. 3. – Zesz. 3). – Kórnik, 1998. – S. 8–9.

³ Див., передовсім: Русина О. Синьоводська «Задонщина»: історична першість чи історіографічний гібрид? // Український гуманітарний огляд далі: УГО). – Вип. 1. – К., 1999. – С. 178–189 (передрук: Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. – С. 314–326).

Для Ф. Шабульдо битва на Синій Воді (у комплексі з хронологічно близьким походом литовців на Коршів¹) сягає ледь не планетарного масштабу. Він воліє не помічати, що шанований ним М. Стрийковський, за спостереженнями фахівців, «не був справжнім істориком у нинішньому розумінні цього слова, бо дбав не так про історичну правду, як про написання свого твору. Маючи кілька джерел ..., він не міг покласти в основу своєї праці первинне, а вибирав їх довільно, що потрапляло під руку»².

З огляду на це не дивно, що на сторінках своєї «Хроніки» Стрийковський фактично подвоїв Синьоводську битву, двічі розповівши про Ольгердів похід на трьох татарських «цариків»: у першому випадку йшлося про виправу вповні історичного Ольгерда (хай і під помилковою датою 1331 р.), у другому – про вигадану особу, Вітовтового воєводу Ольгерда, а саму подію було перенесено на Дон і датовано 1396 р.³ Разом із Ольгердом Стрийковський подвоїв подільського князя Федора Коріатовича (оповідь про якого у білорусько-литовських літописах «сусідить» зі згадкою про Синьоводську битву) і, відтак, констатував: «Поділля двічі у двох Федорів Коріатовичів відбирали»⁴. При цьому польський історіограф однаково докладно описав як першу, реальну, так і другу, цілком «книжну» подію, що постала в історіографії XVI ст. через дефектні списки білорусько-литовських літописів⁵.

Подібне «фантазування на задану тему» було типовим для Стрийковського: досить порівняти наявні в його «Хроніці» батальні сцени з їх скромними літописними прообразами, особливо коли йдеться про легендарні події, стосовно яких білорусько-литовські літописи становлять єдино можливе джерело інформації (битви на Окунівці й під Могильною, походи

¹ Див. щодо нього: Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 72–79.

² Семянчук А.А. Польскія хронікі другой паловы XVI ст. як крыніцы па гісторыі Вялікага княства Літоўскага: Аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук. – Мінск, 1997. – С. 12–14. Дослідниця також зауважує, що Стрийковський користувався приступними йому літописним пам'ятками «довільно, випісуючи з них те, що вважав за потрібне, не аналізуючи зміст, склад та особливості того чи іншого рукопису» (Семянчук А.А. Беларуска-літоўскія летапісы і польскія хронікі. – Гродна, 2000. – С. 79).

³ Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Cz. 2. – S. 6–7, 104, 111.

⁴ Ibid. – S. 104.

⁵ Див. щодо цього: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 4. – С. 456–457.

Гедиміна¹). Так само вільно переказав він у своїй «Хроніці» наявну у білорусько-литовських літописах «Повість про Поділля», прямо вказавши на джерело своїх даних – «літописці литовські й руські».

Ця особливість «творчої манери» Стрийковського унеможливило використання його «Хроніки» при реконструкції подій 1360-х років; ба більше – за наявного стану письмових джерел дослідження Синьоводської битви навряд чи має якусь перспективу. Що стосується археологічних даних, то в цьому сенсі симптоматичною є позиція археолога Олександра Моці, який нещодавно надрукував статтю «Синьоводська битва 1362 р. в контексті майбутніх досліджень»². У цій публікації дослідник наголошує, що досвід польових досліджень свідчить про археологічну безперспективність пошуків місця Синьоводської битви.

Відсторонюючись від питання про каузальний зв'язок між цією битвою та утвердженням у Києві Володимира Ольгердовича, ми, однак, не можемо ігнорувати звістки Густинського літопису про те, що Ольгерд «Київ под Федором князем взят» (1362 р.)³. У науковців практично немає сумнівів, що попередником Володимира Ольгердовича на київському столі був місцевий князь Федір (що його існування Густинський літопис фіксує і в звістці за 1361 р.: «В Киеве на княжении Феодор»). Утім, чи відповідає це твердження дійсності? З огляду на характер цього пізнього джерела, гадаємо, що ні. Скоріше, згаданий князь є літописним фантомом – або, точніше, «двійником» київського князя Федора, відомого за літописним сюжетом 1331 р. Чільну роль у його появі могла відіграти «Хроніка» Стрийковського, відома як одне з джерел Густинського літопису. Напевно, його укладач «переніс» київського князя Федора у часи Синьоводської битви, натрапивши в «Хроніці» на інформацію, що вона сталась у 1331 р.⁴ Це пояснює, чому в Густинському літописі, як і в літописній оповіді про події 1331 р., князь Федір не названий по батькові; крім цього, таке припущення є цілком правомірним з огляду на схильність невідомого нам українського книжника до синхронізації звісток

¹ Порівн.: *Летописи белорусско-литовские* // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. 35. – С. 92, 95–96; Strykowski M. *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkich Rusi*. – Cz. I. – S. 249–252, 363–366.

² Північне Причорномор'я і Крим в добу середньовіччя (XIV–XVI ст.): *Матеріали міжнародної наукової конференції*. – Кіровоград, 2006. – С. 92–96.

³ *Густынская летопись*. – С. 130.

⁴ Strykowski M. *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkich Rusi*. – Cz. 2. – S. 6. Це дата є елементом «цілком фантастичного датування Стрийковським подій часів правління Ольгерда» (Рогов А.И. *Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения: (Стрийковский и его хроника)*. – М., 1966. – С. 167).

різних джерел та їхньої «раціоналізації» (вона помітна, зокрема, в ототожненні персонажів Гедимінової легенди з їхніми літописними прототипами; відомо й те, що упорядник Густинського літопису скоригував текст «Сказання про князів володимирських», виправивши Костянтина Мономаха на Олексія Комніна, а також ідентифікував Івана Борисовича Київського як Івана Ольгимонтовича¹). Тож маємо всі підстави вважати, що київський князь Федір з 1361–1362 рр. є такою ж літературною фікцією, як і деякі інші володарі Києва, зафіксовані тільки у цьому літопису (Ярослав Ярославич, Іван Калита). Зрозуміло також, що київський книжник уникнув відтворення у своїй праці сюжету про ганебну поведінку реального Федора у 1331 р., тільки занотувавши факт його існування та перехід його володінь до сина литовського князя Ольгерда.

Володимир Ольгердович є першим історично достовірним нащадком Гедиміна, який опинився на київському княжому столі. Відомості про часи його правління мізерні – що є сприятливим фоном для міфологізації цього історичного діяча. У радянській історичній традиції він навіть був перетворений на союзника великого князя московського Дмитра Івановича (Донського) у боротьбі із татарами у 1379–1380 рр.² – що згодом спровокувало іронічні ремарки В. Кучкіна стосовно спроб окремих науковців розширити коло учасників Куликовської битви³. Безсумнівно, немає й підстав розглядати пізніше зміщення Вітовтом Володимира Ольгердовича як покарання за його гадану промосковську орієнтацію⁴; водночас навряд чи коректно вважати це кроком, спрямованим на ліквідацію удільного устрою Київщини – тим більше, що внаслідок його на київському столі одного потужного князя заступив інший, не менш потужний: зведений брат Володимира Ольгердовича Іоанн-Скиргайло, котрий отримав Київ як експектативу за Белзькою угодою, укладеною з Вітовтом 6 грудня 1392 р.⁵

Щоправда, порівняно нещодавно було здійснено спробу виключити цього князя з числа володарів Києва. Польський дослідник Ян Тенговський намагався довести, що Белзьку угоду так і не було реалізовано, й до самої

¹ Густынская летопись. – С. 74–75, 131.

² Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – С. 129–131.

³ Кучкин В.А. Был ли митрополит Киприан в 1380 г. в Москве? // Анфологион: Власть, общество, культура в славянском мире в средние века: К 70-летию Б.Н. Флори. – М., 2008. – С. 259.

⁴ Порівн.: Шабульдо Ф.М. Київське князівство Ольгердовичів в контексті української державності // Старожитності. – 1994. – № 1/2. – С. 7.

⁵ Monumenta medii aevi historica. – Kraków, 1876. – Т. 2. – № 20. – Р. 17–18.

смерті Скиргайла (у грудні 1394 р.¹) київським князем залишався Володимир Ольгердович; при цьому він виходив із того, що Володимир ще в лютому 1394 р., поручаючись разом із Вітовтом і Скиргайлом за свого брата Андрія, згадувався в документах як «Wlodimirus Kyouiensis», а тогорічний ітнерарій Скиргайла виключав його участь у поході на Київ².

Головна теза Тенговського – «Скиргайло ніколи не був київським князем» – викликала заперечення з боку Я. Поверського³. Дослідник вказав на неприпустимість ігнорування відомостей білорусько-литовських літописів короткої редакції, де докладно описані обставини смерті й похорону Скиргайла як київського правителя; що ж до титулатури Володимира Ольгердовича, то князь міг утримати її, як данину традиції, й після втрати Києва, де він порядкував з 1360-х років (це, зауважимо, сталося з його братом Андрієм: той продовжував зватися Полоцьким і через 12 років після остаточної втрати ним Полоцька).

Додамо також, що дотичний Скиргайла фрагмент білорусько-литовських літописів має характер вставки до основного тексту і створений очевидцем тих подій (хай він і був тоді підлітком – «бех тогды млад»); не менш важливою є й проігнорована обома польськими дослідниками інформація про Скиргайлову смерть у Києві, подана (під 1394 р.) Длугошем (тим більше, що, всупереч думці Ю. Лимонова⁴, вона навряд чи походить від версії білорусько-литовських літописів, від якої вона відрізняється як деталями, так і загальною тенденцією⁵).

¹ Сама ця дата тривалий час залишалася дискусійною – аж доки К. Ясинський не натрапив у рахунках краківського королівського двору на датований 24 січня 1395 р. запис про витрати, пов'язані із жалобою за князем Скиргайлом (див. рецензію Ясинського на «Генеалогію Ягеллонів»: *Studia Źródłoznawcze*. – Warszawa; Poznań, 1971. – Т. 15. – S.240).

² Tęgowski J. Kiedy zmarł Skirgiełło ? // *Spółeczeństwo i polityka do XVII wieku*. – Olsztyn, 1994. – S. 59–64.

³ Powierski J. Czy Skirgiełło był księciem kijowskim ? // *Spółeczeństwo i polityka do XVII wieku*. – S. 65–78.

⁴ Лимонов Ю.А. Польский хронист Ян Длугош о России // *Феодалная Россия во всемирно-историческом процессе*. – М., 1972. – С. 265.

⁵ Порівн.: *Летописи белорусско-литовские*. – С. 65, 72, 101–102, 138 тощо; *Jana Długosza, kanonika krakowskiego, Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*. – Kraków, 1868. – Т. 3. – S. 478. Див. також критичні зауваги: Улащик Н.Н. *Введение в изучение белорусско-литовского летописания*. – М., 1985. – С. 82. – Прим. 1. Занотуємо також те, як подеколи коментується в українській літературі цей епізод. Наприклад, С.К. Росовецький, якого «дивує характеристика князя: «чюдный князь Скиргайло добрый»», з обуренням відзначає «вчинок місцевих «священників», що поклали заїжджого литовського князя «подле

Наявну в обох пам'ятках звістку про поховання Скиргайла Ольгердовича в Печерському монастирі до певної міри підтверджує заповіт сина Володимира Ольгердовича – Андрія Володимировича. В преамбулі до нього князь згадує про те, як у 1446 р. «приездил в Киев со своею женою и со своими детками, и были есмо в дому Пречистыя (Богородицы) и поклонилися есмы пресвятому образу ея, и преподобным отцам Антонию и Феодосию, и прочим преподобным и богоносным отцам печерским..., и поклонихомся отца своего гробу, князя Владимира Ольгердовича, и *дядь своих* гробом (виділено нами – О. Р.)»¹.

Ще важливішим є те, що Скиргайла занесено до пом'яника Києво-Печерського монастиря, де його ім'я («великаго князя Скиргайла, нареченнаго в святом крещении Иоанна») фігурує поруч з іменами Володимира Ольгердовича та його сина Олелька²; на жаль, це джерело і досі залишається практично невідомим польським науковцям, хоч його було запроваджено до наукового обігу понад сторіччя тому³. Меншу вартість має князівський пом'яник, включений Йосифом Тризною до складу створеної ним редакції Печерського Патерика: наявна у ньому згадка про Скиргайла повністю запозичена упорядником з білорусько-литовських літописів⁴.

У сукупності всі наведені дані не залишають місця для сумнівів в історичності Іоанна-Скиргайла як київського князя; щоправда, точних вказівок на час його появи в Києві ми таки не маємо. На думку Поверського, це сталося у 1393 р.; Ян Тенговський, визнавши зрештою деякі з аргументів свого опонента, мінімізував Скиргайлове перебування у Києві до двох місяців – «між кінцем жовтня і 23 грудня 1394 р.» – і резюмував: « Не було те князювання тривалим, однак треба визнати його за історичний факт»⁵. У будь-якому

гроба святого Феодосія Печерського»», і бачить у цьому «ознаки глибокої деморалізації українських і білоруських книжників, котрі на той час і мріяти забули про якусь державність для своїх народів» (Грушевський М. Історія української літератури. – Т. 5. – Кн. 1. – С. 248).

¹ Южнорусские грамоты, собранные Вл. Розовым. – К., 1917. – Т. 1. – № 83. – С. 154.

² Голубев С.Т. Древний помяник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия) // ЧИОНЛ. – 1892. – Кн. 6. – Отд. 3. – С. 6.

³ Саме тому в праці Я. Поверського натрапляємо на ототожнення двох київських князів – Івана Ольгимонтович й Івана Борисовича (Powierski J. Op. cit. – S. 78), хоч у пом'янику вказане хресне ім'я Ольгимонта – Михайло (Голубев С.Т. Указ. соч. – С. 7).

⁴ Кучкин В. А. Княжеский помяник в составе Киево-Печерского Патерика Иосифа Тризны // Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования. 1995 г. – М., 1997. – С. 174, 191–192, 225.

⁵ Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. – Poznań; Wrocław, 1999. – S. 101–103.

випадку, не може йтися про карбування Скиргайлом, за прикладом Володимира Ольгердовича, власної монети – якою б провокативною не здавалася така думка¹.

Ми вже мали можливість відзначити, яким проблематичним є питання про гаданого наступника загиблого Скиргайла – князя Івана Борисовича Коївського – та запропонувати власне бачення цієї проблеми². На нашу думку, ця постать є абсолютно фіктивною – точніше, такою, що постала в джерелах через помилку переписувача, котрий копіював список загиблих у битві на Ворсклі (1399 р.); насправді ж після Скиргайла у Києві ствердились Гольшанські, які утримались тут до середини 1430-х років.

Щоправда, уявленню про безперервність князювання Гольшанських у першій третині XV ст. нібито суперечить перебування у Києві в якості воєводи Юрія Гедиголда, яке польські довідкові видання покладають на період між 1401 і 1411 рр.³ Ґрунтується ця інформація на публікації З. Вдовішевського, де маємо заувагу, що в 1404–1412 рр. Гедиголд фігурує у документах без будь-якого уряду – «але упродовж цього часу, вочевидь, має уряд воєводи київського, оскільки на акті Торунської мирної угоди (1 лютого 1411 р.) він титулується воєводою київським»⁴. Однак таке твердження потребує уточнень:

¹ Клепатский П.Г. Указ. соч. – С. 75. Див. у цьому зв'язку зауваження Г. Козубовського: УГО. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 258. Відзначимо також існування іншої гіпотези, опертої на легенду київських монет XIV ст. Деякі дослідники відчитували на них ім'я Роман і робили на цій підставі висновок про перебування на київському столі чи то брянського князя Романа Михайловича, чи то його тезки – сина Федора Ольгердовича. Про безпідставність цих припущень див.: Козубовський Г.А. Київське князівство при Володимирі Ольгердовичі за пам'ятками нумізматики // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 132; Русина О.В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 94.

² Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. – С. 84–85.

³ Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku: Spisy (= Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku: Spisy. – Т. 11). – Kórnik, 1994. – S. 81, 207; Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku: Spisy (= Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku: Spisy. – Т. 3. – Zesz. 3). – Kórnik, 1998. – S. 119, 200; Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku: Spisy (= Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku: Spisy. – Т. 3. – Zesz. 4). – Kórnik, 2002. – S. 65, 268.

⁴ Wdowiszewski Z. Giedygołd // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1948–1958. – Т. 7. – S.435. У своїх твердженнях дослідник ґрунтується на відомій праці Семковича: Semkowicz W. O litewskich rodach bojarskich zbratanych ze szlachtą polską w Horodle roku 1413 // Lituano-Slavica Posnaniensia. – Poznań, 1989. – Т. 3. – S. 20.

у тексті Торунського миру Гедиголд згаданий як «*pridem voievoda kyoviensis*»¹, а «*pridem*» тлумачиться як «давно», «колись», «перед тим»; відтак, неможливо окреслити час, коли Гедиголд перебував на цій посаді; коли ж узяти до уваги, що, за твердженням З. Вдовішевського, він пішов із життя у 1435 р. у поважному віці, то є всі підстави для гіпотези, що він був київським воєводою у складну переходову добу кінця 1390-х років, коли київський стіл кілька разів міняв своїх володарів.

Що ж до першої третини XV ст., то можна впевнено стверджувати, що в цей період сформувалася перша литовська за походженням київська князя династія Гольшанських. Невипадково її представники разом із нащадками Володимира Ольгердовича занесені до Києво-Печерського пом'яника у рубрику «Помяни, Господи, князи(й) наших великих»²; і тих, і других названо київськими «вотчичами» у літописній звістці про «змову князів» 1481 р.³ До речі, характер цієї змови через брак джерельних відомостей залишається й досі остаточно не з'ясованим⁴. Однак цікавим є припущення щодо віднайдення решток одного з її учасників, князя Михайла Олельковича, у Києво-Печерському монастирі. Порівняно нещодавно при дослідженні поховань на території Успенського собору був виявлений чоловічий кістяк із відрубаними головою й нижніми кінцівками. У зв'язку із цим постало

¹ Semkowicz W. Op. cit. – S.20.

² Голубев С.Т. Древний помяник... – С. 6–7.

³ Софийские летописи // ПСРЛ. – СПб., 1853. – Т. 6. – С. 233.

⁴ Див. щодо неї, зокрема: Krupska A. W sprawie genezy tzw. spisku książąt litewskich w 1480–1481 roku: Przyczynek do dziejów walki o «*dominium Russiae*» // Roczniki Historyczne. – 1982. – S. 121–146; Кром М.М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – М., 1995. – С. 72–77. На окремих розгляд заслугове припущення М. Крома (похідне, як нам здається, від зауваги О. Преснякова – див.: Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. – Т. 2. – Вып. I. – С. 154), що літописна оповідь про наміри учасників змови відірвати від Литви землі по р. Березину та піддатися з ними Москві постала через те, що володіння Гольшанських були на притоці Березини р. Ольшанці. Однак це припущення ігнорує той факт, що Березина у XV–XVI ст. уважалася традиційною межею між Литвою та Руссю. Див. щодо цього: Варонін В. Рака Бярэзіна як мяжа паміж «Руссю» і «Літвой» // Беларускі гістарычны агляд. – 2006. – Т. 13. – Сш. 2. – С. 177–198; Ochmański J. Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku. – Poznań, 1981. – S. 71–72. Порівн. також: Соловьев С. М. Сочинения. – М., 1989. – Кн. 3. – С. 604; Мицик Ю. Літопис Яна Бінвільського // Наукові записки НаУКМА. – К., 2002. – Т. 20: Історичні науки. – Ч. 2. – С. 66.

припущення, що це рештки князя Михайла, які після його страти були перенесені до родинної усипальниці¹.

Статус Михайла Олельковича також може стати предметом для дискусії. Не виключено, що за життя Семена Олельковича він виступав як його фактичний співправитель. У цьому сенсі заслуговує на увагу занесене до Києво-Печерського Патерика чудо, що сталось у 1463 р. «при князе Семене Александровиче и при брате его князе Михаиле»². Не менш показовим є запис сучасника (новгородського дяка, котрий закінчив копіювати Євангеліє у грудні 1470 р.) про приїзд до Новгороду «князя Михайла Олександровича Київського»³. Високий статус Михайла Олельковича засвідчує і його звернення (у складі групи церковних і світських достойників) до папи римського Сікста IV у 1476 р.⁴

Водночас маємо й парадоксальні свідчення, які пов'язують із цим князем. Маємо на увазі спостереження А. Хорошкевич, що «навіть втративши Київ, у 1486 р. Михайло Олелькович називався київським князем, але обраним»⁵. Це спостереження ґрунтується на короткій нотатці з четвертої книги записів Литовської Метрики: «Князь олект (перекручене electus. – *О. Р.*) киевский Михал обецал коня чалого високого з волоским петном (вочевидь, тавром. – *О. Р.*)» (1486 р.)⁶. Немає сумніву, що тут не йдеться про Олелькового сина, який ще у 1481 р. наклав головою за свою участь у «змові князів»; більше того – не йдеться тут і про будь-кого з тогочасних князів (що з них жоден не міг бути «обраним»). Натомість маємо справу з титулуванням «князями»

¹ Івакін Г.Ю., Балакін С.А. Поховальний комплекс XV ст. у нартексі Успенського собору Києво-Печерської Лаври // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. – Вип. 2. – Київ, 1999. – С. 78–80; Потехіна І.Д., Козак О.Д. Антропологічні дослідження поховань в Успенському соборі Києво-Печерської Лаври // Лаврський альманах. – Вип. 2. – С. 92–94.

² Абрамович Д. Києво-Печерський Патерик. – К., 1931. – С. 193.

³ Цит. за: Турилов А.А. К биографии и генеалогии Михаила Клопского // Средневековая Русь. – М., 2006. – Вып. 6. – С. 192–193. – Прим. 50.

⁴ Докладніше див.: Русина О. Мисайлове послання Сіксту IV за Синодальним списком // Український археографічний щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 281–296; Русина О. Послання папі римському Сіксту IV і проблема інтерреляції літературних пам'яток XV ст. // УІЖ. – 2008. – № 2. – С. 16–34.

⁵ Хорошкевич А.Л. Исторические судьбы белорусских и украинских земель в XIV – начале XVI в. // Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – М., 1982. – С. 71. – Прим. 5.

⁶ Русская историческая библиотека. – СПб., 1910. – Т. 27. – Ст. 229.

католицьких єпископів (порівн., наприклад: «их милость панове рада: князь бискуп виленский, князь бискуп луцкий, князь бискуп жомотский и пан воевода подляшский»¹); що ж до терміну «олект»/ «алект», то він, як свого часу зауважив Б. Бучинський², означав єпископа-номіната (наприклад: «князь Войтех, олект виленский»³). Для православної традиції це визначення є нехарактерним; виняток щодо цього становить послання митрополита Мисаїла до папи Сікста IV (1476 р.), де термін «алект» постав, вочевидь, як наслідування термінології булл папи Пія II, дотичних Григорія Болгарина⁴.

Що ж стосується «князя олекта» Михайла, то у вітчизняній літературі будь-яких даних про нього бракує⁵; німецькі ж та польські дослідники занотували факт його існування: домініканин Михайло зі Львова (Michael de Leoroli) був висвячений на київського єпископа Інокентієм VIII 22 червня 1487 р. і перебував на посаді до вересня 1494 р.⁶

З київським єпископством пов'язана постать ще одного гаданого володаря Києва – сина Сигізмунда Кейстutowича Михайлушка, що його називав київським князем медницький єпископ Миколай у листі від 20 грудня 1432 р. Утім, як слушно занотував Я. Тенговський⁷, при цьому малася на увазі не приналежність Михайла Сигізмундовича до грона київських князів, а перебування його володінь (очевидно, успадкованого від батька Стародуба) у межах Київського діоцезу.

Обидва казуси (як і наведений вище приклад із «Книги знань про всі королівства, землі та володіння, які є у світі») свідчать про неабиякі складності у тлумаченні середньовічних джерел, які подеколи залучаються до історії

¹ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1907. – Ч. 8. – Т. 5. – № 64. – С. 151.

² Бучинський Б. «Грамота Мисаїла» і «грамота Ніфонта» // Записки Українського наукового товариства. – К., 1914. – Кн. 13. – С. 13.

³ Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1846. – Т. 1. – № 100. – С. 115.

⁴ Див.: Софийские летописи // ПСРЛ. – СПб., 1853. – Т.6. – Прибавления. – С. 319–320; порівн. із перекладом: Там само. – С. 168 («елект/олект киевский»).

⁵ Див., зокрема, список київських єпископів: Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – К., 1994. – Кн. 2. – С. 144.

⁶ Eubel C. Hierarchia catholica medii aevi. – Monasterium, 1914. – P. 127; Abraham Wł. Sprawozdanie z poszukiwań w archiwach i bibliotekach rzymskich ... za lata 1899–1913 // Archiwum Komisji Historycznej PAU. – Kraków, 1923. – Ser. 2. – Т. 1. – S. 31; Idem. Uzupełniony katalog dawnych łacińskich biskupów kijowskich // Collectanea theologica. – Lwów, 1937. – S. 418.

⁷ Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. – S. 221. – Przyp. 1044.

Олена Русина

Київського князівства литовських часів. Труднощів у розумінні тогочасних реалій додають і популярні нині у науковців джерела XVI–XVII ст., чий потужний міфогенний потенціал ще не здобувся на вичерпну фахову оцінку. Наявні у них історичні фантоми, перетворені на реальних осіб, штучно включаються до контексту XIV–XV ст. і спотворюють тогочасні політичні події.

КОЗАЦТВО НА СЛУЖБІ УРЯДУ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XVI ст.

Рання історія українського козацтва до сьогодні ставить більше питань, ніж дає відповідей. Багато в чому це пов'язано з дефіцитом джерельної бази. Навіть щодо пізніших часів, коли вже існувала Січ, вчені не можуть похвалитися великою кількістю актового матеріалу, що виходив би з козацького середовища. Адже січового архіву, принаймні, XV – першої половини XVII ст., не збереглося. За таких умов актуальним є дослідження служби козаків в найманих ротах передусім тих держав, громадянами яких вони були, – Великого князівства Литовського і, з 1569 року, Речі Посполитої, адже збереженість архівного фонду цих країн є набагато кращою, а військові документи дають докладний матеріал щодо матеріальної бази, озброєння і старшинського складу козацтва. Також вони містять чимало подробиць щодо його фактичної діяльності. Яскравим прикладом такого дослідження стосовно другої половини XVI ст. є монографія Сергія Леп'явка¹. Щодо більш ранніх років, то окремою розвідкою з даного питання вони ще не забезпечені.

В історіографії утвердилась думка, що наймання козаків на державну службу розпочалося у 60-х роках XVI ст. Принаймі, вона ґрунтується на тому, що, наприклад, за 1561 р. маємо згадку про реєстр козаків, які перебувають на державній службі². Але дане твердження дійсне, якщо розглядати це крізь призму реєстрового козацтва – військової організації, створеної для служби не тільки в воєнний, але й мирний час. Що ж стосується набору козаків для участі в бойових діях як разового характеру – для відбиття ворожого вторгнення, так і на кілька років для участі у війні, то це мало місце ще наприкінці XV – у першій третині XVI ст. При цьому важливо зрозуміти, в якій формі здійснювалася служба козаків на державу з огляду на військову систему держави як такої.

Воєнна система Великого князівства Литовського передбачала, що кожен чиновник, який ставав на чолі будь-якої адміністративно-територіальної

¹ Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернівці, 1999.

² Там само. – С. 28.

одиниці, обов'язково повинен був утримувати за рахунок місцевих прибутків відповідний військовий контингент, т.зв. служебників або слуг. Тут маємо двоякий характер такого «почту». З одного боку, слуги вербувалися передусім з васалів і клієнтів урядника і, відповідно, були приватним загоном. З іншого – оскільки сюзерен очолював «господарський» замок і місто з областю (землею, воєводством, староством тощо), то він перебував на службі у великого князя, тобто держави як такої. Відповідно і його слуги були на тій же службі. З документів 1502–1503 рр. маємо інформацію, що козаки є на службі у київського воєводи князя Дмитра Путятича¹. Причому, окрім самого цього факту, цінними є деякі подробиці. По-перше, козаки служать в роті Щура². З цього слідує, що козаків було завербовано, як і інших найманців. По-друге, дізнаємося про конкретні імена козаків і те, що у них є родини³. Грушевський припускав, що козаки склали лише частину військового підрозділу. Але що є незвичним у даному випадку, так це дії черкаського намісника Семена Полозовича. Останній забрав на місто, згідно із законом, за яким «отумерлые речи ближнего не маєть, приходят на наместника Черкаского», речі померлого козака, причому частину отриманого Полозович роздав слугам на «однорадки», а вже коштовне каміння і перлини віддав особисто королю⁴. Річ у тому, що в найманих ротах вся влада належала ротмістру, і тільки з ним наймач мав справу. Відповідно і статки померлих чи загиблих членів роти були в компетенції ротмістра. В даному ж випадку місцевий урядник цілком законно забирає майно померлого. З цього напрашується висновок, що підрозділ Щура відрізнявся від «класичних» найманих рот і був набраний з місцевого населення на якійсь іншій основі. На жаль, більше подробиць з даного випадку не маємо, проте набори козаків 1524 і 1534 рр. (про них мова далі) опосередковано підтверджують, що вони могли бути не першими і набір Щура був подібний до них (чи точніше – вони до нього). На цю думку наштовхує подібність військово-політичних ситуацій, в яких розвиваються події. У 1524 і 1534 рр. козаків набирали з урахуванням татарського вторгнення і війни з Московським великим князівством відповідно. Але і на початку століття ситуація була складною. У 1501 р. неподалік Києва кочувала союзниця Великого князівства Литовського – Велика Орда на чолі з ханом Ших Ахматом. Останній навіть просив великого князя Олександра дати йому Київ. На початку наступного року ця орда була розбита «на київських полях»

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С.85; Яковлев А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI в.в. – К., 1907. – С. 7.

² Грушевський М. Назв. праця. – С. 85; Яковлев А. Назв. праця. – С. 7.

³ Там само.

⁴ Архив Юго-Западной России – Ч. 3. – Т. 1. – К., 1863. – С. 1–2.

кримським правителем Менглі-Гіреєм I. В той же час Олександр був зайнятий коронацією на польський трон. До того ж йшла литовсько-московська війна, в якій війська Литовської держави зазнали низку важких поразок. Таким чином склалися всі умови, аби Дмитро Путятич провів набір козацтва.

Крім служби в служебних почтах урядників, є кілька цікавих прикладів набору козаків безпосередньо до війська Великого князівства Литовського. Першу згадку маємо за 1489 р. Під цим роком М. Бельський, описуючи похід об'єднаного війська Польщі і Литви під командою Яна Ольбрахта проти татар (що закінчився трьома переможними битвами), вказує, що козаки були у нього провідниками¹, тобто, прямо працювали на уряд і мали, якщо не платнею, то здобиччу, від цього відповідний зиск. На жаль, більших подробиць не знаємо, а, отже, важко оцінити, на основі чого базував свій виклад польський хроніст.

Інша справа – події 1524 року. За цей рік відомі вже документи з державної канцелярії. На літо очікувався напад Перекопської Орди. По Великому князівству Литовському було оголошено мобілізацію. Всі військовозобов'язані стани мали виступити у складі відповідних хоругв. Сигізмунд Старий² наказував, аби «всі панові ради наші, з дворами своїми і з всіма слугами своїми, кінно та збройно, зібралися и на готові були..., і повітам би своїм казали теж зібратися и на готові бути»³. Крім земського війська, Сигізмунд запропонував набрати 2-3 тисячі дворян «на пенезях» і розмістити їх по прикордонних замках. Також Чорнобильському і Речицькому намісникам Кріштофу Кмітичу і Семену Полозовичу наказувалося навербувати козаків у Києві. Брак грошей у скарбниці Великого князівства Литовського уповільнив набір. Крім того, більшість вояків, не довіряючи уряду, розійшлася по уходах. Як наслідок – на низ Дніпра відправилася лише невеличка флотилія. Але це не збентежило Полозовича і Кмітича, які вирішили дочекатися повернення ворога. Коли татарсько-турецькі загони на зворотному шляху спробували переправитися через Дніпро, українські вояки, незважаючи на свою малочисельність, зненацька атакували їх. Сигізмунд, не приховуючи власного задоволення, писав Панам-Ради, що козаки «*тыждень* (курсив наш. – Б. Ч.) через Днепр татар не пускали и на *каждый день* (курсив наш. – Б. Ч.) с ними битву мевали и многих деи их били а иншии де сами тонули...»⁴. Задоволений

¹ Kronika Marcina Bielskiego. – Т. II. – Кн. 4–5. – Sanok, 1856. – S. 882.

² Подаємо ім'я монарха з таким призьвиськом, аби уникнути плутанини. Справа в тому, що Сигізмунд як король польський був I-им, а як великий князь литовський, яким він і виступає по відношенню до ВКЛ. – II-им (у 1435–1440 правив Сигізмунд Кейстутович).

³ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Т. II. – СПб., 1848. – С. 156.

⁴ ЦДДАУК. – Ф.: КМФ 36. – Оп. 1. – Од., зб. 7. – Арк. 948.

такими діями господарь запропонував набрати кілька тисяч козацтва і оселити їх на дніпровських островах, «кгда бы там тысяча або две людей наших козаков на Днепре мешкали снадьби и овшем была от них большая а знаменитая послуга и оборона паньствам нашим...», тому потрібно козаків «... по Днепру на перевозех розложить...»¹

Отже, з цих подій ми можемо зробити кілька висновків. По-перше, географією розселення козацтва є Київська земля. Саме в Києві набиралися козаки, і саме місцевими шляхтичами і урядниками. Не треба забувати, що Полозович став речичьким намісником за кілька років перед тим, а до цього обіймав посади виключно на Київщині: ключник, черкаський і овруцький намісник². Уходи, по яких розійшлося козацтво, теж відносилися до Київської землі.

По-друге, можна зробити кілька висновків щодо соціального походження козаків. Це впливає передусім з того, яким чином вони були набрані. Перше, що кидається в очі, так це повідомлення, що намісники поїхали до Києва, де зібрали козаків і чекали на якусь суму. Одразу постає питання: а навіщо такі складності? Адже існує вже відпрацьована традиція найму через приповідні листи ротмістрам. У той же Київ напередодні прибула піша рота Мислимицького, зтягнута по «класичній» схемі. Ті ж Полозович і Кмітич теж могли отримати приповідні листи на формування своїх рот, утримувати їх спочатку за власні кошти, а вже отримані від влади гроші залишити собі – доволі поширена на той час практика. Наприклад, саме так кількома роками раніше зробив київський воєвода Андрій Немирович набравши кінну роту «двісті коней...місцевих людей Киян, Овручан...»³. У випадку ж з козаками намісники виступають лише як представники влади, які від її лиця збирають вояків і мають ними командувати в поході. В той же час кошти мали прийти не на Полозовича і Кмітича як таких, а на рядових вояків – чого в класичних найманих «почтах» не бачимо. Тим більше, що і якоїсь раніше затвердженої кількості вояків, яких мали набрати урядники, не було. Отже, раз мова йде про людей, що в силу свого статусу не могли чи не хотіли бути найняті за загальноприйнятими правилами, вочевидь, потрібно зрозуміти, до якого саме стану вони належали.

Передусім це люди, що мають відношення до військової служби. У Великому князівстві Литовському військовими станами були князі, пани, зем'яни-шляхта, бояри-слуги (панцерні, путні, ординські тощо), татари

¹ Там само. – Арк. 948; Архив Министерства Юстиции. – Т. 1. – М. 1897. – С. 523.

² Черкас Б. Семен Полозович //Український історичний збірник. – Вип. 7, 2004. – С. 95–105.

³ ЦДДАУК. – Ф.: КМФ 36. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 820.

і міщани (передусім прикордонних областей). Як ми вже писали, в державі була проведена мобілізація. Отже, кожен землевласник мав вирушити під прапором своєї землі. Крім того, набір дворян теж давав чимало вакансій господарської служби. І справа тут не лише в обов'язку, а насамперед в тому, що кінець XV-XVI ст. позначилися для Великого князівства Литовського процесами, пов'язаними з уніфікацією і закриттям для нових кандидатів шляхетства. Аби бути визнаним шляхтичем, треба було пред'явити документи (пожалування, листи, судові вирoki тощо) чи підтвердження свідків. Причому головним доказом виступала служба в війську саме в лавах шляхтичів а не, наприклад, бояр-слуг. Зрозуміло, що за таких умов треба відділити шляхетство від козацтва.

Служебні татари виступали власними хоругвами. Те ж саме стосується міщан. До того ж останні доволі жорстко трималися своїх прав. Яскравий приклад тому – скарги киян 1522¹ чи черкасців 1536 років². Отже, залишаються бояри-слуги. З одного боку, вони, як землевласники, теж мали виходити у складі земського війська. Але, на відміну від інших станів, бояри-слуги Київської землі були юридично вразливі. Справа в тому, що за часів Київського князівства вони становили, судячи з усього, більшість війська (або, принаймні, його суттєву частину). Більше того, вони виступали безпосередньо васалами великого князя київського. Згадаймо пожалування Остра и шести сіл Семена Омельковича «и боярам, и слугам, и сокольникам, и татарам киевским»³. Фактично бояри-слуги були частиною його двору. Після ж скасування князівства їх статус сильно підупав. Князі, пани і зем'яне-шляхта отримали уставну грамоту, в якій боярам-слугам просто не знайшлося місця⁴. Фактично з васалів великого князя (нехай і провінційного по відношенню до великого князя литовського) і членів його двору вони перетворилися на регіональних вояків, підпорядкованих чиновнику (воеводі, наміснику-державці чи старості). Крім того, відбувся переділ землі, в першу чергу, за рахунок бояр-слуг. Прикладом може слугувати та ж Остершина, яка після смерті Семена Омельковича була віддана княгині Марії Трабській⁵. А якщо до цього додати татарські набіги і повне зруйнування старої

¹ ЦДІАУК. – Ф.: КМФ 36. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 86 зв.

² Яковлев А. Бунт черкасцев і каневцев в 1536 году // Україна. – Рік 1-й. – Т. 1. – К., 1907. – С. 92.

³ Акты относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (ділі – Акты ЗР). – Т. I. – СПб., 1846. – С. 98.

⁴ Аналіз грамоти див.: Вашук Д. „Абыхмо деръжали ихъ подле права ихъ земли» (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). – К., 2009.

⁵ Акты ЗР. – Т. I. – С. 98.

системи оборони, то безпорадність цього прошарку стає очевидною. За таких умов перед слугами постає питання віднайдення місця в новій системі, адже не треба забувати, що мова йде про населення, що було осаджене громадами з військово-стратегічною метою безпосередньо правителями як Київського князівства, так і Великого князівства Литовського загалом. Наприклад, в люстрації 1471 р. нерідким було посилення слугами на князя Вітовта: «а подымъщину деи давали за великого князя Витовта на третий год», «А болкуновщину давали на приездъ князю великому Витовчу»¹. Саме козацтво і було тією соціальною нішею, що могла прийняти і захистити слуг. Цікаво, що під 1533 роком ми зустрічаємо путивльських козаків, які діють разом з Черкаськими². До 1500 року Путивль входив до Київської землі³. Отже, спільне коріння козаків відноситься до ще раніших часів. У XV ст. ми бачимо чималу кількість бояр-слуг⁴, однак вже у XVI ст. їх чисельність різко зменшується, а козацтва, навпаки, збільшується.

Повертаючись до 1524 року, треба зазначити, що саме слуги Київської землі найбільше підходять на роль козаків. На це вказує ще той факт, що ті козаки, які розчарувалися в наборі, розійшлися по уходам. Проте останні не були нічийною землею, а перебували у власності військовозобов'язаних станів Київщини. В той же час ми не зустрічаємо ані в судових документах, ані в люстраціях 1545–1552 рр. якихось великих скарг на козаків. З цього слідує, що вони мали в очах місцевих права на уходи.

Ще один цікавий аспект, що дають нам події 1524 року, – це питання чисельності козацтва. Коли Сигізмунд називав цифри від однієї до двох тисяч, він, скоріше, оперував тими даними, що представили йому автори реформи. Останніх М. Грушевський характеризував «поважнішими репрезентантами української адміністрації»⁵. Пізніша пропозиція Дашковича 1533 р. підтверджує це. Отже, кількість козаччини, яка реально виступала вже постійною соціальною групою, вимальовувалася в 2-тисячному контингенті.

У 1526 р. в Черкаси було послано загін якогось Михайла Козака⁶. На жаль, більшої інформації щодо того, що являв собою цей загін, поки не знайдено. В той же час вже за Стародубської війни (1534–1537) маємо чіткі приклади найму козаків до війська. Так, М. Бельський повідомляє, що 1535 року Остафій

¹ Lietuvos Metrika. Parengė: L. Anužytė, A. Baliulis. – Kn. 3. – Vilnius, 1998. – С. 86–87.

² Акты ЗР. – Т. II. – СПб., 1848. – С. 186.

³ Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 195, 201.

⁴ Lietuvos Metrika. – Kn. 3. – С. 86–87.

⁵ Грушевський М. Назв. праця. – С. 104.

⁶ ЦДДАУК. – Арк. 1029.

Дашкович, черкаський староста, в березні 1535 р., зібравши 3000 козаків, «довго і широко... московські землі воював»¹. Взагалі, як свідчать листи сучасників тих подій, Дашкович здійснив два походи на московські землі у 1534² і 1535³ рр. Обидві військові акції закінчилися перемогою черкаського намісника. Проте в цих джерелах нічого не сказано про козаків. У той же час у другому поході Дашкович розбив, як свідчили сучасники, трьохтисячний московський загін⁴. При цьому оперувати він міг лише власним почтом слуг і ополченням підпорядкованих йому Черкас і Канева, чого було явно недостатньо для операцій такого масштабу, тим більше, що в містах мали залишатися сильні гарнізони на випадок татарського нападу. Тому можна із застереженням прийняти повідомлення Бельського про козаків Дашковича.

Завдяки віднайденим російським вченим М. Кромом актам з архіву Радзивілла⁵ стали відомими, крім наративних джерел, документальні свідчення набору козацтва. Десь наприкінці весни 1534 р. чорнобильський намісник Матвій Заморенок, «козаков немало собрав», розташувався з ними в Бобруйську і направив до гетьмана Радзивілла лист з проханням виділити кошти на їх утримання. Останній же перенаправив заморенкове послання Сигізмунду. У своїй відповіді гетьману від 9 червня 1534 р. Сигізмунд Старий зазначив, що козаки набрані не як драби. Якщо останні найняті на спеціальне «жалованіє», то козаки «которую послугу нам вчинят, тогда ми кажем их жалованьем и датком нашим осмотрети»⁶. Отже, знову вербувальником козацтва виступає представник київського шляхетства і, як і 1524 року, чорнобильський намісник одночасно. Це в черговий раз підтверджує «київське» походження козацтва. Цікавим є і те, що навербовані Заморенком вояки виступають під ім'ям козаків, а не, скажімо, зем'ян чи слуг. Отже, це підтверджує існування козацтва, як окремої групи населення. Те, що козаки набрані «по трудовій угоді», а не на постійний оклад, говорить не стільки про принизливе ставлення до них монарха, скільки про його бережливість. Бюджет держави був в найкращому стані, не дивлячись на титанічні зусилля великого князя по його оздоровленню. Величезні суми були витрачені на найм кількох тисяч жовнірів, артилерії, боєприпасів тощо. За таких умов господар намагався економити за будь-якої

¹ Ibid. – S. 1068.

² Acta Tomiciana. – Т. 16 (2). – S. 111.

³ Acta Tomiciana. – Т. 17. – S. 322.

⁴ Ibid. – Т. 17. – S. 322.

⁵ Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки первой половины XVI в. Собр. М.М. Кромом // Пам'ятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. – Москва–Варшава, – Т. VI. – С. 2002.

⁶ Там же. – С. 89.

нагоди. Якщо даний випадок порівняти з інформацією М. Бельського, то напрошується припущення про паралельний набір кількома урядниками Київської землі козацьких загонів на війну. Судячи з усього, було якесь заохочення господаря на це в попередній час. Та й тон листа Сигізмунда говорить не про щось неординарне, а про цілком нормальний в очах монарха факт. Тим більше важко припустити, що Заморенок, типовий «українний» служака, що відзначився в попередні часи посольством в далеку Ногайську Орду, на свій розсуд набрав загін, залишив Чорнобиль і рушив собі до Бобруйська. Напевне, він виконував якесь попереднє розпорядження. Цікаво, що і сам київський воєвода Андрій Немирович відзначився доволі активними діями під час війни. Логіка подій показує, що він найперший мав намербувати козацтво, але поки що прямих згадок про це ми не знайшли.

Що стосується загону Заморенка, то, на нашу думку, його було перекинуто під Полоцьк, де він поступив під команду місцевого воєводи Глебовича. Можливо, що поява його в Бобруйську і була викликана рухом до Полоцька. Як наслідок: козаки далі виступають в документах під ім'ям «полоцьких», «з полоцька», «литовські». Незрозумілим залишається те, чи продовжував Матвій Заморенок ними командувати, чи він передав їх якомусь іншому старшині. Дислокація козацтва на Полівчині була не випадковою. Головні сили Великого князівства Литовського у 1534-1536 рр. переважно атакували Сівєрщину: Гомель (1534), Радомль, Почеп, Стародуб (1534, 1536). Саме там перебували найманці, земське військо і союзні польські хоругви. В той же час північна ділянка кордону залишалася відносно відкритою. Недармно ще в вересні полоцький воєвода Глібович просив прислати кілька тисяч чоловік¹. За таких умов козацтво ідеально підходило для тих форм воєнних дій, що мали вестися в східнобілоруських землях: оборона Полоцька та інших місцевих замочків, розвідка, рейди по ворожих землях. Окрім тактичних розрахунків, литовське керівництво посилюючи козаків на північ вирішувало ще одну проблему, а саме: якомога віддалити козаків від кордону з татарами. Адже за останні два роки козацтво своїми нападами на кримських і турецьких підданих викликало скарги з боку хана Сахіб-Гірея I. Зрозуміло, що в умовах війни з Московською державою литовцям проблеми на півдні були не бажані.

Вже в липні 1534 р. козацтво відзначилося в «спецоперації» у тилу ворога. В Заволоцькій волості, що колись була відібрана від Великого князівства Литовського, мешкав чернець, який шпівонив на Глібовича². Московські воєводи, довідавшись про це, забрали його до Великих Лук. Проте пізніше «на присягу его, перед святым Якубом за чотири недели, зася к церкви его

¹ Черкас Б. В. Україна... – С. 114.

² Там же. – С. 97.

заволоцкой отпустили». Тоді полоцький воєвода вирішив ченця викрасти, аби дізнатися останню інформацію. Місія була доручена козакам. Останні менше ніж за тиждень таємно заглибилися в ворожі землі і непомітно для противника схопили священика і швидко доставили його до Глібовича¹.

Наступного року маємо згадку про чергову акцію козацтва, яка проливає світло на його військові прийоми. Спочатку десь наприкінці квітня – в перших числах травня козаки за наказом Радзивілла і з його служебниками ходили в розвідку: «от Торопца в трьох милях были, и под Луки подходили, и в Смоленщине были», де схопили чимало «полоняников»². Потім в середині травня козацький загін вже самостійно ходив під Великі Луки у волость Горожами. Місцеві воєводи виступили з півторатисячним полком на перехоплення. Але козаки встигли відступити. Тоді за ними в погоню було послано загін з трьохсот чоловік (з них – 90 бояр). Спроба перехопити козаків на відкритій місцевості зазнала невдачі. Під час переслідування московські вояки, судячи з їх свідчень, розтягнулися, так що коли козаки сховалися в якомусь лісі в двадцяти милях від Полоцька, їх безпосередньо переслідували вже тридцять чоловік. Козаки не забарилися з цього скористатися. В лісі, «в тесном местцу засаду вчинивши», вони з двох боків напали на ворожий авангард і в перші ж хвилини вбили десять і схопили чотирьох (всі бояри) вояків, а інших змусили до втечі³.

Цей бій цікавий передусім своїми подробицями, яких так мало маємо в і без того обмеженій джерельній базі. Як бачимо, козаки застосували стару степову тактику. Спочатку, довго вдаючи втечу, вони змусили ворога розтягнути свої сили. А те, що в авангарді були бояри, які до того ж вели себе безпечно, вказує, що українські вояки, за звичкою кочівників, вдавали паніку, і, як наслідок, переслідувачів охопив фатальний для них азарт. Цікавим є і вибраний склад полонених. Навряд чи це було випадковим. Отже, козаки не просто напали з засідки, а ще й чітко розподілили завдання між собою – одні хапали бояр, інші вбивали їх слуг.

З листа О. Гаштовта до Ю. Радзивіла від 20 червня 1535 р. дізнаємося, що Сигізмунд Старий вислав (вочевидь, ще весною) під Полоцьк якогось Михайла, аби той, зібравши козаків, побудував на Себежському городищі замок. Оскільки це був самий кордон, то Михайло, сидячи в цьому замку, «собравшись с козаки, отпор неприятелю учинити до тых часов, поки бы ему який рятунок был»⁴. Проте Глібович з якихось особистих причин заборонив

¹ Там же. – С. 97.

² Там же. – С. 136.

³ Там же. – С. 134–135, 137–138.

⁴ Там же. – С. 147.

Борис Черкас

козакам коритися наказам Михайла і, як наслідок, литовський замок не був збудований¹. В даному випадку козаки вже виступають в ролі саперів, здатних швидко збудувати фортецю. Цікавою є також ідея щодо їх зібрання в одному місці безпосередньо під боком у противника задля активної оборони. В даному випадку в повній мірі виявилися універсальні якості українських вояків. З одного боку, на них лежать завдання, типові як для кінноти, так і виключно «піхотні».

Як бачимо, лише кілька актів, пов'язаних з службою козаків на державу, розкривають перед дослідником чимало цінних подробиць ранньої історії українського козацтва.

¹ Там же. – С. 147.

**ПОЛІТИКА ЗЕМЕЛЬНИХ НАДАНЬ СИГІЗМУНДА ІІ АВГУСТА
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО:
ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ***

Син Сигізмунда І Старого й Бони Сфорци Сигізмунд ІІ Август¹, який формально став великим князем литовським 1529 р., проте фактично правив у Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ) з 1544 р. (а зі смертю батька 1548 р. успадкував й польський трон), проводив подібну до своїх попередників² надавчу політику щодо українських земель ВКЛ. Подібність насамперед

* Дослідження здійснене за підтримки дослідчої стипендії Фундації ім. Роберта Боша Німецького Інституту Історичного у Варшаві (Robert Bosch Foundation Deutsches Historisches Institut Warschau).

¹ Przewdziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku: Obraz rodziny i dworu Zygmunta I i Zygmunta Augusta królów polskich. – Kraków, 1868. – Т. 2.

² Див., наприклад, дослідження про політику земельних надань на українських землях ВКЛ попередників Сигізмунда І Старого: Блануца А. Земельні надання та підтвердження Казимира Ягеллончика на українські землі Великого князівства Литовського // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 124–140; Його ж. Земельные пожалования Казимира Ягеллончика на украинские земли Великого княжества Литовского: попытка реконструкции по источникам Литовской метрики // Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнародні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі. Тези доповідей. – К., 2007. – С. 17–19; Його ж. Надання та підтвердження Олександра Ягеллончика на українські землі Великого князівства Литовського // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. – К., 2007. – С. 434–455; Його ж. Рецепція шляхетського землеволодіння на Волині наприкінці XV – початку XVI ст. (на прикладі земельних надань та підтверджень Олександра Ягеллончика) // Осмислення спадщини давньої Русі: Галицько-Волинське князівство в історіографії. Міжнародна наукова конференція 26–27 жовтня. Програма і резюме

виявлялась у тому, що з приходом до влади великий князь, щоб залучитись підтримкою шляхти, масово підтверджував надання своїх попередників. Проте у повному обсязі активність литовського правителя щодо указанного сегменту господарського життя за джерелами прослідковується лише після смерті його батька. Зокрема, 1547 р. Сигізмунд II Август, за рік до смерті свого батька, провів широкомасштабну акцію, спрямовану на виявлення реального стану землевласницької ситуації на Волині, наказавши всім волинським землевласникам представити до великокнязівської канцелярії всі документи, що підтверджували їхнє право на володіння тими чи іншими маєтностями. Відповідно в архіві канцелярії ВКЛ сформувалась окрема книга записів за 1547 р.¹ Водночас новий господар поступово перебирав усі важелі влади до своїх рук, про що свідчить й кількісне зростання виданих ним земельних пожалувань шляхті ВКЛ, й українській зокрема. Так, до 1548 р. Сигізмунд II Август лише у 8 випадках надавав чи підтверджував маєтності. За типом документації – це 4 листи-підтвердження², 2 привілеї-підтвердження³ й по одному листу-розпорядженню⁴ та привілею⁵. Далі за джерелами прослідковується певне «затишшя», і лише з 1551 р. з канцелярії великого

доповідей. – Львів, 2007. – С. 45; Його ж. Політика земельних надань великих князів литовських на українські землі: джерелознавчий аспект // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Рівне, 2008. – С. 245–247; Його ж. Політика земельних надань Олександра Ягеллончика на Волинську землю (кінець XV – початок XVI ст.) // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Збірник наукових праць. – Луцьк–Надстир'я–Ковель, 2008. – С. 238–241; Його ж. Земельные пожалования Ягеллонов на Сиверскую землю (середина XV – начало XVI столетия) // Российско-польский исторический альманах. – Вып. 3. – Ставрополь–Волгоград, 2008. – С. 117–122; Його ж. Надавча політика Казимира та Олександра Ягеллончика на Сіверську землю (за матеріалами Литовської метрики) // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2008. – Вип. 44. – С. 136–143; Його ж. Земельні надання Сигізмунда I Старого на українські землі Великого князівства Литовського // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2008. – Вип. 8. – С. 78–97.

¹ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 22.

² Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 30 (1480–1546 гг.): Кніга запісаў 30 (копія канца XVI ст.). – Мн., 2008 (далі – Метрыка ВКЛ. – КЗ. 30). – С. 200–201; РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 22. – Арк. 29 зв.–32, 32–34, 34–39 зв.

³ Метрыка ВКЛ. – КЗ. 30. – С. 144, 228–229.

⁴ Там само. – С. 175–176.

⁵ Там само. – С. 200–201.

князя литовського і короля польського почали масово виходити документи надавчого характеру – всього за попередніми підрахунками більше 120¹.

Політика земельних пожалувань Сигізмунда II Августа на українських землях ВКЛ у джерелознавчому аспекті виглядала наступним чином. Так, документи надавчого характеру оформлялися великокнязівським листами-привілеями (32 документа), листами-наданнями (19 документів) й листами-розпорядженнями або листами-наказами (9 документів). Документація підтверджувального характеру відповідно оформлялася листами-підтвердженнями (58 документів) та листами «привілеями-підтвердженнями» (3 документи)². В одному з випадків господар надав дозвіл на продаж маєтності, що зафіксовано листом-дозволом або «листом-консенсом»³.

Політика великокнязівських надань головним чином спрямовувалася на забезпечення й посилення обороноздатності країни, тому практично всі пожалування зобов'язували тримача або власника землі нести військову чи земську службу («на нас, господаря, службу земську конно і збройно»⁴), а володіння нею обмежувалося «волей и лаской господарской»⁵. Відзначимо,

¹ Підрахунки зроблено за матеріалами опублікованих та неопублікованих книг Литовської метрики.

² М. Ковальський у групі документів надавчого характеру, що відклалися в книгах записів ЛМ, виділяє такі різновиди: «листи» – грамоти надавчі (привілеї), підтверджувальні – «конфірмації» чи «підтвердження»... // Ковальський Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины (XVI – первой половины XVII века. Структура источниковой базы. – Днепропетровск, 1982. – С. 16. В опрацьованих нами джерелах книг записів для позначення надань великих князів литовських писарі великокнязівської канцелярії вживали два терміни – «лист» та «привілей», а для підтвердження – «потверженє». Тому, приймаючи за основу класифікацію М. Ковальського, для позначення документів надавчого характеру будемо вживати терміни «привілей», «лист-надання» (пожалування або надання) та «підтверджувальний лист» (підтвердження).

³ Див. консенс (дозвіл) Сигізмунда II Августа бурграбію Кременецького замку Станіславу Каменецькому на продаж кн. Андрію Івановичу Вишневецькому Поповецького маєтку у Кременецькому повіті // РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 47. – Арк. 118–118 зв.).

⁴ Нерідко синонімом земської служби виступає «служба конно». Див., наприклад, підтвердження Сигізмунда II Августа від 31 липня 1563 р. Гаврилу Білику на три волоки землі при Мозирі, надані йому віленським воєводою паном Миколою Радзивілом на кінній службі // РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 258. – Арк. 93 зв.–94.

⁵ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 33. – Арк. 8 зв.–9, Од. зб. 48. – Арк. 313 зв.–314 зв. та ін.

що земельні пожалування на земській службі відбивали не лише потребу й вимогу часу в забезпеченні обороноздатності країни, а й у певному сенсі відображали елемент станової (шляхетської) культури¹. У деяких випадках надання обмежувалося доживотним (пожиттєвим) терміном², або ж великокнязівській владі було вигідно здавати маєтності в заставу. Наприклад, 1566 р. луцькому війському Івану Чапличу Шпановському віддано під заставу Гнідавський двір луцького ключа терміном на один рік у сумі тисячу золотих³, а 1561 р. господар надав своїм привілеєм радомському каштеляну Габрієлю Тарлу Мідинську волость у Володимирському повіті, заставлену йому у сумі 4 тис. кіп грошів литовських (= 10 тис. золотих польських) до сплати боргу без зазначення конкретного терміну⁴.

Як і раніше, великокнязівська влада практикувала пожалування прикордонних замків українській шляхті. Так, за часів Сигізмунда II Августа Чорнобильський замок 1566 р. відданий у тримання пану Шимону Кміті в обмін за його села Літина, Полтевичів, Солашів, а також двору у Вінниці⁵.

Певні закономірності надавчої політики Сигізмунда II Августа документально простежуються і в територіальному аспекті. Так, у 60-ті роки XVI ст. з канцелярії великого князя литовського вийшла низка підтверджувальних листів (58 проти 51 надавчих листа) українській шляхті, причому більшість із них стосувалася Волині. Тут, як відзначено у фаховій літературі, земельний фонд в основному вже був розподілений. Підтвердження на володіння своїми маєтностями отримали, зокрема, луцький каштелян Михайло Тихонович Козинський, Янова Синявська, Микола Залеський, Валентин Ночаровський, Олександр Бринза, Павло Шмунгер, князь Костянтин Вишневецький, Юрій Євстафійович Бобрович та ін.⁶ Інша ситуація склалася з наданнями на територію Брацлавщини. Тут, з огляду на прикордонне розташування та неповний розподіл земельного фонду, Сигізмунд II Август міг ще жалувати місцеву шляхту селами та маєтностями, проте часто їх обмежуючи своєю «волею та ласкою». На таких умовах було, зокрема,

¹ Ця теза ґрунтовно розгорнута в одному із досліджень автора: Блануца А. Земельні надання великих князів литовських на умовах земської служби як елемент станової культури (друга половина XV – середина XVI ст.) // У друці.

² Там само. – Од. зб. 33. – Арк. 36 зв.–37 зв.; Од. зб. 41. – Арк. 259–260; Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 43 (1523–1560 гг.): Кніга запісаў 43 (копія канца XVI ст.) (далі – Метрыка ВКЛ. – КЗ. 43). – Мн., 2003 – С. 51–52 та ін.

³ Там само. – Од. зб. 48. – Арк. 75 зв.–77 зв.

⁴ Там само. Од. зб. 41. – Арк. 293 зв.–294 зв.

⁵ Там само. – Од. зб. 50. – Арк. 51–52, 52–52 зв.

⁶ Там само. – Од. зб. 50. – Арк. 81–82, 127–127 зв., 127 зв., 128, 128 зв., 162 зв.–163, 313 зв.–314 зв.

пожалуване селище Харпаки над р. Бугом і Горбачевська пасіка брацлавському зем'янину Кіндрату Назарину, а Злобі Германовичу надане село Солаші також у Брацлавському повіті¹. Територіально й адміністративно до складу Брацлавського воєводства належав Вінницький замок, якому підпорядковувалися обширні землі, які документально фіксувалися як Вінницький повіт. Тут, зокрема, Сигізмунд II Август 1562 р. підтвердив право на володіння селищами Прилуки та Погребища вінницьким зем'янам Григорію та Івану Оноцковичам вічним правом. Ці селища, як указано в документі, вінничанам ще раніше підтвердив найвищий гетьман ВКЛ кн. Костянтин Іванович Острозький також вічним правом².

На території Київщини³ також були нерозподілені землі, про що свідчить, наприклад, лист великого князя литовського від 18 червня 1562 р. про пожалування господарського дворянина Василя Богдановича Киянина землею Іволжичною на Тетереві у Київському повіті вічним правом. У диспозиційній частині документа записана й додаткова умова володіння указаною землею, згідно з якою В. Киянин зобов'язувався сплачувати щорічну данину на користь Святокирилівської церкви у Києві⁴. 1568 р. Сигізмунд II Август своїм привілеєм надав господарському підданому Яну Жилинському дві пусті землі під Києвом⁵.

¹ Там само. – Од. зб. 50. – Арк. 92–92 зв., 147–148.

² Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 44. Кніга запісаў 44 (1559–1566 гг.) (далі – Метрыка ВКЛ. – КЗ. 44). – Мн., 2001. – С. 72–73.

³ До складу Київської землі за П. Клепатським входило 9 повітів: Мозирський, Овруцький, Житомирський, Любецький, Остерський, Путивльський, Чорнобильський, Київський та Черкаський, який включав в себе Канівський, Білоцерківський та Черкаський обводи // Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли: Литовский период. – Біла Церква, 2007. – С. 158–347.

⁴ Метрыка ВКЛ. – КЗ. 44. – С. 57–58.

⁵ Там само. – Од. зб. 267. – Арк. 236–236 зв. Див. також: 1) 1569.02.08. – Люблін. Підтвердження Сигізмунда II Августа п. Олександру Богдановичу Семашку на маєтки Голишу й Улевщину у Київському повіті, записані йому на вічність п. Єсифом Івановичем Немиричем // РДАДА. – Од. зб. 48. – Арк. 297–300 зв.; 2) 1569.03.02. – Варшава. Привілей Сигізмунда II Августа київському зем'янину Остапу Шкаровському на Юрківське і Репнівське (Крупенівське?) селища у Київському повіті (данина київського воєводи кн. К.К. Острозького до волі і ласки господарської) на ленному праві // Там само. – Од. зб. 266. – Арк. 361 зв.–362; 3) 1569.03.02. – Варшава. Привілей Сигізмунда II Августа київському зем'янину Бенедикту Шкаровському на селище Желяни у Київському повіті (данина київського воєводи кн. К.К. Острозького до волі і ласки господарської) на ленному праві // Там само. – Од. зб. 266. – Арк. 362 зв.–363 та ін.

Великокнязівська політика земельних пожалувань торкалася й території Житомирського повіту Київської землі. Так, 1551 р. Сигізмунд II Август підтвердив право зем'янам Житомирського повіту Стецьку і Миколаю Гнівошевичам Вороничам на володіння селищами Ловковим (пожалування Олександра Ягеллончика Гнівошу Вороні) та Іванковим (пожалування Сигізмунда I Старого Гнівошу Вороні) у Житомирському повіті вічним правом на земській службі¹. У цьому документі прослідковується чітка тенденція, що вказує на ключову підставу тяглості тримання маєтностей на земській службі у ВКЛ, а конкретно – спадкове землеволодіння представниками одного роду протягом трьох поколінь, підтвержене верховною владою.

Варто також звернути увагу на інтенсивне, порівняно з іншими повітами, приділення уваги Сигізмундом II Августом Мозирському повіту Київського воєводства². Так, упродовж лише 1566-1569 рр. у 20 випадках Сигізмундом II Августом надано чи підтверджено маєтності шляхті на території Мозирського повіту. Наприклад, 19 лютого 1567 р. великий князь видав підтвердний документ зем'янину Полоцької землі Сидору Івановичу на 5 служб людей осілих у селі Дудичі Мозирського староства (данина троцького воєводи п. Миколая Юрійовича Радивіла до волі і ласки господарської) на ленному праві³. 16 січня 1568 р. Сигізмунд II Август підтвердив мозирському міщанину Івану Замиці право на володіння купленою ним за 7 кіп грошів литовських у мозирського міщанина Івана Нефедковича нивою з пашнею при урочищі Углазечі у Мозирській волості⁴. А напередодні Люблінської унії господар

¹ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 28 (1523–1560 гг.): Кніга запісаў 28. – Мн., 2000. – С. 166.

² Датою входження Мозирського повіту до складу Київської землі в історіографії прийнято вважати рік запровадження тут воєводського правління // Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли... – С. 158. У результаті судово-адміністративних реформ у ВКЛ 1564–1566 рр. Мозирський повіт в територіально-адміністративному також належав до Київського воєводства. Зокрема, у документі за 1569 р. «Списанье воеводствъ, до которых якие поветы належати мают» записано, що до Київського воєводства належать: Київський, Річицький та Мозирський повіти // Lietuvos Metrika. – Knyga Nr. 531 (1567–1569): Viešųjų reikalų knyga 9. – Vilnius, 2001. – P. 174. Проте у книзі П. Клепатського автор указував, що за актом 1569 р. Мозирський повіт у територіально-адміністративному відношенні підпорядковувався безпосередньо ВКЛ, хоча, за його ж словами, кияни ще довго не визнавали факту виходу Мозиря зі складу Київської землі (воєводства) // Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли... – С. 167.

³ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 266. – Арк. 124 зв.–125 зв.; Повторний запис до книги великокнязівської канцелярії: Там само. – Од. зб. 50. – Арк. 105–106.

⁴ Там само. – Од. зб. 48. – Арк. 193–193 зв.

пожалував мозирському зем'янину Геліяшу Будилову села Онужу Вишеньку (8 служб) та Костюковичі (6 димів) у Мозирському повіті, а також «пляц» у Мозирі вічним правом за умови несення земської служби¹.

Звернемося безпосередньо до джерельного аналізу теми дослідження. Великокнязівські жалування оформлялися листами-привілеями або листами-наданнями². Так, листами-привілеями й листами-наданнями шляхті жалувалися ті чи інші маєтності на конкретно зазначених умовах. Зокрема, 1 вересня 1560 р. волинські зем'яни Іван та Олехно Яковичі Борзобогаті отримали привілей Сигізмунда II Августа на володіння фільварком і маєтком Уличів Ковельської волості у Володимирському повіті вічним правом, тобто у вотчинне володіння³. Українська шляхта отримувала великокнязівські привілеї (оформлялися листами-привілеями та листами-наданнями) також як на умовах доживотного тримання⁴, до волі і ласки господарської⁵, так і на ленному праві, тобто з правом володіння маєтностями спадкоємцями по чоловічій лінії⁶. Часом у надавчих листах указувалися додаткові умови тримання чи володіння маєтностями. Наприклад, жалуючи 1560 р. кременецькому буркграфію Станіславу Каменецькому острів Попівці з трьома дворищами у Кременецькій волості доживотним правом, господар зобов'язував землевласника додатково сплачувати 80 грошів литовських грошового податку щорічно⁷.

Окремі великокнязівські пожалування оформлялись у листах-наданнях, що мали розпорядчий або наказовий характер. У диспозиційній частині таких

¹ 20 грудня 1568 р. // Lietuvos Metrika. – Knyga Nr. 51 (1566–1574): Užrašymų knyga 51 (далі – LM. 51). – Vilnius, 2000. – P. 212–214.

² Докладну інформацію про форми службового землеволодіння див.: Блануца А.В. Шляхетське землеволодіння у Великому князівстві Литовському: джерела дослідження // Укр. іст. журн. – 2009. – №2. – С. 194–207.

³ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 41. – Арк. 168 зв.–169. Див. також: Там само. – Од. зб. 41. – Арк. 181–181 зв., 286 зв.–288, 321–322, 345 зв.–346; Од. зб. 50. – Арк. 51–52, 93 зв.–94, 99–100, 150–151 зв., 168–168 зв., 176–178, 189–190, 250 зв.–251, 282 зв.–284, 287–287 зв., 324–324 зв.; Од. зб. 48. – Арк. 84 зв.–85, 109 зв.–111, 237 зв.–238 зв.; LM. 51. – P. 212–214.

⁴ Метрыка ВКЛ. – КЗ. 43. – С. 51–52 (до одного живота); РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 50. – Арк. 299 зв.–301 (до трьох животів); Там само. – Од. зб. 41. – Арк. 172–172 зв. (до одного живота).

⁵ Метрыка ВКЛ. – КЗ. 43. – С. 53–54, 86–87; РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 41. – Арк. 171 зв.–172, 331 зв.–332, 332 зв.–333; Там само. – Од. зб. 266. – Арк. 64 зв.–65; Там само. – Од. зб. 48. – Арк. 95 зв.–96 зв., 313 зв.–314 зв.

⁶ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 50. – Арк. 107 зв.–108, 175 зв.–176, 236–237; Там само. – Од. зб. 266. – Арк. 361 зв.–362, 362 зв.–363; LM. 51. – P. 139–140, 140–141, 171–173, 173–175, 175–176, 177–179, 182–183, 186–187.

⁷ Там само. – Од. зб. 41. – Арк. 172–172 зв.

листів, зокрема, містилися вказівки, адресовані місцевим урядникам, щоб ті забезпечили якнайшвидше ув'язання (уведення) того чи іншого шляхтича у надану маєтність. Наприклад, Сигізмунд II Август своїм листом від 29 липня 1566 р. жалував кременецькому зем'янину Мартину Хармезському 8 осілих та 2 пустих волок землі у Кременці, наказуючи при цьому кременецькому старості кн. Миколі Андрійовичу Збараському виділити на території свого урядування указаний земельний наділ. Великий князь, вочевидь, був зацікавлений в якнайшвидшому отриманні М. Хармезьким земельного наділу, тому, «абы данина н(а)ша того Мартина рыхлей (швидше, без затримки. – А.Б.) дошла», направив до Кременця господарського дворянина Богдана Букрабу Клюковицького, щоб той «того Мартина водле заведенья твоего (кременецького старости. – А. Б.) в тые земли от нас ему данные увязати и лист свой увязчий, выписавши на немъ люди, границы дати»¹. Господар також повідомляв, що після фактичного отримання М. Хармезьким у володіння земель він надасть відповідний підтверджувальний лист. Якщо у цьому документі не було зазначено, на яких умовах надавалась земля, то в інших аналогічних пожалуваннях великий князь чітко вказував умови володіння наданими маєтностями. Так, 23 серпня 1566 р. Сигізмунд II Август направив лист мозирському старості п. Миколаю Юрійовичу Радивілу, щоб той виділив на території Мозирської волості 20 служб людей для берестейського каштеляна п. Яна Миколайовича Гайка й посприям спеціально призначеному великим князем дворянину ув'язати його у володіння. Після ж фактичного отримання у володіння наділу землі Я. Гайком господар мав «то ему на вечность листомъ н(а)шимъ потвердити»². Як бачимо, у цьому випадку великий князь чітко вказував на яких умовах жалувалася земля, – вічним правом. 1568 р. (лист від 11 листопада) Сигізмунд II Август наказав київському воєводі кн. Костянтину Костянтиновичу Острозькому надати Яну Жилинському дві пусті землі – Ярковщизну і Крупеневщизну – під Києвом на Зауші на земській службі. Після ув'язання господар мав надати й підтвердний лист Я. Жилинському на володіння пустовщинами³.

¹ ЛМ. 51. – Р. 45.

² ЛМ 51. – Р. 46–47.

³ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 267. – Арк. 236–236 зв. Див. також такого ж типу документ: Лист Сигізмунда II Августа від 1565 р. (число, місяць і місцевість видачі документа не вказані) кременецькому старості кн. Миколі Андрійовичу Збараському з наказом надати і ув'язати господарського секретаря п. Базиліуса Древинського у Кокорівський фільварок (48 осілих волок землі) при Кременецькому замку вічним правом // Там само. – Од. зб. 41. – Арк. 415–415 зв.

Політика земельних надань...

В одну із книг Литовської метрики ввійшли два документи, які підтверджують описану вище практику надання шляхті тих чи інших маєтностей. Так, 31 жовтням 1566 р. датується лист Сигізмунда II Августа, яким він зобов'язував віленського воєводу п. Миколу Юрійовича Радивіла надати і ув'язати жемайтійського зем'янина Івана Міткевича Жабу в село Костюковичі (раніше тримав Богдан Заморенок) у Мозирській волості до волі і ласки господарської¹. А вже наступного дня, 1 листопада 1566 р., господар видав надавчий привілей тому ж І. Жабі на вказане село². Цей приклад надає цінну інформацію ще про одну вельми важливу складову надавчої політики Сигізмунда II Августа та його попередників на українських землях ВКЛ. Це – пожалування жемайтійському зем'янину маєтності на території Київської землі. Річ у тім, що литовські правителі через практику земельних надань шляхті ВКЛ³ у будь-якій частині країни намагалися подолати місцевий

¹ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 266. – Арк. 63 зв.–64.

² Там само. – Од. зб. 266. – Арк. 64 зв.–65.

³ Див., наприклад, великокнязівські пожалування шляхтичам, панам і князям на землі й маєтки територій ВКЛ, повітниками яких вони не були: 1) 1568.01.08. – Камінь. Привілей Сигізмунда II Августа сірадському воєводі п. Ольбрахту Лаському на маєток Лепесівку в Кременецькому повіті на ленному праві // РДАДА. – Од. зб. 50. – Арк. 175 зв.–176; 2) 1568.07.10. – Гродно. Надання Сигізмунда II Августа полоцькому зем'янину Федору Федоровичу Оскерці на 6 служб людей в селах Філіповичах та Вонюжичах Бчицької волості у Мозирському повіті на ленному праві за умови несення земської служби // ЛМ. 51. – Р. 173–175; 3) 1568.07.10. – Гродно. Надання Сигізмунда II Августа полоцькому зем'янину Куприяну Федоровичу Оскерці на 6 служб людей в селах Філіповичах та Новосілках Бчицької волості у Мозирському повіті на ленному праві за умови несення земської служби // ЛМ. 51. – Р. 175–176; 4) 1568.07.10. – Гродно. Надання Сигізмунда II Августа київським зем'янам Філону, Павлу, Кіндрату, Семену, Єсифу та Філіпу Богдановичам Круневичам на 19,5 служб людей в селах Оводичах та Олекшичах у Мозирському повіті на ленному праві за умови несення земської служби. (ЛМ. 51. – Р. 177–179); 5) 1568.07.27. – Книшин. Привілей Сигізмунда II Августа кн. Андрію Михайловичу Курбському (перед цим князь отримав на ленному праві маєтності на Волині – А.Б.) на села в'їтівств Пошущенського, Кчолмінського та Ілічовського в Упітській волості Троцького воєводства // РДАДА. – Од. зб. 50. – Арк. 240 зв.–241; 6) 1568.12.11. – Воїнь. Надання Сигізмунда II Августа зем'янину землі Полоцької Григорію Мелешковичу Оскерці на село Боброк у Мозирському старостві вічним правом за умови несення земської служби // Там само. – Од. зб. 50. – Арк. 282 зв.–284; 7) 1571.06.17. – Варшава. Підтвердження Сигізмунда II Августа п. Філону Кміті (раніше тримав Чорнобильський замок) на пляц в Орші та пляц у Могилеві вічним правом // РДАДА. – Од. зб. 50. – Арк. 385 зв.–386.

регіоналізм й таким чином послабити його роль і важелі під час вирішення важливих державних питань.

Подібно до своїх попередників Сигізмунд II Август практикував надавати землі своїм підданам на умовах т. зв. хлібокормління або «поживенія» – умови, за якою отримувач землі чи маєтності користувався володінням (воно слугувало як засіб прожиття) на невизначений у документі час. Так, 19 червня 1546 р. Сигізмунд II Август видав із Вільнюса листа-розпорядження луцькому старості й господарському маршалку кн. Андрію Михайловичу Сангушковичу Кошерському, яким наказував ув'язати угорців Матея і Степана Сербинів в маєток Старійшеве у селі Головнях Луцького повіту «на поживене» до волі і ласки господарської¹. Такого ж типу документ датується 25 червнем 1567 р. Це – великокнязівський лист до кременецького старости кн. Миколи Андрійовича Збараського з наказом надати і посприяти господарському дворянину (у документі ім'я і прізвище не вказані) ув'язати господарського служебника Мартина Харлинського у землі і люди в селі Осниках Кременецького повіту на «хлебокормление»². 10 жовтня 1568 р. великий князь адресував листа до підканцлера ВКЛ п. Остафія Воловича, в якому наказував йому виділити Івану Чапличу на «хлебокормление» 10 волок землі на території Добучинської волості (належала до великокнязівського домену³). Згідно з наказом господаря, О. Волович мав також ув'язати І. Чаплина у володіння землею⁴.

Умовою отримання у володіння того чи іншого маєтку могло бути й несення окремих повинностей на користь замку чи церкви. Наприклад, 18 червня 1562 р. господарський дворянин Василь Богданович Киянин отримав від Сигізмунда II Августа надавчий лист, згідно з яким він жалувався землею Іволжичниною, що на р. Тетереві у Київському повіті, вічним правом за умови сплати щорічної данини на Святокирилівську церкву в Києві⁵.

Великокнязівські маєтності часто слугували джерелом швидкого отримання готівки на різні господарські потреби. Тож Сигізмунд II Август практикував віддавати під заставу королівські володіння. Зокрема, 1565 р.

¹ Метрика ВКЛ. – КЗ. 30. – С. 175–176.

² РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 266. – Арк. 185 зв.–186.

³ Періодично литовські правителі проводили ревізію своїх володінь. Проте до цього часу не має спеціального дослідження про великокнязівський домен на українських землях ВКЛ, хіба що упорядковані Р. Майбородою регести люстрацій королівщин українських земель, які частково охоплюють другу половину XVI ст. // Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст. Матеріали до реестру рукописних та друкованих текстів. – К., 1999. – 312 с.

⁴ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 267. – Арк. 222.

⁵ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 44. Кніга запісаў 44 (1559–1566 гг.). – Мн., 2001. – С. 57–58.

великий князь віддав під заставу Кременецький замок кн. Миколі Збаразькому в сумі 3 тис. кіп грошів литовських терміном на один рік. У документі також обумовлювалося, що кн. М. Збаразький наділявся правом перезаставляти замок іншим особам, тобто третій стороні¹. 1566 р. Сигізмунд II Август, «потребуючи гроші на заплату людям служебним і на інші потреби наші господарські і земські, ведучи валку (війну. – А. Б.) з неприятелем нашим князем великим московським після взяття замку нашого Полоцького», позичив 1000 золотих черлених угорських у луцького войського Івана Чаплича Шпановського, заставивши двір Гнідаву луцького ключа терміном на 1 рік². 1566 р. великий князь видав привілей господарському дворянину Фронцу Фальчевському на села Луцького ключа Чернче Городок з присілком Малевичами, Колок, Радуні, Двої, Козлиничі та Бруховичі, дані під заставу в сумі 4 тис. кіп грошів до часу сплати боргу, мотивуючи потребу у грошах тим, що «ку потребе нашей пильной господарской и земской часу вальки з неприятелемъ нашимъ великимъ княземъ московскимъ в року прошломъ тисечномъ пятсотномъ шестьдесятномъ взяли есьми обычаемъ позычонимъ...»³.

Вельми цікаві й важливі для нашого дослідження сюжети містять великокнязівські надання шляхтичам, які змогли вислужити право на шляхетство й таким чином поліпшити свої матеріальні статки. Так, 20 жовтня 1563 р. Сигізмунд II Август пожалував дяку великокнязівської канцелярії Михайлу Васильовичу і його родині шляхетський титул⁴, а вже наступного дня (21.10.1563 р.) шляхтич отримав привілей на 10 волок землі біля Володимирського замку вічним правом за умови несення земської служби⁵. Як бачимо, дяк великокнязівської канцелярії, зробивши успішну кар'єру при дворі великого князя, отримав не лише земельне пожалування, а й домігся піднятися на найвищу сходинку в соціальній ієрархії ВКЛ.

Стрімку кар'єру у ВКЛ спромагалися зробити й особи іншого віросповідання, зокрема, іудейського. Так, 8 лютого 1565 р. єврей Станіслав Данович отримав від великого князя привілей на шляхетство й окремий герб («привилей шляхетному Станиславу Дановичу, выймуючи его по доброй воли его с права и послушенства жидовского, а прилучаючи его до веры повсехное хрестиянское з наданьем ему вольностей и заволянья шляхетского и гербу») ⁶. Цим же днем господар підписав у Петрикові листа, адресованого київському воєводі кн. Костянтину Острозькому, з наказом «абы ему (шляхетному

¹ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 45. – Арк. 90–92 зв.

² Там само. – Од. зб. 48. – Арк. 75 зв.–77 зв.

³ Там само. – Од. зб. 41. – Арк. 434 зв.–437.

⁴ Там само. – Арк. 285–286.

⁵ Там само. – Арк. 286 зв.–288.

⁶ Там само. – Арк. 411 зв.–413.

С. Доновичу. – А. Б.) в земли и повете Киевском селище яке со всим завел и подал, а где и на котором местцу подасть для потверженья оному, его королевской милости ознаймил»¹.

Окремими листами-привілеями великий князь міг шляхтича, котрому надавав маєтність у межах міста, перевести під юрисдикцію шляхетського суду. Наприклад, привілеєм від 8 серпня 1568 р. Сигізмунд II Август жалував господарського дворянина Василя Коляду «пляцом» (земельна ділянка у межах міста під забудову. – А. Б.) з будинком у Луцьку на ринковій площі вічним правом, звільняючи від усіх замкових повинностей і підпорядковуючи під шляхетський присуд².

Вище описана практика оформлення великокнязівських пожалувань у тій частині, що стосується форм тримання (володіння) маєтностей, цілком відповідає групі документів підтверджувального характеру. Так, господар надавав українській шляхті підтверджувальні документи на володіння тими чи іншими маєтностями на умовах вічного тримання, на ленному праві, а також обмежував доживотним терміном чи своєю ласкою і волею. Наприклад, 1560 р. на умовах вічного тримання Сигізмунд II Август підтвердив кн. Івану Федоровичу Чортгорійському 2/3 частини маєтку Войсеч у Луцькому повіті, спущені йому волинськими зем'янами Іваном та Олехном Борзобогатими³. Роком раніше господар підтвердив на ленному праві київському зем'янину Олексію Антоновичу Іллясовському селище Городище на р. Тетереві за бродом Тулинським⁴. 1560 р. великий князь підтвердив кременецькому зем'янину

¹ Там само. – Арк. 413 зв.–414.

² Там само. – Од. зб. 50. – Арк. 250 зв.–251.

³ Там само. – Арк. 155 зв.–156. Див. також: 1) 1560.09.18. – Волькініки. Підтвердження Сигізмунда II Августа вінницькому зем'янину Лаврину Яцьківському на маєток Яцьківці (надання Казимира Ягеллончика його предкам) на Поділлі вічним правом за умови несення земської служби // Там само. – Од. зб. 41. – Арк. 170–170 зв.; 2) 1561.05.18. – Вільнюс. Підтвердження Сигізмунда II Августа кн. Стефану Андрійовичу Збарзькому на села Білозірку, Нижню і Вищу Шибену Руду, Колісці, Янківці і селище вище Шибеної Руди у Кременецькому повіті вічним правом // Там само. – Од. зб. 41. – Арк. 272 зв.–276.

⁴ Там само. – Од. зб. 41. – Арк. 117–118. Див. також: 1) 1559.03.10. – Краків. Підтвердження Сигізмунда II Августа дітям боярським (московські піддані, які перейшли на службу до Сигізмунда I Старого) Григорію Івановичу Олищеву, Федору Матвійовичу, Микиті Гавриловичу і Зику Семеновичу на дві частини маєтку Княжи (надання Сигізмунда I Старого) у Луцькому повіті на ленному праві // Там само. – Од. зб. 41. – Арк. 117–118; 2) 1560.11.01. – Вільнюс. Підтвердження Сигізмунда II Августа кременецьким зем'янам Гнівошу, Федору та Павлу Сторожинцям на землю Сторожинського урочища (надання королеви Бони) у Кременецькому повіті на ленному праві // Там само. – Арк. 176 зв.–177 зв.

Яцьку Грилькевичу Краснолуцькому право на володіння селищем Красна Лука на р. Жерді у Кременецькому повіті до волі господарської¹.

1558 р. Сигізмунд II Август підтвердив київському війту Семену Мелешковичу на його купівлю у київських зем'ян Богдана Степановича Дублянського та його сестри Феді Золотушиної землі Юр'івці на р. Веті у Київському повіті за 50 кіп грошів литовських, а також у Льва Івановича Волковича та його дружини Марини Борисівни острова Чатанова з селищем, до нього належним, на р. Десні у Київському повіті за 60 кіп грошів литовських, вічним правом за умови несення служб на Київський замок². 1561 р. великий князь підтвердив волинському зем'янину Гаврилу Івановичу Яковицькому куплені ним у кн. Федора Андрійовича Сангушковича за 200 кіп грошів литовських та в Тихна й Олехна Семеновичів Порванецьких і їхніх сестер Марії Зикової, кн. Томіли Станіславової Медвезької, Ганни Тихнової частини маєтку Бобичі (у документ також вписано продажні листи) у Володимирському повіті вічним правом³.

Наведені приклади чітко вказують на поширену практику отримання шляхтою ВКЛ підтвердних документів на маєтності, набуті шляхом купівлі-продажу. Така процедура була обов'язковою для всіх тразакційних операцій з нерухомістю від часу прийняття I Литовського Статуту 1529 р., хоча у правовій практиці дозвіл великого князя на здійснення таких операцій існував ще з часів уставних земських грамот. У середині XVI ст. цей дозвіл перетворився на формальність і видавався вже по факту здійснення операції з нерухомістю, проте шляхта все ж прагнула отримати відповідне підтвердження. Воно, як показує судова практика, ставало вельми вагомим аргументом при вирішенні різних спірних питань, пов'язаних з тією чи іншою маєтністю.

Великокнязівські підтвердження надавалися шляхті й на заміну тих чи інших володінь. Наприклад, 1566 р. Сигізмунд II Август підтвердив кременецькому зем'янину Федору Григоровичу Новоселецькому право на володіння трьома волоками землі біля с. Верхня Вілія, дані йому господарським дворянином Василем Петровичем Загоровським заміною за лан землі у тому ж селі⁴. 1565 р. господар уклав договір обміну з дорогичицьким зем'янином Матисом Савицьким. Згідно з ним великий князь отримував

¹ Там само. – Од. зб. 41. – Арк. 180–180 зв. Див. також: 1563.07.06. – Вільнюс. Підтвердження Сигізмунда II Августа Михайлу Звіру на шість волок землі у Ляховицькій волості урочища на Мислобожі у Кременецькому повіті до волі господарської // Там само. – Од. зб. 258. – Арк. 91–92.

² Метрыка ВКЛ. – КЗ. 43. – С. 97–98.

³ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 41. – Арк. 197–200.

⁴ Там само. – Од. зб. 48. – Арк. 80 зв.–82 зв.

Річицький маєток М. Савицького на Волині, віддаючи заміною 60 волок землі в Упітській волості на Віленині. У диспозиційній частині документа Сигізмунд II Август підтверджував право М. Савицького на володіння землею, отриманою заміною¹.

Підтвердження надавалися також і на успадковані маєтності. Так, 3 травнем 1561 р. датується підтверджувальний лист Сигізмунда II Августа пані Михайловій Свинській Федори Федорівни Чорторийській на волинські маєтки Свинюхи, Коритинці та Пустомити, отримані у спадок по чоловіку, до часу, поки вона вдруге вийде заміж, або до живота, якщо залишиться вдовою².

До групи підтверджувальних документів Сигізмунда II Августа відносяться листи «привілей-підтвердження»³. Документи такого типу з'явилися як результат практики надання земель спочатку місцевими урядниками, по факту чого на їхнє прохання та на прохання самого власника землі великий князь надавав своє підтвердження, тобто підтверджував привілей чи надання. Прикладом цього може слугувати лист Сигізмунда II Августа від 18 листопада 1567 р., яким він підтверджував брацлавському зем'янину Злобі Германовичу вже раніше надане брацлавським воєводою кн. Романом Федоровичем Сангушковичем село Солаші у Брацлавському повіті. У своєму підтвердженні господар визначав умови володіння указаним селом. Так, Злоба Германович отримав дозвіл володіти пожалуваною маєтністю на ленному праві за умови несення земської служби⁴. Листа такого ж типу отримав від великого князя 1546 р. десятник київської роти Матей Кучинський. Ним господар підтверджував вічним правом Сколниківський сад у Києві, заставлений М. Кучинському київським служебником Балцером Каспоровичем Корбелем за 10 кіп грошів литовських і конфіскований в останнього за зраду і втечу до Москви⁵.

Отже, проаналізовані нами основні тенденції й джерела надавчої політики Сигізмунда II Августа вказують на важливість земельного фактора в економічній політиці щодо українських земель ВКЛ останнього володаря з династії Ягеллонів. Як і його попередники, великий князь через політику земельних пожалувань намагався стабілізувати надходження до державної скарбниці,

¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Zbiór Dokumentów Pergaminowych (Tak zwana Metryka Litewska). – Dz. X. – Sygn. 4806. – К. 1.

² РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 41. – Арк. 259–260.

³ Таке термінологічне означення документа, зокрема, вживається В. Менжинським для позначення документів надавчого характеру в опублікованій ним книзі записів № 30 Метрики ВКЛ (Метрыка ВКЛ. – КЗ. 30. – С. 144, 228–229).

⁴ LM 51. – Р. 89.

⁵ Метрыка ВКЛ. – КЗ. 30. – С. 228–229.

поповнити землями й маєтностями господарський домен, а також заохотити українську шляхту до служби у великокнязівському війську.

Подані у додатках документи ілюструють приклади різних типів великокнязівських пожалувань і підтверджень. Всі вони уводяться до наукового обігу вперше. Публікація документів здійснюється згідно з дипломатично-критичним методом та відповідно до запропонованих В. Німчуком «Правил видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції» (К., 1995) із деякими змінами.

Додатки:

№1

РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 266. – Арк. 63 зв. –64.

[Арк. 63 зв.] Лист, писаний до воеводи виленского, старосты мозырского, | абы Ивану Митковичу Жабе селє Костюковичи | ѓ волости Мозырской подати казалъ.

Жыкгимонтъ Августъ etc.

Воеводе виленскомѣ, канцлерѣ Великого князства Литовского, | старосте мозырскомѣ и лидскомѣ, державцы борысовскому | панѣ Миколаю Юревичѣ Радивилѣ.

Што перьво сего за чолом|битьемъ земенина земли Киевское Богдана Заморанка дали | есмо емѣ были до воли и ласки нашое г(о)с(по)д(а)рьское село ѓ волости | замъкѣ нашего Мозырского Костюковичи, в которомъ людей ѡсмѣ | дымовъ, а з него до скарбѣ нашего платѣ две копе грошей, а две ве|дре медѣ пресного прыходить, а кгрѣнту того села вдолжъ на | версту, а поперекъ тамъ жо на версту, в которого села кгрѣнте и | ловы рыбные з суседами того села есть. То пакъ тыхъ ча|сов тотъ Заморонокъ з сего свету зышоль, а ѡное село зас кѣ столѣ | нашомѣ г(о)с(по)д(а)рьскомѣ прышло. Ино мы за чолом|битемъ земени|на земли Жомойтское Ивана Митковича Жабы ѡное вышей | помененое село Костюковичи тымъ же правомъ, яко и ѡный | Заморонокъ ѡтъ нас держалъ, и со всимъ с тымъ с чымъ емѣ | было дано, и яко сѧ тоє село само в себе в границахъ || [Арк. 64] и в обыходех своихъ маеть по томѣ, Иванѣ Жабе з ласки нашое г(о)с(по)д(а)рь|ское есмо дали. Твоя бы м(и)л(о)сть ѡ томъ ведал и ѡное село емѣ постѣ|пилъ и в то его ѓвезати, то емѣ подати велель, заховываючыся | водлугъ листу и данины нашое на то емѣ даное.

Андрій Блануца

Писан в Варшаве, лет(а) | Бож(его) нарож(еня) 1566, м(е)с(я)ца октября 31 дня.

Подпис рѣки г(о)с(по)д(а)рьское.

№2

РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 266. – Арк. 64 зв. –65.

[Арк. 63 зв.] Данина Ивану Митковичу Жабе на село Костюковичы в волости | Мозырской до воли и ласки его королевское м(и)л(о)сти.

Жыкгимонтъ Августъ etc.

Ознаймѣмъ симъ листомъ нашимъ.

Што перво сего за чоломбитем | земенина земли Киевское Богдана Заморонка дали есмо емѣ бы|ли до воли и ласки наше г(о)с(по)д(а)рьское село в волости замкѣ нашего Мо|зырского Костюковичы, в которомъ людеѣ шемъ дымов, а з него | до скарбѣ нашего платѣ две копе грошей, а две ведре медѣ пресного | приходится, а кгрѣнту того села вдолжъ на версту, а поперок там жо | на версту, в которого села кгрѣнте и ловы рыбные зъ суседами того | села есть. То пакъ тыхъ часов тотъ Заморанокъ зъ сего света | зшоль, а шное село зас кѣ столѣ нашомѣ г(о)с(по)д(а)рьскомѣ пришло. И бил | намъ чоломъ земенин земли Жомоитское Иван Миткович Жаба, а | абыхмо ласкѣ нашѣ г(о)с(по)д(а)рьскѣю вчинили и тое село Костюкови|чы емѣ дали. Яко жъ будѣчы з дела в Варшаве пры нас, (о)с(по)д(а)ри, | панъ виленский, гетман найвышшый Великого княства Литовског(о), | староста городенский пан Грыгорей Александрович Ходкевича, пре|кладаючы службы и втраты его, которые он на службах наших | прыняль, о томъ нас за нимъ в прычыне жадалъ. А такъ мы на жаданье пана виленского и на чоломбитье его то вчы|нили и шное вышей помененое село Костюковичы томѣ Иванѣ || [Арк. 65] Жабе з ласки наше г(о)с(по)д(а)рьское есмо дали и симъ листом нашими даемъ | тымъ же правомъ, якимъ оный Заморанокъ отъ нас держаль. | Маеть онъ сам, его жона и их дети тое село со всеми людми и пожитками | отътоль приходачыми, зъ землями, зъ сеножатми, гаи, дѣбровами | и со всеми кгрѣнты, и со всимъ яко ся тое село само в себе в границахъ | и обыходехъ своихъ маеть, такъ же и с тыми ловырыбными дер|жати и вжывати до воли и ласки наше г(о)с(по)д(а)рьское, а нам с того службѣ | земскѣю военнѣю слѣжыти по томѣ, яко и иныше земляне шляхта | слѣжать. И на то есмо емѣ дали сес нашъ листъ з нашою печатью.

Писан в Варшаве, лет(а) | Бож(его) нарож(еня) 1566, м(е)с(я)ца ноября 1 дня.

Подпис рѣки г(о)с(по)д(а)рьское.

№3

РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 266. – Арк. 134 зв. –135.

[Арк. 134 зв.] Прывилей кн(я)зю Андрею Курпскомѣ на | Ковель леньнымъ
правомъ.

Жыкгимонтъ Август etc.

Чинимъ явно симъ нашимъ листомъ нинешнимъ и на потомъ | будѣчимъ.

Што княз Анѣдрей Михайлович Кѣрпський, будѣчы в земли | Московьской з домѣ своего старожытного, а слышачы и доста|точную ведомость маючы, ищо дробливости ласки нашеѣ г(о)с(по)д(а)рьское, | которѣю есмо ко всимъ подданымъ панствѣ наших ховати звыкли, | оставившы вси именья и маетност свою, которѣю в земли | князя великого московьского мель, и опустившы службы его, до | которыхъ возванъ былъ на имя нашо г(о)с(по)д(а)рьское, кѣ службамъ и подданство | нашо прыехаль, а будѣчы вжо пры службахъ наших г(о)с(по)д(а)рьскихъ з рыцерь|ствомъ нашимъ ку воеванью земли неприятеля нашего московь|ского посыланъ добре, верне и мужне намъ, г(о)с(по)д(а)рѣ, и Речи Посполи|той служылъ. Про то мы, г(о)с(по)д(а)рѣ, хотечы за именья и маетности его, | которыхъ онъ для ласки нашеѣ г(о)с(по)д(а)рьское в земли Московьской отъ|ехаль, нагороженье вчинити и послуги его, которые намъ, г(о)с(по)д(а)рѣ, | и Речи Посполитой оказаль, ласкою нашою г(о)с(по)д(а)рьскою вызнати | и вперед охотнейшимъ его ку службамъ нашимъ г(о)с(по)д(а)рьскимъ и потре|бамъ Речи Посполитое, панства нашего Великого князства | Литовьского вделати. Перве сего дали есмо ему з ласки нашеѣ || [Арк. 135] г(о)с(по)д(а)рьское замокъ нашъ Ковель в земли Волыньской лежачий з дворы, с фол|варки, з месты, з местечьками, з ыменья шляхетскими кѣ Ковелю здавна пры|слушаючыми, з бояры пѣтными, з волостями, и со всеми их оселостями, и отъ | подданныхъ с платы грошовыми, даньми медовыми, и жытными, и з овся|ными, якимъ кольвекъ именемъ названые и меноване быти | могутъ пожитьки, и с пущами, и со всимъ на все, какъ сиа тот замокъ нашъ | Ковельский со всеми дворы, месты, местечьками, бояры и воло|стями самъ в себе в широкостях, в границах и пожиткахъ своих маеть, | и какъ то по королевой еѣ м(и)л(о)сти и великой кнегини Бонѣ, матце нашей, | на нас, г(о)с(по)д(а)ра, держано было, ничего на нас, г(о)с(по)д(а)ра, не зоставуючы. Ма|еть княз Анѣдрей Кѣрпський самъ, его жона, дети мужчыznego рожаю | тотъ замокъ Ковельский со всеми дворы, месты, волостями и | со всякимъ якимъ кольвекъ именемъ названымъ кѣ именью |

Андрій Блануца

Ковельському належачыми, кгрднѣты и пожытки держати и | ѡживати вѣчне. Вольни тамъ будѣчы розшырыти и якъ | хотачы пожытки собе ѡттоль привлащати вечными часы, | и всаких вольностей, правъ и свѣбод панѣству нашому Великомѡ | князству Литовьскому наданых вживати мають такъ, яко и | иншыє князи, панове и все шляхта того панства нашего ѡживають, а намъ, г(о)с(по)д(а)рѡ, с того имениа службу земьскую воєнъную водлугъ ѡфалы земьское служыти повинни будѣть | по тому, якъ и иншыє обыватели шляхта Великого княз|ству Литовьского службу воєнъную служать. И на то єсмо | князю Анѡдрею Михайловичу Кѡрѡбьскому дали сєшь нашъ | листь, подписавшы рѡкою нашою г(о)с(по)д(а)рьскою и з нашою пє|чатью.

Писанъ ѡ Кнышыне, лет(а) Бож(его) нарож(еня) | 1567, м(е)с(я)ца фєвраля 25 дня.

Подпись рѡки г(о)с(по)д(а)рьское.

№4

РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 266. – Арк. 185 зв. –186.

[Арк. 185 зв.] Лист, писаный до старосты кремѡнецкого кн(я)за Мико|лаа Збаражского, абы Мартину Харлинскому | люди и зємли въ Ѡсниках, которые Москва Бѡ|наковы держали, поступилъ.

Жыкгимонт Август etc.

Старостє кремѡнецкомѡ князю Николаю Андреевичу Зба|ражьскому.

Што которые люди ѡ волости замькѡ нашего | Кремѡнецького в сєлє Ѡсникахъ слуги нашы москвичы Ѡфа|насей Чухновъ пятнадцать чловековъ, а Иванъ, Василєй, а Богданъ | Бонаковы, каждый с нихъ по десєти чловековъ за даниною нашою | держали. Ино ижъ тому Чухнову на иньшомѡ мєстцѡ вжо єсмо хлебо|кормленье дали, а тые Бонаковы для некоторыхъ прычинъ | тѡю данину сами добровольне кѡ столу нашому г(о)с(по)д(а)рьскомѡ пѡ|стили. Мы тые вси люди, которые Чухновъ и Бонаковы для | некоторыхъ прычинъ тую данину сами добровольне кѡ столѡ | нашому г(о)с(по)д(а)рьскомѡ пустили. Мы тые вси люди, Чухновъ и Бонаковы || [Арк. 186] держали и к тому, што сѡ еще в томъ же сєлє Ѡсникахъ, никомѡ | неѡтданныхъ сємъ чловековъ было зостало, з ласки нашеє г(о)с(по)д(а)рь|ское слугє нашомѡ Мартинѡ Харлинскомѡ за чоломьбитємъ | єго на хлебокормленье со всеми их кгрднѣты и пожытки с нихъ | прыходячыми дали и в тые люди єго євезати¹ и держати, то | єму подати

¹ Так в ркп., має бути «увезати»

Політика земельних надань...

есмо розказали дворанину нашому¹, и ачькольве пожитьки того замькѣ Кремчанецкого до часу в сумѣ п(е)незей обычаемъ заставьнымъ тобе *от* нас заведены, ведже | тые люди и кгрѣнъты оныє москвичы держали и тобе не естъ за|ставлены. Для того приказѣмъ, ажъбы еси оныхъ всихъ лю|дей, которыхъ Чѣхновъ и Бонаковы в держаньи были, такъже | и тыхъ семи чоловековъ, которые никому до сего часу *от* нас бы|ли неотъданы емѣ поступилъ и тому дворанину нашомѣ | в то его ѡвезати и держати того ему подати не боронил и ни|чимъ вжо черезъ товъ тые люди и въ ихъ кгрѣнъты не встѣпалъ и | заховаль, и абы еси в томъ водлугъ сего розказанья и листѣ на|шого конечно.

Писанъ ѡ Каменьцы Мазовецькомъ, лет(а) Бож(его) | нарож(еня) 1567, м(е)с(я)ца июня 25 дня.

№5

РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 266. – Арк. 341 зв. –342.

[Арк. 341 зв.] Привилей кн(я)зю Стефанѣ Андрѣевичу Збаразскомѣ на двор | Красное Село правомъ доживотнымъ.

Жыкгимонт Август etc.

Ќзнаймѣемъ симъ нашимъ листомъ, ижъ маючы есмо ла|скавий ѡзгляд на службы воеводы троцького князя Ще|фана Андрѣевича Збаражьского, которыми его м(и)л(о)сть пер|во сего будѣчы на воеводстве Витебьскомъ противко непри|ятеля нашего под часомъ вальки мужне сиа заставуючы и з не|малымъ коштом и накладом не литуючы не ѡдно маетьно|сти але и горла своего намъ, г(о)с(по)д(ар)ѣ, и Речи Посполитой служылъ, за | чымъ на кашталанию Троцькую, а потомъ на воеводство | Троцькое постѣпившы з мѣстыца своего в каждыхъ потре|бахъ Речи Посполитой на всемъ заховываючыся, яко пры|стоить высокой раде нашей *от* часу тымъ большей подобатися || [Арк. 342] намъ не переставаетъ, што все ласкаве прыймѣючы дали есмо, | и симъ листомъ нашимъ даемъ впередъ менованому воеводе | троцькому князю Щефана Андрѣевичу Збаражскому двор | нашъ Красное Село. Маеть его м(и)л(о)сть князь воевода троцький и мал|жонька его м(и)л(о)сти кнегини Настазѣя Мстиславская тотъ двор | нашъ Красное Село з бѣдованьемъ дворнымъ, з мѣстечкомъ, | с фольварки к нему прыслухоучыми, и з волостью того двора, | зъ слугами паньцерьными и путными, з людми тяглыми и | прырожоними, зъ землями пашными и непашными, з лесы, с

¹ Далі у ркп. пропущене місце для прізвища.

Андрій Блануца

пу|щами, с озеры, з реками, з ловы зверынъными, рыбными и пта|шыми, з бобровими гоны, с цынъшами голыми, пенежными, | з диаклы жытными и овъсяными, з данью медовою, и со | всеми пожитками, подачками, и повинностями подъданных | и со всимъ по тому, яко тотъ двор помененыи самъ в собе, в гра|ницияхъ, в шырокостяхъ кгрднъту и обыходехъ своихъ маеть, | и яко то на насъ, г(о)с(по)д(а)ра, держано было, держати и вживати до | животовъ своихъ, вси доходы и пожитки на себе бердчы и кд по|житку своему прывлащаючы, ничего и никоторых пожитков | по двесь часъ держанья своего отъдоль и до скарбу нашего не | даючи и личбы не чыниачы, ведь же по животе и ихъ м(и)л(о)сти | обеех за се тотъ дворъ со всимъ, яко теперь князю воюводе | поданъ будетъ водьлугъ того жъ поданья и реистръ двашого | маеть прыйти и взать быти к рдкамъ нашимъ г(о)с(по)д(а)рскимъ | и до столу нашего. И на то есмо князю Щѣфанъ Анъдреевичу | Збаражскому и мальжонъце его м(и)л(о)сти кнегини Настазеи | Мстиславской дал сесь нашъ листь, рдкою нашою г(о)с(по)д(а)рскою под|писавши, до которого на твердость и печать нашу прыве|сити казали.

Писанъ ѿ Варшавѣ, лет(а) Бож(его) нарож(еня) 1568, | м(е)с(я)ца октѣбра 5 дна.

Подпис рдки к(о)ролевъское м(и)л(о)сти.

ВЕЛИКЕ БЕЗКОРОЛІВ'Я НА ВОЛИНІ (1572–1576 рр.)¹

Перші два безкоролів'я в Речі Посполитій, що протривали майже безперервно чотири роки², віддавна викликають інтерес дослідників. Адже досвід політичного життя цього періоду став принциповим для становлення парламентської системи, укладення стосунків поміж шляхетським загалом, сенатом і королем, унормування релігійної ситуації, формування політичної культури в цілому. Увагу істориків привертала окремі етапи Великого безкоролів'я, розстановка політичних сил, головні діючі особи (кандидатури на трон, політичні лідери тощо), вироблення механізмів та принципів елекцій, спроби реформування державного устрою та судової системи, а також безкоролів'я в цілому як явище, його значення для подальших процесів в історії Речі Посполитої. Дослідники не обійшли увагою і ситуацію по окремих воєводствах, адже саме активна реакція шляхетських корпорацій на події великої політики, їх самоврядні ініціативи, намагання обмежити магнатське всевладдя значною мірою визначили напрями та характер реформування політичної й судової системи та, в підсумку, призвели до обрання королем шляхетського кандидата на трон – Стефана Баторія.

¹ Ця стаття є підсумовуючою щодо інших моїх текстів, присвячених різним аспектам безкоролів'я у Волинському воєводстві. Див.: Старченко Н. Проблематика сеймиків Волинського воєводства під час Великого безкоролів'я // Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стагоддзях. – Мінск, 2008. – С. 110–126; Ї ж. Актыві кнігі як джерело до історыі Великого безкоролів'я на Волині (1572–1576 рр.) // Наукові записки. Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація. – К., 2009. – Т. 19. – Кн. I. – С. 215–232; Ї ж. Каптуровий суд першого безкоролів'я крізь призму скарг (1572–1574 рр.), що вийде друком в № 13–14 «Археографічного щорічника»; Ї ж. Каптурові суди у Волинському воєводстві під час двох перших безкоролів'їв, що вийде друком у матеріалах конференції, яка проходила в Окунінці (10–12 вересня 2007 р., Польща).

² Від смерті Сигизмунда-Августа 7 липня 1572 р. до коронації Стефана Баторія 1 травня 1576 р. з чотиримісячною перервою на правління Генріха Вази, від коронації 21 лютого до його втечі в ніч на 19 червня 1574 р.

Монографії, присвячені функціонуванню сеймиків по окремих воєводствах упродовж досить тривалого періоду, пишуться за усталеною схемою і зазвичай лише побіжно зауважують специфіку періоду безкоролів'я. Реакція шляхетських корпорацій на події в державі аналізується переважно по сеймикових ухвалах, тобто маємо справу з кінцевим продуктом дискусій і протиріч у середовищі шляхти, що самі при цьому залишаються поза межами дослідницької уваги. Приблизно тим же шляхом пішли й автори кількох статей, спеціально присвячених періоду безкоролів'я на території окремих воєводств¹. При цьому практично невикористаним залишається масив гродських книг, які регулярно велися упродовж *interregnum*, що було передбачено першими по смерті короля сеймиковими ухвалами. А саме актові записи можуть продемонструвати, як же на практиці втілювалися сеймикові постанови, скажімо, по забезпеченню внутрішнього спокою у воєводствах, організації судової системи в умовах, коли всі шляхетські суди, що діяли від імені короля, припинили своє функціонування після його смерті. Саме в гродських книгах варто шукати сліди конфліктів чи протиріч, що виникали в середовищі шляхти як реакція на події в державі.

Поактовий перегляд гродських книг Волинського воєводства за 1572–1576 рр. дав можливість увести в обіг нові джерела, зокрема, виявити весь комплект сеймикових ухвал, зауважити конфлікти в середовищі волинської шляхти, акти прямої й прихованої незгоди із сеймиковими рішеннями, що суттєво урізноманітнює картину життя волинської шляхти періоду безкоролів'я. Більш того, ці матеріали провакують до перегляду досі усталених в історіографії думок щодо політичної культури волинської шляхти, яка незадовго до того, 1569 р., за умовами Люблінської унії увійшла до Корони, маючи до того інший досвід політичного життя у Великому князівстві Литовському.

Дослідженню ситуації у Волинському воєводстві під час перших двох безкоролів'їв присвячений один із розділів монографії Кароля Мазура «W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648»². Попри ретельне опрацювання автором фондів польських архівів, матеріали волинських гродських книг, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Києві, були використані ним лише частково, зокрема, поза увагою дослідника виявилися дві важливі сеймикові ухвали – від 13 грудня 1572 р., що фіксує початки організаційних змін судочинства в нових

¹ Prochaska A. Sejmiki wiszeńskie w czasie trzech elekcji pojagiellońskich // *Kwartalnik Historyczny*, 1903. Zieliński R. Województwo Płockie w czasie bezkrólewí i na elekcjach // *Notatki Płockie*. – 1957. – N. 3–4. – S. 3–11.

² Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. – Warszawa, 2006. – С. 37–54.

умовах, і однієї з останніх – від 5 травня 1575 р., в якій уже помітні суттєві зміни в політичній і правовій культурі волинської шляхти, тобто, саме цим постановам завдячуємо можливість побачити своєрідний зріз шляхетської свідомості на початку і наприкінці періоду безкоролів'я. Поза увагою дослідника залишилося також вкрай важливе питання – влаштування каптурового судочинства, посталоного на місці звичних судів¹.

Спробую проаналізувати зміст цих ухвал контексті загальних річпосполитських подій², принагідно порівнюючи їх зміст із синхронними лаудами деяких інших воєводств³, а також зупинимося на проблемі реалізації окремих сеймикових постанов в рамках Волині.

Шляхетські спільноти між 7 липня 1572 р. – червнем 1574 р.

Одне з головних питань, що було актуальним упродовж усього періоду *interregnum*, стосувалося влади: який із членів мішаної монархії (*monarchia mixta*) – сенат і, ширше, магнатерія, а чи шляхетський загал з його представницьким органом у парламенті – посольською ізбою, за відсутності короля як однієї з частин «політичного тіла» Речі Посполитої здобудеться на

¹ Практика вписування сеймикових ухвал до гродських книг у Волинському воєводстві практично не існувала аж до початку XVII ст. Виняток становлять саме періоди безкоролів'їв: всього в гродські книги Луцького і Володимирського повітів упродовж аналізованого періоду внесено 8 ухвал. З них були надруковані лише дві: від 13 березня 1573 (Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Вольни. – К., 1849. – Т. 1. – С. 48–53) і від 27 серпня 1574 р. (Архив Юго-Западной России. – Ч. II. – Т. 1: Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-западной России. – К., 1861. – С. 18–31). Ухвала першого волинського сеймику по смерті короля від 27 серпня 1572 р. дійшла до нас в писаній по-польському копії, що зберігається в Ягелонській бібліотеці у Кракові. Натомість не збереглися рішення п'яти інших шляхетських зібрань, про які відомо лише з принагідних згадок, що містяться в актових книгах.

² В конструюванні контексту для аналізу ситуації на Волині під час безкоролів'їв переважно спиратимусь на фундаментальні роботи Станіслава Плази (Płaza S. Próby reform ustrojowych w czasie pierwszego bezkrólewia (1572–1574). – Kraków, 1969. Ibid. Wielkie bezkrólewia. – Kraków, 1988); Еви Дубас-Урванович (Dubas-Urwanowicz E. Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewiach po śmierci Zygmunta Augusta. – Białystok, 1998); Стефана Грушецького (Gruszecki S. Walka o władzę w Rzeczypospolitej Polskiej po wygaśnięciu dynastii Jagiellonów (1572–1573). – Warszawa, 1969); Вінцента Закшевського (Zakszewski W. Po ucieczce Henryka. Dzieje bezkrólewia 1574–1575. – Kraków, 1878).

³ Йтиметься переважно про Руське, Белзьке і Краківське воєводства, з якими Волинь мала тісні зв'язки, про що є окремі згадки в сеймикових ухвалях.

вирішальну роль¹. Саме воно у підсуму визначало напрямки та характер дискусій. Така ситуація була підготовлена подіями попередніх десятиліть і чи не найбільше екзекуційним рухом – ініціативами шляхетської спільноти по відновленню порушених прав, що розумілися широко як система устрою, загальне судочинство, а також низка вужчих правових приписів, які стосувалися різних сфер життя².

Найважливішим із поточних питань безкоролів'я було питання вибору короля. Устави Сигизмунда Старого, що постали 1530 і 1538 рр.³, гарантували елекційність трону і виборність монарха всім шляхетським загалом (вільна елекція *viritim*), а не лише вузьким колом сенаторів, однак не впроваджували виборчих механізмів. Спроби опрацювання конкретних схем виборів, що робилися за життя Сигизмунда-Августа, так і лишилися в стані проектів. Тож саме навколо питань місця, часу та способу елекції й провадитимуться дискусії на різного роду з'їздах до вибору королем Генріха Валуа⁴.

Одразу по смерті короля відбувся сенаторський з'їзд в Ловічу (16–25 липня 1572), спланований напередодні цієї, врешті, очікуваної події з ініціативи сенаторів-великополян та амбітного кувявського єпископа Станіслава Карнковського на чолі. Шляхта не була допущена до участі в його проведенні, що викликало її обурення, більше того, таємна частина прийнятих рішень включала далекі плани сенаторів по опануванню ситуації на свою користь не лише в період *interregnum*, а й по обранні короля. Відсутність на ловіцькому з'їзді малопольських сенаторів заакцентувала давні регіональні суперечності між Малопольщею і Великопольщею, що виявилось, зокрема, в різних поглядах представників цих земель на кандидатуру заступника короля в час *interregnum*: свої претензії на ці функції заявив великий коронний маршалок, краківський воєвода і староста, кальвініст Ян Фірлей та гньозненський

¹ Саме під цим кутом зору Лешек Кенєвіч аналізує період перших безкоролів'їв: Kieniewicz L. Senat za Stefana Batorego. – Warszawa, 2000. – S. 25–125.

² Balzer O. Geneza Trybunału Koronnego. Studium z dziejów sądownictwa polskiego XVI wieku. – Warszawa, 1886. Suczeni-Grabowska A. Monarchia dwu ostatnich jagiellonów a ruch rzekucyjny. Geneza egzekucji dóbr. – Wrocław, 1974. Ibid. Suczeni-Grabowska A. Spory królów ze szlachtą w złotym wieku. – Kraków, 1988.

³ Uruszczak W. Ustawy Zygmunta I z lat 1530–1538 w sprawie elekcji królewskiej // Prawo wczoraj i dziś. Studia dedykowane profesor Katarzynie Sójce-Zielińskiej. – Warszawa, 2000. – S. 349–360.

⁴ Skwarczyński P. Pierwsze trzy wolne elekcje viritim, 1573–1587// Teki historyczne. – Londyn, 1959. – S. 119–154. Dziegielewski J. Sejmy elekcyjne, elektory, elekcje 1573–1674. – Pułtusk, 2003.

архієпископ Якуб Уханський (в ході суперечок статус *interrexa* здобув таки примас).

Практично водночас проходив і з'їзд у Кракові (14–24 липня 1572 р.), на який прибула велика кількість малопольських сенаторів і шляхти. Цей з'їзд набув принципово іншого характеру, аніж зібрання в Ловічу, зав'язавши першу на цей час конфедерацію, тобто шляхетська корпорація заявляла про перехід усієї влади до її рук, вона ж брала на себе відповідальність за підтримання внутрішнього спокою і зовнішньої безпеки¹.

Наступна конфедерація була зав'язана 17 липня холмською шляхтою, причому, на відміну від краківського з'їзду, скликаного сенаторами і ними ж керованого, цей сеймик був ініціативою самих шляхетних обивателів Холмської землі² (і чи не найприкметнішим виявом шляхетської самосвідомості). 21 липня відбувся сеймик Белзького воєводства, де за участю Яна Замойського була вироблена ухвала конфедерації³, яка, схоже, стала зразковою для Волинського і Київського воєводств⁴.

Волинська шляхта, оповіщена про смерть короля кн. Богушем Корецьким, волинським воєводою та луцьким, брацлавським і вінницьким старостою, зібралася «сама з хути» на сеймик 27 липня, раніше від багатьох коронних воєводств, «вчинивши зв'язок» між собою, тобто зав'язавши конфедерацію⁵. Декларувалася нерозривність Волинського воєводства із Річчю Посполитою, обрання короля за згодою всіх через вільну елекцію (оголошувався ворогом кожен, хто порушив би ці засади), обов'язковість підтвердження королем усіх прав і вольностей через присягу, а також в загальних рисах встановлювалися

¹ Akta sejmikowe województwa Krakowskiego (wyd. St. Kutrzeba). – K. 1932. – Т. 1 (1572–1620). – S. 5–9.

² Gruszecki S. Inicjatywa polityczna szlachty chełmskiej w czasie bezkrólewia w 1572 roku // Rocznik Lubelski, 1970. – Т. XIII. Текст ухвали див.: Noailles. Henri de Valois et La Pologne en 1572. – Paris, 1867. – S. 157–159.

³ Archiwum Jana Zamojskiego, kanclerza i hetmana Wielkiego koronnego. – Warszawa, 1904. – Т. 1 (1553–1579). – S. 439–442

⁴ [Hejdensztejn R.] Rajnolda Hejdensztejna sekretarza królewskiego Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594 ksiąg XVII. Przetłum. M. Głiszczyński. – Petersburg, 1857. – S. 41; [Solikowski J.] Jana Dymitra Solikowskiego arcybiskupa lwowskiego krótki pamiętnik rzeczy polskich od zgonu Zygmunta Augusta, zmarłego w Knyszynie 1572 roku w miesiącu lipcu. – Petersburg–Mohylew, 1855. – S. 39): «Jego [zjazdu белзького] postanowienia przyeły inne woiewództwa i ziemie, zwłaszcza wołyńskie i kijowskie». На відміну від риторично розбудованої белзької ухвали, волинська радше нагадує її стислий конспект, хоч зустрічається і кілька текстуальних збігів. Однак питання, поставлені в ній, загалом збігаються з реакцією інших воєводств.

⁵ Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. – 114. – Акс. 3/52. – К. 32–32 v. Дуже вдячна Каролу Мазуру за надання мені тексту цієї ухвали.

засади підтримання внутрішнього спокою: в ситуації, коли зі смертю короля припинили своє функціонування суди, справа забезпечення порядку оголошувалася обов'язком всього шляхетського загалу¹. Тож особа, що вчинить тяжкі злочини – захопить чужу нерухомість, нападе на чужий дім, уб'є чи поранить, через посполите рушення повіту (зібрання шляхти), мусить бути позбавлена честі і скарана на горло («за безецного мати будемо, горла його позбавимо, маєток його спустошимо»). Така ж кара очікувала і того, хто відмовиться брати участь у посполитому рушенні. Втім, засади ці мали радше декларативний, загальниковий характер і не передбачали реального механізму забезпечення правопорядку². У випадку зовнішньої небезпеки посполите рушення мав скликати воєвода.

Трохи пізніше, 31 серпня в Глинянах відбувся спільний з'їзд шляхти Руського та Подільського воєводств, скликаний руським воєводою Єжи Язловецьким, який теж зав'язав конфедерацію.

Як бачимо, локальні шляхетські спільноти, попри відсутність подібного досвіду, виявилися цілком готовими до забезпечення внутрішнього і зовнішнього спокою по воєводствах.

Між тим поглиблювалася незгода поміж сенаторами Малопольщі й Великопольщі, які практично одночасно зібралися на окремі з'їзди: малопольські за участі депутації з ВКЛ (і за відсутності руських і пруських сенаторів) засідали у Книшині біля останків короля 24–31 серпня (попередньо планувалося розпочати засідання 10 серпня), великополяни ж з руки примаса Уханського з'їхалися 14 серпня до Хрушьліна (пізніше – 9 жовтня – відбулися окремі сенаторські зібрання у Варшаві й Ломжі). Спроби визначитися із часом і місцем елекції в обох протиборчих партіях закінчувалися лише деклараціями.

Водночас шляхта, збираючися по воєводствах на сеймики, намагалася виробити своє уявлення про ситуацію в державі і майбутню елекцію. Реакцією на сенаторські з'їзди стала низка сеймиків, що пройшли наприкінці серпня – вересні по різних воєводствах: 31 серпня – у Плоцькому воєводстві, 1 вересня – Каліському; 8–10 вересня – спільно у Каліському та Познанському воєводствах. 11 вересня була зав'язана конфедерація Сандомирського воєводства³; 22 вересня – повторно в Белзькому воєводстві, цілком можливо, викликана спробами сенаторської домінації; аналогічна ситуація

¹ Rhode M. Ein Königreich ohne König Der Kleinpolnische Adel in sieben Interregna. – Wiesbaden, 1997.

² Конкретних приписів не містили й сеймикові постанови Белзького, Холмського, Краківського та Руського воєводств.

³ Шляхта висловила претензії до свого воєводи Петра Зборовського, який не скликав до того сеймики, на що воєвода посеред іншого зауважив сумніви багатьох щодо існування правових підстав для таких зібрань (Dubas-Urwanowicz E. Koronne zjazdu szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewicach po śmierci Zygmunta Augusta. – Białystok, 1998. – S. 17).

Велике безкоролів'я на Волині

склалася 29 вересня в Холмській землі. Принциповим питанням цих конфедерацій було акцентування шляхти на праві обирати короля, на суб'єктності шляхетського загалу.

У луцьких гродських книгах зустрічаємося зі згадкою про сеймик волинської шляхти, який відбувся 1 вересня¹, однак тематика його невідома. Грунтуючися на непрямих свідченнях, можна припустити, що одним із питань, напевно, мусила бути організація воєводського судочинства. Так, посеред записів про припинення функціонування гродського суду зустрічається запис від 20 серпня, яким воєвода кн. Корецький призначає термін розгляду конфліктної справи на день св. Семена – 1 вересня – перед членами луцького гродського, а також володимирського і луцького земських судів, тобто, склад каптурового суду був досить розмитий². А вже у гродському записі від 24 жовтня фіксується існування каптурових суддів, обраних всім «колом рицерським»³. З трохи пізніших згадок дізнаємося, що ними були луцький ключник і городничий Олександр Жоравницький, волинський хорунжий Григорій Гулевич та луцькі земські урядники у повному складі – суддя Гаврило Бокій, підсудок кн. Остафій Сокольський, писар Михайло Коритенський⁴. Суд очолював кн. Корецький передовсім як волинський воєвода і луцький староста; його у випадку відсутності мали замінити луцькі гродські урядники⁵.

Окрім упорядкування судочинства на час *interregnum*, що було одним із головних завдань у цей період для всіх воєводств, локальні шляхетські

¹ Так, Василь Холоневський визнає: «Туть до Луцка для речи большое и важнееишее на сеимикъ, которыи был м[е]с[я]ца сентебра первого дня, приехал» (Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 25 – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 509).

² ЦДІАК України. – Ф. 25 – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 461.

³ «Нижли, деи, якъ суду зупольного кгородского луцкого, такъ и тыхъ пановъ, которые в томъ позве менованые, описаные, для таковыхъ справъ с колу рыщерьского на судъ обьраныхъ, к тому, деи, и наместника его м(и)л(о)сти кн(я)зя воєводи земель Волянскихъ межирецкии, которыи мене тымъ позвомъ позваль, туть на вряде не вижу (ЦДІАК України. – Ф. 25 – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 579).

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 25 – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 583–583 зв.

⁵ Там само. – Арк. 624 зв. Спроба організації каптурового суду у Волинському воєводстві, таким чином, постала дуже рано. Скажімо, до деталей організації нового судочинства дійшло на з'їзді великопольських воєводств у Колі 15 жовтня, на спільному з'їзді краківського і сандомирського воєводств – 13–17 грудня. Щоправда, спроба кольського зібрання поширити вироблений варіант суду на інші території зустріла опір шляхти, що виявилось у низці протестацій [Dubas-Urwanowicz E. Koronne zjazdy szlacheckie... – S. 34].

спільноти також хвилювало питання способу елекції: дотримуватися принципу *virilitim* – особистої участі кожного у виборах, цього, за словами сандомирського воєводи Петра Зборовського, «найбільшого фундаменту і практично кореня, що на ньому всі вольності наші квітнуть»¹, а чи обмежитися представництвом на елекційному сеймі окремих воєводств. Врешті, погоджено було залишити це питання на розсуд регіональних шляхетських корпорацій. Так, вишенський сеймик Руського воєводства 16 жовтня прийняв рішення про обов'язкову участь кожного шляхтича, «як правдивих і вірних синів Речі Посполитої, матері» своєї, в елекції. Проти того, хто ухилитиметься від цього обов'язку, шляхта мала повстати і не вважати його за шляхтича².

Існує згадка про сеймик у Волинському воєводстві 26 жовтня³, однак невідомо, які питання на ньому обговорювалися. Цілком можливо, йшлося про ті ж таки проблеми, оскільки вишенський сеймик відрядив, окрім інших земель, також посла до Волинського воєводства. Слід зазначити, що шляхта активно спілкувалася між собою, узгоджуючи свої позиції з низки питань. Так, приблизно у цей час волинські, руські й подільські представники фіксуються на з'їзді краківської шляхти у Поланьцу (4–5 жовтня), який, щоправда, був перенесений на пізніший термін через відсутність на ньому senatorів⁴.

З новою силою питання виборів мусило постати після того, як, нарешті порозумівшись, сенатори на спільному з'їзді в Касках (24 жовтня – 1 листопада) прийняли рішення про скликання конвокаційного сейму, який надалі мав попереджати елекцію короля. Відповідно було призначене скликання передконвокаційних сеймиків по всіх воєводствах на 13 грудня 1572 р.

Частина senatorів була невдоволена з такого перебігу подій, вказуючи на відсутність правових підстав для переделекційних шляхетських зібрань – сеймиків по воєводствах і землях, а також конвокаційного сейму, яких до того не знали річпосполитські політичні практики. За цим крилося передовсім несхвальне ставлення їх до участі шляхетських корпорацій у підготовці до елекції. Втім, частина шляхти теж нарікала на затримку з елекцією, вбачаючи в нових практиках наміри senatorів узурпувати владу в державі за рахунок обмеження шляхетських прав і вольностей. Ці думки озвучив белзький староста Ян Замойський у своєму листі до Якуба Гербурта: наголошуючи на

¹ Dziegielewski J. Sejmy elekcyjne, elektory, elekcje 1573–1674. – Pułtusk, 2003. – S. 39.

² Akta grodzkie i ziemskie. – Lwów, 1909. – Т. 20 (Lauda sejmikowe. – Т. 1). – S. 5–6

³ ЦДІАК України. – Ф. 25 – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 579 зв.

⁴ Akta sejmikowe województwa Krakowskiego (wyd. St. Kutrzeba). – К., 1932. – Т. 1: (1572–1620). – С. 13.

Велике безкоролів'я на Волині

відсутності повноважень у сенату до творення нових інституцій¹, він висловлював припущення, що спільна дата скликання сеймиків визначена з метою перешкодити нарадам шляхти різних земель. Тож пропонував попередити офіційні сеймики з'їздом усіх руських воєводств (окремо Замойський згадував волинян) для того, «aby roznie o tem rządząc the ziemie nie rozerwali szię». Далі майбутній канцлер підкреслював традицію спільного урядування цих земель: «... pod taki czas i w takowych rzeczach tedy za przodkow naszym te wszystkie wojewodztwa społem o sobie i o swych wolnoscziach, a nie osobno radzili»². Втім, планам Замойського не судилося збутися.

З волинського сеймику, який відбувся, як і планувалося, 13 грудня, збереглася ухвала, однак годі шукати в ній слідів річпосполитських дискусій – вона вся присвячена питанням судочинства. Від початку зазначалося, що внаслідок своєї заангажованості в державні справи кн. Богуш Корецький зняв із себе повноваження очільника каптурового суду, а слідом за ним відмовилися від подальшої роботи й інші судді. Тож був обраний новий склад з шести осіб, до якого з попереднього комплекту суддів увійшов один Олександр Жоравницький, решта – за винятком кременецького підкоморія – не виконувала жодних урядницьких функцій і представляла шляхту середньої руки. Тобто, суд змінив свій характер на колегіальний. Ухвала чіткіше визначала компетенцію каптурового суду, час і місце його дії. Зазначалося, що виконання декретів покладається на старост повітів. Власне, цими приписами і обмежувалися рамки функціонування каптурового судочинства для періоду першого безкоролів'я – до коронації Генріха Валуа³ (докладніше до діяльності суду повернемося трохи згодом).

На конвокаційному сеймі, що проходив у Варшаві 6–28 січня, було вирішено провадити елекцію через особисту участь всієї шляхти⁴ під Варшавою від 6 квітня. Окрім проблеми елекції та організаційних засад безкоролів'я, гостро постали і питання реформування держави загалом. Через реальність вибору Генріха Валуа в ході конвокації постала ухвала про

¹ «...panowie nie mają w mocy zadnego seimu skladacz, telko ku samei electiei. By im wolno seimowacz absolute u rządzciz, constitucie kovacz, nie trzebaby kroliа» (Archiwum Jana Zamojskiego, kanclerza i hetmana Wielkiego koronnego. – Warszawa, 1904. – Т. 1: (1553–1579). – S. 14).

² Archiwum Jana Zamojskiego... – Т. 1: (1553–1579). – S. 15.

³ ЦДІАК України. – Ф. 25 – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 629–630 зв.

⁴ У ставленні до засади *viritim* не було однотайності як серед безпосередніх учасників тих подій, так і серед дослідників періоду безкоролів'я: мала демократичний характер, мусила застерегти проти домінації магнатів, однак призвела до участі в елекції досить великої кількості дрібної мазовецької шляхти, католиків, якою досить легко було маніпулювати, і водночас ускладнювала провадження реформ (Płaza S. Próby reform ustrojowych... – S. 64.)

релігійний мир (Варшавська конфедерація) – найвизначніше досягнення річпосполитської толерантності¹.

На зібранні волинської шляхти з приводу звіту послів з конвокаційного сейму було вирішено провести переделекційний сеймик разом з Белзьким воєводством, про що просили белжани². Однак з невідомих причин цим планам не судилося збутися, тож 16 березня в Берестечку волиняни зібралися для обирання депутатів на елекцію, «абы ніхто без насъ п[а]на не обиралъ, але вси сполне, яко люди волные, п[а]на обирали», де було визначено 70 осіб на депутатів³.

На елекційному сеймі запеклі дискусії з приводу коректури прав (провадити її перед елекцією чи по ній) закінчилися компромісом – узгодженням лише засад, які окреслювали межі королівської влади (пізніше отримали назву генріківських артикулів). Під час суперечок навколо релігійної конфедерації, як засвідчує сучасник тих подій Святослав Ожельський, подали голос волиняни, вимагаючи долучити до акта про релігійний мир і православну церкву, що виявилася поза межами дебатів між католиками і протестантами⁴. Волинська шляхта згадується ним також у зв'язку з вибором короля як прихильна до особи Генріха Валуа⁵. Ще одна згадка пов'язана з вимогою гарантії збереження особливого «литовського» права й можливості його поправляти для «литвинів», волинян, брацлав'ян та киян⁶.

Як бачимо, «розговорити» окремі згадки в актових книгах про заангажованість волинської шляхти в загальні річпосполитські події допомагає контекст. Мовчанка сеймикових ухвал зовсім не означала відсутність політичних дискусій у шляхетському середовищі. Так, під час третього безкоролів'я теж не маємо згадок про вкрай драматичні події в державі, а між

¹ Płaza S. Próby reform ustrojowych w czasie pierwszego bezkrólewia (1572–1574). – Kraków, 1969.

² ЦДІАК України. – Ф. 25 – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 8–8 зв. Перед сеймиками, скликаними на 13 грудня, белзький староста Ян Замойський у листі до Якуба Гарабурди, демонструючи своє невдоволення конвокацією, висловив певність у можливості порозуміння між «руськими» воєводствами, які здавна спільно вирішували важливі питання (Archiwum Jana Zamojskiego, kanclerza i hetmana Wielkiego koronnego. – Warszawa, 1904. – Т. 1: (1553–1579). – S. 14–16).

³ ЦДІАК України. – Ф. 25 – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 37–38.

⁴ [Orzelski S.] Bezkrólewia ksiąg ośmioro, 1572–1575, tłum. W. Spasiewicz. – Petersburg, 1856. – Т. 1. – S. 103: «Wołyniacy chcieli też włączyć cerkwie swoje do konfederacji».

⁵ Ibid. – S. 121.

⁶ Ibid. – S. 145.

тим в одній зі скарг зустрічаємося з промовистим фактом обговорення особи новообраного короля значною кількістю шляхти після участі в елекції¹.

Врешті, в сеймикових ухвалах відсутня будь-яка реакція волинської шляхти на вимоги представників Великого князівства Литовського, що озвучувалися на різного роду з'їздах, про перегляд ухвал Люблінської унії, за якими Волинське, Київське та Брацлавське воєводства відійшли до Корони². При цьому фіксуються заяви волинців різного роду, зокрема, на першій конвокації і коронаційному сеймі у 1574 р. – про свою вірність зв'язку з Короною.

Власне, по сеймику 16 березня актови книги практично не містять свідчень про реакцію волинської шляхти на загальнодержавні проблеми аж до втечі короля Генріха Валуа, між тим надають дослідникові вкрай цікавий матеріал з історії каптурового судочинства. А, як побачимо, саме сфера судочинства непрямо демонструє зміни в політичній свідомості шляхетського загалу. Тож коротко розглянемо функціонування каптурового судочинства у цей період.

Каптурове судочинство Волинського воєводства між 13 грудня 1572 р. і лютим 1574 р.

Варто зазначити, що за період до 13 грудня маємо лише низку скарг від різних осіб на правопорушення, а також кілька рішень кн. Корецького про перенесення їх розгляду на час сеймиків 26 жовтня і 13 грудня³. Позови до суду писалися від імені кн. Корецького як волинського воєводи та луцького, брацлавського і вінницького старости (як і за короля)⁴, а також звично

¹ «...розмовляли есмо немало некоторыхъ речеи промежку себе, в которыхъ розмовахъ тотъ воить Михаило Дубницкии о его королевской м[и]л[о]сти теперешнемъ Жикгимонте, п[а]неи н[а]шомъ м[и]л[о]стивымъ слова непристойные а ущипливые мовил, ку мне насмеваючисе для того, ижъ я на коронации былъ в Кракове: «Обрали есте короля неправе мудрого и неправе доброго, и Речи Посполитое непожитечного, шведа, шевца, следезя» (ЦДІАК України. – Ф. 28 – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 454).

² Про осібну позицію Великого князівства Литовського упродовж перших безкоролів'їв див. відповідні розділи ґрунтовної монографії Хенрика Люлевіча: Lulewicz H. Gnowów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588. – Warszawa, 2002. Також питання реакції волинської шляхти та шляхти Руського воєводства з приводу заяв представників Великого князівства Литовського про перегляд умов Люблінської унії див.: Mazur K. W stronę integracji... – S. 256–273.

³ ЦДІАК України. – Ф. 25 – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 579, арк. 593–593 зв.

⁴ Позови, що фіксуються в ґродських книгах, писані лише від імені кн. Корецького, хоча в одному з актів згадується, що в позов були вписані обрані шляхтою судді: «...якъ суду зупольного кґродского луцкого, **такъ и тыхъ пановъ, которые в томъ позве менованые, описаные**, для таковыхъ справъ

називалися гродськими¹, що засвідчує ставлення до нового суду як своєрідного продовження старостинського судочинства, лише в розширеному за рахунок земських урядників складі.

Цей суд, очолюваний кн. Корецьким, продовжував працювати і після сеймика 13 грудня (остання справа датована 20 грудня), перенісши одне з питань на перше засідання нового складу депутатів каптурового суду, яке мало відбутися 10 січня 1573 р.² Однак ми не маємо свідчень про те, чи воно відбулося. У кременецьких гродських книгах зустрічається згадка про депутатські роки, датована 4 лютого 1573 р.³, а оскільки засідання за сеймиковою постановою мали відбуватися що три тижні, то можна допустити дотримання встановленого терміну. Загалом у розпорядженні історика – невелика кількість скарг на суддів та їхні рішення, матеріали конфлікту, пов'язаного з особою волинського каштеляна Михайла Мишки Варковського, акти про спроби позваних до суду сторін скористатися з недовіри, публічно висловленої суддям, а також визнання возних про вручення позовів до суду окремим особам. Безпосередні записи роботи каптурового суду, які мусили передаватися до повітових канцелярій, були втрачені десь невдовзі по закінченні періоду безкоролів'я. Так, у матеріалах володимирського земського суду за 1588 р. зафіксоване прохання луцького мостовничого Івана Красенського до володимирських земських урядників пошукати поміж судових книг каптурові записи з першого безкоролів'я, які за сеймиковою постановою мали бути передані в повіті. Пошуки, однак, були марні, «бо таковыя книги николи ни через кого имъ до хованя не давань»⁴.

Тож спробуємо за допомогою зацілілих джерел, цих «непевних свідків», скласти уявлення про зазначений період.

Перша порція скарг припадає на 12–14 березня⁵, тобто час напередодні сеймика, що відбувся у Берестечку 16 березня. Міру правдивості скарг, зазвичай, встановити не вдається, тож про упередженість чи професіоналізм суддів говорити складно. Між тим скарги до воєводи на їхні рішення і спроби апелювати до сеймика засвідчують відсутність авторитету цього суду та несприйняття шляхетським загалом його рішень як остаточних.

с колу рыцерьского на судъ объраныхъ» (ЦДІАК України. – Ф. 25 – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 579 зв.).

¹ «...припаль рокъ тутъ в кгороде луцкомъ за позвомъ кгородскимъ луцкимъ» (ЦДІАК України. – Ф. 25 – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 579 зв.).

² ЦДІАК України. – Ф. 25 – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 631 зв.

³ «...при теперешних при рокох депутатских и бытности их млсть пнов депутатов» (ЦДІАК України). – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 48 зв.).

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 316–316 зв.

⁵ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 24 зв.–26, 32 зв.–33, 33–33 зв.

Своєрідною перевіркою правової (і певним чином, політичної) зрілості волинської шляхти став скандал, спровокований волинським каштеляном Михайлом Мишкою Варковським. В ході судових дебатів і позасудових конфліктних актів було оскаржено суддівську компетенцію, а також порушено питання на сеймику 2 вересня 1573 р.¹ про неможливість подальшої роботи суду. Зауважу, що Мишка відверто маніпулював судьями у цілком програтій для себе справі, скориставшись їхнім явно недостатнім досвідом судочинства.

Коротко зупинюся на цьому конфлікті². Судді, схоже, почувачучися непевно, запросили до розгляду справи між Мишкою і братами Борзобогатими Красенськими кн. Богуша Корецького та частину шляхти, що на той час перебувала у суді. Відповідно, декрет виходив від суду, зміцненого авторитетом воєводи і представників шляхетського загалу.

Однак каштелян вміло розвів контрагентів по різні сторони – він оскаржив рішення суддів, апелюючи до воєводи і шляхти. Врешті, судячи зі скарги Мишки Варковського, а ми маємо лише її, незадоволених роботою суду виявилось багато – всього названо 31 особу і додано, що, окрім них, були інші. Серед скаржників – деякі волинські урядники, зокрема, кременецький староста кн. Миколай Збараський із сином Янушем, а також увесь склад попереднього каптурового суду (окрім Олександра Жоравницького, який увійшов і до суду другого скликання)³. Можна допустити, що каштелян був правдивий щодо кількості невдоволених, врешті, у суді принаймні одна зі сторін зазвичай має претензії до його рішень. Каптуровим суддям передовсім зауважувалося судочинство з порушенням правових приписів⁴, заборона апелювати до сеймику, який їх обрав, допомога сторонам під час процесу, образа його учасників, недотримання термінів засідань⁵. Скаржники вимагали від депутатів відповіді перед сеймиком на звинувачення, погрожуючи, що у разі відмови «въ жадень судъ ихъ вдаватися не будемъ и отправы судовъ ихъ чинити не допустимъ». Ті ж, своєю чергою, ображені висловленим недовір'ям, заявили, що знімають із себе суддівські повноваження до обрання короля.

¹ Вересневий сеймик на Волині, як і аналогічні сеймики по інших воєводствах, був скликаний за ухвалою елекційного сейму як передкоронаційний, на якому передовсім мали вибирати послів на коронацію. Невідомо, про що ще йшлося на волинському сеймику, у той час як інші шляхетські з'їзди гаряче дискутували питання форми присяги короля, засад релігійного миру відповідно до норм варшавської конфедерації, реформи судочинства, зокрема, апеляційного.

² ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 218 зв.–221, 316–321 зв.

³ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 338 зв.

⁴ Там само. – Арк. 418 зв.

⁵ Там само. – Арк. 339–339 зв.

Воевода, від якого скаржники вимагали втрутитися і примусити суддів відповідати на звинувачення, відмовився чинити на них тиск¹.

Врешті, Мишка засвідчив у гродській канцелярії відсутність суддів на роках, які припали на 16 вересня².

Історії, вибудовані на скаргах, за відсутності іншого типу джерел і некритичних дослідницьких настанов, часто нагадують судовий процес, де існує лише обвинувач. Ми не знаємо співвідношення скарг до загальної кількості розглянутих справ і не чуємо інших голосів, окрім голосу скаржника, тож нам легко потрапити в пастку, сприйнявши версію зацікавленої особи як єдино можливий варіант перебігу подій. Так, у нашій історії складається враження, що суд на вересневому сеймику припинив своє існування. Водночас маємо кілька скарг пізнішого часу, в яких шляхта, посилаючись на події початку вересня, намагалася опротестувати компетенцію каптурових суддів. Зокрема, на засіданні 3 жовтня Іван Кирдей Мнішинський заявив: «Слышал от многих людеи, которые пригану дали п[а]ном депутатомъ, иж их м[и]л[о]сть не ведле права посполитого и статуту, толко так, як хочут, россудком своим отправуют и всказывают, для чого и я, [відмовляється до суду ставати] поки ся их п[а]н[о]ве депутатове того всего справят тым, которые суду ихъ пригану дали, аболи теж иншие суды на их местца депутаваны будут»³.

Тож скарги достеменно засвідчують принаймні той факт, що судді прибули на засідання 7 жовтня у середу (схоже, що засідали також 10 жовтня) і 18 листопада (ще одна скарга з цього засідання датується 22 листопада), а позивачі й відповідачі, своєю чергою, стали у призначений час до суду⁴. На подальшу тривалість каптурового судочинства вказують і визнання возних про вручення позовів, а також поодинокі декрети, внесені у різний час до гродських і земських книг. Тож судові засідання призначалися на 28 жовтня, 9 і 30 грудня 1573 р.⁵ Існують згадки про судову сесію від 20 січня⁶. 11 лютого 1574 р. каптурові роки не відбулися, оскільки всі судді, окрім двох, поїхали на коронацію⁷.

По коронації Генріха. Надії шляхти на те, що Генріх Валуа під час коронації 21 лютого підтвердить через присягу генріківські артикули та акт релігійної конфедерації як умову між Короною і політичним народом-

¹ Там само. – Арк. 327, 333.

² Там само. – Арк. 373 зв.

³ Там само. – Арк. 418 зв.

⁴ Там само. – Арк. 418 зв., 423 зв.–424, 474–478 зв., 412 зв.

⁵ Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 7а. – Арк. 418 зв., 423 зв.–424, 474–478 зв., 412 зв.; Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 16 зв.–17.

⁶ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 459. – Арк. 5 зв., 16 зв.–17.

⁷ Там само. – Арк. 23–23 зв.

Велике безкоролів'я на Волині

шляхтою, не збулися. Реакцією на таку ситуацію стала відмова шляхетського загалу окремих воєводств відновлювати звичне судочинство, тобто у такий спосіб демонструвалося продовження періоду безкоролів'я.

У Луцькому повіті формально гродський суд відновив свою роботу, а також існують визнання возних про вручення позовів різним особам на роки земського суду, який мав засідати по Зелених святах. Однак призначене на 30 квітня перше засідання луцького гродського суду не відбулося через відсутність писаря¹. Усі наступні рочки почергово скасовувалися через відсутність повного складу гродського уряду². Врешті, 10 липня було відмінене чергове засідання, де серед іншого зазначалося, що «короля в землі неть», а воєвода розіслав по повітах листи, в яких ішлося про необхідність «обмышлення в справахъ и потребахъ Речи Посполитое на тот час в безкоролевства»³.

У Кременецькому повіті гродський суд по коронації Генріха відновив свою роботу, можливо, відбулося і троїцьке засідання земського суду, принаймні, фіксується вручення позовів шляхті на них (про михайлівські згадується, що вони були відмінені внаслідок від'їзду короля)⁴. Причому інформація про одне із засідань гродського суду датується 31 серпня, тобто після того, як по втечі Генріха волинська шляхта зав'язала конфедерацію і відновила роботу каптурового суду в новому складі⁵.

Володимирський гродський суд так і не розпочав своєї роботи в проміжку між коронацією Генріха Валуа і його втечею. У червні підстароста і суддя заявили, що не мали розпоряджень від старости кн. Костянтина Острозького щодо проведення судочинства: «...не маючи еще на сес час науки розказаня от кн[я]жати его м[и]л[ости] п[а]на н[а]шого, абысмо кого судити мели, не смели есмо и не хотели того ся важит не маючи еще на сес час науки розказаня от кн[я]жати его м[и]л[ости] п[а]на н[а]шого, абысмо кого судити мели, не смели есмо и не хотели того ся важит»⁶.

¹ Там само. – Арк. 86 зв.–87, 93 зв., 148, 170–170 зв., 188 зв.–189.

² Там само. – Арк. 202. У складних випадках або за домовленістю з однією зі сторін судді зривали засідання суду, не з'являючися на нього, про що існують чисельні згадки в актових книгах.

³ Там само. – Арк. 188 зв.–189.

⁴ Там само. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 47, 91.

⁵ Ми ще повернемося до цього факту, принагідно зауважу, що запровадження каптурового судочинства щільно пов'язане з визнанням шляхтою по втечі Генріха нового безкоролів'я, і навпаки, продовження роботи звичних судів могло бути підставою для визнання Генріха королем.

⁶ ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 116 зв.–117.

Цілком можливо, що, на відміну луцького і кременецького старост, кн. Острозький у такий спосіб протестував проти позиції короля. Аналогічна ситуація складалася, схоже, і по інших воєводствах, про що свідчить фрагмент сеймикової ухвали Краківського воєводства від 16 липня 1574 р.: «...po kogo nasycy pana naszego zadne sądy nie były»¹.

Від утечі Генріха Валуа до коронації Стефана Баторія.

Від'їзд Генріха в ніч з 18 на 19 червня 1574 р. не лише як факт, а й через його спосіб, викликав шок у шляхетській спільноті Речі Посполитої. Гостро постало питання – визнавати настання нового безкоролів'я, відповідно, зіткнутися з безпрецедентною для монаршої Європи проблемою детронізації короля, а чи приймати ситуацію як даність і вибудовувати відповідно до неї нові стратегії. Більша частина воєводств так чи інакше визнала безкоролів'я.

Волинське воєводство зібралось на сеймик 27 серпня і повторно зав'язало конфедерацію², зокрема, зауважувалося, що шляхетська спільнота повертається до того порядку, якого дотримувалася від смерті Сигизмунда-Августа до коронації Генріха. Далі констатувалося повернення до каптурового судочинства, оскільки «на тот час в Коруне короля не маємо», а земські й городські суди віддавна не функціонують, до того часу, коли «корол, от нас всіх корунованьи, в панстве Коруны Полское будеть». З цієї преамбули важко напевно сказати, чи волинська шляхта розуміла існуючий стан в Речі Посполитій як тимчасовий до повернення Генріха, а чи сприймала його як безкоролів'я з подальшою елекцією. Знову ж, ішлося передусім про збереження внутрішнього порядку в межах воєводства з урахуванням уроків попереднього каптурового суду. Тож ухвалою заборонялося скаржитися на його рішення і апелювати до будь-якої інстанції, а також чіткіше прописувалися засади його функціонування: єдиним джерелом права оголошувався II Литовський Статут, зазначалися межі компетенції суду, змінювалася періодичність його роботи, а також дещо спрощувалася судова процедура, що мусило значно пришвидшити розгляд справ. Але найголовніше – посилювалися вимоги до виконання судових декретів, що було больовою точкою всього річпосполитського судочинства: запроваджувалися жорсткіші санкції за недотримання рішень суду як щодо засуджених, так і стосовно старост³, в руках яких знаходилися важелі виконавчої влади, аж до конфіскації майна на користь шляхетської корпорації воєводства. Вводилася

¹ Akta grodzkie i ziemskie. – Lwów, 1909. – Т. 20 (Lauda sejmikowe. – Т. 1). – S. 40.

² ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 459. – Арк. 116 зв.–117.

³ Ще раз нагадаю, що старостинські уряди в цей період зосереджували в своїх руках найбільші можновладці Волині і представники вищого ешелону влади Корони, князі за правом крові й сенатори з уряду.

також обов'язкова присяга для всіх членів гродського суду, що складався зі слуг старости, тобто цим самим шляхта намагалася емансипувати їх щодо старостинської влади.

Сеймики інших воєводств теж зайнялися організацією судочинства й зміцненням виконавчої влади¹, а також обговоренням низки загальнодержавних проблем.

З цього періоду функціонування судочинства ми практично не маємо скарг, а лише принагідні згадки про засідання каптурового суду. В пригоді знову ж таки стають визнання возних про вручення сторонам позовів до суду, які з достатньо великою точністю можуть допомогти в реконструкції режиму його роботи. Інша справа, що при цьому достеменно невідомо, чи засідання таки відбувалися. У цьому випадку важить поактовий перегляд книг і вилучування випадкової інформації, яка трапляється серед пізніших актів. Так, у справі Станіслава Граєвського з кн. Острозьким, як опікуном дітей небіжчика кн. Романа Сангушка, що розглядалася у жовтні 1578 р. володимирським земським судом, містяться згадки про засідання каптурового суду з 23 листопада 1574 р., а також про його декрети у цій справі від 17 січня і 14 лютого 1575 р.²

Серед записів у гродських книгах натрапляємо також на кілька згадок, які сигналізують про неоднозначність сприйняття подій у державі волинською шляхтою та її очільниками. Для прикладу може служити репліка Івана Сенюти під час вручення йому возним позову до каптурового суду в листопаді 1574 р. про невизнання суду, що постав не з руки короля: «Я на тот позов депутатский оотказыват не повинен, бом, [...] маем, деи, у себе п[а]на коруно//ваного, а то, деи, **суди не от г[оспо]д[а]ря короля уставленыє**, перед ними справоватися не буду»³.

Звернімо увагу також на спротив слуг кременецького старости кн. Януша Збараського виконанню декрету каптурового суду, які погрожували пустити в хід зброю, обгрунтовуючи свої дії позицією князя щодо означеної інституції: «Кн[я]зь его м[и]л[о]сть, пан нашъ, при том, якъ капътур чинили, **не был и на то не зозволяль**»⁴. Маємо ще кілька згадок, які засвідчують ігнорування кн. Збараським рішень каптурового суду.

¹ Так, у Руському воєводстві ухвала розпочинається з приписів, що мали зміцнити виконання вироків аж до скарання на горло і конфіскації майна. Каптуровий суд мав складатися зі старости і 5 обраних шляхтою депутатів. Для узгодження позицій було вирішено вислати послів до інших воєводств, зокрема, на Волинь був делегований Станіслав Жолкевський (Akta grodzkie i ziemskie. – Lwów, 1909. – Т. 20: Lauda sejmikowe. – Т. 1. – S. 14–20).

² ЦДІАК України. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 128 зв.–130 зв.

³ Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 237–237 зв.

⁴ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 44 зв.

Своєрідною декларацією намірів шляхти слугують сеймикові ухвали цього періоду. Багато з починань шляхти так і залишаться незреалізованими, однак вони можуть бути своєрідним маркером шляхетської свідомості.

Після ухвали 27 липня 1574 р. наступну маємо лише від 19 січня 1575 р. Між тим, у цьому проміжку відбулися вкрай важливі події, про які волинські матеріали мовчать. Упродовж 30 серпня – 18 вересня 1574 р. працював конвокаційний сейм, на який 8 вересня прибули і волиняни з інструкцією від шляхти, що наказувала їм триматися солідарно з іншими воєводствами¹. Тож в питанні про визнання безкоролів'я вони разом з представниками Руського, Подільського та Київського воєводств прилучилися до компромісного рішення – визнати безкоролів'я і призначити дату нової елекції, однак поінформувати Генріха через послів про умови його подальшого королювання² – він мав прибути 12 травня до Стенжиці на сейм, інакше планувалося оголошення нової елекції. Також було прийняте важливе рішення про встановлення апеляційних судів (т.зв. судів *ultima instancia*) по окремих воєводствах, які мали розпочати роботу від 11 листопада того ж року. Форму судочинства для судів першої інстанції кожному воєводству дозволено було вибирати самостійно.

Сеймики у Короні, що відбувалися між 10 листопада (датою, призначеною сеймом) і серединою січня, займалися переважно проблемою встановлення апеляційних судів (т.зв. вічових / генеральних / великих). Відповідно, більшість воєводств перейшла до звичної системи судочинства першого рівня.

Волинський сеймик від 19 січня³ був скликаний, як видно із тексту ухвали, з ініціативи воєводи, і ще раз наголосив на зав'язанні конфедерації після від'їзду Генріха Валуа. Цей факт вказує на розбіжності в середовищі волинської шляхти чи, ймовірніше, поміж частиною еліти і якимись шляхетськими групами, чому є підтвердження окремі згадки (про це йшлося вище). Сеймик змінив місце проведення засідань каптурового суду: якщо раніше вони відбувалися виключно у Луцьку, то надалі мали по чергово проходити і в інших повітових центрах – Володимирі і Кременеці – до повернення короля або нової коронації. Шляхта також спробувала знайти вихід із ситуації частого невиконання декретів каптурового суду і малодієвого механізму примусу з боку виконавчої влади, вводячи як обов'язкову спробу позасудових домовленостей конфліктуючих сторін перед початком судового процесу. Таким чином полюбовний суд ставав одним із елементів офіційного судочинства. Промовистими були й сеймикові рішення щодо оборони в разі

¹ Orzelski S. Bezkrólewia ksiąg ósmioro... – Т. 2. – С. 36.

² Ibid. – С. 42.

³ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 114–115.

зовнішньої небезпеки: право скликати посполите рушення, надавалося в разі необхідності й самій шляхетській спільноті, вона ж за відсутності воєводи могла обрати очільника.

У зв'язку з цією ухвалою вкрай цікавою є судова справа між подружжям Костянтином Єло-Малинським і княжною Марією з Масальських та Олександром Семашком, що розглядалася каптуровим судом у Володимирі¹ 14 березня 1575 р.² Так, у ході процесу було зауважено, що рішення про перенесення засідань суду з Луцька (який був визначений на судовий центр попередніми ухвалами) до Володимира і Кременця приймалося на сеймику, де були відсутні воєвода, маршалок і старости трьох повітів³, а також на те не було згоди всієї шляхти⁴. До того ж, як твердила сторона, сеймик був скликаний виключно задля обговорення потреб захисту воєводства від зовнішнього ворога, тож не мав приймати інших рішень. Також вказувалося на факт неприсягlosti каптурових суддів⁵. Тож маємо ще одну згадку про існування у Волинському воєводстві реформаторськи налаштованих осіб (чи груп осіб), чіми руками творилася принаймні ухвала від 19 січня 1575 р., що, своєю чергою, викликало спротив іншої частини, до якої, напевно, належав кременецький староста кн. Януш Острозький та його оточення.

¹ Ухвала від 19 січня була зреалізована, принаймні, в пункті зміни місця засідань каптурового суду – депутатські роки до травня відбувалися почергово у Луцьку, Володимирі і Кременці

² ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 65–68.

³ «Але хотечи се припатрить новому делу, яко ест алтернате без уфалы старших, воевод, маршалка земли волынское и бытности их м[и]л[ости] п[ан]нов старост поветовых, луцкого, володимерског[о] и кремьянецкого, за якимсь зъездом вчиненому, и к тому абых от братъи за спорныхъ розумени не были» (ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 65–65 зв.).

⁴ Звернімо увагу, що традиційно преамбула впису сеймикових ухвал до гродських книг наголошує на тому, що ініціаторами впису виступають «ихъ м[и]л[о]ст кн[яз]жета, панове, кашталянь, врядники дворные земские, рыцгерство шляхта и вси обыватели земли воеводства Волынского и Браславского». Натомість, при вписуванні цієї ухвали було зауважено, що її подав для вписання до гроду луцький земський суддя Гаврило Бокій. Можна припустити, що вимога почергових засідань каптурового суду в усіх трьох повітових центрах Волинського воєводства була викликана намаганням підпорядкувати кременецьку шляхту сеймиковим постановам через невизнання їх кн. Збарзьким і якоюсь частиною шляхетського загалу Кременецького повіту, про що йшлося вище.

⁵ Адвокат Єла-Малинського наголошував, що судді провадять засідання не на звичлому місці, а в корчмі у міщанина Василя Каплі: «того же их каптур не учит, нигде индей, едно в замку луцком столечном, а не по корчмах судити».

Навесні між березнем і травнем в Короні пройшло кілька переделекційних сеймиків, які визначали засади виїзду на елекцію до Стенжиці – *viritim* або через представників, а також дискутували питання апеляційних судів, які в багатьох воєводствах, попри ентузіазм шляхти щодо їх організації, практично так і не розпочали своєї роботи, або ж не пішли далі першої каденції.

У Волинському воєводстві сеймик відбувся 5 травня¹. З певним спізненням, попри негативний досвід інших воєводств, волинська шляхта встановила вищу апеляційну інстанцію, незалежну від королівської влади. До компетенції її належали не лише декрети місцевих судів, а й ті, що за життя Сигизмунда-Августа і по його смерті не були виконані. Суди мали засідати раз на рік від 11 листопада. До складу суду входили земські урядники та по два депутати від шляхти кожного з повітів. У текст ухвали, подібно до інших коронних воєводств, була включена присяга для депутатів. Відповідно, за чотири тижні після Стенжицького з'їзду мали відновити роботу гродські, земські та підкоморські суди.

Ухвала фіксувала низку заходів по дисциплінуванню членів гродського суду: всі вони мали присягати, вступаючи на уряд; в разі своєї хвороби мали через присягу підтверджувати її правдивість, що мусило б обмежити посилання урядників на хворобу як привід для перенесення судових засідань на інший термін в інтересах окремих осіб; у випадку, якби староста відмовлявся наказати корумпованих суддів, справа мала передаватися на розгляд земського суду, а далі – до апеляційної інстанції. Вводився ряд дисциплінарних заходів для підтримання порядку і забезпечення спокою під час років і рочків.

Особа, що виявляла спротив виконанню декретів депутатського (апеляційного) суду, оголошувалася банітом з конфіскацією майна на воєводську шляхетську корпорацію.

Такі реформаторські починання зустріли спротив, принаймні, у частини кременецької шляхти. На їх невизнання верхівкою Кременецького повіту (можливо, старостою і його прибічниками) вказував адвокат Яна Жоравницького під час судового процесу з Олександром Жоравницьким, який відбувався у Луцьку 20 липня: «На таковыи спис, которого пред вашьмостью пань ключникъ положил, п[а]нъ Янъ Жоравницкии и иньшихъ **немало кн[я]зеи, п[а]новъ зацнеишихъ** повиту Кременецкого не позволили и до него печатеи своихъ не прикладали, и рукъ своих не подписовали, и о томъ списе ничего не видають»². Варто звернути увагу і на те, що ця ухвала, на

¹ ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 101–104 зв.

² Там само. – Арк. 317–317 зв.

Велике безкоролів'я на Волині

відміну від усіх попередніх, була внесена до володимирських гродських книг, а не до луцьких.

Стенжицький з'їзд (12 травня – 4 червня) засигналізував настання правдивого безкоролів'я, однак призвів до відкритого конфлікту між більшою частиною сенаторів та шляхетським колом¹. Закінчилося протистояння тим, що з ініціативи посольської ізби шляхта полишила місце зібрання і роз'їхалася по воєводствах з наказом поінформувати шляхту про стенжицькі події². Тож сеймики скликалися від імені шляхетських депутатів і в більшості воєводств були проігноровані сенаторами. Аналогічна ситуація склалася і у Волинському воєводстві. 22 липня Олександр Жоравницький як депутат на Стенжицький з'їзд попросив вписати у луцькому гроді лист, в якому йшлося про те, що депутати Олександр Жоравницький та Василь Гулевич, а також присутні у Стенжиці Дем'ян Гулевич та Михайло Витонизький, скликали своїм листом волинську шляхту на сеймик 20 липня. Однак через відсутність волинського, київського та брацлавського воєвод, а також волинського каштеляна та малої кількості шляхти, що не зібралася через хворобу і непоінформованість, сеймик довелося відкласти на чотири тижні – до 17 серпня³.

На 17 серпня шляхта була скликана з руки волинських достойників⁴. Від початку в тексті ухвали зазначалося, що позови від повітових судів мусять писатися «под тытулом Речи Посполитое коронное воєводства Волинского», тобто до коронації вся влада у воєводстві перебувала в руках шляхетської корпорації. Далі була заявлена проблема, що передовсім хвилювала шляхту, – правове врегулювання больових точок повсякдення: «Наболеи о светои справедливости, на которой все здровое Речи Посполитое належит, пилное намовы и становеня ест потреба».

Передовсім зауважувалося, що справи гродського суду, де однією зі сторін виступав сам староста, мали переноситися до сусіднього гроду або ж до земського суду, які й мали контролювати виконання декрету. Староста, який

¹ Rybak P. Zjazd szlachty w Steżycy (maj-czwiec 1575 r.) na tle drugiego bezkrólewia. – Toruń, 2002. Ожельський вказує вимоги волинян разом із сусідніми воєводствами негайно розпочати елекцію, за чим пішли й інші воєводства (Orzelski S. Bezkrólewia ksiąg ósmioro... – Т. 2. – S. 133).

² Ожельський зауважує активну роль на Стенжицькому з'їзді волинської шляхти: «W kole rycerskim Rusini, Wołyniacy, Bełzianie i Lublanie domagali się w wciąż mianowania króla, a nalegania ich przyrzekły popierać wszystkie województwa Koronne» (Orzelski S. Bezkrólewia ksiąg ósmioro... – Т. II. – S. 125); «Bełzianie, Wołyniacy, Rusini i Lublanie najstalej nalegali na mianowanie...» (Ibid. – S. 133).

³ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 322–323.

⁴ Там само. – Арк. 378–379 зв.

відмовлявся виконувати декрет, мав відповідати на такий же спосіб, як і пересічний шляхтич, – карою баніції і втратою маєтків. Зауважувалося, що частина декретів першого каптурового суду не була виконана через спротив гродських урядників як виконавчої влади. Тож ці функції передавалися волинському хорунжому.

Шляхта також вдалася до поправки права, про яку так довго і безрезультатно говорилося на всіх шляхетських форумах під час *interregnum*: гродському судові передавалося право карати баніцією (до відшкодування ним втрат потерпілому) правопорушника, що без повідомлення причин не ставав до суду. За II Литовським Статутом (арт. 20 розд. 4) це було прерогативою короля (щоправда, новообраний монарх мав підтвердити постанову). Шляхта також постановила їхати на майбутню елекцію всім загалом «под утраченъем волности и заволяня шляхетского». Ця ухвала, схоже, попри татарську загрозу, була частково зреалізована.

На елекційний сейм (7 листопада – 15 (18) грудня 1575 р.) волиняни прибули з певним запізненням: „Litwini, Wołyniacy, Rusini mieli długą i trudną drogę do przebycia nie mogli więc zjechać na termin”¹. 27 листопада прибули кияни, однак просили відкласти голосування, оскільки мусли порадитися у такій важливій справі з волинянами². У Ожельського також зустрічається згадка про пріоритети волинян щодо кандидатури майбутнього монарха – вони пропонували московського царя, в іншому випадку погоджувалися на особу П’яста, тобто претендента з-поміж шляхетського загалу³. Також фіксується черговий акт солідарності поміж руськими воєводствами («Rusini, Podolanie, Bełżanie, Kijowianie, Wołyniacze»): реакцією на промову перемишльського судді Оріховського стала їх домовленість про взаємодопомогу, а також зобов’язання не обирати королем особу, що могла б принести згубу вітчизні⁴.

Про драматичні події осені, пов’язані з обранням одразу двох монархів, волинські матеріали мовчать. Власне, зустрічаються лише згадки про два сеймики на початку 1576 р. – 12 січня і в проміжку між 16 лютим і 13 березня⁵, однак, як уже зауважувалося, ухвали цих сеймиків невідомі. Перший з них, очевидно, був пов’язаний із Єнджейовським з’їздом, скликаним на другій елекції прибічниками кандидатури Баторія (18 січня – 1 лютого 1576 р.). Другий був одним із небагатьох воєводських, що відбулися між Єнджейовом і коронаційним сеймом (23 квітня – 30 травня). Як зауважує Ева Дубас-

¹ Orzelski S. Bezkrólewia ksiąg ósmioro... – Т. II. – S. 179.

² Ibid. – S. 272.

³ Ibid. – S. 275.

⁴ Ibid... – S. 285–286.

⁵ Mazur K. W stronę integracji... – S. 51.

Велике безкоролів'я на Волині

Урвановіч, вони скликалися в тих воєводствах, які вислали на Єнджейовський з'їзд окремих своїх представників¹.

На коронаційний сейм, яким закінчився період двох перших безкоролів'їв, послали з Волинського і Брацлавського воєводств прибули після коронаційних церемоній – 7 травня, однак їхня участь в подальшій його роботі засвідчена внесенням до конституції низки вимог².

Спробую підвести певні підсумки.

Волинські матеріали з періоду перших безкоролів'їв оприявнюють початки шляхетської емансипації в цьому регіоні, що виявить себе вповні лише у 20–30 рр. XVII ст. На підставі інших джерел ці процеси зафіксувати вкрай тяжко. Врешті, ми практично не маємо сеймикових ухвал для XVI ст. з-поза періоду *interregnum*, а перші голоси волинської шляхти пролунають на сеймах лише в 90-і рр. XVI ст.

Сеймикові ухвали, якщо розглядати їх у повному комплекті, а також залучати принагідні згадки про ті шляхетські з'їзди, ухвали яких не збереглися, засвідчують активну реакцію волинської шляхти на події в державі. Однак тексти практично не містять слідів дискусій, що були вкрай актуальними для політичного народу Речі Посполитої в цілому. Імовірно, йшлося про відсутність навичок уживання політичної риторики, якою просякнуті, скажімо, ухвали Краківського та Руського воєводств. Так, на відміну від лауд цих воєводств, де можна знайти дискусії на потребу ситуації, певні проекти провадження елекції і реформування держави, а також інформацію поточного характеру, скажімо, про надсилення представників від місцевої шляхти до інших регіонів для узгодження дій чи консультацій, волинські сеймикові ухвали про це мовчать. Немає слідів реакції на домагання Великого князівства Литовського повернути українські воєводства, які увійшли до Корони внаслідок Люблінської унії, що мусило б хвилювати шляхту. Попри це, волинська шляхта постає як цілком зріла самоврядна одиниця, що здатна була вирішувати свої власні завдання в складній річпосполитській ситуації. Поза тим, вона виступала радше реципієнтом, аніж активним суб'єктом політичних дискусій.

Сеймикові ухвали засвідчують високу зацікавленість шляхти в організації судочинства, тобто запобігання внутрішній небезпеці. Відмова кн. Корецького очолювати суд, а також цілком підданський крок інших його членів, призвели до вибору демократичного за складом, колегіального за характером каптуро-

¹ Dubas-Urwanowicz E. Koronne zjazdy szlacheckie... – S. 81

² Orzelski S. Bezkrólewia ksiąg ośmioro... – T. III. – S. 245, 261–262; Volumina Legum. – T. 2. – S. 146; Mazur K. W stronę integracji... – S. 51–53.

вого суду від 13 грудня 1572 р. Цілком імовірно, що дискусії в середовищі шляхти, пов'язані з його функціонуванням, мали наслідком формування нових уявлень про владу, сліди яких можна зафіксувати у конфлікті між волинським каштеляном Михайлом Мишкою Варковським та суддями. Врешті, хоч і з певним запізненням (порівняно з іншими воєводствами), була встановлена вища апеляційна інстанція для Волинського воєводства.

Фіксується постійне, від ухвали 27 липня 1574 р., намагання посилити ефективність виконавчої влади, що перебувала в руках можновладців – старост-князів, переважно через їхнє дисциплінування: вимога присягності для всього складу гродського суду, що обирався самим старостою із числа його слуг; спроба виробити умови поліпшення роботи гродського судочинства, введення штрафних санкцій для старост, що з якихось причин відмовлялися виконувати вироки, аж до конфіскації майна і *виволання*; передача виконавчих функцій від гродського суду хорунжому.

Про зрослу емансипацію шляхетського загалу свідчить також скликання сеймика на 19 січня 1575 р., схоже, з ініціативи самої шляхти; за відсутності на зібранні достойників воєводства було проголошене право самої шляхти по скликанню посполитого рушення в разі зовнішньої небезпеки і вибору його очільника.

Волинська шляхта пройшла шлях від делегування повноважень своїм представникам на річпосполитські форуми до участі в сеймах на засаді *viritim*. Цілком імовірно, що емансипації шляхетського загалу мусили прислужитися дискусії щодо способів провадження елекції і шляхів реформування Речі Посполитої. Зокрема, принцип особистого обрання короля кожним шляхтичем, що розумівся як право і обов'язок політичного народу, до якого, врешті, прилучилася волинська шляхта, мав сприяти усвідомленню останньою важливості голосу не лише князів і панів, а й пересічного шляхтича теж.

Однак сеймикові ухвали не можна сприймати як конвенційний акт всієї шляхти. Уважний аналіз непрямих свідчень судових книг може прислужитися виявленню в шляхетському середовищі протиріч, що робить наше уявлення про той період багатоманітнішим.

Скарги на роботу суддів можуть оприявнити приховані конфлікти, а також продемонструвати певний зріз шляхетської свідомості, однак потребують вкрай обережних інтрепретацій, оскільки, зазвичай, є голосом однієї, упередженої сторони, що за допомогою певних стратегій очорнення / виправдання намагалася використати ситуацію на свою користь. Допоміжний матеріал у вигляді визнань возних, окремих вписів судових справ тощо може суттєво допомогти у конструюванні повнішої картини.

Тож загалом можна припустити, що у середовищі волинської шляхти (чи, точніше, якоїсь її частини) упродовж двох перших безкоролів'їв сформувалися нові уявлення про владу, які певним чином оприявнив конфлікт, ініційований

каштеляном Мишкою Варковським. Спроба вплинути на суддів через використання традиційної сили – воєводи і старости кн. Корецького, а також інших достойників та їхніх прибічників, врешті, завершилася на користь представників усієї «речі посполитої» воєводства Волинського: на їхні рішення заборонялося скаржитися до будь-якої інстанції. Таким чином, може йтися про зміну традиційної ієрархізованої моделі, де влада зосереджувалася переважно в руках князів-старост, на іншу, де її джерелом виступала сама шляхетська спільнота, чи, принаймні, фіксуються перші симптоми такої зміни. Князівська домінація в регіоні, схоже, отримала під час безкоролів'їв певну протизагальну вигляді шляхетського загалу.

Це дає підстави для перегляду історіографічної концепції про всеохопне домінування князів-магнатів на Волині (чи, принаймні, дозволяє її скоригувати), якою звично послуговуються дослідники для пояснення у випадках, коли джерел бракує. Так, Кароль Мазур, підсумовуючи свій аналіз періоду безкоролів'я на Волині, акцентує увагу на підданському типі культури шляхти, яка за відсутності короля мала шукати опіки у князів¹. Між тим цей висновок не лише цілком гіпотетичний, а й дисонує з джерельним матеріалом актових книг*.

Аналогічним є твердження Петра Кулаковського про підданський тип культури волинської шляхти через невдачу запровадження у 1578 р. окремого від інших коронних воєводств Луцького трибуналу для Волинського, Київського і Брацлавського воєводств. Дослідник наголошує на спротиві впровадженню апеляційної інстанції кн. Костянтина Острозького, і, відповідно, досягнення свого через політичну незрілість шляхти². Між тим ці міркування мають виключно гіпотетичний характер, не підкріплені джерелами. Натомість порівняння невдалих спроб ввести трибунал в межах українських воєводств варто порівнювати з історією запровадження апеляційних інстанцій по інших коронних воєводствах упродовж перших безкоролів'їв, що демонструє аналогічну ситуацію³. Тож варто говорити не про відставання волинської шляхти щодо шляхти інших територій Корони, а про особливості річпосполитської культури в цілому, де безперечною цінністю було, зокрема,

¹ Mazur K. W stronę integracji... – S. 53–54

* Бачимо типовий приклад тяжіння схеми над дослідником (хибним є висновок на підставі скарг про те, що шляхті не вдалося впровадити каптурове судочинство) внаслідок неповноти джерельної бази.

² Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 pp. – Острог-Львів, 2002. – С. 56–57

³ Śladkowski W. Sąd «ultimate instantiae» trzech województw: Sandomierskiego, Lubelskiego i Podlaskiego 1574–1577 // Rocznik lubelski. – Т. III. – 1960. – S. 37–50.

відчуття шляхтою своєї єдності (*omnium nobilium*), яке обмежувало регіональні починання¹. Так, Святослав Ожельський, говорячи про справедливість як про головну опору держави, зауважує ознаку її псування: «...jeżeli nie będzie sparta na jednomyślnem zezwoleniu całego państwa»². Звернімо в цьому контексті увагу на небажання шляхти розділити Коронний Трибунал на два – для Великопольщі й Малопольщі, що, з першого погляду, не мало під собою логічних підстав, адже Трибунал хронічно не встигав з навалою справ, що надходили на розгляд³. Цілком імовірно, що саме цим можна пояснити невдачі з регіональними апеляційними інстанціями в Польській Короні, а також обмеження дії Луцького трибуналу лише однією сесією.

Упродовж безкоролів'їв фіксується постійне намагання руських воєводств і прилеглих до них земель узгодити свої дії, покликаючися на спільне минуле, а водночас у волинської шляхти формується відчуття належності до всього загалу політичного народу Речі Посполитої.

Наостанок варто зауважити, що дане дослідження не може претендувати на вичерпність відповідей, а є радше спробою поставити ряд питань.

¹ Ekes J. O państwo zgody: z dziejów ideologii politycznej w Polsce w latach 1587–1605. Rozprawa doktorska. – Warszawa, 1979.

² Orzelski S. Bezkrólewia ksiąg ósmioro... – Т. II. – S. 56.

³ Maisel W. Trybunał koronny w świetle laudów sejmikowych i konstytucji sejmowych // Czasopismo prawno-historyczne. – Т. XXXIV. – Z. 2. – 1982. – S. 73–109.

«ЄРУСАЛИМСЬКА» ІДЕЯ 1620-х РОКІВ ІОВА БОРЕЦЬКОГО

Після відновлення 1620 року православної церковної ієрархії Київської митрополії Єрусалимським патріархом Феофаном у творах деяких вітчизняних православних книжників та ідеологів першої половини XVII ст. постала ідея відродження за дивним Божим промислом Руської (українсько-білоруської Церкви) від Священного Града Єрусалима, суголосною якій була теза про Київ як «Другий Єрусалим» та «Богохранимий Град». Корені традиції подібним чином метафорично означувати місто над Дніпром сягали давньоруських часів. Відомо, що до заснованої 324 року Константином Великим столиці Візантійської імперії – Константинополя – прикладали назву Новий Рим, у якій відобразилася її імперська сутність. Тим часом інша назва Константинополя – Новий Єрусалим означувала духовно-релігійну першість цього міста у християнському світі, а також богообраність Візантії. Проявом наслідування у містобудуванні Константинополя зразка Єрусалима стало, зокрема, спорудження кафедрального собору святої Софії, який відповідав Єрусалимському Храму, а також імператорського палацу, прообразом якого був палац Соломона. Таке символічне пересадження Єрусалима на новий ґрунт було характерним також для середньовічних міст, що перебували в орбіті візантійських культурних та релігійних впливів, наприклад болгарських Тирново та Преслава. Першим давньоруським містом, яке також приміряло на себе роль Другого Єрусалима, став Київ. На думку Володимира Рички, у творах давньоруських книжників порівняння Києва з Єрусалимом насправді означало насамперед уподібнення міста над Дніпром до столиці тогочасного православного світу – Константинополя, який виступав символічним заміником Священного Града Єрусалима, одним з епітетів якого був «Богохранимий Град». У давньоруській релігійно-політичній думці Константинополь – Новий Єрусалим – поставав як осереддя християнського світу, святе Царство Христа, яке постійно пересувається у своєму містичному бутті аж до кінця віків. З одного боку, це засвідчувало визнання джерел віри, а з іншого – було специфічним виявом політичної самосвідомості давньоруської церковної еліти, в якій, за аналогією з Константинополем, Київ уподібнювався до Нового Єрусалима. У формуванні міського

простору столиці Київської Русі простежувалася орієнтація на константинопольський зразок, що втілювалося, серед іншого, у зведенні в Києві храму святої Софії, а також оборонних споруд із Золотими воротами. Останні сприймали як «браму до всього християнського царства», біля них, очевидно, за участю вищого духовенства урочисто зустрічали князів з подальшою церемонією посадовлення їх на великокнязівський стіл. Згідно із середньовічними стереотипами свідомості, подібні урочисті в'їзди до столиці означали набуття/легітимацію влади, вони могли сприйматися як символічний діалог володаря з Богом і народом¹.

Наталія Яковенко звернула увагу на те, що в Україні протягом 1620 – 1640-х років церковні інтелектуали, які послуговувалися метафорою «Київ – Другий Єрусалим», переосмислили стару легенду про це місто як «матір руських міст». Причому це зроблено в межах обґрунтування ідеї богообраності руського народу ранньомодерного часу. Так, уже 1621 року київський митрополит Іов Борецький писав про Київ як про «Богохранимий град», «Другий Єрусалим», розуміючи онтологічну подібність між Києвом та Єрусалимом як сакральними центрами. Однак уже Захарія Копистенський волів розглядати Єрусалим як символ Царства Небесного і був проти того, аби метафорично позначати Другим Єрусалимом будь-яке місто. Тим часом у роки посідання київської митрополичої кафедри Петром Могилою таку метафору застосовували до Києва. Причому наголос на містичній сутності давньоруської столиці, через яку проходить дорога до «Горного Єрусалима», поставав як аргумент на користь богообраності руського народу².

За спостереженням С. Плохія, причетність Єрусалимського патріарха до відновлення вищої православної церковної ієрархії Київської митрополії послужила створенню «підґрунтя для розвитку концепції Києва як другого Єрусалима». І. Борецький навіть називав підвладну йому митрополію «київською єрусалимською». Однак за перебування на київській митрополичій кафедрі П. Могили традиція уподібнювати Київ до Єрусалима модифікувалася порівняно з часами митрополита І. Борецького. Київ почали порівнювати насамперед із Сіоном, а не Єрусалимом. Така зміна ідейних акцентів зумовлювалася тим, що П. Могила отримав посвячення з Константинополя, а не від Єрусалимського патріарха, як І. Борецький³.

Тим часом Сергій Савченко стверджує, що ідеологія «Богохранимого Града» актуалізувалася у київській православній ідеології через тогочасну

¹ Ричка В. Княгиня Ольга. – К., 2004. – С. 88–98, 110–112.

² Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 296, 297, 327–330.

³ Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005. – С. 335, 355.

конфесійну полеміку, а саме: потребу «обґрунтування вищості і авторитетності Єрусалима (а відтак, Києва) перед Римом». Причому дослідник схильний уважати, що «піднесення геополітичної суб'єктності Києва до рівня усвідомлення себе сакральним центром вселенської православної імперії – один із яскравих фактів інтелектуального життя в Україні XVII ст.» Більше того, він припускає, що київські ідеологи XVII ст. плекали власні далекосяжні імперські плани, прагнучи використати московського царя як інструмент для втілення цих планів у життя. Причому помисли зазначених ідеологів та їхніх послідовників були спрямовані на те, щоб Київ став містичним центром православної імперії, в якій під владою російських самодержців настане «есхатологічне завершення історії Русі»¹.

Як можна переконатися, у вітчизняній історіографії висловлено різні судження щодо звернень київських православних інтелектуалів першої половини XVII ст. до ідеї Києва – Другого Єрусалима. Її сприймають як певну метафору, пропагандистський символ, що вписується у теорію богобраного народу; розглядають зазначену ідею крізь призму зацікавлень православних митрополитів обставинами власного сходження на митрополічу кафедру; пояснюють її актуалізацією конфесійної полеміки та фактично надають вислову «Київ – Другий Єрусалим» статусу політично значущої містичної концепції.

Той факт, що київські православні ідеологи взяли на озброєння тезу «Київ – Другий Єрусалим», ще не означає, що вони витворили цілісну, теоретично детально розроблену концепцію. За великим рахунком, ідеться про принагідні порівняння Києва з Єрусалимом, наявні у деяких тогочасних писемних джерелах. Спираючися на такі висловлювання, не завжди чітко можна простежити їх концептуальну спрямованість та дійти однозначних висновків. Отже потрібно більшу увагу зосереджувати на контекст, в якому у писемних джерелах ужито вислів «Київ – Другий Єрусалим». З огляду на це розглянемо деякі думки та концептуальні ідеї, висловлені ключовою постаттю серед висвячених 1620 року патріархом Феофаном православних архієреїв – Київським митрополитом Іовом Борецьким.

Певне уявлення про ідейну націленість зроблених І. Борецьким порівнянь Києва з Єрусалимом дає його окружна грамота, адресована православним – «всходнее правдиве католицкое церкве признаня славного російского народу людемь» (грудень 1621 р.). Цей документ вирізняється активною анти-уніатською пропагандистською спрямованістю. Зокрема, в ньому наголошено,

¹ Савченко С. Московія очима України-Руси XVI–XVII ст. // *Confraternitas*. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – Львів, 2006–2007. – Вип. 15. – С. 291, 292, 294.

що гнана Руська церква чудесно відродилася завдяки Божому промислу. Причому це відродження прийшло «з самого благословеного мѣста Іерусалима», тобто воно, з огляду на святість Єрусалима, є найбільш довершеним, правдивим і законним. Те, що усі новопоставлені руські архіереї були рукопокладені патріархом Східної церкви («отъ всходу»), підтверджує, що через відновлену православну ієрархію у Руській церкві відродилася правдива східна «святиня», що має безумовно надійну духовну основу («На добромъ бовѣмъ фундаментѣ сіонскаго благословенства есть фундована»).

Морально напучуючи православних та закликаючи їх твердо триматися віри, І. Борецький звернувся до них із такими словами: «...маючи на памяти іерусалимскую святницу, до которое за разказомъ Божиимъ всеюдское и израильское царство на каждый годъ набожество отдавати приходити повинно было, знаючи каждый о своемъ власномъ свитители до богоспасаемого мѣста Кіева, второго руского Іерусалима, прынамней въ духовныхъ пиленныхъ коли трафится потребах, минаючи унитскую безбожную яму, если мило спасеніе, абыся не лѣнили приходити и присылати»¹.

З наведеного документального уривку бачимо, що І. Борецький представив для православної пастви Речі Посполитої Київ як християнський православний центр, тотожний з Єрусалимом за своєю сакральною інструментальною сутністю – давати духовний порятунок вірним. У цьому разі Київ феноменологічно відповідав також статусу Константинополя – «Нового Єрусалима», «Богохранимого Града», якому канонічно була підпорядкована Київська митрополія. Причому в грамоті, що розглядається, її автор однозначно підтверджував підпорядкованість Київської митрополії Константинопольському патріархату, від якого на Русь прийшла християнська віра (цю думку висловлено у формі дорікання уніату – відступнику від стародавньої батьківської віри: «...онъ не вдячный чловѣкъ отца и пастыря своего народовѣ російскому зъ вѣковъ належнаго патріарха константинопольскаго, презъ котораго и поганское слѣпоты збыль и свѣтомъ Тройческаго познания освѣченъ есть, послушенства зреклся и вѣру отцевскую выродившись отъ нее стратиль»)².

Проте І. Борецький вочевидь не розумів під Єрусалимом Константинополь. Адже достатньо очевидним є те, що він волів наділити Київ

¹ Окружне послання І. Борецького до православних, 15(25). XII 1621 // Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования). – К., 1883. – Т. 1. – Приложения. – С. 263.

² Грамота І. Борецького до усіх православних Київської митрополії, 15(25).XII.1621 // Голубев С. Т. Указ. соч. – С. 262, 263, 264.

сакральною роллю Горного Єрусалима. Причому функції останнього, згідно з розумінням І. Борецького, місто над Дніпром виконувало у межах Київської митрополії. На це вказує та обставина, що, в цьому випадку, І. Борецький звертався насамперед до тих вірних митрополії, які з певних причин не могли розв'язати свої релігійні проблеми та знайти для себе духовну розраду у власній єпархії. Відтак він наполегливо радив їм за потреби («въ духовныхъ пилныхъ коли трафится потребахъ») іти за порятунком до столиці митрополії – Києва як Другого, Руського, Єрусалиму, оминаючи «уніатські безбожні ями», тобто конфесійні пастки, розставлені уніатами, оскільки на тих, хто у них потрапить, чекає, попереджав православний митрополит, духовна погибель.

І. Борецький наприкінці своєї грамоти, зокрема, зазначив: «З Бого-спасаемаго града Києва»¹. Тобто і в цьому випадку він підніс Київ до священного рівня Єрусалима, використавши один з епітетів останнього – «Богохранимый Град». Загалом є достатньо очевидним, що розставлені в окружній грамоті І. Борецького до православних вірних київсько-єрусалимські акценти не переслідували якихось глобальних геополітичних політико-конфесійних цілей на кшталт перетворення міста над Дніпром на містичний центр православної імперії. Насправді Київський митрополит, котрого, як зазначалося, 1620 року висвятив Єрусалимський патріарх Феофан, безперечно був зацікавлений у тому, щоб прищепити думку православним мирянам про Київ як сакральну духовну столицю усіх православних Речі Посполитої. Через це І. Борецький неодноразово звертався у своєму окружному зверненні до вірних до єрусалимської теми. Власне, він наголошував, що Руська церква завдячує своїм духовним відродженням особливій Господній ласці, адже її чудесний порятунок, відновлення та легітимація ієрархії постали від священного для християнства джерела – Єрусалима. Відтак у митрополічій грамоті по-новому звучала староруська ідеологема Києва – Другого Єрусалима: місто над Дніпром як столиця Київської митрополії, канонічно підпорядкованої Константинопольському патріархату, все ж не уподібнювалося до Константинополя – своєрідного замітника Священного Града Єрусалима, а поставало у самодостатній ролі Руського Єрусалима, Горного Града, що випромінює святість для усієї Руської землі, дає надію, тверду опору та духовний порятунок православним й оберігає їх від падіння в «уніатські безбожні ями».

Послідовне конструювання І. Борецьким святості Києва, розраховане на широкий загал православних мирян, постало також у його грамоті до них від 9 (19) травня 1626 р. У цьому документі він змушений був виправдуватися від чуток та підозр щодо намірів Київського православного

¹ Там же. – С. 264.

митрополита, а також Полоцького архієпископа Мелетія Смотрицького порозумітися з уніатами та визнати владу Папи Римського. Отож, автор цієї грамоти, який прагнув якомога переконливіше спростувати подібні підозри, звертався як до аргументу, зокрема, до тези про безгрішність та сакральну легітимацийну довершеність висвячення Єрусалимським патріархом ієрархів Київської митрополії. Він писав про «нинішню з Єрусалима відновлену святиню». Наголошував на тому, що це правдива святиня, вона постала через висвячення в Україні Єрусалимським патріархом православних церковних ієрархів і останні є її носіями, перебувають «при святини отъ востока обновленной». Відтак згадані наклепи на православних архієреїв є сатанинськими підступами проти правдивої святині, Божого дару, посланого з Єрусалима (осуджуючи анонімного наклепника, І. Борецький звинуватив його у тому, що він «насъ святителей православныхъ за отступники удати, церковь православную, духовенство и людъ посполитый потрвожити, въ особах нашихъ святиню правдивую Іерусалимскую и самыхъ смиренныхъ насъ въ огиду и въ обридливость всѣмъ привести и великое смуты межи православными наполнити и напріятелей церковныхъ утѣшити важился. Смиренение наше задивовавшись тому злохитрству сатанинскому, а видячи яко незбожне хочеть діаволь и того дару Божого з ласки его святое присланое отъ святого мѣста Іерусалима народъ нашъ и церковь нашу рускую зъ истины злупити»)¹.

Звертаючись із посланням до православних мирян, витриманим в окресленому вище ідеологічному ключі, І. Борецький, вочевидь, підносив сакральну значущість для Руської церкви духовної та церковно-адміністративної столиці митрополії – Києва. Прикметним щодо цього є і початок грамоти Київського митрополита, яку він адресував «Всѣмъ посполите православнымъ такъ духовнымъ яко и свѣцкимъ великоименитого російского роду церкве святое восточное и нашего смиренія братіямъ и сыномъ въ Духу намилшимъ ласка, покой и милосердіе отъ вседержителя Бога, и святѣйшого столицы митрополії Киевское отъ Іерусалима и отъ вселенскаго патриархи отца и пастыра нашего Архиепископа Конъстантинограда благословеніе»².

Як можна переконатися, Київський митрополит звертався до православних, благословляючи їх Божою ласкою, покоєм та милосердям, що було водночас благословенням, по-перше, від «найсвятішої столиці митрополії», тобто Києва, по-друге – Єрусалима (від якого була оновлена «святиня» у Руській церкві), а також Константинопольського патріарха, або у пере-

¹ Грамота І. Борецького до усіх православних Київської митрополії, 9(19).V.1626 // Голубев С.Т. Указ. соч. – С. 279, 280, 281.

² Там же. – С. 279.

носному значенні – Константинополя (владі якого підлягала Київська митрополія). Тобто, місто над Дніпром фактично виявилось вписаним у сакральний трикутник Київ – Єрусалим – Константинополь, що, з одного боку, було наочним доказом нерозривної єдності Руської (українсько-білоруської) та Східної церков, по-друге, доводило виняткову сакральну роль та значущість Києва як духовної столиці для всіх православних Речі Посполитої.

І. Борецький звертався до теми Єрусалима як священного джерела відродження Православної церкви Речі Посполитої і фактично прирівнював Київ до Священного Богохранимого Града Єрусалима не тільки у своїх зверненнях, адресованих широкій православній аудиторії Речі Посполитої, а й на рівні політичних контактів із московським царем. Ідеться про його чолобитну царю Михайлу Федоровичу від 24 серпня (3 вересня за н. ст.) 1624 р., у якій Київський митрополит, зокрема, акцентував увагу на тому, що він сам, а також інші архієреї Київської митрополії рукопокладені в сан Єрусалимським патріархом Феофаном. Вочевидь, цей сюжет було внесено до чолобитної з метою легітимації митрополичого статусу автора цього документа в очах царської влади. Про це виразно сигналізує той факт, що І. Борецький наголосив на здійсненні Феофаном в Україні акту відновлення вищої ієрархії Православної церкви вже по його поверненні з Московської держави («странствующаго от пресветлое державы ти московские»)¹. Тобто, у чолобитній спеціально для Михайла Федоровича, хоча і непрямо, було зроблено паралель між святительською місією Єрусалимського патріарха у Московській державі, де він висвятив Московського патріарха Філарета Романова (батька царя), і відновленням Феофаном вищої православної ієрархії Київської митрополії, що напевне розглядалося І. Борецьким як неспростовний для царя доказ легітимності цієї ієрархії.

Наприкінці своєї чолобитної І. Борецький написав, зокрема, що він послав єпископа Луцького та Острозького Ісакія Борисковича для таємних політичних переговорів з царем: «И молимся преславному царствию твоему, да сподобиши и сего свободна прийти ко своему пресветлому лицу, яко носяща благословение от святейшого престола митрополии киевская иерусалимское и мужа в всем верна и тайну царскую могуща сохранить. Ему же, да вверится пречудная и многомилосердная держава твоя с всякими щедротами, молюся и милости христовы и благословения пресвятого живоприемного гроба владычня, иже в Иерусалиме, от митрополии киевская препосылаю в свое недостоинство и с прилежными молитвами царской ти памяти благодати

¹ І. Борецький до Михайла Федоровича, 24. VIII (3.IX). 1624 // Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. – М., 1953. – Т. 1. – С. 47.

вручаю. З обители архангеловы храма Златоверха в богоспасаемом граде Киеве»¹.

З наведеного текстуального уривку випливає, що І. Борецький розглядав свого посланця до царя (єпископа Ісакія) як такого, котрий має усі повноваження для ведення переговорів. Адже він отримав на це благословення від Київського митрополита, який, сидить на «найсвятішому престолі митрополії київської єрусалимської». Пишучи про «митрополію київську єрусалимську», І. Борецький, звісно, не мав на увазі її підпорядкування Єрусалимському патріарху. Насправді, як можна судити, в такому визначенні Київської митрополії відобразилося переконання І. Борецького у тому, що Руська церква відродилася від Священного Богохранимого Града Єрусалима, набувши водночас власний, Руський Єрусалим – Київ. Вочевидь, через це адресант московського царя спрямовував у Москву своє благословення від Гробу Господнього від Київської митрополії, власне її столиці – «Богохранимого Града Києва» як духовного еквівалента Єрусалима Сходу.

Загалом, витворення в інтелектуальній та політико-конфесійній атмосфері Києва першої половини XVII ст. ідеї відродженої від Єрусалима як священного джерела християнської віри, Руської церкви та фундування на київських пагорбах духовної столиці православних Речі Посполитої, Богохранимого Града, Руського Єрусалима – Києва спиралося не тільки на факт відновлення Єрусалимським патріархом Феофаном вищої церковної ієрархії Київської митрополії. Цьому слугувало також звернення православних книжників до переказу про апостольську проповідь Андрія Первозванного та здійснене ним перше хрещення Русі. Причому це звернення супроводжувалося топографічним означенням місця перебування апостола на території Києва, знання про яке стало також елементом релігійної свідомості широких мас місцевого населення. Так, З. Копистенський у своєму творі «Палінодія» окреслив сакральну топографію Києва, пов'язану з апостольською місією на дніпровських горах Андрія Первозванного, а також звернув увагу на збереження киянами пам'яті про його перебування у цій місцевості: «На той горѣ в Кіевѣ, гдѣ стоялъ (апостол Андрій. – П. С.) (которую зовуть нынѣ «Вздыхалною», якобы отъ того, ижъ на ней зъ учнями своими отъ трудовъ отдохнулъ, albo же тая гора оттоль называется «Вздыхалницею», ижъ, высокою будучи, люде идучи вздыхаютъ, а на верхъ вшедши отдыхаютъ спочиваючи), тогожъ часу и церковь Воздвиженія Честнаго Креста была

¹ Там же. – С. 47–48.

поставлена, гдѣ и теперъ есть, якъ и повѣсть и до сихъ днѣй обносится о той церкви и о той горѣ»¹.

Як бачимо, у «Палінодії» подано народну етимологію назви київської гори Уздихальниці. Згідно з однією із версій, поширених серед місцевих мешканців, назва «Уздихальниця» походила від того, що на горі, яку в подальшому почали називати саме так, відпочивали по своїх трудах апостол Андрій та його учні. Інша версія виникнення цієї назви, яка також побутувала у Києві, пов'язана з повсякденним досвідом мешканців, котрі здійснювали нелегкий підйом на гору, а потім робили на ній перепочинок. З. Копистенський, який торкнувся питання про відображення у народній пам'яті відвідин території майбутнього Києва апостолом Андрієм, власне, розглянув його крізь призму легендарних тлумачень назви гори Уздихальниці, залишивши на розсуд читачів, котра з наведених ним версій є більш вірогідною. Водночас, автор «Палінодії» щодо цього вдався до непрямой підказки, подавши як доконаний факт те, що на Уздихальниці вже у часи Андрія Первозванного виникла церква Воздвиження Чесного Хреста (Хрестовоздвиженську церкву в Києві споруджено на початку XIII ст. на горі, на якій у наші дні височить Андріївська церква). Причому З. Копистенський стверджував, що про закладення в часи Андрія Первозванного Хрестовоздвиженської церкви збереглася жива пам'ять у його сучасників. Неважко переконатися, що у творі, який розглядається, вибудовано ідейно значущі топографічні віхи та зроблено символічні «зарубки» у релігійній свідомості та історичній пам'яті народу. Фактично цим самим автор обґрунтовував святість Києва як місця апостольської проповіді та першохрещення Русі.

Подібні ідейні мотиви, що виявлялися, у першій половині XVII ст. не тільки у книжності, а й в усній культурі, вочевидь, сприяли усвідомленню тогочасним населенням України (причому не тільки представниками освічених прошарків) унікальності своєї моральної основи, що була закладена у глибині віків Андрієм Первозваним. Ця моральна основа давала підстави пишатися своєю Православною церквою та історичними коренями руського (українського) народу. Адже сучасники та співвітчизники З. Копистенського знали, що їхня віра брала початок від часів апостольської проповіді та апостольського хрещення. Вони отримали у спадок від цього минулого не тільки натхненні перекази, а й сакральні символи, пов'язані з перебуванням апостола Андрія на дніпровських кручах.

Ідею оновленої або відродженої Руської церкви та Києва – православної духовної столиці підживлювала пропаганда думки про те, що Бог утверджує

¹ Копистенский З. Палинодия // Русская историческая библиотека. – Петербург, 1878. – Т. 4. – Стб. 965, 969, 970.

православну віру руського народу, прийняту від Візантійської церкви, чудом нетлінних мощей, які перебувають у київських печерах¹. Дещо пізніше, з метою зміцнення духовного авторитету православної Київської митрополії, розпочалося цілеспрямоване відродження «античності» часів Київської Русі, пов'язаної з церковною історією. Йдеться про те, що по опануванню Київської митрополичої кафедри Петром Могилою розгорнулася ідеологічно забарвлена археологічна та реставраційна діяльність цього митрополита, спрямована на запровадження культу князя Володимира – хрестителя Русі. П. Могила хотів зробити Київський Софійський собор усипальницею Володимира, помістивши у ньому мощі, що, як вважалося, були знайдені під час розкопок Десятинної церкви. 1640 року митрополит навіть звернувся до московського царя, запропонувавши йому виготовити раку для цих мощей. Реставраційні зусилля митрополита, спрямовані на відтворення вигляду храмів княжого Києва часів Володимира, проявилася також у відновленні, зокрема, Софійського собору, Десятинної і Трьохсвятительської церков, Михайлівської церкви Видубецького монастиря².

Загалом, витворена в ідеологічному та інтелектуальному середовищі Києва першої половини 1620-х років ідея відродженої Руської церкви, а також образ міста як духовної столиці православних Речі Посполитої, Руського Єрусалима, що виразно відобразилося у творчій спадщині Київського православного митрополита І. Борецького, безперечно, служили потужним чинником конфесійної та політичної самосвідомості православних вірних, насамперед населення України, особливо Подніпров'я, що давало імпульс до консолідації українського етносу та стимулювало процеси націотворення ранньомодерного часу.

¹ Копыстенский З. Указ. соч. – Стб. 979.

² Плохій С. Назв. праця. – С. 309, 310.

КИЇВСЬКІ МІЩАНИ НА СЛУЖБІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Як відомо, у Речі Посполитій лише шляхта вважалася лицарським станом. Ідеологічним обґрунтуванням та виявленням цього «лицарства» було служіння королю і Речі Посполитій, захист батьківщини від зовнішніх ворогів. Підкреслюючи загалом пацифізм шляхти, дослідники звертають увагу на те, що вона не ухилялася від свого головного обов'язку, відчуваючи відповідальність за долю держави¹. Звичайно, що ця служба не була цілковито безкорисливою. У багатьох випадках вона надавала шанс для здійснення політичної і майнової кар'єри.

Натомість міщанство у Речі Посполитій, позбавлене політичних прав, назагал було звільнене від таких обов'язків. Виняток становили хіба що війти, солтиси та міщани прикордонних міст, особливо на південно-східному пограниччі. Окрім своїх питомих занять – ремесла і торгівлі, їм ще й доводилося виконувати оборонні функції – нести сторожову службу при замках, а в разі військової небезпеки на чолі зі старостою або воєводою вирушати проти ворога, що раніше було властиве для місцевого боярства². Так, мешкаючи протягом століть в умовах постійної військової небезпеки, міщанство порубіжних міст Київщини перетворилося поступово на напів-воєнізований стан.

Своєрідною компенсацією для міщан були королівські привілеї, що надавали їм різні пільги економічного характеру, самоврядний статус, гарантували збереження давніх вольностей. Разом із тим, в усіх привілеях на

* Дослідження підготовлене завдяки стипендії «Polskiego Komitetu do spraw UNESCO» у Варшаві, науковий консультант – професор, док. габ. Мирослав Нагельський.

¹ Opaliński E. Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie. – Warszawa, 1995. – S. 120; Wilamowski J. Przyczynek do dziejów okazowań i pospolitego ruszenia w województwie płockim za Zygmunta III Wazy // Studia Historyczno-Wojskowe. – Т. II. – Zabrze, 2008. – S. 103.

² Див. опубліковані матеріали ревізій українських замків 1545, 1552 pp. та люстрацій Київського воєводства 1616, 1622 pp.

магдебурзьке право містам Київського воєводства обумовлювалися їх військові повинності і обов'язки. Наприклад, у привілеї для містечка Лисянка (28.02.1622 р.) наголошувалося на тому, що міщани зобов'язані мати добрі рушниці, два фунти пороху, копу куль, а у випадку порушення цієї вимоги такі особи підлягали покаранню. Крім того, вони мали в разі військової небезпеки вирушати на чолі з підстаростою до коронного обозу¹.

Отже, головним завданням нашого дослідження є відповіді на запитання, яку ж роль відігравали київські міщани в обороні Речі Посполитої? Для цього з'ясуємо, які саме військові повинності мали кияни; якою була їхня участь в обороні міста та участь у посполитому рушенні.

Військові повинності міщан

Міщани Києва, порівняно з мешканцями інших міст воєводства користувалися найбільшою кількістю пільг і вирізнялися особливим самоврядним статусом, гарантованим їм привілеями на магдебурзьке право 1498, 1514, 1516 рр². У привілеях часто акцентувалося на прикордонному становищі Києва і на небезпечних умовах проживання в ньому: «...Ми теди, корол, чинячи тое на инстанцію и залеценъе Пановъ Радъ нашихъ и пословъ воєводства Киевского, а немалий теж милостивий респект маючи, на тяжестъ и працу ихъ воєнную, которую они на граници панства нашого мешкаючи, от неприятеля украинного – татарина и иншихъ пограничнихъ неприятелевъ з розилянємъ крови, стратою достатковъ и здоровья свого барзо часто поносят»³.

З огляду на такі обставини, на міщан накладалися відповідні обов'язки: відбувати військову повинність, регулярно сплачувати «сторожовщину» (податок на утримання сторожі на замку і в місті), виконувати «кликовщину» (виставляти нічну сторожу на замку), частину міських прибутків віддавати на закупівлю пороху, олова, інструментів для будівництва й ремонту замкових споруд, які постійно потребували ремонту й регулярного догляду. Так, зокрема, у підтверджувальному привілеї на магдебурзьке право Києву 1544 р. зазначалося: «Також кожного часу они, мещане наши, заровно з инними мещанами нашими подлугъ звичаю давнаго оборону и сторожу отпрововати повинни на томъ мѣстцу, где з давнихъ часовъ сторожа стоєвала. И когда и килкокротне з нами самими албо з нашими урядниками за татарами в погоню потреба бѣ была, они жѣ, мещане, кождій за себе подлугъ можности

¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej – AGAD). Metryka Koronna (dalej – МК). – Ks. 168. – К. 180 v.

² Білоус Н. Київ наприкінці XV – в першій половині XVII ст. Міська влада і самоврядування. – К., 2008. – С. 54–69.

³ Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 117 зв.

своєї збройно и конно, // якъ до войны надлежит, за указомъ нашимъ albo урядника нашого без неоткладно и без жадной вымовки з иншими подданными нашими виездити повинни. Такожъ в замку нашомъ подлуг обикновеніа давнаго они ж, мешчане наши, вночи стерегти и окликovati должни»¹.

У ревізії київського замку 1552 р. у розділі «Служба и повинатость мешчанская» конкретизуються згадані повинності міщан: окрім обов'язку «на службу военную ездити збройно при воеводе», вони мали утримувати ще й замкову сторожу біля Воеводських воріт, а міську – біля Острогових воріт, а також на валу біля Золотих воріт; пильнувати за тим, щоб у замку завжди були готові до оборони на бланках колоди і каміння; тримати воду для замкових потреб; ремонтувати дорогу з міста до замку, а саме – до Воеводських воріт, вирубуючи на ній сходи; будувати остріг біля міста². Усі ці приписи поширювалися тільки на мешканців міської юрисдикції, якою була охоплена більша частина міщан Києво-Подолу. Натомість поза нею залишалось замкове міщанство, яке традиційно складалося з ремісників. Однак з переходом останніх під юрисдикцію міської влади заборонялося залучати їх масово до відбування військової повинності і замкових робіт, за винятком двох осіб від кожного ремесла³. Разом з тим, згідно з давнім звичаєм, у подніпровських замках, як правило, будь-які ремонтні роботи виконувалися спільними зусиллями усіх мешканців міста⁴.

У часи пізнього середньовіччя обов'язок участі міщан в оборонній війні поза мурами міста був зведений до мінімуму. Винятком становили війти або кандидати на війтівський уряд. У XV–XVI ст. у містах Великого князівства Литовського і Корони Польської склалася практика, коли війтівства надавалися в основному представникам військово-службового стану як «жовнірський

¹ Там само. – Арк. 5 зв. –б.

² Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 563. – Арк. 37 зв.

³ «Всѣхъ ремесниковъ в Киевѣ тепер живучихъ и впрѣд будучихъ // под власт и послушенство мѣское поддаемъ и привлащаемъ, а от власти и послушенства воеводъ и иннихъ урядниковъ нашихъ и ихъ намѣстниковъ вилучаемъ и увольняемъ. И мѣти то хощемъ жебы отнюдь ихъ до замку и на работизну войсковую не потагано, и жаднихъ бы имъ обидь и налогъ не чинили, опроч що с каждого ремесла по два члвка на услугу и работизну замковую и войсковую опредѣлаемъ, которіе прислушати маот до замку». (1516 р.) Див.: ЦДІАУК. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 4 зв. –5.

⁴ Грушевский М. Южнорусские господарские замки въ половине XVI века. Историко-статистический очерк. – К., 1890. – С. 19–20.

хліб» у нагороду за службу¹. Перший і Другий Литовські статuti та матеріали ревізії замків Київського воєводства 1570 р. свідчать про те, що війти були зобов'язані відбувати службу у війську². Так, зокрема, участь в Інфлянтській війні допомогла посісти цей уряд київському міщанинові Семенові Конашковичу, який 29 серпня 1579 р. разом з іншими міщанами на чолі з воєводою виїхав «у войско на службу его кор. мл. земскую за границу земли Московское»³. Утім, уже з початком XVII ст. така практика почала занепадати.

У першій половині XVII ст. королівські і приватні міста брали участь у війнах, що провадила Річ Посполита шляхом спорадичних постачань по кілька озброєних пахолків і передусім транспорту для війська (наприклад під Хотин 1621 р.). Під час московської експедиції королевича Владислава у 1617–1618 рр. київським міщанам довелося постачати зброю і військово спорядження до Дорогобужа, а порох і селітру – до Вязьми. Через два роки по тому вони написали листа київському воєводі Томашові Замойському, прохаючи його взамін за надані ними послуги звільнити їх від мит на території Сіверщини⁴.

¹ Szczygielski W. Obowiązki i powinności wojskowe miast i mieszczaństwa w Polsce od XIII do połowy XV wieku // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. – 1960. – Т. V. – S. 441; Zajączkowski S. Obowiązki wojskowe wojtów w państwie polskim w okresie monarchii stanowej // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. – 1978. – Т. XXI. – S. 40-42; Jarmolik W. Służba wojskowa wójtów podlaskich // *Zeszyty Naukowe Muzeum Wojska*. – 1991. – Z. 5; Makarau M. Witebskie prawo miejskie w XVI wieku // *Zapiski Historyczne*. – Т. LXVIII. – Zesz. 1. – R. 2003. – S. 15–16.

² Первый Литовский статут. Ч. 1. – Вильнюс, 1991. – С. 90-92 (Роздел второй. О обороне земской. Арт. 1); Статутъ Великаго князства Литовскаго 1566 р. (Роздель второй. О обороне земской. Арт. 1) // *Временник Императорского Московского Общества Истории и Древностей Российских*. – Кн. XXIII. – С. 50–51; Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. – М., 1989. – С. 101–102 (Раздел второй: О обороне земской. Арт. 1). *Źródła Dziejowe*. – Т. XX: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym; Т. IX: Ziemie Ruskie. Ukraina. – Warszawa, 1894 (далі – *ŹD*). – S. 10. Див. також: Ochmański J. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami tatarów krymskich w XV–XVI w. // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. – 1960. – Т. V. – S. 349–398.

³ РДАДА. – Ф. 1473. – Оп. 1. – Спр. 966. – Арк. 1 зв.

⁴ «Królewic JeMsc Pan nasz miłościwy za te nasze wierność i dogode, którąmy JKM czasu expediti Moskiewskiej w odprowadzeniu dział, armaty i wszystkich legumin aż do Dorohobuża i zaś posyłaniem prochów y saletry asz pod Wiaźme oświadczyli, obiecać nam miłościwie raczeł wolność od cła w ziemi Siewierskiej, o miłościwą przyczinę y włożenie się w to za nami do Królewica JeMci Pana naszego

Київські міщани на службі...

Незадовго до того Т. Замойський, прийшовши у березні 1619 р. на уряд київського воєводи, вирішив сам з'ясувати, які ж обов'язки мали київські міщани. На його думку, вони повинні були кожного разу, коли військо вирушало за межі воєводства проти нападів татар, ставати до коронного обозу. Міщани, звісно ж, це заперечували і наполягали на тому, що вони, згідно зі своїми привілеями і давнім звичаєм, мали вирушати на чолі із самим воєводою або його намісником у погоню за татарами лише тоді, коли ті вривалися Чорним шляхом і виключно в межах воєводства. Суперечка між воєводою і киянами затягнулася на кілька місяців. Про деякі її подробиці дізнаємося з листа намісника воєводи Павла Пачинського, який був делегований Томашем Замойським до Києва у травні 1619 р. На вимогу останнього міщани пред'явили список із 85 осіб, які мали б виконувати військові повинності, і повідомили при цьому, що через втрати у московській війні з тих осіб залишилося тільки 50. Намісникові було незрозуміло, чому така мала кількість людей і тільки за списком мала військові повинності, оскільки, на його думку, міськими вольностями користувалися начебто всі міщани. У відповідь кияни заявили, що далеко не всі користуються міськими правами і не всі здатні виконувати військові обов'язки. Після тривалої дискусії Пачинський повідомив міщанам, аби вони очікували на універсал воєводи, який поставить крапку у цій суперечці¹.

Після довгих сумнівів і вагань Т. Замойський порадився з королем стосовно військового обов'язку київських міщан, окресленого у привілеях, і тоді з'ясувалося, що міщани таки мали рацію. В результаті воєвода видав універсал, яким остаточно звільнив міщан від обозової служби (див. Додаток, док. № 1), втім, як побачимо далі, таке звільнення виявилось тимчасовим. На додачу до цього міщани були звільнені і від підводної повинності. Так, під час проведення люстрації Київського воєводства 1622 р. вони повідомили королівським комісарам, що не дають підвод коронному війську і не сплачують гроші за звільнення від цієї повинності, на що мають відповідні привілеї².

Mczego prosim, aby ta wolność teras nam beła nadana i confirmowana. I niechaj iako wielia inszych dobrodzieistw tak i to na wieczne bogomodlstwo za wm naszego Mczego pana nam zostanie. Mamy wolności dawne od ceł W.X. Litewskiego i Siewierskich ieszcze za książęcia Ś. Pamięci Alexandra królem polskim będącego nadane, alie isz beła odeszła. A teras się z łaski Bożej a za szczęśliwością panowania JKМ wróciła». 19.11.1620 р. Лист міських урядників до воєводи Т. Замойського. AGAD. – Archiwum Zamoyskich (далі – AZ). – Sygn. 337. – K. 18.

¹ AGAD. – AZ. – Sygn. 737. – K. 51.

² ŻD. – T. XX. – S. 56.

25 серпня 1624 р., перебуваючи у Тернополі, воєвода видав універсал до київських міщан з вимогою негайно виїхати зі зброєю на конях до коронного війська, розташованого на р. Буг у Брацлавському воєводстві, де на них вже очікував польний гетьман Станіслав Конєцпольський (див. Додаток, док. № 4). Можемо припустити, що міщани тоді ж замість того, щоб вирушити у похід, відписали листа воєводі з поясненнями, чому вони не можуть виїхати до коронного обозу. Суперечки між воєводою і киянами тривали до квітня 1626 р. і закінчилися тим, що Т. Замойський видав черговий універсал, обіцяючи не притягати їх більше до військової служби (коронного обозу) у Волинському, Брацлавському і Подільському воєводствах за винятком крайніх обставин, коли кількатисячне татарське, турецьке або яесь інше вороже військо опиниться в «Полі», тобто перейде південно-східний кордон Речі Посполитої (див. Додаток, док. № 5).

У січні 1627 р. міські урядники знову виправили до воєводи посланців на чолі з війтом Артемом Конашковичем із листом, благаючи у нього милосердя і заступництва: «*Jako pierwszych posłańców, tak u teras pana woyna naszego z drugim bratem naszym do w.m. Pana Pana naszego Miłosciwego wyprawuiemy nie z ynnym czym iedno s pokorną a uniżoną prozbą y czołembiciem naszym dla miłoserdzia Bożego w.m. Pana Pana naszego Miłosciwego prosząc o miłoserdzie. Nie daway nam w.m. Pan nasz Miłosciwy wszystkim ze szczęśliwego na woiewodztwie kiiowskim panowania swego, tak surową y ciężką służbą naszą woienną iakiey w.m. Pan nasz Miłosciwy potrzebować po nas raczysz poginać»¹.*

Скаржачись на тяжку, сувору військову службу та утиски, що вони терпіли від постойв козаків і жовнірів, міщани нагадали воєводі також і про те, що він, вступаючи на уряд, обіцяв не порушувати їхніх давніх привілеїв і вольностей (див. Додаток, док. № 6). Надалі, згідно з королівськими декретами 1627 та 1634 рр., вони зобов'язувались, як і раніше, в разі військової небезпеки разом із воєводою або його намісником вирушати в погоню за ворогом у межах Київського воєводства та брати участь у «посполитому рушенні»².

Оборона міста

Зазвичай, у разі нападу ворога на міста, усі мешканці брали участь в обороні. Особливо це стосувалося міст-фортець, розташованих на кордонах Речі Посполитої. Подібно чинили і київські міщани. Міська рада мусила дбати про збереження в належному стані фортифікаційних споруд, на що з міської скарбниці виділялися певні кошти. Однак їх завжди катастрофічно не вистачало. Про незадовільний стан київського замку у середині та другій половині XVI ст. свідчать матеріали ревізій 1552 та 1570 рр. Так, за даними

¹ AGAD. – AZ. – Sygn. 337. – К. 46–48.

² РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 214. – Арк. 60 зв. –61.

ревізорів, уже 1552 року дерев'яний київський замок поступово розвалювався. На той час у ньому було: 133 городні, 14 шестикутних та 1 чотирикутна вежа, 2 брами з підйомними мостами. Дерев'яні стіни були обмазані шаром глини у дві п'яді аж до бланкування. Замок мав лише одну криницю глибиною в 30 сажнів, але води в ній було тільки на 1 сажень. У замку зберігалось 37 гармат, 82 гаківниці, 3 бочки гарматного пороху, 3 бочки гаківничого пороху, 2 бочки селітри, 2 бочки сірки, 680 залізних куль, облитих оловом, 20 куль, необлитих оловом, 99 кам'яних куль, 17 кам'яних «серпантинних» куль, 240 залізних гаківничих куль, облитих свинцем. Артилерію і все начиння до гармат обслуговували 5 пушкарів¹.

Після приєднання Київщини до Корони Польської за актом Люблінської унії 1569 р. для проведення ревізії та укладення інвентаря замку до Києва були вислані королівські комісари – дворянин Зигмунта II Августа Ян Бистриковський, київський хорунжий Щасний Харлинський і справця воєводства Михайло Мишка-Варковський. Зі слів ревізорів, намісник воєводи Василь Рай відмовився надати інвентар замку і вони змушені були самі його складати. В результаті у замку вони нарахували 7 башт і 177 городень, що дуже похилилися через сповзання гори донизу. Усі будівлі замку знаходились у незадовільному стані, в тому числі чотири замкові криниці були завалені, і воду доводилося возити з Подолу. У замку зберігалось 15 гармат, 12 серпантин у поганому стані, 134 гаківниці, з них дві зіпсовані, 3 бронзових кії, 23 крота, півтори бочки сірки, 8 таблиць олова, 1 бочка гаківничих куль, 25 залізних куль, 121 кам'яна куля, 5 бочок пороху, 10 бочок рушничного пороху тощо².

Надалі обороноздатність замку тільки погіршувалась. 12 січня 1576 р. київський воєвода князь В.-К. Острозький на сеймику у Луцьку через володимирського підстаросту Станіслава Граєвського зробив заяву про те, що він багаторазово на сеймах оповідав про небезпеку для Києва з боку неприятеля, однак жодних заходів не було вжито, тож він знімає з себе відповідальність за його оборону³. Невдовзі, 1 лютого 1576 р. його син, краківський каштелян Януш Острозький, на сеймі у Варшаві зробив заяву про небезпеку, що загрожувала київському замкові з боку московського царя, який замишляв його здобути, готуючися до виправи у м. Чернігів, що знаходилося у 18 милях від Києва, і просив про надання допомоги. Тоді послі сейму не зважили на ці прохання, вважаючи, що прикордонні замки мали утримувати місцеві магнати своїм коштом. А київський воєвода, як найбільший землевласник у регіоні, що володів 1300 селами, 100 містами

¹ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 563. – Арк. 32зв.–36зв.

² AGAD. – Archiwum Skarbu Koronnego (далі – ASK). – Dział LIV, 1570–1606. – Sygn. 25. – К. 2–8; ŻD. – Т. XX. – S. 2–8.

³ ЦДДАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 2.

і замками і мав річний дохід у 1200000 зол. пол., на їхню думку, нахабно просив (*bezczelnie zebrał*) про допомогу в Речі Посполитої!¹

Про погіршення обороноздатності київського замку свідчить також його опис 1590 р., де зазначається, що в ньому зберігалось на той час усього 30 занедбаних гармат, близько 200 зіпсованих гаківниць, обмаль пороху й олова, до того ж не було жодного пушкаря². На варшавському сеймі 1592 р. В.-К. Острозький знову просив звернути увагу на жалюгідний стан київського замку, його неготовність до опору ворогові й загрозу нападів з боку низових козаків, які часто грабували замкове спорядження, і просив також виділити кошти на проведення ремонтних робіт³. Як відомо, сейм визнав слушними пропозиції воєводи щодо реконструкції замку й укріплення його обороноздатності, але відповідні кошти так і не були виділені. 18 жовтня того ж року воєвода вніс заяву до книг Коронної канцелярії, де знімав з себе усю відповідальність за утримання замків у Києві і Білій Церкві, вимагаючи перекласти весь тягар ремонтних робіт на місцевих міщан⁴.

У вересні 1593 р. повсталі загони К. Косинського захопили київський замок і вивезли гармати та порох. Існує припущення, що на той час конфлікт між киянами і низовими козаками був спровокований замковим урядом, який діяв в інтересах воєводи князя В.-К. Острозького⁵. У березні 1596 р. київський замок опинився в епіцентрі подій козацького повстання під керівництвом С. Наливайка і Г. Лободи⁶. Р. Гейденштейн, описуючи 1596 р. запустілі й напівзруйновані пам'ятки Верхнього міста, згадує про те, що над Києвом височів дерев'яний замок, який не вартий цієї назви, оскільки був запустілим і майже згнив⁷.

¹ *Bezkrólewia ksiąg ośmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576 skreślone przez Świętosława z Bożejowic Orzelskiego, starosty radziejowskiego.* – Т. III. – Кс. VII. – Petersburg-Mohilew, 1856. – S. 82.

² *Biblioteka Raczyńskich. – Dział rękopisów.* – Sygn. 11. F. 1. Оубл.: Леп'явко С. Про стан українських замків у 1590 р. // *Український археографічний щорічник.* – Вип. 7. – К., 2002. – С. 305.

³ *AGAD. – МК. – Кс. 137. – К. 427 – 427 v.;* Грушевський М.С. *Історія України-Руси.* – Т. 7. – С. 185.

⁴ *Архив Юго-Западной России.* – Ч. 3. – Т. 1. – К., 1863. – С. 36–37. – № 14.

⁵ Див.: *Listy Stanisława Żółkiewskiego.* – Kraków, 1868. – S. 29–30; Грушевський М.С. *Історія України-Руси.* – Т. VII. – С. 193–194; Леп'явко С. *Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні.* – Чернігів, 1996. – С. 84–91; Білоус Н. *Київ наприкінці XV – в першій половині XVII ст. ...* – С. 248–250.

⁶ *Listy Stanisława Żółkiewskiego.* – Nr. 46–48. – S. 71–75; Плохий С. *Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні.* – К., 2005. – С. 54.

⁷ *Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей.* – К., 1874. – Отд. 2. – С. 23–24.

Узимку 1605 р. замок запалав унаслідок удару блискавки. Кияни відбудували його власним коштом, після чого звернулися до короля з проханням про звільнення їх у майбутньому від цієї повинності. Невдовзі, 22 лютого 1605 р., вони отримали «охоронний лист» від Зигмунта III на звільнення їх від робіт з укріплення замку: «...только о то насъ просили абисмо имъ тоє хоронили, чтобы тая повинност на потомъ на нихъ albo потомки ихъ не была вложена, и онихъ до робьленья albo будованья иншихъ работъ замковихъ не примушано. Теди ми, господарь, будучи вдячне того ихъ намѣренія и оноє имъ похваливши, тимъ листомъ нашимъ боронить, иж що колвекъ они тепер з доброй волѣ и учиненя на потомъ не мѣеть тоє имъ и потомкамъ ихъ шкодити нѣчого, анѣ такая повинност на нихъ никогда не мѣеть бити вложена, але оних, яко людей волнихъ у правѣ майдебурскомъ сидячихъ, при старожитнихъ волностяхъ и правах, от продковъ нашихъ наданих и от насъ потвержденнихъ, цѣле и ненарушне вѣчными часи заховуємъ. И воеводи киевскіє albo наместники ихъ заховати повинни будут»¹.

Конституцією варшавського сейму 1611 р. київські міщани остаточно звільнялися від повинності відбудовувати замок². Однак уже 1616 року за розпорядженням київського воеводи Станіслава Жолкевського розпочалися роботи з укріплення Замкової гори коштом міста. Разом із магістратом воевода організував розкоп на 11 м гори Уздихальниці, щоб виключити можливість обстрілу з неї замку. Перебудовано було і сам замок: замість значної кількості оборонних башт залишено тільки дві біля воріт, виходячи з того, що саме через них, як по найбільш зручному шляху, ворог буде намагатися ним оволодіти. У самому замку добудували ще третю башту, якій відводилася роль останнього притулку для захисників. Таким чином, київський замок став більшменш відповідати тогочасним вимогам³. До усіх цих робіт, окрім підданих замку, залучалися, звісно, і магістратські міщани, якими керували війт Федір Ходика і бурмистр Матвій Мачоха, що зафіксовано у «Київському літописі»⁴.

За наказом воеводи рештки кількох зіпсованих гармат з київського замку привезли до Львова і вилили з них одну гармату, після чого мали повернути її

¹ ЦДДАУК. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 53–53 зв. Опубл.: Исторический сборник П. Муханова. – Изд. 2. – Москва, 1866. – № 94. – С. 168–169.

² Volumina legum Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae ab anno 1347 ad annum 1780. – Petersburg, 1859. – Т. 3. – S. 15.

³ Климовский С. Замковая гора в Киеве. – К., 2005. – С. 117–118.

⁴ «Рок 1616: при великом короли Августе а при пану воеводе киевскомъ Жолковскомъ Станиславе старанием и накладом панов мешчан киевских, на тот час пана войта Феодора Ходьки и пана бурмиистра Матфея Мачохи, и всего посполства места Киевского скопали гору Уздыхалницу, которая стоит пред замкомъ Киевскимъ, и еще знат, а скопано ей полшеста сажня добрых увишки...». Див.: Київський літопис першої чверті XVII ст. / Підгот. В.І. Ульяновський, Н.М. Яковенко // Укр. іст. журн. – 1989. – № 5. – С. 109.

до Києва. Однак за наказом короля ця гармата з гербом Жолкевського потрапила до Кам'янця і була передана місцевому старості, який видав відповідний квит київському воєводи: «...Było tam coś spirze potłuczoney, co się działka popadały, kazałem ią był do Lwowa przywieść i działo ulać, myśląc go do Kiiowa odesłać, ale KJMс ustnie i przez list, który chowam, kazał mi to działo do Kamieńca dać, com uczynił y mam квит pana starosty kamienieckiego, że to działo wziął. Jakosz iest to działo w Kamieńcu z herbem moim. Insza strzelba ma tam byдź we wszystkim cała, iako mi iest wedle inwentarza oddana»¹.

На вимогу того ж воєводи щороку з доходів від корчем виділялися певні кошти на утримання замку: 300 зол. пол., з яких 100 київський городничий Станіслав Вігура залишав собі, а 200 мав скеровувати на опрау гармат і закупівлю пороху. За усі витрати городничий мав щороку звітуватися перед воєводою або підвоєводою².

На жаль, не збереглося точних даних щодо чисельності замкової залози. У ревізії київського замку 1552 р. згадуються 42 жовнірських будинки у місті³. С. Климовський припускає, що вона тоді складалася не менше як з двохсот осіб⁴. Очевидно, що в 60-ті роки XVI ст. чисельність жовнірів у місті значно зменшилася, що було зрозумілим з огляду на брак коштів на її утримання під час Інфлянтської війни 1558–1570 рр. Замість сталих гарнізонів для оборони подніпровських міст старости іноді залучали козацькі загони⁵.

1570 року королівські комісари під час ревізії київського замку констатували, що в разі військової небезпеки міщани не були здатні виставити навіть 30 вершників з усього міста. На той час вони утримували лише одного сторожа, який знаходився неподалік від замку і від якого не було жодної користі⁶. На думку ж королівських комісарів, для оборонних потреб міста кияни цілком були здатні утримувати з доходів від корчем, принаймні, 60 озброєних жовнірів, які за кожної потреби готові були б вирушити на чолі з воєводою з міста проти ворога, а також могли б мати сторожів у Полі, на

¹ Лист С. Жолкевського до Т. Замойського. 26 травня 1619 р. Кам'янка // AGAD. – AZ. – Sygn. 406. – К. 26–27.

² Там само.

³ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 563. – Арк. 41 зв.

⁴ Климовський С. Замковая гора в Киеве. – С. 118–119.

⁵ Докладніше про це див.: Грушевський М. Южнорусские господарские замки... – С. 28.

⁶ «...iedno thilko pokriwayą dosicz czynienie powinnozszci swey – na wale barzo niepodaleku od zamku stroża iednego chowaią, kthori żadney przestrogi ani rychley wyadomoszczci o nieprzyiacielu zamkowy y miasthu dacz nie może»: AGAD. – ASK. – Sygn. 25. – Dział LIV. – К. 10.

шляхах і переходах¹. Надалі чисельність замкової залози збільшилася, про що, зокрема, свідчать дані «Попису київської роти» під командуванням Каспара Стужинського від 2 жовтня 1577 р., де зафіксовано 200 осіб².

На початок врядування Томаша Замойського замкові споруди знову прийшли в занепад. А колись чисельна замкова залоза, що складалася з кількох сот осіб піхоти і стрільців, взагалі залишила київський замок через брак коштів на її утримання. В результаті місто готові були захищати від ворога тільки міщани, виїжджаючи в «Поле», та ремісники, обороняючи замок, про що довідуємося з листа намісника воєводи Павла Пачинського, який, мешкаючи в замку, 8 липня 1619 р. писав до воєводи: «*Posyłałbym ia do wm mego mciwego pana co dwie niedzieli, u co tydzień radbym pisał, ale nie masz przez kogo u iednego człowieka nie masz co był co powinien. Wszystko antecessorowie wm alionowali. Tylko to sami mieszczanie przeciwko nieprzyjacielowi w Pole, a rzemieśnicy czasu trwogi do zamku bronić. Bywało tu przed tym na zamku kilkaset piechoty z skarbu Rzeczypospolitej, teraz ani piechoty, ani strzelców, u cokołwiek do zamku należało, teraz nie masz nic*»³.

Така прикра ситуація склалася, на думку намісника, ще за попередників діючого воєводи, який тепер намагався якось зарадити цьому і навести лад у замку. Позитивні наслідки його діяльності відзначили ревізори під час проведення люстрації Київського воєводства у 1622 р. Вони зауважили, що навколо київського замку викопані глибокі рови, він обставлений дерев'яним острогом, при вході до нього є добра брама, одна дерев'яна башта, друга – стара погнила. В середині замку знаходились дерев'яна церква, будівля для намісника у поганому стані, чимало шляхетських і міських комор, один глибокий колодязь у доброму стані. Серед зброї, що знаходилась у замку, ревізори відзначили 11 мідних «добрих» гармат, 9 залізних гармат або серпантин у доброму стані, 24 гаківниці, 20 порохівниць, 10 львівських бочок пороху, 2 бочки сірки, 10 бердишів, 46 великих штук олова, 3 бочки куль до різних гармат, 6 кіп гаківничих ладунків, 50 заступів, 50 сокир, 2 «козацькі» хоругви, 2 «піхотні» хоругви, 2 мідні бубни, 2 «піхотні» бубни. Усе це знаходилося під «добрими» замками і наглядом городничого Станіслава Вігури. Саме місто на Подолі було обнесене острогом, мало кілька дерев'яних брам, а у Верхньому місті біля Золотих воріт побудовано нову велику потужну браму⁴.

¹ Там само.

² *ŻD.* – Т. XX. – S. 145–149.

³ Лист П. Пачинського до воєводи Т. Замойського // *AGAD.* – *AZ.* – Sygn. 737. – К. 58.

⁴ *ŻD.* – Т. XX. – S. 55–56.

Протягом 1618–1621 рр. у місті точилися безперервні суперечки навколо виконання міських повинностей, зокрема, фортифікаційних робіт. Замкові ремісники в Києві ухилялися від виконання цих обов'язків у той час, як більшість цехів у містах Речі Посполитої виконувала військові функції¹. Король Зигмунт III своїм листом від 13 вересня 1621 р. київських замкових міщан, які жили на міських ґрунтах, підпорядкував магістратському присудові, а також зобов'язав до виконання міських повинностей під загрозою виселення². Це, своєю чергою, спонукало цехмістрів замкової юрисдикції 1 грудня 1621 р. звернутися до воєводи з проханням захисту від дій магістрату, який силував їх до виконання міських повинностей, чим завдавав їм значних матеріальних збитків³. Однак Т. Замойський став на бік магістрату, в результаті чого королівським вироком від 28 лютого 1622 р. у суперечці київських міщан із замковими ремісниками навколо відмови останніх брати участь «у муніції и варунку міста», замкові міщани примушувалися до виконання фортифікаційних робіт та участі у громадській складці на оборону під загрозою штрафу 500 кіп гр. лит.⁴

Т. Замойський розпорядився, так само як і С. Жолкевський, видавати щороку городничому з міської скарбниці 300 пол. зол. на утримання в належному стані замкових споруд. Однак ці заходи не завжди мали успіх, на що, зокрема, нарікали у квітні 1628 р. радці, скаржачися воєводі на городничого Станіслава Вігуру, який щороку стягав з міщан по 300 пол. зол., однак замкові споруди і надалі перебували у занедбаному стані: «...O munitiā zamku kiiowskiego pokornie prosimy, racz wiel. W. Mściwiу Pan upomnieć Pana horodniczego. Pale się powyłamowali, dziur siła w parkanie, na każdy rok po trzysta złotych z ratusza bierze, a żadney poprawy około strzelby ni masz...»⁵.

¹ Так, наприклад, у Кракові кожний цех діставав під свою опіку браму або одну з численних башт міста, а кожний міщанин, вступаючи до цеху, зобов'язувався купити для оборони башт 3 камені пороху і 2 мушкети. Кожного року 1 травня відбувався «*ropis mieszczan po kwartałach w pełnym gynsztunku*». Див.: Gadocha M. *Cech piwowarów, karczmarzy i słodowników krakowskich w XVI i XVII wieku // Miasta polskie w średniowieczu i czasach nowożytnych*. – Kraków, 2008. – S. 277–279.

² ЦДІАУК. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 78–79; Исторический сборник П.А. Муханова... – № 234. – С. 460–461.

³ AGAD. – AZ. – Sygn. 337. – К. 32.

⁴ ЦДІАУК. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 80–83; Исторический сборник П. Муханова... – № 235. – С. 461–463.

⁵ Лист київських міських урядників до воєводи. 25.04.1628 р. // AGAD. – AZ. – Sygn. 337. – К. 54.

Протягом 1628–1648 рр. у київському замку не проводилися капітальні ремонтні роботи, що унеможливило мешкання у ньому воєвод, які поза тим рідко відвідували Київ, віддаючи перевагу своїм резиденціям – родовим маєткам. Винятком був останній за річпосполитських часів київський воєвода Адам Кисіль (1649–1653), проживання якого в київському замку в буремні роки Національно-визвольної війни викликало, окрім подиву міщан, ще й шанобливе ставлення до нього і дало привід для перейменування Замкової гори на Киселівку.

Участь у посполитому рушенні

Посполите рушення – всезагальне шляхетське ополчення, було однією зі складових військово-оборонної системи Речі Посполитої. Участь у ньому розглядалася як приклад реалізації шляхтою обов'язку служіння державі та її захисту від зовнішніх ворогів. Цікавими є порівняння кількості осіб, що брали участь у посполитому рушенні у Великому князівстві Литовському і Короні Польській. Так, за даними папського нунція Ю. Руджеро, його максимальний потенціал у ВКЛ становив 70 тис. осіб, але реально могло зібратися не більше, як 40 тис., тоді як у Короні ці показники становили відповідно 100 і 50 тис.¹ Таке співвідношення, мабуть, пояснюється тим, що посполите рушення трактувалося польською шляхтою, як останній засіб оборони, до якого зверталися в ситуації особливої загрози вітчизни. Основою оборони Речі Посполитої було все ж таки «кварцяне» військо, на яке лягав основний тягар. Варто зазначити, що ставлення самої шляхти до «кварцяного» війська було неприязне, а часом і вороже через те, що шляхта вбачала у ньому знаряддя в руках короля для впровадження абсолютного панування (*absolutum dominium*). Вважалося, що це військо є занадто дорогим і обтяжливим для населення, оскільки його утримання було значним тягарем для мешканців міст. Через уповільненість фінансової системи воно служило переважно у кредит і для того, щоб стягнути свої борги з держави, організовувало конфедерації, грабуючи і винищуючи при цьому також шляхетські володіння².

Обов'язок участі у посполитому рушенні у Речі Посполитій виникав головним чином з володіння на дідичному праві, а також із самої приналежності до шляхетського стану. Накладався він не тільки на шляхту, а й на усіх власників і державців земських володінь: солтисів, вїттів, міщан. Йому підлягали також духовні особи, які мали дідичні володіння, але могли від

¹ Relacje nuncjusów apostolskich i innych osób o Polsce od r. 1548 do 1690. – Т. 1. – Berlin–Poznań, 1846. – S. 199; Янушкевич А. Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558-1570 гг. – Мінск, 2007. – С. 150.

² Ternes J. Wojsko powiatowe // Sejmik chełmski za Wazów (1587–1668). – Lublin, 2008. – S. 94.

свого імені висилати заступників. Кожний такий зобов'язаний мав ставитися особисто (*viritim*). Власники більших володінь, окрім того, були зобов'язані до виставлення відповідних збройних почтів. Від особистої участі звільнялися деякі земські і городські урядники, а також жінки, діти, старці і тяжко хворі, які могли висилати заступників¹. Купці і торговці обкладалися податком від доходів, з якого призначалися кошти на закупівлю військового зняряддя. Цих загальних постанов населення в основному дотримувалося, щоправда, інколи пристосовуючи їх до місцевих реалій².

1621 року Річ Посполита опинилася перед загрозою невідвортної війни з Османською імперією. Тільки тоді, і тільки один раз, у першій половині XVII ст., було скликане посполите рушення з усієї держави. 25 січня, 14 травня та 12 серпня 1621 р. король Зигмунт III, розіславши листи (т. зв. «*wici*») по різних воєводствах, закликав шляхту до військової готовності перед неминучою зростаючою воєнною небезпекою. Згідно з ухвалами надзвичайного сейму, що закінчився в ніч з 13 на 14 вересня, уся шляхта мала «ставитися» на добрих конях і з належним озброєнням. Особам, що ухилялися від цього обов'язку, загрожували високі грошові штрафи. Найбільш активною виявилася шляхта з Руського воєводства, яка виставила 6-7 тис. воїнів, а також з Мазовецького воєводства – 5531 осіб. Досить чисельною була і волинська шляхта – 2722 осіб. Усього під Львовом, Глинянами і Золочевом скупчилося близько 20 тис. шляхти з посполитого рушення. Крім того, дорогою до Львова прямували ще 3500 підляської і 1000 равської шляхти. У Тернополі київський воєвода Томаш Замойський зібрав 600 козаків, 200 конних воїнів і 600 піхоти. В результаті тоді вдалося мобілізувати близько 28 тис. осіб³.

Збір посполитого рушення був оголошений і в Київському воєводстві. 4 вересня київські міщани отримали королівський універсал із закликом негайно збиратися і вирушати в похід, що викликало у них страх і паніку. Розгублені радці 6 вересня написали листа воєводі з проханням звільнити їх від цього обов'язку, мотивуючи це тим, що їм загалом невідомо, яким чином готуватися до нього, що при цьому робити і куди рухатися: «...*Maiąc tedy w.m. pana nasze[go] Młciwego pierwsze albo JeKM drugie roszkazanie, nie wiemy iako sobie postąpić. Bo isz to p[ospoli]te ruszenie za pamęci naszych nigdy nie bywało. Tedy nie wiemy iakim sposobem y porządkiem ono na miasta JeKM ścięgac się ma. Pytaliśmy się tu u niemało panow obywatelow kiiowskich co w takim razie powinnismy. Żaden nas dobrze informować y uwiadomić nie mógł. Prosimy*

¹ Volumina legum. – Т. III. – S. 201–202; Hahn K. Pospolite ruszenie wedle uchwał sejmikowych ruskich od XVI do XVIII wieku. – Lwów, 1928. – S. 9–12.

² Ternes J. Pospolite ruszenie // Sejmik chełmski za Wazów (1587–1668). – Lublin, 2008. – S. 88–89.

³ Podhorodecki L. Chocim 1621. – Warszawa, 1988. – S. 151–155.

uniżenie y pokornie, racz w.m. Pan nasz Mściwy nas informować, co my nędzni y ubodzy ludzie w takim razie mamy czynić, co maia być za onera y powinności nasze, jakim sposobem y dokąd s tego miejsca pod te czasy nam nieprzespiecznie mamy wynieść»¹.

Скаржачися на свою убогість і цілковиту неспроможність власним коштом організувати військо, кияни зазначали, що вони на відміну від мешканців інших міст, не тримають жодних фільварків, ґрунтів, сіл, а їхні доходи від торгівлі через воєнні дії зменшились. Окрім того, вони не могли залишити місто з огляду на те, що у випадку нападу татар його не буде кому обороняти. Насамкінець міщани, апелюючи до Т. Замойського, як до свого головного опікуна, який має подбати про своїх підданих – «убогих людей», що живуть в «українному місті» і наражаються на постійну небезпеку, просили у нього заступництва («огорнути батьківською опікою і ласку свою панську показати», див. Додаток, док. № 2).

11 вересня 1621 р. Т. Замойський видав черговий універсал до київської шляхти з патріотичними закликами захисту вітчизни (див. Додаток, док. № 3), а 24 вересня отримав листи від королевича Владислава і короля з вимогами рухатися до Хотина з посполитим рушенням п'яти воєводств: Київського, Брацлавського, Подільського, Волинського та Руського². Утім, посполитому рушенню через запізнілу і повільну мобілізацію так і не довелося взяти участь у боротьбі проти турків³. 9 жовтня 1621 р. у Хотині було підписано польсько-турецький договір. У битві під Хотином польсько-литовсько-козацька армія нараховувала 55 тис. жовнірів, з них близько 30 тис. становило козацьке військо, яке і відіграло вирішальну роль⁴.

16 жовтня у Львові польський король визнав умови договору, укладеного в Хотині, і наказав розпустити посполите рушення. Загалом, як відзначають

¹ AGAD. – AZ. – Sygn. 337. – K. 27.

² Witusik A.A. Młodość Tomasza Zamoyskiego. O wychowaniu i karierze syna magnackiego w Polsce w pierwszej połowie XVII wieku. – Lublin, 1977. – S. 182–183.

³ Tretiak J. Historia wojny chocimskiej (1621). – Kraków, 1921. – S. 195–199.

⁴ Докладно про це див.: Tretiak J. Historia wojny chocimskiej (1621). – Kraków, 1921; Podhorodecki L. Chocim 1621. – Warszawa, 1988. Л. Подгородецький обраховує козацьке військо у 40 тис., зазначаючи, що з них у битві під Хотином брало участь 30 тис., решта – вирушила у морські походи, частина запорожців загинула під час маршів і молдавських походів. (Chocim 1621. – S. 96.) За даними Я. Віммера, у 1621 р. Річ Посполита здобула максимальний для першої половини XVII ст. збір військових: 78 тис. жовнірів, у т. ч. 33 тис. регулярного війська. Див.: Wimmer J. Wojsko // Polska XVII wieku. Państwo – społeczeństwo – kultura. – Warszawa, 1969. – S. 162.

історики, воно не відіграло вирішальної ролі в історії Речі Посполитої, незважаючи на численні війни і військові протистояння, які довелося їй пережити¹.

* * *

Отже, оцінюючи внесок київських міщан в оборону Речі Посполитої, можемо констатувати, що він був мінімальним. Якщо у другій половині XVI – на початку XVII ст. міщани за наказом воєводи князя В.-К. Острозького виїжджали за межі міста для відбування військової повинності, а деякі з них навіть брали участь у війнах, то у 20–40-х роках XVII ст. вони прагнули відкупитись, ніж воювати. А такі поняття, як служіння вітчизні або відповідальність за її долю, були якщо не чужими, то далекими для них. Патріотизм киян мав локальний характер – обмежувався кордонами воєводства, а подекуди тільки міста – «Речі посполитої міста Києва». З іншої сторони, їхні дії виглядають логічними і зрозумілими: більшість міщан не була забезпечена нерухомістю на ділчичному праві поза містом. До того ж, саме у 20–40-і роки Київ як ніколи потерпав від постоїв коронного війська і козацьких загонів, утримання яких великим тягарем лягало на плечі тих же міщан і спустошувало міську скарбницю, з якої щороку на ремонтні роботи фортифікаційних споруд виділялися чималі кошти, що часто осідали в кишенях замкових урядників. Отже, складалося так, що оборонна система південно-східних рубежів Речі Посполитої у першій половині XVII ст., окрім «кварцяного» і найманого війська, спиралася значною мірою на участь у ній козацтва і меншою мірою міщанства.

Додаток

№ 1

1619 р. (вересень?) – Замостя. Універсал Томаша Замойського про звільнення київських міщан від обозової служби

Thomasz na Zamościu Zamoiski, woiewoda kiiowski

Oznaymuię, isz między mną woiewodą a mieszczany kiiowskiemi Maydeburskiego prawa zachodziła była sporka abo controversia, a to z strony służby ich woienney w prawach ich od krolów ich Mciow na nich włożoney. Ja byłem tego rozumienia, że oni za tym swoim obowiązkiem powinni do obozów koronnych,

¹ Wilamowski J. Przyczynek do dziejów okazowań i pospolitego ruszenia... – S. 99–111.

kiedy lecie na Ukrayinie za granicami woiewódtwa Kiiowskiego przeciwko najazdom y incursiom tatarskim, które czynią do Państw Rptej chodzić y te służbę woienną odprawowacz. Mieszczanie zaś wywodzili, że nietakowym sposobem te służbę y powinność, które powinni, ale według wyraźnego textu przewileiów swych y dawnego zwyczaiu, który czasem prawa wykłada za Tatary, kiedy oni w woiewódtwo kiiowskie Czarnym szlakiem wpadaia, powinni ze mną, albo namiestnikiem moim y z ynemi ludźmi w pogonią chodzić y Rptej w takowym razie w osobach swych y o swym koszcie służyć. W czym żebym się nie zdał y JKM y R[zeczy] P[ospolitey] czego upuścić y onych agrowować abo nowe iakie powinności na nich wnosicz. Pytałem się o to króla JeMsczi ten ich obowiązek w przywileiu ich na nich włożony, królowi JMsci ukazowałem. Na co za deklaratią y pozwoleniem JKMsci widząc do tego, że takowego wyraźnego obowiązku chodzenia do obozów na mieszczany kiiowskie w prawach ich nie masz, // [121] zwyczaiu tesz takowego na nich nigdy nie było, tylko w pogonią za Tatary w woiewódtwie Kiiowskim, kiedy ten nieprz[yjaciel] w tam ten kray wpadał, te powinności swoje odprawowali, chodzenie tesz do obozów z wielkim by to oni ciężarem y opuszczeniem kupiey y handlów swych, przez które pożywienia swego szukać zwykli przichodzić musiało.

Uczyliem y czynię ich wolnymi od tey służby obozowej y chodzenia do obozów, kiedy na Ukrayinie bendą stali, waruiąc to im isz ia sam ani żaden po mnie bendący woiewoda kiiowski tych mieszczan kiiowskich do obozów koronnych z miasta Kiiowa wyzywać y wowodzić y oni za te sumy iakiey abo na służebne abo wyprawy y pocztu od nich iakiego potrzebować niema y nie bendzie mógł wiecznymi czasy. Wyiąwszy to, że wedle praw y powinności swych iawnych powinni się będą ze mną albo namiestnikiem moim w pogonią za Tatary, kiedy incursią w woiewodztwo Kiiowskie Czarnym szlakiem uczynią, ruszyć y te służbę swoje woienną odprawować. A żeby to im tym gruntowniey na potomne czasy było. Obieciuję to ym że Je Krolewska Mscz przywileiem swoim pańskim te ich powinność tak eluedować, warować, okryślić y ten moy list confirmować y potwierdzić bendzie raczył.

Na co dla wiary y pewności etc.

На полях дописано: ziednać u JKM

AGAD. – AZ. – Sygn. 289. – K. 120–121.

№ 2

6.09.1621 р. – Київ. Лист міських урядників до воєводи Т. Замойського з проханням звільнити їх від участі у посполитому рушенні

Jaśnie oświecony miłościwy Panie woiewodo
kiiowski Panie Panie y dobrodzieiu nasz mściwy

Naniższe służby nasze pokornie oddawamy Młczei łasce w m
Pana Pana naszego Młciwego

Po wyprawieniu posłańca naszego do w m Pana naszego Młczego mało nie we dwie niedziele – 4 Septembris – przyniesiono w.m. trzecie i ostatnie na woine p[ospoli]tego ruszenia, w których JKM miastom i miasteczkom swoim raczy roskazować, aby w powinnościach y ciężarach swych w prawie p[ospoli]tym na się włożonych tak się poczuwali, żeby za nich omieszkanie żadne nie beło. Maiąc tedy w.m. pana nasze[go] Młciwego pierwsze albo JKM drugie roskazanie, nie wiemy iako sobie postąpić. Bo isz to p[ospoli]te ruszenie za pamięci naszych nigdy nie bywało. Tedy nie wiemy iakim sposobem y porządkiem ono na miasta JKM ścięgać się ma. Pytaliśmy się tu u niemało panów obywatelów kiiowskich co w takim razie powinniśmy. Żaden nas dobrze informować y uwiadomić nie mógł. W prawa tesz dawne coronne kiedyśmy wglądali, tedy nic wyraźnego nie naszliśmy. Poglądając jednak na czasy, według których prawa postępuią, iako y JKM temi wiciami wprawienie w dobry porządek tego p[ospoli]tego ruszenia na seim terazniejszy wziąć raczył, pewnei iakiei nowej deklaraty wyglądamy. O czym ni od kogo lepszej y pewnieiszej wiadomości y nauki, iako mogąć mieć od w.m. Pana obrońcy y dobrodzieia nasze[go] Miłościwe[go] postawszy.

Prosimy uniżenie y pokornie, racz w.m. Pan nasz Młciwy nas informować, co my nędzni y ubodzy ludzie w takim razie mamy czynić, co mająć być za onera y powinności nasze, jakim sposobem y dokąd s tego miejsca pod te czasy nam nieprzespiecznie mamy wynieść. Nie wiemy komu statki tego miasta mamy zostawić. Bo my przez JMc pana podwoiewodzego według prawa swego iść nie możem, a wyszedszy z JMcją to tylko starzi, a mali na obronę miasta y zamku gwałtowi (strzesz Boże) pogańskiemu, którego co i czasu czekamy zostaną. Jeśli i to p[ospoli]te ruszenie y na nas zostawa, tedy iakim sposobem, iaką lidźbą y s czego mamy go odprawować. Bo wsi, rol, łanów, folwarków y gruntów żadnych (iako insze miasta) nie trzymamy, a wolności przez mytnego targowania nam nie trzimaia, a do tego że pod ten czas woiny y wielkiej w naszym kraiu na każdą rzecz drogości, pożywienia nasze kłęśły. Tracić iednak serca o w.m. Panu Panu y dobrodzieiu naszym Mczem nie możem, że w.m. nasz i tego miasta Pan i opiekun Młciwy, o nas ubogich ludzioch od Pana Boga sobie w opieką poleconych y o tym miejscu ukraińnym oycowską młciwie obmyślić y łaske swą pańską pokazać będziesz raczeł, że za szczęśliwego panowania w.m. Pana y dobrodzieia naszego Młciwego do zniszczenia y wniwecz obrócenia nie przydziem. Za co my z żonami y z dziećmi swemi Pana Boga wszechmogącego aby w.m. Pana Pana nasze[go] // [28] Młczego dobrym zdrowiem pobłogosławić y długo fortunnie panować dać raczeł prosić nigdy nie przestaniem.

Za tym samych siebie y naniższe służby nasze pokornie oddawamy Miłościwei łasce w.m. Pana Pana naszego Młczego.

Dan w Ratuszu kiiowskim. Die 6 Septembris. A[nno] 1621.

Wmci Pana Pana naszego Młczego

Naniższy y podnożni
słudzy
Woith, Burmistrz, Raice y
wszyscy mieszcianie miasta JKMc
Kiiowa, nizko y pokornie czołem biał.

AGAD. – AZ. – Sygn. 337. – K. 27–28.

№ 3

**11.09.1621 р. – Тернопіль. Універсал Томаша Замойського до людей
рицарського стану з закликом ставати до обозу**

Ich Mciom Panom Rotmistrzom y Thowarzyszom y iakim
kolwiek służebnym służby me thowarzyskie

W takim gwałcie, iaki nastąpił na Rzptą, dobry każdy iako kolwiek mogłby radby służeń oyczyźnie. Jam tu naprzędzie wyprawiwszy ludzie swe świeckie do obozu y sam chcę tamże stawić, y z tą co nam na złą garść koło siebie ludzi, o dniu drugim ztąd ruszywszy się. Nie wątpie, że każdy kto by się z słabą potęgą puścić chciał, będzie miał co z sobą uczynić, lepiej by nam łączyć się z sobą. Kto ochoczego za w.m. i pomocni może kompaniey, zapraszam na tę przechackę. Możem uczynić dobrą posługę związawszy się z sobą, która nam u Pana Boga płatna będzie y Królowi JMci y Rptey da Bóg przyiemnie. Raczcie wmm bydź łaskawi, a oyczyźnie w takim razie y swoyich iako możecie naiprędiey ratuicie.

Dan w Tarnopolu, dnia 11 września, 1621.

(підпис воєводи)

AGAD. – AZ. – Sygn. 714. – K. 28.

№ 4

**25.08.1624 р. – Тернопіль. Універсал Томаша Замойського до київських
міщан з вимогою негайно виїхати зі зброєю до коронного війська на р. Буг**

Thomasz Zamoyski na Zamościu woiewoda
kiiowski, knyszyński, goniądzki starosta

Sławetnym panom Woytowi, Burmistrzom z Radą y wszytkiem pospółstwem miasta JKMc Kiiowa oznaymuie.

Isz mając z pewnych mieysc częste przestrogi o pogańskich przeciwko państwowi JKMc zamysłach, że wkrótce potężną woyski swemi tatarskimi umyszlili do nas uczynić incursią. Myszlilem o tem, aby się w takim razie iako kolwiek nalepiey usłużyć mogło Rptey dla czego y w te tu poblizsze dorocznym niebezpieczeństwom podległe kraie podęmknąłem się, chcąc ztąd bydź do każdej

JKMci y Rptey usługi sposobnieyszym. A iako y wmm tem listem swoim napominam żebyście się wedle praw y powinności swoich na tę Rptey posługę iako nalepiey sposobiwszy, zaraz za wzięciem tego listu mego, sami osobami swemi na koniech dobrych z strzelbą y ryszunkiem woïennym porządny ruszyli się z domu y pospieszali iako naprędziey ku Bohu, gdzie tesz JMcz pan hetman część woyska coronnego położyć raczył y tam dalszego moiego oczekywali oznaymięnia, z którym ia do was nie omieszkam wyprawić. Uczynicie rzeczy powinnością swey przystoyną y prawo powinnę dla pomnieyszego Królowi JMci pełnić y mnie iako urzędowi na ten czas waszemu posłuszenie.

Dla większey wiary ręką swą.

[49 v.] Uniwersał do kiiowian z Tarnopola, die 25 Augusta 1624.

AGAD. – AZ. – Sygn. 717. – K. 49-49 v.

№ 5

**8.04.1626 p. – Замостя. Суперечка кийського воєводи з міщанами
з приводу відбування ними військової служби
(текст дуже пошкоджений)**

Sporka albo controversia między kiiowianami a woiewodo
ze strony służby woienney

Tomasz Zamoyski na Zamościu woiewoda kiiowski
knyszyński, goniądzki etc. starosta

Oznaimię tem listem moiem, komu wiedzieć należy.

Poniewarz między woiewodami a mieszczany kiiowskimi zachodziła pewna sporka y controversia strony służby ich woienney od krolów IchM dawnych w prawach ich na nich włożoney. Jeślize oni powinni tak do obozów y woysk coronnych, gdzie kolwiek bywaią, chodzić iako wszelaką służbę wedle tego iako czas zdarzy odprawować, do czego po kilkakroć antecessorowie także moi ich pociągali. Mieszczanie zaś z praw swych y z dawnego zwyczaju wywodzili siebie bydź od tego obowiązani. Tylko w wdztwie kiiowskim samem za każdą occasią z przypadłą potrzebą przeciwko nieprzyjacielowi przy mnie, albo przy podwoiewodzym moim kiiowskim y takim sposobem z wszelakiey usługi Rzeczypospolitej woienne z zobowiązania nie wymawiali się. W czym abym się [...] abo poddanych JKMci nowych ciężarow y obowiązkow [...] to sobie [...] KrJMci pana naszego Młciwego [...]. My wołą swą na służbę woienną raz [...] declaruie [...] Krzyża [...] Kiiow [...] Czarny szlak [...], że pomienieni mieszczany [...] przy podwoiewodzym moim kiiowskim [...] ruszyć się y do rozprawy z tem nieprzyjacielem woïennym wdzieraiącym [...] // [56] woysku trwać będą powinni tylekroć, ile tego w woiewodztwie kiiowskim do roku ukaże potrzeba, także gdyby

się w polach między Dnieprem a Bohem, abo po tamtej stronie Dniepra kupić mieli dla wiadomości nieprz. iść z tem, kogo w.m. z ramienia mego naznacę abo z podwoiewodzem y namiestnikiem będą powinni. A od chodzenia do obozów coronnych y leżenia w nich, także od chodzenia za Tatary w inszych woiewodztwach Wołyńskim, Braclawskim, Podolskim, gdy z Kiiowskiego wdztwa wypadać będą, ponieważ tego wyraźnie prawa ich nie obmawiaią y pewności przed tym o tem nie było y z wielkiem by to w.m. ciężarem y opuszczeniem pożywienia swego handlowego przychodzić musiało za pozwoleniem y deklaracją JKMcI wolnemi ich czynią y uczyniłem wiecznemi czasy. Oprócz tego gdy woysko JKM na tamtą stronę Bohu przejdzie, gdzie za oznaymieniem mym y następców mych w wszelakiej gotowości stawić się będą powinni. A ieśliby prętkiego y pewnego nieprzyiaciela nie było w obozie nad tydzień abo dwie niedzieli bydź nie maia, to iednak ich do obozu chodzenia bydź nie maia. Ordynarnie y corocznie, ale tylko w ten czas, kiedy chan, sołtan, abo woyska iakie znaczne o kilkunastu tysięcy w polu będzie. W czym ode mnie samego y od po mnie następujących woiewodów kiiowskich trudniemy na inakszą Rptey niż iako się wyszey okryśliła usługę wyzywani i pociągani bydź nie maia.

Na co dla większej wagi y pewności ten list mój ręką swą własną podpisuję y pieczęć przycisnąć rozkazałem.

Działo się w Zamościu 8 kwietnia, roku Pan. 1626.

Нижче дописано: Te wszystkie puncta summami zebrawszy, chce posłać JeMoscZ pan woiewoda sub censuram IchM gdysz o nich będącz na seimie obaler tylko mówił.

AGAD. – AZ. – Sygn. 717. – K. 55-56.

№ 6

25.01.1627 р. – Київ. Лист міських урядників до воєводи з приводу відбування військової служби

Jaśnie Wielmożny Miłościwy Panie woiewodo kiiowski

Panie Panie nasz Miłościwy

Naniższe służby nasze pokornie oddawamy w miłościwą łaskę w.m.

Pana Pana nasze[go] Miłościwego etc.

Jako pierwszych posłańców, tak y teras pana woyta naszego z drugim bratem naszym do w.m. Pana Pana naszego Miłościwego wyprawuiemy nie z ynnym czym iedno s pokorną a uniżoną proźbą y czołembiciem naszym dla miłoserdzia Bożego w.m. Pana Pana naszego Miłościwego prosząc o miłoserdzie. Nie daway nam w.m. Pan nasz Miłościwy wszystkim ze szczęśliwego na woiewództwie kiiowskim panowania swego, tak surową y ciężką służbą naszą woienną iakiej w.m. Pan nasz Miłościwy potrzebować po nas raczysz poginać. Niechay za szczęśliwego day Boże

czo nadłuzey panowania w.m. Pana naszego Miłościwego zostaniem przy dawnym zwyczaju y prawiech swych służyć przy w.m. Panu naszym Miłościwym albo przy JMsci panu podwoiewodzym za Tatory w woiewodztwie kiiowskim lubo y przeciwko nawstrent, gdysz dosyć iest niemałe y rozłożyste Kiiowskie woiewodztwo. Nabiegamy się y tu przeciw albo za Tatory chodząc. Świentobliwym słowem y pisaniem swym pańskim świentobliwie obiecować to w.m. Pan nasz Miłościwy wieżdżając na Kiiowskie woiewodztwo nam raczył ubogich y ścisłych wolności naszych nie umnieyszać, owszem ich nadawać y przyczyniać. A ktosz o tym wontpi, że takowa służba nasza pod Tatory y do obozów wyprawowana przy inszych ciężarach naszych, których tu w tym mieście od kozaków y żołnierzow y z ynych stron dostatkiem miewamy pewno, oras zgubę y odbiezenie wszystkich wolności y ostatka chudob naszych nam łatwie przyczynić może. W czym iednak my pewni bendąc tego w.m. nasz Miłościwy Pan w tey pokorney proźbie naszey nad nami ubogiem i ludźmi podnożnymi sługami swemi miłoserdzia swego pańskiego zarzyć y nam wpadać dać nie raczysz. A my sami y po nas potomki nasze za dobrze zdrowie y długo fortunne panowanie w.m. Pana naszego Miłościwego y iey Mści Paniey woiewodziney Paniey Paniey naszey Miłościwey przy rozmnożeniu przezacnego potomstwa w.m. Pana naszego Miłościwego Pana Boga prosić nigdy nie ustaniem. // [47] O czo potrzecie y podziętykroć o miłoserdzie dla miłoserdzia Bożego prosim y pokornie wszyscy czołem biem.

Za tym samich siebie y naniższe służby nasze powtorze pokornie oddawamy w Miłościwą łaskę w.m. Pana Pana naszego Miłościwego.

Datt w Ratuszu kiiowskim. D. 25 stycznia. A[nno] 1627.

W.m. Pana Pana a Pana nasze[go] Miłosciwe[go]

Naniższe y podnożni
słudzy
Burmistrzowie, Raycy, Ławnicy y
wszyscy mieszcianie miasta JKM
Kiiowa nisko y pokornie czołem bią

AGAD. – AZ. – Sygn. 337. – K. 46–47.

POWSTANIE I FUNKCJONOWANIE PRAWOSŁAWNEJ EPARCHII TUROWSKO-PIŃSKIEJ¹

Od 1596 r., czyli od czasów zawarcia unii w Brześciu, sytuacja Kościoła prawosławnego i unickiego uległa znaczącej zmianie. Od tej pory każda z konfesji zaczęła zmierzać w innym kierunku. Unicy pojmowali unię brzeską jako powrót do czasów sprzed podziału wielkiej schizmy wschodniej (1054 r.)², prawosławni jako zdradę. Jedną z najmniej poznanych diecezji zarówno prawosławnych jak i unickich jest diecezja turowska (turowsko -pińska). W niniejszym artykule chciałbym zarysować problematykę związaną z powstaniem i funkcjonowaniem tej eparchii.

Powstanie prawosławnej eparchii turowskiej (turowsko-pińskiej)

Kościół na ziemiach ruskich zaczął się rozwijać i zyskiwać wpływy za panowania Włodzimierza Wielkiego. Dzięki niemu chrześcijaństwo stało się swoistą *religio licita* na ziemiach ruskich. Chciał w ten sposób zapobiec dosyc

¹ Tekst powstał dzięki badaniom i kwerendom zrealizowanym dzięki Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej (Program START). Autor serdecznie dziękuje Fundacji za daną szansę.

² W literaturze uznaje się schizmę wschodnią z 1054 r. za moment przełomowy w dziejach obu tradycji: rzymskiej i wschodniej. Jednakże nie zauważa się, iż tak naprawdę Kościół został de facto podzielony już wcześniej, bo w końcu VII w. Momentem przełomowym wg mnie był sobór lub synod (w zależności od punktu widzenia: dla prawosławnych był to sobór, dla Zachodu jedynie synod). Więcej na temat tego mało poznanego soboru zob.: The council in trullo / Revisited, edited by G. Nedungatt, M. Featherstone. – Roma, 1995; H. Ohme Das Concilium Quinisextum und seine Bischofsliste. Studien zum Konstantinopeler Konzil. – Von. 692. – Berlin–New York, 1990; Tegoż. Das Quinisextum auf dem VII. ökumenischen Konzil // Annuario Historiae Conciliorum. – 20 (1988). – S. 326–344; A.M. Ritter. Das Konzil von Konstantinopel und sein Symbol. Studien zur Geschichte und Theologie. – Des II. – Ökumenischen Konzils, Göttingen, 1965; J. Munitiz. Synoptic byzantine Chronologies of the councils // Revue des études byzantines. – 32 (1974). – S. 147–186; F.X. Murphy, P. Sherwood. Constantinople II et Constantinople III. – Paris, 1974; S. Sakač Qua ratione patriarchis Constantinopolitanis faventibus canonibus synodi Trullanae antiromanis auctoritas parta et aucta sit // Acta IV. Conventus Velehradensis. – Olmouc, 1925. – S. 81–99.

niebezpiecznej dla struktur państwowych rozbudowie kultu pogańskiego. Religia chrześcijańska stwarzała pozory silnego oddziaływania, toteż Włodzimierz wołał unowocześniać swoje państwo i *społeczeństwo przez ideową konsolidację jego warstwy panującej i pozyskane ideologicznych instrumentów oddziaływania na całe społeczeństwo*¹. Przyjęcie chrześcijaństwa i chrzest Rusi w 988 r. stanowiło ważny asumpt do powstania organizacji kościelnej. Za Włodzimierza daje się potwierdzić istnienie 9 eparchii: w Kojowie, Nowogrodzie, Czernihowie, Rostowie, Włodzimierzu Wołyńskim, Biełogrodzie, Tmutarakaniu, Połocku i Turowie. Diecezje w Perejesławiu i Juriewie powstały za rządów Jarosława Mądrego, następne zaś dopiero w XII i XIII w.²

Najstarsze dzieje eparchii turowsko-pińskiej łączą się z legendą, wedle której biskupstwo z siedzibą w Turowie miał powołać do życia Włodzimierz I. Legenda ta była utrwalana i przekazywana w nawet w epoce XVII i XVIII w. w różnego rodzaju dokumentach³. W wieku XIV został nawet sfałszowany przywilej fundacyjny, który miał świadczyć o powstaniu tej eparchii w 1005 r. Takiemu stanowisku sprzyjał zapis pod rokiem 988 w *Powieści minionych lat*, w którym to przekazie czytamy, że Turów przypadł Światopełkowi, tuż za Nowogrodem i Połockiem, a więc może to świadczyć o pewnej precedencji, która miała miejsce dopiero za panowania Światopełka II⁴. Stanowisko, jakoby eparchia turowska

¹ A. Poppe. Państwo i Kościół na Rusi w XI w. – Warszawa, 1968. – S. 15–16.

² Próbę rekonstrukcji najstarszej sieci eparchialnej na Rusi podjął się m. in. E. Golubinskij. Istorija ruskoj cerkwi. – T. 1. – Cz. 1. – Moskwa, 1901. – S. 333–344, 664–703, dla XI w. polska praca A. Poppe, Państwo i Kościół // Passim.

³ Ciekawe jest, że w środowisku unickiej diecezji turowskiej XVII–XVIII wieku istniało przeświadczenie o Włodzimierzowych początkach tej eparchii. Władcytu Turowskie y Pinskie jest fundowane od Włodzimierza Wielkiego jako jest dawna traditia o tym i niepodejrzana y trwało tak in sua firmate przez czas niemały. Puncta albo instrukcyja y Informacya o władcytwie Turowskim y Pińskim: Archiv Sankt-Petersburskiego Instytutu Istorii Rosijskoj Akademii Nauk (dalej – APIH RAN). – Kol. 52 (Pawła Dobrochotowa). – Op. 1. – Nr. 19 (11.4.19). – K. 1. Tradycja taka zapisana jest również w innym dokumencie z 1776 r.: Instrukcja sprawy Turowskiej i Jego Mści Pana Wojewody wileńskiego. – APIH RAN. – Kol. 52 (Pawła Dobrochotowa). – Op. 1. – Nr. 35 (11.4.35). – K. 1.

⁴ «Miał [Włodzimierz – przyp. W.W.] bowiem synów dwunastu (...) I posadził Wyszestawa w Nowogrodzie, a Iziasława w Połocku, a Światopełka w Turowie, a Jarosława w Rostowie. Powieść minionych lat, przekład i opracowanie F. Sielicki. – Wrocław, 1999. – S. 95. Źródło to powstało prawdopodobnie pod koniec XI lub na początku XII w. i według niektórych badaczy jest uznawane za podstawowy tekst do badań nad wczesnym chrześcijaństwem na Rusi (taki pogląd podziela m. in. D. Obolensky The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500–1453. – London, 1971. – S. 193). Zob.: A. Szachmatow Razyskanija o drevnejših russkich lietopisnych swodah // Lietopis Zanjatij imperatorskoj Archeograficzeskoj Komissii za 1907 r. – Wypis. 20; A. Poppe Państwo i Kościół. – S. 183–184.

Powstanie i funkcjonowanie...

powstała w początkach XI w. przyjęli badacze: E. Gołubinskij, J. Szczapow czy J. Łabycnau, którzy uznali tę datę za prawdopodobną¹. Ich opinia pasowała do historii, w której Włodzimierz Wielki, jako niedawno ochrzczony umożliwia powstanie poszczególnych biskupstw na terenie Rusi. Analiza na podstawie przesłanek pośrednich sytuacji, w której działał Włodzimierz przynosi zaprzeczenie, jakoby mógł on tworzyć organizację kościelną. Zresztą należy podkreślić, iż często okres tworzenia się poszczególnych państwowości był owiany otoczką legendy². Już M. Hruszewskij pisze, że wobec braku pewnych informacji źródłowych należy tezę

¹ E. Gołubinskij, *Istoria Ruskoj Cerkwi*. – T. I. – Cz. 1. – Moskwa, 1901. – S. 324 i nn., J.N. Szczapow *Turowskije ustawy XIV wieku o diesiatinie* // *Archeograficzeskij Jeżogodnik* za 1964 g. – Moskwa, 1965. – S. 255–258, 271–273; J. Łabycnau *Staraja kazka Polessia*. – Minsk, 1993. – S. 28 i nn.; A.S. Gruszewskij *Oczerk istorii turowo-pinskogo kniaźestwa XI–XIII w.* // *Kijewskije Uniwersitetskije Izwestija*. – 6 (1901). – S. 6; E. M. Zagorulskij wspomina również o roku 1005, jednakże wskazuje na możliwość wcześniejszego erygowania turowsko-pińskiej eparchii, odnosząc to do bezpośredniej działalności Włodzimierza I Wielkiego po przyjęciu przez niego chrztu i składając się do roku 992 jako początków biskupstwa turowskiego. Dodajmy, że badacz ten opiera się tu na propozycjach starszej, przedrewolucyjnej rosyjskiej tradycji historiograficznej. E. M. Zagorulskij, *Iz rannej istorii Turowskoj eparchii* // *Wiestnik Biełoruskogo Ekzarchata*. – T. 4: *Tysjaceletije Turowskoj jeparchii. Materiały XII Minskich jeparchijałnych Cztienij 24 i juna 2005 goda, poswjaszczienych 1000-lietiju Turowskoj jeparchii*. – Minsk, 2005. – S. 35–39. Podobne zdanie wyraża przeprowadzający wieloletnie badania w Turowie znany archeolog białoruski Piotr Fedorowicz Łysenko. Twierdzi on, że przyjmowana powszechnie w środowisku badaczy białoruskich data 1005 roku jako początek istnienia biskupstwa turowskiego, a zaczerpnięta z Pateryku kijowsko-pieczarskiego zredagowanego i wydanego przez archimandrytę kijowsko-pieczarskiego Tryznę, jest niewiarygodna, i składania się on do sytuowania tego wydarzenia na koniec X wieku (rok 992). Por. M. F. Łysenko, *K woprosu ob uczrieźdzenii Turowskoj Jeparchii* // *Wiestnik Biełoruskogo Ekzarchata*. – T. 4. – S. 17–23; *Tenże Driewnij Turow*. – Mińsk, 2004. – S. 109–110; *Tenże Turowskaja ziemia IX–XIII ww.* – Minsk, 2001. – S. 220–222. Archeologicznym pracom, przeprowadzanym w Turowie, poświęcona jest w całości jego publikacja: *Skazanie o Turowie*. – Minsk, 2006. Zauważmy przy tym, że w wyniku badań przeprowadzanych w latach 60. i 90. XX wieku, odkryto w Turowie pozostałości po jednej z największych cerkwi na terenie współczesnej Białorusi, wzniesionej w wieku XII w 1963 r. odkryto fundamenty murowanej zamkowej cerkwi Świętej Trójcy z XII w. oraz książęce sarkofagi). Dorównuje ona swymi rozmiarami sofijskiemu soborowi w Połocku (Tamże. – S. 39–42).

² S.M. Kuczyński *O wyprawie Włodzimierza I ku Lachom na podstawie wzmianki z r. 981 w Opowieści lat doczesnych* // *Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVIII w.* – Warszawa, 1965. – S. 96–97.

o powstaniu jakiś biskupstw za Włodzimierza traktować, jako hipotezę¹. Powszechnie jednak uznaje się tę datę za niewiarygodną, ze względu na brak uzasadnienia źródłowego dla takiej tezy². Ustalono to na podstawie przesłanek pośrednich, bowiem Turów nie pełnił na przełomie X i XI wieku istotnej funkcji administracyjnej czy politycznej. Znaczenia nabral dopiero od 1088 roku, stając się stolicą odrębnego księstwa pod władzą Świętopełka Izjasławowicza (byłego księcia nowogrodzkiego, a przyszłego władcy Kijowa)³. Świętopełk przebywał w Turowie w latach 1088–1093. Według Andrzeja Poppego, powstanie biskupstwa w Turowie należy wiązać właśnie z aktywnością Świętopełka jako księcia ziemi turowskiej (analogicznie, jak to miało miejsce we Włodzimierzu Wołyńskim, w czasach władania nim przez Jaropełka Izjasławowicza – brata Świętopełka – w latach 1078–1086⁴). Przypuszczenie to zdaje się być uzasadnione źródłowo i można zatem przyjąć, że **biskupstwo turowskie powstało wkrótce po 1088 r.**⁵, stanowiąc część

¹ M. Hruszewskij Istorja Ukrainy-Rusy. – T. 1. – Lviv, 1898. – S. 521–522.

² Pośrednią przesłaną przeciwko tej tezy może być fakt, iż na te ziemie przybył wraz z córką Bolesława Chrobrego biskup Rheibern, który w wyniku klęski misyjnej w Kołobrzegu próbował podjęcia misji na tych terenach. Tak oto relacjonuje Thietmar: «Brak mi zarówno wiedzy, jak wymowy, by przedstawić, jak wiele zdziałał on na powierzonym sobie stanowisku. Niszczył i palił świątynie z posązkami bożków ... Tego właśnie biskupa kazał pojmać król Włodzimierz wraz z swoim synem i jego małżonką...» Kronika Thietmara // Tłum., wstęp i komentarze M.Z. Jedlicki. – Poznań, 1953. – R. 72. – S. 570. Kolejnym argumentem za powstaniem omawianej erkowno-pilotičdieczji prawosławnej jest tekst z XII w. Słowo o Marcinie, które świadczy o tym, iż katedra turowska istniała jeszcze przed 1144 r., kiedy eparchią tą zarządzali biskupi: Joachim, Szymon i Ignacy. M.D. Priselkow Očerki političeskoj istorii Kijowskoj Rusi X–XII w. // Zapiski Istoriko-filologičeskogo fakulteta im. S.-Petersburskogo Uniwersiteta. – 1929 (CXVI). – S. 332–350.

³ Znaleźć można w literaturze stanowisko odmienne, w którym uznaje się Turów za na tyle ważne miasto, by Włodzimierz wysłał tam swojego starszego syna. Znaczenie tego grodu poległo również na tym, iż stanowił bazę do dalszych wypraw słowiańskich drużyn i rodów na tereny Litwy. A. Mułowidowa O położeniu prawosławia i ruskiej narodosti w Pińskom udziałnom kniażestw i gorod Pińsk. – Moskwa, 1894. – S. 4.

⁴ Zauważmy, że – analogicznie jak w przypadku Turowa – także Włodzimierzowi Wołyńskiemu powszechnie we współczesnej literaturze przypisywane jest powstanie biskupstwa w czasach Włodzimierza Wielkiego, chociaż od prawie stu lat wiadomo, że powstało ono wkrótce przed 1086 rokiem. Por. uwagi na ten temat w pracy: A. Gil, Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku. – Lublin–Chełm, 1999. – S. 54–56.

⁵ Rok 1088, a więc czas, kiedy Świętopełk przeszedł z Nowogrodu do Turowa («Tegoż roku przeszedł Światopełk z Nowogrodu do Turowa» / Powieść

Powstanie i funkcjonowanie...

prawosławnej metropolii kijowskiej. Prawdopodobnie eparchia ta obejmowała obszary ówczesnego księstwa turowsko-pińskiego (Polesia), zaś w okresie późniejszym władcykom turowskim incydentalnie podlegały tereny południowego Podlasia i Rusi Czarnej¹. Z argumentacji pośredniej można jedynie wnioskować, iż biskupstwo te mogło powstać dopiero za panowania Wsiewołda (1078–1093), kiedy Turów został stolicą dzielnicy książęcej Świętopełka II. Wiadomo jest, że Świętopełk II przeniósł się z Nowogrodu do Turowa w 1088 r.², co świadczy o podniesieniu rangi tego miasta oraz jak się przypuszcza było to impulsem do stworzenia tutaj stolicy biskupiej. Jak zauważa A. Poppe *objęcie władztwa nad terytorium stanowiącym część właściwej włości kijowskiej podkreślało wyraźnej prawo Izjasławowego syna do następstwa po Wsiewołodzie i jednocześnie awansowało Turów w hierarchii dzielnicowych ośrodków książęcych*³.

Do nieprawdziwych i przesadzonych należy uznać wnioski H. Gelzera, który powstanie biskupstwa turowskiego datuje na wiek XIII⁴, skoro wiadomo, że

minionych lat. – S. 160) stanowi datum post quem powstania biskupstwa turowskiego. Por. A. Poppe, Biskupstwa na Rusi, 988–1300 // States, societies, cultures East and West. Essays in Honor of Jaroslav Pelenski / Red. J. Duzinkiewicz. – New York, 2004. – S. 836–837; Tenże Metropolici i książęta Rusi Kijowskiej // G. Podskalsky Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej (988–1237) / Przeł. J. Zychowicz. – Kraków, 2000. – S. 391. Krótka charakterystyka obu książąt w pracy: L. Wojtowycz Knjaża doba na Rusi: portrety elity. – Biła Cerkwa, 2006. – S. 353–355. Dodajmy, że Jaropełk był przez pewien czas także władcą Turowa. O kościelnej działalności obu władców por. odpowiednie fragmenty pracy: M. A. Prisiółkow, Oczierki po cerkwonopoliticheskoj istorii Kijewskoj Rusi X–XX w. – Sankt Peterburg, 2003 (jest to reprint wydania z 1913 roku).

¹ J.N. Szczapow Turowskije ustawyio – S. 255–256; P.F. Łysienko Turowskaja ziemia IX–XIII ww. – Minsk, 1999; A. Mironowicz Przynależność diecezjalna Brześcia do końca XVI w. // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 27 (2007). – S. 8; T.M. Trajdos Biskupi prawosławni w monarchii Jagiełły // Nasza Przeszłość. – Vol. LXVI. – 1986. – S. 120–121.

² A. Poppe trafnie zauważa, że Turów nie był znaczącym grodem jeszcze w 1078 r. (a przecież stolica biskupstwa stanowiłaby ważny element na mapie geopolitycznej ówczesnej Rusi i byłaby stolicą książęcą), bowiem gdy Wsiewołod obejmował tron w Kijowie, Jaropełkowi Izjasławowiczowi przeznaczył Włodzimierz «przydając» mu jednocześnie Turów. A. Poppe, Państwo i Kościół. – S. 187.

³ Tamże. – S. 187.

⁴ H. Gelzer Ungedruckte und ungenügend veröfentlichte Texte der Notitiae episcopatum. Ein Beitrag zur byzantinischen Kirchen- und Verwaltungsgeschichten // Abhandlungen der philosophisch-philologischen Classe der könig. Bayerischen Akademie der Wissenschaften. – XXI. – München, 1901. – S. 588–589.

pierwsza wzmianka o biskupie turowskim Joachimie pochodzi z 1144 r. Jak zauważył A. Poppe wynikało to z nieprawidłowego odczytania zapisu: zamiast Turów - Roztów¹.

Katedra turowska została wybudowana pod wezwaniem Zaśnięcia Bogurodzicy (sobór Uspienski), co niewątpliwie świadczy o ścisłych związkach z klasztorem pieczerskim². Prawdopodobnie stamtąd też pochodzili pierwsi biskupi³. Z wspomnianego powyżej *Słowa o mnichu Marcinie* wiemy, iż kolejno po sobie sakrę biskupią na stolcu turowskim sprawowali Szymon, Ignacy i Joachim, u których to biskupów tytułowy mnich Marcin pełnił funkcję kucharza nadwornego⁴. Po nich sakrę biskupią sprawował w latach 1175–1182 Cyryl z Turowa. Następnie po nim biskupem został Laurenty (1182–1184)⁵.

Eparchia turowska powstała z podziału diecezji włodzimierskiej, która pierwotnie obejmowała ziemie, przeznaczone Jaropełkowi przez Wsiewołda w 1073 r., Wołynia, Polesia i Naddniestrza. Tak więc w skład tej diecezji w końcu XI w. weszły miasta: Turów, Pińsk, Brześć, Kamieniec, Kleck, Grodno, Drohiczyn i Bielsk⁶. W 1086 r. doszło do podziału tych ziem, przez co wyodrębniła się struktura ziemi turowskiej, która została nałożona na biskupstwo turowskie i obejmowało Polesie wraz z Brześciem⁷. O strukturze i funkcjonowaniu prawosławnej eparchii

¹ A. Poppe, Państwo i Kościół. – S. 185.

² E. Gołubinskij, Istorija ruskoj Cerkwi. – T. 1. – Cz. I. – S. 691; Makarij Istorija ruskoj Cerkwi. – T. III. – Moskwa, 182. – S. 12; A. Poppe Państwo i Kościół. – S. 202.

³ A. Mironowicz, Kościół prawosławny za Piastów i Jagiellonów. – Białystok, 2003; G. Podskalsky Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej / Przekł. J. Zychowicz. – Kraków, 2000. – S. 57.

⁴ Polnoje sobranjeo – T. II. – S. Petersburg, 1908. – Kol. 627; D.I. Abramovič Žitija sv. mučenikov Borisa i Gleba i słyžby im. – S. Peteresburg, 1916. – S. 199. Słowo o mnichu Marcinie powstało zapewne w XII w. i mówi o cudownym uzdrowieniu tytułowego mnicha przez męczenników Borysa i Gleba. Jest w nim wzmianka, że za życia biskupa Jerzego rzeczony Marcin odszedł ze służby kucharskiej, a wcześniej służył trzem kolejnym biskupom: Szymonowi, Ignacemu i Joachimowi.. Stąd też posiadamy pewność, że eparchia ta istniała jeszcze przed 1144 r., przed biskupem Jerzym. G. Podskalsky Chrześcijaństwo i literatura. – S. 57.

⁵ E. Golubinskij, Istorija ruskoj cerkwi. – T. 1. – Cz. 1. – S. 680, 794; o występowaniu postaci Cyryla Turowskiego patrz: I. P. Erein, Literaturnoje nasledie Kiriłła Turowskogo seria: Trudy Otdieła Drewnieruskoj Literatury Instytutu ruskoj literatury Puszkinskogo Doma. – T. XI. – Leningrad, 1955. – S. 342–346.

⁶ M. Kosman Historia Białorusi. – Wrocław, 1979. – S. 44; A. Mironowicz Kościół prawosławny w Polsce. – Białystok, 2006. – S. 75.

⁷ A. Poppe Państwo i Kościół na Rusi w XI w. – Warszawa, 1968. – S. 203 (patrz również recenzję tej pozycji H. Łowmiańskiego // Przegląd Historyczny. – 77 (1970) 3, – S. 792–796).

turowsko-pińskiej wiadomo jest niewiele. Niemniej jednak, dzięki badaniom A. Poppego znamy zarys granic poszczególnych diecezji ruskich w XI w.¹

Prawosławna eparchia turowsko-pińska w XII–XVI w.

W 1 poł. XII w. doszło w diecezji turowskiej do zmian granic, co wynikało z podziałów poszczególnych księstw. I tak już za panowania Włodzimierza Monomacha jako księstwo udzielne w Turowie i Wołyniu objął w swe władanie Jarosław, syn Świętopełka II. Konflikt w jaki popadł Jarosław z Włodzimierzem Monomachem spowodował utratę przez tegoż księstwa wołyńskiego i przyznanie części księstwa turowskiego Wiaczesławowi, synowi Włodzimierza, w 1125 r., który w wyniku wojen domowych utracił to księstwo². Kolejny, szósty, syn Włodzimierza II znów podzielił księstwo turowskie, tym razem ze stolicami w Turowie i Mozyrzcu. Już w połowie XII w. w skład eparchii włodzimierskiej wchodziły m. in. ziemie Polesia z Słonimiem, Brześciem, Grodnem, Wołkowyskiem i Drohiczyńem³. W 1241 r. stolica biskupia zostaje przeniesiona na zachodnie Polesie, do Pińska. Stan ciągłych walk dzielnicowych trwał przez cały XII i XIII w.⁴

W wieku XIV biskupstwo turowsko-pińskie zostaje włączone w granice Wielkiego Księstwa Litewskiego. W 1341 r. zostaje reaktywowana metropolia halicka, którą – jak się zdaje – powołał Kazimierz Wielki w ramach zawartego kompromisu z bojarami ruskim. W sześć lat później w jej skład obok biskupstw: halickiego, włodzimierskiego, przemyskiego, łuckiego chełmskiego i smoleńskiego wchodzi również turowsko-pińskie⁵. W okresie tym pod jurysdykcję władcyków

¹ W skład omawianej diecezji wchodziło Polesie z Brześciem, Pińskiem, Turów, Kamieniec, Kleck, Grodno, Bielsk, Drohiczyn. A. Poppe Państwo i Kościół. – Warszawa, 1968. – S. 202–203 oraz mapa diecezji ruskich w końcu XI w. Por także: J. Fijałek Średniowieczne biskupstwa Kościoła Wschodniego na Rusi i Litwie // Kwartalnik Historyczny. – 10 (1896). – S. 487–521.

² A. Mironowicz Kościół prawosławny w Polsce. – S. 75.

³ N. Teodorowicz Gorod Władymir Wołyńskiej gubernii w swiazi z istorii wołyńskiej jeparhii. Istoriceskij oczerk. – Poczajew, 1893. – S. 6–7.

⁴ Od tego czasu można mówić już o eparchii turowsko-pińskiej. Pomimo że dla wcześniejszego okresu zazwyczaj pisze się o eparchii turowsko-pińskiej (nazwa pochodzi od księstwa turowsko-pińskiego) należy uznać tę terminologię za nieprawidłową. Turów pełnił w XI w. znacznie ważniejszą rolę niż Pińsk., który znaczenia nabiera dopiero w XII w. Jak wykazują badania archeologiczne prowadzone na terenie osady pińskiej warstwę kulturową wraz z wałem należy datować na wiek XI. / T. Rawadina, Nadpiš na korczagie iz Pinska // Kratkie Soobszczenija o Dokladach i Poliewych Issledowanijach Instytutu Archeologii AN CCP. – 70 (1957). – S. 150–153.

⁵ J. Fijałek Średniowieczne biskupstwa Kościoła wschodniego na Rusi i Litwie na podstawie źródeł greckich // Kwartalnik Historyczny. – X (1896). – S. 488. Spisy

turowsko-pińskich podlegały symptomatycznie ziemie Rui Czarnej wraz z Nowogródkiem, Grodnem, Słoninem, Wołkowyskiem, Słuckiem i Kopylem oraz część północno-wschodniej części Wołynia. Pod koniec wieku XIV i w początkach XV stulecia biskupstwo turowsko-pińskie było sukcesywnie uszczuplane, by ograniczyć się wyłącznie do terenów Polesia¹.

Ustalenie dziejów tej eparchii dla XV i XVI w. jest bardzo problematyczne ze względu na skąpą bazę źródłową. Próbę rekonstrukcji podjęła Walentyna Tiepłowa, która odtworzyła kolejność sprawujących po sobie biskupów turowsko-pińskich dla okresu XV–XVI stulecia². Własność biskupia zarówno w XV w. jak i w późniejszych stuleciach, nie wyłączając epoki unii, była podważana przez niektórych właścicieli ziemskich. Dysponujemy natomiast wiedzą na temat własności Pińska w początkach XVI w.³ Pińsk został bowiem przydzielony Maii Gasztołdównie, tuż po śmierci jej męża Semena Olelkowicza, syna Aleksandra (Olelka) Włodzimierzowicza, księcia kijowskiego. Król Aleksander Jagiellończyk przepisał jej z dziedzictwa Olelkowiczów właśnie Pińsk⁴. Po bezpotomnej śmierci jej chorowitego syna – Wasyla Olelkowicza – w 1495 r., to właśnie księżna Maria wraz ze swoją córką – Aleksandrą (Oleną) oraz jej zięciem - gródeckim kniazem

takich biskupstw występują we wczesnych stosunkowo materiałach źródłowych: w bulli papieża Piusa II (1458–1464) *Decens raputamus* (zob. *Documentae Pontificium Romanorum historiam Ucrainae illustrantia* (1075–1953) / Coll. A.G. Welykyj. – T. 1. – Romae, 1953. – Nr. 82. – S. 145–147; A. Gil w dokonanej książce o prawosławnej diecezji chełmskiej wspomina o spisie biskupstw biskupa Makarija datowany na 1458 r. (autorstwo przypisywane metropolicie Izydorowi) / A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku*. – Lublin-Chełm, 1999. – S. 82.

¹ J. Szczapow *Turowskije ustawy*. – S. 254–271.

² W.A. Tiepłowa *Pinsko-turowskaja jeparchija nakanunie Briestskej cerkownoj unii* // *Wiestnik Biełorussskogo Egzarchata*. – T. 4. – S. 122–123. [polska wersja tego artykułu: W. Tiepłowa, *Eparchia pińsko-turowska przed unią brzeską (XV–XVI w.)* // *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*. – 2 (2006). – S. 13–24].

³ Wiemy, iż król Kazimierz Jagiellończyk przekazał dobra pińskie kniahini Siemienowej Aleksandrowiczowej i «iey potomkom dał y darował, wszakosz iesli krol iego m[oś]ć dóbr Pińska potrzebował by, tedy księżnie rownymiż oddać powinni / *Lietuvos Metrika*. – Kn. nr 1 (1380–1584). – Vilnius, 1998. – Nr. 543. – S. 112.

⁴ Pińsk został im przydzielony wraz z obowiązkiem płacenia na rzecz króla odpowiednich danin. K. Stadnicki, *Bracia Władysława Jagiełły Olgierdowicza, króla Polski, Wielkiego Księcia Litwy*. – Lwów 1867. – S. 153–154.

Powstanie i funkcjonowanie...

Fiodorem Iwanowiczem Jarosławiczem (wnuk Wasyla Jarosławicza Borowskiego), zarządzała księstwem pińskim¹.

Zięć księżny Marii, książę Fiodor Iwanowicz rządził Pińskiem wspólnie ze swą wiekową teściową aż do jej śmierci w 1501 r. oraz wspólnie ze swoją żoną. Później zaś jedynie z żoną - księżną Aleksandrą, która zmarła w 1518 r. i sam sprawował rządy. Po jego bezpotomnej śmierci w 1521 r. jego dobra zostały przekazane królowi Zygmuntowi I Staremu².

W końcu XV w. Maria Gasztołdówna miała naruszyć własność ziemską biskupią, a w początkach wieku XVI politykę tę kontynuował Fiodor Jarosławowicz³. Wydarzenia te były przytaczane nawet w przywilejach królewskich, jako uzasadnienie potwierdzenia nienaruszalności własności biskupa. Doszło do sądu pomiędzy władką turowsko-pińskim Wasjanem (1495–1509) a księciami Janem Jarosławowiczem i Teodorem Iwanowiczem Jarosławowiczem, którzy zaczęli budować cerkwie na terenie eparchii turowsko-pińskiej bez wiedzy i zgody biskupa. Cerkwie te były obsadzone duchowieństwem, które podlegały pod jurysdykcję książęcą. Król Aleksander Jagiellończyk wydał rozstrzygnięcie sporu na korzyść

¹ O wspólnych rządach księżny Marii, jej dzieci oraz jej zięcia w Pińsku mówią nam przywileje, zob. Rewizja puszczy i pierzechodów zwierinnych w Wielkim Księstwie Litewskim s prisowokupleniem gramot i priwilegij na wchody w puszczy i na zjemli sostawlennaja starostaju mścibogowskim Grigoriem Bogdanowiczem Wołowiczem w 1559g. s pribawleniem drugoj aktowej knigi, soderzaszczej w sjebie priwilegij dannija dworjanam i swiaszczennikam pińskiego powietu sostawliennoj w 1554 godu. – Wilno, 1867. – S. 84, 95, 113, 126, 282, 287, 230. Maria Gasztołdówna zmarła w 1501 r. Księstwo pińskie po śmierci jej córki Oleny, przeszło w ręce jej męża Fiodora Iwanowicza Jarosławowicza (z dynastii Rurykowiczów). Po jego śmierci Pińsk przeszedł w ręce królowej Bony. Testament Maryny z Trab Gasztołdówny Semenowej Olelkowiczowej, księżnej kijowskiej / AGAD. – Zbiór dokumentów pergaminowych. – Nr. 7391. O wspólnych rządach księżny Marii, jej dzieci oraz jej zięcia w Pińsku mówią nam przywileje, zob. Rewizja puszczy i pierzechodów zwierinnych w Wielkim Księstwie Litewskim s prisowokupleniem gramot i priwilegij na wchody w puszczy i na zjemli sostawlennaja starostaju mścibogowskim Grigoriem Bogdanowiczem Wołowiczem w 1559 g. s pribawleniem drugoj aktowej knigi, soderzaszczej w sjebie priwilegij dannija dworjanam i swiaszczennikam pińskiego powietu sostawliennoj w 1554 godu. – Wilno, 1867. – S. 84, 95, 113, 126, 282, 287, 230.

² Chodzi o ziemie: Grodno, Rogaczew, Kłeck, Kobryń i Pińsk wraz z ich okolicami.

³ Fedor Jarosławowicz – syn Iwana Jarosławowicza oraz Eudoksjii (córki Fedora Lwowicza Worotyńskiego), która jako wiano wniosła Pińsk oraz dzielnice jej ojca. Według K. Pietkiewicza ziemie Jarosławowiczów posiadały w ramach Wielkiego Księstwa Litewskiego autonomię / K. Pietkiewicz Wielkie Księstwo Litewski pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. – Poznań, 1995. – S. 104–105.

biskupa turowsko-pińskiego¹. Sytuacje takie powtarzały się notorycznie (np. w 1522 r., kiedy Zygmunt Stary wydaje kolejny przywilej biskupowi turowsko-pińskiemu)².

Rządy rodów Olelkowiczy i Jarosławowiczów są nazywane przez niektórych złotym okresem dla rozwoju prawosławia w biskupstwie turowsko-pińskim³. Ród Olelkowiczów znany był bowiem z wierności spuścizny ruskiej oraz jej gorliwej obrony. Dzięki nim bowiem została udaremniona próba zawarcia unii kościelnej w 1441 r., gdy został wygnany z Kijowa główny sojusznik zawarcia unii pseudo-Izydor. Dzięki nim zapewniono nietykalność Ławry Kijowsko-Pieczerskiej oraz jej intensywny rozwój. W samym Pińsku ufundowali cerkwie: Dmitriewską i Stawiecką⁴. Rządy Jarosławowiczów charakteryzowały się dużą samodzielnością w sprawowaniu władzy. Oni bowiem tytułowali się nieraz «Z bożej łaski My...»⁵, rozdawali liczne przywileje Żydom, klasztorom, poszczególnym cerkwiom, rozdawali ziemi zarządcom dóbr, zbierali podatki do swoich skarbców etc.⁶ Oczywiście nie wchodzili w kompetencje Wielkiego Księcia Litewskiego, jednakże mieli sporą swobodę na swojej ziemi. Świadczy o tym fakt, iż w 1501 r., kiedy to

¹ APIH RAN. – Kol. 52 (Pawła Dobrochotowa). – Op. 1. – Nr. 35 (11.4.35). – K. 1.

² K. Pietkiewicz Wielkie Księstwo. – S. 159–160. Bywały również sytuacje dobrej współpracy pomiędzy właścicielami ziemskimi a biskupami turowsko-pińskimi. Przykładem może tu być współpraca biskupa Marcina Białozora i Krystyny Anny z Lubomierza, która nakazała wręcz «świaszczennikom Popom Religiey Greckiey w Księstwie turowskim tak w miescie, jako i po wsiach będącym, przy zaleceniu łask ... Abyście wszyscy Wieleb[nemu] Księdzu Białozorowi (...) posłusznymi byli według nadanych przywilejów i ustaw Świętej Pamięci przodków moich // APIH RAN. – Kol. 52 (Pawła Dobrochotowa). – Op. 2. – Karton 14. – Nr. 3/36. – K. 1.

³ Mułowidowa A. O położeniu prawosławia. – S. 20–21. Dużą rolę w kształtowaniu własności ziemskiej w eparchii turowsko-pińskiej odgrywał ród Ostrogskich. Turów bowiem od 1508 r. był majątkiem hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrogskiego, który w hojnie obdarowywał cerkwie prawosławne poszczególnymi nadaniami. W l. 1508–1513 książę Konstanty wraz z małżonką Tatianą oraz synem Ilią zapisali cerkwi Przeobrażeńskiej w Turowie sad, pola z sianożęciami, w 1520 r. soborowi Uspieńskiemu w Turowie podarował sioła w Olhomle, Symonicze, Radłowicze, oraz jeziora i dań miodową z włości Smedyńskiej / Archeograficzeskij sbornik. – T. 4. – Wilna, 1867. – S. 1–2; Akty odnoszazchiziesia k istorii zapadnoj Rossii sobrannyje i izdannyye Archieograficzeskogoju Kommisijeju. – T. 2. – Sankt-Pietierburg, 1848. – S. 128–129; T. Kempa Działalność hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrogskiego na polu prawosławia // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 12 (1999). – S. 13.

⁴ Rewizja puszczy i pierchodow zwierinnych w Wielkim Księstwie Litewskim. – S. 221, 321.

⁵ Tamże. – S. 63, 87–321.

⁶ Tamże. – S. 63, 84, 95, 222, 277, 282, 285, 287, 304, 311, 319 i in.

mieszczanie pińscy narzekali królowi Aleksandrowi na księcia Fiodora, że ten pobiera zbyt duże podatki. Na to odpowiedział Aleksander: *Коли тот есмо дали ему тотъ городъ у отчину, маеть его держати такъ, какъ то отчичь прибавляючи и расширяючи, какъ то сам нальией разумбючи, какъ то господать отчинный свое имьне, бодлугъ данины и листовъ отца нашего*¹.

Jak wcześniej wspomniano, po śmierci Fiodora Jarosławowicza, jego ziemie przeszły w ręce króla Zygmunta I, który z kolei w 1529 r. podarował je królowej Bonie. Jej władanie ziemiami księstwa pińskiego wniosły nowy czynnik. Mianowicie zaczął się okres wprowadzania do życia społecznego i politycznego nowych czynników polonizacyjnych (zresztą nie tylko w Pińsku, ale również na ziemiach Rusi Litewskiej². Zaczęła wspierać katolicyzm, nadała ziemie franciszkanom³ w Pińsku, a w 1542 r. za jej przyczyną pojawia się zakon dominikański⁴. Skutkiem jej rządów tymi ziemiami był ich rozkwit gospodarczy, liczny napływ ludności z Korony⁵.

Po 1556 r. udzielne księstwo turowsko-pińskie zostaje przyłączone do ziem koronnych i tym samym traci swój niezależny byt, a od 1569 r. Pińsk staje się miastem powiatowym⁶.

Przywileje nadane biskupom turowsko-pińskim

Zygmunt I Stary wydał przywilej 9 lutego 1522 r. dla władcyków turowsko-pińskich⁷. W akcie tym król zabronił *ludziom świeckim i innym parafii pińskiej i turowskiej będącym wystawiania cerkwi i budowania monasterów bez woli błogostawieństwa władcyków pińskich, tudzież mieszanja się w insze sprawy duchowne*⁸ pod karą 3 tysięcy kop groszy litewskich. Przywilej ten został również

¹ Archiv Jugo-Zapadnoj Rosii, izdavaemyj Vremennoju kommissieju dlja razbora drevnich aktov... – Kiev, 1859. – S. 191.

² Mułowidowa A. O położeniu prawosławia. – S. 23.

³ Franciszkanie w Pińsku byli od 1396 r., od kiedy książę turowsko-piński Zygmunt Kiejstutowicz nadał im lasztor i pierwszy tutaj kościół katolicki.

⁴ Mułowidowa A. O położeniu prawosławia. – S. 22.

⁵ Znanie są nam liczne skargi Litwinów na politykę polonizacyjną Bony, która wprowadzała coraz więcej ludzi Korony. Podczas sejmów w Brześciu w latach 1542–1544 występują liczne doniesienia Królowi i prośby o reakcję na ten stan rzeczy: «Na Litwie i Rusi urzędy i ciwuństwa rozdawane są Lachom». П. Батюшков Белоруссия и Литва, Санкт-Петербург, 1890. – S. 158, 171.

⁶ Mułowidowa A. O położeniu prawosławia. – S. 24–25.

⁷ Akty odnosziaszjesja k istorii Zapadnoj Rosii, sobranje i izdannye Archeograficzeskoj Kommissiej. – T. 2. – S. Petersburg, 1847. – Nr. 109; АПН РАН. – Kol. 52 (Pawła Dobrochotowa). – Op. 1. – Nr 11. – K. 1–1 v.; A. Łapiński Zygmunt Stary a Kościół prawosławny. – Warszawa, 1937. – S. 28–29.

⁸ Tamże.

potwierdzony przez Władysława IV 11 marca 1633 r.¹ Przywilej ten został zapewne wydany na prośbę wielkiego protektora prawosławia w Wielkim Księstwie Litewskim Konstantego Ostrogińskiego. W 1522 r. został potwierdzony na prośbę biskupa Jony. Widoczne jest przy okazji tego przywileju dążenie do uniezależnienia się Cerkwi od czynników świeckich².

W roku 1585 r. król Stefan Batory wydał przywilej, w którym przyznał zwierzchność patriarchy Konstantynopola nad prawosławiem w kwestiach religijnych, tzn. *bez pozwolenia patriarchy konstantynopolskiego do żadnej: w kalendarzu, w ceremoniach i w nabożeństwie swym odmiany, ludzie starożytnej religii greckiej przystąpić nie mogą*³.

Kolejny przywilej władcykom turowsko-pińskim wydał Jan III Sobieski 28 marca 1695 r., w który adresowany został do magistratu i kahałów Turowa i Pińska, *aby według Praw Wielebnym Episkopom Pińskim nadanych i zwyczaju dawnego włączone alias kolędę na uroczyste święta Narodzenia i Zmartwychwstania Pańskiego, tudzież na wjazdy publiczne do katedry*⁴.

Wszystkie trzy wymienione przywileje potwierdził w 1785 r. król Stanisław August, który *inserowane listy powagą naszą Królewską zatwierdzić umyśliliśmy, jakoż niniejszym listem przywilejem naszym, we wszystkich ich punktach zatwierdzamy i approbujemy a pomienionego wielkiego [Grzegorza – przyp. W.W.] Bułhaka episkopa pińskiego i turowskiego wraz z Następcami Jego przy tychże listach i przywilejach i dawnych zwyczajach zachowujemy*⁵. I dalej król zabrania wznoszenia cerkwi i monasterów bez wiedzy biskupa oraz gwarantuje otrzymywanie podczas Świąt Bożego Narodzenia i Zmartwychwstania Pańskiego podatek zwany włączeniowym, przy czym zostają wymienione dokładnie produkty, które mają być wydane⁶.

W 1669 r. został wydany kolejny przywilej przez króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego. Dokument ten został wydany z powodu spalenia się archiwum biskupa turowsko-pińskiego. Zniszczony został m. in. przywilej Władysława IV

¹ Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego (dalej: BUWil). – F. 48–32732. – K. 114 v.; APIH RAN. – Kol. 52 (Pawła Dobrochotowa). – Op. 1. – Nr. 35 (11.4.35). – K. 1v.; APIH RAN. – Kol. 52 (Pawła Dobrochotowa). – Op. 1. – Nr. 11. – K. 1 v.–2.

² Kempa T. Działalność hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrogińskiego. – S. 13.

³ Rosijskaja Nacjonalnaja Bibliotieka, Petersburg, Otdiel Rukopisov. – F. Avtografy Dubrowskiego 158. – Nr. 4. – K. 19.

⁴ Potwierdzenie praw biskupom pińskim i turowskim / BUWil. – F. 48–32732. – K. 114 v. – 115.

⁵ Potwierdzenie praw biskupom pińskim i turowskim / BUWil. – F. 48–32732. – K. 118.

⁶ Potwierdzenie praw biskupom pińskim i turowskim / BUWil. – F. 48–32732. – K. 118–118v.

Powstanie i funkcjonowanie...

wraz z ekstraktem z akt ziemskich pińskich, którym król nadawał i potwierdzał poszczególnym cerkwiom władności ziemskie miasta Pińska. Przywilej został wydany podczas koronacji króla w Krakowie¹.

Problem stanowiły też poczynania świeckich, którzy w obrębie eparchii przejmowali prerogatywy biskupa w zakresie sądownictwa. Zdarzały się bowiem sytuacje, w których właściciele ziemscy sędzieli duchowieństwo. Takie postępowanie doprowadziło do silnych protestów biskupa Cyryla (Terleckiego) skierowanych do króla Stefana Batorego. 21 lutego 1578 r. Batory wydaje uniwersał, w którym zakazuje szlachcie pińskiej mieszania się w wewnętrzne sprawy Cerkwi oraz pozbawiania nadanych wcześniej praw duchowieństwu tejże eparchii².

Należy zatem uznać, iż problem utrzymania ziemi biskupiej był nader często występujący. W Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie odnaleźć można kilkadziesiąt dokumentów świadczących o sporach majątkowych między poszczególnymi władkami turowsko-pińskimi a właścicielami dóbr. Zatem przywileje nie ratowały sytuacji, skoro wręcz nagminnie zajmowano ziemię biskupią. Chociaż władcy mieli w rękach formę nacisku na właścicieli ziemskich. Poborem pogłównego zajmowali się bowiem ludzie biskupa³.

Biskupstwo turowsko-pińskie w XVI w. przeżywało kryzys związany z ogólnym kryzysem prawosławia w metropolii kijowskiej. Działania Bony, szczególnie w zakresie gospodarczym, w tym regionie pozwoliły na pewne ożywienie, jednakże II połowa XVI w. jest niestety okresem kryzysu. Wobec niechęci patriarchy reformy (nic nie pomogły próby reform Jeremiasza II podczas wizyty w Rzeczpospolitej) prawosławia na terenie Rzeczpospolitej, sytuacja nabiera tempa, by pod koniec XVI w. przyspieszyć, od dawna planowane przez stronę rzymsko-katolicką, działania

¹ Rosijskaja Nacjonalnaja Bibliotieka, Petersburg, Otdiel Rukopisov. – F. Avtografy Dubrowskogo. – Nr. 66. – K. 1. Dokument ten błędnie został datowany przez archiwistów rosyjskich na 1719 r.

² Archeograficzeskij sbornik dokumentov, odnoszaszichsja k istorii Sewiero-Zapodnoj Rusy. – T. VI. – Wilna, 1869. – Nr. 124. – S. 285–286; Zob. również zatwierdzenie tego przywileju wydane w 1633 r. Regestrspaw unionis et bonorum eius znajdujących się w Metrykach Wielkich WXL Metropolia całej Rusi / Archiwum Instytutu Historii Rosyjskiej Akademii Nauk. – Kol. 52 (Pawła Dobrochotowa). – Opis 1. – Nr. 50 (11.4.50). – K. 21. Potwierdzone jest to również w późniejszym dokumencie z 1776 r.: «Po Zygumuncie Auguście i po królu Henryku suptepus Interregni RP te dobra daje władcyce turowskiemu i pińskiemu Kiryłowi Terleckiemu [1576–1585 – przyp. W.W.], którą daninę J[ego] M[ó]ści Stephan stwierdza.» APIH RAN. – Kol. 52 (Pawła Dobrochotowa). – Op. 1. – Nr. 35 (11.4.35). – K. 1 v.

³ Dowodzi się kwitami poborowemi, iż nikt inszy nie wybiera poborów pogłównym tylko urzędnicy władcyce / APIH RAN. – Kol. 52 (Pawła Dobrochotowa). – Op. 1. – Nr. 35 (11.4.35). – K. 1 v.

mające na celu zawarcie unii i podporządkowaniu prawosławia papieżowi. Tak się złożyło, że ówczesny władca turowsko-piński Leoncjusz Pełczyński był najgorętszym zwolennikiem wprowadzenia unii w Rzeczpospolitą. Unia była szansą dla prawosławia z perspektywą odnowienia jej oblicza, była niestety również zagrożeniem dla stopniowej utraty jej ruskiej tożsamości (przynajmniej były takie obawy ze strony prawosławnych).

Dzieje prawosławnej eparchii turowskiej¹, później turowsko-pińskiej, są bardzo trudne do ustalenia. Wynika to przede wszystkim z braku źródeł. Część struktury diecezjalnej prawosławnej eparchii sprzed unii można odtworzyć na podstawie bogatszej w źródła epoki, m. in. z XVII i XVIII w. Takie spojrzenie retrospektywne może prowadzić do całkiem ciekawych wniosków. Niestety z braku miejsca nie zajmujemy się tym w niniejszym, tekście².

Prawosławni władcy turowsko-pińscy:

Cyryl	1104–1126
Szymon	1126–?
Ignacy	
Cyryl	1113–1135
Joachim	1144–1165
Jerzy	1165–1175
Cyryl z Turowa	1175–1182
Laurenty	1182–1194
Wasył	
Daniel	
Tymoteusz	
Dymitr	
Dionizy	
Efrem	
Ensegeniusz	ok. 1289
Nason	
Izajasz	
Stefan	ok. 1328
Efrem	
Tichon	

¹ Tak ją nazywam do 1241 r., od tej pory można mówić o eparchii turowsko-pińskiej, od kiedy nabiera znaczenia Pińsk i kiedy zostaje przeniesiona tu stolica diecezji.

² Zob. W. Walczak, Struktura terytorialna unickiej eparchii turowsko-pińskiej w XVII–XVIII w. // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej / Red. J. Kłoczowski, A. Gil. – Lublin, 2009 (w druku).

Powstanie i funkcjonowanie...

Teodozy	1390-?
Antoni	1391-1404
Anchim	1404-1411
Eutymiusz	1411-1415
Ewfimij Okuszko	1416-1420
Antoni	1425-1432
Jonna	1432-1458
Joachim	1458-1462
Klemens	1462-1489
Andrzej	1490-1495
Wasjan	1495-1509
Arseniusz	1509-1518
Jonasz	1518-1522
Makary	1522-1528
Tichon	1528-1538
Wasjan II	1538-1545
Warłaam	1545-1549
Wasjan III	1549-1551
Makary II	1552-1558??
Jona II (Protasewicz-Ostrowski)	1566-1568
Makary III (Jewłaszewski)	1568-1576
Cyryl (Terlecki)	1576-1585
Leoncjusz (Pelczycki)	1585-1595
Jonasz (Hohol)	1595-1596 ¹
Abraham (Strachoński)	1620-1632 ²

¹ Biskup unicki w latach 1596-1603.

² Od 1632 do 1640 r. pełnił nieoficjalnie rolę biskupa.

«ОСТРОЗЬКИЙ ПАТРІАРХАТ»: НЕЗДІЙСНЕНИЙ ЦЕРКОВНО-ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЕКТ ЧИ ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ФАНТОМ?

Звичний образ кн. Василя-Костянтина Острозького (1526–1608), відображений у численних публікаціях – від енциклопедичних статей та шкільних підручників до багатотомних наукових видань, як правило, містить у собі риси водночас найбагатшого та найвпливовішого аристократа; мецената науки, культури, освіти; оборонця Православ'я й чільного представника «русі» у Речі Посполитій. Цей застиглий образ зрідка доповнюється військовими подвигами князя в обороні Вітчизни (підкреслимо, Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, а в сенсі «малої батьківщини» – Волині й маєткових володінь Дому та територій, підпорядкованих Острозькому за посіданням урядів), а також низкою інших, менших, однак все ж позитивних рис. Проте понад усе однозначно превалює образ твердині Православ'я, мецената і «некоронованого короля». Цей героїзований образ є ніби застиглою «маскою», знятою з «тварі» сивобородого князя, який ніколи не був молодим, і завжди мав усі перелічені ознаки, ніби прийшовши з ними в світ від дня народження.

Такий образ Острозького був своєрідним чином «канонізований» вже сучасниками та ближчими потомками: в текстах передмов та посьвят православних авторів (найчастіше, полемістів) до друків острозької, львівської та віленської братських друкарень князь переважно представлявся як твердиня Православ'я та забороло Русі, велет-богатыр, котрий високо несе прапор з штандартом «Православ'я» та «Русь». Острозький – «літоросль Великого Володимира, котрий Руську землю охрестив» (так писав Іпатій Потій в 1598 р., коли вже перебував у ворожих стосунках з князем через унію)¹. Волинська шляхта навіть через чверть століття по смерті Острозького на сеймиках покликала на його «гідну вічної пам'яті» особу (інструкція 1632 р.)². Ідеал благочестивого православного русина перетворився на дорогоцінний взірць,

¹ Русская историческая библиотека (далі – РИБ). – Т. XIX. – Стб. 994, 1000.

² Архив Юго-Западной России, издаваемый Киевской археографической комиссией (далі – Архив ЮЗР). – Ч. 2. – Т. 1. – С. 196–197.

«Острозький Патріархат»

гідний наслідування у віках¹. У описі фундованого князем дубнівського Чеснохрестенського (Воздвиження Чесного Хреста) монастиря 1739 р. наведе-не мистецьке втілення цього образу: «картина» із зображенням кн. Василя-Костянтина та його молодшого сина (єдиний із дітей залишився православним) Олександра із хрестом у руках² (як репліка ікони Костянтина і Єлени?).

Витворений за життя самого князя православними авторами-інтелектуалами образ «героя», вочевидь, пройшов певну апробацію з боку самого Василя-Костянтина, тим більше, що основні тексти з описом «княжих чеснот» були створені, власне, при дворі князя діячами Острозького інтелектуального центру, де їх праці й видавалися в княжій друкарні. Отже, з другої половини 70-х рр. XVI ст. сам Василь-Костянтин брав участь (чи просто схвалював) у творенні власного образу для сучасників і прийдешніх поколінь. Саме від острозьких інтелектуалів – богословів і письменників іде традиція виписування суто церковно-релігійного та просвітницького вектору як основного в діяльності князя. Наявність таких людей в оточенні будь-якого магната чи правлячої особи, власне, й забезпечувала рівень та зміст історичної пам'яті про нього. Образи історичних діячів переважно творили їх придворні інтелектуали, публікації яких залишалися на віки, а рукописні актові документи осідали в архівах й мало кого цікавили. Привабливість стародруків й понині залишається превалюючою, і саме в них присутній такий князь Острозький, якого ці інтелектуали хотіли бачити й образ якого нав'язували не лише своїм сучасникам, але й прийдешнім поколінням. Ми знову повертаємося до банальної ідеї: історію (як знання про минуле) творять історики та інтелектуали – ті, хто її описує й пропонує читацькому загалу. Острозький навічно вписав себе в історію як ідеальний персонаж в названих вже сферах саме завдяки заснуванню в Острозі школи, наукового гуртка й друкарні.

Традицію острозьких авторів останньої чверті XVI – початку XVII ст., як це не дивно, не просто продовжили, але примножили історики XIX – початку XX ст. Образ Василя-Костянтина «обростав» численними визначеннями й епітетами, за якими щезали реальні риси живої людини, котра мінялася з часом, жила емоційним життям, хворіла, помилялася і т.д. Сучасна історіографія в більшості праць (особливо ж підручничового та довідкового характеру для читацького загалу) плекає окреслений «ідеальний» образ. Цьому підпорядковується також намагання вчених приписати В.К. Острозькому ідеї,

¹ Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od szczyłku XVI do połowy XVII w. – Warszawa, 1985. – S. 125, 165.

² Петроговский В. Бывшие православные монастыри в г. Дубне Волынской губернии, основанные князьями Острожскими // Волынские епархиальные ведомости (далі – ВЕВ). – 1880. – № 34. – С. 1547–1548.

дії та вчинки, котрі «розширюють» поле його впливів і можливостей, але не мають реального доказового підґрунтя.

Однією з таких тез, витворених вже новітньою історіографією «острогіани», є твердження про проект Василя-Костянтина перенести осідок Константинопольського Патріарха до Острога, або, принаймні, на терени річпосполитської Русі. Прибічників цієї тези серед сучасних дослідників стає все більше, при тому дану думку підтримують також провідні «острогознавці»¹.

Йдеться про формулювання у 80-х рр. XVI ст. нібито саме князем Острозьким ідеї визволити чинного Константинопольського Патріарха Ієремію II Траноса з «турецької неволі» та перевезти його в одне з руських старовинних міст (зокрема, Острог), де мав би виникнути осідок Вселенської Патріархії. Наскільки це історіографічне твердження обґрунтоване фактично (на рівні джерел), політично та з релігійно-церковного боку, ми й спробуємо з'ясувати в цій статті. Задля цього доведеться визначитися із причиною, яка спонукала б до виникнення даної ідеї. Затим потрібно з'ясувати, хто саме й коли її висунув. Нарешті, виникає також запитання: що давало б власне К. Острозькому здійснення даного проекту.

В основі проблеми, таким чином, стоїть «потрійний» людський фактор. Тож послідовно розглянемо всі його складники.

Слід визнати, що в основі появи самої ідеї про переміщення Константинопольського Патріарха з Порту в котрусь із християнських країн має бути поставлена одна постать історичного діяча. Це особа чинного, а на той момент зміщеного Патріарха, навколо якої й велися «політичні ігри» представниками різних угруповань європейського політикуму та церковних кіл. Тож насамперед варто окреслити саму історичну постать цього Патріарха (перший за рангом прояв «людського фактору» в з'ясуванні поставленої проблеми), щоб зрозуміти відношення до нього й, зокрема, особливе зацікавлення в поверненні Ієремії на свій бік цілком протилежних політичних та церковних кіл Європи.

На час можливої появи ідеї про переміщення Патріарха на Русь першоієрархом Константинопольської Церкви був Ієремія. Він вже мав певний

¹ Див.: Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. – Toruń, 1997. – S. 128–129; Яковенко С.Г. Проекты перенесения патриаршего престола в пределы Речи Посполитой (80-е годы XVI в.) // Римско-Константинопольское наследие на Руси: идея власти и политическая практика. – М., 1995. – С. 318–321; Петрушко В.И. Проект создания униатского патриархата в Речи Посполитой в 1580-х гг. и его возможное влияние на учреждение Московского Патриархата // XV Ежегодная Богословская конференция Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. – М, 2005. – Т.1. – С.201–204.

«Острозький Патріархат»

досвід, визнання та непересічну опінію в європейських церковно-політичних колах. Ієремія Транос встиг зарекомендувати себе як серйозний богослов. Він і сьогодні вважається найвидатнішим Патріархом, котрий займав Константинопольський престол під турецькою владою тричі: у 1572–1579, 1580–1584, 1587–1595 роках¹. Постриженик монастиря Іоанна Хрестителя (на острові навпроти Созополя в Болгарії), Ієремія свого часу був митрополитом Ларисси в Фесалії. На Патріаршому престолі (з 1572 р.) він відразу прославився як борець із симонією (позбавив посад у Патріархії хабарників) та «розпродувачами Св. Тайн» – заборонив побори за сповідь, причастя й відпущення гріхів (кількох духовних анафематствував за продовження ними цієї забороненої практики), активно займався церковним судом, вникав у всі церковні справи незалежно від їх рівня, важливості й глибини, здійснив подорож по всіх доступних територіях Патріархії, часто проповідував, був відомий як глибокий знавець літургії, виступав за посилення освітньої системи для духовенства, підтримував інтелектуальний центр грецького православ'я у Венеції, здійснив низку адміністративних реформ. Правління Ієремії вважається «найсвітлішою віхою в похмурій історії Царградського патріархату»²: високоосвічений богослов, полеміст, філософ, історик, загалом інтелектуал високого гатунку,

¹ Див.: Hofman G. Griechische Patriarchen und römische Päpste. Untersuchungen und Texte. – Т. 1, 2. – Т. 4: Patriarch Ieremias II. – Roma, 1932; Petit L. Jérémie II Tranos // Dictionnaire de théologie catholique. – Т. 8. – Н. 1. – Paris, 1947. – Р. 886–894; Florovsky G. Patriarch Jeremiah II and the Lutheran Divines // Florovsky G. Christianity and Culture. – Belmont (Mass.), 1974. – Р. 143–155; Podskalsky G. Der Ökumenische Patriarch Jeremias II // Der Ökumenische Patriarch Jeremias II von Konstantinopel und die Anfänge des Moskauer Patriarchates. – Erlangen, 1991. – S. 75–86; Tsirpanlis C.N. A Prosopography of Jeremias Tranos (1536–1595) and his place in the history of the Eastern Church // The Patristic and Byzantine Review. – 1985. – № 4. – Р. 155–173; Moroziuk R.P. The Role of Patriarch Jeremiah II Tranos in the Reformation of the Kievan Metropolia // The Patristic and Byzantine Review. – 1986. – V. 5 (2). – Р. 104–127; Runciman S. Patriarch Jeremias II and the Patriarchate of Moscow // Aksum-Thyateira: A Festschrift for Archbishop Methodios of Thyateira and Great Britain. – London, 1985. – Р. 235–240; Hannick Ch., Todt K.-P. Jérémie II Tranos // CONTICELLO et CONTICELLO. – 2002. – Р. 551–616; Малышевский И.И. Заметка по поводу мнения, будто патриарх Иеремиа посещал Киев в 1588 или 1589 гг. // Труды КДА. – 1885. – Кн. 12. – С. 656–674; Павел (Вильховский), иером. Патриарх Константинопольский Иеремиа II: Исторический очерк его жизни и трудов на пользу Св. Церкви. 1905 г. // НБУВ ІР. – Ф. 304: Дис. КДА. – Спр. 1887; Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Львів, 2000. – С. 41–57.

² Гудзяк Б. Криза і реформа. – С. 56.

що отримав прізвисько «Великий», реформував Патріаршу Академію в Константинополі. Сучасники, втім, особливо підкреслювали його непримирнену ворожість до потворного явища симонії¹. Постаць Патріарха викликала повагу, з ним рахувалися всі інші Патріархи та головні православні осередки (зокрема, монастирі Афону). Його думка й слово були доволі вагомими в усій православній ойкумені, знаменитий «візантійській співдружності націй» (Дм. Оболенський).

Європейського визнання Ієремія зажив завдяки дискусії з тюрінгенськими протестантськими професорами на чолі з Якобом Андре. Значного поширення як серед православних, так і серед католиків та протестантів набули три листи Патріарха 1574–1581 рр. з викладом системи православного віровчення, опертої на Св. Отців у апофатичній традиції. 15 травня 1576 р. він дав детальну відповідь на 21 пункт «Аугсбурзького віровизнання» 1530 р., заявивши, що не може погодитися з основними пунктами протестантів, і закликав лютеран прийняти справжні апостольські звичаї Церкви. У другому листі 1579 р. Патріарх обговорював Сім Таїнств, питання про святих, ікони та реліквії. В останньому – третьому листі від 1581 р. Ієремія вказав на марність суперечки і відмовився листуватися в подальшому. Нині відомо, що Патріарху допомагав готувати відповіді на виклики лютеранських богословів Феодосій Зигомала. Проте всі листи були підписані ім'ям лише Ієремії, що надавало їм особливого значення, адже вустами Патріарха промовляла Вселенська Патріархія. У 1582 р. поляк, єзуїт й сповідник короля (Стефана Баторія) Станіслав Соколовський опублікував всі три послання Ієремії до тюрінгенців². Це видання принесло Патріарху Ієремії визнання католицького світу, самого Папи та курії, оскільки слугувало добрим приводом для показу критики вчення лютеран навіть православними богословами. Дійсно, нічого подібного до відповідей Ієремії на постулати вчення Лютера з боку православного богослов'я на той час не існувало. Окрім того, патріарх не приєднався навіть до нищівної критики Папства лютеранами. Тож його оприлюднені тексти спричинили особливу зацікавленість Папства у визволенні Ієремії із заслання та переміщенні його до Європи.

Патріаршество Ієремії було нелегким випробуванням: султанат кілька разів позбавляв його Патріаршої гідності та відправляв у вислання. Лише у 1583–1584 рр. турецька влада тричі судила Ієремію, звинувачуючи у підготовці

¹ Runciman S. *Wielki Kościół w niewoli*. – Warszawa, 1973. – S. 221, 231–232, 237.

² Cichowski H. *Ks. Stanisław Sokołowski a Kościół Wschodni: studjum z dziejów teologii w Polsce w wieku XVI*. – Lwów, 1929. – S. 139–144; Wendebourg D. *Reformation und Orthodoxie. Der ökumenische Briefwechsel zwischen der Leitung der Württembergischen Kirche und Patriarch Jeremias II von Konstantinopel in den Jahren 1573–1581*. – Göttingen, 1986.

«Острозький Патріархат»

повстання, переховуванні зброї, наверненні мусульман у християнство та таємних зв'язках із Папою. Публікація його листування з тюбінгенськими богословами та похвальби Патріарха з боку католиків, й особливо курії, відіграли не останню роль у цькуванні Ієремії турецькою владою. Упродовж 1584–1587 рр. він був ув'язнений на Родосі. В цей період (1586 р.) Патріархія вже вкотре була позбавлена свого осідку – з наказу Мюрада III кафедральна Всеблаженна церква Богородиці була перетворена в мечеть. Тож ані для Ієремії, ані для іншого Патріарха не стало місця в Константинополі, з того часу осідок Вселенської Патріархії був перенесений за межі тогочасного міста, в район бідняків – Фанар (однак лише в 1614 р. тут був споруджений храм Св. Георгія і при ньому влаштували помешкання для Патріарха; дана ситуація зберігається й понині).

Отже, Патріарх Ієремія як непересічний православний ієрарх становив інтерес відразу для всіх трьох чільних християнських конфесій Європи: для Папства це був привід вдруге після Ферраро-Флорентійської унії примістити під своїм «протекторатом» Вселенського Патріарха та з його допомогою реанімувати «унійну ідею». Для протестантів він уособлював першого Патріарха Сходу, котрий розпочав з ними діалог про віру, тож сприяння у визволенні цього ієрарха могло стати запорукою поновлення такого діалогу не лише на ідейно-політичному рівні (зокрема, в Речі-Посполитій в спільній боротьбі за релігійні свободи), але й на рівні богословського діалогу. Нарешті, для православної людності Східної Європи Патріарх був символом величчя Православної Церкви та її організаційної самодостатності. Всі три церковно-політичні сили були зацікавлені в Ієремії та його переміщенні до конкретного християнського центру.

Другим «людським фактором» слід вважати гіпотетичного ініціатора (в індивідуальному чи колективному проявах) ідеї про визволення Ієремії з-під турецької неволі й переміщення до котроїсь з християнських країн Європи. Нині можна доволі впевнено констатувати, що ідея стосовно «визволення» Ієремії із родоського ув'язнення виникла спочатку в середовищі Папської курії. Через відкритість Ієремії до діалогу, в ньому бачили можливого продовжувача Григорія Маммаса – уніатського Патріарха в Римі після Ферраро-Флорентійської унії та захоплення Константинополя турками. Тож в курії набуває ваги думка про потребу перевезення Ієремії власне до Риму. З іншого боку, з огляду на всеєвропейську опінію Патріарха як визначного богослова та критика протестантизму, Ієремія міг стати «цінним здобутком» для Папства і в разі його переміщення в Річ Посполиту, де позиції протестантів були дуже сильними, й вони протидіяли католикам навіть при королівському дворі та у великій політиці, відстоюючи релігійні свободи. Тут, як і в Римі, а то й у більшій мірі, ніж у Римі, Ієремія в Речі Посполитій міг зіграти провідну роль в унійному процесі. Тож ідея про переміщення Патріарха на

річпосполитську Русь також з'явилася в католицьких колах (конкретніше про це далі).

Певною спонукою для Риму висунути й розвинути ідею «порятунку» Патріарха стало чергове зміщення турецькою владою Ієремії з кафедри (судовий процес 1583 – початку 1584 рр., Ієремія зрікся престолу 3 березня / 22 лютого 1584 р.) та висилка на Родос. Адже турецька влада прямо звинувачувала Патріарха у зв'язках з Римом, відповідно до доносу архієпископа Кесарійського. Тож Рим мав намір здобути прихильність Ієремії через його визволення. Зокрема, Антоніо Поссевіно отримав інформацію, що Папа має намір звільнити Ієремію з Родоса через якогось грека, венеційця чи француза та поселити його в Римі (як колись Віссаріона Нікейського)¹. Таким чином, на сьогодні можна стверджувати, що *спочатку ідея про переміщення Ієремії зародилася в курії, йшлося про створення резиденції Константинопольського Патріарху саме в Римі*.

Щодо Русі як можливого місцеперебування Ієремії, то така ідея могла виникнути, власне, в католицьких колах Речі Посполитої. Однак тут її паралельно розвивали представники різних церковних і політичних сил. Насамперед – це діячі Римо-Католицької Церкви. Ідею перенесення Патріархату на Русь відразу підтримали два антиподи римської церковної політики в Речі Посполитій – нунцій Альберто Болоньєтті та посланець Папи, визнаний фахівець зі східного питання єзуїт Антоніо Поссевіно. Вони відкрито змагалися між собою у планах щодо покатоличення Русі². Згодом до цього проекту приєднався канцлер Ян Замойський, котрий симпатизував єзуїтам.

Нарешті, з православного боку, дійсно, від початку можна побачити лише «острозький слід» у обстоюванні ідеї переміщення Патріарха Ієремії на Русь. Цей проект, як вважають дослідники, першим висунув улюблений співрозмовник Василя-Костянтина Острозького грек Діонісій Раллі, якому князь надав в управління Дорогобузький Пречистенський (Успенський) монастир. Саме Раллі переконував Рим у необхідності розмістити осідок Патріарха в Острозі, що дозволить схилити до унії й самого князя Острозького³. Діонісій займав «проримську» позицію, тож свої міркування він нав'язував обом «господарям»: князю та папському нунцію.

¹ Monumenta Ucrainae Historica. – Т. 1. – Р. 56. – Т. IX–X. – Р. 141.

² Monumenta Poloniae Vaticana. – Т. 7. – Kraków, 1948. – Р. 204–205. Див.: Boratyński L. Studya nad nuncyatura polską Bolognettego (1581–1585) // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filologiczny. – Kraków, 1907. – Т. 49. – S. 53–106.

³ Monumenta Ucrainae Historica. – Vol. IX–X. – Romae, 1971. – Р. 137–138; Новиков Й. Дионисий Рали и неговата дипломатическа дейност // Годишник на Софийския университет «Климент Охридски». Исторически факультет: 1982. – Т. 75. – София, 1986. – С. 48–87.

«Острозький Патріархат»

Зокрема, Болоньєтті писав державному секретарю кардиналу Птоломею Галлі ді-Комо 22 липня 1583 р.: «Найкоротша дорога усунути розкол із усіх володінь князів (Острозьких. – В. У.) могла б бути через усунення Папою потреби єпископам та іншим грецьким священикам тих (руських. – В. У.) земель звертатися до Царградського Патріарха, оскільки іншого глави того обряду не мають, якщо ж усунути його, то не буде й залежності. Тож він (тобто, Діонісій Палеолог. – В. У.) пропонує зробити це через перетворення Папою церкви в Острожчині на Патріархат із підпорядкуванням йому єпископів»¹. Немає сумніву, що Болоньєтті передав суть ідеї Раллі доволі точно. Однак не забуваймо, що Діонісій «маніпулював» адресатами, висуваючи саме ті аргументи, які були переконливими саме для них і які вони могли б прийняти. Наголосимо на тому, що Діонісій не говорив про переміщення до Острога Ієремії, але вказував на можливість заснування самим Папою грецької Патріархії у володіннях Острозького. Ця ідея нунцієм не розвивалася, виходячи з проекту саме переміщення Ієремії. Варто особливо підкреслити, що Болоньєтті не поділяв думки Раллі й стосовно Острога як можливого центру Патріархії. Нунцій радив помістити Патріарха у Львові чи Вільно – тут більш сильна католицька світська влада і духовенство, тож Ієремію зможуть контролювати й «тримати в руках». Проте Болоньєтті все ж убачав у цій акції шанс для регіональної унії, хоча зазначав, що король має сумнів, що русини приймуть уніатського Патріарха. І все ж Болоньєтті постійно мав на увазі «прив'язування» переміщення Ієремії до особи Острозького. Він писав, що у відповідь на прохання Острозького надіслати грецьких священиків з Риму Папа міг би послати самого Патріарха, котрого князь радо прийме, але на початку він не мав би говорити своїм русинам, що Патріарх посланий з Риму, щоб не повторилася історія з Ісидором після Флорентійської унії².

Опонент нунція Болоньєтті єзуїт Антоніо Поссевіно також був переконаний, що свою функцію Патріарх може виконати лише на Русі (не в Римі). При цьому він розглядав два можливі варіанти: Русь Московську та Русь Річпосполитську. Поссевіно однозначно заперечував «московський варіант», слушно зазначаючи, що в Москві «уніатського Патріарха» можуть ув'язнити чи видати знову туркам. Натомість єзуїт вважав, що найкращим місцем осідку Патріарха може бути **Київ**, у якому «в давнину Руські митрополити мали осідок і московити також донині шанують це місто»³. Підкреслимо це: саме Поссевіно розвивав ідею про перетворення першої

¹ Litterae Nunciorum Apostolicorum. – Vol. 1. – P. 197–198.

² Litterae Nunciorum Apostolicorum. – Vol. 1. – P. 263–265.

³ Monumenta Ucrainae Historica. – T. 1. – P. 56. – T. IX–X. – P. 141.

кафедри Київських митрополитів на резиденцію Патріарха, апелюючи до древності, традиції та особливого сакрального статусу Києва для усіх східних слов'ян. Другим про Київ, як можливу резиденцію Патріарха заговорив канцлер Ян Замойський. Він також аргументував свою думку тим, що це місто вже було центром Руської Церкви, яка обіймала всі Руські землі, включно з московськими територіями, і тепер встановлення тут Патріархату зупинить експансіоністські наміри московитів¹.

Як бачимо, в основі проектів представників Римо-Католицької Церкви лежала унійна ідея. Неясно лише одне: чому вони вважали, що Ієремія підтримає унійний проект, адже він не проявляв схильності до повторення старого Ферраро-флорентійського проекту. Гадаємо, що апіорний розрахунок на Ієремію як носія унійної ідеї та авторитетного для православних церковного проводиря, який міг би спонукати вірних Київської митрополії прийняти унію Церков, був нереальним. Власне, це, ймовірно, й призвело до побутування даної ідеї лише на папері: жодних конкретних заходів для її втілення вжито не було.

Натомість православні діячі вкладали в цю ідею інший сенс. Насамперед ішлося, власне, про визволення конкретного Патріарха із заслання, затим про виведення Вселенської Патріархії з-під турецької неволі через перенесення її осідку на іншу православну землю – Русь, що зміцнить Руську Церкву й саме Православ'я. Компромісну позицію займав лише Діонісій Раллі: з одного боку, він говорив про унезалежнення завдяки Патріархату Руської Церкви від зовнішніх впливів та чинників, надання їй самодостатнього статусу, а з іншого – про можливість завдяки цьому унійного процесу в даному регіоні.

Для нас важливо також сконстатувати факт щодо визначення місця осідку Патріархії в наведених проектах різних сторін. Нунцієм Болоньєтті називалися Львів та Вільно. Натомість Поссевіно писав про Київ або Луцьк. Ян Замойський також пропонував Київ. **Острог** *опосередковано* звучав лише в пропозиції Діонісія Раллі (він говорив про володіння князя Острозького, а не про конкретне місто). Однак його не підтримав жоден із впливових прибічників осадження Патріарха на Русі. Нунцій, легат та канцлер – всі представники католицької сторони – не могли не розуміти, що в Острожчині Патріарх потрапить до «рук» православних, зокрема, кн. Василя-Костянтина Острозького, тож проблема унії буде замкнута не стільки на Патріарху, скільки на клані цього магната. Передати Острозькому вагомий чинник впливу на православну шляхту та підданих в особі Константинопольського Патріарха ніхто з учасників проекту не мав жодного наміру. Навпаки, планувалося, що

¹ Tanczuk D. Quaestio Patriarchatus Kioviensis tempore conaminum Unionis Ruthenorum (1582–1632) // *Analecta OSBM*. – Roma, 1949. – Т. 1. – Р. 133–134.

«Острозький Патріархат»

Патріарх має прийняти зверхність Папи, але цей факт до часу мав би приховуватися від православних, в тому числі, ймовірно, і від Острозького. Все це відбивали плани «католицького табору», різних його груп і течій.

Яку ж участь у проєкті переміщення Ієремії на Русь відіграв сам Василь-Костянтин Острозький? Насамперед слід констатувати, що Острозький мав пістет перед Ієремією і так само розвивав перед Болоньєтті плани його можливого звільнення. Болоньєтті та Поссевіно писали до Риму, що Острозький стурбований арештом Ієремії, тільки про це й говорить. Власне, князь нібито поінформував обох кореспондентів, що причиною заслання Патріарха стали його симпатії до Риму й уявної ідеї унії¹. Втім, невідомо, чи розмови Острозького з Поссевіно та Болоньєтті відбувалися саме в цьому сенсі, і чи не була наведена інформація в устах Острозького простою спонукою Риму до вжиття заходів задля звільнення Ієремії.

Не менш цікавим є й визначення можливого місця осідку Ієремії на Русі, котре пропонував Острозький папським довіреним особам. 16 червня та 6 серпня 1584 р. Болоньєтті, говорячи про можливість переміщення Патріарха до Вільно або Львова, вказував на можливість підтримки цієї акції кн. К. Острозьким та кн. Ю. Слуцьким². Залишається неясним, чи сам нунцій пропонував ці міста та здобув схвалення обох князів, чи хтось із них назвав обидва варіанти. Принаймні, Василь-Костянтин навіть у розмовах з нунцієм та легатом не висловлював думки про Патріарший осідок в Острозі. Ані він, ані Юрій Слуцький навіть не висували Київ чи Новоградок – традиційні центри Київської митрополії. Така позиція Острозького вказує на реальну відсутність проєкту творення Руського Патріархату, оскільки його осідок мав би бути в Києві, як найдревнішому сакральному центрі Русі. Тож чи було це якоюсь «політичною грою», чи пов'язано з тогочасною внутріцерковною ситуацією? Чи був Василь-Костянтин Острозький ініціатором самої ідеї перенесення Патріархату на Русь, чи лише підтримував вигідну для православних Речі Посполитої ідею курії?

Отець Борис Гудзяк вважає, що початки задуму про перенесення центру Вселенської Патріархії на Русь явно «треба шукати в Острозі». Дослідник опирається на наведений вище факт, що ще влітку 1583 р. цю ідею розвивав перед нунцієм Діонісій Раллі-Палеолог, «цілком можливо, з напущення Острозького», але Діонісій, вочевидь, вже цілком самостійно, використовував «унійну карту» щодо цього проєкту³.

¹ Monumenta Poloniae Vaticana. – Т. 7. – Kraków, 1948. – Р. 405, 434–435.

² Россия и Италия. – СПб., 1908. – Т. 2. – Вип. 1. – С. 149.

³ Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Львів, 2000. – С. 171–172.

Вище ми вже показали, що цей задум не був ідеєю самого лише Раллі: він виник водночас у Римі та Речі Посполитій, розвивався тут папськими представниками, які мали Діонісія Раллі за «свого агента» при князеві Острозькому. Раллі ж обстоював зовсім іншу ідею: не переміщення Ієремії як чинного Патріарха, а перенесення самої Патріархії на Русь, точніше, у володіння Острозького, де він сам (тобто, Діонісій) міг би стати Патріархом. Тобто, загалом ішлося лише про легалізацію патріаршого статусу Київської митрополії через конкретного «носія» патріаршого титулу, по приїзді якого на Русь він буде переданий місцевому церковному діячу проунійного спрямування. Цей амбітний план для папських представників видався більш реальним, ніж ідея схилити до унії самого Ієремію. Болоньєтті швидко зрозумів, що Діонісій має свої види на Патріархію, однак вважав, що цей план виведення Руської Церкви та її владик з підпорядкування підтурецькому Константинополю є вельми важливим: незалежнення дасть можливість пришвидшити унію Руської Церкви з Римом. І, навпаки, буде добре, коли Раллі стане Патріархом, оскільки він прихильний до Риму¹. Наскільки Острозький міг поділяти думки Діонісія? З реляцій нунція та легата видно, що князя насамперед обходила реальна доля Ієремії та проблема його визволення із заслання й ув'язнення. Тож питання про Діонісія як можливого Патріарха для князя навряд чи існувало. Більш вірогідним, на наш погляд, є думка про власну ініціативу Діонісія щодо цього. Чи намагався він переконати в потребі такої акції (проголошення Руської Патріархії та власної інтронізації) Острозького – невідомо. Однак оскільки сам князь ні перед ким із зацікавлених осіб цю ідею ні разу не озвучив, власна ініціатива Раллі стає все більш очевидною.

Тут слід сказати кілька слів про цього церковного діяча, котрий «служив двом господарям» – Риму й Константинополю, а також намагався при-служитися як Костянтину Острозькому, так і обом згаданим папським посланцям. Діонісій Раллі був родичем найбагатшого грецького купця Михайла Кантакузіна, але при цьому видавав себе нащадком візантійських імператорів династії Палеологів. Вже в 1583 р. він величався Кізікійським архієпископом, а через п'ять років – Тирновським архієпископом. Того ж року молодший син Василя-Костянтина Острозького Костянтин під впливом таємної пропаганди Діонісія здійснив конверсію на католицизм. Зв'язки Діонісія з єзуїтами відштовхнули від нього князя. Однак сам Діонісій пояснював це впливом на Острозького-старшого іншого грека – Еммануїла Мосхопула, котрий також видавав себе за родича візантійських імператорів, але мав антиримську настанову, тож він нібито й зруйнував підготовлений

¹ Monumenta Poloniae Vaticana. – Т. 6. – Р. 424, 524. – Т. 7. – Р. 204–206, 307–309, 315, 318, 385–386, 392, 400, 405.

«Острозький Патріархат»

Діонісієм перехід на католицизм самого Василя-Костянтина та спричинився до напруження стосунків із князем. Діонісій повідомляв нунцію Болоньєтті, ніби Мосхопул підробив патріаршого листа з відлученням Раллі від Церкви. Тоді ж Раллі просив Болоньєтті випросити у Папи підтвердження, що він не схизматик, а коли Папа через нунція передав своє благословення, Діонісій все ж зажадав особисто отримати відповідний документ від Папи. Водночас, за завданням нунція, Діонісій умовляв італійського грека, Полійського архієпископа з Калабрії (м. Поло) Тимофія, котрий їхав до Москви за подаянням, зустрічався з Острозьким у Тарнові й критикував Папу (Понтифік не визнавав його архієпископський титул), щоб він все ж не поривав із Римом. А в 1591 р. вже сам Діонісій як Тирновський архієпископ возив до Москви грамоту від архієрейського синоду в Константинополі на підтвердження законності заснування Московського Патріархату¹. Як бачимо, Діонісій Раллі – особа доволі контроверсійна й авантюрна. Острозький піддався його впливу на початку, вражений знаннями Діонісія, його вмінням полемізувати та красномовством. Цей захват минувся, коли князь пізнав Діонісія не за словами, а за ділами, й особливо щодо таємної конверсії молодшого сина.

Тож саме Діонісію належала ідея перенесення осідку Вселенського Патріарха до Острога, і він гіпотетично міг нав'язувати цю думку князю. При цьому спритний монах зовсім не мав наміру утвердити на Русі Ієремію як главу Церкви – він сам мріяв про патріарший сан. Отже, якщо ідея про перенесення осідку Патріарха й «зародилася» в Острозі, то у зовсім іншому ключі, ніж то планувала Папська курія та її представники в Речі Посполитій. При цьому немає жодних доказів, що до її можливого зародження, а тим більше протегування, мав відношення Василь-Костянтин Острозький.

Реально з'ясувати, хто перший висунув ідею про Патріархію на річпосполитській Русі, нині важко: всі її носії повідомляють про це на рівні 1583 р., при цьому кожен подає дану думку від свого імені (особливо ж у донесеннях в Рим). І лише Діонісій говорив про Острожчину (знову наголосимо – не конкретно Острог), як можливу територію, де може бути розміщена Патріархія (осідок міг розміститися в котромусь із монастирів).

Гарвардський професор Сергій Плохій інакше оцінює ідею Острозького Патріархату: як своєрідний «повтор» ідеї Жана Кальвіна перетворити Женеву у протестантський Рим, а Острозький нібито «намагався перетворити Острог

¹ Детальніше див: звіти нунція Болоньєтті про листування та бесіди із Діонісієм Раллі – Monumenta Poloniae Vaticana. – Т. 6. – Kraków, 1915. – Р. 202, 362–366, 381–382, 385, 390, 402, 410, 479, 490, 610, 642–663; Новиков Й. Дионисий Рали и неговата дипломатическа дейност // Годинник на Софийския университет «Климент Охридски». Исторически факультет. – 1982. – Т. 75. – София, 1986. – С. 48–87.

на православну Женеvu». Дослідник не сумнівається, що сам князь реально мав намір перенести патріарший осідок із Константинополя до Острога та «створити там потужний релігійний і культурний центр». І все це – задля «перетворення реформованого православ'я на політичний еквівалент кальвінізму, що так приваблював польських і литовських магнатів»¹. Зреферовані твердження вченого надто сміливі й умоглядні. Навряд чи Острозький думав про Кальвіна та його «новий Рим». Більше того, як вже зазначалося, ідею Патріархату в Острозі теоретично розвивав лише Діонісій. Сам К. Острозький ніде й нікому про неї не говорив і не писав. Символізм його нездійсненої «дії» не просто перебільшений, але виглядає доволі штучним, та й особливого пієтету до кальвінізму Острозький не виявляв: при його дворі серед протестантів-інтелектуалів переважали антитринітарії, а союз князя з магнатами-кальвіністами (кланом Радзивілів) був йому необхідний з політичною метою та задля спільного відстоювання свободи віровизнання. Ідеї Кальвіна зовсім не полонили розум князя: він ніде й ніколи його не згадував, невідомо, чи взагалі читав його тексти. Для Острозького кальвінізм уособлювали Радзивілли і їх резиденції, але зовсім не Женева. Та й сама ідея «нового Риму» в Острозі через посередництво Патріархату мала б діяти в кардинально іншому ключі – «нового» Константинополя (це тим більш цікаво, що прибране Василем Острозьким услід за батьком ім'я Костянтин було патрональним засновнику Константинополя, князь також заснував у своїх володіннях місто Костянтинів). Тож запропонована дослідником цікава ідея не діє в жодному з можливих смислів і зовсім не підтверджується документально.

Не слід відкидати також цілком протилежної ідеї щодо долі Патріарха з боку православних руських вельмож (Острозького та Слуцького): вони мали на меті просте повернення Ієремії на Патріарший престол у Царграді, а не вивезення його на Русь². Для православних діячів, тим більше такого калібру, як Острозький, мало бути зрозумілим, що переміщення Ієремії на Русь нічого не дасть для Церкви. В Константинополі буде обраний новий Патріарх і Вселенська Патріархія все рівно залишиться в колишньому Царгороді. Ієремія ж буде оголошений нечинним Патріархом, а відтак Київська митрополія так і залишиться в підпорядкуванні Константинополя, щоб зберегти статус канонічності. Жодного іншого шляху не буде: Київська митрополія не може самопроголосити свою незалежність, не пристане до новозаснованого Московського Патріархату і загалом не вдасться до розколу. Тож в разі переміщення Ієремії для православної сторони цінність мав представляти він

¹ Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005. – С. 104.

² Monumenta Ucrainae Historica. – Т. IX–X. – Romae, 1971. – Р. 142.

«Острозький Патріархат»

сам, його богословські пізнання, духовний досвід та авторитет, який певним чином знадобився б для Київської митрополії. Проте набагато важливішим було залишення такого глави Церкви на чинній Константинопольській кафедрі: звідти Патріарх як глава Церкви міг зробити для Київської митрополії й православних більше, ніж особисто Ієремія на Русі. Тож, підтримуючи плани Риму щодо визволення Ієремії та допровадження його на річпосполитську Русь, Острозький не вжив жодних власних конкретних заходів щодо цього.

Поки ж названі католицькі та православні діячі кожен по-своєму розглядали плани щодо Патріарха, турки у квітні 1587 р. самі повернули Ієремію із заслання на патріаршество і навіть дозволили йому поїздки в Московське царство задля збирання милостині. Ця подорож відбулася в 1588–1589 рр. Саме тоді, під час перебування Ієремії в Речі Посполитій, знову була піднята ідея його залишення тут і створення нового центру Вселенського Патріархату. Тепер вона мала реальні можливості для здійснення. Однак, кому саме був потрібен такий варіант, і чому він не був здійснений?

Цей *другий етап* розвитку ідеї перенесення Вселенського Патріархату на Русь докорінно відрізняється від першого. У 1583–1584 рр. йшлося не стільки про Ієремію, скільки про «застосування» його сану у різних церковно-політичних (зокрема, унійному) проектах в Речі Посполитій. А в 1588–1589 рр. мова йшла власне про Ієремію та його залишення на Русі в якості чинного Патріарха, без обов'язку заключення унії. Що змінилося, і хто за всім цим стояв?

Про залишення в Речі Посполитій говоритиме з Ієремією виключно канцлер Ян Замойський. Острозький і цього разу до даного плану дієво причетним не був, хоча саме для нього (за умови плекання відповідного проекту) ситуація була доволі вдалою, оскільки Патріарх особисто, й притому без особливих зусиль князя та інших руських діячів, прибув у руські землі. Вочевидь, Острозький і надалі добре розумів, що переміщення Ієремії не розв'яже проблеми Патріархату, оскільки греки в Порті відразу оберуть нового предстоятеля Церкви, та й султанат спонукатиме їх до цього, тому Ієремія фактично буде позбавлений влади. Острозькому ж, навпаки, потрібен був авторитетний у православних колах всієї Ойкумени діючий лідер, як канонічна опора й дорадник щодо політики Церкви та в самому церковному середовищі. А отже Острозький априорі не мав би пропонувати Ієремії залишитися в Острозі чи будь-де в Речі Посполитій. Це тим більше було зайвим після освячення Ієремією акту проголошення Московського Патріархату і безпосередньої участі грецького ієрарха у церковному «чині поставлення» Іова на Патріархію.

Насторожує й сам стиль діяльності Ієремії в межах Київської митрополії, зовсім не пов'язаний, навіть на формальному рівні, з визначним протектором православ'я Василем-Костянтином, більше того, цілковита мовчанка джерел

про реальний зв'язок Патріарха з князем Острозьким під час подорожі. Особливо цікавим видається останній факт: Ієремія не контактував з князем, не відвідував його резиденцій, не звертався до Острозького листовно.

Як відомо, Патріарх під час перебування в Київській митрополії здійснив чимало акцій, які, на думку багатьох істориків, ще більше заплутали релігійне життя (зведення з кафедри Київського митрополита Онисифора Дівочки, надання ставропігії церковним братствам та монастирям, втручання в суперечку Львівського братства з єпископом Гедеоном Балабаном, найменування своїм екзархом єпископа Луцького і Острозького Кирила Терлецького при незрозумілому становищі нового митрополита Михайла Рогози, заборона традиційних обрядів, зокрема, святкування Пасхи з крашанками і хлібами тощо). Утім, сучасні дослідники схильні виправдовувати Патріарха: він під впливом нової інформації переглядав свої рішення, і це робить Ієремії честь; головним чином він підтримав братства, а протилежні грамоти були сфальшовані Балабаном (в тому числі щодо вимоги від Рогози грошей за висвяту), Патріарх не міг залишити без підтримки братства, котрі вимагали ліквідації неблагочинія й зловживань у Церкві та виступали за розвиток просвіти народу й освіти духовенства, його ж осуд антиканонічних обрядів цілком виправданий з церковно-богословської позиції. Відтак, як стверджує Б.М. Флоря, «большинство критических замечаний по его адресу следует признать необоснованными»¹. Тож всі вчинки Ієремії не дискредитували, а мали сприяти зростанню авторитета Патріарха в очах вірних Русі, а висока освіченість Ієремії піднесла його особистий престиж як Учителя Церкви. Отець Борис Гудзяк також вважає, що Ієремія, завваживши низку порушень церковного життя, насамперед намагався навести «канонічний порядок». В першу чергу це стосувалося безблагодатності духівників-двоєженців, яких слід було не лише відлучити від богослужінь, але й позбавити сану (традиційно вважається, що й митрополит Онисифор був детронізований на соборі у Вільно за цей гріх²). Ієремія інтронізував нового митрополита, якого представила королю руська шляхта та духовні, – архімандрита мінського Вознесенського монастиря Михайла Рогозу. Б. Гудзяк

¹ Флоря Б.Н. Восточные патриархи и западнорусская церковь // Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в. – Ч. 1. – М., 1996. – С. 119–123.

² Це звинувачення пізніших полемістів та львівських братчиків на адресу митрополита спростував ще М.С. Грушевський: Його. До біографії митрополита Онисифора Дівочки // ЗНТШ. – 1906. – Т. 74. – С. 5–9. Див. сучасне дослідження: Тимошенко Л.В. «Жаль нам души и сомнения вашей милости» (Київський митрополит Онисифор Дівочка перед викликами часу) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. X. – Дрогобич, 2006. – С. 149–164.

«Острозький Патріархат»

вважає, що Патріарх мав спочатку апробувати цю нову кандидатуру, а не просто поставити його на митрополію, втім, ця важлива подія (тобто, обрання, а точніше, визначення кандидатури нового митрополита) відбулася фактично без участі руських єпископів, а з подання шляхти та королівського затвердження. Цей крок, як і загалом заборона другого шлюбу для білого священства й встановлення целібату для єпископів, не були призвичаєнням в Речі Посполитій: тут і католицьких прелатів поставляли королі із одружених чи вдівців, в католицькій практиці двічі одружений не втрачав права на священство (а в православній – обов'язково втрачав), та й руський єпископат до цього звик. Окрім того, Патріарх листом на ім'я митрополита Михайла Рогози заборонив приймати й дозволяти богослужіння, виконувати якісь розпорядження тощо різних духовних осіб із грецького Сходу без законних повноважень.

У Бересті (підкреслимо, не у володіннях Острозького) Ієремія провів синод руських єпископів (відповідно, саме у Бересті затим будуть регулярно проводитися Собори чи Синоди єпископів митрополії) та відбув архієрейське богослужіння на Преображення (6/16 серпня), під час якого призначив своїм екзархом Кирила Терлецького – єпархіального архієрея у володіннях Острозького. Що ж до суперечливих патріарших грамот відносно Львівського братства і єпископа Гедеона Балабана, то ті з них, які демонстрував Балабан на свою користь, як з'ясувалося, були підробками. Задля поставлення крапок над «і» Патріарх мав намір знову відвідати Львів, але побоювся «пошесті» (поширення епідемії). По дорозі до кордону Ієремія визнав ставропігію Львівського Онуфріївського монастиря та написав листа із зверненням до всіх вірних (листопад 1589 р.) із осудом освячення великодніх пасок (наказано було сприймати їх як простий хліб «и не имети яко святого»), принесення печива до церкви після Різдва (як спрощене уявлення про материнство Богородиці, котре заперечувало непорочне народження Христа і становило велику ересь, заборонену 79-м правилом Шостого Вселенського Собору), святкування п'ятниці замість неділі. Патріарх писав, що цими пересудами можна навіки загубити душу, а всіх, хто їх буде дотримуватися й надалі, оголошував відлученими від Святої Церкви, проклятими й «по смерті нерозрішеними». Окрім того, Патріарх зобов'язав руський єпископат підбирати в якості сповідників лише гідних цього духовних осіб; якщо ж священики не отримали від єпископа повноваження на сповідництво, то й не мали б сповідати під страхом позбавлення сану, а єпископ міг піддатися анафемі за призначення сповідника не по духовним чеснотам, а за дарунки. Ієремія нагадував, що вірні мають три дні перед сповіддю поститися й ходити на богослужіння. Глава

Церкви нагадував священству, що на вірних має накладатися каяття та покута лише за правилами Апостолів та Святих Отців¹.

Тут варто задатися питанням: невже сам Ієремія зауважував усі ці проблеми Руської Церкви? Далєбі ні. Наприклад, Патріарх не бачив, як святкують Великдень чи Різдво в Київській митрополії, але свої вироки про неканонічні обряди виніс. Те саме стосується найболючішої проблеми – двоєженців. Власне, всі питання, з приводу яких віддав письмові розпорядження Патріарх, йому «повідомляли» самі русини – як духовні, так і світські. Це стверджував і сам Ієремія: «увериси от многих», «довадавшись через многии свидетельства духовных и свецких людей, православных христиан веры нашея». Тож звинувачувати Патріарха в тому, що він за власною ініціативою вчинив хаос у Руській Церкві, проводив «церковну реформу... імпульсивно, безсистемно, порушуючи традиційний церковний уклад»², так вже однозначно не доводиться. Все це «порушення» традиційного укладу фактично було виявом повернення «канонічного укладу»: Патріарх Константинопольський і не міг інакше реагувати на питання, які перед ним ставили – лише вказувати на неправильність практик відносно прийнятого в Церкві-матері. На Берестейському Соборі 1591 р. митрополит Михайло Рогоза та всі єпископи ствердили ці рішення Патріарха як обов'язкові³.

Що ж до екзарха, то тут наяв виступає проблема довіри Ієремії до руських ієрархів. Чи можна було їм довіряти, якщо єпископи могли обманювати самого Патріарха, підносити йому на підпис неправдиві акти, навіть фальшувати патріаршії грамоти? Ієремія не призначив екзархом митрополита Михайла Рогозу – він його не знав, Рогоза був «висуванцем» білоруської шляхти (Ф. Скумина-Тишкевича?), поставленим на митрополію з архимандритів, а значить не мав ані досвіду управління значною територією, ані авторитету серед єпископів. Кандидатура активного й ініціативного Кирила Терлецького, який до того ж був висуванцем і єпархіальним архієреєм у володіннях наймогутнішого православного магната К. Острозького, як на той час, видалася Ієремії найбільш вдалою. При цьому варто зазначити, що свою ініціативність та вболівання за Церкву й чистоту віри продемонстрував перед Ієремією сам Кирило, а не його патрон. Цілком вірогідно, що зазначені вище проблеми церковного життя в Київській митрополії саме Терлецький повідомив Патріарху й цим спонукав його до відповідних розпоряджень. Тут слід згадати, що свого часу Терлецький так само спонукав свого патрона

¹ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі – АЗР). – Т. 4. – СПб., 1851. – № 22. – С. 29–30; Гудзяк Б. Криза і реформа. – С. 255–270.

² Гудзяк Б. Криза і реформа. – С. 266.

³ АЗР. – Т. 4. – СПб., 1851. – № 22. – С. 30–31.

«Острозький Патріархат»

Василя-Костянтина навести лад серед турівського священства, над яким Кирило на той час тільки-но став єпископом. Маємо на увазі знаменитий лист К. Острозького від 18 червня 1576 р. до турівського священства щодо моралі та ієрейського обов'язку, викликаний доповідями новопоставленого Турово-Пінського єпископа Кирила Терлецького: «...вы не заховываючися водлуг пристойности стану своего священнического у великих нерадостях мешкаете, то есть ходечи по корчмам питья збытечного уживаете, а к тому бою шарпаня и иного ушетеченств чинити допускаете, а надто не только на разных беседах, але и в церкви в дому Божиим один на другого словами неучтивыми и руками некоторые из Вас смеют торгаться»¹. Це дуже сильне послання про мораль, котре, вочевидь, було продиктоване самим князем, а відтак вказує на його особисті релігійно-моральні принципи й водночас значний вплив на Острозького Кирила Терлецького, котрий підняв ці проблеми перед князем особисто. Острозький суворо зазначав, що передає турівське священство під жорстку руку єпископа Кирила, котрий має всі неподобства припинити «нерадности пострегати... и от всяких своволностей ваших вса мощно повестегал», єпископ має «грозно карати казат, ак винами духовными, яко и свецкими». Князь застерігав: ні в чому у справі владики «уступатися не хочемо», але все духовенство має виказувати йому послух і «спротивеня» ані єпископу, ані його наміснику «делати не смели»².

Відомо, що Терлецький походив з бідної родини, належної освіти не отримав. Як він став священником і навіть Турово-Пінським єпископом, достеменно не з'ясовано. Традиційна православна історіографія вважає, що нагромаджений завдяки оборудкам із церковною землею та майном Турово-Пінської єпархії капітал Терлецький використав для купівлі Луцько-Острозької кафедри. Цей факт не є доведеним і виринає лише з полемічної літератури. Він тим більше дивовижний, що «купувалася» кафедра у володіннях кн. К. Острозького з кафедральним храмом-усипальницею роду Острозьких. Здається, що князь не міг байдуже поставитися до визначення особи нового Владики, тим більше, що Терлецький переходив з кафедри, яка також частково знаходилася у княжому домені (Турів). На наш погляд, більш вірогідним було б говорити про протегування саме Острозьким Терлецького на обидві кафедри в межах володіння Дому.

В сучасній історіографії переважає думка, що в 1585 р. Острозький дійсно виступив головним протектором у питанні призначення Кирила Терлецького

¹ СПб. ИРИ. Архив. Кол.52, карт.14, ед.3/1, л.1; Дмитриев М.В. Православие и реформация: реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI в. – М., 1990. – С. 111

² СПб. ИРИ. Архив. К.52, оп.2, карт.14, спр.3/1, арк.1–2 (оригінал з печаткою та підписом).

на Луцько-Острозьку єпископію по смерті Іони Красенського. 25 березня 1585 р. князь звернувся до луцьких священників з проханням зберегти резиденцію Владики, щоб нічого не пропало¹. Уведення в володіння єпархією Терлецького було здійснене 9 вересня 1585 р., починаючи із соборної церкви Іоанна Богослова в Луцькому замку та владичого палацу поряд з церквою. А впродовж 5–25 листопада 1585 р. Кирило Терлецький офіційно був уведений у земельні володіння єпископії. З дозволу кн. К. Острозького йому була передана (5 листопада) також острозька замкова Богоявленська церква та всі приострозькі маєтки кафедри (Будораж, Бушче, Півче, Мізоч Старий і Новий, Точивеки, Жабче). 24 листопада Терлецький отримав також церкву Василя у Володимирі. Новий єпископ нарікав, що усі володіння застав «зубожоные, двory покажоные, погнилые, люде разогнанные, знищонные, и праве оно владыцтво спустошонное»². Острозький не втручався у справи (зокрема, й маєткові) Терлецького стосовно його суперечки з луцьким старостою Семашком, оскільки це не належало до його компетенції. Натомість у межах власних володінь та урядових прерогатив Василь-Костянтин попервах усіляко підтримував владні функції та авторитет Владики. Наприклад, 16 червня 1590 р. Острозький розіслав лист (розпорядчий акт, що не має жодного відношення до листа-епістолиї) урядникам своїх володінь стосовно заборони порушення ними права духовного суду єпископа. Князь писав досить емоційно, що духовенство перед єпископом «жалосне ускаржаючися, иж деи некоторые з вас сами, и слуги, и наместники ваши прикрости им, станом духовным, выражают, бьют, грабят, в везенья сажают и, будучи иных религий, на деспект законуви святому нашему, поборы им злецаете выбирать, умыслне, им на възгарду, приправуючи о присяги, и от повинности их и от фалы Божое отрываєте и перед собою их ку праву становите, кажете судити, рядити, што вам не належи». Більше того, урядники своєю владою приймали «бродячих попів», навіть позбавлених священства, надавали їм приходи, тобто «вы сами оповедаетесь бытии владыками им». Острозький суворо наказував, щоб від цього часу ніхто з урядників «в чин иерейский нечим ся не вступовали, не судили и ими не рядили, и жадного дела до них не мели ... Протопопы, презвитери все, архимандрытове и игуменове, дияконы, калугеры, слуги церковные все, проскурницы, слепые, хромые, недугучие и все убозство, во всяких справах и в роспустах венчалных, до тых всех абысте ниякого дела не мели, их не судили, не рядили, и ни чим ся не вступовали, бо то все суть sprawy, єпископом належачие, а не вам светским»³. Всі ці слова вказують на

¹ НБУВ ІР. – Ф. КДА, Леб. 656. – Арк. 26–26 зв., 27, 29, 54.

² Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 1. – № 43, 45. – С. 195–196, 199–204.

³ Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 1. – № 64. – С. 268–269.

«Острозький Патріархат»

дві обставини: насамперед, на канонічний напрям думки князя, котрий заперечував потворні форми тогочасного «ктиторства» з правом подавання й перебирання світськими особами на себе всіх функцій власне духовного суду, особливо щодо шлюбів та розлучень. Але за цим крилася друга обставина: значний вплив на Острозького єпископа Кирила, котрий фактично нав'язував своє бачення ситуації, і князь не вдався в розслідування реальності наведених фактів, а просто ставав на бік єпископа.

Все сказане засвідчує не просто значний вплив на Острозького з другої половини 70-х рр. XVI ст. Кирила Терлецького, але й цілковиту самостійність Терлецького в діях, оцінці ситуації, судженнях. Зокрема, він, вочевидь, вважав цілком самодостатньою свою думку щодо релігійних практик та порушення канонічних норм. Отже, його «предстояння» Ієремії, внесення саме Кирилом «до вух» Патріарха інформації щодо канонічних порушень у практиці церковного життя Київської митрополії виглядають доволі реальними. А це, в свою чергу, пояснює, чому саме Кирила Терлецького Ієремія призначив своїм екзархом.

У даній ситуації Терлецький частково перебирав на себе релігійне «вождівство», котре на той час Острозький вже вважав своєю прерогативою (див. далі). Певне протистояння двох лідерів на «церковному полі» відчувається дедалі більше. Це протистояння могло бути однією зі спонук Кирила розпочати таємні від князя переговори щодо унії. Все це тим більш цікаво, що Терлецький був єпископом Луцько-Острозьким, тобто в його юрисдикції знаходилася більша частина Острожчини з княжою резиденцією.

Утім, нас більше цікавлять стосунки Терлецького з Острозьким на час візиту на Русь Патріарха Ієремії, оскільки це передбачало чи заперечувало б відносини саме через Кирила між Василем-Костянтиним та Ієремією. Як це не дивно, джерела мовчать про спілкування Терлецького з Острозьким наприкінці 80-х рр. XVI ст. Допустити, що Острозький ніяк не спілкувався з єпархіальним архієреєм, і що той не відвідував друге місто своєї кафедри (Острог), – неможливо. Утім, нічого про доунійний період їх персональних стосунків практично невідомо. Лише з трьох заповітів самого Кирила Терлецького (19 вересня 1595 р., 5 серпня 1598 р. та 2 квітня 1607 р.)¹ знаємо, що він за час свого урядування на кафедрі реставрував луцьку замкову церкву Іонна Богослова, поставив у кафедральному місті нову церкву і вежу, відбудував храми й монастирі в Дутищах, Жабчому і Колодязі; відремонтував і відбудував

¹ Археографический сборник документов ... Виленской археографической комиссии. – Вильно, 1867. – Т. 1. – № 64, 70, 76. – С. 196–200, 217–219, 230–236. Аналіз текстів заповітів див.: Тимошенко Л. Заповіти, смерть і поховання єпископа Кирила Терлецького // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. XI–XII. – Дрогобич, 2008. – С. 467–483.

єпископську резиденцію в Луцькому замку; на власний кошт спорудив храми у родових Перковичах (маєток брата Яроша), Річиці та ін. А от щодо острозьких володінь, то Кирило констатував лише ремонт єпископської резиденції в Острозі, однак чи здійснювалося це за допомогою К. Острозького – невідомо.

Натомість зібрано чимало матеріалу про неблагочестиву поведінку єпископа, котру прив'язують саме до другої половини XVI ст.: військові наїзди і грабунок, розправи та навіть убивства і зґвалтування, тобто ця поведінка була б властива шляхтичу, однак не Владиці. В судових процесах Терлецький через своїх адвокатів спростовував звинувачення. Цікаво, що єпископ був звинувачений перед самим Патріархом Ієремією, однак не лише зумів перед ним виправдатися, але й отримав титул патріаршого екзарха¹. З іншого боку, ймовірно, брак джерел не дозволяє побачити протилежні сторони діяльності Терлецького. Зокрема, є побіжні свідчення про його зацікавленість святоотецькими творами і навіть обговорення з Гедеоном Балабаном богословських проблем². Проте нічого невідомо про подібне спілкування Терлецького з Острозьким. На жаль, вони на той час не листувалися: в цьому не було потреби, оскільки вони могли часто бачитися, відтак це позбавляє історика можливого найпоказовішого джерела. Утім, не можна виключати й того факту, що, на відміну від Потія, Терлецький не мав освіти й не був цікавим для князя в інтелектуально-духовному сенсі. Але своєю духовною настановою на викорінення неканонічних практик Кирило привернув до себе Патріарха Ієремію й отримав його повну довіру. Одне те, що Острозький не заманіфестував свого поважливого ставлення до патріаршого екзарха, вказує на його прохолодне відношення до такого призначення Терлецького. Як показують подальші події, князь сам був не проти отримання подібних прерогатив церковного управління, хоча світським особам вони не надавалися якраз з канонічних міркувань (візантійська практика імператорської влади й над Церквою в даному разі перенесена бути не могла). Тож ми схиляємося до висновку про те, що призначення Ієремією Кирила Терлецького своїм екзархом відбулося без участі кн. К. Острозького й не було для нього очікуваною чи навіть бажаною акцією. Тим не менше, такий крок Патріарха передбачав призначення «своїх очей» у Київській митрополії, котрі будуть слідкувати за канонічністю практик кліру й доповідатимуть безпосередньо Патріарху.

¹ Левицкий О. Кирилл Терлецкий епископ Луцкий и Острожский // Памятники русской старины в западных губерниях. – СПб., 1885. – Т. 8. – С. 308–341; Его же. Южнорусские архиереи в XVI–XVII вв. // Киевская старина. – 1882. – № 1. – С. 57–100.

² Малевич А. Древняя Жидичинская архимандрия на Волыни // Волынские епархиальные ведомости. – 1899. – № 30. – С. 824.

«Острозький Патріархат»

Відповідно роль К.Острозького щодо «вождівства» в Церкві відсувалася, применшувалася. Тепер він мав би радитися зі своїм же ставлеником-єпископом у церковних справах, навіть власній практиці церковного життя. Тож відсутність прояву стосунків князя з Кирилом може бути не випадковою, а його прохолодне ставлення до подорожуючого по річпосполитській Русі Патріарха обумовлене ще й цією акцією (призначення екзарха-наглядача).

Дії Ієремії стосовно церковних братств, патронатство над якими Острозький також проявляв та вважав однією зі своїх прерогатив, теж не могли не заторкнутися князя. Втім, відносно церковних братств (Львівського та Рогатинського) волевияв Патріарха також не можна вважати імпульсивним: саме братства (Львівське й Віленське) вже продемонстрували результативність дії згромаджень світських вірних щодо поліпшення церковного життя в усіх відношеннях (від адміністративного, освітнього, душпастирського і благодійницького до духовно-містичного), чим не могли похвалитися тогочасні руські ієрархи Церкви. Звісно, підтримка братств на противагу єпископату заклала «конфлікт інтересів», але саме братства (не єпископи) на той час могли й таки здійснили певний «прорив» у піднесенні становища та моральних ознак Православної Церкви. Окрім того, у такій специфічній державі, як Річ Посполита, обстоювати інтереси православ'я та свободи віровизнання загалом могли лише світські діячі через сеймики й сейм. Однак на державному рівні цю функцію виконували винятково лише великі урядовці, члени сенату й делегати на сейм. Тож саме ці особи, а не братчики-міщани мали важелі для реального обстоювання прав і свобод Церкви перед світською владою держави. Першим серед них був кн. В.-К. Острозький, і неухва до нього, його статусу й вагомої ролі з боку Патріарха, який натомість маніфестував свою увагу до братчиків-міщан, не могла зблизити з ним князя. Проте, з позиції Ієремії, саме «церковне тіло», яке складалося з усіх вірних у їх сукупності, й представляли церковні братства, а не окремі особи і члени цих братств. Позиція ієрарха була цілком канонічна й опиралася на вчення Церкви про її людську сутність. Проте Острозький розумів ситуацію інакше, виходячи з особливостей церковного життя в Речі Посполитій. Тож дії Ієремії й у сфері братського руху, вчинені без консультацій з чільними світськими діячами, і в першу чергу з самим князем, також не могли його задовольнити.

Тим не менше, всі ці дії Ієремії мали б «підстьобнути» не лише світських вірних (у своїй масі), але й єпископів: тепер стало зрозуміло, що тверда рука Патріарха може карати навіть митрополита, що Владика несуть відповідальність не лише за матеріальний стан кафедр та мають піклуватися не лише про особисті статки, але повинні активно займатися власне пастирською, духовною діяльністю. Тож навряд чи можна погодитися з твердженням, ніби візит Ієремії супроводжувався інтригами та тільки погіршив смуту в Київській митрополії, «управление церковью было дезорганизовано, а ни одна из стоявших перед

нею проблем пока не решена»¹. Так, Патріарх виходив зі свого «грецького» розуміння повноти Церкви та її волевияву, що не співпадало з реаліями річесполитського життя, і саме в цьому сенсі його канонічні дії могли вступати в «конфлікт» з самою практикою функціонування Православної Церкви (в усіх її проявах) в Речі Посполитій доби Жигимонта III Вази.

До речі, Ієремія немов би продовжив подібні починання Антіохійського Патріарха Іоакима, котрий подорожував по Русі в 1586 р. 15/25 січня Іоаким звернувся до всього священства та вірних Київської митрополії із закликом допомогти оновленню Церкви жертвами на школу («щоб не був ваш рід християнський ніби безсловесним через неосвіченість») та друкарню. Антіохійський Патріарх засудив двоєженців-священиків та ієрархів, котрі їх висвячують і тримають на парафіях. Це був початок, який розвинув Ієремія². І все це свідчило про подібність задумів та канонічність дій обох Патріархів. Зазначимо все ж, що, на відміну від Ієремії, Іоаким, вочевидь, побував в Острозі, де мав відправу в Богоявленському соборі (свідчення тому – в листі Іпатія Потія до К.Острозького від 3 червня 1598 р.³).

Варто згадати й той факт, що в 1588 р. тоді ще світський діяч сенатор Адам Потій пропонував католицькому Луцькому єпископу Бернарду Мацейовському організувати диспут з Ієремією. Єпископ це схвалив: в разі провалу Патріарха він буде дискредитований, і православна еліта звернеться до Риму. Мацейовський намагався вступити в контакт з Патріархом і виїхав за ним в Білорусію, але не зміг наздогнати патріарший кортеж, що поспішав до Москви⁴. Невідомо, чи можна довіряти цій інформації (лист Мацейовського до нунція від 25 серпня 1588 р.) стосовно ролі Потія. Зазначимо лише, що в разі проведення диспуту «повний провал» Ієремії був просто неможливий, оскільки цей інтелектуал мав енциклопедичні знання і досвід полеміки, не менший за Скаргу. Результат міг бути прямо протилежним. Тож ця пропозиція майже відразу була відхилена нунцієм Аннібалом ді Капуа і легатом Іпполіто Альдобрандіні (майбутнім Папою Климентом VIII). З позиції Острозького, який полюбляв богословські диспути, ця ідея могла не викликати заперечень, особливо ж якщо вважати її ініціатором Адама Потія – на той час дуже близького до Василя-Костянтина. Проте і в цій справі Острозький ніяк не проявив себе, й навіть не вступав в обговорення означеної гаданої ідеї Потія.

¹ Дмитриев М.В. Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595–1596 гг. – М., 2003. – С. 104–113 (113).

² Див.: Гудзяк Б. Криза і Реформа. – С. 205–212.

³ Українські гуманісти епохи Відродження. – Ч. 2. – К., 1995. – С. 142.

⁴ Monumenta Ucrainae Historica. – Romae, 1964. – Т. 1. – Р. 68–69; Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia... – Т. 3. – Romae, 1864. – Р. 41–42.

«Острозький Патріархат»

Нарешті ми підійшли до найзагадковішого питання: чи зустрічався Василь-Костянтин з Ієремією? Джерела не залишили достеменною інформації щодо цього взагалі, втім відомо, що ні в Острозі, ні в Дубно Ієремія не був ані весною 1588 р., ані влітку-восени 1589 р. (на шляху до і з Москви). У числі його грамот, виданих у Київській митрополії та для її вірних, немає жодної, адресованої Острозькому, як не згадується князь (поіменно) у зверненнях Патріарха до пастви (в його публічних актах)¹. Більше того, Ієремія в доволі різкій формі відмінив третейську постанову Острозького щодо примирення Гедеона Балабана та Львівського братства: «Повелеваем, чтобы то *непристойное писание*, котрое дано славнейшим и вельможным князем Василием епископу Львовскому, *не имело никакой силы и крепости*, и было *вменено в ничто*»². Така різка реакція Патріарха й невиразна поведінка князя щодо прийняття глави Вселенської Церкви насторожує і навіть дивує, однак через брак свідчень утримаємося від припущень, яких може бути чимало³. Щоправда, ще І.І. Малышевський вказував, що на час подорожі Ієремії Острозький мав клопоти з татарами, у вересні 1589 р. у Луцьку проходив сеймик, князь збирав ополчення й напружено чекав нападів на свої володіння, мав численні затрати, тому не бажав жертвувати на царградські церкви тощо⁴. Звісно, все це лише гіпотетичні асоціації.

¹ С. Кардашевич навпаки, стверджував, що Ієремія «протягом 1589 р. часто в Острозі проживав» (Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historii Wołynia. – Warszawa–Kraków, 1913. – S. 37). Записки Арсенія Елассонського та Дорофея Монемвасійського, які зафіксували пересування Патріарха, не дозволяють погодитися з цим твердженням. Див.: Moroziuk R.P. The Role of Patriarch Jeremiah II Tranos in the Reformation of the Kievan Metropolia // The Patristic and Byzantine Review. – 1986. – V. 5 (2). – P. 104–127; Малышевский И.И. Патриарх Иеремия II и князь Константин Константинович Острожский // Труды КДА. – 1886. – № 1. – С. 68–82; Его же. Посетил ли патриарх Иеремия II Киев во время пребывания своего в России в 1588–1589 гг.? // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. – 1888. – № 2. – С. 261–263.

² Цит. за: Малышевский И.И. Патриарх Иеремия II и князь Константин Константинович Острожский // Труды КДА. – 1886. – № 1. – С. 78.

³ Митр. Іларіон (Огієнко) вважав за можливе просто ствердити: «Року 1589-го в Україні гостив Патріарх Царгородський Єремія, і він близько зійшовся з князем Костянтином, а це принесло користь Україні та Православній Церкві» – Іларіон, митр. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. Історична монографія. – Вінніпег, 1958. – С. 53.

⁴ Малышевский И.И. Патриарх Иеремия II и князь Константин Константинович Острожский // Труды КДА. – 1886. – № 1. – С. 79–80.

Через відсутність конкретної інформації доводиться звертатися до побічних свідчень. Зокрема, у післямові до Апостола, виданого Мамоничами у Вільно 1591 р., сказано, що Ієремія з Федором Скумином-Тишкевичем «и з иншими князьями и панами православными» мали нараду про друкування книг для церков. А сам Патріарх у своїй грамоті вказував, що «многие благоверные князья и паны» звернули його увагу на непорядки у церковному житті митрополії, зокрема, щодо священників-двоєженців¹. Однак ніде ні разу не був згаданий у цьому контексті кн. К. Острозький. Це вказує на відстороненість князя від акцій Патріарха.

Можемо припустити, що причиною цього та самого факту незустрічі Острозького з Ієремією було гостювання Патріарха в Замості, у тогочасного політичного противника Василя-Костянтина коронного канцлера Яна Замойського. Саме в Замостя були покликані єпископи для суду щодо двоєженців. Тут канцлер офіційно вів перемовини з Патріархом про можливість осадження його на Русі.

Загалом ітинерарій Ієремії добре прослідкований. У першій частині подорожі через Волощину та Молдавію Патріарх спочатку побував у Львові, затим на запрошення канцлера в Замості (саме цей візит дав підстави Замойському запропонувати папському легату кардиналу Іпполіто Альдобрандіні – майбутньому творцю унії Папі Клименту VIII – перенести Патріарший осідок у старовинний центр митрополії Київ, що забезпечить унію в майбутньому, оскільки Ієремія не є ворогом Папства²), потім до Бересті та Вільна, а звідти вже – до російського кордону³. На зворотному шляху Патріарх мав такий маршрут: Орша, Вільно, Берестя, Супрасль, Замостя (тут пробув два місяці, всі супутники Ієремії були зачаровані вишуканістю, розумом і привітністю Яна Замойського – випускника Падуанського університету, вельми зацікавленого грецькою культурою), Красний Став, Тарнополь,

¹ Флоря Б.Н. Епископы, православная знать и братства // Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в. – Ч. 1. – М., 1996. – С. 100–101.

² Archiwum Jana Zamoyskiego kanclerza i hetmana wielkiego koronnego. – Т. 4. – Kraków, 1950. – S. 249; Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia... – Т. 3. – Romae, 1864. – P. 72.

³ З цього огляду навряд чи можна погодитися з К.Левицьким, ніби власне кн. К.Острозький виклопотав королівський дозвіл на подорож Патріарха по території Речі Посполитої. Швидше це подання все-таки належить канцлеру Замойському, що апіорі усуває його тогочасного політичного противника К.Острозького (див.: Левитский К. Константин Константинович князь Острожский – доблестный защитник православия и охранитель интересов православной Церкви // ВЕВ. – 1908. Часть неофиц. – № 9. – С. 182).

«Острозький Патріархат»

Кам'янець-Подільський, тобто, в жодному з визнаних центрів Дому Острозьких він не був¹. Навряд чи це випадково.

Власне, під час другої подорожі через Річ Посполиту Ієремія й скористався своєю владою для рішучих заходів у Київській митрополії. Він повертався з Москви, не особливо поспішав до Стамбулу, немалий час гостював у названих осіб та в містах ВКЛ і Русі. Під час його перебування у Вільно там знаходився з першим візитом у ВКЛ новий король Жигимонт III. Вочевидь, за протекції Замойського (а не Острозького) він видав Патріарху універсал, яким визнавав його владу над Руською Церквою, право вершити справи, проголошувати постановчі акти і здійснювати судочинство; світській і місцевій церковній владі було заборонено втручатися в дії та розпорядження Ієремії². Отже, Патріарх «добився» всього сам, без участі Острозького, а швидше з допомогою Замойського та Тишкевича. Острозький знову демонстративно стояв осторонь. Все це вказує, що причиною такої настанови були не просто татари, небажання пожертв і подібне, але принципова позиція князя щодо особи й поведінки Патріарха.

Ми вже пробували назвати «вторинні» причини такого прохолодного ставлення Острозького до Ієремії. Точно ж встановити «первинні» причини важко. Нам видається, що в даному разі відбувся конфлікт інтересів та сторін: Патріарха швидко «привласнила» протилежна «партія» політиків, з якими на той час Острозький перебував у напружених стосунках. Тож всі дії Ієремії могли сприйматися Василем-Костянтином як інспірація противної сторони, а відтак Острозький ніяк на них не реагував. Утім, можливі й інші пояснення. Доконаним залишається лише одне: Острозький не мав жодної зустрічі з найвідомішим Патріархом, інтелект якого приваблював усіх та й самого князя, до самого моменту появи Ієремії на Русі з протекції та в резиденції Замойського.

Для повноти картини не можемо обійти й питання тогочасного самопозиціонування Острозького в «православному тілі» Речі Посполитої. Дослідники, з думкою яких ми цілком погоджуємося, вказують, що на кінець 80-х рр. XVI ст. всім у Речі Посполитій стає цілком ясно, що Костянтин Острозький зайняв позицію «вождівства» щодо руської православної людності й буде обстоювати цю позицію. Не випадково Петро Скарга друге видання свого твору «Про єдність Церкви Божої» 1590 р., в якому викривав «заблудження» східних християн і пропонував їм перехід в лоно Римської Церкви, присвятив уже не Острозькому (князю було присвячене перше видання 1577 р.), а самому королю Жигимонту III. Тепер католицький владар,

¹ Див.: Гудзяк. Криза і реформа. – С. 212–216, 249–270.

² АЗР. – Т. 4. – № 16. – С. 20.

а не православний князь і «вождь русі», визначався як відповідальний за спасіння православних в його державі¹. Власне, саме король і став світським призвідцею та гарантом унійних заходів першої половини 90-х, які завершилися Берестейським Собором. Острозькому на той час цю роль неможливо було пропонувати, оскільки концепцію «приєднання» до Римського Престолу й визнання лише цього шляху спасенням князь не приймав².

Діяльність Василя-Костянтина на користь Православної Церкви у всіх сферах яскраво проявляється для загалу саме у 1580-і роки, коли він почав брати активну участь у «кадровому» забезпеченні єпископських кафедр та митрополії, втручатися у боротьбу за найвпливовіші архимандрії та монастирі, опікуватися багатьма обителями та церквами не лише в своїх маєтках, надавати допомогу братствам, заводити школи та освітні центри, втілюючи ідею масового поширення уніфікованого й виправленого тексту Святого Письма серед вірних і переважно світського стану. Все це не могло бути не поміченим у принципі найширшими колами як православних, так і іновірців, а з іншого боку, доволі значні успіхи в усіх цих напрямках вказували на особливу харизму Острозького. Саме з цього часу потужно формується його образ «ревнителя православ'я» насамперед в середовищі самих православних, і в першу чергу – їх інтелектуального кола.

Цей образ не цілком накладається на «реального князя» та його особистісні інвективи. Звідси та постійна суперечка як між сучасниками Острозького, так і між істориками щодо його «реальної» релігійності. При цьому усі диспутанти переважно опираються на зовнішні прояви дій князя та враження про його настрої оточення, політиків, церковних діячів й іноземних відпоручників, кожен з яких по-своєму бачив ці інтенції князя. Саме в цьому криється «джерелознавча пастка», оскільки Острозький з різними особами вів себе по-різному, і не лише його вчинки, але й слова мали на меті створення відповідного конкретному моменту враження саме на цю особу. Сторонні ж спостерігачі збирали дуже різну інформацію і пропонували цілком суб'єктивне враження про релігійну, чи вужче – конфесійну настанову князя. Чисельні «образи Острозького» церковного штибу заповнили сторінки наративних документів, звідомлень та листів, і самі ці сторінки стали предметом жорстких суперечок дослідників. Але образ, чи образи церковної позиції Острозького (в

¹ Див.: Obirek S. Wkład ks. Piotra Skargi w przygotowanie unii Brzeskiej // *Metraštis*. – Vilnius, 1998. – Т. XII. – Р. 301–309.

² Melnyk M. Zagadnienia soteriologiczne widziane w świetle projektu unii Konstantego Ostrogskiego // *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*. – Т. 4. – Przemyśl, 1998. – С. 98, 116–117; Eusdem. Spór o zbawienie. Zagadnienia soteriologiczne w świetle prawosławnych projektów unijnych powstałych w Rzeczypospolitej (koniec XVI – połowa XVII wieku). – Olsztyn, 2001.

«Острозький Патріархат»

широкому розумінні цього поняття), які побутували в світі навколо нього, існували (імпонуючи чи не імпонуючи самому князю), так би мовити, незалежно від волі, настроїв та релігійних переживань самого героя. Звісно, як тонко відзначила Н.М.Яковенко, «тиск обов'язку», зокрема, родового обов'язку, а також обов'язку, який поклала на князя православна спільнота, змушував Острозького «тримати марку» титульного оборонця Православ'я, і головним чином методами політичної боротьби та тиску, що само по собі ставило цю «оборону» поза межі християнських приписів та самого способу поведінки. Для виявів інтенцій власної душі-християнки у Острозького залишалось все менше простору і часу. А саме цього добивався від вірних Патріарх Ієремія, якого більше обходили, власне, релігійні практики та сам спосіб християнського життя православних Київської митрополії.

Тут не можна не поставити й ще одне питання: чому саме Острозький поклав на себе таку відповідальність за все Православ'я в Речі Посполитій? Адже до Берестейської унії серед 71 сенатора Речі Посполитої 42 місця займали православні та протестанти (католиків було всього 28)¹, а з 207 політично активних магнатських і панських родин Київщини та Брацлавщини більша частина у повному родинному складі була православною². Однак ніхто з цих родин та конкретних осіб не проявив потуги стати «релігійним вождем» православної Русі/русі. Гадаємо, що в настанові Острозького проявився не лише родинний обов'язок і наслідування діяльності батька. На час його активності в церковній сфері Василю-Костянтину сповнився майже полудень віку, отже рішення розпочати велику «церковно-релігійну акцію» прийшло в результаті довгих роздумів та шукань, а відтак воно передбачало значний, власне, релігійний чинник з ділянки містичної екзистенції. Ні, Острозькому не являлися видіння, його не напучував святий старець, він не давав спеціальних обітниць і, звичайно, не прагнув стати світським главою Церкви (як англійський король Генріх VII). Але саме на Православ'ї була закорінена руська традиція в широкому розумінні – від способу релігійного життя до високих проявів мистецтва, що служило Богові. За ним стояли численні покоління предків, і занепад чи зміна цієї потужної традиції могли зруйнувати звичний мислимий та реальний світ у принципі. Відповідальність, яку поклав на себе Острозький ледь не в п'ятдесят років, базувалася на глибоко закоріненому підґрунті. Це була відповідальність і обов'язок не лише Дому, але і його персональний вибір та відповідальність. Тож князю було доволі

¹ Яковенко Н.М. Паралельний світ. – С. 34.

² Там само. – С. 37–38, посилання на дослідження Генрика Литвина у виданні *Tryumfy i porazki. Studia z dziejów kultury polskiej XVI–XVIII w.* – Warszawa, 1989. – S. 72–73.

важко сприйняти всі «новаторські» як для руської традиції, але цілком канонічні з погляду Вселенського Патріарха вчинки й накази Ієремії. Суворе заперечення Ієремією розпорядження самого князя, визнання його неканонічним публічно і в доволі різкій формі не могло не вразити «титульного» оборонця Православ'я, з яким раніше Ієремія особисто листувався (щодо календарної реформи), якого персонально добре знав, але з яким не вважав за потрібне радитися щодо своїх власних розпоряджень в Київській митрополії.

На той час сам Острозький також намагався «поліпшити» життя Православної Церкви та її вірних на Русі. Він також виступав своєрідним ініціатором певних реформ, як організаційного, так і духовно-інтелектуального плану. 80-і рр. XVI ст. позначені численними і результативними діями Острозького на терені церковного життя. Для актуалізації на Русі і в межах Православної Церкви він прагне застосувати все цінне, значуще, що виробили інші християнські Церкви для власного розвитку. Цим пояснюються його звернення до Риму та протестантів найрізноманітніших спрямувань. У цих західних течій Острозький прагнув запозичити те, що вони розробляли краще православних в силу більш раціоналістичного загального спрямування, – науку, систему освіти, книгодрукування, інтелектуальні кадри. При цьому Острозький не полишав також ідеальної думки щодо можливого досягнення єдності Христової Церкви, однак вона обговорювалася лише теоретично і винятково з представниками Папства.

Що ж до конкретної внутріцерковної діяльності на православних теренах, то вона розвивалася водночас за традиційною схемою і в нетрадиційному напрямі інтелектуалізації та морального очищення священства і активізації церковно-охранительної діяльності мирян. Зокрема, у 1585 р. князь дав кошти для реставрації монастиря Св. Онуфрія у Львові, що знаходився під опікою Львівського православного братства¹. А для самого Львівського братства князь спільно з Федором Скумінім-Тишкевичем здобули від короля затвердження (15 жовтня 1592 р.) нового Статуту, наданого Патріархом Антіохійським Іоахимом (1586 р.)². Підкреслимо, не йшлося про ставропігійну грамоту братству Ієремії, видану в 1589 р. Це тим більш дивно, що Львівське братство, як і вся Київська митрополія, перебувало в канонічному підпорядкуванні Константинопольського Патріарха, й Антіохійський Патріарх не мав до неї жодного відношення (лише за дорученням Константинопольського). Після видачі грамоти Ієремії документ Іоакима мав перетворитися в історію та осісти

¹ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski. – S. 97–98.

² Юбилейное издание в память 300-летнего основания Львовского ставропигиального братства. – Львов, 1886. – С. VII.

«Острозький Патріархат»

в архіві. Однак Острозький з Тишкевичем протегують підтвердження королем саме його, навіть не в «пакеті» з грамотою Ієремії. Це ще раз вказує на відношення Острозького до акції Ієремії на теренах Київської митрополії в 1588–1589 рр.

Як це робив свого часу ще Костянтин Іванович, його син почав діяти у більш широких масштабах, здобуваючи у короля спеціальні привілеї, що стосувалися всієї Православної Церкви, її прав та особливої ролі православного магната у церковному житті (як опікуна та репрезентанта). Так, на домагання князя король Жигимонт III надав йому винятковий привілей, що не буде номінувати православних духовних без консультації з Острозьким¹. З іншого боку, з метою вберегти кафедри від пограбування після смерті або переміщення владик, Острозький виклопотав у Жигимонта III наказ про передачу управління маєтками вакантної кафедри чи пробоства капітулі або парафіяльній раді². Що ж до загального стану Православної Церкви в Речі Посполитій, то ще 1589 р. Острозький здобув від Жигимонта III підтвердження привілеїв 1523 і 1572 рр. про зрівняння в правах православних і католиків³. З протекції князя Жигимонт III видав митрополиту Оницифору Петровичу привілей від 23 квітня 1589 р., яким підтверджував здобуте ще за часів Костянтина Івановича положення стосовно охорони рухомого майна і земельних володінь митрополії та владицтв по смерті єпископів, а також майна монастирів по смерті настоятелів⁴.

Загалом, на час візиту Ієремії на терени Київської митрополії кн. Василь-Костянтин Острозький встиг здійснити низку важливих загальноцерковних акцій, щоб заслужити повагу й опінію «вождя» православної Русі. Він діяв переважно в організаційній сфері, налагоджуючи функціонування церковної структури в законодавчому, матеріальному та освітньо-інтелектуальному вимірах. Ієремія ж діяв у сфері власне церковно-віроповчальній та канонічній, а також обрядово-моральній. Вони йшли різними шляхами, по різному розуміли свої завдання, шляхи їх втілення та саме становище Церкви в Ручі Посполитій. Острозький був реальним «вождем» православної Русі й претендував на відповідне визнання. Ієремія за своїм статусом був релігійним лідером усіх православних Вселенського Патріархату, й іншого

¹ Broniewski M. Apokrysis abo odpowiedź na książki o synodzie brzeskim 1596. – Wrocław, 1994. – S. 103.

² Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski. – S. 120.

³ НБУВ ІР. – Ф. І. – Спр. 414. – Арк. 1–1 зв.

⁴ ЦДДАУК. – Ф. 2227. – Оп. 1. – Спр. 185. – Арк. 5–6; Тимошенко Л. «Жаль нам души и сумненья вашей милости» (Київський митрополит Онисифор Дівочка перед викликами часу) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. X. – Дрогобич, 2006. – С. 149–164.

«вождя» не могло бути в сфері його впливу та дії. Ці дві яскраві особистості не лише розійшлися, але й були розведені політичними силами на різні шляхи й церковно-політичні рівні. Острозький після від'їзду Патріарха ніде не згадуватиме про нього й відновить листування з ієрархами Сходу вже по смерті Ієремії, зокрема, з Мелетієм Пігасом. Ієремія ж, зі свого боку, також не проявлятиме особливої ініціативи щодо налагодження спілкування з Острозьким.

Отже, на наш погляд, в обох хронологічних періодах появи й розвитку ідеї переміщення Ієремії на Русь, чи творення Патріархії в межах Київської митрополії кн. В.-К. Острозький артикульовано не виступав ініціатором жодної з цих ідей, ніяким чином не підтримував цих акцій ані теоретично, ані фактично. Звісно, з таким висновком явно не погодяться опоненти. Однак незаперечним залишається факт: не зберігалось жодних документальних підтверджень, які б доводили протилежне. Тож поставлене у заголовку статті питання про нездійснений церковно-політичний проект чи історіографічний фантом, на наш погляд, вирішується на користь «фантому».

КУЛЬТ ПРАВИТЕЛЯ В СВИТОБАЧЕННІ ХРИСТИЯНСЬКИХ КОЗАЦЬКИХ СПІЛЬНОТ XVI – СЕРЕДИНИ XVII ст.

Однією з ключових рис світобачення християнських козацьких спільнот був культ правителя. У козацьких анклавів Дону, Волги, Яіка й Терека, попри культивування ними в XVI – першій половині XVII ст. самодостатності і невідпорядкованості жодному з державних чинників, виник і утвердився образ царя-патрона козаків. А самоідентифікація українських козаків як складової українського соціуму вилилася у формування в їхньому світогляді образу короля-покровителя козацтва й опозиції «прокозацький король» – «антикозацька шляхта».

В обох випадках відправним пунктом для появи відповідних ціннісних орієнтацій стали військові служби козаків правителям. Періодичні заходи останніх з найму козаків на військові потреби й за певну платню закономірно розширили в козацьких середовищах горизонти сприйняття відповідно короля й царя. В очах козаків вони були не тільки, як годилося для уявлень тогочасної людини, конче необхідним наверхшям тих християнських суспільних структур, з якими козацтво підтримувало найтісніші стосунки, а й перетворювалися на найвищу санкцію існування козацьких спільнот та їхнього ремесла. Залучення правителем козаків до військових служб улегітимнювало їх як «людей війни», чим підвищувало їхню самооцінку та їхні претензії у світлі тодішніх уявлень про ієрархічність суспільства, не говорячи вже про те, що платня відіграла ще й важливу роль у забезпеченні життєдіяльності. Особливо актуальною ментальною функцією служби правителю виглядає для українського козацтва, розвиток якого прямував у бік перетворення на окремий суспільний стан. Саме ціннісний зміст військових послуг інспірував доленосні для нього зміни соціального обличчя, які зайшли в середині – другій половині XVI ст. Як ніщо інше, він мав здатність провокувати доплив у козаки вихідців із низів української еліти, які й занесли в козацьке середовище ідею станових прав і привілеїв¹.

¹ Докладно про природу станових претензій козацтва див.: Леп'явко С. Козацькі війни XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 28–40.

У «змаганнях» за своє визнання покровителем тих чи інших козаків у вигіднішому становищі, порівняно з королем Речі Посполитої, відпочатково опинився московський цар, що впливало з особливостей організації суспільства і влади Московської держави. Свої перші служби донці, і швидше всього, й інші козаки добре запам'ятали. У 1632 р. Військо Донське виводило їх від походу Івана Грозного під Казань 1552 р., коли «по государевому указу отамани виходили з Дону, і з Волги, і з Яїка, і з Терка»¹.

Показово, що в XVII ст. донські козаки вважали за потрібне суттєво «омолодити» царські служби властиво терців, гребінців та яйцьких козаків, адже в середині XVI ст. й тих, й інших ще не існувало взагалі. Це вказує не тільки на мислення на Дону категоріями цілісності козацького світу в поясі Дон – Яїк – Терек, а й на існування культу царя в усіх тамтешніх козацтв. А про те, що в комплексі уявлень донців про царя військові служби йому посідали ключове місце, свідчать і спроби задавнити також і своє залучення до останніх при цілковитій байдужості до «віку» інших служб. Вкладна книга Донського монастиря за 1692 р. містить запис, що нібито «донські козаки, довідавшись про пришестья благовірного князя Дмитра Іоановича в міжріччя Дону й Непрядви, невдовзі на допомогу православному воїнству прийшли б'яше»².

Власне, ще на етапі становлення волзького та донського козацтв й виникли зародки монархічних уявлень, які відбилися в донських і терських історичних піснях XVI ст. про Івана Грозного. Останнього козаки вивіщують над князями та боярами, а також приписують йому пожалування козакам їхніх земель³. Тобто донці й терці наділяють Івана IV функцією улегітимнювача козацьких анклавів, подібно до того, як українські козаки у станових змаганнях використовували чинник «Баторієвих вольностей». Однак якщо посилення українського козацтва мали під собою реальне підґрунтя, то апеляції донців і терців базувалися винятково на культурі правителя й уявленнях про свої військові послуги царю як самодостатню підставу для існування своїх спільнот.

Для українського козацтва військові служби королю виконували роль осердя тих чеснот, завдяки яким козаки здобували моральне право домагатися

¹ Відписка Війська Донського до царя Михайла Федоровича від 20 травня 1632 р. (Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 210. – Белгородский стол. – Стб. 39. – Л. 392).

² Цит за: Забелин И. Историческое описание Московського ставропигиального Донского монастыря. – Москва, 1865. – С. 4.

³ Див. спостереження Н. Мінінкова (Мининков Н.А. Донское казачество в эпоху позднего средневековья (до 1671 г.). – Ростов-на-Дону, 1998. – С. 433–434).

«вольностей». Мотив «заслуг кривавих», окроплених кров'ю, назавжди червоною ниткою увійшов до системи козацької аргументації своїх претензій на станові права й привілеї. При цьому вже перша (чи одна з перших) збройна козацька служба на короля і за його платню в 1524 р.¹ потягнула за собою шлейф обставин, які вивищували короля в зичливості до козаків над іншими представниками еліт. Проект Зигмунта I набору козаків на постійну службу не міг бути невідомий тим, хто активно козакував, і не міг не спровокувати симпатію до короля. Перші реальні набори на тривалу службу 1560-х рр. в рамках тодішнього етапу Лівонської війни, які до того ж робилися на тлі «обоярення» козацтва, сприяли подальшому вкоріненню образу короля як патрона козаків. А в ідеї козацького реєстру мотив виокремлення частини козаків із наданням певних прав спирався на підґрунтя їхньої постійної військової служби королю.

Чинником, який упродовж більшої частини XVI ст. уповільнював сакралізацію в середовищі українського козацтва постаті короля, виступали щонастійніші зв'язки козаків у щоденному житті з різними представниками української, польської та литовської еліт. В Україні король не був монополістом на ринку залучення козаків на військову службу. Тих часто-густо на власну руку наймали прикордонні старости, представники шляхти й князів, які бавилися в козацтво. Попри періодичні й неминучі конфлікти інтересів, стосунки розвивалися в конструктивних рамках, аж до Баторієвої реформи, яка передбачала офіційне підпорядкування реєстровців, а на практиці й усіх козацьких справ, черкаському й канівському старості князеві Михайлові Вишневецькому. Неформальні й формальні лідери козаків з числа урядників прикордоння фокусували на собі образ влади, значною мірою затуляючи короля й складаючи йому конкуренцію в ділянці формування уявлень про доброзичливців козацтва. Після впровадження реєстру дійшло до збройних конфліктів між козаками й новим старшим, як-от у Черкасах у 1582 р.² Проте лише на початку 1590-х рр., коли дороги козаків та колишніх поводитирів з числа вищих прошарків еліт розійшлися остаточно, й був розчищений шлях для фіналізації козацьких уявлень про короля, як про свого єдиного заступника.

У московського царя подібних проблем не існувало. Його «сонце» було позбавлене будь-яких «зірок». Як невідпорядковані Москві спільноти, козацтва

¹ Докладніше див.: Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Криським ханатом (1515–1540). – К., 2006. – С. 163–165.

² Докладно про цей конфлікт та його генезу див.: Кулаковський П. До історії стосунків реєстрових козаків та прикордонних старост у 1578–1583 рр. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – С. 407–424.

Дону, Волги, Яїка й Терека не мали між собою і царем жодних посередників. Тільки цар і міг наймати козаків на службу. З власної ініціативи цього не робив ніхто. Прикордонні воєводи, з якими козаки (особливо донські та волзькі) часто контактували, не були самодостатніми гравцями, подібними до прикордонних старост та активних в козакуванні українських князів, тому й не могли відбирати в царя частини слави, так як це спонтанно робили представники еліт в Україні. До всього, залучення козаків на царську службу розпочалося, коли перші козацтва східної ділянки Степового Кордону – волжаки та донці – ще перебували на рівні ембріонального розвитку. Це посприяло тому, що козаки, так би мовити, «з молоком матері» всмоктували пієтет до царя, що й заклало підвалини для поступового формування культу правителя. Відтоді усі випадки участі козаків в промосковських військових заходах ототожнювалися зі службами цареві й були такими з формального боку.

Однак зворотним боком відсутності посередників між царем і козаками став брак необхідних амортизаторів для непопулярних у козацькому середовищі рішень. Цар був позбавлений тих можливостей, які мав король для формування серед козаків опозиції «покровитель цар» – «антикозацька еліта». В особливих умовах Степового Кордону, коли потенційно існували інші претенденти на імплантацію в козацьку свідомість відповідного культу, це створювало поважні загрози. Дуже ранні, як на стан розвитку козацьких анклавів, а головне – непідкріплені реальними можливостями спроби Москви накинути на козаків свою зверхність явно працювали проти вкорінення в незалежницькі орієнтованих козацьких анклавах ідеї, що патроном козаків є саме цар. Адже під «лупою» збереження своєї «старовини» козацтва розглядали усі кроки царя. І на цілком протилежну реакцію цих козаків, порівняно з українськими козаками, наштовхувалися заходи, спрямовані на встановлення того чи іншого контролю правителя над спільнотами.

Якщо в середовищі українських козаків діяв принцип: чим ближче до тіла короля, тим краще, й козаки прагнули підлягати безпосередньо королю в обхід урядників прикордоння, то для решти козацтв підпорядкування царю, як уже йшлося вище, було принципово неприйнятним, оскільки означало втрату незалежності. Це добре видно по тій позиції, якої дотримувалися донські козаки. Щодо решти козацтв прямих свідчень відсутні. Проте, з огляду на збереження цими козацькими спільнотами своєї самостійності, не буде великим перебільшенням стверджувати подібність їхніх орієнтирів до донських.

У 1584 р. донці з порога відкинули навіть спробу Москви переписати їх і навідріз відмовилися надати царському посланцю Б. Благого відповідний список. Не спрацював і аргумент подальшої царської платні для переписаних¹. Надалі козаки блокували усі наміри вивідати їхню справжню чисельність та

¹ Мининков Н.А. Донское казачество... – С. 284–285.

імена. Цифри, які представники донських станиць називали в 1614, 1625, 1638 рр., явно не відповідали реаліям. Розцінюючи бажання царя як крок на шляху до встановлення контролю над Доном, козаки мали рацію. Намір 1584 р. взяти на облік козаків не можна ставити на одну дошку із заходами Зигмунта Августа¹ щодо впровадження реєстру, адже останні переслідували цілком інакші цілі, які впливали зі вмонтованості українських козаків до українського соціуму. Якщо й можна порівнювати зауважену спробу з якимись діями короля, то вона віддалено нагадує намір 1541 р. переписати козаків Канева, Черкас і Києва. Тоді мета Зигмунта I зводилася лише до посилення контролю за козаками з боку місцевих старост задля унеможливлення непорядкованих козацьких нападів на татар і турецькі фортеці. Інтеграційної складової, цього наріжного завдання московського плану, тут не могло бути за природою. Невдала ж спроба Зигмунта Августа дати в 1572 р. старт реєстровому козацтву та реалізована Баторієм реформа були, як відомо, спрямовані на виокремлення із загалу козаків групи реєстровців, наділених особливим комплектом прав, привілеїв та обов'язків. Реформа вивела українське козацтва на нові обрії взаємин із владами, а прагнення поширити реєстр на весь козацький загаль стало серцевиною станових претензій козаків.

Іншим своїм крилом добре знані заходи Стефана Баторія з облаштування козацтва посутньо зачепили сферу еволюції образу короля у світоглядних імперативах українських козаків. Запровадження в 1578 р. реєстру, надання козакам хоругви означали остаточне улегітимнення частини козаків. Але відсвіт, безумовно, падав на все козацтво, яке отримало нову перспективу в становій структурі Речі Посполитої. Не менше значення мав і універсал Стефана Баторія до урядників прикордоння від 9 квітня 1582 р., яким не тільки підтверджувалася незалежність козаків від присуду старших, а й визнавалися досі нелегітимізовані козацькі вольності – звільнення від податків та право успадкування козацьких маєтностей. Як влучно підсумовував І. Крип'якевич, «так тихим способом затвердило правительство новий лад, який витворила собі козаччина; у формі інструкції до урядників видано привілеї, що стали підставою легалізації козацької верстви в польській Речі Посполитої»².

Такі заходи, давши козацтву добру опору в станових змаганнях, сформували у світогляді козаків культ самого Стефана Баторія, а також скристалізували сприйняття постаті короля як патрона козацтва взагалі. Прагнучи задовольнити свої претензії, козаки відштовхувалися саме від

¹ Таке порівняння зробив Н. Мінінков, який писав, що Москва прагнула «використати польський досвід взаємин з українським козацтвом і створити щось подібне до козацького реєстру при королі Зигмунту II Августу» (Там же. – С. 285).

² Крип'якевич І. Козаччина і Баторієві вольності // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. VIII. – С. 37.

Баторієвих вольностей – реальних, а також, як і годилося чинити в ті часи, додуманих, міфічних. Коли в 1600–1601 рр. козацтво, використовуючи нагальну потребу Варшави в його військових послугах, пробувало вичавити поступки і знести обтяжливі післясолоницькі рішення, воно напряду апелювало до заступництва Стефана Баторія. «Тому вольності наші, якими й пращури наші, мешкаючи тут на цьому звиклому місці і шануючи надання святої пам'яті померлого короля Стефана спокійно користувалися, щоб... були повернуті», – писав козацький старший Самійло Кішка до Зигмунта III¹. У 1598 р. гетьман Тихін Байбуза прозоро нагадував й про надану Баторієм хоругву як знак визнання, й просив відповідного підтвердження через повторення ритуалу: «А якось перед тим ми мали хоругву короля святої пам'яті Стефана, і ми зараз просимо... щоб ми мали знак милостивої ласки його королівської милості за послуги свої і старший наший»². Часті посилення козаків у листах часів Зигмунта III та безкоролів'я 1632 р. на права й вольності, надані колишніми королями, апелювали насамперед до діянь Стефана Баторія. Хто в козацьких документах ховався за безособовими посиланнями на доброзичливців королів, добре розуміли у Варшаві. Невипадково новообраний король Владислав IV, даючи відповідь козацьким послам на коронаційний сейм, безпосередньо пов'язав їхні сентенції з іменем Стефана Баторія³, хоча ані в козацькій інструкції цим послам, ані в усіх попередніх інструкціях посланцям на конвокаційний та елекційний сейми, ані в листах до Владислава, а також сенаторів ім'я Стефана Баторія не згадується⁴. Пізніше в козацькій

¹ Лист гетьмана Війська Запорізького Самійла Кішки до короля Речі Посполитої Зигмунта III від 1 липня 1600 р. // Жерела до історії України-Руси. – С. 98; Див. також: лист С. Кішки до того ж адресата від 22 січня 1601 р. // *Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620*. – Kraków, 1868. – S. 109.

² Лист Т. Байбузи до коронного гетьмана Яна Замойського, 1598 р. (AGAD. – *Archiwum Zamoyskich*. – № 3036. – S. 39).

³ «Isz o to wniosły prozbie do j. k. m., aby na początku tego szczęśliwego panowania przywileje prawa i wolności ich od królow ich m. świętej pamięci Stefana nadane, a rapa ojca j. k. m. potwierdzone powagą swoją ztwierdził» (Лист-відповідь короля Речі Посполитої Владислава IV послам Війська Запорозького на коронаційний сейм від 21 березня 1633 р. (AGAD. – *Archiwum Zamoyskich*. – № 3036. – S. 107).

⁴ Лист Війська Запорозького до конвокаційного сейму від 9 червня 1632 р. (Голубев П. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники*. – Киев, 1883. – Т. 1. – С. 403–407); інструкція Війська Запорозького послам на конвокаційний сейм Лаврентію Пашковському, Герасиму Козці, Дорошові Куцковичу, Теодору Пуху від 9 червня 1632 р., (Там же. – С. 403–407); Лист гетьмана Війська Запорозького Андрія Гавриловича до сенаторів від 4 вересня 1632 р. (Там же. – С. 450–452); Лист гетьмана Війська Запорозького

інтелектуальній традиції, та й не тільки, Баторієві вольності стали об'єктом активного олегендарювання¹, як логічний вислід козацьких апеляцій кінця XVI – першої половини XVII ст.

Довершив устійнення у світогляді козаків культу короля Речі Посполитої оформлений під гуркіт козацьких війн К. Косинського та С. Наливайка повний розкол між козаками й урядниками прикордоння, а також остаточний відхід від козакування представників князівських фамілій. Відтоді у річпосполитському соціумі своїм єдиним покровителем козаки вважають короля, а в усіх бідах, які їм доводиться терпіти, вбачають прошуки шляхти. Реальні антикозацькі заходи короля, навіть придушення повстань, не шкодять в очах козаків образу короля-патрона. Це добре видно на прикладі приписування Зигмунту III такого неприродного, як на його реальні стратегії в релігійному та козацькому питаннях, наміру обороняти православну віру й благословити козаків на збройну боротьбу зі шляхтою. Зокрема, напередодні Хотинської війни в козацькому середовищі циркулювали чутки, що нібито король писав до козаків: «коли у вас ляхи стануть віру забирати, і ви за віру з ними бийтеся, а мене ляхи не слухають»². Поширення такої чутки, очевидно, інспірував П. Сагайдачний після повернення з Варшави, щоб показати результативність козацького посольства до короля і повернути собі булаву.

Подібно до того, як заходи Стефана Баторія устійнили в уявленнях українських козаків культ короля, для донських козаків пряма причетність до елекції 1613 р. завершила процес складання культу царя. Своєю участю у виборах донці засвідчили, що ототожнюють постать царя з тим конче необхідним верховним покровителем, без якого, за тогочасними уявленнями, не можна було існувати. Той факт, що таким покровителем став саме московський цар, сигналізує про успішне завершення для Москви процесу втягування донців до орбіти своїх впливів. Донці вже позиціонували себе християн-ському світі, як частина ойкумени, котра перебуває під обороною

Андрія Гавриловича до королевича Владислава IV від 4 вересня 1632 р. (Там же. – С. 452–453); інструкція Війська Запорозького своїм послам на елекційний сейм Федору Кузьмінському, Федору Праличу та Василю Онишкевичу від 6 вересня 1632 р. (Архив Юго-Западной России. – Киев, 1863. – Ч. III. – Т. 1. – С. 338–342).

¹ Докладніше про еволюцію Баторієвої легенди див.: Крип'якевич І. Козаччина і Баторієві вольності // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 1–5; Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские казаки. Исследования, памятники, документы и заметки. – Киев, 1904. – С. 121–148.

² Відписка брянських воєвод А. Долгорукого та І. Ловчикова до царя Михайла Федоровича від 15 серпня 1621 р. (РГАДА. – Ф. 210. – Севский стол. – Стб. 77. – Л. 369–370).

царя. Перші явні ознаки цього проявилися раніше, під час Великої Московської Смути, куди вони втягнулися заради появи на московському столі прокозацького правителя. Ані спроби Москви підпорядкувати Дон, ані ненависні санкції Бориса Годунова не витравили з орієнтирів донців сприйняття царя як патрона козацтва, до чого, як побачимо далі, щасливо для Москви спричинилася інертність на цьому напрямі іншого реального претендента на місце під «сонцем» у козацькій свідомості – Речі Посполитої.

Волжаки, терці, гребінці та яйцькі козаки участі у Земському соборі не брали, що, швидше всього, сталося через їх банальну фізичну відсутність у Москві, зумовлену меншою заангажованістю у події завершального етапу Смути. Важливо, однак, що під час вручення донцям у червні 1614 р. царського прапора на донському колі були присутні й поодинокі козаки з Волги та Яїка¹. З огляду на лідерство донських козаків серед козацьких спільнот східної частини Степового Кордону, можна припустити, що факт отримання царського прапора, ліквідації для Дону санкцій Бориса Годунова решта козаків приміряла й до себе, зрештою, як і відмову донців цілувати хрест. В усякому разі, визнання Доном «своїм» Михайла Федоровича, заклики служити йому, які пролунали звідти, пришвидчили налаштування цих козаків на відповідну хвилю й унеможливили масову підтримку руху Івана Заруцького. Надалі у поведінці волжаків, терців, гребінців та яйцьких козаків не помітно ознак, які б свідчили про інакшість сприйняття ними постаті царя, ніж це було на Дону.

Допущення козаків до виборів монарха рельєфно відтінило всю катастрофічність внутрішньо- та зовнішньополітичної ситуації в Московській державі. Адже, щоб погодитися на участь у Земському соборі козаків, місцеві еліти мусили переступити через потужний ментальний бар'єр, що, наприклад, під час безкоролів'я 1632 р. виявилось не під силу шляхетському середовищу Речі Посполитої. У рамках тогочасних уявлень про організацію суспільства козаки не мали жодного права обирати правителя. Подібні процедури належали винятково до прав і свобод «політичного народу», й аж ніяк не простолюднів. Погоджуючись же дослухатися голосу донців, московські еліти фактично їх ставили на одну дошку з собою. Вимушеність поступок страшенно дратувала верхівку Московії. Підлив оливи до вогню й той факт, що саме козаки схилили шальки терезів на користь Михайла Романова². Міру роздратування бояр добре передають ті поголоски, які в 1613 р. у «новинах з Вязьми» докотилися до Варшави: «Про царя та новина, що його бояри не люблять, бо на козацтво свою надію покладає, а їх зневажає. Говорять бояри

¹ Мининков Н.А. Донское казачество. – С. 287.

² Див.: Зимин А.А. Акты Земского собора 1612–1613 гг. // Записки отдела рукописей ГБЛ. – Москва, 1957. – Вып. 19. – С. 189.

або козаків поб'ємо, або з Литвою з'єднаємося й добиватися свого будемо... Три тижні тому цар Михалко на лобному місці клав посох, резигнуючи з царства, бо бачив велику нехить проти себе бояр, які царем гидують, як козаками посадженим і доводяться козакам головними неприятелями, говорячи, що ми без царства (обійдемося. – *В. Б.*) чи то від королевича, чи деінде можемо (своєю. – *В. Б.*) мати без клопоту і такого галасу. Тому Москва була замкнена десять днів. Жодного ані впускали, ані випускали. Цар не володарює, керують ним як хочуть, не слухають його, бо зневажають»¹.

Єдине, що могло змусити московські еліти згодитися на участь донців у виборах царя, так це безвихідь. Для порівняння, річпосполитські еліти навідріз відмовили українським козакам брати участь в елекції, хоча не уявляли королівське військо на Смоленській війні без козаків. Попри всі домагання, збройні демонстрації та погрози проігнорувати війну з Москвою, вони не досягли свого². Так само не були допущені козаки до елекції в 1648 р., хоча Б. Хмельницький стояв під Замостям. Лише в 1658–1659 рр. Варшава через силу пішла на просування козаків по ієрархічній драбині, та й то, за першого ж поліпшення їхнього міжнародного становища, шляхта немилосердно понівечила первісний текст Гадяцької угоди, чим прирекла останню на поразку.

Інша справа, що донці, на відміну від українських козаків, були далекі від того, щоб вимагати для себе відповідного статусу в Московській державі. До її соціального ландшафту донцям не було ніякого діла. На свою участь у виборах вони не дивилися крізь призму входження до московської еліти, як би це зробили у випадку успіху проекту 1632 р. українські козаки. Донців обходило лише одне – уведення на царство справедливого, тобто «прокозацького» царя. Інших мотивів їхня участь у виборах не мала. Вибираючи Михайла Романова царем, донські козаки наділяли його ознаками такого покровителя, який не буде шкодити самодостатності донської спільноти. Тому в 1614 р. лише неприкаяні верховики ходили на допомогу Іванові Заруцькому, натомість низові козаки відгукнулися на заклик царя й відписали на Волгу, Яїк і Терек, щоб тамтешні козаки не підтримували ворохобника³. Очевидно, усі ці чинники в очах московських еліт при-

¹ Biblioteka PAN w Krakowie. – № 1051 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 21985). – S. 223 v.–224).

² Про козацьке питання на конвокаційному та елекційному сеймах 1632 р. див: Kaczorowski W. Sejmy konwokacyjny i elekcyjny w okresie bezkrólestwa 1632 r. – Opole, 1986. – S. 89, 119–120, 160–162, 297; Nagielski M. Kozaczyzna czasów Władysława IV (1632–1648) // Przegląd Wschodni. – 1991. – Т. 1. – S. 793–795;

³ Відписка Війська Донського до астраханських воевод від 18 червня 1614 р. (Акты исторические, собранные и изданные Археографическою комиссией. –

меншували ментальні втрати від допущення донців до елекції, бо ж останні перебували поза межами політичного простору Росії й не претендували на якісь станові дивіденди.

Одночасно участь донців у Земському соборі провокувала появу ще однієї складової комплексу козацьких уявлень, пов'язаних з царем. Роздратування бояр та дворян на козаків, як учасників елекції й грубих порушників усталених моральних і фактичних норм, запускало процес формування у світогляді донців опозиції: покровитель цар – противники бояри та дворяни. Цар безальтернативно перетворювався на єдиного в московському світі патрона козаків. Щоправда, в умовах подальшого збереження незалежності Дону зауважена опозиція не мала шансів скристалізуватися й стати аналогом українського варіанту: покровитель король – антикозацька шляхта.

Врешті, участь донських козаків у виборах царя стала одним із чинників, які підштовхували до відповідних дій українське козацтво. Донський приклад унаочнював можливість пробити глуху оборону традиційних еліт і міг наснажувати українських козаків. Не виключено, що в тому, що в період безкоролів'я 1632 р. Військо Запорозьке так активно взялося за проштовхування ідеї своєї участі в елекції короля, була й певна частка донських впливів.

Царювання обраного донськими козаками Михайла Федоровича закономірно стало добою остаточного утвердження у світогляді козацтв Дону, Волги, Яїка й Терека образу московського царя як козацького заступника й милостивого добродійника. Участь у Земському соборі 1613 р. полегшила утвердження в головах, принаймні, донців концепції богообраності царя, фокуса уявлень про московського монарха. Вже царському посланцеві Іванові Опухтіну, який у 1614 р. привіз на Дон государеве жалування, козаки заявляли: «...царська величність государ, милосердний цар правдою і милістю Богом обраний» і дали: «А нині Бог милосердя про рід християнський дав нам усім государя, царя». Відповідно ніхто цареві «зла вчинити й противитися не може», бо за це «їх злодіїв усіх Бог поб'є, де хто не буде»¹. Тоді ж вони ототожили царя з «новим Ізраїлем»².

Для козаків цар – посланий Богом патрон, який опікується ними. Вони наділяють царя чеснотами справедливого, проте такого собі віддаленого зверхника, який не прагне їх підкорити. Попри затяте обстоювання окремішності своїх анклавів, козаки прийняли традиційну для московського

СПб., 1841. – Т. 3. – С. 22); відписка Війська Донського до волзьких, яїцьких і терських козаків (Там же. – С. 13).

¹ Допитові свідчення Івана Опухтіна, серпень–вересень 1614 р. (РДАДА. – Ф. 89. – 1614. – № 1. – Л. 68–69).

² Мининков Н.А. Донское казачество... – С. 434.

діловодства схему й зверталися до царя, як «холопи твої». Це відбилося і в «Поетичній повісті» про сидіння козаків в «азовській облозі» (1641 р.): козаки називають себе «холопи ми природні государя християнського, царства Московського»¹.

Ритуальні дії, спрямовані на те, щоб висловити свою пошану до царя, стали обов'язковим атрибутом донських кіл, якщо на них були присутні царські посланці. Приймаючи в 1614 р. вже згадуваного Івана Опухтіна, донці розпитували його про здоров'я Михайла Федоровича, «били чолом, впали на землю, а говорили, дай Бог государ, цар і великий князь Михайло Федорович вся Русі здоровий був і щастям і многая літа». Потім присутні слухали царські грамоти, знявши шапки, після чого веліли священикам бити в дзвони і проводити молебні за царське здоров'я і салютували з усіх наявних видів зброї². Порушення ритуалу, пов'язаного з підкресленням пошани до царя, козаки вважали серйозною провиною. Недарма ж вони виправдовували вбивство на Дону в 1630 р. царського посланця Івана Карамішева тим, що той «проти государевого імені не зняв шапки, стояв прикусивши бороду»³.

За царя козаки воюють з мусульманськими сусідами і взагалі проти всякого «государевого неприятеля», терплять всілякі кривди, долають труднощі козацького життя в «пустелях», служать «не помістями і не з вотчин, а з трави і води». У 1632 р., у відповідь на вимоги царського посланця Якова Дашкова присягнути цареві, що рішуче розходилося з інтересами Війська Донського, донці все одно заявляли, що «ані турецькому, ані кримському, ані литовському ні до якого государя і короля служити не хочемо, крім вас великих государів, завжди до вас великих государів проти всякого государевого неприятеля і не за хресним цілуванням стоїмо й помираємо»⁴. Перемоги над мусульманськими сусідами козаки трактують як здобуті «волею Божою та государевим щастям»⁵. Перед знаменитою обороною Азова 1641 р. та відразу після її успішного завершення Військо Донське пропонувало цареві прийняти з їхніх рук Азов⁶. Панегіризмом на адресу царя просякнута «Історична повість» про облогу донськими та українськими козаками Азова в 1637 р., яка належить

¹ Орлов А.С. Исторические и поэтические повести об Азове. – Москва, 1906. – С. 106.

² Допитові свідчення Івана Опухтіна, серпень-вересень 1614 р. (РДАДА. – Ф. 89. – 1614. – № 1. – Л. 64–67).

³ Допитові свідчення донського козака Семена Сабліна від 19 жовтня 1630 р. (РДАДА. – Ф. 89. – 1630. – № 5. – Л. 110).

⁴ Відписка Війська Донського до царя Михайла Федоровича від 20 травня 1632 р. (РДАДА. – Ф. 210. – Белгородський стол. – Стб. 39. – Л. 393).

⁵ Див.: відписка Війська Донського до царя Михайла Федоровича від 3 грудня 1637 р. (Русская историческая библиотека. – Т. XVIII. – С. 639)

⁶ Мининков Н.А. Донское казачество... – С. 310.

перу донського осавула Ф. Порошина і призначалася для московських очей. Власне козаки й задумали оволодіти Азовом, щоб «померти за віру і царя православного»¹. Від возвеличень царя, звісно, відгонить риторикою, оскільки твір писався з метою досягти конкретні прагматичні цілі. Проте не можна не помітити, що ця риторика опирається на реальні уявлення козаків про роль царя для козацького світу.

Аналогічно й за частоколом риторичних штампів українських козаків проступав глибоко закорінений культ короля як покровителя козацтва, а спадкоємці Стефана Баторія, зірка якого осяювала станові змагання козаків, кожен на свій лад спричинилися до присутнього підживлення цього культу. Зигмунт III був першим королем, який вичавив із себе порівняння козаків з «людьми рицарськими», що стало для козацтва надзвичайно важливим досягненням на шляху до кінцевої мети – урівняння зі шляхтою. Король зробив це в 1600 р.² – поза волею звернувся він до козаків у листі від 1 серпня, вимушений гострою потребою в козацькому війську для молдовської кампанії Яна Замоїського. Пізніше в подібних ситуаціях, як-от в 1610, 1613, 1621 рр., коли без козацького війська не можна було обійтися відповідно на московському і турецькому напрямках, Зигмунт III також називав козаків «людьми рицарськими»³.

Натомість Владислав IV долучився до підживлення культу короля, ще будучи королевичем. Насамперед у козацьких головах склався образ королевича Владислава як патрона козаків. Згодом цей образ органічно переріс у культ короля Владислава IV, доповнивши цей культ новими гранями, перенесеними з попередніх уявлень про особу нового короля. Формування прокозацького образу Владислава, без сумніву, відбулося під час московського походу 1617–1618 рр., реалізованого за потужної підтримки 20 тис. козаків на чолі з гетьманом П. Сагайдачним. На початку 1620-х рр. з козацького середовища вже долинали інформації, які свідчили про існування ознак культу королевича. Подальші кроки, які працювали на олегендарювання своєї постаті,

¹ Орлов А.С. Исторические и поэтические повести об Азове. – С. 53.

² Лист короля Речі Посполитої Зигмунта III до Війська Запорозького від 1 серпня 1600 р. (Biblioteka PAN w Krakowie. – № 277 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 25650). – S. 22).

³ Лист короля Речі Посполитої Зигмунта III до українських козаків 11 березня 1610 р. (Biblioteka Raczyńskich. – № 33 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – mf. 8849). – S. 127 v); лист короля Речі Посполитої Зигмунта III до українських козаків, 1613 р. (AGAD. – Teki Naruszewicza. – № 10. – S. 18); лист короля Речі Посполитої Зигмунта III до Війська Запорозького, 1620 р. (Biblioteka PAN w Kórniku. – № 330 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – mf. 2654). – S. 660); лист короля Речі Посполитої Зигмунта III до Війська Запорозького, травень 1621 р. (Ibid. – S. 771).

Владислав зробив вже після обрання королем. Першим було визнання православної ієрархії, висвяченої під прикриттям козацьких шабел й підтримуваної козаками. Наступним стала утаємничена зустріч у квітні 1646 р. з козацьким посольством (Я. Барабаш, Б. Хмельницький, М. Нестеренко, І. Караїмович), яка породила легенду, що король нібито говорив «вольності шаблею здобувати» і дав привілей, у якому серед іншого запевнив, що коронне військо не зайде далі Білої Церкви¹. Та незалежно від справжнього змісту розмови, про який було зламано стільки списів як сучасниками, так і дослідниками, шлейф від неї жив самостійним життям, особливо в козацькому середовищі². Підкріплений наданням козакам клейнодів на організацію морського походу, цей шлейф пізніше був активно використаний Б. Хмельницьким та його оточенням для улегітимнення повстання, яке швидко переростало в українську Національно-визвольну війну.

Влітку 1647 р. Владислав IV наважився на ще один резонансний крок, який в очах козаків розвивав образ короля-заступника й водночас реально підкріплював легенду про королівський дозвіл «вольності шаблею здобувати». У листі до коронного гетьмана Станіслава Конецпольського від 24 червня король став на захист так званих «заслужених» козаків, яким чинять утиски урядники прикордоння. «Свавільних тільки між ними карати допустимо, – писав Владислав IV, – але заслуженим кожний суд і слушність нагороджувати їхні заслуги наказую і напоготові це хочу мати, щоб кожен при своєму праві залишався в непорушній цілості. Крім того, жадаємо, щоб не дозволяв намісникам козакам жодних кривд і при їхніх правах і вольностях повністю залишав, маючи на увазі, що вони це добре нам і вітчизні заслужили і заслуговують»³. Вимоги короля виразно перегукуються з духом уже згаданого універсалу Стефана Баторія урядникам прикордоння від 9 квітня 1582 р., в якому містяться закиди на адресу останніх за невластиві утиски козаків, а натомість за козаками визнається низка «вольностей»⁴. Відповідно в козацькому середовищі провокувалися аналогії між Владиславом IV і Стефаном Баторієм, що далі цементувало загальні уявлення про короля

¹ Див.: Czermak W. *Plany wojny tureckiej Władysława IV.* – Kraków, 1895. – S. 307–310.

² Докладніше про це див.: Флоря Б.М. *Запорозьке козацтво і плани турецької війни Владислава IV (політика верхів і суспільна свідомість низів)* // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 84–89.

³ Biblioteka Ossolińskich. – № 2280 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – mf. 26432). – S. 227–228.

⁴ Жерела до історії України-Руси. – Т. VIII. – С. 6.

як патрона козаків, на противагу антикозацькі налаштованій шляхті (здебільшого католицькій), яка й руйнує плани короля.

Фактично, як з'ясував Б. Флоря¹, українські козаки вже на початку 1620-х рр. вважали королевича Владислава своїм захисником перед шляхтою. Таку славу останній міг заслужити лише під час походу на Москву 1617–1618 рр., оскільки до того часу про контакти королевича з козаками не чуто. Культ Владислава опредметнювався козаками в усіх сферах їхніх інтересів – від військових походів до захисту православ'я. По мірі розширення козацьких претензій та появи нових проблем, за які бралися козаки, культ Владислава об'ємнішав. При цьому щоразу актуалізувалася наразі потрібна грань. Так, у 1622 р., коли козаки нудилися без масштабних військових кампаній і шукали, куди б докласти своїх зусиль, ходили чутки про поширення королевичем у Києві та по інших містах листів із закликом до місцевої шляхти й козаків збиратися в похід під Смоленськ². Іншу тему подало тоді ж зростання в козацькому середовищі напруги у зв'язку з крахом ілюзій щодо можливості виконання королем обіцянок, які він дав посольству П. Сагайдачного напередодні Хотинської війни. Це спровокувало поголоски про намір Владислава вплинути на батька й підтримати козацькі вимоги. Королевич нібито пішов на конфлікт з архієпископом Лавретієм Гембіцьким і королем, коли почув, як перший напучував Зигмунта III звести козаків. До всього Владислав гарантував козакам, що буде їх захищати «у короля і у панів», тому закликав жити «по старому», через що козаки не відгукнулися на заклик турецького султана змінити підданство й переселитися на його землі під Білгород («і Черкаси тому до турецького не пішли, що очікують від королевича, що в короля і в панів випросить, що на Черкас не підуть, і вони будуть жити в Запорогах»)³. Під час назрівання повстань у козацькому середовищі (перш за все у його радикальних колах) починають циркулювати чутки, спрямовані на те, щоб улегітимнити збройні виступи, як нібито санкціоновані королевичем. Апофеозом став поголос, поширюваний у 1631 р., що Владислав у розмові з козацькими послами на сейм «велів Черкасам з ляхами битися»⁴.

Взагалі мотив постійного обстоювання королевичем інтересів козацького стану був центральним в комплексі уявлень козаків про Владислава.

¹ Флоря Б.М. Запорозьке козацтво... – С. 92.

² Відписка севського воеводи Б. Кокорева до царя Михайла Федоровича від 22 червня 1622 р. (РДАДА. – Ф. 210. – Московский стол. – Стб. 11. – Л. 70–72).

³ Флоря Б.М. Запорозьке козацтво... – С. 92; РДАДА. – Ф. 210. – Приказной стол. – Стб. 9. – Л. 55–56.

⁴ Допитові свідчення Василя Омелянова 2 вересня 1631 р. (РДАДА. – Ф. 210. – Приказной стол. – Стб. 54. – Л. 190).

Культ правителя

Переплітаючись з образом Владислава як прихильника православних, цей мотив перетворював королевича на інтегрального захисника козаків й виразника фундаментальних інтересів народу руського, до якого козаки на той час уже себе вписували. Владислав – оборонець православної віри, «хоче із запорізькими козаками віру руську тримати», «хоче тікати до запорізьких Черкас і хреститися», виступає за те, щоб «козаків не зменшувати» тощо¹.

На цьому ґрунті у козацьких головах навіть формується протиставлення: королевич – король. Короля Зигмунта III переміщують до противників козацтва. Він ставить палки в колеса Владиславу, постійно конфліктує з ним через козаків і православну віру. «А королевич пішов перед Пилиповим постом до Києва, полаявшись зі своїм батьком. І пішов на те запорізьких козаків затягувати: король хоче католицьку віру тримати, а королевич хоче з козаками руську віру тримати», – переказував чутки селянин Григорій Бочурин, який вийшов в січні 1623 р. на государеве ім'я². Далі більше. Пішли розмови про те, що суперечності між королем і королевичем спровокували на сеймі «бій між панів, які стояли з королем на козаків, і які з королевичем за козаків»³.

Однак таке протиставлення короля і королевича зовсім не свідчить про розмивання у свідомості козаків культу короля як такого, тим паче, що, як уже зазначалося, вони приписували намір захистити козаків і православ'я також і Зигмунту III. Воно лише відтінює їхнє уявлення про те, яким має бути справедливий король. Ним має стати королевич Владислав, прийшовши на зміну Зигмунту III, на практиці недостатньо лояльному до козаків та їхніх зрослих претензій, зокрема, релігійних. Напрошується паралель з уявленнями про справедливого царя, притаманними козакам Дону, Волги, Яїка й Терека. Брак в Московському князівстві свого легітимного кандидата на справедливого прокозацького царя, свого Владислава кинув донців та їхніх сусідів у вир самозванських інтриг. В українських козаків була краща альтернатива. І під час безкоролів'я 1632 р. вони з подвійним завзяттям заходилися підтримувати кандидатуру Владислава.

Поголоски, які тоді циркулювали, особливо різко ділили шляхетський загал на два табори – за королевича і проти. Як слушно підкреслював Б. Флоря,

¹ Відписка рильського воєводи М. Гагаріна до царя Михайла Федоровича від 19 червня 1624 р. (РДАДА. – Ф. 210. – Приказной стол. – Стб. 9. – Л. 55–56); допитові свідчення вихідця з українського полону А. Попова від 19 червня 1624 р. (РДАДА. – Ф. 210. – Приказной стол. – Стб. 12. – Л. 252–253); Флоря Б.М. Запорозьке козацтво... – С. 92–93.

² РДАДА. – Ф. 210. – Приказной стол. – Стб. 3. – Л. 222.

³ Відписка путивльських воєвод В. Ромадановського та Г. Аляб'єва до царя Михайла Федоровича від 10 квітня 1623 р. (РДАДА. – Ф. 210. – Приказной стол. – Стб. 3. – Л. 344).

«Владислав був кандидатом «Литви» на чолі з Радзивілом і «черкас», що виступали проти Яна Казимира і «поляків»¹. В умовах конфесіоналізованої Речі Посполитої до першого табору відносили православних і їхніх «братів по нещастю» протестантів, до другого – католиків. При цьому Ян Казимір у козаків потрапив до ворожого обозу лише через те, що конкурував з Владиславом. Пізніше, після смерті останнього, вже Ян Казимира, як нового короля, козаки спершу наділяли багатьма Владиславовими цнотами².

Обрання Владислава, підкріплене тим, що новий король визнав відновлену в 1629 р. Київську православну митрополію, замкнуло коло й багато в чому розрядило в козацьких головах напругу по лінії король – королевич. Культ королевича органічно перейшов в культ короля, збагативши його накинутими королевичу раніше характеристиками. У подальшому не затьмарили образ Владислава IV навіть козацькі повстання 1635 та 1637–1638 рр. Те, що король тоді нічим конкретним не виявив свою прихильність до козаків, не змінило козацьких уявлень про нього. Навпаки, поширювалися чутки, що польське військо діє поза його волею, і навіть що Владислав IV разом із К. Радзивілом воюють з поляками за православ'я, а також, що Ян Казимир хоче відібрати корону. Коли ж у 1636 р. Владислав IV непередбачувано з'явився в Києві, пішли поголоски, що король прийме православну віру й буде разом з козаками стояти проти Яна Казимира³.

На старті української Національно-визвольної війни Б. Хмельницький та його оточення активно використовували культ короля для улегітимнення свого збройного виступу. Поширювалися чутки, які типологічно перегукувалися з поголосками, що ходили по Україні у 1637–1638 рр.⁴: нібито король на боці повсталих, більше того, благословив козаків на війну з «ляхами» і має намір сам воювати зі шляхтою, яка підняла на нього «рокош» і хоче його вбити. Король вихрестить на православних усіх «поляків»⁵. Після смерті Владислава IV гуляли чутки, що «короля вбили ляхи», чи особисто князь Ярема

¹ Флоря Б.М. Запорозьке козацтво... – С. 94

² Флоря Б.Н. Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20–30-х гг. XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны // Славяноведение. – 2002. – № 2. – С. 48–49.

³ Флоря Б.М. Запорозьке козацтво... – С. 94–95; Флоря Б.Н. Отношение украинского казачества к Речи Посполитой... – С. 40–41.

⁴ Флоря Б.Н. Отношение украинского казачества к Речи Посполитой... – С. 44

⁵ Ширше про використання Б. Хмельницьким культу короля для улегітимнення збройного виступу козаків див.: Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. – К., 2005 – С. 219–222; Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005. – С. 270–271; Флоря Б.Н. Отношение украинского казачества к Речи Посполитой... – С. 44.

Культ правителя

Вишневецький, бо Владислав IV нібито написав до козаків листа, щоб «самі за віру християнську грецького закону стояли, а він, король, буде їм на ляхів помічник»¹.

«Королівське благословення» використовувалося козаками й для обґрунтування легітимності військово-політичного союзу з татарами. На початку липня 1648 р. кримський полоняник Микита Фомін приніс із Січі звістку, що Б. Хмельницький нав'язував контакти з Іслам-Гіреєм по «королівському велінню»². А зі слів запорожця Тимофія Семенова, сказаних 22 червня на розпитуваннях у Вольнові, виходило, що військовий союз уклав з татарами сам Владислав IV. Після Корсуня король (насправді тоді вже мертвий) відпускає татар до Криму, віддає Іслам-Гірею Потоцьких, наказує татарам розорити усі міста за Білою Церквою³.

* * *

Як бачимо культ короля у світогляді українських козаків був багатшим і багатограннішим, ніж культ царя у козацьких спільнот Дону, Волги, Яіка й Терека. В образ справедливого правителя, свого патрона, українські козаки вкладали куди більше смислів, що у своєму підмуру зумовлювалося іншою природою пов'язань зі стабільним світом, порівняно з рештою козацтв. Культ короля поставав на ґрунті прагнення українських козаків посісти гідне місце в українському соціумі. Формування й закорінення в середовищі українського козацтва монархічних уявлень, з одного боку, відбивало реакцію козацтва на станові конфлікти зі шляхтою в рамках річпосполитського соціуму, з іншого – стало відгомонам перших служб козаків Зигмунту Августу, а головне – козацької реформи Стефана Баторія, яка дала козакам легітимну підставу для змагань за комплект станових прерогатив.

У козацтвах Дону, Волги, Яіка й Терека формування культу царя було зумовлене втягуванням їх до орбіти московських впливів, фактично фіксацією успішності для Росії першої фази «заковтування» козацьких анклавів. Власне, культом царя козаки й обмежували рівень своєї вмонтованості в московський світ. Політичним ідеалом козацьких спільнот Волги, Дону, Яіка й Терека були самоврядність і суверенітет під віддаленим покровительством царя. Упродовж усього періоду свого існування козацтва сповідували концепцію політичної відрубності козацького світу, незалежно від того, чи були вони ще незалежними політичними організаціями, чи, як після цілування хреста в 1571 р., функціонували в рамках Московської держави.

¹ Воссоединение Украины с Россией. – М., 1953. – Т. II. – С. 41.

² Акты Московского государства. – Санкт-Петербург, 1884. – Т. 2. – С. 231.

³ Там же.

**RESPUBLICA CHRISTIANA – TERRA COSSACORUM –
PAX ORIENT:
КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА У МІЖЦІВІЛІЗАЦІЙНОМУ
ПРОСТОРИ СХОДУ ТА ЗАХОДУ**

На зламі 1980-х – 1990-х років, коли українська історична наука почала поступово виходити з-під суворого ідеологічного контролю центральної влади Радянського Союзу, на авансені вітчизняної історіографії з'явилася плеяда талановитих істориків, яка розпочала наполегливо вивчати табуйовані до того часу проблеми історії України середніх віків та раннього нового часу. Безперечно, що одним із найяскравіших представників цього покоління став доктор історичних наук, професор, а тепер академік НАН України Валерій Смолій. Однією із головних тем досліджень для нього та його колег стало висвітлення складних процесів внутрішньо- і зовнішньополітичного становлення Козацької держави у XVII–XVIII ст.¹ Саме завдяки Валерію Смолію, а також Валерію Степанкову, Олександрю Гуржію, Юрію Мицику, Віталію Щербакі та іншим ученим вдалося відновити традиції «державницької школи» у козакознавчих студіях новітньої України.

I

Важливим аспектом наукових зацікавлень професора Валерія Смолія став розгляд політичних відносин між Україною часів гетьманування Богдана Хмельницького і Петра Дорошенка та Османською імперією разом з Кримським ханством. У 1992 р. історик, всупереч усталеним на той час уявленням про українсько-турецькі відносини раннього нового часу, висловив думку, що урядові кола Високої Порти наприкінці 60-х – у першій половині 80-х рр. XVII ст. «добре розуміли державницькі традиції» в Україні, а тому «вважали за

¹ Матях В. Козакознавчі студії в українській історіографії // Історія українського козацтва: Нариси у 2-х т. – Т. 2. – К., 2007. – С. 526–527. Див. також: Ї ж. Відділ історії України середніх віків і раннього нового часу (1936–2006 роки) // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 6. – К., 2006. – С. 46–47.

потрібне зберегти до певного часу рудименти козацького суспільно-адміністративного устрою»¹. Аналізуючи діяльність гетьмана П. Дорошенка як правителя Правобережної України, дослідник писав: «У нових обставинах, викликаних відмовою Москви виконати його вимоги, гетьман зважається на докорінну зміну курсу своєї дипломатії. Він робить аж ніяк не випадковий крок у напрямі зближення з Туреччиною»². Окрім того, в іншій статті історика відзначено, що відсутність єдності козацької старшини, з одного боку, і постійне втручання в місцеві справи Росії, Польщі та Кримського ханства, з іншого, зумовили виникнення й наростання напруженості в українському суспільстві другої половини XVII ст.³ Велику увагу українсько-турецьким та українсько-татарським відносинам протягом 1648–1657 рр. приділено також у книзі «Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет»⁴.

Аргументовано довівши свою концепцію про розширення хронологічних рамок Української революції з 1648 р. до 1676 р., В. Смолій та його співавтор В. Степанков зробили важливий висновок: скориставшись послабленням внутрішнього устрою козацької України, Росія, Польща і Туреччина домовилися про розподіл території новоствореної держави між собою⁵. На думку істориків, вже з 1676 р. «Правобережна Україна втратила свої провідні позиції у підтриманні державотворчих процесів на всьому ареалі України, це обумовлювалося не стільки безталанністю наступників П. Дорошенка, скільки політичним курсом Польщі й Туреччини»⁶. Цей висновок дослідники розвинули і в наступних своїх книгах⁷.

У відповідних розділах академічного видання «Нариси з історії дипломатії України» В. Смолій та В. Степанков зазначили, що укладення Бучацького

¹ Смолій В. Правобережна Україна після Петра Дорошенка: традиції козацької державності // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (матеріали Других Всеукраїнських історичних читань). – Черкаси, 1992. – С. 1–2.

² Смолій В. Правобережна Україна другої половини XVII – початку XVIII ст.: провінція Речі Посполитої чи частина самостійної держави? // Польсько-українські студії. – К., 1993. – С. 116.

³ Там само. – С. 114.

⁴ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1993 (2-е вид.: К., 1995).

⁵ Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992.

⁶ Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. – К., 1993. – С. 47.

⁷ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999.

миру 1672 р. між Стамбулом і Варшавою внесло серйозні зміни у конфігурацію співвідношення сил у Східній та Південно-Східній Європі, зважаючи на, по-перше, посилення ролі Османів й, по-друге – відмову Речі Посполитої від Правобережжя на користь Порти, що «розв'язувало Росії руки для зусиль щодо його приєднання до Лівобережжя, наслідком чого стало загострення її відносин з Османською імперією»¹.

У 1996 р. під керівництвом В. Смолія захистив кандидатську дисертацію В'ячеслав Станіславський, який присвятив своє дослідження вивченню політичних відносин Запорозької Січі з Кримським ханством наприкінці XVII ст. – на початку XVIII ст.² Окрім того, вчений має низку монографій, збірників документів і статей, у яких розкрито запорозько-польські стосунки у призмі османських впливів, політику Московської держави щодо Османської імперії та Кримського ханства, напрями зовнішньої політики гетьманських урядів І. Самойловича та І. Мазепи, участь українського козацтва у боротьбі з турками і татарами тощо³. Зокрема, В. Станіславський відзначив, що перемога християнських сил під Віднем у 1683 р. «яскраво продемонструвала всій Європі, що коаліційні дії можуть бути високоефективними у боротьбі з Османською імперією», а лівобережний гетьман І. Мазепа допускав можливість під час війни з Високою Портою завоювати спільно з московськими військами Кримське ханство⁴.

¹ Смолій В., Степанков В. Дипломатична боротьба за збереження Української держави. Перетворення України на об'єкт міжнародних відносин (1657–XVIII ст.) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 165. Див. також: Їх же. Особливості зовнішньої політики Гетьманщини // Історія українського козацтва. – Т. 1. – К., 2006. – С. 371–387.

² Станіславський В. Політичні відносини Запорозької Січі і Кримського ханства у кінці XVII – на початку XVIII ст.: Автореф. дис. канд. істор. наук. – К., 1996. – 24 с.

³ Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699. – К., 2004; його ж. Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні Полтавської битви // Укр. іст. журн. – 1998. – № 1. – С. 60–78; його ж. Від Коломацької ради до повстання Петра Іваненка: нові дані про Івана Мазепу та Україну в 1687–1691 рр. Передмова // Листи Івана Мазепи. 1687–1691 р. – Т. 1. – К., 2002. – С. 6–82; його ж. Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 5. – К., 2005. – С. 581; його ж. Поїздка «товмача» гетьмана Андрія Могили до Білгородчини та Криму (1688) // Український історичний збірник. – К., 2000. – С. 305–310.

⁴ Станіславський В. Маловідомі документи щодо планів південної політики Московської держави у другій половині 80-х рр. XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип. 7. – К., 2000. – С. 340, 343.

Досліджуючи проблеми становлення еліти козацької України, ще один учень В. Смолія, відомий історик Віктор Горобець розкрив основні напрями зовнішньої політики гетьманських урядів України протягом 1648–1667 рр. Зокрема, він дав пояснення причин політики компромісів гетьманського уряду Ю. Хмельницького в переддень проведення сеймів 1661–1662 рр. у Речі Посполитій. Розвиток відносин з Кримським ханством, на думку вченого, переслідував мету забезпечити нейтралітет останнього в українсько-польській війні, а налагодження контактів із Трансильванією, Молдавією, Валахією та Швецією – розширити антипольську коаліцію держав¹. При цьому відносини Війська Запорозького з його зверхниками у правовому відношенні оцінювалися дослідником так: з польським королем – у рамках відносин «сюзерен – васал»; з російським царем як номінальний васалітет, що базувався на договірній основі; з турецьким султаном і шведським королем у межах стосунків «протектор – підданий»; з кримським ханом як «братерський союз». До розкриття українсько-турецьких та українсько-кримських відносин у другій половині XVII ст. професор В. Горобець звернувся і в останній своїй монографії, про що можна переконливо свідчити, посилаючися на назви її підрозділів: «Московсько-османська альтернатива зовнішньої політики Гетьманату», «Дипломатична боротьба за Крим», «Українсько-кримські домовленості під Озерною 1655 року». «Кримський складник українсько-польського зближення», «Російсько-польсько-кримські змагання за Україну», «Активізація кримської дипломатії в Україні» тощо².

Слід звернути увагу й на важливі висновки одного із провідних сучасних українських тюркологів Олександра Галенка, який у виданих під редакторством академіка НАН України В. Смолія «Нарисах з історії української дипломатії» зазначав, що кримський хан Іслам-Гірей III, який перебував у васальній залежності від турецького султана, мав плани «заснувати в Україні підконтрольну йому союзну державу, утвердитися в Молдавії з тим, щоб створити широкий союз, на який можна було б опертися для відвоювання золотоординської спадщини у Москви»³.

Окремі аспекти перебування частини українських земель під владою кримських ханів у XV ст. розкрила Олена Русіна⁴, яка свого часу захистила під керівництвом В. Смолія кандидатську дисертацію. Також професор В. Смолій

¹ Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654–1665. – К., 2001. – С. 9–20.

² Див.: Горобець В. «Волимо царя східного...». Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007.

³ Галенко О. Дипломатія Кримського ханату (середина XV ст. – 1783). // Нариси з історії дипломатії України. – С. 253.

⁴ Русіна О. Україна під татарами і Литвою. – К., 1999.

виступив науковим керівником кандидатської дисертації Бориса Черкаса й відповідальним редактором його книги «Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540)». У ній, зокрема, розкривається місце та роль залежного від Османів Кримського ханства в історії України та Східної Європи протягом першої половини XVI ст.¹

Нещодавно за наукової консультації В. Смолія автор цієї статті захистив докторську дисертацію на тему «Український гетьманат у протистоянні держав Європи з Османською імперією (1667–1699 рр.): міжнародне становище, зовнішня політика, зміна союзеренів»². Її наукова новизна полягає у розкритті місця та ролі Українського Гетьманату в контексті міжнародних відносин Центрально-Східної, Східної та Південно-Східної Європи від Андрусівського перемир'я 1667 р. і до системи Карловицького миру 1699 р. Також здійснено системний та порівняльний аналіз зовнішньої політики українських урядів лівобережної та правобережної частин Козацької держави. Доведено, що, зважаючи на протистояння між Османською імперією (включно з Кримським ханством), з одного боку, та Австрійською імперією, Венеціанською республікою, Річчю Посполитою (за сприяння Ватикану) і Московською державою – з другого, українські правителі були вимушені лавірувати між Варшавою, Москвою, Стамбулом та Бахчисараєм, переходити з одного боку на інший, а, отже, відмовлятися від протекції одного союзерена (короля, царя, султана або ж хана) на користь іншого. В окремі періоди гетьмани визнавали залежність від кількох монархів одночасно, що дало змогу зробити висновок про проведення ними полівасалітетної зовнішньої політики. Завдяки таким діям забезпечувалася міжнародно-правова легітимність та збереження інститутів Українського гетьманату. В дисертації удосконалено характеристику історичного значення міждержавних договорів й зазначено, що ані Андрусівське перемир'я 1667 р., ані Бучацьке перемир'я 1672 р., ані Журавненський договір 1676 р., ані Бахчисарайський трактат 1681 р., ані Вічний мир 1686 р., ані Карловицькі угоди 1699 р., в яких контрагентами виступали Варшава, Москва і Стамбул, з огляду на позицію гетьманських урядів як Лівобережжя, так і Правобережжя, не встановили остаточної та цілковитої влади жодної з «високих сторін» над усією територією козацької України. В праці отримало подальший розвиток твердження, що саме завдяки дієвій участі підрозділів українського війська Речі Посполитій та Московській

¹ Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – К., 2006.

² Чухліб Т. Український гетьманат у протистоянні держав Європи з Османською імперією (1667–1699 рр.): міжнародне становище, зовнішня політика, зміна союзеренів: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 2008. – 32 с.

державі вдалося досягнути низки важливих воєнних перемог над Османською імперією, одними з найбільш визначних серед яких стали Віденська битва 1683 р. та взяття Азовської фортеці 1696 р.

Підсумком наших дисертаційних напрацювань стало визначення, що дипломатичний і воєнний конфлікт між європейською Священною Лігою та «мусульманським табором» сприяв розділу унітарного за часів правління Б. Хмельницького Гетьманату й заважав повноцінному проведенню скоординованої зовнішньої політики ранньомодерною Українською державою. Через це відбувався процес її поступового перетворення із суб'єкта на об'єкт впливу іноземних сюзеренів, в т.ч. Османської імперії та Кримського ханства, в міжнародних відносинах другої половини XVII ст. На підтвердження вищезазначених положень протягом другої половини 1990-х – початку 2000-х рр. нами опубліковано низку розвідок у різних часописах та збірниках наукових статей¹.

II

У розвиток концепцій та ідей професора Валерія Смолія, а також представників його історичної школи, висловимо кілька думок та зробимо певні висновки щодо різних проблем надзвичайно актуальної для сучасної історичної науки теми: «Україна, Османи та Європа у ранньомодерну добу світової історії». Адже довготривалий період протистояння, а також політико-культурних взаємовпливів між Християнською (*Respublica Christiana*) та

¹ Чухліб Т. Правобережне Військо Запорозьке у геополітичних планах Османської імперії (1676–1685 рр.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. – Київ–Запоріжжя, 1997; Його ж. Гетьман Стефан Куницький у боротьбі Правобережної України та Речі Посполитої проти Османської імперії // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII ст. – К., 2000; Його ж. Ставлення турецького султана в Україні молдавський господар Георгіе Дука (1681–1683 рр.) // Київська старовина. – 2004 – № 4; Його ж. Ще раз про Віденську битву 1683 р. та участь в ній українського козацтва включно з його походами до Угорщини, Молдавії та Буджаку // Україна в Центрально-Східній Європі із найдавніших часів до кінця XVIII ст. – Вип. 6. – К., 2006; Його ж. Гетьманування Петра Дорошенка: причини «вірності» та «зради» королю, султану й царю (1665–1676 рр.) // Укр. іст. журн. – 2007. – № 1; Його ж. Український гетьманат у війні європейської Священної Ліги з Османською імперією 1684–1699 рр. // Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану д. і. н., професора Валерія Степанкова. – К., 2007; Його ж. Зимовий похід 1683/1684 років українського козацтва проти Османів до причорноморського Степу // Надчорномор'я: студії з історії та археології (з IX ст. до н. е. по XIX ст. н. е.). – К., 2008 та ін.

Ісламською (*Pax Orient*) цивілізаціями, тобто між Заходом і Сходом, став одним із визначальних для світового історичного процесу протягом XIV–XVIII ст. Цей міжнародний, в т.ч. й воєнний, конфлікт між європейськими країнами та Османською імперією затягнув у свій вир не лише Україну, а й народи, що населяли триста-шістсот років тому сучасні Туреччину, Італію, Польщу, Литву, Росію, Австрію, Угорщину, Словаччину, Болгарію, Грецію, Румунію, Молдавію, Грузію, Вірменію, Албанію, Сербію, Хорватію, Боснію, Македонію, Чорногорію, Словенію та ін. країни¹. В останній чверті XVII ст. склалася особлива ситуація, коли у зв'язку з черговим наступом Османів углиб європейського континенту проти них у воєнно-політичний союз об'єдналися Відень, Варшава, Венеція, Рим (Ватикан) та Москва.

Важливе місце у планах ворогуючих сторін займала утворена за часів гетьманування Богдана Хмельницького ранньонаціональна Українська держава – Український гетьманат (самоназви – Військо Запорозьке, Україна, Русь, Мала Росія). Її представники, зважаючи на внутрішні та зовнішні чинники, виступали то на одному, то на іншому боці воюючих між собою таборів.

На жаль, з огляду на суб'єктивні причини, багатьом сучасним українським історикам не вдається здійснити пошукову роботу у віденських та стамбульських архівосховищах², однак це може компенсуватися за рахунок опрацювання значної кількості наративних матеріалів, серед яких збірники опублікованих важливих джерел не лише австрійського³ і турецького⁴,

¹ Див. наприклад: Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300–1600. – К., 1998; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Ч. 2. – М., 2001; История Османского государства, общества и цивилизации. – Т. 1. – М., 2006; Khadouri M. War end Peace in Islam. – Baltimore, 1955; Jacov M. Europa i Osmanie w okresie Lig Swietych. – Krakow, 2003 та ін.

² Сучасний український османіст В. Остапчук серед багатьох причин (нищення й розпорошення протягом першої половини XX ст., поганий стан збереження) важкодоступності османських архівів назвав відсутність добрих описових каталогів (Остапчук В. Проблеми і перспективи української османістики // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 1. – К., 1992. – С. 100–101).

³ *Corrispondenza epistolare tra Leopoldo imperatore ed il P. Marco d'Avviano cappuccino. Dai manoscritti originali tratta e pubblicata da Onno Klopp.* – Graz, 1888; *Kara Mustafa vor Wien 1683 aus der Sicht turkischer Quellen.* – Graz, 1982.

⁴ *Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej służących...* przez J. J. Sękowskiego – Т. II. – Warszawa, 1825; *Ukrainne sprawy. Przyczynek do dziejow Polskich, Tatarskich i tureckich XVII wieku.* – Lwow, 1842; *Recueil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman.* – Т. I–IV. – Paris–Leipzig, 1897–1903; *Z sidzyllatów Rumelijskich epoki wyprawy wiedeńskiej. Akta tureckie.* –

а й ватиканського¹, румунського² і татарського³ походжень. Можна також використовувати й інші корпуси документів⁴, у яких, зокрема, розміщені тексти міжнародних договорів, укладених суб'єктами геополітичного конфлікту між державами Європи та Азії.

На зламі пізнього середньовіччя та раннього нового часу міжнародні інтереси провідних монархів Заходу та Сходу зійшлися – надзвичайно амбітні Османи та Габсбурги почали прагнути до визнання своєї «вселенської» влади й хотіли стати одноосібними «володарями світу». Це протистояння яскраво проявилось не лише у дипломатичній «війні титулів» (а турки довгий час принизливо називали австрійських імператорів не інакше як *Безз кыралы*, тобто лише «королями Відня»)⁵, а й у постійній збройній боротьбі за першість

Lwów, 1912; Kara Mustafa vor Wien. – Graz–Wien–Koln, 1955; Kara Mustafa pod Wiedniem. Źródła muzulmańskie do dziejów wyprawy wiedeńskiej 1683 roku. – Kraków, 1973; Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672. – Cz. 1. – Warszawa, 1959; Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – Т. III. – Москва, 1974 та ін.

¹ Monumenta Ucrainae Historica. – Т. IV (1671–1701). – Рим, 1967; Relacje nuncyszów apostolskich w Polsce od roku 1548 do 1690. – Т. 1. – Berlin-Poznań, 1864; Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lituaniae. – Vol. III (1585–1696). – Romae, 1863; Sauer A. Rom und Wien im Jahre 1683. – Wien, 1883.

² Documente privitoare la istoria Romanilor. In 44 vol. – Vol. 2–3. – Bucuresci, 1900; Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII вв. Документы и материалы в 3-х т. – Т. 3. – М., 1970; Maxim M. Romano-Ottomanica. Essays and Documents from the Turkich Archives. – Istanbul, 2001.

³ Материали для истории Крымского ханства извлеченные по распоряжению императорской Академии наук из Московского главного архива Министерства иностранных дел. – СПб., 1864.; Реестр делам Крымского двора от 1474 по 1779 год учиненный Бантыш-Каменским Н.Н. в 1808 г. – Симферополь, 1894; Abrahamowicz Z. Dokumenty tatarskie i tureckie w zbiorach polskich // Przegląd Orientalistyczny. – 1954. – № 2 (10).

⁴ Noradounghian G. Recueil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman. – Т. I–IV. – Paris–Leipzig–Neuchatel, 1897–1903; Traktaty polsko-austriackie z drugie połowy XVII wieku. – Warszawa, 1985; Ottoman-Polish dipolomatic relations (15th – 18th Century) / An Annotated edition of «Ahdanes and Other Documents by D. Kolodziejczyk. – Brill–Lejden–Boston–Koln, 2000; Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku. – Kraków, 2002.

⁵ Хоча, наприклад, австрійський посол до України в 1657 р. називав свого царя Фердинанда III «з Божої ласки Імператор Римський і всіх Володарів Християнських від сходу до заходу сонця, Законний, Найвищий і Августійший Глава» (Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – С. 574–575).

у Центральній, Східній та Південно-Східній Європі між імперіями, що уособлювали Християнську та Мусульманську цивілізації. З одного боку, цісарі Австрійської імперії планували відновити знамениті «хрестові походи» на Константинополь-Стамбул, з іншого – ідея владарювання Римом та Віднем на довгі століття оволоділа султанами Османської імперії, адже завоювання цих «вічних» європейських міст мало б вирішальне значення у прагненні ісламських монархів, як спадкоємців імператорів Візантії, приміряти на себе ще й омріяну корону християнських володарів Заходу.

Русь-Україна, яка спочатку виступала такою собі заручницею війн між Сходом та Заходом, згодом стала її дієвим учасником. З кінця XV ст. тоді ще розрізнені козацькі ватаги Середнього Подніпров'я хоча й не завжди успішно протистояли татарським наїздам на українські землі, але з часом, протягом другої половини XVI ст., задекларували себе як військово-рицарський стан Великого князівства Литовського, а потім Речі Посполитої та змушували рахуватися із собою оточуючих мусульманських та християнських володарів. З утворенням першої Священної Ліги у 1593–1594 рр. Австрійська імперія та Ватикан визнали українське козацтво за окрему потужну військову силу й залучили його до війни проти Османської імперії на землях Молдавії, Північного Причорномор'я та акваторії Чорного моря. Військо Запорозьке у 1594 р. налагодило політичні відносини з головним противником Османів – Австрійською імперією, а козацькі ватажки прийняли клейноди від цісаря Рудольфа II Габсбурга та встановили контакти з Апостольською столицею в Римі. У результаті козаки під керівництвом отаманів Богдана Микошинського, Григорія Лободи та Семерія Наливайка здійснили кілька дієвих походів на османські фортеці, які захищали яничари, – Білгород (Ак-Керман), Килію, Ізмаїл, Бендери (Тягиню), Очаків та Азов (Азак). Окрім того, за планом Відня українці відвоювали у турків молдавську столицю Ясси та билися з яничарами на теренах Угорщини. Саме з цього часу розпочався процес суб'єктивізації козацької України у довголітньому християнсько-мусульманському конфлікті.

Протягом кінця XVI – першої половини XVII ст. численні самостійні та «свавільні», з точки зору Речі Посполитої (до якої після Люблінської унії 1569 р. ввійшла основна територія українських/руських земель), походи козацтва до Туреччини і Криму, в османські володіння в Молдавії, Надчорномор'ї та Приазов'ї викликали велике занепокоєння у Стамбулі, адже завдяки активним бойовим діям козацьких флотилій та морських піхотинців з України «внутрішнє османське озеро» Чорне море перестало бути таким. Одночасно морські й сухопутні битви козаків проти Високої Порти сприймалися західним світом як закономірний прояв боротьби представників східноєвропейського християнського світу проти турецької загрози.

Після постановня протягом 1648 – початку 1650-х рр. на сході Польщі автономної Козацької держави, її правитель-гетьман Богдан Хмельницький

намагався здобути військову підтримку проти довголітнього «дідичного пана» – короля Речі Посполитої та домогтися певного міжнародного статусу серед володарів інших країн. А тому Османська імперія, разом з її головним васалом Кримським ханством, почала розглядатися Українським гетьманом вже не як непримиренний противник, а як потенційний протектор/сюзерен, а отже – союзник. З огляду на це, ситуація у протистоянні Християнської та Ісламської цивілізацій у цьому регіоні Європи кардинально змінилася на користь політичної співпраці між Україною та Османами.

Політику лавірування Хмельницького між Стамбулом (а за султаном, як не дивно, проглядалася «рука» Франції), Варшавою (своєю чергою полякам активно протегували Відень з Ватиканом, а також той самий Париж), Московією та Стокгольмом продовжили його наступники на гетьманській посаді – Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Павло Тетеря, Іван Брюховецький та Петро Дорошенко. Вони наприкінці 1650-х – у першій половині 1670-х рр. неодноразово змінювали своїх монархічних заступників, в т. ч. неодноразово зверталися за підтримкою до Османської імперії, Австрійського цесарства, Московського царства, Польсько-Литовської держави, Шведського королівства та Кримського ханства. Головною мотивацією такої полівасалітетної політики було отримання від султана, цесаря, короля, царя чи хана кращих «вольностей» для Українського гетьманату з усіма його станами, а також його убезпечення від вторгнень багатотисячних чужоземних військ.

Так, наприклад, визнання Петром Дорошенком у 1669–1675 рр. васальної залежності від султана Мегмеда IV мало на меті порушити плани Польщі реваншуватися за поразки доби Хмельниччини, а також передбачало розірвання мирного договору між Річчю Посполитою та Московським царством (Андрусівське перемир'я 1667 р.) задля об'єднання право- і ліво-бережної частин України під однією булавою. Османська протекція була необхідна гетьману Дорошенкові, щоб стати справжнім «удільним князем» на українських/руських землях. Сам гетьман та його старшина неодноразово заявляли про своє бажання владарювати так само, як сусідні князі Молдавії та Волощини або ж монархи Кримського ханства. Однак, з огляду на військову і дипломатичну протидію Варшави, Москви та Відня, проект створення Українського князівства за підтримки Стамбула так і не вдалося втілити в життя ані Дорошенкові, ані іншим османським ставленикам на Правобережній Україні – Юрію Хмельницькому та молдавському господарю Георге Дуці.

Автономістські прагнення правителів однієї з частин Українського гетьманату збігалися з планами Високої Порти щодо розширення підвладних територій у цьому регіоні Європи. Після підкорення Молдавії, Волощини, Трансільванії та частини Угорщини прийшов час і для України. Походи більш ніж 100-тисячних турецьких військ у 1672, 1674, 1677 та 1678 рр. (перші дві

виправи вперше у своєму житті очолював сам «володар усіх мусульман» султан Мегмед IV) на українські землі, з одного боку, передбачали підтримку боротьби гетьманів Петра Дорошенка та Юрія Хмельницького проти Польщі та Росії, а з іншого, закінчилися утворенням Українського еялету «Каманеджі» на Західному Поділлі зі столицею в Кам'янці-Подільському. Після підкорення причорноморських італійських колоній Кримським ханством та Високою Портою туркам було дуже важливо опанувати цим подільським містом, яке займало середнє положення на торговельних шляхах, що вели з Кафи (Феодосії) по Чорному морю через Білгород по Дністру до Кам'янця-Подільського, а потім Львова та Кракова й далі до багатьох європейських міст (і в зворотньому напрямку); а також з Константинополя-Стамбула до Європи через Чорне море і його торгові та військові порти Білгород й Очаків до молдавських міст та Кам'янця-Подільського.

Чорноморсько-європейський транзит різних товарів через землі України та Польщі був досить великим і приносив значні прибутки його учасникам, а тому турецькі султани вирішують взяти його під свій контроль. Міцно укріпленому Кам'янець-Подільському замку разом із Хотинською фортецею відводилося важливе геостратегічне місце у воєнних планах Османської імперії, адже він дозволяв не лише захищати вже завойовані турками Молдавію та Волощину з півночі й Трансильванію – з північного сходу, але й відкривав шлях до зайняття у майбутньому Правобережної України та Східної Галичини. Контроль над одним із головних міст Поділля надавав можливість більш успішно протидіяти походам українського козацтва до причорноморських володінь Високої Порти, а також впливати на кримських татар, які через подільські та галицькі землі по Кучманському шляху здійснювали набіги до Польщі, Словаччини та Угорщини.

Османи, які спочатку виступали гарантами української державності, що було закріплено у Бучацькому мирі 1672 р. та Константинопольських статтях 1678 р. з Варшавою, невдовзі виявилися змушеними підписати угоду про розподіл сфер впливу над Україною з Московським царством за Бахчисарайським миром 1681 р. Одночасно, протягом останньої чверті XVII ст., Висока Порта робила все можливе для того, щоб не віддати землі Західного Поділля та частини Правобережної України під владу польського чи московського монархів. З огляду на власні зовнішньополітичні інтереси залежне від Османської імперії Кримське ханство неодноразово допомагало не тільки гетьманам Війська Запорозького, а й Речі Посполитій та Московському царству – супротивникам у боротьбі за володіння козацькою Україною.

Власне, зайняття Османами спочатку Кам'янця-Подільського, а потім зруйнування 120-тисячним військом Кара Мустафи Чигирини у 1678 р. не лише спонукали цього великого візира Османської імперії до реанімації ідеї завоювання Відня (вперше турки намагалися захопити його ще в 1529 р.), а й

стало своєрідною військовою репетицією перед походом османської армії до австрійської столиці. Символічним виглядає той факт, що облога столиці Українського гетьманату тривала з 8 липня до 12 серпня 1678 р., а через п'ять років османське військо майже у тому ж самому складі, що й під Чигирином, штурмувало Відень, знову ж таки починаючи з 8 липня, та безславно завершило свої спроби 12 вересня 1683 р. Тобто, Висока Порта витратила для облоги і численних штурмів християнського політичного центру Європи на місяць більше часу, аніж для захоплення резиденції козацьких гетьманів, однак так і не оволоділа серцевиною християнського «золотого яблука світу».

Треба відзначити, що лівобережна частина Гетьманату, яка разом з Московським царством спочатку відвоювала Чигирин у Петра Дорошенка й потім захищала його від турків, мала власний погляд на тогочасну міжнародну ситуацію. Гетьман Іван Самойлович виношував плани об'єднання право- і лівобережної частин колись єдиної Козацької держави, а тому спонукав свого зверхника, московського царя Федора Олексійовича припинити війну проти Туреччини згідно з Бахчисарайським миром 1681 р., а також всіляко перешкоджав Москві помиритися з Річчю Посполитою, що позбавляло останню допомоги у війні з Османською імперією. Саме цей турецько-московський договір (після Журавненського миру 1676 р.) між Варшавою і Стамбулом, з одного боку, на короткий термін стабілізував ситуацію на українських землях, а з іншого – дозволив Високій Порті перегрупувати власні сили й підготуватися до вирішальної сутички з Австрійською імперією за Відень.

Вірний союзник Габсбургів – Річ Посполита ніяк не могла примиритися з тим, що на її «східних кресах» утворилася «свавільна» козацька автономія. Саме тому протягом 50-х – початку 80-х рр. XVII ст. польські королі та великі литовські князі Ян II Казимир, Міхал Корибут Вишневецький та Ян III Собеський не визнавали прав гетьманів Війська Запорозького на самостійне володарювання та за допомогою воєнних походів 1663/1664, 1667, 1671 та 1674 рр. всіляко придушували їхні «удільницькі» прагнення. Разом з тим, події польсько-турецьких війн 1667–1672 та 1673–1676 рр. змусили Варшаву задуматися над підсиленням свого військового потенціалу. Тому на Правобережній Україні були започатковані маріонеткові гетьманські уряди. Необхідність допомоги Австрії у війні з Османами у Центральній Європі надала нового поштовху намірам Речі Посполитої заручитися підтримкою козацтва не лише з Правобережжя, а й з Лівобережжя та Запорожжя.

У липні 1683 р., коли 160-тисячна османська армія Кари Мустафи розпочала багатоденну облогу Відня, король Ян III Собеський, виконуючи свої зобов'язання перед цісарем Леопольдом I Габсбургом, вирушив йому на допомогу. До війська Речі Посполитої, окрім 3 козацьких сотень, входило й близько 15 тис. українських шляхтичів з Русі, тобто Західної та Правобережної

України. Власне, поруч з Яном III Собеським (який, як і його попередник Міхал Корибут Вишневецький, також мав українське/руське коріння), 27-тисячну експедиційну армію очолили великий коронний гетьман й Руський воєвода Станіслав Яблоновський та польний коронний гетьман й воєвода Волині Миколай Сенявський. Разом з європейськими військами австрійців та німців на чолі з князями Карлом V Лотарінгським, Максиміліаном II Емануелем, Йоганном Георгом III (усього союзницькі підрозділи нараховували 77 тис. 300 вояків) полякам та українцям вдалося перемогти могутню армію Османської імперії.

Участь козацької та шляхетської України-Русі у перемозі європейської коаліції держав над Османською імперією під Віднем була хоча й не такою вже помітною на перший погляд, але досить суттєвою. Разом з тим треба відзначити, що й на стороні великого візира Кари Мустафи у складі військ молдавського господаря Георге Дуки та угорсько-словацько-русинського «короля куруців» Імре Тьокьолі теж воювала певна кількість козаків із Правобережжя та українців/русинів Закарпаття. Невдовзі українські прихильники Османів та Гіреїв заснують у Придністров'ї напівдержавне автономне утворення під назвою Ханська Україна.

Перемога християнських союзників над турками, яка відбулася у результаті грандіозної битви 12 вересня 1683 р., не тільки розпочала новий етап у стосунках між Заходом та Сходом, а й значно вплинула на розвиток подій в Україні. Поразка під Віднем для Турецької імперії стала початком Періоду відступу («*Ріджат деврі*») із Центральної Європи та поразки Османів в боротьбі за право бути єдиними володарями римсько-візантійської спадщини. Саме з цього часу розпочалося піднесення Московської держави, ще одного, вже третього претендента на політичну «вселенскість». Вдало використовуючи військову потугу козацтва у розпочатій у 1686 р. війні з Високою Портою, царський уряд виснажив й так розділену на чотири частини (Лівобережжя, Правобережжя, Запорожжя та Придністров'я) Україну й тим самим підготував собі ґрунт для боротьби з Шведським королівством за вихід до Балтійського моря. Своєю чергою Річ Посполита відвоювала собі Правобережну Україну не лише у Стамбула й Москви, але й у боротьбі з місцевим козацтвом. Такими невтішними для тогочасного українського суспільства були підсумки перемоги християнських країн над Османами під австрійським Віднем.

Складовою частиною Віденської кампанії 1683 р. став похід українців у складі армії Речі Посполитої до Угорщини і Словаччини для відвоювання у турків-яничар важливих у стратегічному відношенні придунайських фортець. У цьому довгочасному поході за Дунай взяло участь близько 3 тис. 220 козаків, які на чолі з полковниками Війська Запорозького Максимом Булигою-Курцевичем, Якубом Вороною, Василем Іскрицьким, Семеном

Корсунцем приєдналися до коаліційних сил вже після Віденської битви, але встигли відзначитися протягом жовтня-листопада 1683 р. у битвах під Парканами (суч. Штурово) та взятті потужних османських твердинь на теренах Європи – Естергома й Сеценів.

Та не лише цим Україна сприяла успішному продовженню війни Австрії, Німеччини та Польщі під духовним і фінансовим протекторатом Ватикану проти Туреччини. Після Віденської перемоги козаки перейшли у наступ і розгорнули власний фронт антиосманської боротьби у підлеглих султанові Західному Поділлі та Молдавії, а також на території Північного Причорномор'я.

Важливою сторінкою цих подій став похід у листопаді 1683 – січні 1684 рр. козацьких підрозділів на чолі з гетьманом Війська Запорозького Стефаном Куницьким до Кишинева та Бендер, а потім углиб території Буджацької орди – на Килію та Ізмаїл. Й хоча відчайдушна виправа 5–6-тисячного українського війська завершилася невдало, султанські васали були змушені відтепер враховувати можливість такого нападу й почали утримувати в молдавських та причорноморських османських фортецях більш значні сили. Ця операція мала великий розголос у багатьох християнських країнах, адже не минуло й двох місяців з того часу, як Османи ледве не завоювали одну з найбільших столиць Європи, а українське козацтво вже здійснило сміливу спробу атакувати противника у глибині його володінь.

Натомість Австрійська імперія, використавши Річ Посполиту та Український гетьманат, почала нарощувати свою могутність у Європі. Після патронування Габсбургами розподілу Козацької держави між Річчю Посполитою та Московським царством за Вічним миром 1686 р. (що враховувало прагнення Відня та Рима втягнути Москву до війни з Портою) Австрія надійно забезпечила собі південно-східний фронт боротьби з Османами і змогла сконцентрувати свої основні військові сили на Дунаї та Балканах. Военні операції Варшави та Москви за активною участю українського козацтва довгий час відволікали великі сили Османської імперії та Кримського ханства з Балкан та Угорщини, а тому австрійці спромоглися отримати гучні перемоги над турками під Будюю (1686), Мохачем (1687) та Зентою (1697).

Уряд лівобережного Українського гетьманату постійно надавав необхідні консультації Московському царству щодо різних питань міжнародного розвитку східноєвропейського регіону, в т. ч. і стосовно російсько-турецьких та російсько-польських переговорів. Звичайно, що найбільше гетьманів Війська Запорозького турбувало питання об'єднання українських земель. Намагання Батурина проводити власну зовнішню політику та военні дії щодо прилучення Правобережжя розходилися з міжнародними планами Варшави і Москви, які були одними із активних членів антитурецької Священної

Ліги у цьому регіоні Європи. Та, незважаючи на це, Лівобережна Україна під протекторатом Московського царства та регіментом Івана Самойловича, а потім Івана Мазепи взяла активну участь у війні коаліції християнських країн з Османською імперією протягом 1686–1699 рр.

У другій половині 80-х – 90-х роках XVII ст. Лівобережна та Правобережна України разом із Запорозькою Січчю виступали важливим чинником в геополітичних планах утвореної 1684 р. європейської Священної Ліги (спочатку до неї ввійшли католицькі Відень, Варшава та Венеція під патронатом Ватикану, а пізніше долучилася й православна Москва), які були спрямовані на боротьбу з мусульманською загрозою в Центральній, Східній та Південно-Східній Європі. Протягом 1684–1699 рр. українське козацьке військо на чолі з Андрієм Могилою, Семеном Палієм, Іваном Самойловичем, Іваном Мазепою й іншими воєначальниками, виконуючи плани анти-османської коаліції, здійснило 9 великих (кількість підрозділів – від 10 до 60 тис. осіб), близько 12 середніх (від 5 до 10 тис.) та 50 менших (до 5 тис. осіб) походів до Кримського ханства та контрольованих турками і татарами Молдавського князівства, пониззя Дніпра, Бугу, Дністра і Дунаю, Північного Причорномор'я та Приазов'я, а також кілька потужних морських виправ проти османського флоту в акваторії Чорного моря.

Власне, саме вищезазначені кампанії Українського гетьманату, поряд з перемогами Австрійської імперії над турками в Угорщині, змусили Османів наприкінці XVII ст. задуматися щодо укладення з Священною Лігою мирного договору. Окрім того, Париж, який довгий час підтримував Стамбул, також вирішив тимчасово примиритися з Віднем. Разом з тим й християнські учасники довголітньої війни відчували велику втому й бажання укласти мир між Заходом і Сходом, хоча б на деякий час. Укладення мирних договорів Австрії, Польщі, Венеції та Московії з Туреччиною припинило війну між учасниками довголітнього протистояння цивілізацій. Під час Карловицького «конгресу народів», який відбувався на теренах Сербії протягом 1698–1699 рр., Османи відмовилися від Правобережної України разом із Кам'янцем-Подільським на користь Польської Корони.

Отже Річ Посполита нарешті частково задовольнила свої геополітичні інтереси, в т. ч. і завдяки військовій звитязі тих багатьох тисяч українців, які брали участь у Віденській битві 1683 р. та наступних бойових операціях антитурецької Священної Ліги. Великою «подякою» українським козакам від Речі Посполитої стала заборона їхнього перебування на правобережних землях України за постановами варшавських сеймів 1697 та 1699 рр. Навіть такий прихильний у попередні роки до козаків Папа римський, який завжди мав величезний вплив на польських королів, не став на захист постійних учасників боротьби з Османською імперією.

Після укладення мирної угоди з турками королем Августом II Саксонським якось швидко забулися гарячі обіцянки його попередника, «віденського богатиря» Яна III Собеського щодо забезпечення української автономії на Правобережжі. Згадаймо хоча б знамените висловлювання цього монарха – «*Ukraina Cossacis cedat*», яке постійно тиражувалося у західній пресі¹. Ще один із учасників європейської коаліції християнських країн, Московсько-Російська держава, теж гарно «віддячила» за численні походи лівобережних українських козаків на Крим, Приазов'я та Причорномор'я тим, що розпочала перетворювати підлеглу їй частину Українського гетьманату на звичайну провінцію новопосталої євразійської імперії.

Міжнародне протистояння між Високою Портою і Європою протягом 1400-1800 рр. втягнуло Русь-Україну до виру війн між ними та значно ослабило її. Адже українські козаки та шляхта брали участь не лише у Віденській битві, а й у численних боях на теренах Австрії, Туреччини, Криму, Угорщини, Словаччини, Молдавії та Буджаку; нападах на Стамбул (Константинополь), Трапезунд (Трабзон), Синоп, Кафу (Феодосію), Гезлев (Євпаторію), Варну, Костанцу, Перекоп, Тягиню (Бендери), Білгород (Ак-Керман), Килію, Ізмаїл, Очаків; оволодінні у жорстокій борні з яничарами Азовом, Кази-Керменом, Іслам-Керменом, Яссами, Кишиневом, Могилевим, Ямполем, Ягельницею, Язлівцем, Чортковим, Гусятином, Сучавою, Сороками, Нагаями, Нямцем; неодноразових облогах захоплених турками Кам'янець-Подільського, Бара, Браїлова і Меджибожа; морських битвах на Чорному та Азовському морях, а також в інших успішних та менш вдалих (адже були й поразки під Студеницею, Тобаком, Азовом та ін.) військових операціях проти Османів і їхніх васалів. Разом з тим шляхетська і козацька Україна, яка перебувала на перехресті Християнської та Ісламської цивілізацій, виявилася неспроможною встояти як єдиний політичний організм між Османською, Австрійською та Російською імперіями у їх боротьбі за право бути єдиною *Monarchia universalis* не тільки для *Respublika Christiana*, а й для *Pax Orient*.

¹ Див. доклад.: Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., 2003.

ПРОЯВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ІДЕЇ У ПОЛІТИЧНІЙ КУЛЬТУРІ ТА СВІДОМОСТІ СТАРШИНИ УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ (1648–1764)

В розробці проблеми «Українська державна ідея другої половини XVII–XVIII ст.» у різний час було задіяне доволі широке коло науковців¹. Для їх праць характерне суворе дотримання проблемно-хронологічного принципу, при цьому до уваги бралися такі аспекти, як політична боротьба старшинських угруповань, вплив геополітичного чинника, світоглядних позицій гетьманів, їх історична діяльність за реалізацію державної ідеї, відверто антиукраїнська політика урядів сусідніх держав тощо. Отже, при аналізі ідеї державності історики насамперед досліджували подієвий бік її реалізації. Однак ідея за своїм визначенням – особливий спосіб відображення дійсності. Ця особливість полягає в тому, що ідея, з одного боку, відображає об'єктивний стан речей, а з іншого – спрямована на перетворення, вдосконалення цієї дійсності. Ідея – завжди випереджальне відображення дійсності і певним чином причетна до умовного способу функціонування історії.

Тому, коли історик береться за вивчення ідеї державності, він мусить аналізувати не тільки те, що було, а й те, чого хотіли історичні суб'єкти.

Отже, дослідження ідей виводить історика на умовний спосіб. І в цьому немає нічого еретичного. Історичний суб'єкт історик оцінює за тим варіантом поведінки, який був обраний цим суб'єктом. Однак кожний історичний суб'єкт, як свідомий агент власної діяльності, перед тим, як діяти, моделює кілька варіантів. Їх теж треба мати на увазі, щоб зрозуміти, оцінити історичного суб'єкта.

Уважаємо, що дослідження ідеї державності можна здійснювати не лише в подієвих рамках, а й розклавши її вже давно на семантичні складові.

Теорією держави і права чітко визначені ознаки держави: 1) система суверенної політичної влади, як у внутрішньо-, так і зовнішньополітичному

¹ Див.: Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції реалізації – К., 1997. – С. 4–5.

Прояви української державної ідеї...

аспекті: 2) наявність власного державно-адміністративного апарату, який здійснює всі функції: управління, регулювання, контролю; 3) монопольне право на легітимне застосування сили; 4) власна правова система, підпорядкованість їй всіх соціальних суб'єктів; 5) наявність території, державного кордону; 6) наявність населення, підпорядкованого своїм правам, державно-адміністративному апарату.

Кожна із ознак держави як суспільно-політичного явища породжувала відповідні ідеї у політичній свідомості й політичній культурі старшин. Ці ідеї ми і розглянемо як семантичні складові загальної ідеї державності.

Насамперед, ідея державності не може бути реалізована без такої складової, як потреба у системі суверенної політичної влади. Міркуваннями про те, що держава і її репрезентант має володіти найвищою і необмеженою владою над усіма соціальними суб'єктами в межах своїх кордонів, повністю пройнята вже відома промова Б. Хмельницького 23 лютого 1649 р. на переговорах з послами Речі Посполитої у Переяславі: «... Виб'ю з лядської неволі народ весь руський... Досить нам на Україні і Поділля, і Волині; тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львів, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте мовчіте ляхи»¹.

Цими словами гетьман підкреслював, що він буде князем руським і здійснюватиме верховне право. Після перемоги під Батогом 22–23 травня 1652 р., наслідком якої стала втеча А. Киселя з Києва й остаточна ліквідація польської влади на Наддніпрянщині, а отже й здобуття Українською козацькою державою «фактичної незалежності»², орієнтації старшинського загалу на суверенну політичну владу продовжували зміцнюватися. Насамперед, як звернув увагу І. Крип'якевич, від часу Батозької битви у гетьманських універсалах уже ніде не згадувалося, що Військо Запорозьке є підлеглим королю. Хмельницький підписувався «гетьман з Військом Запорозьким»³. Цей факт, безперечно, засвідчує, що Б. Хмельницький став сприймати себе незалежним правителем України і всі суспільно-політичні заходи проводив, незважаючи на волю жодного з іноземних володарів.

Тією ж ідеєю переймався І. Виговський. Образливою для гетьмана виглядала ситуація з кн. Г. Ромодановським, котрий, доволі тривалий час перебуваючи у Гетьманщині, «до цього часу з ним не зсилається»⁴. Ще більш виразно така налаштованість гетьмана щодо згаданого вище випадку прояви-

¹ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3-х т. – М., 1953. – Т. 2. – С. 118.

² Смолій В.А., Степанков В.С. Назв. праця. – С. 381.

³ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 228.

⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі: Акты ЮЗР). – Т. 4. – С. 137.

лася у його зверненні до європейських монархів у жовтні 1658 р.: «Й військо московське із князем Григорієм Ромодановським, нібито на допомогу прислане, до самого Переяслава дійшло і Гетьману підкоритися відмовилося»¹. Як «неприятельську війну» оцінював поведінку Г. Ромодановського і Я. Сомко, вказуючи насамперед на те, що князь «без відома нашого в порядки і права військові втручаючись», управляв своїми рятями в Україні².

Такі ж самі настрої простежуються і у вимозі П. Дорошенка на переговорах з польськими комісарами в Острозі, коли мова заходить про випадки уведення до України польського війська: «Проте ж ті коронні послані під начальством гетьмана війська запорозького мають бути»³, причому виключення не робилося і в тих випадках, коли на чолі його стояв король, як це мало місце наприкінці 1674 р. Гетьман наголошував, що король, відповідно до «звिकлих трактатів», не міг того чинити «сам своєю особою» без погодження з владними інституціями Війська Запорозького⁴. Пункт про підпорядкованість шведських підрозділів на теренах України гетьману входив до умов союзного договору зі Швецією⁵.

Підпорядкованість усіх соціальних суб'єктів у Гетьманщині українським правам та органам влади сприймалася як норма і останнім гетьманом К. Розумовським. Це ясно видно зі справи А. Гуленка, який, учинивши вбивство в Україні, хотів захиститися званням капітана російської армії та зв'язками з «воеводою Чугуєвським». Гетьман наполіг, щоб його судив саме український суд: «...Не лише тому, що він малоросіянин і має в Малій Росії свою осілість, але й що те, що в Малій Росії сталося, є зухвалість, тому перед малоросійським же правлінням і відповідати він повинен...»⁶.

Звичайно, що коли йдеться про систему суверенної політичної влади, виникає потреба, щоб сформульованими гетьманами ідеями пройнялися представники державно-адміністративного механізму різних рівнів. Історичні документи дають достатньо підстав стверджувати, що такі погляди поступово утверджувалися у свідомості старшинства нижчого ешелону. Так

¹ Звернення (Універсал) від імені Війська Запорозького до іноземних володарів, у якому пояснюються причини розриву з Москвою (жовтень 1658 р.) // Пам'ять століть. – 1997. – № 3. – С. 28.

² Національна бібліотека України ім. Вернадського. Інститут рукопису (далі: ІР НБУВ). – Ф. 588. – Од. зб. 15544. – Арк. 3.

³ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 202, 306.

⁴ Мицик Ю.А. З документації гетьмана Петра Дорошенка // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. – К., 1999. – С. 87.

⁵ Універсали Івана Мазепи 1687-1709. – Київ-Львів, 2002. – С. 66.

⁶ Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. – Т. 3: Полк Прилуцкий. – К., 1902. – С. 39–142.

Прояви української державної ідеї...

глухівський сотник С. Вейчик у квітні 1651 р. дорікав севському воєводі Т. Щербатову: «Пишеш до нас у нашу землю», однак «не до нас пишеш, [а] до старост та підстарост, котрі уже третій рік як за Віслу поутікали. А до господаря нашого не пишеш, пана Богдана Хмельницького, гетьмана всього Війська Запорозького, і пана Мартина Небаби полковника чернігівського...». Цю частину листа сотник, як представник еліти, у його сприйнятті рівної московській, завершив повчанням: «Тоді живіть з нами по-дружньому і знайте як писати»¹. Отже, у словах С. Вейчика ми бачимо і характерну для державної ідеї вимогу до інших країн та їх еліт визнавати українську систему суверенної влади.

Ідея суверенної політичної влади, окрім внутрішньополітичного, має, звичайно, і зовнішньополітичний аспект. В українській історичній літературі прийнято вважати обмеженням українського суверенітету ті статті Переяславсько-Московського договору, за якими Україна визнавала певні обмеження щодо своєї дипломатичної діяльності. Однак це є не зовсім коректним. Адже «державна, яка є суверенною, може бути водночас, «зобов'язаною» міжнародним правом, тобто мати за ним зобов'язання»². Те, що Переяславсько-Московський договір українська сторона не розглядала як відмову від суверенного права проводити власний політичний курс на міжнародній арені, засвідчує політика Б. Хмельницького 1655 р. Після того, як він дізнався про сепаратні контакти між Москвою та Варшавою, гетьман не зважав більше на договірні самообмеження у зовнішньополітичній діяльності³. Його зовнішня політика стала втіленням ідеї суверенітету на міжнародній арені. Це була реалізація права не лише бути представленим у міжнародному співтоваристві, а й виступати активним учасником міждержавних відносин, впливати на зовнішнє оточення заради захисту власних інтересів⁴.

Так, до речі, вважав не лише гетьман, а й старшини, наприклад, члени посольства до Криму навесні 1656 р. Пояснюючи вкрай здивованим росіянам причини свого прибуття до Бахчисарая, старшини вказували на потреби свого суспільства, а отже й на природне право їх задовольняти засобами зовнішньої політики: «...Великого государя нашого українні міста від Криму віддалені, а черкаські... міста до Криму близькі і Черкаси безперестанку по Дніпру... за звіром і за рибою ходять, і щоб з татарами бути в дружбі, щоб свари не було між ними»⁵.

З часів підпорядкування української зовнішньої політики Москві, налаштованість на право бути суб'єктом міждержавної політики не зникла. Відповідні домагання ми зустрічаємо уже в Ю. Хмельницького, котрий після

¹ Воссоединение Украины с Россией... – Т. 3. – К., 1953. – С. 25–26.

² Харт Х.Л.А. Концепція права. – К., 1998. – С. 216.

³ Смолій В.А. Степанков В.С. Назв. праця. – С. 90–94.

⁴ Документи Богдана Хмельницького (1648-1657). – К., 1961. – С. 420.

⁵ ІР НБУВ. – Ф. II. – Од. зб. 15425–15487. – Арк. 85.

вимушеного насильством підписання в жовтні 1659 р. Переяславського договору наприкінці того ж року через посольство, очолене А. Одинцем, надіслав на розгляд царю новий варіант договірних статей, серед яких був і пункт про право вільного дипломатичного спілкування Війська Запорозького, з наступним поінформуванням про його зміст цареві. Окремо старшини наголошували на обов'язковій участі українських послів у мирних переговорах царя із сусідніми монархами¹. 20 січня 1668 р. Г. Дорошенко та Л. Бускевич – генеральний писар П. Дорошенка, відмовили послу В. Тяпкіну навіть у самому припущенні можливого підданства цареві, оскільки всупереч договору «від війська ж Запорозького не тільки щоб послам веліли бути, і відомості їм про постанову не вчинили»².

Особливо експресивно проти нехтування Військом Запорозьким на міждержавній арені виступав Д. Многогрішний. Ігнорування росіянами України у ході міждержавних переговорів гетьман сприймав і як порушення Глухівських статей, і як особисту образу³, і, врешті, як сором та безчестя для держави: «і тим військо запорозьке вічно обезчестили і на посміх полякам учинили»⁴.

Певні спроби нагадати про право на міждержавні відносини робив І. Мазепа. Так, 4 січня 1699 р., дякуючи Петру I за повідомлення про дворічне перемир'я Росії з Туреччиною, гетьман цей факт зображував не як ординарне надання царським урядом інформації, а як демонстрацію поваги до прав та вольностей Гетьманщини, вказуючи при цьому на втрату традиції участі українських послів у міждержавних переговорах⁵. Право «вести переговори при боці світлого королівського маєстату», щоб «не виключено нашою державою інтересу з договорів», обумовлював також «Покірний меморіал запорозького війська» у жовтні 1709 р.⁶ Нарешті, історикам відомі

¹ Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 4.

² Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 250.

³ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 103, 105.

⁴ Там же. – С. 666–667.

⁵ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 1. – Владимир, 1903. – С. 797–798.

⁶ Покірний меморіал запорозького війська до святого королівського маєстату Швеції – зареєстрований у королівській канцелярії 22 жовтня 1709 // Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепа // Мазепа: Збірник. – Т. 1. – Варшава, 1938. – С. 113, 115.

Прояви української державної ідеї...

спроби останнього гетьмана К. Розумовського відновити дипломатичне спілкування з європейськими дворами¹.

Неодмінною складовою ідеї державності є й усвідомлення потреби у випрацюванні власного державного механізму, тобто системи органів та установ, які здійснюють функції державної влади (управління, регулювання, контроль). Ця складова ідеї державності виросла з вимог, сформульованих ще на рівні станового та політичного автономізму про самостійне обрання старшин-українців (що знайшло вияв, наприклад, у листах гетьмана до польських урядовців після перших перемог 1648 р. та у червневій інструкції козацької ради з-під Білої Церкви козацькому посольству до короля Владислава IV)².

Ідея створення такого механізму знайшла свою реалізацію в умовах Зборівського договору 1649 р. З новою силою вона себе виявила й після перемоги під Батогом. Так, 1653 р. сотник П. Уманець повідомляв севському воєводі: «А тепер у нас за ласкою Божою... тут у всім краю сіверському ні воєводи, ні старости, ані писаря немає. Боже дай, здоров був пан Богдан Хмельницький, гетьман усього Війська Запорізького! А пан полковник у нас тепер за воєводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю»³.

Ця ж ідея знайшла своє відображення і в умовах Переяславсько-Московського договору. У «Березневих статтях» висувалася вимога про власну державно-адміністративну систему, «і щоб ні воєвода, ні боярин, ні стольник» не втручалися у справи судівництва та урядування⁴. Вимоги про урядування владної старшини фіксувалися і в проекті Гадяцького договору, і в інструкції Генеральної ради під Лисянкою 1661 р. послам до польського короля⁵.

Підкреслимо, що старшини України-Гетьманщини не лише декларували подібні вимоги, а й успішно та наполегливо вибудовували власний державно-

¹ Путро О.І. Хто був останнім гетьманом України? Коли і ким було скасоване гетьманство? // Історія України в запитаннях та відповідях. – К., 1991. – С. 23; Його ж. Останній гетьман // Київська старовина. – 1993. – № 2. – С. 45.

² Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 3. – С. 14–15; Цит. за: Ковальський Н.П., Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII вв. – Днепропетровск, 1984. – С. 48; Смолій В.А., Степанков В.С. Назв. праця. – С. 25.

³ Цит. за: Смолій В.А., Степанков В.С. Назв. праця. – С. 25, 241.

⁴ Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским. – Ч. 1. – М., 1858. – С. 54, 63.

⁵ 20.02.1666. Під Лисянкою. Інструкція послам Війська запорозького, відправленим на варшавський звичайний сейм, скликаний на березень того ж року // Україна модерна. – Число 2-3 за 1997–1998 рр. – Львів, 1999. – С. 322.

адміністративний апарат. Це довелося чітко зафіксувати московському стольнику В. Кікіну, який перебував у Чигирині протягом 23 серпня – 3 вересня 1657р. З'ясовуючи, як поставляться представники української еліти до запровадження в краї воеводського урядування, 24 серпня він мав розмови більше ніж з десятима сотниками, пропонуючи запросити «царських воевод», щоб ніяких «бунтів» і «дурна» не траплялося. На це сотники відповідали: «...А що поміж нами у війську і починаються які бунти від злих людей, і у нас тим людям, від кого починаються розрухи і бунти, буває карність». Тобто старшини дали зрозуміти послові, що підтримувати порядок у власному суспільстві вони здатні й готові самі, без представників іноетнічної еліти. До такого висновку прийшов і стольник¹.

2 січня 1659 р. подібні спроби з боку Москви різко заперечив гетьман І. Виговський: «Присягав він гетьман на тому, що йому бути у царської величності бути в підданстві, а не на тому, щоб бути Московським воеводам в містах і щоб Москалям панувати; ніколи того не буде»².

Доцільно згадати і слова І. Мазепи. Реагуючи у січні 1691 р. на спроби воеводи у Києві М. Ромодановського давати розпорядження київському сотникові І. Бутримі, гетьман заявив, що він «дуже тому дивується: для чого він боярин і воевода до київського сотника... пам'ять прислав [і] не описався про те з ним Гетьманом та і полковником Київським. А йому до того сотника і справи немає»³.

Після поразки І. Мазепи старшини з перемінним успіхом, але доволі успішно обстоювали право на функціонування в Гетьманщині власного державно-адміністративного механізму аж до часу заснування в Україні Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництва на початку 80-х рр. XVIII ст.

Наступною складовою ідеї державності є монопольне право на легітимне застосування сили, примусу щодо усіх без виключення соціальних суб'єктів, включаючи і представників іноетнічної еліти та еліти країни монарха-протектора. Ця ідея добре простежується в уже цитованому листі сотника С. Вейчика. В своєму аналізі ми зупинилися на вимозі сотника до московської еліти визнавати українську систему суверенної влади. Проте, можливо, головним свідченням утвердження ідеї державності у цьому листі є навіть не вимога сприймати нову українську еліту рівною московській. Найвагомішим нюансом, що засвідчував факт утвердження старшинства в ідеї суверенно

¹ Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 797.

² Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 271.

³ Звідомлення Л.О. Окиншевича про відрядження до Москви (травень – липень року 1926) // Праці комісії для виучування західньо-руського та вкраїнського права. – Вип. 3. – К., 1927. – С. 344–345.

Прояви української державної ідеї...

здійснювати свою владу, було висловлення сотником переконаності щодо виключних прав української еліти забезпечувати порядок на власній території стосовно усіх соціальних суб'єктів, включаючи й іноземних підданих, і за потреби вдаватися до сили, примусу. С. Вейчик вимагав від севського воєводи: «...Живіть з нами по-дружньому, а справедливість чинить із своїх людей нашим людям. А в нас, що себе [про]штрафлять, то і ми будемо справедливість skutечну чинити, бо винного завше треба карати»¹.

За часів Б. Хмельницького ця ідея настільки утвердилася, що коли І. Виговський зустрівся з фактами застосування воєводою В. Шереметьєвим покарань щодо українців, він сприйняв як «образу», наприклад, те, що воєвода «не тільки міщан, ... в Києві ж в ув'язненні тримає; але і козаків, і духовних ображає, жорстоко поводить, і маєтності церковні віднімати похваляється»². Виявом цієї ідеї є і ставлення К. Розумовським до вже згаданої справи А. Гуленка³.

У контексті розгляду піднятого питання актуальною виглядає інформація про підпорядкування представників московської еліти українським нормам співжиття за допомогою каральних засобів. Один із таких фактів засвідчує повідомлення до Москви посла В. Кікіна про те, що на початку 1667 р. полтавський полковник розпорядився «побивати до смерті» усіх тих, хто під час ярмарків збиратиме податки на користь воєводи. Для нього полковник «у Полтаві, в трьох слободах виставив варту свого полку козаків по п'ятдесят чоловік в слободі»⁴.

Орієнтацією на готовність карати представників московської політичної еліти фізично наповнений лист від 13 вересня 1671 р. чернігівського полковника В. Многогрішного до Л. Полуботка з приводу затриманих останнім московських чиновників: «Це є піддячий [, що] до зачаття війни Брюховецького, його милості, самому казав, що ще і ваших кафтанів, як і Сомкових, не закаємося носити... Того ж піддячого, за наказом цього листа, вийнявши з тюрми і давши вину, надгніти живоття, киями не бий, щоб не було синяків, але так потримай в руках, щоб не забув довіку»⁵. Л. Полуботок наказ виконав, покаравши піддячого батогами⁶.

Проте реалізація таких орієнтацій була доволі рідкою, а на середину XVIII ст. накази козацьким патрулям про застосування сили до російських солдатів дозволяли собі видавати лише представники нижчого ешелону

¹ Воссоединение Украины с Россией... – Т. 3. – С. 137.

² Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 137.

³ Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии... – Т. 3. – С. 139–142.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 181.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 729.

⁶ Там же. – С. 727.

старшинства. Так, городиський сотник Миргородського полку Одинець 24 грудня 1759 р. попередив поручика Македонського полку, що він разом з козаками буде патрулювати місцевий базар і якщо «побачить гусара у якійсь суперечці або буде наказувати господарю носити в караул їжу, то звелів бити, як собак». А лукомльський сотник Лубенського полку Пиковець 20 березня 1760 р. віддав наказ козакам: «...Якщо де хоча б мало гусари шкідливо чинити будуть, то бийте до смерті»¹.

Обов'язковою складовою ідеї державності є потреба сформувати та використовувати власну правову систему. Вона знайшла своє відображення практично в усіх договорах гетьманів з монархами. Ця ідея чітко представлена у Переяславсько-Московському договорі, який відображав зорієнтованість старшин на застосування в Україні виключно норм власного права при власній судовій системі². На тому, щоб козаки «своєму праву козацькому підлягали», наголошували і старшини П. Дорошенка, зокрема, на Генеральній раді під Лисинкою 1661 р.³

Ідея державності знайшла свою блискучу реалізацію у формуванні кодексу українських законів «Права, за якими судиться малоросійський народ» та його використанні в українській судовій практиці, навіть і без офіційного затвердження російськими монархами.

Цей факт дає можливість пояснити відомий документ «Ексерпт з прав малоросійських». Бунчуковий товариш Ф. Чуйкевич, посилаючися на історичні аргументи, доводив повну окремішність українських судової системи, влади та права. Він, зокрема, посилався на твердження, що «протягом 148 років до дня смерті І. Скоропадського Україна нікуди не апелювала». Другим його аргументом були «Березневі статті» Б. Хмельницького, в 1-й із яких містилася вимога „щоб ні воєвода, ні боярин, ні стольник в суди військові не вступалися, але щоб від старшин своїх товариство суджені були». Далі, доводячи верховенство в Гетьманщині української судової влади, Ф. Чуйкевич наводив уривок з жалуваної грамоти Олексія Михайловича: «судитись їм всім від своїх старшин за своїми колишніми правами, а зверх старшин нікому судити їх не визначено»⁴. Ту саму орієнтацію ми можемо прослідкувати й у проекті «Прохання малоросійського шляхетства...» 1763 р. в пункті про запровадження в Гетьманщині трибуналу⁵.

¹ Барвинский В. Крестьяне Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. – Харьков, 1909. – С. 228.

² Источники Малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 54, 63.

³ 20.02.1666. Під Лисинкою. Інструкція послам Війська Запорозького... – С. 322.

⁴ ІР НБУВ. – Ф. 61. – Од. зб. 155. – Арк. 38 зв.

⁵ Прошение малороссийского шляхетства // Укр. іст. журн. – 1993. – № 9. – С. 92–93.

Прояви української державної ідеї...

Міцна історична позиція українських старшин щодо захисту власної правової системи дає можливість дещо пильніше придивитися до питання автономії України-Гетьманщини після періоду фактичного суверенітету за гетьманування Б. Хмельницького. Адже поняття «автономія» не вичерпується обмеженням політичної суб'єктності. Обов'язковою складовою автономії є згода на поширення на свої терени державного устрою та правових норм держави монарха-суверена і протектора¹. Якраз останнє і не прослідковується після втрати Україною-Гетьманщиною суверенності. Українська влада, визнаючи обмеження своєї політичної суб'єктності (нерідко вона це змушена була робити під загрозою застосування військового тиску чи навіть фізичного знищення), завжди наполягала на непоширенні московських правових норм на терени Гетьманщини.

Ідея державності передбачає також визначення власної території, чітке обмеження її державним кордоном. Це стало результатом прагнення української еліти зібрати під власні знамена території, заселені своїм етносом. Відома в історичній літературі під назвою «соборності», ця ідея супроводжувала українську еліту і за часів найбільшої могутності держави, і за часів втрати будь-якої спроможності самостійного об'єднання українських земель.

Для прикладу наведемо лише інструкцію І. Самойловича. Відрядивши наприкінці 1682 р. посольство до Москви на чолі з І. Скоропадським, гетьман зобов'язав його керівника нагадати, що Україна піддалася царю, перебуваючи «в досконалій своїй повноті не тільки від Польської землі по річку Случ і по місто Кам'янець, а від Волоської землі по річку Дністер широта її простягалася, але і від Литви вглиб свої широко мала кордони». Окремо він підкреслював, що до «тогочасної Дніпра сторони» мають належати «Поділля, Волинь, Підгір'я, Підляшшя і вся Червона Русь, в яких славні і старовинні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир. Острог, Ізяслав, Корець та інші знаходяться»². Очевидно, що гетьман не полишав сподівань, принаймні, в історичній перспективі, повернути ці території. Тому й включив до інструкції фразу: «Проте залишаємо тєє до щасливішого часу»³. І хоча ідея соборності поступово втрачала свої географічні маркери та номенклатуру, обмежуючися формулюваннями про «єдність обох берегів Дніпра», вона назавжди залишилася зафіксованою у політико-культурному комплексі української еліти завдяки «козацьким літописам» і особливо найпоширенішому з них – «Літопису гадяцького полковника Григорія Грабянки»⁴.

¹ Див.: Потульницький В.А. Історія української політології. – К., 1992. – С. 92.

² Эварницький Д.И. Источники... – Т. 1. – С. 16, 19.

³ Там же. – С. 17.

⁴ Грабянка Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С. 68, 69, 106.

Ідея народу поставала у свідомості старшин лише у кризові моменти політичної боротьби. Нам відомі зразки висловлювань Б. Хмельницького, який запевняв, що його та козаків більше не посварять з поспільством¹; лист наказного гетьмана Я. Лизогуба до лубенчан від 29 січня 1670 р., в якому зазначалося: «...Хай цар московський, король польський, як монархи християнські, будуть собі здорові, а вам з нами між собою для чого різнитися? Тим більше, коли вони монархами будучи, про заспокоєння держав своїх між собою домовляються, належить і нам не розділяючись, але спільно всім про зміцнення своїх вольностей і про заспокоєння своєї вітчизни України дбати ...тільки ви самі не бажайте добровільно від війська запорозького і від природної вітчизни в чужоземний народ відриватися; оскільки єдиноmysлія тримати не будемо між собою, то якої вольності і якої безпеки будь-хто з народу нашого потім сподіватися може?»². Історичні документи містять подібні формулювання Ю. Хмельницького, П. Дорошенка, П. Суховія, І. Брюховецького та ін. Однак, за умов підпорядкування Росії і політичної стабільності під її егідою, старшини все частіше розглядали народ як деструктивну силу і готові були зважати на нього лише в рамках недопущення соціального вибуху.

Це, очевидно, і було найслабшою ланкою у комплексі уявлень, інтенцій щодо реалізації ідеї власної держави. Це, на думку І. Крип'якевича, і дозволило московській політичній еліті спрямовувати народ проти старшини, старшин проти гетьмана і таким чином позбавляти ідею української державності такої опори, як підтримка суспільства.

Отже, ідея державності за часів Української козацької держави проявилася в усіх своїх семантичних складових. Наступним кроком у її дослідженні має стати аналіз чинників, які гальмували її реалізацію на означеному етапі в єдиному комплексі та повною мірою.

¹ Документи Богдана Хмельницького... – С. 77.

² Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 183.

ТРАДИЦІЯ УКРАЇНСЬКО-ШВЕДСЬКИХ ВІДНОСИН У СЕРЕДИНІ XVII ст.

Попри значний поступ сучасних українознавчих студій з багатьох аспектів історії Національно-визвольної війни середини XVII ст., все ще актуальними залишаються твердження фахівців про важливість вивчення геополітичного контексту міжнародних відносин Української козацької держави. І такого підходу перш за все потребують, на думку істориків, не лише відносини України з Московією, а й також з іншими впливовими сусідами (Швецією, Річчю Посполитою, Османською імперією), адже на той час центрально-східноєвропейську політику визначали «чотири могутні держави, які уклали союзи, контрсоюзи, великі й малі коаліції та воювали»¹. Тож актуальним залишається вивчення й інших європейських перспектив, паралельних та альтернативних російському вектору зовнішніх устремлінь України. Особливо це стосується постперейславського періоду української історії, коли польська й татаро-османська альтернативи видавалися малоімовірними, а з промосковською орієнтацією виникало теж чимало ускладнень. Адже, як пише З. Когут, від Переяслава (1654 р.) і до початку XVIII ст. «козацька Україна брала участь у чотирьох війнах проти Московії»².

Перспективним напрямом зовнішньої політики України в даний період вважається прошведська орієнтація українського політикуму, яка хоча й не могла мати постійного й довготривалого характеру через несуміжність територій, але потребує глибокого аналізу. Так само потребує вивчення мотивація двосторонніх відносин у часи могутності Швеції та піднесення України за Б. Хмельницького й І. Виговського. Щоб зрозуміти цю мотивацію, «потрібно ретельніше дослідити політику та цілі, які Швеція мала щодо України в той час, коли мережа політичних стосунків розширилася від Балтики до Чорного моря»³. Особливо важливими в даному аспекті бачаться участь Українського Гетьманату й Швеції у формуванні Раднотської коаліції, війні

¹ Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С. 16.

² Там само.– С. 18–19.

³ Там само.– С. 17–18.

союзних армій проти Речі Посполитої у 50-х роках XVII ст. та подальше укладення українсько-шведського Корсунського договору (від 6 жовтня 1657 р.) про військово-політичний союз між гетьманом Іваном Виговським та королем Карлом X Густавом.

В сучасних умовах розвитку новітньої вітчизняної історіографії зроблено значний поступ як у переосмисленні теоретичних проблем Національно-визвольної війни, так і у відтворенні об'єктивної фактологічної картини історії визвольних змагань в Україні після 1654 р. Вагомий вітчизняний історіографічний доробок поряд з іншими аспектами, певною мірою просунув уперед і дослідження проблематику ролі та місця України й Швеції в період формування Віленської та Раднотської європейських систем (1656–1657 рр.). Деякою мірою було висвітлено й конкретні військово-політичні складові раднотської політики Чигирини загалом та українсько-шведських взаємин зокрема¹.

¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1995; Їх же Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997; Їх же Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. – К., 1999; Їх же Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999; Їх же Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б.Хмельницького (1648–1657) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2003. – С. 107–162; Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Ч. 1. – Львів, 1996; Горобець В.М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654–1665. – К., 2001; Його ж. «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. – К., 1998; Ї ж. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради–2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). – К., 2003; Чухліб Т. Гетьмани та монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К.–Нью-Йорк, 2003; Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару). – К., 1995; Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003; Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: 36. наук. праць. – К., 2003; Гурбик А. О. Київський полковник Антон Жданович // Укр. іст. журн. – 1998. – № 3–4; Його ж. Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656–1657) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип. 7. – С. 69–78; Його ж. Україна в умовах Раднотської системи: похід української армії на Краків (1657 р.) // Україна і Польща: стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. – К., 2001. – С. 34–37; Його ж. Українсько-російські військово-політичні

Однак всебічне висвітлення й розв'язання названих проблем, детальне визначення мотивів, геополітичних розрахунків українського й шведського керівництва та шляхів реалізації взаємних зовнішньополітичних курсів в часи тектонічних військово-політичних зрушень в даному європейському регіоні все ще залишаються справою майбутнього. І причини цього криються не лише в багатоаспектності порушених проблем, а й в об'єктивній багатогранності міжнародних відносин України із учасниками Раднотської системи – Швецією, Трансільванією, Бранденбургом, Литвою, Молдавією, Валахією.

Загальна ж наукова значущість дослідження зазначеного блоку питань впливає також і з того, що в сусідніх історіографіях саме українським аспектам вказаних сюжетів не завжди приділяється належна увага¹.

відносини в період Раднотської системи (1656–1657 pp.) // «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Ф.П. Шевченка. – Т. 2. – К., 2004. – С. 205–232; Його ж. Українське військо у війні Раднотської коаліції проти Польщі: від Кракова до Бреста // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 5. – К., 2005. – С. 315–334; Його ж. Україна і Трансільванське князівство в умовах війни Раднотської коаліції (1656–1657) // Україна-Угорщина: спільне минуле та сьогодення / Матеріали міжнар. наук. конф. – (Київ, 14–16.IV.2005). – К., 2006. – С.134–154; Його ж. Похід військ Раднотської коаліції на Варшаву та повернення в Україну (1657 р.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 6. – К., 2006. – С. 281–307; Його ж. Український гетьманат в умовах Віленсько-раднотської системи міжнародних відносин 50-х років XVII ст.: історіографічний аспект проблеми // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 8. – К., 2008. – С. 195–220.

¹ Kubala L. Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – Lwów, (S.a.); Frost R. After the Deluge. Poland–Lithuania and the Second Northern War 1655–1660. – Cambridge University Press, 1993; Samsonowicz H. Miejsce Polski w Europie. – Warszawa, 1995. – S. 137–138; Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. – Wrocław–Warszawa, 1997. – S. 108–109; Borcz A. Działania wojenne na terenie ziemi przemyskiej i sanockiej w latach «potopu» 1655–1657. – Przemyśl, 1999. – 144 s.; Gebei S. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita Felosztási kísérletében (1656–1657) // Századok (a magyar történelmi társulat folyóirata). – 2000. – № 134. – S. 801–848; Геbei III. Первые сношения Б. Хмельницкого с Трансильванией // I. Мазепа та його доба: Зб. статей. – Ужгород, 2001; Varga B. Orosz-ukran konfliktus a perejaszlavi egyezménytől az andruszovői békéig (1654–1667). – Szeged, 2004. – 159 s.; Gebei S. II. Rákóczi György Külpolitikája (1648–1657). – Budapest, 2004. – 249 s.; Шварц И. Австро-русские дипломатические отношения в первые годы северной войны // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – М., 2000. – С. 31–

В цілому насичені військово-дипломатичні відносини між Швецією та Україною в період Раднотської коаліції мали важливе значення для розширення кола міжнародного співробітництва та піднесення авторитету Українського Гетьманату в Європі. Плідна українсько-шведська співпраця у цей період не була несподіваною чи випадковою. Адже дипломатичні відносини між українськими козаками та правителями Швеції періодично активізувалися, починаючи із 20-х років XVII ст.^{*}, коли Війську Запорозькому (особливо після Хотинської звитяги 1621 р.) відводилася помітна роль у геополітичних планах представників Протестантської ліги ще в ході Тридцятилітньої війни (1618–1648). Саме на початку 1626 р. король Швеції Густав II Адольф (1611–1632) через своїх послів до Москви (Бремена та Унгерна) планував залучення й українських козаків до антигабсбурзької коаліції, враховуючи антикатолицьке спрямування виступів в Україні¹. Але Москва була не готова до реального союзу зі Швецією (через Деулінське перемир'я з Польщею 1618 р.), а її посередництво не посприяло шведсько-українському діалогу не лише в даний час, а й через півроку, коли Аксель

46; Аугустинович К. Русско-польская война 1654–1657 гг. и посредничество Габсбургской империи // Там же. – С. 47–52; Хаванова О.В. Трансильвания в период русско-польско-украинского конфликта // Там же. – С. 133–150; Семенова Л. Е. Дунайские княжества в международном контакте в 50-е годы XVII в. // Там же. – С. 115–132; Флоря Б.Н. 50-е гг. XVII в. в истории международных отношений в центральной части Евразии и задачи публикации материалов о деятельности русской и украинской дипломатии в эти годы // Там же. – С. 9–23; Его же. Украинский вопрос на переговорах под Вильно в 1656 г. // Украина и соседние государства в XVII веке / Материалы межд. конф. – СПб., 2004. – С. 160–174; Котлярчук А. Дипломатические отношения Швеции и Украины в 1654–1660 гг.: шведская историография и источники // Украина и соседние государства в XVII веке. – С. 90–107; Кобзарева Е.И. Документы по истории русско-шведского конфликта в 50-е гг. XVII в. в фондах РГАДА // Русская и украинская дипломатия в Евразии. – С. 53–80; Kotljarchuk A. In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th Century. – Södertörns högskola, 2006. – 347 s.

^{*} Датування у статті подається за юліанським календарем (т.зв. старим стилем). Різниця між останнім та григоріанським (т.зв. новим стилем) у XVII ст. становила 10 діб.

¹ Поршнев Б.Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. – М., 1976. – С. 179.

Оксеншерна, канцлер Швеції (з 1612 р.), доручав відправленому до Москви О. Рубцову таки дістатися Запорозжя й провести переговори в Україні¹.

Зовнішньополітичний курс Швеції у 20-х роках XVII ст. фактично був прообразом зреалізованої через тридцять років Раднотської коаліції, оскільки одночасно навесні 1626 р. Густав II Адольф через свого посла Ф. Содлера вів переговори і з правителем Трансільванії Габором Бетленом (1613–1629) стосовно спільної (із залученням кримських татар та українських козаків) боротьби проти Речі Посполитої та Габсбургів. Але трансільванський князь, який претендував на польську корону (як і в часи Раднотської угоди 1656 р.), не поспішав долучати до широких переговорів українську сторону². Це було явною помилкою протестантських правителів, оскільки саме в той період загострилися стосунки польської влади з українським козацтвом, яке навесні 1627 р. навіть відмовлялося виконати наказ Сигізмунда III про воєнний похід проти шведів до Балтії³.

В наступному, 1628 р., дипломатичний хист шведського посла при трансільванському дворі Павла Страсбурга дав свої плоди, і Габор Бетлен реально задумується над опануванням польської корони за воєнної участі українського козацтва. Зокрема, князь Трансільванії з цього приводу твердив таке: «Саме тепер слід докласти зусиль, щоб козаки повстали проти Польщі при співучасті сусідів і під керівництвом якогось відомого й видатного вождя»⁴. Це загалом свідчило про прихильне ставлення європейських кіл до ідеї формування української державності під патронатом сусідніх монархів.

З метою здійснення ідеї розширеної коаліції у 1629 р. Швеція активізувала переговори з Москвою, сприяючи реорганізації війська останньої (військова місія Олександра Леслі) та сподіваючись відповідно на російські поставки збіжжя. А Габор Бетлен залучив до переговорного процесу константинопольського патріарха Кирила Лукаріса. Останній листовно звернувся до українського козацтва й відправив із Константинополя, разом із трансільванськими послами Ш. Талерраном й Ж. Русселем, архімандрита Філотея, які невдовзі прибули до Москви. Але вказана дипломатична місія виявилася

¹ Щербак В. Украина в политических планах Швеции и Московского государства во второй половине 20-х – начале 30-х годов XVII в. // Украина и соседние государства в XVII веке. – С. 192–193.

² Крип'якевич І. П. Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр. // ЗНТШ. – 1913. – Т. 117–118. – С. 65–74.

³ Акты Московского государства. – СПб., 1890. – Т. 1. – С. 215; Щербак В. Украина в политических планах Швеции и Московского государства во второй половине 20-х – начале 30-х годов XVII в. – С. 195–196.

⁴ Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). – Ч. 3. – Т. 6. – К., 1908. – С. 28–29.

досить затяжною через звістку про смерть трансільванського князя, хоча, через вимушену перерву в переговорах, з'явився проект нової коаліції (авторства Ж. Русселя) у складі Швеції, Трансільванії та Росії, що передбачав передачу польської корони Густаву II Адольфу. Для його узгодження трансільванські послі знову відбули до столиці Швеції. Філотей же не лише не зміг дістатися України, а й не спромігся навіть надійно переправити патріаршого листа українській стороні¹.

Таке тривале узгодження позицій щодо нового воєнного союзу призвело до того, що його потенційні учасники розгорнули поміж собою змагання за вплив на українських козаків. Зокрема, під час козацького повстання в Україні під проводом Тараса Федоровича (1630) Москва планувала анулювати Деулінське перемир'я з Польщею й розпочати бойові дії у напрямі Києва, Смоленська й Полоцька та навіть вже була виправила до Переяслава для координації дій з козаками Г. Гладкого². Але замирення українських повстанців із поляками (Переяславська угода 29.V.1630) завадило цій операції.

У подальшому, незважаючи на обіцянку української сторони (дану в Переяславі) не контактувати з сусідніми монархами, козаки все ж приймали іноземних послів. Саме в серпні 1631 р. шведи організують посольство П'єра Ладмірала та Жана де Грева в Україну. Згідно з інструкціями Ж. Русселя, сторони мали обговорити широке коло проблем, а для укладення остаточної угоди до Лівонії запрошувалася повноважна українська делегація. Головне, що хвилювало Густава II Адольфа, – це одержати підтримку козацтва у війні проти Польщі, за що він готовий був гарантувати українській стороні її вольності та обіцяв за службу високу платню³. Але ця дипломатична місія не досягла поставлених цілей, оскільки її шлях пролягав територією Московської держави, а там до послів приєдналися й представники російського уряду. Тому на козацькій раді українській стороні було зачитано два послання: грамоту царя з пропозицією московської служби та згадану шведську інструкцію (Ж. Русселя). Допоки козаки кілька днів радилися щодо вислуханих пропозицій, до старшого реєстрових козаків І. Кулаги надійшло прохання від коронного

¹ Ванштейн О.Л. Россия и Тридцатилетняя война 1618–1648 гг. – М., 1947. – С. 97; Крип'якевич І.П. Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр. – С. 95; Поршнева Б.Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. – С. 246.

² Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1989. – С. 28–43.

³ Крип'якевич І. П. Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр. – С. 89; Щербак В. Украина в политических планах Швеции и Московского государства во второй половине 20-х – начале 30-х годов XVII в. – С. 198–199.

гетьмана С. Конєцпольського про затримання послів Швеції (московські представники були безперешкодно відпущені додому). І хоча невдовзі Ладмірал і де Грев були звільнені й повернулися до Стокгольма, все ж їхня місія не дала швидкого результату, оскільки реєстрова старшина козацтва не наважувалася порушити Куруківську (1625) та Переяславську (1630) угоди з Річчю Посполитою, що в подальшому й підтвердилося участю українських козаків саме на боці Польщі (походи на Стародуб, Путивль, Смоленськ) у московсько-польській війні 1632–1634 рр.¹.

У 50-х роках XVII ст. українська гетьманська влада встановлює більш тісні контакти із стокгольмським двором та обговорює зі шведською стороною можливість спільних військових дій проти Речі Посполитої. Про це, зокрема, сповіщав сам Б. Хмельницький у листі до московського царя від 18 травня 1655 р.: «Відомо чиним, що ми більше чотирьох років з Кристиною, королевою шведською, зносились»². Тому цілком слушним є зауваження польського історика Я. Качмарчика, що Б. Хмельницький «уже в червні 1652 р. міг здогадуватися навіть про деталі воєнних планів, що готувалися по той бік Балтики»³. Український гетьман ще 30 травня отримав із Стокгольма листа, в якому Г. Радзейовський радив йому «до Ракоці послати, щоб з ним поєдналися і щоб і він від вас не відступився. А ті шведські війська, які б пішли через Інфлянти, пішли б просто до Білої Руси, до Могилева і простіше б із Військом Запорозьким могли зноситися, ті ж, які б пішли в Пруссію, пішли б просто до короля, і так В[аша] М[илість] вся Україна для Війська Запорозького була б звільнена за короткий час»⁴.

Тому, враховуючи спільні інтереси та реальну можливість залучення для війни з Польщею воєнної потуги Швеції, Б. Хмельницький намагався надалі поглибити діалог із Стокгольмом. З цією метою навесні 1653 р. він доручає українському посольству К. Бурляя та С. Мужиловського, що відбувало до Москви продовжити, за згодою останньої, дипломатичну місію до Швеції, а по можливості й встановити прямі контакти з королевою Кристиною (1644–1654). Про важливість для України подальшої подорожі її посольства на Захід свідчили численні попередні звернення Б. Хмельницького до високих

¹ Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. – С. 41–43.

² Документи Богдана Хмельницького 1648–1657. – К., 1961. – № 304, 313, 315. – С. 418–420, 426–428, 429.

³ Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – Перемишль–Львів, 1996. – С. 293.

⁴ Цит. за: Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – С. 293–294.

московських бояр та ієрархів. Але російська сторона, протримавши в себе українських посланців кілька місяців, не пропустила їх до Стокгольма¹.

У сфері українсько-шведських дипломатичних відносин однією із серйозних перепон у цей період була саме позиція московських правителів, які всіляко перешкоджали подальшому взаємному зближенню українців і шведів. Тому українська сторона починає вишукувати альтернативні московським шляхи для контакту із стокгольмським двором. Врешті-решт, за сприяння Г. Радзейовського у червні 1654 р. до Б. Хмельницького у табір під Білою Церквою прибуває шведський посланець королеви Кристини Данило Колугер із цілком конкретними пропозиціями про відкриття другого фронту проти Польщі у Пруссії та Лифляндії й подальшу координацію спільних військових дій. Це була чи не найкраща новина для гетьманського уряду за останній час, оскільки при її реалізації. Польща була б змушена передислокувати чимало війська на шведський фронт. Тому Б. Хмельницький сповіщав до Москви: «...тепер супроти неприятелів ляхів війська королеви шведської нам на допомогу йти мають, з багатьма рятями, 80 000 людей, через Пруси і Лифлянти»².

Цього разу, відправляючи 8 липня 1654 р. українсько-шведську дипломатичну місію до Стокгольма, Б. Хмельницький вже враховував можливу протидію Москви, а тому гетьман, демонструючи відкритість, ознайомлював із деталями переговорів і російську сторону³, а також дуже настійливо прохав про підтримку його ініціатив вже не лише бояр, а й самого царя Олексія Михайловича⁴.

Чим завершилося зазначене посольство, достеменно невідомо, але цілком очевидно, що в даний період Український Гетьманат у відносинах зі Швецією вже не лише намагався утримувати останню від плідних перемовин та союзу з Польщею, а й переводив стосунки із Стокгольмом у конкретну площину планування спільних військових операцій на польському фронті. Тому, навіть незважаючи на невизначену позицію Москви щодо залучення армії Швеції для ведення польської війни, українське керівництво провадило активний зовнішньополітичний діалог на шведському напрямі.

Навесні 1655 р. до гетьманської столиці в черговий раз прибуває посольство Карла X, яке передало листа свого правителя й запевнило українську сторону в рішучості короля розпочати наступ на польському театрі

¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – С. 398–403; Їх же. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – 1994. – С. 158–161.

² Документи Богдана Хмельницького. – № 268. – С. 369–371.

³ Там само. – С. 370.

⁴ Там само.

бойових дій¹. А Б. Хмельницький 18 травня 1655 р. знову вимушений прохати Москву не чинити перепон обміну посольствами зі Швецією, переконуючи царя в правильності зазначених кроків². Але всі зусилля Чигирин виявилися марними. Москва не лише офіційно відмовилась пропустити українсько-шведське посольство до Стокгольма, а й висловила своє роздратування такою активністю гетьманської столиці. У царському листі (23 червня 1655 р.) сповіщалося про «непристойність» таких поспішних кроків Б. Хмельницького, допоки свою місію у Швеції не здійснять московські посланці. Означені дії Москви значно загальмували українсько-шведський діалог, і в подальшому Б. Хмельницький навіть змушений був вибачитися перед Карлом X з цього приводу: «Ми одразу ж відправили пана абата в Литву разом з полковником... Бурляєм, але москвитяни ввідмовили їм у пропуску»³.

Опинившись у такій ситуації, Український Гетьманат, очевидно, починає пошук альтернативних каналів відносин з Карлом X, і про нові посольства до Швеції вже не повідомляється до Москви. Саме за умов секретності та по новому маршруту проходила дипломатична місія Данила Колугера та українського посла полковника Івана Тафралі, яку Б. Хмельницький відправив десь у липні – першій половині серпня 1655 р.⁴. Зазначене посольство рухалося «через Валахію, Молдавію й Туреччину», а тому на тривалий час затрималося в дорозі⁵.

Такою ж була мотивація гетьмана, коли він під час західного походу уникав захоплювати укріплені Кам'янець, Львів та інші міста, щоб «не допустити у фортеці московські гарнізони», тому що він бажав, «щоб ця сторона й прохід (до шведів. – А. Г.) залишалися вільними від москвитян»⁶. А на перспективу українська сторона взагалі пропонувала Швеції встановити постійний дипломатичний канал для систематичного обміну інформацією. Для цього Б. Хмельницький радив шведській стороні куратора її українського зовнішньополітичного напрямку «Радзейовського... облаштувати в такому місці, щоб ми могли з ним з'єднуватися й радитися, оскільки його поради завжди були корисними і ми йому усім зобов'язані»⁷. На осінь 1655 р. саме

¹ Там само. – № 313. – С. 427.

² Там само.

³ Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 6. – № 30. – С. 92.

⁴ Документи Богдана Хмельницького. – № 325. – С. 438–440; Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 6. – № 24. – С. 77–78.

⁵ Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 6. – № 30. – С. 92.

⁶ Там же. – С. 86–92.

⁷ Там же. – С. 90.

Кам'янець-Подільська фортеця бачилася таким опорним пунктом для українсько-шведських відносин¹.

Також, для забезпечення безперервного двостороннього спілкування й швидкого виходу на остаточний варіант широкої угоди, планувалося всіляко сприяти керівникам переговорних делегацій (від України її очолював І. Виговський) «пану Радзейовському або пану Виговському, канцлеру запорозькому, або нашому договору...»².

Десь наприкінці серпня у ставку українського гетьмана під Кам'янцем-Подільським прибув посланець Карла X Олександр Юлій Торкват, який теж подолав чимало перешкод на своєму шляху³. Зважаючи на такі обставини, основну й важливу інформацію посольства передавали в усній формі, а в листах сповіщалися лише загальні речі й натяки. Але навіть останніх достатньо, щоб назвати місію Торквата до Б. Хмельницького знаковою. Перш за все вона відбувалася за умов вступу Швеції у війну (8 липня 1655 р.) проти Польщі, а тому у відповідь (очевидно, на прохання шведів) український гетьман пообіцяв полишити «здобування міст і навіть облогу Кам'янця» й стрімко рушити «до Львова, щоб звільнити його без зволікань»⁴. Яке значення (військове чи політичне) мало таке узгоджене ведення війни, достеменно невідомо. Це могла бути проста стратегічна координація військових дій, щоб одночасним наступом деморалізувати супротивника, а можливо, сторони вже попередньо домовилися про те, що західно-український регіон відійде до Війська Запорозького. Попри все, очевидним було обопільне бажання максимально зблизити шведський та український театри воєнних дій та встановити тісніші контакти. Загалом Б. Хмельницький був, можна сказати, окрилений проведеними переговорами, що все ж свідчило про досягнення згоди з важливих питань двосторонніх відносин⁵. Посольство Торквата та українська делегація на цей раз вирушили у зворотний бік вже через Львів, хоча відповідні листи Б. Хмельницького знайшли Карла X лише на початку жовтня 1655 р. в районі Кракова⁶.

В цілому ж військово-політична ситуація після укладення конфедеративного Переяславсько-Московського союзу з Росією (1654 р.) для України була оптимістичною. Для неї відкривалися нові, насамперед мілітарні, можливості у

¹ Там же. – С. 91.

² Там же. – С. 90–91.

³ Документи Богдана Хмельницького. – № 325. – С. 439; Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 6. – № 24. – С. 77–78.

⁴ Там само.

⁵ Документи Богдана Хмельницького. – № 325. – С. 439–440.

⁶ Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 6. – № 30. – С. 92; Документи Богдана Хмельницького. – № 325. – С. 439–440.

вирішенні важливих завдань української Визвольної війни: завершення переможної військової кампанії проти Речі Посполитої та реалізації ідеї соборності Української держави. Актуальним політичним завданням також було якнайшвидше урівноваження значно ускладненої для України в до-переляславський період геополітичної ситуації та активізація спільних із Москвою військових операцій. Проте російська сторона не поспішала погодитись перенести основний театр бойових дій із смоленсько-білоруського напрямку в Україну. Тому розпочати активний наступ проти об'єднаних польсько-татарських військ Б. Хмельницький зміг лише на початку 1655 р., коли все ж підійшли московські полки.

Наступне успішне звільнення Брацлавщини (травень 1655 р.), просування на Львів, його облога та поява українських військових підрозділів у Західній Галичині, а також успіхи на Північному Сході (з прилученням до Української козацької держави Стародубщини, Кричевського й Бихівського повітів) надавали вповні реальних обрисів ідеї соборності України¹.

Інше стратегічне завдання – розгром військових підрозділів Речі Посполитої – теж мало неабиякі позитивні для України перспективи, оскільки 8 липня 1655 р. у війну проти Польщі вступила Швеція. Її армія вторглася в польські землі і повела наступ двома основними напрямками: на Малопольщу (фельдмаршал А. Віттенберг) й на Жмудь (Магнус Арвід де ля Гардье). Польський король Ян II Казимир, програвши кілька битв, відступив до Кракова (вересень 1655 р.) і поселився у Вавельському замку, але, внаслідок стрімкого підходу армії короля Швеції Карла X Густава, змушений був залишити місто на київського каштеляна С. Чарнецького (із залогою 2200 вояків) й відбув до Шльонська (у Глогувек). Річ Посполита, таким чином, опинилася на межі катастрофи, і не лише військової, а й загальнонаціональної, оскільки 25 липня 1655 р. шляхта Великопольщі капітулювала, а 17 та 20 жовтня в Кейданах (Жмудь) було укладено шведсько-литовські угоди, які фактично анулювали польсько-литовську унію. Окрім того, у вересні 1655 р. шведи окупували Варшаву, а 19 жовтня їм здався Краків.

Таким чином, майже вся Польща і частина Литви були «залиті хвилями» шведського «потопу» (частина ВКЛ була зайнята московськими військами). Окрім того, Карл X у січні 1656 р. змусив пруського електора Фрідріха Вільгельма Гогенцоллерна укласти зі Швецією військову угоду й виправити проти Польщі восьмитисячну армію².

¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея... – С. 85–88.

² Topolski J. Polska w czasach nowożytnych od środkowoeuropejskiej potęgi do utraty niepodległości (1501–1795). – Poznań, 1994. – S. 476–482; Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. – S. 108–109.

За таких умов Річ Посполита фактично стояла на краю прірви через неможливість одночасного ведення війни з двома коаліціями: українсько-російською та шведсько-бранденбурзькою. Але разом з тим указані військово-політичні союзи (в т.ч. й створений після укладення Переяславсько-Московської угоди 1654 р.) виявилися новими політичними утвореннями, які порушили усталену рівновагу сил у даному регіоні Європи і цим самим привели в дію механізми її відновлення: Туреччина відмовилася від попередніх декларацій на підтримку Б. Хмельницького; Крим, опинившись у сусідстві із потужним військовим альянсом, пішов на союз із Польщею, як, власне, й Трансильванія, Молдавія та Валахія, що й надалі залишалися в сфері політичних інтересів Речі Посполитої. Таким чином, Переяславсько-Московська система не лише відкривала Україні чималі можливості, а й призводила до певних зовнішньополітичних ускладнень, на які Чигирин був готовий свідомо погодитися взамін на активну військову допомогу Москви.

Наступні військово-політичні події (1655–1656 рр.) засвідчили про появу інших негативних для України зовнішньополітичних обставин; насамперед зростання напруження у відносинах зі Швецією, яка досить різко вимагала у Б. Хмельницького вивести війська з Галичини (щодо неї у Карла X існувала особлива думка), а також призупинення військової активності Москви та малозрозуміле для Чигириня зближення останньої з польською стороною.

Чітка зміна зовнішньополітичного курсу Кремля від війни до союзу з Варшавою, спрямованого проти Швеції, простежується вже наприкінці 1655 – на початку 1656 рр. Московська дипломатична служба розпочала активний діалог з польською стороною та тими литовськими політиками, які не схвалили союз великого гетьмана литовського Я. Радзивілла з Карлом X. Одним із найвпливовіших серед них був польний гетьман і підскарбій литовський В.К. Госевський. І вже 17 травня 1656 р. Росія оголосила Швеції війну¹.

Тому в 1656 р. гетьман основний акцент у зовнішній політиці переносить від простого поліпшення відносин із потенційними союзниками до оформлення антипольської коаліції з метою військової перемоги над Річчю Посполитою без сприяння Росії. Особливо активізується такий курс України на початку літа 1656 р., коли царською грамотою було офіційно повідомлено про підготовку російсько-польського миру. Не маючи змоги переконати Москву не йти на союз із Польщею, український гетьман прагнув хоча б добитися участі української делегації в російсько-польських переговорах². Як

¹ Галактионов І.В. Из истории русско-польского сближения в 50-х – 60-х гг. XVII в. Андрусовское перемирие 1667 года. – Саратов, 1960. – С. 40–41; Санін Г. Отношения России и Украины с Крымским Ханством в середине XVII века. – М., 1987. – С. 177; Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. – S. 125.

² Документи Богдана Хмельницького. – № 380. – С. 501–502.

свідчить аналіз джерел, поставлена у скрутне становище польська сторона, дійсно, була готова йти на значні поступки, а польські комісари в Немежі отримали королівські інструкції будь-якою ціною «заспокоїти» Україну, навіть визнавши за нею окрему державу на Подніпров'ї¹.

Але нерозважливі кроки Москви – недопущення української делегації до російсько-польських перемовин у Вільні; замовчування російською стороною умов підписаного 24 жовтня 1656 р. перемир'я; заборона українським військам переходити «лінію України» – розвіяли сподівання Б. Хмельницького на повернення західних територій з допомогою Росії. Тому всі зусилля українського гетьмана та його дипломатії були спрямовані на пошук потенційних союзників для подальшої боротьби проти Польщі.

У першій половині 1656 р. особливо активізуються дипломатичні відносини між Україною та Молдавією й Валахією. Проте найбільш інтенсивними у 1656 р. стають українсько-трансільванські стосунки, що свідчило про остаточну зміну зовнішньополітичного курсу князя Трансільванії Д'єрдя II Ракоці щодо України – від нейтралітету (якого він дотримувався у 1654 і 1655 рр.) до доброзичливих взаємин (перші їх паростки з'являються із листами трансільванського князя та посольством Стефана Люца до Б. Хмельницького влітку 1655 р.). Пояснення цьому крилося, як слушно зазначав М. Грушевський, у прагненні Д'єрдя II Ракоці отримати військову допомогу для боротьби за польську корону та бажанні створити козакам підґрунтя для відходу від Росії (оскільки українська сторона взамін отримувала б реального союзника для боротьби з Польщею)².

У 1656 р. (тобто до часу початку бойових дій Раднотської коаліції проти Речі Посполитої) у відносинах України зі Швецією переговорний процес не пішов далі узгодження позицій і не вилився в конкретну угоду між цими державами. Найбільшою перешкодою до її підписання була непоступливість шведської сторони в головному для України територіальному питанні. Восени 1655 р. Швеція визнавала за Б. Хмельницьким лише Запорожжя та Лівобережжя. У 1656 р. посольство Г. Веллінга хоча й називало Україну «вільною державою», але лише в межах Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. І навіть у січні 1657 р., коли в похід на Польщу Б. Хмельницький вже реально відправив багатотисячний український корпус, Г. Веллінг заявив у Чигирині про визнання Швецією Української держави лише в складі названих трьох воєводств, замовчуючи долю західно-українських земель³.

¹ Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. – S. 125–126.

² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2. – К., 1997. – С. 1183–1184; Бутич І. До історії українсько-трансільванських взаємин (1648–1656) // Архіви України. – 1966. – № 3. – С. 62–71.

³ Архів ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 6. — С. 154–162, 167–170, 202–206; Мацьків Т. Цісарське посольство до Б. Хмельницького в 1657 р. // Український

Кінцевим етапом у створенні нової антипольської коаліції стало укладення в угорському місті Радноті (сьогодні Єрнут в Румунії) 26 листопада (6 грудня за н.ст.) 1656 р. шведсько-трансільванського договору. Останній виявився прямим наслідком і відповіддю його учасників на підписаний за місяць до цього Віленський трактат. Новостворена таким чином Раднотська система передбачала спільну війну коаліційних сил проти Речі Посполитої з подальшим розподілом земель останньої між Швецією, Бранденбургом, Трансильванією, Україною та виділенням осібного князівств для Богуслава Радзивілла. Для Карла X Раднот, таким чином, став відповіддю на укладений у Вільні польсько-московський військовий союз. Д'єрдь II Ракоці ставив собі за мету коронуватися польською короною, а Україна і Бранденбург – унезалежнитися від цієї ж корони. Такі кардинально відмінні мотиви учасників коаліції з самого початку таїли в собі загрозу її монолітності, хоча в цілому Раднотська система юридично закріплювала визнання в Європі незалежної Української держави в межах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств. Що стосувалося Західної України, її доля мала остаточно визначитися пізніше, після додаткових шведсько-трансільвансько-українських консультацій¹.

Б. Хмельницький, вступаючи в нову антипольську коаліцію та зважаючи на непоступливість шведської і трансільванської сторін навіть на переговорах, остаточно не поривав з Москвою й намагався завуалювати перед останньою склад та мету походу українського корпусу в союзі з Д'єрдем II Ракоці та Карлом X².

Отримавши останні інструкції Б. Хмельницького, українські війська під керівництвом наказного гетьмана А. Ждановича вирушили в похід із Чигирини «після Миколиного дня» (6 грудня за ст. ст.) 1656 р. Мобілізація українського війська набула значного розмаху. На початок 1657 р. вона охопила значно більшу територію, ніж вказані у джерелах три полки Війська Запорозького (Київський, Переяславський, Білоцерківський). Адже Б. Хмельницький одночасно готував війська й для оборони південних рубежів від можливого татарського вторгнення³.

історик. – 1973. – № 3–4. – С. 130; Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 рр. // ЗНТШ. – Т. 154. – Львів, 1937. – С. 46–47.

¹ Kubala L. Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – S. 132; Samsonawicz H. Miejsce Polski w Europie. – S. 137–138.

² Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990. – С. 181; Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації... – С. 13.

³ Акты Юго-Западной России (далі Акты ЮЗР). – Т. 8. – СПб., 1875. – № 46. – С. 394–395.

Паралельно із західним та південним напрямками Б. Хмельницький провадив значну військово-політичну активність і на Північному Сході. Про це свідчили на початку 1657 р. масштабні військові приготування Українського Гетьманату в Білорусі¹. Український гетьманський уряд для посилення своїх білоруських залог направив у даний регіон додаткові козацькі підрозділи, які й допомогли в подальшому І. Нечая щільно обложити Старий Бихів й домогтися його швидкої капітуляції (січень – початок лютого 1657 р.)².

Проте пріоритетним військово-стратегічним напрямом для України в даний період, безперечно, був західний похід у складі військ Раднотської коаліції³. Загальне командування військами було покладене на наказного гетьмана Антона Ждановича, а також на полковників Івана Богуна, Ференца Раца (серба за походженням), Сулименка та інших козацьких ватажків. Причому число учасників походу в складі українського корпусу постійно зросло за рахунок загонів добровольців – «охотників» – і досягло 20 000⁴.

Подолавши значні перешкоди на марші, який відбувався за надзвичайно складних кліматичних умов, українські війська об'єдналися із союзниками поблизу Перемишля (лютий 1657 р.)⁵ і, завдавши чималих руйнувань польським містам і селам, в середині березня 1657 р. підійшли до давньої столиці Польщі – Кракова*. В місті їх зустрічав командир шведської залози генерал Віртз та багато інших шведських офіцерів. Менші підрозділи трансільвансько-українського війська опанували прилеглі до Кракова міста⁶.

¹ Там же. – С. 393–394.

² Акты ЮЗР. – Т. 3. СПб, 1861. – С. 576–579, 589–590, 599; Крип'якевич І.П. «Вольний порт» у Старому Бихові 1657 р. // Науковий збірник за рік 1929 (Записки Історичної секції Всеукраїнської Академії наук). – Т. 32. – К., 1929. – С. 92–96; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 1257–1277; Горобець В.М. Білорусь козацька. Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). – К., 1998. – С. 40–46.

³ Акты ЮЗР. – Т. 8. – № 46. – С. 393–395.

⁴ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 2. – Спр. 99. – Арк. 1; Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 рр. – С. 55.

⁵ Wojtowicz P. Szlak wyprawy Rakoczego // Teki historyczne. – Т. XI. – Londyn, 1960–61. – С. 99.

* Краків перебував у руках шведів із жовтня 1655 р., коли С. Чарнецький підписав капітуляцію.

⁶ Dzieje Krakowa. – Т. 2: Kraków w wiekach XVI–XVIII. – Warszawa, 1984. – С. 371, 385; Гурбик А. Україна в умовах Раднотської системи: похід української армії на Краків (1657 р.). – С. 34–47.

Саме здобуттям Кракова, на думку дослідників, завершився перший етап походу коаліційних військ під проводом Ракоці і Ждановича проти армії Яна Казимира. Союзники за 59 днів пройшли від Тарнавки до Кракова понад 400 км, долаючи складні річкові переправи через Стрий, Дністер, Сян, Віслок, Дунаєць та Віслу¹.

Уряд Олексія Михайловича, не маючи змоги відвернути похід коаліційних трансільвансько-українських військ на Польшу, вимушений був погодитися із цією несподіваною зовнішньополітичною акцією українського уряду. Загалом, зберігаючи шанобливий тон, гетьман України вже постфактум доводив до відома царського уряду інформацію про ведення війни проти Речі Посполитої на території останньої. У той період московський уряд, думається, досить явно побачив свої зовнішньополітичні прорахунки. І не випадково в сучасній російській історіографії наявні трактування польсько-російської Віленської угоди як «дипломатичної поразки Росії»².

Наступний етап війни військ Раднотської коаліції проти Речі Посполитої розпочався 20 березня 1657 р. Саме в цей день союзні війська вирушили з Кракова на з'єднання із шведською армією. Остання під командуванням Карла Х Густава, залишивши деякі загони в Пруссії, стрімким маршем рушила на південь, де на початку квітня й з'єдналася з коаліційною армією неподалік Сандомира. Після тривалих військових нарад було вирішено всім разом просуватись до Бреста. 11 квітня 1657 р. шведсько-трансільвансько-українські війська поблизу Завихосту форсували Віслу, опанували Люблін, Подлодів, Мінськ, Венгрів і Городок. Брест капітулював 13 травня 1657 р. Перебування українського корпусу А. Ждановича на Берестейщині було використане для переговорів із шляхтою Пінського повіту, яка того ж дня прийняла рішення щодо встановлення союзу із Військом Запорозьким. Подібна ж дипломатична робота велася на Волині, Мозирщині та Турівщині³. Зазначені кроки, спрямовані на розширення територіальних надбань, велися українською стороною без узгодження із правителем Швеції, якому стало очевидно, що без поступок в територіальному питанні про тісний союз із Україною не може бути й мови.

¹ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 2. – Спр. 99. – Арк. 1; Półciwiartek S. Najdalszy zachodni pochód wojsk Bohdana Chmielnickiego – mit a rzeczywistosc // Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів. – Львів – Люблін, 1996. – С. 87; Wojtowicz P. Szlak wyprawy Rakoczego. – S. 101–103.

² История внешней политики России. Конец XV–XVII век. – М., 1999. – С. 312.

³ Архив ЮЗР. – Ч 3. – Т 6. – № 102. – С. 298; Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. – Київ–Відень, 1920. – С. 11–17, 201–202, 228; Гурбик А. Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656–1657 pp.). – С. 74–75.

У подальшому, незважаючи на певні суперечності в таборі союзників та несподіваний відхід за Віслу Карла X (з основним своїм військом), із Бреста було вирішено йти походом на Варшаву. Марш українсько-трансільванські війська розпочали 15 травня, маючи у своєму складі лише шведський корпус генерала Стенбока (3 тис. чол.), і вже через 21 добу – 4 червня, подолавши майже 300 км, союзні армії оточили Варшаву, яка капітулювала 7 червня 1657 р. У подальшому, не маючи надії на швидке повернення на польський театр воєнних дій Карла X*, з намаганням шведського корпусу Стенбока відійти з-під Варшави, союзники вирішили 13 червня залишити польську столицю. 19 червня 1657 р. українсько-трансільванська армія дісталася Сандомира, а 20 червня, переправившись через Віслу, взяла напрям на Україну¹.

Тим часом Б. Хмельницький у Чигирині докладав максимум зусиль для дипломатичного забезпечення та прикриття з південного заходу військових дій Раднотської коаліції у Польщі. Українське посольство, яке 12 травня 1657 р. прибуло до Царгороду, завірило турецьку сторону, що Україна не має жодної справи ані зі Швецією, ані з Трансільванією та буде й надалі залишатися під протекцією Туреччини і в приязні з Кримським ханством. У відносинах із Росією гетьман України продовжував дотримуватися лінії на дискредитацію політики польської сторони, обґрунтовуючи цим самим необхідність продовження війни проти Речі Посполитої². В подальшому на російсько-українських переговорах було відверто заявлено про об'єднання українського війська Ждановича із арміями Ракоці та Карла X для війни проти Яна Казимира.

* У подальшому Карл X Густав напав на Данію з півдня, восени 1657 р. окупував усю Ютландію і в 1658 р. примусив данців до мирного договору в Розкільде, за яким Швеція здобула нові територіальні надбання. Згодом, прагнучи захопити усю Данію, Карл X Густав знову оголосив їй війну. Після невдалої спроби оволодіти Копенгагеном під час засідань риксдагу, скликаного у Гетеборзі, цілком здоровий король несподівано захворів і у лютому 1660 р. раптово помер.

¹ Biblioteka Muzeum im. Ks. Czartoryskich w Krakowie (далі – BCzart.). – №1656. – S. 257, 258, 260–261. Архівні документи Бібліотеки музею ім. князів Чарторийських у Кракові (Спр. № 1656) використовувалися нами за мікрофотокопіями, що зберігаються в Національній бібліотеці у м. Варшаві (мікрофільм № 16460); Wegner J. Warszawa w czasie najazdu szwedzkiego 1655–1657 // Polska w okresie drugiej wojny Północnej 1655. – Т. II. – Warszawa, 1957. – S. 237–257; Dzieje Warszawy. – Т. 2: Warszawa w latach 1526–1795. – Warszawa, 1984. – S. 185; Kubala L. Wojna Brandenburska... – S. 159, 164–165.

² РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 13–15.

Навесні 1657 р. шведська сторона приступила до підготовки нової дипломатичної місії, оскільки отримала відомості від свого посла Г. Велінга про невдале завершення попередніх переговорів із Україною. Карл X Густав пише 6 та 10 квітня 1657 р. нові листи до Б. Хмельницького та видає вірчі грамоти й підкореговані інструкції своєму послу Г. Лілієкрони¹. Означене посольство мало негайно вирушити через Трансильванію й Молдавію до української столиці, а згодом і до Криму. В Чигирині шведський посол уповноважувався домагатися оперативного узгодження основних положень та укладення українсько-шведського військово-політичного союзу. Для цього він мав представити вірчі грамоти й підтвердити свої повноваження, а при потребі скріпити договір ще й власною присягою та навзаєм вимагати хресного цілування в українській сторони. Суть планованої угоди полягала в координації політичних зусиль та об'єднанні військових сил обох держав для подальшої війни проти Речі Посполитої й інших спільних недругів. Шведська сторона прохала українського гетьмана без волокіти виправити на польський театр бойових дій додатково (окрім з'єданого із армією Д'єрдя II Ракоці корпусу А. Ждановича) ще 20–30 тисяч вояків під команду короля Карла X Густава. Підкреслювалась безпідставність оголошення війни з боку Росії Швеції і цим ілюструвалася непередбачуваність політики Москви та можлива небезпека з боку останньої й для України, особливо після укладення російсько-польської Віленської угоди (24.X.1656), що могло знову призвести до підпорядкування України полякам. Загрозливим для України також називалося включення до царського титулування українських територій та загальне несприйняття Росією існування «вільного народу». Тому шведська сторона домагалася організації військового походу супроти Росії з боку українських підрозділів або ж Кримського ханства. Якщо ж це не вдасться, то українські, молдавські та валаські війська мали всіляко стримувати татарські орди від походу на допомогу польському королю й тим самим прикривати з тилу воєнні операції сил Раднотської коаліції в Польщі. У головному для української сторони територіальному питанні Швеція готова була підтримувати усі обґрунтовані домагання гетьмана України, відстоюючи інтереси останнього навіть перед своїм союзником – трансильванським князем.

У червні 1657 р. до Чигирини прибуло шведське посольство Г. Лілієкрони, якому було наказано «вести переговори зі згаданим генералом Хмельницьким і Військом Запорозьким про найтісніший союз та укладення останнього»². Основною умовою угоди мало бути насамперед військове співробітництво. Карл X прохав, щоб Україна відправила «незалежно від посланої для князя Ракоці козацької військової сили ще 20 000 або 30 000 чоловік до Бреста... і потім за наказом короля ці війська могли б бути

¹ Архів ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 6. – С. 223–277; Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1997; Т. 9. – Ч.2. – С. 1394–397;

² Архів ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 6. — № 94. – С. 223–277.

направлені проти москвитян або поляків»¹. Самому ж Б. Хмельницькому пропонувалося бути посередником у переговорах із Москвою про замирення останньої зі Швецією. Шведська сторона була готова за це «поступитися на користь Москви полоцьким та вітебським воєводствами по р. Двіну, які вона умовилася із своїми (Раднотськими. – А. Г.) союзниками отримати для себе і шведської корони за польську війну»². У протилежному разі українській стороні пропонувалося спробувати силою схилити Москву до подібного рішення, й при цьому Б. Хмельницький зможе «звільнити Київ і всі свої землі від московських гарнізонів, а якщо забажає мати спільну лінію сполучення зі Швецією, то найлегше встановити її через Смоленськ»³. При цьому Карл X надав українській стороні ідеологічне обґрунтування необхідності розриву й протистояння з Москвою: «...через те, що росіяни зробилися владиками Польщі», то вони перш за все захочуть «приборкати козаків і перетворити їх на рабів; оскільки достеменно відомо, що москвитяни не можуть терпіти вільного народу, і хоча легко привабили його до підлеглості завдяки спільності віри, але можуть і проти нього ж затівати зло»⁴. Хід подій, аргументація та логіка шведської сторони загалом були досить вагомими, і тому Карл X вимагав від свого посольства докласти зусиль, «лишень би козаки вступили зі шведською короною в тісний та письмовий союз на вище зазначених умовах», а також щоб присяга української сторони та «записи були скріплені хресним цілуванням у присутності посла»⁵. Окрім того передбачалося, щоб «Хмельницький видав принаймні таку ж декларацію й асекурацію навзаєм отриманій від (шведського. – А. Г.) короля»⁶. Але загалом, незважаючи на певні територіальні обіцянки для України в Білорусії, позиція Швеції не посунулася в територіальному питанні. І це було чи не головною причиною відкладення прийняття остаточного рішення, оскільки Карл X передбачав лише згодом підключити до преговорів Трансільванію: «щоб Хмельницький негайно відправив... уповноваженого, який міг би тут остаточно укласти союз* й домовитися із князем Ракоці про всі не вирішені ще справи»⁷.

¹ Там само.

² Там само.

³ Там само. – С. 260.

⁴ Там само. – С. 257.

⁵ Там само. – С. 263.

⁶ Там само. – С. 223–277.

* Оптимізація подальшого переговорного процесу між Україною та Швецією відбулася після завершення війни Раднотської коаліції проти Польщі й була пов'язана із активною діяльністю Ю. Немирича. А перший реальний союзний договір сторони змогли укласти лише в жовтні 1657 р. за гетьманування І. Виговського. Основні його положення такі врахували головну вимогу України про включення до її складу західних земель (по р. Віслу), а також Берестейського та Новогрудського воєводств ВКЛ.

⁷ Там само – С. 264.

На основному ж театрі бойових дій у другій половині червня 1657 р. відступ трансільвансько-української армії відбувався повз Замостя на Гребенне і Магерів. Саме в цьому регіоні розпочалися перші серйозні сутички з переслідувачами – військами С. Чарнецького. У таких досить серйозних умовах Д'єрдь II Ракоці все більше втрачав контроль над своєю армією та віру у власні сили і шукав щонайменшої нагоди для замирення із польським королем. Тому, критично проаналізувавши ситуацію та пересвідчившись, що переговори Ракоці про здачу полякам ідуть повним ходом, керівники українського корпусу А. Жданович, Ю. Немирич та інші полковники 12 липня вирішили залишити трансільванське військо з його князем і відступити в Україну¹. В останньому переході відстань від Варшави до Меджибожа майже у 600 км трансільвансько-українські війська пройшли за 30 днів². І в той час, як козацький корпус під командуванням А. Ждановича зумів гідно вийти із непростой ситуації, виконати наказ Б. Хмельницького і повернутися в середині липня 1657 р. в Україну, трансільванський князь згодився на ганебні умови капітуляції, хоча мав реальні шанси зберегти свою армію та з честю завершити цей етап війни.

Після успішного завершення першого раунду українсько-шведських переговорів, які розпочалися 12 червня 1657 р. у гетьманській столиці – Чигирині, 21 червня був генеральний писаря Війська Запорозького І. Виговський направив листа до короля Карла X Густава*. Як відомо, у цей же день до короля Швеції надіслав свого листа й гетьман України Б. Хмельницький, який високо оцінив рівень двосторонніх відносин та підтвердив непохитні наміри української сторони щодо подальшого українсько-шведського зближення, але попереджав про деяку вимушену затримку із прийняттям остаточного рішення через наступ татарської армії на Україну. У цьому ж руслі було написано й згаданого листа І. Виговським, який був керівником переговорної групи від України із шведським посольством через хворобу українського гетьмана. До того ж посол Г. Лілієнкрона привіз також особисте послання Карла X Густава й до самого генерального писаря. Тому І. Виговський тепло дякував правителю Швеції за таку увагу й демонстрував високу готовність до налагодження взаємної військово-політичної співпраці («сформувані соборне воїнство») та укладення українсько-шведської угоди.

¹ Wojtowicz P. Szlak wyprawy Rakoczego. – S. 108; Kubala L. Wojna Brandenburska... – S. 175; Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – Львів, 1911. – С. 500–501.

² Wojtowicz P. Szlak wyprawy Rakoczego. – S. 108.

* Оригінал вказаного латиномовного листа зберігається в Національному архіві Швеції (м. Стокгольм) у Фонді «Cosacica» (Ч. І).

У листі зазначалося, що переговорний процес загалом просувається належними темпами завдяки активності послів Г. Лілієнкрони та Даниеля Олівеберга, але для остаточних висновків та рішень Україні ще потрібно залагодити воєнне протистояння та завершити переговори із татарами. Також генеральний писар повідомляв шведську сторону, що для затвердження напрацьованих договірних положень необхідно буде винести їх на розгляд козацької ради, а зібрати останню було нелегко через військову виправу багатьох старшин супроти татарських військ. Потребували узгодження й інші аспекти двосторонніх відносин: Україну найбільше турбували її територіальні надбання та шведські гарантії щодо останніх, а Швецію – термінова відправка українських військ (20-30 тис.) на польський театр бойових дій, що не могло бути виконане негайно через ту ж татарську загрозу. Тому І. Виговський рекомендував шведській стороні деталізувати більшість переговорних положень через відіслане до Карла X Густава із Чигирина посольство Д. Олівеберга, якому генеральний писар усно висловив основні свої рекомендації та міркування.

Написана 5 жовтня 1657 р. власною рукою гетьмана України І. Виговського грамота юридично легітимізувала склад української делегації для ведення офіційних переговорів із послом короля Карла X Густава Г. Лілієкхроною¹. З українського боку було визначено найдосвідченіших дипломатів. Так, генеральний осавул Іван Ковалевський мав значний дипломатичний досвід, неодноразово очолюючи українські посольства, зокрема, в Трансільванію, внаслідок чого було укладено українсько-трансільванську угоду (жовтень 1656 р.), яка в подальшому сприяла підписанню шведсько-трансільванського союзу й формуванню Раднотської коаліції загалом. Він же разом із І. Виговським одним із перших зустрічав посольство Г. Лілієнкрони у передмісті Чигирини 12 червня 1657 р. Юрій Немирич був чи не найобізнанішим у шведській проблематиці українським дипломатом, оскільки із 1655 р. він воював у ранзі генерал-майора на боці Швеції проти Польщі, у 1657 р. брав активну участь у війні учасників Раднотської коаліції проти Речі Посполитої, а після відступу корпусу А. Ждановича в Україну прибув до Чигирини, де отримав ранг полковника. Славетний полководець та радикальний полковник Війська Запорозького Іван Богун (Федорович) теж був у складі командування українського війська, яке разом із шведсько-трансільванськими союзниками по Раднотській коаліції здобувало в Польщі Краків, Брест, Варшаву та інші міста (в першій половині 1657 р.). У зв'язку з цим українським дипломатам

¹ Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 6. – С. 332–333; Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1998. Т. 10. – С. 63–64; Мицик Ю.А. Іван Виговський. – К., 2004. – 84 с. (Оригінал вказаної латиномовної грамоти зберігається в Національному архіві Швеції (м. Стокгольм) у фонді «Cosacica» (Ч. I)).

надавалися якнайширші повноваження не лише щодо узгодження основних положень та деталей майбутньої угоди, які гетьман України обіцяв одразу ж ратифікувати, а й для встановлення дружніх українсько-шведських відносин загалом¹.

Означена дипломатична місія України мала фактично завершити багаторічний переговорний процес згідно нових (досить конструктивних) умов, які шведська сторона обумовила в інструкціях Г. Лілієнкроні, та, зрештою, укласти військово-політичний союз двох держав, що розглядався, як досить позитивний фактор подальшого зміцнення міжнародного становища України. Адже українсько-шведським відносинам приділялася значна увага в зовнішньополітичних устремліннях гетьмана Б. Хмельницького, щонайменше із початку 50-х років XVII ст., ще за правління королеви Кристини (1644–1654). А з середини 50-х років основним куратором шведського напрямку української зовнішньої політики був І. Виговський, який у своїй грамоті й відзначав послідовність зовнішньополітичного курсу України.

Укладений 6 жовтня 1657 р. в Корсуні військово-політичний союз між Швецією та Україною* був наслідком багаторічної військово-дипломатичної співпраці правителів обох держав². Саме на цьому наголошувалося у преамбулі підписаної угоди, де відзначалася особливо плідна попередня українсько-шведська співпраця між Б. Хмельницьким, з одного боку, та королевою Кристиною й королем Карлом X Густавом – з іншого. І лише конструктивна позиція шведського посольства Г. Лілієнкрони (влітку 1657 р.) та козацької ради дала можливість повноважним українським дипломатам (Ю. Немиричу, І. Ковалевському та І. Богуну) укласти Корсунський договір із Швецією. Положення останнього передбачали встановлення «вічної міцної приязні і тривкого союзу» між сторонами не лише в даний історичний період, а й за наступних правителів України та Швеції. Союзники зобов'язувалися попереджати один одного про можливі ворожі заходи третіх держав та перешкоджати здійсненню останніх. Договір передбачав надання взаємної військової допомоги супроти спільних противників та їхніх союзників, а також забороняв вести сепаратні переговори та вкладати таємні мирні угоди

¹ Україна-Швеція: на перехрестях історії (XVI–XVIII ст.): Каталог міжнародної виставки. – К., 2008. – С. 64–65.

* Латиномовний оригінал українсько-шведського Корсунського договору (від 6 жовтня 1657 р.) про військово-політичний союз між гетьманом Іваном Виговським та королем Карлом X Густавом зберігається в Національному архіві Швеції (м. Стокгольм) у фонді «Cosacica» (ч. I).

² Архів ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 6. – С. 333–335; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 63–66; Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 170–173.

з супротивниками. Більш конкретні пункти Корсунського договору (вироблені 8 жовтня 1657 р.) мали бути деталізовані після їхньої спільної ратифікації Карлом X Густавом та українським посольством, яке негайно вирушало до Швеції. Раніше від послів до шведського правителя дійшли письмові вісті Г. Лілієкрони, а тому вже в грудні 1657 р. Карл X Густав повідомив державній раді про укладений від його імені договір з Україною та те, що остання готова вислати 40-тисячну армію проти Польщі при поверненні шведських військ на польський театр воєнних дій. Даний конкретний пункт не згадувався в угоді (що може свідчити про наявність взаємних секретних домовленостей на близьку перспективу), але він вповні був у душі укладеного договору. Такою ж логікою керувалася і Україна, коли зверталася (жовтень 1658 р.) до шведської сторони (через Д. Олівєберга та Ю. Немирича), щоб остання надіслала свої війська (1000 солдат) для ведення війни проти Росії. А в квітні 1658 р. король Швеції надіслав копію українсько-шведського договору своєму комісарові на переговорах з поляками А. Гюльденкло, щоб той діяв згідно висунутих в документі вимог й обдумав, як врахувати інтереси української сторони на цих переговорах¹.

Після укладення в Корсуні українсько-шведського рамкового договору (6 жовтня 1657 р.) українська сторона виробила й запропонувала Швеції детальні статті (пункти)* щодо військово-політичної та економічної співпраці, які шведський посол Г. Лілієкрона мав подати на затвердження Карлу X Густаву². Пункти, зокрема, передбачали, що Швеція має визнати й проголосити Україну незалежною державою й гарантувати її суверенітет у Європі. Територіальні межі Української держави мали сягати до р. Вісли в Польщі та до р. Березини у Великому князівстві Литовському й наближатися впритул до кордонів Пруссії. Сторони планували провести успішні військово-політичні заходи й висунути узгоджену кандидатуру польського короля, який мав би визнати незалежність та територіальні надбання України й заприсягтися у добросусідстві. Якщо ж шведська сторона б забажала осібно укласти мир із поляками, то лише за умови визнання з боку Речі Посполитої вільної Української держави та присяги Польщі, що вона визнає нові українські кордони. При цьому Швеція мала стати гарантом такого визнання. Цей пункт був досить промовистим і далекоглядним, оскільки фактично блокував

¹ Україна-Швеція: на перехрестях історії (XVI–XVIII ст.): Каталог міжнародної виставки. – С. 66–67.

* Латиномовні оригінали статей українсько-шведського військово-політичного договору, запропоновані українською стороною послові короля Швеції Г. Лілієкрони, зберігаються в Національному архіві Швеції (м. Стокгольм) у фонді «Cosacica» (Ч. II).

² Архів ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 6. – С. 336–337; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 65–66.

односторонні переговори союзників із спільним супротивником. Саме тому вже невдовзі (квітень 1658 р.) Карл X вимушений був вимагати у своїх послів під керівництвом А. Гюльденкло, щоб вони на польських переговорах дотримувалися цих положень Корсунської угоди й добивалися участі в них та відстоювали інтереси української сторони.

Мілітарний блок договору передбачав, що союзники мали вести спільні й узгоджені оборонно-наступальні військові операції проти неприятелів та взаємно сприяти зміцненню своєї боєздатності через безперешкодну безмитну закупівлю зброї й амуніції та вербування військовослужбовців, інженерів та інших фахівців. Україна також домагалася від Швеції безмитної торгівлі (сухопутної й морської) на усіх підвладних останній територіях, особливо на Балтії.

Уклавши 6 жовтня 1657 р. Корсунську угоду зі Швецією, новообраний гетьман України І. Виговський своїм листом через два дні сповіщав про цю важливу подію короля Карла X Густава¹. У листі українського правителя відзначалося, що кількомісячна затримка із остаточним узгодженням основних пунктів угоди була пов'язана із хворобою й смертю Б. Хмельницького та виборами нового гетьмана України. І, дійсно, переговори із послом Швеції Г. Лілієнкроною були розпочаті ще 12 червня, за життя Б. Хмельницького, одразу ж по його прибутті до Чигирин. Цьому сприяли відомості, що шведська сторона виробила більш конструктивну позицію щодо України й вже була готова (на відміну від попереднього посольства Г. Велінга (січень 1657 р.), яке не мало повноважень визнавати за Україною західноукраїнські землі) до врахування територіальних вимог останньої. Але подальше стрімке розгортання подій, пов'язаних із походом військ Раднотської коаліції та загостренням хвороби українського гетьмана, призупинили переговорний процес. І як тільки новий гетьман І. Виговський отримав легітимність, він одразу ж поставив на Корсунській раді питання про продовження українсько-шведських переговорів та визначив склад української делегації, яка оперативно підготувала Корсунську угоду. У листі також піднесено сповіщалося про дотримання Україною давньої приязні зі Швецією та підписання «нового договору» між державами.

В цілому подальше комплексне висвітлення проблематики українсько-шведських відносин та раднотської політики Чигирин відкриває широкі можливості для чіткого визначення ролі України в європейських дипломатичних процесах XVII ст. та переосмислення історичних уроків геополітики в Європі періоду нового часу.

¹ Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 6. – С. 337–338; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 66; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – С. 583–596.

**KAMPANIA ZIMOWO-WIOSENNA WOJSK KOZACKICH
BOHDANA CHMIELNICKIEGO (LUTY–MAJ 1651)
W PRZEDEDNIU BATALII BERESTECKIEJ 1651 r.¹**

Kampania 1649 r. wykazała, iż Rzeczypospolita nie była w stanie siłami którymi rozporządzała przywrócić stanu sprzed 1648 r. Oblężenie sił koronnych pod Zbarażem i Zborowem przez połączone oddziały kozacko-tatarskie omal nie zakończyło się tragicznie dla samego Jana Kazimierza. Dzięki kanclerzowi w. kor. J. Ossolińskiemu doszło do mediacji polsko-kozackiej ze strony chana Islam Gereja III, zainteresowanego powrotem na Krym z łupami i haraczem otrzymanym od rycerstwa otoczonego pod Zborowem. W wyniku tej mediacji Kozacy otrzymali tzw: «Deklarację łaski Króla Jego Mości Wojsku Zaporoskiemu na punkta supliki dane»², gdzie przywracano im dawne przywileje i prawa, zwiększano rejestr wojska do 40 tysięcy³, a siłom koronnym nie wolno było wkraczać na teren autonomii kozackiej, tj. do województw kijowskiego, braclawskiego i czernihowskiego.

¹ O kampanii tej pisali m.in. Góski K. O działaniach wojska koronnego Rzeczypospolitej Polskiej w wojnie z Kozakami // Biblioteka Warszawska. – 1887. – T. 3. – S. 215–235; Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. – Wrocław, 1988. – S. 156–157; Serczyk W. Na płonącej Ukrainie, Dzieje Kozaczyzny 1648–1651. – Warszawa, 1998. – S. 328–331; Widacki J. Książ Jarema. – Katowice, 1984. – S. 227–232; Nagielski M. Kampania zimowo-wiosenna 1651 roku hetmana polnego koronnego Marcina Kalinowskiego przeciwko Kozakom // Przegląd Wschodni. – T. V/3. – Warszawa, 1998. – S. 413–434. Z autorów ukraińskich i rosyjskich m.in.: Hrusevskij M.S. Istorija Ukraini-Rusi. – T. 11/1. – Kiiw, 1996. – S. 176–202; Golobutskij V. Zaporozkoje Kozacestvo. – Kiev, 1957. – S. 289; Kostomarov N.I. Bogdan Chmielnickij. – Sankt-Petersburg, 1904. – S. 381–391, 397–398; Storożenko I.S. Bogdan Chmielnickij i woenne mistrctwo u wizwolnij wijni ukraïnskogo narodu seredini XVII stolitja. – Dnipropetrowsk, 1996. – S. 234–239.

² Bibl. Czartoryskich. – Rkps 144. – S. 437–440; por. z odpisem pt: «Pacta z Kozakami zaporoskimi albo raczej declaratia łaski JKM. wojsku zaporoskiemu / PAN Kr. – Rkps 2253/I. – K. 52–71; Pełny tekst wydał Rawita-Gawroński F. Bogdan Chmielnicki 1638–1657. – T. II. – Lwów, 1909. – S. 79-nn.

³ Rejestr Vijska Zaporoskiego 1649 roku. – Kiiw, 1995.

Wypisanie z rejestru ogromnej rzeszy Kozaków, którzy nie zmieścili się w 40-tysięcznym spisie wojska zaporoskiego pociągnęło za sobą wrzenie na Ukrainie. Bunt Kozaków i czerni skłoniły Chmielnickiego do szukania innych rozwiązań; tym bardziej że śmierć 9 sierpnia 1650 r. kanclerza kor. J. Ossolińskiego wyraźnie osłabiała stronnictwo pokojowe u boku polskiego monarchy.¹ Tym bardziej iż strona polska także nie wypełniała warunków ugody zborowskiej choćby nie dopuszczając do senatu metropolity kijowskiego S. Kossowa. Egzultanci województw pld-wsch. Rzeczypospolitej, w tym powracający z niewoli hetman w. kor. M. Potocki żądali wznowienia walk z powstańcami kozackimi w celu odzyskania utraconych majątków. Jakże znamienity jest list hetmana w. kor. M. Potockiego do króla aby porzucono wszelkie próby pokojowego załatwienia konfliktu z Kozakami, ale natychmiast przystąpiono do działań wojennych na Ukrainie. Pisał bowiem:» wszystkie komisje cokolwiek ich bywało nigdy bez krwi upuszczenia nie skończyły się i dotąd wojsk naszych potężnych chłopstwo nie obaczyło dokąd krwią ziemię nie skropiły, dokąd się szable na ich karkach nie stępiły i teraz doznasz tego WKMśc, że się ta swawola nie uskromi i cnotliwemi nie będzie póki wojsk naszych potężnych i resolutiej nie obaczą» i dalej «ale mi się wszystko widzi, że tych chłopów nie może nic inszego do posłuszeństwa przywieść i od buntów odwabić tylko sama szabla. Bo lubobyś WKMśc inszego chciał sposobu zażyć, a mianowicie aby WKMśc rozkazał iść na morze lubo z jakim inszym monarchą na wojnę certissimum, że nie pójda za rozkazaniem WkMci, obawiając się korespondencyjej swoich»². Obie strony zaczęły więc przygotowania do wojny mimo starań ze strony A. Kisiela załagodzenia powstałych kontrowersji związanych z egzekucją paktów zborowskich.

Na sejmie 1650 r. uchwalono komput wojska koronnego w wysokości 36 tysięcy żołnierzy w Koronie i 15 000 na Litwie z wyraźną przewagą jazdy nad piechotą.³ Jednocześnie aby nie zrywać kontaktu z wodzem kozackim wyznaczono komisję sejmową, na czele której stanął wojewoda braclawski Stanisław Lanckoroński. W jej składzie widzimy także zwolenników pokojowego rozwiązania sporów z Kozakami: Adama Kisiela⁴ i Jerzego Niemiryca podkomorzego kijowskiego. Obie strony powątpiewały w długość rozejmu, gdyż linię demarkacyjną przekraczały oddziały kozackie, ale i polskie.

¹ Franz M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku. – Toruń, 2006. – S. 297–298.

² M. Potocki do JKMci ze Lwowa 25 III 1650 / Bibl. im. W. Stefanyka we Lwowie. – Rkps 221/II. – S. 94–97.

³ Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. – Warszawa, 1965. – S. 70–72.

⁴ O jego działalności zob. Sysyn F.E. Between Poland and the Ukraine. The dilemma of Adam Kysil 1600–1653. – Cambridge, Massachusetts, 1985. – S. 188–190.

Kampania zimowo-wiosenna...

Nie wierzył w trwałość rozejmu sam Jan Kazimierz, który w liście do A. Kisiela żądał aby «Chmielnicki zrzekł się i odstąpił wszystkich z postronnemi foedera i żeby wojska tam, gdzie my każemy, a mianowicie przeciw Porcie, jeśliby tego była potrzeba, wyprowadził». Uskarżał się także na przewrotność kozacką względem permanentnego przekraczania przez Kozaków linii dzielącej oba wojska. Pisał bowiem:» jaka to «aequitas, że naszym chorągwiom w stanowiskach własnych przy linii siedzieć nie wolno, a Kozakom wolno sobie nowe linie wymyślać i granice Lachom stanowić?»¹. I mimo, że strona polska mimo uchwalenia na sejmie zaciągów wojska deklarowała chęć przystąpienia do rozmów B.Chmielnicki mógł sądzić, że chodzi w tym wypadku o uśpienie przeciwnika. Znany był bowiem list kanclerza kor. Andrzeja Leszczyńskiego do A. Kisiela, gdzie podkreślał pokojowe zamiary strony polskiej:» Uznasz WMPan i z tych instrukcji, że szczerze sobie życzymy pokoju; że Rzeczypospolita obmyśliła wojska namówić i pospolite ruszenie, nie trzeba się dziwować; bo nas to już zdradziło po kilkakroć»². Wydaje się jednak, że rację miał M. Hruszewski, który wskazując na hetmanów jako głównych sprawców pochodzenia sił koronnych za linię demarkacyjną, podkreślał że miało to na celu związanie sił B.Chmielnickiego na Podolu w celu przeprowadzenia koncentracji sił nowego zaciągu uchwalonych na sejmie walnym.³ W tym przeświadczeniu utwierdzały B.Chmielnickiego dalsze posunięcia strony polskiej, tj. wydanie pierwszych wici przez Jana Kazimierza (25 stycznia 1651) oraz koncentracja oddziałów starego zaciągu przez hetmana polnego kor. M. Kalinowskiego wokół Baru. Sam także przystąpił do koncentracji swych pułków i postępując podobnie jak przeciwnik oficjalnie zapewniał Polaków o pokojowych zamiarach. Pisał bowiem do podkanclerzego kor. H. Radziejowskiego: «Instancja WMPana w zatrzymaniu pokoju, praw, swobód i wolności naszych, wielce nam smakuje»⁴.

Przed zbliżającą się kampanią Kozacy rozpoczęli przy linii demarkacyjnej wybierać żywność dla swych pułków, utrudniając tym samym zaprowiantowanie oddziałom polskim. Będący w Barze Stanisław Wyżycki, towarzysz chorągwi Aleksandra Koniecpolskiego, donosił, iż głód doskwiera nie tylko ludziom, ale i koniom na załodze twierdzy. Pisał:» Tu w Barze drogość wielka w tych dniach, a stąd najbardziej, że wszystkie victualia z Ukrainy uszły za srogim zakazem

¹ Jan Kazimierz do wojewody Kisiela, Warszawa około 13 stycznia 1651 / Jakuba Michałowskiemu wojskiemu lubelskiemu a później kasztelanu bieckiego księga pamiętnicza... – Kraków, 1864. – Nr 204. – S. 601–602.

² A. Leszczyński do A. Kisiela z Warszawy 13 I 1651 / Ibidem. – Nr 205. – S. 603.

³ Hrusievskij M.S. Istorija Ukraini-Rusi. – T. XI/1. – Kiiv, 1996. – S. 176–177.

⁴ B. Chmielnicki do H. Radziejowskiego, 27 I 1651 / Jakuba Michałowskiemu... – Nr 208. – S. 605.

Neczajowym¹, na co po gościach straż postawiono, aby najmniejszej wieść żywności nie dopuszczali Lachom».² Była to jedna z przyczyn ruszenia wojska spod Baru w kierunku stanowisk wojska zaporoskiego przez M. Kalinowskiego. Czy hetman podjął działania na własną rękę bez ordynansu królewskiego nie wiemy lecz wydaje się to prawdopodobne, chcąc wzmocnić swoją pozycję na dworze w oczach monarchy po okresie długiego pobytu w niewoli. To co ograniczało aktywniejsze działania hetmana to skąpe siły własne, gdyż czekał na przybycie suplementów do chorągwi i regimentów. Dysponował bowiem zaledwie 12 tysięcznym wojskiem gdy pod jego komendą miało znajdować się 18 tysięcy żołnierzy³. Według tego spisu w obozie winno być:

- 16 chorągwi husarskich w sile 2178 koni
- 66 chorągwi kozackich mających 8808 koni
- 5 chorągwi arkebuzerskich w sile 500 koni
- 6 regimentów piechoty typu niemieckiego – 4400 porcji
- 5 jednostek dragonii – 2000 porcji
- 7 chorągwi piechoty polsko-węgierskiej – 1000 porcji.

W sumie M. Kalinowski na papierze miał aż 18 886 porcji i koni, czyli odliczając ślepe porcje w jeździe i piechocie 17 tysięcy żołnierzy. W rzeczywistości dysponował w połowie lutego zaledwie 12 tysiącami ludzi, co nie upoważniało go do naruszania status quo i rozpoczynania działań przeciwko Kozakom. Dla Jana Kazimierza ofensywa M. Kalinowskiego podjęta 19 lutego była zaskoczeniem, gdyż nie rozpoczęli pracy polscy komisarze delegowani do rozmów ze stroną kozacką, a w razie porażki hetman nie mógł liczyć na nowe zaciągi, które dopiero w kwietniu miały gromadzić się na Wołyniu.

Dnia 19 lutego siły polskie wyruszyły spod Baru w kierunku linii demarkacyjnej oddzielającej ich stanowiska od kozackich. Wieczorem tegoż dnia na noclegu w Stanisławczyku nad Murafą hetman otrzymał awizy o wtargnięciu Daniły Nieczaja do Krasnego «już za linią ich na naszej stronie będącego». Według S. Oświęcima działania hetmana uprzędały działania kozackie zmierzające do zniesienia polskich

¹ Daniło Neczaj płk braclawski; zob. jego biogram w PSB t. oraz skład jego pułku z 1649 r.; w: Rejestr Vijska Zaporoskiego 1649 roku. – S. 235.

² S. Wyżycycki do A. Koniecpolskiego chor. kor. z Baru 14 I 1651 / Dokumenty ob osvoboditelnoj vojne ukraïnskogo naroda 1648–1654. – Kiev, 1965. – Nr 143. – S. 381.

³ Zob. «komput chorągwi tak z starego zaciągu jako i nowego suplementu, które z wolej i ordynacyjej Króla JMci przy JW. wojewodzie czernihowskim, hetmanie polnym koronnym zostawać mają» / WAP Kraków. Księgi relacyjne grodzkie krakowskie. – T. 79 (1651). – S. 893–896; druk: Nagielski M. Kampania zimowo-wiosenna 1651 roku hetmana polnego koronnego Marcina Kalinowskiego przeciwko Kozakom... – S. 430–434.

Kampania zimowo-wiosenna...

chorągwi rozłożonych na leżach; ich koncentracja a następnie kontruderzenie M. Kalinowskiego wymuszone działaniami Chmielnickiego ocenia pozytywnie.¹ Płk kozacki zajął wówczas kilka miejscowości jak Jampol, Ścianę, Szarogród i Murachwę, obsadzając je własnymi załogami. Jakimi siłami dysponował poza własnym pułkiem braclawskim nie wiemy lecz wraz z czernią mógł zgromadzić około 3–4 tysięcy Kozaków.² Następnego dnia 20 lutego w poniedziałek zapustny hetman wysłał w kierunku Krasnego podjazd na czele z wojewodą braclawskim S. Lanckorońskim, złożony z trzech chorągwi kozackich: starosty czerkaskiego Mikołaja Kisiela, Jana Piaseczyńskiego starosty ulanowskiego i Krzysztofa Koryckiego. Wczesnym rankiem wtargnęły one do miasta i rozpoczęły rzeź Kozaków, którzy z okazji zapustów nie wysłali podjazdów poza miasto. Sam D. Neczaj «w pół pijany», rozumiał że zbliżające się oddziały do Krasnego to Kozacy niejakiego Szpaka setnika z Murachwy³, «obaczywszy jednak że nie żart, a konia dopadłszy, czynił to, co dobremu junakowi należało i sam przez siebie i drugich Kozaków buzdyanem napędzając do obrony; nie mogąc jednak w tej takowej ich niesprawie i zamieszaniu resistere, mężnie się broniąc, polegli i sam i inszych wiele Kozaków z niem zginęło»⁴. Wtedy przejęli dowództwo nad Kozakami setnicy pułku braclawskiego ze starszyzną sotni Neczajowej, tj. dwaj inni Neczajowie: Iwan i Matwiej, Sułtan Krasnosielski, Gricko Kriwenko oraz Hawratiński⁵. Opanowali oni panikę i z pozostałymi Kozakami schronili się w zamku, odpierając szturm sił polskich, gdyż «wojskiem cudzoziemskim szturmemi potężnymi nastąpić pan hetman kazał, których potężny nieprzyjaciel repressit: chorągwie jezdne potym nastąpiły, ohotnie spieszywszy się z koni, gdzie aż na wały z chorągwiami wpadali, szturm cudzoziemcom zatrwożonym pomagali»⁶. Do nocy

¹ Oświęcim S. Dyaryusz 1643–1651 / Oprac. W. Czermak. – Kraków, 1907. – S. 261.

² Wg S. Oświęcimia pułk braclawski w 1650 r. liczył 2662 etatowych mołojców, a wg. Rejestru wojska zaporoskiego 1649 r. 2655; Oświęcim S. – Op.cit. – S. 216–217; Rejestr Vijska Zaporoskiego... – S. 235–263.

³ W rejestrze pułku braclawskiego D. Neczaja z 1649 r. znajdujemy na czele sotni brałowskiej setnika Romana Szpaczenkę zw. Szpakiem; Zob. Rejestr Vijska Zaporoskiego... – S. 244.

⁴ Oświęcim S. – Op. cit. – S. 262.

⁵ Zob. imienny spis pułku braclawskiego Neczajów; w: Rejestr Vijska Zaporoskiego... – S. 235–263; Por. Oświęcim S. – Op.cit. – S. 262.

⁶ Ibidem. Sam M. Kalinowski w liście do H. Radziejowskiego bucie kozackiej przypisuje klęskę D. Neczaja pod Krasnem:» Słałem do nich, expostulując, którzy zawarli się byli w zamku, aby Kozacy szli za linią, a mieszczanie aby swemu Panu dziedzicznemu powinne oddali poddaństwo. Pokazywałem, że tu nie dla żadnej wojny przyszedłem, lecz abym pożądaný ojczyźnie mógł przynieść pokój, i wojsko zaporoskie aby przy wolnościach swych zostawało. Tak byli pertinaces, że woleli ginąć, niżeli się pokłonić JKMcí Panu N.Mmu»; M. Kalinowski do H. Radziejowskiego z 21 II 1651 z Krasnego / Jakuba Michałowskiego... – Nr 210. – S. 606.

trwały szturm zamku, gdzie Polacy ponieśli duże straty, a postrzelony został obok innych oficerów piechoty płk Henryk Denhoff. W nocy wobec straty swego dowódcy część Kozaków próbowała wydostać się z zamku, uciekając z Krasnego; wówczas w ręce polskie miał dostać się setnik Hawratyński, którego rozstrzelano w Murachwie. Dopiero następnego dnia, 21 zdobyto zamek i wysieczono ostatnich obrońców; części Kozaków udało się zbiec, gdyż hetman «zaraz jedne chorągwie w kopyto za uciekającymi posłał, drugie do zamku wpadłszy, ostatek nieprzyjaciela pod miecz wzięli»¹.

Samego pła D. Neczaja próbowali Polacy wziąć żywcem i dostał się do niewoli rtm. Janowi Piaseczyńskiemu lecz gdy dla jego ocalenia rzuciło się kilku Kozaków, tenże lub jeden z podkomendnych ściał tego znanego pułkownika kozackiego. O jego srebrną buławę powstał spór w polskim dowództwie; odniesiono ją bowiem dowódcy szpicy S. Lanckorońskiemu, który musiał ją zwrócić hetmanowi, co doprowadziło do zatargu pomiędzy oboma senatorami i odbiło się na dalszych działaniach na Braclawszczyźnie. Samego D. Neczaja pochowano pod Krasnem nieopodal sioła Czeremosznoje. Zginął także synowiec pułkownika o tym samym imieniu, a nie jego brat jak sądził S. Oświęcim.² W walkach o Krasne miało zginąć ze strony polskiej 90 towarzystwa chorągiewnego, około 200 pacholików spod różnych chorągwi i 300 dragonów. W szturmie zamku w Krasnem niepotrzebnie narażał się sam hetman M. Kalinowski, przywódzcą rycerstwo; w relacji czytamy bowiem: «hetman polny do szturmie szedł przed piechotą i onę przywoził»³. Straty pułku braclawskiego były duże, gdyż jak podaje sam hetman «ledwie nie wszystka starszyzna przepadła pułku «lecz nie przekraczała tysiąca mołojców gdyż część z nich w nocy uciekła z oblężonego zamku»⁴. Hetman domagał się posiłków po zdobyciu Krasnego, gdyż na wieść o ruszeniu się Lachów poblizsze pułki kozackie na czele z kalnickim i białocerkiewskim rozpoczęły marsz na Krasne.

Po zajęciu Krasnego hetman dał wojsku krótki odpoczynek, wysyłając podjazdy w kierunku Szarogrodu i Murachwy. Dnia 23 lutego wyruszył z wojskiem na Murachwę, paląc miasto i zamek w Krasnem, co miało rzucić postrach na inne miasteczka zajęte przez Kozaków, aby zdawały się na imię JKMc. Pertraktacje z

¹ Oświęcim S. – Op.cit. – S. 263.

² Oświęcim S. – Op.cit. – S. 262; Por. Majewski W. Daniło Neczaj // Polski Słownik Biograficzny. – T. XXII/4. – Wrocław, 1977. – S. 721–723; Stepankow W. Daniło Necaj // Połkowodcy vijska Zaporoskogo. Istoriceski portreti. – T. 1. – Kiiv, 1998. – S. 241–260; Suszinskij B. Kozacki woźdi Ukraini. – Odessa, 1998. – S. 373–377. (D. Neczaj).

³ M. Kalinowski woj. czernihowski do podkanclerzego kor. H. Radziejowskiego z Krasnego 20 II 1651 (inna wersja) / Bibl. im. W. Stefanyka we Lwowie. – Rkps 2286/II. – K. 122–v.

⁴ Nagielski M. Kampania zimowo-wiosenna 1651 roku... – S. 417.

Kampania zimowo-wiosenna...

mieszczanami Murachwy opisuje w liście sam hetman, podkreślając że przykład zniesienia Krasnego wpłynął na decyzje Kozaków i mieszczan w zdaniu miasta. Najpierw starsi wyszli do hetmana prosząc, «abym nie stał w mieście, ale na przedmieściu. Na co żadną miarą pozwolić nie chciałem, deklaracji ich czekałem, obiecując ich ogniem i mieczem znosić». Tandem pozwolili i puścili do jednego miasta, wyprowadziwszy się ze wszystkim do inszego, które przy stawie *ex opposito* było».¹ Pod groźbą szturm do drugiego miasta mieszczanie wpuścili chorągwie polskie, sami przenosząc się do zamku, a Kozacy « wyszli pułkami, oba miasta zostawiwszy». Rozmowy trwały, gdyż na żądanie opuszczenia zamku, zdania armaty i broni ręcznej i buntowników długo nie dawano odpowiedzi. Według hetmana « gdy resolute kazał już był się gotować na nich, i armacie miejsce upatrować, aby wszędzie im macano pulsów, przestrzeżeni od jakiegoś konfidenta, wyszli z zamku, i wszystko to do efektu przywiedli».² Choć hetman obiecywał, iż jeszcze 24 lutego wyruszy na Szarogród poprzestał na wysłaniu tamże podjazdów. Powodem tego był zły stan wojska i brak obiecanych posiłków; pisał wręcz o złej sytuacji w jednostkach zaciągu cudzoziemskiego i niechęci do walki wyższych oficerów. «Nowego zaciągu, krom mojej jednej kozackiej chorągwie, suplementu husarskiego, tudzież i piechoty więcej nie mam. Starego zaś siła nie dostało. Bona conscientia piszę, gdzieby miało być 600, tedy ledwie połowa tego zostaje; a lubo są, tedy bardzo nieokryte. Draganów także bardzo siła ich nie dostałem; a to za nie przybyciem oberszterów i officyerów, którzy nie tak jakoby się godziło, stawają»³.

Rozpoczęcie walk wokół Krasnego wojewoda kijowski A. Kisiel przyjął z niedowierzaniem, gdyż był przeciwny rozpoczynaniu działań wojennych przed obradami komisji. Pisał bowiem: «rumor spargitur, że się już coś stać miało między naszymi a Nieczajem. Jeśli tak jest, już po komisyj! Posiłki żeby leciały potrzeba». Był przekonany, iż jeśli się jeszcze nie polała krew należy natychmiast wysłać komisarzy na traktaty. Z wojny pomiędzy Lachami a Rusinami cieszyć się będą poganie (Krym i Turcja), a «z nas kto żyw zostanie, w żebraki obrócimy się, bo ferro et igne ostatek [ziemi ruskiej – M.Nagielski] w pustynią obróci się»⁴. Dwa dni

¹ M. Kalinowski do H. Radziejowskiego spod Murachwy 24 II 1651 r. / Jakuba Michałowskiego... – S. 609–610.

² Ibidem. – S. 610. Z innej relacji wynika, że powodem kapitulacji Kozaków i mieszczan był brak prochów:» W Murachwie sześć tysięcy Kozaków gdy im już prochów nie stało, oddawszy wprzód od siebie szable, samopały i wszystkie broń poddali się nam i przysięgli» na wierność JKMc i / Bibl. im. W. Stefanyka we Lwowie. – Rkps 2286/II. – K. 122–v.

³ M. Kalinowski do H. Radziejowskiego spod Murachwy 24 II 1651 / Op. cit. – S. 610.

⁴ A. Kisiel wojewoda kijowski do H. Radziejowskiego z Huszczy 23 II 1651 / Jakuba Michałowskiego... – Nr 211. – S. 607–608.

później uwagi wojewody kijowskiego były już nieaktualne; otrzymał bowiem wieści od swego brata Mikołaja Kisiela starosty czerkaskiego o wzięciu Krasnego. Był pewien, że B. Chmielnicki czeka na przybycie ordy i wkrótce zacznie się nowa wojna, obawiając się o swój los, gdyż jako jeden z nielicznych senatorów «jest sam na brzegu» niedaleko toczących się działań wojennych.¹

Dopiero 27 lutego M.Kalinowski po przyjęciu przysięgi od mieszczan Murachwy ruszył z wojskiem na Szarogród. Z wysłanych podjazdów wiadano już o skłonności mieszczan do złożenia przysięgi na wierność JKMci i Rzeczypospolitej. Miasto poddało się, a pod jego murami przyjął hetman delegację mieszczan z Czerniejowiec nad Murafą z deklaracją oddania armaty, samopałów i złożenia przysięgi wierności. Zapewne decyzje te związane były z faktem, że Kozacy wycofali załogi z tych miasteczek, przegrupowując siły do przybycia posiłków w postaci innych pułków kozackich. Stąd już 2 marca, po krótkim wypoczynku, hetman stanął w Czerniejowcach, które zgodnie z obietnicą magistratu poddało się i złożyło przysięgę. Już następnego dnia wojsko ruszyło na Ścianę nad Rusawą, gdzie znajdowała się silna załoga kozacka. Wg S. Oświęcimia wieści o nadciągających posiłkach dla Kozaków D.Neczaja były powodem kontynuacji działań strony polskiej, gdyż już w Szarogrodzie, gdzie wojsko polskie stało kilka dni, hetman zamierzał rozłożyć je na leża, ale zezygnował z tego właśnie powodu. «Tamże w Szarogrodzie umyśleł był p. hetman już ostatek zimy strawić i kwatery na pułki rozdać, że jednak insza, nie wiedzieć quo fato, nastąpiła rada, rozpisanych zaniechawszy kwatyrów, ruszyło się wojsko do Czerniejowiec»².

W drodze pod Ścianę wójt wysłał dwóch mieszczan obiecując zdać miasto wbrew pospólstwu i czerni kozackiej. Rzeczywiście gdy awangarda sił hetmana dotarła pod dolne miasto doszło do zaciętych walk z Kozakami na przedmieściach. Gdy z drugiej strony uderzył wojewoda braclawski S.Lanckoroński z chorągwiami kozackimi i piechotą Kozacy wycofali się do górnego miasta, «które iż natura loci obronne jest barzo, lubo się kusiel p. hetman i z wojskiem dobyć go, nic jednak sprawić nie mógł, przystępu z niskąd, ledwie z jedną stroną mając, z dział też bijąc do nich, niewiele im szkodzono.

Zaczym, gdy się żadną miarą poddać ani starszyny wydać nie chcieli, dla ukontentowania jednak wojska cztery tysiące złotych dać obiecywali, aby ich krwie p. hetman nie pragnął jako wiernych poddanych p. Jana Zamojskiego, starosty kałuskiego, przyszło się tem ich upokorzeniem, obietnicą i przysięgą, którą zaraz ziścili, kontentować, widząc że per vim trudno jem było co radzić. Po oddaniu przysięgi nazajutrz miasto czterech tysięcy obiecanych jeden tylko tysiąc przynieśli,

¹ Ceduła wojewody kijowskiego A. Kisiela do H. Radziejowskiego z Huszczy 26 II 1651 / Jakuba Michałowskiego... – Nr 213. – S. 611.

² Oświęcim S. – Op. cit. – S. 265.

który jem p. hetman za radą wszytkich odesłał nazad przez towarzysza p. wojewody braćawskiego [S. Lanckorońskiego – M. N.] i tych kilkanaście chłopów, co to byli przynieśli»¹. Sam M. Kalinowski był pewny, że za przykładem Krasnego i Szarogrodu inne miasteczka złożą broń i wykonają przysięgę wierności Majestatowi JKMc. W liście do kanclerza kor. A. Leszczyńskiego podkreślał, iż «Ściana ,ledwie nie najprzedniejsza tych krajów forteca, przysięgę poddaństwa swego oddawszy, pokłoniła się Majestatowi JKMc, a Jampol twardousty, dostatków i zdrowia rebelizantów, którzy się w nim zamknęli, pozbawiwszy, swojego nadętego uporu dobrze przypłacił; bo ogniem i mieczem funditus został zniesiony z poniedziałku na wtorek» [tj. z 6/7 marca – M. N.]². Hetman uważał, iż po tych sukcesach opanuje Winnicę, jedno z głównych miast pułku kalnickiego Iwana Bohuna³ i rozłoży wokół miasta wojsko na leżach.

Tymczasem sytuacja nie przedstawiała się tak pozytywnie jak to w swych awizach przedstawiał hetman. Ścianę nie opanowano, gdyż nie zdołano zmusić mieszczan i Kozaków z górnego miasta do otworzenia bram, wycinając jedynie podjazd kozacki, który sprawdzał czy polscy żołnierze opuścili już obóz. Opis walki o Ścianę «fortecę podobną Kamieńcowi (sic!)» znajdujemy w korespondencji samego hetmana z 5 marca 1651 r., gdzie szczególnie podkreślał zasługi swojego syna oboźnego kor. Samuela Kalinowskiego. «To syn mój z jednej strony, p. oboźny koronny, środkiem jmp. wojewoda braćawski, a z lewego skrzydła p. Korycki z ochotnym rycerstwem nastąpili. Tamte z prawego skrzydła multitudinem, także i jazdy kozackiej, z pułkiem swoim i z jmp. wojewody ruskiego spędziwszy syn mój z posiłkiem jmp. wojewody braćawskiego occupavit. A gdy przez noc piątkową i sobotę, wyższego miasta szturmem żadną miarą dla samej naturalnej positiej wziąć się nie mogło, proszącym o miłosierdzie» tej łaski nie odmówiono.⁴ Narzekał jednak hetman na brak dobrych puszkarzy, brak woźniców do transportu dział i amunicji, a także nieliczną piechotę, której potrzeba do szturmów umocnień miejskich. Pisał bowiem: «Puszkarków nie przednich i fajerwerku nie mam takiego, toby się umiał z tym obchodzić i furmanów pod munitią, bo dlatego jej połowicę w Kamieńcu zostawić musiałem, skąd p. Rozdrażewskiego [Jacka – M. N.] wziąć muszę, bo inaczej omale mam. Zaczym potrzeba aby JKMc Kamieniec inszą piechotą

¹ Ibidem. – S. 264.

² M. Kalinowski do kanclerza kor. A. Leszczyńskiego z Murachwy 3 III 1651 / Jakuba Michałowskiego... – nr 216. – S. 613 (tamże M. Potocki hetman w. kor. do kanclerza kor.).

³ Jakowlewa T. Iwan Bohun. Problemy biografii // *Ukrainskij Istoricii Żurnal'*. – 200/2. – S. 147–157; Nr 4. – S. 144–152; Por. Susziński B. Kozacki woźdi Ukaini. – Odessa, 1998. – S. 322–327 (I. Bohun).

⁴ M. Kalinowski do podkanclerzego kor. H. Radziejowskiego z obozu pod Ścianą 5 III 1651 / *Bibl. im. W. Stefanyka we Lwowie*. – Rkps 2286/II. – K. 131–132.

opatrzył»¹. Dnia 5 marca M. Kalinowski ruszył wojsko na Czerniejowce². Spod Ściany wysłał hetman na Jampol dwa pułki jazdy w celu jego opanowania. W podjeździe miały uczestniczyć pułki wojewody braclawskiego i chorążego kor. A.Konieczpolskiego.³ Inne relacje wskazują, że obok pułku A.Konieczpolskiego byli to ludzie wojewody ruskiego J. Wiśniowieckiego⁴.

Po oczyszczeniu z załóg kozackich z Krasnego, Szarogrodu, Czerniejowiec, Murachwy i Sadkowiec wojsko kontynuowało działania⁵. Nastroje wśród towarzystwa poprawiły się wraz z dotarciem do obozu pod Czerniejowcami łupów i jeńców spod Jampola, których jednak nie było aż tyle jak to czytamy w diariuszu wojennym wyprawy M. Kalinowskiego:» miasto [Jampol – M. N.] wysiekliśmy i spalili, jako największych buntowników. Padło trupa pod 6000 wojennego, tak Kozaków jako Wołoszy w granicznym mieście. Armatęśmy i prochy JMPanu hetmanowi przywieźli, więźniów różnych nie mało znacznych, tak Kozaków jako i Greków, Turków».⁶ Straty kozackie były mocno zawyżane w relacjach hetmana, gdyż miały one podkreślić sukcesy kampanii prowadzonej przez M. Kalinowskiego. Był on także pod naciskiem opinii publicznej wobec kontrakcji A. Kisielea, który krytycznie odnosił się do działań hetmana przeciwko Kozakom wobec nie przygotowania Rzeczypospolitej do działań przeciwko połączonym siłom tatarsko-kozackim wiosną 1651 r. W listach do króla i metropolity Sylwestra Kossowa podkreślał, iż winą należy obarczyć nie polskiego monarchę czy hetmana wojsk zaporoskich, ale D. Neczaja, który rozpoczął wojnę, przekraczając wyznaczoną linię demarkacyjną. Jednocześnie nadal wierzył, że możliwe jest doprowadzenie do obrad

¹ M. Kalinowski do H. Radziejowskiego z obozu pod Ściany 5 III 1651 / Bibl. im. W. Stefanyka we Lwowie. – Rkps 2286/II. – S. 132–v.

² Czerniejowce – miasteczko nad rz. Murafą w pow. Jampolskim / Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego..., (cyt. SGKP). – T. I. – Warszawa, 1980. – S. 825.

³ S. Oświęcim pisze, iż w podjeździe brały udział pułki A. Konieczpolskiego i J. Wiśniowieckiego woj. ruskiego gdy w diariuszu ekspedycji kozackiej hetmana widzimy pułki chor. koronnego i woj. braclawskiego S. Lanckorońskiego // Oświęcim S. – Op. cit. – S. 264; Ekspedycji kozackiej dyaryusz od 19 do 24 marca 1651 r. / Jakuba Michałowskiego... – Nr 223. – S. 621.

⁴ Wg doniesień Łukasza Hulewicza starosty zwinogrodzkiego z Winnicy 20 III 1651 w zdobyciu Jampola uczestniczyły chorągwie pułków J. Wiśniowieckiego i A. Konieczpolskiego / Bibl. im. W. Stefanyka we Lwowie. – 225/II. – K. 348–349–v.

⁵ Sadkowce w pow. jampolskim nad rz. Murachwą; O jej opanowaniu pisze M. Kalinowski w liście do H. Radziejowskiego z 5 III 1651 spod Ściany / Op. cit; Zob. SGKP. – T. X. – Warszawa, 1889. – S. 198.

⁶ Ekspedycji kozackiej dyaryusz... – S. 622–623.

Kampania zimowo-wiosenna...

komisji polsko-kozackiej, pod warunkiem ustania działań wojennych¹. W tym duchu pisał także wojewoda kijowski list do B. Chmielnickiego, aby go upewnić o pokojowych intencjach strony polskiej, w tym hetmana M. Kalinowskiego zmuszonego do działań wobec ataku Kozaków D. Neczaja. Prosił w nim o wyznaczenie terminu zjazdu komisji do Pawołoczy, wiedząc iż całe to zamieszanie «mimo wiadomość WM.MM. Pana stało się, tak ani do WM. Ani do komisyjey i pokoju serca nie traci» [JKMśc – M. N.]². Były to jednak pobożne życzenia wojewody kijowskiego; wojna rozpoczęła się na dobre.

Dnia 8 marca ruszył hetman oddziały spod Czerniejowiec i dotarł pod Murachwę, gdzie nocował, wysyłając awizy do obu pieczętarzy o dalszych działaniach wojennych. Prosił o posiłki, uskarżając się na braki w zaopatrzeniu i liczne ubytki w stanach osobowych szczególnie w regimentach zaciągu cudzoziemskiego³. Z Murachwy wojsko wieczorem 10 marca dotarło do wsi Sutyski nad Bohem, skąd hetman wysłał podjazdy w kierunku Winnicy. W szpicy przedniej widzimy ponownie pułk wojewody braclawskiego S. Lanckorońskiego. Rankiem 11 marca jazda z marszu rozpoczęła atak na drewniano-ziemne umocnienia Winnicy. Polacy chcieli zająć miasto z marszu i po opanowaniu zamku, zapewne z zaskoczenia, ruszyli na miasto. W toku walk o zamek ponieśli duże straty wśród towarzystwa chorągiewnego; poległo wówczas dwóch rotmistrzów chorągwi pancernych: Mikołaj Kisiel starosta czerkaski i Mikołaj Mieleszko stolnik nowogrodzki. W diariuszu tej kampanii czytamy: «uganiając się z Kozakami o zamek, na płoni, która była pod zamkiem, zginął p. starosta czerkaski i Mieleszko rotmistrze, i wiele towarzystwa, którzy nie wiedząc o płoni, która była pod zamkiem, z impetem na nieprzyjaciela, który na lód wypadł z miasta, skoczyli. Zamek jednak nasi opanowali, a Kozacy się w mieście zamknęli, z którego w nocy do manasteru ustąpili»⁴. Z relacji Ł. Hulewicza dowiadujemy się, że walki pod Winnicą były krwawe i nikomu pardonu nie dawano, a przykład dawała sama starszyzna i to z obu stron, narażając się na utratę życia. Dowódcą obrony Winnicy był I. Bohun płk winnicki «człęk rycerski wprawdzie, ale bardzo przy tym zuchwały» jak pisze o nim starosta zwinogrodzki. Polskie chorągwie najpierw opanowały zamek, wycinając pozostałych tamże Kozaków, ale przy dużych stratach własnych, w tym ww. rotmistrzów, którzy «z p. wojewodą braclawskim [S. Lanckorońskim – M. N.] skoczyli, tak też razem wszyscy w Boh rzekę, która tą stroną od miasta osłonią

¹ A. Kisiel do metropolity kijowskiego S. Kossowa z Huszczy 3 III 1651 / Jakuba Michałowskiego... – Nr 217. – S. 614–615.

² A. Kisiel wojewoda kijowski do B. Chmielnickiego z Huszczy 3 III 1651 / Oświęcim S. Op. cit. – S. 265–266.

³ M. Kalinowski do H. Radziejowskiego z Murachwy 8 III 1651 / Bibl. im. W. Stefanyka we Lwowie. – Rkps 2286/II. – K. 131–132.

⁴ Expedycyji kozackiej dyaryusz... – S. 623.

była, a śnieg zawiął, nie postrzegłszy wpadli, tam pozabijani, z którymi chorągwie poginęły; chorążych i towarzystwa niemało pobito, sam jmp. wojewoda braclawski ledwo z wody ratowany żyw został i tak ciała zostały naszych pobitych na pobojuwisku; trudno wziąć było, że nieprzyjaciel bronił potężnie. Ciało nieboszczyka pana starosty czerkaskiego zjedli psi, nie została tylko głowa a noga jedna»¹. Straty zwiększyły jedynie determinację i zjadłość rycerstwa atakującego mury miasta, które zdobyto 12 marca, nie oszczędzając nikogo ze schwytanych Kozaków. I. Bohun zdołał jednak z pozostałymi siłami schronić się z monasterze, których miał «przy sobie z różnych pułków barzo dobrych pod 6000» wraz z mieszczanami, okolicznym włościąństwem i czernią kozacką. Wydaje się, że siły pułkownika winnickiego były dużo mniejsze, ale obronność miejsca i determinacja obrońców spowodowały, że Polakom nie udało się zdobyć monasteru i ponieśli duże straty tak wśród towarzystwa chorągiewnego jak piechoty zaciągu cudzoziemskiego, która nb. jak podkreślał Ł. Hulewicz bić się nie chciała. Już ku wieczorowi hetman M. Kalinowski wydał rozkaz szturm na monaster, «ten trwał najmniej godzin ośm², siła naszych braci nastrzelano, towarzystwa, nabito czeladzi; bo wszędzie musimy sami; niemieckie pludry i kabaty zgoła bić się nie chcą, a dlatego piszę że niemieckie pludry, bo pp. officierowie mało co mają w regimentach Niemców żołnierzy dobrych i służących, tylko niemieckim suknem poodziewali rzemieślników i chłopiąt, których nie wojna ale najmniejszy niewczas zwojować może. Zabit p. Lubiszewski porucznik księcia Dymitra Wiśniowieckiego»³ Nocą I. Bohun, pozostawiając w murach piechotę, próbował na czele jazdy opuścić monaster. Po przeprawieniu się przez Boh natrafił jednak na pozostające w polu polskie chorągwie i po stoczeniu walki musiał ponownie powrócić do swoich towarzyszy. Stąd w dniu następnym, tj. 13 marca Kozacy zgodzili się na układy z wojewodą czernihowskim. Do traktatów wyznaczył hetman Ł. Hulewicza i Stanisława Rzewuskiego podstolego Raclawskiego. Warunki podane Kozakom nie były ciężkie; mieli bowiem oddać chorągwie, armatę, konie, których potrzebowali Polacy wobec strat poniesionych w walach o Winnicę. Przymuszeni trudną sytuacją i grając na czas w oczekiwaniu na posiłki, Kozacy oddali chorągwie, część koni i 4 setników jako zakładników. Armatę mieli wydać przy wyjściu z monasteru, a sam pułkownik winnicki złożył przysięgę wierności JKMc i Rzeczypospolitej. Gdy wydawało się, że M. Kalinowski wkrótce tryumfalnie wkroczy do monasteru i

¹ Hulewicz Ł. do stolnika ciechanowskiego z Winnicy 20 III 1651 / Op. cit. – K. 348–349–v.; Por. druk: Grabowski A. (wyd.) Ojczyście spominki. – Kraków, 1845. – T. II. – Nr 47. – S. 69–71.

² Z relacji wynika zatem, że musiały się skończyć około północy, w co należy wątpić nawet przy gwiazdzistej nocy.

³ Ł. Hulewicz do stolnika ciechanowskiego z Winnicy 20 III 1651. – Op. cit. – K. 348–v.

Kampania zimowo-wiosenna...

opanuje całą Winnicę zrezygnowali z opuszczenia twierdzy. Kilka dni toczyły się rozmowy a 17 marca na kolejne spotkanie z Kozakami wyjechali oprócz G.Hulewicza strażnik koronny Aleksander Zamoyski i podsędek braclawski Mikołaj Czuryło. Na przywitaniu miast pokłonu przywitały posłów strzały z samopałów, od których zginął trębacz hetmana i czeladnik starosty zwinogrodzkiego. Posłowie byli przekonani iż odmianę kozacką zawdzięczają albo czerńcom, «którzy tam zostają z nimi, albo szlachcie, której powiadają jest z nimi osób 70, bo im o skórę idzie, albo przynajmniej o to, żeby ich kiedy wynidą nie poznano». Sądził, iż jeśli Kozakom nie przybędą posiłki «będą za pomocą Bożą w ręku» naszym. Jeńcy kozaccy, którzy wzięci przez podjazdy polskie i przywiezieni pod Winnicę zeznawali, iż na pomoc I.Bohunowi ciągną inne pułki jak: czehryński, mirhorodzki, połtawski, przyłucki, łubieński oraz zaciągany braclawski pod komendą niejakiego Grozenki¹. Oczywiście mogły to być wysłane jakieś sotnie z tych pułków w awangardzie.

Stąd nocą z 18/19 marca hetman wysłał silny podjazd dowodzony przez jego syna Samuela, oboźnego koronnego, w kierunku Lipowca². Polacy mieli wziąć zamek szturmem i 20 powrócić już pod Winnicę. Z innych awiz wynika jednak, że chorągwie polskie zostały zaatakowane przez przybyłych na odsiecz Lipowca Kozaków, którzy zmusili S.Kalinowskiego do pospiesznej rejterady, a wysłany podjazd w kierunku Kalnika pod komendą J. Kondrackiego także poniósł ciężkie straty od Kozaków z pułku połtawskiego. Z podjazdu dowiedział się hetman, iż na pomoc oblężeniom idą duże siły kozackie a sam B. Chmielnicki przebywa w Białej Cerkwi oczekując na posiłki tatarskie. Zamiast jednak ruszyć spod Winnicy wojsko tym bardziej, że puścił Boh hetman jeszcze raz na odchodnym spróbował szturmem zdobyć pozycje kozackie. Walki trwały do ranka, «tak że ubito i z naszej strony i z ich po kilkunastu»³. Tymczasem doczekano się odsieczy w postaci pułku humańskiego Josifa Głucha. Inne relacje podają, że przybyły obok pułku humańskiego także czehryński, mirhorodzki, połtawski, przyłucki, łubieński i braclawski.⁴ W południe 21 marca rozpoczęły się ponownie krwawe walki pod Winnicą. M. Kalinowski wyprowadził jazdę przed miasto, pozostawiając w mieście część piechoty, tabory i czeladź skłoną do rabunku jak ucieczki. Sytuację uratował wojewoda braclawski S. Lanckoroński, który wzięwszy kompanię dragonów ogniem odepchnął atakujących Kozaków od przeprawy mostowej. Jak podkreśla S.Oświęcim po wylaniu Bohu pozycja była tak potężna iż nic nie groziło

¹ Awizy spod Konstantynowa 28 III 1651 / Dokumenty ob osvoboditelnoj wojnie... – Nr 151. – S. 395.

² Lipowiec – miasteczko nad rz. Sobem / SGKP. – T. V. – Warszawa, 1884. – S. 285–287

³ Oświęcim S. Op. cit. – S. 271.

⁴ Zob. awizy spod Konstantynowa 28 III 1651 / Dokumenty ob osvoboditelnoj wojnie... – Nr 151. – S. 396.

przeprowadzającym się taborom. «Atoli czeladź, co była u wozów, nic na to nie respektując, strwożywszy się, od koni, od wozów uciekać poczęli i niektóre towarzystwo z pod różnych chorągwi tamże w zaciśnieniu, gdy wozów poodbiegali, swoi swoichże rabowali, szkodę wielką poczynili sami między sobą, i tak podobna sprawa była do pilawieckiej»¹. Spadło mocno morale wojska, gdyż towarzystwo straciło swe tabory i zapasy żywności, a winą za to obciążało hetmana. Tym bardziej, że dochodziło na oczach wojska do konfliktów między naczelnym dowództwem tj. hetmanem a wojewodą braclawskim S. Lanckorońskim, który od M. Kalinowskiego doznawał wielu upokorzeń poczynając od zatargu o srebrną buławę po D. Neczaju. Sam S. Oświęcim nie tuszuje złej atmosfery w wojsku opuszczającego w popłochu Winnicę, pisząc:» hetman został pomieszany barzo z tej niesprawy i nagłego odejścia; wojsko sarkało na niego i na nierząd, ponieważ i sami srodze strudzeni i konie nużne, a jeszcze tym bardziej, że od wozów, od pojezdków, od czeladzi, żywności i rynsztunków odpadli»². Stracił wówczas swe tabory przybyły pod Winnicę starosta krasnostawski Marek Sobieski, a w drodze na Bar tabory pułku wojewody braclawskiego stały się łupem czeladzi spod pułków wojewody ruskiego J. Wiśniowieckiego i hetmana M. Kalinowskiego. Jakie były nastroje w wojsku po zakończeniu wyprawy hetmańskiej na Winnicę świadczy relacja Wojciecha Miaskowskiego por. chorągwi kasztelana kaliskiego Jakuba Rozdrażewskiego spod Baru 26 marca, do którego wojsko dotarło dwa dni wcześniej. Opisując rejteradę z miasta podkreślał, iż: «z chorągwiami jedni w bramę, drudzy przez wał, jedni konno, drudzy pieszo i kiedyby był nie jmp. wojewoda braclawski oparł się u mostu, tedyby była wszystka a wszystka legła piechota. Staliśmy tedy do północy w sprawie; potemeśmy się ruszyli do Baru, zwiódłszy piechotę. Szła za nami colluives aż do przepraw, nie bez szkody; bo przez nieostrożność starszych, że żadnego pułku na odwodzie nie zostawili, urwali z kilkaset wozów i tyleż czeladzi» Kozacy³. Z listu widać nie tylko przygnębienie i niechęć do hetmana, ale niewiarę że dalsze działania zakończą się sukcesem i zakończeniem bratobójczej wojny na Ukrainie. Pisał bowiem:» Odszedłszy tedy z konfuzją w srogim nierządzie w przekłętą sprawę,

¹ Ibidem. – S. 272. Potwierdza ogromne zamieszanie i panikę wśród podkomendnych hetmana w mieście Winnicy relacja spod Konstantynowa z 28 III 1651, gdzie czytamy: «czeladź za tym rumorem, co wprzód z wozami byli wyszli, poratowawszy wiele rzeczy, panów swych niemal wszyscy, koni poodcinawszy, rzucili i Winnicę spalili i wiele zatem szkód towarzystwo w dostatkach i żywnościach ponieśli z tej okazji» / Dokumenty ob osvoboditelnoj wojnie... – Nr 151. – S.396.

² Oświęcim S. Op. cit. – S. 272; Por. Nagielski M. Kampania zimowo-wiosenna 1651 roku... – S. 422.

³ W. Miaskowski do kasztelana kaliskiego J. Rozdrażewskiego z Baru 26 III 1651 / Jakuba Michałowskiego... – Nr 225. – S. 625–626.

tuśmy się przytłukli na barskie przesidium, gdzie nam do ostatka znędziałe konie powędzić i samym strasznie zfatygowanym bezsławnie przepadać» przyjdzie¹.

Jak z kolei ocenić działania sił kozackich faktycznie zaskoczonych działaniami hetmana polnego? Po utracie kilku miast I. Bohun i jego podkomendni nie tylko unieruchomili pod Winnicą siły koronne, ale dali czas pozostałym pułkom na zebranie się i rozpoczęcie kontrofensywy, która zmusiła M. Kalinowskiego do szybkiej ewakuacji wojska z powrotem pod Bar. Cele postawione przez stronę polską nie zostały spełnione, a straty jakie poniosła są rezultatem wielu błędów hetmana, który nie docenił przeciwnika i nie mając wystarczającej ilości ludu ogniściego rozpoczął operacje oblężnicze rzucając z konieczności jazdę do szturmów. Straty były bolesne i sięgały około 2 tysięcy zabitych i postrzelanych, nie licząc utraconej czeladzi. Ocena marcowego pochodu M. Kalinowskiego spotkała się z krytyką wielu dostojników, w tym A. Kisiela wojewody kijowskiego, załamane go utratą swego brata Mikołaja. W liście do kasztelana kijowskiego Zbigniewa Gorajskiego pisał: «jeszcze się wojna nie zaczęła, a już wojsko w niwecz obrócone i co przedniejsze ludzie giną, ..., ta wojna zaczęta na wytracenie ostatka ślachty polskiej»².

W Barze wyznaczył hetman na leża i restaurację pocztów poszczególnym pułkom konsystencje: pułk hetmański zajął włość barską, pułki starosty krasnostawskiego M. Sobieskiego i wojewody ruskiego J. Wiśniowieckiego zajęły Stanisławów, pułk S. Kalinowskiego oboźnego koronnego objął Beslińce, chorążego koronnego A. Koniecpolskiego Brahiłów, a pułki wojewody braclawskiego S. Lanckorońskiego i D. Wiśniowieckiego Chmielnik³. Z lekcji otrzymanej hetman nie wyciągnął wniosków, iż należy poczekać na posiłki z głębi Korony i chorągwie suplementowe; uważał iż brak posiłków uniemożliwił mu pokonanie sił kozackich pod Winnicą. W liście do podkanclerzego kor. H. Radziejowskiego z Baru 26 marca prosił o prędkie posiłki, gdyż: «ledwie 10 chorągwi zaciężnych przyszło, a stare bardzo kuse i obawiam się, aby mogła sufficere ta słabość wojska następującemu nieprzyjacielowi, za którego nastąpieniem pod Winnicę, ledwie nie połowica czeladzi puciekało, jakoby pospolite ruszenie nie miało być»⁴. Nie wszystkie te miejscowości były wolne; Chmielnik był obsadzony przez Kozaków i z objęcia jego

¹ Ibidem. – S. 626.

² A. Kisiel do Z. Gorajskiego z Huszczy 23 III 1651 r. / Oświęcim S. Op. cit. – S. 273–274.

³ *Expedycje kozackiej dyaryusz...* – S. 624.

⁴ M. Kalinowski do H. Radziejowskiego z Baru 26 III 1651 / Jakuba Michałowskiego... – Nr 224. – S. 624.

zrezygnował wojewoda braclawski kontentując się Latyczowem.¹ Wokół stanowisk sił koronnych powoli zaczynały się gromadzić siły kozackie, jako awangarda głównych sił zbieranych przez B. Chmielnickiego pod Białą Cerkwią.

Tymczasem hetman rezydujący w Barze czekał na przybycie chorągwi nowego zaciągu, rozsyłając ordynanse do dygnitarzy, pieczętarzy i innych dostojników Rzeczypospolitej. W liście z 29 marca do H. Radziejowskiego pisał, iż dotąd dotarły do obozu zaledwie cztery nowe chorągwie: starosty żytomierskiego Krzysztofa Tyszkiewicza, starosty halickiego Andrzeja Potockiego, Kazimierza Piaseczyńskiego oraz Abrahama Strybla. Nie mieli oni zresztą ani listów przypowiednich, ani zaliczek na poczet służby więc deklarowali porzucenie służby. Z trudem zatrzymał ich hetman w dalszej służbie, deklarując wsparcie z własnej kiesy. Żalił się także na S. Lanckorońskiego, który miał rozsiewać wieści w wojsku, iż ani JKMsć ani żadne posiłki nie przybędą. Donosił, iż doszło go napomnienie monarchy, «abym się dalej w głąb Ukrainy nie wdawał» dla bezpieczeństwa wojska i stąd szuka takiego miejsca, które będzie bezpieczne [obronne – M. N.] i umożliwi przejście suplementów i chorągwi nowego zaciągu.² Na ile wypełnił hetman polny rozkaz królewski widać to z listu do króla 2 kwietnia 1651 r. Zamiast cofnąć się w kierunku Wołynia przeznaczonego na dyslokację wojska nowego zaciągu ruszył pod Kamieniec Podolski w nim upatrując ratunku dla znędznianego wojska.³ Nacisk sił kozackich na pułki obsadzające linię Stanisławów–Latyczów–Bahilów–Bar był tak silny, że hetman już 1 kwietnia nakazał koncentrację jazdy pod Bar i ruszenie ku Kamieńcowi. Od 2 kwietnia poszczególne pułki poza chorągwiami S. Lanckorońskiego, który znajdował się w okolicach Latyczowa, rozpoczęły marsz na Kamieniec. Hetman w Barze pozostawił zaledwie trzy chorągwie kozackie: S. Lanckorońskiego, starosty kamienieckiego Piotra Potockiego oraz Mariusza Jaskólskiego, przydając im 300 Niemców z jednego z regimentów pieszych. W pochodzie towarzyszyło wojsku zaledwie 16 rot nowego zaciągu. Dnia 6 kwietnia całe zgrupowanie dotarło pod Zinków nad rz. Uszkę i jak donosił M. Sobieski hetman «postanowił wojsko postawić około Kamieńca pułkami we czterech milach od siebie, żeby się jednego dnia skupiło, kiedy potrzeba przypadnie»⁴. Jeszcze 7 kwietnia pułk S. Lanckorońskiego nie dotarł do sił głównych, gdyż Ł. Miaskowski donosił spod Mikuliniec, że wkrótce «nakieruje się tu ku Kamieńcowi do większej

¹ Chorągwie S. Lanckorońskiego nie były w stanie zająć Chmielnika stąd w Latyczowie wojewoda «w wielkim głodzie zostawać musiał, straż obecną odprawując» // Oświęcim S. Op. cit. – S. 275.

² M. Kalinowski do H. Radziejowskiego z Baru 29 III 1651 / Jakuba Michałowskiego... – Nr 227. – S. 627–629.

³ M. Kalinowski do JKMcI z Baru 2 IV 1651 / Ibidem. – Nr 229. – S. 629–630.

⁴ M. Sobieski do NN.z obozu pod Zinkowem 6 IV tr. / Ibidem. – Nr 230. – S. 630–631.

kupy wojska zgłodzonego, opieszalego, wymorzonego, wymęczonego, które bez odpoczynku żadną miarą subsistere nie może, dla koni nędznych»¹. Widząc tragiczny stan swej jazdy hetman rozłożył ją na leża wokół twierdzy kamienieckiej, przeznaczając dla swego pułku Husiatyń nad Zbruczem, Gródek [Gorodok] nad Smotryczem dla sił S. Lanckorońskiego, a inne pułki rozlokował na linii Gródek–Dunajowce–Zinków.

Tymczasem B. Chmielnicki z otrzymywanych informacji od swoich pułkowników wysnuł wniosek, iż tak duże oddalenie się sił starego zaciągu pod komendą M. Kalinowskiego od gromadzących się w obozie pod Włodzimierzem chorągwi nowego zaciągu [M. Potocki] daje mu niepowtarzalną szansę likwidacji tych pierwszych. Wystarczy je bowiem zablokować pod Kamieńcem i nie dopuścić do ponownego połączenia z siłami głównymi na Wołyniu. Należało zatem uspić czujność tak króla, hetmanów i winę za niedojście komisji naznaczonej na 7 marca rzucić na Polaków poprzez działania hetmana polnego. Ten sposób rozumowania, iż działania M. Kalinowskiego nie tylko naruszyły pokój, ale i uniemożliwiły szlachcie powrót do swoich włości znalazł poparcie wśród szlachty ruskiej, a także wojewody kijowskiego A. Kisiela czy metropolity kijowskiego S. Kossowa. A. Kisiel podkreślał, że pułki kozackie już ruszyły ku linii demarkacyjnej a jego «konfidencja apud plebem zrujnowana, z którą dobrze było ojczyźnie i siedziałyby każdy w swojej majątności dotychczas»². Z kolei S. Kossow cytując w swej korespondencji do H. Radziejowskiego list Chmielnickiego doń pisany, reprezentował stanowisko hetmana zaporoskiego, twierdząc iż nadal myśli poważnie o komisji choć niepokoiła go obecność posiłków tatarskich u jego boku. Całą jednak odpowiedzialność za rozpoczęcie nowych działań na Ukrainie zrzucał na M. Kalinowskiego, który spalił Krasne i wysiekł Kozaków D. Neczaja³.

Tymczasem hetman zaporoski zaczął gromadzić siły, które przeznaczył do pochodu pod Kamieniec dla zaskoczenia rozłożonych na leżach polskich chorągwi. Jednocześnie kilka pułków wysłał pod dowództwem I. Bohuna dla odzyskania Baru⁴. Przed 12 kwietnia twierdza ta znajdowała się w rękach kozackich w wyniku paniki jaka miała miejsce wśród załogi, gdy dotarły wieści o pochodzie pułkownika kalnickiego na Bar. Na widok maszerujących sił kozackich z miasta uciekły rotty kozackie pozostawione na załodze, a po zajęciu z marszu miasta czern rozpoczęła

¹ Ł. Miaskowski sędzia podolski z Mikuliniec 7 IV 1651r. / Ibidem. – Nr 231. – S. 631.

² A. Kisiel do NN. z Gnojna 14 IV 1651. – Ibidem. – Nr 232. – S. 631–632.

³ S. Kossow do H. Radziejowskiego z kwietnia 1651 r. / Ibidem. – Nr 234. – S. 634–635.

⁴ Płk kalnicki szczególnie miał dać się we znaki siłom M. Kalinowskiego idąc za jego siłami pod Bar, następnie na Kamieniec Podolski i Sokal; Zob. Storozhenko I.S. Bogdan Chmielnickij... – S. 236–237.

jego rabunek. Korzystając z zamieszania piechota niemiecka także wyszła z zamku, oddając go kozakom. Hetman wysłał 10 chorągwi na jej ratunek, gdyż w przeciwnym wypadku byłaby zniesiona przez podjazdy kozackie¹. Zejście załogi barskiej pachniało sądem hetmańskim lecz choć M. Kalinowski «kazał dać termin porucznikom ich przed sąd swój» odstąpił od egzekucji wobec zachodzących wypadków². Nacisk sił kozackich spychających rozłożone na leżach chorągwie zmusił hetmana do ponownego zatoczenia generalnego obozu pod samym Kamieńcem, który w ostateczności mógł dać schronienie całemu wojsku. Dnia 22 kwietnia wojsko stanęło pod jego murami, przygotowując się do oblężenia i kupując żywność po wygórowanych cenach od kupców ciągnących za chorągwiemi. Przeciwnik jednak się nie pojawiał i wojsko w bezczynności stało cały tydzień pod Kamieńcem. Pod koniec kwietnia hetman zwołał radę wojenną w celu podjęcia decyzji czy nadal pozostawać pod murami twierdzy czy ruszyć ku Włodzimierzowi Wołyńskiemu, gdzie zatoczono generalny obóz wojsk koronnych. Na radzie starły się obie faksje, pozostawiając decyzję hetmanowi, który «wątpliwy zostawał, uważając i długo deliberując nad tym, aby czem inszem tego ich odstąpienia od Kamieńca nie okrzczono»³. Wojsko wobec niezdecydowania hetmana nadal pozostawało pod murami Kamieńca zgodnie z życzeniami B. Chmielnickiego. Wydzielone bowiem siły spod kilku pułków kozackich przydano w komendę asawuły Demki Lisowca, które rozpoczęły już marsz na Podole. Rozumowanie wodza kozackiego było proste i faktycznie powtarzało jego manewr z 1649 r. Mniejsze siły miały blokować zgrupowanie kamienieckie, osadzając go pod murami twierdzy, gdy on sam na czele głównych sił kozackich i posiłków tatarskich z Islam Gerejem III uderzy na zgrupowanie wojsk królewskich Jana Kazimierza na Wołyniu. Plan prosty i czytelny dla wielu dla M. Kalinowskiego długo był zagadką nie do odgadnięcia. Problemy aprowizacyjne, nacisk podkomendnych, a wreszcie wieści o nadciągających siłach kozackich skłoniły wreszcie hetmana do opuszczenia pozycji pod Kamieńcem. Pozostawiając część piechoty i taborów, które by spowalniały marsz, 7 maja podjął decyzję wymarszu, kierując się na Husiatyn; wieczorem td. wojsko rozłożyło się dwie mile od Kamieńca pod wioską Żerdzią, gdzie hetman otrzymał kategoriyczny rozkaz Jana Kazimierza, aby łączył się z siłami głównymi. To faktycznie utwierdziło hetmana iż podjął trafną decyzję. Już bowiem 8 maja w okolicy twierdzy pojawiły się czambuły tatarskie, towarzyszące siłom kozackim. Dwa dni jedynie brakowały siłom kozackim, aby zablokowały oddziały polskie pod murami Kamieńca. Dnia 9 maja pierwsze oddziały kozackie Demki Lisowca stanęły na przedpolu kamienieckim, aby następnego dnia przystąpić do jego oblężenia.

¹ Oświęcim S. Op. cit. – S. 276; Por. Hrusievskij M.S. Op. cit. – S. 200–201.

² Oświęcim S. Op. cit. – S. 276.

³ Ibidem. – S. 277.

Kampania zimowo-wiosenna...

Gdyby B. Chmielnicki zdecydował się na wysłanie wcześniejsze pierwszorzutowych pułków wojska zaporoskiego los zgrupowania starego zaciągu byłby przesądzony. Trudno jednoznacznie stwierdzić, ale w kampanii beresteckiej zabrakłoby tego zaciągu zamkniętego w kotle kamienieckim¹.

Oblężenie Kamieńca Podolskiego przez siły kozackie jest odrębnym epizodem działań wojennych 1651 r., do których źródeł nie brakuje². Zachował się obecnie wydany «diariusz jako Chmielnicki szturmował do Kamieńca Podolskiego die 7–12 mai 1651»³, który ukazuje działania pułków kozackich pod komendą Demki, któremu jako hetmanowi nakażnemu podlegali będący pod murami Kamieńca pułkownicy: I. Bohun kalnicki, Iwan Krysa czechryński, Martyn Puszkar (Puszkarenko) połtawski, Filon Dzedżała kropiweński oraz Matwiej Hładki mirhorodzki. Wielu z nich wspomagało I. Bohuna w walkach odsieczowych pod Winnicą jak choćby M. Puszkar.⁴ Nie wiemy czy wszyscy pułkownicy kozaccy stali na czele swych pułków czy jedynie nad ich częścią wzmocnionych przez czerń i ochotników ciągnących za wojskiem zaporoskim. Siły te szacować możemy na około 15 tysięcy mołojców, a towarzyszyło im kilka tysięcy Tatarów pod wodzą beja perekopskiego Tohaj beja i wezyra chańskiego Sefer Kazy agi⁵. Siły te faktycznie szturmowały mury kamienieckie trzy dni, tj. od 9 do 11 maja, następnie udając się w pogoń za ustępującymi chorągwiami M. Kalinowskiego traktem na Husiatyn. W rzeczywistości jazda kozacka, nie potrzebna do szturmów Kamieńca, udała się za zgrupowaniem hetmana już 9 maja, gdzie tegoż dnia doszło do starcia z przeciwnikiem pod Probużną (obecnie Probieżnaja) nad Niczławą. Kozakom towarzyszyły nieliczne oddziały ordy, której większa część dla łupu pozostała pod Kamieńcem. Było to zgodne z ordynansem B. Chmielnickiego, który nakazał swym pułkownikom, aby jeśli nie osaczają sił polskich pod Kamieńcem «poszli wciąż za wojskiem zaraz, ...» aby na przeprawach albo znieść albo osadzić wojsko nasze mogli, sam ze wszytką potęgą spieszo następując⁶.

¹ Zob. opis oblężenia Kamieńca przez siły kozackie u Hrusievskij M.S. Op. cit. – S. 238–241.

² Grabowski A. Ojczyste spominki. – T. II. – Nr 50. – s. 75–77 (błędna datacja); por. Bibl. im. W. Stefanyka we Lwowie. – Rkps 189/II. – K. 496–501; Ibidem. – Rkps. 2286/II – K. 146–147.

³ Nagielski M. (wyd.) Oblężenie Kamieńca Podolskiego przez siły kozacko-tatarskie w maju 1651 roku // Barok. – T. VIII/1 (15). – Warszawa, 2001. – S. 185–197.

⁴ Majewski W. Martyn Puszkar // Polski Słownik Biograficzny. – T. XXIX/3. – Wrocław, 1986. – S. 455–457; Por. Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Cambridge Mass, 1978. – S. 691, 701.

⁵ Nagielski M. (wyd.) Oblężenie..., – S. 189; Por. Hrusievskij M.S. Op. cit. – S. 240–243. (wg niego dowodził Tatarami bej perekopski Sawkazi aga).

⁶ Oświęcim S. Op. cit. – S. 280.

Tymczasem polskie chorągwie z Żerdzi ruszyły w kierunku Zbrucza, przez który przepравиło się na północ od Skąły Podolskiej, idąc dalej na Tarnopol. Po spotkaniu z podjazdem kozacko-tatarskim pod Probużną Kozakom udało się dopaść siły M. Kalinowskiego na przeprawie przez Nikławę (obecnie Niczławka) pod Kopyczyńcami. Po kolejnej przeprawie przez Seret pod Janowem (?) około 12 maja wojsko stanęło nad rzeką Strypą pod Kupczyńcami. Tu doszło do krwawej bitwy z siłami kozackimi. Opis tego starcia podaje nam S. Oświęcim. Hetman bojąc się o przeprawiane taborzy pozostawił za przeprawą jeden pułk, swego syna oboźnego koronnego, co wykorzystała orda z towarzyszącą jej jazdą kozacką, uderzając na przeprawę i zadając duże straty broniącej ją piechocie: «orda i Kozaki insperate napadli, uderzyła na nich, tak że ledwie mogli do spawy przyjść; starszy się jednak z nimi kilka razy, ku wojsku przebywali, piechota osadziwszy przeprawę, których tam kilkanaście i z Butlerem dla ich niesprawy zginęło, bo mało co ognia dawszy, nazad cofnęli, a wojsko konne nie mogło posiłku dać dla grobli barzo wąskiej»¹. Wycofując się od przeprawy siły koronne wciągnęły oddziały kozacko-tatarskie na otwartą przestrzeń, zabawiając ordę harcami. Uderzono gdy siły te oddaliły się od lasu, który dawał ochronę Kozakom. Szarża kilkunastu chorągwi zepchnęła jazdę sprzymierzonych w kierunku stawu kopyczyńskiego, gdzie wielu ich żołnierzy się potopiło. Także Polacy ponieśli straty, a Kozacy sobie przypisywali zwycięstwo w tej potrzebie wobec faktu, iż hetman opuścił pole bitwy, zabierając rannych oraz znaczniejszych jeńców; ze strony tatarskiej Nietyszaj-murzę a kozackiej- setnika kaniowskiego Sabelniczenkę.² Jego obecność świadczy, że w pogoni za siłami M. Kalinowskiego brały udział także setnie pułku kaniowskiego.

Nastroje wśród towarzystwa jazdy polskiej były złe i wręcz wrogie wobec hetmana; tym bardziej że wydał on rozkaz z obawy przed ścigającymi go siłami kozacko-tatarskimi zniszczenia zbędnego taboru, paląc część wozów, gdzie towarzystwo wiozło cały swój dobytek i łupy. Polaków bowiem czekały jeszcze przeprawy przez Seret oraz Strypę. Wiedział hetman, iż wódz kozacki wysłał swą straż przednią aby przecięła drogę siłom M. Kalinowskiego zmierzającym pod Sokal, gdzie znajdował się obóz głównych sił koronnych. Pod Pomorzanami doszło do kolejnej próby zaatakowania sił polskich, które zmuszone były pozostawić niemal wszystkie swoje bagaże.

Stąd «wozów ostatek, których po dziesięciu na chorągiew mieli, popaliwszy w Pomorzanach i prochy i działek dwie i z choremi przy zamku zostawiwszy, sami kommonikiem ku Królowi JMci na dzień po dwie, po trzy mili idąc, pospieszyli»³.

¹ Ibidem. – S. 281; Por. Hrusevskij M.S. Op. cit. – S. 243–244.

² Zapewne chodzi o Kozaka z sotni Iwana Staroduba w pułku kaniowskim wg rejestru Zborowskiego 1649 r. – Ułasa Szabelniczenkę; Zob. Rejestr Vijska zaporoskiego... – S. 99.

³ Oświęcim S. Op. cit. – S.282.

Kampania zimowo-wiosenna...

Ostatnią przeszkodą była przeprawa przez Strypę pod Zborowem, gdzie Kozacy ostatni raz próbowali zatrzymać siły hetmana polnego.

Wyczerpane oddziały idące komunikiem, bez bagaży, dotarły do Sokala 22 maja. Z ponad 12 tysięcznego zgrupowania starego zaciągu, które M. Kalinowski poprowadził na Krasne w lutym tr. po trzech miesiącach walk pozostało zaledwie 6 tysięcy; stracił w walkach niemal połowę stanów swych oddziałów. Jak duże straty poniosły oddziały zaciągu cudzoziemskiego, tj. dragonii i rajtarii pokazuje popis zaciągu cudzoziemskiego pod Sokalem 3 czerwca 1651 r.:

- rajtaria Jana Majdla starosty ryskiego – 227 koni (600)¹
- dragonia wojewody malborskiego Jakuba Wejhera – 197 (500)
- dragonia pisarza polnego Zygmunta Przyjemskiego – 203 (400)
- dragonia Henryka Denhoffa – 291 (500)
- dragonia Mikołaja Korffa starosty kokenhauskiego – 235 (500).

Wielu żołnierzy popisywało się pieszo gdyż w zimowo-wiosennej kampanii na Ukrainie straciło konie. Przykładowo z dragonów z regimentu J. Weyhera piechotą szli, co im konie pobito – 51, Z. Przyjemskiego – odpowiednio 17 a H. Denhoffa – aż 73. Straty sięgały od 42% do 70% w jednostkach zaciągu cudzoziemskiego towarzyszących jeździe zaciągu narodowego w kampanii M. Kalinowskiego.

Jak fatalnie prezentowały się te oddziały gdy 22 maja prezentowały się pod Sokalem przed królem Janem Kazimierzem, który lustrował z osobna poszczególne chorągwie i regimenty podaje S. Oświęcim: «Było tego wojska zrazu około dwunastu tysięcy, teraz jednak nie masz go więcej sześć tysięcy i to lubo zrazu było komunie, teraz barzo nużne i tak sami ustawicznymi pracami nadwerżeni, jako i konie cale od fatygi znędzniały. Chorągwie tak polskie, jako i cudzoziemskie, barzo kuse: towarzystwa niemało a czeladzi wielka część piechotą»².

Wielce ucierpiał autorytet hetmana wśród podkomendnych, którzy obwiniali go nie tylko o niepotrzebne straty swych towarzyszy w trakcie szturmów na umocnienia kozackie, ale utratę taborów, które stanowiły jedyny majątek towarzystwa chorągiewnego. Wyprawa bowiem M. Kalinowskiego «która miała zakończyć się opanowaniem Braclawszczyzny zakończyła się fiaskiem. Hetman szafował krwią towarzystwa chorągiewnego, rzucając jazdę do szturmów ufortyfikowanych miast i miasteczek, a paląc sioła i miasteczka rozjątrzał przeciwnika zwiększając jego determinację w oporze. Utrudnił jeśli nie uniemożliwił porozumienie z Kozakami, do którego dążyła grupa związana z wojewodą kijowskim A. Kisielem i tym samym nie doszło do obrad komisji rozjemczej polsko-kozackiej. Oczywiście wobec uchwał

¹ W nawiasach podane stany regimentowe za I kwartał 1651 wg. Wimmera J. Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii koronnej w latach 1648–1655 // SMHW. – T. V. – Warszawa, 1960. – b. pag.

² Oświęcim S. Op. cit. – S. 284.

sejmu walnego z grudnia 1649 r. porozumienie nie było możliwe, ale próby takie zostały unicestwione wobec rozpoczęcia działań w lutym 1651 r. przez wojewodę czernihowskiego. Czy odegrała w tym wypadku istotną rolę zemsta osobista i nienawiść do Kozaków (niewola tatarska i utrata dużej części swego latyfundium na Ukrainie) nie wiemy ,ale nie sposób tego wykluczyć, iż związany z podkanclerzem kor. H. Radziejowskim chciał zablokować próby pokojowego rozwiązania problemu, widząc podobnie jak wojewoda ruski Jeremi Wiśniowiecki jego rozwiązanie w wznowieniu działań wojennych. Powrót bowiem do swych dóbr i starostw (braclawskie, lityńskie, które przekazał synowi Samuelowi) było możliwe jedynie po pokonaniu powstańców B. Chmielnickiego. Cele wyprawy jakie sobie zakreślił hetman, tj. oczyszczenie przedpola przyszłych działań z oddziałów kozackich i ułatwienie koncentracji sił głównych na Wołyniu nie zostały zrealizowane. Niedoceniani przez hetmana pułkownicy kozaccy nie tylko nie dali się rozbić w pierwszej fazie walk, zatrzymując ofensywę polską pod Winnicą, ale przeszli do kontrnatarcia odbijając zajęte terytorium i zajmując ważną twierdzę – Bar. W drugiej fazie kampanii Kozacy wysłani przez B. Chmielnickiego zagrozili już całemu zgrupowaniu M. Kalinowskiego, próbując je zablokować pod murami Kamieńca, a następnie rozbić w trakcie przemarszu pod Sokal. Omal bowiem nie udało się podkomendnym wodza kozackiego odciąć wojsk wojewody czernihowskiego od zaplecza, ale zadali jego oddziałom poważne straty w toku kampanii. Skutki kampanii M. Kalinowskiego były dla strony polskiej poważne. Utrudniono koncentrację polskich jednostek na Wołyniu choćby ze względu na kłótnie pomiędzy hetmanami względem sił im podległych. Potwierdza to list H. Radziejowskiego do hetmana w kor. M. Potockiego, w którym zarzuca temu ostatniemu utrudnianie przemarszu chorągwi przeznaczonych dla hetmana polnego¹. W trakcie kampanii zimowej na Ukrainie skłócenie zostali wchodzący w skład rady wojennej sił koronnych hetman polny M. Kalinowski z wojewodą braclawskim S. Lanckorońskim, regimentarzem wojsk polskich z lat 1648–1649. Nie dobrze to wróżyło przygotowywanej batalii przeciwko Kozakom roku 1651 r. gorzej, że wojsko straciło serce do hetmana, a oznaki niesubordynacji i jego lekceważenia widoczne były w toku kampanii. Trudny charakter, wybuchowość i zrażanie sobie najbliższego otoczenia nie ułatwiały dowodzenia wojskiem M. Kalinowskiemu. Ocena zatem tak dowodzenia, prowadzenia operacji jak jej rezultatów wypada krytycznie, podobnie do tej jaką wydał ponad sto lat temu K. Górski w swej pracy poświęconej kampanii zimowo-wiosennej hetmana polnego.² Autorytetu tego nie

¹ H. Radziejowski do M. Potockiego w odpowiedzi na list z 16 bm., Warszawa 26 III 1651 / Jakuba Michałowskiego... – Nr 226. – S. 626–627.

² Górski K. O działaniach wojska koronnego... – S. 220–221.

Kampania zimowo-wiosenna...

udało mu się odbudować także w toku batalii beresteckiej (28–30 czerwca 1651 r.) ani działań po jej zakończeniu zakończonych rokowaniami pod Białą Cerkwią.

Z kolei strona kozacka zaskoczona ofensywą polską w lutym 1651 r. zrzęcznie wykorzystwała ten fakt aby zrzucić na M. Kalinowskiego całą winę za nie dojście komisji polsko-kozackiej szukającej porozumienia pomiędzy B. Chmielnickim a Rzeczypospolitą. Działania wodza kozackiego stymulowała sprawa uzyskania na czas posiłków tatarskich, aż bowiem do czerwca tr. zdany był głównie na własne siły i stąd starania o maksymalne utrudnienie koncentracji sił polskich uchwalonych na sejmie walnym 1649 r. Nie tylko zatem zdecydował się na ciekawy wariant rozdzielenia starego i nowego zaciągu wiosną 1651 r., ale ruchy społeczne w Koronie zamierzał wykorzystać do utrudnienia przygotowań Rzeczypospolitej do walnej rozprawy z Kozaczyzną (powstanie Kostki-Napierskiego). Egzamin zdali podkomendni wodza kozackiego; tak I. Bohun, który nie tylko obronił Winnicę, ale przeszedł do ofensywy i odzyskał terytorium zajęte wcześniej przez siły koronne, ale także inni pułkownicy, którzy omal nie doprowadzili do zablokowania hetmana polnego pod murami Kamieńca. Inicjatywę operacyjną poczynawszy od wycofania się M. Kalinowskiego spod Winnicy (22 marca) przejęli Kozacy, zagrażając ponownie Kamieńcowi Podolskiemu. I choć błędem było tak długie pozostawanie pod jego murami sił kozacko-tatarskich zanotowali i na tym teatrze pewne sukcesy. Mimo strat własnych zablokowali znaczne siły polskie w samym Kamieńcu (pozostawiona prze M. Kalinowskiego piechota), zdobyli wiele mniejszych miast i miasteczek wokół twierdzy na czele z Dunajowcami czy Paniowcami i ogołocili całe Podole z żywności tak potrzebnej załodze kamienieckiej. W trakcie przemarszu pułkownicy kozacy dokonywali niezbędnych uzupełnień do swych pułków tym samym ograniczając straty bojowe jakie ponieśli w walkach od lutego tr. Z kolei jedynym sukcesem hetmana polnego było szczęśliwe oderwanie się komunikiem od przeciwnika, ocalenie pozostałych sił z którymi dotarł do obozu sokalskiego. Ostrzelanie się także kilkunastu chorągwi nowego zaciągu, które przybyły do obozu wojewody czernihowskiego i wzięty udział w walkach dawały im niezbędne doświadczenie co miało zaprocentować na polach beresteckich 1651 r.¹

¹ Nagielski M. Kampania zimowo-wiosenna 1651 roku... – S. 428–429.

ВІЛЬНО 1656 р.: «УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ» В РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ ПЕРЕГОВОРНОМУ ПРОЦЕСІ

Віленське перемир'я 1656 р. між Московською державою та Річчю Посполитою, яким завершився перший етап російсько-польської війни 1654–1667 рр., стало помітною подією в системі міждержавних відносин країн Центрально-Східної Європи в середині XVII ст.

Попри увагу до цієї проблематики з боку істориків (С. Соловйов, М. Грушевський, Л. Кубаля, З. Вуйцік, Л. Заборовський, Т. Таїрова-Яковлева, В. Смолій, В. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб)¹, все ж залишається простір для подальшого наукового аналізу подій, пов'язаних з російсько-польськими переговорами у Вільно в 1656 р., зокрема, на нашу думку, є сенс більш докладно розглянути вплив українського чинника на переговорний процес та розігрування Москвою та Варшавою «української карти» в ході їх боротьби за домінування в Центрально-Східній Європі.

Звичайно, важливе значення на початку будь-яких мирних переговорів мають позиції сторін, а також те, хто з них зможе диктувати свої умови, а хто

¹ Соловьев С.М. Сочинения: В 18 кн. – Кн. V. – Т. 9–10: История России с древнейших времен. – М., 1990. – С. 596–658.; Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1997. – Т. IX. – Кн. 2; Kubala L. Wojna szwecka w roku 1655 i 1656. Szkiców historycznych. Serya IV. – Lwów, 1913; Wójcik Z. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660 // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. – Warszawa, 1957. – Т. 1. – С. 331–378; Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. – М., 1981. – 180 с.; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К., 1998. – 447 с.; Флоря Б. Украинский вопрос на переговорах под Вильно // Украина и соседние государства в XVII веке / Материалы межд. конф. – СПб., 2004. – С. 160–173.; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999; Федорук Я. Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладення Віленського миру (1654–1656) // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 796–861.; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., 2003.

буде виступати прохачем? У переговорному процесі першочергове значення має і той фактор, за якої воєнної ситуації відбуваються переговори про мир. На їх хід безпосередньо впливає і загальне зовнішньополітичне становище сторін (наявність союзників, геополітичні інтереси впливових в регіоні країн, потенційні можливості в сенсі залучення на свій бік тих чи інших сил і формування коаліцій). Важливу роль відіграє також внутрішньополітичний фактор. Звичайно, в ході переговорів завжди центральним є питання, яка зі сторін більше зацікавлена в укладенні миру, а хто має можливості й зацікавлений у зволіканні з досягненням кінцевого результату; у чому полягають головні протиріччя між суперниками, і де ті точки дотику, на яких можуть вони порозумітися.

Отже, для розуміння ходу переговорів слід проаналізувати позиції сторін на момент їх початку. При цьому ми упустимо питання щодо їх передумов та лише коротко охарактеризуємо підготовчий етап, який фактично розпочався вже з початку 1655 р.¹

Безумовно, в перемир'ї були зацікавлені і Варшава, і Москва. Це впливало з їх стратегічних інтересів, особливо з огляду на те, що з середини 1655 р. окреслився їх спільний ворог – Швеція. Причому жодна з цих країн не спроможна була воювати на два фронти.

На перший погляд, становище Речі Посполитої напередодні переговорів видається значно слабшим, що підштовхує до думки про її більшу зацікавленість у досягненні порозуміння за будь-яких умов. Дійсно, Польща переживала один із найважчих періодів за все XVII ст. У результаті Української національної революції середини XVII ст. Річ Посполита втратила значну частину українських земель, а всі спроби розв'язати цю проблему силовими методами чи дипломатичними зусиллями у 1648–1655 рр. завершилися крахом. У результаті воєнних кампаній московських військ у Білорусії та Литві в 1654–1655 рр. значна частина території Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) відійшла до Росії. З іншого боку, литовські землі стали об'єктом шведської експансії. Карл Густав оволодів частиною Литви й уклав 18 серпня 1655 р. з верхівкою ВКЛ на чолі з гетьманом Я. Радзивілом Кейданський договір, що передбачав унію Литви зі Швецією². Сама Польща фактично на літо-осінь 1655 р. опинилася під шведською окупацією. Були втрачені Великопольща, Краків, Варшава. Королівський двір змушений був рятуватися в Сілезії.

¹ Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655–1656): Документы, исследование. – М., 1994. – С. 153.

² Кобзарева Е.И. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. – М., 1999. – С. 55.

Становище погіршувалося внаслідок гострої внутрішньої кризи. У ній переплелися протиріччя між королівським двором та магнатсько-шляхетськими колами, між окремими угрупованнями в середовищі магнатерії. Не на користь польської влади були суперечності між польською та литовською елітами¹.

Суттєвою проблемою для польського королівського двору залишалися відносини з Кримом. З одного боку, ханство виступало чи не єдиним реальним союзником Польщі, а з іншого – цей союз значно обмежував можливості польської дипломатії. Адже ханат різко негативно ставився до будь-яких спроб Варшави порозумітися з Москвою. Проте становище Речі Посполитої не було настільки безнадійним. І вже на осінь 1655 – на першу половину 1656 р. окреслилися позитивні тенденції.

Так, попри поразки посполитого рушення і регулярних польських військ, з початком шведської окупації почав поширюватися національно-визвольний рух поляків. Ним була охоплена територія Великопольщі², а з листопада 1655 р. – Малопольща³.

Ще в серпні 1655 р. переважна більшість литовського війська, не підтримавши угоди зі Швецією, у Верзболові оголосила конфедерацію під керівництвом офіцерів К. Жеромського, С. Кмітіча, С. Ліпницького і К. Котовського та присягнула на вірність Яну Казимиру⁴. Вірність королю задекларував і вітебський воєвода Павел Сапега.

Сталися зміни і в позиції представників польської шляхти та магнатерії. Уже під час конференції в Ополі, що відбулася 5 (15) листопада 1655 р., було прийнято рішення про об'єднання зусиль для боротьби проти шведів. Також там обговорювалися питання щодо перемир'я з Москвою та прийняття австрійського посередництва⁵.

Надалі важливою подією в сенсі консолідації польських патріотичних сил перед шведською агресією стало створення конфедерації в Тишовцах (19 (29)

¹ Czapliński W. Rola magnaterii i szlachty w pierwszych latach wojny szwedzkiej // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. – Warszawa, 1957. – Т. 1. – S. 177; Wójcik Z. Traktat andruszowski i jego geneza. – Warszawa, 1959. – S. 12–14.

² Czapliński W. Op. cit. – S. 177.

³ Ibid. – S. 178.

⁴ Ibid. – S. 161.

⁵ Ibid. – S. 181–182.

грудня 1655 р.)¹. У червні 1656 р. у результаті запеклої боротьби військами, якими командував особисто Ян Казимир, було звільнено Варшаву².

Польському уряду було відомо про суперечності у відносинах Москви і Чигирини. Хоча полякам і не вдалося переконати гетьмана розірвати союз з Москвою, все ж вони не полишали надії в ході самих переговорів використати «українську карту» й посягти на довіру між гетьманом і царем.

Що ж до позицій Московської держави, то, безумовно, на її користь було те, що під владою царя на початок переговорів опинилася значна частина території Речі Посполитої. Зокрема, це – білоруські землі, частина Литви, а також, що було важливим козирем в політичних розкладах Москви, – козацька Україна. Хоча домовленості 1654 р. передбачали лише надання царської протекції Війську Запорозькому, проте в Москві розглядали це як фактичне входження України до володінь Олексія Михайловича.

Новопридбані Московю землі були відразу включені до царських титулів. Так, 3 (13) вересня 1655 р. думний дяк Розрядного приказу Семен Заборовський перед військами проголосив: «...Великий Государь велів вам сказати:... взяли ми від польського короля дідичину нашу столицю Вильну – стольний город в князів Литовських, також і Білу Русь забрали і обсадили. Та з нашого наказу гетьман війська нашого Запорізького Б. Хмельницький з усім військом Запорізьким забрали городи і міста польського короля на Волині й Поділлю. І так з ласки божої вчинилися ми Великим Государем на дідичиних землях наших.... Й веліли писати нас в государським титулі "великим князем литовським і Білої Русі, волинським і подільським"». 19 (29) вересня про це були розіслані відповідні укази провінційним урядам³. На новопридбаних землях московське керівництво, діючи методами «батого та пряника», намагалося примусити місцеве населення до присяги царю.

На користь Москви грав той факт, що в середовищі польської еліти сильними були позиції того угруповання, яке вважало за необхідне укладення перемир'я з царем. При цьому поляки цілком серйозно розглядали можливість обрання царя або царевича на польський престол після смерті Яна Казимира. Водночас у зовнішній і внутрішній політиці Московської держави були присутні фактори, які значно послаблювали московські позиції на майбутніх переговорах. Зазначимо, що польська сторона намагалася їх повною мірою використати, що було показником професійності дипломатів Речі Посполитої

¹ Przyboś A. Stefan Czarniecki w latach «Potopu» 1655–1660 // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. – Т. 2. – Warszawa, 1957. – С. 131.

² Документы эпохи Богдана Хмельницкого 1656 и 1657 гг., извлеченные из главного московского Архива министерства иностранных дел, собр. И.М. Каманиным. – К., 1911. – С. 42–44.

³ Грушевський М.С. Назв. праця. – С. 1111.

та їхньої доброї обізнаності з московськими справами. Уважаємо, що насамперед закинута самими ж поляками ідея про обрання царя на польський престол¹ створила найвразливіше місце в позиціях Москви. Поляки розуміли, що, вхопившись за ідею отримання Олексієм Михайловичем польської корони, росіяни будуть ладні йти на досить значні поступки.

Ще одну проблему в позиціях Москви напередодні переговорів створював шведський фактор. Сам курс царського уряду на порозуміння з Польщею був продиктований насамперед шведською загрозою. Отже, це відкривало ще одну можливість для проведення польською стороною політичної гри, зокрема, шантажу стосовно можливого створення польсько-шведського союзу.

Українська карта в російському політичному пасьянсі відіграла роль як козиря, так і створювала чималі проблеми. Звичайно, полякам про це було добре відомо. По-перше, самі переговори з Польщею Богданом Хмельницьким сприймалися вкрай негативно. Гетьман намагався завадити переговорному процесу, тим самим послаблюючи позицію Москви. По-друге, на 1656 р. очевидними стали протиріччя між Москвою та Чигирином. Вони стосувалися Білорусії, яку гетьман уважав за доцільне включити до складу Війська Запорозького, що суперечило планам Москви. Подібні проблеми виникли і стосовно західноукраїнських земель, Волині та Поділля, які цар поспішив включити до своїх титулів, демонструючи свої права на ці землі. Негативною була реакція Хмельницького на спроби ревізії Переяславсько-Московського договору 1654 р.

Усе це створювало для поляків можливість маніпуляцій – посилювати антимосковські настрої в Україні і водночас налаштовувати московський двір проти гетьманського уряду, постійно звертаючи увагу на нещирість Хмельницького, його бажання укласти союз зі Швецією чи піддатися під владу Туреччини. Переговори показали, що поляки прагнули скористатися з цього фактора.

Ще один факт – посередництво Австрії. В Москві не могли не розуміти, що, незважаючи на декларування нейтралітету, австрійський двір є союзником Польщі, й дії посередників неодмінно будуть спрямовані на користь Варшави. До цього додамо і наявність власне австрійських планів щодо польської корони. Ускладнювало ситуацію внутрішнє становище Росії, яка переживала відчутну економічну кризу, інфляцію та поширення мору. Загалом за таких обставин Москва не здатна була вести війну на два фронти, а отже життєво зацікавлена була в перемир'ї з Польщею.

¹ Про це вперше висловився литовський польний гетьман В.-К. Гонсевський (Степанков В.С. Богдан Хмельницький і проблема державності України // Укр. іст. журн. – № 11. – С. 136).

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що напередодні віленських переговорів, попри, на перший погляд, суттєву перевагу Москви, насправді сторони опинилися в майже рівних умовах. І Варшава, і Москва були гостро зацікавлені в укладенні миру. Їх позиції характеризувалися численними слабкими місцями, які в ході переговорів намагалися використати опоненти.

З'їзд послів було призначено поблизу Вільна на р. Немежі¹, і вже 13 (23) липня 1656 р. повноважні московські послы відбули на перемовини. До складу посольства ввійшли: ближній боярин та намісник астраханський князь Микита Одоєвський, окольничий та намісник рязанський Іван Лобанов-Ростовський, окольничий та намісник алатирський Василь Чоглоков та дяки Герасим Дохтуров та Єфим Юр'єв. Під час переговорів Одоєвський з товаришами мали наполягати на забороні полякам вступати в завойовані царем міста в Литві та Польщі й затвердити їх за Росією від Динабурга до Бугу; порадити полякам обрати царя по смерті короля на польський престол; вимагати виплат за завдані збитки; змусити короля запрягнути не чинити помсти гетьману Хмельницькому. Своєю чергою Росія обіцяла допомогти Польщі здобути все Шведське королівство, окрім Ліфляндії та Риги².

Польську сторону представляли комісари Ян Казимир Красінський, воєвода полоцький, Христофор Завіша, великий маршалок ВКЛ, Довгяло Ян Завіша, номінант-біскуп віленський, референдарій і писар ВКЛ, а також Кіпріан Павел Бростовський, референдарій ВКЛ і Станіслав Сарбеєвський, староста грабовицький та коригницький³.

У королівській інструкції комісарам як одну з можливих поступок польської сторони, спрямовану на задоволення прагнень українців, пропонувалося оголосити амністію козакам, які брали участь у війні проти Польщі, та відновити умови Зборівського договору. Інший проект передбачав визнання статусу України як польської провінції. Король мав пробачити козацтву всі попередні провини та підтвердити давні привілеї. Для царя передбачалася роль гаранта дотримання цих постанов. Звичайно, ставилася умова про вільне повернення до своїх маєтків шляхти Корони Польської і ВКЛ. Козакам же передбачалося заборонити виходити за межу, визначену Білоцерківськими пактами. У той же час вони мали бути готовими виступити на службу як королю, так і цареві. Як відзначає Т. Таїрова-Яковлева, таким чином «...окрім припинення війни, поляки прагнули за допомогою віленських

¹ Бростовський П.К. Дневник дороги на Комиссию в Вильну 1656 года, с самого акта Комиссии наскоро списаного // Сборник Муханова. – 2-е изд. – СПб., 1866. – С. 483; Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 633.

² Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). – Ч. 3. – М., 1897. – С. 130–131.

³ Бростовський П.К. Указ. соч. – С. 483.

переговорів повернути собі Україну, а роль козаків зводилась до мінімуму – вони мали перетворитись на військо, розташоване на території Київщини»¹.

Слід зазначити, що переговори розпочалися досить напружено. Як відзначив у своєму щоденнику Кіпріан Павло Бростовський, росіяни постаралися створити умови психологічного тиску. Зокрема, у Вільні було зосереджено до 4 тис. московського війська, біля воріт виставили варту, а навколо міста сторожу.

Готуючися до переговорів, цар напередодні розіслав у Білорусії й Литві грамоти, в яких закликав піддану йому шляхту зібрати сеймики і вибрати по дві особи від повіту «добрих і розумних», щоб ті прибули на зустріч з польськими комісарами і всіляко вихваляли своє становище під владою Москви, «государеву милість і жалування до себе славили». На думку царя, тоді б «сенатори і всяких чинів люди нашої милості стали шукати, до миру схилилися б й були під нашою високою рукою...»².

На самому початку переговорів гостро постало питання титулів царя й короля³. Фактично, воно було виявом бачення сторонами проблеми розподілу земель між монархами. Визнаючи за царем титул великого князя литовського, як на тому наполягали московські послы, поляки тим самим погоджувалися б з усіма московськими завоюваннями та правомірністю входження Литви до складу Росії.

Перший з'їзд послів відбувся 12 (22) серпня 1656 р. Керівник московської делегації князь Микита Одоєвский зачитав листа (між іншим, Олексія Михайловича було титуловано як князя литовського), в якому вимагалось повернути Брестське воєводство з Пінським повітом, Жмудь і все те, що належало Князівству Литовському. Поляки мали виплатити грошову компенсацію за всі збитки, включаючи й жалування, видане воякам за перший рік у сумі 800 тис. рублів, а за другий – 900 тис⁴.

Своєю чергою поляки наполягали, щоб королю були повернуті всі міста, відторгнуті від Польської Корони та ВКЛ. Вимагалось залишити в недоторканності всі королівські титули, сплатити збитки, повернути святині, мощі, церковне начиння, дзвони, а також узятих в полон мешканців. Щоб компенсувати завдані збитки, Московська держава, на думку поляків, мала поступитися Польщі якоюсь зі своїх провінцій⁵.

Зазначимо, що за вимогами про повернення всіх утрачених земель стояло й «українське питання». Підтвердженням цього є те, що у відповідь

¹ Яковлева Т. Назв. праця. – С. 184–185.

² Соловьев С.М. Указ. соч. – Кн. V. – Т. 9–10. – С. 634.

³ Бростовский П.К. Указ. соч. – С. 490.

⁴ Там же. – С. 496.

⁵ Там же. – С. 498.

М. Одоєвський зачитав листа, в якому виклав причини прийняття під царську протекцію українських козаків (!). Зокрема, наголошувалося, що саме польський король стосовно останніх не виконав своєї присяги, яку давав під час коронації, а тому, козаки звільнялися від будь-яких зобов'язань перед ним. При цьому підкреслювалося, що цар «прийняв до себе козаків, щоб вони не передалися туркам і татарам»¹. Зазначимо, що остання теза звучала під час усіх наступних дискусій. Росіяни повсякчас наголошували, що козаки, в разі відмови царя від них, опиняться під протекцією Османської імперії чи Криму, і від цього не буде жодної користі ані королю, ані царю.

Саме шантажування можливою загрозою з боку третіх країн стало одним із методів тиску на опонентів під час переговорів. Якщо росіяни свідомо акцентували увагу на загрозі з боку Туреччини і Криму, то поляки розігрували «шведську карту»². Тоді ж досить промовиста фраза прозвучала з уст Одоєвського: «Що великому государю Бог подарував, тим він ніколи не поступиться»³. Цю репліку можна вважати девізом зовнішньої політики Росії, і не лише у XVII ст.

16 (26) серпня 1656 р. відбувся третій з'їзд послів, на якому розгорілася дискусія навколо територіального питання. Сторони виявляли непоступливість і повсякчас наголошували на своєму праві на землі Литви, Білорусії та козацької України⁴. Московські послы спробували якимось чином змусити поляків до поступок, зазначивши, що, з огляду на безсилля Польщі, саме королівські комісари мають шукати можливості укладення миру шляхом територіальних поступок. У відповідь поляки зазначили, що Річ Посполита має достатньо сил для боротьби проти Росії, а тому на перемовинах вони не почуваються слабкою стороною⁵. Саме тоді ж росіяни вперше порушили питання щодо можливості обрання царя на польський престол. М. Одоєвський зазначив, що «було б чудово, якщо б ці дві держави могли з'єднатися ... Вони усьому світові були б страшні»⁶.

18 (28) серпня відбувся четвертий з'їзд, на якому польські комісари розпочали дискусію з того, що повідомили про намагання шведів укласти договір з королем. Як зауважував у своєму щоденнику Бростовський, «ми поширювали чутки, що шведський король обов'язково вступить в союз з нами, і робили це для того, щоб вони (росіяни. – В. Г.) не нехтували нашою зичливістю та милістю». Заслугове на увагу промова учасника польської

¹ Там же. – С. 498.

² Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 634.

³ Саганович Г. Невядомая вайна: 1654–1667. – Менск, 1995.

⁴ Бростовский П.К. Указ. соч. – С. 500.

⁵ Там же. – С. 502.

⁶ Там же. – С. 504.

делегатії ксендза номінанта, який зазначив, що росіяни уже надто помстилися за ті кривди, які, на їхню думку, були завдані цареві, «спустошили цілу державу нашу, ріками проливали невинну кров і все обернули в попіл; зруйнували міста, села, замки; мешканців забрали в полон, мучили священників,... вчинили страшне безчестя самому Богу руйнуванням і знищенням церков, збезчещенням дівиць, які посвятили себе Богові...». На це московські послы лише відповіли, що це все звичайний наслідок війни (!)¹.

У ході дискусії знову поступила пропозиція від Одоєвського, яка зводилася до того, що єдиним шляхом для досягнення порозуміння є обрання царя спадкоємцем польського престолу. При цьому князь наголосив на тому, що цар має бути обраний наступником Яна Казимира з тим, щоб надалі трон успадкував його син (фактично йшлося про встановлення спадковості корони польської по лінії династії Романових). Також він зазначав, що в разі прийняття такого рішення будуть з'єднанні в одну обидві держави. Звичайно, цар гарантуватиме збереження в недоторканності всіх шляхетських прав і привілеїв². При цьому Одоєвський зауважив, що таке рішення може принести безліч переваг обом державам, припинення всілякої ворожнечі та зняття питання про приналежність тих чи інших «провінцій»³. Чи не так само пропонувалося вирішити і долю України? Хоча польські комісари не мали щодо цього жодних інструкцій, проте досить прихильно поставилися до даної пропозиції, вважаючи, що це зробить московських послів більш поступливими щодо польських вимог⁴. Звичайно, для того, щоб визначитися у цьому питанні, комісари запросили часу. Вони говорили, що воно для них несподіване і загалом суперечить конституції, яка не передбачає обирати нового короля за життя попереднього⁵.

Між з'їздами поляки продовжували активно «обробляти» московських послів, наголошували на успіхах короля у війні зі шведами, та звертали увагу на ненадійність Хмельницького, який підтримує стосунки з шведами та Ракоці⁶. Своєю чергою московська сторона також намагалася тиснути на опонентів. Зокрема, свої зусилля вона спрямувала на комісарів від ВКЛ, які видавалися росіянам поступливішими. Окрім того, Москва вдалася до відвертої демонстрації сили. Так, під час самих переговорів, московські

¹ Там же. – С. 505.

² Там же. – С. 506.

³ Геbei Ш. Трансильванско-русские отношения в XVII в. // www.russtudies.hu/File/06_Gebei-OR_kesz_jav.hdf. – С. 38.

⁴ Грушевський М.С. Назв. праця. – С. 1245.

⁵ Геbei Ш. Указ соч. – С. 38

⁶ Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 635.

війська, що перебували в Литві, здійснювали напади на шляхетські двори, шляхту примушували присягати на вірність царю¹.

18 (28) серпня король направив своїм послам на Віленську комісію листа, в якому наказував «нещадно демаскувати віроломну і зрадливу політику Хмельницького перед царськими уповноваженими». У ньому зазначалося, що гетьман, «передбачаючи близький договір наш з царем й. м., схиляється до нового протектора, складаючи новий союз, не тільки проти нашої держави, а й проти царя й. м... козацькі послы тепер в таборі шведського короля». Послам наказувалося «поскаржитися і остерегти царя від такої поведінки (Б. Хмельницького – В. Г.)... а хто знає, чи шведський король, порозумівшись через Ракоці з Хмельницьким, не задумує походу на державу й. ц. в.»².

Як зазначав Грушевський, такою була тактика поляків, відколи почалися розмови про можливість замирення з Москвою. «При кожній нагоді вони гуділи в московські вуха, що козаки цареві не вірні, що вони ведуть свою власну політичну лінію і при першій нагоді відступлять від царя», демонстрували гетьманські листи до шведів, турок, хана, а також листа від цісарського резидента при королівському дворі, в якому той пише про Хмельницького: «То Москві, то Шведам, то Полякам хоче служити, і так своїм лукавством уміє повернутися як вітряниця на кожний вітер. Та й се не диво – бо з молодості навчився таких штук у езуїтів»³.

20 (30) серпня, в ході дискусії щодо можливості обрання Олексія Михайловича на польський престол, московські послы вручили опонентам грамоту зі своїми пропозиціями. Згідно з ними, шлях до миру лежав лише через передачу корони після смерті Яна Казимира царю, «якому зараз лише 30 років; його трирічному царевичу і всьому їх потомству...»⁴. У відповідь поляки вкотре наголосили, що вимога затвердження прав на польську корону за царем та його нащадками суперечить свободі обрання польських королів. Вони зазначили, що насамперед цар має повернути все, що відібрав від короля і ВКЛ. «Надалі, є у нас закон, згідно якого королі зобов'язуються піклуватися про повернення всіх відторгнутих провінцій, і повернувши, повинні приєднати ті, як власність Республіки, до Корони і ВКЛ». Росіяни у відповідь заявили: «Що стосується відторгнутого від Корони Польської та ВКЛ, то цар згідний все зробити, і не лише Лівонію чи інші провінції, але навіть Шведське королівство бажає спільними зусиллями знову придбати. Він готовий повернути все, що здавна належало Короні Польській». На запитання

¹ Gawlik M. Projekt unii rosyjsko-polskiej w drugiej polowie XVII w. // Kwartalnik historyczny. – 1909. – R. 23. – S. 89.

² Грушевський М.С. Назв. праця. – С. 1241–1242.

³ Там само. – С. 1241–1243; Яковлева Т. Назв. праця. – С. 186.

⁴ Бростовский П.К. Указ. соч. – С. 509.

Бростовського, чи під цим розуміються землі, закріплені за Польщею згідно з Полянівським договором (зокрема, й українські), послідувала відповідь: «Можливо й це»¹. Як бачимо, слова московських послів підтверджують їхню готовність шляхом досить значних поступок добитися обрання царя на польський престол. Українські землі в цьому сенсі могли стати саме тією картою, якою Москва готова була пожертвувати. З іншого боку, в Москві, очевидно, вважали, що в разі обрання царя на польський престол все це не буде мати суттєвого значення, тому що всі ці землі все одно залишаться під його владою.

Зовні росіяни продовжували демонструвати тверду позицію щодо українських земель, наголошуючи, що «про Україну нічого й згадувати, тому що українські козаки добровільно піддалися, і як тільки б ми залишили їх без свого покровительства, вони б передалися бусурманам, а у вас не залишилися б»². Проте в неофіційних розмовах все частіше чулися слова про можливість досягнення компромісу і в цьому питанні. Натомість поляки, відчувши цю тенденцію, намагалися тиснути на московських послів, звертаючи увагу, що їхня непоступливість може призвести до зриву переговорів. Зусилля поляків не були марними. Як наслідок, московські делегати зазначили, що готові задля продовження трактатів подумати над польськими умовами і виправити свої пропозиції³. Звичайно, росіяни не збиралися здавати так просто своїх позицій. Уже 25 серпня (4 вересня) М. Одоєвський запропонував черговий варіант територіального розподілу, згідно з яким вся «Мала Росія, Волинь і Поділля по Буг залишалися під владою царя». У результаті поляки дійшли висновку, що Москва не лише нічим не бажає поступитися, а навіть хоче забрати в них стільки ж територій, «коли відписали собі Волинь і Поділля і Малу Росію»⁴.

У ході дев'ятого засідання – 28 серпня (7 вересня) – були відновлені дискусії щодо територіальних поступок. Поляки серед інших міст, які готові були повернути Москві, назвали Чернігів, Стародуб та Новгород-Сіверський⁵. Це продемонструвало нову тенденцію в російсько-польському діалозі – визнання можливості поділу українських земель. Росіяни відповіли, що відпишуть про це царю, що давало полякам надії на успішне вирішення даного питання. Однак при цьому московські послы зазначили, що цар не може поступитися козаками. Саме в цей момент прозвучала доволі промовиста фраза, що «це такий народ (українські козаки. – *В. Г.*), який ні з вами, ні з нами не може жити в мирі, і завчасно шукає собі нового покровителя, чи шведа, чи

¹ Там само. – С. 509–510.

² Там само. – С. 511.

³ Там само. – С. 512.

⁴ Там само. – С. 514.

⁵ Там само. – С. 518.

Ракоці, з'єднавшись з кимсь з них, вони можуть бути небезпечними і нам і вам; від них слід тікати як від скаженого пса...»¹. Цей вислів яскраво свідчить, поперше, про справжнє ставлення московського уряду до козацької України та українців. По-друге, формував думку, що українські козаки є небезпечними як для поляків, так і росіян, а це передбачало ліквідацію загрози, що виходила від них, спільними зусиллями. По-третє, це створювало підґрунтя для можливого поділу українських земель з метою спільного контролю над ними.

До 20 (30) вересня 1656 р. була перерва в засіданнях. За цей час цар надіслав грамоту своїм послам (вона надійшла у Вільно 18 (28) вересня) з наказом продовжити переговори про обрання царя на польський престол. У грамоті, датованій 4 вересня 1656 р., цар сповіщав своїх послів про прибуття до нього посланців Богдана Хмельницького, а саме: сотника Романа Гапоненка з товаришами, які привезли статті гетьмана. Як зазначалося в документі, «ми, Великий Государь, тих статей слухали, вказали з них виписати, про що вам з польськими комісарами на мирному договорі стояти міцно...». Вельми цікавими видаються помітки, проставлені Олексієм Михайловичем проти кожної зі статей. Так, лише в питаннях вільного здійснення православних служб та обрядів, а також стосовно звільнення від податків і повинностей православних священників, було наказано «стояти міцно без будь-якого відстрочення». Що ж до інших гетьманських вимог, то у випадку непоступливості польських комісарів наказувалося відкласти їх вирішення до інших з'їздів².

20 (30) вересня поляки виступили з прямим запитанням – якщо цар буде обраний в королі, то чи поступиться він Малою та Білою Руссю на користь королівства? Відповідь російських послів зводилася до того, що це питання слід відкласти на півроку³. Як бачимо, попередня категоричність щодо приналежності України змінилася на інший тон – тон невизначеності. Заради польської корони Москва могла пожертвувати інтересами України.

Бростовський у своєму щоденнику також зафіксував цей момент. Зокрема, він пише, що росіяни наполягали на тому, що вся Литва, Біла Русь та Україна має належати Московській державі протягом 20 років, а після того будуть повернуті Короні. Проте, як зазначали московські послы, якщо поляки приступлять до обрання царя на королівський престол, їм немає про що турбуватися (?)⁴.

¹ Там само.

² Заборовский Л.В., Захарьина Н.С. Религиозный вопрос в польско-российских переговорах у дер. Немежа в 1656 г. (предыстория) // Славяне и их соседи. – 1991. – Вып. 3. – С. 167–169.

³ Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 637.

⁴ Бростовский П.К. Указ. соч. – С. 522.

Що ж до питання обрання царя спадкоємцем польської корони, комісари вкотре наголосили, що не мають повноважень обговорювати його, а остаточне рішення може прийняти лише сейм. Скликати ж його на той момент було неможливо, так як у ньому мали взяти участь і делегати ВКЛ, зібравши перед цим відповідні сеймики, чому заважала присутність у Литві російських військ. Звертаємо увагу на ще один вдалий дипломатичний крок поляків, яким вони підштовхували Москву, щоб заради вирішення долі польської корони вона вивела свої війська із Литви.

Переговори знову опинилися під загрозою зриву. Одоєвський в розпачі вигукнув: «Панове! Або ми вас не розуміємо, або ви нас». При цьому він передав комісарам грамоту з умовами, які, за його висловом, мали б бути несподіваними для поляків¹. У грамоті містилися чергові пропозиції щодо вирішення територіальної суперечки. Зокрема, росіяни продовжували наполягати на приналежності «України з козаками та Малоросії» до царських володінь. Однак при цьому обіцялося, що «усі пани залишаться при своїх правах»² (чи це не передбачало повернення польській шляхті маєтностей, утрачених на території України?).

Напередодні наступного з'їзду, який відбувся 24 вересня (4 жовтня) 1656 р., польські комісари отримали інструкції з Варшави, а також листи від канцлера та короля. Їм рекомендувалося якомога довше зволікати до того часу, коли буде зібрано посполите рушення: «... тоді легка конференція буде»³. У королівській грамоті йшлося про те, що з приводу обрання царя на королівський престол вирішено скликати 15 (25) вересня 1656 р. сейм. Ян Казимир звертав увагу, що королем міг бути лише римо-католик, а також монарх мав проживати лише в Польщі⁴.

Обговорюючи питання необхідності скликання сейму та розв'язання на ньому цієї проблеми, комісари зазначили, що не всі сенатори погоджуються на обрання царя польським королем. Однак, на їхню думку, якби цар поступився Польщі Білорусією, тоді б кількість його прихильників значно зросла⁵. Це був черговий сильний крок польських дипломатів, щоб змусити Росію піти на територіальні поступки. Тоді ж поляки вкотре не проминули постаратися вбити клин між росіянами та українцями, наголосивши, що запорожці умовилися з кримським ханом, волоським господарем та Ракоці протидіяти царському обранню на королівський престол: «...козаки – люди ненадійні,

¹ Там само. – С. 523.

² Там само. – С. 525.

³ Федорук Я. Назв. праця. – С. 848.

⁴ Там само. – С. 849.

⁵ Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 638.

хоча й присягають, проте в правді не стоять»¹. Коли торкнулися українського питання, росіяни зазначили, що нещодавно до Вільна прибули послы Б. Хмельницького, які не бажають приєднання України до Польщі, тому що присягали царю. Проте, як підкреслює Бростовський, московські послы запевнили, що це все «... не буде складати труднощів для Королівської Величності Царя (!), і що все це може бути зроблено»².

Ці свідчення видаються нам цікавими в кількох аспектах. По-перше, Бростовський вперше згадує про прибуття українських послів, про що повідомили поляків росіяни лише 24 вересня (4 жовтня), коли між сторонами відбувалося одинадцять (!) засідання. По-друге, в неофіційних розмовах московські послы обіцяли, що у разі вирішення питання про успадкування царем польської корони будуть розв'язані всі територіальні питання, зокрема, й ті, що стосуються козацької України. Це фактично підтверджує, що московська сторона готова була заради польської корони піти на будь-які поступки, хоча в офіційних розмовах росіяни продовжували наполягати, що Україну вони не віддадуть за жодних обставин.

Тут, думається, варто зупинитися на подіях довкола українського посольства на Віленських переговорах. Гетьман Богдан Хмельницький направив до Вільна сотника Романа Гапоненка з товаришами з надією, що ті отримають офіційний статус і будуть обстоювати українські інтереси. Посольська інструкція Гапоненку була видана 26 липня (5 серпня) 1656 р. Тоді ж він мав вирушити до Вільна. Українські послы прибули у ставку царя під Ригю лише 1 (11) вересня 1656 р., а про їхню появу у Вільні згадується аж 24 вересня (6 жовтня). Тобто, їхня дорога на переговори зайняла близько двох місяців (?). То чому ж подорож українців до Вільна виявилася настільки тривалою? Очевидно, що на заваді українським послам стояло прагнення Москви якомога довше не допускати їх до переговорного процесу. Як наслідок, українці спочатку змушені були відвідати ставку царя, де мали очікувати, коли їм дозволять відбути на місце переговорів...

Відтак не дивним видається ставлення московських послів до українців і під час самих трактатів. Як виявилось, присутність послів Хмельницького на них була не вигідною жодній зі сторін. Як росіяни, так і поляки розуміли, що їхнє втручання може негативно вплинути на кінцевий результат, особливо, коли йтиметься про можливість досягнення компромісу за рахунок перерозподілу українських територій.

Гапоненко з товаришами, вже перебуваючи у Вільні, були фактично відсторонені від участі в дебатах. Їх не допускали до посольського намету,

¹ Там само. – С. 638.

² Бростовский П.К. Указ. соч. – С. 527.

вони змушені були користуватися лише чутками та тією дозованою інформацією, якою їх «кормили» і поляки, і росіяни.

Як зазначав М. Грушевський, «коли б козацькі послы були допущені до нарад віленської комісії, се мабуть розсіяло багато з сих підозріль, і усунуло б той ґрунт, на яким вони розвивалися – через цю неофіціальну, образливу для козаків роллю: недопущених до переговорів консультантів». Зовні Москва займала в козацькому питанні, як про це писав вчений, позицію ясну і тверду. Проектована границя (до Бугу) не мала нічого дати Польщі з козацьких займанщин¹ (проте і не відповідала побажанням Хмельницького, висловленим в грамоті до царя напередодні перемовин, згідно з якими українсько-польський кордон мав би проходити вздовж Вісли²). Водночас додамо, що гостра потреба Москви в перемир'ї з поляками, з огляду на наростаючу загрозу з боку Швеції, породжувала загрозу, що російська влада задля цього може виявитися не настільки твердою у справі обстоювання українських інтересів. Як показувала практика і хід переговорів, росіяни схильні були йти на поступки, особливо тоді, коли останні обіцяли отримання значних преференцій, як-то польська корона.

Згідно з Грушевським, на пропозиції поляків щодо необхідності того, щоб Москва відступилася від козаків і України, бояри відповіли, що від козаків відступитися не можуть: «Нічого доброго з того б не вийшло: не будуть ні вашими, ні нашими, – коли цар від них відступить, вони піддадуться або султанові, або ханові, або шведському королеві, і з'єднавшись з ними стануть воювати і Москву, і Польщу. Коли ж Польща і Москва об'єднаються під пануванням московського царя то й козаки будуть з ними разом»³. В. Липинський наводить цитату зі слів московських послів, звернутих до поляків: «Козаків самі в послуху не вдержите, а тоді буде і нам і вам тяжче; стане з них новий Крим, коли вони турецьку приймуть протекцію... Ці люде (козаки), як дикі звірі: треба їх наперед обласкавити, а потім уживати. Коли вони зрозуміють, що ви їх хочете мати, не будуть ані вашими, ані нашими. Ви самі перестерігали нас, що вони зі Шведом і Ракочієм порозуміваються; певне до них, або до бусурманів підуть»⁴.

У польському керівництві, очевидно, це також розуміли. Тому там було підготовлено, за висловом Грушевського, кілька «концептів» стосовно вирішення українського питання. Вони були представлені московським делегатам. Зазначимо, що хоча представники гетьмана й не були офіційно

¹ Грушевський М.С. Назв. праця. – С. 1244.

² Две неизвестные грамоты ... – С. 83–86.; Документи Богдана Хмельницького. – К., 1961. – С. 501–502.

³ Грушевський М.С. Назв. праця. – С. 1245.

⁴ Липинський. Україна на переломі... – С. 35.

ознайомлені з ними, та, очевидно, знали про них, користуючися різноманітними чутками. А утаємниченість польсько-російських переговорів переконувала їх в тому, що сторони схилиються до прийняття одного із них, і росіяни поступово готові здати інтереси України в обмін на польську корону.

Перший із таких «концептів» пропонував вирішити українське питання відразу після коронації Олексія Михайловича. Україна має з'єднатися в одне панство з Річчю Посполитою і вічно належати до неї. Тепер же, по укладенні договору, козаки мають припинити будь-які ворожі дії проти панств Корони Польської та ВКЛ і виступати проти будь-якого супротивника Речі Посполитої й царя. Король обіцяє пробачити козакам усі провини і відновити їхні давні права та привілеї. Для ґрунтовнішого заспокоєння козаків пропонувалося надіслати до них спільну делегацію польських та московських комісарів. Інший «концепт» пропонував царю взяти на себе посередництво у відносинах між поляками та козаками, щоб запобігти дальшому кровопролиттю. Йшлося про встановлення лінії відмежування козацького краю згідно з Білоцерківським договором¹.

Як зазначає Грушевський, зміст цих концептів доходив до українських послів і породжував у них занепокоєння: «Бути поверженими до Польщі після вибору царя на Польське королівство, а тим часом зараз же вернутися на польську службу на умовах Білоцерківського трактату, покинути всі позиції поза білоцерківською лінією, пустити на Україну шляхту – се була перспектива як найгірша. А при тім заінтересованню, яке виявляли московські делегати в елекції царя, можна було справді побоюватися з їх боку яких-небудь необережних концесій, а потім московського натиску на Військо в напрямку козацького «послушанства» полякам»².

Починаючи з 9 (19) жовтня 1656 р., коли відбувався черговий з'їзд, сторони приступили до розробки положень остаточної декларації. Звичайно, це відбувалося в умовах конфіденційності. За таких обставин московські послы потурбувалися, щоб виробленню прийнятної для обох сторін угоди не завадила позиція представників гетьмана Богдана Хмельницького, які вкотре вимагали своєї присутності на переговорах, особливо в їх завершальній стадії. Однак цього не відбувалося. Бростовський у своєму щоденнику згадує, що позиція московитян «жахливо» розсердила козаків³.

Тоді ж польські комісари відзначали, що в ході переговорів окреслилися три найскладніші питання: релігійне, територіальне, «а по-третє, Україна і козаки, яких вони самі побоюються, щоб вони, зрозумівши, що цар хоче

¹ Грушевський М.С. Назв. праця. – С. 1246.

² Там само. – С. 1247.

³ Бростовский П.К. Указ. соч. – С. 531.

приєднати їх до Речі Посполитої, не стали б шукати собі іншого пана»¹. 19 (29) жовтня царським послам надійшла інструкція, в якій йшлося про необхідність будь-що зберегти перемир'я. У ній наголошувалося на можливості певних територіальних поступок, а також пропонувалося задіяти всі можливі засоби впливу на польську сторону, зокрема, підкуп комісарів: «купити, обіцяти тисячі, п'ятдесят і шістдесят і більше обом послам»². Офіційно заявляючи про те, що за жодних обставин не поступляться українськими і білоруськими землями, росіяни водночас у приватних розмовах говорили про вірогідність компромісів задля досягнення головного – обрання царя на польський престол. Так, Бростовський писав, що московські послы «зі слізьми на очах просили нас (польських комісарів. – *В. Г.*) знайти засіб для завершення цієї справи (підписання угоди. – *В. Г.*), скаржилися на Царя, й клятвено обіцяли, що все буде повернено». До комісарів надходила інформація, що «вони (росіяни. – *В. Г.*) бажають зараз же поступитися по Березину, а під час обрання домовитися про решту»³.

24 жовтня (3 листопада) 1656 р. відбулося останнє (дев'ятнадцяте) засідання Віленської комісії. Як зазначає Бростовський, було досягнуто домовленості про відстрочку вирішення основних питань, що порушувалися на переговорах, до сейму. Водночас сторони домовилися про встановлення перемир'я, а також про спільні воєнні дії проти прусського князя та шведського короля⁴. Загалом Віленська комісія так і не завершилася повною згодою. Сторони зважили за краще спустити справу в проволоку, в надії, що за той час вдасться побороти головного супротивника – Швецію. Замирившись з останньою, і поляки, і росіяни розраховували отримати перевагу в подальших трактатах. Тому замість мирного договору наслідком Віленської комісії стало укладення перемир'я. Розв'язання питання щодо царської елекції було відкладено до сейму, а до того часу між поляками і росіянами припинялися будь-які воєнні дії. Тим часом обидві сторони мали спільно воювати проти Швеції і не вести з нею жодних перемовин⁵.

Зазначимо, що варіант тексту угоди був привезений до Чигирина послами Хмельницького. На думку Грушевського, йшлося про польський проект договору, відхилений московськими делегатами. Проте вчений не виключає, що це міг бути і затверджений текст таємних домовленостей між Москвою та Польщею.

¹ Яковлева Т. Назв. праця. – С. 186.

² Соловьев С.М. Указ. соч. – С.639

³ Бростовский П.К. Указ. соч. – С. 538.

⁴ Там же. – С. 540.

⁵ Грушевський М.С. Назв. праця. – С. 1249.

Перший пункт угоди проголошував, що цар має бути обраним на королівство польське на наступному сеймі з тією умовою, що він не має права втручатися в польські справи за життя нинішнього короля. Пункти 9 і 10 стосувалися вирішення «українського питання». Так, у першому з них йшлося, що Україна як член Речі Посполитої, «що була прийнята під протекцію царя, як з віків приналежна провінція не має бути одірвана від Речі Посполитої при такому зв'язку, який утвориться між Короною Польською, Великим князівством Литовським та панством Московським через елекцію царя на королівство». Відповідно цар після елекції, порозумівшись з королем, має створити комісію для заспокоєння України. Комісари мають залагодити всі суперечності з козаками, хоча б необхідно було їм виділити певний уділ. Їм мають бути пробачені всі провини, відновлені всі права та привілеї, а також надані нові. Протектором цих постанов виступить цар, який гарантуватиме їх непорушність. Ще до початку роботи цієї комісії надавалося право всім обивателям Корони і ВКЛ повернутися до своїх маєтків і вільно мешкати між козаками по всіх воєводствах. Козакам заборонялося здійснювати будь-які воєнні акції за лінією, визначеною Білоцерківськими пактами, вони мали бути готовими виступити на службу як цареві, так і королю¹.

В історіографії неоднозначно оцінюються результати роботи Віленської комісії. Так, на думку російського історика Б.Флорі, охарактеризований Грушевським проект угоди був власне польським проектом і на комісії не обговорювався. Він вважає, що «жодної російсько-польської угоди, що стосувалася Гетьманства й утискала його інтереси, під Вільно укладено не було»². Водночас досить критично оцінює позицію росіян на переговорах Т. Таїрова-Яковлева, яка вважає, що віленські домовленості були на користь Польщі й повністю нехтували інтереси козацької України. «Та легкість, коли не легковажність, – зазначає дослідниця, – з якою московські послы погодилися урізати територію Гетьманщини до меж Білоцерківської угоди (хоча навіть поляки сподівалися найбільше на кордони, встановлені Зборівською!), не може не дивувати. Фактично це порушення Переяславської угоди 1654 р... Крім того, козаки опинилися в становищі подвійного протекторату (їхньою думкою щодо цього ніхто не поцікавився) – і це також не відповідало «Березневим статтям». Навіть якщо взяти до уваги те, що цей пункт Віленської угоди ніколи не був виконаний, козаки мали усі підстави вважати, що їх зраджено...»³. Як відзначають В.Смолій та В.Степанков, «хід і наслідки Віленських переговорів яскраво продемонстрували не лише

¹ Там само. – С. 1249–1250.

² Флоря Б. Указ. соч. – С. 167.

³ Яковлева Т. Назв. праця. – С. 187–188.

порушення російською стороною умов Переяславсько-Московського договору 1654 р., а й зневажливе ставлення до українців як народу»¹. А Т. Чухліб звернув увагу, що Віленський трактат було укладено згідно з міжнародним принципом *uti possidetis* («як володієте, так і володійте»), який фактично визнавав за кожною із сторін ті володіння, які були зафіксовані на момент припинення воєнних дій, що стало наслідком відносної рівності військових і дипломатичних можливостей обох сторін; «Разом з тим, віленські переговори створили міжнародно-правовий прецедент обговорення проблем України поза її «спиною» й змусили Б.Хмельницького та його оточення шукати нових шляхів у зовнішній політиці»².

Підсумовуючи цей матеріал, зазначимо, що хоча головними дійовими особами Віленської угоди були Москва і Варшава, проте вона безпосередньо торкалася інтересів козацької України. Цей зв'язок простежується в декількох аспектах. По-перше, самі переговори й укладення перемир'я означали відмову Москви від продовження війни проти Польщі, що ставило під загрозу реалізацію планів українського гетьмана Богдана Хмельницького, який пішов на союз з царем лише задля завершення визволення українських земель з-під влади Речі Посполитої. По-друге, в ході самих переговорів їх учасниками активно розігрувалася «українська карта», велася незауважована торгівля українськими територіями. При цьому делегація Війська Запорозького цілеспрямовано не допускалася до участі в переговорах, а відтак була позбавлена можливості обстоювати свої інтереси. По-третє, чутки довкола їх змісту породжували занепокоєння в гетьманського уряду, а домовленість між польськими і російськими комісарами, яка створювала для сторін можливість маневрування і не усувала небезпеки розв'язання проблем між Москвою та Варшавою за рахунок українських земель, призвела до корекції політики Українського Гетьманату в його відносинах з Москвою.

Офіційна документація, особливо та, яка виходила з російської сторони (посольські інструкції, листи, накази), формує уявлення, що Росія під час переговорів з поляками твердо обстоювала інтереси Війська Запорозького. Проте сам перебіг посольських з'їздів, неофіційні розмови між послами демонстрували можливість досягнення компромісу між сторонами, зокрема, й за рахунок українських інтересів.

Тенденція, що вперше означилася під Вільном (пошук порозуміння між Польщею та Росією на основі поділу українських земель), повною мірою проявилася в наступні роки і оформилася вже у 1667 р. в Андрусові.

¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Назв. праця. – С. 194.

² Чухліб. Назв. праця. – С. 91.

КОНОТОПЬКА БИТВА 1659 р. В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ І. ВИГОВСЬКОГО

Конотопська битва належить до найбільших і найвідоміших військових кампаній в українсько-російській війні 1658–1659 рр. І до цього часу події, пов'язані з цією битвою, викликають затяті дискусії не лише у фаховому середовищі істориків, а й серед політиків, та удостоюються коментарів поважних державних інституцій¹.

Про головні події війни, що розгорнулись у березні-червні 1659 р., із вступом на територію Війська Запорозького російської армії на чолі з кн. О.М. Трубецьким, ми вже достатньо докладно писали у своїх попередніх працях².

Завданням цієї статті є максимально об'єктивний аналіз подій, які відбувалися під Конотопом у квітні-червні 1659 р., та того впливу, що вони справили на зовнішню й внутрішню політику Російської держави. Автор свідомий тієї обставини, що далеко не всі існуючі джерела йому доступні й відомі, й не на всі питання цієї проблеми можна дати однозначні відповіді. Проте з часу виходу нашої першої статті, присвяченої Конотопській битві³, в науковий обіг були введені деякі нові документальні матеріали, що дало можливість дещо переглянути та уточнити запропоновану раніше інтерпретацію подій.

¹ Коментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с вопросом российских СМИ о планах празднования на Украине 350-летия Конотопской битвы. 10 июня 2008 г.; Россия сожалеет о намерении Украины праздновать дату Конотопской Битвы // www.rian.ru/politics/20080610/109779399.html

² Бульвінський А.Г. Українсько-російські взаємини 1657–1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на Сході Європи. – К., 2008. – 744 с.; Його ж. Українсько-російська війна 1658–1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003. – С. 174–218.

³ Бульвінський А.Г. Конотопська битва 1659 р. // Укр. іст. журн. – 1998. – № 3. – С. 76–83; № 4. – С. 33–43.

Отже, 20 квітня російські війська на чолі з кн. О.М. Трубецьким підступили до Конотопа. За різними даними, у місті тоді знаходилося два (Ніжинський і Чернігівський¹ або Чернігівський і Кальницький²), три (Ніжинський, Чернігівський і Кальницький³), що найбільш імовірно, або й чотири⁴ козацькі полки.

Зустрінуті гарматним і рушничним вогнем, росіяни стали біля міста обозом і почали вести до фортеці шанці та ставити в них гармати. Наступного дня, 21 квітня, до Конотопа з-під Лохвиці підійшов князь Ф. Куракін зі своїми полками. Після того, як він за наказом Трубецького став обозом з іншого боку міста, Конотоп опинився в суцільній облозі⁵.

У джерелах наводяться різні дані щодо чисельності російських військ, які облягли Конотоп: про 200-тис. російське військо повідомив у Варшаві татарський посол, і про 150-тис. – гетьман Виговський (писав у Францію наприкінці червня секретар польської королеви П'єр де Нуайє⁶); про 180-тис. російське військо під Конотопом писав у листі з Білих Берегів під Путивлем від 13 липня польський шляхтич з гетьманського війська⁷; у липні в листі до жителів м. Гадяча Виговський згадував уже про 200 тис. військ, які були з Трубецьким⁸, що є явним й свідомим перебільшенням; про 100-тис. російське військо говорили сучасники подій – козацький літописець Самовидець⁹, турецький літописець М. Наїма¹⁰, а також кримський візир Сефер-Казі-ага у січні 1660 р. під час зустрічі з московськими послами у Криму І. Опухтіним та Ф. Байбаковим¹¹; про 80-тис. повідомляли тогочасні німецькі «летючі листки»,

¹ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 6-е. – Од. зб. 308. – Арк. 346; Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 79.

² Акты Московского государства (далі – АМГ). – СПб., 1894. – Т. 2. – С. 668; Акты, относящиеся к истории Южной и западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1863. – Т. 4. – С. 223.

³ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С. 235; Акты ЮЗР. – СПб., 1872. – Т. 7. – С. 283.

⁴ Филарет, архиепископ (Гумилевский Д.Г.) Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн.6. – С. 293; Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 226.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 232.

⁶ Lettres de Pierre des Noyers. – Berlin, 1859. – S. 526, 537.

⁷ Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – К., 2004. – С. 74.

⁸ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 303.

⁹ Літопис Самовидця. – С. 79.

¹⁰ Казем-Бек М.А. Сравнительные извлечения из разных писателей, относящиеся к истории Семи Планет // ЖМНП. – СПб., 1835. – № 6. – С. 355–356.

¹¹ Новосельский А.А. Исследования по истории эпохи феодализма (Научное наследие). – М., 1994. – С. 40.

Конотопська битва 1659 р.

також посилаючись на інформацію учасника подій, який прибув до Варшави з-під Конотопа¹; про 60-тис. – польський літописець Й. Єрлич², а про 30-тис. – В. Коховський³. Аналогічні розбіжності щодо чисельності російських військ зустрічаються й у науковій та науково-популярній літературі, де називаються від 200 до 15 тис. осіб.

Під час пошукової роботи в РДАДА нам не вдалося знайти повного списку полків та інших військових частин, які брали участь у боях під Конотопом, так само як і повних узагальнюючих даних щодо їх чисельності. Ті списки, які наводять у своїх працях російські дослідники О. Новосельський та Н. Смирнов⁴, є неповними, оскільки нам точно відомо про участь у подіях під Конотопом й інших полків, не згаданих цими авторами.

У результаті опрацювання значного масиву архівних джерел нам вдалося точно встановити, що у складі російської армії під Конотопом було, принаймні, 11 стрілецьких приказів (С.Ф. Полтева, А.С. Матвеева, Ф. Александра, О. Мещеринова, В.І. Філософова, А.М. Лопухіна, З.В. Волкова, М.Н. Спиридонова, С.С. Скорнякова-Писарєва, К.О. Ієвлева, Грубова), 6 солдатських полків (Ф.А. Фанбуковена, Я. Леслі, Я. Фанзагера, Я. Крафтерта, М. Бовмана та «Козловський» полк), 8 драгунських полків (Ю. Гузцина, С. Бринка, І. Мевса та 5 полків, командири яких невідомі), 5 рейтарських полків (А.Г. Фанстробеля, В.А. Змеєва, В. Джонстона, В.Я. Фангалена, А. Волиніна), кінні сотні московських дворян та жильців (В. Новосильцева та ін.), кінні сотні городових дворян та дітей боярських, загони рильських, одоєвських та донських козаків, служилих татар та новохрещених⁵.

¹ Национальная библиотека у Варшаві (далі – НБВ), Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 19820. – Арк. 2.

² *Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza.* – Warszawa, 1853. – S. 33.

³ *Historja panowania Jana Kazimierza z Klimakterow Wespazjana Kochowskiego.* – Poznan, 1859. – Т. II. – S. 21.

⁴ Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 60–70; Смирнов Н.В. «Как под Конотопом упадок учинился...» (мифы и реальность) // Труды по русской истории. Сборник статей в память о 60-летию Дубова И.В. – М., 2007. – С. 334–353.

⁵ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 275. – Арк. 270–298; Од. зб. 292. – Арк. 90–91; Од. зб. 307. – Арк. 4, 7, 8; Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 223, 224, 231, 232, 235; СПб., 1872. – Т. 7. – С. 297; СПб., 1892. – Т. 15. – С. 398, 402; АМГ. – СПб., 1901. – Т. 3. – С. 162, 291, 292; Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. – СПб., 1854. – С. 217; Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов (далі – Памятники). – К., 1898. – Т. 3. – С. 355–356; Дневник генерала Патрика Гордона, веденый им во время его шведской и польской служб от 1655 до 1661 г. и во время его пребывания в России от 1661 до 1699 гг. – М., 1892. – Ч. 2 (1661–1684 гг.). – С. 129; Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – С. 73; Смирнов Н.В. «Как под Конотопом упадок учинился...» (мифы и реальность). – С. 334–353.

Ці частини перебували у складі п'яти воєводських полків, великого полку кн. О.М. Трубецького та полків князів Ф.Ф. Куракіна, Г.Г. Ромодановського, А.В. Бутурліна, С.Р. Пожарського і С.П. Львова. Окрім цього, в розпорядженні кн. Трубецького під Конотопом було 7 тис. козаків наказного гетьмана І. Безпалого¹.

Однак на підставі непрямих даних усе ж можна оціночно встановити приблизну чисельність російського війська. Белгородський полк під командуванням князя Г. Ромодановського влітку 1658 р. нараховував 19 тис.², проте ці війська в осінньо-зимовій кампанії 1658–1659 рр. зазнали втрат і тому під Конотопом Ромодановський, очевидно, мав у своєму розпорядженні не більше 15 тис. осіб. Війська, які мав під своїм командуванням князь Ф. Куракін, набиралися здебільшого в містах Севського полку, значно меншого, ніж Белгородський, а тому не могли переважати останній за чисельністю. На нашу думку, полки Куракіна та Ромодановського під Конотопом могли нараховувати максимум 25 тис. ратних людей.

Про полк князя Трубецького відомо, що він отримав у липні 1659 р. 200 тис. руб. з наказом роздати жалування з розрахунку дворянам і дітям боярським по 20 руб., рейтарам по 10 руб., солдатам по 5 руб., драгунам і стрільцям по 3 руб. на одну людину³. Виходячи з того, що в тодішній російській діючій армії стрільці становили приблизно 41%, солдати – 20%, дворяни й діти боярські московські та городові – 17%, рейтари – 15%, драгуни – 6,6%⁴, та припустивши, що ця пропорція дотримувалась і в полку князя Трубецького, отримуємо його чисельність приблизно у 45 тис. ратних людей.

Отже, власне російського війська під Конотопом було, очевидно, близько 70 тис. осіб.

Для порівняння зазначимо, що, розпочинаючи в 1632 р. Смоленську війну з Річчю Посполитою, Москва мала армію в 105 тис. осіб (власне діюча армія – 80 тис. осіб)⁵, за річним розписом 1651 р. загальна чисельність ратних людей становила 133 тис. осіб⁶, на початку 1663 р. в діючій російській армії

¹ Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 398, 402.

² РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/2. – Од. зб. 602. – Арк. 101–102.

³ Там само. – Оп. 9. – Од. зб. 315. – Арк. 502–507; Од. зб. 293. – Арк. 318–321; Од. зб. 300/2. – Арк. 23–27.

⁴ Пораховано на основі: Сташевский Е.Д. Смета военных сил Московского государства в 1663 г. – К., 1910. – С. 5–7, 11–12.

⁵ Калинычев Ф.И. Правовые вопросы военной организации Русского государства второй половины XVII века. – М., 1954. – С. 45.

⁶ Чернов А. В. Вооруженные силы Русского государства в XV–XVII вв. – М., 1954. – С. 167.

Конотопська битва 1659 р.

нараховувалося 92 тис. осіб, а в оборонній (гарнізони міст) – 100 тис. осіб¹ і навіть через 20-30 років, після значного посилення, російська армія нараховувала не більше 164 тис. осіб (1681 р.), а під час Кримських походів і того менше – у 1687 р. – 113 тис. осіб, у 1689 р. – 117 тис. осіб², тому оцінки чисельності російської армії під Конотопом у 90 і більше тисяч видаються нереалістичними.

Обложені в Конотопі козаки відмовились як здати росіянам місто, так і принести каяття царю й повернутися в його підданство. Замість письмової відповіді на лист воеводи обложенці кричали, «що де вони сіли на смерть», і безперервно стріляли зі стін у шанці з гармат і ручної вогнепальної зброї. Пересвідчившись, що ані вмовляння, ані демонстрація сили на козаків не впливають, князь Трубецької віддав наказ стріляти по міських укріпленнях і по самому місту з усієї наявної в його війську артилерії. У відповідь козаки 26 квітня здійснили вилазку «багатьма людьми» на шанці полку Трубецького. У короткому бою під міськими стінами росіяни взяли полонених, які повідомили, що з Гуляницьким у місті перебуває лише 4 тис. козаків і місцевих жителів³.

Очевидно, покладаючися на свою величезну перевагу в живій силі, князь Трубецької вирішив узяти місто штурмом. О 6 годині ранку 29 квітня⁴ на штурм Конотопа пішло 9 стрілецьких приказів і щонайменше 8 драгунських і 4 солдатські полки⁵. Загальна кількість (беручи до уваги, що в середньому в солдатському полку налічувалося 1550 осіб, у драгунському – 1230 осіб, у стрілецькому приказі – 600 осіб⁶) царських військ, які йшли на штурм, склала близько 21 тис. осіб. Кількість козаків гетьмана І. Безпалого, які йшли разом з росіянами, невідома. У супроводі постійного обстрілу міста з гармат гранатами й вогненними ядрами росіяни почали «від шанців з усіх боків до міста приступати з драбинами і з «приметы».

Жорстокий штурм тривав 5,5 годин. Росіянам удалося в багатьох місцях зійти на стіни міста із знаменами та барабанами і спалити вежу, проте козаки вчинили запеклий опір царським військам і збили їх зі стін. Після цього Трубецької віддав наказ про відступ⁷. За інформацією секретаря датського посольства в Москві А. Роде, такому перебігу подій сприяло те, що козаки

¹ Сташевский Е.Д. Указ. соч. – С. 7–8.

² Калинычев Ф.И. Указ. соч. – С. 45–46.

³ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 232–233.

⁴ Там само. – С. 233.

⁵ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 275. – Арк. 270, 273–277, 286–298.

⁶ Хрестоматия по русской военной истории. – М., 1947. – С. 112; Разин Е.А. История военного искусства. – Т. 3. – М., 1961. – С. 213; Сташевский Е.Д. Указ. соч. – С. 18.

⁷ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 233.

підірвали закладені ними міни, коли неприятель увірвався у фортецю, завдавши росіянам великих втрат та деморалізувавши їх¹. Втрати в російських полках склали: 2594 особи пораненими (зокрема, 3 полковники і 2 стрілецьких голови), 386 осіб покаліченими та 514 осіб убитими².

Трубецької, бажаючи виправдатися перед царем за поразку, вдався до фальсифікації. Олексію Михайловичу повідомили, що в Конотопі нібито було 60 тис. козаків, але через те, що вони трималися тихо та обережно, російські воєводи не знали справжньої кількості оборонців міста й готували штурм, орієнтуючися на 4 тис. захисників³. Вони «підступили до нього з траншеями і мінами і безперервно обстрілювали його бомбами і ядрами»⁴. Не взявши Конотопа штурмом з ходу, царські воєводи розпочали облогу фортеці за всіма правилами тодішнього військового мистецтва: «промишляємо всякими промислами», – доповідали вони в Москву. Тримаючи Конотоп в облозі, кн. О. Трубецької почав розсилати по Україні загони російських військ.

2 травня князь від Конотопа відправив у рейди проти гетьманських військ: на захід до Борзни стольника П. Скуратова для захоплення «язиків» та розвідки боєм сил козацьких і татарських військ на чолі з В. Золотаренком⁵, а на південь у м. Хорол – воєводу В. Новосильцева з дворянськими сотнями, стрільцями К. Ієвлева та козаками П. Апостола «для оберігання від... татар і зрадників черкас»⁶.

У дорозі на Борзну поблизу с. Красного на загін Скуратова напали козаки, послані з Батурина до Конотопа, щоб взяти «язиків». Відбивши цей напад, Скуратов підійшов до міста. «І з Борзни виходив проти них Васюта Золотаренко з черкасами з багатьма людьми і з татарами; і в государевих ратних людей з тими черкасами і з татарами був бій під містом, і Божою милістю... государеві ратні люди черкас і татар побили й татарський бунчук взяли... і посади в Борзні випалили; а татари де під Борзною стоять по інший бік міста обозом». Після бою загін Скуратова повернувся під Конотоп⁷.

12 травня Трубецької послав до Борзни вже значну каральну експедицію на чолі з князем Г. Ромодановським: 5 солдатських, 2 драгунських, 2 рейтарських полки, дворянську кінноту⁸, а гетьман І. Безпалий – полковників Г. Донця та І. Силку з козаками. Кількість козаків, які були з В. Золотаренком,

¹ Кордт В. Описание второго посольства в Россию датского посланника Ганса Ольделанда 1659 г., составленное посольским секретарем Андреем Роде // Голос минувшего. – 1916. – №7–8. – С. 387.

² РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 275. – Арк. 270, 273–277, 286–298.

³ Кордт В. Указ. соч. – С. 387; Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 233.

⁴ Дневник генерала Патрика Гордона. – С. 129.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 234.

⁶ АМГ. – Т. 3. – С. 291–292.

⁷ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 234.

⁸ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 275. – Арк. 271–272, 278–285.

Конотопська битва 1659 р.

невідома, проте точно відомо, що татар з ним було близько 2 тис. осіб¹. Прийшовши до Борзни вдруге, царські воєводи застали татар у двох верстах від міста, у с. Стрільникові, а самого В. Золотаренка – під містом у посаді. У результаті бою «ратні люди зрадників черкас і татар багатьох побили, і язиків і знамена побрали, і обоз черкаський і татарський кіш взяли, і ганяли їх і побивали на п'ятнадцяти верстах». Того ж дня, після повернення росіян під місто, «з Борзни виходили зрадники черкаси кінні й піші багато людей і вчинили з государевими ратними людьми бій, і государеві ратні люди зрадників черкас багатьох побили, а решта закрилась у місті». Лише після двох запеклих боїв та спустошення його околиць російські війська «місто Борзну штурмом взяли й висікли і випалили»². Окрім самої Борзни, росіяни попалили та розорили й інші населені пункти Борзнянської сотні, зокрема, с. Оленівку³. Російські війська в цьому поході втратили не менше 86 людей убитими та 193 – пораненими⁴.

В полоні опинилося багато жінок і дітей козацьких і міщанських, яких після повернення Ромодановського під Конотоп вислали у вірні Москві українські міста. Жінки, діти й родичі козацької старшини були відправлені в Путивль⁵. Отже, російське командування вперше в історії українсько-російських відносин застосувало виселення українців з їхніх рідних домівок як засіб залякування й тиску на населення, щоб примусити його коритися російській владі.

Козаки гетьманського війська разом з татарами також намагалися тримати росіян під Конотопом у напруженні, не даючи їм змоги почуватися вільно. Так, 8 травня вони здійснили напад на обоз князя Куракіна. Якщо судити зі статейного списку князя Трубецького, то не дуже вдалися: «...і Божою милістю... великого государя ратні люди татар і черкас багатьох побили, і ганяли й побивали на двадцяти верстах, а в язиках взяли трьох чоловік татар і черкашеніна»⁶. У бою росіяни втратили 6 людей убитими і 34 пораненими⁷.

Сам Виговський десь після 3 травня почав повільно рухатися зі своїм військом із Чигирин на північ у Ніжинський полк, де розгорталися основні події. Приблизно 18 травня, щоб відлякати Трубецького від походу на Ніжин,

¹ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 234.

² Там само. – С. 235.

³ Там само. – Т. 5. – С. 19–20.

⁴ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 275. – Арк. 271–272, 278–285.

⁵ Там само. – Оп. 12/1. – Од. зб. 53. – Арк. 291–301, 332–338; Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 235–236; Т. 5. – С. 19–20; Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 2. – Од. зб. 15401. – Арк. 7.

⁶ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 234.

⁷ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 275. – Арк. 301–304.

Виговський послав туди наказного гетьмана І. Скоробагатенка та Нурадин-султана з невеликим татарсько-козацьким загоном. У самому Ніжині тоді стояли козаки Переяславського, Черкаського, Корсунського та інших полків, а у двох верстах від міста – 6 тис. татар¹. 20 травня гетьман був під Драбовом², 28 травня – під Ташанню³, 8 червня – в Яготині⁴.

У цей час кримський хан Мухаммед-Гірей IV вирушив з основним своїм військом із Криму на з'єднання з гетьманом, за пізнішими свідченнями московських посланців І. Опухтіна та Ф. Байбакова, 19 травня⁵, а за розповіддю толмача московського посольства Т. Фролова, якого хан узяв із собою у похід, – 20 травня⁶.

Тим часом у другій половині травня в росіян почали виникати серйозні проблеми з підготовкою до вирішальної битви за Україну. Зокрема, з-під Конотопа із полків воєвод розпочалася масова втеча ратних людей, що свідчило про падіння бойового духу у війську. За вибірковими даними, з-під Конотопа лише із полків князя Ромодановського втекло не менше 1 тис. осіб⁷.

Цікаву «внутрішню» інформацію про ситуацію у війську кн. Трубецького подає у своєму листі з-під Конотопа від 6 червня до брата на Рязанщину дворянин Сидір Любавський: «...а в городе сидит промышленник у них Гуленицкой, и другова такова у них, языки говорят, нет и не будет... А тотарове у нас, братец, у самых у обозав лошадей отгоняли и людей многа побили... А говорят, братец, языки... города дожидаяца тово будет возьмут город Конатоп и все города не будут сидеть... А про Выгодскова нам премой вести нет. Иные сказывают, што он перешел Непр и идет на нас с тотары, а сколько с ним, то мы подлинно ведаем, што не многа. Языков у нас тотар многа. Ожидали они орды, и орда не бывала и, чаем, не будет. И по их речам, чаем, Выговской безмочен перед государевыми людьми. А мы, братец, проелися и оголодали запасами. Жерновишка, кои у нас на Руси пометныя в два олтына или в гривну, а мы купи в три рубля, и тех не добудеш... емлем все кровью, меняем ловами людскими, безпрестанна рудят, в полон емлют...»⁸.

¹ Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 376, 378.

² Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729–1730 гг. – Чернигов, 1908. – С. 343–344.

³ ЦДІАК України. – Ф. 165. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – Арк. 1.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 407.

⁵ Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 40, 64.

⁶ Там само. – С. 64.

⁷ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 5. – Од. зб. 22. – Арк. 32–46 зв., 48 зв. – 62, 69–76 зв.

⁸ Цепков А.И. Свод письменных источников по истории Рязанского края XIV–XVII вв. – Рязань, 2005. – Т. 2. – С. 241–242.

Конотопська битва 1659 р.

Тому московський уряд ужив деяких заходів, які, на його думку, могли б виправити ситуацію. 28 травня Олексій Михайлович видав указ для війська князя Трубецького про те, що надалі українців, які потраплять у полон під час бою чи взяття міст, російські ратні люди віддавати воєводам не зобов'язані, а можуть залишати собі: «А які вори, зрадники черкаси... великого государя учиняться неслухняними, і учнуть надалі в містах сидіти і його, великого государя, з ратними людьми битися: і боярину і воєводам над тими наказано промишляти, скільки милосердний Бог допомоги подасть. А де... надалі в боях, і в посылках, і в обозах, і в містах приступом і ізгоном... ратні люди зрадників черкас і татар, і всяких людей в полон візьмуть: і боярину і воєводам тих полонеників у ратних людей брати і в черкаські міста відпускати не велено тому, що вони взяті були за боєм»¹. Мабуть, таким чином Москва хотіла стимулювати власне військо до активніших дій, спрямованих на захоплення української території.

Очевидно, саме через вище викладені обставини князь Трубецькой не скористався порадою київського наказного полковника В. Дворецького, на доручення київського воєводи та ніжинського протопопа М. Филімоновича. В листах, отриманих боярином 21 травня, останні пропонували йому вирушити через Ніжин на Київ з основними силами, залишивши під Конотопом частину війська. Дворецький та Филімонович запевняли, що князь В. Шереметев готовий до спільних дій: «...на Дніпрі чекають всі судна, пороми й перевозів багато готових»²; окрім того, на лівому березі Дніпра вже було зосереджено 1 тис. російських ратних людей, які, тільки-но стане відомо про прихід Трубецького в Ніжин, негайно підуть на з'єднання з ним³. Такий похід, писали вони, необхідний для того, щоб не дати гетьманові з'єднатися з ордою, прихід якої очікували в найближчі тижні.

Боярин учинив навпаки: сам з основним військом залишився під Конотопом, а до Ніжина «над татарами і над зрадниками черкасами промишляти» 25 травня послав князя Г. Ромодановського та П. Скуратова з їхніми полками. За наказом проросійськи налаштованого наказного гетьмана І. Безпалого до експедиції приєдналися і козаки полку І. Донця. До ніжинців було відправлено листа, «щоб вони великому государю в провинах своїх повинну принесли й були під... великого государя самодержавною високою рукою у вічному підданстві як і раніше, не допускаючи себе до такого ж розорення, яке вчинилося над борзенцями за їх зятатість»⁴. Проте це не дало очікуваного результату.

¹ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – СПб., 1830. – Т. 1. – С. 485–486.

² Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 373–375.

³ Там само. – С. 377.

⁴ Там само. – Т. 4. – С. 236–237.

27 травня в полі біля Ніжина відбулися три запеклі бої, у яких втрат зазнали як росіяни, так і козаки на чолі з наказним гетьманом І. Скоро-багатенком, а також татари. Спочатку ніжинські козаки здійснили вилазку з міста на російські війська, у результаті чого, як пізніше доповідали воєводи князю Трубецькому, «був бій великий і... на вилазці зрадників черкас багатьох побили й у місто вбили, і язиків спіймали». Потім, оскільки «з іншого боку міста Ніжина за річкою Острядь стояли ляхи й серби, і волохи, і черкаси й татари багато людей», князь Ромодановський «велів... ратним людям за річку Острядь через переправу перебиратись». За переправою «учинився бій великий, і милістю Божою... ляхів і сербів, і волох, і зрадників черкас і татар побили і язиків побрали, і ганяли й побивали їх на десяти верстах»¹. Перегрупувавшись, цей же загін козаків на прохання ніжинців вступив у повторний бій з росіянами, але, будучи частково розсіяним, знову змушений був відступити. Однак, вочевидь, ці перемоги росіян не були дуже значними, оскільки, так і не наважившись на штурм міста, військо князя Ромодановського, пограбувавши Ніжинський Пустинно-Тригорський монастир, з якого, за свідченням ігумена, «дзвони й усі книги церковні та навчальні побрали й до Москви повезли»², та околиці міста³, 1 червня повернулося під Конотоп⁴.

Недооцінка Трубецьким важливості захоплення Ніжина, куди він послав недостатньо сил, на нашу думку, була однією з головних помилок російського командування в цій війні. Адже в разі оволодіння цим містом та з'єднання військ київського гарнізону й армії Трубецького угруповання гетьманських військ у районі Глухова виявилось б відрізаним від центральних та південних районів Гетьманщини. У цьому випадку гетьманський уряд фактично втратив би зв'язок з північними районами Лівобережжя, які його підтримували. Причиною таких дій Трубецького деякі автори вважають особисту неприязнь між ним і Шереметєвим⁵.

Тим часом війська Трубецького посилили тиск на конотопський гарнізон і готувалися до нового штурму. Фактично безперервний обстріл міста став особливо нестерпним з 5 червня, коли за порадою перебіжчика князь Трубецькой наказав установити 30 гармат за р. Єзуч й на височині навпроти Конотопа. 9 червня вал, який росіяни будували для штурму фортеці, уже був «у довжину... як з лука стріляти доброму стрільцю... угору саженів з 3, а від

¹ Там само. – С. 237.

² Там само. – Т. 5. – С. 25.

³ Там само. – С. 17–18.

⁴ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 6–е. – Од. зб. 308. – Арк. 440–451, 460–461; Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 236–237.

⁵ Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. – Кн. 1. – М., 1899. – С. 133.

Конотопська битва 1659 р.

міста з 25 сажнів». Окрім того, «для приступного часу тури зробили й на примет дров навозили добрих багато»¹. Хоча обложенці, як пише Самовидець, і завдавали росіянам на приступах відчутних утрат та на вилазках носили землю з їхнього приступного валу в Конотоп «і з того собі вал прибільшували»², проте становище їхнє було критичним.

У листі від 14 червня до І. Виговського сіверський гетьман Г. Гуляницький, прохаючи негайної допомоги, так змалював стан обложеного міста: «...удень і вночі й однієї години вільної не маємо від наступаючого на нас неприятеля, якому вже і вдіяти нічого не можемо, бо вже й сил наших не стає, такі тяжкі й борзо важкі до нас кожного дня і ночі приступи та добування до нас чинять, і всіма в рів уже вкопали, воду від нас віднято й місто різними промислами палять кулями огнистими, пороху та куль уже не маємо, чим боронитися, живності в козаків немає ж, коні всі пали...»³.

Як розповіли 17 червня на допиті в путивльського воєводи «вихідці» з Конотопа, у місті «їдять коней і всяку живність, а що де в міщан було запасів, і козаки де в них відняли і стережуть їх міцно, щоб 3 і 2 чоловіки разом не сходились, побоюються від них здачі... і з водою де у них дуже сутужно, багато людей з безводдя й від тісноти пухнуть і помирають... і в місті хлібних припасів немає»⁴. «Конотопські сидільці» під час розмови з Гуляницьким погодились утримувати місто лише до Петрова дня (29 червня), а потім здати фортецю Трубецькому⁵.

Тим часом героїчний опір захисників Конотопа й пасивна вичікувальна тактика князя Трубецького, зумовлена ослабленням війська через втечі ратних людей та небажання доводити справи до великої польової битви, дали змогу гетьманові Виговському дочекатися своїх союзників – кримських татар. Блокувавши всі спроби російської сторони добути достовірні відомості про себе, Виговський нав'язував царському полководцю генеральну битву на вигідних для себе умовах.

19 червня до гетьмана приєднався перекопський мурза Карач-бей з 20 тис. татар⁶. Дочекавшись вістей, що війська Мухаммеда-Гірея на підході, Виговський вирушив із с. Бикова (зараз смт. Новий Биків Бобровицького району Чернігівської обл.), де він стояв обозом, прямо на Конотоп⁷.

¹ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 59–60; АМГ. – Т. 2. – С. 665.

² Літопис Самовидця. – С. 79.

³ АМГ. – Т. 2. – С. 669.

⁴ Там само. – С. 668–669.

⁵ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 58–59.

⁶ Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – С. 67, 72

⁷ Востоков А. Судьба Выговских и Ивана Нечая // Киевская старина. – 1890. – Т. 28. – № 1. – С. 41; Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 421.

Пройшовши Галицю, гетьман зупинився на Круничполі, розташованому в 10 верстах на північ від Ічні. З гетьманом тоді було 16 тис. козаків при 10 полковниках, 5 тис. татар з Нураддин-султаном і 3 тис. поляків, сербів та волохів під головуванням А. Потоцького, С. Яблоновського та Ю. Немирича¹. Хоча Т. Фролов, московський посол, якого хан узяв із собою у похід, пізніше розповідав у Посольському приказі, що «з Виговським черкас, і болгар, і угорців, і мултян було з 40 000»². 24 червня на Круничполе прибув кримський хан із кримськими, білгородськими, ногайськими, азовськими татарами й темрюцькими черкасами³.

Про події на Круничполі нам відомо з чотирьох джерел: літопису Самовидця; протоколів допитів у Москві учасників зустрічі двоюрідного брата гетьмана Ю. Виговського та дядька гетьмана Іллі Виговського, заарештованих росіянами пізніше; свідчень донських козаків, які напередодні були послані до гетьмана кн. О. Трубецьким й перебували тоді в гетьманському таборі; свідчень Т. Фролова, які він згодом дав у Посольському приказі.

Самовидець так описує зустріч союзників і їхню домовленість: «І там гетьман Виговський з усією старшиною, а полковники і сотники з усією черню присягали хану кримському на тому, щоб його не відступати, там же і хан з султанами й усіма мурзами присягав козакам, щоб їх не відступити в тій війні, як ударяться з військами московськими»⁴. Аналогічними були свідчення й донських козаків⁵.

На відміну від Самовидця, який зображує договір Виговського з ханом домовленістю на одну конкретну воєнну кампанію, Виговські на допитах у Москві трактували цей акт як довгостроковий військовий договір із зобов'язаннями сторін надавати союзнику військову допомогу в його війні з будь-яким неприятелем: «...на кого хан війною піде, і їм іти з ним, а хану з ордою тому ж допомагати гетьману проти всякого неприятеля; договір був підкріплений присягою з обох боків і потім хан, роздавши запорозькій старшині халати, пішов разом з гетьманом під Конотоп»⁶. У подібному сенсі оповідав про ці події й Т. Фролов: «І з Виговським зійшлись до Конотопа за 2 дні по цей бік Дніпра. І тут хан з Виговським договір учинили. І. Виговський

¹ Kubala L. Wojny dynskie i pokoj Oliwski 1657–1660 // Szkice historyczne. – Lwow, 1922. – Ser. VI. – S. 156; Historia panowania Jana Kazimirza. – Т. II. – S. 21; Літопис Самовидця. – С. 80; Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 376, 405; Брик М. Юрій Немирич на тлі історії України. – Льюссер, 1974. – С. 69.

² Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 65.

³ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 298

⁴ Літопис Самовидця. – С. 79–80.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 421.

⁶ Востоков А. Указ. соч. – С. 40–41.

Конотопська битва 1659 р.

хану присягав на тому, щоб йому з усіма черкасами бути у нього в підданстві і в з'єднанні вічно і на всякого недруга стояти разом. І після договору і присяги хан на Виговського, та на 12 чол. полковників поклав кафтани»¹. Турецький літописець, на жаль, про зустріч Виговського з ханом згадує лише однією фразою: «Гетьман, повідомлений про це [про прибуття Мухаммед-Гірея. – А. Б.], поспішив приєднатися до хана зі своїми військами та був удостоєний його уваги»².

Свідчення Виговських та Фролова щодо довгострокового характеру угоди між гетьманом і татарами, очевидно, відповідають дійсності, оскільки, по-перше, гетьман був залежним від кримського хана, без військ якого він не мав достатньо сил для вирішальної битви з Трубецьким, а по-друге, хотів мати постійного воєнного союзника, хай навіть такого ненадійного, як кримці, адже поляки, зайняті ще з 1655 р. війною зі шведами, суттєвої збройної допомоги гетьманові надати не могли. Щодо процедури самої присяги, то, наприклад, М. Костомаров змальовує її дещо інакше. Він пише, що спільної присяги всіх козаків не було: гетьман зі старшиною присягали від усієї України, полковники – за свої полки, сотники – за свої сотні³. Крім цього, О. Рігельман повідомляє, що договір між козаками й татарами був підтверджений після присяги ще й письмово⁴. Щоправда, не зовсім зрозуміло з яких джерел узято ці подробиці.

Отже, підтвердивши взаємною присягою договір про спільні дії в цій війні та про надання один одному воєнної допомоги проти будь-якого неприятеля в майбутньому, козаки й татари рушили до Конотопа, до якого від Круничполя було два-три денних переходи⁵. Донські козаки свідчили пізніше в Москві щодо цього переходу: «Хан кримський з ордою пішов під Конотоп своїм обозом наперед з усією ордою, а Виговський із черкасами йшов позаду і, не дійшовши до Конотопа дня за два, Виговський з козаками пішов наперед хана»⁶. Чисельність татар, які були при ньому, джерела називають різну. Одні говорять про 30 тис.⁷, польський посланець до Виговського К. Перетяткович – про 40 тис.⁸, московський толмач Т. Фролов – про 60 тис.⁹

¹ Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 65.

² Казем-Бек М.А. Указ. соч. – С. 355.

³ Костомаров Н. Гетманство Выговского // Основа. – СПб., 1861. – Июль. – С. 91.

⁴ Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – С. 291.

⁵ Літопис Самовидця. – С. 80; Востоков А. Указ. соч. – С. 41.

⁶ Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 421.

⁷ Historia panowania Jana Kazimirza. – Т. II. – S. 21; Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 298.

⁸ Стрельчевский С. К вопросу о сношениях Польши с козаками в 1657–1659 годах. – К., 1873. – С. 9.

⁹ Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 64.

Не дійшовши 22 верст до Конотопа, союзники зупинилися біля с. Тиниці в низині р. Борзни (зараз село Бахмацького району Чернігівської обл.). Звідси вони для розвідки та захоплення «язиків» відправили козацько-татарський загін до переправи через річку Куколку, що, як зазначає О. Лазаревський, у літописах невірно називається Соснівкою¹. Переправа знаходилась біля с. Соснівки, яке лежить за 12 км на південний захід від Конотопа. Самовидець повідомляє, що союзники, прийшовши на переправу, «немал през цілий день мали потребу, де язика взяли, а люд московський не достав язика. І на тій переправі в милі добрій від Конотопа заставу отправовали і там того дня розійшлися»². Щодо чисельності розвідувального загону, то в турецькому літописі йдеться про те, що «близько ста чоловік були визначені для захоплення язиків з неприятельської армії, яка знаходилась біля вказаної фортеці»³. Зі «статейного списку» князя Трубецького дізнаємося, що бій козацько-татарського загону на переправі біля с. Соснівки 27 червня відбувся з «московськими сторожовими сотнями»⁴.

«Новгородський Хронограф» (складений на межі 70–80-х рр. XVII ст.) інформував про зустріч роз'їздів досить дипломатично: «І як будучи від міста Конотопа за сорок верст, і того нечестивого бусурмана царя хана передові вістові малі полки об'явилися, і про те учинилась відомість у полках князя Олексія Микитовича Трубецького з товаришами, що під'їжджі малі люди татарські поблизу їхніх полків за переправою за 12 верст»⁵.

За повідомленням С. Величка, бій відбувся біля с. Шаповалівки, яка лежить на тій же р. Соснівці, але на 2 км ближче до Конотопа; у ньому було розгромлено «значну партію московського війська»⁶. Проте О. Лазаревський, найавторитетніший дослідник історії Конотопщини, узагалі висловлює сумніви з приводу того, чи вже існувала сама Шаповалівка під час зазначених подій⁷.

Після бою козаки й татари з «язиками» відійшли від Соснівки. Полонені розповіли про розташування царських військ під Конотопом і сказали, що росіяни не чекають нападу неприятелів.

Князь О. Трубецькой, довідавшись про прихід Виговського, послав «проти тих зрадників черкас і татар до села Соснівки до переправи»⁸ окольничих

¹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – К., 1893. – Т. 2. – С. 208.

² Літопис Самовидця. – С. 79–80.

³ Казем–Бек М.А. Указ. соч. – С. 335.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 238.

⁵ Новгородский Хронограф XVII в. // Тихомиров М.Н. Русское летописание. – М., 1979. – С. 304.

⁶ Величко С. Назв. праця. – С. 251–252.

⁷ Лазаревский А. Указ. соч. – С. 210.

⁸ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 238

Конотопська битва 1659 р.

князів Г. Ромодановського, С. Пожарського і С. Львова¹ з ратними людьми, посиливши їх стрільцями, рейтарами і драгунами зі свого полку та полку князя Куракіна². Гетьман І. Безпалий відправив із воєводами дві тисячі своїх козаків на чолі з полковниками Г. Івановим і М. Козловським³.

Зовсім по-іншому описується цей епізод у «Новгородському Хронографі». Довідавшись про появу поблизу його табору татарських роз'їздів, Трубецької наказав «обоз кріпити всякими засобами і служивим велів бути у великій острозі». Прихильником негайної атаки татарських загонів виступив князь Пожарський: «У той же час окольничий князь... Пожарський почав говорити князю Олексію Трубецькому: "Я де їду зі своїм полком і провідаю, скільки людей, багато чи мало, а що побачу проти себе, і вчиню з ними брань, і я де бій татарський знаю, які вони на бранях". Той же князь Семен Пожарський, зібравшись із усім полком, що під його регіментом, і пішов проти нечестивого. А говорить князь Олексію Трубецькому: "Як буде нам сутужно, і в той час мені по тому допомогу учини». Той же князь Олексій Трубецької утримував його, щоб він не їхав, дождав би про єдине місце. Він же його не послухав і пішов із своїм полком проти нечестивого варвара". Мабуть, відправка царських військ до переправи все ж не обійшлася без суперечок і місницьких чвар між воєводами⁴.

Щодо кількості військ, які виступили проти Виговського до Соснівської переправи, то у джерелах існують розбіжності. Сам гетьман (в листі від 1 липня) та інший учасник битви, польський полковник Т. Карчевський (в листі від 10 липня) називали цифру 15 тис.⁵, при цьому Виговський підкреслював, що це чисельність лише тієї частини військ, яка стояла на переправі, інша ж стояла віддалік. Самовидець говорить про 20–30 тис.⁶, С. Величко пише про кільканадцять тисяч⁷, польські джерела повідомляють про 40–50 тис. росіян⁸, зокрема, польський шляхтич з війська Виговського у листі від 13 липня з Білих Берегів говорить, що московської кінноти і піхоти під Соснівкою нараховувалось 40 тис. чол.⁹, турецький літописець

¹ Літопис Самовидця. – С. 79–80; Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 401–402.

² Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 238

³ Там само. – Т. 4. – С. 238; Т. 15. – С. 401–402.

⁴ Новгородский Хронограф XVII в. – С. 304–305.

⁵ НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 19819; Памятники. – Т. 3. – К., 1898. – С. 355–358.

⁶ Літопис Самовидця. – С. 79–80.

⁷ Величко С. Назв. праця. – С. 251–252.

⁸ Мицик Ю.А. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 1. – Т. 4. – К., 1992. – С. 81.

⁹ Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – С. 72, 73.

Наїма – про 50 тис.¹, писар С. Бенецького К. Перетяткович у своїх спогадах наводить цифру 60 тис. чол.². Ці війська складались як з кінних, так і піхотних полків, про що свого часу повідомляв козацький літописець Ф. Софонович: «Там же війська московські, не сподіваючись татар вийшли кінно і з піхотою з табору противко Виговського»³.

Вітчизняні історики, які писали про Конотопську битву (В. Антонович, М. Костомаров, Д. Дорошенко, М. Марченко, Ю. Мицик, О. Апанович, В. Шевчук), найчастіше називали цифру 30 тис. Водночас польський історик Н. Павліщев та український історик Л. Олійник вважають, що чисельність військ Пожарського становила 10 тис. осіб. Сучасний російський автор І. Бабулін пише про 7 тис. чол.

Найвірогідніше, що ці війська були послані Трубецьким до переправи рано-вранці наступного дня після сутички роз'їздів для того, щоб остаточно покінчити з Виговським. Росіяни або не чекали, що з Виговським будуть татари, як вважає Ф. Софонович, або, навпаки, як пише Г. Граб'янка, хотіли «його з ордою розірвати»⁴. Сам Трубецькой у своєму «статейному списку» щодо цього нічого не уточнює.

Російські війська першими підійшли до Соснівки. Про це недвозначно повідомляв сам гетьман Виговський коронному обозному в листі від 1 липня 1659 р.: «і звідти ми пішли... й зупинились біля Соснівської переправи, і застали там... московитів»⁵. Виговський надавав майбутній битві принципового значення. Перед боєм він сказав посланцям Трубецького: «...коли він перед великим государем винний, то його Господь Бог і поб'є, а буде винний інший хто, і над тим також воля Божа»⁶. За повідомленням деяких джерел, зокрема, доносу ієромонаха Києво-Межигірського монастиря Антонія на різних духовних осіб⁷ та інформації одного з «летючих листків»⁸, під час Конотопської епопеї за гетьмана Виговського та козацьке військо служили молебні практично у всіх українських церквах.

28 червня, ранком, гетьман Виговський, як повідомляє Самовидець, «військо, вишикувавши козацьке і польські корогви, просто на Соснівку рушив, а хан з ордами на Пусту Торговицю рушив з людом перебраним до

¹ Казем–Бек М.А. Указ. соч. – С. 356.

² Стрельчевский С. Указ. соч. – С. 9–10.

³ Софонович Ф. Назв. праця. – С. 235.

⁴ Там само. – С. 235; Літопис гадацького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С. 120.

⁵ НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 19819.

⁶ Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 424.

⁷ Там само. – Т. 8. – К., 1875. – С. 16.

⁸ НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 27346.

Конотопська битва 1659 р.

бою»¹. Відомі нам джерела підтверджують слушність думки О. Лазаревського про те, що царські війська розташувалися з конотопського боку Соснівської переправи². Отже, коли гетьман Виговський прийшов у Соснівку, то його від супротивника відділяло річище річки.

Основні сили татарського хана, відокремившись від військ Виговського, пішли на південь уздовж берега Соснівки до урочища Пуста Торговиця, розташованого за 7 км на схід в улоговині річища колишньої р. Торговиці, яка являла собою дуже заболочений яр завширшки від півкілометра до кілометра, з досить високими берегами³. Переправившись там через річку на конотопський бік, Мухаммед-Гірей чекав розпалу битви.

«Статейний список» Трубецького, на відміну від свідчень І. Виговського, говорить, що першими, близько другої години дня, до переправи прийшли виговці, а лише після цього Трубецькой вислав туди свої війська. Як би там не було, важливе інше: як свідчить той же документ, жодна із сторін не знала ані чисельності, ані складу військ противника: «...а чи багато людей і цар чи царевич, чи мурзи і зрадник Івашка Виговський з ними, і про те достовірно було невідомо»⁴.

Щодо того, хто першим розпочав бій і на якому боці Соснівки, дані учасників подій розходяться. Зокрема, наказний козацький гетьман І. Безпалий, два полки якого брали безпосередню участь у битві, у листі в Москву від 15 липня писав, що росіяни першими атакували війська союзників на переправі: «...від обозу відійшли 7 верст і, перейшовши переправу, на татар і на німців ударили сміливо без опаски, тому, що тут об'явилось людей не дуже багато, а більше й не чекалось, і хотіли тих людей знести»⁵. Цю ж версію повторює й «Новгородський Хронограф»: «І як будучи біля переправи, і в той час за переправою малі люди показалися, і той князь Семен Пожарський поїде за переправу і ополчися проти нечестивих, маючи малі люди тут»⁶.

Проте всі джерела союзників одноставні в тому, що козаки й найманці першими розпочали бій, переправившись на конотопський бік Соснівки й «бавлячи» росіян, поки татари не зайшли їм з тилу. Про це, зокрема, пише гетьман Виговський: «...ставши біля Соснівської переправи, застали там п'ятнадцять тисяч москви, що боронила одну переправу. Друга частина стояла

¹ Літопис Самовидця. – С. 79–80

² Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 2. – С. 183, 209.

³ Лазаревский А.М. Села Конотопского уезда // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Кн. 2. – Вып. 3–4. – Чернигов, 1869. – С. 165, 333.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 238.

⁵ Там само. – Т. 15. – С. 399.

⁶ Новгородский Хронограф XVII в. – С. 305.

напоготові. Її наші драгуни відбили від переправи, а потім наша кіннота переправилася й затримала їх герцеми»¹.

Щодо перебігу битви свідчення джерел є дуже лаконічними. Загалом події можна реконструювати таким чином. Московські й козацько-татарські війська зійшлися на соснівській переправі. Виговський відряджає козацькі й польські частини на правий конотопський берег Соснівки, щоб зв'язати боєм московські полки, які стояли поблизу переправи. Водночас татари розділяються й переправляються через Соснівку вище й нижче місця боєз'язування. Вибравши зручний момент, вони атакують росіян у тил з двох боків. Деморалізовані ударом, останні починають спішно відступати, потім тікати й стають легкою здобиччю татарської кінноти й козацької піхоти. Окремі полки організують кругову оборону й, очевидно, чинять запеклий опір до вечора, проте жодна допомога з-під Конотопа не підходить. Можливо, одним із місць таких запеклих боїв були околиці хутора Саранівки, де, як писав у свій час О. Лазаревський, знаходяться «могилки, розсіяні біля урочища Городище. Тут же часто знаходять уламки шабель, кольчуг, ядра та інше»².

Потрібно зазначити, що в описах Конотопської битви Наїми, С. Величка та В. Коховського, які не були очевидцями подій, зустрічаються малодостовірні сюжети і факти, які не підтверджуються іншими документальними свідченнями. Так, Наїма помилково називає місцем головної битви береги Десни чи Сейму³. С. Величко повідомляє про напад козаків Виговського на табір росіян під Конотопом, який нібито відбувся вранці в день генеральної битви; про те, що, отямившись від несподіванки, росіяни відбили козаків від боярського обозу, а побачивши їхню малочисленність, російське командування послало в наступ кінноту на чолі з князем С. Пожарським; про козацький відступ з метою заманити росіян у пастку за переправою; про погоню Пожарського за козаками, що відступали, та про ігнорування ним застережень узятих у бою козаків, які на допиті нібито повідомили Пожарського, що попереду стоїть численне військо, навмисне залишене Виговським із ханом, а також про запальну й пихату відповідь князя на ці застереження: «Давай, ханишка, давай Калгу і Нурадина, давай Дзяман-Сайдака і Ширин бея»⁴. Аналогічно описує цей сюжет і П. Гордон, який також не був очевидцем подій: «Вперед вони послали невеликий загін, щоб потривожити обложників. Князь Семен Пожарський, людина надзвичайно запальна, виступив проти цього

¹ НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 19819; Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильна, 1867. – Т. 7. – С. 114–115; Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – С. 67.

² Лазаревский А. Конотопская старина // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 328.

³ Казем-Бек М.А. Указ. соч. – С. 356.

⁴ Величко С. Назв. праця. – С. 251.

Конотопська битва 1659 р.

загону з іншими офіцерами і кращою частиною кінноти і почав переслідувати їх через болото»¹.

В. Коховський стверджує, що табір Трубецького був розташований між Десною та Сеймом; що орда в перший же день напала на нього, але була з успіхом відбита гарматним вогнем; що наступного дня Трубецькой з усім військом підійшов до самої переправи, і його від Пожарського відрізав Гуляницький, який з 5 тис. козаків зруйнував міст і загатив річку; що спочатку було розбите головне російське військо на чолі з князем Трубецьким, а вже потім – аж під Путивлем Пожарського². Подібно до В. Коховського описує події під Конотопом й інший польський хроніст XVII ст. – С. Твардовський³.

Разом з тим, у жодному документі немає даних про напад Виговського вранці 28 червня на табір царських військ під Конотопом. Лише в уже згадуваному листі І. Безпалого до царя досить розпливчасто повідомляється про те, що «28 червня Іван Виговський під ваше великого государя військо підїзд свій посилає, і ми, великий государ цар, обернулись з боярами проти того підїзду підїзд свій військовий послали, з яким військо Виговського і з татарами вашої царської величності з військом зійшлися за Конотопом в п'яти верстах в селі Соснівка...»⁴. Проте з листа жодним чином не випливає, що виговці з боєм відступали з-під Конотопа до переправи, а згаданий «підїзд» слід трактувати, як посланий союзниками на розвідку перед майбутньою битвою розвідувальний загін.

О. Лазаревський, проаналізувавши свого часу свідчення С. Величка щодо Конотопської битви, дійшов висновку, що літописець, «не будучи ознайомлений з місцевістю, описує битву, здається, більше за припущеннями, ніж за якимись відомостями»⁵. Проте авторитет літописця був настільки великий, що навіть такий відомий російський історик, як С. Соловйов, поклав його повідомлення в основу свого опису⁶. Так само некритично використовує повідомлення С. Величка, описуючи події під Конотопом, і сучасний російський історик Г. Санін, автор відповідного розділу в академічній «Історії зовнішньої політики Росії. Кінець XV–XVII ст.»⁷.

¹ Дневник генерала Патрика Гордона. – С. 129.

² *Historya panowania Jana Kazimirza*. – Т. II. – S. 22–24.

³ *Wojna domowa z Kozaki i Tatory, Moskwa, potom Szwedami i z Wegry lat Dwanascie za Panowanie Najjasniejszego Jana Kazimirza Tozczaca, sie na cztery podzielona ksiegi Oyczysta Muza, od Samuela z Skrzyzny Twardowskiego, Opus Poshumum*. – Galissii, 1681. – S. 269.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 401–402.

⁵ Лазаревский А. Конотопская старина. – С. 328.

⁶ Соловьев С.М. История России с древнейших времен: Тома 11–12 // Сочинения: В 18 кн. – Кн. 6. – М., 1991. – С. 49–50.

⁷ История внешней политики России: Конец XV–XVII век: (От свержения ордынского ига до Северной войны). – М., 1999. – С. 318–319.

Тривалий час найбільш популярною в історіографії була «реконструкція» перебігу битви, відтворена в 1861 р. М. Костомаровим у праці «Гетьманство Виговського»¹. Пославши недостовірні сюжети, взяті у С. Величка та В. Коховського, з даними джерел, М. Костомаров представив досить яскраву, але, на жаль, дещо викривлену картину битви під Соснівкою. Вплив костомарівської версії виразно відчувається й в описах подій деякими сучасними авторами.

Як вже згадувалось, битві з Трубецьким Виговський надавав принципового значення, тому після одержаної перемоги, за свідченням донців, Виговський, прийшовши з того бою, ввечері стріляв з гармат, а посланцям Трубецького казав: «...государевих людей побив не він гетьман, побила їх воля Божа, так як писано: "Не хвалися сильний силою своєю, ні багатий багатством своїм, ні мудрий мудрістю своєю"»².

Втрати союзників у битві склали, за донесеннями поляків 4 тис. загиблих козаків та 6 тис. татар³; за свідченням на допиті почепського писаря С. Межецького, козаків під Конотопом загинуло до 12 тис.⁴

Стосовно втрат росіян у битві, то практично всі джерела стверджують, що загинув весь загін князя Пожарського. Конкретні цифри втрат російської сторони подаються по-різному. Про 10 тис. загиблих росіян повідомив на допиті взятий 9 липня в полон почепський козак Н. Хохлов⁵; секретар польської королеви П'єр де Нуайє в листі у Францію від 31 липня писав про 8 тис. убитих лише в бою та про страту татарами всіх взятих у полон росіян⁶, а в листі від 6 серпня, посилаючися на другий лист Виговського у Варшаву, – уже про 17 тис. убитих⁷; про 30 тис. загиблих говорять польський літописець Йоахим Єрлич⁸ та Самовидець: «...де за один час болей ніж на двадцять тисяч албо тридцять люду його царської величності полягло»⁹; про 40-50 тис. убитих і полонених говорив 20 січня 1660 р. московським посланцям у Криму кримський візир Сефер-Казі-ага¹⁰; про 50 тис. на підставі інформації з Варшави повідомляв німецькомовний «летючий листок»¹¹; цю ж цифру називали

¹ Костомаров Н. Указ. соч. – С. 92–94.

² Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 421, 424.

³ НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 19820.

⁴ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 79–80.

⁵ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 84.

⁶ *Lettres de Pierre de Noyers*. – S. 535–536.

⁷ *Ibidem*. – S. 537.

⁸ *Latopisiec albo Kroniczka Ioachima Jerlicza*. – S. 33.

⁹ Літопис Самовидця. – С. 79–80.

¹⁰ Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 40.

¹¹ НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 19820.

Конотопська битва 1659 р.

гетьман Виговський у листі до жителів Гадяча, тодішній шведський посол у Москві А. Мюллер та офіційний турецький літописець Мустафа Наїма: «Хоробрі воїни гнались за переможеними, били їх і брали в полон, так що з 50 тис. чоловік ні одна душа не могла врятуватись, щоб сповістити царя про біду, що трапилась з ними»¹. Знайти в архівах повний офіційний список утрат царських військ під Конотопом нам не вдалося.

Втрати російської еліти у Конотопській битві спробував підрахувати І. Бабулін. За даними родовідних дворянських книг він склав поіменний список російських дворян, які загинули під Конотопом. У списку 70 прізвищ, з них 20 – князів, але це неповний перелік представників лише знатних дворянських родів. І. Бабулін у своїй праці також заперечує загибель більшості московської царської гвардії. Порівнявши дані, які наводяться О. Новосельським про загибель під Конотопом 246 дворян (2 окольничих, 1 стольник, 3 стряпчих, 79 дворян московських і 163 жильців), з матеріалами огляду «государева полку» під час зустрічі у Москві 16 жовтня 1661 р. шведських послів, у якому традиційно було виокремлено «стольників, стряпчих, дворян московських і жильців Конотопського полку 717 чол.», Бабулін доходить висновку, що під Конотопом загинула лише чверть «царської гвардії», що, проте, також багато².

Особливої уваги у контексті з'ясування загальних утрат російського війська під Конотопом заслуговують матеріали О. Новосельського, опубліковані РАН майже через тридцять років після смерті історика. Згідно з наведеним у виданні документом (розписом боярина і воєводи князя О. Трубецького всяких чинов людей, які на боях, і на приступах, і в посылках побиті й у полон піймані в 1659 р., 28 червня, «всього на конотопському великому бою і на відводі полку боярина і воєводи князя Олексія Микитовича Трубецького з товаришами московського чину, городових дворян і дітей боярських, і новохрещених мурз і татар, і козаків, і рейтарського строю начальних людей і рейтар, драгунів, солдат і стрільців побито і в полон піймано 4761 чол.»³. За уточненим підрахунком самого О. Новосельського – 4769⁴.

За полками, згідно з названим документом, втрати розподілилися наступним чином: полк О. Трубецького – 2873 чол. (з них 43 чол. «на відводі»), Ф. Куракіна – 225 чол. (з них 38 – «на відводі»), А. Бутурліна – 293 чол.,

¹ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 303; Форстен Г.В. Сношения Швеции и России во второй половине XVII века (1648–1700) // ЖМНП. – СПб., 1898. – Май. – С. 62; Казем-Бек М.А. Указ. соч. – С. 356.

² Бабулин И. «Дикие танцы» на конотопском поле // Рейтар. – 2006. – № 1.

³ РДАДА. – Ф. 123: Зносини Росії з Кримом. – Оп. 1. – 1658. – Стб. 14. – Арк. 8–15.

⁴ Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 66, 68.

Г. Ромодановського – 829 чол. (з них 25 – «на відводі»), С. Пожарського – 264 чол., С. Львова – 285 чол.

Майже аналогічні дані наводить і сучасний російський історик Н. Смірнов із посиланням на «Записну книгу убитих», яка зберігається в Стовпцях Новгородського столу¹. Згідно з даними цього документа (щоправда, без одного втраченого листка), загальні втрати російського війська з 28 червня до 10 липня склали лише 4179 чол.²

У нас немає підстав сумніватися в точності відтворення цих документів, але є підстави піддати сумніву повноту даних самих документів. Зокрема, наведені у них цифри не узгоджуються з даними інших російських авторитетних джерел. Навряд чи у нас є підстави заперечувати повну загибель (окрім кількох десятків людей) усіх військ, які вирушили до Соснівки, що засвідчив у липні 1659 р. у Посольському приказі посланець І. Безпалого до царя С. Черкес. Також навряд чи мав підстави вводити в оману дяків Посольського приказу й Т. Фролов, який повідомив про 5 тис. полонених росіян, захоплених татарами.

Також, наприклад, розходяться цифри загиблих одоєвських козаків і дворян полку А. Бутурліна, що наводяться О. Новосельським (13 козаків) та Н. Смірновим (дворян і дітей боярських – 21), з даними опублікованого поминальника церкви Гребневської Божої Матері, в якому згадується про 50 одоєвських козаків і поміщиків, які загинули в битві під Конотопом³.

У будь-якому випадку на сьогодні залишаються нез'ясованими загальні втрати російських полків під час конотопського походу – не лише під час битви 28 червня та відступу до Путивля, а й під час облоги Конотопа, походів під Борзну, Ніжин, Говтву, у постійних сутичках.

Згідно з попередньою домовленістю між ханом і гетьманом, усі взяті в полон росіяни були віддані татарам. Кількість полонених царських ратних людей Л. Олійник, С. Соловйов і М. Павліщев⁴ оцінюють у 5 тис. осіб. Цю ж цифру називає у своїх свідченнях і Т. Фролов⁵. Тогочасні польські докумен-

¹ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 11. – Стб. 10. – Арк. 160–210, 221–273.

² Смирнов Н.В. «Как под Конотопом упадок учинился...» (мифы и реальность). – С. 334–353.

³ Выписка из Большого Синодика Церкви Гребневския Божие Матери об убиенных под Конотопом // ЧОИДР. – М., 1876. – Кн. 1. – С. 220–221.

⁴ Олійник Л.В. Спільна боротьба українського і російського народів проти польсько-шляхетської агресії (1654–1667): Дис... канд. іст. наук. – К., 1963. – С. 169; Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 50; Павлищев Н.И. Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину. Ч. 2 // Сочинения: В 3 т. – СПб., 1878. – Т. 2. – С. 260–261.

⁵ Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 65.

Конотопська битва 1659 р.

тальні джерела, досліджені Ю. Мициком, дають підстави стверджувати про 15 тис. полонених, серед яких 50 воєначальників¹. Турецький літопис говорить про 30 тис. полонених². Натомість О. Новосельський, а слідом за ним й деякі інші російські автори, оцінюють чисельність російських полонених у 1700 осіб³. Відомо, що в полон до татар потрапили воєводи С. Пожарський та С. Львов⁴.

Турецький літописець, описуючи долю полонених, так завершує свою розповідь: «Тому тепер ми повинні докласти всі старання, щоб зміцнити ворожнечу між росіянами й козаками, і абсолютно перекрити їм шлях до примирення; ми повинні не мріючи про багатство, яке пропонують полонені, наважитись перерізати їх усіх. Подібні слова, сказані з твердістю, дійсно повинні були привести до одностайності між татарами: надійшов наказ розпочати кровопролиття. Перед палатою ханською відрубали голови всім значним полоненим: після чого й кожен воїн нарізно віддав мечу полонених, які дістались на його долю»⁵.

Його свідчення підтверджує й лист Виговського від 1 липня з-під Конотопа до коронного обозного Андрія Потоцького, в якому гетьман пише, що полонені, які дісталися татарам, були страчені за наказом хана⁶. Про це ж повідомляє й Т. Карчевський: «...і ті всі князі, яких згадав і інших багато старшин по тій битві назавтра, у день святого Петра руського, повішено»⁷. Про те, що хан наказав стратити усіх полонених росіян, окрім князя С. Львова та п'яти дворян і жильців, згадавав Т. Фролов⁸.

С. Соловйов так описав ці події: «...нешасних вивели на відкрите місце й різали як баранів: так домовились між собою союзники – хан Кримський і гетьман Війська Запорозького!»⁹. Проте, говорячи, що росіяни були страчені за домовленістю між гетьманом і ханом, він відступає від істини, оскільки з

¹ Мицик Ю.А. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. – С. 81.

² Казем-Бек М.А. Указ. соч. – С. 357.

³ Новосельський А.А. Указ. соч. – С. 65; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в.– М., 2001. – Ч. 2. – С. 56.

⁴ АГАД. – Ф. 3: АКВ, відділ «Татарський». – Картон 62. – Од. зб. 80; Памятники... К., 1898. – Т. 3. – С. 355–356.

⁵ Казем-Бек М.А. Указ соч. – С. 357–358, 370.

⁶ НБВ, Відділ мікрофільмів. – № 27346, 19819, А–387.

⁷ Памятники... – С. 355–358.

⁸ Новосельський А.А. Указ. соч. – С. 65.

⁹ Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 50.

тексту татарського літопису чітко видно, що рішення щодо страти хан приймав самостійно, виходячи з власних міркувань, без відома гетьмана.

Точно відомо, що одразу був страчений князь С. Пожарський, який, як повідомляє С. Величко, вилаяв хана і плюнув йому межі очі, після чого той негайно наказав відрубати князю голову. За розповіддю Т. Фролова, очевидця страти Пожарського, хан наказав убити князя за те, що той у минулі роки приходив на чолі російських військ під Азов на кримських татар¹.

Гірка доля більшості полонених, яких, очевидно, було страчено після бою, не викликає сумніву. Проте частину полонених татари приховали від страти, оскільки їх продаж у рабство або відпуск за викуп становили основну частину доходу ординців від походів в Україну. Це на допиті в Москві підтвердили татари Дюлюман Кармиш Паєв і Салман Ончкєєв, узяті в полон у середині квітня 1660 р. донськими козаками: «А які государеві люди взяті під Конотопом в бою, і тих людей багатьох татари, зберігши під Конотопом, привезли в Крим, і зараз в улусах і в Криму тримають для окупу багатьох знатних людей...»². Як довідався у 1661 р. перекладач царського посольства до Криму А. Байцин, з-під Конотопа татари привели до Криму близько 400 полонених росіян³. Проте далеко не всі ратні люди, узяті ними у полон, були викуплені. Згадки у документах про «виходи» окремих «конотопських» бранців з татарського полону зустрічаються, принаймні, до 1673 р.⁴

У вересні 1659 р. на офіційному рівні було оголошено про царську милість – викуп полонених⁵. Цей процес, вочевидь, відбувався досить інтенсивно, оскільки татари одного з улусів, спіймані в перших числах травня 1660 р., повідомили: «А які государеві люди взяті під Конотопом у полон, і які в них в улусі молоді люди і були, то тих усіх порозпродавали»⁶. Царський уряд тримав на контролі це питання й пізніше, про що свідчить відповідна інструкція 1661 р. царським посланникам у Крим Я. Якушкіну та Г. Михайлову⁷.

На нашу думку, загальні втрати росіян у Конотопській битві склали 10–15 тис. осіб.

¹ Там само. – С. 49; Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 65

² Донские дела: Книга 5 // Русская историческая библиотека. – Петроград, 1917. – Т. 34. – С. 674.

³ Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 65.

⁴ Акты ЮЗР. – СПб., 1879. – Т. 11. – С. 184–185.

⁵ Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском Архиве Министерства Юстиции. – Кн. 12. – М., 1901. – С. 474.

⁶ Донские дела: Книга 5. – С. 685–688.

⁷ Барсуков А. Род Шереметевых. – СПб., 1892. – Кн. 6. – С. 53.

Конотопська битва 1659 р.

Поразка російської зброї в битві під Соснівкою та перемога козацько-татарського війська мали у своїй основі три головні причини. Перша, більш загального плану, полягала в застарілих способах комплектування російського війська та ведення бойових дій. Як свідчить переважна більшість істориків попереднього часу, які займалися вивченням збройних сил Московської держави XVII ст., російські війська не відзначалися стійкістю у відкритому полі й віддавали перевагу оборонному способу дій під прикриттям укріплених міст, окопів, де вони виявляли надзвичайну стійкість, або облозі ворожих фортець, перед наступальним, для якого в них не вистачало дисципліни й запалу¹. Бойові якості царської кінноти, яка зазнала основного розгрому у цій битві, також оцінюються фахівцями як украй низькі. При першому зіткненні вона напала досить хоробро, стрімко кидаючися на неприятеля безладним щільним натовпом, але в разі, коли неприятель одразу не відступав, вона швидко покидала поле бою, залишаючи піхоту без підтримки².

Низькі бойові якості царської кінноти зумовлювались передусім застарілим способом її комплектування. Про це пише, зокрема, російський військовий історик П. Бобровський: «Військо складене з помісних ратників, з людей, які не звичні до військових тягот, навпаки, більш схильні займатись хліборобством, у військовій справі не могло діяти успішно. Де воїн, будучи декілька місяців в поході, по закінченні війни звільнюється додому, там військо завжди залишається новонабраним, ненавченим, непристосованим до військової справи. А таким військом була помісна кіннота»³. Аналогічної думки дотримується й військовий історик А. Чернов, який у своїй праці зазначає, що «дворяни і діти боярські сотенної служби поступово втрачали своє бойове значення... Як і раніше у дворянській кінноті була слабка дисципліна. Нез'явлення на службу і втеча з неї були звичайним явищем... Небажання поміщиків виконувати ратну службу і прагнення позбавитися від неї свідчили про те, що дворянська кіннота сотенної служби стала не тільки мало боездатною, а й ненадійною збройною силою»⁴.

Отже, під Соснівкою об'єднаному війську союзників протистояла армія, набрана здебільшого із ненавчених військовій справі селян та поміщиків, яка не була здатною маневрувати залежно від зміни ситуації на полі бою, не дотримувалася дисципліни, не могла тривалий час витримувати удари

¹ Русская военная сила. – С. 416; Баиов А. Указ соч. – С. 24 та ін.

² Бочкарев В.Н. Московское государство XV–XVII вв. по сказаниям современников–иностранцев. – СПб., 1914. – С. 50–51; Ключевский В.О. Сказания иностранцев о Московском государстве. – Петроград, 1918. – С. 108.

³ Бобровский П.О. Указ. соч. – С. 106.

⁴ Чернов А. В. Указ. соч. – С. 160–161.

противника в чистому полі, а тому відчувала себе у відкритому бою дуже незатишно, завжди прагнучи укритися за обозом.

Натомість козацьку піхоту, що була тоді основним родом українських військ, за свідченням тогочасних військових фахівців, у той час вважали найкращою в Європі¹. Нанесення концентрованого удару по ворогу було головною рисою козацького військового мистецтва. Перемоги козаки досягали переважно в польових битвах. Їх стратегія мала яскраво виражений активний наступальний характер, чим козацьке військо перевершувало феодальні армії Європи, які послідовно дотримувалися стратегії позиційної оборонної війни, по можливості ухилялися від польових битв.

Окрім того, І. Виговський під час кампанії 1659 р. також досить повно використав ті військові переваги, які надавав союз із Кримом, зокрема, поєднання у бою першокласної козацької піхоти й високорухливої татарської кінноти. Високу бойову ефективність об'єднаного українсько-татарського війська продемонстрували катастрофічні поразки поляків на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Батогом. Російські ж воеводи, які протистояли армії Виговського під Конотопом, не врахували у своїх діях цього досвіду, за що жорстоко поплатилися. Нав'язавши генеральну битву в невигідних для російського війська польових умовах та застосувавши стратегію концентрованого удару, гетьман, завдяки несподіваним обхідним маневрам і вчасному використанню прихованого резерву, завдав царському війську нищівної поразки.

Третя причина поразки росіян полягала в неприпустимих помилках царських полководців уже під час самої битви. Недооцінивши противника, воеводи не доклали потрібних зусиль як для розвідування місцевості, на якій передбачалося вести бойові дії, так і для з'ясування реальної чисельності військ противника. Окрім того, ідучи проти неприятеля, сил якого вони точно не знали, князі Пожарський і Ромодановський не вжили ніяких заходів, щоб забезпечити себе від можливого обходу з тилу.

Офіційною причиною поразки російських військ під Конотопом у Москві було визнано місництво воевод. На цьому, зокрема, наголошується в «Соборному діянні про знищення государем царем Федором Олексійовичем місництва» 12 січня 1682 р.: «А в яких полках, після ратних походів батька нашого государева, блаженної пам'яті великого государя, були бояри і воеводи з місцями, і в тих полках між боярами і воеводами через випадки отечества їх великі були незгоди й ратним людям тіснота і від тої їх незгоди

¹ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 173–174; История Хотинского похода Якова Собеского // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Вып. 2. – С. 61.

Конотопська битва 1659 р.

великий занепад ратним людям вчинився, а саме під Конотопом і під Чудновим і в інших багатьох місцях»¹.

Тим часом, оцінивши всю загрозливість ситуації, князь Трубецької наказав усім військам залишити шанці під Конотопом і зібратися в його обозі. Отже, облога міста на 70-й день була знята. Коли росіяни спішно збиралися в один табір, Гуляницький, як повідомляє Т. Карчевський, учинив з міста вилазку, під час якої завдав противнику немалої шкоди². Росіяни в той же день розпочали будувати переправу через р. Конотоп і переправляти на протилежний, путивльський бік вози, а Гуляницький захопив покинутий обоз князя Куракіна, зокрема, «три мортири... взяв... також дванадцять вогневих возів взяв, і продовольства для війська у великій кількості»³.

Гетьман Виговський послав козацькі й татарські загони перерізати всі дороги між Конотопом і Путивлем та на переправу через р. Сейм з тим, щоб не дати можливості Трубецькому отримати допомогу з Путивля. Сам же гетьман з основними силами 29 червня підійшов до Конотопа і взяв в облогу табір росіян: козаки повели до обозу Трубецького шанці й розпочали безперервний гарматний обстріл російських позицій. Довідавшись, що російське військо розпочало переправу через р. Конотоп, гетьман, щоб перешкодити цьому, негайно переправив на путивльський бік річки «частину свого війська і татар велику частину»⁴. У ніч на 30 червня, спішивши все своє військо, Виговський повів його на нічний штурм табору, який, проте, результату не приніс. В одній з атак ледь не загинув і сам гетьман: «його коня було поранено у ногу, а йому самому пошкодило всю одіж» осколками гарматного ядра (за іншою інформацією, «і сам Виговський у тих шанцях був, і в той час під ним застрілили коня з гармати, а його, Виговського, поранили з пищалі в ліву ногу»). Нарешті, бажаючи врятувати війська, які в нього залишились, та вирватися з оточення, князь Трубецької 2 липня почав відступ у бік Путивля⁵. Про бій 2 липня один із польських офіцерів написав: «... орда дуже добре билася, брала участь у битві разом із польською та козацькою кіннотою і на ворожий вогонь і потужну артилерію відважно вела наступ»⁶.

¹ Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. – М., 1828. – Ч. 4. – С. 400.

² Памятники... – С. 355–358.

³ НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 19819; Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 422.

⁴ Памятники.... – С. 355–358.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 239; Т. 15. – С. 422; Казем–Бек М.А. Указ. соч. – С. 358; НБВ, Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 19819; Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо–Западной Руси. – Т. 7. – С. 114–115.

⁶ Мицик Ю. Гетьман Иван Виговський. – С. 74.

Козаки й татари протягом трьох днів всіма силами намагалися розірвати кільце обозних возів росіян, постійно обстрілювали обоз із гармат, проте ратні люди запекло оборонялись. Особливо відзначився полковник М. Бовман, який, «як великого государя ратні люди йшли від Конотопа до Путивля, і в той час він, Микола, у відхідному бою своєю видумкою багатьох неприятелів татар і черкас побив, і всілякі промисли чинив, і великого государя ратних людей від неприятеля оберіг», за що невдовзі був пожалуваний в генерал-порутчики¹. Після завершення кампанії на його честь німецькою мовою був написаний вірш, у якому він прославлявся як герой Конотопської битви².

За наказом Трубецького, путивльський воевода князь Долгорукий з товаришами «біля Путивля по надобам і від'їзді караули учинили міцні проти попереднього з прибавкою і по річці Сейм на перевозах поставили голів з сотнями і наказали їм стерегти пильно без усяких послаблень, щоб воїнські люди через Сейм річку без відома не пройшли і над містом таємно і раптово зла якого не учинили»³. Ці заходи безпеки були цілком слушними, адже «як государеві люди прийшли до річки Сейм і Виговський з черкасами став обозом на полі поряд з обозом государевих людей, а хан з ордою стояв від нього за півверсти; і стояли вони на тому місці два дні, а з того місця перейшли вони 5 верст і стали під Путивлем на горі від Путивля в 10 верстах, і на тому місці стояли два дні»⁴.

Звістка про розгром російського війська під Конотопом та очікувані масові напади татар на російські міста виявилася повною несподіванкою для Москви. Непередбачувана поразка справила деморалізуючий вплив як на тогочасне російське суспільство, так і на офіційні кола. Як писав С. Соловйов, «у траурному одязі вийшов Олексій Михайлович до народу і жах охопив Москву. Удар був тим важчий, що був раповим; слідував він за такими блискучими успіхами. Ще недавно Долгорукий привів в Москву полоненого гетьмана Литовського, недавно чулись радісні розмови про торжество Хованського; а тепер Трубецькой, на якого покладалося найбільше надій... згубив таке велике військо! Після взяття стількох міст, після взяття столиці литовської, царствующий град затремтів за власну безпеку...»⁵.

Як можна зробити висновок із записів у журналі, що його вів уже згадуваний шведський дипломат А. Мюллер, на початку липня у місті царила

¹ Дополнения к Актам Историческим, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі – ДАИ). – СПб., 1853. – Т. 5. – С. 91.

² Цветаев Д. Протестантство и протестанты в России до эпохи преобразования. – М., 1890. – С. 92–93.

³ АМГ. – Т. 2. – С. 674.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 422.

⁵ Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 50.

Конотопська битва 1659 р.

паніка. Ширилися чутки, що Трубецької втратив понад 50 тис. людей. Шведським посланцям заборонили виходити з резиденції через побоювання, щоб вони, почувши про невдачі росіян у війні й побачивши поранених і вбитих, яких чекали в Москві, не змінили свого наміру щодо продовження мирних переговорів. Тому російська дипломатія 7 липня терміново пішла на максимально можливі поступки шведам. Вона згодилася повернути всіх шведських полонених і того ж дня відправила посланців Карла X додому.

Російська держава одразу почала готуватися до оборонних дій на власній території. Уже 5 липня вийшов царський указ про новий (другий за неповний рік) набір даточних людей у солдатську службу¹. У той же день в Калугу до боярина князя Ю. Долгорукого і стольника князя Г. Козловського відправлено наказ, «зібравшись з ратними людьми, іти на допомогу до... князя Трубецького»², а в прикордонні міста південної країни – розпорядження воеводам «міських і повітових всяких чинів людей зібрати в місто в облогу... і жити... з великою обережністю... щоб воїнські люди... над містом якого дурна не учинили»³. 8 липня боярська рада прийняла рішення про те, щоб князь Трубецької, «оскільки він від Конотопа відступив», перекрив своїми підрозділами дорогу гетьманським військам на Путивль, ставши «проти Путивля по той бік річки Сейм»⁴. Збираючи війська, уряд відправив в деякі російські міста царські грамоти з наказом вислати у прикордонні пункти «всякого чина служилих людей через прихід в черкаські міста кримського хана і зрадника Івашки Виговського»⁵.

Паралельно з військовими заходами Москва прагнула відновити й певну психологічну, духовну рівновагу населення та повернути йому віру в непереможність «святої» справи захисту православних слов'ян. У 10-х числах липня в єпархії Російської православної церкви були розіслані царські грамоти, в яких єпископам пропонувалося повсюдно відслужити молебні про перемогу над ворогами. Так, архієпископу вологодському і великопермському Маркелу подібна грамота надійшла 12 липня, а вже 29 липня він отримав повторну, з додатковим розпорядженням ще й поститись усім вірним протягом Успенського посту⁶.

¹ ДАИ. – СПб., 1862. – Т. 8. – С. 120.

² Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. – С. 192.

³ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 85–86.

⁴ Там само. – Оп. 14/1. – Од. зб. 192. – Арк. 32.

⁵ Курдюмов М.Г. Описание актов, хранящихся в Архиве Императорской Археологической комиссии // Летопись занятий императорской археологической комиссии за 1913 г. – СПб., 1914. – Вып. 26. – С. 206.

⁶ Курдюмов М.Г. Указ соч. // ЛИАК за 1914 г. – Петроград, 1915. – Вып. 27. – С. 71–72.

Отже, на початку липня 1659 р. Росія перейшла з наступального в оборонний стан. Украй загострилися в цей час і російсько-кримські відносини. Отримавши повідомлення про поразку під Конотопом, Москва з дороги (з прикордонного Нового Оскола) завершила російських послів у Крим Б. Ушакова й піддячого М. Микифорова та затримала татарських. У Тулі, куди доставили обидва посольства, кримські послы були посаджені у в'язницю «за неправду кримського Магмет-Гірея хана, як він приходив війною під Конотоп і великого государя воєвод і ратних людей побив», а потім заслані до Вологди, де перебували аж до весни 1661 р.¹ Російські послы у Криму сиділи у в'язниці до кінця січня 1660 р. Фактично арешт послів означав констатацію того факту, що Московська держава і Кримське ханство перебувають у стані війни. Такий характер російсько-кримських відносин зберігався аж до 1670 р., коли Москві нарешті вдалося укласти мирний договір з Кримом².

Мухаммед-Гірей направив також посланця до Яна Казимира з повідомленням про те, що татарсько-козацькі війська розбили і тримають в облозі військо князя Трубецького й що для остаточної перемоги вони потребують оперативної військової допомоги. Хан також повідомив польського короля, що відправив від себе та гетьмана посланця до шведського короля з метою сприяти припиненню польсько-шведської війни, щоб вивільнити коронні війська для активних дій проти росіян³. Лист аналогічного змісту до коронного канцлера М. Пражмовського надіслав і кримський візир Сефер-Казі-ага⁴.

18 липня, вважаючи, що головна мета кампанії досягнута – основні російські війська розбиті й відкинуті з української території, – гетьманський уряд запропонував царю «замирення» та обмін полоненими. Старшина запевняла Олексія Михайловича, що ані гетьман Виговський, ані вона кровопролиття не бажали й не бажають, а тому просила царя припинити воєнні дії і більше не посилати своїх ратей на них, оскільки навіть за час тривалої війни з Короною Польською за вольності Військо не бачило «такого в краях наших спустошення, яке зараз від православних ратей», і висловлювала готовність вислати для перемовин про врегулювання конфлікту своїх посланців. Щоб це звернення не здавалося виявом малодушся, у листі

¹ Опись архива Посольского приказа 1673 года. – М., 1990. – Ч. 1. – С. 409.

² Санін Г. Україна в політичних відносинах Російського державства с Османської імперією: (1667–1686 гг.) // Україна в Центрально–Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть. – К., 2000. – С. 338.

³ АГАД. – Ф. АКВ, відділ: Татарський, картон 62. – Од. зб. 84. – Арк. 1–2.

⁴ Там само. – Од. зб. 80. – Арк. 1–2.

Конотопська битва 1659 р.

спеціально підкреслювалася готовність Війська й надалі зі зброєю «за вольності наші стояти»¹.

Посланці, які привезли цього листа для царя та лист Трубецькому з пропозицією «про замирення договір учинити», повідомили боярина, що Виговський у розмовах казав, що цар їх «не за шаблею взяв, присягали йому добровільно», «а зараз за їх добровільною присягою лише розоряють», тому Військо було змушене «проти сили силою стояти», а якщо на українські міста російське військо знову піде, козаки будуть оборонятись².

У грамоті-відповіді від 19 липня князь Трубецької пропонував Виговському прислати в Путивль для переговорів 2–3 добрих і знатних людей³. Паралельно з цим Москва спрямовувала свої, передусім дипломатичні, зусилля на те, щоб наслідки конотопської поразки суттєво не вплинули на її відносини із західними сусідами-противниками (Швецією та Польщею) та на нейтралізацію тієї переваги, яку отримав уряд І. Виговського в результаті перемоги під Соснівкою.

Тому вже близько 17 липня з центру терміново була відправлена секретна наказна пам'ять А. Ордину-Нащокіну, російському послу на переговорах зі шведами, про укладання мирного договору⁴. Поспішність, з якою була відіслана ця грамота, та її тон засвідчують певну розгубленість російської сторони. Більше того, 20 липня в Польщу терміново було відправлено царських посланців І. Желябужського та К. Мініна з вимогою затримати військо, призначені для ведення бойових дій проти Росії, та укласти перемир'я до квітня 1660 р.⁵ Також у двадцятих числах липня донські козаки отримали наказ йти в похід у Крим з тим, щоб сприяти роз'єднанню гетьманських і татарських сил⁶.

Водночас Москва нарешті виклала свою офіційну позицію в царській грамоті від 29 липня до старшини Війська Запорозького. Очевидно, розгром під Конотопом змусив царат стримувати власні амбіції. У грамоті, витриманій у рівному, неконфронтаційному тоні, ані гетьман, ані старшина прямо ні в чому не звинувачувалися, хоча цілком однозначно на них покладалася провина в розв'язанні війни. Разом з тим в документі недвозначно наголошувалося, що коли є на те бажання Війська, то російська сторона також готова «усобицю і даремне кровопролиття заспокоїти», для чого пропонував-

¹ Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 413–416.

² Там само. – С. 418, 420–421, 425.

³ Там само. – Т. 7. – С. 292; Т. 4. – С. 240.

⁴ Кобзарева Е.И. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. – М., 1998. – С. 242–243.

⁵ Там же. – С. 249.

⁶ Донские дела: Книга 5. – С. 503–506.

лося старшині провести з'їзд з князем Трубецьким, якому надані відповідні повноваження, або відправити посланців у Москву до царя¹. Князю Трубецькому водночас було наказано вступити у перемовини з гетьманським урядом і робити царську справу за указом і відповідно до обставин².

Тоді ж, у 20-х числах липня, зусилля російського командування, спрямовані на роз'єднання сил союзників, дали свої наслідки. Хан під Гадячем довідався, що донські козаки здійснили похід у Крим і на Тамань, під час якого «між Темрюком і Таманню багато сіл і поселень попалили і розорили», а на кримському узбережжі під Керчю та від Кафи до Буликлеї «посади, і села, і селища випалили і спустошили, і багатьох кримських людей побили, і в полон жінок і дітей їх побрали» близько 2 тис.³, а І. Сірко із запорозькими козаками здійснив напад на Акерман та повоював ногайські улуси, які кочували поблизу Самарника⁴.

Проте замість того, щоб негайно повернутись у Крим, як розраховували російські воєводи, хан прийняв рішення здійснити похід у внутрішні райони Росії силами 20 тис. татар та 10 тис. козаків, які вирушили з-під Гадяча 26 липня⁵.

В останніх числах місяця татарські загопи увірвалися в межі Белгородського розряду із заходу, з території України, де не було серйозних оборонних укріплень. Шлях за формою нагадував дугу: Орловський, Мценський (3 серпня), Черньський, Новосильський, Ливенський, Єфремовський, Слецький, Чернавський та Воронежський повіти⁶. Деякі татарські загопи відокремлювалися від основних сил на південь – до повітів, розташованих поблизу Белгородської смуги (Курський (1 серпня), Старооскольський, Обоянський, Вольновський, Лебединський, Уманський, Сокольський, Яблонівський, Сумський, Хотимизький, Карповський, Белгородський (31 липня)⁷), або на північ (Болховський, Тульський (5 серпня)⁸). Татари розорили села й поселення, не намагаючися штурмувати міста. Пройшовши, за нашими

¹ АГАД. – Ф. 3: АКВ, відділ Козацький, картон 42. – Од. зб. 66. – Арк. 4–8.

² Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 427.

³ Донские дела: Книга 5. – С. 509–511, 560–562.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 297.

⁵ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 74.

⁶ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 75; Воронежский край с древнейших времен до конца XVII века: Документы и материалы по истории края. – Воронеж, 1976. – С. 138; Загоровский В.П. Белгородская черта. – Воронеж, 1969. – С. 279.

⁷ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 74; Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 242; Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 50.

⁸ РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 9. – Од. зб. 292. – Арк. 75.

Конотопська битва 1659 р.

підрахунками, територією, принаймні, 24 повітів, вони, за зведеними даними Белгородського столу, вбили 379 осіб, близько 25,5 тис. взяли у полон, спалили приблизно 5 тис. дворів¹. Деякі дослідники доводять цю цифру до 10 тис.²

Непевною обстановкою у прикордонних районах одразу почали користуватися місцеві кримінальні елементи. Так, наприклад, 8 серпня цар послав боярину й воєводі князю Ю. Долгорукому наказ ужити термінових заходів, оскільки «відомо великому государю учинилось, коширського, коломенського повітів та інших місць повітові люди, по вістям татарським втікають в міста в осаду, і тих повітових людей, воровські люди страхали воїнськими людьми, і ясаком кличуть татарським, по дорогах грабують і в селах розоряють»³.

Тим часом продовжувалися спроби мирного врегулювання конфлікту. 1 серпня гетьман листом повідомив боярина, що готовий прислати в Батурин для переговорів 2-3 послінців⁴. 6 серпня на р. Сеймі відбувся обмін 66 полонених російських ратних людей на 30 осіб з борзнянського полону⁵. Проте основну частину цього полону відвели в московські міста, де їх згодом і намагалися розшукати родичі⁶.

7 серпня князь Трубецькой відправив гетьманові царську грамоту від 29 липня і власний дуже дипломатичний лист. Ні в чому конкретно не дорікаючи Виговському на всі звинувачення на адресу Москви, боярин пропонував призначити місцем зустрічі Путивль⁷.

Напади татар на південні повіти змусили Російську державу сконцентрувати головну увагу на цьому напрямі, відсунувши питання щодо встановлення безпосереднього контролю над територією Війська Запорозького на другий план. У Москві, очевидно, допустили можливість походу татарсько-козацького війська на саму столицю.

3 серпня за царським наказом Трубецькой послав князів Ромодановського та Куракіна з їхніми полками в Белгород для «оберігання... українних міст і смуги» від татар⁸. 4 серпня «по кримським вістям, указав государ на Москві робити місто земляне і по місту острог». Оскільки необхідної кількості лісу не було, Олексій Михайлович звелів «загородних слобод хороми ламати і тим

¹ Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 70.

² Podhorodecki L. Chanat krymski i jego stosunki z Polska w XV–XVIII w. – Warszawa, 1987. – S. 200; Александров В.А. Организация обороны южной границы Русского государства во второй половине XVI–XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XVI–XVIII вв. – М., 1979. – С. 170.

³ ПСЗРИ. – Т. 1. – С. 488.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 292–293.

⁵ Там само. – Т. 4. – С. 243.

⁶ ІР НБУВ. – Ф. 2. – Од. зб. 15401. – Арк. 7.

⁷ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 293–295.

⁸ Там само. – Т. 4. – С. 242, 245; АМГ. – Т. 2. – С. 677.

город будувати». Сам цар з боярами часто були присутні на роботах. Навколишні жителі із сім'ями й пожитками наповнювали Москву, поширювалися навіть чутки, що государ від'їжджає за Волгу в Ярославль. 6 серпня у 6 головних монастирі поблизу столиці цар відправив обложних воєвод¹. 8 серпня він наказав вислати на велику засічну смугу, зокрема, на Тульські, Виневські та Рязанські засіки, додаткові контингенти солдатів і стрільців². Нарешті, 16 серпня Трубецької отримав царську грамоту з повідомленням про те, що йому на допомогу від Брянська рухається окольничий князь П. Долгорукий. Трубецькому було наказано відійти з усім військом, яке він мав у своєму розпорядженні, і стати обозом між Путивлем і Севськом або Рильськом і Путивлем, «або де пристойніше, і укріпитись валом земляним і оберігати великого государя українні міста від татар і від черкас». Натомість у Путивль Москва наказала перейти із Севська князю Г. Козловському з його полком³. Однак 15-16 серпня, досхоучу пограбувавши південні повіти Московської держави, татари з півночі подолали захисну смугу між Верхньососенськом і Новим Осколом і спішним маршем почали відхід у Крим. Фактично це ознаменувало закінчення українсько-російської війни.

Російська держава внаслідок розгрому своїх військ під Конотопом і Соснівкою й татарсько-козацького походу вглиб країни на початку серпня змушена була відсунути з розряду першочергових завдання встановлення повного військово-політичного контролю над територією Війська Запорозького і піти на переговори з урядом І. Виговського.

Українське політичне керівництво на чолі з гетьманом продемонструвало політичну волю обстоювати право України бути частиною європейської, а не євразійської цивілізації не лише дипломатичними, а й військовими засобами.

Однак, як показали подальші події, українці не змогли скористатися зі своєї блискучої воєнної перемоги через внутрішні чвари та відсутність бачення тодішньою елітою єдиного вектору розвитку країни.

¹ Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. – С. 194–196; Новгородский Хронограф XVII в. – С. 306.

² Собрание узаконений Русского государства. – СПб, 1874. – Т. 1. – С. 480.

³ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 245.

ОСТРОЗЬКА КОМІСІЯ 1670 РОКУ: ПЕРЕДУМОВИ, ХІД, НАСЛІДКИ

В історії українсько-польських відносин 60–70-х рр. XVII ст. помітне місце посідає Острозька комісія 1670 р., що яскраво продемонструвала відмінність підходів обох сторін у пошуку шляхів до взаєморозуміння. В історичній літературі зроблено чимало (насамперед завдячуючи працям Д. Дорошенка та Я. Пердені) для з'ясування цієї проблеми. Між тим продовжують існувати питання, що вимагають подальшого дослідження. Серед них варто назвати такі, як з'ясування політичних поглядів гетьмана П. Дорошенка; впливу геополітичних чинників; позиції Запорозжя тощо. На основі аналізу виявленої джерельної бази та творчого доробку вчених автор статті робить спробу подати цілісну картину Острозької комісії.

Прийнявши турецьку протекцію, П. Дорошенко не відкидав можливості віднайдіння порозуміння з Варшавою. Відправляючи на початку 1670 р. посольство до короля М. Вишневецького, він уповноважив його клопотатися про повторне надіслання документів, вручених попереднім послам, котрих перехопили татари; надання привілеїв «українським містам»; з'ясування дати й місця нової комісії, яку, на його думку, слід було провести «у швидкому часі перед сеймом» напередодні весняного наступу турок на Річ Посполиту. Вони мали з'ясувати також ставлення польського уряду до Лівобережної України, а саме: чи готовий він надати допомогу тим лівобережним полкам, які продовжують боротися з росіянами, чи визнає їх під «московською протекцією»¹. У листі до короля П. Дорошенко апелював до його українського походження («як князя руського»), аби схилити до задоволення прохань щодо поновлення прав грецької віри, вольностей Війська Запорозького «і всього народу руського»².

¹ Архів головний актів давніх (Варшава) (далі – АГАД). – Зібрання Браницьких із Сухой. – Спр. № 33/46. – Арк. 14–15; Чухліб Т. Петро Дорошенко. – К., 2007. – С. 33–35.

² Бібліотека Варшавського університету (далі – БВУ). ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 70 зв.–71.

Яку позицію щодо пропозицій і клопотань гетьмана зайняла політична еліта Речі Посполитої? Для польських урядовців й дипломатів не стали новиною його наміри домогтися визнання удільності Правобережної Гетьманщини. Ще на початку січня 1670 р. польські комісари в Андрусові констатували наявність у П. Дорошенка бажання «мати певний уділ і обмежування України...»¹. Таку ж думку висловив великий гетьман Я. Собеський у листі від 3 лютого до краківського воєводи А. Любомирського, розмірковуючи над майбутньою комісією з Військом Запорозьким. Аргументуючи доцільність її проведення якомога швидше (12 березня у Кам'янці-Подільському), він зауважував: «Я розумію, і бодай би помилився, що козаки будуть вимагати особливого уділу й відмежування від нас і захочуть далеко закратити, на що нам вчасно слід відреагувати». При цьому Собеський не сумнівався у тому, що «даний уділ під приводом релігії козацтво захоче вчинити Руським»², себто домогтися визнання факту існування Української держави. Поділяємо міркування Я. Пердені, що гетьман збирався обстоювати статті Гадяцького договору³. У принципі великий коронний гетьман схилився до пошуку порозуміння з Військом Запорозьким, засвідчуючи готовність піти на поступки⁴. Інше питання – наскільки істотні?

Переважна більшість польських політиків і впливових сановників, як і раніше, продовжувала відмовлятися від визнання козацької України удільною державою під протекцією короля. Щоправда, серед профранцузьки налаштованої до Корони опозиції лунали окремі голоси щодо можливості відмови від політики експансії на схід й претензій на українські землі. Так, коронний стольник Я. Велопольський у «Листі шляхтича польського до сусіда після коронаційного сейму» (грудень 1669 р.) заявив: «Також будемо старатися, аби заспокоєння України відбулося ефективно..., а, якщо не вдасться, навчимося по бідному жити, і хіба нам не має вистачити панування по Сан і Віслу? А впаде ще гірша доля, бережи Боже, на Вітчизну, вистачить і того з нас, що ми вже назбирали, вистачить»⁵. Проте, повторимося, подібні настрої серед шляхет-

¹ Бібліотека музею Чарторийських (далі – БМЧ). ВР. – Спр. № 166. – Арк. 21: Бібліотека Національна (далі – БН) (Варшава). ВМФ. – № 7613.

² Kluczycki F. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. – Kraków, 1880. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 493, 494.

³ Perdenia J. Piotr Doroszenko a Polska. – Kraków, 2000. – S. 208–209.

⁴ Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego (1629–1674). – Kraków, 1898. – Т. II. – S. 337–338; Stolicki J. Elity Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny w latach 1669–1670 // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003. – S. 261.

⁵ Wójcik Z. Między traktatem andruszowskim i wojną turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672. Warszawa, 1968. – S. 179; Tegoż. Jan Sobieski 1629–1696. – Warszawa, 1983. – S. 175.

ської спільноти й правлячих кіл становили радше виняток, аніж появу нової тенденції.

Наростання загрози з боку Порти змусило Варшаву шукати шляхів, аби спонукати її відмовитися від протекції над козацькою Україною. Цій меті мали слугувати й дипломатичні акції по дискредитації самої постаті П. Дорошенка. Наприклад, інструкція (кінець січня) послу до Стамбула Ф. Висоцькому зобов'язувала його всіляко демонструвати туркам віроломність гетьмана. Для більшої переконливості він мав показати листи від П. Дорошенка, аби засвідчити, як той з ними нещиро поводить¹. З іншого боку, польська еліта не хотіла йти на остаточний розрив з гетьманом, побоюючись втратити козацьку Україну. 18 лютого М. Вишневецький звернувся з універсалом до Війська Запорозького, повідомляючи про ухвалу ради сенаторів провести 29 березня комісію, яка мала підтвердити всі права, вольності й свободи Війська Запорозького. Король пропонував обрати «поважних людей» для участі у її роботі².

Саме тому організовується приязний прийом послів П. Дорошенка. Їм дозволили навіть узяти участь у церемонії шлюбу короля з донькою римського цісаря Фердинанда III Елеонорою Марією, під час якої вони оголосили свої прохання й клопотання. Зібрана М. Вишневецьким рада ухвалила визначити комісарів на переговори, аби розглянути козацькі пропозиції³. 5 березня розпочав роботу сейм. Проте він не приділив належної уваги розв'язанню української проблеми⁴. 17 березня у короля відбулася нарада для вироблення інструкції комісарам, основні положення якої мали розробити до кінця місяця (переговори планувалося провести в Острозі). Тоді ж було відправлено назад українське посольство⁵. У відповіді на лист українського гетьмана король висловлював жаль з приводу вбивства татарами послів, які поверталися з коронаційного сейму, обіцяв поновити документи, захоплені у них татарами, відкликати й покарати Я. Пива, звільнити з ув'язнення сина Г. Лісницького й засвідчував прагнення заспокоїти руський народ і Військо Запорозьке⁶. Загалом же поділяємо міркування польського історика Я. Домбровського, що королівський двір, в якому провідну роль відігравав підканцлер А. Ольшовський, вирішив (можливо, не без порозуміння з польним гетьманом

¹ Perdenia J. Op. cit. – S. 209.

² БМЧ. ВР. – Спр. № 166. – Арк. 227–229.

³ Perdenia J. Op. cit. – S. 211.

⁴ Stolicki J. Op. cit. – S. 262–263.

⁵ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 219–219 зв.; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С. 288–290; Perdenia J. Op. cit. – S. 216–217.

⁶ БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 71; Дорошенко Д. Назв. праця. – С. 288.

Д. Вишневецьким) відхилити абсолютну більшість клопотань українського гетьмана¹.

Тим часом відбулася подія, що справила помітний вплив на геополітичне становище козацької України та зовнішню політику П. Дорошенка. 17 березня завершилися переговори в Андрусові. Прийнятий документ підтверджував усі положення Андрусівського перемир'я й Московського договору 1667 р. «в усіх статтях, комах і крапках». Передбачалося й надалі збирати з дозволу обох монархів комісії для обмірковування питань «щодо відриву правобережного Українського гетьманства від союзу з Османською імперією» і «приведення їх (українців. – В. С.) до належного послуху». Щодо Києва було досягнуто домовленості, що він залишатиметься в руках росіян ще кілька місяців до зібрання нової комісії, яка мала розглянути питання про «заспокоєння України і ліквідацію у ній турецьких впливів»². Дізнавшись про зміст заключного етапу переговорів, Я. Собеський не приховував оптимізму щодо нових перспектив у відносинах з Правобережною Гетьманщиною. Козаки «швидше до згоди на комісії схиляться, – писав він 18 березня комісарам, – коли почують, що мир і союз із Москвою підтвержені»³.

Припускаємо, що на середину березня П. Дорошенко також отримав відомості про хід переговорів в Андрусові, з яких зрозумів, що Росія й Річ Посполита швидше всього погодяться на підтвердження умов Андрусівського договору. Зрозуміло, що це перекреслювало нехай примарні, проте все ж таки надії на можливість загострення російсько-польського конфлікту, що давало певні шанси (за допомогою польської зброї) поновити свою владу над возз'єднаною козацькою Україною⁴. Не виключено, що у цей час гетьман отримав листа від А. Ольшовського, в якому лунали докори з приводу його стосунків з Росією й Портою, а також відсутності в одному з листів до короля титулу «князь руський». Вважаючи їх безтактними, 15 березня П. Дорошенко відповів йому у досить різкій формі⁵, що засвідчувало готовність обстоювати державні інтереси козацької України. По-перше, він не приховував

¹ Dąbrowski J. Próby rozwiązania konfliktu kozackiego w latach 1648–1672 przez polskie elity polityczne // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 154.

² Бібліотека Інституту Оссолінських (далі – БІО) (Вроцлав). ВР. – Спр. № 245/П. – Арк. 229–231; БН. ВМФ. – № 25197; Чухліб Т.В. Гетьманування Петра Дорошенка: причини «вірності» та «зради» королю, султану й царю (1665–1676 рр.) // Укр. іст. журн. – 2007. – № 1. – С. 50–51; Perdenia J. Op. cit. – S. 215; Wójcik Z. Między traktatem... – S. 227–230.

³ Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 495.

⁴ Perdenia J. Op. cit. – S. 211–214; Wójcik Z. Między traktatem... – S. 221–223.

⁵ Дорошенко Д. Назв. праця. – С. 291.

Острозька комісія 1670 року

невдоволення фактом зроблених підканцлером пересторог королю щодо контактів гетьмана з Російською державою і Портою, внаслідок чого тепер сумнівається у поновлені королем кількох десятків привілеїв, забраних татарами у вбитих послів. Він же, гетьман, жодних переговорів з керівником Посольського приказу Росії А. Ордин-Нащокіним не проводив, лише відповів на отриманого від нього листа. Щодо листування з Портою, то воно не повинне заподіяти шкоди королю й Речі Посполитій. Адже всі гетьмани вели його до нього і будуть вести після нього, бо змушені, окрім всього іншого, скаржитися на збитки, завдані татарами. Тому «даремно на Військо Запорозьке вудила (мундштук*) накладати», бо їх «цим від того не утримати»; «вистачить того, що, за ласкою й. королівської милості, за достоїнство його і цілісність (?) спільної вітчизни будуть охоче віддавати життя (накладати своїми головами)...»¹

Вперше за роки свого гетьманування П. Дорошенко, не приховуючи обурення, офіційно порушив проблему неприпустимості ігнорування польською політичною елітою вживання у титулатурі короля терміну «князь руський» поряд з термінами «король польський» і «великий князь литовський». В цьому він вбачав не лише порушення традицій державного життя Русі, а й зневаження її місця й ролі у складі Речі Посполитої. Адже, як і більшість тогочасної української шляхти й козацтва, гетьман не сумнівався у тому, що Русь була її рівноправною складовою (поряд з Короною і Литвою). За те, що писар гетьманської канцелярії у листі до короля пропустив слова «князь руський», він буде покараний, але ж підкреслював П. Дорошенко, у документах, які виходять з польських урядових установ, вживаються тільки терміни «Корона Польська» і «Велике князівство Литовське», «викидаючи Русь за плоти». І далі, розвиваючи думку, зазначав: «... нехай це не буде за образу маєстату володарського його королівської милості пана мого милостивого, але писати й. к. м. князем руським і [воднораз] не хотіти в станах Речі Посполитої згадувати князівство Руське, яка ж тоді в цьому є справедливість?»².

Висловлюючи вдячність королю за виданий універсал про проведення комісії, аби стався «святий мир» і були задоволені наші претензії «і релігії нашої», П. Дорошенко звертав увагу підканцлера на загрозу її зриву з боку панів. Адже останні можуть спробувати рішучими діями «знести її», зокрема, обмежуючи в правах православну церкву, духовенство, шляхту й поспільство руське й не бажаючи повернути те, що забрали собі уніати, які чинять

* Мундштук – додаткові металеві деталі з підйимальною розпинкою біля піднебіння, за допомогою яких зручніше правити конем.

¹ БМЧ. ВР. – Спр. № 166. – Арк. 335–337.

² Там само. – Арк. 335–336.

насилення церквам Божим, «стинають людей нашої релігії, що недавно відбулося в Белзі...». Клопотався він також, щоб насамперед король і стани Речі Посполитої задовольнили «прохання наші про нашу релігію»¹. Отже, основним мотивом висловлених у листі вимог і претензій був захист не козацьких, а національних та релігійних інтересів.

Упродовж березня–квітня становище гетьмана залишалося надзвичайно складним. Як і раніше, не вдавалося порозумітися із запорожцями, хоча вони відхилили пропозицію білгородського паші й Ю. Хмельницького підтримати претензії останнього на булаву². Очоловані М. Ханенком, вони встановили союзницькі відносини з кримськими татарами. Як констатував 14 квітня польський посол до Криму Я. Карвовський, «кримці із Запоріжжям взяли приязнь...»³. Маємо дані кількох джерел, що у цей час запорожці схиляли татар «іти війною на Дорошенка»⁴. Проте останні, не отримавши дозволу від султана, поки що утримувалися від ворожих дій проти Правобережної Гетьманщини.

Гетьман не міг не розуміти непевності свого становища. Безперечно, вирішальним чинником впливу на збереження чи втрату ним влади стала позиція Стамбула. Засвідчення йому дружлюбних намірів сілістрійським пашею швидше всього було удаваним, аби «приспати» його пильність і за сприятливих обставин захопити живцем⁵. Змінити ситуацію могли лише успішні переговори українського посольства в Стамбулі. Вони виявилися тривалими і, припускаємо, далеко не простими. Перелом відбувся у другій половині квітня, коли турецький уряд переконався у провалі (через непримиренну позицію Запорозжя, кошовий гетьман якого М. Ханенко сам хотів заволодіти булавою) наміру привести до влади Ю. Хмельницького та правдивості одержаної інформації щодо запорозько-кримської угоди 1669 р. Як наслідок, «знову відновлюється довір'я Порти до Дорошенка»⁶. Вдалося досягти домовленості, що коли останньому не вдасться утриматися у Лівобережжі, то гетьман обиратиметься там лише після «порозуміння» з ним і лише з його відома зможе «залишатися на гетьманстві». Українські послі змушені були погодитися з вимогою Порти, аби на деяких землях Правобережжя, що залишатимуться у складі Польщі (на константинівських, ожогівських і меджибізьких полях), одержали свої кочовиська татари

¹ Там само. – Арк. 337–338.

² АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 52.

³ БЮ. ВР. – Спр. № 245/П. – Арк. 235.

⁴ Акты Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1877. – Т. IX. – С. 185–186.

⁵ БЮ. ВР. – Спр. № 245/П. – Арк. 235.

⁶ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 52.

Острозька комісія 1670 року

Білгородської й Ногайської орд, які мали тут проживати постійно зі своїми сім'ями. У Меджибожі, Старокостянтинові, Барі, Лабуні, Полонному й Збаражі передбачалося розташувати трьохтисячні залоги з яничар і серденят¹.

1(11?) травня султан звернувся з листом до П. Дорошенка й населення козацької України, підтверджуючи прийняття їх під протекцію на вельми пільгових умовах. «І я за це не хочу від вас жодних податків і роботи, і дарів, – наголошувалося у ньому, – але всякими вас обдаровую вольностями, якими маєте користуватися без порушення. Тільки ви, коли мені потрібне буде військо, аби з гетьманом своїм йшли туди, куди буде наказано». Турецький уряд брав на себе зобов'язання обороняти гетьмана «зі всіма військами, старшиною й меншими, з усіма городами і землями, по-справжньому, як своїх»; переконував не боятися ворожих дій з боку Кримського ханства, буджацьких і ногайських татар, пашів й господарів: «усіх слуг моїх не бійтеся і в тишині жити будете». Кримський хан «не має мати жодної справи до війська запорозького». Для кращого взаєморозуміння султана з гетьманом вони мали обмінятися знатними заручниками. Військо Запорозьке зобов'язувалося відправити до столиці імперії свого резидента – «вірну й правдиву особу». П. Дорошенку надсилалися також бунчук і короґва, причому «не на підданство, а тільки у знак приязні і на пострах ворогам вашим»².

У другій половині квітня гетьман отримав відомості про майбутнє скликання комісії в Острозі («нам давно обіцяної на заспокоєння християнства») як від посольства, що повернулося з Варшави, так і з листів польських можновладців і комісарів. Однак, перш ніж надіслати послів до Острога, він вирішив завчасно з'ясувати для себе низку важливих проблем. Тому 30 квітня звернувся до комісарів з наступними клопотаннями і застереженням:

- повідомити, чи мають вони повноваження вести перемовини з пунктів, які висувалися Військом Запорозьким на елекційний і коронаційний сейми;
- переслати інструкцію від короля й станів Речі Посполитої, щоб українська сторона могла знати, яку інструкцію давати своїм послам;
- для гарантії спокійного «проведення трактатів» відправити поважних заручників.

¹ Там само; Степанков В. «Реляція панів комісарів Острозької комісії» (вересень 1670 р.) як джерело дослідження політичної історії Правобережного гетьманства // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць на пошану відомого вченого, історика, українознавця, академіка Української Могилянсько-Мазепинської Академії наук (м. Оттава, Канада) Ярослава Івановича Дзири. – К., 2002. – Число 8–9. – Частина 2. – С. 172–173.

² Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 172–174.

П. Дорошенко рішуче відмовлявся розпочинати переговори, якщо не отримає відповіді на свої прохання¹.

Ці вимоги засвідчують прагнення українського володаря домогтися від польської сторони дійових кроків для досягнення політичного порозуміння. Недвозначно він давав зрозуміти, що без їх задоволення переговори не матимуть успіху, і саме тому волів мати чітке уявлення про обсяг і зміст можливих поступок Речі Посполитої. Дійсно, ситуація, в якій знаходився П. Дорошенко, вимагала від нього, з одного боку, виваженості, а з іншого – рішучості, бо розрив з Портою таїв вельми великі загрози як власне для нього, так і Правобережної Гетьманщини. Піти на це можна було лише за умови істотних поступок і гарантій безпеки з боку Варшави. Чи була остання готовою внести кардинальні зміни до традиційної політики стосовно Української держави? Щоб відповісти на це запитання, слід, зрозуміло, з'ясувати зміст інструкції, текст якої остаточно узгодили 30 березня. Торкнемося її основних положень:

- Комісари мали якнайшвидше виїхати до Острога, де передбачалося провести переговори. Якщо б посланці Війська Запорозького не захотіли тут трактувати, то польська сторона могла погодитися на перенесення місця зустрічі на кілька миль.

- Листи про хід перемовин мали надсилатися королю виключно через львівську пошту. Заборонялося згадувати про них у приватному листуванні, а також будь-яким особам проводити «таємні конференції з козаками».

- Учасники переговорного процесу відразу ж мали з'ясувати, чи «щиро хоче миру» інша сторона, а також в'яснити, чому гетьман і старшини не виконували умов Підгаєцької угоди, разом з татарами «воювали ці краї», прийняли турецьку протекцію, «старост і панів дідичних не допускали до маєтків», чому П. Дорошенко шукав протекції московського царя, а також пропускав у титулатурі короля назву «князя руського».

- Українцям мали пообіцяти «генеральну амністію» за всі ці вчинки «згідно прав 1661 року і Підгаєцької угоди», але за умови відмови від турецької протекції й видачі комісарам клейнодів, листів від Порти та двох агів, а також обіцянки в майбутньому ніколи більше не звертатися за протекцією до іноземних володарів.

- Якщо, всупереч минулій амністії, деяким козакам від «наших чи де-факто чи де-юре вчинилися прикрості», комісари мали обіцяти справедливо вирішувати всі питання, зокрема, скасувати кадуки на козацькі хутори. Що ж стосується дідичних шляхетських маєтків, то козакам не можна дозволяти

¹ Бібліотека Баворовських (далі – ББ). ВР. – Спр. № 255. – Арк. 15: БН. ВМФ. – № 2227; Grabowski A. Ojczyzste spominki. – Kraków, 1845. – Т. II. – S. 301.

Острозька комісія 1670 року

ніякого відокремлення від них земель чи оволодіння ними. А хто б з них на королівські чи духовні володіння отримав привілеї чи дотації, то їх мають скасувати.

- Щодо грецької релігії, король брав на себе розв'язання пункту про унію та унійські володіння. Однак без згоди Апостольської столиці, враховуючи, що нині не обрано нового Папи, обговорювати цей пункт не можна. Коли ж Папу оберуть, король обіцяв провести зібрання духовенства й влагодити суперечки. Якщо ж це не влаштуватиме козаків, їх слід переконувати погодитися з тим, щоб православні й уніати задовольнилися церквами, монастирями і їх володіннями, які мали у своїх руках «перед цією козацькою війною». У випадку несприйняття такої пропозиції, їм слід дотримуватися рішення, передбаченого Гадяцькими пактами, записаними до «Volumina legum» («Книги прав»). Комісари у цьому пункті мають «уважно й обережно вчинити», запобігаючи, щоб «унії не було завдано шкоди й трактат цей не виявився розірваним», тим більше, що біскуп виступали проти Гадяцького трактату.

- Комісари зобов'язувалися відхилити домагання козацької сторони заснувати у Речі Посполитій окремих трибунал для козаків, бо шляхтичам з України, які мають свій трибунал у Любліні, не пристало ставати у ньому «перед козаками й попами».

- Вони мали погодитися з вимогою Війська Запорозького звільнити церковні маєтки православної віри від «хлібів (стацій?), переходів і різних жовнірських повинностей й обтяжень» й зрівняти їх з маєтками духовенства костьолу римського. Священники повинні бути урівняні у правах з римським духовенством, не мають змушуватися до «роботи..., до годування собак й інших утисків». Король обіцяв повернути митрополічі шати, віднайдені у Білій Церкві, розв'язати суперечку щодо прав на Київську митрополію між митрополитами Й. Тукальським та Антонієм Винницьким на користь Й. Тукальського, гарантувати на майбутнє проведення елекції митрополита, «відповідно давніх прав», без примусу.

- Якщо інакше на могло статися, комісари мали дозволити відкриття академій і шкіл, як це передбачалося Гадяцькими пактами, проте із застереженням, аби у них ані лютерани, ані кальвіністи, ані аріани не були і не вчили.

- На духовні посади, як-то єпископські, архимандритські й інші, мали обирати, «відповідно до давніх прав і звичаїв, що існують й нині»; владиками, однак, могли ставати лише шляхтичі.

- Від імені короля комісари мали пообіцяти, що на вакантні посади дигнітаріїв (високих урядовців) і земських урядів призначатимуться заслужені особи – русини «релігії грецької».

▪ Комісари зобов'язувалися виявити щонайбільше справності, розсудливості й старання, аби переконати козаків відмовитися від прохання виокремлення воєводств, де вони проживали, бо це лише на шкоду не тільки усій Короні, а й самому Війську Запорозькому. Натомість мали запропонувати реєстровикам та їхнім сім'ям гарантії вільного проживання у місцях, «де перед цією війною здавна перебували у домах, хуторах й осідлостях своїх». Заборонялося у місцях проживання козаків будь-яке свавілля жовнірів, зокрема, «не відправляти у них становиськ, попасів, нічлігів»; навіть старости й урядники позбавлялися відносно них будь-якої юрисдикції: «Як люди рицарські, вільні, мали належати лише до [юрисдикції] самого гетьмана запорозького або свого старшого». Водночас комісари повинні були домагатися залишення козаками дідичних, шляхетських маєтків й переїзду до королівських володінь. Тільки у крайньому випадку, щоб не зірвати угоди, дозволялося комісарам погодитися на їх непроживання у Брацлавському воєводстві.

▪ Комісари мусили домагатися зменшення Війська Запорозького до чисельності, про яку домовляться. Реєстр мав складатися кожного року, аби «було відомо, хто козак, а хто підданий». Запорозький гетьман і реєстровики, «як це бувало здавна, аби підлягали великому коронному гетьману». Гетьман запорозький обирався на термін не більше 3-х років, після чого, повідомивши короля й коронного великого гетьмана, козаки обирали 4-х кандидатів на гетьманську посаду, а вже король затверджував на ній когось із них. Якщо б з якоїсь причини козаки хотіли переобрати гетьмана до завершення терміну, то самі не мали права цього робити, потрібен був письмовий дозвіл з боку короля. Заборонялося українському володарю без відома короля чи коронних гетьманів надсилати посольства до іноземних правителів й приймати від них їхніх послів. Резиденція запорозького гетьмана не повинна завжди перебувати у Чигирині, а має поперемінно знаходитися в Корсуні чи Каневі. Комісари уповноважувалися домагатися заборони на приєднання до Чигиринського монастиря (Терехтемирівського) й до булави Білої Церкви, в якій залишалася польська залога. Вони повинні були також добиватися упровадження польських залог до Корсуна й Канева.

▪ Повернення шляхти до власних володінь має бути вільним, і «гетьман запорозький повинен пильнувати, щоб шляхта безпечно почувалася у своїх маєтках»

▪ Нині, всупереч давніх звичаїв, Військо Запорозьке направляє великі посольства у кілька десятків осіб до короля, що завдають по дорогах збитків людям. Тому слід посилати послів у незначній кількості.

▪ Щодо задніпровських полків, то гетьман запорозький й усе Військо Запорозьке мають дотримуватися того, щоб ні в чому не порушувати трактату з царем московським. Упродовж 13 років чи до часу укладення вічного миру

Задніпров'я має zostаватися у дідизні царя. У разі спільних дій польських і російських військ вони мають пересуватися без шкоди «для України».

▪ Військо Запорозьке у своїх проханнях домагалася поновлення «чинності Гадяцьких пактів», однак комісари мають переконати козацьких послів у неможливості цього. Гадяцькі статті уклалися під час «шведської війни», й козакам «там багато було дозволено не для чого іншого, а тільки для того, аби були вірними й. к. м-ті й Р-чі П-тій». Однак вони самі їх порушили, «вдалися до Москви», а під Чудновим «добровільно відмовилися у цих пактах від князівства Руського». Не вимагали його поновлення і на сеймі 1661 р. Гадяцькі пакти були корисними лише приватним особам, які отримали почесні маєтності, вакансії, а відтак у Війську одні стали «ліпшими, інші – підлішими». Та й Задніпров'я перейшло у царське володіння, отже козакам вигідніше тепер укласти з Кораною «вічний мир». Комісари зобов'язувалися запобігти ратифікації Гадяцького договору.

▪ Інструкція вимагала від комісарів пильнувати, щоб у жодному випадку не допустити найменшої шкоди святій римській вірі, церковним маєтностям уніатів; міцно стояти на пункті запобігання «відмежуванню чи виокремленню воеводств для козаків»¹.

Аналізуючи пункти інструкції, можна дійти висновку, що король й політична еліта, погодившись на комісію, намагалися не розв'язати українську проблему, а, зважаючи на вкрай складне становище П. Дорошенка, змусити його і Військо Запорозьке капітулювати, а саме: погодитися на ліквідацію держави, отримавши взамін визнання станової (корпоративної) автономії козацтва, чого воно домагалася у 20–30-х рр. XVII ст. Адже жодне із важливих клопотань національно-політичного й релігійного характеру не задовольнялося!

Складається враження, що польська сторона, добре знаючи зміст вимог П. Дорошенка, свідомо зайняла непоступливу позицію, щоб або остаточно зламати його спротив, або спровокувати зрив переговорів. Саме тому вона відмовилася від пошуку компромісів шляхом важливих поступок. Не випадково до складу комісії, яку очолив видатний польський дипломат, чернігівський воевода С.К. Беневський, не потрапив Я. Собеський – прихильник політики поступок українській стороні. Ігнорування його участі у переговорах не могло не викликати в нього образи, бо саме на нього до цього часу покладалася відповідальність за відносини з Військом Запорозьким². Щоправда, в інструкції короля від 25 квітня посланцям до великого коронного гетьмана С. Лужецькому й К. Даниловичу висловлювалася пропозиція Я. Собеському за власним бажанням з'явитися до Острога й «своїм авторитетом» «допроводити цю справу до щасливого кінця»³.

¹ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 63–68.

² Korzon T. Op. cit. – Т. II. – S. 376; Perdenia J. Op. cit. – S. 223.

³ БЮ. ВР. – Спр. № 3559/II. – Арк. 23. 34: БН. ВМФ. – № 958.

Ще один важливий нюанс, на який не можна не звернути уваги. Розпочавши переговори, М. Вишневецький запропонував Я. Собеському, аби уникнути важких наслідків постою жовнірів (гіберни) для королівських, церковних і шляхетських маєтків, де-факто ввести військо у козацьку Україну («війська аби з України не йшли»)¹. Однак, по суті, це означало початок війни з козацькою Україною! І саме на цей аспект взаємин з нею слушно звернув увагу коронний гетьман у відповіді 8 травня М. Вишневецькому. Зважаючи на комісію з козаками, він висловлював побажання, щоб «впровадженням військ Р-чі П-тої до України не дати козакам okazji для ворожнечі і шкідливого передчасного відчаю»². Не виключено, що подібні дії Варшави стосовно П. Дорошенка певною мірою зумовлювалися початком її переорієнтації на кошового гетьмана М. Ханенка. Маємо свідчення Я. Собеського від початку липня, що запорожці «багато разів присилали до й. кор. м. послів», запевняючи про свою доброзичливість³. У другій половині квітня, під час переговорів із татарським послом підканцлер А. Ольшовський довідався про рішучість Криму підтримувати кандидатуру М. Ханенка на оволодіння булавою, бо його знать вважала П. Дорошенка зрадником⁴. Тому не випадково Д. Дорошенко не відкидав можливості існування порозуміння між кошовим гетьманом і польським урядом під час острозьких трактатів⁵.

З'явившись до Острога, польські комісари 8 травня одержали листа П. Дорошенка з уже відомими нам вимогами. Вони відповіли негайно – цього ж дня; засвідчували гетьману, що мають повноваження задовольнити всі слушні й справедливі прохання Війська Запорозького, а також й щире прагнення короля й станів Речі Посполитої до вмиротворення; гарантували безпеку українським послам й вислали текст інструкції⁶. Тим часом ситуація для гетьмана продовжувала погіршуватися. На початку травня татарські підрозділи вторгнулися у Чигиринщину, й не виключено, що кілька днів вони тримали в облозі гетьманську столицю. Ця подія стала підставою для поширення у Варшаві інформації про блокування П. Дорошенка не тільки татарами, а й підрозділами М. Ханенка, П. Суховія та навіть Д. Многогрішного⁷.

¹ Там само. – Арк. 23 зв., 34.

² Там само. – Арк. 24, 34 зв.

³ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 271 зв.

⁴ Korzon T. Op. cit. – Т. II. – S. 374.

⁵ Дорошенко Д. Назв. праця. – С. 292.

⁶ ББ. ВР. – Спр. № 255. – Арк. 15 зв. – 16; Perdenia J. Op. cit. – S. 226.

⁷ БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 18–18 зв.; Національна бібліотека України ім. В. Вернадського (далі – НБУ). ІР. – Ф. II. – Спр. № 20837. – Арк. 3–3 зв.

Після їхнього відходу, одержавши відповідь комісарів, П. Дорошенко провів представницьку військову раду, яка 20 травня ухвалила інструкцію на переговори в Острозі й затвердила склад посольства (з кожного полку по 2 особи), яке очолили генеральний писар Михайло Вуяхевич і колишній генеральний суддя Герман Гапонович. Рада вирішила, враховуючи напруженість відносин з Варшавою, домагатися від останньої надіслання заручників, без прибуття яких «не дозволяла» їхати послам до Острога¹. Гетьман і старшини, маючи на руках польську інструкцію, відхилили її основні положення, натомість сформулювали якісно нову програму майбутніх переговорів.

З'ясуємо, на основі аналізу надісланих Д. Многогрішним до Москви «Статей» П. Дорошенка та «Виписки з інструкції Дорошенка», головні постулати політичної програми гетьмана та його соратників, реалізації якої мали домагатися послы:

- Віра грецька старожитна, з якою стародавня Русь до польської Корони приєдналася, має залишатися «при своїх свободах і правах» як у Польщі, так і у Великому князівстві Литовському, в «усіх містах, містечках і селах», «допоки мова народу руського сягає». Вона має вільно (нарівні з римською) використовуватися на сеймах, у військах, трибуналах, ходах, відвідуванні хворих, похованнях, виконанні святих таїнств тощо. Православні мають отримати права вільно будувати церкви й монастирі, ремонтувати старі. Усі церкви, монастирі, єпископства, архімадритства, ігуменства з усіма володіннями, що раніше належали православним, мають бути повернуті їм від уніатів. Також сама унія, яка є «противною грецькій вірі православній і яка незгоду між польським і руським православним народом множила», не повинна відновлюватися. Пани дідичні, державці та їхні уряди римської віри не повинні мати жодної юрисдикції над православним духовенством.

- Поскілки у «спільній вітчизні є спільними права, а вольності й оздобы взаємно обом народам мають належати», то київський митрополит, чотири владики (луцький, львівський, перемишльський, холмський) і п'ятий з Литви (мстиславський), відповідно до їхнього чину, повинні засідати у сенаті «з належною повагою» і вільним голосом, як засідають біскупи римської віри, що передбачено Гадяцькими пактами.

- У Київському воєводстві всі сенаторські, двірські й земські посади мають обійматися тільки православними шляхтичами; у Чернігівському й Брацлавському воєводствах сенаторські посади – поперемінно православними й католицькими шляхтичами. В усіх містах Корони й Литви, де знаходяться православні церкви, православні міщани повинні володіти такими

¹ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 52 зв.; Ф. 553. – Від. II. – Кн. 22. – Арк. 457.

ж правами й свободами, якими користуються католики. Православна віра не може слугувати перешкодою для обіймання будь-якого міського уряду.

▪ У Києві потрібно відкрити академію, «в якій грецькою, латинською і руською мовами Русь мають учити». Вона повинна отримати такі ж права і вольності, якими користується Краківська академія. Другу академію передбачалося збудувати у Могилеві (Білорусь), або «тут в Україні». Також, в Україні мали вільно відкриватися гімназії, школи й друкарні. Посли мали домагатися перенесення з Києва єзуїтської школи в інше місце.

▪ Наполягалось на проголошенні «ради вічного миру» загальної амністії й забуття взаємних кривд. Передбачалося домагатися скасування усіх судових вироків і сеймових конституцій, що торкалися Війська Запорозького і козаків всякого чину – від найвищого до найнижчого, а також осіб різного стану, які служили у ньому, починаючи від «початку війни». Мали бути скасовані й усі постанови, спрямовані проти вольностей «всього народу нашого греко-руського».

▪ Військо Запорозьке у Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах залишатиметься у містах і селах, королівських, князівських і різних дідичних шляхетських, а також духовних маєтностях «без усяких змін, як є нині», у тих межах, про які домовляться під час переговорів. Мали бути скасованими обмеження козаків у правах вільно володіти своїми домівками, хуторами, господарствами, млинами, ставами, полями, лісами, займанщинами, сіножатями й всякими угіддями, а також у варінні пива, курінні горілки, ситинні меду, утримуванні корчмів як у королівських, так і шляхетських маєтках.

▪ З метою, щоб не було перешкод у козацьких вольностях й зберігався міцний мир на вічні часи, який би не «порушувався між обома країнами», має відбутися «відмежування України від Корони [у складі] Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств». Тут мали розташовуватися поряд із існуючими козацькими полками (Чигиринським, Черкаським, Канівським, Корсунським і Білоцерківським) нові – Київський, Павлоцький, Брацлавський, Уманський, Кальницький, Подільський і Торговицький полки у таких же самих правах. Тут ніколи не повинні знаходитися ані польські, ані литовські війська, вони також не можуть брати стації у повітах, які входять до цих воєводств. Окрім цього, сенатори, урядники й дідичні пани позбавлялися права приїжджати у міста й села своїх маєтків і посилати до них слуг й урядників. Лише раз у рік, згідно з досягнутою домовленістю, останні могли відправляти до володінь посланців, аби вибрати з поспільства податки.

▪ Домівки, хутори, господарства й всякі угіддя козацькі повністю звільнялися від усіх поборів і податків, які б могли у майбутньому бути накладені на поспільство в Україні. В конституції має бути окремо записано, що у жодному випадку пани й урядники не можуть приневолювати козаків до

Острозька комісія 1670 року

виконання найменших повинностей і послуг. Користуючись всіма вольностями, вони підлягатимуть у виконанні військової служби тільки владі гетьмана. Під час поїздок до Корони і Литви козаки не повинні виплачувати мита на переправах й дорогах.

▪ У випадку війни, за проханням запорозького гетьмана до великого коронного гетьмана, на допомогу Війську Запорозькому мають прибути коронні війська в обумовленій кількості, які перебуватимуть під його безпосереднім регіментарством. Після розгрому недругів, вони, з відома гетьмана, негайно мають залишити терени України. Наймані (охочі) кінні й піші козацькі підрозділи, які знаходяться на службі у гетьмана «для захисту прикордоння», мають отримувати харчі й одяг за розпорядженням запорозького гетьмана з королівських і духовних маєтностей Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств, відповідно до постанов сейму про збір податків. У разі необхідності Військо Запорозьке зможе вирушити у похід на терени Польщі тільки за розпорядженням короля; при цьому командувати цією частиною війська повинен не володар булави, а наказний гетьман. За час цієї служби королю козаки мають отримати відповідно платню й після її завершення вільно повернутися до своїх домівок в Україні.

▪ На булаву гетьманську мало бути підтвердженням Чигиринське староство, а на утримання «військової армати» – Лисянське, Корсунське й Богуславське староства. Старшинам Війська Запорозького мали призначитися прибутки з інших староств, відповідно до статей Гадяцької комісії. Місто Терехтемирів і місцевий монастир з усіма належними йому селами і землями повинні перебувати при Війську Запорозькому.

▪ З Білої Церкви має бути виведена польська залога. Коли ж Київ повернеться до складу Польщі, то в ньому не повинні перебувати ані польські, ані литовські, ані іноземні залоги. Місто знаходитиметься у межах України.

▪ Київський митрополит обиратиметься «духовними і світськими **руського православного українського народу** (виділено нами. – В. С.) чинами з «гетьманом і з Військом Запорозьким» «вільним обранням». Проти волі Війська Запорозького й українських станів, нікого не мали призначати на митрополію; «за українським кордоном» ніхто не сміє називатися київським митрополитом. Св. Софія («соборна церква»), як і всі інші церкви й монастирі у Києві й інших містах, має користуватися усіма наданими їм володіннями. Передбачалася відміна сеймовою конституцією двох пунктів попередньої конфедерації, спрямованих супроти віри грецької православної і руської. Унія скасовувалася і про неї не повинно бути й згадок у різних правових кодексах і судових ухвалях¹.

¹ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 196–206; Дорошенко Д. Назв. праця. – С. 295–297.

Порівняльна характеристика обох інструкцій засвідчує кардинальну відмінність їхнього змісту. Якщо польська передбачала ліквідацію Правобережної Гетьманщини й визнання за реєстровим козацтвом привілейованого статусу в суспільстві Речі Посполитої, то українська – максимальну самостійність Української держави, причому возз'єднаної, яка б перебувала лише під номінальною протекцією короля. Несумісність обох документів очевидна, тому, враховуючи рішучість обох сторін домагатися реалізації власної політичної програми, неважко передбачити, що переговори неминуче мали зайти у глухий кут¹. Як нам видається, єдиним компромісом, який міг би привести до українсько-польського порозуміння й відмови П. Дорошенка від турецької протекції, стала б згода Варшави на поновлення чинності Гадяцького договору в його первісному варіанті (вересень 1658 р.).

На перебіг Острозької комісії помітно впливали й інші обставини. З-поміж них варто виокремити активізацію діяльності М. Ханенка, який явно переорієнтувався у пошуку підтримки з Криму на Річ Посполиту. 14 травня на Січі було зібрано козацьку раду, на якій ухвалили направити до хана посольство П. Суховія із застереженням, аби він «на польського короля війною не ходив і воїнських людей не посилав», інакше прохатимуть допомоги у царя й «будуть проти нього, хана, стояти своїми головами...»² Звернулися (чи не вперше за останні місяці) запорожці і з листом миролюбного змісту до П. Дорошенка, закликаючи порвати з Портою, не вчиняти кровопролиття «з християнами» й бути «з ними запорозькими і цього боку (Лівобережжя. – В. С.) з козаками у великого государя і в польського короля у підданстві подавньому» й жити «з ними по-братньому»³. Ймовірно, рада ухвалила направити посольство до М. Вишневецького, яке мало засвідчити готовність запорозького козацтва до «вірного підданства». При цьому останнє прохало небагато: не вчиняти утисків «Церкві Божій благочестивій» і не завдавати шкоди «вірі нашій християнській»; визнати лише одного гетьмана «на Кошу, в столиці, а не в городах»; не визнавати законності влади П. Дорошенка і не приймати королем від нього послів; вручити клейноди М. Ханенку; надіслати «вірну особу» для прийняття «вірного підданства від усього Війська Запорозького правдивого» тощо. Наступного місяця посольство отримало аудієнцію у короля⁴, після якої урядові кола Польщі почали схилятися до пошуку порозуміння з новим претендентом на гетьманську булаву⁵.

¹ Дорошенко Д. Назв праця. – С. 297.

² Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 227.

³ Там же.

⁴ ББ. ВР. – Спр. № 255. – Арк. 5.

⁵ Бібліотека Польської академії наук (далі – БПАН) (Курнік). ВР. – Спр. № 370. – Арк. 56; БН. ВМФ. – № 36395.

Острозька комісія 1670 року

Помітним геополітичним фактором впливу на характер польсько-російських і польсько-кримських відносин стало укладення 7 травня російсько-кримської угоди. Вона передбачала, що хан та його наступники не розпочинатимуть воєн із царем і польським королем, дотримуючися «вірної приязні»; татари не вестимуть війни з Польщею в Україні й зобов'язувалися не допомагати нікому, хто б хотів її розпочати; татар (кримських, ногайських й інших), які б порушили цю угоду й вчинили напад на російські й лівобережні українські поселення, хан зобов'язувався карати смертю, а захоплені ними здобич і ясир повернути цареві; останній мав виплачувати хану, калзі й нурадину упоминки тощо. 7 липня, на думку В. Вуйціка, Аділ-Гірей затвердив угоду¹. Вона, безперечно, була вкрай несприятливою для реалізації задумів українського гетьмана, бо, по-перше, позбавляла його можливості опертися у боротьбі за воз'єднання козацької України на воєнно-політичну допомогу з боку ханства, а, по-друге, знімаючи попередні суперечності між Росією, Річчю Посполитою й Кримом, породжені відмінностями політики щодо Гетьманщини, ставила хрест на традиційній дипломатії володарів булави, що ґрунтувалася на грі між інтересами цих держав. Тепер же уряд П. Дорошенка потрапляв у майже повну ізоляцію на міжнародній арені, єдиним виходом з якої залишалося збереження протекції султана.

Відправивши посольство до Острога, П. Дорошенко уповноважив його повідомити польських комісарів про своє швидке прибуття і про те, що українська сторона не наполягатиме на надісланні до Чигирина заручників й може задовольнитися наданням їй «гарантій на совість». Цього листа з-під Михайлівки (за Корсунем) адресати отримали у кінці травня й, не гаючи часу, засвідчили готовність присягнути, гарантуючи безпеку життя козацьких полків². З'явившись до Паволочі, українські комісари отримали нову вказівку гетьмана: все-таки добиватися приїзду заручників – холмського й берестейського каштелянів «з кількома значними особами». У разі відмови польської сторони вони мали запропонувати «тракувати за допомогою листів»³.

Виявлена нами джерельна база не дає можливості з'ясувати причину зміни П. Дорошенком своєї позиції. Поширена в історіографії (особливо польській) думка, що володар булави затягував початок перемовин, аби знайти порозуміння з Портою, має право на існування, однак не виглядає переконливою. Адже з таким же успіхом його послі могли виконувати це доручення і в ході самих переговорів. Враховуючи діаметрально-протилежну розбіжність основ-

¹ БМЧ. ВР. – Спр. № 2106. – Арк. 415–420: БН. ВМФ. – № 1914; Wójcik Z. Op. cit. – S. 242–244.

² АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 53.

³ Там само.

них положень інструкцій обох сторін, гра у їх затягування чи зірвання виглядала б зовні цілком природною, навіть закономірною (проявляли принциповість в обстоюванні інтересів козацької України). Мало цього, за таких обставин можна було й перекласти відповідальність за провал перемовин на непоступливих опонентів. Як на наш погляд, гетьман пішов на цей крок, бо отримуваним ним відомості (включаючи донесення розвідників) створювали враження підготовки Варшавою під приводом переговорів введення військ у козацьку Україну, що не могло не турбувати «Військо Запорозьке». Швидше за все, тепер він вирішив незмінно дотримуватися прийнятої радою ухвали про надіслання заручників. Аби розвіяти свої підозри й переконатися у щирості намірів Польщі шукати порозуміння з Військом Запорозьким, гетьман почав наполягати на надісланні заручників.

Справді, правлячі кола Речі Посполитої продовжували поводити себе, м'яко кажучи, двозначно, якщо не провокаційно, поєднуючи переговори із зусиллями, спрямованими на усунення П. Дорошенка й введення війська до Гетьманщини. Наприклад, 3 червня А. Ольшовський у листі до мечника лувківського М. Рачковського (пересилаючи йому лист короля й універсал), якого відправляв до Чигирини шукати порозуміння з гетьманом і у разі необхідності стати заручником (разом із В. Тележинським, який мав з'явитися туди пізніше), запевняв про готовність М. Вишневецького «вирушити з посполитим рушенням». В універсалі до П. Дорошенка, переконуючи того у зичливості Речі Посполитої, підканцлер водночас погрожував йому посполитим рушенням і пропонував вести переговори з комісарами не в Острозі, а в обозі польського війська Я. Собеського¹. Він же в одному зі своїх листів кінця червня роздумував над тим, чи не впровадити польське й литовське військо до України у союзі з московськими підрозділами й запорожцями М. Ханенка².

Зі свого боку, король, заборонивши 8 червня (за узгодженням із сенатом) посилати заручників до гетьманської столиці, 20 червня радив комісарам продовжувати переговори до початку роботи сейму, «бо Польща слабка мілітарно» й «вводити військо в Україну у малій лічбі є небезпечно і це суперечило б Підгаєцьким пактам»³ (для нас важливим є саме визнання володарем Речі Посполитої факту обговорення проблеми поновлення воєнних дій супроти козацької України). Як констатував на початку липня великий коронний гетьман в інструкції своїм посланцям до підканцлера, він зібрав військо під Фірлеївкою, щоб бути готовим до різних okazій, які могли

¹ Korzon T. Op. cit. – Т. II. – S. 389 (посилання № 2); Perdenia J. Op. cit. – S. 227.

² БПАН (Курнік). ВР. – Спр. № 370. – Арк. 56.

³ Perdenia J. Op. cit. – S. 227.

Острозька комісія 1670 року

виникнути внаслідок зірвання цієї комісії...». Водночас він висловлював бажання піти, «хоч і з незначним військом», за «честь достоїнства й. к. м-ті і цілісності Р. П-тої в Україну», аби лише для цього «була згода Р. П-тої і козаки за ворога були публічно авторитетно проголошені». Сам же коронний гетьман із власної ініціативи («приватно») не міг прийняти ухвали про війну проти козаків, бо без дозволу Речі Посполитої не може порушити Підгаєцького договору¹. Він планував у найближчі дні вирушити до Кам'янця-Подільського, щоб «воеводство Руське, частину Подільського і Волинського захистити від ворожого вторгнення». Як він повідомляв 3 липня дружині, «через два дні рушаємо звідси до Кам'янця, бо вже комісія на грані зриву»².

Тим часом П. Дорошенко продовжував докладати максимум зусиль для перелому перебігу подій на свою користь. Безперечно, найбільше він очікував на повернення послів із Порти, сподіваючися на успішне завершення переговорів з великим візирем. Відсутність недружніх дій з боку білгородських, буджацьких і ногайських татар вселяла надію, що султан не пішов на розрив із ним і не наказав їм підтримувати Ю. Хмельницького. Щоправда, непокоїла затримка послів, тому П. Дорошенко направив, вочевидь, ще у першій декаді травня нові листи (за оцінкою комісарів, «зрадницькі») до Стамбула, що були перехоплені й потрапили до рук Я. Собеського, який своєю чергою надіслав їх комісарам до Острога³. Наприкінці червня А. Ольшовський стверджував, що український гетьман «трактує з Портою»⁴. Комісари були переконаними: П. Дорошенко тому домагається заручників, аби «їхнім відісланням до Порти вчинити у неї довір'я до себе», а перемовин кореспонденцією («через листи»), щоб «цими листами опертися у Порти»⁵.

Помітним успіхом гетьмана у відносинах з Річчю Посполитою стало відкликання королем з Димера Я. Пива, який наприкінці червня зупинився «над Горинню». Це дало можливість П. Дорошенку «запанувати над Поліссям»⁶. Разом з тим, він помітно активізував блокування польської залози Я. Льобеля у Білій Церкві, становище якої через нестачу фуражу, продовольства й військової амуніції ставало критичним. Враховуючи це, білоцерківський комендант звернувся з пропозицією до комісарів в Острозі, аби ті погодилися віддати фортецю козакам, бо утримати її за таких обставин неможливо. Щоправда, ця ініціатива була рішуче відхилена як королем і сенатом, так і коронним гетьманом. Адже Біла Церква, на переконання

¹ БМЧ. ВР. – Спр. № 2099. – Арк. 508–509; БН. ВМФ. – № 17508.

² Там само. – Арк. 516; Korzon T. Op.cit. – Т. II. – S. 392 (посилання № 2).

³ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 53 зв.; Дорошенко Д. Назв. праця. – С. 301.

⁴ БПАН (Курнік). ВР. – Спр. № 370. – Арк. 57.

⁵ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 53.

⁶ БМЧ. ВР. – Спр. № 2099. – Арк. 510; Korzon T. Op. cit. – Т. II. – S. 390.

останнього, «була єдиною фортецею, що представляла панування (Польщі. – В. С.) в Україні»¹.

В останній декаді травня П. Дорошенко провів переговори із посольством запорожців, змісту і результатів яких з'ясувати не вдалося. Припускаємо, що він зумів порозумітися з тією частиною з-поміж них, яка групувалася навколо І. Сірка – противника союзу Запорозької Січі з Кримом, якого обрали кошовим отаманом. Не відкидаємо можливості, що похід останнього наприкінці червня на Очаків, який захопили і спалили 6 липня, стався не без їх домовленості. Маємо про це опосередковане свідчення брата Д. Многогрішного Василя, який побував на Запорозжжі, що «Сірик (І. Сірко. – В. С.) при Дорошенку...». Цього ж дня, калмики через Перекоп увірвалися до Криму, де нанесли, за словами кошового, «ворогам нашим багато лиха...»². Не припиняв гетьман контактів із вождем Селянської війни в Московії С. Разіним, з яким, можливо, обговорював план спільного походу в Лівобережжя й Слобідську Україну. Є дані джерел, за якими підтверджується факт травневих переговорів П. Дорошенка із І. Сірком з приводу координації спільних дій із С. Разіним, котрий мав об'єднатися із «запорозькими козаками»³.

Гетьман продовжував уважно стежити за перебігом Острозької комісії. Після консультації з ним, 8 червня українські послы повідомили польських, що отримали гетьманську вказівку «не виїжджати з України», доки не надішлють заручників. При цьому вони скаржилися на дії Я. Пива, який «розбійничає по українських селах і містечках», і Я. Льобеля, що погрожує білоцерківським міщанам «примусити до виконання повинностей». Наостанок послы висунули вимогу повернути до початку спільних засідань комісії, вивезені П. Тетерею до Польщі «права і привілеї» від колишніх королів, давніх князів і князів Великого князівства Литовського, надані Війську Запорозькому, військові клейноди, інсигнії і всі скарби, а також митрополичі шати і церковні приналежності. Якщо ж її не буде виконано, то вони «не можуть приступити до жодних трактатів»⁴. Коли польська сторона запропонувала перенести засідання на 3 липня, аби встигнути порадитися з королем, то українська делегація погодилася із цією датою, однак повторила, що не відступить від вимог надіслання заручників. Не без узгодження з гетьманом вона задекларувала необхідність задоволення усіх клопотань щодо «народу греко-руського і Війська Запорозького», які подавалися на

¹ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 140; БМЧ. ВР. – Спр. № 2099. – Арк. 511; Perdenia J. Op. cit. – S. 229.

² НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. № 13738; Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 242.

³ Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. – К., 1960. – С. 322, 355–356, 359.

⁴ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 53 зв.

Острозька комісія 1670 року

елекційний і коронаційний сейми; попередила також своїх колег у перемовинах не трактувати з посольством экс-генерального судді С. Богаченка, який представлятиме інтереси свавільних низових козаків (М. Ханенка)¹.

Нарешті, 27 червня П. Дорошенко діждався повернення свого посольства зі Стамбула, яке, однак, прибуло не саме, а разом з посольством («у 30 коней») від султана. Останнє з'явилося з метою «затвердження записяглих пактів» й привезло із собою султанську грамоту до гетьмана і населення козацької України, яка підтверджувала акт прийняття їх під протекцію Порти й визнавала легітимність влади гетьмана². Безперечно, це був дипломатичний успіх П. Дорошенка. Він давав хоч і примарні, але все-таки шанси на успіх у боротьбі за соборність і самостійність козацької України. Внаслідок того, що гетьман намагався якомога довше зберегти у таємниці факт появи посольства від Порти (адже велися переговори з Річчю Посполитою), маємо дуже скупі відомості про нього. Аби уникнути розголосу, а отже гострої реакції з боку правлячих кіл Речі Посполитої (пригадаймо, що гетьман знав про розробку ними воєнного сценарію розв'язання української проблеми), П. Дорошенко спромігся переконати турецького посла у доцільності відкласти на майбутнє принесення присяги на вірність султану ним, старшинами і населенням козацької України.

Заручившись підтримкою Порти, правобережний володар вдається до рішучіших заходів в обстоюванні державних і власних владних інтересів. Мабуть, саме з його ініціативи спеціально знімається копія з грамоти султана Мегмеда IV з метою, аби через агентів вона потрапила на Запорозжя й засвідчила безперспективність сподівань опонентів гетьмана на підтримку Криму (ознайомившись з її змістом, М. Ханенко відіслав грамоту до Москви³). Водночас П. Дорошенко розпорядився направити 2 тис. серденят на чолі з полковником Степаном Бутенком, а також власну гвардію під проводом капітана Бідермана (німецький офіцер, який раніше служив у польському війську й перейшов на службу до гетьмана) до Білої Церкви з наказом оволодіти нею. З'явившись під містом, вони повністю оточили його, позбавивши вояків залогі можливості збирати з поля урожай. Бідерман також розпочав підготовку штурму фортифікацій, просуваючися за допомогою апрошів* все ближче до них⁴. Поділяємо думку Я. Пердені, що тим самим

¹ Там само. – Арк. 54.

² Там само. – Арк. 54: ББ. ВР. – Спр. № 255. – Акр. 19 зв.; Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 172–173.

³ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 172.

* Апрош – ходи сполучення для безпечного й непомітного підступу до укріплень ворога.

⁴ Joannes III Sobieski. Listy Jana Sobieskiego... – Cz. II. – S. 196–197; Pamiętnik Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego // Dwa pamiętniki z XVII wieku. – Wrocław–Kraków, 1954. – S. 49; Korzon T. Op. cit. – Т. II. – S. 393.

П. Дорошенко приступив «до ліквідації останньої опори польського панування в Україні»¹.

Десь 9–10 липня до гетьмана і Й. Тукальського надійшли листи від польських комісарів. П. Дорошенка вони намагалися переконати у необхідності зректися вимоги мати заручників від Польщі й негайно приступити до перемовин. Закликаючи до «патріотизму» й миролюбності Київського митрополита, адресанти прохали вплинути на позицію володаря булави, схилиючи його і Військо Запорозьке до завершення комісії². Ті, порадившись, негайно відповіли. П. Дорошенко зазначив, що погоджується з висловленими поляками аргументами, проте «Військо ухвалило, аби їхні комісари без заложників до Острога не їхали». Він же змушений узгоджувати власну позицію «з думкою Війська, тому і заявляє, що без заручників їхати не можуть». Гетьман знову нагадував, аби комісари не вели переговори з послами низових козаків, бо ці трактати стосуються Війська городового. Митрополит зі свого боку зауважував, що «того не може зрозуміти, чому у такому далекому місці від України призначена дана комісія», й натякав на доцільність нових перемовин. Він хвалив «свого гетьмана» за доброзичливість, нарікав на дії Я. Пива та на уніатів³. За означенням польських комісарів, вони одержали листа від запорозького гетьмана «твердого», а від митрополита «дуже твердого»⁴. Своім послам П. Дорошенко наказав повідомити польській стороні, що без наявності заручників «жодним чином з України не вийдуть». Вони мали також запропонувати, що коли перемовини не відбудуться, то їх слід відкласти до найближчого сейму, а також домагатися «заклучити перемир'я»⁵.

Тим часом, очікуючи на українських комісарів, польські на деякий час роз'їхалися, проте знову зібралися 17 липня. Наступного дня до Острога прибули сотник Білоцерківського полку М. Корицький та сотник Корсунського полку О. Лішковський, «люди дородні, розсудливі і красномовні». Вони передали листи гетьмана, Київського митрополита й від своєї депутації, а також засвідчили «повну невдачу» роботи комісії, без прибуття заручників «з великих і зацних панів» й порушили клопотання Війська Запорозького щодо перенесення «цієї комісії» на найближчий сейм й укладення до того часу «з обох сторін перемир'я». Причому, воно мало фіксуватися у спеціально складеному документі за підписами й печатками комісарів обох сторін. Польські делегати відмовилися без попереднього узгодження з королем

¹ Perdenia J. Op. cit. – S. 229.

² АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 54–54 зв.; Дорошенко Д. Назв. праця. – С. 302.

³ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 54 зв.–55.

⁴ ББ. ВР. – Спр. № 255. – Арк. 19.

⁵ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 55; ББ. ВР. – Спр. № 255. – Арк. 19 зв.

укладати подібне перемир'я. З такої позиції української сторони вони зробили висновок, що П. Дорошенко побоюється «наступу наших військ» й хоче «виграти час затягуванням комісії»¹, тому вирішили її представникам розкрити «згубність» політики гетьмана, мовляв, він прагне за допомогою Порти спочатку «осідлати Україну», а згодом створити труднощі «державі в. к. м.». Уважно вислухавши ці аргументи, М. Корицький та О. Лішковський пообіцяли як «застерегти своїх комісарів і все Військо» про такі задуми гетьмана, так і про швидке прибуття «усіх комісарів» на перемовини до Острога. Взявши від опонентів листи до П. Дорошенка й Київського митрополита, вони від'їхали до Паволочі².

Комісія заходила у глухий кут, і це добре усвідомлювали обидві сторони. Як нами уже відзначалося, врятувати ситуацію могла тільки поступка Варшави у формі визнання чинності статей первісного варіанту Гадяцького договору. Лише за такої умови П.Дорошенко та його оточення наважилися б щиро ризикнути відмовитися від турецької протекції. Постає запитання: чи були урядові кола Польщі готові у цей час все-таки зробити рішучий крок у напрямі пошуку виходу з ситуації? Аналіз виявлених джерел дає підстави стверджувати, що ні! Як і раніше, польська сторона не виявляла зацікавленості в укладенні угоди, яка б визнавала факт існування Правобережної Гетьманщини. Розпорядившись комісарам затягувати переговори до засідань сейму, що мали розпочатися 9 вересня, король, не без впливу А. Ольшовського, недооцінюючи роль Дорошенка у політичному житті, вочевидь, у другій половині липня остаточно схилився до думки про його заміну М. Ханенком. У додатку до інструкції П. Йордану – послу на сеймик Краківського воєводства (29 липня), М. Вишневецький уповноважував того домагатися виділення коштів запорозькому козацтву, що залишалося вірним королю. Саме воно, на його переконання, відіграло істотну роль у зменшенні впливу П. Дорошенка й тримало у страху татар. Тому король прохав ухвалити збір податків на оплату М. Ханенку³.

Упродовж кінця червня – першої половини серпня відносини кошового гетьмана з представниками польської еліти помітно активізувалися. Щоправда, направляючи до них посланців з різними проханнями (переважно фінансового характеру), М. Ханенко водночас намагався заручитися підтримкою Москви, від якої ще наприкінці травня отримав 30 возів продовольства. На початку липня він відправив до царя посольство на чолі

¹ Там само.

² АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 55–56; Дорошенко Д. Назв. праця. – С. 302–303.

³ Stolicki J. Op. cit. – S. 264.

з полковником Степаном Обідою, яке мало запевнити монарха у готовності запорожців вірно служити йому у боротьбі з турками¹. Наприкінці червня його посланців прийняв Я. Собеський, а на початку липня він переконував підканцлера надіслати М. Ханенку хоча б 2 тис. талерів, яких той просив для утримання «на службі й. к. м. людей» й «відправлення різних посольств»². Повертаючися від короля, посольство М. Ханенка, очолюване кошовим отаманом Г. Пелехом, мало зустріч з польним гетьманом Д. Вишневецьким³. Джерела дають підстави стверджувати також про спроби М. Ханенка і запорожців заручитися підтримкою экс-гетьмана П. Тетері, якому прислали «чистий документ на пергаменті зі своїми підписами, аби той написав на ньому трактат (на власний розсуд) між ними (Військом Запорозьким. – В. С.) і Річчю Посполитою». Чи досягли вони згоди, з'ясувати не вдалося. Відомо, що в липні, обурений діями магнатів, які прибрали до рук його окремі маєтності, та позицією М. Вишневецького (одержав від нього «несмачного листа»), кошовий гетьман залишив Польщу і виїхав до молдавського господаря в надії порозумітися з Портою⁴.

Переорієнтація королівського двору на М. Ханенка уже виразно помітна у змісті відповіді (від 21 липня) підканцлера на «інструкцію» посланцям Я. Собеського. По-перше, А. Ольшовський відверто заявив про втрату надії на порозуміння з П. Дорошенком та Й. Тукальським, котрі **«думають про удільність Господарства** (мав на увазі козацьку Україну. – В. С.) **[і] патріархат** (виділено нами. – В. С.); козаки на Україну панів не допускають; є певні відомості про щораз нові шахрайства і посольства Дорошенка до Порту...»⁵ По-друге, підканцлер констатував всебічне послаблення позицій українського гетьмана «серед городових козаків, бо запорожці відкололися й обрали собі окремого гетьмана Ханенка; Дорошенка всі ненавидять» й, проклинаючи турецьку протекцію, посилають до короля посольства, спрямовані проти нього. Адже «українська чернь втратила інтерес до Дорошенка, тільки старшина, побоюючися повернення панських володінь, тримається його сторони». Водночас кримське посольство «обіцяє охоту хана й Кримської орди [виступити] проти Дорошенка», якому цього року турки не допоможуть. А наше військо, «відпочивши собі три роки, спроможне до праці

¹ Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 3. – Спр. № 20. – Арк. 113; Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 20–22, 227, 233–234; Дорошенко Д. Назв. праця. – С. 304.

² БМЧ. ВР. – Спр. № 2099. – Арк. 513; Sobieski J. Listy do Marysienki. – Warszawa, 1973. – Т. II. – S. 11.

³ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 259.

⁴ Grabowski A. Op. cit. – S. 325; Korzon T. Op. cit. – S. 387 (посилання № 1); Wójcik Z. Op. cit. – S. 248–249.

⁵ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 143 зв.

й військової справи, коні у доброму спорядженні», Річ Посполита з усіх кордонів знаходиться у безпеці; тепер вона міцна своєю згодою настільки, як ніколи раніше, і «може розірвати перемир'я. Від завірюх не звільниться Р-ч П-та, поки військо не увійде в Україну (виділено нами. – В. С.)». Щоправда, поки що війни не слід розпочинати, хоча П.Дорошенко порушує Підгаєцькі пакти. Усе слід обміркувати й відкласти до ухвал майбутнього сейму, поки він «не буде проголошений ворогом»¹. По-третє, підканцлер повідомляв Я.Собеському про надіслання М.Ханенком посольства із засвідченням «підданства», що клопоталося про підтвердження “своїх вольностей», надання привілею на гетьманство М.Ханенку, надіслання військових клейнодів (корогви, булави, бубнів). Його прийняли й відправили прихильно – обдарували 38 осіб одягом «з королівського скарбу» й король вручив привілеї про збереження козацьких вольностей. Розгляд інших прохань, аби «не дати Дорошенку оказії до відчаю й приводу до зрвання комісії», відклали на засідання сейму².

6 серпня М.Вишневецький звернувся з універсалом до «низових козаків», сповіщаючи про Острозьку комісію й висловлюючи надію на її успішне завершення. Так як П.Дорошенко всіляко перешкоджає її роботі, не присилає послів, вимагає заручників, під Білу Церкву відправив серденят, збирає полки, то королівська ласка декларувалася кошовому гетьману «і всьому Війську». Документ містив запевнення у разі невдачі комісії Військо Запорозьке «на Низу і в городах, яке нам дотримає віри», тримати «у постійній милості», дотримуватися стародавніх прав і вольностей як «релігії грецької і Церкви», так і козацьких володінь і хуторів. Дозволялося функціонування козацького суду: «аби двоє третього судили». «Пункти» запорозьких козаків «низових» – «слухні і помірковані («стерпні»)» – обіцяно ухвалити «королівським листом і сеймовою ухвалою»³. Отже, універсал недвозначно засвідчував згоду Варшави на укладення угоди із запорожцями, які підтримували М.Ханенка. Припускаємо, що водночас король направив розпорядження комісарам у разі непоступливості П.Дорошенка підписати її з послами кошового гетьмана. Доля Острозької комісії була вирішена!

Зауважимо, що курс двору на порозуміння з М.Ханенком не знайшов підтримки в частини польських можновладців. Зокрема, Я.Собеський, хоча направив на допомогу білоцерківській залозі потужний підрозділ (понад 4 тис. жовнірів разом зі слугами), не сумнівався у доцільності продовження трактатів з П.Дорошенком⁴. 13 серпня у листі до дружини він підкреслював: з комісії “нічого не вийде, бо Дорошенко вражений, що з Ханенком щиріше

¹ Там само. – Арк. 143 зв. – 144; Stolicki J. Op. cit. – S. 264–265.

² АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 145–145 зв.

³ Там само. – Арк. 190–190 зв.

⁴ Sobieski J. Listy... – Warszawa, 1962. – S. 326; Perdenia J. Op. cit. – S. 230.

трактують»¹. Важко не погодитися з думкою Я. Столицького, що великий коронний гетьман намагався запобігти «визнанню Козаччиною турецького управління». Тому, усвідомлюючи домінуючу роль П. Дорошенка в козацькій Україні, вважав, що власне з ним, а не з М. Ханенком, слід шукати порозуміння. Отже, аби уникнути небажаного конфлікту й розриву відносин, не заперечував можливості піти на істотні поступки на його користь². Проте оточення короля не прислухалося до порад Я. Собесьького³.

На превеликий жаль, вже вкотре доводиться констатувати, що існуючий стан джерел не дає можливості з'ясувати становище і позицію українського гетьмана впродовж заключного етапу функціонування Острозької комісії. 22 липня (можливо, 1 серпня) він звернувся з листом до комісарів, знову підкреслюючи необхідність надіслати заручників, бо без них «посполита (всезагальна) рада їхати до Острога не дозволила»; висловлював здивування («трудно зрозуміти») з приводу небажання польської сторони піти на це й підкреслював своє і Війська Запорозького щире прагнення до миру⁴. Не маємо жодних даних про розпорядження гетьмана своєму посольству залишити 1 серпня Паволоч. Як повідомили українські послы комісарам, оскільки «не можуть дочекатися заручників», то «з-за нестачі коштів роз'їжджаються по домівках», обіцяючи повернутися, якщо їх вимогу буде виконано⁵. Сумнівно, аби вони самостійно, без відповідної вказівки володаря булави, наважилися на такий крок.

Зазнала невдачі проведена П. Дорошенком операція по захопленню Білої Церкви. Польські підрозділи, очолювані поручиком А. Хелмським (до яких приєдналися ще 500 жовнірів Я. Пива), з'явилися несподівано, завдали поразки серденятам й змусили їх відступити. Увівши до замку (місто було дощенту спалене) 10 драгун і 50 кіннотників, поручик повернувся до табору Я. Собесьького під Тереховлю. Також на деякий час у Білій Церкві залишився Я. Пиво⁶. Внаслідок цього поляки спромоглися зберегти свою присутність у серці Правобережної Гетьманщини, що не могло не створювати незручностей не стільки військового, скільки політично-психологічного характеру. Не могли не турбувати П. Дорошенка й відомості, про приязню зустріч Варшавою посольств його супротивника М. Ханенка. Як повідомляв 1 вересня з обозу

¹ Sobieski J. Listy... – Т. II. – S. 19.

² Stolicki J. Op. cit. – S. 265.

³ Dąbrowski J. Op. cit. – S. 154.

⁴ АГАД. – Ф. 553. – Від. II. – Кн. № 22. – Арк. 457.

⁵ Там само. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 56.

⁶ Grabowski A. Op. cit. – S. 323; Pamiętnik Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego. – S. 49; Korzon T. Op. cit. – Т. II. – S. 393.

Острозька комісія 1670 року

Я. Собеський, П. Дорошенко перебував уже майже у відчай з причини доброї відправи двором посольства кошового гетьмана¹.

Десь близько 19 серпня гетьман отримав пересланого паволоцьким полковником листа до нього польських комісарів (їхній посланець з невідомих причин мав конфлікт з козаками в околиці міста і, зазнавши тяжкого поранення, був відвезений до Полонного), в якому повідомляли про від'їзд українських послів з Павлочі². 20 серпня він відписав їм, намагаючися роз'яснити власну позицію. Насамперед П. Дорошенко засвідчував щирість намірів, як власних, так і Війська Запорозького, порозумітися з Річчю Посполитою. Проте підкреслював, що вони роблять це в надії на задоволення королем **«усіх наших прагнень (виділено нами. – В. С.)»**, і що він **«захоче з доброти володарської дозволити на всі кондиції, яких для досконального й міцного заспокоєння прохаємо (виділено нами. – В. С.)...»**³. Отже, у даному випадку гетьман безпосередньо ув'язував вірність еліти козацької України монарху Речі Посполитої із його згодою виконати всі, підкреслюємо – всі без винятку, прохання й клопотання, сформульовані Військом Запорозьким. Іншими словами – за умови визнання Гетьманщини самостійним державним організмом, який перебуватиме під номінальною протекцією польського короля.

Не виключаємо, що в процесі переговорів українська еліта все-таки пішла б на певні поступки, зокрема, погодилася б на входження козацької України до складу Речі Посполитої, але тільки на правах суб'єкта реформованої федерації, що межувала б з конфедеративним союзом. І цей варіант влаштував би обидві сторони. «Часто ще сьогодні трактується польсько-козацька унія як велика поступка Польщі, – слушно відзначає сучасний польський дослідник Я. Домбровський, розмірковуючи над перспективами розв'язання польсько-українського конфлікту 1648–1672 рр. – як начебто то була гра в цілому нульова, в якій компроміс трактується як поступка шкідлива для польських національних інтересів. Не має нічого більш помилкового! Можлива угода позначилася б у перспективі позитивно на розвитку держави і всіх народів, котрі проживали у ній. Йдеться тут не лише про збільшення військової сили. По-перше, обмежила б економічну силу магнатерії та її політичні можливості. По-друге, поява на сеймі руського і православного представництва змусила б до проведення реформ, аби запобігти паралічу цієї ключової для держави інституції. По-третє, відбулося б загальмування чи уповільнення полонізації і конфесіоналізації держави,

¹ Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 546.

² АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 56; БМЧ. ВР. – Спр. № 2099. – Арк. 553.

³ БМЧ. ВР. – Спр. № 2099. – Арк. 551.

які несли за собою не тільки позитивні, але також і численні негативні результати»¹.

П. Дорошенко підкреслював свою і Війська Запорозького готовність, попри від'їзд послів, до поновлення переговорів. «Я з Військом Запорозьким не відмовився від бажаних задумів до жаданої згоди, – писав він комісарам, – і в цілому як відразу охоче їх відправив, так і тепер готовий їх направити до трактатів з комісарами...». Однак для цього необхідно зробити наступне: швидко визначитися з їхнім терміном і повідомити, коли мають з'явитися «до наших комісарів заручники». Гетьман наголошував, що затримка цієї комісії відбувається через ненадіслання заручників, а «ми прагнемо миру і під природженим володарем зичимо собі залишатися і про цих заручників потребуємо ухвали для міцного обох сторін корисного всезагального блага, яке б тривало на віки...». Інакше важко буде мати нашим комісарам «конгрес», бо уже є перестороги про те, «що злість людська вчинила великий підкоп під Україну...»². Торкнувся П. Дорошенко і питання від'їзду П. Тетері до Ясс. На його глибоке переконання, Річ Посполита могла вчиняти з ним, як вона хоче, однак Військо Запорозьке не відступить від вимоги повернути речі, які ексгетьман вивіз до Польщі. Без цього і робота комісії не розпочнеться³.

Польські комісари одержали цього листа 31 серпня – у день, коли до Острога з'явилося з Варшави (відправлене королем для «грунтовної домовленості»⁴) посольство М. Ханенка, очолюване С. Богаченком. Мабуть, тому і відповідь П. Дорошенку набула переважно формального характеру. Зокрема, комісари радили гетьману направити посольство зі своїми клопотаннями на сейм, який зможе розв'язати те, чого не спромоглася вчинити комісія. Там же його послі побачать відправу делегації низових козаків, які знаходяться при королі у Варшаві. Не без іронії, щоб допекти честолюбству П. Дорошенка (знаючи про несприйняття тим запорозького кошового гетьмана), комісари роз'яснювали: король дотримується переконання, аби бачити своїх підданих нероз'єднаними, приймає послів як від низових козаків, так і від Війська Запорозького. Вони ж, хоча не дочекалися комісарів із Паволочі, не можуть «відмовитися від покладеної на них функції», тому вимушені чекати на них, поки король їх не відкличе⁵. Самі ж польські посланці 1 вересня вступили у перемовини з послами М. Ханенка, на які не могли не

¹ Dąbrowski J. Op. cit. – S. 160.

² БМЧ. ВР. – Спр. № 2099. – Арк. 551–552.

³ Там само. – Арк. 553.

⁴ Perdenia J. Op. cit. – S. 237.

⁵ БМЧ. ВР. – Спр. № 2099. – Арк. 553–554.

Острозька комісія 1670 року

отримати дозволу уряду¹. Останні, за даними «Реляції пп. комісарів...», «подавши свою інструкцію, заявили, аби ми, згідно неї, на все дозволивши, їх відправили». У відповідь комісари зауважили, що без участі городского козацтва у переговорах не бачать «міцного заспокоєння». Вони тут очікують на «комісарів від городових, аби разом з тими городовими і вони від низових мали вільний голос до трактатів». У зв'язку з чим і запропонували їм зачекати на «реакцію Дорошенка й прибуття комісарів від нього». На що отримали наступну відповідь: «Дорошенко ані (проводити) трактатів, ані комісарів прислати не може. Уже є невільник Порті»².

Зрозуміло, що посольство М. Ханенка у жодному разі не було зацікавленим у появі в Острозі комісарів П. Дорошенка й досягненні спільних з ними домовленостей з Річчю Посполитою, бо це перекреслювало б усі плани кошового гетьмана заволодіти булавою козацької України, а отже поспішало домогтися укладення угоди за їх відсутності. Свою позицію воно аргументувало небезпекою, що «Військо Низове, впавши у відчай, вчинить те, чого б ми не хотіли». Посли М. Ханенка звертали увагу також на нестачу грошей, бо «те, що у Варшаві взяли, уже витратили і не мають про що брикатися (?)». Запевняли, що ведуть переговори і від імені усіх городових, бо то є немислима справа, аби «з-за одного Дорошенка, зрадника, мало Військо колотитися й знищуватися», а також повідомляли про підтримку цієї комісії татарами, які «спільно будуть зносити Дорошенка». Врешті-решт «з селюцькою простотою» запорозькі послі заявили: «... якщо нас відішлете без комісії, тоді ми порозуміємося з городовими і хоч-не-хоч («*nolentes volentes*») іншого володаря собі знайдемо, так як нас Польщі не потрібно». Тоді комісари, за їхнім власним визнанням, зваживши всі «за» і «проти», бо і «трактувати і не трактувати» було небезпечно, «приступили до комісії і її завершили» наступного дня. Обдарувавши запорозьких послів і надавши кошти на дорогу, відпустили їх. Самі ж звернулися з листом до П. Дорошенка, переконуючи направити послів на сейм для трактатів й «не вчиняти сварки» через відправку ними низовців, «бо не годиться нікого перед обличчям Творця відпускати від себе сумним»³.

Де-факто обговорення, а тим паче гострих дискусій з приводу статей укладеної Острозької угоди не проводилося. Перебуваючи тривалий час у столиці Речі Посполитої, посольство М. Ханенка під час розмов з королем й різними можновладцями отримало схвалення основних положень інструкції (не виключаємо, що до її змісту внесли певні доповнення, уточнення й т.п.).

¹ Чухліб Т. Михайло Ханенко // Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). – К., 2004. – С. 108.

² АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 56 зв.

³ Там само. – Арк. 56 зв.–57.

Отже і підстав для суперечок не існувало. Річ Посполиту сповна влаштувала програма запорозького козацтва (а точніше – тієї його частини, яка підтримувала претендента на булаву), висунута у формі клопотань і прохань до короля й правлячої еліти. Що ж передбачали умови нової угоди, яка мала бути затверджена майбутнім сеймом?

По-перше, збереження прав грецької релігії на всіх теренах, підлеглих королю, вольностей і цілості церков, монастирів та їх майна, якими вони володіли напередодні війни; гарантування на «вічні часи» вольностей, безпеки і поваги для духовенства. По-друге, непорушність вольностей «військових стародавніх», насамперед володінь, хуторів і будь-яких власних маєтностей козацьких «усім в цілому і кожному зокрема», козацьких судів і судочинства («аби двоє одного судили»); козацьких вольностей вдовам, якими користувалися їхні покійні чоловіки. По-третє, обрання гетьмана відбуватиметься «відповідно давніх звичаїв», а його кандидатура затверджуватиметься королем; гетьман із полковниками й старшиною приносить присягу на вірність королю й не претендуватиме на пожиттєву владу, не чинитиме утисків козакам й залишатиметься на посаді «до волі й уподобання військового»; сейм затверджуватиме за булавою гетьманською того, що «їй належить». По-четверте, Військо Запорозьке отримувало амністію за попередні «гріхи». По-п'яте, Військо мало відмовитися від «усіх протекцій закордонних монархів, якби у такій на цей час перебували»; посольств до них не посилати і від них не приймати. По-шосте, передбачалася готовність козаків за наказом короля вирушати проти ворогів Корони і Великого князівства Литовського; а також, по-сьоме, обов'язок Війська власними силами придушувати заколоти, які б спалахували на Січі й волості; кожного, хто б посмів виступити проти короля й Речі Посполитої, мають «наче ворога зносити, карати і в живих не залишати». По-восьме, під загрозою смертної кари жовнірам «на вічні часи» заборонялося ставати на постій і на нічліг у козацьких домівках, маєтках, хуторах, вибирати у козаків стації й «зимовий хліб», вчиняти кривди чи насильства. По-дев'яте, запевнялося надіслати з майбутнього сейму Війську Запорозькому булави, бунчук, печатки й комишини; після їх одержання гетьман і всі старшини повинні були у присутності комісарів принести присягу на вірність королю і Речі Посполитій. По-десяте, шляхетський стан матиме «вільне повернення до маєтків»¹.

Отже, зміст угоди переконливо слугує доказом її винятково станового характеру. Тому досягнуту домовленість не можна розглядати як міждержавну, спрямовану на розв'язання української проблеми, в силу чого не коректно порівнювати її з договорами українського уряду з іншими державами. За

¹ БМЧ. ВР. – Спр. № 2099. – Арк. 554–557.

Острозька комісія 1670 року

винятком пунктів щодо захисту прав і свобод православної церкви та повернення шляхти до маєтків, всі інші торкаються облаштування статусу козацтва у польському суспільстві, як це передбачали угоди уряду з козацтвом 10–30-х рр. XVII ст. У ній навіть натяку не має на збереження хоча б примарної автономії Української держави, за утворення й існування якої з 1648 р. наклали головами щонайменше 2,5–3 млн. українців. Відмова М. Ханенка та його оточення від державної ідеї й повернення до програми «козацького автономізму» 20–30-х рр. засвідчувала як втрату значною мірою власне запорозьким козацтвом державотворчого потенціалу, так і стан занепаду політичної самосвідомості й колабораціоналізму частини еліти козацької України. Саме в її середовищі (на обох берегах Дніпра і Запорожжі), в атмосфері розчарувань і надломленості, вступає у заключну фазу формування соціально-психологічного типу «малороса» («хохла») з його байдужістю до національних інтересів й долі Батьківщини та повним комплектом притаманних йому негативних рис. І ця руйнація особистості «метастазами» вражала політичну й соціальну еліту Гетьманщини, перетворюючись в одну з най-головніших причин національної катастрофи, якою завершилася революція. Не можна не погодитися з міркуванням Д. Донцова, що «коли перестають бути сильними сильні, а хоробрі хоробрими, кріпкі кріпкими, вчителі вчителями, провідники провідниками, коли провідна каста гордить своєю вірою, дбає не про справи, а про приватну, – тоді за розкладом вищої верстви нехитно йде й розклад нижчої й руїна цілої країни, «нашествіє іноплеменників і междуособная брань»»¹.

Дослідники чомусь не звертають уваги на факт нелегітимності Острозького договору. Адже М. Ханенко не був гетьманом Війська Запорозького (на цю посаду його не обирала ані військова, ані навіть, у гіршому випадку, старшинська рада), а отже не мав правових підстав представляти Правобережну Гетьманщину у переговорах з Варшавою і від імені Війська Запорозького укладати договір. Мало цього, він не мав повноважень представляти і городове козацтво, оскільки був обраний на Січі кошовим гетьманом лише запорожцями (Військом Запорозьким Низовим). Тому пишномовна констатація у тексті угоди факту представництва його посольством інтересів «всього Війська й. к. м-ті Запорозького не лише в Січі на Низу, але і по городах будучого»² була прямим фальшуванням, бо легітимним гетьманом усього Війська Запорозького залишався П. Дорошенко. І цього не могли не знати такі чудові знавці українських справ, як С.К. Беневський, холмський каштелян Я.Ф. Лубовіцький та інші поважні члени

¹ Донцов Д. Дух нашої давнини. – Дрогобич, 1991. – 2-е вид. – С. 125.

² БМЧ. ВР. – Спр. № 2099. – Арк. 555.

польської комісії. Не могли вони і не розуміти тієї важливої обставини, що, укладаючи угоду із запорозькими козаками, порушували умови Андрусівського перемир'я, за якими Запорожжя перебувало під владою не тільки польського короля, а й російського царя.

Поза сумнівом, укладення Острозької угоди мало вкрай негативне значення для Правобережної Гетьманщини та П. Дорошенка. Легітимізуючи владу М. Ханенка як гетьмана всього Війська Запорозького (осінній сейм мав надіслати йому гетьманські клейноди), Варшава не тільки вбивала клин між запорозькими й городовими козаками, але свідомо провокувала нове загострення внутрішньополітичної боротьби за владу (адже король і сановники не могли не розуміти, що П. Дорошенко, за спиною якого стояла Порта, добровільно не віддасть булави). Проте вона власне і зробила цей крок лише для того, аби усунути від влади непоступливого правителя Правобережної Гетьманщини.

УКРАЇНСЬКЕ СУДОЧИНСТВО ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДОБИ: МІЖ БУКВОЮ ЗАКОНУ, МИЛОСЕРДЯМ І МАТЕРІАЛЬНОЮ ВИГОДОЮ

Згадки про гроші та натуральні сплати в судах Гетьманату могли звучати в різних контекстах. Наприклад, коли мова велась про сплату так званої «головщини», мали на увазі грошове відшкодування родичам убитого за «голову» від винного у його смерті. Коли згадували в контексті так званого «пограбування», йшлося про відбирання майна на користь потерпілого як компенсацію за понесенні ним каліцтва, коли ж про «нав'язку» – відшкодування потерпілому збитків за фізичні й моральні кривди. Крім того, судова практика передбачала також різні грошові і натуральні стягнення на користь судової й урядової адміністрації у вигляді штрафів за порушення закону чи невиконання винесених судових вироків і постанов – так звані «вина панська» і «вина врядова». А ще практикувались різного роду майнові і грошові застави у формі «зарук» і «змирщин», які також значно поживляли фінансовий аспект судової діяльності.

Що являли собою ці стягнення? Від чого залежав їхній розмір і на чію користь вони йшли? Якою мірою подібні практики були вкорінені в правову традицію Великого князівства Литовського і Речі Посполитої? І що нового привнесла практика козацького врядування?

«Вина панська» і «вина врядова»

Насамперед, варто зауважити, що практика стягнення так званої «вини» у судових установах, які в різний час функціонували на українських землях, мала свою давню традицію. Зокрема, її побутування зауважили дослідники судочинства Великого князівства Литовського, що розглядали сплату «вини» (поряд із так званими «пересудами») як різновид судового мита, прибутки з якого наповнювали скарбницю великого князя. З огляду на це, категорія «вини», зазвичай, уточнювалась як «вина господарская». Зібрані таким чином кошти акумулювались у руках старост, державців і тивунів, але витрачались за приписами господарської канцелярії як плата адміністраторам і служителям

чи відшкодування приватним особам державних боргів. Залишки сум судових прибутків відправлялись з місць до столиці¹.

Критично налаштований сучасник – Міхалон Литвин, викриваючи недоліки системи управління Великого князівства Литовського, серед іншого вказував і на неабияку популярність практики стягнення «вини». Зокрема, він стверджував, що навіть судочинство кримських татар є більш гуманним, ніж те, що функціонує в державі християнського господаря – «...суддя бере з винуватця під іменем штрафу стільки ж, скільки присуджує позивачу; а через свою користь він присуджує зазвичай позивачу, демонструючи свою схильність навіть відвертому наклепнику...»².

У часи становлення земського судочинства шляхта добивалась того, аби частина отриманих коштів йшла на користь земських суддів. Так, шляхта Підляшшя у 1544 р. клопоталась, аби на господаря бралось «вини» лише 14 гривень, а решта йшла на користь суддів. Крім того, сеймуючі стани вимагали від господаря зменшення переліку провин, за які б стягувалась «вина». Остання мала братись лише з тих злочинів, за які платять «головщину», а також за порушення «заруки», за невиконання наказу господаря чи нехтування судової постанови. Натомість центральна влада наголошувала на тому, що «вини» мають стягуватись «з милосердям, побожне, без крику и тяжкости людское, чинячи ласку»³.

Інститут «вини» фіксується і в правових кодексах, що були у вжитку в містах, які користувались магдебурзькими правами. Причому адресатами зібраних у такий спосіб коштів виступали члени суду. Зокрема, у «Порядку судів і справ міських права магдебурзького в Короні Польській», містився перелік провин і розміри «вин», які мали б накладатись на злочинців і порушників. Наприклад, за вияви неповаги до інституту суду передбачалася «вина» у розмірі від трьох грошів і шелягу до двадцяти п'яти грошів і шелягу. При цьому стягування «вини» розглядалось не як право, а як обов'язок суду, оскільки: а) «вина» за своєю суттю була «нагородою чи карою за кривду

¹ Любавский М. Литовско-Русский сейм. Опыт по истории учреждения в святы с внутренним строем и внешнею жизнью государства. – М., 1901. – С. 554. Зауваження відомого українського дослідника історії права Ярослава Падох з приводу того, що у литовсько-руські часи «вина вказує на суб'єктивний бік злочину і становить грошову кару, що її платилося пошкодованому або й великому князеві, за всякого роду пошкодження майна» (Падох Я. Нарис історії українського карного права. – Мюнхен, 1951. – С. 47), суттєво коригує висловлені вище думки литуаністів, утім не містить аргументації і виглядає не вельми переконливо.

² Цит. за: Любавский М. Литовско-Русский сейм. – С. 554.

³ Любавский М. Литовско-Русский сейм. – С. 299, 399, 413–414, 505, 536, 554

Божу»; б) коли «вину» не братимуть, втратиться повага і поштивість до суду; в) стягування «вини» застерігатиме людей від більшої шкоди¹. За неявку на суд після отримання судового виклику порушник мав сплатити на користь суду «вину» у розмірі п'яти грошів і одного шеляга².

Кодекс німецького права, що був відомий у Речі Посполитій і в Україні як «Саксонське Зерцало», також передбачав стягнення на користь суддів «вини», а саме: за нанесення ран «нешкодливих» винуватець повинен був сплатити тридцять шелягів потерпілому і вісім шелягів «вини» судді; у випадку втрати потерпілим пальця чи зуба не лише збільшувалась сума його відшкодування, а й «вини» суддівської – до шістдесяти шелягів³.

Затверджений Зигмундом I Старим у 1547 р. за ініціативи краківської міської ради спеціальний статут, покликаний унормувати розміри стягнень за провадження судочинства, встановлював, щоб за вчинену в суді словесну образу стягувати «вину» в розмірі 25 грошів й одного шеляга, за «нестриманість язика» – трьох грошів, за нанесення кривавих ран, «гвалтовне вчинених», вчасно позивачем заявлених і належним чином засвідчених – 40 грошів, за рани давні – 25 грошів й один шеляг, за рани «прості» чи рани «сині» (тобто задавлені) – 6 грошів «і не більше»⁴.

Згадки про інститут «вини» зустрічаємо і в нормах Литовських Статутів, наприклад, у розділі, де мова йде про покарання за пограбування. Так, «если бы шляхтич чихъ людей пограбилъ на торгу при церкви на добровольной дорозі; такой маеть... вины заплатити шесть рублей грошей»; у випадку, коли б злочин стався «на поли або где индей, а бою не вчинилъ; тогда мает заплатити три рубли грошей»⁵ і т.д. Утім, при аналізі статутних норм звертає на себе увагу той факт, що стягнуті у вигляді «вини» кошти мали йти не на особу господаря чи суддів, а злочинець мав би платити «стороні обжалованой вину»⁶. Про кошти на користь суддів мова йде в третьому артикулі розділу IV «О пересудах судьи подсудку або писару». У відповідності з встановленими

¹ Porządek sądów i spraw mijskich // Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego. Postępek sądów okolo karania na gardle. Ustawa placej u sądów. – Warszawa, 1954. – S. 34, 35.

² Porządek sądów i spraw mijskich... – S. 101.

³ Artykuły prawa majdeburskiego, które zowią Speculum Saxonum // Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego. Postępek sądów okolo karania na gardle. Ustawa placej u sądów. – Warszawa, 1954. – S. 41.

⁴ Ustawa placej u sądów w prawi majdeburskim... nowo uczyniona // Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego. Postępek sądów okolo karania na gardle. Ustawa placej u sądów. – Warszawa, 1954. – S. 217–218.

⁵ Статут ВКЛ. – Розд. 13. – Арт. 6 // Статут Вялікаго княства Літоускага 1566 года. – Мінськ, 2003. – С. 199.

⁶ Там само. – Розд. 13. – Арт. 6; Розд. 14. – Арт. 23, 25; та ін.

цим положенням нормами, на користь членів суду мав іти один гріш від копи «от презыску того, хто зыщеть»¹, тобто від усієї суми сукупного грошового і натурального відшкодування сторони, яка виграла судовий процес. Відтак, згідно статутних норм, члени суду користувались лише частиною присудженої ними «вини», вже у вигляді долі від загального «презыску».

Досліджуючи перетікання практик стягування «вини» із судочинства Великого князівства Литовського та Корони Польської в судочинство Гетьманської України, історики права відзначають помітне розширення сфери їх застосування. Так, Ярослав Падох був переконаний, що коли у литовсько-руську добу «вина» стягувалась лише за злочини проти власності, то в козацькому суді вона «стосується до різних випадків порушення як приватного, так і публічного інтересу»². Щоправда, у своїх висновках дослідник відштовхувався не від реальних судових практик, а лише від норм, зафіксованих у «Правах, по которым судится малороссийский народ...», кодифікованих, до речі, уже в 1730–1740-их роках. А тому, слухно вказуючи на караючу суть інституту «вини» (на противагу, скажімо, «поголовщини» чи «нав'язки», які виступали грошовими відшкодуваннями втрати життя, здоров'я, прав власності чи честі), Падох відверто неправий у своєму категоричному твердженні стосовно того, що «вина» «...вимірюється по волі суду і йде до судової каси («на уряд вину взяти»)»³. І цю невідповідність теоретичних напрацювань з другої третини XVIII ст. юридичним практикам козацьких судів другої половини XVII ст. переконливо демонструють численні приклади, взяті з матеріалів діяльності Полтавського полкового суду.

Згадки про накладання Полтавським полковим судом «вини», як самостійного і самодостатнього виду покарання, зустрічаємо переважно у випадках з незначними і не обтяженими додатковими провинами злочинах. Наприклад, за вчинену жителем Старих Санжар Тимошем Іваненком крадіжку бджіл місцевий суд 29 травня 1684 р. присудив стягнути з нього чотири пнів бджіл і пару волів як «вини панської» та корову в якості «вини врядової»⁴. Порубка «потаємно» жителем Нових Санжар Костем Дерикою дубів у раніше

¹ Статут ВКЛ. – Розд. 4. – Арт. 3.

² Падох Я. Нарис історії українського кримінального права. – С. 110.

³ Падох Я. Нарис історії українського кримінального права. – С. 111. Принагідно варто зауважити, що учений був свідомий неповноти власних уявлень з цього приводу: «А втім юридична природа як приватних, так і публічно-приватних плат вимагає ще наполегливих дослідів і монографічного опрацювання. Лише після цього можна буде певно встановити зміст цих інститутів та провести між ними чітко визначену межу» (там само).

⁴ Справа містить вказівку, що «вина врядова» спрямовувалась на користь старосанжаровського уряду. (Акты Полтавского полкового суда (1683–1740) // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. І. – № 55257. – Арк. 19.

проданій ним частині лісу Стефанові Бенецькому вартувала йому стягнення пари волів як «вини» на користь полковника¹. Так само і покража старосанжаровським жителем Грицьком Буйволом з ниви проса коштувала йому відібраної до двору полковника шкапи як «вини панської» та корови – «на врад Старосанжаровський»².

Цікаво, що за нормами Саксону крадіжка збіжжя в денну пору каралась втинанням голови злочинцю³. Можливо, провина Грицька Буйвола була пом'якшена тим, що він, нібито, помилково забрав чуже просо, сприйнявши його за своє⁴. Можливо, існували й інші, не відображені в матеріалах судової справи, аргументи, які могли вирішальним чином вплинути на продемонстровану судом поблажливість.

Поблажливість як ознака правової свідомості козацьких суддів, до речі, була досить характерною для судочинства Гетьманату. Зокрема, як відвертий відхід від доволі жорстких форм покарання винних, що були прописані Литовськими Статутами і нормами німецьких правових кодексів, варто сприймати і судову постанову щодо покарання кобеляцького жителя Олексія, «зятя Бражникового», звинуваченого в співучасті у фальшуванні грошей. Олексій був спійманий місцевим шинкарем Василем при спробі розплатитися з ним сімома «золотими чехами мідних», які він брав у «миндзаров циган». Згідно з нормами Литовського Статуту, фальшивомонетники, вина яких була доведена, підлягали смертній карі через спалення. Натомість за присудом, винесеним на початку жовтня 1684 р. Полтавським судом, з Олексія було лише «взято вину – кухву горілки простої, троє коней з возом, жупан новий до двору полковничого»⁵.

Доволі м'який присуд було винесено Полтавським судом і по справі прилуцького купця-єврея Іцика, котрий на ярмарку у Полтаві «от суботы до понеділка з многими особами духовними и свіцкими диспутуючись значне хулил віру нашу християнскую», а по тому, напросившись на постій до господи полтавського обивателя Трохима (аби заразом і перегнати горілку), був впійманий при спробі звалтування дружини господаря. Розглянувши

¹ ІР НБУ. – Ф. І. – № 55257. – Арк. 35 зв.–36.

² Там само. – Ф. І. – № 55257. – Арк. 25 зв.–26.

³ Artykuły prawa majdeburkiego, które zowią Speculum Saxonum // Groicki B. Artykuły prawa majdeburkiego. Postępek sądów około karania na gardle. Ustawa płacej u sądów. – Warszawa, 1954. – S. 44–45.

⁴ «...якобы обмилившись проса взял чозого» (ІР НБУ. – Ф. І.– № 55257. – Арк. 25 зв.).

⁵ ІР НБУ. – Ф. І. – № 55257. – Арк. 31 зв.; про цю справу побіжно згадує й О. Левицький; див: Левицький О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII века. – К., 1902. – С. 306.

справу, що містила в собі подвійний злочин, Полтавський суд, тим не менше, виніс доволі м'який вирок: «за тоє проступство взяти в того жида коня з возом и кухву з горілкою до двора полковничого»¹.

Аналіз судових справ, в яких присутні згадки про стягнення «вини», переконує, що в досліджуваній час цей вид покарання жодним чином не асоціювався з ідеєю відшкодування збитків потерпілій стороні. У переважній більшості справ стягнення «вини» супроводжується відшкодуванням завданих злочинцем постраждалій стороні збитків. Так, за крадіжку «железа» суд у вересні 1694 р. постановив «нагородити шкоду» постраждалому «при заплаченю вини панської»².

Аналогічним чином виглядає і присуд у справі Івана Коломийченка, котрий украв у жителя села Івочинці вола і сані. І лише, вочевидь, з огляду на процесуальний бік справи, тут додається вимога відшкодувати постраждалій стороні й понесені нею «правні наклади»³.

Ще на одну особливість застосування практики стягнення «вини панської» вказує судова справа, вписана 2 січня 1684 р. до книги Полтавського полкового суду. Справа перед тим розглядалась у містечку Келеберда тамтешньою сотенною старшиною та представниками міського самоврядування за позовом місцевої громади на вівчаря Леська, обвинуваченого у крадіжці овець з ввіреної йому громадою кошари («наших овец не доходил кому пят, кому меньше, кому болши»). Визнавши Леська винним у скоєному, суд, керуючись інформацією присланого сотенною адміністрацією реєстру худоби винного, присудив стягти з нього сорок три вівці для винагородження втрат «тым людем», а в якості «вини панської» до двору полковника було взято «волов чотири и коня гнідого»⁴.

На поширення практики стягнення й сотенними судами «вини панської» не на користь свого сотника, а саме полковника, свідчить справа, яка в листопаді 1684 р. перебувала на розгляді козацької сотенної адміністрації і міського уряду містечка Великі Будища: йшлося про крадіжку соломи Семеном Тищенком у вдови Кришихи. Визнавши Тищенка винним, суд постановив: взяти злочинця до «в'язеня», «а за проступство взяти за вину пану полтавському десятеро пчол и пару волон». Щоправда, у цьому випадку «вина панська» була поділена – місцевому сотнику також перепала корова з майна засудженого⁵.

¹ ІР НБУ. – Ф. І. – № 55257. – Арк. 31; Левицкий О. Очерки народной жизни... – С. 307–308.

² ІР НБУ. – Ф. І. – № 55257. – Арк. 54 зв.

³ Там само. – Ф. І. – № 55257. – Арк. 56.

⁴ Там само. – Ф. І. – № 55257. – Арк. 17.

⁵ Там само. – Ф. І. – № 55257. – Арк. 18 зв.

Аналізуючи розміри стягнутої Полтавським полковим чи сотенними судами полку «вини», впадає у вічі факт відсутності майже будь-якої кореляції між ступенем тяжкості скоєного злочину та розмірами накладеного за нього штрафу. Величина грошового штрафу чи вартості майна, що стягувались у якості «вини», була довільною і, як можна зробити висновок з проаналізованих справ, зазвичай, не враховувала ступеня соціальної небезпеки від скоєного злочину. Її розміри, радше, співвідносилися з матеріальним становищем злочинця. Так, наприклад, крадіжка Павлом Баландою у білицького шинкаря сокири, а в місцевого шафаря орендарського чобіт, навіть попри те, що сокиру він пізніше підкинув назад господарю, коштувала йому пари волів, яких «за тоє проступство взяти до двора полковничого». І, що важливо, в матеріалах справи міститься натяк на те, що вирок було винесено саме з огляду на матеріальну спроможність винного. Адже, надсилаючи справу до Полтави, білицький сотник Федір Шепель долучив до неї реєстр майна винного: «же толко пара волів всего, нехай вмсти и млствому пану и добродееву будет ясно»¹. Розміри «вини», як бачимо, враховували платоспроможність злочинця. Вочевидь, за таким самим принципом визначались і розміри «вини» за проступок Мотрі Лисовчихи, котра «в ночи чаровала», – до двору полковника було взято коня, оскільки «которая Лисовчиха нищенская»².

Ще промовистішою є справа про побиття циганами, «неробочими, бавячисями пробышством», сім'ї Івана Василенка, що розглядалась у Полтавському суді 6 жовтня 1684 р. За побиття Івана Василенка, його сина, дружини і дочки злочинці мали сплатити «поголовщину», правні накладі і всю «шкоду», обраховані з посиланнями на норми Литовського Статуту, а також «вину», розміри якої, як промовляє джерело, чітко диференціювались не в залежності від тяжкості скоєного особисто кожним учасником бійки, а співрозмірно до їхнього майнового статусу – «от можнійших по пари волів, от інших по коню, а от других и бидла немаючих кожного выбити добре велено»³.

На подібні ж міркування наштовхують і матеріали справи «про чожолоство», яку восени того ж року надіслала білицька сотенна старшина до Полтави. Піймавши жителів села Білики Гната і Панасику на «пополненю вшетеченства», підозри з приводу чого, до речі, в місцевої громади закралась уже доволі давно, разом із викладом суті ще невирішеної в суді справи білицький сотник надіслав полковнику й «реєстр худоби» (тут у значенні – майна) підсудних, прохаючи у нього «вашой панской науки»⁴.

¹ ІР НБУ. – Ф. І. – № 55257. – Арк. 23 зв.

² Там само. – Ф. І. – № 55257. – Арк. 26.

³ Там само. – Ф. І. – № 55257. – Арк. 27.

⁴ Там само. – Ф. І. – № 55257. – Арк. 35.

Так само аргументи матеріальної спроможності злочинців були, вочевидь, визначальними і при розгляді в грудні 1694 р. справи «о пополненю вшетеченства» мельником села Бруссе Кіндратом та шинкаркою Гапкою. Вивчивши справу, у матеріалах якої не міститься жодних вказівок щодо існування якихось додаткових обставин, які б пом'якшували чи навпаки, обтяжували вину злочинців, суд виніс смертний вирок Гапці, у той час як Кіндрата було зобов'язано лише сплатити «особливою панску вину»¹. Можна лише гіпотетично стверджувати, що в цьому випадку визначальною могла бути репутація кожного з підсудних. Адже ще Орест Левицький, уважно вивчаючи повсякденне життя українського соціуму другої половини XVII ст., спостеріг, що репутація шинкарок уже апіорі поставала для спільноти у вельми непривабливому світлі².

Стягнення «вини» судовими установами Гетьманату в другій половині XVII ст. могло подаватись не лише як самостійна форма покарання, а й як спосіб заміщення накладених значно тяжчих покарань (у тому числі й смертельних езекуцій) певними грошовими чи майновими стягненнями. Причому, як можна зробити висновок з аналізу судових справ, судді з готовністю йшли на заміну смертної кари чи тяжких тілесних пошкоджень грошовими штрафами.

Клопотання щодо перегляду судового рішення, як правило, порушували родичі чи приятелі постраждалого, які слізно просили суд про заміну суворого судового вироку сплатою «вини» («просили всі кривные его об змиловане»³). Інколи у ролі прохача виступає і постраждалий – «сторона акторская». Зустрічаються також і випадки, коли суд сам ініціює такі дії, звертаючи увагу чи то на «молодост літ», чи то «в подеишлих літах старость», «респектуючи на его старость», чи то якісь інші пом'якшуючі обставини.

Прикладом останнього може слугувати справа, що розглядалась у 1683 р. Полтавським судом у складі полкового судді Костя Кублицького, городского отамана Андрія Нащинського, «на місці пана полковника» Тимоша Гаєцького, вйта Мина Павловича та бурмиистра Петра Гордійовича щодо спроби згвалтування («хотіл поповнити гріх содомський»), вчиненої супрунівським шинкарем Василем Собком. Розглянувши справу, суд засудив винного до «смертельного караня, конечна». Строгість покарання, серед іншого, обумовлювалась і тією обставиною, що злочинець перед тим уже двічі попадався на злочинах проти моральності. Так, із матеріалів судової справи видно, що перед тим, у роки полковництва Прокопа Левенця (тобто або в 1674–1675, або 1677–

¹ ІР НБУ. – Ф. І. – № 55257. – Арк. 58.

² Левицький О. Очерки народной жизни... – С. 148–149.

³ ІР НБУ. – Ф. І. – № 55257. – Арк. 34.

1678 рр.), згаданий Василь Собко, був «на том же чожоложстві был зловлений» та платив «вину пану Левенцу и врядуви міському значне». Трохи згодом, уже в роки правління полковника Леонтія Черняка (тобто вже у 1680-і рр.), Василя Собка було спіймано на скотоложстві – «на Богомерзкое ділі з быдлиною, а имено з шкапою». Цього разу злочинець сплатив «врядуви міському вину належную», а з полковником Черняком розплатився тією самою кобилою, яка фігурувала у цій непривабливій судовій справі¹.

Тим не менше, під час оголошення злочинцеві вироку судді згледілись «на его в подейшлих літах старость» та замінили смертний вирок сплатою «вини належной панской»².

Аналогічні прояви лібералізму спостерігаємо й у справі жителя села Спасівці Костики (жовтень 1684 р.). Дослідивши справу обвинуваченого, котрий «не толко сам а ж из потомками своїми килканадцят літ бавился злодійством», а тепер знову був упійманий на скоєні злочину, суд виніс вирок: «Его, Костику, смертельно зкарати». Утім, одразу після оприлюднення свого рішення, «респектуючи на его старость и на плачливые кривных онего прозбы даровали миненому Костику горло вязенем и виною панскою скарать казалисмо»³.

В багатьох випадках розміри «вини» у матеріалах справи не конкретизуються. Є лише згадки про її відповідність усталеним нормам «с приналежною виною» чи «вина значна». В частині ж справ розміри «вини» конкретизовані кількістю майна («худоби»), а ще в деяких позначені землею чи угіддями.

Одна з таких справ, в якій «вина» чітко означена і стосувалась вона угідь злочинців, проходила у Полтавському суді у 1696 р. Розглянувши питання про крадіжку майна, захованого жителем с. Петрівці Степаном Снітком під час набігу на Полтавшину татар взимку того ж року, суд засудив винних Івана Динку і Степана Ємченка (третьому їхньому напарнику, Семену Кияниці, вдалась утекти) до смертної кари («горлової карності»), а також відшкодування з їхнього майна понесених позивачем збитків. Утім, уже напередодні виконання вироку постраждалий – «сторона акторская» – подав до суду клопотання, аби відмінили смертний вирок, залишивши в силі лише «пополненіє» його «шкод». Судова колегія пристала на цю пропозицію, зобов'язавши злочинців перепросити Степана Снітку, винагородити його шкоди і правні накладі, а також сплатити «вину врядуву» Полтавському магістрату, а саме: лісок Івана

¹ ІР НБУ. – Ф. І. – № 55257. – Арк. 34.

² Там само. – Ф. І. – № 55257. – Арк. 2–3; Левицкий О. Очерки народной жизни... – С. 191–192.; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 373.

³ ІР НБУ. – Ф. І. – № 55257. – Арк. 34 зв.

Диньки, «стоячій на Свинковці, против Петровки» та лісок Степана Ємченка, який також знаходиться «на Свинковці»¹.

Ще більш колоритним є опис «вини», яка була накладена на полтавського міщанина Мартина Бражника та його родину. Приводом для судового розгляду, що відбувся у вересні 1690 р., стала крадіжка грошей у білоруських купців, які зупинились на ночівлю у його господі. У процесі розслідування справи з'ясувалось, що злочин вчинив син господаря Іван Бражник, а допомагали йому в цьому чи, принаймні, прикривали його дії батько і мати. Зважаючи на той факт, що лише два місяці тому Іван Бражник за згвалтування служанки, сироти Васьки, був засуджений до смертної кари, яку за слізними проханнями батьків замінили сплатою великих штрафів і відшкодувань, покарання за новий злочин було суворим – Івана засудили до страти на шибениці, а його батьків до «назначенію члонков». Утім, вкотре зважаючи на «слізне упрощеніє» родичів, суд змінив своє рішення, відмінивши як смертний вирок для злочинця-сина, так і тілесне маркування для його співучасників-батьків. Натомість Мартин Бражник мав відшкодувати купцям-іноземцям усі їхні правні виклади (вкрадені гроші їм повернули ще до початку суду, намагаючись у такий спосіб «зам'яти» справу»). Зважаючи на «немалу шкоду», якої зазнало правосуддя (шкоду, мабуть, моральну, оскільки, як видно з матеріалів судової справи, розслідування злочину і віднаходження доказів насправді було проведене постраждалими), злочинці, зокрема, господар дому Мартин Бражник, мав «с худобы своей выну панскую и врядовую платиты як явный и приличный* злодий», а саме: «Напрод его милости пану полковнику Федору Ивановичу Жученку за тую вину панскую достался хутор, стоячій на Сорокового Яру, с хатою, з выныцею изо всими угодами и с трома казанами, кром збожа в стогах будучого и молоченого, а до того взято хату, стоячую за мистом, з двором, и бчол тридцятеро и четверо [пнів], и дви пари волон». З усієї кількості стягнутої «вини» полковник Жученко поступився на користь полкової старшини двором з хатою за мистом, а на користь вїта і бурмистра – 24 пнями бджіл і двома парами волів².

У травні 1700 р. Полтавський полковий суд розглянув справу про вбивство шинкарки Гапки полтавським цеховиком-гаптарем Тимком. Убивство сталося у результаті побутової бійки, що виникла між п'яним Тимком і його колишньою коханкою Гапкою, через зв'язок першого з якоюсь черницею Будищанського монастиря. Злочин відбувся при свідках, був очевидним, і за

¹ Левицкий О. Очерки народной жизни... – С. 200

* Себто не у значенні «пристойний», а лише як злодій, упійманий з доказом злочину – так званім «лицем».

² Левицкий О. Очерки народной жизни... – С. 207.

наполяганням сестри убитої Тимка засудили до смертної кари. Однак з ініціативи полковника Івана Іскри, котрий зжалився на «усыловне кривавослезне маткы Тымковой и тещи и жоны его прошеніе», суд переглянув вирок та дарував злочинцю життя, зобов'язавши його сплатити родині загиблої «поголовщину» (всього у 50 золотих), «поеднаты духовенство за отпращу погребу небожкы Гапки и за сорокоуст за душу еи», а також сплатити «вину вряду» (цього разу уряд складався з наказного полковника, полкового судді, городского отамана, вїта і бурмістра). Ініціативність полковника Іскри була сповна винагороджена накладеною на злочинця «виною панською». Оскільки той не мав значного майна, судова постанова передбачала, аби він, «выдячи так великое по Бозі его милости пана полковника отцевское над собою милосердіе... во вічніе и неуставаючіе роды з жоною своею поручик себе в доживотную дому его панського службу»¹.

Немалий матеріальний зиск мав і попередник Івана Іскри на полтавському полковництві Павло Герцик, котрий, реагуючи на скаргу сотенного уряду Келеберди щодо «Богу мерзкого діла» тамтешнього жителя Дмитра, у 1684 р. порушив проти нього судову справу та виніс доволі вигідний собі у матеріальному відношенні присуд. Суть позову полягала в тому, що Дмитро, маючи законну дружину, спочатку згвалтував свою челядницю, а згодом певний час примушував її чинити з ним блуд. Вивчивши обставини справи, Герцик підготував розлогий реєстр «вини панської», яка мала б справити на винного належну «науку»: «волов пять, лошак и ручница з рогом». На користь місцевого сотника та келебердського уряду міського полковник дозволяв стягнути таку «вину»: «быков два, овец двадцять и дви и жупан». Цікаво, що про винагороду постраждалої Герцик не згадав зовсім, вочевидь, трактуючи її як співучасницю злочину². А вже в подібному випадку, коли в тому ж таки 1684 р. надійшов позов щодо згвалтування новосанжарівським козаком Іваном Божком челядниці Мар'ї Луциковни, полковий суд наказав «того содомчика Івана Божка до вязеня дати», а після вивчення доказів («лиця») та розгляду справи засудив злочинця до смертної кари: «міет на горлі скаран зтытьем шыи». Щоправда заступництво громади та слізні прохання самого злочинця звільнили його від такого присуду, натомість він мав «нагородити слушне Мар'ю за збавенье панянства ей» за таким реєстром: «корова една, якую сама сподобает; овец пятеро; куртка шинтуховая, барашками подшитая; лождник и подушка, плахта една, сорочок жіночих три, намоток дві, чоботи чирвоныи; пояс штуковый; хліба на Божковых нивах сама собі нажнет». Крім цього

¹ Левицкий О. Очерки народной жизни... – С. 58–59.

² ІР НБУ. – Ф. І. – № 55257. – Арк. 4 зв.–5; Левицкий О. Очерки народной жизни... – С. 121.

всього, передбачалась і сплата Божком «вини панської и нам, врядуви», реєстр якої, на жаль, не записаний до міських книг¹.

За «тиранське забойство кулаками» решетилівського парубка місцевим жителем Василем Кузьмичем та наступну за цим його втечу від правосуддя судова колегія у складі уповноваженого від полтавського полковника полтавського городского отамана Андрія Нашинського та місцевих, решетилівських, наказного сотника Семена Деревянки, городского отамана Павла Шалди і вїта Івана Злого, покликаючись на артикули Литовського Статуту, присудила дружині того «мужебойцы» сплатити «головщину» і правні наклади, а також «належну вину панську і нашого вряду от мала и до велика». Зокрема, у вигляді «вини панської» у Василюх до двору полковника було забрано пару волів і дві корови. Конкретні розміри «вини нашого вряду» у присуді не означені².

Грунтуючись на інформації, почерпнутій з матеріалів судової справи, що у листопаді 1684 р. перебувала на розгляді в Соколківському сотенному суді, можна припустити, що іноді сплата «вини» набувала вигляду такого собі узаконеного публічного хабара за припинення судового розгляду. Так, у ході згаданого процесу, де йшлося про «пополнінія вшетеченства» сином місцевого жителя Процика Гончаренка Семена з челядницею, коли провина парубка була практично доведена, батько, «за тоє чужоложство... вызволяючи сына свого Семена», віддав до двору полковника коня. Про винесення судового вироку і накладення судом «вини» у записаній до полтавської міської книги справі згадок немає³.

Цікавий прецедент зафіксований у справі, що надійшла до Полтави на початку жовтня 1684 р. з Царичанки, від тамтешнього сотенного суду. Місцева адміністрація обвинуватила Трохима Радниковку в тому, що він переховує присланих із Січі братом Іваном двох коней, добутих, вочевидь, неправедним способом. Покликаний до суду Трохим зізнався у скоєному. Як «вину» за злочинні дії, «одну шевлюжку біленьку» у нього було відібрано до двору полковника, а ось другого вкраденого коня, як не дивно, – зважаючи «на плачливу прозбу Трохимовою», а також добровільне визнання ним неправових дій свого брата, було все ж... залишено співучаснику конокрадства⁴. І в цьому випадку чи не єдиною обставиною, яка пом'яшувала провину (не беручи, звичайно, всерйоз до уваги «на плачливу прозбу»), могла бути відсутність постраждалої сторони, тобто об'єкту злочинних дій.

¹ ІР НБУ. – Ф. І. – № 55257. – Арк. 20–21; Левицкий О. Очерки народной жизни... – С. 119.

² ІР НБУ. – Ф. І. – № 55257. – Арк. 24–25 зв.

³ Там само. – Ф. І. – № 55257. – Арк. 19 зв.–20.

⁴ Там само. – Ф. І. – № 55257. – Арк. 27.

Адже згідно з усталеними традиціями, покази господаря вкраденої речі довершували картину злочину.

Штрафи могли накладатись не лише на осіб, винних у скоєні злочину, а й тих, які, відаючи про факт злочинної дії не заявили про неї місцевому уряду чи у крайньому випадку «околичным» людям. Так, наприклад, у 1698 р. судова колегія Полтавського суду засудила до грошового штрафу «инстигаторов», тобто осіб, котрі виступали обвинувачами, лише за те, що вони, «поймавши» пару на перелюбові і їм «попы уризавшы» (тобто символічно позначивши скоєне правовідступництво), тим не менш «тамошньому урядови не оповидали и лице – жупан дяків и попы – до толь в себе держалы, поколь аж тая справа через иных людей до уряду прыйшла»¹.

Серед тих, на користь кого стягувалися з винуватців кошти і матеріальні цінності, значаться лише особи, належні до адміністрації чи судового органу: гетьман, полковник, а також судді, уряд міський. Відтак, за джерелами спрямування «вина» диференціювалася на «вину панську», «вину вряду», «вину до шкатулки войсковой». Найчастіше «вина» йшла на користь полковника. Зібрана таким чином «вина панська» за своїми розмірами значно переважала інші види штрафу – «вину вряду» та «вину до шкатулки войсковой».

Адресування «вини панської» саме полковнику, а не гетьману видається доволі прикметним для розуміння не лише організації судової влади в Гетьманаті, а й загалом технології тогочасних владних відносин у ширшому сенсі. Адже, зважаючи на традиції, що сягали доби Великого князівства Литовського, було б логічно припустити, що збір мав іти на користь козацького реґіментаря, як раніше йшов на руку великого князя. Відсутність такого правонаступництва зайвий раз засвідчує децентралізацію влади Гетьманату, її концентрацію в локальних межах окремих адміністративних одиниць, якими виступають полкові утворення.

З проаналізованих матеріалів судових справ можна також зробити висновок, що порядок і норми організації козацького судочинства полкового рівня навіть в останній третині XVII ст. все ще перебували на етапі формування. Відтак було можливим різне трактування поняття норми в цій делікатній справі. Внаслідок цього в переважній більшості випадків «вина панська», стягнута за скоєння злочинів як у Полтаві чи Полтавських сотнях, так і в інших сотнях полку, вповні спрямовується «до двору полковника». Утім, в окремих випадках спостерігаємо і прояви «справедливого» поділу штрафних зборів поміж полковником і урядником нижчого, сотенного, рівня.

¹ Випадок барвисто описаний у праці: Левицкий О. Очерки народной жизни... – С. 181–182.

Так, наприклад, під час розгляду вже згаданої раніше справи про крадіжку соломи у Великих Будищах у листопаді 1684 р. «вина панська» поділялась на дві адресації: полтавському полковнику та великобудищанському сотнику (щоправда, в нерівних пропорціях – полковнику присуджено десять сімей бджіл і пару волів, а сотнику лише одну корову)¹.

Матеріали судових справ, на жаль, не містять достатньої інформації, аби достеменно встановити отримувача «вини врядової». Лише в поодиноких випадках (як то, наприклад, у справі «вина врядова» спрямовувалась на старосанжаровський уряд)² присутні уточнення її адресації, які дозволяють висловити наступне припущення. На відміну від «вини панської», яка йшла практично завжди на користь полковника, байдуже, в якому населеному пункті було вчинено злочин і до якої соціальної верстви належав злочинець, у випадку зі стягненням «вини врядової» географія злочину мала значення, і відшкодування отримував не полтавський полковий уряд, а місцева сотенна адміністрація. Щоправда, недостатня чіткість формулювань судових постанов залишає чимало питань нез'ясованими. Зокрема не все зрозуміло з напрямом спрямування «вини» на користь «вряду мейського». Логічно було б припустити, що в цьому випадку стягнутими грошовими чи майновими штрафами мали б користуватись або присутні на засіданні представники міського самоврядування (зазвичай це були вїйт і бурмистр), або всі члени міського уряду. Втім, в окремих судових справах, де є пояснення того, що розуміється під «врядом міським», до числа останнього чомусь зараховується і полкова козацька старшина разом з городовим отаманом, які, зрозуміло, формували місцевий провід козацького врядування.

Чи можливим було судове розв'язання конфлікту без стягнення «вини»? Переважна більшість, а практично майже всі карні справи, що їх розглядав у другій половині XVII ст. Полтавський полковий суд, завершувалась у тому числі й стягненням «вини панської», «вини врядової» або (рідше) однієї з них. І лише в поодиноких випадках, через непозначені в судових матеріалах причини, обвинуваченому вдавалося цього уникнути – «**а выни ни с кого не брано**»³.

Інститут «заруки»

Важливим джерелом збагачення козацької адміністрації, задіяної у процесах звершення правосуддя, були також платежі, що накладались або фіксувались судом як інститут «заруки». «Зарука» являла собою засіб примусу до виконання сторонами тяжби судових постанов. Її суть полягала в застереженні

¹ ІР НБУ. – Ф. І. – № 55257. – Арк. 17.

² Там само. – Ф. І. – № 55257. – Арк. 19.

³ Там само. – Ф. І. – № 55257. – Арк. 32.

спеціальною судовою постановою оборони життя, честі, майнових прав особи, котрій потенційно (зважаючи на існування конфлікту, в тому числі й розв'язаного в судовому відношенні) могло загрожувати безправне діяння іншої особи. «Зарука» могла накладатись як з ініціативи особи, яка відчувала загрозу своєму життю, честі чи майну, так і з ініціативи центральної чи місцевої влади, судового органу.

Практика стягнення «заруки» у судових установах, які в різний час функціонували на українських землях, мала свою давню традицію. Дослідники історії судочинства Великого князівства Литовського та Речі Посполитої пов'язують функціонування цього інституту передовсім зі слабкістю центральної влади і зростанням суспільної ролі бояр-шляхти, що, відповідно, диктувало нагальну потребу держави у знаходженні способу гарантування виконання судових постанов.

Утім, витоки подібних судових практик простежуються ще з давньоруських часів. Зокрема, інститут «заруки» згадується вже у виданій київським князем Ярославом Мудрим у першій половині XI ст. митрополиту Київському Іларіону грамоті щодо компетенції духовних судів¹. Згодом через побутування практик звичаєвого права вони увійшли у процесуальні практики Великого князівства і були включені у Литовські Статути. Зокрема, артикул 49-ий «О заповеди и о заруки о речь сужоную» з розділу 4-го «О судьях и о судех», прагнучи забезпечити виконання судових вироків, що вирішували майнові суперечки, конститував наступне:

«Тежь уставуемь, хто бы на комь правомь што презыскаль, то есть имѣнье люди або земли якіе жь кольвекь кгрунты лежачые; тогда мает ему вь то увязанье справа дано бытии, а зарука зь уряду заеть быти положона, абы тоть, хто на правѣ упустиль вь то се через тое не вступоваль и увязаванья не борониль. А пакли бы увязыванья не допустиль албо се по ввязыванью в то вступоваль; тогды тую заруку зь уряду положоную маеть платити половицу на насъ Господара а половицу стороне жалобливой, а вѣдже зарука болшая не маеть быти только водле важности тое речи, о што идет, а тоть, кому што присужоно, предсе то маеть держати»².

Як бачимо, укладачі Статуту не лише закріпили існуючу правову практику в кодексі, а й чітко визначили розміри «зарук» й адресатів отримання коштів від їх стягнення.

У судовій практиці Гетьманату «зарука» (в окремих випадках подається як «запорука») застосовувалась після оголошення вироку суду для запобігання

¹ Kulisiewicz W. Zaruka (vadium) w prawie litewskim XV–XVII wieku. – Warszawa, 1993. – S. 34.

² Статут ВКЛ. – Розд. 13. – Арт. 6; Розд. 4. – Арт. 52.

нових незаконних дій засудженого (помсти, перешкоджання вступу у права власності, поширення наклепів тощо). Найчастіше «зарука» застосовувалась у справах про несправедливі наклепи. Так, наприклад, у грудні 1691 р. Полтавський суд, розглянувши позов кобеляцького жителя Романа Петличного («старинную и зацную персону») з приводу несправедливого його шельмування Герасимом Пивоваром у нібито скоєнні крадіжки дуба, що ріс на межі їхніх лісків, визнав претензії безпідставними і змусив автора наклепу до вибачення перед позивачем. Крім того, суд виніс і спеціальну постанову щодо «заруки», накладеної для забезпечення виконання присуду:

«А мел бы хто неуважне що прикре ему (Роману Петличному) в том домовити, такой подпадает срокгой карности на здоровью, яко теж и заруки выполнит: на пана полковника полтавского талярей двадцять, а на вряд наш меский кобеляцький девять таляров»¹.

У листопаді 1667 р. в Полтавському полковому суді слухалась справа «о доткливости цноте» (тобто зганьбленні честі) члена шевського цеху Андрія Іллівича, котрому несправедливо, як твердив позивач, закидали «доктливие слова», називаючи його «коноводом». Позивач в такому злочині «не чувся» і волів «с того вывод дат». Аби дошукатися правди, судді виряджали для опитування свідків своїх представників аж до Охтирки, і таки з'ясували, що коноводство Андрія Іллівича мало місце у специфічних умовах козацького повстання середини XVII ст. – ще «под час експедиції роков первих за небожчика Богдана Хмельницкого, при войску Запорожском цнотливе, як пристойна рецелу, як война явно под тые часы оказавола». Зважаючи на цю обставину, суд ухвалив постанову такого змісту: пана Андрія «от той намовы увольняемо и тую му зацност приписуем, яко и перед тим zostавал». Аби ніхто більше не посягав на честь полтавського шевця, суд наклав заруку: «хто бы міл на чест наганят пну Андрею, так в цеху, як и на підпитках, кожен таковий своеволец и противник повинен будет до скрынки войсковой платит п'ятдесят коп»².

Утім, накладення «заруки» не обмежувалось лише справами «о доткливости цноти». Ще один з різновидів «заруки» зустрічаємо у справах, що стосувались майнових тяжб. Зокрема, 20 червня 1676 р. у Полтавському суді слухалась справа Параски Сидорихи та її сина Івана, котрі клопотались щодо ствердження їхнього права власності на хутір і «нивку» поблизу нього, куплену нині вже покійним чоловіком позивачки Сидором ще «пред Выговщиною, яко-б в три роки», оскільки купча, вписана в міські актові книги, «под час експедиции од Выговского на город» згоріла, а «люде старинние, як

¹ Левицький О. Очерки народной жизни... – С. 251.

² Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. – Вып. I: Справы поточные 1664–1671 годов... – С. 116

то Роман Сороковий і інші могоричники, померли». Оповідання Сидорихи та її сина було записано до міських книг, а будь-чия спроба завадити позивачам користуватись належними їм добрами застерігалась «виною на вряд» у розмірі 20 талерів¹.

Як видно зі справи мешканців с. Мачохи Івана Шершня з Тацею Кисломедкою і її донькою Меланкою, що слухалась у Полтавському полковому суді в листопаді 1669 р., «зарука» використовувалась і на етапі прийняття позову до впровадження. Зокрема, Іван Шершень подав позов на матір і доньку Кисломедків з приводу нанесення побоїв його дружині Тетяні, представивши і переконливі докази наруги: «кривавіє рани под очима, давлення на шиї и кусание зубами на персах, криваве задание». Приймаючи справу до розгляду, суд визначив днем судових слухань 8 листопада 1669 р. і розмір заруки: 10 талерів полковнику і три копи на уряд міський. Прибувши «скоро світ» 8 листопада на судові засідання, позивачі надаремне прочекали на відповідачок до полудня, після чого подали до суду скаргу, закликаючи відреагувати на дії супротивної сторони, яка «легче собі тую справу поважают», та дати їй «признаку войсковую, тижби противная сторона становилися принаймней на прийшлий вовторок». Коли ж відряджений до помешкання відповідачок судовий виконавець пересвідчився, що вони переховуються від правосуддя, суд ухвалив рішення: «видячи... оспалост и непослушенство так Кисломедки старой, яко и дочкі Меленки, що за их непослушенство міет от них без жадного отпуска «зарука» плачена бит помененная, так самому пну полковнику, яко и вряду належная, з нагородженем Іванови Шершневи всіх правних викладов з навязкою»².

«Змирщина» та «зарука» при проголошенні «змирщини»

У судовій практиці Гетьманату доволі поширеним явищем було завершення судових розглядів примиренням сторін. Примирення могло відбутись як за участі суду, так і з ініціативи сторін, без втручання суддів – так зване «прошене добровольне».

У випадку судового замирення, коли вина однієї зі сторін конфлікту була доведена, постраждалому передбачалось відшкодування фізичних чи моральних збитків, також винний мав покрити судові видатки позивача. Крім того, у таких справах інколи згадується і про потребу сплатити сторонами відповідне судові мито – так звану «змирщину» чи «звичайну змирщину».

Як і в будь-яких інших випадках, для гарантування виконання судового присуду у таких справах досить поширеними (вочевидь, найбільш з-поміж усіх

¹ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. – Вып. 3. – С. 56.

² Там же. – Вып. I: Справы поточные 1664–1671 годов... – С. 170.

судових справ) були і накладання «заруки» на випадок порушення досягнутого примирення. Практично переважна більшість усіх справ, що перебували на розгляді, крім судової постанови увінчувалась або накладенням «заруки», або встановленням розмірів обов'язкової до сплати «вини» за можливе порушення приговору, що за своєю суттю було поняттям синонімічним до першого.

Так, наприклад, 27 жовтня 1667 р. суд розглянув позов щодо побутового конфлікту, що виник між братами Хведком і Тимком Мокренькими, в розпал якого, як скаржився Хведко, його менший брат Тимко, «напавши, яко и жону мою, збыл, чого болшей в жалю моем не могу знести, яко от меншого...»¹. Суду вдалося братів примирити. Як плату за свої послуги судді взяли «звичайну змирщину», не уточнивши при цьому в судовій постанові її розмірів і джерела стягнення. Зважаючи на ту обставину, що провина молодшого брата була очевидною, суд виніс постанову, якою на майбутнє заборонив Тимкові зневажати свого старшого брата «любо в подпидках, албо в дому и на сходце», а у випадку порушення постанови Тимко мав би сплатити на міський уряд 10 талярів вини, а до «скринки братерской» (як видно з контексту – шевського цеху) – «п'ят фунтов воску и бочку пива». Тимко, як сторона, що була визнана винною, також мав повернути братові «правні наклади». Незадовго перед тим, 27 липня 1667 р., Полтавський полковий суд залагодив сварку, що виникла між місцевими обивателями Федором Бугаєм і Климом Григоренком і доходила до рукоприкладства. Примиривши сторони, суд наклав «заруку» такого змісту: «кгди бы посвар, любо бой, албо похвалка, любо през якие колвек люде вцпри годне вшал люб Хведор Бугай люб Клим албо жона его на якую бы колвек сторону тое ся показано, повинна будет тая сторона платит заруки выни пану полков[никови] таляров 20, а на вряд меский таляров 10»². А ось у липні 1699 р., у випадку з досягненням мирової згоди поміж переволочанським протопопом о. Григорієм Горуновичем та переволочанським сотником Іваном Ковальчуком (згоді передувало «оболженіє» протопопом сотника та у відповідь рішучі насильницькі дії останнього – «побыття и головы пробыття и волосов вырваня»), «зарука» за порушення угоди була встановлена вже у розмірі ста талярів. Причому якщо винним у порушенні угоди буде о. Григорій, «вина» піде на користь митрополита, а коли слово порушить сотник Ковальчук – збагатиться полковник полтавський³.

У вересні 1667 р. Полтавський суд, реагуючи на позов місцевого міщанина Василя на Яська та «выдачи частие от ных контроверсие, а нікди частие

¹ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. – Вып. I: Справы поточные 1664–1671 годов... – С. 114.

² Там же. – С. 102.

³ Левицкий О. Очерки народной жизни... – С. 264.

посвари их» й так і не докопавшись до причин конфлікту, а лише визнавши, що «побудкою до тих посваров» була дружина Яська, примирив опонентів та виніс таку «заруку»: «якая б колвек сторона, любо през похвалки, любо през посвар, albo бой на ком-быс то показано, тен првынен будет заруку платит на пана полковника нашего Полтавського 20 таляров, на вряд меский Полтавський 10 таляров, до цеху свого 5 таляров и пол каменя воску»¹.

У серпні 1669 р. суд залагодив «посвар» поміж полковим осавулом Юрком Тубулцем та мешканцем Мильців Оксютою і його синами Семеном і Остапом. Суд визнав ініціатором «посвару» Оксюту та зобов'язав його перепросити Тубулця і заприсягтись на письмі, що віднині «а ні Оксюта, а ні сини его не будут жадних ренкоров и посваров з Юрком вчинат, а ні Юрко з Оксютою из сынами его». У випадку порушення якоюсь зі сторін мирової угоди, «теды тен каждый попадет за неповстягливост его до шкатулы войсковой таляров ста, а на вряд меский Полтавский таляров десят»².

Крім судового поалагодження конфліктів, у ранньомодерну добу широко послуговувались і практиками позасудового доходження примирення конфліктуючих сторін. Традиції так званих полюбовних або приятельських судів були глибоко вкорінені у звичаєвих практиках, увійшли у норми Литовських Статутів, і ними широко послуговувався шляхетський загал Великого князівства Литовського і Корони Польської, піклуючись, з одного боку, гарантуванням недоторканості власної «поштивості», а з іншого – зменшуючи фінансові витрати під час судових дій та унеможливаючи довготривалу судову тяганину³.

У випадку, коли сторони дійшли «угоди і вічного прощення» самостійно, функції міського уряду зводились лише до фіксації цього факту, а відповідне судове мито, так звана змирщина, та судові наклади не стягувались. Натомість зберігався інститут заруки на випадок порушення досягнутої мирової. Свідченням цьому є «зарука» про примирення поміж братами Речиченками, вписана до актових книг 26 липня 1671 р. Відповідно до неї, «рожоні брати» Юрко і Іван Речиченки зобов'язувались: якщо хтось з них «наслідати

¹ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. – Вып. I: Справы поточные 1664–1671 годов... – С. 110.

² Там же. – С. 160.

³ Розлогий аналіз позасудового механізму поалагодження конфліктів у шляхетському соціумі Волині в останній третині XVI ст. представлено: Старченко Н. Полюбовні суди на Волині в останній третині XVI століття // До джерел. Збірник на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ–Львів, 2004. – Т. 2. – С. 207–228.

в перехвалках, в бою, в посварах вщати, теди безотпустне попадет у вину пну полковнику Пултавському сто таляров, а на вряд меский десят таляров»¹.

Причому сфера застосування «угоди і вічного прощення» не обмежувалась лише дрібними побутовими конфліктами, іноді мова йшла і про досить таки тяжкі злочини, наприклад, убивство. Так, Полтавська міська актова книга записом від 28 травня 1661 р. фіксує факт «вічного прощення» вдови загиблого Сави Байрака Мотрі, його братів, близьких і далеких нащадків вбивцям Василю Безотосному і Левку Куцеві. Як плату за прощення й обіцянку більше жодних справ з цього приводу не поновлювати винні мали «во всем угодити слушне жону небожчиковскую, нагородивши от мала і до велика, так за душу небожчиковскую, яко и правне выклады веде права посполитого»².

У червні 1670 р. в актові книги було внесено «угоду і вічне прощення», досягнуте в конфлікті між колишнім городовим отаманом Манцем Федоровичем та діючим полковим осавулом Артюхом Василевичем. Суть конфлікту полягала в тому, що останній «под час пняий неохоти, а нѣ теж през який ли колвек ренкор злий, але і овшем с пригоди, образил Манца на члонку, обтявши шаблею руку правую по локті». Зважаючи на прохання товариства, постраждалий, хоч і «прискорбіти», все ж погодився в «вічне в препомнене пусти». Під час прощення Артюх дав постраждалому 20 коп грошей, і сторони домовились, під загрозою сплати вини до «шкатули войсковой» у 100 талярів, більше не піднімати цієї справи. Заборона поширювалась також і на «Манцевих приятелной, близьких и далных».

Набагато більшими були розміри заруки, встановленої при укладені мирової угоди та «прощення добровольного» поміж полтавськими мешканками Пелагеєю Яковихою та Педорою Грицихою у липні 1688 р. Як видно з матеріалів актового запису, мирова угода була досягнута сторонами без допомоги суду. Тим не менше, розміри встановленої заруки були досить значними: у разі порушення добровільної мирової, навіть за «найменшіи ущыплывіи слова», винна сторона мала б сплатити «до скарбу воскового тысячу золотих, а особливо пану полковныкови полтавському сто таляров»³.

Основними отримувачами коштів при стягненні «зарук» виступають полковник і міський уряд. Хоч у випадку з полковим осавулом Туболцем і його опонентом левова частка заруки мала йти до «шкатулы войсковой». У випадку з членом шевського цеху «зарука» також мала спрямовуватись до «скрынки войсковой», а не до «уряду міського та братської скриньки».

¹ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. – Вып. II: Справы вечистые... – С. 112–113.

² Там же. – Вып. I: Справы поточные 1664–1671 годов... – С. 179.

³ Левицкий О. Очерки народной жизни... – С. 262.

Що стосується розмірів «заруки», то з матеріалів судових справ важко встановити якийсь єдиний алгоритм в діях суддів. Наприклад, при позасудовому досягненні примирення поміж Гаврилом Носенком і Василем Добромірським, зафіксованому у міській актовій книзі 29 січня 1668 р., сторони конфлікту, який раз-по-раз вибухав «меновите промеж жонами их през похвалки», дійшовши згоди і «прощення промеж себе взявши», наклали на себе таку заруку: «от сего часу якая бы колвек сторона важилася бой, албо посвар вщат... теды без жадной фолги повинна будет противная сторона платит вины до шкатулы войсковой 20 талерей, а на пана полковника Пултавского 10 таляров, а на врьад городовий Пултавский коп три»¹. «Неповстягливост губи» Кіндрата Шапошника, оскаржена Костею Пудленком у серпні 1671 р., на майбутнє повинна була коштувати вины на гетьмана 100 талярів, полковника – 50, на уряд міський – 30. Причому «зарука» поширювалась не лише на Кіндрата, а й на усіх тих, хто б наважився повторити його обвинувачення на адресу позивача. І чомусь особливо наголошувалось на дотриманні постанови братією кушнірського цеху, в противному випадку погрожувалося, що «той вины увесь цех кушнірский будет подлегати»².

Набагато більшою була сума «заруки», накладена при розв'язанні майнового конфлікту, що виник поміж Гапкою Іванихою та її свекрухою по загиблому чоловіку Педорою Мищихою. Гапка скаржилась у суд щодо намагань Педори після наглої смерті сина відібрати у невістки та онуків ґрунти і майно, що раніше належало її родині. Уважно вивчивши справу, суд покликався на відповідні артикули Саксону і Литовського Статуту та заборонив Педорі втручатись у права власності вдови і її дітей, наклавши таку заруку: на користь гетьмана тисячу кіп грошей та на полковника і міський уряд певну кількість (фрагмент тексту втрачено) талярів³.

В іншій майновій тяжбі, яка розглядалась у серпні 1665 р. між зятем Опанасом Гуджулом, Омеляном Шиби листом, та Максимом Житником за ставок, що дістався першому у спадок як «тестевщина», суд заборонив Житнику на «вічні часи» висловлювати претензії з приводу цього майна, постановив сплатити позивачу всі судові виклади «от мала и до велика», а також наклав заруку у розмірі 100 талярів на користь полковника полтавського⁴.

У січні 1767 р., реагуючи на скаргу полтавських обивателів щодо неправомочних дій колишнього полтавського полковника Прокопа Левенця, котрий спорудив на Чорному озері греблю, завдавши тим самим товариству

¹ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. – Вып. I: Справы поточные 1664–1671 годов... – С. 126.

² Там же. – Вып. II: Справы вечистые... – С. 99.

³ Там же. – Вып. I: Справы поточные 1664–1671 годов... – С. 96.

⁴ Там же. – Вып. II: Справы вечистые... – С. 15.

і поспільству значних збитків, гетьман Самойлович заборонив утримувати названу греблю під загрозою «вини» на свою користь у розмірі 100 талярів¹. Проте пересторога гетьмана, вочевидь, не справила на колишнього полковника належного враження, і наприкінці травня 1676 р. полковий суд, очолюваний полковником Павлом Семеновичем (Герциком), знову розглядав цю майнову тяжбу і, покликаючись на волю гетьмана і норми Литовського статуту, наклав на винуватця заборону в утриманні греблі на Чорному озері під загрозою виплати «вини» у розмірі тисячі талярів².

Аналогічна сума «вини» в тисячу талярів і також на користь гетьмана встановлювалась судом у справі щодо загрози підтоплення майна полтавських обивателів внаслідок будівництва нової Петровської греблі. Щоправда, і цього разу справа порушувалась у присутності гетьманового повіреного, генерального осавула Хоми Михайловича³.

Проаналізовані категорії судових стягнень не вичерпують усієї палітри товарно-грошових відносин у козацьких судах. Зокрема, поза фокусом дослідницького інтересу залишились унормовані положеннями Литовських Статутів так звані «пересуди» – офіційна плата за виконання суддівських обов'язків, оскільки згадок про них у розглянутих судових справах виявити не поталанило. Ще одна, доволі пікантна, сторінка грошового обігу в судах Гетьманату – сплата суддям і судовим служителям так званих «поклонів» і «накладок» (виплат, що фактично балансували на межі банальної дачі хабара) – у проаналізованих документах, що мають характер офіційних записів судових справ, з цілком очевидних причин також не верифікується⁴.

Стосовно ж досліджених практик хотілося б зазначити наступне. Судочинство Гетьманату «класичної доби» (тобто до моменту активного впровадження в українські суди російських норм, що мало місце вже з початку 1720-х рр.⁵) представляло доволі цікаву мішанину норм і традицій, що, з одного боку, ґрунтувались на положеннях Литовських Статутів і Магдебург-

¹ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. – Вып. 3. – С. 50.

² В актовых книгах спочатку було написано «100 талярів», але поверх виправлено на «тисячу талярів». (Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. – Вып. 3. – С. 54).

³ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. – Вып. 3. – С. 56–57.

⁴ Цікаві спостереження за цією стороною українського судочинства початку XVIII ст., представлені на основі аналізу приватних матеріалів позивачів, див.: Сокирко О. Скільки коштує порозуміння? «Поклони» та «наклади» в українських судах першої чверті XVIII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 7. – К., 2007.

⁵ Міркування автора з приводу механізмів цього впровадження див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини. – С. 186–208.

зького права, а з другого, були щедро «приправленими» канонами права звичаєвого. Присутність звичаю не лише значно спрощувала судоустрій, позбавляючи його інколи надмірного, а нерідко й необхідного процесуального формалізму, але й часто-густо сприяла непередбачуваності результатів судового розгляду (за спостереженням Миколи Горбала, в козацьких судах приписи Литовського Статуту і магдебурзьких прав постійно виправлялись неписаним звичаєвим правом¹).

Вочевидь, немалою мірою цьому сприяла й та обставина, що для позивачів здебільшого йшлося не стільки про дотримання норм законності, стільки про відшкодування понесених матеріальних і моральних збитків. Так само і судді, будучи тісно пов'язаними з тією спільнотою, де був вчинений злочин, опікувались не стільки дотриманням в непорушності букви закону, стільки збереженням спокою громади та викоріненням конфлікту. Маючи при цьому на увазі, як бачимо з аналізу матеріалів судових справ, й цілком очевидний власний матеріальний інтерес від такого виправлення надто жорстких караючих постанов писаних правових кодексів у бік їх суттєвого пом'якшення. Відтак існуюча практика винагородження учасників судового процесу та місцевої адміністрації за рахунок сторони, яку суд визнав винною, безумовно, неабияк сприяла поживленню грошового обігу та рухові матеріальних цінностей у межах суду. А зважаючи на відсутність чіткої регламентації у цій частині процесуального дійства, судові вирoki, які передбачали різноманітні грошові і майнові стягнення на користь місцевої адміністрації (котра зазвичай виступала і учасниками судового процесу), є доволі цікавими при реконструкції реальної моделі функціонування українського судочинства гетьманської доби.

¹ Горбаль М. Передмова // Левицький О. По судах Гетьманщини. Нариси народнього життя Гетьманщини 20-ої половини XVII віку. – [б.м. і р. вид.]. – С. 28

ОТНОШЕНИЯ ДОНСКОГО КАЗАЧЕСТВА С КРЫМСКИМ ХАНСТВОМ В НАЧАЛЕ XVIII в.

История восстания под предводительством К.А. Булавина получила в целом основательное освещение в отечественной исторической науке¹. В последние годы наметилась тенденция к уточнению и расширению отдельных трактовок² указанного крупного народного движения России начала XVIII в. Зачастую это обусловлено вводом в научный оборот неизвестных ранее источников, использованием учеными новых подходов, концептов, а также осмыслением лучших достижений советской историографии.

Все сказанное вполне применимо к изучению завершающего этапа этого восстания, его последствий, исторического значения. В частности, вплоть до недавнего времени окказиональный в целом характер носило обращение специалистов к такому аспекту восстания, как связи булавинцев с Крымским ханством, а также с кубанскими казаками, проживавшими в регионе³ с конца XVII в. Это при том, подчеркну особо, что советские специалисты внесли основополагающий вклад в источниковое обоснование вывода (сделанного на современном этапе изучения проблематики, вынесенной в заголовок) о стратегическом, сознательном, исторически обусловленном характере намерения К.А. Булавина отступить на Кубань в случае поражения; что план такого ухода как исхода осуществил в итоге один из крупнейших его сподвижников –

¹ Лебедев В.И. Булавинское восстание (1707–1708). – М., 1967; Смирнов И.И., Маньков А.Г., Подъяпольская Е.П., Мавродин В.В. Крестьянские войны в России XVII–XVIII вв. – М., 1966; Пронштейн А.П., Мининков Н.А. Крестьянские войны в России XVII–XVIII вв. и донское казачество. – Ростов на/Д., 1983.

² Усенко О.Г. К уточнению биографии К.А. Булавина // Россия в XVIII столетии. – М., 2002. – Вып. 1.

³ Боук Б.М. К истории первого Кубанского казачьего войска: поиски убежища на Северном Кавказе // Восток. – 2001. – № 4; Усенко О.Г. Начальная история кубанского казачества (1692–1708 гг.) // Из архива тверских историков: Сб. науч. ст. – Тверь, 2000. – Вып. 2.

И. Некрасов¹. Перед автором статьи стоит несколько задач, некоторые из которых он намерен обозначить в качестве перспективных к дальнейшему изучению, некоторые – постараться решить в настоящей работе. Отдельные же задачи (рассмотренные автором ранее) необходимо поставить в более четкую связь с общим содержанием научной проблемы – «Казачество Дона и Северо-Восточного Причерноморья в отношениях с мусульманскими государствами Причерноморья». Итак, вот на какие вопросы (они же исходно – задачи статьи) необходимо обратить внимание прежде всего:

– определение случайного / закономерного характера таких именно переговоров донских казаков со своим непростым соседом – Крымом, когда речь шла о выборе ими стратегии выживания; смежная проблема – изучение вопроса о психологическом преодолении казаками векового груза отношения к татарам / ногайцам как к врагам христианского мира, России etc.

– определение возможной личной инициативы / решимости (связанной с воспитанием, особенностями психологического склада личности и т.п.) самого К.А. Булавина в истории реализации повстанцами плана – осмелиться уйти в пределы Крымского ханства, рискуя при этом жизнью;

– установление возможной связи между видимым желанием вождя восстания отступить на Кубань и готовностью Гиреев принять повстанцев на своей территории; смежная с этим проблема – наличие в числе прочих мотивационных оснований в среде инициаторов замысла об уходе на Кубань неготовности конформистски принять условия прощения их царем;

– выявление механизмов воплощения плана ухода на Кубань в жизнь, а в целом – поиски ответа на вопрос о реалистичности и степени реализуемости данного замысла;

– изучение возможной связи между актуализацией планов повстанцев уйти с Дона и фактом благоприятного в целом проживания на Кубани казаков, в недавнем – выходцев с Дона;

– рассмотрение сложнейшей проблемы относительно определения перспективных планов повстанцев после своего возможного появления на Кубани, их видения дилеммы – укрыться здесь на время или принять подданство крымских ханов?

В качестве предлагаемых к рассмотрению положений советской историографии изберем два интересных высказывания, принадлежащих Н.С. Чаеву и Е.П. Подъяпольской. В первом случае ученый указывает: «Едва ли, однако,

¹ Сень Д.В. «Войско Кубанское Игнатово Кавказское»: исторические пути казаков-некрасовцев (1708 г. – конец 1920-х гг.). – Изд. 2-е, испр. и доп. – Краснодар, 2002. – С. 19–36; Его же. Начальный этап адаптации донских казаков на территории Крымского ханства (1708–1712 гг.) // Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Сер. Общественные науки. – 2008. – № 4.

отмеченная политика Булавина (речь идет об известной переписке Булавина с Хасаном-пашей, кубанскими казаками и пр. – Д. С.) являлась самоцелью для представляемых последним слоев казачества; она, нам думается, прежде всего была призвана служить известным вспомогательным средством к отстаиванию Войском Донским своей «самостоятельности» от попыток Москвы более прочно освоить Дон как колонию»¹. Во втором случае Е.П. Подъяпольская пишет в коллективной монографии о «своего рода казачьей республике» на Кубани – как осуществленной мечте о «казацком государстве с атаманом во главе»². Итак, в трактовке советских историков налицо такие объяснительные мотивы со стороны повстанцев (и лично, надо думать, К.А. Булавина) в их стремлении уйти на Кубань (или вести об этом переговоры): найти еще одно основание для достижения компромисса с царизмом (элемент шантажа / торга) или, напротив, желание и готовность реализовать (ситуативно) некие давние настроения казаков по достижению идеального социального устройства. В последнем случае (мнение Е.П. Подъяпольской) очевиден идеализм самой трактовки сюжета; ведь маститый историк не могла не знать об особенностях государственного строя ханства и об особо пристальном отношении со стороны Гиреев к кубанской части своих владений (институт сераскерства и пр.). В любом случае, дальше частных рассуждений об окказиональной, по существу, связи между «булавинщиной» и уходом части донских казаков на Кубань на излете лета 1708 г. ученые никогда не шли. Напротив, в настоящее время наука располагает всеми возможностями для утверждения о том, что между интересующими нас явлениями – актуализацией замысла об отступлении на Кубань / его реализацией И. Некрасовым и расширяющимся полем практик отношений казачества с крымскими ханами на рубеже XVII–XVIII вв. существует прямая причинно-следственная связь. При этом истоки такому примечательному факту можно уверенно искать в XVII в.

Например, неслучайной видится автору реализация донскими казаками уже в XVII в. их угрожающего для Москвы тезиса о готовности перейти на сторону «врагов христианства». Так, еще в 1626 г. донцы, недовольные притеснениями со стороны М.Ф. Романова и царской администрации в Астрахани, заявили о своей готовности уйти «в турецкого царя землю и учнут жить у турецкого царя»³. В конце

¹ Чаев Н.С. Булавинское восстание (1707–1708) // Труды историко-археологического института Академии наук СССР. – М., 1935. – Т. XII: Булавинское восстание (1707–1708 гг.). – С. 52.

² Смирнов И.И., Маньков А.Г., Подъяпольская Е.П., Мавродин В.В. Крестьянские войны в России XVII–XVIII вв. – С. 202.

³ Крестьянские войны в России XVII–XVIII вв. – С. 202.

³ Российский государственный архив древних актов (далее – РГАДА). – Ф. 127. – Оп. 1: 1626 г. – Д. 1. – Л. 336–337.

1680-х гг. представители донских старообрядцев вновь заговорили о том, что «у нас-де свои горше Крыму... лучше-де ныне крымской, нежели наши цари на Москве»; «если роззорят Крым, то-де и... им... житья не будет»¹. Представляется, что говорить о приоритете в этих словах провокационной риторики не приходится – данный тезис казаки реализовали на практике в пределах нескольких поколений еще до восстания К.А. Булавина, со времен которого до нас дошло едва ли не самое громкое заявление донцов об их готовности сменить подданство. Уже в 1689 или 1690 г., как установил Б. Боук, первые группы донских казаков появляются на Кубани. Еще более активно донцы, потерпевшие поражение на Дону в результате ожесточенной братоубийственной войны 1680-х гг., осваивают Северо-Восточный Кавказ². Подчеркну, что местные феодалы превосходно понимали всю силу обретения власти над этим новым участником региональных процессов. Например, Тарковский шамхал предполагал использовать казаков в реализации своих планов по нападению на Иран, грабежам шахских кораблей на Каспии, также приглашая на Аграхань с Дона новые группы казаков³. Свою роль сыграли в этом и сами кавказские казаки, совершившие осенью 1691 г. во главе с атаманом С. Жмурой нападение на донские городки и заявившие: «Нам тут на реке Аграхани жить не тесно. К нам милость кажут басурманы лучше вас православных христиан»⁴. Пополнялся новыми выходцами с Дона и центр казаков на р. Куме – так, например, случилось в 1689 г., когда казаки Кавказа участвовали в походе войск азовского бея на Дон. Под воздействием на донцов со стороны их бывлых товарищей (помимо оружия, как «аргумента» в уговорах, те прибегли еще к авторитету воззваний попа Пафнутия) произошло следующее – «многие городки передались на сторону куминцев»⁵. Конечно, обратное возвращение на Дон не было тогда явлением исключительным, но нельзя не отметить: произошел окончательный разрыв части казаков с Доном – знаменуя те серьезные изменения, которые происходят в казачьей среде в последней четверти XVII в. Реакция этих нонконформистов на подавление разинского восстания, на церковный раскол, выразившаяся прежде всего в исходе на Кавказ, вызвала не простое количественное изменение населения в этом регионе, но качественное изменение состава

¹ Дружинин В.Г. Раскол на Дону в конце XVII столетия. – СПб., 1889. – С. 180, 182.

² Дружинин В.Г. Указ. соч.; Сень Д.В. Славянское население Дона и Северо-Западного Кавказа в конце XVII в. – начале XVIII в.: к вопросу о новых практиках освоения пространства и преодоления «границы миров» (на примере казачьих сообществ) // Славянские форумы и проблемы славяноведения: Сб. ст. – М., 2008.

³ Боук Б.М. Указ. соч. – С. 32; Дружинин В.Г. Указ. соч. – С. 195.

⁴ РГАДА. – Ф. 111: 1691 г. – Д. 4. – Л. 4.

⁵ Дружинин В.Г. Указ. соч. – С. 205.

региональных актёров, активизировавших свои действия против России. Недавние выходцы с Дона, кумские, например, казаки вновь актуализируют в конце 1680-х гг. тезис о готовности «не токмо не возвращаться на Дон, но, соединяясь с кабардинцами и другими народами, взять Черкасской, разорить казачьи городки по Дону лежащие и, поселясь в оных, признать над собою власть турецкого султана»¹.

Содержание данных сообщений позволяет уточнить вывод ученых о том, что до Булавинского восстания история не знала случаев, чтобы донские казаки «вмешивали турок в свои отношения с царскими властями и пытались привлечь их на свою сторону, хотя и в первой половине XVII в. на Дону иногда говорили о возможности своего ухода с «реки»». Вероятно, у нас еще мало данных, которые позволили бы говорить, например, о сравнении уровня статусности в казачьей среде русского царя и турецкого султана. Впрочем, сама постановка проблемы – о поисках казаками иных, нежели никонианская Россия, векторов притяжения (персонифицированных, быть может, в лице мусульманских государей), проистекает логически из условий пребывания донских казаков во фронтальном пространстве Поля.

Интересно отметить, что еще С. Разин намеревался вступить в контакт с крымским ханом летом 1670 г.² – «...и в Крым де от него, Стеньки, присылка, чаять, будет же»*. Известно также, что тот же Разин разговоры о переселении «вел в свое время... с персидским шахом и противником Москвы – украинским гетманом Дорошенко»³. В 1650 г. Войско Донское столкнулось с необходимостью «перезывания» на Дон от калмыков группы донских казаков во главе с И. Кондыревым – перешедшей в улусы Аулузан (Каулузан)-тайши после «воровства» на Каспийском море. Весной того же года эти казаки участвовали в походе калмыков под Астрахань (улусы ногайцев), где активно бились не только с ногайцами, но и с «государевыми людьми»⁴. О.Ю. Куц отмечает, что калмыки в то время находились во враждебных отношениях с Россией, и что

¹ Сухоруков В. Историческое описание Земли Войска Донского. – Ростов на/Д., 2001. – С. 353.

² Крестьянская война под предводительством Степана Разина: Сб. док. – М., 1957. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 552.

* Составители сборника «Крестьянская война...» (Т.2. – Ч.1.) скептически отнеслись к данному известию, ссылаясь, в частности, на двоякое прочтение аналогичного сообщения (см.: с.552). Между тем тут же, рядом со словами толмача П. Кучюмова, приводимыми в сноске №11, находим: «Жилец Кузьма Коржавин про вора сказал *те ж речи*». Вопрос о сношениях Разина с ханским двором, впрочем, остается открытым.

³ Лебедев В.И. Указ. соч. – С. 73.

⁴ Донские дела. – СПб., 1913. – Кн. 4. – Стб. 495–496.

калмыцкий тайша (князь) Дайчин предоставил казакам лошадей, овец и коров. После такого приема со стороны калмыков «учали де они (казаки. – Д. С.) с калмыки вместе кочевать»¹. В итоге посланцы Войска Донского не сумели найти «вора и изменника Ивашку Кондырева с товарищи», поскольку сами калмыки «государю изменили и прочь отошли»². Косвенно это свидетельствует о том, что донцы продолжали в то время находиться среди калмыков; или, по крайней мере, весной 1650 г. на Дон возвращаться не собирались.

Говоря о развитии практик отношений с крымскими ханами, например, со стороны аграханских казаков, отмечу – решив осенью 1692 г. переселиться на Кубань, они приступили к воплощению замысла только после того, как получили соответствующее согласие крымского хана. Подчеркну, что 18 сентября 1692 г. к аграханским казакам из Крыма вернулись не только их посланцы, но и «кубанские казаки... которые живут на реке Кубане... хотели их проводить до Крыму...»³. Впоследствии крымский хан Девлет-Гирей II даровал казакам специальную охранную грамоту⁴. Нельзя не обратить внимания на факт быстрого налаживания контактов казаков Кубани с донским казачеством – причем последняя сторона получала все больше свидетельств об успешной адаптации казаков на землях крымского хана. Уже в октябре 1693 г. казаки двух донских городков, доносил в Москву астраханский воевода П.И. Хованский, собрались уйти на Кубань к «казакам-раскольникам, где Кубек-ага построил им городок»⁵. В 1702 г. масштабы сношений донцов с Кубанью встревожили царскую власть – на Дон была отправлена специальная грамота царя Петра I. Оказалось, что к казакам на Кубань собирались бежать казаки Бурлацкой, Черногайской станиц. Инициаторами сговора на Дону выступили атаман Бурлацкой станицы «Яков Савельев сын Чора» и «казак-раскольник» той же станицы «Дмитрий Игнатьев сын Татаркин», которые «призывают к себе на помощь многих людей и к тому сроку (Воскресение Христово. – Д. С.) идти готовятца и лошадей кормят»⁶.

¹ Из письма О.Ю. Куца Д.В. Сеню от 9.06.2003 г., в котором отправитель ссылается на свою кандидатскую диссертацию (с. 252–254) и документы РГАДА (Ф. 119: 1650 г. – Д. 1. – Л. 185).

² Донские дела. – Кн. 4. – Стб. 525.

³ Руссо-чеченские отношения. Вторая половина XVI–XVII в.: Сб. док. – М., 1997. – С. 256.

⁴ Боук Б.М. Указ. соч. – С. 35.

⁵ Архив Санкт-Петербургского Института истории РАН (далее – Архив СПб. ИИ РАН). – Ф. 135. – Оп. 1. – Д. 12449, 12450.

⁶ Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные генерал-майором А.А. Лишиным (далее – Акты Лишина). – Новочеркасск, 1891. – Т. 1. С. 204.

Среди кубанских казаков были те, с кем в приятельских отношениях состоял сам К.А. Булавин. В отписке за май 1708 г. он поименно обращается к атаману кубанских казаков – «Савелью Пафомовичю, Федору Васильевичю з Донца, Луганской станицы Мирону Никитичю, да брату ево Афонасью Зиновьевичю да Трехизбенской станицы Ивану Астафьевичю, Горбун прозвища, да Мятякинкой станице Карпу Ерше Аристу...»¹. К слову сказать, нельзя согласиться с О.Г. Усенко в трактовке им еще одного списка имен, якобы знакомых тому же Булавину². При внимательном прочтении текста оказывается, что приятелем «Севастьяна Васильевича, Мартина Раздорского, Евметьевых детей, Панфиловых детей, Максима Кривого с детьми Кабылинской станицы» выступает не атаман, а Антон Ерофеев, племянник С. Пахомова*. В любом случае кубанские казаки обладали возможностями для передачи на Дон информации о своем положении, общем состоянии дел в регионе; причем, как справедливо пишет О.Г. Усенко, «родство с «окреанами» могло оказаться полезным... для донцов, попавших в плен к татарам»³.

Тем более подробную информацию о контактах с ханами могли ему предоставить запорожцы, общение которых с Крымом носило, несомненно, более системный характер, нежели у донцов. Для подтверждения логичности этой мысли приведу важное свидетельство, ранее не отмеченное в трудах ученых по интересующей нас проблематике. Речь идет о полученных от запорожцев российской стороной сведениях за декабрь 1707 г. Оказывается, что, приехав в Сечь из Кодака, К.А. Булавин стал просить кошевого атамана дать «ему с кошу лист и казаков до Крымского хана, чтоб... ехать ему в Крым и просить у Крымского хана орды на вспоможение себе...»⁴. Ханский трон тогда занимал Девлет-Гирей II, известный своей заботой о кубанских казаках и отказавшийся, кстати, в 1709 г. выдать российской стороне казаков И. Некрасова⁵. Кошевой атаман тогда отказался, не помог К.А. Булавину, хотя через некоторое время, при гетманстве И. Мазепы, запорожцы, сражаясь с российскими войсками⁶, сами отправили к хану гонцов – «чтоб орду к себе привесть на вспоможение».

¹ Булавинское восстание... – С. 463.

² Усенко О.Г. Начальная история кубанского казачества... – С. 67.

* Вывод следует из анализа конструкции фразы, в которой А. Ерофеев бьет челом своему «дядюшке» Савелию Пахомовичу, после чего он обращается к «прочим своим», Антона, приятелям – список имен которых см. на с. 464 сборника «Булавинское восстание».

³ Усенко О.Г. Начальная история кубанского казачества... – С. 67.

⁴ Булавинское восстание... – С. 363.

⁵ Сень Д.В. «Войско Кубанское Игнатово Кавказское»... – С. 82–84.

⁶ Булавинское восстание... – С. 398.

Делая промежуточный вывод, скажу, что К.А. Булавину вполне могла быть доступна информация о возможностях контактировать напрямую с ханами, отношения которых с донскими / кубанскими казаками на рубеже XVII–XVIII вв. были отмечены новыми, позитивными / неконфронтационными (прежде всего – для самих казаков) практиками. Логично полагать и то, что К.А. Булавину было известно о фактах прямых контактов представителей различных казачьих групп с правящими крымскими ханами, самым ярким примером чего служило положение новых подданных Крыма – казаков, выходцев с Дона; тех казаков, которые вполне уверенно, например, чувствовали себя в Копыле в начале XVIII в. и имели свойственников на Дону¹. В целом полагаю, что план отступления на Кубань носил в понимании Булавина характер стратегии, а это свидетельствует о масштабности личности вождя движения, его способности к видению всей картины борьбы, включая перспективы проблемы, а именно – определение действий повстанцев в случае вероятного разгрома.

Впервые, пожалуй, о стратегическом характере этого замысла речь зашла в ведомости, полученной кн. В.В. Долгоруким 18 мая 1708 г. из Черкаска: «А буде ратные государевы полки тех ево единомышленников побьют, и у него вора с Некрасовым положено збиратца по Дону в Цымле, а собрався итить на Кубань. И ныне вскоре на Кубань он вор с письмами посылает з Дону ис Кобылинка городка казака Антона Дорофеева да кубанского татарина»². Интересная деталь – Булавин с самого начала решает отправить на Кубань племянника лидера (атамана) кубанских казаков С. Пахомова – Антона Дорофеева (Ерофеева). Таким образом, налицо стремление вождя достичь более доверительных отношений с сообществом казаков Кубани. Примечательно, что, еще не зная о поимке посланцев Булавина, канцлер Г.И. Головкин пишет Петру I о том, что приняты меры к извещению посла России в Турции П.А. Толстого о «воровстве» Булавина – «и ежели то у Порты отзовется, то б он то старался уничтоживать, и с прилежанием тамо у турков предусматривать, не будет ли от него Булавина какой к Порте или татаром подсылки, или их ко оному склонности. И ежели о сем что увидит немедленно б к нам писал...»³.

Проблема доставки писем на Кубань и вообще вопрос о письмах на Кубань, либо обратно волновал обе стороны. Из Азова, например, в степь были отправлены офицеры с командой из 60 человек; тревожился, несомненно, и сам атаман Булавин. Речь идет об изменении состава группы, которой надлежало доставить на Кубань три письма «за войсковою печатью» – казакам-«ахриянам», ачуевскому Хасану-паше и мурзе Кубанской орды Сартлану. Итак, вместо

¹ Усенко О.Г. Начальная история кубанского казачества... – С.63, 72–77.

² Булавинское восстание... – С. 244.

³ Там же. – С. 256.

предполагавшихся ранее лиц это должны были сделать черкасский казак Васька Шильца, два человека из верховых городков (казаки?), четыре «торговых армянина» и один кубанский татарин¹. И вновь – новый состав; когда 28 мая 1708 г. по пути на Кубань посланцев поймали, то ими оказались турки, татары и армянин – всего 6 человек, при которых пребывало еще 23 человека «калмыцкого ясыря»². Интересно, как сам Булавин объяснял кубанским казакам, что письмо должен был доставить не А. Ерофеев: «... и мы паопасались с сим письмом ево Антона к вам послать, потому что от неправедных бывших наших старшин с кубанцы многия ссоры и разорения»³.

Содержание писем, о которых речь пойдет ниже, настолько встревожило азовского губернатора И.А. Толстого, что он приказал отправить команду к Черкаску «для отгону воровских ево конских табунов, чтоб оному вору бежать было не на чем»⁴. Задача была выполнена при поддержке «знатных» черкасских казаков во главе с В. Фроловым, прибывших вскоре в Азов. Подчеркну, что сведения о готовящемся отступлении Булавина на Кубань царские администраторы получили из нескольких источников⁵, что, конечно, позволяет сравнить внешнюю «провокационность» риторики отправителей писем на Кубань со степенью готовности донцов воплотить план в жизнь. Например, очевидна решимость следовать этому плану казаков Рыковских станиц (минимум из двух, поскольку всего насчитывалось три таких станицы – верхняя, средняя и нижняя), готовивших лошадей и телеги еще до отправки группы с письмами от Булавина на Кубань. Еще одна деталь – уверенность самого Булавина в том, что адресаты ему непременно ответят; недаром он просит кубанских казаков поторопиться с ответом: «И вам бы пожаловать приехать к нам в Черкасской не помешкав с тем вместе, как посланы будут из Ачюева от Хасана паши и от Сартлана мурзы с письмами татары»⁶.

Итак – что же так встревожило царизм, не готовый, как выясняется, позволить «вору» Булавину укрыться на Кубани – что, казалось бы, могло свести на нет «булавинщину», либо, как минимум, снизить на Дону степень напряженности. Оказывается, казаки-булавинцы писали кубанским казакам следующее: «А есть ли царь наш не станет жаловать, как жаловал отцов наших дедов и прадедов, или станет нам на реке какое утеснения чинить, мы Войском от него отложимся и будем милости просить у вышнего творца нашего владыки, а также и у турского царя...». Кроме того, булавинцы пытались

¹ Новое о восстании Булавина // Исторический архив. – 1960. – № 6. – С. 127.

² Там же. – С. 127.

³ Булавинское восстание... – С. 463.

⁴ Там же. – С. 258.

⁵ Там же. – С. 258, 261; Новое о восстании Булавина... – С. 127.

⁶ Булавинское восстание. – С. 464.

наладить связи через кубанских казаков не только с турецкими властями в Ачуеве, но самим султаном Ахмедом III. Причем, эта приписка на имя султана, приложенная к отписке на имя кубанских казаков, по форме своей – челобитная, содержащая к тому же сведения явно провокационного характера, поскольку Петр I не собирался в то время воевать с Османской империей. Еще более опасны для российской стороны оказываются претензии Булавина на роль политика, готового изменить баланс сил в регионе вот каким способом: «А есть ли наш царь на нас с гневом поступит, и то будет турецкой царь владеть Азовом и Троицким городами. А мы ныне в Азов и в Троицкой с Руси никаких припасов не пропускаем покамест с нами азовский и троецкой воевода в согласия к нам придет»¹. Н.С. Чаев справедливо пишет об огромной стратегической важности Азова для отношений России и Турции, закрепленной Константинопольским договором 1700 г. – недаром этому городу-крепости там посвящена отдельная статья². Контролировавшая положение в Приазовье и запирающая выход в море, эта турецкая крепость, наряду с российской Троицкой крепостью (Троицким-на-Таганроге), превращается у Булавина «в один из объектов намечающихся у него переговоров с Турцией»³. Вождь повстанцев бьет в точку – недаром тот же Таганрог турки требуют скрыть по Прутскому договору 1711 г., что в итоге и было сделано. Вся глубину изощреннейшей риторики Булавина подкрепляла серьезность его намерений взять штурмом Азов и Троицкую крепость, о чем письменно атаман известил азовского губернатора И.А. Толстого своей отпиской, присланной из Черкаска 8 июня 1708 г.⁴.

Подчеркну, что, выражая готовность принять подданство Османов, Булавин не мог не понимать, что подыгрывал ее вековым экспансионистским устремлениям – «свести» казаков с «крымской» стороны Дона. Еще в 1551 г. русский посол, отправленный к ногайцам, сообщал о содержании письма турецкого султана к ногайскому Самаил мирзе, «в котором султан... указывал, что «рука» царя Ивана над бусурманы высока... Поле де все да и реки у меня поотымал... поотымал всю волю в Озове: казаки его с Озова оброк емлют и воды из Дону пить не дадут»⁵. Азов для турок являлся вековой опорой их владычества в Северо-Восточном Причерноморье, одновременно – центром одноименного санджака, т.е. частью административно-территориальной системы Османской империи. Его потеря в конце XVII в. лишила Турцию «важнейшего, если не

¹ Там же. – С. 464.

² Юзефович Т. Договоры России с Востоком. Политические и торговые. – М., 2005. – С. 28.

³ Чаев Н.С. Указ. соч. – С. 51.

⁴ Булавинское восстание... – С.264.

⁵ Робинсон А.Н. Повести об Азовском взятии и осадном сидении // Воинские повести Древней Руси. – М.–Л., 1949. – С. 173–174.

ключевого пункта в Северо-Восточном Причерноморье, обеспечивавшего связь османской метрополии и Крыма с Северо-Западным Кавказом»¹. Исследователи отмечают, что как раз после утраты Азова на севере Черного моря стала развиваться вторая линия обороны империи, включавшая в себя крепости Тамань, Темрюк, Керчь, Озю². Стоит также добавить, что именно из Азова направлялись многие масштабные акции татар и турок против южных окраин России, сюда же, на богатейший невольничий рынок, свозили полон. Весьма точно и образно характеризовали значение Азова в 1644 г. донские казаки: «А ис Крыму... воинские люди и Черкесы Темрюцкие и Ногайцы съезды и скопы у них все в Азове бывают, а из Азова... оне с Азовским людьми большим собранием на Русь, на твои государевы отчины... и под наши казачьи городки, а с Руси... с полоном и з животиною все оне в Азов приводят»³. Еще одна любопытная деталь: русский посол Андрей Шеин, отправленный «с товарищами» в Стамбул И. Грозным, именует Топраков (Топрак-калу) – важную составляющую единой системы укреплений Азовской крепости – «любимым градом» султана⁴.

Вероятно, именно «кубанская переписка» могла подтолкнуть царизм к изменению планов достижения возможной договоренности с Булавиным – ведь в мае правительство было готово пойти тому на уступки⁵. Еще 28 мая 1708 г. указом царя на имя кн. В.В. Долгорукого повелевалось «ничего не делать над казаками и их жилищами»⁶. Но уже 5 июня И.А. Толстой пишет Петру I о новых замыслах Булавина, прилагая оригиналы писем атамана на Кубань. Реакция царя оказалась вполне закономерной – 28 июня последовал новый указ о походе на Черкасск и разорении (по списку!) казачьих городков⁷. В свою очередь, Булавин, получив известие о выступлении Долгорукого на Дон, созвал круг и заявил, «чтоб «никто проименование великого государя не воспоминал», тем более о том, «чтоб принесть... повинную» царю»⁸.

Возвращаясь к анализу переписки донцов с «посредниками» – кубанскими казаками (как будущими участниками совместного совета с татарами и турками в Ачуге), отмечу, что Булавин (как один из авторов отписок) был гибок

¹ Приймак Ю.В. Северо-Западный Кавказ в системе Османской империи XVIII – первая треть XIX в.: Дис. ... канд. ист. наук. – Краснодар, 2000. – С. 107.

² Киняпина Н.С., Блиев М.М., Дегоев В.В. Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России. – М., 1984. – С. 15.

³ Донские дела. – СПб., 1906. – Кн. 2. – Стб. 915.

⁴ Отдел рукописей РНБ. – Ф. 905. – Д. Q-354. – Л. 133 об.

⁵ Чаев Н.С. Указ. соч. – С. 52.

⁶ Сборник Русского исторического общества. – 1873. – Т. 2. – С. 32.

⁷ Булавинское восстание... – С. 281–282.

⁸ Лебедев В.И. Указ. соч. – С. 74.

и, должно быть, убедителен. В частности, это могло достигаться путем вставки в самое начало послания сакральной формулы «Господи Иисусе (выделено мной. – Д. С.) Христе, сыне божи, помилуй нас. Аминь». Здесь хотелось бы подчеркнуть значение «правильного», с точки зрения старообрядцев, написания имени Бога, поскольку еще одна буква, «приложенная к имени Иисус, являет «инаго Иисуса», не Христа, а Антихриста»¹. Расчетливость применения именно такой формы написания имени Бога подчеркивается, по-моему мнению, тем, что сам Булавин старообрядцем не был², между тем как значительная часть кубанских казаков как раз сохраняла «древнее благочестие»³. Эти казаки вышли из среды тех неконформистов, которые еще в 1687 г. решением казачьего круга приговорили на Дону: «Сверх старых книг ничего не прибавлять и не убавлять, и новых книг не держать», а несогласных с таким решением «побивати до смерти»⁴. Другое дело, и об этом необходимо сказать особо, что сам Булавин, скорее всего, был неграмотным и лишь по прочтении ему текста грамоты указывал заверить ее войсковой печатью. Поэтому в целом вопрос о личном участии Булавина в выборе формы написания Бога остается открытым; хотя уже сейчас трудно отрицать факт его знакомства с текстом документа.

Развивая разговор о символизме риторики, фразеологии отписок, адресованных кубанским казакам, отмечу, что совершенно неслучайно булави́нцы апеллируют к «перемене веры» на Дону «старшиной и боярами» (при поддержке войска Долгорукого), как основанию для сопротивления им. Примечательно, что главные репрессалии приписываются не царю, а именно «старой» войсковой старшине – что должно было, по мысли булави́нцев, добавить оснований для легитимации последующей над «знатными» казаками расправы в Черкасске. Итак, все эти лица «стали была бороды и усы брить, также и веру христьянскую переменить, и пустынников, которя живут в пустыни ради имени господни, и хотели была христианскую веру ввести в елинскую веру»⁵. Здесь маркируется борьба булави́нцев с новообрядцами, никонианами (стремившимся привести русские обряды в соответствие с греческими – эллинскими), вообще – всеми «немцами», врагами казачества. Любопытно, что за «скобки» обвинения здесь и в других документах, вышедших из булави́нского лагеря, «выводится» сам царь, антиповедение которого породило уже в начале XVIII в. представления о нем, как об антихристе.

¹ Успенский Б.А. Раскол и культурный конфликт XVII века // Успенский Б.А. Избр. труды. – М., 1996. – Т. 1. – С. 490.

² Усенко О.Г. К уточнению биографии К.А. Булавина... – С. 104–105.

³ Усенко О.Г. Начальная история кубанского казачества... – С. 68; Сень Д.В. «Войско Кубанское Игнатово Кавказское»... – С. 69.

⁴ Дополнения к актам историческим. – Т. 12. – С. 138.

⁵ Булави́нское восстание... – С. 461.

Впрочем, в другом месте отписки (точнее, второй отписке – см. с. 463–465 цитируемого сб. «Булавинское восстание») находим приписывание тех же преступлений Петру I, который «нашу веру христианскую... перевел, а у нас ныне отнимает бороды и усы, также и тайные уды у жон и детей насильно бреют»¹. Символика первого замечания увязывается автором с наиболее вероятной трактовкой карательной акции, как сводящей на нет образ человека, созданного «по образу и подобию Божию» – путем приписывания ему античеловеческих, бесовских черт. Бладобритие, замечает Б.А. Успенский, «могло непосредственно связываться с еретичеством: характерно, что патриарх Филарет соборне проклинал «псовидное безобразие», против него выступали и оба патриарха петровского времени – Иоаким и Адриан, причем последний прямо грозил бладобрийцам церковным отлучением»². Во втором случае, полагаю, речь идет о символическом характере расправы, применяемой царскими войсками к членам семей донских казаков, а именно – насильственном удалении, скорее всего, половых органов* (см. значение слов – «уд», «уды»³). Вероятно, данный вид физического насилия можно расценивать как обозначение расправы над жизненной силой донского казачества, а само оскопление – как семиотическое (знаковое) указание на неминуемую смерть донского казачества в результате прекращения воспроизводства. Кроме того, в обоих случаях можно, на мой взгляд, говорить о совершении карателями актов символического антиповедения, исключительно характерного для ритуала наказания – «поскольку наказания были направлены на публичное осмеяние (бесчестье) и в конечном счете на принудительное или разоблачительное приобщение к «кромешному» перевернутому миру»⁴. Так, например, в XVII вв. бритыми (с безволосыми «лицами») на иконах либо храмовых росписях в России обычно изображали

¹ Булавинское восстание... – С. 464.

² Успенский Б.А. *Historia sub specie semioticae* // Успенский Б.А. Избр. труды. – М., 1996. – Т. 1. – С. 78.

* См. также описание мучений Епифания Соловецкого, «когда однажды в его хижину вторглись полчища муравьев и стали кусать его детородные органы («И начаша у мене те червьи–мураши тайные уды ясти»)» (Зарецкий Ю.П. Тело и его казни (Об автобиографизме Епифания Соловецкого) // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. – М., 2000. – С. 332 и далее).

³ Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля. – СПб. – М., 1909. – Т. 4. – Стб. 962; Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка. – М., 1989. – Стб. 1155–1156.

⁴ Успенский Б.А. Антиповедение в культуре Древней Руси // Успенский Б.А. Избр. труды. – М., 1996. – Т. 1. – С. 466.

бесов, чертей¹. Попутно отмечу, что наличие у беса на таких изображениях «козлиной бороды» также может быть внесено в «ряд» свидетельств, трактуемых автором в свете обозначенной выше символики.

Интересен в отписке призыв булавицев (еще раз повторюсь, писавших текст, надо думать, с одобрения Булавина) «стоять нам... за предания 7-ми вселенских собор, как они святые над 7-ми вселенских соборех утвердили веру христианскую и во атеческих книгах положили»². Вопрос о роли религии в жизни донского казачества как маркера и основания их идентичности остается открытым, в целом изученным недостаточно. С середины XVII в. резко усиливаются религиозные связи донцов с «метропольным православием» – отправка казаков на богомолье в монастыри, пребывание их там же для «исправления веры», создаются «войсковые» монастыри (Борщевский, Мигулинский), активизируется возведение храмов собственно на Дону – причем церковей, а не одних лишь часовен и т.п.³. Впрочем, ученые также обращают внимание, что казачья религиозность не шла в целом дальше «внешнего» понимания религии, выливаясь в форму «обрядоверия», когда казаки относились к религиозному культу с позиций утилитарного, практического подхода⁴. Вместе с тем трудно отрицать роль религиозного фактора (восприятие частью казаков эсхатологических настроений выходцев из России, проповедей «расколоучителей» и т.п. фактов) в событиях, приведших к первой в истории Дона братоубийственной войне 1686–1688 гг., «когда дело доходило до поголовного истребления казачьих поселений самими же казаками»⁵. Обострение религиозного чувства под воздействием проповедей старообрядческих священников достигало такого масштаба, что «многие казаки умирали, не принимая покаяния от других попов»⁶.

¹ Брюсова В.Г. Русская живопись XVII века. – М., 1984. – С. 74 и др., а также цв. вклейки № 11, 96, 181 и др.

² Булавинское восстание... – С. 463.

³ Донские дела. – Кн. 4. – Стб. 5–15, 311–322, 439–442, 608–609; Кириллов А. Часовни, церкви и монастыри на Дону от начала их появления до конца XIX века // Сборник Областного Войска Донского Статистического Комитета. – Новочеркасск, 1906. – Вып. 6. – С. 165–167.

⁴ Усенко О.Г. Некоторые черты массового сознания донского казачества в XVII – начале XVIII вв. («субидеологические» представления, установки, стереотипы) // Казачество России: прошлое и настоящее: Сб. ст. – Ростов на/Д., 2006. – С. 101 и др.

⁵ Мининков Н.А. Основы взаимоотношений Русского государства и донского казачества в XVI – начале XVIII вв. // Казачество России: прошлое и настоящее. – С. 34.

⁶ Дружинин В.Г. Указ. соч. – С. 142.

Поэтому (оставляя подробный анализ духовных практик донских казаков на будущее) отмечу еще одно: если знаковое, визуальное перевоплощение мысли, образа (вызванное к жизни никонианами-«еретиками»), относящегося к сфере сакрального, так обостренно влияло на содержание культурного конфликта в среде донских казаков, то на повестку дня может быть вынесен вопрос о значении религиозной идентичности в сумме идентичностей казачьего социума последней четверти XVII в. Кроме всего прочего, налицо семиотический конфликт, проявляющийся в различном отношении верующих к сакральному знаку, когда старообрядцы, как указывает Б.А. Успенский, всегда исходят из того основания, что защищаемые ими формы безусловно правильны. Все вышесказанное, вероятно, требует уточнения вывода О.Г. Усенко о примате «внешнего» понимания религии донскими казаками, когда во главу угла ставится их повседневная религиозность. По крайней мере, речь может идти об установлении связи наблюдаемого явления («ортодоксальность» религиозных чувств казаков) с качественными изменениями казачьего социума именно в последней четверти XVII в. – распространением семейно-брачных отношений, новым уровнем усвоения казаками единства формы и содержания религиозных обрядов и т.п. Конечно, было бы упрощением (минимум!) связывать мотивацию действий участников Булавинского восстания с определяющим влиянием старообрядческой эсхатологии и т.п. основаниями. Но нельзя не отметить, что Булавин старается в отписках разговаривать с кубанскими казаками на понятном им языке символов и образов, в т.ч. апеллируя к святоотеческой литературе и решениям вселенских соборов, к авторитету которых старообрядцы охотно обращались, например, полемизируя с новообрядцами.

Еще одна отписка (также – за май 1708 г.) адресована владельцу Кубанской орды (ногайцы) Сартлану-мурзе и «всем кубанским мурзам». Любопытно, что на этот раз, объясняя причины казни повстанцами атамана Л. Максимова и старшин, Булавин вновь прибегает к риторической уловке: «... потому что они... нам и вам многое разорения и неправды чинили, и за мирным состоянием юртовых калмык и козаков без ведома нашего войскового под ваши жилища посылали, и ясырь у вас, также и конные табуны к себе брали»¹. Возможно, здесь идет речь об отголосках прикочевки на Дон в 1697–1698 гг. калмыцких тайшей Мункотемира и Баки, когда хан Аюка продолжал терять свое улусное население. Позже, в 1711 г., калмыки примут активное участие в реализации планов российского правительства по уничтожению Кубанской орды. В конце августа – начале сентября команда российских войск и 20 тыс. калмыков под началом астраханского губернатора П.М. Апраксина нанесла сокрушительный удар по Кубанской орде. Русско-калмыцкое войско

¹ Булавинское восстание... – С. 460.

методично уничтожало ногайские улусы на Кубани «для самого [их] оскудения». В ходе операции погибло более 16 тыс. кубанских ногайцев, около 22 тыс. были взяты в плен калмыками. Таким образом, убыль населения Прикубанья составила около 40 тысяч человек. Кроме того, в качестве военной добычи калмыки захватили 2 тыс. голов верблюдов, 40 тыс. лошадей, почти 200 тыс. голов крупного рогатого скота¹. Вследствие похода П.М. Апраксина Прикубанье превратилось в опустошенный регион, выпавший из-под серьезного контроля Крымского ханства почти на два десятилетия. Таким образом, и здесь дипломатическое мастерство Булавина бьет в точку – «нерв» почти всегда напряженных ногайско-калмыцких отношений. Недаром, предлагая развитие торговых и политических договорных отношений, донцы делают ногайцам лестное предложение: «А есть ли вы похотитя за многия... от колмык абыды и многое разорения на них итить войною, и вы с нами Войском согласясь заедино в поход за Волгу пойдем»². Еще одна деталь – оказывается, к кубанским ногайцам булавинцы отправили еще одно письмо – «с вашими людьми и своим козаком Васильем Борисовым». Сравнение данной фразы с указанием на отсутствие при возможной передаче анализируемой отписки представителей Войска³ наводит на мысль, что этот документ из лагеря повстанцев в адрес ногайцев первым не был. И тому есть некоторые подтверждения.

Что касается последнего документа, адресованного ачуевскому Хасану-паше, то его судьба представляется неясной. С одной стороны, документ в числе прочих был захвачен и отправлен И.А. Толстым царю⁴; с другой – его текст отсутствует в капитальном сборнике «Булавинское восстание». Впрочем, некоторые соображения и вопросы высказать и задать можно. Во-первых, непонятно, почему Булавин обращается к хозяину ачуевского санджака – далеко не главного и не самого богатого в системе османских владений на Северо-Западном Кавказе. Конечно, Ачуев был несколько ближе к Дону, нежели Темрюк и Тамань, но трудно даже предположить, что Булавин намеревался укрыться за стенами именно этой крепости. Во-вторых, осторожно выскажусь в том смысле, что в данном конкретном случае Булавина все же связывали нити каких-то интересов к турецкой администрации Ачуева, причем дело даже не в том, что одним из посланцев на Кубань оказывается «турченин, житель города Ачуева»⁵. Итак, речь идет о малоизвестном

¹ Бранденбург Н. Кубанский поход 1711 года // Военный сборник. – 1867. – Кн. 3. Март. – Отд. II. – С. 38–40.

² Булавинское восстание... – С. 461.

³ Там же. – С. 460.

⁴ Там же. – С. 458.

⁵ Новое о восстании Булавина... – С. 127.

специалистам факте – прибытии на Дон от Хасана-паши (и от кубанских мурз) двух ногайцев с письмами для Булавина¹. Случилось это до 8 июня 1708 г., т.е. прибытие посланцев с Кубани нельзя считать реакцией на письма того же Булавина за конец мая 1708 г. – мы знаем, что до адресатов они не дошли. Следовательно, можно полагать, что турки и татары были не менее казаков заинтересованы в налаживании контактов с «новой» властью на Дону – почему они и выражают свой интерес в письмах, имевших, как оказалось потом, последствия в реакции К.А. Булавина на их получение. Любопытно также, что Булавин желал видеть реализацию переговоров всех трех сторон – турок, ногайцев и «старых» кубанских казаков – именно в Ачюеве*, рекомендуя казакам переправить в Стамбул адресованную им отписку (см. выше) вместе с припиской Войска на имя султана Ахмеда III².

В целом анализ войсковых отписок, направленных на Кубань, свидетельствует о стремлении Булавина вернуться к практикам войсковых атаманов (Войска – в целом) самостоятельно определять уровень и содержание отношений с соседями. Обретение этой сакральной во многом власти, по-видимому, влияло и на психологию поведения К.А. Булавина, переход которого в новый статус (в известном смысле – перерождение) влекло за собой принятие решений, в которых трудно искать порой примат рационалистической основы. Поэтому хотелось бы прокомментировать «удивление» В.И. Лебедева, высказанное при описании вот какого сюжета: «Для нас является загадкой, почему Булавин отпустил большую часть повстанческого войска (речь идет о событиях после захвата Черкаска в мае 1708 г. – *Д. С.*) и остался в Черкасске с небольшим отрядом. <...> Это позволило противникам Булавина развернуть отчаянную борьбу за переговоры с Петром I о мире»³. Не менее «удивительна» та степень доверия, которую оказывал вождь восстания представителям «домовитого» казачества – предавшим его в итоге и подчас, кстати, именовавшим в письмах дураком.

Полагаю, что такое поведение Булавина предполагает при объяснении его причин обращения к символическим (семиотическим) аспектам функционирования атаманской власти, вследствие чего перед современными исследова-

¹ Булавинское восстание... – С. 269.

* Здесь автор считает возможной такую трактовку той части документа, когда часть фразы в отношении кубанских казаков: «оставь у себя в Ачюеве...» не означает проживания там этих казаков; их туда должны были всего лишь пригласить на совет. Следовательно, не мог позже И. Некрасов, отступавший с Дона в августе 1708 г., двинуть именно в Ачюев свой отряд – якобы потому, что там находились «старые» казаки.

² Там же. – С. 465.

³ Лебедев В.И. Указ. соч. – С. 71.

телями появятся новые перспективы к изучению внутренней природы Булавинского восстания, его истории как истории социальной. Кажется, не ошибусь, если в подтверждение мысли приведу пример из вдумчивого исследования М.А. Рыбловой, связывающей атаманскую власть с общеказачьей долей, а самих атаманов характеризующей как символических и временных хранителей общеказачьей доли. При этом первостепенную ценность для казаков представляла именно «эта доля (ее целостность, сохранность), а не личность атамана, который легко мог быть заменен другим таким же символом-хранителем»¹. Еще одним подтверждением вышесказанного, правда, косвенным, является тот факт, что Булавин открыто не просит военной помощи у адресатов, хотя, конечно, и нуждается в ней – ведь впереди, например, еще штурм Азова. Создается впечатление, что вождь восстания озабочен более легитимацией своего положения в глазах сторонних наблюдателей, как войскового атамана.

Переписка, так или иначе развернувшаяся между Кубанью и Доном, привела к интересному результату – стороны сумели наладить регулярное сообщение, а ногайцы оказали весомую помощь повстанцам. Оказывается, что, не получив подтверждения получения кубанцами майских отписок, Булавин, однако, вскоре встречал гонцов с той же Кубани (см. выше). События тогда разворачивались не в лучшую для повстанцев сторону, включая отгон лошадиных табунов от Черкаска. Отвечая на послания ногайцев и турок, Булавин 8 июня 1708 г. отправляет на Кубань новое письмо – «в письме де ево написано, чтоб кубанская орда собрався пришли к нему в Черкасской, и чтоб с ним заодно итить к Азову»². Более того, Булавин выражает готовность получить от ногайцев так нужных ему лошадей (в количестве 2 тыс. голов) – «и кубанцы к нему вору лошадей с 500 пригнали для продажи». В середине июня 1708 г. бригадир Ф.В. Шидловский получил от донских казаков сведения о приходе к Булавину «кубанской орды 2000 человек, да их донских раскольщиков с Кубану и с Орокани 1100 человек»³, что происходило в период подготовки штурма повстанцами Азова. Приход этих сил выглядит вполне естественной реакцией ногайцев и казаков Кубани на стремление Булавина наладить связи со всеми антироссийскими силами в регионе.

Обращаю внимание на тот факт, что в майской отписке на имя Сартланмурзы атаман пишет, что отправляет на Кубань еще одно письмо (см. выше), вероятно, предполагая при этом, что первый документ может до адресата не прийти; так в итоге и случилось. Полагаю, что в отношении кубанских казаков

¹ Рыблова М.А. Донское братство: казачьи сообщества на Дону в XVI – первой трети XIX в. – Волгоград, 2006. – С. 370.

² Булавинское восстание. – С. 269.

³ Там же. – С. 275.

Булавин мог поступить точно таким образом. В свое время автор указал на данный эпизод прихода ногайцев и казаков как на часть истории кубано-донских связей¹, что, в свою очередь, вызвало скепсис со стороны О.Г. Усенко. Ученый посчитал «парадоксальным» указанное свидетельство, отвергая его на том, например, основании, что никто из очевидцев не видел в числе осаждавших Черкасск представителей групп с Кубани². Вероятно, на том же основании можно опровергать многие другие факты, что, конечно, является не менее «парадоксальным» способом уточнения реальности (совершенности) исторических событий. В данном, подчеркну, случае, мы располагаем основаниями для определения причинно-следственной связи между непреложным фактом установочного посыла со стороны Булавина – «я жду помощь» – и неслучайным свидетельством о приходе именно к Булавиному крупной вооруженной группировки с Кубани. Напомню, все это происходит в тот момент, когда атаман и повстанцы готовятся к штурму Азова. Конечно, вопрос об участии сторонних сил в штурме Черкаска не менее дискуссионен, но сейчас остановлюсь на «азовской» составляющей известий о ногайцах и казаках. Итак, определенное подтверждение авторской точке зрения находим еще и в известии турецкого Анонима начала XVIII в. Оказывается, этот сторонний наблюдатель оперировал весьма обширными данными о Булавином восстании; ему были знакомы такие «мелкие» детали, как имя Некрасова – Инад (Игнат), подробности штурма Азова³.

Замечательное подтверждение историчности сведений Анонима (указывающего, в частности, на хитрость казаков из Азова, решивших обмануть булавиновцев), находим в капитальном издании документов «Булавиновское восстание». Выдумывать турку такой изошренный эпизод борьбы за Азов, считаю, было незачем. Итак, казак-запорожец Т.И. Верховир, как очевидец событий, показал в канцелярии кн. В.В. Долгорукого, что перед штурмом крепости «из Озова были в Черкасском переметчиков человек з 20 тумов («тума» – «полукровка». – Д. С.) и говорили, чтоб они пришли к Озову и они де Озов здадут (выделено мной. – Д. С.). И как де оне пришли к Озову, и те переметчики пошли с ним и стояли под Озовом сутки. И из Озова де выходили к ним озовские жители и з донскими казаками меж себя говорили, а что говорили,

¹ Сень Д.В. «Войско Кубанское Игнатово Кавказское»... – С. 26.

² Усенко О.Г. Рецензия на монографию Д.В. Сень «Войско Кубанское Игнатово Кавказское»: исторические пути казаков-некрасовцев (1708 г. – конец 1920-х гг.). 2-е изд., испр. и доп. Краснодар, 2002 // Клио. Журнал для ученых. – СПб., 2003. – С. 241.

³ Весела З. Турецкий трактат об османских крепостях Северного Причерноморья в начале XVIII века // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М., 1969. – Ч. 2. – С. 128–129 и др.

того де он не знает, стоя долече»¹. А вот как этот же эпизод представлен в трактовке Анонима: «Казачи, находившиеся в крепости Азак, вступили на путь хитрости и, послав человека, сообщили тем (булавицам. – Д. С.): “Если вы захотите, мы покоримся вам, откроем ворота и передадим вам крепость”. Пулавина (Булавин. – Д. С.), приняв за истину все их ответы, сам остался в Черкес-кермане, а во главе казацких войск был поставлен казак по имени Инад... и направлен к Азаку. <...> Хитрое намерение казаков, которые сидели в Азаке, состояло в том, чтобы сломить [нападавших] своим обычным маневром»². Печальным стал для повстанцев итог всех этих «странных» событий – их ждало сокрушительное поражение. Так или иначе, но весьма проблематично отрицать несомненную близость обеих трактовок, что в числе прочих аргументов добавляет доверия к труду Анонима. Любопытно свидетельство Анонима о казаках из Азова – надо думать, как «ахриянах», так и «тумах», прибывающих туда с Дона, например, еще в середине XVIII в.; это все – к вопросу о формах практик преодоления донскими казаками «границы миров» и освоения смежных с Полем пространств³. Обобщая результаты анализа сюжета с участием казаков Кубани и ногайцев в событиях на Дону (зоне Булавинского восстания) весной-летом 1708 г., считаю такой факт имевшим место. Природа указанного факта была определена логикой восстания, всей совокупностью связей атамана Булавина (выражающего интересы крупной части донского казачества) с такими активными региональными актерами, как ногайцы и кубанские казаки.

Что касается указания в документе (см. сноску №77) на «Орокань», т.е. р. Аграхань на Северном Кавказе, то здесь необходимо внимательно отнестись к изучению важных для донских казаков пространственных (при этом – статусных?) локусов, которые они могли рассматривать в числе спасительных для себя мест. Неслучайно об Аграхани, встретившей донцов еще в конце XVII в., зашла речь уже во время восстания в мае 1708 г.: «А есть ли пойдут войски русские великие против которых и стоять будет невмочь, и они же хотят идти с реки Дону на Аракан»⁴. Перед автором стоит еще одна задача (дело будущей, главным образом, работы) – изучение социальных сетей *всех* групп казаков Дона и Кавказа, бурно развивавшихся как раз на рубеже XVII–XVIII вв. Ведь что примечательно – не все казаки ушли с Кумы (может быть, и с Аграхани) на Кубань в конце XVII в. Оказывается, что еще в 1694 г. кумские

¹ Булавинское восстание... – С. 297.

² Весела З. Указ. соч. – С. 129.

³ Сень Д.В. Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа в конце XVII–XVIII вв.: практики взаимоотношений фронтальных сообществ с мусульманскими государствами Причерноморья (в контексте задач и перспектив изучения международных отношений в регионе) // Кавказ в российской политике: история и современность / Мат-лы междунауч. конф. (г. Москва, МГИМО (У) МИД России, 16–17 мая 2006 г.). – М., 2007.

⁴ Булавинское восстание. – С. 250.

казаки проявили свою активность – напав в союзе с калмыками и татарами «на саратовского стрельца Пронку Гулина с товарищами, тянувших рыбный струг»¹. Не менее примечательно, что кавказские владетели, «потеряв» тогда такую силу, как казаки, не желают терять с ними связей даже в начале XVIII в. Так, в 1703 г. владетель дер. Эндери (Дагестан) Муртазалеи мурза, хорошо известный по источникам конца XVII в., отправил «узденей своих со многими пожитками на Дон и на Кубань подзывать воровских казаков и мусулман для воровского вымысла к себе во владении»². А в 1707 г. кубанские казаки поддержали «султана» Мурата, сына каракалпакского хана Кучука³, который «учинился» владельцем «горских народов «близ Терка», т.е. российской крепости Терки. Тогда пришли к нему «и кумыки и воры, прежние акрагаиские (аграханские. – Д. С.) остальные ис Кубани, казаки-раскольщики»⁴; а вскоре состоялся и штурм крепости, закончившийся, впрочем, поражением осаждавших и пленением «владетеля их Салтана».

В целом полагаю, что нельзя согласиться с В.Г. Дружининым в той его мысли, что ушедшие на Кубань казаки перестали представлять собой опасность и для Войска Донского, и для Москвы. Не меньшую роль уже на рубеже XVII–XVIII вв. стало играть кубанское казачество в актуализации и реализации донскими казаками новых переходов на Кавказ, набегах (теперь – часто в союзе с ногайцами) на окраины Российского государства, владения иранского шаха. Очевидна весомая роль казаков Кавказа, в т.ч. Кубани, в процессах общего повышения внимания Крыма, Османской империи и России к казачеству, как важному игроку на пространстве Дикого Поля и сопредельных территорий. Не могли не учитывать данного обстоятельства и булавинцы, сам К.А. Булавин, готовившие стратегический план отступления на Кубань уже в 1708 г. «Неожиданная» для многих гибель вождя движения летом 1708 г., впрочем, не могла уже ничего изменить – часть донского казачества, подготовив для этого определенную основу, решает оставить Дон навсегда. В заключение подчеркну, что указанный план носил характер, обусловленный логикой самого восстания, «подпитываемый» при этом тремя важными основаниями:

- принципиально изменившимся отношением крымских ханов к перспективам обретения новых подданных в лице донских казаков;
- психологической готовностью части донского казачества уйти с Дона навсегда, причем «семейным образом»;
- достаточно прочным присутствием на кубанской земле уже с конца XVII в. группы казаков, недавних выходцев с Дона.

¹ Архив СПб. ИИ РАН. – Ф. 135. – Оп. 1. – Ч. 13. – Д. 12589. – Л. 1–1 об.

² Акты Лишина. – Т. 1. – С. 205.

³ Усенко О.Г. Начальная история кубанского казачества... – С. 65.

⁴ Булавинское восстание. – С. 414.

**ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗОВНІШНЬОГО
ЛИСТУВАННЯ ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО
У ПОСЛАННЯХ ІВАНА МАЗЕПИ
ДО ПЕТРА І ТА ФЕДОРА ГОЛОВІНА**

Організація зовнішнього листування. У сучасній історичній науці українським ученим О. Гуржієм започатковано вивчення нової проблеми – розвитку української пошти у Війську Запорозькому¹, яку ми пропонуємо включити складовою частиною до більш широкої теми, яку можна виокремити, як історію листування. Вважаємо правомірною саме таку постановку теми, оскільки поштовий зв'язок існував одночасно із доставкою письмової кореспонденції з допомогою гінців або посланців. У цій статті ми зробимо спробу показати, як відбувалося листування між Військом Запорозьким і Російською державою наприкінці XVII ст., а також, як при участі української сторони функціонувала тимчасова лінія зв'язку російського керівництва зі своїм послом у Стамбулі у 1700 р. Зосередження саме на цих питаннях викликано тим, що у контексті їхнього розгляду до уваги читачів пропонуються дані з недрукованих досі листів І. Мазепи, віднайдених серед матеріалів Російського державного архіву давніх актів.

Листування гетьмана і російських воєвод із Москвою. Листування українського володаря і представників влади Російської держави у містах Війська Запорозького – воєвод із царським урядом здійснювалося при допомозі гінців чи посланців, а також організованої для цього поштової служби. Кожний з цих способів листування мав свої переваги та недоліки, що знайшло своє відображення в коментованих документах. Гінців і посланців можна було відправити в будь-якому напрямку, однак кожна поїздка вимагала

¹ Гуржій О. І. Становлення поштової справи в Українській козацькій державі в другій половині XVII–XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Черкаси, 2001. – С. 59–66; Гуржій О. І. Становлення та розвиток поштової справи // Історія української культури у п'яти томах. – К., 2003. – Т. 3.: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – С. 1100–1114.

виділення окремого фінансування відправником, а також клопотів по забезпечення цих людей місцевою владою протягом усього маршруту. Розмір наданих їм засобів часто різнився – в залежності від вимог проїжджих документів. Натомість функціонування поштового зв'язку свідчило про високу частоту і стабільність контактів у визначених напрямках. Листування поштою дозволяло заощадливіше ставитися до державних витрат, оскільки засоби на гінців та посланців були суттєво більшими, ніж витрати на утримання поштових пунктів.

Значною проблемою для української сторони були зловживання з боку російських гінців та посланців. Реакція держави призвела до появи застережень щодо недопущення таких зловживань у Глухівських статтях 1669 р. А у Коломацьких статтях 1687 р. мовилося, що царські послы, посланці та гінці не повинні були зупинятися у козацьких дворах і насильно брати підводи у сотників, отаманів і військових товаришів. Питання відведення дворів для постою та надання підвід перебувало у компетенції української старшини у містах¹.

Згадані Глухівські і Коломацькі статті регламентували й поїздки гетьманських посланців до Москви. За Глухівськими статтями вони мали їздити 3-4 рази на рік у найпотрібніших справах. При посланцям мало бути по 2-3 челядника. Постанова Коломацьких статей з цього ж питання відрізняється тим, що говорить про поїздки зі «знатними» посланцями 3-4 челядників та додає, що надсилати листи у менш важливих справах та з усякими відомостями потрібно поштою. Зазначені положення були внесені до статей за ініціативою російської сторони, яка переймалася зменшенням своїх витрат на українських посланців².

З кінця 60-х років XVII ст. з'являються ознаки формування поштових ліній на території Війська Запорозького. Перші дані про організацію поштового зв'язку, згідно зі спостереженнями О. Гуржія, відносяться до 1667 р., коли з підписанням Андрусівського договору виникла потреба у регулярному листуванні між Російською державою та Річчю Посполитою³. А вже у Глухівських статтях йшлося про створення на українських теренах поштових осередків для зв'язку Москви з гетьманом та українськими містами, у яких мали перебувати російські воєводи⁴.

¹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – Київ-Львів, 2004. – С. 466–467. Універсали Івана Мазепи 1687–1709. – Київ-Львів, 2002. – С. 53–54.

² Універсали українських гетьманів... – С. 466. Універсали Івана Мазепи... – С. 53–54.

³ Гуржій О.І. Становлення поштової справи... – С. 60; Гуржій О.І. Становлення та розвиток поштової справи. – С. 1101.

⁴ Універсали українських гетьманів... – С. 466–467.

Питання організації...

За часів свого гетьманування І. Мазепа також був неодноразово змушений звертатися до Москви, аби вона вжила заходів, які б дозволили зменшити збитки української сторони від зловживань з боку російських посланців та гінців. Цієї мети можна було б досягти шляхом більш жорсткого унормування дій посланців та гінців, а також розвитку поштового зв'язку. Так, у Московських статтях 1689 р. зазначалося, що гетьман бив чолом щодо зловживань різних російських посланців в українських містах, які виявлялися в самовільному захопленні підвід, надмірних вимогах харчових припасів, без пред'явлення подорожних документів, побиття в'їтів і бурмістрів. І. Мазепа просив надати Війську Запорозькому царські грамоти з указами, щоб посланці вдовольнялися тим, що вказано у грамотах або воєводських проїжджих листах, а особи, які не мали подорожних грамот, щоб нічого не брали. Дане клопотання українського правителя було задоволене видачею відповідної грамоти. Згідно з розпорядженням російської влади, посланцям і гінцям, які їхали з Москви в українські міста і в Новобогородицьке місто, потрібно було давати підводи згідно з подорожними документами, а брати зайве й чинити образи українцям заборонялося. Особи без таких документів не мали права брати підводи та коней у козаків і купців. Гетьман же мусив забезпечити безперешкодне надання підвід тим, хто мав подорожні документи¹.

У жовтні 1692 р. до Москви надійшли гетьманські статті зі скаргами на зловживання посланців, які їздили до Новобогородицького міста та Орла, проханнями регламентувати ці поїздки та організувати поштовий зв'язок Новобогородицького міста і Орла із Белгородом і Севськом. Потреба прийняття рішення з цих питань зумовила появу виписок з більш ранніх документів стосовно листування між Російською державою і Військом Запорозьким у попередні роки. Ці виписки вказують на те, що в справі організації поштового зв'язку велике значення мав указ царя Олексія Михайловича від 1674 р., згідно з яким була встановлена пошта від Москви до Севська і до українських міст. Цією поштою посилалися царські грамоти до І. Мазепа, а також до Києва та до інших українських міст, у яких перебували російські бояри і воєводи. І, в свою чергу, нею користувалися гетьман, бояри і воєводи, відправляючи до царів свої послання². Уточнимо, що у 19 пункті Переяславських статей, прийнятих у березні 1674 р., при обранні І. Самойловича гетьманом обох боків Дніпра, говорилося про організацію за царським указом

¹ Яковлева Т. Московські статті гетьмана Івана Мазепа // Український археографічний щорічник. – К., 2006. – Вип. 10–11. – С. 454–455; Доба гетьмана Івана Мазепа в документах. – К., 2007. – С. 256.

² Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 1. – Владимир, 1903. – С. 332.

поштових пунктів «по дорозі від Києва» у Ніжині та у Батурині. «Усілякі листи» з українських міст до царської величності було велено приймати саме у цих пунктах¹.

Дані про регламентацію поїздок гінців, згідно виписок, відносяться до січня 1677 р., коли в грамоті царя Федора Олексійовича до І. Самойловича було зазначено, що влітку гінцям в українських містах треба було давати по три підводи з провідником, а взимку по дві підводи з санями й провідника. Тим гінцям, що мали їхати по міським справам, влітку належало давати по дві підводи, а взимку по одній. Гінцям заборонялося захоплювати підводи силою, розмішуватися на козацьких дворах, брати і вимагати продовольство. Підводи мали надаватися місцевою владою лише за подорожніми документами².

З побудовою Новобогородицького міста царські грамоти посилалися до нього поштою до Севська, а далі відправлялися зі спеціальними посланцями. Так само пересилалися й воєводські відписки до російської столиці. Для розгляду справи було віднайдено інформацію і про те, що у часи Кримських походів за царським указом було встановлено поштовий зв'язок Москви з Новобогородицьким містом. Згадувалась у виписках і царська грамота, видана у вересні 1689 р., у якій мовилося, що коли хтось з посланців чи гінців братиме в українських містах підводи і продовольство не за подорожніми грамотами, то буде покараний, а взяте буде повернуте у подвійному розмірі³.

У справі детально викладено зміст звернення від українського володаря, який клопотався про те, аби завдані посланцями труднощі та образи не викликали невдоволення серед населення, що могло створити певні ускладнення для функціонування державного організму. Гетьман писав до царів, що посланці, часто їздячи до Новобогородицького міста і у зворотному напрямку, протягом чотирьох років чинили образи й створювали «важкості» мешканцям українських міст Полтавського і Гадяцького полків. Посланці насильно брали скільки хотіли підвід, ніколи не показуючи монарших подорожних документів, їздили ними куди бажали, іноді привласнювали підводи, а у випадках, коли старшина в українських містах запитувала посланців про подорожні листи, згідно з якими і хотіла надавати підводи, то вони її безчестили, били і завдавали поранень. Посланці часто брали козацьких коней, що козаки вважали порушенням своїх вольностей, домагалися харчування. Вони їздили більшою мірою за потребами воєвод та інших представників російської адміністрації у містах, ніж у монарших справах.

¹ Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной Коллегии иностранных дел. – М., 1826. – Т. 4. – С. 310.

² Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 1. – Владимир, 1903. – С. 339–340.

³ Там же. – С. 333, 339.

Збитки населенню чинилися також під час зміни воєвод, при їхніх приїздах до Новобогородицького міста і при поверненні з нього. Страждали люди і при поїздках посланців до містечка Орел.

Гетьман нагадував про царську грамоту 1689 року і звертався з проханням видати новий монарший указ, за яким посланці їздили би до Новобогородицького та інших міст тільки в найпотрібніших справах, показували українській старшині подорожні документи і згідно з ними брали підводи. Посланці не повинні були вимагати їжі і напоїв у мешканців міст та бити старшину. Монарші укази, котрі можна було пересилати поштою, потрібно було відправляти через поштові пункти з Белгорода і Севська до Новобогородицького та інших міст. І. Мазепа мав наказати приймати ці грамоти в Котельві, а далі вони мали пересилатися його людьми. Листи і відписки від воєвод з Новобогородицького і Орла гетьман пропонував теж пересилати поштою. Їх мали приймати у сусідніх українських містах й відправлятися до Охтирки. За це повинні були відповідати полтавський та гадяцький полковники. Від скривджених мешканців Полтави, Опішні, Нових Санжар, Груні, Китайгорода, Царичанки гетьман відправив чолобитні до Москви¹.

2 листопада 1692 р. російська верхівка прийняла рішення за зверненням І. Мазепи. Грамоти з Москви до бояр і воєвод у Києві, Переяславі, Ніжині й Чернігові мали відправлятися через Севськ встановленою поштою, так само мали чинити бояри і воєводи, відсилаючи свої листи до царів. При пересилці грамот чи листів з допомогою гінців, цим людям потрібно було надавати підводи в українських містах за подорожніми документами, виданими в приказі Малої Росії, чи за воєводськими проїжджими пам'ятями за підписами дяків. Влітку гінцю мали виділятися три підводи і провідник, а взимку з одними санями дві підводи. Підводи повинні були надаватися міською верхівкою. Гінцям заборонялось самовільно брати їх у містах, чи на дорогах, чинити насилля по відношенню до представників місцевої влади, козаків, міщан і селян, вимагати продовольство. Несправедливі вимоги й безчинства мали жорстоко каратися, а взяте мало бути повернуте в подвійному розмірі. Крім гінців нікому подорожних пам'ятей давати не дозволялось, інакше воєводам загрожувала опала. З Севська до Новобогородицького та Орла царські грамоти мали пересилатися поштою, через Рильськ, Суми і Охтирку. З Охтирки ці послання мали везитися на територію гетьманського регіменту – до Котельви. Відписки з Новобогородицького мали посилатися в Орел, а з Орла прийматися в крайньому місті Полтавського полку, визначеному гетьманом, й пересилатися в Котельву, а звідти – до Охтирки. Воєвода з Белгорода мав листуватися з Новобогородицьком і Орлом поштою через

¹ Там же. – С. 333–339.

Охтирку і Котельву, а не з використанням спеціальних гінців. Гінців з Новобогородицького, Орла та Белгорода дозволялося посилати лише в разі крайньої потреби. До українського володаря мав бути посланий указ, щоб поштові листи, прислані з Охтирки в Котельву, а з Новобогородицького в Орел, приймалися й відвозилися якнайшвидше і у цілості. Про організацію поштових пунктів від Котельви до Орла гетьман мав повідомити царям¹.

З листа від 30 грудня 1693 р.* до царів Івана та Петра Олексійовичів дізнаємося, що за донесенням і чолобиттям гетьмана, генеральної старшини, полковників і всього Війська Запорозького царі у черговий раз наказали, щоб особи, які їхали займати воєводські посади, а також стольники і полковники, які йшли на монаршу службу зі своїми полками, не брали зайвих підвід та не чинили мешканцям українських міст образ і обтяжень. Особлива увага зверталася на гінців, які їздили з Москви з монаршими грамотами і до Москви з листами від воєвод. Вони не повинні були самі брати підводи, захоплювати їх по дорогам та висувати надмірних вимог щодо продовольства, а мусили вдовольнитись тим, що надавала городова старшина. Задля зменшення збитків українського населення листи з Москви до воєвод та у зворотному напрямку, за винятком найважливіших, мали пересилатися поштою. А ображеним від полкових чинів українцям царі наказали відшкодувати збитки за рахунок кривдників.

Керуючись цими розпорядженнями, І. Мазепа наказав гадяцькому і полтавському полковникам створити поштові пункти в Котельві, Полтаві, третьому місці Полтавського полку, містечку Орел, для прийому і пересилки монарших грамот, листів бояр і воєвод до Новобогородицька та для прийому воєводських листів з Новобогородицька і пересилки їх до Котельви, а далі до Охтирки. На поштових пунктах мали бути «тверезі, міцні та старанні люди». В містах з призначеними поштовими пунктами сотники, а за їх відсутності отамани і війти, мали ретельно слідкувати, аби у грамотах й листах не були пошкоджені печатки. Царські грамоти мали прийматися городовою старшиною, сотниками, отаманами і війтами у Котельві, а воєводські листи з Новобогородицького міста – у Орлі. Справою ж надання компенсації постраждалим, українська верхівка не хотіла займатися, пославшись на труднощі, пов'язані з підрахуванням збитків. Найважливішим для неї було отримання царського указу орієнтованого на майбутнє².

Створення таких поштових ліній не означало, що українське керівництво мало на увазі перенесення на них усього навантаження обміну листами

¹ Там же. – С. 340–343.

* Тут і далі курсивом позначено недруковані листи Івана Мазепи.

² РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 219. – Арк. 184–188, 190.

з Російською державою. У посланні до Ф. Головіна від 4 липня 1700 р. чітко показано якісну різницю між пересилкою листів з Батурина до російської столиці поштою та з допомогою спеціальних посланців й продемонстровано ставлення українського володаря до цих способів листування. У даному листі гетьман відповідав на послання від боярина, який писав І. Мазепі, аби листи з Батурина до Москви в царських та українських державних справах пересилалися поштою, а не через посланців, оскільки витрати на їхні поїздки були обтяжливими для монаршого скарбу. Гетьман погодився з цією вимогою, зауваживши, що багато посланців могли їздити без його відома і що він накаже канцелярії контролювати такі поїздки. Разом з тим І. Мазепа навів вагомні аргументи на користь пересилок листів із особливо важливими і таємними справами з допомогою посланців. Такий спосіб пересилок був швидшим і надійнішим. Адже поштою листи з Батурина доходили до Москви на дванадцятий, одинадцятий, а найшвидше на десятий день. Посланці ж приїжджали до Москви на шостий або на п'ятий день. До того ж під час Чигиринських і Кримських походів були такі випадки, коли листи, які пересилалися поштою, були загублені¹.

Участь Батурина у листуванні Москви з російським посольством у Стамбулі у 1700 році. При посередництві українського гетьмана відбувалося листування російської верхівки з московським надзвичайним послом до Стамбула Омеляном Українцевим, який був відправлений до турецької столиці з метою укладення мирного договору між Російською державою та Османською імперією.

Перші відомі нам дані про це відносяться до 24 лютого 1700 р., коли гетьман покидав Москву і віз із собою лист до О. Українцева, який був переданий йому Ф. Головіним. Лист належало відправити зі спеціальним посланцем². Наступного дня після від'їзду – 25 лютого 1700 р. І. Мазепа повідомляв Ф. Головіну про повернення з Бухареста свого посланця Степана Ресновського який привіз разом з листами від валашського господаря листи від О. Українцева. З привезеними документами гетьманський посланець вирушив до російської столиці³. Приїхавши туди, він розповів про допомогу господаря Костянтина Бринковяну й валашських бояр Кантакузіно у встановленні зв'язку з російським послом. Відомо, що валашські посланці возили листи від О. Українцева до Валахії⁴.

¹ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 6. – Арк. 59–62.

² Устрялов Н. История царствования Петра Великаго. – СПб., 1858. – Т. 3. – С. 452; Письма и бумаги императора Петра Великаго. – СПб., 1887. – Т. 1. – С. 341.

³ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 5. – Арк. 26–27 зв.

⁴ Семенова Л. Е. Русско-валашские отношения в конце XVII – начале XVIII в. – Москва, 1969. – С. 89–90.

Збереглася інформація про листи, які писав О. Українцев 12 березня та 7 квітня зі Стамбула до І. Мазепи з проханнями про пересилку його послань до Москви¹. А 15 березня 1700 р. гетьман писав царю про пересилку до нього у Вороніж зі своїм гінцем двох пакетів листів від посла з Царгороду. Усне розпорядження Петра I про пересилку листів від О. Українцева до цього міста, а не до столиці І. Мазепа отримав під час перебування у Москві. Листи були доставлені гетьману посланцем валашського господаря².

Маємо дані, що іноді О. Українцев листувався з Москвою при посередництві київського воєводи, що викликало невдоволення українського володаря. У листі від 9 березня 1700 р. Ф. Головіну І. Мазепа писав про відправку київським воєводою Петром Хованським до Москви послань від О. Українцева, нагадував боярину про іменний указ та словесне підтвердження Петра I, що саме він мусив отримувати пошту з Царгороду й пересилати її до російської столиці та просив донести царю, що воєвода вже двічі приймав пошту з Царгороду. Про перший прецедент гетьман говорив Ф. Головіну, коли виїжджав з російської столиці. Український володар також зауважував, що воєвода розпитував людей, які привозили пошту, про закордонні справи, що призводило до поширення цієї інформації по Києву, де часто бували люди з Польщі і Литви. І. Мазепа просив Ф. Головіна поклопотатися щодо царського указу воєводі з заборонаю приймати пошту від російського посла, а також хотів отримати відомості, які надійшли з останньою поштою³.

Очевидно, раніше – перший раз П. Хованський прийняв послання зі Стамбула у листопаді 1699 р. Тоді до воєводи надійшов пакет листів від О. Українцева, присланий від волоського господаря з його ж посланцями, на обгортці якого було зазначено, що листи мали бути подані саме київському воєводі⁴.

Дані прецеденти не були ознакою зміни поштового шляху. Надалі гетьман продовжував не лише виконувати посередницьку роль, а й використовувати своїх людей при перевезенні пошти. 7 квітня 1700 р. І. Мазепа писав

¹ Гетман Иван Мазепа: документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. 1687–1705 гг. // Сост. Т.Г. Таирова-Яковлева. – Санкт-Петербург, 2007. – Вып. 1. – С. 15.

² РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 5. – Арк. 39–42.

³ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 6. – Арк. 1–3 зв.

⁴ Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в. Документы и материалы в трех томах. – Москва, 1970. – Т. 3: 1673–1711. – С. 152–153. Датування відписки П. Хованського до Посольського приказу з повідомленням про пересилку отриманих листів листопадом 1700 р. у зазначеному виданні є помилковим, оскільки на той час О. Українцев уже повернувся до Москви.

Ф. Головіну, що 30 березня з Вороніжа в Батурин повернувся його гонець і привіз пакет листів, який, за царським розпорядженням, потрібно було таємно переслати О. Українцеву. У Ніжині гетьман відшукав придатну для поїздки людину – тамтешнього мешканця Мирона Дмитращенка. У його надійності І. Мазепа був впевнений, бо М. Дмитращенко мав у Ніжині дружину, дітей та власне помешкання. 1 квітня ніжинець вирушив з листами до К. Бринковяну. Привезений пакет господар, за проханням І. Мазепа, мав негайно відправити зі своїми людьми до Царгорода. Тут же гетьман писав і про інший можливий шлях поїздки – через Ясси до Дунаю і через Бабу, зазначаючи, що він небезпечний через розбої і з таємними справами ним не їздять. Оминали цей шлях і купці. За розрахунками українського володаря документи мали дійти до Царгорода за 25 днів: посланець отримав наказ за 20 днів дістатися до Бухареста, а звідти до турецької столиці пошта доходила на п'ятий день¹.

М. Дмитращенко був не єдиним мешканцем Ніжина, котрого І. Мазепа використовував для поїздок до Валахії по листи зі Стамбула. 11 квітня 1700 р. гетьман інформував Ф. Головіна про ще одного ніжинця, якого він посилав до валашського господаря. 19 березня цей ніжинець виїхав з Бухареста і 10 квітня прибув до Батурина з пакетом листів від російського посла². З певного приводу питання листування з О. Українцевим Ф. Головін торкався у своєму посланні до гетьмана від 23 квітня 1700 р.³

8 травня 1700 р. І. Мазепа писав Ф. Головіну про приїзд до нього посланця від валашського господаря з листами від О. Українцева та пересилку цих листів до боярина зі своєю людиною. 19 квітня посланець господаря зустрічав у Яссах гетьманського посланця, якого І. Мазепа відправляв другого дня Воскресіння Господнього до валашського господаря з листами царя, адресованими російському послу⁴.

В особливому випадку, коли у грудні 1699 р. царський гонець – сержант Микита Жерлов направлявся до турецької столиці, супроводжувати його були призначені українські козаки. 31 січня 1700 р. сержант приїхав до Стамбула разом з батуринським сотником Дмитром Нестеренком і тринадцятьма козаками. Сержант привіз О. Українцеву інструкції царя щодо подальших переговорів з турками⁵. 14 квітня 1700 р. І. Мазепа повідомляв Ф. Головіну про повернення батуринця Стефана Гречанина з поїздки до Царгорода разом із

¹ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 6. – Арк. 19–24 зв.

² Там само. – Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 6. – Арк. 108–109 зв.

³ Гетман Иван Мазепа: документи из архивных собраний Санкт-Петербурга. – С. 15.

⁴ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 6. – Арк. 28–35.

⁵ Богословский М.М. Петр I. Материалы для биографии. – Ленинград, 1948. – Т. 4. – С. 165–166, 355, 388; Т. 5. – С. 124–125, 248, 271.

царським сержантом і батуринським сотником і пересилав до боярина привезені батуринцем листи від О. Українцева¹.

Про завершення місії згаданих козаків дізнаємося з листа від 27 травня 1700 р., коли гетьман писав Петру I, що Д. Нестеренко 23 числа повернувся з Царгорода до Батурина і привіз пакет листів від посла, які адресувалися царю. І. Мазепа одразу ж відіслав листи зі спеціальним гінцем до Москви, а сотника залишив в Україні через хворобу та через те, що козаки, які їздили разом із ним, відстали в дорозі. Тепер же гетьман відправляв Д. Нестеренка для доповіді про царгородські справи й отримання винагороди. З сотником передавалися нові листи від О. Українцева та валашського володаря, прислані 27 травня².

У посланні від 12 червня 1700 р. до Ф. Головіна йдеться про те, як гетьман організовував пересилку листа від боярина до М. Жерлова (у док. – М. Жернова), при його поверненні з Туреччини. Отримавши листи до сержанта, згідно розпорядженням Ф. Головіна, 10 червня І. Мазепа відправив одне послання зі своєю людиною, наказавши зустрічати М. Жерлова як не у лівобережних містах, то їхати аж до Ясс і очікувати його там. Іншого листа гетьман мав віддати сержанту по приїзді його до Батурина³.

Крім поїздки Д. Нестеренка з козаками відомі й про інший візит українців до турецької столиці у 1700 р. В квітні до Стамбула приїжджав гетьманський канцелярист Іван Черниш (Чернишенко) з п'ятьма козаками, відправлений І. Мазепою у лютому з Москви з листом від царя та інструкцією від Ф. Головіна, адресованими О. Українцеву⁴. У зворотну дорогу І. Чернишенко разом з М. Жерловим вирушили 7 липня – вони входили до числа гінців, яких царський посол відправив зі Стамбула з повідомленням про укладення мирного договору⁵.

У вересні листування з царським послом було завершено, оскільки він повертався до Російської держави. 21 вересня 1700 р. гетьман доносив Петру I, що цього дня київським козаком Кирилом Ковальським, який перебував у молдовській столиці «для відомості», було привезено до Батурина листа від О. Українцева. Приїхавши у Ясси 8 числа, посол звернувся з певними вимогами до І. Мазепи⁶. А 28 вересня 1700 р. гетьман писав царю, що

¹ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 6. – Арк. 25–26 зв.

² Там само. – Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 5. – Арк. 125–126.

³ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 6. – Арк. 46–46 зв.

⁴ Богословский М.М. Петр I. Материалы для биографии. – Т. 5. – С. 136; Т. 4. – С. 355–356.

⁵ Богословский М.М. Петр I. Материалы для биографии. – Т. 5. – С. 248–249.

⁶ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 5. – Арк. 217–218.

Питання організації...

О. Українцев перебуває за 10 миль від Києва. На 30 число очікувався його приїзд до міста¹.

З розглянутого матеріалу можна зробити висновок про те, що наприкінці XVII ст. для доставки письмової кореспонденції між Російською державою та Військом Запорозьким активно діяли обидва способи обміну листами – з використанням гінців та посланців і поштою. Зловживання росіян під час листування Москви зі своїми представниками на українських теренах з допомогою гінців і посланців призводили до звернень І. Мазепи до царського уряду з проханнями унормувати їхні дії та з пропозиціями посилення значення існуючої пошти та організації нових поштових пунктів на території Війська Запорозького – для зв'язку російської верхівки з Новобогородицьком містом та Орлом. Росія підтримувала й корегувала такі ініціативи, визначаючи детальні умови листування. При пересилці особливо важливої інформації до Москви гетьман вважав доцільним використовувати своїх посланців.

У 1700 р. українська сторона відіграла ключову роль у активному обміні листами російського керівництва зі своїм послом у Османській імперії. Тоді документи пересилалися від російського керівництва, через Батурин або Київ до Бухареста, а звідти до Стамбула і навпаки. Саме визначені гетьманом люди часто возили листи від царського уряду до Бухареста, а при потребі їздили і до турецької столиці. Цей приклад є свідченням того, що при вивченні листування спеціальної уваги заслуговують тимчасові лінії зв'язку.

¹ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 5. – Арк. 219–220 зв.

**«КОРОТКА ПЕРЕДИШКА ЧАСІВ АПОСТОЛА»:
ГЕТЬМАНЩИНА У 1727–1734 РОКАХ**

Велика і знакова частина нашої національної історії ґрунтується на минувшині Гетьманщини (Гетьманської України), народженої за епохальної доби Національно-визвольної війни середини XVII ст. Гетьманщиною для визначення передусім території, що підпорядковувалася гетьманському реґіменту, та періоду існування автономної держави з особливою формою самоврядування (військової демократії) у вигляді козацького гетьманату традиційно називали спочатку Правобережну і Лівобережну Україну, на відміну від Слобожанщини. Пізніше термін набув більш вужчого територіального звучання, і ним стали означувати десять полків «Задніпря» – Лівобережної України з Києвом, на противагу Правобережній і Слобідській, де не поширювалася влада гетьмана¹. Характерно, що на сторінках Ніжинського літопису XVIII ст. (датується від 1736 р.) сім разів послідовно вживається політонім «Гетманщина»². В офіційних російських джерелах XVIII ст. козацька автономія здебільшого фігурувала як «Мала Росія»³.

У доволі насиченій подіями та героями історії Гетьманщини першої половини XVIII ст., для якої після виступу Івана Мазепи, відтак упокорення на крові – «батуринської різні», «лебединського колесування» та програної мазепинцями Полтави, розпочався вельми жорсткий період, світлим проміжком у якому завжди виділялися роки гетьманування Данила Апостола. В січні 1930 р. Михайло Грушевський у передмові до посмертної збірки праць свого улюбленого учня і дослідника Гетьманщини Івана Джиджори слушно назвав часи між Мазепою і Розумовським першим ліквідаційним періодом,

¹ М'якотин В. Гетманщина // *Енцикл. словарь /Ф.А. Брокгауз и А.И. Эфрон. – СПб., 1893. – Т. VIII. – Ст. 16. – С. 600.*

² *Літопис з Ніжина 1425–1757 [рр.] / Корпанюк М. Ніжинський літопис XVIII століття // Записки Наукового Товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1996. – Т. ССXXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 477, 478, 479, 482.*

³ Горобець В. *Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. – К., 1998. – С. 8.*

«Коротка передишка часів Апостола»

який розділений «короткою передишкою часів Апостола»¹. Жоден із представників старої та нової української історіографії, зрештою, і не пробував заперечити

чи засумніватися з приводу цього висновку авторитетного метра.

Ще на початку минулого століття найбільш ґрунтовними у цьому плані, після окремих археографічних публікацій Олександра Лазаревського² та Михайла Слабченка³, стали розвідки Івана Джиджори⁴. Саме він, вслід за Михайлом Грушевським, який називав Д. Апостола «одним із останніх представників кращих часів старих поколінь автономістів, які ще не зневірилися у можливості принципової політики»⁵, протиставляв останнього – «рішучого автономіста» – його безвольному, як на перший погляд, попереднику з гетьманською булавою – Івану Скоропадському⁶.

У 1918–1919 рр. випускник Історико-філологічного інституту князя Безбородька у Ніжині Василь Дубровський під керівництвом професора Георгія (Юрія) Максимовича на друкованих джерелах підготував кандидатську (випускню) роботу «Данило Павлович Апостол та його гетьманство»⁷. Згодом, у 1926–1927 рр. він її суттєво доопрацював і розширив на основі архівних збірок Харкова, Києва, Москви, Ленінграда, Дніпропетровського історичного

¹ Грушевський М. Передмова // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. – К., 1930. – С. V.

² Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества XVII–XVIII вв. Апостолы // Русский архив. – 1875. – Т. I. – С. 1–91; Его же: Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.) / Публ. А. Лазаревского // Киев. старина. – 1895. – Т. L. – № 7 (Іюль) (№ 8 (Август)). – С. 100–155; Его же: Ходатайство гетмана Апостола о назначении в Глухов второго доктора // Там же. – 1902. – Кн. II. – Т. LXXVI. – С. 88–89 та ін.

³ Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 года тут и по отъезде его вельможности записки щоденния при конце того ж года 1728. – Одесса, 1913.

⁴ Джиджора І. Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр. // ЗНТШ. – Львів, 1904. – Т. LXI. – Кн. V. – С. 1–40; Пришляк В. Історія гетьманства Данила Апостола у висвітленні Івана Джиджори // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. – Львів, 2006–2007. – Вип. 15: CONFRATERNITAS. Ювіл. зб. на пошану Ярослава Ісаєвича. – С. 749–760.

⁵ Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. – К., 1991. – 2-е изд. – С. 255.

⁶ Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. – С. 57, 131.

⁷ Державний архів Чернігівської області, відділ у м. Ніжині. – Ф. 1105. – Оп. 1. – Спр. 2364. – Арк. 2–2 зв.

музею (лише вступ і три глави праці налічували 356 сторінок) й намагався надрукувати як монографію¹. 1928 р. В. Дубровський зробив доповідь про політичні відносини України і Росії за часів гетьмана Апостола на засіданні Історичної секції ВУАН під керівництвом М. Грушевського, згодом, у 1931 р. – на засіданні Інституту історії української культури академіка Д. Багалія у Харкові на тему «Фінанси України за доби гетьмана Апостола». За спогадами самого дослідника, матеріали та готові розділи праці загинули під час Другої світової війни, зокрема, 1943 р. у Харкові, а рукопис першої кандидатської студії того ж року залишив у Львові, де сліди його загубилися².

В середині минулого століття в діаспорі постать Д. Апостола на тлі доби доволі вичерпно охарактеризував у своїй фундаментальній монографії Борис Крупницький³. Серед новітніх праць виразно виділяються спеціальні розвідки київських академічних істориків Івана Бутича⁴, Нелі Герасименко⁵ та Віктора Горобця⁶.

Разом з тим неповних сім років правління (від 1 (12) жовтня 1727 р. до 17 (28) січня 1734 р.) поважного у літах, майже 80-літнього гетьмана, з огляду на велику й до кінця розібрану джерельну базу, спонукає до наголошення та розв'язання безлічі питань, відповіді на які допомогли б реконструювати наближений до історичної дійсності цілісний портрет детермінованих між собою політики і суспільства козацької України в перше десятиріччя другої

¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 1235 (Грушевські – історики і філологи). – Оп. 1. – Спр. 462. – Арк. 1–2, 4; Шестюк Т. Незнані листи Василя Дубровського до Михайла Грушевського // Сіверянський літопис. – 2006. – № 3 (69). – С. 80–81.

² ЦДАВО України. – Ф. Р–3956. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 5–6 зв.; Дубровський В. Мій учитель – проф. Г.А.Максимович (Спогад) // Український історик. – 1964. – Ч. 4. – С. 34.

³ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол та його доба (1727–1734). – Авгсбург, 1948.

⁴ Бутич І. Гетьман Данило Апостол – захисник вольностей козацьких // Україна – козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. – К., 2004. – С. 466–469.

⁵ Герасименко Н.О. Данило Апостол – гетьман Лівобережної України (1727–1734 рр.) // Укр. іст. журн. – 1992. – № 3. – С. 92–102.

⁶ Горобець В.М. Реставрація гетьманської форми правління (1727 р.): причини та результати (До питання про інкорпорацію Гетьманщини) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань. – К.–Черкаси, 1993. – С. 104–108; Горобець В. Данило Апостол // Історія України в особах: Козаччина. – К., 2000. – С. 225–234; Горобець В. «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007. – С. 409–422.

чверті XVIII ст. У наш час, коли на повну силу розвивається історична Мазепіана¹, достатньо ґрунтовно досліджено періоди гетьманування Івана Скоропадського², Павла Полуботка³ та Кирила Розумовського⁴, постать Данила Апостола та його епохи, скромно залишається ніби у тіні праці Б. Крупницького, після публікації якої минуло не мало-не багато, але все ж 60 літ⁵.

Сутність козацької автономії, фактично – станової республіки із само-назвою Військо Запорозьке, ґрунтувалася на східній інституційній моделі військово-політичної організації (по суті, ордену) – Запорозької Січі у поєднанні з окремими, шляхетськими за змістом, традиціями річпосполитського устрою, такого органічного і притаманного для решти Європи. Разом з тим козацька автономія була тісно пов'язана зі всіма процесами та змінами, що тоді проходили у російському політичному середовищі новопосталої імперії, яка неухильно поширювала свою самодержавну централізацію на українську етнічну територію⁶. Спадщина Золотої Орди мала безпосередній вплив на

¹ Археографія: Універсали Івана Мазепи 1687–1709. – К.–Львів, 2002. – Ч. I; Універсали Івана Мазепи 1687–1709. – К.–Львів, 2006. – Ч. II; Листи Івана Мазепи.1687–1691. – К., 2002. – Т. 1; Гетман Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт–Петербурга: В 2 вып. – Вып.1: 1687–1705 гг. – СПб., 2007; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К., 2007; Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. – К., 2009; Історіографія: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Вид. 3–є, доп. і випр. – Нью–Йорк–Київ–Львів–Острогож–Торонто, 2003; Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. – К., 2003; Павленко С. Іван Мазепа. – К., 2003; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004; Таирова–Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007; Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять / Матеріали міжнародної наукової конференції (15–17 жовтня 2008 р., Київ–Полтава). – К., 2008; Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: Зб. наук. праць. – К., 2008; //<<http://www.mazepa.name/> etc.

² Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – К., 1998; Гуржій О.І. Гетьманська влада в Українській козацькій державі першої чверті XVIII ст. (на прикладі діяльності І. Скоропадського): Дисертація ... докт. іст. наук. – К., 1999; Гуржій О. Іван Скоропадський. – К., 2004.

³ Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – Чернігів, 1996; Універсали Павла Полуботка (1722–1723). – К., 2009.

⁴ Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): В 2–х ч. – К., 2008.

⁵ Сучасне перевидання: Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. – К., 2004. – 288 с.

⁶ Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII–XVIII ст. // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – К., 1992. – Т. I. – С. 121.

формування державної системи Московського царства, яку великою мірою скалькували з ординської. Саме тому активна реформаційна діяльність деспотичного Петра I з далекосяжною метою масштабної модернізації чи, точніше, «вестернізації» патріархальної Московської держави¹ розгорталась азійськими методами і зводилася, за спостережливим висловом В. Липинського, до того, аби європеїзувати вже «готовий татарський державний поміст»². Потужний імператив розбудови універсальної наднаціональної схеми та надцентралізація Московського царства великою мірою привели на початку 1720-х рр. до переростання цього царства в імперію, відповідно до формули «Московія + Україна = Росія»³. Реформа державного управління, проведена царським урядом у 1722–1727 рр. в Гетьманщині через імплантовану в державний організм Гетьманату Малоросійську колегію, що за своїм складом, підпорядкуванням й організаційними засадами функціонування була суто російською владною структурою петровської доби, суттєво обмежила козацьку автономію і прискорила «кінець старої Малоросії»⁴. Своєрідна держава в державі була тимчасово позбавлена одного з важливих атрибутів адміністративної автономії – інституту гетьманату.

Проте політична кон'юнктура навколо російського імператорського трону після смерті Петра I⁵ та реальна загроза майбутньої війни з Османською Портою підготували ґрунт для повернення Україні частини її прав та вольностей. Щоб зняти певне напруження в імперії та в Малоросії, зокрема, дозволили реставрацію гетьманської форми правління – «но под присмоктром», – така собі «контрольована відлига» після затяжної «зими» репресій по

¹ Каменский А. Россия в XVIII веке. – М., 2006. – С. 66.

² Липинский В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Відень, 1920. – С. 147.

³ Дейвіс Н. Європа: Історія. – К., 2000. – С. 576. За змістом уперше до цієї формули впритул, правда без виведення, підійшов представник львівської історичної школи М. Грушевського і фундатор новітньої національної географії Степан Рудницький. Див. його: Політична географія України. – [Варшава], 1943. – С. 31.

⁴ Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. – С. 308.

⁵ Серед праць сучасної російської історіографії про «епоху дворцових переворотів» детальніше див.: Каменский А. Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация. – М., 1999. – С. 137–169; Павленко Н.И. Екатерина I. – М., 2004; Павленко Н.И. Меншиков: Полудержавный властелин. – 2-е изд. – М., 2005; Павленко Н.И. Петр II. – М., 2006; Анисимов Е. Анна Иоанновна. – М., 2004; Курукин И.В. Эпоха «дворских бур». Очерки политической истории послепетровской России, 1725–1762. – Рязань, 2003; Курукин И. Бирон. – М., 2006; а також археографічне видання: Повседневные записки делам князя А.Д. Меншикова. 1717–1720, 1726–1727. – М., 2000 та ін.

мазепинській катастрофі. Атмосфера страху, яку через розправи і заслання культивував петровський режим, не лише викривила характери, але й позбавила їх твердості, бо саме тоді в українському суспільстві проявилася і привилася спеціальна прикмета – здібність пристосовуватися до обставин¹.

Одним із головних промоторів відновлення інституту гетьманату став «світліший князь» і тіньовий правитель Росії, рейхс-маршал О.Д. Меншиков. На той час при дворі загострилося давнє ворогування та суперечки між представниками «худородної» нової знаті – Меншиковими і Толстими². За підтримку своєї партії у закулісній боротьбі за владу цей російський «ненависний Голіаф», як позаочі називали О.Д. Меншикова, ладен був на все. Таким способом він віддячив українцям за політичні послуги і особливо миргородському полковнику, давши йому після Павла Полуботка «зелене світло» на шляху до гетьманської булави. Приятельство з О. Меншиковим тягнулося ще з часів довголітнього полковникування Д. Апостола у Миргородському полку. 7 травня 1720 р., наприклад, Д. Апостол з корогами, трубами, литаврами і почтом під звуки салюту з 11 гармат зустрічав О. Меншикова в родовій посілости Сорочинцях, а потім 15 травня проводжав його з Гадяча, де були маєтки «світлішого»³. Із цього періоду за 1720–1727 рр. збереглися «Письма к князю Меншикову от Данила Апостола миргородского полковника», які ще у 1908 р. виявив І. Джиджора⁴.

Про тісні стосунки О. Меншикова з Апостолами красномовно свідчать також досить детальні франкомовні щоденники гетьманича Петра Апостола, в якому від початку лютого до кінця травня 1726 р. фіксуються доволі часті візити обох Апостолів до князя Меншикова – складається таке враження, що вони просто «не вилазили» з його палацу. Ці візити, що відбувалися у звичних рамках досить поширеної тогочасної системи патронату, після від'їзду Данила 27 травня 1726 р. в Україну самостійно й успішно продовжував Петро Апостол наступного 1727 р.⁵ Значну роль у тому, що «людина Меншикова», як

¹ Джиджора І. Матеріали московського «Архива Министерства Юстиції» до історії гетьманщини // ЗНТШ. – Львів, 1908. – Т. LXXXVI. – Кн. VI. – С. 81.

² Павленко Н.И. Александр Данилович Меншиков. – М., 1983. – С. 150.

³ Юрнал 1720 году // Труды и дни Александра Меншикова. Повседневные записки делами А.Д. Меншикова 1716–1720, 1726–1727 гг. – М., 2004. – С. 364.

⁴ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 198 (Меншиков А.Д.). – Оп. 1. – Спр. 1083.– Арк. 1–86 об.), копії у: Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 309 (НТШ). – Оп.1. – Спр. 2491. – Арк. 1–94; Листування Михайла Грушевського. – Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори. – К.–Нью-Йорк, 2008. – С. 170, 363.

⁵ Дневник Петра Даниловича Апостола. – С. 133, 134, 135, 136, 141, 142, 143, 145, 150, 154.

тоді вважали при імператорському дворі, – Данило Апостол став єдиним і безперечним претендентом у гетьмани, відіграла зокрема, і господарсько-користололюбива вдача миргородського полковника. О. Меншиков – сам хазяйновитий правитель, прекрасно знав, скільки у полковника земельних угідь, винокурень, поташних буд і селітряних варниць, як він уміє торгувати за кордоном збіжжям, горілкою та тютюном, поважав його великий військовий досвід, стриманість, якщо не обережність у вчинках, виваженість суджень і відданість престолу. Все це впливало на хід відбору кандидатури. Отже, навіть час вимушеного, внаслідок чолобитних Полуботка, за імператорським маніфестом арешту в російській столиці був використаний для налагодження потрібних зв'язків та забезпечення подальшого просування на посаду¹. На думку З. Когута, українську автономію 1727 р. було відновлено почасти завдяки цій майстерній політиці лобювання, яку провадив хитромудрий полковник при російському дворі².

Лише після складання присяги на вірність царському уряду і за паспортом, отриманим з рук самого О. Меншикова, Данило Апостол «з помічю Божою» повернувся в Україну. Для всіх його недоброзичливців, особливо Марковичів та гетьманші Анастасії Скоропадської – прихильників Малоросійської колегії, гетьманом він став «несподівано»³.

Натомість його шлях до гетьманської булави виглядає надзвичайно довгим. Виходець із родини миргородських полковників – братів Григорія і Павла Апостолів, які своїм генеалогічним корінням пов'язані з молдавським боярським родом Катаржи (Catargeu), сам Данило упродовж 44 років обіймав полковницький уряд на рідних теренах. З цього приводу більш ніж вичерпно промовляла його характеристика, яку свого часу Іван Мазепа подав цареві: «Апостол породы волошской, человек от отца заслуженный в войске, воин добрый, из всех полковников давнейший, старейший, знатный, заслуживший честь и любовь от всех полков»⁴. Власне, як найближчий однодумець і спілник, миргородський полковник Д. Апостол ще 1707 р. у військовому таборі під Білою Церквою із неабиякою патетикою звертався до гетьмана: «Очи всхъ на тя уповають и не дай, Боже, на тебе смерти, а мы достанемо въ такой неволи,

¹ Гисторія ... Г. Грабянки / Лѣтопись краткій ... – Житомир, 2001. – С. 243.

² Когут З. Відчитування Гетьманщини: державотворчі державошукання // Коріння ідентичности: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С. 311.

³ Лазаревский А. Люди старой Малороссии // Киевская старина. – 1884. – Т. VIII. – С. 82.

⁴ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба (1727–1734). – Авґсбург, 1948. – С. 10.

то и куры насъ загребуть»¹. Навіть після його раптового відходу, по суті відступництва, від І. Мазепи у листопаді 1708 р. опінія Д. Апостола в Гетьманщині залишалася досить високою, про що красномовно свідчить факт відмови сотників Миргородського полку скинути його з полковництва². Раптове відступництво Апостола, очевидно, не позначилося кардинальною зміною його переконань як автономіста, а лише під тиском обставин вимушеною переміною «служби»: від Мазепи і України – до Петра I та імперії. Згодом, як один із найавторитетніших діячів Гетьманщини, миргородський полковник і наказний гетьман, окрім Павла Полуботка, у лютому 1723 р. власною персоною потай примірявся до гетьманської булави, про що писав Петру I: «Понеже ныне в Малороссии гетмана не обретається, а старее меня из малороссийских полковников никого нет – да повелит ваше державство меня, нижайшего вашего раба, пожаловать за мою верную службу в Малороссии гетманом на место умершего гетмана Скоропадского»³. Д. Апостол був першим серед авторів, які 1 жовтня 1723 р. поставили свої підписи під «Коломацькими чолобитними», в яких йшлося про відміну надмірних зборів, запроваджених Малоросійською колегією, та порушено наболіле питання про вибори гетьмана⁴. До реального ж гетьманування дійшло аж через п'ять років.

Реставрація «прежней формы правления» у вигляді гетьманату була не просто великодушним і добрим жестом першої особи в оточенні юного російського правителя. О.Д. Меншиков прагнув також зайняти та утримати унікальне місце у господарстві козацької держави: подаровані й майбутні набуті маєтки, передусім у північних полках, мали функціонувати за російським зразком, на що новоспечений генералісимус дуже розраховував. Ще однією важливою причиною такої неочікувано-поспішної лібералізації урядової політики стосовно України була неминучість нового російсько-турецького конфлікту, у вирішенні якого без українського козацтва годі було б надалі обійтися. Враховуючи неспокійну зовнішньополітичну обстановку, 16 (27) червня 1727 р. Верховна таємна рада ухвалила рішення про перенесення розгляду українських питань із Сенату до Колегії іноземних

¹ Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (1721 р.): свідчення очевидця про Мазепине відступництво // Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994. – Додатки. – С. 165.

² Допрос Григория Герцыка об участии его в измене Мазепы // Киевская старина. – 1883. – Т. V. – Март. – С. 602.

³ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М., 1963. – Кн. IX. – Т. 17–18. – С. 525.

⁴ Черниговская летопись по новому списку (1587–1725). Коломацкия челобитныя: Приложения / Публ. А. Лазаревского // Киевская старина. – 1890. – Т. XXIX. – № 6 (Июнь). – С. 104–110.

справ¹. Про це з Глухова 8 жовтня 1727 р. Д. Апостол писав Петру II, що «вся Малоросия и все малороссийские дела з высокого Сената в Г[осу]дарственную Иностранних дел коллегию взяты нине по-прежнему»². Сюди ж 18 (29) серпня 1727 р. були перенесені справи із Синоду. Так із переплетіння загальнодержавних і приватних чинників виплило «соизволение быть гетманом миргородскому полковнику Данилу Апостолу»³. Отож, саме О.Д. Меншиков посприяв тимчасовому і формальному відновленню давніх прав і вольностей в «Малоросії».

Напередодні елекції новопризначеного гетьмана до Глухова прибув таємний радник царя Ф.В. Наумов. «По высочайшем Вашего Императорского величества определению и указу прибывши в Малую Россию вашего Императорского величества тайный советник и министр Г[ос]п[од]и[н] Наумов для Елекции Гетманской в Глухов»⁴, як видно з формулювання, одночасно мав обійняти посаду міністра при гетьмані, не лише з довгоочікуваним для українців дозволом на гетьманські вибори, але й конкретною кандидатурою поважного миргородського полковника. Місія Ф. Наумова, що розпочалася з 18 вересня 1727 р. у Глухові, та його таємна інструкція – «особливи секретные пункты» достатньо добре вивчені в історичній літературі⁵, проте виявлені у московських архівах джерела дозволяють додати нові коментарі.

До 23 червня 1727 р. були підготовані необхідні документи, а саме: грамоти про вибори гетьмана, інструкції таємному царському радникові та новопризначеному міністру при гетьмані Ф.В. Наумову, так звані секретні пункти та формуляр присяги⁶. Від Верховної таємної ради йому наказувалося «предостерегать и путь к тому предуготовить, чтоб, конечно, его, Данила Апостола, а не иного кого в гетманы народ избрал». Він же оголосив і текст царської грамоти від 12 травня 1727 р. про дозвіл на гетьманські вибори⁷.

¹ Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського, Інститут рукопису (далі – ІР НБУВ). – Ф. 160. – Спр. 1123. – Арк. 1–1зв.

² РДАДА. – Ф. 248 (Правительствующий Сенат). – Оп. 29. – Спр. 1793. – арк. 632.

³ РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 29. – Спр. 1780. – Арк. 97–98; Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – С. 415.

⁴ РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 29. – Спр. 1793, Арк. 631.

⁵ Див. саму публікацію документа: «Пункты секретные тайному советнику Федору Наумову» та науковий коментар–передмову В.М. Горобця: До питання про еволюцію гетьманської влади у першій третині XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1993. – № 2, 3. – С. 70–75.

⁶ РДАДА. – Ф. 13 (Дела о Малороссии). – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 52–75 зв.

⁷ ЦДАУК. – Ф. 51 (Генеральна військова канцелярія). – Оп. 3. – Спр. 2249. – Арк. 24; Спр. 2253. – Арк. 5.

«Коротка передишка часів Апостола»

У фондах Дніпропетровського історичного музею імені Д.І. Яворницького донині зберігається оригінал грамоти на пергаменті з вензелем Петра II на гетьманство Данила Апостола, датованої 7 вересня 1728 р., що підтверджувала попередню грамоту від 20 червня 1727 р. стосовно «*Войска Запорожского обоихъ сторонъ Днепра Гетмана Данила Апостола*»¹. Щодо клейнодів, то гетьманський прапор 1686–1688 рр., відомий як «Мазепино знамя», виконував роль головного державного знамена і у перші роки гетьманування Д. Апостола. У 1730 р. гетьман надіслав його до департаменту Колегії іноземних справ із проханням видати на заміну новий клейнод². В Оружейній палаті Московського Кремля донині зберігається прапор Війська Запорозького, подарований гетьманові Д. Апостолу імператрицею Анною Іоанівною саме у 1730 р.³

1 жовтня 1727 р. в гетьманській столиці царським урядом фактично 73-річного претендента Данила Апостола було затверджено – «жаловано в гетмани» – на генеральній раді⁴. Про це свідчить «Доношения Тайного Советника Наумова о избрании 1 Окт[ября] в Гетманы миргородского полковника Даниила Апостола с приложением подлинной Его присяги» від 2 жовтня 1727 р.⁵ 21 січня 1728 р. датовані «Отпуски указов из Иностранной Коллегии к находящемуся при гетмане тайному советнику Федору Наумову, с доношениями от него»⁶. Незабаром між Д. Апостолом і Ф.В. Наумовим спалахнув конфлікт, про що промовисто свідчить інша справа – «О донесениях гетмана

¹ Дніпропетровський історичний музей ім. акад. Д.І. Яворницького. – КП-38875 / Арх.-887. – Арк. 1–6; Текст жалуваної грамоти на гетьманство опубл.: Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – С. 633–635; Яворницький Д. Нариси з історії запорозьких козаків та Південної України // Яворницький Д. Твори: у 20 томах. – К.–Запоріжжя, 2004. – Т. 1. Серія: Історія, краєзнавство, археологія. – С. 326–327.

² Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII ст.): Каталог міжнар. виставки. – К., 2008. – С. 113; Chorągiew hetmańska Iwana Mazepy / Гетьманський прапор Івана Мазепи / Ivan Mazepa's hetman's banner. – Kraków, 2008. – S. 69.

³ Кот С. Шукаючи втрачені клейноди // Пам'ятки України: історія та культура. – 2007. – Ч. 2. – С. 92, 117.

⁴ Церемонія елекції Д.Апостола у Глухові детально описана у щоденнику бунчукового товариша Якова Марковича: Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717–1767 гг.). – Ч. 2: 1726–1729 гг. – К., 1895. – С. 179–180; Аркас М. Історія України–Русі. – К., 1990. – С. 310.

⁵ Архів зовнішньої політики Російської імперії Історико–документального департаменту МІД Російської Федерації (далі – АЗПІ). – Ф. 124: (Малороссийские дела). – Оп. 124/1, 1727 р. – Спр. 21. – Арк. 1–4.

⁶ АЗПІ. – Ф. 124. – Оп. 124/1, 1728 р. – Спр. 4. – Арк. 1–3.

Даниїла Апостола на тайного советника Наумова», в якій є протоколи допитів Наумова від 21-23 серпня 1728 р. про його зловживання в Гетьманщині¹.

Елекція нового гетьмана у Глухові отримала певний резонанс у світі. Про вибори українського гетьмана (General von Klein-Russland) Д. Апостола повідомляв відомий ляйпцігський альманах «Die Europäische Fama»². Подібно до біографії Івана Мазепи, поміщеної у 1704 р.³ на сторінках цього ж альманаху, вийшла друком досить розлога біографія нового обранця на булаву, його портрет із гербом та підписом внизу «Daniel Apostel Feldherr der Zaporovischen Cosacken», а також зображення печатки «...Малоросії Війська його Імператорської Величності Запорозького»⁴. Про елекцію Д. Апостола писала також і окремо видрукувана у Берліні 1728 р. спеціальна брошура⁵.

Незважаючи на урочистість моменту елекції в недільний день 1 жовтня 1727 р., російська сторона згодом фактично перший раз свідомо знехтувала старожитньою традицією і не уклала нових двосторонніх договірних статей. «Нужди малоросійські» стали предметом підсиленої уваги під час березневих переговорів у Москві гетьмана з президентом Іноземної колегії, куди із сенату були передані всі українські справи, графом Г.І. Головкиним, коли Д. Апостол прибув на коронацію юного імператора Петра II⁶.

«Просительные статейные пункты»⁷, що склалися із двадцяти вимог, були подані гетьманом 12 березня 1728 р. в Москві молодому цареві для

¹ РДАДА. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 15. – 75 зв. арк.

² Die Europäische Fama, welche den gegenwärtigen Stand der vornehmsten Höfe entdeckt. – Leipzig, 1728. – Th. 315. – S. 225–227.

³ Die Europäische Fama, welche den gegenwärtigen Stand der vornehmsten Höfe entdeckt. – Leipzig, 1704. – Th. XXV. – S. 57–60; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – Вид. 2-е, доп. – К. – Полтава, 1995. – С. 52–56.

⁴ Die Europäische Fama.... – Leipzig, 1728. – Th. 315. – S. 217–229; Крупницький Б. Біографія гетьмана Даниїла Апостола в німецькому журналі за 1728 р. // Наук. зб. Українського вільного університету в Празі. – Прага, 1942. – Т. 3. – С. 212, 223.

⁵ Nachricht von der Wahl des neuen Feldherrn der Kozacken Daniel Apostel, nebst dessen kurzgefasster Lebenserzählung aus dem Russischen gezogen. – Berlin, 1728. – S. 2.

⁶ С-ко[Стороженко] Н.В. Стороженки (Фамильная летопись) // Киевская старина. – 1884. – Т. VIII. – Февраль. – С. 212.

⁷ Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 864 (Военно-ученый архив). – Оп. 16. – Спр. 41. – Арк. 1–23 зв. (чернетка – Арк. 1–9 зі вставками тексту – Арк. 9–23 зв.). «Просительные пункта» – текст копії із 20 пунктів міститься також у рукописному збірнику XVIII ст. з колекції М. Судієнка під назвою «Исторія Казацкая, откуда они произошли, о воин Хмельницкаго съ ляхами, штатты гетмановъ, челобитныя и др.» // ІР НБУВ. – Ф. VIII (Київ. університет св. Володимира). – Спр. 150м/50. – Арк. 174–187 зв.

«Коротка передишка часів Апостола»

розгляду, «хорошо ли они сочинены», через канцлера і президента Колегії іноземних справ, графа Г.І.Головкіна. У них, зокрема, йшлося про: 1) відновлення Київської митрополії; 2) заборону духовенству і монастирям на купівлю козацьких земель й отримання маєтностей за заповідями; 3) узаконення самостійного судівництва та видрук книги «Прав малоросійських»; 4) виведення з тих міст Гетьманщини, де вони раніше не дислокувались, російських гарнізонів; 5) про повернення документів, забраних у Павла Полуботка і генеральної старшини під час арешту; 6) про можливість повернення запорозьких козаків на старі місця; 7) про облаштування «Малоросійського двору» в Москві та низку інших вимог¹. Крім того, власне на початку березня 1728 р. відбулися довгі приватні, на неофіційному рівні, переговори між гетьманом разом з полковниками та іншою козацькою старшиною і Г.І.Головкіним безпосередньо «о нуждах малоросийских», і 18 березня до цих 20 статей додано ще 15 додаткових, які загалом передбачали домогтися якомога більше прав на засадах автономії для козацького Гетьманату. В Архіві зовнішньої політики Російської імперії вдалося виявити справу, датовану 22 серпня 1728 р., під назвою «Челобитье Гетмана Даниила Апостола именем Малороссии о подтверждении Малороссийских прав, порядков, и волностей Войсковых на основании бывшем при гетмане Хмелницком, тут же и ответ на восемь Гетманских Статей»².

Відповіді царського уряду на ці вимоги мали досить промовисту скорочену назву – «Рішительні пункти», або повний заголовок: «Решения, учиненного по Его Императорского Величества указу в Верховном Тайном Совете на поданное прошение Войска Запорожского обоих сторон Днепра Гетмана Апостола (22 августа 1728 г.)»³. Українська сторона за підписами канцлера

¹ Материалы для отечественной истории. – К., 1853. – Т. I. – С. 23–25.

² АЗПРІ. – Ф. 124. – Оп. 124/1, 1728 р. – Спр. 41. – 19 арк.

³ РДВІА.– Ф. 864. – Оп. 16. – Спр. 40. – Арк. 3–15 зв.; Російська державна бібліотека, науково-дослідний відділ рукописів. – Ф. 159 (Коллекция Н. Маркевича). – Спр. 26. – Арк. 67 зв.–74 зв., 333–337 зв.; ІР НБУВ. – Ф. VIII. – Спр. 150. – Арк. 188–197 – у згаданому рукописному збірнику–скрипторію копій документів копія XVIII ст. під назвою «Рѣшеніе учиненное по его императорскаго величества Указу в верх[овн]омъ Тайном Советѣ на поданное Прошеніе войска Запорожского обоихъ сторон Днѣпра Гетмана г[ос]п[од]и[и]на Апостола»; ІР НБУВ. – Ф. II (Історичні матеріали). – Спр. 5041. – Арк. 1–8; опубл.: Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб., 1831. – Т. VIII: (1728–1732). – № 5324. – С. 75–82; Протоколы Верховнаго Тайнаго Совѣта (1726–1730 года). – [СПб.], 1880. – С. 85–95; Бантыш–Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – С. 438–441; Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – С. 625–633.

Г.І. Головкіна і А.І. Остермана нарешті отримала резолюцію царя «на поданные от гетмана о нуждах малороссийских статейные пункты», затверджену у Верховній таємній раді, як дуже зтяжну відповідь через радника Колегії іноземних справ П.В. Курбатова. У цих «Рішительних пунктах» зовсім не згадувалося про договір Гетьманату з російським урядом і взагалі вони мали форму не двосторонніх договірних статей, а нормативного акту для внутрішнього користування в межах Російській імперії. З цього приводу А. Яковлів цілком слушно зауважив, що заміна традиційної договірної форми «указною», започаткована Петром I, знайшла в «Рішительних пунктах» своє довершення¹. Занадто сміливі, як для початку другої чверті XVIII ст., прохання для новопосталої Російської імперії, висловлені у гетьманських статтях – вимогах, не були повністю враховані царським урядом, чиї резолюції юридично переставали визнавати Гетьманщину самостійним суб'єктом. Попри все, власне вони своїми правовими нормами обмежували сваволу царських урядовців, що стало вже непоодиноким явищем в Гетьманщині помазепинських часів.

«Реанімаційні» зусилля гетьмана щодо повного відновлення традиційної структури козацької автономії підтримувало загалом одногосно його козацько-старшинське оточення – так би мовити, його «команда» козацького генералітету, що постійно перебувала під його протекцією. Прагнучи уніфікувати кадрову політику в козацькому Гетьманаті за імперським взірцем, 16 грудня 1728 р. Верховна таємна рада визначила таблиць для генеральної старшини. Цим було порушено право виборів у Війську Запорозькому, де «старшину і сотников волными голосы»² споконвіку обирали, або ж віддавали у цьому пріоритет гетьману. За підписом канцлера графа Г. Головкіна, князя В. Долгорукого і В. Степанова були затверджені імена кандидатів на посади генеральної старшини, яких у своєму листі від 7 липня 1727 р. представив гетьман і котрі були обрані під час його елекції у Глухові, а саме: генеральний обозний – Яків Лизогуб, генеральні судді – Михайло Забіла та Андрій Кандиба, генеральний писар (до указу) – Михайло Турковський, генеральні осавули – Іван Мануйлович і Федір Лисенко, генеральний хорунжий – Яким Горленко, генеральний бунчужний Іван Борозна, про що було надіслано відповідний указ в Іноземну колегію³. У відділі рукописів Бібліотеки Польської академії наук

¹ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках // Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1934. – Т. XIX. – Серія правнича. – Кн. 3. – С. 159.

² РДВІА. – Ф. 864. – Оп. 16. – Спр. 40. – Арк. 5.

³ Сборник РИО. – СПб., 1893. – Т. 84: Протоколы, журналы и указы Верховного Тайного Совета. – Т. VI (июль–декабрь 1728 г.). – № 271. – С. 705–708.

«Коротка передишка часів Апостола»

зберігається «виденіє» – список генеральної старшини тих часів¹. Не без рекомендації Д. Апостола в січні 1729 р. Верховна таємна рада за посередництвом Г.І. Головкина перезатвердила цей діяльний склад генеральної старшини², серед якої немало було колишніх мазепинців. Дещо раніше, в жовтні 1728 р., за «указом монаршим з тайного верховного совета» лубенським полковником став його молодший син Петро Апостол³. Старший – Павло Апостол прийняв із рук батька полковницький пернач Миргородського полку: 8 жовтня 1727 р., згідно з імператорським указом, йому був «чин полковничества миргородского вручен»⁴, а влітку 1730 р. разом із братом вони склали присягу в соборній церкві у Глухові⁵. Доньки гетьмана були заміжні за бунчуковими товаришами Андрієм Горленком, Іваном Ломиковським та Михайлом Скоропадським⁶. Онуки Апостола згодом навчалися у Санкт-Петербурзі⁷. У серпні 1730 р. він звертався із проханням до впливового московського обер-гофмейстера С.А. Салтикова про покровительство для свого внука Павла (старший син Петра Апостола, до речі, у 1762–1767 рр. став генеральним хорунжим) у Москві⁸. Про це ж у листі від 29 червня 1735 р. до Е.-Й. Бірона у Санкт-Петербург просила гетьманська вдова Уляна (Іуліанна) Апостолова⁹. Гетьманська резиденція – двір зі своєю розгалуженою структурою у Глухові – за часів правління Д. Апостола також була добрим опертям для гетьмана¹⁰. Проте це ніяк не означало, що у нього не було жодних

¹ Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, Oddział rękopisów (далі – Biblioteka PAU i PAN w Krakowie). – Księgozbiór Krzyżanowskich w Czerpowodach, sygn. 269 (Krz.): Akta kozackie z lat 1596–1723, str. 1–4; копія – ЦДАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2496. – Арк. 1–4.

² С-ко[Стороженко] Н.В. Стороженки (Фамильная лѣтопись). – С.212; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича // Киевская старина. – 1894. – Т. XLV. – С. 275.

³ Там само. – С. 258.

⁴ РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 29. – Спр. 1793: Дела Правительствующего Сената по Малороссийской экспедиции с 1728 по 1738 г. – Арк. 631.

⁵ АЗПРІ. – Ф. 124. – Оп. 124/1, 1727–1731 рр. – Спр. 30. – Арк. 47, 48–48 зв.

⁶ ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 494. – Арк. 30–31; Спр. 2789. – Арк. 35; Спр. 2930. – Арк. 8; Спр. 4900. – Арк. 11 зв.; Спр. 5104. – Арк. 13; Спр. 8643. – Арк. 2–2 зв.

⁷ ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1035. – Арк. 27–28.

⁸ РДАДА. – Ф. 1239 (Канцелярия обер-гофмейстера). – Оп. 3. – Спр. 34756. – Арк. 1.

⁹ Там само. – Ф. 11 (Переписка разных лиц). – Оп. 1. – Спр. 491. – Арк. 9–9 зв.

¹⁰ Васильева О. Урядники та служителі гетьманського двору часів правління Данила Апостола (1727–1734 рр.) // Київська старовина. – 2009. – № 1–2 (385–386). – С. 131–168.

проблем з полковницькою опозицією¹. Навесні 1728 р. за хабарі було усунуто з посади стародубського полковника, росіянина Іллю Пашкова². У вересні того ж року провадився допит гадяцького полковника, за походженням серба, Гаврила Милорадовича, якого мешканці Гадяцького полку не без підстав звинувачували «в обидах»³.

Енергійність поважного в літах Д. Апостола у справі послідовного відстоювання автономних прав Гетьманщини добре ілюструє його чолобитна від 11 листопада 1728 р., направлена в Колегію іноземних справ, у якій йдеться про прискорення вирішення військових, фінансових та інших питань стосовно України, а також досі неопублікований діаріуш, точніше – протокольна книга Генеральної військової канцелярії за 1732 р.⁴

У 1727–1729 рр. Апостол активно ратував і домагався за перенесення гетьманської резиденції з Глухова до Батурина, мотивуючи це невідгідним, з точки зору комунікацій, географічним розташуванням козацької столиці на краю Гетьманщини, а також тим символічним фактом, «что при прежних гетманах резиденція гетманска била в Батуринѣ»⁵.

У складних політичних обставинах, коли політична автономія все більше зазнавала обмежень, за висловом Д. Дорошенка, «поле економічної діяльності» з успіхом освоювала козацька старшина⁶. На цьому тлі особливо торгівля, комерція були свого роду компенсацією та способом реалізації для старої і молоді, але «політично обділеної» української протобуржуазії. Данило Апостол не був винятком у цьому процесі, навпаки – залишився в пам'яті, як енергійний господарник і завзятий торговець. Ще на самому початку 1728 р. гетьман став організатором скликання до Глухова представників купецтва найбільших міст: Києва, Чернігова, Ніжина, Полтави та ін. на зібрання, де було ухвалено прохати дозволу царського уряду на експорт «заповідних товарів».

У липні 1728 р. в Москві відбувалися переговори між Данилом Апостолом і австрійським послом у Санкт-Петербурзі графом Францом Карлом фон Вратиславом про відновлення української торгівлі з Сілезією⁷. Цікаво, що у

¹ Ковальчук О. Боротьба Данила Апостола з полковницькою опозицією // Старожитності. – 1995. – Ч. 5–6 (72–73). – С. 6–7.

² АЗПРІ. – Ф. 124. – Оп. 124/1, 1728 р. – Спр. 15. – Арк. 1.

³ Там само. – Спр. 46.

⁴ ЦДДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1578. – Арк. 1–4; Спр. 19249. – Арк. 1–297; Згадку про нього див.: Джиджора І. До історії Генеральної Військової Канцелярії // ЗНТШ. – Львів, 1912. – Т. СVII. – Кн. I. – С. 48.

⁵ АЗПРІ. – Ф. 124. – Оп. 124/1, 1727 р. – Спр. 24; 1729 р. – Спр. 25. – Арк. 1–2; РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 29. – Спр. 3568. – Арк. 179.

⁶ Дорошенко Д. І. Нарис історії України. – Львів, 1991. – Т. 2. – С. 397.

⁷ Джиджора І. Економічна політика російського правительтва супроти України в 1710 – 1730 рр. // ЗНТШ. – Львів, 1911. – Т. CV. – Кн. V. – С. 54–55.

квітні 1728 р. граф Вратислав побував у Києві¹. Для австрійської у той час Сілезії українські землі, головно Гетьманщина, були давнім експортером волів; у зворотному ж напрямі звідтіля в Україну теж провадили різні потрібні товари. 19 квітня 1727 р. у Варшаві між Австрією і Польщею було укладено спеціальний трактат, підписаний, з одного боку, послом графом Ф.-К. фон Вратиславом, і з другого, коронним підскарбієм Яном із Пребендова Пребендовським, в якому йшлося «о бреславском торгу которой был в украинской коммерции способен...»². Згідно цього трактату, Річ Посполита зобов'язувалася забезпечувати вільний транзит українських купців до Сілезії та у зворотному напрямі³.

Автаркічна економічна політика Росії щодо України у поєднанні з митним свавіллям щодо українських торговців у Польщі, а також скарги вроцлавських купців змусили австрійський уряд вдатися до переговорів також і з російським урядом у справі української торгівлі. Шукаючи шляхів для майбутнього військово-політичного союзу з монархією Габсбургів, російська сторона вимушена була прислухатися до австрійської сторони, яка за одну з найголовніших умов поставила вимогу про відновлення вільної торгівлі України із Сілезією. Судячи із нововиявлених документів, активна місія графа Вратислава не лише у Варшаві, але й у Санкт-Петербурзі та Москві у справі, щоб «путь сей чрез Украину восприять», тривала до 1731 р.⁴.

Щоб не допустити російської монополії, гетьман особисто контролював і встановлював торговельні ціни на хліб і вино у містах Гетьманщини⁵. Дбаючи про розвиток торгівлі, на початку квітня 1728 р. «гетман Данило Апостол со всем войском обоих сторон Днепра Запорожским смиренно до лица земли чолом» бив, звертаючись до царя із черговим проханням, «чтоб купцов вид и до для промыслов купеческих приходючих внутрь Малой Россіи на урочніе

¹ РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 29. – Спр. 3568. – Арк. 31.

² АЗПІ. – Ф. 124. – Оп. 124/1, 1732 р. – Спр. 15. – Арк. 3, 3 зв.

³ РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 29. – Спр. 1793. – Арк. 694–699; копія – ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2195. – Арк. 5–10; Archiwum Państwowe we Wrocławiu. – Akta Miasta Wrocławia, rkps. A 32.2, karty 369–376; АЗПІ. – Ф. 124. – Оп. 124/1, 1732 р. – Спр. 15. – Арк. 3, 3 зв.; Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. – С. 55–57; Perlakowski A. Jan Jerzy Przebendowski jako podskarbi wielki koronny (1703–1729). – Kraków, 2004. – S. 265–270.

⁴ АЗПІ. – Ф. 32 (Сношения России с Австрией). – Оп. 32/1; Ф. 32. – Оп. 32/1, 1728 р. – Спр. 8. – 59 арк.; Ф. 32. – Оп. 32/1, 1729 р. – Спр. 8. – Арк. 2; Ф. 32. – Оп. 32/1, 1730 р. – Спр. 7. – Арк. 53; Ф. 32. – Оп. 32/1, 1731 р. – Спр. 12. – Арк. 198.

⁵ ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 3123. – Арк. 7, 20; Спр. 4578. – Арк. 2.

ярмарки пушано было невозбранно»¹. Збереглося також листування Д. Апостола з ніжинським полковником Михайлом Богдановим, розпочате 1726 р., про направлення до Глухова людей, які їздили до Гданська за товарами для гетьмана², а також донесення з січня 1734 р. конопотського мешканця про затримання у Гродно полковником Воєйковим гетьманського шафаря Василя Рубана, якого було відправлено з волами до того ж Гданська для торгівлі³. Відомі також гетьманські універсали за 1732–1733 рр., адресовані українським купцям, про підготовку волів для продажу до Сілезії та до Гданська⁴.

У соціально-становій політиці «Генеральне слідство про маєтності», очевидно, що «спущене зверху», крім того, проведене згідно з «Рішительними пунктами», у 1729–1730-х роках⁵, мало на меті не лише звичайну ревізію рангових (державних, а, отже, тимчасових – «до ласки войскової»), церковних, монастирських, приватних маєтків, щоб впорядкувати земельні відносини в десяти полках Гетьманщини, а передусім сприяло поверненню до державного фонду рангових маєтностей тих маєтків, які з тих чи інших причин незаконно перейшли у приватну власність. Як далекоглядний державець, Д. Апостол саме через Генеральне слідство здійснив спробу якщо не ліквідації російських маєтків на українській території, кількість яких помітно збільшилася за гетьманування І. Скоропадського та урядування Малоросійської колегії, то, принаймні, привести до ліквідації причин їх зростання, оскільки слідство припинило подальший перехід у приватну власність рангового земельного фонду.

Запровадження окремого фінансового управління – «канцелярії зборів», відтепер із двома підскарб'їями – росіянином Іваном М'якініним та українцем Андрієм Марковичем⁶, значно обмежувало та послаблювало можливості гетьмана у цій галузі. Проте, прагнучи удосконалити фінансову систему козацької автономії, гетьман чи не вперше домігся встановлення не лише точного бюджету (прелімінару) державних видатків (близько 144 тис. рублів на рік)⁷, але й також визначив способи наповнення Військового скарбу⁸. Про це

¹ РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 29. – Спр. 3568. – Арк. 28.

² ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 2251. – Арк. 1–5.

³ Там само. – Спр. 314. – Арк. 3–5.

⁴ Там само. – Спр. 18703. – Арк. 8–11.

⁵ РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 1. – Д. 1808–1814, мікрокопія: ЦДІАУК. – Ф. КМФ–7. – Оп. 2. – Спр. 1–41; Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730. – Полтава, 2007; Листування Михайла Грушевського. – Т. 4. – С. 364–365.

⁶ АЗПРІ. – Ф. 124. – Оп. 124/1, 1727–1731 рр. – Спр. 30. – Арк. 43, 44.

⁷ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 278.

⁸ РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 29. – Спр. 3568. – Арк. 131; Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – С. 413.

«Коротка передишка часів Апостола»

красномовно свідчить його постійна турбота про збір ввізного мита – індукти, а також «выметка» про прихід та видатки грошей, що збираються до Скарбу військового, зокрема, за 1730 р.: сума з дев'яти полків, крім Гадяцького, становила 19797 рублів 75 коп.¹

У правничій сфері Д. Апостол став ініціатором створення комісії «зводу прав» – першого збірника законів Гетьманщини, який би мав удосконалити державне судочинство. Багатолітня праця, започаткована ним у квітні 1729 р., над складанням та перекладом зводу прав, закінчилася аж навесні 1743 р., коли у Глухові було завершено «Права, за якими судиться малоросійський народ»². Зміни в судочинстві полягали у реформуванні насамперед полкових судів та запровадженні обов'язкової документації. З цього приводу відома його інструкція з 14 пунктів про суди від 13 липня 1730 р., власноручно затверджена гетьманом в Москві через імператорську жалувану грамоту³.

Важливим моментом у відновленні козацької автономії було повернення 1733 р. під гетьманську юрисдикцію Києва⁴ – знакового міста, правічної княжої української столиці, яка з 1708 р. стала центром новоутвореної Київської губернії, де змінювали один одного російські генерал-губернатори⁵. 19 квітня 1733 р. гетьман відзначав у своєму універсалі до київського полковника Антона Танського, що у Києві розмістилися ще «с прошлого 1731 году три армейския полка, от чего имеют немалое утиснение и нужду» київські міщани⁶. Тому конфлікт був закладений у самому зародку, хоча права і вольності міст загалом підтверджувалися жалуваними грамотами російських правителів. Д. Апостол спробував захистити Київ від надмірної генерал-губернаторської опіки й на короткий час повернув місто під гетьманську владу.

Чималі заслуги гетьмана і у військовій галузі. Не можна констатувати напевно, що Д. Апостол – «ордена Святого Александра Невского кавалер» – був вельми щасливим полководцем, оскільки вирушав у численні походи не

¹ АЗПРІ. – Ф. 124. – Оп. 124/1, 1730 р. – Спр. 27. – Арк. 1–1зв.; Спр. 28. – Арк. 6–9.

² ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3 (т. III). – Спр. 3284. – 204 арк.; Материалы для отечественной истории. – Т. I. – С. 68; Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 року. – К., 1997.

³ Федотов–Чеховский А.А. Инструкция гетмана Данила Апостола малороссийским судам // Киевская старина. – 1887. – Т. VII. – Январь. – С. 139–154.

⁴ Krupnyckyj V. Geschichte der Ukraine von den Anfängen bis zum Jahre 1917. – Wiesbaden, 1963. – S. 183.

⁵ Щербина В.И. Киевские воеводы, губернаторы и генерал–губернаторы от 1654 по 1775 г. // ЧИОНЛ. – К., 1892. – Кн. VI. – С. 139–140.

⁶ Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5 (23). – № 120. – С. 78.

з власної волі та охоти, а з царського указу. Зрештою, ще під час походу російсько-козацького війська на допомогу Августу II часів Північної війни миргородський полковник, ймовірно, під Варшавою влітку 1705 р. втратив праве око. У час його гетьманування – далеко не за українські інтереси – продовжувалися виснажливі військові походи: Низовий, Терський, Перекопський, Дербентський, Сулацький, Польський та ін.¹ Гетьман постійно піклувався про загальний стан козацького вояцтва під своїм регіментом, дбав про його переозброєння, а також про «контрактну армію», зокрема, про порції та рації, платню та винагороду для компанійців та сердюків, а також відродив жолдацьку службу².

Реальною заслугою його діяльності було обмеження до шести кількості «консистентів» – розквартированих на постої в Гетьманщині російських полків, які завдавали їй значних і постійних збитків та часто невідступно вимагали провізії, фуражу і до того, здебільшого, без жодної платні. Щільність розквартирування понад десяти піхотних, драгунських та гусарських полків на території Гетьманщини насправді вражала. Відомості за 1727–1729 рр. із восьми полків (крім Полтавського і Прилуцького) свідчать, що провізії («провианта») було видано 28010 четвериків муки, 1755 четвериків круп, 4983 пудів солі й за провізію заплачено 21442 рублі 22 копійки³. Ф. Наумов нагадував Д. Апостола про те, що «велено смотреть в постоянное в Малой Росии на винтерквартирах полки», щоб вчасно отримували порції та рації⁴. У квітні 1728 р. гетьман писав з Москви Петрові II про розквартирування російських полків на території України та клопотав про відповідну грошову платню за провізію «малоросианам»⁵. У серпні того ж року Д. Апостол надіслав донесення про утримання російських полків згідно з інструкцією, що діяла від

¹ ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 2250, 3383, 3449, 3657, 4526, 9380, 4788, 18697.

² РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 29. – Спр. 3568. – Арк. 156, 173, 244, 300; Спр. 3569. – Арк. 83, 141; АЗПРІ. – Ф. 124. – Оп. 124/2, 1733 р. – Спр. 7. – Арк. 2–4зв.; ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1578. – Арк. 3 зв.; Спр. 3259. – Арк. 14; Спр. 4178. – Арк. 7, 15; Спр. 4250. – Арк. 23; Спр. 18697. – Арк. 2; Сокирко О. «Малоросійська ручниця» і переозброєння козацького війська 1728–1750 рр. // Київська старовина. – 2005. – № 6 (366). – С. 4–5; Його ж. Жолдацькі формування в Гетьманщині 1669–1765 рр. // Укр. іст. журн. – 2006. – № 4 (469). – С. 67, 69, 73.

³ ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 2343. – Арк. 23; Джиджора І. Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720–х і 1730–х рр. – С. 10.

⁴ ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 2343. – Арк. 83.

⁵ РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 29. – Спр. 3568. – Арк. 63.

«Коротка передишка часів Апостола»

1723 р.¹ У листопаді 1728 р. за підписом гетьмана на адресу Колегії іноземних справ було надіслано чолобитну, в якій він просив пришвидшити вирішення питання оплати за провізію та сіль, взятих з українського населення на утримання російських військ². З цього приводу відома ціла низка універсалів та листів Д. Апостола своїм полковникам про утримання населенням російських полків, порядок видання порцій та рацій, сіна і т.ін.³.

З ініціативи командувача російськими військами в Україні, київського генерал-губернатора, австрійця на російській службі Йогана-Бернгарда фон Вейсбаха (у джерелах – *Вейсбах*⁴) з квітня 1731 р. розпочалося спорудження колосальної «Української лінії», що мала своїм завданням створити надійний оборонний пояс від татарських набігів⁵. Цей ланцюг із оборонних споруд, що тягнувся ламаною лінією завдовжки 85 км від Переволочни над Дніпром до Сіверського Дінця і включав 17 фортець і 49 редутів, щорічно вимагав на будівництво до 30 тис. козаків і посполитих⁶. За гетьманування Д. Апостола 20 тис. козаків і 10 тис. посполитих у 1731 р. були на лінійних роботах під командою київського полковника Антона Танського. У 1732 р. таку ж кількість відрядили на зміну під командуванням прилуцького полковника Гната Галагана, а у 1733 р. на «лінійну роботу» ходило 10 тис. козаків і 10 тис. посполитих під командою лубенського полковника Петра Апостола⁷. Будівництво укріплень розтягнулося на ціле десятиліття. До робіт залучили близько 200 тис. чоловік. Головний тягар ліг на козацтво гетьманських і слобідських полків, про що із неприхованим сумом співалося тоді у народній пісні, яка розпочиналася словами:

¹ Там само. – Арк. 79.

² ЦДДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1578. – Арк. 3.

³ ЦДДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 2972. – Арк. 8–9; Спр. 9380. – Арк. 25–30, 31–33, 34–38, 109–112; Спр. 4570. – Арк. 8; Спр. 4307; Спр. 4264; Спр. 4593; Спр. 4560 та ін.; Archiwum Państwowe w Krakowie. – Zbiór Rusieckich, rkps. 69: Akta hetmanów zaporoskich 1658–1732, str. 15–16, 18.

⁴ РДВІА. – Ф. 20 (Воинская экспедиция Военной коллегии). – Оп. 1/47. – Спр. 33. – Арк. 58; ЦДДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 3328. – Арк. 3.

⁵ РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 29. – Спр. 3569. – Арк. 3.

⁶ РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 8. – Спр. 482, 483; РДВІА. – Ф. 424 (Коллекция ВУА). – Оп. 1. – Спр. 1, 167; ЦДДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 4364. – Арк. 2–5; Материалы для отечественной истории. – Т. I. – С. 96–99, 106–107, 111–134; Жолтовський П. Українська лінія // Червоний шлях. – Харків, 1930. – № 2 (83). – С. 200–204; Ленченко В. Українська лінія // Військово-історичний альманах. – К., 2006. – Річн. VII. – Ч. 2 (13). – С. 97–103; Пірко В. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця (друга половина XVII–XVIII ст.). – Донецьк, 2007. – С. 46–60.

⁷ Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – С. 638.

У Глухові у городі
У всі дзвони дзвонять;
Та вже наших козаченьків
На лінію гонять¹.

Історіографічна традиція міцно закріпила ініціативу повернення Запорозької Січі «з агарянської землі» за Д. Апостолом². З цього приводу інформативні рядки зі щоденника Пилипа Орлика, в якому він із неприхованою злістю та роздратованістю занотував про Д. Апостола, що «миргородський сліпий біс, дійсний ошуканець, волоський хлоп і тому нечесної совісти, ставши гетьманом, прислав до Січі, намовляючи військо до підданства Москві, та запевнював, що йому виплатять за всі роки від того часу, коли військо перейшло на шведський бік, та обіцяв привернути всі, які тільки забажає, вольності»³. Гетьман-емігрант марно плекав надії змити гетьмана в городовій Україні⁴. В дійсності до весни 1733 р. Д. Апостол сприяв поверненню Коша запорожців із кримськотатарських володінь «під ясні зорі, на тихі води» і навіть домогся дозволу заснувати Нову (Покровську) Січ на р. Підпільній. Однак усе це відбулося також і за більшою державною заповзятливістю та посередництвом того ж таки ініціативного Й.-Б. Вейсбаха, оскільки російський уряд на випадок майбутньої війни з турками був дуже зацікавлений мати запорожців на своєму боці⁵.

Успіхи у культурному житті Гетьманщини найбільш виразно підводили ризику в утвердженні козацької автономії. Відроджена після затяжного несприятливого періоду економіка гарантувала добре підґрунтя для поступу в царині культури. Гетьманські універсали надавали підтримку закладам освіти й передовсім Д. Апостол підняв із занепаду після мазепиної поразки Києво-Могилянську академію. Універсалом від 14 січня 1729 р. він підтвердив за

¹ Украинские народные песни, изданные М. Максимовичем. – Ч. I. – Кн. 2: Песни казацкие былевые. – М., 1834. – С. 111.

² Бантъш–Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – С. 443; Грушевський М. Люстрована історія України. – К., 1992. – С. 373.

³ Коструба Т. Гетьман Данило Апостол // Літопис Червоної калини. – Львів, 1993. – Ч. 10–12 (28–30). – С. 49.

⁴ Бовуа Д. «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнанця до українського міфу // Укр. археограф. щорічн. Нова серія. – К.–Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 337–338.

⁵ РДВІА. – Ф. 846. – Оп. 16.– Спр. 43. – Арк. 1–2; Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. – К., 1998. – Т. 1. – Док. №№ 9, 10. – С. 53–55.

«Коротка передишка часів Апостола»

академією і братським монастирем всі маєтності¹, а 19 січня 1732 р. надіслав чолобитну на ім'я імператриці Анни Іоанівни із проханням відновити фінансування академії у розмірі 200 рублів субсидії з Військового скарбу, припинену свого часу Малоросійською колегією².

В лютому 1731 р. із Москви в Києво-Печерську лавру було направлено «для строения новой колоколни, архитектора иноземца» Йогана-Готфріда Шеделя³. Крім того, у квітні того ж року обумовлювалося: «токмо оная колоколня добримь архитектурскимь маистерствомь...состроєнна бы была искусно и крѣпко»⁴. У серпні 1732 р. внук Павло Апостол у Санкт-Петербурзі від імені діда запрошував канцлера графа Г.І. Головкина «съѣздить в Сорочинцы ради посещения здѣланной вашея велможности (Д. Апостолом. – В. П.) новой каменной црѣкви»⁵ – Спасо-Преображенського храму, справді унікальної мистецької пам'ятки України першої половини XVIII ст., спорудженої у стилі рококо.

28 квітня 1733 р. Д. Апостола, який освячував у Глухові свої «нові будинки», після бенкету з цього приводу розбила «паралетичная болезнь» – інсульт, й наступив лівосторонній параліч⁶. Останній лист, підписаний тремтячою рукою хворого гетьмана у Глухові, датується 15 липня 1733 р., надалі в універсалах та листах «ѣместо Его собственной руки» підписувався генеральний писар Михайло Турковський⁷. Важка хвороба та другий інсульт стали причиною його смерті 17 (28) січня 1734 р.⁸ 31 січня того ж року Анна Іоанівна поспішила підписати грамоту про ліквідацію гетьманства і запровадження Правління гетьманського уряду⁹.

Таким чином, незважаючи на доволі обмежений у часі термін свого гетьманування, Данило Апостол все ж зумів добитися певних позитивних

¹ Крупницький В. Культурне життя України за гетьмана Данила Апостола. – Кіль, [б.р.] – С. 3.

² Герасименко Н.О. До історії Київської академії в гетьманство Д. Апостола // Дніпропетровський історико-археографічний зб. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 2. – С. 544–547.

³ АЗПРІ. – Ф.124. – Оп. 124/1, 1731 р. – Спр. 9. – Арк. 1–3.

⁴ ЦДІАУК. – Ф. 128 (Києво-Печерська лавра). – Оп. 1 заг. – Спр. 27. – Арк. 96.

⁵ РДВІА. – Ф. 846. – Оп. 16. – Спр. 25. – Ч. 18. – Арк. 125.

⁶ ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 4435. – Арк. 1–4; Спр. 19480. – Арк. 1; Л[азаревский]. А. Посылка гетмана Апостола в Москву за лекарством // Киевская старина. – 1889. – Т. XXIV. – С. 739.

⁷ РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 29. – Спр. 3569. – Арк. 264–267, 268.

⁸ Коваленко О. Иван Забіла та його хроніка з історії України // Сіверянський літопис. – 2000. – № 2. – С. 150.

⁹ ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 1.

зрушень у справі відновлення козацької автономії. Завдяки конструктивній діяльності цього «останнього гетьмана-козака козацької України»¹ та його оточення вдалося, бодай на деякий час, втримати ті права і свободи, які українці ще мали. З огляду на це, вислів М. Грушевського «коротка передишка» доволі точний і влучний, оскільки механізм знищення національної окремішності був стрімко запущений Петром I відразу після виступу Івана Мазепи і практично не зупинявся упродовж другої чверті XVIII ст. Розважлива ж політика колишнього старого мазепинця, що серед задніпровської козацької старшини волею долі опинився на вершині влади, лише на декілька років, тимчасово стримала форсований наступ на українську автономію та руйнівний для Гетьманщини затяжний ліквідаційний процес.

Разом з тим Д. Апостол сприяв утвердженню в козацькій Україні типового олігархічного режиму². Високий рівень централізації влади підтверджував гетьманський універсал від 4 травня 1728 р. про заборону подавати скарги на ім'я імператора без дозволу гетьмана³. Укази Анни Іоанівни, починаючи з 1730 р., для гетьмана Апостола засвідчують повну підконтрольність та залежність козацького правителя від вищого владного центру, що означало поступове згортання ліберального політичного курсу російської династії та уряду стосовно України⁴. Тому, як природний традиціоналіст, він намагався певною мірою примирити і поєднати місцеві інтереси з імперськими, ніколи не виступав надто різко, став одним із характерних представників еліти козацької старшини, яка після Мазепинської катастрофи справді навчилася досконало пристосовуватися до обставин, особливо не йти проти течії, тим паче такої потужної, як імперська, а долучилася, власне, до розбудови цієї Російської імперії, але часто-густо передовсім для себе, власної родини, своїх дітей та онуків. Влада у васальному козацькому Гетьманаті була лише вигідним інструментом для досягнення цієї мети, бо про реальну наповненість української державності навіть на правах автономії годі було серйозно вести мову в непевних обставинах тотального політичного контролю та планомірної імперської заглади. Саме тому й зовсім не випадково старожитні козацькі «права і вольності» тоді виходили виключно у Санкт-Петербурзькій редакції.

¹ Джиджора І. Матеріали московського «Архива Министерства Юстиції» до історії гетьманщини. – С. 81.

² Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. – К., 2009. – С. 13.

³ ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 980. – Арк. 2.

⁴ Biblioteka PAU i PAN w Krakowie. – Sygn. 1678 (Krz.): Ukazy carowej Anny z lat 1730–1733 dla hetmana zaporoskiego Daniela Apostoła i całego wojska zaporoskiego z Moskwy i Petersburga, str. 1–25.

«Коротка передишка часів Апостола»

Стара Гетьманщина так і не спромоглася дати вчасну та гідну відповідь на нагальні виклики російської імперської модернізації за взірцем західного абсолютизму, в стилі «добре керованої» держави епохи Просвітництва, яка цілеспрямовано, без жалю та зайвих сентиментів намагалася уніфікувати життя своїх інкорпорованих національних окраїн. У випадку Апостола не спокутуваний до кінця тяжкий гріх вимушеного відступництва (часто – під Дамокловим мечем елементарного фізичного виживання чи голого прагматизму сімейного благополуччя) від української політичної справи, що була напряму пов'язана з виступом Івана Мазепи, надалі давав про себе знати через принципову поступливість та відповідну поведінку і навіть тогочасний етикет, що особливо добре проглядається через призму численного дипломатарію та епістолярію. Так, один із листів Д. Апостола до Петра II від 4 жовтня 1728 р. традиційно завершувався як на той час звичним підписом із відповідною титулатурою: «Вашого Імператорского всепресвѣтлейшаго Величества вѣрний подданий и всенижайшій рабъ и подножие Войска Вашего ж Імператорскаго Величества Запорожского обоихъ сторонъ Днѣпра *Гетман Данило Апостол*»¹ (усе виділене підписав, як іменував його у своїх листах Г.І. Головін, «ясневельможный и превосходительный господин гетман войск малороссийских»², або ж як сам підписувався: «*Зъименоѳанний Гетман рукою власною*»³ – В. П.).

Після 1734 р. надалі процес інкорпорації Гетьманщини у зміцнілі структури російського абсолютизму пішов прискореними темпами. Згодом наступило лихоліття поголовного «слова і діла государевого». Козацька старшина стала зневоленою та інертною, хоча залишалась постійно невдоволеною політикою царського уряду щодо України. Наприкінці 1740-х – на початку 1750-х рр. ускладнене міжнародне становище та політична кон'юнктура спонукали імператрицю Єлизавету Петрівну задовольнити деякі домагання козацької старшини, зокрема, щодо «обрання» (подібно до 1728 р. – фактично призначення) нового гетьмана, яким став брат фаворита імператриці – Кирило Розумовський. Проте навіть за цієї «золотої осені» Гетьманщини було цілком зрозуміло, що реальний час українських прав і вольностей безповоротно минув з добою Данила Апостола.

¹ РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 29. – Спр. 3568. – Арк. 96.

² РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 29. – Спр. 1793. – Арк. 635.

³ Biblioteka PAU i PAN w Krakowie. – Sygn. 270 (Krz.): Uniwersały hetmanów zaporoskich, str. 81–83, 86–88, 91, 92, 94, 95.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ТА УЯВЛЕННЯ КОЗАЦЬКИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ ГЕТЬМАНЩИНИ кінця 1720-х – початку 1760-х років

У межах загальноприйнятого національного «великого тексту» (grand-narrative) історії українського народу модель минулого Гетьманщини досить проста: від створення держави Б. Хмельницьким, кількох спроб зміцнення держав-Гетьманщин у другій половині XVII – на початку XVIII ст. до занепаду української державності раннього нового часу протягом XVIII ст. Однак при докладнішому вивченні історичних та історіографічних джерел можна зробити уточнення у великий текст історії українського народу ранньомодерного соціуму. У процесі дослідження інтелектуальної історії Гетьманщини автор дійшов висновку (робочої гіпотези), що історико-літературна спадщина козацьких інтелектуалів кінця 1720-х – початку 1760-х рр. дає підстави стверджувати співпадіння у часі інституційного занепаду державності з розвитком політичної свідомості козацької еліти.

Еволюція свідомості української еліти раннього нового часу призвела до малоросійської подвійної лояльності, яка яскраво виявилася в автономістських проєктах 60-х рр. XVIII ст. Більше того, саме козацький образ минулого вплинув на істориків XIX – початку XX ст. в їхніх пошуках «довгої» історії України-Руси. Учні В. Антоновича – А. Синявський та М. Грушевський – незалежно один від одного висунули на противагу династичній схемі східнослов'янської історії модель історіописання козацьких інтелектуалів: Русь – Велике князівство Литовське – Річ Посполита – Гетьманщина¹. Звичайно, що світські інтелектуали Гетьманщини починали історію від початку існування своєї держави: після повстання Б. Хмельницького проти «ляхів». Однак схема історії українського народу, що впливала із спадщини

¹ Заруба В.М. Схема історії України Антона Синявського // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. 2. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 225–242; Толочко О. Києво-руська спадщина в історичній думці України початку XIX ст. // Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х т. – Т. 1. – К., 2004. – С. 315–354.

козацького історіописання, була безпосередньою на шляху до вивчення минулого України/Малоросії/Південно-Західного краю. Тому інтелектуальним продуктом козацької освіченої еліти раннього нового часу мимоволі скористалися представники української національної інтелігенції.

У пропонованій статті досліджується перший аспект задекларованої проблеми – політична свідомість козацьких інтелектуалів, передусім шляхом аналізу їхньої історико-літературної спадщини. Під цією дефініцією автором розуміються представники еліти Гетьманщини раннього нового часу, які своїм статусом були зобов'язані інтелектуальній праці в козацькій адміністрації. Світські інтелектуали уявляли себе частиною козацької еліти і, відповідно, обґрунтовували свої спільні соціальні інтереси. Інтелектуальний захист влади, багатства та статусу української еліти раннього нового часу був невід'ємно пов'язаний з виправданням (легітимацією) усього козацького суспільства та Гетьманщини як автономної держави в складі Російської імперії.

Розвідка належить до інтелектуальної історії. У світовій історіографії остання досліджується за трьома найбільшими напрямками: англо-американська інтелектуальна історія (*intellectual history*), французька «історія ментальностей» (*histoire des mentalities collectives*) та німецька «історія понять» (*begriffsgeschichte*), що виникли на своїх національних історіографічних традиціях¹. Теоретично вивчення інтелектуальної історії Гетьманщини може відбуватися в межах зазначених історіографічних напрямів та методологій. Проте, зважаючи на наявні джерела та історіографічні розвідки, на даний час є можливим написання інтелектуальної історії Гетьманщини в рамках англо-американської «інтелектуальної історії» – «історії політичної думки». Важливо відзначити, що відомі в англо-американській інтелектуальній історії праці Д. Дана «Суть історії ідей» («*The Identity of the History of Ideas*»), К. Скіннера «Значення й розуміння в історії ідей» («*Meaning and Understanding in the History of Ideas*») Д. Бароу «Віги і ліберали: сталість та зміни в англійській політичній думці» («*Whigs and Liberals: Change and Continuity in English Political Thought*») одночасно належать до історії політичної думки².

Зазначене наукове питання належить до ширшої проблеми свідомості еліти Гетьманщини кінця 1720-х – початку 1760-х рр. В українській та світовій історіографії з різними акцентами її ставили В. Смолій, В. Степанков, О. Струкевич, І. Дзира, А. Бовгира, З. Когут, О. Міллер та ін. Проблему історії свідомості Гетьманщини у вітчизняній історіографії, якщо не враховувати спроб

¹ Берк П. Інтелектуальна історія та її суперники // Нові перспективи історіописання. – К., 2004. – С. 281–283.

² Collini S. General introduction // *History, Religion, and Culture British Intellectual History 1750–1950*. – Cambridge university press, 2000. – Р. 1–21.; Так Р. Історія політичної думки // Нові перспективи історіописання. – С. 269–270.

істориків 20-х рр. ХХ ст., одним з перших досліджував В. Смолій у своїй докторській дисертації «Соціальна свідомість учасників народних рухів в Україні (друга половина XVII – XVIII ст.)»¹. Після 1991 р. він та В. Степанков прислужилися появі нового погляду на історію України раннього нового часу. Концепція української національної ідеї водночас була постановкою проблеми поширення державної ідеї в середовищі еліти Гетьманщини та фактично належала до інтелектуальної історії². О. Струкевич у своїх дослідженнях запропонував модель цінностей політичної культури суспільства Гетьманщини часу, який ми розглядаємо³. Важливими на шляху дослідження інтелектуальної історії Гетьманщини стали дисертаційні роботи І. Дзири «Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти»⁴ та А. Бовгирі «Пам'ятки історичної думки Гетьманщини у складі історичних збірників XVIII – початку XIX ст.»⁵. Подібна проблематика знаходиться і в полі зору іноземних науковців. Зокрема, суспільно-політичні погляди козацької еліти дослідив З. Когут⁶. Автор розглядав природу російської та

¹ Смолій В.А. Социальное сознание участников народных движений на Украине (вторая половина XVII–XVIII вв.): Дис. ... докт. истор. наук: 07.00.02. – К., 1985. – 442 с.

² Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – 368 с.; Смолій В.А. Передмова // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К., 2001. – С. 5–6.; Степанков В.С. Українська державна ідея // Там само. – С. 71–110.

³ Струкевич О.К. Політико–культурні орієнтації еліти України–Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К., 2002. – 533 с.; Його ж. Провідні політико–культурні орієнтації еліти // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу... – С. 111–162.; Його ж. Політико–культурні орієнтації козацької старшини Гетьманщини середини XVIII ст. у загальноєвропейському контексті // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань). – Кн. 1. – К.–Черкаси, 1997. – С. 142–145.

⁴ Дзира І.Я. Козацьке літописання 30–х – 80–х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. – К., 2006. – 567 с.

⁵ Бовгиря А.М. Пам'ятки історичної думки Гетьманщини у складі рукописних збірників XVIII – початку XIX ст. Дис. ... канд. истор. наук: 07.00.06. – К., 2004. – 298 с.

⁶ Kohut Z. Russian centralism and Ukrainian autonomy: Imperial absorption of the Hetmanate: 1760s – 1830s. – Cambridge, 1988. – 358 p.; укр. пер.: Російський централізм та українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. – К., 1996. – 317 с.; Його ж. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – 279 с.

української державностей і окреслив проблеми легітимації української еліти. О. Міллер по-новому порушив питання взаємовідносин української еліти з російською центральною владою¹.

Покоління козацьких інтелектуалів з кінця 20-х до початку 60-х рр. XVIII ст. жило, на відміну від своїх батьків, у новій політичній ситуації та іншій інтелектуальній атмосфері. Вони пам'ятали «зміну Мазепи», «нещасливий шведський рік», Полтавську битву, проголошення Петра I «отцом отечества». Однак у них не було страху смерті за обстоювання традиційних прав своєї вітчизни, в їхній мові з'явилися загальноживані імперською елітою слова «гражданин», «польза Государству», «общество», «верностью отечеству» тощо². Епоха «палацових переворотів» у Російській імперії (1725–1762 рр.) сприяла зменшенню тиску центральної влади на українську автономію та дозволила світським інтелектуалам Гетьманщини обстоювати свої інтереси в обмеженому обсязі, але не менш заповзято, ніж це робили їхні батьки.

Відновлення гетьманства 1727 р. та поновлення традиційної гетьманської адміністрації підбадьорили світську інтелектуальну еліту Гетьманщини до захисту пером чи простої констатації природного їм суспільно-політичного устрою. На відміну від реакції козацьких інтелектуалів на порушення «вольностей» їхньої батьківщини у перші десятиліття XVIII ст., творчість їхніх дітей виглядає епігонством. До причин, що спонукали появу інтелектуального продукту першої генерації, належали страх смерті та бажання зняти з себе клеймо «изменников», а другої – любов до «отчизни» і прагнення одержати статус, владу та багатство, які передбачалися за служіння їй³. Однак уподобання й аргументація поглядів перших і других були однаковими.

¹ Міллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – М., 2008. – С. 8.

² Plochy S. The invention of Russia // The Origins of the Slavic Nation. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus. – Cambridge university press, 2006 – P. 297.

³ Скаска Сенчанского сотника Степана Комуна въ томъ, что он никогда не былъ в согласіи съ Мазепою року 1720 янுவрія 9 // Архив внешней политики Российской империи (далі – АВПРИ). – Ф. 124. – Оп. 124/1. – Спр. 10. – Арк. 1; Челобытъе Семена Соболевского на Григорія канцеляриста в называніи его изменникомъ. 1720 г. // АВПРИ. – Ф. 124. – Оп. 124/1. – Спр. 84. – Арк. 1; Список съ письма Генерального Ясаула Мировича къ Запорожцамъ изъ Варшавы о отъезде его изъ Швеции по причине Королевской смерти. 19 марта 1720 г. Копія // АВПРИ. – Ф. 124. – Оп. 124/1. – Спр. 21. – Арк. 1–2; Дело о поиманіи высланныхъ изъ Швеции отъ изменника Орлика в Крымъ Посланниковъ Нахимовского, и Герцика: изъ коихъ последний в Польше словлень, и присланъ въ Россію. 1720 г. // АВПРИ. – Ф. 124. – Оп. 124/1. – Спр. 29. – Арк. 1–16.

Збільшення кількості світських рукописних пам'яток стало свідченням, що козацький автономізм залишався основою суспільно-політичних поглядів не тільки військових канцеляристів, які були в цьому зацікавлені матеріально, а й усієї світської і частково церковної еліти. Частина історико-літературних творів цього покоління фактично була політичними памфлетами, які в рамках офіційної ідеології в темних тонах зображували наслідки втручання центру в українську автономію, яка щасливо жила зі своїми «правами та вольностями».

Образ минулого, створений козацькими інтелектуалами. Суспільство України раннього нового часу мало церковну та світську візії свого існування. Вони були взаємопереплетеними, хоча водночас і різнилися яскраво вираженими особливостями. Ці бачення стосувалися як минулого, теперішнього, так і мали свою проекцію у майбутнє. Описання українського/малоросійського минулого розпочалося саме представниками церковної еліти, а козацькі інтелектуали лише порушили церковну монополію влади над історією. «Действие о презельной брани», яку розглядають як першу редакцію «Літопису Граб'янки», написана мовою «вольностей», але в межах релігійного розуміння історії.

Козацька концепція історії минулого та тих перспектив, які впливали з такого її трактування, належала до відповіді на церковну версію зближеної історії України з Росією раннього нового часу. З одного боку, сукупність ідей козацьких інтелектуалів не становила чогось оригінального в суспільній думці Центральної Європи того часу. Ані «конституція Пилипа Орлика», ані апелювання до старовини в інтелектуальному обґрунтуванні козацького автономізму не були новими в регіоні. Однак з іншого – своєрідністю політичної свідомості козацьких інтелектуалів стало те, що вони створили нове бачення історії на протигагу теологічному. Наприклад, вихідці з Молдавії після Прутського походу не тільки увійшли в загальноросійський інтелектуальний простір, а й стали одними із засновників імперської політичної свідомості¹. У цьому контексті козацька концепція Малоросії була альтернативою уніфікованому баченню Російської імперії. Автори «козацьких літописів» подавали історію своєї батьківщини як козацьку історію. Для них історія розпочиналася з повстання проти «ляхів», а Київська Русь була своєрідними «темними

¹ Петру Первому Пресветлейшому и державнейшему благочестивейшему победителю и всемилостивому самодержцу государю и покровителю своему панагерическою всесожение смиреннейше творить и приносить преславнога и небесного... священнейшаго россиіского Государства кнзь и волоскиі Господаревичъ нижайший рабъ Сербан Кантемир в санктъпетербурхе въ лето рождшеся ... 1714 седмому возрасту своего лету // Отдел рукописи Библиотеки Российской академии наук. – П. Б. I. 150 (1. 5. 78.). – Арк. 20–27 зв.

віками»¹. Головну увагу козацькі інтелектуали звертали на «права», «свободи», «вольності», які мали козацтво і «весь народ малоросійський» від перебування у складі Речі Посполитої та до автономного існування під протекцією государів Московської держави/Російської імперії. Світські інтелектуали доводили, що представники Малоросії добровільно укладали політичні угоди спочатку з польськими королями, а потім і з московськими царями.

У 1730-ті рр. активізувалося написання історико-літературних творів військовими канцеляристами. З цього часу представники козацької еліти почали старанно збирати історичні матеріали – літописи, хронічки, грамоти². Серед історико-літературних творів найвідоміші «Короткий опис Малоросії», «Чернігівський літопис», «Краткое літоизобразительное знаменитих дійств и случав описаніе». Важливими свідченнями розвитку козацького автономізму були й інші рукописні твори, різноманітні їх редакції та списки.

Появу «Короткого опису Малоросії» спричинив «Літопис Граб'янки». «Короткий опис...» вважається першою спробою написання прагматичної української історії³. Анонімний автор цього твору виклав події з початку литовського панування до 1734 р. «Короткий опис...» був вдалою переробкою «Літопису Граб'янки», позбавленою пафосності, церковно-слов'янської риторичності та написаною доступним для читання стилем. Свідченням популярності «Короткого опису Малоросії» стали доповнені списки Г. Покаса, Т. Маньківського, О. Білогруда, І. Мировича та інших козацьких інтелектуалів⁴.

Представники світської інтелектуальної еліти Гетьманщини численними творами створили цілий пласт історичної літератури, який подавав окремішню історію українського народу (насамперед в межах Гетьманщини). Причому факти, які «ввели» козацькі інтелектуали, увійшли не тільки в сприймання історії самою козацькою елітою, а й в нову та новітню історіографію. У козацькому історіописанні зосереджується увага на боротьбі української еліти за свою самобутність. Григорій Покас в «Описі...» залишив своє бачення еволюції українців: «Сколь древных літ у сего народа учрежденны главные их владітели, называемые гетманы, и хто именно, и из каких фамилій, и каких годах били, и что и каковы их дійства и діла военныя, и с какими народами происходили, и каково военною храбростію отечество свое от противних их и

¹ Толочко О. Назв. праця. – С. 315.

² Дорошенко Д. Нариси історії України. – Львів, 1991. – С. 499.

³ Иконников В. Опыт русской историографии. – К., 1908. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 1572.

⁴ Бовгиря А. Козацьке історіописання // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – К., 2007. – С. 275–276.

от поляков чрез многие года защищались»¹. Згідно із записами цього козацького інтелектуала, «слава сего народа и учреждения их во всем світі и сосидственным иностранным народам совершенно извѣстны и никогда потаитись могут»².

Світські інтелектуали Гетьманщини в своїх історико-літературних творах розвивали концепцію окремішності своєї батьківщини. За нею українська еліта героїчно обстоювала свої «права», «свободи», «вольності» перед російськими протекторами. Так, автор «Короткого опису Малоросії» про П. Полуботка та його оточення записав: «...поехали в Санкт-Петербург до его величества, наміревая по давнім статям, привилегиям и грамотам высокомонаршим, на волности козацкіе данным, просить у его императорского величества милости... дерзновенными запросами... прогнівали его императорское величество и за то взяты там под арест»³. У Чернігівському літописі Полуботок з його прихильниками «подали імператорському величеству сентября 13, в иностранную коллегію челобытную с прошеніем милости от всей Украины, об оставленыи зборов, о ненарушном содержаніи судов, прав и вольностей козацких, грамотами отца его величества... за гетмана Хмельницкого, утвержденных и от самого ж его императорского величества...»⁴. Зустрічається і згадка про наказного гетьмана у доповненні до «Действий о презельной брани»: «Между гетьманством челобытье наказного гетмана Павла Полуботка...»⁵.

Негативна оцінка Малоросійської колегії дається автором «Літописця, чи короткого опису знатнійших дійств та випадків», який зазначав: «Коллегія сія была аж до 1728 года: много людей значних помордовано, здірства всяким образом вымышляно, кабалы, будьто в нужді позичал кто деньги, взымано, а тое ділано, чтоб помочь в ділі чіим; такого фортелю употребляли члены коллегійскіе, а что головизною доилы, тое не в числі – выдоилы добре Малоросію»⁶. Про гетьмана Апостола Г. Покас писав: «... по волі и власти своей управленія не имел, и по главной своей в Малой Россіи команді приміру

¹ Цит. за: Оглоблин О. Григорій Покас та його «Описание о Малой Россіи» // Науковий збірник. – Нью-Йорк, 1952. – С. 67.

² Там само. – С. 69.

³ Краткое описание Малороссіи // Летопись Самовидца. – К., 1878. – С. 308–309.

⁴ Черниговская летопись по новому списку // Киевская старина. – 1890. – № 6. – С. 101.

⁵ Сборник, содержащий... Гисторія Козацкая, откуда оны произышли, и о войне Хмельницкого съ поляками. – Арк. 171 зв. – 197 зв.

⁶ Літописец, или описание краткое знатнійших дійств и случаев // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 55.

прежде бывших гетманов волость ненарушимую свою иміющих, что кому от себе и надал, по умертвіи все то уничтожено и премінено»¹.

Козацькі інтелектуали наголошували, що царський уряд підтримував взаємини з Україною через посольський приказ подібно до дипломатичних зносин з іншими країнами². У «Короткому описі про козацький малоросійський народ» списки документів центральних інституцій 1742–1751 рр. засвідчували окремішне існування Гетьманщини в межах Російської імперії³. В сприйманні тодішнього політичного життя українська автономія підтверджувалася й нормативними актами часів Анни Іоанівни⁴.

Представники світської інтелектуальної еліти Гетьманщини переймалися політичним місцем Гетьманщини в межах Російської імперії. Так, в українському творі зазначалося, що під час коронації Петра II Д. Апостол стояв з правого боку від входу на спеціально облаштованому місці поруч з грузинським царевичем – монархом незалежної держави⁵. Козацькі інтелектуали також цікавилися імперським законодавством⁶. У промові малоросійських депутатів, яку виголошував М. Ханенко 14 грудня 1749 р., наголошувалося на давніх правах Гетьманщини. Світський інтелектуал переконував імператрицю «для вящшей всероссійскія имперіи славы и для лучшей тому ж краю пользы в первобытность привести...» його батьківщину⁷.

Військові канцеляристи наважувалися констатувати негативні наслідки втручання російської центральної влади в українське життя. У «Краткому літоизобразительному знаметых и памяти достойных дійств и случав описаніе» змальовано загибель Батурина⁸. Г. Покас в «Краткому описі Малоросії» про взяття Батурина писав: «... виждь ужасное християн погубленіе за едину злобу и

¹ Цит. за: Горбань М. Нариси з української історіографії: Новий список літопису «Краткое описание Малороссии». – Ч. 1. – Харків, 1923. – С. 15.

² Дзира І.Я. Назв. праця. – С. 283.

³ Там само. – С. 297.

⁴ Сборник, содержащий... Гисторія Козацкая, откуда оны произышли, и о войне Хмельницкого съ поляками. – Арк. 198–199 зв.

⁵ Краткий журнал о поездке в Москву гетмана Даниила Апостола // Судиенко М.И. Материалы для отечественной истории. – К., 1853. – Т. 1. – С. 7.; Дзира І.Я. Назв. праця. – С. 299.

⁶ Маркович Я.Р. Литературно-документальный сборник с рукописными и печатными материалами. 1772–1824 гг. Оригинал и копии // ІР НБУВ. – Ф. XXX. – Спр. 79. – Арк. 1–18 зв.

⁷ Летопись о начале света, особливо о Польше и Малой Россіи // ІР НБУВ. – Ф. VIII. – Спр. 147/56. – Арк. 111.

⁸ Краткое літоизобразительное знаметых и памяти достойных дійств и случав описаніе // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – К., 1856. – С. 47.

беззаконіє змінника, беззаконне бо и престоли силних превращает»¹. Автор Чернігівського літопису О. Меншикова називав «нашої Української Вітчизни недоброхот»². Козацькі інтелектуали навіть перебільшували несправедливе ставлення російської влади до українців. За «Чернігівським літописом», у військових походах та на будівництві каналів гинуло понад 30% козаків³. Якщо підрахувати кількість таких походів, то виявиться, що козаки як військовий стан мали фізично зникнути. Так, автор «Літописця, чи короткого опису знатніших дійств та випадків» писав, що 1715 р. генеральний хорунжий Сулима з 10000 козаків ходили копати Ладозький канал, та зображував загибель українців: «... робить канали, гді премного козаков вымерло и почитай половина заледве вийшла оттудова»⁴. Насправді Сулиму 1716 р. послали копати канал поблизу Царицина, а за новими дослідженнями втрати козаків на будівництві каналу перебільшені козацькими інтелектуалами⁵. Автор «Хронічки» із Сулимівського архіву свідчить про 3000 козаків, замерзлих від холоду⁶. «Літописець...» повідомляє: «... еще 10000 козаков войска на Сулак ходили с Михайлом Милорадовичем Гадяцким, откуда ледве третяя доля возвратились – вымерли»⁷. У «Короткому описі про козацький малоросійський народ» змальовано розорення Гетьманщини під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Поставки продовольства на потреби російської армії влітку – восени 1736 р. занотував Іван Забіла⁸. Г. Покас зобразив російсько-турецьку війну темними фарбами: «... народ, вовся скоренить или крайне в волностях их умалить и разорить»⁹. Інтелектуали «занотували» висловлювання Мініха, який українців «публично... называл государству непотребными и мышами в гумнах пакостными»¹⁰. Автори Чернігівського літопису та багатьох редакцій «Короткого опису Малоросії» повідомляли про арешт та заслання в 1730 р. київського архієпископа Варлаама Ванатовича,

¹ Цит. за: Горбань М. Нариси з української історіографії... – Ч. 1. – С. 12.

² Чернігівський літопис. Неопубліковані сторінки // Україна. Наука і культура. – К., 1989. – С. 222.

³ Гуржій О. Іван Скоропадський. – К, 2004. – С. 207.

⁴ Літописец, или описаніє краткое знатніших дійств и случав. – С. 55.

⁵ Артамонов Украина–русская конвергенция в последней трети XVII–XVIII веках // Україна в Центрально–Східній Європі. – К., 2005. – Вип. 5. – С. 615.

⁶ Л(азаревский) А. Летописніє заметки (1651–1749) // Киевская старина – 1883. – № 3. – С. 681.

⁷ Літописец, или описаніє краткое знатніших дійств и случав. – С. 57.

⁸ Коваленко О. Хроніка Івана Забіли про події 30–х – 40–х рр. XVIII ст. в Гетьманщині // Україна в Центрально–Східній Європі. – К., 2000. – С. 458–459.

⁹ Цит. за: Горбань М. Нариси з української історіографії... – Ч. 1. – С. 16.

¹⁰ Там само. – С. 16–17.

зображуючи смиренного ієрарха в образі охоронця козацьких вольностей, який «желал и совитовал Малороссіи от Россіи отступить и тем зделать мятеж»¹. Однак зміна титулатури київського митрополита 1722 р. була наслідком незавершеної Петром I реформи поділу Руської церкви на 5 архієпископій. Отже, для козацьких інтелектуалів важливим було традиційне життя, що розумілося у «вольностях». Тому вони свідомо та несвідомо творили історичний міф заради збереження своєї суспільно-політичної самобутності.

Водночас козацькі інтелектуали позитивно описували м'якшу політику центру щодо Гетьманщини за Єлизавети Петрівни. У копії указу цієї імператриці від 22 травня 1751 р. її ставлення до Гетьманщини зображувалося наступним чином: «И понашимъ Императорскаго величества указамъ определеннимъ и в предъ определяемимъ и к нему посылаемимъ без нарушения правъ и вольностей стародавнихъ народа малороссійскаго, а маетности на булаву определенными противъ инныхъ подданихъ... и нашимъ наследникамъ верно и постоянно совсемъ, под правленіем Его Гетманскимъ обретающимся подданнимъ нашимъ войскомъ запорожским и народомъ малороссійскимъ противъ всех нашихъ непрятелей»². Незважаючи на прихильне ставлення козацьких інтелектуалів до Єлизавети Петрівни, вони відзначали випадки набору посполитих, військових постів, реквізиції худоби тощо протягом Семилітньої війни 1756–1763 рр.³

Важливо, що козацькі інтелектуали православного самодержця сприймали паралельно до узвичаєного наголошення на українських «правах», «свободах» та «вольностях». М. Ханенко називає Єлизавету Петрівну «Всепресветлейшая и великодержавнейшая государыня августейшая императрица и самодержица всероссійская государыня всемилостивейшая»⁴, підкреслює самодержавний характер влади імператриці та величає «помазанницею Божою»⁵. Разом із цим він ставить акцент на давніх правах своєї батьківщини та переконує государинню підтримувати їх «для вящшей всероссійскія имперіи славы...»⁶.

¹ Дзира І.Я. Назв. праця. – С. 352.; Цит. за: Оглоблин О. Григорій Покас та його «Описание о Малой Россіи». – Нью-Йорк, 1952. – С. 67.

² Рукописный сборник договорных статей русского правительства с гетманом Юрием Хмельницким, императорские указы об учреждении Малороссийской коллегии и об изменениях в системе судопроизводства на Украине и др. 1659 – 1768 гг. Копии // ІР НБУВ. – Ф. ХХХ. – Спр.77. – Арк. 66 зв.

³ Дзира І.Я. Назв. праця. – С. 253.

⁴ Сборник, содержащий: Летопись о начале света, особливо о Польше и Малой Россіи, доведенную до 1764 г. Хронологию киевских митрополитов и малороссийских гетманов (1000–1765 гг.) – Арк. 110.

⁵ Там же. – Арк. 112.

⁶ Там же. – Арк. 111.

Ідеалом суспільно-політичного устрою для абсолютної більшості козацьких інтелектуалів кінця 20-х – початку 60-х рр. XVIII ст. була автономна гетьманська держава під протекцією московського царя¹. Козацькі літописці минуле своєї батьківщини бачили крізь призму зв'язків української державності з Польщею та Росією раннього нового часу. Також військові канцеляристи звертали увагу на Крим, Османську імперію, меншою мірою на Молдавію, Швецію, імперію Габсбургів, Пруссію, Валахію². Лише автори «Краткого літоизобразительного знаменитых и памяти достойных действий и случаев описание», «Короткого опису про козацький малоросійський народ» називали Мазепу зрадником не тільки Петра I, а й батьківщини-Гетьманщини: «Гетьман Мазепа... з Шведом факцію тайно учинил: своему отечеству и государю изменил»³. Інші просто констатують «зміну» Івана Мазепи⁴.

З 1730-х рр. простежувалася характерна риса збільшення загально-імперської тематики, образів, ідей в літературі козацьких інтелектуалів. У драмі Єлизаветинських часів «Стефанотокос» герой Аман зображувався прибульцем і нагадує Бірона⁵. М. Козачинський в оді на честь воцаріння Єлизавети, за жанром подібній до ломоносівських, описує:

Се есть измена Вышняго десницы:

Враг есть в темнице.

Аки воды, люди стогны загустили,

Как глас окружный купно возопили:

Виват ты наша Монархиня нова,

Дух, кровь Петрова!

Укази Єлизавети Петрівни автор трактує як зразок ідеального управління православного монарха:

Един обиды щедро награждает;

Другий невинных от уз освобождает

Превращает же кирхи иноверны

В храм благоверный.

¹ Дзира І.Я. Назв. праця. – С. 354.

² Там само. – С. 353.

³ Краткое літоизобразительное знаменитых и памяти достойных действий и случаев описание // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – К., 1856. – С. 89.

⁴ Сборник, содержащий: Летопись о начале света, особливо о Польше и Малой России, доведенную до 1764 г. Хронологию киевских митрополитов и малороссийских гетманов (1000–1765 гг.). – Арк. 100.

⁵ Петров Н. Очерки изъ украинской литературы XVII–XVIII веков. Кіевская искусственная литература XVII–XVIII вв., преимущественно драматическая. – К., 1911. – С. 328.

Сприймання українськими інтелектуалами російських самодержців в імперському контексті спостерігалось у творах студентів Києво-Могилянської академії. Діти козацької старшини – учні Київської школи на честь приїзду Єлизавети Петрівни влаштували виставу-діалог:

Кієвъ днесь, градувъ мати радость ощущаю
И для того на златом возе поезжаю.
От радости вопію: чада поспешайте –
Елизаветъ Петровну со мной встречайте!...
Седьмосьть сорок четвертый годъ златой сіяет
Дщерь Петрова Елизаветъ Кієвъ посещаетъ...
Пойду убо отверзу заключены двери
Да изидуть здесь въ приветь російскія дщери¹

Українські інтелектуали навіть порівнювали російську імператрицю з римським філософом на троні:

Во правду Аврелій монарх бывъ велій,
Что равно нету на целом свету.
Только ему точна едина восточна
Императрица, Россійска денница...²

Під час відвідування Єлизаветою Києва (1744 р.) було поставлено знаковий диспут. Він розпочався промовою архимандрита Сільвестра Думницького: «Какое счастье государству бывает, где свободныхъ ученій любитель Государь»³.

Вплив «інших». Важливим фактором формування малоросійської свідомості був контекст, в якому цей процес відбувався. Прикметною рисою української еліти (церковної та козацької) раннього нового часу було шукання захисника-протектора поміж найближчими сусідами. Тому процес легітимації козацької еліти був нерозривно пов'язаний зі ставленням суспільства Гетьманщини до сусідніх країн. Антипольські й антимусульманські уявлення української еліти належать до важливих чинників, що обумовлювали розвиток малоросійської свідомості та ідентичності. За Е. Смітом, «релігійні спільноти часто тісно пов'язані з етнічними ідентичностями»⁴. Серед тодішньої літератури до показових в цьому аспекті творів належить драма Ф. Трофимовича: «Милость Божія, Украину от неудобъ носимых обид людских Богдана Зеновія Хмельницкого преславного войск запорожских гетмана, свободившая и дарованными ему над ляхами победами возвеличившая, на

¹ Щербина В. 1744 р. у Києві. (Стаття). (20–ті рр. ХХ ст. Оригінал та копія) // ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 4461. – Арк. 6.

² Там само. – Арк. 7.

³ Там само. – Арк. 9.

⁴ Сміт Е. Національна ідентичність. – К., 1994. – С. 17.

незабвенную толиких его щедрот память репрезентованная в училищах Киевских в 1728 году». Драма засвідчує болюче для всієї доби питання стосунків українців з «ляхами»:

Сея ли мы от тебе, ляше, ожидали
Платы, егда верности нашей показали
На земли и на море знаменія многа,
Бодуща тя врагом си сокрушимаа рога?
Се ли достойная мзда? Сія ли заплата
За службу нашу? Се ли зыск нам и интрата¹.

Історіописання інтелектуалів Гетьманщини також зосереджувалося на відносинах із сусідами. Прикметно, що для автора Чернігівського літопису IV редакції важливим видавалося будівництво української лінії². В уяві людей ранньомодерної України існувало переконання, що її оточують ворожо налаштовані сусіди:

О, жалю мой незносный! Больше ли чекати?
Крайней ли погибели еще выгядати
Будем? Не видим что ся грядет? Окаянни
Егда стеная молчим, тако поруганни
Сущее. О, нечувствія нашего! Страдати
Кая нужда есть? Еще честь за честь воздати
Можем! Татаре, турки и немцы бывали
Не страшни: и ляхи ли ужасни нам стали?³

У вищезазначеній драмі Трофимовича також відбито присутність мусульманського світу в уявленнях козацької еліти ранньомодерної України. Так, важливою для інтелектуалів була більш ніж столітня пам'ять про козацьку звитягу під Хотиним:

А козаки первые когда мужественно
Выдержали инкурсы, тогда дерзовенно
Великій во воинстве его учинили
Падеж, и самый ему обоз разорили.
Тако о силе своей гордящееся зело,
Османа посрамили и мира всецело
Искати понудили⁴.

¹ Петров Н. Очерки изъ украинской литературы XVII–XVIII веков. – С. 262.

² Сборник, содержащий: Летопись о начале света, особливо о Польше и Малой Россіи, доведенную до 1764 г. Хронологию киевских митрополитов и мало-российских гетманов (1000–1765 гг.). – Арк. 103.

³ Петров Н. Указ. соч. – С. 262–263.

⁴ Там же. – С. 265.

На розвиток української суспільно-політичної свідомості 20-х – 60-х рр. XVIII ст. значною мірою продовжував впливати негативний образ «агарян»¹. Зокрема, російсько-турецька війна 1735–1739 рр. помітно зблизила військову еліту імперії й українських офіцерів російської армії та козацьких старшин, які брали участь у бойових діях.

Стереотип подвійної лояльності. На 30-ті рр. XVIII ст. українська еліта уявляла себе лояльною престолу Романових. У цьому процесі поєдналися природа козацьких «прав», «свобод», «вольностей», долученість свідомості православних еліт післявізантійської ідеї православного царя/імператора і православної столиці та перемога імперських держав в усій Центрально-Східній Європі². Сповідування українських «прав і вольностей» передбачало що вони були даровані, підтвержені легітимним монархом. Шукання православного протектора козацькою елітою у XVII ст. та геополітична ситуація в Центрально-Східній Європі тільки підштовхнули до появи подвійної лояльності у свідомості української еліти загалом та козацьких інтелектуалів зокрема. Вона засновувалася на служінні батьківщині – Малоросії (що ототожнювалося з користуванням владою, статусом, багатством) та православному монарху (легітимація влади, статусу, багатства). В ідеалі ці два «служіння» мали співпадати, але в реальності це було не так, тому українська еліта та російська центральна влада вимушені були йти на поступки одне одному за рахунок підвладних верств населення.

Багато указів російського уряду сприймалося як підтвердження української автономії. Достатньо «м'яка» на кінець 20-х – початок 60-х рр. XVIII ст. політика центральної влади щодо суспільства Гетьманщини сприяла посиленню автономістських поглядів еліти. Імператриця Анна Іоаннівна своїми указами підштовхувала роботу правників Гетьманщини над кодифікацією чинного законодавства³. Також указом цієї імператриці підтверджувалися закони Петра I, які враховували «малоросійські права»⁴. У чолобитній гетьмана Д. Апостола 1730 р. імператриці Анні Іоаннівні йшлося про заборону мешканцям України надавати прохання через голову гетьмана, а іноземцям брати під протекцію козаків і посполитих, а також про дарування амністії

¹ Максимов Ю. Отношение к исламу в богослужебных текстах Православной Церкви // Альфа и Омега. – 2007. – № 3 (50). – С. 173–189.

² Plokhly S. Tsars and Cossacs. A Study in Iconography. – Cambridge, 2002. – P. 73.

³ Указ імператриці Анни Іоаннівни гетману Данилу Апостолу від 17 листопада 1730 р. // Центральний державний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 1407. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 4.

⁴ Указ імператриці Анни Іоаннівни від 30 червня 1730 р. Копія // ЦДАУК. – Ф. 1407. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1.

спільникам Мазепи¹. Наступна імператриця Єлизавета Петрівна «Любезному Нашому Подданому Малоросійському войска Запорожскаго обоих сторон Днепра Гетману» підтверджувала укази 1728 та 1745 рр. про «малоросійские права»². Подібне значення для козацьких інтелектуалів мали копії указу Сенату про підпорядкування і підсудність російських купців від 23 квітня 1745 р.³

У часи К. Розумовського в Генеральній канцелярії розслідувалися справи в «комиссияхъ объ обидахъ приключаемыхъ отъ великороссиянъ малоросійскому народу»⁴. За його гетьманування Лівобережна Україна передається до Колегії іноземних справ. Також імператриця Єлизавета Петрівна спеціальним указом регламентувала порядок наведення довідок про українців, які проживали в Росії, через Колегію іноземних справ⁵. 13 січня 1759 р. видано указ, за яким «чтоб малоросіян никто, кто б какого звания и достоинства ни был... никакими образы в вечное холопство не укреплял... кто от того времени дерзнет в противность оных указов с малоросіянами поступать, с теми будет учинено как явними преступниками и ослушниками указов...»⁶.

Ще в грудні 1741 р. Єлизавета Петрівна видала указ, за яким Сенат мав провести низку заходів, спрямованих на зменшення податків в Гетьманщині⁷. Це стало результатом лобювання українських інтересів делегацією (Я. Маркович, Д. Горленко), відправленою до нової імператриці. Також заборонялося російським поміщикам, власникам маєтків у Гетьманщині, закріпачувати місцеве населення. Офіцери російських гарнізонів одержали застереження під страхом тяжкого покарання не чинити насилля над місцевим населенням. Була скасована заборона Генеральної військової канцелярії щодо

¹ Чолобитна гетьмана Д. Апостола імператриці про заборону мешканців України подавати чолобитні через голову гетьмана, про заборону іноземцям брати під протекцію козаків і посполитих, про надання амністії спільникам Мазепи. 1730 р. // ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1046. – Арк. 107–108.

² Любезному Нашому Подданому Малоросійському войска Запорожскаго обоих сторон Гетману. 1756 г. // ЦДІАУК. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 381. – Арк. 1.

³ Указ Сенату про підпорядкування і підсудність російських купців від 23 квітня 1745 р. Копія // ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9532. – Арк. 4–7.

⁴ Справа про передачу в Генеральну військову канцелярію розслідування справ з «комиссии об обидахъ приключаемыхъ отъ великороссиянъ малоросійскому народу» у зв'язку з ліквідацією останньої. 8 грудня 1750 – 9 січня 1751 рр. // ЦДІАУК. – Ф. 51. – Спр. 11551. – Арк. 1–6.

⁵ Указ імператриці Єлизаветы Петровны гетману Кириллу Разумовскому от 31 декабря 1751 г. // ЦДІАУК. – Ф. 1407. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 1.

⁶ Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення): Монографія: В 2-х ч. – Ч. 1. – К., 2008. – С. 58

⁷ Путро О.І. Сторінки політичної історії України XVIII ст. – К., 2005. – С. 16.

права переходу українських селян з місця на інше на території Гетьманщини¹. 16 жовтня 1749 р. видано указ про передачу Гетьманщини з відомства Сенату до Колегії іноземних справ. Депутати В. Гудович та М. Ханенко привезли царську грамоту, в якій зазначалося, що «быть в Малой России гетману по прежнему». Новообраний гетьман К. Розумовський навіть почав самовільно призначати полковників, хоча це було заборонено Петром I. На запит Колегії іноземних справ до Генеральної військової канцелярії Розумовський відповів, що він «в силе прав волностей и обыкновений и порядков малороссийских» своїми універсалами за результатами виборів призначав полковників².

Відновлення гетьманства загальмувало процес інкорпорації України та розширило автономію. У листопаді 1750 р. видано указ Єлизавети Петрівни про підпорядкування Запорозжя гетьманові, хоча реальна влада залишалася в руках Київського генерал-губернатора. До березня 1754 р. він самостійно призначав полковників, того ж року намагався відновити зовнішньополітичні відносини. У цей час зросла роль козацької старшини у політичному житті Гетьманщини, поновилися регулярні старшинські ради в Глухові³.

Отже, легітимізація верхівки українського ранньомодерного суспільства, яка мала багатство, владу, але не повністю визнаний статус, стала причиною змін політичної свідомості. Джерелами нової свідомості виступали річпосполитська спадщина, історія Гетьманщини від Б. Хмельницького до І. Мазепи, усвідомлення наслідків Полтавської битви та нові реалії співіснування української автономії в межах Російської імперії. Ця малоросійська свідомість, хоча і вписувалася в реалії Центральної Європи, була своєрідною. Вона одночасно містила традиційні козацькі цінності «вольностей» та нові загальноімперські політичні ідеї.

¹ Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба... – С. 23.

² Там само. – С. 57–59.

³ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть... – С. 288–289.

ВПРОВАДЖЕННЯ КАРАНТИНІВ НА ПІВДЕННИХ КОРДОНАХ ВОЛЬНОСТЕЙ В ЧАСИ НОВОЇ СІЧІ (1734–1775 рр.)

Протягом XVIII ст. процес знищення царатом усіх автономних державницьких чинників України йшов швидкими темпами, що стосується і кордонів як однієї з головних ознак будь-якої держави¹. Важливою віхою стало формування державного кордону на півдні Запорозьких Вольностей на загальноімперських принципах. За результатами російсько-турецької війни 1734–1739 рр. практично всі традиційні землі запорожців ввійшли до складу Російської імперії, за кілька років було встановлено російсько-турецьку демаркаційну лінію. В Белградському мирному трактаті 1739 р., Нісській конвенції 1739 р. та Додатковій конвенції 1741 р. про кордони Україна та Нова Запорозька Січ як юридичні сторони не згадані, але відповідальність за недоторканість та охорону відповідної частини кордону російським протектором було покладено на запорозьку адміністрацію. Функціонування південного кордону Вольностей за часів Нової Січі в тій чи іншій мірі демонструє автономний політичний статус Запорожжя, вміння пристосовуватися до тенденцій політичного розвитку нового часу та враховувати реалії регіону Північного Причорномор'я.

Геополітичне положення Запорожжя на межі турецько-татарських володінь та на перехресті торговельних шляхів, жваві запорозько-татарські торговельні контакти та військові конфлікти, значна мобільність населення зумовили аморфність та «прозорість» традиційних запорозько-татарських кордонів. В часи Нової Січі, в умовах встановлення фіксованих державних кордонів, намагання Російської та почасти Османської імперій поширити на територію Південної України власні адміністративні впливи, виявляється тенденція до впровадження усталеної прикордонної служби і контрольованого пропускового режиму.

Водночас ані впровадження запорозьких і татарських патрулів, ані перебування на території Вольностей російських та гетьманських військ, зосе-

¹ Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996. – С. 68–71.

Впровадження карантинів...

реджуваних саме в опорних місцевостях по південному кордону, ані впровадження закордонних паспортів не давали бажаного результату. Особливість функціонування запорозько-татарського кордону можна докладно розглянути на прикладі впровадження карантинних заходів.

Фрагментарно згадки про це зустрічаються в обширній літературі з історії Нової Січі. Маємо, однак, розвідку М. Тищенка, спеціально присвячену темі організації інфраструктури зовнішньої торгівлі України у XVIII ст.¹ Дослідження побудовано в основному на матеріалах Архіву Коша, Київської генерал-губернаторської канцелярії та інших фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві. На сьогодні є можливість реконструювати процес впровадження карантинів та організації боротьби з чумою, що здійснювали імперська влада та Кіш на території Вольностей після повернення запорожців 1734 р. в російську протекцію, на широкій джерельній базі, із залученням архівних документальних матеріалів центральних відомств Російської імперії (Колегії іноземних справ, Воєнної колегії тощо) та публікацій окремих збірок місцевих матеріалів, що були здійснені останнім часом.

Епідемії становили важливий фактор демографічного та соціально-економічного розвитку людства, впливали на торговельні, політичні, культурні зв'язки між країнами та світосприйняття народів, відбилися у художніх та історичних творах. Включно до XVIII ст. найстрашнішою інфекційною хворобою була чума. Її розповсюдження пов'язане з соціально-економічними факторами, з умовами повсякденного життя людей – їх здоров'ям, щільністю поселення, рухливістю населення, його загальним рівнем культури, медицини та гігієни. Епідемії поширювалися саме в роки війн, недородів, природних катаклізмів. Міграція населення з зараженої місцевості і була головною причиною поширення інфекції.

Природно-географічне положення Півдня України, наближене до зон природної очаговості чуми – Малоазійської (Туреччина), а також до Прикаспійської (в тому числі і ногайські степи), зробило регіон вразливим і загрожувало поширенням хвороби далі на російські і польські землі. Не виключаючи можливості поодиноких випадків природного виникнення чуми на півдні України (переважно у Криму), виділимо два шляхи занесення епідемії на її терени – безпосередньо через контакти з «південними сусідами» (турками, татарами, ногайцями) та з Заходу (через польські землі). Своєю чергою, в Польщі чума з'являлася або з Західної Європи (куди її завозили з турецьких володінь Азії, Африки), або безпосередньо з прикордонних європейських володінь Османської імперії.

¹ Тищенко М.Ф. Форпости, митниці та карантини і зовнішня торгівля України в XVIII в. // Історико-географічний збірник. – Т. 4. – К., 1930. – С. 2–107.

Епідемії чуми мали сезонний характер: вони розповсюджувалися десь у вересні місяці, на початку зими досягали кульмінації, з настанням сильних морозів відступали і сходили нанівець наприкінці травня. Не виключається можливе загострення тієї ж самої інфекції наступного року¹.

Етіологія хвороби була невідома, тому слово «чума» могло означити і інші хвороби, які супроводжувалися характерними ушкодженнями шкіри. У джерелах XVIII століття зустрічаємо різні назви: «чума», «джума», «заразна хвороба», «пошесть», «пошесна хвороба», «зараза», «опасная хвороба», «повітріє», «повітренная болезнь», «моровое повітріє», «моровая язва» та інші. Найімовірніше, мова йде про різні форми саме чуми.

Умови життя в самій Січі на річці Підпільненській не сприяли запобіганню інфекції – житлові приміщення розташовувалися купно і були розраховані на велику кількість людей, виникали проблеми з постачанням свіжої води. Кошовий Григорій Федоров так доповідав у Сенат у 1758 р. про обміління річки: «... в ямах неподвижных зацвелою и со всем смешанно, что крайне терпеть нельзя и от такой нечистоты заразные болезни внутренние на них таможительствующих и проезжающих мало перестают и смерти приключаются безвременные многим». Також у Січі дуже тісно, що незручно для торгівлі та небезпечно на випадок пожежі та інших лих².

До того ж широкий загал запорожців не обтяжував себе навіть простими заходами гігієни³. На січовому базарі йшла жвава торгівля речами та одягом, які вже були у вжитку («ветошшо»), запорожці завжди використовували багато речей кримського та турецького походження, як придбаних, так і з пограбованого майна. Традиційний запорозький промисел – «лисичити» в степах – міг призвести до контакту з хворими тваринами. В профілактичних цілях запорожці практикували окурювання звичайним димом або різними речовинами (сіркою), додавання сірки у будь-які їжу і питво (горілку, борошно), приймання в середину рідини дьогтю, миття рук оцтом та натирання

¹ Див. основні праці з проблематики: Чума // Большая медицинская энциклопедия. – Изд. 3-е. – М., 1986. – Т. 27; Верхратський С.А., Заблудовський П.Ю. Історія медицини. – К., 1991; Кавецкий Р.Е., Балицкий К.П. У истоков отечественной медицины. – К., 1954; Верхратский С.А. Медицина на Сечи // Врачебное дело. – 1950. – №1; Заблудовский П.Е., Крючок Г.Р., Кузьмин М.К., Левит М.М. История медицины. – М., 1981 та ін.

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. X. – Спр. 2837–2838: Верховець Я.Д. Підготовчі таємні заходи царського уряду до знищення Запорозької Січі (рукопис). 1930-ті роки (?). – Арк. 10.

³ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. – Т. 1. – К., 1990. – С. 204.

Впровадження карантинів...

тіла сіллю та оцтом, обмивання тіла холодною водою. Чумаки, вирушаючи у перекопські степи за сіллю, для запобігання зараження обмазували свій одяг та відкриті частини тіла дьогтем¹. В разі захворювання ці заходи впроваджували більш інтенсивно, але жоден з них не гарантував профілактики та лікування хвороби. Більш ефективними були запобіжні ізоляційні заходи – уникати контактів з хворими і тими, хто міг бути з ними у контакті, розмовляти на відстані, папери переписувати кілька разів, спалювати речі, оселі, трупи.

Організація воєнно-адміністративних заходів та ізоляція зараженої місцевості, що впроваджувалися на українських землях гетьманською, заморозькою та російською адміністраціями в межах їх повноважень, протягом другої половини XVII ст. були епізодичними і не вирішували проблеми². З іншого боку, османські урядовці не були зацікавлені у придушенні епідемій, до чого сприяла роздача прикордонних пунктів державним управлінням податків на відкуп. Відкупники ж часто мали свій зиск, брали плату за право виїзду до невражених місцевостей³. Поганий стан справ був і у Польщі – до 1770 р. центральна влада не впроваджувала запобіжних заходів проти чуми, цим опікувалась місцева адміністрація на турецькому прикордонні⁴.

Натомість єдиним способом вберегтися від чуми було впровадження запобіжних заходів на сухопутних і морських кордонах з Османською імперією саме у європейському масштабі. Із формуванням європейської системи сильних централізованих держав з усталеними кордонами, ефективним механізмом оповіщення та загальним бажанням урядів запобігти природним лихам від початку XVIII ст. в країнах Західної Європи постали надійні системи протиепідемічних заходів.

В Російській імперії карантини на кордонах масштабно застосовуються приблизно з цього ж часу, а загальноімперські настанови щодо карантинів та «карантинних застав» відносяться до 1755 р.⁵ Обмежена російська адміністративна і воєнна присутність в Північному Причорномор'ї протягом першої половини XVIII ст. не дозволяла вповні впровадити централізовані заходи боротьби з епідеміями, натомість влада в разі небезпеки, за відсутності необхідних протиепідемічних заходів в сусідніх державах (Польщі, Туреччині), вдавалася до екстрених і жорстких мір. Спалахи чуми протягом 1710–1720 рр. призвели до запровадження російських застав по західному та частково

¹ Там само. – С. 94.

² Верхратский С.А., Заблудовский П.Ю. История медицины. – С. 209–211.

³ Srogosz T. Dżuma Ujarzmiona? Walka z czarna, smiercia, za Stanisława Augusta. – Wrocław, 1997. – S. 14–16.

⁴ Там само. – С. 40.

⁵ Заблудовский П.Е., Крючок Г.Р., Кузьмин М.К., Левит М.М. История медицины. – С. 116.

південному прикордонню. Купців, що приїздили з небезпечних місцевостей, примушували вичікувати карантин; торговельні стосунки з Туреччиною тимчасово майже припинялися¹.

З 1720 р. справу про встановлення карантинів передано прикордонним губернаторам, а на Україні київському генерал-губернатору. В докладній інструкції серед іншого наказувалося запровадити на кордоні шибениці і вішати всіх, хто спробує проїздити поза заставами. Тоді ж відкривається форпостна лінія по всьому кордону і нагляд за витриманням карантинів покладається на начальників форпостів. Рекомендований термін перебування на карантині – 6 тижнів. В разі чуток про появу чуми в Туреччині чи Польщі (у 1729 р., 1739 р.) та в разі занесення епідемії (1738 р.) суворий прикордонний режим майже зовсім виключав можливість в'їзда в країну².

Відразу ж після повернення запорожців на старі Вольності, влітку 1734 р. київський генерал-губернатор Й. фон Вейсбах наказує їм сприяти у відправленні всіх купців, що їдуть з Туреччини і Криму, на найближчий Васильківський карантин³.

Та такі поліційні заходи не запобігли епідемії. Влітку 1738 р. під час російсько-турецької війни на дніпровських постах і шанцях, у Кизикермені, Очакові, Кінбурні, а також на Січі спалахнула чума. Основні сили росіян під командуванням генерал-фельдмаршала Б.Х. Мініха були зосереджені біля Української лінії. На нараді генералітету було вирішено під приводом охорони Січі відрядити запорожців на чолі з кошовим, бо були побоювання, що саме через них чума може перекинутися в російський табір. Але кошовий двічі просив дозволу залишитися, і загін запорожців продовжував залишатися при діючій армії. Ті, хто перебував у Січі, гинули від чуми, а кошовий Іван Білицький восени 1738 р. пішов у Дніпровський похід у напрямі Бендер, побоюючись через «повітріє» повертатися на Січ⁴. Товариство було незадоволене російським командуванням і вважало, що Січ залишено напризволяще⁵.

У зв'язку з російсько-польською та російсько-турецькою кампаніями 1735–1739 рр. та через можливу пошесть було введено обмеження для проїзду запорозьких купців і чумаків до Гетьманщини. Однак війна скінчилася,

¹ Тищенко М.Ф. Форпости, митниці та карантини і зовнішня торгівля України в XVIII в. – С. 83–84.

² Там само. – С. 84–87.

³ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 (далі – АKNЗС). – Т. 1. – К., 1998. – С. 81–82.

⁴ Шпитальов Г.Г. Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735–1739 та 1768–1774 років. – Запоріжжя, 2004. – С. 133–135.

⁵ АKNЗС. – Т. 1. – С. 101.

а заборони залишилися. У 1740 р. кошовий Хомич скаржився на незручності у торгівлі від цих заходів київському генерал-губернатору М.І. Леонтєву та переволочанському комендантові Д.С. Опончініну. Однак навіть згадані високопосадовці без волі вищих органів імперії не могли їх відмінити, а відтак багато сил витрачалосся на бюрократичну тяганину¹.

Найбільше «навантаження» лягало на київські форпости, тому у 1740–1741 рр. біля Васильківського форпосту відкрито новий карантинний будинок (на зразок карантинів у Венеції та Дубровнику) із складськими та житловими приміщеннями, утримання якого віддано на відкуп. Починаючи з 1750 р., тут перебуває призначений Медичною колегією лікар. До 1755 р. на всьому західному кордоні це був лише один карантинний будинок, а на півдні їх не було зовсім. Тому купці з Туреччини на Україну їздили головним шляхом на Васильків². У 1751 р. за наказом Сенату купців взагалі перепускають лише через ті карантини, де є лікар. Він встановлював термін карантину – 6 тижнів або 20 днів (так званий «половинний»), в залежності від медичного огляду та інформації про епідеміологічний стан місцевості, звідки прибули подорожуючі. Для проїжджих за кордон та з-за кордону запроваджено спеціальні лікарські атестати, без яких купці не мають права переїздити через митниці³. Основна відповідальність за карантинний режим в регіоні, як і раніше, лежала на київських генерал-губернаторах, а загальну ситуацію на великому кордоні з Османською імперією, небезпечною не лише в епідеміологічному відношенні, а й як потенційний супротивник, намагалася координувати Воєнна колегія⁴. Відповідно, спеціальну справу було заведено в Секретній експедиції Сенату, в якій фіксували перебіг подій на запорозько-кримському прикордонні⁵.

Для торговельного водного шляху Стамбул – Очаків – Січ суда, що прибували з Туреччини, Очакова, Криму вистоювали за версту від Січі двадцяти-

¹ Мицик Ю.А. З джерел до історії Нової Січі // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип. 2. – Запоріжжя, 1996. – С. 6–7.

² Тищенко М.Ф. Форпости, митниці та карантини і зовнішня торгівля України в XVIII в. – С. 88.

³ Там само. – С. 92.

⁴ Російський державний військово-історичний архів, м. Москва (далі – РДВІА). – Ф. 20: Военная (Секретная) экспедиция Военной коллегии. 1720–1788 гг. – Оп. 1/47. – Спр. 244: Карантинные меры по черноморскому побережью. 1744 г.

⁵ Російський державний архів давніх актів, м. Москва. – Ф. 248. – Оп. 113: Опись дел секретной экспедиции Сената.– Спр. 1109: Об опасной болезни в Крыму и Запорожье. 1749–1760 гг.

денний карантин під наглядом російського офіцера – коменданта Новосіченського ретраншементу (маємо відомості за 1746 р.)¹.

Недостатність означених заходів є очевидною в умовах постійної несприятливої епідеміологічної ситуації. 1750 р. в Новосіченській фортеці та на Січі зустрічалися випадки захворювання. Січ було оточено російськими командами, встановлено карантин. Але запорожці не тільки нехтували карантинними заходами, а й навіть нападали на російські форпости, впроваджені на час загрози². Також в джерелах згадується перебування в той час на Січі якогось лікаря Реткіна³.

Російський уряд був змушений посилювати контроль за дотриманням карантину. Розглядалися різні проекти відкриття карантинних будинків на південному прикордонні. У 1755 р. київський генерал-губернатор на запит Медичної колегії пропонував відкрити його при Микитиному запорозькому перевозі через Дніпро. Того ж року відкрити карантинний будинок на запорозьких землях, а саме за Архангельським, біля Маслового байраку, за умов пільгової оренди на 10 років пропонував відкупник Васильківського карантину Кацела. Також він пропонував організувати прямий шлях через запорозькі землі на Україну для турецьких купців (адже через польські землі це було настільки довго та дорого, що багато хто навіть зрікався від такого підприємства взагалі). Для цього планувалося зробити безкоштовну переправу через Буг вище Гарду⁴. Та уряд не підтримав такі плани, імовірно, через невігідність запропонованих умов та очікування чергової війни з Туреччиною.

При плануванні відбудови та перенесення Січі (замість згорілої у 1756 р.) запорожці пропонували обрати новим місцем для її спорудження Микитин перевіз. У планах Коша передбачалося мати у новозбудованій Січі військовий «секвестр» (в'язниця і карантин одночасно)⁵.

У наступні роки також існували плани відкриття карантину на півдні України, адже купці, що проїжджали транзитом з-за кордону, скаржилися Київському генерал-губернатору І.Ф. Глебову, що бажають мати прямий шлях

¹ Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994.– С. 164.

² РДВІА.– Ф. 20.– Оп. 1/47. – Спр. 390: Подробные донесения Леонтьева о болезни в Новосеченской крепости. О нападении запорожских козаков на форпосты, учрежденные в виду болезни. 1750 г.

³ [Андриевский А.А]. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 гг. // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. XIV. – Одесса, 1886. – С. 481.

⁴ Тищенко М.Ф. Форпости, митниці та карантини і зовнішня торгівля України в XVIII в. – С. 90–91.

⁵ Ленченко В. Листи кошового отамана П.Калнишевського 1763 року про устрій Запорозької Січі // Пам'ятки України. – 1989.– № 3. – С. 30.

Впровадження карантинів...

на Україну. Зваживши на це, Сенат у 1759 р. доручає Глебову оглянути прикордонні місцевості, де б можна було вигідніше відкрити карантин, але знов питання не було вирішене¹.

Таким чином, на момент впровадження централізованої карантинної системи в Російській імперії (1755 р.), на південно-західному напрямі був лише один карантин належного рівня – у Василькові, карантинні заходи на території Вольностей не були скоординовані. Хоча є відомості про перебування приблизно у 1755–1756 рр. на Микитиному перевозі якогось лікаря Волкова при впровадженому при російській військовій команді «карантині». Одночасно він же займався і розвідуваннями на прикордонні². Не на найкращому рівні на Січі була поставлена лікарська справа, а відповідні функції організації протиепідемічних заходів покладалися на військового суддю та ієромонаха січової церкви³.

За обставин відсутності належного контролю Південна Україна залишалася у середині XVIII ст. небезпечним регіоном щодо епідемії. Інформація про поширення хвороби в польських, молдавських, турецьких та кримських землях викликала відповідну реакцію прикордонних адміністрацій майже не щорічно. 1758 р. через поширення чуми в Очакові та Бендерах були пропозиції збільшити карантин до 12 тижнів (так званий «подвійний»)⁴.

Щодо гетьманської Канцелярії, то за правління К. Разумовського вона втратила зовнішньополітичні функції. Тому зверхність над Запорожжям в часи Нової Січі в зовнішньополітичних питаннях зосередилася в руках київських генерал-губернаторів. Загальну інформацію про встановлення карантинів та пересторогу на кордонах Вольностей гетьман отримував як від Коша, так і від Колегії іноземних справ та російських командирів різного рангу⁵.

Відсутність надійної карантинної служби призвела до трагедії. 27 вересня 1760 р. було виявлено перший випадок захворювання на січовому базарі. Для боротьби з чумою на Січ було відряджено лікаря Христофора Фігнера, згодом – лікаря Лімана⁶. Під час епідемії імперська адміністрація ввела

¹ Тищенко М.Ф. Форпости, митниці та карантини і зовнішня торгівля України в XVIII в. – С. 91.

² РДВІА. – Ф. 20.– Оп. 1. – Спр. 1165: Указы Сената и переписка о намерениях крымского хана напасть на запорожцев и Новую Сербию. Обращения крымского хана. 1756-1760 гг. – Арк. 175.

³ Верхратский С.А. Медицина на Сечи. – С. 454.

⁴ Канцелярія Новосербського корпусу // Джерела з історії Південної України. – Т. 7. – Запоріжжя, 2005. – С. 294–295.

⁵ ІР НБУ. – Ф. II.– Спр. 23403: Экстракт и реестры царских грамот и указов гетьману, именных и царских листов. 1708–1762 рр. – Арк. 163, 185 зв.

⁶ Архів Коша Нової Запорізької Січі. Опис справ. 1713–1776. Вид. 2-ге, доповнене і виправлене. – К., 1994. – С. 57.

жорсткий карантинний режим на запорозько-татарському кордоні. Припинила роботу комісія по розгляду та задовільненню взаємних запорозько-татарських претензій¹. Кіш вжив певних профілактичних заходів: крамниці на січовому базарі зачинили і торгівля тимчасово припинилася. За пропозицією керівника січової школи ієромонаха Леоніда (померло троє дітей, а ще троє хворіли) було вирішено вивезти всіх учнів (більше 100 дітей) на один з островів Великого Лугу з метою ізоляції та швидшого одужання на здоровому повітрі².

Наприкінці року хвороба вщухла. Протоколи базарних отаманів – шинкарського Петра Остроуха, крамарського Ониська Шульги та різницького Гаврила Полтавського засвідчили припинення епідемії³. Та зберігалася можливість заразитися в Криму (так, наприклад, в чумацькій валці козака Уманського куреня Кузьми Чумака було 6 молодиків; наприкінці 1760 р. вони ходили в Крим за сіллю і заразилися чумою; після повернення померли всі⁴).

Кіш 8 січня 1761 р. вимагав скасувати карантинні обмеження, але командуєчий Українською лінією генерал-аншеф П.І. Стрешньов поступово скасував карантинні заходи лише відповідними інструкціями від 28 квітня та 17 травня⁵.

Загальна кількість загиблих на Січі через цю епідемію в 9 тисяч, подана деякими російськими сановниками, можливо, є перебільшеною⁶.

Треба відмітити діяльність Христора Самойловича Фігнера, який лікував запорожців під час чуми. Козаки були дуже вдячні лікарю за самовіддану працю. Атестат 1761 р., виданий лікарю ландміліційного Тамбовського полку Фігнеру, свідчить, що останній завжди поступав «во всем порядочно, честно и обходительно», і в Коші не було на нього жодної скарги. До того ж він «в наблюдение высочайшего интереса способствовал» при російських комісарах на Комісії 1760 р. по задовільненню взаємних претензій татар та запорожців та лікував багатьох старшин і козаків Війська Запорозького⁷. У 1761 р. Кіш

¹ АKNЗС. – Т. 1. – С. 596.

² Гісцова Л.З. З Архіву Коша Нової Запорозької Січі // Архіви України. – 1990. – № 6. – С. 68–69.

³ Тищенко М.Ф. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. // Історико-географічний збірник. – Т. 2. – К., 1928. – С. 132–133.

⁴ Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775. – К., 1961. – С. 283.

⁵ Архів Коша Нової Запорізької Січі. Опис справ... – С. 57.

⁶ Мільчев В.І., Князьков Ю.П. Проект реформування устрою Запорозжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип. 7. – Запоріжжя, 2003. – С. 42.

⁷ АKNЗС. – Т. 1. – С. 506–508.

Впровадження карантинів...

просив гетьмана залишити його постійно при Війську Запорозькому, і 1762 р. грамотою Петра III було дозволено Кошу укласти угоду з Фігнером як з чужоземцем, а також при Війську Запорозькому створено медичну канцелярію для встановлення відповідних цін на закупівлю ліків¹.

З кінця 1760 р. стає постійно діючим карантин біля запорозького Микитиноного перевозу, він являв собою «жилище», яке охоронялося караулом². Але карантинний режим чітко не регламентувався. Термін вистоювання карантину встановлювався залежно від відомостей про загрозу хвороби та лікарського досмотру. Такий стан речей створював багато можливостей для зловживань на перевозі, про що в Кіш надходили скарги³. Кошова адміністрація намагалася прикриватися карантинним режимом у взаєминах з татарами, щоб уникнути відповідальності за збитки, нанесені запорожцями⁴.

Інформація про випадки захворювання в прикордонних землях надходила і в 1761⁵, і 1762 роках⁶. До жорстких карантинних заходів на запорозько-татарському кордоні призвели звістки про чуму у Криму та Туреччині у 1764–1765 рр. Російський консул у Криму О.Ф. Нікіфоров неодноразово подавав інформацію в Колегію іноземних справ, що останні чотири роки в Криму та в Константинополі залишалася загроза спалаху чуми, а з початку осені 1764 р. надійшли перші звістки про хворобу. В рапорті від 27 листопада Нікіфоров інформував КІС, що, дізнавшись про смертні випадки через чуму в Криму, запорозька та українська людність, що перебувала там в різних справах, терміново повертається на батьківщину через Микитино, порушуючи умови карантину; через недбалість запорозької адміністрації та російських офіцерів з Новосіченського ретраштаменту карантин триває один тиждень замість шести, речі не провітрюються, запорозькі рибалки «різними протоками» таємно

¹ Архів Коша Нової Запорізької Січі. Опис справ... – С. 66–67; Яворницький Д. Збірник матеріалів до історії запорозьких козаків // Яворницький Д. Твори: У 20-ти т. – Т.1; серія: Історія, краєзнавство, археологія. – Київ-Запоріжжя, 2004. – С. 168–169.

² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУ). – Ф. 229: Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Оп. 1. – Спр. 159: Справа про запобіжні заходи на Запорожжі у зв'язку і епідемією чуми в Криму. 1764–1765 рр. – Арк. 22.

³ ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 163: Листування з депутатами від Війська Запорозького в Комісії з Кримом про організацію роботи і розгляд взаємних претензій Запорожжя і Криму. 1764 р. – Арк. 1.

⁴ ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 161: Справа про торговельні зносини Запорожжя з Кримом. 1764 р. – Арк. 109.

⁵ Канцелярія Новосербського корпусу. – С. 177 та ін.

⁶ Там само. – С. 210, 215, 230–231 та ін.

проїжджають; так само на козацьких човнах без карантину провозяться товари і купці з Очакова та Криму тощо. Також зазначалося, що морозів не очікується, і погода надалі сприятиме поширенню хвороби¹.

Нікіфоров інформував начальника російських військ на Україні генерал-аншефа П.І. Олиця та Київського генерал-губернатора І.Ф. Глебова у грудні 1764 р., що чума у кримських містах – Кафі, Ак-Мечеті, Карасьові та інших поселеннях; у Кафі вона швидко припинилася, а в інших місцевостях продовжується. Також Нікіфоров отримав дані, що хвороба швидко поширюється в Єдисанській орді, що кочує біля Кизикермену та вище по Дніпру². Тому було наказано російським військам, розташованим на прикордонні, «зачинити» південні кордони – всі подорожуючі з Криму повинні були їхати через Микитино і вичікувати там карантин 6 тижнів. Без карантину не дозволялося нікого пропускати, для чого мали підсилити форпости та у степу і по шляхах вдень і вночі чергували роз'їзди, яким наказувалося повертати всіх без винятку на Микитино і затримувати порушників. Також впроваджувалися спеціальні свідоцтва для тих, хто відстояв карантин. Про це було інформовано також генерал-губернатора Новоросійської губернії О.П. Мельгунова, коменданта фортеці Св. Єлисавети, Генеральну військову канцелярію, малоросійські полки та Кіш³.

Кошова адміністрація усвідомлювала загрозу. Було обмежено прикордонні рухи, припинено видачу закордонних паспортів. У січні 1765 р. Кіш наказав, щоб ніхто з запорожців на той бік Дніпра до татар не їздив, грошей від татар не брав⁴. Багато козаків знаходилося на той час у Криму у різних справах і, усвідомлюючи, що вони будуть намагатися «особливими дорогами пробираться без досмотру лікарського» додому, Кіш наказує старшині прикордонних паланок чинити проти цього пересторогу, а порушників кордону карати на смерть⁵. За Кошем залишали право у край необхідних випадках видавати спеціальне свідоцтво, яке дозволяло перетинати кордон без карантину⁶.

В умовах загрози чуми запорожці продовжували виконувати в Криму пов'язані з ризиком обов'язки нарочних та розвідників, для перетину кордону

¹ Андреева С.С. Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії // Записки Науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX століття. – Вип. 7. – Запоріжжя, 2003. – С. 28–30.

² ЦДДАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 159. – Арк. 1–2 зв.

³ Там само. – Арк. 5–6.

⁴ Там само. – Арк. 18–18 зв.

⁵ Там само. – Арк. 14–15 зв., 26–28 зв., 167–168.

⁶ Там само. – Арк. 89 зв.

їм видавали спеціальні паспорти від Коша. Але на зворотному шляху і для них було обов'язковим відстоювання карантину¹.

Велике значення мали відомості запорозьких розвідників про розвиток хвороби, тому що російські консул у Криму та резидент у Стамбулі були обмежені у відомостях щодо епідемії. Від запорожців вимагали більш точних даних. Отримавши у лютому 1765 р. завдання розвідати, чи продовжується епідемія серед Єдисанської орди, запорожці зробили дальнє спостереження, щоб не заразитися самим. Вони доповідали, що єдисанці кочують окремо від інших орд і до них не наближаються, але новокопаних могил не видно. Це означало, що хвороба вщухає². На вимогу О. Нікіфорова, запорожцем Михайлом Усом було перевірено перебіг хвороби в квітні-травні 1765 р. в Криму. Він з'ясував, що чума продовжується в деяких селищах на шляху від Перекопа до Кафи, але за погодних обставин треба чекати скорого її закінчення³.

Внаслідок бюрократизму царського державного апарату, громіздкого управління Малоросією та Запорожжям, паралелізму у роботі різних імперських відомств введення масштабних протиепідемічних заходів на запорозько-татарському кордоні розтягнулося на кілька місяців. Треба зазначити, що загальні настанови імперської влади щодо пропускнуго режиму не завжди відповідали реаліям регіону, бо формувалися на основі інформації про епідемії по всьому російсько-турецькому кордону. Дійсно, досить штучним виглядають рекомендації по пропускнуму режиму на Микитиному, складені в Воєнній колегії на основі повідомлень з Астрахані чи Кізляру.

За умов загрози чуми російські війська підсилювали збройну присутність на запорозькій території. До того ж, якщо контроль над митницями та перевозами на території Запорозьких Вольностей поступово переходив до рук російської адміністрації, то карантини впроваджувалися саме нею і забезпечувалися значною військовою силою та адміністративною підтримкою. 1 лютого 1765 р. шафарь Микитинського перевозу Данило Гаркуша та Канівський курінний Роман Строч подали у Кош рапорти, що на перевозі біля самої пристані з'явилися 4 російські солдати, нібито для контролю за прикордонними рухами. На запит Коша до коменданта Новосіченського ретраштаменту капітана Гуляєва та при Микитинській заставі капітана Степанова, останній відповів, що має наказ поставити караули у зручних місцях, щоб ніхто без «карантину та досмотру лікарського» не міг пройти⁴.

¹ Там само. – Арк. 45–49, 153.

² Там само. – Арк. 58.

³ Там само. – Арк. 191–202.

⁴ Там само. – Арк. 40–42.

Незважаючи на перестороги на запорозько-татарському кордоні, проблеми залишалися. Так, якісь татарські купці з'явилися аж на Старосамарському перевозі без відповідних документів про проходження карантину на Микитиному. Їх було вислано за кордон¹. Це стало прецедентом для підсилення російського контролю. В лютому 1765 р. комендант Старосамарського ретраштаменту секунд-майор Карл Фогт поставив команду на запорозькому перевозі. Конфлікт з самарською полковою старшиною та місцевою людністю, яка теж користувалася перевозом, затягнувся. Врешті запорожці за підставою повені відкрили новий перевіз через Самару, через який також пропускали і транзитних подорожуючих².

Ще на початку березня кур'єр – козак Самарської паланки Афанасій Дикой прибув з кореспонденцією з Криму до Єкатерининської провінції без карантину та лікарського огляду. Він їхав степами прямо до Бахмута та по дорозі бачив у прикордонній зоні багато запорожців у справах торгівлі та полювання. Про це він доповів таємному радникові Андрію Фліверку³. Урядовцям стали відомі навіть конкретні шляхи таємного перетинання запорожцями кордону – урочище Суха Саксагань біля Микитиного та через само Микитино по Дніпру на дубах. Запорожці допомагали контрабандою переправлятися через кордон також і малоросійським купцям. Це викликало появу нових вимог до Коша та російських прикордонних командирів підсилити контроль. Наказано було нікого не пропускати без карантину ані суходолом, ані водним шляхом, навіть не перевозити дрова, сіль та рибу, заготовлені запорожцями на татарському боці кордону ще восени⁴.

У Коші добре знали стан справ на кордоні і мирилися з цим. Але на вимоги уряду було вислано спеціальну військову команду Андрія Костянтинова у Суху Саксагань для дотримання карантинного режиму, що все одно не мало необхідного результату⁵.

Та ніякі карантинні заходи не могли запобігти традиційному прикордонному спілкуванню запорожців з татарами, що супроводжувалося масовим стихійним порушенням кордону. Цікавий такий випадок – в травні 1765 р. козак Іван Сухенко таємно перевів через кордон татарського чабана, вдягнутого по-козацьки, для пошуку худоби на запорозькій території⁶.

З початком березня 1765 р. Кіш непокоїться через закритість кордону, адже запорожці були обмежені у весняному промислі та торгівлі. Певне здешев-

¹ Там само. – Арк. 104.

² Там само. – Арк. 164–165.

³ Там само. – Арк. 108.

⁴ Там само. – Арк. 149–150.

⁵ Там само. – Арк. 135.

⁶ Там само. – Арк. 158–159.

Впровадження карантинів...

лення товару у Криму у зв'язку з епідемією штовхало багатьох запорожців на порушення карантинного режиму. Хоча навесні і почали видавати закордонні паспорти, карантин на зворотному шляху не влаштував запорозьких промисловиків та купців. За таких обставин Кіш також не міг сподіватися і на значні прибутки від транзитної торгівлі, митниць і перевозів. Шафар Микитиноного перевозу Федір Ухан з товариством, які розуміли економічний інтерес Запорожжя, направили до Коша протест проти жорстких карантинних заходів¹. У травні 1765 р. Калміуський полковник Лаврин Глоба подав у Кош рапорт, що донські козаки під приводом загрози чуми на Січі вигнали запорожців з їх «дач» на косах по р. Калміусу та зруйнували їх рибні заводи, хоча, навпаки, в середині травня чума з'явилася у фортеці Св. Д. Ростоцького².

Надалі виникало все більше непорозумінь між запорозькою адміністрацією та російським командуванням у справі організації карантинних заходів на території Запорозьких Вольностей. Можна погодитися зі М. Слабченком, що окрім свого безпосереднього призначення, карантини були в руках уряду й за гарне зняття, щоб обмежувати зовнішню торгівлю³. Також втрат зазнавало господарство запорожців від неорганізованої карантинної політики держави. Під приводом загрози епідемії царський уряд обмежував необхідні дипломатичні зносини Запорожжя з південними сусідами в справах торгівлі, користування перевозами, взаємних претензій тощо.

Водночас неможливість силами Коша забезпечити надійний карантинний контроль в порубіжній зоні означала загрозу виникнення епідемії на українських землях і взагалі на території імперії. Інформація про це неодноразово надходила на імператорське ім'я. Також слушним було зауваження гр. Румянцева по інспекції 1765 р., що для кращої організації карантинного режиму треба розширити російські кордони, щоб російсько-турецьке розмежування проходило не по річкам, і ставити карантинні будинки не на російському березі річок, а на протилежному⁴.

Під час війни 1768–1774 рр. хвороба поширилася в Польщі та інших прикордонних місцевостях, стала однією з розіграваних карт у великій

¹ Там само. – Арк. 154–155.

² Там само. – Арк. 190, 196 зв.

³ Слабченко М.Є. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. – Ч. 1. – Т. III: Очерки торговли и торгового капитализма Гетьманщины в XVII–XVIII столетиях. – Харьков, 1923. – С. 158.

⁴ Мільчев В.І. Огляд кордону Запорозьких Вольностей з Новоросійською губернією 1765 р. (джерело з фондів Російського державного архіву давніх актів) [Звіт П.Румянцева про інспекційний огляд південних кордонів Новоросійської губернії з Запорозькими Вольностями] // Козацька спадщина. – Вип. 1. – Нікополь–Запоріжжя, 2005. – С. 67.

політиці, зокрема, польськими конфедератами¹. Російське воєнне командування намагалося централізовано контролювати ситуацію з карантинними прикордонні², але саме в роки війни відбулася одна з найстрашніших епідемій, заразу було занесено з театру воєнних дій до Москви (1770–1772 рр.).

Великих втрат від чуми зазнала Друга російська армія під командуванням генерал-аншефа кн. В.М. Долгорукого, до складу якої входили і запорожці, та власне людинність Січі³. 17 січня 1772 р. у листі до військового судді Миколи Косапа кошовий отаман П. Калнишевський нагадує про пересторогу від чуми⁴. Січовий Кіш повідомляв до Похідного про випадки чуми в Січі⁵. Великі втрати від хвороби зазнали запорозькі війська, що зимували у 1772–1773 рр. у Шангірейському ретраштаменті. Епідемія поширювалася до літа 1773 р., тому для розташування війська на наступну зиму було обрано інше місце (урочище Олешки)⁶.

Відразу після завершення бойових дій налагоджувалися мирні прикордонні стосунки запорожців, що потребувало належних карантинних заходів. На шляху до Січі було введено ще один карантин на р. Московка⁷. 1773 р. Кіш клопотався, щоб запорозьких солевозів не тримали в карантині після Микитиноного перевозу ще й на Московці⁸. Влітку 1774 р. на Гардівському перевозі через Буг витримувався карантин для товарів та купців з Правобережжя⁹. 22 липня складено листа Коша до очаківського паши з приводу відновлення приятельських стосунків, але В.М. Долгоруков пропонував утриматися від торговельних зносин з Очаковом без встановлення карантину¹⁰. 1774 р. збудовано ще карантини по р. Мокра Московка (поблизу Олександрівська) та р. Білозерка (поблизу Знаменівки)¹¹.

¹ Srogosz T. Dżuma Ujarzmiona?... – S. 8.

² РДВІА. – Ф. 20.– Оп. 1. – Спр. 1205: Дело об отправленных курьерах и о пропуске из карантин с 1768 по 1775 гг.

³ Архів Коша Нової Запорізької Січі. Опис справ... – С. 139.

⁴ ЦДДАУ. – Ф. КМФ-9. – Оп. 2. – Спр. 272: Лист кошового отамана Петра Калнишевського до військового судді Миколи Косапа про пересторогу від чуми і про своє повернення до Січі. 17 січня 1772 р.

⁵ Архів Коша Нової Запорізької Січі. Опис справ... – С. 139.

⁶ ЦДДАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 345: Справа про участь Війська Запорозького у російсько-турецькій війні, в кампанії 1774 р. – Арк. 20.

⁷ Архів Коша Нової Запорізької Січі. Опис справ... – С. 144.

⁸ ЦДДАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 326: Справа про влаштування і діяльність перевозів і карантинних застав на Запорозжжі. 1773 р. – Арк. 32.

⁹ Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування... – С. 307.

¹⁰ Архів Коша Нової Запорізької Січі. Опис справ... – С. 155.

¹¹ Скальковський А.О. Історія Нової Січі... – С. 539.

Впровадження карантинів...

Остаточне оформлення загальноросійської централізованої системи протиепідемічних заходів треба пов'язати з інтеграцією Північного Причорномор'я і Криму в склад імперії і затвердженням Сенатом у 1800 р. Карантинного Статуту. Впровадження загальноімперських карантинних заходів на теренах Південної України протягом XVIII ст. мало свої особливості, бо повинно було враховувати реалії кордону між Запорозькими Вольностями та Кримським ханством і підлеглими йому ногайськими ордами у зв'язку з відсутністю усталеного державного контролю над цими територіями та рухливістю політичних кордонів.

Запорозька адміністрація була зацікавлена у впровадженні карантинів як запобіжних протиепідеміологічних заходів, адже мало не за весь час існування Нової Січі були випадки захворювання. Але Кіш не мав можливості самостійно організувати надійну карантинну службу. Важливу роль в організації боротьби з чумою на запорозько-татарському кордоні в часи Нової Січі зіграв карантин на Микитиному перевозі, який постійно діяв з 1760 р.

Окрім свого безпосереднього призначення, впровадження карантинів стало для російського уряду слушною нагодою для контролю транзитної торгівлі та посилення воєнної присутності в цьому регіоні, втручання у внутрішні справи Коша Нової Запорозької Січі, а саме в галузях судово-адміністративній, сторожовій, митній службі, міжнародних зносинах тощо.

ПАСЛЫ АД ПАВЯТОВЫХ СОЙМІКАЎ ВКЛ НА СОЙМ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ 1756 г.

У ноч з 3 на 4 верасня да Варшавы прыехаў ганец з навіной, што Прусія напала на Саксонію і кароль Аўгуст III адкладвае свой прыезд, і таму сойма Рэчы Паспалітай 1756 г. не будзе. Пасля працяглых спрэчак паміж прыхільнікамі каралеўскага двара, Чартарыйскіх і вялікага каронага гетмана Яна Клеменска Браніцкага, што рабіць, было прынята рашэнне сабрацца ў прымаса Адама Камароўскага, і прачытаўшы каралеўскі ліст, раз'ехацца. Такім чынам, фактычна было прынята рашэнне, што сойму не будзе. Адсутнасць сойма не азначала адсутнасці паслоў, якія былі абраны на пасольскіх соймках. Паўстае пытанне, ці магчыма вызначыць склад соймавых паслоў ад павятовых соймкаў ВКЛ пры адсутнасці сойма Рэчы Паспалітай.

Мэтай дадзенага артыкула з'яўляецца вызначэнне складу абраных паслоў з павятовых соймкаў ВКЛ на сойм Рэчы Паспалітай 1756 г.

Для вырашэння пастаўленай мэты плануецца рэалізаваць наступныя задачы:

– прааналізаваць палітычную сітуацыю, якая склалася ў Рэчы Паспалітай напярэдадні склікання сойма 1756 г.;

– прасачыць дзейнасць магнацкіх груповак і каралеўскага двара пад час павятовых соймкаў ВКЛ 1756 г.;

– вызначыць павятовыя соймкі, легітычнасць абрання паслоў на якіх магла бы быць аспрэчана пад час сойма Рэчы Паспалітай 1756 г.

Спецыяльныя даследаванні на тэму сойма РП 1756 г. і палітычнай барацьбы вакол яго адсутнічаюць у гістарычнай літаратуры. Праўда, некаторыя аўтары ў межах сваіх тэмаў закраналі гэтыя пытанні, але яны знаходзіліся на маргінэсе іх даследаванняў.

Першым, хто даволі шмат месца адвёў у першым томе сваёй манаграфіі «Polska w dobie wojny siedmioletniej» апісанню палітычнай сітуацыі ў РП напярэдадні сойму 1756 г., быў Уладзіслаў Канапчыньскі¹. Акрамя таго,

¹ Konopczyński W. Polska w dobie wojny siedmioletniej. – Warszawa–Kraków, 1909. – Т. 1. – 549 s.

у дадатках да гэтага тому Канапчынскі змясціў некаторыя крыніцы, якія адносіліся да сойму 1756 г. Аналіз захаваўшыхся ў спадчыне гісторыка, але не ўвайшоўшых у канчатковы варыянт манаграфіі матэрыялаў сведчыць, што не выкарыстана аказалася значная колькасць крыніцаў вядомых аўтару і якія тычыліся падзеяў у ВКЛ перад соймам 1756 г. Закранаў у сваіх даследаваннях пастановы некаторых пасольскіх павятовых соймакаў ВКЛ 1756 г. і літоўскі даследчык Мечыслава Ючас¹. Аб трэцім пасольскім соймаку 1756 г. у сваёй манаграфіі «Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki» ўспамінае прафесар Анджэй Закшэўскі². Інфармацыю аб выбарах на некаторых пасольскіх соймаках ВКЛ 1756 г. можна знайсці і ў працы кракаўскай даследчыцы Марыі Чэппе³. Яна даволі дакладна рэканструіравала палітычную барацьбу на некаторых пасольскіх павятовых соймаках у ВКЛ у 1756 г. Аб адносінах Расіі да супрацьстаяння паміж Чартарыйскімі і каралеўскім дваром у 1756 г. у Рэчы Паспалітай напісалі ў сваіх працах расійскія даследчыкі Сяргей Салаўёў і Барыс Носаў⁴.

Аднак да сённяшняга часу не было спецыяльнага даследавання на тэму прадстаўніцтва паслоў з павятовых соймакаў ВКЛ на сойм Рэчы Паспалітай 1756 г. Сойма, які разыйшоўся пасля прачытання каралеўскага ліста.

Так скончыўся не пачаўшыся сойм, які і так выклікаў шмат канфліктаў яшчэ да таго, як павінен быў адбыцца. Першы канфлікт вакол сойма Рэчы Паспалітай 1756 г. узнік ужо пры падрыхтоўцы каралеўскіх універсалаў. Адразу пасля зрыву сойма Рэчы Паспалітай 1754 г. каралеўскі двор вырашыў склікаць на наступны год экстраардынарны сойм. У выніку ў Выхове ў 1755 быў падрыхтаваны каралеўскі ўніверсал на сойм. Пасля перамены планаў каралеўскага двара аб скліканні надзвычайнага сойма ў 1755 г. у застаўшымся каралеўскім універсале была зменена дата склікання сойма на 1756 г. Пры гэтым каралеўскі двор нераіўся з сенатарамі аб пажаданых пунктах, пакінуўшы ранейшыя. Гэта не магло задаволіць сенатараў і яны (упершую чаргу каронны канцлер Ян Малахоўскі і кракаўскі кашталян Станіслаў Панятоўскі) паспяшылі каралю выказаць сваю незадаволеннасць і аспрэчыць такі спосаб складання ўніверсалаў. У выніку Аўгуст III, каб пазбегнуць зрыву сойму па такой

¹ Jučas M. Unia polsko–litewska. – Toruń, 2003. – 370 s.

² Zakrzewski A. Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki. – Warszawa, 2000. – 257 s.

³ Czepe M., Kamaryła pana z Dukli. Kształtowanie się obozu politycznego Jerzego Augusta Mniszcha 1750–1763. – Warszawa, 1998. – 300 s.

⁴ Носов Б. Установление российского господства в Речи Посполитой 1756–1768 гг. – Москва, 2004. – 728 с.; Соловьёв С. Сочинения. – Кн. XII. – Т. 23–24. – Москва, 1993. – 688 с.

прычыне, быў вымушаны паехаць на тры дні да Карговай для выдачы новага соймавага ўніверсалу¹.

Ускладняла выбары на пасольскіх соймаках і палітычная сітуацыя, якая склалася ў Рэчы Паспалітай. У канцы 1753 г. Януш Сангушка пагаджаецца падзяліць астрожскую ардынацыю паміж сваімі крэдытарамі. Гэта выклікае напачатку выступленні супраць падзелу шляхты-пасэсараў уладанняў астрожскай ардынацыі. У сітуацыю ўмешваецца вялікі каронны гетман Ян Клеменс Браніцкі, якія ў абарону падаткаў на войска ўводзіць каронныя войскі ў ардынацкія ўладанні. Адначасова ён і ўдзельнікі падзелу ардынацыі звяртаюцца за дапамогай да каралеўскага двара. Каралеўскі двор заняў бок вялікага кароннага гетмана. Фамілія прымае бок удзельнікаў падзелу ардынацыі на чале з Любамірскімі (сярод удзельнікаў быў рускі ваявода Аўгуст Чартарыйскі і яго зяць Станіслаў Любамірскі). Падтрымка каралеўскім дваром захадаў вялікага кароннага гетмана азначала, што каралеўскі двор канчаткова парывае з Чартарыйскімі і налажвае супрацоўніцтва з прафранцузскай партыяй Яна Клеменса Браніцкага.

Падзеі на Украіне распачынаюць шэраг канфліктаў у розных частках Рэчы Паспалітай, што дэстабілізуе ўнутрыпалітычную сітуацыю ў краіне. У ВКЛ ўзмацняецца канфрантацыя паміж Фаміліяй і прыхільнікамі каралеўскага двору Радзівіламі. Апошнія нечакана ўпершыню за шмат гадоў атрымліваюць значную перавагу пры выбарах на Трыбунал ВКЛ 1755 г. Больш таго, у спрэчных пытаннях аб легітымнасці выбару дэпутатаў віленскі ваявода (адначасова вялікі гетман ВКЛ) Міхал Казімір Радзівіл займае бок сваіх прыхільнікаў. У выніку трыбунальскім маршалкам становіцца яго сын, мечнік ВКЛ Караль Станіслаў Радзівіл. Трыбунал ВКЛ пад яго кіраўніцтвам даволі часта прымае рашэнні на падставе прыналежнасці да ліку сваіх прыхільнікаў, а не кіруючыся правам. Супраць дзейнасці прарадзівілаўскага Трыбунала ВКЛ расце незадаволенасць у шэрагах шляхты і пад час выбараў на наступны Трыбунал ВКЛ перамагае Фамілія. Змаганне вакол Трыбунала ВКЛ узмацняе канфлікт паміж Чартарыйскімі і Радзівіламі. Паяўляюцца чуткі аб магчымасці стварэння праз Фамілію антыдворскай і антырадзівілаўскай канфедэрацыі. Рашэнне Трыбунала ВКЛ пад кіраўніцтвам аднаго з лідэраў Фаміліі вялікага падскарбія Юрыя Флеммінга аб адхіленні ад сваіх пасадаў радзівілаўскіх прыхільнікаў віленскага пісара Андрэя Абрамовіча і віленскага рэгента Ігната Богуша яшчэ больш узмацняе напружанасць паміж абодвумі групамі напярэдадні пасольскіх соймакаў. У выніку пасольскія соймікі прайшлі ў заця-

¹ AGAD. – Archiwum Radziwiłłów. – Dz. V. – 12416. – Cz. VII, A. Protasowicz do M.K. Radziwiłła. – Drezno, 31.03.1756. – K. 54.

тай барацьбе паміж Радзівіламі і Чартарыйскімі. Частка соймакаў увогуле была сарвана, а таксама была занесена значная колькасць пратэстацыяў¹.

Безумоўна, што захавалася некалькі спісаў паслоў ад павеатаў ВКЛ на сойм 1756 г. Нам вядома два варыянта падобных спісаў. Першы з іх змешчаны ў «Кур’еры Польскім»². Другі ўтрымліваецца ў лісце вялікага падскарбія ВКЛ Юрыя Флемінга да Генрыха Бруля ад 30 жніўня³. З іх адразу заўважна, што на

¹ Занесены былі пратэстацыі супраць аршанскаму, наваградскаму, мазырскаму, слонімскаму, брэсцкаму, гарадзенскаму, смаленскаму, старадубаўскаму, троцкаму і віцебскаму соймакам // НГАБМ. – Ф. 1731. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 728; НГАБМ. – Ф. 1737. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 401, 417, 463; НГАБМ. – Ф. 1727. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 152–153; RNB. – Ф. 971; AD. – № 131, 1.59; RNB. – Ф. 971; AD. – № 132, 1.11; LVIA, SA 4768, 1.340, 342, 343; LVIA, SA 5963, 1.326.

² Grodno Massalski starosta wołkowyski, Jelski pułkownik; Smolensk Wysogierd pisarz grodzki smoleński, Dylewski generał adjutant wojska litewskiego; Starodub Pac kasztelaniec żmudzki, Chreptowicz stolnik nowogródzki; Wileński, wołkowyski zerwane. – Kuryer Polski 1756, CLXIII. Oszmiana Ogiński kasztelaniec trocki, Brzostowski starosta orański; Lida Marcinkiewicz sędzia ziemski lidzki, Kamiński podsędek lidzki; Nowogródek Radziwiłł krajczy WKsLitt., Woyniłowicz podstoli nowogrodzki. – Kuryer Polski 1756, CLXIV. Wilkomierz Plater starosta giegobrocki, Zabiełło kasztelaniec; Troki vacat; Brasław vacat; Kowno vacat; Upita vacat; Zmuydz vacat; Połock vacat; Slonim Massalski podskarbi nadworny, Brzostowski starosta daugowski; Orsza Józefowicz starosta orszański, Judycki sędzia ziemski rzeczycki; Brześć Suzin porucznik petyhorski, Oziembłowski; Pinsk vacat; Witebsk Pociiej obozny WKsLitt., Hurko podkomorzy witebski; Mściśław Pociiej strażnik WXLitt., Łopacinski instygator WKsLitt.; Mińsk vacat; Mozyr Oskierko kasztelaniec nowogródzki, Jeleński horodniczy mozyrski; Rzeczyca vacat; Inflancy koronny Poniatowski stolnik WXLitt., Alexandrowicz; z Litwy Sosnowski pisarz WXLitt., Horain podkomorzy wileński; z Infant Hylzen wojewodziec miński, Ogiński kasztelaniec trocki. (Kuryer Polski. – 1756. – T. CLXV).

³ Вільня сарваны. Ашмяны Брастоўскі староста аранскі, Агінскі троцкі кашталяніц. Ліда Марцінкевіч, Камінскі падсудак лідскі. Вількамір Плятэр гегабродскі староста, Забела кашталяніц. Браслаў сарваны. Трокі сарваны. Коўна сарваны. Гродна Масальскі ваўкавыскі староста, Ельскі пінскі староста. Упіта сарваны. Жмудзь сарваны. Смаленск Высагірд смаленскі земскі пісар, Дылеўскі. Старадуб Пац кашталяніц жмудскі, Храптовіч наваградскі стольнік. Полацк Корсак, Рыпінскі стальніковіч. Навагрудак Несялоўскі цырынскі староста, Вайніловіч войсківіч наваградскі (на сапраўднай месцы элекцыі); Радзівіл крайчы ВКЛ, Вайніловіч (узурпатары). Слонім Масальскі Масальскі падскарбі надворны ВКЛ, Брастоўскі даўгоўскі староста. Ваўкавыск сарваны. Віцебск невядома. Орша Юзэфовіч аршанскі староста, Юдыцкі рэчыцкі земскі суддзя. Брэст Сузін паручык петыгорскі, Аземблоўскі скарбнік. Пінск сарваны невядома. Мсціслаў Пацэй і Лапацінскі. Мінск сарваны. Мозыр і Рэчыца невядомы. Інфлянты Агінскі троцкі кашталяніц, Харайн віленскі падкаморы, Сасноўскі пісар ВКЛ, Гільзен мінскі ваяводзіц, Панятоўскі стольнік ВКЛ, Александровіч (Biblioteka Jagiellońska 24/61, b.p.).

значнай колькасці соймакаў супраць выбару паслоў былі занесены пратэстацыі. Даволі значная колькасць соймакаў, згодна гэтым спісам, была сарвана (як віленскі, браслаўскі, упіцкі, троцкі, ковенскі, жмудзскі, ваўкавыскі, пінскі, мінскі, рэчыцкі). Прычым некаторыя соймакі праходзілі ва ўзброенай барацьбе. Так было вядома «аб забітых на соймаках у Браславе Ксаверыя Цеханавецкага, у Мінску Багушэвіча, а ў Ашмянах Карэйвы»¹. Выпадак з забіцём у Браславе Ксаверыя Цеханавецкага людзьмі шакінаўскага старосты Юзафа Струтынскага даволі добра апісаны ў крыніцах і літаратуры. Узброены канфлікт успыхнуў і на соймаку ў Мінску. Флеммінг паведамляў, што бойка была і на жмудзкім соймаку, 15–20 чалавек было паранена на наваградскім і якіясь сутыкненні былі на упіцкам соймаке².

Аналіз абодвух спісаў сведчыць, што фактычныя адрозненні існуюць толькі ў выпадку двух соймакаў: наваградскага і полацкага. У «Кур’еры Польскім» падаецца толькі два абраных паслы, а ў лісце Флеммінга сцвярджаецца, што было два наваградскіх соймакі і адпаведна паслоў было чацвёра. У выпадку полацкага соймака Флеммінг быў упэўнены, што пасламі былі абраны Корсак і Рыпінскі, а ў «Кур’еры Польскім» сцвярджалася аб зрыве соймаку. Акрамя таго, адзін спіс удакладняе другі ў выпадку выбару паслоў з віцебскага, пінскага, мазырскага і рэчыцкага соймакаў. Такім чынам, абодва спісы даюць даволі дакладную карціну выбраных паслоў на павятовых соймаках ВКЛ і даволі мала адрозніваюцца адзін ад аднаго. Аднак ці сапраўды існаванне гэтых двух спісаў знімае ўсе пытанні ў вызначэнні складу паслоў ад соймакаў ВКЛ на сойм Рэчы Паспалітай 1756 г.

Пастараемся разгледзець падрабязней некаторыя пасольскія соймакі, каб зразумець наколькі шмат праблемаў існуе ў вызначэнні паслоў, калі не было самога сойма.

У Лідзе пасламі былі абраны лідскі земскі суддзя Матэуш Марцінкевіч і лідскі падсудак Ян Станіслаў Камінскі. Радзівілы ацэньвалі як неблагіх абраных паслоў, а, напэўна, Камінскага ўвогуле залічвалі да сваіх прыхільнікаў. І гэта пры тым, што пад час самога соймака была яўна бачна перавага прыхільнікаў Чартарыйскіх³. Праўда, інструкцыя лідскіх паслоў у той жа момант адрознівалася ад астатніх, як найбольш прыхільная Фаміліі і непрыязная каралеўскаму двару і Радзівілам⁴. Можна меркаваць, што вялікі ўплыў на

¹ LMAV. – F. 139. – D. 2558, Łopaciński do A. Sapięhy. – Wilno, 30.08.1756, l.151; LVIA. – F. 1280. – D. 225, l.5–6.

² Biblioteka Jagiellońska 24/61, b.p.

³ AGAD. – AR. – Dz. IV. – Teka 48. – Kопerta 641; B. Radziwiłł do M.K. Radziwiłła, 30.08.1756, Zdzięcioł, k.7. AGAD, AR, dz.IV, teka 38, koperta 599, S.Radziwiłł do M.K.Radziwiłła, 06.11.1756, Zyrmuny, k.37.

⁴ НГАБМ. – Ф. 1722. – Оп. 1. – Спр. 109. – Арк. 111–122.

яе напісанне аказаў мясцовы лідэр прыхільнікаў Фаміліі? лідскі маршалак Юзаф Нарбут.

У Ашмянах пасламі былі абраны прыхільны Фаміліі аранскі староста Міхал Брастоўскі і троцкі кашталяніч Францішак Агінскі¹.

У Мсціславе на падставе дамовы паміж мясцовымі прыхільнікамі Радзівілаў і Чартарыйскіх пасламі былі абраны інстыгатар ВКЛ Мікалай Лапацінскі і стражнік ВКЛ Людвік Пацэй². Пасля працяглай барацьбы вакол мсціслаўскай інструкцыі да яе былі ўнесены збольшага нейтральныя пункты³.

У Віцебску пасламі былі абраны абозны ВКЛ Леанард Пацей і віцебскі падкаморы Гурко. На думку Людвіка Пацея, абодва былі прыхільнікамі Радзівілаў і ў іх інструкцыі змяшчаліся пункты? карысныя для радзівілаўскай групойцы. Ён сцвярджаў, што увогуле ўсе інструкцыі «рускіх соймакаў» прыхільныя Радзівілам⁴.

У Воршы соймак адбыўся на падставе кампраміса? і пасламі былі абраны аршанскі староста Ян Хлебніцкі Юзэфовіч і рэчыцкі земскі суддзя Міхал Юдыцкі. Інструкцыя, напэўна, укладалася мясцовымі ўраднікамі, якія амаль цалкам прыналежылі да прыхільнікаў Чартарыйскіх. У выніку ў яе аказаліся занесены такія непрыхільныя каралеўскаму двару пункты, як адкрыццё манетнага двара ў Рэчы Паспалітай і патрабаванне ў Трыбуналах ВКЛ не ўжываць войска⁵. Нягледзячы на кампраміс супраць аршанскага соймака, таксама былі занесены пратэстацы⁶.

Таксама на падставе кампраміса скончыўся і мазырскі соймак, дзе пад дырэктарстве дэкрэтавага пісара ВКЛ Гедеона Яленскага пасламі былі абраны наваградскі кашталян Багуслаў Аскерка і мазырскі гараднічы Самуэль Яленскі⁷. Праўда, да мінскіх гродскіх кнігаў была занесена пратэстацыя супраць мазырскага соймака і дзейнасці на ім мясцовых ураднікаў. Падпісаўшыя маніфест дзевяць шляхціцаў сцвярджалі, што яшчэ перад соймакам чуваліся пагрозы, што калі хтосьці будзе пратэставаць, то «тады з соймакавай ізбы не выйдзе»⁸.

¹ AGAD, AR. – Dz. V, 10702. – Cz.3, I.Ogiński do M.K.Radziwiłła, Iwie, 26.08.1756, k.179.

² НГАБМ. – Ф. 1729. – Оп 1. – Спр. 66. – Арк. 732–739.

³ AGAD, AR, dz.V, 11914, L.Pac do M.K.Radziwiłła, 26.08.1756, Mścislaw, k.19–20. LVIA, f.1135, op.14, d4. J.D.Łopaciński do M.Łopacińskiego, Ponary, 31.07.1756, 1.141.

⁴ AGAD, AR, dz.V, sygn.11914, L.Pociej do M.K.Radziwiłła, 12.09.1756, – Wilno, k.22.

⁵ НГАБМ. – Ф. 1731. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 715–718.

⁶ РНБ, АД 131, л.59; РНБ, АД 132, л.11–12.

⁷ НГАБМ. – Ф. 1728. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 375, 377; AGAD, AR, dział V, nr 8331, W.Lenkiewicz do M.K.Radziwiłła, b.m., 28.08.1756, k.3.

⁸ НГАБМ. – Ф. 1727. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 152–153.

Вялікія апасенні Радзівілаў выклікаў ковенскі соймак. Як вядома, ковенскі соймак з-за пазіцыі ковенскага маршалка Антонія Забелы лічыўся самым бяспечным соймакам, якія ўвогуле ніколі не зрываецца. Сам ковенскі маршалак імкнуўся быць нейтральным і таму стараўся, каб на гэтым соймаку абіраліся прадстаўнікі розных магнацкіх групавак. Так у тым жа 1756 г. на дэпутацкім соймаку насуперак жаданню каралеўскага двара і Радзівілаў калегай пісара ВКЛ Антонія Паца (кандыдат Радзівілаў да трыбунальскага маршалкаўства) быў абраны адзін з лідэраў Фаміліі вялікі падскарбі ВКЛ Юры Флеммінг, які надалей і стаў трыбунальскім маршалкам. Радзівілы вельмі апасаліся, што і на пасольскім соймаку Антоні Забела разам з прыхільнікам Чартарыйскіх віцебскім кашталіанам Шымонам Сіруцем правядзе выбар непрыхільных каралеўскаму двару паслоў. Падазравалі, нават, што менавіта тут пастараюцца правесці выбар надворнага падскарбія ВКЛ Юзафа Масальскага, які тадыб як маршалак старой ласкі распачаўбы сойм Рэчы Паспалітай. Для перашкоды такім магчымым паслам ад Фаміліі на ковенскі соймак была падрыхтавана пратэстацыя. Яе занясенне і ўвогуле выбар на соймаку павінен быў кантраляваць пісар ВКЛ Антоні Пац¹. Прычым, сарваць ковенскі соймак Радзівіл заляцаў Пацу нават ў выпадку, калі паслом на соймаку стараўся бы стаць радзівілаўскі прыхільнік генерал артылерыі ВКЛ Антоні Салагуб². У выніку ўпершыню за шмат гадоў супраць ковенскага пасольскага соймака было занесена пратэстацыя да мясцовых гродскіх кніг, падпісаная праз прыхільнікаў Паца падстаросціцаў Чарневічаў³. Аднак ковенскі маршалак Антоні Забела не звярнуў увагі на маніфест і выдаў крэдэнс абраным пасламі ковенскаму падстаросце Юзафу Прозару і ковенскаму падстолю Юзафу Ліндэману⁴. Радзівіла не задаволілі абраныя паслы, і ён загадаў пісару ВКЛ Антонію Пацу, каб той пратэставаўшая супраць іх выбару шляхта была прыведзена на сойм⁵. Менавіта таму Радзівіл віншаваў Забелу з удалым сканчэннем ковенскага соймаку, але адначасова выражаў сваё здзіўленне гэтым⁶. Цікава, што ў або-

¹ AGAD, AR, dz.IVa, ks.14, k.384. «тая перасцярога, што Ягомосьц Пан надворны падскарбі ВКЛ Масальскі чыніць для старання сваёй канкурэнцыі збіраецца бегчы да Коўна і там старацца аб пасольскай функцыі, такім чынам той соймак сарваць належыць, для таго пасылаю Вашай Мосьці Пану 3000 польскіх злотых для раздаўніцтва шляхце». – AGAD, AR, dz. IVa, ks.14, k.395. Існавалі апасенні, што Масальскі можа імкнуцца быць абраным паслом і з троекага соймака. – AGAD, AR, dz.IVa, ks.14, k.431.

² AGAD, AR, dz.IVa, ks.14, k.431.

³ LVIA, SA 5963, l.334–335.

⁴ Matuszewicz M. Dziariusz zycia moego. – Warszawa, 1986. – Т. 1. – S. 710.

⁵ AGAD, AR, dz. IVa, ks.14, k.485.

⁶ AGAD, AR, dz.IV, teka 32, koperta 460, M.K.Radziwiłł do A.Zabieły, Nieśwież, 16.09.1756, k.25.

двух вядомых спісах паслоў ковенскі соймак пазначаны за сарваны. Што ў чарговы раз паказвае неабходнасць праверкі абодвух спісаў іншымі крыніцамі.

У Берасце соймак адбыўся з перавагай прыхільнікаў Фаміліі. Прыхільнікі Радзівілаў у ваяводстве палкоўнік Павал Пашкоўскі, Бажэцкі і брэсцкі стражнік Шуйскі дазволілі выбар на соймаку паручніка пісара ВКЛ Юзафа Сасноўскага Людвіка Сузіна і брэсцкага скарбніка Ігната Аземблоўскага¹. Іх інструкцыя таксама ўтрымлівала некаторыя антыдворскія і антырадзівілаўскія пункты (адкрыць манетны двор у Рэчы Паспалітай; вырашэнне пытання астрожскай ардынацыі да спраў усёй Рэчы Паспалітай; каб курляндская камісія інфармавала на сойме аб сваёй дзейнасці; каб урады ў ВКЛ надаваліся толькі літвінам; каб рэасумпцыі Трыбуналаў ВКЛ адбываліся без прысутнасці войск; а вайсковыя суды не адбываліся адначасова з пасяджэннямі Трыбуналу і г.д.)². Праўда, да мельніцкага гроду прыхільнікамі Радзівілаў была занесена пратэстацыя супраць брэсцкага соймака³.

Калі ў гэтых выпадках мы звялікай доляй упэўненасці можам меркаваць, што гэтыя паслы ўтрымаліся на соймавых ругах і занялі бы сваё месца ў сойме, то такой упэўненасці не маем адносна гарадзенскіх і слонімскіх паслоў.

На гарадзенскім соймаку пасламі былі абраны ваўкавыскі староста Ян Масальскі і палкоўнік Уладзіслаў Ельскі. Іх інструкцыя ўтрымлівала антыдворскія і антырадзівілаўскія пункты (наданне пасадаў у ВКЛ толькі літвінам; адкрыцця ў Рэчы Паспалітай манетнага двара; выканання трыбунальскіх правоў)⁴. У дадзеным выпадку мы можам казаць, што Масальскі і Ельскі былі абраны пасламі на гарадзенскім соймаку, але не можам быць упэўненымі, што яны здолелі бы ўтрымацца пад час ругаў у сойме, бо супраць іх выбару былі занесены пратэстацыі, якія падпісала значная колькасць шляхты⁵. Гарадзенскі соймак у той час з'яўляўся адным з найбольш прыхільных Фаміліі. У гэтым не было нічога дзіўнага, бо Фамілія магла ўплываць на мясцовую шляхту праз наданне ўладанняў гарадзенскай эканоміі вялікім падскарбіям ВКЛ Юрыям Флеммінгам, ён жа доўгі час уплываў і на размеркаванне павятовых пасадаў на каралеўскім двары. Ды і мясцовы староста і надворны падскарбі Юзаф Масальскі меў уплыў на мясцовую шляхту, як і ўвесь род Масальскіх, які меў значныя ўладанні ў Гарадзенскім павеце, вялікі ўплыў і ўладанні меў тут і падканцлер ВКЛ Міхал Антоні Сапега. Таму не было нічога дзіўнага, што яшчэ перад соймакамі Радзівілы

¹ НГАБМ. – Ф. 1705. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк.442; AGAD, AR, dz.II, suplement 1009, k.1.

² НГАБМ. – Ф. 1705. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 444–447.

³ Matuszewicz M. Dziennik życia mego. – Warszawa, 1986. – Т. 1. – S. 706.

⁴ НГАБМ. – Ф. 1711. – Оп. 1. – Спр. 45. – Л. 143–151.

⁵ НГАБМ. – Ф. 1722. – Оп. 1. – Спр. 109. – Л. 105–106.

апасаліся абрання на гарадзенскім соймаку Юзафа Масальскага ці каго-небудзь з лідэраў Фаміліі і пастанавілі пратэставаць супраць соймака. Для гэтага было даслана пяць тысяч злотых да польнага стражніка ВКЛ Казіміра Барановіча¹. Міхал Казімір Радзівіл пераканаў Барбару з Завішаў Радзівіл, што іх ранейшы прыхільнік гарадзенскі войскі Міхал Эйсмант, нягледзячы на свае дэкларацыі Радзівілам, канчаткова перайшоў на бок Чартарыйскіх за тое, што атрымаў у заставу некаторыя уладанні ад гарадзенскай эканоміі. Таму для срыва соймаку вялікі гетман ВКЛ разлічваў толькі на Барановічаў². Сапраўды, пратэстацыя была занесена, менавіта, Барановічамі. Спробу іх пратэставаць на соймаку нават прызнаваў у лісце да Генрыха Бруля Юры Флеммінг. І адначасова заўважаў, што пры спробе Барановічаў пратэставаць, іх ледзьве не пасекла прысутная на соймаку шляхта³. Радзівіл збіраўся не дапусціць на сойме пад час ругаў гарадзенскіх паслоў і таму планаваў прывесці пратэставаўшую шляхту на сойм⁴.

Вядома, што адной з галоўных праблемаў каралеўскага двара на перадсоймавых соймаках у ВКЛ было недапушчэння да выбару соймавым паслом надворнага падскарбія ВКЛ Юзафа Масальскага. Звязана гэта было з тым, што той быў соймавым маршалкам на сойме Рэчы Паспалітай 1752 г. Наступны сойм Рэчы Паспалітай 1754 г. з-за канфлікту ў справе падзелу астрожскай ардынацыі быў сарваны яшчэ нават да выбару соймавага маршалка. Такім чынам, Юзаф Масальскі заставаўся маршалкам старой ласкі, які павінен быў распачаць сойм 1756 г. У выпадку, калі б соймавы маршалак старой ласкі не быўбы абраны паслом на сойм, то абрады сойма распачынаўбы пасол ад першых (горных) ваяводстваў. У выніку саксонскі першы міністр Генрык Бруль праз Юрыя Мнішака і вайсковага рэгента Андрэя Пратасовіча даслаў Міхалу Казіміру Радзівілу пажаданне караля, каб перашкодзілі выбару паслом Юзафа Масальскага⁵.

Масальскія напачатку 1756 г. фактычна зноў становяцца часткай Фаміліі. Польны гетман ВКЛ Міхал Масальскі, бацька Юзафа, нават становіцца адным з творцаў перамогі Фаміліі на рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ. На каралеўскім двары добра разумелі, што прыхільнік Фаміліі, распачаўшы сойм, пастараецца вырашыць выбар новага соймавага маршалка на карысць сваёй групыкі. Апасаўся каралеўскі двор і чутак аб магчымасці стварэння Фаміліяй

¹ AGAD, AR, dz.IVa, ks.14, k.369. AGAD, AR, dz.IVa, ks.14, k.391.

² AGAD, AR, dz.IVa, ks.14, k.396.

³ Biblioteka Jagiellońska 24/61, b.p.

⁴ AGAD, AR, dz.IVa, ks.14, k.458.

⁵ AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dz. V, 12416, cz.VII, A.Protasowicz do do M.K.Radziwiłła, Drezno, 01.06.1756, k.123. AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dz. V, 12416, cz.VII, A.Protasowicz do do M.K.Radziwiłła, Drezno, 09.06.1756, k.133.

антыдворскай канфедэрацыі, што напрацягу 1756 г. бударажылі Рэч Паспалітую. Некаторыя звесткі аб канфедэрацкіх планах Фаміліі адносілі пачатак канфедэрацыі, менавіта, на сойм. У такім выпадку, пачаткам канфедэрацыі магло быць затамаванне абрадаў сойма праз маршалка старой ласкі.

Як не стараўся каралеўскі двор і Радзівілы, але Юзаф Масальскі разам з даўгоўскім старостай Адамам Брастоўскім быў абраны паслом на слоніўскім соймаку¹. Аднак найбольшы рэзананс выклікала не само абранне паслом наворнага падскарбія ВКЛ Юзафа Масальскага, а складзеныя яму і даўгоўскаму старосце адразу дзве соймаковыя інструкцыі. Слоніўская шляхта заляцала сваім паслам, каб прасілі караля ў выпадку зрыву сойма па прыкладу сваіх папярэднікаў склікаць Вальную Раду, на якую дазвалялі на павятовых соймаках абраць больш чым два паслы².

Інструкцыі слоніўскага соймаку выклікалі вялікі рэзананс ва ўсёй Рэчы Паспалітай. Слоніўскі маршалак Валовіч вымушаны быў тлумачыць іх прыняцце. Паводле яго слоў, мясцовая шляхта, прапаноўвала сваім паслам, калі будзе сарваны сойм, прасіць аўдыенцыі ў Аўгуста III і прасіць: «аб Вальнай Радзе мінулых стагоддзяў і 1710 г. практыкуемых, па больш як двух паслоў у сабе заключаных да зрыва праз зласлівую, нелатвую. Якаж прысветны Павеат тую думку маю зацвердзіў»³. Праўда, ў працэс складання інструкцыі, са слоў Валовіча, умяшаліся некаторыя іншыя палітычныя сілы ў Слоніўскім павеце: «Па соймаку прыбыўшы да нас найпэўная з выкшталцонных асоба (Якую Ваша Мосць сам дамысліць можаш) трэцяга дня ў сераду жававыя дала спрэчкі абы той легацыі (Бог ведае для чаго не магу рабіць) не было, а калі не павінен быў адступіць таго, што Павеат зацвердзіў, і Літоўскі Падкаморы як на Вальнай Радзе Варшаўскай будучы ў той час паслом прытым жа запярэчыў, тое вымушана на нас каб у той легацыі дакладзен конны Сойм, але тая наша легацыя не была ніводным законам, толькі праектам. А што карысней для Айчыны ці конны сойм ці Вальная Рада (калі б тое прыйшло да зацвярджэння) Найяснейшы кароль з Сенатам вырашыў, з той прычыны ўпамінаемай асобе дагаджаючы спрэчкі і спакою конны сойм у легацыі напісаць дазволілі, які ніякай карысці і ўвогуле толькі замяшанне мог бы зрабіць і як так мяркую, што конны сойм паспалітым рушаннем ператварыўся, у натоўп недасканалага стаць не мог. Увогуле замяшання, непатрэбнага абывацелям страт ехаўшых на такі сойм зрабіла краю спусташэнне, паміж сабой клутні з барацьбой,

¹ Цікава, што Барабра Радзівіл пры гэтым сцвярджала, што менавіта прыхільнікі Радзівілаў пад кіраўніцтвам даўгоўскага старосты Адама Брастоўскага мелі большасць на слоніўскім соймаку (AGAD, AR, dz.IV, teka 48, koperta 641, B.Radziwiłł do M.K.Radziwiłła, 24.08.1756, Zdzięcioł, k.3–4).

² LMAV f.17, d. 153, 1.39.

³ LMAV f.17, d. 153, 1.43.

крыміналаў памнажэнне. Такі тады конны сойм кожнаму, або справядлівасць любіць не патрэбны, і якія таму коннаму сойму праціўны»¹. Сам слоні́мскі маршалак выступаў за Вальную Раду, бо «Вальная Рада даўнейшых звычайў большасцю галасоў вырашала, не з'яўляецца малейшай шкодай вольнасці, а ўвогуле ратункам»².

Слоні́мскі маршалак не спыніўся на гэтых пунктах і ўвогуле прапаноўваў правесці пры жыцці Аўгуста III выбар каралём Рэчы Паспалітай яго сына і ўсталяваць ў краіне каралеўскую дынастыю Вецінаў. І прыводзіў прыклад абрання Жыгімонта Аўгуста ў час панавання яго бацькі Жыгімонта I: «Жыгімонт Аўгуст пры жыцці бацькі Жыгімонта быў абраны каралём – а праз тое вольнасць не загінула і ўвогуле павялічана была, – – фатальнасьцям часу бескаралеўя была непадначалена Польшча. А адсюль вывад, што лепей Нам было – абы Дом Найяснейшы Саксонскі панаваў»³.

Былі чуткі, што за прыняцце такой інструкцыі «узяў гавораць, слоні́мскі маршалак табакерку дыянтамі ўпрыгожаную, прысланую яму ад двара»⁴. Зразумела, што такія пункты не былі бы ўкладзены да інструкцыі без падтрымкі групоўкі прыхільнікаў Радзівілаў і Чартарыйскіх у Слоні́мскім павеце. Больш верагодным выглядае, што такія пункты ўклалі ў інструкцыю дворскія прыхільнікі па загаду саюзных каралеўскаму двару Радзівілаў. Выглядае, але толькі на першы погляд. Сапраўды, Барбара Радзівіл паведаміла, што прыхільнікі Фаміліі на слоні́мскім соймаку былі засмучаны такімі пунктамі інструкцыі, а іх лідэры падканцлер ВКЛ Міхал Антоні Сапега і польны гетман ВКЛ Міхал Масальскі прысягнулі, што не маюць адносін да састаўлення такіх пунктаў у інструкцыі⁵. Аднак тое ж самае зрабілі і лідэры радзівілаўскай групоўкі на чале з даўгоўскім старостай Адамам Брастоўскім. Ды і сама Барбара Радзівіл вельмі была незадаволеная і апасалася ўключаных у інструкцыю пунктаў аб конным сойме і Радзе, так і прапаноў аб саскай дынастыі. Менавіта, таму яна раіла ўважліва сачыць іншыя павятовыя інструкцыі. Пазней яна стала падазраваць, што гэтыя пункты былі ўкладзены Фаміліяй з мэтай вярнуцца на месца дворскіх прыхільнікаў. Стала нават вядома, што такія прапановы гучалі таксама і сярод прыхільнікаў Чартарыйскіх пад час наваградскага соймака.⁶ Ды і радзівілаўскія прыхільнікі

¹ LMAB f.17, d. 153, l.43.

² LMAB, f.17, d.153, l.43.

³ LMAB f.17, d.153, l.45.

⁴ LVIA, f.1135, op.14, sprava 4. J.D.Łopaciński do M.Łopaciński, Wilno, 19.09.1756, l.150.

⁵ AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dz. IV, teka 48, koperta 641. B.Radziwiłł do M.K.Radziwiłła, Zdzięcioł, 24.08.1756, k.1–2.

⁶ AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dz. IV, teka 48, koperta 641. B.Radziwiłł do M.K.Radziwiłła, Zdzięcioł, 30.08.1756, k.6.

ў Слонімскім павеце лічылі вінаватымі ва ўкладанні такіх інструкцый Фамілію: «Заўтра тыя ж суб’екты сайшліся не на звычайным месцы, але да кляштару бернардынаў для напісання інструкцыі без паданых ад нікога пунктаў, дзе прыстунічалі польны гетман і падканцлер ВКЛ, нават ужо і ўраднікі былі не ўсе, а на трэці дзень для чытання да замку, не чытаўшы тады пайшлі да дамініканаў, там тады чыталі і падпісываліся а да таго супраць права было дзве інструкцыі. Другая сакрэтная, дзе быў непатрэбны [пункт. – А. М.], каб прасілі паслы аб Вальнай Радзе і іншыя пункты супраць права ўкладзеныя»¹. Дзіўна, што слонімскі маршалак Казімір Валовіч мог увесці такія пункты без ведама прысутных падканцлера ВКЛ Міхала Антонія Сапегі і польнага гетмана ВКЛ Міхала Масальскага. Да таго ж адначасова да інструкцыі былі занесены пункты, накіраваныя супраць каралеўскага двара: каб кароль па паўгады штогод знаходзіўся ў Рэчы Паспалітай²; аднаўленне Генеральнага З’езда ВКЛ у Слоніме³ і г.д. Акрамя таго, былі звесткі, што Чартарыйскія былі не супраць правесці патрэбныя сабе рашэнні, менавіта, праз стварэнне коннага сойма⁴.

Невыключана, што пункты аб конным сойме, альбо Радзе, былі ўключаны, каб абвінаваціць Радзівілаў у памкненні разам з дворам усталяваць у Рэчы Паспалітай саксонскую дынастыю. Аднак няма пэўнасці, што сапраўды гэтыя праекты інструкцыі былі ўкладзены лідэрамі Фаміліі. Больш верагоднай падаецца думка, што падобныя пункты былі дасланы слонімскаму маршалку ад каралеўскага двара, ад якога ён пазней і атрымаў падзяку ў выглядзе табакеркі. Звяртае ўвагу, што слонімскі маршалак паступіў падобна, як у 1756 г. на ковенскім дэпутацкім соймаку зрабіў мясцовы маршалак Антоні Забела, правёўшы выбар непрызнага двору надворнага падскарбія ВКЛ Юрыя Флеммінга. Незразумела, праўда, для чаго слонімскім паслам складзена такая інструкцыя? Забяспечыць інструкцыя выбарам Масальскага ад нападаў Фаміліі ці, наадварот, абараніць ад пратэстацый выбар надворнага падскарбія ВКЛ шляхам прыняцця вельмі прыхільнай двору інструкцыі. Недахоп крыніцаў не дае магчымасці зрабіць выснову, хто быў сапраўдным аўтарам інструкцыі. Менавіта, такая прадворская інструкцыя не выключае, што пад час соймавых ругаў слонімскія паслы маглі быць дапушчаны да ліку паслоў нават па загаду каралеўскага двору.

Праўда, „пратэстацый на Слонім вялікія парабілі і ўжо даўгоўскі староства пачынае казаць, што нядобра абраны»⁵. Перамена яго пазіцыі адносна выбараў

¹ НГАБМ. – Ф. 1730. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 860. Іншая пратэстацыя супраць інструкцыі. – НГАБМ. – Ф. 1730. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 843.

² НГАБМ. – Ф. 1737. – Оп. 1– Спр. 41. – Арк. 402.

³ НГАБМ. – Ф. 1737. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 404.

⁴ Konopczyński W. Polska w dobie wojny siedmioletniej. – Warszawa–Kraków, 1909. – Т. 1. – S. 144.

⁵ LVIA, f.1135, op.14, sprava 4. J.D.Łopaciński do M.Łopaciński, Wilno, 19.09.1756, 1.150. AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dz. IV, teka 48, koperta 640.

на слоні́мскім сойма́ку, напэўна, адбылася адразу пасля падарожжа да Міхала Казі́міра Радзі́віла¹. Радзі́вілаўскімі прыхі́льнікамі было занесена две пратэ́стацыі супраць выбараў Масальскага на слоні́мскім сойма́ку². Яшчэ адна пратэ́стацыя была занесена супраць слоні́мскага гроду, які не жадаў прыняць да сваіх кні́г пратэ́стацыі супраць мясцовага сойма́ка.³ Увогуле радзі́вілаўская групоўка, нягледзячы на прыняцце прыхі́льных каралеўскаму двору пастановаў, збіралася аспрэ́чваць выбары паслоў на слоні́мскім сойма́ку, як і супраць выбараў на прыхі́льных Фамі́ліі брэ́сцкім і гродзенскім сойма́каў. Захаваўся нават «Regestr Panów Protestantów in A[nno] 1756 na sejmie walnym warszawskim», які як раз і сведчыць, што Міхал Казі́мір Радзі́віл меў план аспрэ́чыць пад час сойму выбар на слоні́мскім, брэ́сцкім і гродзенскім сойма́ках. Менавіта, пратэ́ставаўшым на гэтых сойма́ках шляхціцам Радзі́віл і заплаціў грошы і збіраўся прывесці іх на сойм для аспрэ́чвання легітымнасці выбараў паслоў на гэтых сойма́ках⁴. Акрамя таго, Міхал Казі́мір Радзі́віл загадаў прывесці на сойм Анто́нію Па́цу шляхту, прытэ́ставаўшую на ковенскім сойма́ку, а Андрэ́ю Абрамовічу шляхту, пратэ́ставаўшую на смаленскім сойма́ку⁵. Такім чынам, Радзі́вілы збіраліся аспрэ́чыць пад час сойму выбары адразу на пяці сойма́ках. Безумоўна, што галоўным пры гэтым было аспрэ́чыць выбар слоні́мскіх паслоў. Менавіта, таму Міхал Казі́мір Радзі́віл загадаў Барбары Радзі́віл: «пратэ́ставаўшую шляхту Слоні́мскага павета паставіць у вядомасць і арганізаваць, каб ехалі да Варшавы»⁶.

Чарта́рыйскія добра падрыхтаваліся да абароны выбараў у Слоні́ме. Міхал Анто́ні Са́пега пратэ́ставаў супраць слоні́мскага абознага і слоні́мскага гродскага судзі́ Казі́міра Стані́слава Расто́цкага і слоні́мскага вайскові́ча Адама Бу́лгака, якія не дазвалялі на выбар паслоў на слоні́мскім сойма́ку, пакуль не будзе вырашаны спрэ́чку аб мяжы іх уладанняў з слоні́мскай эканоміяй. Калі Міхал Анто́ні Са́пега пагадзіўся саступіць, абяцалі падаць рэ́цэс ад пратэ́стацыі, але дамову яны не выканалі⁷. Расто́цкі і Бу́лгак абараняліся перад абвінавачваннямі падканцлера ВКЛ, заявіўшы, што сапраўды зракліся сваіх пратэ́стацыяў, падаўшы рэ́цэс ад іх і выняўшы іх

B.Radziwiłł do M.K.Radziwiłła, Zdzięcioł, 24.08.1756, k.175. AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dz. IV, teka 48, koperta 640. B.Radziwiłł do M.K.Radziwiłła, Zdzięcioł, 25.08.1756, k.178–180.

¹ AGAD, AR; dz.VI, II 80, k.2064.

² НГАБМ. – Ф. 1730. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 857, 858.

³ НГАБМ. – Ф. 1730. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 859.

⁴ AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dz.II, suplement, 1012, к.1. AGAD, AR, dz.IVa, ks.4, k.458. AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dz. IV, teka 48, koperta 640. B.Radziwiłł do M.K.Radziwiłła, Zdzięcioł, 25.08.1756, k.180.

⁵ AGAD, AR, dz.IVa, ks.14, k.485. AGAD, AR, dz.IVa, ks.14, k.486.

⁶ AGAD, AR, dz.IVa, ks.14, k.484.

⁷ НГАБМ. – Ф. 1711. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 196–197.

з слоніміскіх гродскіх кніг. Пазастаўся толькі бланкет з подпісамі Растоцкага і яго прыяцеляў, які ён аддаў пленіпатэнт даўгоўскага старосты Камінскаму, бо адмовіўся ад пратэстацыі супраць выбараў абодвух паслоў (даўгоўскага старосты Адама Брастоўскага і надворнага падскарбія ВКЛ Юзафа Масальскага). Менавіта, ужо без яго ведама, на падставе падпісанага праз яго і іншую шляхту бланкету, і з’явіліся пратэстацыі супраць выбару на соймаку, прычым, толькі аднаго падскарбія надворнага ВКЛ Юзафа Масальскага¹. Выклікае сумніў праўдзівасць аповяду Растоцкага, бо вялома, што перад соймакам да яго аб падтрымцы сваіх прыхільнікаў звяртаўся Міхал Казімір Радзівіл².

Слоніміскі падчасы Юзаф Булгак у Дзятлаве спрабаваў угаварыць слонімскага стольніка Канстанціна Булгака адмовіцца ад пратэстацыі супраць слонімскага соймака. Той не пагадзіўся. Барбара Радзівіл павінна была паехаць з пратэставаўшай слонімскай шляхтай (слоніміскім стольнікам Канстанцінам Булгаком, Тызенгаўзам і Андрэем Пшэцлаўскім) у Жыровічы, дзе яе чакаў Міхал Казімір Радзівіл, які ехаў на сойм. Там Барбара Радзівіл павінны была «здаць для транспартыроўкі іх [пратэставаўшую слоніmsкую шляхту] да Варшавы»³.

Такім чынам, паўстае пытанне, ці можна лічыць Масальскага сапраўды абраным паслом ці не без соймавых ругаў? Хаця не вельмі зразумулы яго шанцы на ругах і па той прычыне, што вельмі складана ўявіць соймавыя ругі супраць маршалка старой ласкі.

У выпадку слоніміскіх, гарадзенскіх паслоў існуе пытанне прызнання ці непрызнання пратэстацыі супраць іх выбару. Зусім іншае пытанне існуе ў выпадку наваградскіх паслоў. Радзівілы перад соймакаў пасля працяглых дыскусіяў пастанавілі, што паслом ад наваградскага соймака павінен быць абраны крайчы ВКЛ Станіслаў Радзівіл. Зразумела, што прыхільнікі Чартарыйскіх паспрабуюць усімі сіламі перашкодзіць яго выбару. Праблемай да прыхільнікаў Радзівілаў у Наваградскім ваяводстве заключалася яшчэ ў тым, што першым ураднікам у ваяводстве быў лідэр прыхільнікаў Чартарыйскіх мясцовы стольнік Іахім Храптовіч. Зразумела, што ён, распачаўшы абрады соймака, прапанаваў бы кандыдатам на дырэктара пасяджэння прыхільніка Чартарыйскіх. Той бы ў сваю чаргу мог бы прапанаваць патрэбных Фаміліі кандыдатаў на пасольства. Радзівілы добра разумелі гэтую праблему, і таму было вырашана не дапусціць, каб соймак распачаў наваградскі стольнік. Менавіта, для гэтага Станіслаў Радзівіл збіраўся прывесці на соймак Караля Мілеўскага, які меў судовую справу з Храптовічам і атрыманымі ў ёй

¹ НГАБМ. – Ф. 1737. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 430–431.

² AGAD, AR, dz.IVa, ks.14, k.416.

³ LMAV, f.139, b.4249, S.Ślizień do A.Sapiehy, b.m., 23.09.1756, p.29.

дэкрэтамі павінен быў перашкодзіць, каб наваградскі стольнік распачаў абрады соймака¹. Чартарыйскія для абрання Храптовіча абралі старадубаўскі соймак, і першыństwo сярод ураднікаў для загаення атрымаў радзівлаўскі прыхільнік наваградскі падстолі Ігнат Вайніловіч. Аднак гэта не дало пазбегнуць канфлікту пад час соймаку, і ў выніку адбылося нават два соймакі: адзін – прыхільнікаў Радзівлаў, другі – прыхільнікаў Чартарыйскіх. Станіслаў Радзівіл наступным чынам апісваў пачатак соймака, на якім потым якабы быў выбраны паслом: „як вакол мяне завярцелася, каб мяне згладзіць з таго свету, стралялі ў мяне як ў лося, але не патрапілі, унтэр-афіцэру наваградскаму шляхціцу пад вуха патрапіла, які быў за мною, самі тады натоўп зрабіўшы абвінавацілі мяне маніфэстамі»². Супраць соймакаў была занесена вялікая лічба пратэстацыяў. Вельмі цікава, як шляхта з абодвух групавак тлумачыла легітымнасць свайго выбару і нелегітымнасць выбару сапернікаў.

Частка шляхты сцвярджала, што не адбыўся ніводны соймак і ён быў сарваны яшчэ пры абранні соймакавага дырэктара³. Прыхільнікі Радзівлаў пратэставалі, што пасля абрання паслоў на соймак ужо пад час напісання інструкцыі адбыўся паўторны соймак, на якім быў абраны новы соймакавы дырэктар і паслы: «па прыпыненню дырэктарам сэсіі для звычайнага інструкцыі складання, некаторая частка нашых абывацеляў – з дапамогай сілы цырынскага старосты [Юзафа Несялоўскага. – А. М.] арганізавалі паўторны соймак»⁴. Прыхільнікі Чартарыйскіх сцвярджалі, што радзівлаўскія прыхільнікі абралі дырэктара і паслоў не на адпаведным законе месцы і ўжо пасля легітымнага соймака. На якім пасля пачатку соймака наваградскім падстолям Ігнатам Вайніловічам абралі дырэктарам лідскага лоўчага Феліцыяна Данэйку, а пад яго дырэкцыяй без ніводнай пратэстацыі абралі пасламі цырынскага старосту Юзафа Несялоўскага і наваградскага вайсковіча Віктара Вайніловіча. Пасля сканчэння соймака крайчы ВКЛ Станіслаў Радзівіл з наваградскім падстолям Вайніловічам і «сваімі афіцэрамі і слугамі і не абывацелямі Наваградскага ваяводства інкогніта ці тое на вуліцы, ці ў станцыі сваёй нібыта пад дырэкцыяй Антонія Міладоўскага, выдуманымі пасламі намінараваў, не будучы ніколі ў соймакавай ізбе абвешчанымі шляхтай і цэлым Наваградскім ваяводствам»⁵. Сам Станіслаў Радзівіл адным з дадатковых довадаў на сваю

¹ AGAD, AR, dz.IV, teka 38, koperta 599, S.Radziwiłł do M.K.Radziwiłła, Lubicz, 16.08.1756, k.18–19.

² AGAD, AR, dz.IV, teka 38, koperta 599, S.Radziwiłł do H.F.Radziwiłła, Lubicz, 28.08.1756, k.28.

³ НГАБМ. – Ф. 1730. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 823–824, 825–826, 828–829, 832. НГАБМ. – Ф. 1737. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 417.

⁴ НГАБМ. – Ф. 1730. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 827, 831, 833.

⁵ НГАБМ. – Ф. 1737. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 463.

карысьць называў занясенне сваёй інструкцыі да мясцовых гродскіх кніг¹. Гэтая інструкцыя была складзена цалкам згодна пажаданням каралеўскага двара. Згодна ёй у яе былі ўключаны пункты: падзякі за вытворчасць грошай ў Саксоніі і падзяка каралю за дзейнасць у справе астрожскай ардынацыі². Больш таго: з падобнымі пунктамі радзівілаўскімі прыхільнікамі былі абраны і накіраваны паслы да самога караля³. Іншымі довадамі легітымнасці выбару, менавіта, радзівілаўскіх прыхільнікаў было тое, што іх соймак адбыўся раней, і на ім прысутнічалі першы павятовы ўраднік і каралеўскі пасол, які чытаў каралеўскую інструкцыю. Прыхільнікі Чартарыйскіх, як бачна з пратэстацый, звярталі ўвагу ў асноўным на тое, што іх выбар у адрозненні ад сапернікаў адбыўся на сапраўдным месце соймакаў⁴. Аб тым жа пісаў у сваім лісце да Генрыха Бруля і вялікі падскарбі ВКЛ Юры Флеммінг⁵. Зусім па іншыму на гэтую праблему глядзелі магнаты. Так Барабара з Завішаў Радзівіл лічыла, што прыхільнікі Чартарыйскіх адмовяцца ад пратэстацый супраць Станіслава Радзівіла, калі Радзівілы саступяць у справе пратэстацый супраць выбару якога-небудзь з Масальскіх⁶.

Такім чынам, з большага вядома, як скончыліся пасольскія соймакі ў ВКЛ у 1756 г. Узмацніўшаяся барацьба паміж магнацкімі групамі ў Княстве прывяла да значнай колькасці сарваных соймакаў і пратэстацый супраць іх. Таму, у некаторых выпадках мы не можам меркаваць, наколькі легітымным быў выбар паслоў з-за занесеных пратэстацый, бо не было сойму і адпаведна не было соймавых ругаў. Калі ў гэтых выпадках хоць вядома якія канкрэтна паслы маглі бы былі быць дапушчаны праз сойм, то ў выпадку з наваградскімі пасламі ўвогуле не зразумела, ці мог бы хто з чатырох абраных утрымацца на ругах.

З паслоў на наступны сойм Рэчы Паспалітай 1758 г. 14 ці 15 (праблема існуе ў вызначэнні полацкага пасла Корсака ў 1756 г., ці быў гэта полацкі лоўчы Ігнацы Корсак, які быў абраны паслом на сойм Рэчы Паспалітай у 1758 г., ці не?) было абрана і на сойм Рэчы Паспалітай 1756 г. Прычым, на ковенскім і брэсцкім соймаку пасламі былі абраны тыя самыя шляхціцы, што і ў 1756 г. У апошнім выпадку, праўда, соймак быў паўторны.

¹ AGAD, AR, dz.IV, teka 38, koperta 599, S.Radziwiłł do M.K.Radziwiłła, 30.08.1756, Lubicz, k.27.

² НГАБМ. – Ф. 1730. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 849а.

³ НГАБМ. – Ф. 1730. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 846.

⁴ НГАБМ. – Ф. 1737. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 463.

⁵ Biblioteka Jagiellońska 24/61, b.p.

⁶ AGAD, AR, dz.IV, teka 48, koperta 641, B.Radziwiłł do M.K.Radziwiłła, 30.08.1756, Zdzięcioł, k.7.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ХОРУНЖИЙ МИКОЛА ХАНЕНКО В РОДИННОМУ КОЛІ

(на матеріалах епістолярної спадщини 40–60-х років XVIII ст.).

Один із найвідоміших діячів Гетьманщини, генеральний хорунжий М. Ханенко залишив по собі чималу епістолярну спадщину, з якої постає образ як високоосвіченого представника козацької старшини, послідовного прихильника і захисника гетьманського правління, авторитетного діяча в тогочасному суспільстві, так і відданого родині чоловіка, батька, який прагнув бачити своїх дітей не лише освіченими та успішними, а й вихованими в дотриманні християнських моральних норм, в повазі до батьків, патріотами своєї вітчизни. Він був опорою для всієї родини Ханенків, які шукали у нього поради, підтримки у розв'язанні складних життєвих ситуацій. Микола турбувався, наприклад, про свого небожа Михайла як рідного сина, захищав своїх родичів у справах, що стосувалися поділу маєтностей чи визнання за ними права власності. Й тут спрацьовував не лише принцип його можливостей завдяки посадам, які він обіймав у гетьманському уряді, а й моральних чеснот – «правдолюбства», як писала в листі до нього дружина двоюрідного брата Андрія Ханенка.

М. Ханенко походив із козацької родини, яка отримала шляхетство. Його дід був рідним братом гетьмана Правобережної України М. Ханенка. Після зречення гетьманства родина переселилася на Лівобережну Україну. Батько Михайла був лубенським наказним полковником, загинув під час Дніпровського походу 1695 р. М. Ханенко одержав добру освіту, навчався в Києво-Могилянській академії. Вступив на військову службу, імовірно, завдяки своїй освіченості обійняв посаду старшого канцеляриста у Генеральній військовій канцелярії при гетьмані І. Скоропадському. Після смерті І. Скоропадського підтримував наказного гетьмана П. Полуботка, який домагався обрання нового гетьмана. З цією метою в 1723 р. очолив депутацію від Лівобережної України до Петра І. Депутацію було ув'язнено, М. Ханенко перебував у тюрмі до смерті Петра І, але навіть після звільнення ще деякий час не міг повернутися в Україну.

Незважаючи на тортури, які зазнав в ув'язненні, М. Ханенко залишився послідовним прихильником автономії Лівобережної України. Повернувшись

Генеральний хорунжий Микола Ханенко

в Україну, він обійняв посаду стародубського полкового судді, був наказним стародубським полковником, став генеральним бунчужним, з 1741 р. – генеральний хорунжий. Він сприяв діяльності Кодифікаційної комісії, яка уклала звід законів «Права, за якими судиться малоросійський народ». М. Ханенко був чи не першим серед козацької старшини, яка прагнула відновити гетьманство. В 1745 р. він у складі козацької депутації прибув до Петербурга. Ця депутація, використовуючи вплив О. Розумовського при дворі імператриці Єлизавети, готувала ґрунт для прийняття рішення про обрання гетьмана. Лише в 1748 р., коли вже імператриця Єлизавета видала указ про відновлення гетьманства (1747 р.), М. Ханенко повернувся додому. Протягом багатьох років він вів щоденник, де записував події громадського та приватного життя, фіксував зібрання представників генеральної старшини, свої зустрічі з козацькою старшиною, впливовими російськими сановниками, родичами, друзями. Його щоденник містить інформацію про господарські справи, урожаї, ціни, побутове життя. Як видно із записів щоденника, М. Ханенко вів також велике листування, як ділового, так і приватного характеру. Епістолярна спадщина М. Ханенка зберігається в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (далі ЦДІАУК). – Ф. 983. – Оп. 1.) – це листи до сина Василя в Кіль, де той навчався в університеті, а також листи від сина, листування з дружиною, листи до сина Івана, листування з приводу виховання та навчання небожа Михайла та його служби в Генеральній канцелярії, з родичами, Я. Марковичем та ін. Частина її публікувалася. Порівняно із записами в щоденнику, листи написані більш емоційно. В них простежуються й твердість характеру, й глибокі емоційні переживання за дітей, особливо сина Василя, який своєю поведінкою завдавав чимало прикростей батькові, й наміри залагодити різні майнові суперечки на підставі побутуючих правових норм, усовістити родичів, поведінка яких виходила за межі християнських добродійностей, що були для М. Ханенка нормою співжиття.

М. Ханенко був одружений з Уляною Петрівною Корецькою та мав велику родину – трьох синів: Петра (помер у дитинстві), Василя, Івана, та дочок Ганну, Анастасію, Марфу, Єфросинію, Євдокію. Дочкам була уготована непогана домашня освіта, це видно з листа його дочки Насті до свого чоловіка Петра Савича (1753 р.), написаного, судячи із звернення «Петрусенку, серце», власноруч. На синів, як на спадкоємців і продовжувачів роду, покладалася велика надія. М. Ханенко, як загалом козацька старшина середини XVIII ст., прагнув дати дітям добру освіту, що могло б забезпечити їм кар'єру як на службі в Гетьманщині, так і в столицях імперії. Козацька старшина відправляла синів на навчання в Києво-Могилянську академію, багато з них завершували освіту в європейських університетах. Освіта мала традиційно поєднуватися

з вихованням на засадах християнських добродійностей, дотримання церковних обрядів, поваги до батьків.

Перебуваючи з козацькою депутацією у Петербурзі, М. Ханенко свого сина Василя в 1746 р. відправив разом зі служителем Григорієм Дмитрієвим до м. Кіля для навчання в тамтешньому університеті, достатньо забезпечивши його й покладаючи надію, що він успішно вчитиметься. Цей університет він вибрав не випадково, як писав в одному з листів до сина. Там була російська православна церква, настоятелями якої, як і причетниками, були вихідці з Лівобережної України, на той час – Йов Чарнуцький, вихованець Києво-Могилянської академії, земляк Григорія Сковороди, пізніше ігумен Троїце-Сергієвої лаври під Москвою. Батько віддав під опіку Йова свого сина, сподіваючися, щоб він «при наукахъ и церковной молитвы и сообщения Святыхъ Таинъ не лишался, и совѣту отца Юва и наставленія его яко своего духовнаго, какъ бы моего отческаго, во всемъ слухаль»¹. У нього знаходилися і гроші, які М. Ханенко передавав сину.

Як себе поводити серед чужих людей, які науки вивчати, виклав він у настанові «Сину моему Василию Ханенку увѣщаніе» (1746 р.). Відправляючи своїх дітей на навчання за кордон, без сумніву, всі батьки напучували їх, як себе поводити в чужій країні, де, як писав М. Ханенко, кожна людина на видноті. У цій настанові відбиті ідеали козацької старшинської еліти, яка майбутнє своїх дітей пов'язувала з освітою та належним вихованням в традиційних для українців добродійностях, що мало б забезпечити успішну кар'єру. Батько наказував сину читати Святе письмо, особливо Євангеліє та Апостольські діяння, відвідувати церковні служби, дотримуватися постів, сповідатися та причащатися. М. Ханенко склав досить широку програму, яку мусив виконати син: це вивчення латинської і французької мов, а якщо матиме час, то й інших. Він рекомендував оволодіти ними так, щоб син міг вільно розмовляти і писати, а також читати і перекладати відомих авторів, які писали цими мовами. Далі перелічувалися всі інші науки, які необхідно вивчати: історія, поетика, риторика, логіка, фізика і метафізика, арифметика, астрономія, геометрія і тригонометрія, геодезія, архітектура, географія, етика, економіка, політика, юриспруденція та ін. А ще бажав, щоб син вивчав мистецтво – живопис, музику і досяг таких успіхів, що коли повернеться в «отечество наше, показаль еси въ самой вещи, яко не всеу въ чужыхъ краяхъ было твое обращеніе, и въ науках не напрасно потеряно твое время»². Йов Чарнуцький, коли прочитав пам'ятку, то схвально відгукнувся в листі до

¹ Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 36. – С. 374.

² Там само. – 1852. – № 34. – С. 351.

Генеральний хорунжий Микола Ханенко

М. Ханенка, особливо відзначав наказ батька дотримуватися догматів та обрядів православної церкви.

Відправляючи сина в Кіль, М. Ханенко заручився підтримкою спадкоємця престолу Петра Федоровича, взяв для нього рекомендаційні листи від принца Гольштінського-Готарського Августа раднику Вестфалену, «чтобъ в городѣ Килѣ въ тамошней академіи синь мой учился и столь государевъ имѣль»¹. Збираючи сина в дорогу, М. Ханенко купив необхідні речі, «сундук на платье», влаштував його на судно до капітана А.І. Полянського, яке мало відправитися в Кіль із Кронштадта, домовився з іноземним купцем Стефансоном передавати через нього сину гроші. Подорож Василя розпочалася в липні 1746 р. з пригод, через шторм. Судно, яке вийшло в море й пройшло 150 верств, змушене було повернутися в Кронштадт. У листах до батька він порівнював свої митарства з пригодами Телемака, героя популярної повісті (М. Ханенко записав у своєму щоденнику, що в лютому 1746 р. купив «книжку Телемак», за яку заплатив 1 руб. 85 коп.² Її читав син та, імовірно, взяв із собою в поїздку).

Василь разом із служителем Григорієм Дмитрієвим прибув до Кіля у вересні 1746 р. Він відвідав радника Вестфалена, вручив йому листи, і той «в конвикторію определить приказаль», але сам він, як писав Василь батьку, не радив залишатися там, «ибо оное толко для нищихъ и бѣднихъ установлено»³, навіть студенти не бажають там зупинитися. Тому Василь мав намір зняти житло. Він докладно писав, скільки коштує життя в місті – плата за квартиру, їжу, прання білизни тощо. Так, річна плата за квартиру становила «12 ефимков», значно дешевше, як у Петербурзі, зазначав Василь Ханенко. В його листах до батька є і звіт про науки, які розпочав вивчати в університеті – чотири частини математики: арифметику, геометрію, архітектуру, астрономію, латинську, французьку мови. Далі до його програми входила юриспруденція, логіка, філософія. Він писав, що за наказом батька має намір зняти квартиру разом з І. Полетикою, з тим, щоб він допомагав йому вчити латину. За це І. Полетика мав платити лише одну третину вартості помешкання. Однак це викликало у Василя внутрішній спротив, він повідомляв батькові, що Полетика не допоможе йому у вивченні латинської мови, а в «обхожденіи от своего брата (Григорія) такъ разнится и такъ несносень, что я неудолеваю, какъ бы мнѣ впредь с нимъ поступать»⁴. Й далі в листах до батька він неодноразово писав, що не може ужитися з Полетикою: «... мнѣ з паномъ Политикою купно жить весьма невозможно, для того толко будетъ безпрестанное от его обычаев

¹ Дневник генерального хоружего Николая Ханенка. 1727–1753. – К., 1884. – С. 274.

² Там само. – С. 266.

³ Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 37. – С. 390.

⁴ Там же.

замишательство какъ в наукахъ, такъ и во всемъ»¹. В іншому листі (16 січня 1747 р.) писав, що від нього він не бачить нічого іншого, як «междуусобной вражды, крайней конфузїи и всегдашнего препятствия въ наукахъ»². Судячи з листів І. Полетики до брата Григорія, характер у нього був досить складний і неуживчивий, але у навчанні він, без сумніву, досяг великих успіхів. У Росію І. Полетика повернувся з дипломом доктора медицини, який одержав в університеті міста Кіля, там деякий час і викладав. Василь відмовився знімати квартиру разом з І. Полетикою, батько розцінював це, як прагнення одержати свободу для «марнотратства и мотовства, да и от наук отлученій». Василю не подобалося також, що гроші, які батько передавав у Кіль, знаходилися в отця Йова, й той видавав їх йому під розписку. У листі до батька (6 червня 1747 р.) він писав, що «вы отцу Юву не токмо полную духовную власть, но навіть понеже et Potestetom Castigandi (і право напоумлення), что мнѣ здесь странствующему нѣ малая проституція будучи уже единожди под властію Голштинского Цимбрского Геликона»³.

«Здішняя свобода», як писав пізніше інший настоятель православної церкви в Кілі, також вихованець Києво-Могилянської академії ієромонах Венедикт, імовірно, полонила молодого Ханенка. Він не дослухався батьківських порад, піддався багатьом спокусам вільного студентського життя, про що М. Ханенку повідомляв Йов Чарнуцький (його просив М. Ханенко писати «о сыну моемъ, о его наукахъ, о поступкахъ, о квартирѣ и о денгах»⁴), а також І. Полетика, який писав до свого брата Григорія в Петербург. М. Ханенко листувався також з приводу Василя з Олексієм Кириловичем Долинським, який на той час перебував у Кілі. Уже в листопаді 1746 р. в листі до сина М. Ханенко повідомляв, що за чутками, які дійшли до нього, він водився в компанії «з непотребными людьми и неприличными лицами ... А люди тамошніе полетическіе тебе новичка пріѣзжаго во всѣхъ твоихъ поступкахъ примѣчаютъ, какъ тамъ себѣ показуешь и чрезъ такія свои обхожденія попаль еси уже тамъ всѣмъ почти на предъосудительные языки»⁵.

Ханенко нагадує сину, для чого його було послано в чужі краї – «чтобъ ты тамъ всякихъ честнихъ наукъ изучився и наставився, яко между полетическими народы во всякихъ же изряднихъ нравахъ и обхожденіяхъ возвратился къ намъ отмѣнный нежели былъ и насъ бы своимъ добронравіемъ и обученіемъ удовольствовалъ»⁶. Батько погрожував, що коли син не візьметься за науку, не

¹ Там же. – С. 392

² Там же.

³ Там же. – 1852. – № 38. – С. 404.

⁴ Дневник генерального хоружего Николая Ханенка. – С. 311.

⁵ Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 36. – С. 372.

⁶ Там же. – С. 373.

буде в усьому слухатися отця Йова, то він перестане переказувати гроші й взагалі позбавить його батьківського благословення. М. Ханенко вимагав від сина звіту про витрачені гроші і правдивого опису свого життя. Син писав батькові (24 серпня 1747 р.), що всі ті чутки поширюють про нього отець Йов і І. Полетика: «Сіе двѣх персони истинно м. г. б. суть мнѣ в моей жизни такое фатальное Subjektum», вони спопеляють його серце і душу, і можуть призвести навіть до загибелі, «ежели бѣ мене от сего страхъ божій, вась моего м.г.б. горячая любовь ко мни и сладчайшія плоды мною здесь начатихъ наукъ не отвращали»¹. Але чому тоді, відповідав батько, про інших, які навчаються з тобою, не поширюють таких чуток.

М. Ханенко був впевнений, що без причини ніхто не буде судити його сина: «и ктобъ такой былъ безсовѣстный, чтобъ напрасно о добромъ и невинномъ противное что произносиль»². Він ставив за приклад І. Полетику, який прибув до Кіля «с весьма скудным денежным запасцем», як зазначав М. Ханенко. Про Полетику добрі відгуки дали професори університету, копії яких він надіслав своєму брату Григорію у Петербург. Не маючи певний час грошей від батьків, він був «прищеплений в службу церковную ради жалованья», став причетником, яким платили 100 руб. на рік. Ця невелика сума забезпечувала мінімум засобів до існування. Та Василь, як писав у своїх листах батько, не дослухався його порад та настанов, не заглядав у дане йому перед від'їздом «увещание». Батька обурило й те, що син, як йому повідомляли, на запитання, що він йому пише, зі сміхом відповідав: «пишетъ де ни то ни се». І хоча Василь й почав по приїзді до Кіля вивчати науки, але невдовзі, як зрозумів батько, «себѣ своей волѣ учинилъ плѣнникомъ да прибравши къ себѣ жѣ такихъ же знать легкомысленныхъ, якъ и самъ, компанѣйствовъ, учаль не наукъ труда прилѣжнаго»³, а став ходити з тою компанією по домах «виртегаузних», в карти і більярд грати, випивати. Витратив усі гроші, які були в отця Йова, до тогож «и людемъ завиноватился до пятидесяти талерей, заложилъ сукни, книжки и серебряную табакерку, якую и откуда ты взялъ мнѣ невѣдомо»⁴ навіть, як писав батько, «не съ свѣжимъ умомъ на шпаги битись вырываешься»⁵. Про це йому стало відомо з листа І. Полетики, до якого була «приложена цедула и о дуеллѣ»⁶.

Василь відписував батьку, що він брав уроки фехтування, повідомляв, що «княжеская светлость» запрошував його бути при дворі на прийомах і балах,

¹ Там же. – 1852. – № 38. – С. 406.

² Там же. – 1852. – № 36. – С. 374.

³ Там же. – С. 375.

⁴ Там же.

⁵ Там же. – С. 373.

⁶ Дневник генерального хоружего Николая Ханенка. – С. 321.

які відбуваються увечері в середу, суботу і неділю, а для цього йому був потрібен відповідний одяг. Просив надіслати йому гроші для книг, одягу, тонких сорочок. Батько, як це видно з його щоденника, писав сину «з многими увѣщаніями». Надіслав йому книгу «Зерцало юности», сподіваючись, що вона вплине на його поведінку. Батьку боляче було чути про непуцящего сина, який «предь тамошними политическими людьми якъ неякій гультяй съ проигрыша обнищавшій в одномъ нѣкоторомъ ветхомъ платѣ, обшарпанный и неубранный по пристойности, гдѣ случай позваль явиться, отказываль, тымъ же самымъ показался особливо въ академіи непотребнымъ бездельникомъ»¹. М. Ханенко повідомляв сину «в горести печального мого сердца», що вже не чекає «никаково доброго и полѣзнаго тѣбѣ жь самому къ житію дальшему плода, а мнѣ и твоей родительцѣ удовольствіи не надеяться»².

Одержавши письмові свідчення від професорів про успіхи сина, зокрема професора латини Захарія, про якого Василь батьку писав, що він «по большей части кофейные и виновные дома пилнует, нежели свое auditorium», и такъ Сісего съ своимъ краснорѣчіямъ на Килском Парнастѣ заснуль»³, батько з гіркотою у відповідь зазначив, що син «сам тижь упражнялся». Він нагадував йому, що той поїхав до Кіля з відома і дозволу великого князя і спадкоємця, герцога Гольштинського Петра Федоровича, і коли про його поведінку стане відомо імператриці, то ця печаль може укоротити батьку віку. Попереджав Василя, що той сам по закону буде «отслуживать кредиторам». Батько наказував писати до нього, принаймні, двічі на місяць, обов'язково писати до матері, хоча б раз на два місяці. Ставив у приклад І. Полетику, який писав своєму брату Григорію у Петербург, дітей М. Скоропадського, які навчалися у Вроцлаві й журился, що «одинъ ти такій лѣннивецъ до писанія удався». Тоді як Василь вважав фатальним, що його листи не доходять до батька, який в цей час у складі депутації від козацької старшини перебував у Петербурзі, домагаючися відновлення гетьманства. Василь адресував йому листи «на квартиру господъ депутатъ малороссійскихъ в деревяном доме князя Шаховского».

Листи Василя з Кіля мають виправдальний характер, він намагався переконати батька, що всі звинувачення – це лише «злоковарное оклеветанія ... знать злоба тѣхъ людей еще и по ся поры неугасла и вмѣсто чаемой от васъ государя батюшки отеческой милости безпрестанно в писмахъ вашихъ жестокии атаки получаю»⁴. Він запевняв батька, що вивчає науки в університеті

¹ Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 36. – С. 375–376.

² Там же. – С. 376.

³ Там же. – 1852. – № 37. – С. 393.

⁴ Там же.

й просив дозволу переїхати до іншої академії в м. Хельмштадт, або ж до Єни, де дешевше життя і є достойні професори, зокрема, французької мови та філософії. Імовірно, він бажав передусім позбутися опіки отця Йова та компанії І. Полетики. Проте батько вимагав прямих відповідей за всі його проступки й погрожував, що позбавить його не лише грошей, а й батьківського благословення й навіть спадщини. Незважаючи на сувору тональність листів М. Ханенка, який звертався до сина – «мой син Василь» і підписувався: «тебѣ вседоброжелательнующій отецъ», листи сина проникнуті глибокою повагою до батьків. Він щиро вітав їх та своїх брата і сестер з новим 1747 роком, бажав, щоб «всемогущій богъ васъ какъ в сей новий годъ, такъ многия наступаючия при всякомъ здравіи и благополучіи содержалъ»¹. В іншому листі писав, що батьки для нього «всей моеї жизни дрожайшій клейнотъ есть и при всехъ моихъ здесь в странствіи приключаящихся скорбехъ и смущенияхъ единое толко увеселеніе»².

М. Ханенко повідомив сину в Кіль, що їхня депутація домоглася відновлення гетьманства, одержала грамоту імператриці Єлизавети (1747 р.). Цікава реакція такого, здавалося б, непутящого сина, який більше переймався вільним життям, аніж навчанням чи подіями політичними. Василь із захопленням писав батьку (14 травня 1748 р.), що, одержавши від нього листа, «непомалу обрадовался, что дражайшая наша отчизна в неотмѣнной надеждѣ находится за неусыпными Вашими и другихъ честныхъ патриотъ трудами уже за давнимъ временемъ сердечне желаемую главу в знакъ ея волности съ своей собственной націи обратъ»³. Далі вітав батька «з щасливо закінченою експедицією», висловлював свою готовність продовжити навчання, «дабы со временемъ по окончаніи онихъ себе довольно достаточно показать к услугамъ такой сладкой отчизны, какъ чесному человѣку и природному с фамилии предками меритованными своими красящейся неотмѣнно надлежить»⁴. Як бачимо, «отчизной» для молодого Ханенка, який пишався своїм родом, була Україна й це може свідчити про його виховання в родині та погляди самого М. Ханенка.

У травні 1748 р. М. Ханенко писав сину, що «домовіе наши обстоятельство» вимагають приїзду його з Кіля, надіслав йому необхідні гроші, на частину яких наказував купити книги й заборонив витратитися на купівлю нового одягу. Обіцяв, що той зможе продовжити навчання в Кенігсберзі чи Галле. Василь був здивований таким рішенням батька й писав йому, що приїзд його «в доволную копѣйку станеть», просив дозволити закінчити розпочаті

¹ Там же. – С. 392.

² Там же. – 1852. – № 38. – С. 404.

³ Там же. – С. 411.

⁴ Там же.

науки, «понеже потерявши все мое нинѣшнее время никакимъ образомъ впредь догнать онаго невозможно», та все ж покладався на його волю. Імовірно, М. Ханенко втратив надію на добрі успіхи сина у навчанні, наказував взяти атестати в університетських професорів, паспорт у принца Августа та їхати до Риги, а звідти добиратися додому. Написав він листа до І. Полетики з проханням повідомити про борги сина й зазначив у своєму щоденнику, що Василь взяв у борг «12 червоних, да 49 р. 64 к., что учинить 76 р. 64 к.»¹

Листи М. Ханенка до сина емоційні, вони передають батьківську тривогу, біль за його негідну поведінку, розчарування в надіях, які він покладав на нього, а також й рішучість щодо покарання. Батько нагадує сину про свою відповідальність за його виховання і владу, дану від Бога, що дає йому право карати сина. Він із сумом констатує християнську сентенцію: «яко сынъ премудръ веселить отца, сынъ же безумень печаль матери своей. Что, какъ вижу, и на насъ съ бѣдною маткою, безпрестанно о тебѣ печалющоюся, собывается»². Це мало вплинути на поведінку сина, оскільки втрата підтримки батьків, батьківського благословення сприймалися в тогочасному суспільстві як велике нещастя.

Продовжити навчання Василю вже не вдалося. Батько прилаштував його на службу в Гольштинський полк, який організував спадкоємець престолу великий князь Петро Федорович. Він перебував на військовій службі в м. Кілі, звідки знову писав батьку невтішні листи. По приїзді туди в 1751 р. він мав намір продовжити вивчати геометрію і фортифікацію, а також італійську мову. Просив батька надіслати грошей на купівлю двох коней, не маючи яких, він отримував половину жалування. Хвалився, що його цінує «головний командир генерал-майор фон Барх, полковник і весь полковий штат». Літом 1752 р. Василь повернувся ненадовго до Петербурга й просив дозволити йому поїхати в Малоросію й відвідати батьків, але одержав відмову. Він продовжував відбувати службу в полку, виконував доручення майбутньої імператриці Катерини Олексіївни, їздив вітати в Ангальт Цербст її брата з поверненням із Парижа, а також до її матері. Та недоброзичлива до нього фортуна переслідувала його постійно. В. Ханенко втратив коня, якого перед від'їздом до Петербурга купив за 85 ефимок. Його обікрали на поштової станції, де він зупинився, повертаючись із Гамбурга, забрали подаровані Петром Федоровичем та Катериною Олексіївною табакерку та діамантовий перстень, одяг, залишився лише «мундир і чорне плаття». З розпачем писав він батькові: «можетъ ли хто в свѣтъ мене безщаснѣе и бѣдственнѣе быть. Язва сердца

¹ Дневник генерального хоружего Николая Ханенка. – С. 391.

² Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 36. – С. 373.

Генеральний хорунжий Микола Ханенко

моего такъ велика, что оную ей несть могу»¹. До того ж по дорозі Василь захворів на лихоманку й потребував тривалого лікування. Батько продовжував надсилати сину гроші в Кіль. Він повідомляв йому, що в грудні 1752 р. відіслав С. Карновичу, який був камер-лакеєм у спадкоємця престолу Петра Федоровича, в Петербург 200 руб. та в червні 1753 р. ще 300 руб. для пересилки в Кіль². У Гольштінії, судячи з його листів, Василь мав намір одружитися, просив батька відкликати його додому у відпустку: «Нѣкоторые весма нужніе резоны требуют неотмѣнно моего персонального свиданя с вами государемъ батюшкою для испрошенія вашего родительскаго милостивого наставленія и совѣту»³. А в травні 1754 р. писав батькові, що «намѣренное в прошедшемъ году мое супружество почти в самомъ началѣ престѣклось чрезъ разніе политическіе резоны, которихъ чрезъ перо не разсуждаю комунѣковать. Того ради я принужденъ былъ чрезъ цѣлий годъ об ономъ молчать»⁴. В одному з листів до батька він із сумом констатував, що немає грошей навіть на «бельишко», служити тут лише «за честь».

В. Ханенко дослужився до флигель-адютанта і лейб-драгунського гольштинського полку капітана, як писав його батько у своєму заповіті (1759 р.), вийшов у відставку в 1756 р. М. Ханенко зазначав у заповіті, що «по возможности моеї въ приличномъ воспитаніи его и въ обученіи довольно прилагалъ своего старанія и издержалъ на то кошту не мало»⁵. Йому у спадщину дісталися чималі маєтності. Василь жив у батьківському маєтку, так й не одружившись. Він підтримував дружні й родинні відносини з Г. Полетикою (М. Ханенко був хрещеним дружини Григорія Полетики Олени Іванівни Гамалії). Про це свідчить лист останнього до Василя Ханенка (12 березня 1774 р.), в якому той просив повернути взяті у нього «мнѣнія Русови»⁶ та, імовірно, мав намір допомогти в якихось його справах. Щодо «мнѣній Русових», то тут, швидше за все, йшлося про твори Ж.Ж. Руссо, якими захоплювався Г. Полетика, а не про «Історію Русів»⁷. Невипадково брат Іван називав Григорія членом секти Руссо.

Для меншого свого сина Івана М. Ханенко шукав можливості відкрити пансіон в Ромнах, де могли б навчатися й діти іншої козацької старшини.

¹ ЦДІАУК. – Ф. 983. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 84 зв.

² Дневник генерального хоружего Николая Ханенка. – С. 495.

³ ЦДІАУК. – Ф. 983. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 92.

⁴ Там само. – Арк. 96 зв.

⁵ Дневник генерального хоружего Н. Ханенка. – С. 517.

⁶ ЦДІАУК. – Ф. 983. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 5.

⁷ Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст). – К., 2008. – С. 78.

В 1753 р. віддав його у приватне навчання до графа Г.О. Ранцева, якому обіцяв платити щомісячно 3 руб. Звертався до Василя в Кіль з проханням знайти доброго вчителя, щоб відкрити гімназію, де можна було б зібрати щонайменше 10 учнів. Плату вчителю обіцяв 3 руб. в місяць від кожного учня й забезпечення квартирою. Однак учителя не знайшлося, й М. Ханенко відправив Івана до Петербурга, де просив для нього протекції у С.Ю. Карновича. М. Ханенко писав йому (грудень 1758 р.), що в Малій Росії не має потрібних учителів, тому він змушений відправити сина до Петербурга «как для докончания начатыхъ имъ уже наукъ, такъ и для обучения другихъ ему потребныхъ»¹. Сину Івану М. Ханенко також дав «наставление» і вже в першому листі до нього просив повідомляти про його успіхи та поведінку, скільки витратив грошей у Москві, чи був удостоєний аудієнції у графа Олексія Розумовського та його небожа камергера В.Ю. Дарагана, інших впливових осіб.

Виряджаючи Івана в дорогу, батько приготував йому молитовник, книгу Нового завіту і Псалтир, які він забув, й за okazією Ханенко передавав йому їх разом з листом. Окремо писав служителю, який поїхав разом з Іваном. Нагадував писати йому докладно, використовувати будь-яку okazію, передавати листи в Глухів разом з пакетами з похідної гетьманської канцелярії. За протекцією Г. Теплова, Іван вчився разом з його небожами Кочубеєм і Давидовим приватно в академіка Модераха². Навчання разом з квартирою, харчами і служителями коштувало батьку 150 руб. в рік. М. Ханенко у виборі предметів для вивчення покладався на рекомендації Г. Теплова, але водночас нагадував Івану й про свої настанови вивчати латинську, французьку та німецьку мови, математику, географію. Просив побачитися з Г. Полетикою, передати йому листа і замовити для нього на 1759 р. «Ежемесячные сочинения», а також купити «сировъ зо два голландскихъ». До сина Івана, на якого, на відміну від Василя, покладав більші надії, М. Ханенко звертався «любезный сынъ мой Иванъ Николаевичъ», що було виявом любові й поваги.

Не лише як відома і впливова людина, а імовірно, і за своїми моральними якостями, М. Ханенко був визнаним авторитетом в своєму роді. Його дядько, київський полковий обозний Федір Ханенко обрав його опікуном своїх маєтностей та малолітнього онука Михайла. До М. Ханенка з проханням вплинути на свекра з тим, щоб він допомагав у вихованні та навчанні дитини, зверталася мати Михайла Ганна, дружина покійного сина Федора – Андрія (в другому шлюбі була за Ф. Чуйкевичем). За усталеними традиціями виховання дітей було не лише обов'язком батьків, а й загалом всієї родини, передусім

¹ ЦДДАУК. – Ф. 983. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.

² Там само. – Спр. 83. – Арк. 3.

Генеральний хорунжий Микола Ханенко

старшого покоління – дідів та бабусь, особливо, коли діти залишалися сиротами. Відповідальність за них лягала на всю родину, й відмова від таких обов'язків викликала громадський осуд. Ганна писала М. Ханенку (19 липня 1740 р.), що сама ростить і виховує сина, який «моимъ коштомъ з дѣтска бабами и нянками наемними возвращень и скормлень»¹, а від дідуся «недождалася нетолко отнюдь нѣякого суплемента, но и доброго слова»². Коли ж Ганна отримала від свекрухи листа про тяжку хворобу свого свекра та його бажання побачити «внучка Михайлика хочай при смерти», вона в «распутницу и безкормицю, з особливою невыгодою и з немалим всеу коштомъ дорожнымъ возила к нымъ внучка»³. З обуренням писала, що їх навіть не пустили в госпуду, як це водиться між людьми, не дали корму коням і челяді. Згадувала, що вона свекру, коли той був у Глухові, домагаючися відставки від уряду обозного, дала з дому свого чоловіка коням сіна, вівса, забезпечила його хлібом, птицею, напоями. Ганна просила свекра допомогти навчати внука, якому вже виповнилося 8 років, або ж взяти його до себе, «чтобъ принаймне извѣдали, якъ то дитину sustentоват от мала до велика и до науки приводит не можетъ быти безъ знатныхъ кошту и пращи»⁴. Та не одержала підтримки й «мусѣла теды я ни с чемъ паки к мужу моему привезти его на его клопот и кошт невинный чужого внучка»⁵.

За словами невістки, свекор зачитав їй свій заповіт, де зазначалося, що по його смерті після роздачі майна на церкві та монастир, онук і належні йому маєтності залишалися при його дружині до її смерті, водночас він передавав їх обох в опіку М. Ханенку. Як опікуну, вважала Ганна, М. Ханенку «надлежит старатся о воспитаніи и обученія сироти нашего». Вона вимагала, щоб свекор давав їй щорічно гроші на виховання та навчання сина, або ж забрав онука до себе. Це він має зробити, перш ніж віддавати гроші на церкві та монастирі: «перве ему надлежит обмислитъ внуча своего коштомъ слушнымъ даже до совершенного возраста, потомъ шпиталѣ довольствовать, нежели внука своего доволствовать на чужий кошт безвстидно»⁶. Їй, імовірно, найбільше дошкулило те, що свекор значну частину свого статку заповідав на церкві та монастирі, тому з обуренням писала, що «монастирѣ не спасутъ душѣ его за явную обѣду мою не награжденную»⁷.

¹ Там само. – Ф. 983. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 1.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само. – Арк. 1 зв.

⁷ Там само.

Ганна нагадувала, що їй не повернули вартості її посагу на 800 руб. в золоті, сріблі, міді, цині, одязі, який вона принесла в дім Ф. Ханенка. Очевидно, майно пропало під час пожежі, оскільки вона пише, що «в купѣ горѣли, в купѣ оставшееся от огня и раздѣлит на всѣхъ достоинь»¹. Вона просила М. Ханенка «по природной своей к правдолюбю и правосудию добросовѣстной склонности умякчить каменное сердце пана стрия и привести в такую диспозицию оную, чтобы Богу пріятно и без озлобленія напрасно разоренню в дому его милости могло быть»².

М. Ханенко відразу ж написав до дядька листа (27 липня 1740 р.), додавши до нього копію листа Ганни Чуйкевич. Він радив дядькові допомагати у вихованні онука, писав, що він досяг таких літ, «якихъ напрасно без надлежащего в обученіях пристойних ему наукъ теряти не надобно, и какъ ваша дѣдовская, такъ и моя дялковская должность велѣтъ имѣти в добромъ его воспитаніи попечение»³. М. Ханенко зазначав у листі, що дядько вже прийшов «к самой крайней старости и по человеческому разсужденію повседневно ближе к смерти, нежели к житію»⁴, і, бажаючи йому здоров'я, нагадував розпорядитися своїми маєтностями «по своей чистой совѣстѣ неоткладая того од времени до времени. Понеже час смерти неизвестен».

Він також наголошував, що, розпоряджаючись своїм майном, Ф. Ханенко має не забувати про чинні правові норми, а інакше його воля не буде виконана. Писав, що він знає такі випадки, коли укладені не за правовими нормами заповіти скасовувались. Просив дядька ознайомити його із заповітом, якщо він обирає його опікуном своїх маєтностей, з тим, щоб міг захищати права спадкоємців. У нього також викликав здивування намір дядька віддати онуку те, що залишиться після роздачі на церкві. Він переконував його передусім забезпечити своїх рідних, щоб вони «не пішли по миру», особливо сироту Михайла. Пропонував або ж давати кошти на його виховання та навчання, або ж взяти його до себе «и в непотеряніи золотого сего младенческаго времени приводит его к тому, чтоб в немъ память ваша достохвальная осталась»⁵. Радив також повернути Ганні Чуйкевич її посаг, втрачений під час пожежі. І це, вважав М. Ханенко, справа буде більш угодна Богу, «нежели монастыри доволнит, богатит вашими денгами»⁶.

¹ Там само.

² Там само.

³ Там само. – Ф. 983. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 3.

⁴ Там само

⁵ Там само. – Арк. 3 зв.

⁶ Там само.

Генеральний хорунжий Микола Ханенко

М. Ханенко таки вплинув на дядька, про що свідчить лист останнього до нього (1743 р.). В ньому Ф. Ханенко повідомляв, що онук живе в нього в окремії світлиці; він найняв для нього вчителя латинської мови з «київських шкіл», який готує хлопчика до «латинських шкіл».

Генеральний хорунжий М. Ханенко опікувався Михайлом після смерті діда у 1744 р. На цей час той вже навчався в Києво-Могилянській академії. Повернувшись з навчання, не без протекції дядька, був призначений на службу канцеляристом в Генеральну військову канцелярію. Однак своєю поведінкою не втішав ані опікуна, ані матір та вітчима Федора Чуйкевича. Отримавши належні йому по смерті діда маєтності, Михайло нерадиво ставився до ведення господарства, оточив себе людьми, «яких ему крайне иметь ненадлежить», як писав його опікуну київський обозний осавул М. Шум. Михайло самовільно покинув службу канцеляриста, виїхав у свій маєток, с. Дешки, й не мав наміру повертатися на службу. М. Ханенко просив київського полковника Ю. Дарагана і осавула М. Шума доставити його в Глухів під караулом.

Коли в Козелець в полкову канцелярію прибув з таким наказом компанієць, Михайло відповідав, що він уже досяг повноліття: «ему якъ по правах малороссийских востѣмнадцать лѣтъ миновало, так уже свободен от опеки... маетности онъ панъ Михайло принялъ в свое владение»¹. Його особливо обурило, що компанієць кричав на нього «при многолюдстве». Однак це все ж таки змусило Михайла написати звіт опікуну по пунктах, де він наголошував на тому, що в занедбанні господарства винні управляючий та староста, звинувачував київського полковника Ю. Дарагана в тому, що він змушував його підданих відробляти на себе панщину. Описував свою хворобу, яка так його мучить, що він мав навіть намір піти в монастир, мотивуючи це тим, що «ищет бо чоловікъ всякъ покоя и тишины, а з лиха утѣкает где лучше, и птица отлѣтает в рощу, гдѣ спокойнѣе»². Однак вчинити так не міг «без волѣ и совѣта велможности вашей, либо без атестата от воинской генеральной канцеляріи»³. Він скаржився на хвороби, писав, що здійснив паломництво до київських святинь, вирішив пожертвувати на церкви свій одяг та срібло. Імовірно, дотримувався суворого посту, невипадково його вітчим Федір Чуйкевич писав (22 вересня 1753 р.), що співчуває його недузї, але вважав її причиною «упрямство и забобони», зазначав, що так думає і М. Ханенко. Він рекомендував йому надалі, щоб «себе еси не мориль глупими твоими забобонами», й не без іронії радив для одужання «курку солодко з петрушкою

¹ Там само. – Ф. 983. – Оп. 1. – Спр. 93. – Арк. 4зв.

² Там само. – Спр. 82. – Арк. 4 зв.

³ Там само. – Арк.7.

и цибулею рано и вечер кушай»¹. Далі наказував, після одруження, негайно приїхати до матері, яка побивається за ним, «сокрушая сердце свое безпрестанно плачет».

Водночас Ф. Чуйкевич не забув нагадати пасинку, що якщо він вже думає про смерть, то має забезпечити свою матір, яка одна виховувала і ростила його до 10 років, записавши їй щонайменше «рублей 100 денег на добрах твоих, тобою владемыхъ, что ежели, боже сохрани, в случае смерти твоей до твоихъ добръ наслѣдники отзовутся, должны будутъ матцѣ твоей уплатить оную сумму»². Направити поведінку Михайла батькам і дядьку довго не вдавалося. Ще в 1755 р. Ф. Чуйкевич писав М. Ханенку, що Михайло не повернувся на службу в генеральну канцелярію, а оскільки його прийняли за рекомендацією дядька, то просив його найти й змусити нести службу, а нагляд за маєтностями доручити київському полковому осавулу М. Шуму, «поколь онъ Михайло в канцелярії енеральной, или при боку вашомъ нацѣвчится и дурмани з его мозговнѣ выйдут»³. Імовірно, Михайло все ж таки виправдав сподівання родини. Він одружився й 2 грудня 1757 р. повідомляв свого дядька про народження дітей Георгія і Софії, надсилав «хліб родинний» й передавав як себе, так і своїх дітей «любовѣ и отечеству велможности вашей»⁴. М. Ханенко у відповідь вітав його з народженням дітей, дякував за «хліб родинний» й запрошував перевідувати його.

М. Ханенко виступив й на захист онука свого двоюрідного діда Сергія Ханенка Василя, сина Федора Сергієва, який мешкав у с. Бобрик. Він скаржився М. Ханенку на Івана Федоровича Ханенка, який, незважаючи на родство, поведився з ним, як зі своїм підданим, змушував його, «як свого мужика», виконувати повинності, забрав у нього останнього коня й побив мало не до смерті його дружину. В листі до Івана Федоровича Ханенко пише, що така його поведінка шкодить їх доброму імені: «вы пане брате нетолко его Василя, но и мене весьма не слушне избыжаете»⁵, й нагадував, що батько Ф. Ханенко, імовірно, був невдоволений поведінкою сина, нічого іншого не давав йому, як один хутір і саме М. Ханенко переконав його надати Івану с. Бобрик. Якщо ж він не поверне нагробоване і не залишить у спокої родича, тоді М. Ханенко погрожував, що як, опікун маєтностей дядька Ф. Ханенка та його онука, буде діяти за його заповітом. Він закликав Івана пам'ятати, що Василь Ханенко «по своему роду не подднй вашъ, но сродникъ, и того ж

¹ Там само. – Спр. 85. – Арк. 7.

² Там само. – Арк. 7 зв.

³ Там само. – Ф. 983. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 2.

⁴ Там само. – Спр. 82. – Арк. 15.

⁵ Там само. – Спр. 90. – Арк. 14.

Генеральний хорунжий Микола Ханенко

имени, якъ и вы»¹. Коли ж у І. Ф. Ханенка розпочалася тяжба з козаками в с. Бобрик, які, як писав М. Ханенко київському полковнику Ю. Дарагану, претендували на ґрунти його підданих, він став на захист свого родича. Ханенко повідомляв Дарагану, що хоча «всѣ крѣпости и унѣверсали гетманскіе погорѣли» в домі Ф. Ханенка, проте права на володіння були відновлені в 1734 р. Просив розглянути цю справу у полковому суді на підставі «указів імператорської величності і прав малоросійських». Писав, що робить він це за своїм розсудом, «и по сродству, и побѣдности помянутого брата моего Ивана Ханенка нѣвидящего»². Коли Іван помер, він знову звернувся до Ю. Дарагана з проханням захистити його вдову з п'ятьма малолітніми дітьми, при цьому посилався на рішення полкового суду, за яким ґрунти в с. Бобрик були визнані за І. Ханенком. До генерального хорунжого звертався і зять померлого Івана Ханенка, сотник Роман Жук, з проханням посприяти поверненню в родину заставленого Іваном срібла матері його дружини, а також «материнських ґрунтів», якими володів його тесть. Просив порадити, «каковимъ порядкомъ женѣ моей и ей сестрамъ техъ ґрунтовъ и заставленного серебра, а особливо подлежащей з отеческихъ и дѣдовскихъ всѣхъ добръ части доискиватся»³.

Під час перебування М. Ханенка у Глухові при гетьманському уряді, догляд за його маєтностями здійснювали управляючі, а також дружина, якій досить часто генеральний хорунжий доручав розібратися в тих чи інших непорозуміннях із сусідами. Так, в листі до дружини (1753 р.) М. Ханенко писав, що до нього в Глухові звернувся «знатний його товариш Я. Маркович», (їх єднали давні дружні відносини ще з Києво-Могилянської академії, де вони разом вчилися) й поскаржився на людей Ханенка, що вони спустошили урочище, яке йому належало. М. Ханенко просив дружину розібратися в цій справі й наказував, «чтоб наши люде в домахъ его милости пана Якова Марковича нѣкакой порубкѣ не чинили»⁴, а також велів послати старосту для того, щоб описати всі шкоди й повідомити йому в Глухів. Судячи з тону листа, М. Ханенку були неприємні такі непорозуміння зі своїм «знатним товаришем», як і для Я. Марковича.

Інше непорозуміння між Ханенком і Марковичем виникло під час весілля онуки Марковича Марусі Єсимонтовської, яка виходила заміж за Івана Рославця (Я. Маркович та М. Ханенко були свояками, брат нареченого Йосиф Рославець був одружений на дочці М. Ханенка Ганні). М. Ханенко записав

¹ Там само.

² Там само. – Спр. 81 а. – Арк. 4 зв.

³ Там само. – Спр. 90. – Арк. 21 зв.

⁴ Там само. – Спр. 78. – Арк. 7.

у своєму щоденнику, що весілля має відбутися 22 травня 1753 р. Він разом з «весельною компанією» вирушив цього дня в маєток Марковича Сварков. Однак не доїхавши, вони повернули назад в Глухів. Я. Маркович написав листа М. Ханенку, де висловлював своє занепокоєння з цього приводу й вказував, що весілля мало відбутися наступного дня, 23 травня 1753 р., тоді він чекав гостей, як й було домовлено, а «вчорашнього дня не было постановлено с обоих сторон», тому він не був готовий їх приймати. Очевидно, це стало відомо М. Ханенку й весільна компанія повернула назад. Я. Маркович висловлював надію, що його зрозуміє М. Ханенко й не поставить йому в провину, що він «против старого обычая и неприродных излишеств согрешил, уповая и ваше же добродѣю такого грѣха моего мнѣ в вину поставити не изволите»¹. Проте М. Ханенка, як видно із щоденника Я. Марковича, де він називає всіх іменитих гостей, на весіллі не було. У своєму щоденнику Ханенко записав, що 22 травня у Глухів приїхали Іван Рославець зі своїм батьком й він разом з ними виїхав у Сварков, але не вказав, чому вони повернулися назад. Молоді відвідали М. Ханенка 25 травня «зъ хлѣбом и хусткою»², тобто привезли йому весільний хліб і подарунок, наступного дня він запросив їх «з весельною компанією» до себе на обід. Проте цей випадок, імовірно, не вплинув на їхні стосунки. Коли М. Ханенко помер (1760 р.) Я. Маркович записав у своєму щоденнику: «слышно, что хорунжій генералный Николай Ханенко, древній мой друг и кондисципуль умер въ Глуховѣ на 67 году»³.

Отже, родинне листування М. Ханенка розкриває приватне життя одного із представників козацької старшинської еліти. Аналізуючи його можна простежити багатогранність людської особистості, високу освіченість, виховання на засадах християнської моралі, поведінку в різних життєвих ситуаціях, твердість характеру і послідовність. Він чуйний і водночас суворий батько, з повагою ставиться до своєї дружини та рідних. Не лише на його авторитет, а й на «правдолюбство» розраховували всі члени роду Ханенків. Він захищав як їхні майнові права, так і честь всього роду. Спілкувався з багатьма представниками козацької старшини, вмів підтримувати дружні й приязні стосунки протягом тривалого часу.

¹ Там само. – Арк. 7 зв.

² Дневник генерального хоружего Николая Ханенка. – С. 493.

³ Маркович Я. Дневныя записки. – Ч. II. – М., 1859. – С. 364.

Іванна Гуржій, Олександр Гуржій

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ, ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ ТА ЕТНІЧНИЙ СКЛАД КУПЕЦТВА КИЄВА в другій половині XVIII – першій половині XIX ст.

У межах Російської держави, куди після 1654 р. входила і значна частина українських земель, перші спроби зорганізувати купецькі гільдії слід розглядати в контексті торговельно-промислової політики Петра I. Щоправда, тоді негоціанти, як й інші неслужили стани, оподатковувалися подушно і мали сплачувати в казну 40 алтин*, незалежно від того, до якої категорії (групи) вони належали. Враховуючи той факт, що ці особи в своїй основній масі вважалися найзаможнішим прошарком серед «міського товариства» («громади», «поспільства»), на них покладалися й більші податкові платежі «по торгам і промислам». Окрім того, на державному рівні вони нерідко примушувалися до сплати недоїмок за малоїмущих і неїмущих міщан¹. Разом з тим їхні фіскальні зобов'язання, як частини городян певного населеного пункту, на той час ще не були безпосередньо пов'язані з власними капіталом і прибутками².

Торговців на три гільдії, до яких обиралися старшина, староста та «товариші» терміном на один рік, «поділила» «Інструкція московского купечества старшинам и старостам с товарищами» від 19 січня 1742 р. Причому, керівництво третьої підпорядковувалося другій і першій гільдіям, а другої – тільки першій. І коли в Росії на середину XVIII ст. купецтво вже склалося не лише фактично, а й законодавчо було оформлене в стан, то скажімо, в Гетьманщині (куди входив і Київ. – *Авт.*) ці питання лише порушувалися царатом перед місцевою владою. В уривку з «рапорту» Прилуцької полкової канцелярії від 24 жовтня 1749 р. йдеться про офіційне ставлення старшин до означеної проблеми: «... В ревизияльных давних и нынешних ревизей книгах Прилуцкого полку в городе и местечках *градского звання обиватели писанни*

* Алтин (тюркською алтин – золото) – мідна монета, поширена в Україні в XVII–XVIII ст. Дорівнював 3 копійкам.

¹ Орлик В. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореволюційний період. – Кіровоград, 2007. – С. 306.

² Захаров В.Н., Петров Ю.А., Шацилло М.К. История налогов в России. IX – начало XX в. – М., 2006. – С. 111.

неоднако. Иногда сами знатнейшии, показанни мещанами, а убогшии и рукоделием питающийся, також подворчане пашеннии писанни были посполитими, а иногда все генерално знатнии и убогии купечеством и ремеслом и паханием земли упражняющиеся писанни равно посполитими»¹.

Отже, на середину XVIII ст. термін «купецтво» застосовується в діловодстві, але як соціальна група воно ще не мало чітко визначеного статусу. За переконанням же В. Орлика, законодавче оформлення гільдій як фінансового інституту почала впроваджувати Катерина II².

Конкретно імператриця «Маніфестом» від 17 березня 1775 р. звільнила купців від подушного оподаткування, а натомість зобов'язала їх сплачувати гроші в розмірі 1% з оголошеного ними «на сумління» наявного капіталу. Причому, неоголошеною могла стати лише та повнолітня особа, переважно чоловічої статі, яка мала в своєму розпорядженні не менше 500 крб. Усі торгові люди в містах з капіталом у межах такої суми писалися в ревізіях і офіційних документах міщанами³. Сенатським указом від 25 травня 1775 р. про збір із купців замість подушного по одному відсотку з оголошеного капіталу були також чітко визначені градації гільдій. Згідно з цим документом, до третьої, нижчої, вступали ті з них, хто володів капіталом від 500 до 1000 крб., другої – від 1000 до 10 000, а до першої, вищої, – понад 10 000 крб.⁴

Виокремленню неоголошених із загальної маси посполитих певною мірою сприяв і указ про їхнє звільнення, «до майбутнього узаконення», від рекрутської повинності (1777 р.). Замість кожного непоставленого до армії рекрута вони зобов'язувалися сплачувати 360 крб.⁵

Важливе значення у контексті визначення соціального статусу та майнового цензу, а також регламентації в справах успадкування маєтків мав іменний указ, виданий Сенату 3 травня 1783 р.: «О податях с купечества, мещан, крестьян и других обывателей губерний* Киевской, Черниговской, Новгород-Северской, Харьковской, Могилевской, Полоцкой, Рижской, Ревельской и Выборгской; о сборе пошлин с дел и с продаваемых недвижимых имений в губерниях малороссийских и о распространении на оныя губернии права выкупать недвижимые имения ближайшим родственникам...»⁶. Тим

¹ Гуржій О.І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. – К., 2004. – С. 39–40.

² Орлик В. Назв. праця. – С. 306.

³ Полное собрание законов Российской империи (далі: ПСЗРИ). – Собр. 1-е. – СПб., 1830. – Т. 20. – № 14275.

⁴ Там же. – № 14327.

⁵ Там же. – № 14702.

* Йдеться про створені на початку 80-х років не губернії, а намісництва під такими назвами.

⁶ ПСЗРИ. – Т. 21. – № 15724. – С. 907.

самим царат поширив на територію Лівобережної й Слобідської України не лише великодержавну подушну систему, а й організацію торгового люду в купецькі гільдії з відповідними для них зборами: «с капиталов по совести ими объявляемых по одному со ста»¹.

Справжньою віхою в оформленні купецького стану на загально-державному рівні стала «Грамота на права и выгоды городам Российской империи» від 21 квітня 1785 р. Хоча нею й декларувався єдиний міщанський стан, «справжніми міськими жителями» визнавалися городяни тільки шести категорій: 1) ті, хто в місті мали будинок і іншу нерухомість; 2) власне місцеві купці, поділені на 3 гільдії – I – від 10 до 50 тис. крб., II – від 5 до 10 тис. крб., III – від 1 до 5 тис. крб.*; 3) цехові ремісники; 4) іноземні й іногородні негоціанти, яким дозволене постійне проживання; 5) імениті особи (власники підприємств і банкіри з капіталом не менше 50 тис. крб.), оптові торговці, судновласники, а також учені й митці; 6) інші, прирівняні до названих груп городяни.

Важливо те, що «Грамота» надала купцям вже значні пільги та переваги над міщанами. Зокрема, особи 1-ї та 2-ї гільдій звільнялися в разі їхньої осудності від тілесних покарань, як і дворяни, а 3-ї та нижчих прошарків міського населення – ні. Представникам 1-ї гільдії дозволялося офіційно їздити в кареті, запряженій парою коней. Другогільдійці мали право користуватися вже парокінною коляскою. Представники ж 3-ї гільдії могли пересуватися тільки коляскою, запряженою одним конем. Зрозуміло, що така різниця, окрім усього іншого, впливала на самосвідомість торговців, змушувала їх прагнути поліпшити свій соціальний статус і майнове забезпечення. У документі знову підтверджувалося право на можливість звільнення від рекрутчини купця, котрий сплатив спеціальний грошовий збір.

Окрім того, встановлювалися відповідні нормативи в галузі торгівлі. Першогільдійним особам дозволялося здійснювати професійну діяльність не тільки на території імперії, а й поза її межами, випускати товари із-за кордону та відправляти їх в інші країни, вести купівлю-продаж оптом і вроздріб. Одночасно вони могли бути фабрикантами, заводчиками, володіти морськими (тобто великими) суднами. Фактично імперська влада зрівняла в правах представників 1-ї гільдії із західноєвропейськими негоціантами. Мало чим, але вже тільки в межах держави, їм поступалися другогільдійні особи. Купці ж 3-ї гільдії могли здійснювати дрібний торг у певному місті чи повіті, утримувати цехи, невеликі річні судна, трактири, двори для постойв.

Особливо привабливою для купецтва стала можливість отримання дворянства (для іменитих громадян та їхніх нащадків по чоловічій лінії, а звідси й прагнення багатьох до добродійності на користь міста, держави загалом)².

¹ Там же. – С. 908.

* Розмір податку з капіталу залишився без змін – 1%.

² ПСЗРИ. – Т. 22. – № 16188; Акты царствования Екатерины II: Учреждения для управления губерний и Жалованные грамоты дворянству и городам. – М.,

Характерно, що саме з того року почастішали масові переходи різних категорій податного населення (окрім кріпаків) у купецький стан. Зокрема, в 1785 р. розглядалася справа в Київському намісницькому правлінні про запис до нього не лише козаків і міщан, а навіть казенних селян і підсусідків багатьох міст колишньої Гетьманщини¹. Не став у цьому контексті виключенням і Київ. Про певне співвідношення місцевих негоціантів до всіх жителів маємо в офіційній відомості, наданій «малоросійським управителем» графом П. Румянцевим імператриці Катерині II того ж таки року. Згідно з нею, на Подолі на той час існувало будинків: купецьких – 10, міщанських – 1974, різночинських – 89, підданих посполитих – 37; на території Печерська налічувалося купецьких – 20, міщанських – 46, різночинських – 315, солдатських (російського гарнізону) – 632, підданих посполитих – 172; у межах Старого міста купецьких – усього 1, міщанських – 54, різночинських – 222, солдатських – 305. Загалом же було 3899 будинків². Отже, усього було 31 купецький будинок, що становило близько 0,7 % з їх загального числа.

Проте слід зазначити, що багато купців мешкало навколо міста, а тому їхня професійна діяльність дуже помітно впливала на його економіку, розвиток господарства. Зокрема, в районі Подолу та найближчих передмістях тоді проживало 334 купці й 4566 міщан. Серед них 51 виходець з різних українських місць і 37 іноземців. У 1795 р. тут вже значилося 875 осіб «пришлого елемента», 281 православний негоціант, а також 94 єврея, значна частина з яких займалася торгівлею, але непрофесійно (головним чином ремісники)³. Більшість євреїв прибула з території Речі Посполитої, а тому формально (хоча то були здебільшого вихідці з Правобережної України) вони вважалися поляками (до 80 %). Чимало людності переселилося з Білорусі (близько 10 %). Проте, як зазначив у своїх нотатках російський чиновник Міністерства внутрішніх справ П. Вігель, наприкінці XVIII ст. у межах Києва проживало «жидов очень мало»⁴.

В 1786 р. на найвищому державному рівні приймається рішення про заборону подальшого проживання в селах усім особам, які записалися до

1907. – С. 137–139; Российское законодательство X–XX веков: В 9-ти т. – Т.5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. – М., 1987. – С. 68–128.

¹ ЦДДАУК. – Ф. 193. – Оп. 2. – Спр. 196. – Арк. 1–2.

² Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею. – К., 1856. – Ч. 2. – С. 339.

³ П. Л.[Лебединцев П.]. Население Киева в прошлом столетии // Киевская старина. – 1884. – № 2. – С. 352–354; Житецкий Ир. Евреи в Южной России // Киевская старина. – 1901. – № 1. – Отд. 1. – С. 74; Исторические материалы из Архива Киевского губернского правления. – К., 1882. – Вып. 2. – С. 13.

⁴ Вигель Ф. Ф. Воспоминания. – М., 1864. – Т. 1. – С. 47.

купецького стану. Передбачалося їхнє масове переселення до міст і передмість¹. Це, безумовно, не могло не вплинути на розширення містобудування, зростання кількості городян. Про схоже йшлося й у 1799 р., коли в Малоросійському губернському правлінні, згідно з царським указом, розглядалася справа про висилку в міста осіб, які приписалися до міщанства та купецтва, а живуть як і раніше в селах².

В 1794 р. сталося чергове збільшення розміру оголошеного капіталу для запису в купецтво: 1-ї гільдії – не менше 16 тис. крб., 2-ї – починаючи з 8 тис. крб. і 3-ї – 2 тис. крб.³. Тоді ж відбувся наступний етап дискримінації прав євреїв у галузі торгівлі. 23 червня видано царський указ про збирання з купецтва, записаного в гільдії, податку «єдиновременно по одному проценту со ста с объявленных капиталов», а євреїв «податей вдвое против христианского исповедания». Причому, 29 грудня 1796 р. Сенат додатково видав спеціальний указ про обов'язкове «поширення сили» попереднього⁴. Цього ж року купців і міщан, які користувалися селянськими землями, зобов'язали ще й сплачувати податки по «обоим состояниям»⁵.

Протягом кількох наступних років «єврейське питання» неодноразово порушувалося, як на загальноімперському, так і побутовому, місцевому рівні. У цьому аспекті Київський магістрат продовжував притримуватися попередніх позицій. Так, за його клопотанням у 1809 р. це питання обговорювалося в Комітеті міністрів. До того ж Сенат направив на розгляд Міністерству внутрішніх справ прохання чиновників магістрата не лише про виселення в інші міста київських євреїв, а й заборону їм у майбутньому тут прописуватися й постійно проживати*. Таке ставлення базувалося, з одного боку, на давніх привілеях, наданих Києву, згідно з якими єврейству не дозволялося записуватися до «справжніх» городян, мешкати та торгувати в місті, а з іншого, через численні судові позови та суперечки між ними. Це, на думку київської влади, вносило дисгармонію в «спокійне» життя киян. Разом з тим, коли почали вивчати проблему, виявилось: 1) євреї селилися в «стольному граді» згідно з офіційним дозволом від 1794 р., а тому нині вони мають тут 25 власних будинків, постійно ж проживає 452 особи; 2) указ від 1797 р. тільки підтвердив попереднє рішення «во всей силе»; 3) у 1801 р. було «височайше»

¹ ЦДДАУК. – Ф. 204. – Оп. 5. – Спр. 1530. – Арк. 7; Донік О. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). – К., 2008. – С. 15.

² ЦДДАУК. – Ф. 1336. – Оп. 1. – Спр. 3643. – Арк. 1–49.

³ ПСЗРИ. – Т. 23. – № 17223. – С. 532.

⁴ Там же. – Т. 24. – № 17694. – С. 256–257.

⁵ Там же. – № 17667. – С. 245–246.

* Насамперед йшлося про боязнь «захоплення» ними торгівлі, а тому пропонувалося заборонити їм купівлю-продаж навіть уродзріб.

звелено їх з Києва не виселяти, а грамота знову підтвердила привілеї, якщо вони не суперечили загальнодержавним законам¹; 4) «Положенням» про євреїв 1804 р. дозволялося прописуватися їм у містах, а тому губернатор, на свій розсуд, запланував переселення цього контингенту лише з подільської частини, залишивши їх «у спокої» на Печерську та в Старому місті.

Через вищезазначені причини, а також враховуючи факт «корисності» євреїв і те, що правопорядок залежить від «пильності» місцевого керівництва, Міністерство внутрішніх справ прийняло рішення: їх не слід виселяти з Києва, а треба заборонити їм записуватися в гільдії та цехові установи. З таким заходом погодився й Комітет міністрів – залишив євреїв у «настоящем положении»².

Також слід зазначити: на початку царювання Олександра I (1801–1825 рр.) спостерігалася певна тенденція деякого пом'якшення у ставленні до них вищої влади. Проте досить швидко воно почало змінюватися й ставати жорстокішим, причому не без вини останніх³. Особливо це було пов'язано з тим, що до Києва надходила велика кількість мідних грошей, а їх постійно не вистачало в обігу. У цьому, хоч і без належних доказів, звинуватили євреїв, запідозривши їх у скупівлі майже всіх монет і переплавці на метал. Адже вартість пуду міді тоді підскочила до 30 і більше карбованців. На такі обставини звернула в 1808 р. увагу навіть Державна рада⁴.

Помітно вплинув на соціальний статус і чіткіше визначив ієрархічне місце купців у суспільстві Манифест Олександра I від 1 січня 1807 р., який надав їм нові пільги, відзнаки й можливості для розширення та збільшення профільних підприємств. Причому, значні переваги передбачалися для власне російського купецтва в зовнішній торгівлі, а також у містах України. Зокрема, їм дозволялося зорганізовуватися в товариства «за інтересами», щоб у гурті краще протистояти численним конкурентам. Одночасно відмінялося так зване «імените громадянство», красномовно проголошене й дароване «Жалуваною грамотою містам» 1785 р. Для купців 1-ї гільдії, які здійснювали тільки оптову торгівлю, ввели престижне визначення «першостатейні». На нього не могли претендувати навіть ті з них, які паралельно займалися оптовою та роздрібною торгівлею, або ж тримали відкупи чи підряди. Звання «першостатейних» мали

¹ Див.: О восстановлении городского положения и грамоты данной городам: Манифест, 2 апреля 1801 г. // ПСЗРИ. – Т. 26. – № 19811. – С. 602.

² Журналы Комитета министров 1802–1826 гг. – СПб., 1888. – Т. 1. – С. 412.

³ Богданович М.И. История царствования имп. Александра I и России в его время. – СПб., 1869. – Т. 1. – С. 107–109.

⁴ 1808 года, ноября 9. О недостатке в Киевской губернии медной монеты // Архив Государственного совета. – СПб., 1878. – Т. 3. – Царствование императора Александра I (1801–1810 гг.). – Ч. 1. – С. 450; Иконников В.С. Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк. – К., 1904. – С. 103.

право отримувати також банкіри та великі судовласники. Цей законодавчий акт чітко відрізняв «дійсного купця» від підрядчика, крамаря та осіб, які брали відкупи. Персонально (без членів родин) «першостатейним» дозволялося їздити в кареті, запряженій парою чи четвіркою коней, відвідувати офіційні церемонії при царському дворі. А такі надані Маніфестом атрибути, як носіння шпаги й запис у так звану «оксамитову книгу» знатних купецьких родів, коли і не зрівняли, то, принаймні, наблизили негоціантів до дворянства. Стежити за непорушністю прав і привілеїв купецтва зобов'язувався міністр комерції, а імператор обіцяв свою «монаршу любов»¹.

Разом з тим, від 1807 р. для запису до першої гільдії необхідно було мати не менше 50 000 крб., другої – 20 000 і для третьої – 8 000 крб. Отже, мінімальні суми, встановлені для вступу до гільдій, порівняно з 1775 р., збільшилися відповідно у 5, 20 і 16 разів. Проте і такий високий ценз не перетворив купецький стан у замкнутий. Його рухливість і поповнення новими особами зумовлювали, з одного боку, банкрутства перших, а з іншого – збагачення міщан і селян, яким дозволялося вступати в гільдії. Особливо яскраво це відбивалося в середовищі негоціантів найчисельнішої 3-ї гільдії, капітали і торгові операції яких були досить обмеженими.

Згідно із сенатським указом від 28 лютого 1809 р., дещо обмежилися можливості запису главами купецьких родин до свого капіталу «кревних» близьких – головним чином дітей і онуків. Брати ж їх могли вступити до певної гільдії, коли отримували капітал власника в спадщину й сплачували за нього всі необхідні податки. Усі інші випадки володіння спільним капіталом владою не визнавалися законними, а тому офіційно не оформлялися. Через що родичі глави, навіть тоді, коли отримували в спадщину його капітал, але не виконували необхідні зобов'язання, опинялися в статусі міщан і підлягали відповідному подушному оподаткуванню².

Наступного року, з метою наповнення державної скарбниці, уряд збільшив збір з купецьких капіталів на 0,5% (Маніфест від 2 лютого 1810 р.)³.

Означені вище реформування у соціальній та фінансовій галузях, а отже чіткіше визначені критерії щодо статусу окремих груп населення, призвели до того, що в 1811 р. серед купців Києва значилося: 1-ї гільдії – 3, 2-ї гільдії – 6, а 3-ї гільдії – 52 особи. Тобто, набагато менше, аніж наприкінці XVIII ст. Особливо це стосувалося 1-ї гільдії. Серед міщан – їх «потенційного» джерела поповнення – існувало: «старожилих, от рекрутской повинности освобожденных» – 4147, «новоприписанных» – 1854, євреїв – 285⁴.

¹ ПСЗРИ. – Т. 29. – № 22418.

² Орлик В. – С. 312.

³ ПСЗРИ. – Т. 31. – № 24116. – С. 57.

⁴ ЦДДАУК. – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 1229. – Арк. 18–19, 31.

Як бачимо, рухливість у середовищі київського міщанства становила майже 45%. Число ж представників єврейської національності у місті зменшилося на шосту частину, порівняно з 1809 р.

Згідно з Маніфестом від 11 лютого 1812 р., у всеімперських масштабах збір з купецьких капіталів знову підвищили – на 3%¹. Отже, загальне податкове «навантаження» на купців у грошовому еквіваленті досягло 4,75%. До того ж додатково ввели мито з купецьких облікових книг, а також з гільдійських капіталів на земські повинності (0,5%). А в 1816-1818 рр. купців зобов'язали сплачувати ще 10% до раніше встановлених зборів з оголошених капіталів на розвиток водних і сухопутних шляхів сполучення. Усі ці заходи збільшили надходження в державну казну в кілька разів².

Поступово зростала й кількість жителів, яких у 1817 р. налічувалося вже 23,5 тис. осіб. Порівняно з даними 1797 р. їхнє число збільшилося на 20%³.

Зростання податкового тиску породжувало нові проблеми в середовищі купецтва, значна частина якого мала великі заборгованості через невиплати зборів. Враховуючи таку обставину, уряд розробив, а Сенат оприлюднив у серпні 1820 р. указ, де відповідним чином у черговий раз регламентувалися запис селян у купецький стан, перехід на проживання купців з міста до міста, видача їм паспортів на випадок від'їзду в справах комерції, стягнення недоїмок⁴. Головна ж ідея указу полягала в тому, щоб через адміністративні важелі й фіскальні заходи зменшити податкові недоїмки негоціантів.

Проте уряд досяг неочікуваних результатів. Зокрема, в Києві порівняно невелика кількість купців виплату податків збільшила, а ось багаточисельне міщанство, навпаки, зменшило – через невігідність оголошувати наявні капітали. Замість відсотків з них вони почали віддавати чітко фіксоване подушне. Отже, за таких обставин обсяги торгівлі останніх не враховувалися. Схожа тенденція простежувалася загалом по імперії, а тому видача гільдійських свідоцтв на її території на середину 20-х років скоротилася на 35%⁵.

Поліпшити ситуацію спробував міністр фінансів Є. Канкрін, під керівництвом якого було розроблено спеціальну реформу. Її санкціонував імператорський Маніфест від 14 листопада 1824 р. У ньому, зокрема, декларувалося: «Желая оказать верноподданым нашим новый опыт попечительности

¹ ПСЗРИ. – Т. 32. – № 24992. – С. 184.

² Канкрин Е.Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года. – СПб., 1880. – С. 48.

³ Иконников В.С. Киев в 1654–1855 гг. – С. 124.

⁴ ПСЗРИ. – Т. 37. – № 28389. – С. 420–423.

⁵ Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России и СССР. – М., 1966. – С. 373.

нашей к облегчению повинностей и к поощрению торговли, мануфактуры и всякого рода промышленности, мы признали за благо допустить с наступающего года *значительное понижение платимых торговыми классами повинностей*, утверждая вместе с тем, для вящей определенности прав и обязанной *торгующих сословий*, прилагаемое у сего дополнительное постановление об устройстве гильдий и о торговле прочих состояний»¹.

У цій «додатковій постанові» дозволялося купцям 2-ї гільдії вести закордонну торгівлю в обсязі до 300 тис. крб., а підряди, відкупи та приватні контракти здійснювати не більше, аніж на 50 тис. крб. Податок з оголошеного капіталу для першо- і другогільдійних неоголошених визначено в 4%, а 3-ї гільдії – 2,5%. Окрім того, останні отримали право на заснування підприємств легкої промисловості, де могли працювати наймані робітники (до 32 осіб на кожному). У Волинській, Катеринославській, Київській, Подільській, Херсонській і Таврійській губерніях (виключення становили записані в губернських, отже і в Києві, та портових містах) їм також надавалися пільги в сплаті гільдійського збору протягом 10 років (1,5 % замість 2,5 % з оголошеного капіталу). Купців 1-ї гільдії, які здійснювали тільки закордонну чи оптову купівлю-продаж, було підтверджено в званні «першостатейних». Після перебування протягом 12 років у цьому статусі надавалося право на здобуття рангу комерції – чи мануфактур – радника, одного зі значимих соціальних щаблів у суспільстві².

Одночасно реформа 1824 р. надала можливість усім дрібним торговцям, не записаним до гільдій (наприклад, селянам), здійснювати в межах свого міста вільну торгівлю й промислову діяльність, тобто скасувала практику монополізації окремих галузей у виробництві та економіці. А купцям підтвердила заборону на постійне місцепроживання в селах³.

Важливим у ній було й те, що вона окреслила коло родичів, які офіційно визнавалися «купецькою сім'єю». Їм дозволялося мати лише одне (загальне) свідоцтво на заняття торгівлею чи промислами. До таких належали: батько (за його смерті – вдова), сини, незаміжні дочки та внуки, але лише тоді, коли проживали разом і спільно вели господарство. «Купецькою сім'єю» вважалися також рідні брати й незаміжні сестри, які мешкали нероздільно в одному будинку. Разом з тим, у законодавчому акті наголошувалося, що лише той член з них «приемлет названія купца, и пользуется присвоенными гильдии торговыми правами и личными преимуществами», на ім'я якого видано свідоцтво. Усі інші,

¹ ПСЗРИ. – Т. 39. – № 30115. – С. 588.

² Рындзюнский П.Г. Гильдейская реформа Канкринна 1824 года // Исторические записки. – М., 1952. – Т. 40. – С. 111, 138.

³ Иванов П. Обзорение прав и обязанностей российского купечества и вообще всего среднего сословия: В 2-х ч. / Реп. изд. 1826 г. – М., 2006. – С. 102.

«к семейству по вышеозначенному правилу принадлежащие лица, именуются купеческими детьми, братьями, внуками и проч. – и, не имея сами по себе отдельного права торговли, пользуются однако же, яко члены семейства, теми же гражданскими правами, которыя принадлежат и главе онаго»¹.

Загалом це відповідало реаліям життя. Положення реформи Канкріна продовжували діяти і наприкінці 40-х років. Однак рідні однаково зверталися до місцевої влади за визнанням (підтвердженням) за ними прав глави сімейства після його втрати (смерті). Так, удова київського купця А. Самохоцька в 1848 р. порушила клопотання про призначення їй і її дітям утримання з маєтку померлого чоловіка².

Реформа Канкріна визначила правила торгівлі для міщан, селян і прикажчиків, за якими вони зобов'язувалися за певну плату також брати свідоцтва. Прикажчики, які залучалися купцями в процес торгівлі, були поділені на два класи. Отримання свідоцтва 1-го класу коштувало 80 крб., а 2-го – 40³. За спостереженням П. Риндзюньського, купецтву з 1824 р. надавалося право займатися тим торгом, який воно вело і до того, лише з «разными подлогами, коих предупредить невозможно»⁴.

Отже, реформа Канкріна помітно розширила можливості діяльності середнього міського купецтва, фактично вивела з «тіні» сімейні капітали, що оформлялися здебільшого для уникнення сплати податків кожним окремим членом родини.

Наступного року міністр фінансів пішов ще далі й на самому вищому рівні спробував ініціювати підвищення адміністративної відповідальності за неправильне надання пільг купецтву. Бо на той час частина останнього, користуючися недосконалістю законодавства та зловживаннями представників магістратів і дум привілейованих міст, не лише звела до мінімуму власні податкові платежі до державної скарбниці, а й взагалі намагалася їх уникати. Через це Є. Канкрін запропонував звільнити їх від попередньої заборгованості (включно до 1 січня 1825 р.), але разом з тим забезпечити, «дабы впредь причисление купцов и мещан на льготу производилось на точном основании существующих правил, а в случае злоупотреблений или упущений все взыскание непременно обращается на виновных в том членов магистратов и дум»⁵. Пропозицію міністра фінансів підтримали члени уряду, і 19 травня 1825 р. її затвердив до реалізації імператор.

¹ ПСЗРИ. – Т. 39. – № 30115. – С. 594.

² ЦДДАУК. – Ф. 442. – Оп. 159. – Спр. 572. – Арк. 1, 2.

³ ПСЗРИ. – Т. 39. – № 30115. – С. 604.

⁴ Риндзюньский П.Г. Указ. соч. – С. 116.

⁵ ПСЗРИ. – Т. 40. – № 30345. – С. 274.

Говорячи про поповнення купецтва за рахунок представників міщанства, слід зазначити, що цей процес у середині 20-х років помітно стримували фіскальні зобов'язання останніх. Зокрема, міщанські громади вимагали, щоб бажаючі перейти в купецтво перед тим не лише «розрахувалися» за себе, а й виконали фіскальні зобов'язання їхніх померлих членів сімей, передусім батьків, згідно з громадською розкладкою. Причому, ця проблема виявилася такою гострою, що Київська казенна палата порушила перед Міністерством фінансів питання щодо спрощення процедури її розв'язання шляхом нормативного врегулювання. На це досить швидко зреагував Є. Канкрін і 8 червня 1826 р. на засіданні Сенату він роз'яснив ситуацію так: після смерті купців записаних до сімейних капіталів родичів не мали права переводити на статус міщан і вимагати від них сплати податків і виконання відповідних повинностей. Разом з тим, «при увольнении мещан в купечество, они могут быть обязываемы обществами к уплате податей и повинностей за принадлежащих к семействам их родственников умерших в мещанстве, в том единственном количестве, какое законом определено, а не в таком, какое причитается по общественным раскладкам»¹.

Після цього побачила світ низка указів, які значно зменшили податковий тиск не тільки на купців, а й міщан, навіть селян. Так, у липні 1826 р. Микола I своїм указом зменшив збори для купців 3-ї гільдії з 220 до 150 крб., а в привілейованих містах – з 132 до 100 крб*. Міщанам же взагалі дозволялося не брати (отже не платити за них) патентів².

Указом від 21 грудня 1827 р. платежі знову зменшили. Причому, фабрикантам і заводчикам дозволили знаходитися в 3-ій гільдії, але за неодмінної умови, що вони, «находясь в оной, приносили продажу изделий с своих фабрик и заводов, токмо в том уезде и городе онаго, где сии фабрики и заводы находятся, полагая продажу изделий в городе из лавки, состоящей при фабрике». Ще у двох лавках, які міг мати купець 3-ї гільдії, передбачалася торгівля іншими товарами. Характерно, що від запису до гільдій звільняли російських підданих, а також іноземних виробників різних машин і апаратів, у разі, коли ті здійснювали їх продаж при власних підприємствах³.

Усі названі заходи сприяли збільшенню числа купців загалом як на території імперії, України, так, зокрема, і в Києві. Проте найбільшими пільгами серед них продовжували користуватися представники 1-ї гільдії. Саме на таких у своїх соціальних прагненнях орієнтувалася заможна частина

¹ ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. 1. – № 396. – С. 542.

* Указ вступав у дію з 1 січня 1827 р.

² ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – № 458. – С. 685.

³ Там же. – Т. 2. – № 1631. – С. 1088–1090.

міщан, більшість городян з певними майновими статками. А тому в «рапорті» Київського магістрату військовому губернатору від 10 серпня 1829 р. йшлося про надання прав дітям «іменних» киян поступати в усі навчальні заклади та державну службу нарівні з дітьми купців 1-ї гільдії, а також інших станів, «приравнених к ним»¹.

У першій половині 30-х років з київськими купцями почали деякою мірою конкурувати кременчуцькі торгові люди, які одержали на той час значні пільги. Кременчук помітно розширювався територіально, а його населення зростало. Причому, «нові обивателі» звільнялися на 5 років від сплати гільдійських податків, а наступні 5 років їх збори досягли лише 50% від загально-визначених. Тих осіб, які засновували фабрики, від таких платежів звільняли відразу на 10 років. Через це, військовий губернатор Левашов навіть висловив побоювання, що кияни почнуть туди переселятися, а тому запропонував уряду цільове зниження податків для столичного купецтва².

Є. Канкрін уважав побоювання губернатора безпідставними і висловив низку аргументів на підтвердження своєї думки: насамперед те, що Київ сам по собі є важливим осередком внутрішнього споживання та торгівлі, а тому завжди буде приваблювати до себе купців; додаткові ж пільги, надані останнім, лише завдадуть не виправданих збитків державній казні й економіці сусідніх міст; окрім того, «поступливість» уряду в цьому питанні може стати поганим прикладом і спонукати зацікавлених осіб до подальших домагань. У крайньому випадку міністр фінансів погоджувався на незначне полегшення податкового тиску.

Комітет міністрів на своєму засіданні визнав слушними зауваження Є. Канкріна, а тому рекомендував надалі приваблювати торговий люд у міста не різними пільгами, а зацікавленістю у власних економічних вигодах.

Разом з тим, щоб додати «позитивних емоцій» киянам після невдалого польського повстання 1830–1831 рр. (адже серед них чимало було шляхтичів – вихідців з Речі Посполитої), уряд все ж таки розробив проект указу щодо поліпшення становища купців. Він набув чинності 8 березня 1835 р. і передбачав звільнення останніх від податків на 3 роки, якщо вони оселилися в місті та збудували власні будинки. Певною мірою указ поширювався й на іноземців³.

До появи цього законодавчого акта побачили світ кілька спеціальних указів, назви яких красномовно говорять самі за себе: «Об отстрочке высылки

¹ ЦДДАУК. – Ф.442, оп.1, спр. 475. – Арк. 14–15; Ф. 533. – Оп. 2. – Спр. 500. – Арк. 14–15.

² Иконников В. С. Указ. соч. – С. 153.

³ Исторический обзор деятельности Комитета министров. – СПб., 1902. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 306, 307; ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. 10. – Отд. 1. – № 7931. – С. 211.

из Киева евреев, имеющих недвижимую собственность» (15 квітня 1830 р.)¹; «Высочайше утвержденное Положение о доходах и расходах губернского города Киева, о управлении оными, и о квартирной повинности» (17 вересня 1831 р.)²; «Об участии купцов евреев в платеже подати за неимущих мещан» (22 жовтня 1831 р.)³.

В 1830 р. військовий губернатор Княжнин на найвищому рівні запропонував переселити євреїв з усіх казенних і поміщицьких сіл Київської губернії в міста та містечка, очевидно, для кращого нагляду і контролю за їх підприємницькою діяльністю. Імператору сподобалася ця ідея і він доручив створити відповідний Комітет для реалізації цієї справи: спочатку складання плану, а потім й організації безпосереднього переселення. Проте польське повстання 1830-1831 рр. і епідемія холери на території регіону спонукали самого Княжнина просити Миколу I про призупинення дії такого акту⁴.

Своєю чергою, Губернське правління звернуло увагу на те, що євреї Києва особливо активно займаються обміном грошей, тим самим підмінюючи функції відповідних урядовців. Вони, зокрема, ставили навпроти своїх будинків і крамниць столики, за якими і здійснювали такий обмін. Причому, робили міняли це цілком офіційно, сплачуючи щорічний податок у казну міста в розмірі 12 крб. Кияни ж скаржилися, що ті за обмін грошей беруть на 1% більше встановленого владою курсу. Тому правління прагнуло заборонити євреям займатися виключно грошовими операціями, а лише одночасно з торгівлею у власних крамницях. Проте таку ініціативу не підтримали ані в міністерствах внутрішніх справ і фінансів, ані в Сенаті, бо, на їх думку, вона обмежила б вже існуючі правила торгівлі. Тому Сенат прийняв рішення, щоб Губернське правління й губернатор стежили за «правильністю» торгівлі й не допускали зловживань і несправедливого обкладання мінял додатковими зборами, а лише відповідно до їхнього купецького чи міщанського звання⁵.

Уже навіть самі чутки та наміри стосовно пільг для євреїв, вочевидь, дуже не сподобалися киянам, бо 14 червня 1833 р. їхні представники – лавник Миславський та І. Ходунов поїхали до Санкт-Петербурга, щоб порушити клопотання перед урядом щодо заборони євреям селитися в Києві «на жительство по силе указа». Ціль мандрівки в основному була досягнута, й

¹ ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. 5. – Отд. 1. – № 3609. – С. 338–340.

² Там же. – Т. 6. – Отд. 2. – № 4803. – С. 30–45.

³ Там же. – № 4876. – С. 141–142.

⁴ Мердер А. Мелочи из архивов юго-западного края [1. Проект выселения евреев из сел и деревень Киевской губернии; 2. К борьбе с холерою в 30-х годах] // Киевская старина, 1902. – № 2. – С. 92–93.

⁵ Варадинов Н. История Министерства внутренних дел. – СПб., 1860. – Ч. 3. – Кн. 3. – С. 557, 558.

уповноважені повернулися до міста 14 серпня того ж року «с приятным окончанием в пользу общества»¹. Профільний комітет для складання «Положення про євреїв», створений ще 1825 р., завершив роботу над цим проектом і передав його в Державну раду на затвердження, що і було здійснено 1835 р. Розпорядження охопило усі сфери єврейського побуту: від географії проживання до віросповідання та обрядів. У межі їхнього розселення входила й Київська губернія, але без Києва. Причому, ті з них, хто проживав у містах, уміли читати й писати «по-руськи», допускалися до обрання в члени місцевих дум, магістратів і ратуш. Щоправда, знову ж таки виключаючи Київ і Вільно².

Уже згадуваний вище іменний указ від 8 березня 1835 р. щодо «облегчения способов к умножению населения и ободрению промышленности в знаменитом древностию городе Киеве», окрім сказаного, давав можливість записуватися до гільдій без сплати відповідних зборів протягом наступних 3 років. Причому, категорію гільдій визначала вартість будинку особи, яка будувала його в місті для постійного проживання. Зокрема, коли ціна будівлі перевищувала 20 тис. крб., то надавалися права купців першої гільдії, 10 тис. і вище – другої, а починаючи від 3 тис. крб. – третьої. Коли закінчувався пільговий термін, у 1839-1840 рр. «новозаписані» зобов'язувалися до сплати лише 50 % від встановлених податкових платежів. Коли ж людина виявляла бажання заснувати фабрику в пільгові роки, то її звільняли від «платежа гильдийських повинностей, кроме следующих в земские и городские сборы, на пять лет, со времени учреждения»³.

Того ж року на рівні вищого губернського керівництва розглядалося «Дело об уничтожении древних прав и привилегий г. Киева, данных польскими королями и царскими грамотами». Через це, а також вибори міського голови, були складені списки київських купців (4 квітня) із зазначенням у них наявного капіталу⁴.

Найбагатшими серед них виявилися:

Киселевський – 250 тис. крб.;

Тимофій і Парфеній Дехтерьови – 200 тис.;

Личиков – 100 тис.;

Смородінови – 100 тис.;

Бабаєв – 100 тис. крб.

¹ Из записной книжки киевского гражданина Миславского // Киевская старина. – 1884. – Т. 8. – № 4. – С. 692.

² ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. 10. – Отд. 1. – № 8054, № 9226; Варадинов Н. История Министерства внутренних дел. – СПб., 1860. – Ч. 3. – Кн. 2. – С. 132–139.

³ ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. 10. – Отд. 1. – № 7931. – С. 211.

⁴ ЦДДАУК. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 474. – Арк. 109.

Від 50 до 80 тис. крб. мали 18 осіб (Болкунов, Боротовський, Бубнов, Єлісеєв, Протасов та ін.); від 20 до 50 тис. – 26 осіб; від 10 до 20 тис. крб. – 32 особи¹. Окрім названих, «неотлучно по торгу и промыслу сверх должностных числится» 934 купця 2-ї гільдії². Головою міста тоді обрали Парфенія Дехтерьова.

При складанні списків робилися посилання на укази Сенату від 23 травня 1775 р. і 20 липня 1815 р., а також 1824 і 1825 рр., «Об городовом управлении Киева по примеру великороссийских городов» від 28 грудня 1834 р.³

Щоправда, маємо й інші дані стосовно кількості купців у Києві на 1835 р., зокрема, наведені в працях І. Фундуклея та В. Іконникова. Згідно з ними, тоді в місті осіб 1-ї гільдії взагалі не було, 2-ї гільдії – 15 чоловік і 20 жінок, 3-ї гільдії – 342 чоловіки і 228 жінок Це при тому, що всіх жителів нараховувалося до 29 тис. осіб. Цікаво, що на контракти тоді приїхало⁴:

поміщиків і дворян – 944;
 купців – 78;
 іноземців – 39;
 євреїв – 1656;
 прислуги – 1936.

Щодо 1838 р. архівні джерела зафіксували по місту кількість купців, а в них капіталів⁵:

гільдії	число осіб	наявні суми
I	1	5 714 крб. 28 коп.
II	22	40 000 крб.
III	277	265 142 крб. 85 коп.
Усього:	300	310 857 крб. 14 коп.

У 1839–1840 рр. київський військовий губернатор (пізніше – київський, подільський і волинський генерал-губернатор) Д. Бібіков у черговий раз запропонував низку заходів, спрямованих на обмеження діяльності торгового єврейського люду. Його пропозиції були розглянуті в особливому комітеті. У результаті протягом 1843–1846 рр. побачили світ розпорядження, які ліквідували кагали, заборонили своєрідний одяг євреїв і відсторонили їх

¹ Там само. – Арк. 124–125.

² Там само. – Арк. 121.

³ Там само. – Арк. 109–125.

⁴ Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. – СПб., 1852. – Ч. 1. – С. 348–359; Иконников В.С. Киев в 1654–1855 гг. – С. 198–199; Статистические сведения о контрактах 1835–1852 гг. // Москвитянин. – 1851. – № 28. – С. 327; 1852. – № 13. – С. 43.

⁵ ЦДДАУК. – Ф. 442. – Оп. 800. – Спр. 322. – Арк. 2.

в селах від шинкарства. Також було видане спеціальне «Положення» про євреїв-землеробів, їхні навчальні заклади та особливий «свічковий збір»¹.

Саме в той період побачив світ указ Миколи I від 24 грудня 1841 р., який передбачав зміцнення та поширення «торговлі и промышлености в Западном крае России, объемлющем губернии: Могилевскую, Витебскую, Минскую, Виленскую, Гродненскую, Киевскую, Волынскую, Подольскую и область Белостокскую, и возвыситъ чрез то благосостояние тамошних городов». Він охоплював осіб купецького та міщанського станів і загалом «людей свободного состояния и христианского исповедания, принадлежащих к другим, вышенепоименованным губерниям, и имеющих право на переход в городское сословие, если из них пожелает приписатися, - с постоянным при том в местах приписки водворением».

Як бачимо, цей законодавчий акт, окрім задекларованої мети активізувати діяльність у торгівлі й промисловості, завуалювано призводив до зменшення в містах жителів єврейської та польської національностей, для яких у своїй основній масі були притаманні антиросійські настрої, несприйняття великодержавної політики стосовно «іновірців». Усім іншим бажаючим «приписатися», надавалася преференція від сплати податків на 15 років (з 1 січня 1842 р. до 1 січня 1857 р.). Отримавши таку пільгу, купці зберігали за собою статус тієї гільдії, в якій перебували до переселення. Більш того, у випадку, коли ними на новому місці проживання будувалися чи купувалися будинки, торгові або промислові заклади (крамниці, заводи, фабрики тощо), то особи 3-ї гільдії набували права 2-ї, а 2-ї гільдії – відповідно 1-ї. Якщо така нерухомість з'являлася у міщан (її ціна мала перевищувати 7 тис. крб.), то вони офіційно отримували дозвіл протягом 15 років вести торгівлю на правах купців 1-ї гільдії й також не сплачувати податків. При вартості нерухомості понад 3 тис. крб. міщани набували права 2-ї гільдії, а 1 тис. крб. – 3-ї гільдії. У разі смерті глави сім'ї, пільга поширювалася на інших родичів (до закінчення терміну її дії)².

Означені вище обставини, вигідність торгівлі призвели до збільшення числа купців безпосередньо в Києві. Так, у 1845 р. на території міста їх вже проживало: 1-ї гільдії – 18 чоловік і 14 жінок, 2-ї гільдії – 93 чоловік і 67 жінок, 3-ї гільдії – відповідно 586 і 547, а всього: 1325 осіб. І це притому, що все населення, порівняно з 1797 р., зросло більше ніж у двічі. На «контракти» наступного року приїхало:

поміщиків і дворян – 1597;

купців – 118;

¹ Шульгин В.Я. Юго-западный край под управлением Д.Г. Бибикова (1838–1853) // Древняя и новая Россия. – 1879. – № 5. – С. 5–32; № 6. – С. 90–131.

² ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. 16. – Отд. 2. – № 15145. – С. 132–133.

іноземців – 115;
євреїв – 1731;
прислуги – 3486.

Тобто, порівняно з 1835 р. усі показники людності збільшилися на десятки (купці, іноземці, євреї), а то й сотні одиниць (поміщики та дворяни, їх прислуга).

Причому, як і раніше, на «контракти» приїздили переважно з південних і західних губерній України, частково «середньої полоси» Росії. Іноземців найбільше було з Австрії, Пруссії, Франції, Англії. Загалом до Києва протягом року прибувало в своїх потребах понад 200 тис. людей¹.

Архівні справи 40-х рр. в рясніють всілякими «прошеннями» різних осіб про їхній запис до київського купецького стану. Назвемо лише окремі з них. Наприклад, у 1844 р. таке прохання висловили купці Курської губернії Бессонов і Чернігівської Чибмов, на що отримали позитивне рішення². А 1847 р. – місцевий міщанин В. Котичрев. Причому, його особисте питання розглядалося «по отношению» міністра внутрішніх справ «с препровождением представления» Київської казенної палати³. У січні 1849 – червні 1850 рр. мали місце масові записи у київській купецький стан жителів Київської, Подільської та Волинської губерній⁴.

Причому, в кожному окремому випадку вивчалось питання, «в каком звании должно считать купцов и другого звания людей, причисленных на льготу» (1847 р.)⁵. Того ж року 1 серпня побачив світ циркуляр за підписом генерал-губернатора (№8), де було положення «О порядке выдачи паспортов купцам и мещанам на отлучки»⁶.

Отже, для політики царського уряду першої половини ХІХ ст. у питаннях статусу купців, і зокрема київських, стало характерним те, що їм пільги надавалися здебільшого за географічним принципом, переважно з урахуванням етнічної належності та віросповідання. Саме ж законодавство в цьому контексті не було чітко врегульованим, а тому постійно впорядковувалося. Важливу роль при цьому відігравав і особистий фактор, а саме погляди на проблему імперських міністрів, губернаторів й інших офіційних осіб. Негативно позначалися на статусі купців незаконні утиски та зловживання чиновництва. Проте ніякі негаразди в країні, політичні й економічні перешкоди не могли призупинити процес розвитку діяльності купецтва, їхнього кількісного зростання та збільшення сум власних і сімейних капіталів.

¹ Иконников В.С. Указ. соч. – С. 198–200.

² ЦДДАУК. – Ф. 442. – Оп. 77. – Спр. 359. – Арк. 1, 2.

³ Там само. – Оп. 80. – Спр. 34. – Арк. 1–6.

⁴ Там само. – Оп. 82. – Спр. 7, 46, 110, 137, 488, 614, 622.

⁵ Там само. – Оп. 80. – Спр. 266. – Арк. 1, 2.

⁶ Там само. – Оп. 1. – Спр. 6880. – Арк. 16.

ПЕРЕБУВАННЯ ЗАДУНАЙСЬКИХ ЗАПОРОЖЦІВ НА СЛУЖБІ В ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (кінець XVIII – 20-ті рр. XIX ст.)

Перебування запорожців в межах Османської імперії в кінці XVIII – 20-х рр. XIX ст. належить до малодосліджених сторінок в історії українського козацтва. Активне вивчення всього питання розпочалось з 90-х рр. XX ст. Через брак необхідних джерел наявні монографії, дисертаційні дослідження та статті залишають чимало недостатньо розроблених аспектів з історії так званих турецьких або задунайських запорожців. Одним із них є служба задунайців у складі османської армії та в різних інших воєнних підрозділах. Для висвітлення даного питання автором були залучені опубліковані й нові архівні документальні матеріали зі сховищ України, Росії та Туреччини.

Після зруйнування Запорозької Січі у 1775 р. вихід запорожців до Османської імперії викликав стурбованість російського уряду, який розпорядився вжити всіх заходів для повернення їх до Росії та категорично заборонити рибні лови вихідцям із Запорозжя за російськими кордонами.

У перші роки після зруйнування Січі запорожці, ймовірно, не мали власної організації, були розкидані по рибних промислах Очаківщини, Подністров'я, нижнього Дунаю. Самі козаки свідчили, що з літа 1776 р. в гирлі Дунаю вони «збираються для того, щоб випросити там від турок землі, оселившись, бути під владою турок... В тих місцях, де вони [тепер] знаходяться ніякого земляного або дерев'яного укріплення немає, а також і гармат не має, в минулу зиму козаки зимували по-різних, що в гирлі ріки Дунаю косах, і жили в зроблених ними землянках»¹.

За відомостями прикордонної російської адміністрації, турецький султан схильний був розглядати запорожців як своїх підданих. Таким чином, Порта могла чинити тиск на Росію. По-перше, міжнародною спільнотою, як

¹ Бойко А.В. Матеріали до історії запорозького козацтва після скасування Січі // Південна Україна: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1999. – Вип.4. – Док. 4: Рапорт Азовської губернської канцелярії Г.О. Потьомкіну. 21 липня 1777 р. – С. 42–43.

Перебування задунайських запорожців...

мусульманська держава, що дала притулок православним (за Кючук-Кайнарджийським миром Росія отримувала право захисту православного населення Османської імперії, що давало їй можливість втручатися у внутрішні справи Порту); по-друге, османський уряд отримував підтримку у боротьбі з місцевими феодалами, які виступали проти державної влади та її реформ, розпочатих в імперії з 1774 р.; по-третє, запорожці добре знали місцевість і могли, в разі війни з Росією, скласти ефективне поповнення турецької армії; по-четверте, існування задунайського козацтва в Османській імперії фактично декларувало невизнання територіальних надбань Росії і вважалося російською адміністрацією ворожим актом. Це своєю чергою визначило і ставлення російсь-кої влади до запорожців, що відбилося у відповідних дефініціях – в російських документах такі козаки називались «невірними» турецькими або запорожцями з-за Дунаю, в історичній літературі вони отримали назву – задунайські, турецькі запорожці або задунайці. Принагідно зауважимо, що в османо-турець-ких документах їх позначували як Буткальських або Поткальських козаків (Potkalэ/Butkalэ Kazaklarэ). Така назва стає поширеною з XVIII ст., існують різні версії щодо її походження, серед них – «такі, що споживають кашу».

У серпні 1778 р. питання про положення козаків було вирішене султаном: незважаючи на протести Росії, він офіційно прийняв козаків під свою юрисдикцію. У вересні 1778 р. полковник О. Репнинський повідомляв про те, що турецька влада має намір створити на Дністрі Січ, для чого «місце визначене між Бендерами й Аккерманом», а саме у Кучурганах; козакам надавались озброєння та коні. Враховуючи ці події, уряд Катерини II передав посланнику імперії в Константинополі Олександру Стахієву інструкції, в яких вимагав домагатися у султана видачі запорожців як російських утікачів. У разі відмови О. Стахієву дозволялось запропонувати султанському уряду в обмін на визнання за Портою Очаківської області переселити запорожців за Дунай¹. Російська пропозиція була прийнята Османською імперією. За п'ятим артикулом Айналі-Кавакської конвенції від 10 (21) березня 1779 р. султанський уряд зобов'язувався видати «запорожців, які втекли до її областей, якщо вони забажають скористатися амністією», що оголошувалась їм, «а в противному випадку Оттоманський уряд зобов'язувався запорозьких козаків по цей бік Дунаю перевести й оселити всередині турецьких областей так далеко, як тільки можна буде від Чорного моря»². Зауважимо, що вже те, що конвенція

¹ Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции, донесения: В 4 т. – Т. 3: 1779–1780 гг. – СПб., 1887. – С. 10–12, 21, 22, 55, 79, 9, 147, 150, 151.

² Айналы-Кавакская конвенция 10 (21) марта 1779 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание I. – Т. XX: [1775–1780]. – СПб., 1830. – № 14851.

була підписана в достатньо складній міжнародній обстановці, мала вирішити, здебільшого, суперечки двох країн навколо Кримського ханства, і те, що до неї було внесено окремим параграфом переселення запорожців, свідчило про серйозне занепокоєння російського уряду.

За рішенням турецької адміністрації запорожці повинні були оселятися в Румелії, «у віддалених від чорноморського берега селах, від трьох до п'яти чоловік на село». Румелія – еялет, що включав до себе на цей час майже весь Балканський півострів. Виконання цього рішення почалось з середини 1779 р., коли козаків стали переселяти до Ісакчинської округи¹. Кошовий зі старшиною мав оселитися в Адріанополі (грецька назва міста Едирне у Східній Фракії), їм виділялись кошти на утримання. Козаки звільнялись від сплати подушного податку – харачу, але відбували військову службу². Між тим, ці заходи до кінця виконані не були. Переселення запорожців у віддалені райони відволікало їх від традиційних господарських занять (зокрема, рибальства) і віддавало під повний контроль турецької адміністрації. Тяжкі умови, в яких опинились задунайці, призвели до того, що окремі їх групи почали повертатися в російські кордони й переходити до інших територій і країн, зокрема, в Молдавське князівство, Австрійську імперію, польські землі. Як російська, так і австрійська влада використовували козаків у окремих військових частинах – перша сформувала «Військо вірних козаків» («вірні» козаки, чорноморці), друга – оселяла їх на Військовому кордоні, території, де ще з кінця XV ст. мілітаризоване населення – граничари мали захищати кордони королівства з Османською імперією.

Міграції козаків із турецьких володінь викликали серйозні зміни у ставленні султанського уряду до задунайських запорожців. Останнє, в умовах підготовки нової війни з Росією, для Османської імперії було вкрай небажане. В зв'язку з цим запорожцям дозволялось створити Січ. Вона знаходилась у с. Катирлез в гирлі Дунаю (Катерлез, Катрелез, нині с. Сфінту Георге (Sfintu Gheorghe) у повіті Тульча (Румунія). Відтепер козаки мали підпорядковуватись сілістринському паші, але через його віддаленість від козацького центру вони підлягали браїльському назирю або керівникам інших найближчих фортець.

Під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. турецький уряд мобілізував запорожців. Фірман про це був зачитаний в Адріанополі «колишнім запорозьким козакам, які тепер займаються переважно рибальством у Дунаї». Для керівництва обрали «одного спритного» і призначили «його господарем козацьким».

¹ Присоединение Крыма к России. – Т. 3. – С. 201, 272, 280–282, 341, 365.

² Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775–1828 рр.: Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994. – С. 12.

Перебування задунайських запорожців...

З кінця грудня 1787 р. головні сили задунайців стали табором у м. Тузли. Сюди з Аккермана і з-за Дунаю прибула флотилія з одного турецького корабля, супроводжуваного 14 запорозькими човнами. Підпорядковувались вони кримському ханові Селім-Гірею¹. Вже 30 вересня 1787 р. запорожці наблизилися і вступили в бій з російськими військами поблизу фортеці Кінбурн. До кінця 1787 р. значні контингенти їх були зосереджені під Очаковим і на острові Березань (близько 1200 козаків піхоти, 300 – кінноти, невеличка кількість човнів). У Дністровському лимані та у гирлах Дунаю знаходилась флотилія турецьких запорожців, вони входили також до залог фортець Аккермана, Бендер, Ізмаїла, Кілії. Так, поблизу Вилкового і Кілії діяла флотилія з 18 човнів і 20 дубів у складі близько 4 тис. козаків. Біля Ізмаїльської фортеці зосереджувалось понад 500 кінних запорожців і 25 човнів з 50 гарматами. У складі іррегулярного корпусу хана Бехті-Гірея задунайці дислокувались поблизу фортець Бабадаг, Ісакча, Мачин. У цьому районі зосереджувалось понад 500 кінних та 400 піших задунайців. Задунайський виходець Степан Губа, розповідаючи у січні 1791 р. про зосередження запорожців в Ісакчинській окрузі, підкреслював, що із 900 чоловік було «старих козаків – до ста, інші – зібрані із різних людей» на чолі з Яковом Гардовим (Кардовим)².

Під час перемир'я «вірні» та «невірні» козаки часто відвідували один одного, особливо родичі або старі товариші по колишній Запорозькій Січі («їздять і компанію водять»), про що доповідав полковий осавул чорноморців Г. Лисенко російському командуванню³. В перші роки існування чорноморці зіткнулися з серйозними проблемами, які призвели до численних втеч із військових команд, у тому числі і до задунайських козаків. Втечі чорноморців на Задунайську Січ набували настільки значних розмірів, що у серпні 1791 р. керівництво Коша видало спеціальний наказ, в якому козаків попереджали, щоб вони «від приїжджаючих у міркуванні теперішнього замирення, турецьких запорожців віроломів, пустих їхніх тлумачень і самохвальств не слухали, себе не лестили, тому що вони при укладанні миру, як дезертири російські, будуть вислані на батьківщину»⁴.

Після російсько-турецької війни 1787–1791 рр. Січ турецьких запорожців мала знаходитися в Катирлезі. Більшість колишніх козаків, незадоволених своїм становищем у російських, молдавських, австрійських та інших землях,

¹ Там само. – С. 20.

² Бумаги кн. Г. А. Потемкина – Таврического. 1790–1793 гг. // СВІМ. – СПб., 1895. – Вып. VIII. – С. 219.

³ Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828 рр. – С. 22–23.

⁴ Шиян Р. І. Чорноморське військо вірних козаків в останній чверті XVIII ст. – Запоріжжя, 1996. – С. 13.

почала стягуватись до неї. В процесі заселення та освоєння пониззя Дунаю запорожці зустріли значний опір козаків-некрасівців, з якими нещодавно разом брали участь у російсько-турецькій війні на боці Порти. Некрасівці були донськими козаками-старообрядцями, виступили на боці К. Булавіна під час повстання 1707–1708 рр. а після його поразки на чолі з отаманом Гнатом Некрасовим пішли на Кубань. У 40–70-х рр. XVIII ст., через внутрішні суперечки та політику російського уряду, некрасівці почали переселятися на Дністер і у пониззя Дунаю. Активна розбудова Січі задунайцями і пов'язаний з цим перерозподіл земель як засобу існування мав призвести до конфлікту з некрасівцями. Перш за все, у суперечках між двома групами козаків значення мала вигідна земля у дунайському гирлі, плавні, рибні лови, але й не останню роль відігравали також їхні різні релігійні традиції. Султанський уряд та місцева влада не втручались у конфлікт між козаками, вирішивши, що «ода гяур-ода гяур («і ті невірні, і ті невірні»)… коли маєте силу – бийтеся собі»¹. Коли стосунки між ними дійшли до кривавих розправ, турецька адміністрація змушена була втрутитися і наказала задунайцям перейти в район Сеймен Ісакчинської округи, у 40-50 км вище Гірсова на правому березі Сухого Дунаю.

Одночасно на стосунки між запорожцями й некрасівцями вплинула й кризова ситуація 1780-х – початку XIX ст. в середині османських володінь, пов'язана з реформаторською діяльністю султана Селіма III (1789–1808) у галузі управління, економіки, військової справи, армії. В цей час з'явилися свавільні аяни, які не підтримували реформи султана і послабляли авторитет центральної влади. Серед противників реформ були: в Сілістрі – Йиликоглу Сулейман-ага, у Відіні – Осман Пазванд-оглу, в Ізмаїлі – двобунчужний паша Ібрагім Пеглеван. З останніми двома доля звела задунайських козаків на декілька десятиліть. Задунайські запорожці боролися в складі турецьких урядових частин з зазначеними феодалами понад вісім років разом з прихильними до султана керівниками Добруджі і Румелії. У свою чергу, некрасівські козаки підтримували І. Пеглевана. Вони визнавались досить заможними, тому «вони склалися грошима, щоб допомогти Пеглевану, який сильно їх потребував і виставили йому 250 козаків, озброєних і одягнених так само, як і наші козаки. Пеглеван вибрав собі з них гвардію, яка ніколи його не залишала та до якої він мав більше довіри ніж до своїх турків»². Вже у 1797 р. російський агент (драгоман) у Галаці П.Ренський повідомив генеральному консулу в Яссах І. Северину про те, що «турецьких запорозьких військ

¹ Кондратович Ф. Задунайская Сечь [по местным воспоминаниям и рассказам] // Невичерпні джерела пам'яті: Зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. – Т. II: Задунайська Січ. – Одеса, 1998. – С. 42.

² Записки графа А.Ф. Ланжерона: Война России с Турцией. 1806–1812 гг. // Русская старина. – 1907. – Кн. 2, июнь. – С. 615.

Перебування задунайських запорожців...

кошовий» приїжджав до нього і під час цієї таємної зустрічі розповів, що задунайських козаків вже є близько 20 тисяч і внаслідок розпочатих військових дій проти заколотників Пазванд-оглу був надісланий один зі старшин ще збирати козаків вниз по Дунаю¹. Зібрані частини задунайців мали підпорядковуватись назирю фортеці Браїла.

29 грудня 1797 р. козаки оволоділи фортецею Рушук (м. Русе в Болгарії), що було зайняте Пазванд-оглу, але вже в січні 1798 р. керівнику його військ Серакли-оглу вдалося захопити кошового отамана задунайців². Задунайці воювали проти Пазванд-оглу і надалі під Відіном. Зокрема, тут воював В. Майстренко. Він походив із козаків Золотоношського повіту Полтавщини і був завезений дядьком у Кодак, де прожив вісім років, потім з чумаками перейшов до Ясс, де разом із запорожцями з Вилкового працював на рибних заводах сім років, а потім з кошовим Гаркушею відправився до Відіна для боротьби з турецькими феодалами, а звідти перейшов з козаками в Браїлу. Разом з В. Майстренком під Відіном були Ф. Часновський і Г. Шатковський³.

Після кількох років війни та невдалих спроб приборкати Пазванд-оглу султан змушений був у 1799 р. затвердити його пашею і визнати правителем Відінського пашалика. Однак боротьба продовжувалась, і у 1801 р. російські дипломати фіксували, що 700 задунайців із загонів браїльського назиря залишали частини і повертались додому через несплату їм грошей, а «Пазванд-оглу з задоволенням сприймав вісті про втечі козаків, оскільки лише вони одні його військам здавались найстрашнішими». Врешті гроші були надані, а адріанопольський Хасан-паша від імені уряду запевняв кошового навіть у тому, що «по завоюванню Криму, він буде відданий у володіння запорожцям»⁴. Браїльський назир дуже активно використовував частини задунайців в боротьбі з Пазванд-оглу і привернув до їхньої «старанності» увагу й інших турецьких намісників. У 1803–1804 рр. козаки воювали й проти рушукського аяна Терсенікли-оглу, керівником військ якого називають Пеглевана. Внаслідок невдалих дій під Рушуком загони Пеглевана зламали опір турецьких регулярних військ. Святкуючи перемогу, вони виставили близько сотні голів своїх ворогів у місті. Про жорстокість некрасівських загонів та їх взаємовідносини з Пеглеваном яскраво розповів О. Ланжерон: «Ці некрасівці найстрашніші та зліші вороги Росії; нещасні ті солдати, які потрапляють до їх рук, вони їх страшно катують». Щодо запорожців, то вони, як писав російський

¹ Архів зовнішньої політики Російської імперії. – Ф. 69. – Оп. 1.– Спр. 245. – Арк. 72–73 зв., 129.

² Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828 рр. – С. 33.

³ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 15 за 1817 р.; Оп. 218. – Спр. 3 за 1810 р.

⁴ Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828 рр. – С. 34.

розвідник, «були позабуті своїми і два дні після того уперто билися з нападниками. Здалися чиновникам Терсенікли-оглу на договір»¹. Одним із центрів напруги було і м. Калараші (нині м. Келераші у Румунії). Відомо, що сюди загони козаків з Браїли направлялись для вирішення суперечок між силами Терсенікли-оглу та Йиликоглу Сулейман-аги². Один із таких загонів складався із понад 400 вояків: кошового отамана, писаря, одного баш чауша (старшого офіцера), двох перекладачів, 4 полковників, 4 чаушів, 3 пушкарів і 400 козаків³. У 1803–1804 рр. рапорти російської прикордонної адміністрації і донесення російських консулів зазначають появу в цей період у Придумайських степах значних груп задунайських запорожців. За свідченням задунайця М. Діброви, «коли Пеглеван не давав їм (запорожцям. – О. Б.) спокою, усі запорожці перебрались із Сеймен у Вилкове та Катирлез на землю визначену їм від браїльського назиря та проживали тут до трьох років»⁴. Однак довго тут козаки не протримались. Некрасівці в складі військ ізмаїльського паші Пеглевана здійснили напад на Катирлез і спалили житла запорожців, багатьох порубали. Внаслідок таких подій задунайці змушені були перебраться до Браїли під захист назиря.

З початком російсько-турецької війни 1806–1812 рр. мобілізовані частини турецьких запорожців знаходились під загальним керівництвом браїльського назиря Ахмет-паші і безпосереднім керівництвом кошового отамана Г. Ковалю, місцем перебування якого була фортеця Браїла. Разом з кошовим отаманом у Браїлі перебували писар Д. Білий і духівництво. Можна припустити, що в Браїлі знаходився задунайський Кіш, а Катирлез продовжував залишатися центром задунайців, хоч і не був відновлений як Січ через війну.

Вже у листопаді 1806 р. близько двох тисяч запорожців з Ізмаїла були переведені до Браїли. За наказом браїльського назиря стягувались до фортеці й інші задунайські частини, зокрема, з Кілії, Вилкового, Галаца, Бальчика, Мачина.

Поповнення запорозької браїльської залоги відбувалося не лише централізованим шляхом, але й через вербування окремих осіб, переважно некозацького походження, самими козаками. Зокрема, козак О. Губа походив з поміщицьких селян Полтавської губернії, чотири роки разом з батьком чумакував і з бурлаками зайшов до Аккермана, а потім у Хотин. Після взяття Хотина російськими військами (15.11.1806) він перейшов до Браїли, де записався в Полтавський курінь. У 1807 р. записався до браїльських запорож-

¹ Рябінін-Скляревський О. З життя Задунайської Січі // Невичерпні джерела пам'яті. – Т. II. – С. 298.

² Baebakanlık Osmanlı Arşivleri (далі – BOA). – Fon adı: NAT. – Dosya № 50. – Çıkmak № 2355A. – Sof. 1.

³ BOA. – Fon adı: C.AS. – Dosya № 409. – Çıkmak № 16908. – Sof. 1.

⁴ ДАКК. – Ф. 250. – Оп. 2. – Спр. 167. – Арк. 10 зв.

Перебування задунайських запорожців...

ців І. Чорноморець, уродженець «Німецької Польщі повіту Бучачі зі слободи Маркової, що на річці Липівці. Він разом з батьком чумакував, проживав у Хотині, слугував у турка Осман-аги шість років, а коли російські війська оволоділи цим містом, перейшов до Браїли в турецькій одежі, де продовжував служити тому ж турку. Коли ж Чорноморець почав вимагати належну платню за три роки, Осман-ага поранив його з рушниці. Чорноморець втік до запорожців і перейшов з католицької у віру православному. Вже у серпні 1807 р., після ліквідації Усть-Дунайського війська, перейшов до Браїли М. Жоночук, який походив із селян-кріпаків поміщика Дедичева біля Богополя. Разом з братом через голод він втік до слободи Осічка на р. Синюсі, де дізнався про набір до усть-дунайців. Прослужив у війську два місяці, після його ліквідації у серпні 1807 р. він разом з товаришами перейшов у Браїлу до запорожців, і служив на турецькій четі в матросах.

Перебували в запорозькій залозі Браїли й колишні чорноморці. Так, чорноморець Іван Таран – міщанин з Харківської губернії м. Богодухова, брав участь у штурмі Ізмаїла та Мачина (в російсько-турецьку війну 1787–1791 рр.), а після переходу чорноморців на Кубань залишився в Молдавському князівстві та займався рибальством поблизу Вилкового, в гирлі Дунаю. Тут записався до запорозької команди і за наказом браїльського назиря у 1806 р. перейшов до Браїли, а під час перемир'я займався рибальством.

Розміщувались залоги задунайців напередодні війни, крім Браїли, ще в Рушуку, Галаці, Ізмаїлі, Кілії, на островах Дунайського гирла. Козаки служили в турецькій річковій флотилії. Вони відрізнялись високою боєздатністю і, що особливо важливо, знанням зручних переходів через Дунай. За підрахунками Олександра Ланжерона, який командував корпусом на Дунаї, у фортеці Браїли знаходилося до трьох тисяч задунайців, які могли «завдавати шкоди більш ніж турки і татари». Він також наголошував на тому, що лише запорожці знали зручні місця плавання по Дунаю, що особливо стало в нагоді при взятті Ізмаїла в 1790 р. російськими військами¹. Про значну кількість задунайців на початку війни, які підтримували браїльського назиря, свідчать й інші дані, зокрема, й те, що він виступав проти рушукського аяна, згодом Великого візира Мустафи паші (Байрактара) з 3–4 тисячами запорожців².

На початку грудня 1806 р. головнокомандуючий російською армією генерал І. Міхельсон запропонував браїльському назирю здатися. Останній відповів, що вкрай здивований такою пропозицією, адже Османська імперія не

¹ Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 14209. – Оп. 165, зв. 24. – Спр. 56, ч. 2. – Арк. 7; Записки графа А. Ф. Ланжерона. – 1907. – Кн. 2, июнь. – С. 613.

² Каюк С. М. Задунайська Січ (1775–1828 рр.): дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 125.

знаходиться в стані війни з Росією, і буде захищати фортецю¹. Зрозумівши, що Браїлу не можна зайняти так само легко, як перед тим Аккерман, Хотин, Бендери, російські війська відступили. Однак головним завданням керівництва російської армії залишалось «розкласти» залогу Браїли, яка, незважаючи на втечі з неї козаків, наприкінці 1806 р. нараховувала їх понад 1500 осіб².

Російське командування постійно зверталось до тих, хто вагався і не наважувався на перехід, використовуючи як таємні листування, так і офіційні заклики. Сприяла переходу на російський бік також і агітація російського духовництва. Так, за свідченням згаданого задунайця Д. Капіноса, в Січ прийшли три ченці, відправили в церкві службу та оголосили, що «Росія вступає у війну з турками і кинули у церкву прокляття, хто з запорожців не залишить турецького володіння і не повернеться до Росії, наважиться підняти зброю проти Росії буде проклятий», після чого він з 30-ма запорожцями наступного дня на човнах прибув до Херсона, «інші запорожці залишились за Дунаєм та вступили на службу до турків у фортеці й усі майже знаходились при гарматах в турецькій армії»³.

Одним із дієвих засобів російського командування по залученню задунайців на свій бік стало формування волонтерських команд у складі армії. З молдавсько-волоського населення був створений корпус під командуванням наказного отамана Бузького козацького війська, херсонського поміщика полковника Миколи Кантакузена. Занепокоєння в лавах турецьких запорожців сталося після оголошення 18 лютого 1807 р Маніфесту про створення війська з добровольців українсько-російського населення Усть-Дунайського Буджацького козацького війська із запрошенням служити у ньому. Задунайський запорожець В. Завірюха згадував, що писар, який читав Маніфест, «робив трактування його не в кращий бік. Втім, козаки писарю не повірили і хотіли втекти до російських військ, але зробити цього не змогли, оскільки завжди знаходились під міцним караулом». Поясненням такої поведінки писаря, ймовірно, може бути небажання викликати підозру турецької влади або кошового отамана в проросійській орієнтації, що могло призвести до втрати його як зрадника.

У квітні 1807 р. відбулася одна із перших сутичок задунайців з їх колишніми товаришами з Усть-Дунайського війська: внаслідок боїв козаків І. Губи з турецькими суднами під Ізмаїлом в полон потрапили 32 «турецьких запорожці». В той самий час турки полонили 15 усть-дунайців, які перейшли

¹ Записки графа А. Ф. Ланжерона. – С. 588.

² РДВІА. – Ф. 14209. – Оп. 165, зв. 25. – Спр. 58, ч. 3. – Арк. 4.

³ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 245. – Оп. 1. – Спр. 8, ч. 1. – Арк. 344–345.

Перебування задунайських запорожців...

р. Серет, щоб захопити худобу ворога. Їх «привели до начальника і він наказав зарахувати їх» до запорозької частини в Браїлі¹.

23–24 травня 1807 р. загін генерала М. Каменського атакував 5-тисячне військо браїльського назиря, який, не очікуючи появи російських військ, вийшов з фортеці. Війська назиря Ахмета перебували під прикриттям браїльської залози. У боях загинуло і було поранено 2 тисячі вояків назиря, в полон потрапило всього 23, серед них ага і секретар назиря².

12 серпня 1807 р. між Росією та Портою було укладено Слободзейське перемир'я, під час якого запорожці Браїли займались рибальством або виконували різноманітні доручення місцевих турецьких чиновників. Так, задунаєць Г. Шатковський з села Лоцівка графа Потоцького, «коли російські війська під керівництвом Суворова підкоряли Польщу» (1794 р.), перейшов у Хотин і служив у молдованина Іваниці, потім в Бендерах – у турка Ахмета Барактара, рибалив у Дністровському лимані, де приєднався до запорожців, ходив з ними під Відін проти Пазванд-оглу, був поранений в праву руку, потім разом з козаками проживав у Катирлезі.

Після відновлення бойових дій у березні 1809 р. російські війська оволоділи Ісакчею, Тульчею, Бабадагом, Мачином, Ізмаїлом, і запорожці разом з турецькими військами переходили до Браїли³.

9–10 квітня 1809 р. російські війська під керівництвом князя О. Прозоровського розпочали облогу Браїли. Браїльська фортеця (колишній грецький монастир) була обнесена двома валами та двома ровами, фортецю та передмістя оточував ретраншемент з обох сторін, який йшов до Дунаю. У фортеці знаходилось до 15 тисяч осіб, в тому числі озброєні місцеві жителі, яничари, мешканці Хотина, Бендер, Кілії, запорожці, некрасівці та до 500 російських дизертирів. Назир і комендант Браїли Ахмет-ага, який походив з Грузії, за спогадами графа О. Ланжерона, вартий був усієї залози фортеці. Хоробрий до нерозсудливості, розумний, досвідчений у військових хитрощах, хороший партизан, він міг вселити відвагу у своїх вояків⁴.

Штурм фортеці був призначений в ніч на 19–20 квітня і виявився невдалим. У ньому взяло участь 8 тис. солдатів, для обстрілу підійшло 30 баркасів і човнів з Галаца⁵. Після цих подій чимало задунайців Браїли

¹ Записки графа А. Ф. Ланжерона. – 1908. – Кн. 8, август. – С. 45–46.

² Там же. – С. 156–158.

³ Бачинський А.Д. Життєописи задунайських запорожців. 1809 р., травень // Записки исторического факультета ОГУ им. И.И.Мечникова. – 1996. – Вып. 1. – С. 241–248.

⁴ Записки графа О.Ф. Ланжерона. – 1908. – № 4. – С. 227–228.

⁵ Михайловский-Данилевский. Описание Турецкой войны в царствование императора Александра I. 1806–1812 гг. – СПб., 1843. – С. 159–160, 177.

протягом квітня-червня 1809 р. почали переходити на бік росіян. Це було спричинено небажанням битися з росіянами; незадоволенням турецькою адміністрацією, що більше року не виплачувала гроші за службу; свавіллям і зловживанням турецьких феодалів. Так, згаданий вище В. Майстренко перейшов через те, що, поки служив у запорожцях, не отримував визначеної платні за півроку, а мав отримати 108 левів. Інший козак М. Дубовенко (з селян-кріпаків поміщика Проскурова Київської губернії Васильківського повіту, втік і жив заробітками в Одесі та Буджаку, в Кілії приєднався до 50 запорожців (ймовірно, записався до усть-дунайців), брав участь в осаді фортеці Ісакча, де його взяли в полон турки і хотіли відтяти йому голову, але один з турків Магмет викупив його за 100 левів і взяв до себе служити конюхом) влітку 1808 р. втік до запорожців і прибув з ними до Браїли, де займався рибальством.

У листопаді взяти Браїлу вирішив новий головнокомандуючий Молдавською армією, князь Петро Багратіон. На цей час залога Браїли складалась з 5 тис. осіб. 21 листопада (3 грудня) 1809 р. турецькі війська Браїли капітулювали. Командуючий військами паша Абдул-Какман підписав капітуляцію. Разом з назирем пішло 1100 вершників, 4100 піхоти, 11300 мусульманських жителів.

Задунайські запорожці, які залишались служити в турецькій армії, з Браїли перейшли до фортеці Рушук. Очолив їх під час переходу кошовий отаман С.Кальниболоцький. Як свідчив А. Коломієць – літній 119-річний задунайський козак, який став інформатором з історії запорожців за Дунаєм у 80-х рр. XIX ст. для відомого етнографа Федора Вовка, комендант Рушука Омер-паша «жив з ними (козаками. – О. Б.) добре», чудово знав їх бойові якості. «Добре знавший і любивший запорожців», Омер-паша, разом з С. Кальниболоцьким, навмисно перебільшували перед керівництвом чисельність козаків для того, щоб отримувати більше платні та провіанту, і за це паша мав від отамана «грошову подяку»¹.

У липні 1810 р. становище залоги фортеці Рушук стало досить складним. Російське командування вирішило оволодіти нею після невдалої спроби захопити Шумлу. До фортеці підійшов загін генерала А. Засса, і на протилежному березі росіяни встановили батарею для обстрілу її укріплень. За планом турецького командування запорожці мали нейтралізувати цю батарею, однак 15 вересня 1810 р. Рушук був взятий російською армією.

Підписання Бухарестської угоди 1812 р. приєднало Бессарабію до Російської імперії, й 1812 р. кордон проходив по Кілійському гирлу Дунаю, у 1817 р., після спеціальної угоди з Портою, – по Сулінському, острови Леті та Четал ставали нейтральною зоною, звідки мали виселити всіх запорозьких рибалок

¹ Кондратович Ф. Задунайская Сечь. – С. 36.

до Сулинського гирла. Встановлення кордону в гирлах Дунаю зустріло опір населення як з російського, так і з турецького боку. Так, некрасівські козаки і турецькі запорожці, яким допомагали місцеві жителі Вилкового, з «криками, лайками і глузуваннями» ламали встановлені прикордонні межі¹.

Після війни задунайські запорожці вирушили на некрасівські поселення і зайняли їх головний центр – с. Верхній Дунавець на Георгіївському гирлі, там і заклали Січ (нині с. Верхній Дунавець в повіті Тульча, Румунія). Здебільшого нова організація зберігала особливості Запорозької Січі в соціальному та військовому побуті. За різними даними, населення, що підлягало юрисдикції Дунавецької Січі, становило на межі XVIII–XIX ст. від 15 до 20 тисяч осіб².

До старшини входили кошовий отаман, писар, осавул, товмач (драгоман, перекладач). Кошовий отаман був під наглядом у сілістринського або тульчинського пашів, останній навіть одержав звання козак-баші. За турецьким регламентом, отаман мав звання двобунчужного паші. Цікаво, що в одному із документів зустрічається назва звання кошового отамана, що не вживається у вітчизняній літературі: «двутульний паша»³. «Двутульний», «тульний» є трансформованим слов'янським еквівалентом турецької назви бунчука як символа влади – Туг.

Турецький уряд надавав задунайцям так звані «кормові гроші», що складалися з платні та продовольства. Землероби і рибалки, які підпорядковувались Січі, також платили десятину з прибутку на курінь. Так, за різними даними курінь одержував 1200–1400 ок (ока – бл. 1,26 – 1,3 кг) провіанту та 200–300 левів, кошовий – три тисячі левів, куренні отамани – 400 левів на рік (1 лев – 40 пара»; в даному випадку «лев» є назвою срібної турецької монети куруш/гуруш, на одному з різновидів якого – *esedi gurue*, на аверсі зображався лев). Крім того Січ одержувала сочевицу, оцет і дерев'яне масло, порох і свинець. В той час 100 ок пшеничного борошна коштувало 7 левів, 4 оки кукурудзяного борошна – 3 пара, два воли з возом – 70 левів, корова – 30–35 левів, а отже козаки мали задовільні доходи. Під час походів гроші та провіант видавалися окремо на кожного козака. За даними самих козаків, вони отримували 6–10 левів на місяць, по три літри на день провіанту з порцією яловичини⁴. За даними, що їх віднайдено в османо-турецьких документах, під час одного з походів у 1803 р. задунайці мали отримувати: кошовий отаман – 131 куруш, писар і осавул – по 26 курушів, перекладач – 24, полковник – 32,5, пушкар – 17,5, козак – 6⁵. Деякі документи дозволяють припустити, що

¹ Національний архів Республіки Молдова. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 220. – Арк. 56, 159.

² Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828 рр. – С. 85–97.

³ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 11 за 1816. – Арк. 150.

⁴ Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828 рр. – С. 80.

⁵ BOA. – Fon adэ: C.AS. – Dosya № 409. – Gцmlek № 16908. – Sof. 1–4.

територією, з якої збирали податки на утримання козаків, протягом 1800–1804 рр. була територія воєводи Волощини (Eflak voyvodasэ)¹. Так, наприклад, останній у березні 1802 р. надавав гроші для закупівлі продовольства двом тисячам козаків, а у липні 1803 р. він мав забезпечити необхідним тисячу мобілізованих козаків і тисячу солдатів-мусульман з султанського війська².

У 1826 р. козацькому капітану (Үьзбаєї) сплачували на місяць 100 курушів, хорунжому (прапорщик, sancakdar) і сержанту (Завує) – по 50, капралу (сотник, Опбаєї) – 30, священику – 25. Така платня була практично однаковою тій, яку отримували подібні підрозділи турків або татар³.

Протягом 20-х рр. ХІХ ст. невдоволення козаків викликали умови, в яких вони опинилися в Османській імперії, зокрема, військова повинність, що стала досить обтяжливою. Задунайці зобов'язані були брати участь у походах турецьких військ, у тому числі каральних експедиціях проти болгар, греків і сербів, які боролися за свою незалежність. Протягом 1817–1818 рр. запорожці разом з кошовим отаманом С. Морозом працювали на будівництві шлюзів та земляних роботах в Константинополі. С. Мороз після Константинополя побував на Святій Горі Афон і став архімандритом в одному з грецьких монастирів. Згодом знову повернувся на Січ, де був удруге обраний кошовим отаманом.

Вже на початку 1821 р. загони грецьких патріотів на чолі з О. Іпсіланті мали бої з турецькими військами в Подунав'ї та Дунайських князівствах, де знаходились задунайські козаки, а саме – в турецькій армії сераскера Озимпаші, близько двох тисяч в Яссах, частина на чолі з наказним отаманом Н. Білугою перебувала у Волощині. Протягом 1824–1826 рр. більше тисячі козаків були дислоковані в район Мореї (п-ів Пелопонес), 40 козацьких чайок брали участь у боях під Міссолунгою (м. Месолонгіон) протягом травня 1825 – квітня 1826 рр. Саме тут загинув і кошовий отаман Семен Мороз, а греки захопили групу запорожців і ув'язнили їх на декілька років у монастирі. Повернулись вони лише завдяки заступництву афонського архімандрита Філарета, який до цього побував на Січі і закликав козаків не воювати проти греків⁴. Відомо також, що у квітні 1821 р. задунайці разом з татарським з'єднанням Бахадир-Гірея були направлені в Бабадаг для боротьби з місцевими феодалами⁵.

¹ BOA. – Fon adэ: C.AS. – Dosya № 409. – Gцmlek № 16908. – Sof. 4; Fon adэ: C.AS. – Dosya № 505. – Gцmlek № 21087. – Sof. 4; Fon adэ: HAT. – Dosya № 50. – Gцmlek № 2355A. – Sof. 4.

² BOA. – Fon adэ: HAT. – Dosya № 133. – Gцmlek № 5492. – Sof. 1; Fon adэ: C.AS. – Dosya № 505. – Gцmlek № 21087. – Sof. 1.

³ Avigdor L. The Contribution of Zaporozhian Cossacks to Ottoman Military Reform: Documents and Notes // Harvard Ukrainian studies. – 1982. – V.VI. – № 3. – P. 381–382.

⁴ Кондратович Ф. Задунайская Сечь. – С. 54–55, 307.

⁵ BOA. – Fon adэ: HAT. – Dosya № 934. – Gцmlek № 40431. – Sof. 1.

Перебування задунайських запорожців...

Як правило, в регулярних частинах Османської армії служили лише мусульмани, немусульманські піддані імперії (греки, серби, албанці та ін.) виконували допоміжну військову службу. В зв'язку з реформуванням армії на початку XIX ст. насамперед на службу в регулярні частини залучили на добровільній основі козацьке населення Добруджі – запорожців і некрасівців. Зокрема, вже з осені-зими 1826 р. козацькі частини входили до регулярного кавалерійського регіменту, що забезпечував порядок у провінції Сілістра. Регімент складався з трьох дивізіонів (частин) – турецького, татарського й запорозько-козацького. Формування регіменту було покладено на сілістрійського намісника Ахмет-пашу, він мав діяти за спеціально розробленим для даного з'єднання положенням від 16 листопада 1826 р.¹ (хоча перед цим для більшості провінційних залог Османської імперії за зразок брали положення для залого фортеці Відін). Підрозділи формувались з округів Бабадаг, Мачин і Сілістра, змінювалися кожні чотири місяці. Із 1323 офіцерів і рядових кавалеристів 329 були із запорожців-козаків. Запорозько-козацьку частину обов'язково мав очолювати мусульманин. Першим отримав звання керівника (Kazak Baēi) цієї частини Алі Коч Ага. Крім нього в частині було 3 капітани (Yъzbaēi), 6 лейтенантів (Yъzbaēi Mъlvzimi), 3 прапорщики (sancakdar), 6 сержантів (Zavue), 30 капралів (сотників, Onbaēi) і 270 кавалеристів, 1 священник, 3 постачальники, 6 трубачів. Всім офіцерам і рядовим кавалеристам надавались майже однакова платня (козаки отримували вполовину менше провіанту, ніж їхні колеги по регіменту), а також уніформа. Капітан запорозько-козацької частини носив «трансильванський «карак» «білої смушки» зі шликом, а всі інші «чорної смушки», куртки блакитного кольору, плащ (gцmlek), дощовик з капюшоном, чоботи. Озброєння капітана складав штик і шамшур (сімеіг), а рядових кавалеристів ще й кавалерійський пістоль².

3 квітня 1827 р. козаки з прибережних дунайських судово-адміністративних округів – каза Бабадаг і Мачин – мали забезпечувати порядок у Сілістрі впродовж чотирьох місяців³. Всього ж, за підрахунками О.Рябініна-Скляревського, за сім років до турецької армії було залучено близько 7 тис. козаків⁴.

На початку нової російсько-турецької війни 1828–1829 рр. султанський уряд оголосив мобілізацію козаків. Вони мали бути забезпечені усім необхідним тульчинським Ібрагім-пашею для діслокації в Румелії⁵. Частина задунай-

¹ Avigdor L. The Contribution of Zaporozhian Cossacks. – P. 392–407. – Doc. 1–2.

² Ibid. – P. 382, 407.

³ BOA. – Fon adэ: С. AS. – Dosya № 409. – Gцmlek № 16908. – Sof. 4.

⁴ Рябінін-Скляревський О. Кінець Задунайської Січі // Невичерпні джерела пам'яті. – Т. II. – С. 321.

⁵ BOA. – Fon adэ: HAT. – Dosya № 1087. – Gцmlek № 44249. – Sof. 1.

ців (близько двох тисяч) на чолі з кошовим отаманом пішла до Сілістри. Здебільшого це були козаки, які дотримувались протурецьких настроїв. Після того кошовий отаман Й. Гладкий повернувся на Січ і в травні 1828 р. перевів іншу частину козаків через Дунай до російської армії. Вони перенесли з собою військову канцелярію, похідну церкву, скарбницю, прапори, бунчуки, булаву. Це дало можливість говорити про повернення до російської держави не окремого підрозділу на чолі з Й. Гладким, а всього козацького Коша. Подія, що сталася, поклала край небезпечній в усіх відношеннях для імперії Дунавецькій Січі і водночас наразила на смертельну небезпеку українське населення, що залишилося в Подунав'ї. Частина його була вирізана турками після переходу Й. Гладкого, а ті, хто врятувались, оселилися в різних містах і селищах Добруджі, а згодом навіть служили у залогах турецьких фортець. Саму козацьку Січ султанський уряд категорично заборонив відновлювати. Козаків у Сілістрі турецька влада роззброїла і відправила у в'язницю спочатку до Адріанополя, а потім до Константинополя. Згодом їх було звільнено, і вони повернулися в Дунайську дельту на землі колишньої Січі.

Таким чином, перебуваючи на службі в Османській імперії, запорожці виконували не лише бойові завдання в складі її армії під час російсько-турецьких війн кінця XVIII – 20-х рр. XIX ст., але й воювали проти опозиційних султанському урядові феодалів, брали участь в складі турецьких військ у боротьбі з сербськими і грецькими патріотами, несли охоронну та патрульну службу в турецьких фортецях. У цілому їх служба стала однією з яскравих сторінок не лише української, але й османської військової історії.

**МЕТАМОРФОЗИ МІСЬКОГО ЖИТТЯ.
ПЕРЕТВОРЕННЯ ЧЕРНІГОВА НА ЦЕНТР ГУБЕРНІЇ
(кінець XVIII – початок XIX ст.)**

Як відомо, історія міста визначається кількома основними факторами, значення яких змінюється в залежності від історичної епохи й регіону. Найважливішими з них є фактори економічний і політичний – в найширших розуміннях цих термінів. Наявність одного з них або обох разом може привести до розквіту міста, а відсутність – до стагнації або занепаду.

Історія Чернігова дає яскравий приклад значення політико-адміністративного фактору для життя міста. Після розквіту в давньоруську добу Чернігів протягом майже чотирьохсот років, до початку XVII ст., перебував в стані занепаду. Проте, виключно завдяки традиції, місто продовжувало зберігати високий адміністративний статус центру удільного князівства, а потім центру воєводства. Після 1648 р., з часів Богдана Хмельницького, Чернігів став центром Чернігівського козацького полку, однак в економічному відношенні та за чисельністю населення значно відставав від кількох інших міст Сіверської землі (Ніжина, Конотопа, Глухова, Березни). У 1780-х роках населення Чернігова складало менше 4 тисяч осіб. Відсутність природних ресурсів для ремесла, промислів і промисловості, віддаленість від важливих торгових шляхів не давали місту перспектив для розвитку.

Однак після ліквідації Гетьманщини і полкового устрою наприкінці XVIII ст. міське життя Чернігова значно змінилось, що було прямо пов'язане зі зміною його адміністративного статусу. На українських землях в складі Російської імперії відбулися великі адміністративні реформи. У 1782 р. виникло Чернігівське намісництво. До його складу увійшли землі колишніх Чернігівського, Ніжинського, Прилуцького, Гадяцького полків та деякі прилеглі території. Межі підлеглого Чернігову регіону збільшилися в кілька разів. Закипіла чиновницька робота по формуванню нових органів місцевої влади. Проте однією реорганізацією справа не закінчилась. У 1796 р. імператор Павло I вирішив відновити в Україні управління і судочинство відповідно до давніх звичаїв. Згідно з його указом були ліквідовані намісництва, а в межах історичної території колишньої Гетьманщини було утворено Малоросійську губернію.

Центром новоутвореної губернії став Чернігів. Малоросійська губернія простягалася від Кременчука і річки Самари на півдні до Стародуба на півночі, від Києва і Дніпра на заході до Полтави на сході. Її населення становило понад 2 млн. Адміністративне значення міста різко зросло. За реформою 1796 р. Чернігів пережив пік розширення своєї територіальної влади, чого не було ані раніше, ані пізніше. Однак досить швидко стало ясно, що керувати такою великою територією з одного центру непросто і незручно. Після смерті Павла I імператор Олександр I провів чергову адміністративну реформу. У 1802 р. Малоросійська губернія була поділена на Малоросійську Чернігівську і Малоросійську Полтавську губернії. Відповідно Чернігівська губернія приблизно вдвічі зменшилася територіально, але зберегла штат урядовців, який їй дістався від попередніх бюрократичних структур.

Статус центру намісництва, а потім губернії підніс значення Чернігова не лише в Україні, але й в межах Російської імперії. Для порівняння відзначимо, що більшість полкових міст козацької України стали центрами невеликих повітів і втратили своє значення. Варто також підкреслити, що від часів Київської Русі жодна влада не ставила під сумнів високий статус Чернігова. Перетворення міста в один із адміністративних центрів імперії мало велике значення для його подальшої долі. Тут формувались відповідні органи губернської влади, судові, податкові, поліцейські та інші інституції. Чернігів поступово перетворився на місто різноманітних установ, чиновників і людей, які їх обслуговували. Враховуючи, що місто не мало розвинутого економічного життя, статус губернського центру рятував його від занепаду. З іншого боку, спеціалізація міського життя на обслуговуванні адміністративного апарату визначила обличчя міста на все наступне XIX ст.

Разом з ліквідацією полкового устрою Гетьманщини царський уряд ліквідував у містах України і магдебурзьке право, яке проіснувало тут понад півтори сотні років. Натомість у 1785 р. було запроваджено новий порядок міського управління на основі «Грамоти на права і вигоди містам Російської імперії». Згідно з нею, управління містом передавалося так званій «шести-гласній» думі. Все міське населення поділялося на 6 груп відповідно до соціального і майнового статусу – наявності нерухомого майна і сплати податків. Першу групу складали дворяни і духовенство, другу – купці, третю – цехові ремісники, четверту – іногородні та іноземці, які вели економічну діяльність у місті. До п'ятої групи входили почесні громадяни. Ця збірна група складалася з представників місцевого управління, діячів науки, культури й мистецтва та особливо багатих підприємців. І, нарешті, шосту групу складала решта городян – «городові обивателі», які не потрапили до перших п'яти груп. Це були дрібні ремісники і торгівці та наймані робітники.

Вибори до міських органів влади проводились один раз на три роки. Існували так звана загальна дума, яка складалася з міського голови і депутатів-

Метаморфози міського життя

гласних. Виконавчою владою міста була шестигласна дума, яку обирала загальна дума і до якої від кожної р шести груп городян входило по одному гласному. Звідси і назва – шестигласна дума. Її теж очолював міський голова. Таким чином у думі були гарантовані місця для різних верств населення, з переважанням впливу дворянства і заможних верств.

Сам по собі порядок обрання до шестигласної думи не був великим відступом від тогочасних норм самоуправління в Європі. Загальне виборче право стало надбанням європейської демократії лише в ХХ ст. Протягом багатьох сторіч, від появи парламенту в Англії і магдебурзького права в Німеччині, виборче право в Європі базувалося на соціальному і майновому цензі. Свого часу англійський парламент виник як орган платників податків, які давали гроші королю і контролювали їх використання. Основним предметом оподаткування була нерухома власність. Особи, які мали таку власність, сплачували податки, а вже потім, як платники податків, брали участь у виборах. З іншого боку, особи, які не мали власності, податків не сплачували і права голосу не мали.

Для російських міст запровадження грамоти 1785 р. було великим кроком вперед в розвитку міського самоврядування, оскільки там воно було відсутнє взагалі. Що ж стосується українських міст, які раніше мали магдебурзьке право, то ця грамота значно обмежувала їхні права і привілеї. Адже, декларуючи створення міського самоврядування, імперська влада поставила його під повний контроль державних чиновників. Робота міської думи жорстко регламентувалась законодавством. Усі її постанови затверджувалися губернатором. Водночас вона була зобов'язана виконувати всі його вказівки. Дума не могла вільно розпоряджатися міським бюджетом. Міські чиновники отримували значно меншу платню, ніж їхні колеги в губернських установах. Дума була позбавлена багатьох функцій, які свого часу належали магістрату. Зрештою, реальна практика призвела до того, що міські органи влади перетворилися на одну з структур державного апарату.

Очевидно, чернігівці це добре розуміли. Не маючи можливості змінити ситуацію, вони досить байдуже поставилися до новоутвореного міського управління. Першим головою шестигласної думи у 1785 р. став міщанин на прізвище Бублик. Можливо, це був Григорій Бублик, який згадувався як претендент на посаду війта ще у 1756 р. В історії міста він залишився відомим лише тим, що через два роки відмовився брати участь у підготовці до зустрічі імператриці Катерини II і подав у відставку, аргументуючи це старістю і поганим здоров'ям. Тоді довелось терміново, порушуючи процедуру, обирати нового голову. На короткий час ним став Дем'ян Леонідів, який навіть не був міщанином, а належав до козацької старшини.

Новий голова, разом з усіма місцевими «чинами», зустрічав царицю Катерину II, яка була в Чернігові 25–26 січня 1787 р. Для неї було збудовано

Тріумфальну арку, влаштовано ілюмінацію та урочистий прийом. Є непевна інформація, що до її приїзду для переправи через Десну було влаштовано наплавний міст. Проїзд Катерини II приніс місту певну користь, оскільки вона наказала дати кошти для ремонту Спаського собору. В ті роки через місто, через яке уже була прокладена дорога з Петербурга на Київ і ще діяла дорога з Москви на Київ, неодноразово проїжджали члени російського імператорського двору. Цікавим фактом було відвідання міста австрійським імператором Йосифом II у 1780 р. Його поїздка з Відня до Петербурга мала неофіційний характер, і він називав себе графом Фалкенштейном. В Чернігові він ночував на вул. Гончій в будинку бунчукового товариша, а згодом асесора Петра Фурсановича.

Після Леонідова головами міської влади були вихідці з міщанського стану – Михайло Цвіт, Іван Колодкевич та ін. Про ставлення чернігівців до думи тих років свідчить приклад від 1799 р. Тоді цех ковалів обрав гласним чоловіка, який, при всіх можливих достоїнствах, мав значні фізичні вади і «через покалічення у нього носу, говорені ним промови... майже незрозумілі». Тож голова думи просив обрати на його місце іншу особу.

Довгий час дума навіть не мала власного приміщення. Оскільки це була нова установа, то вона не зайняла будівлі магістрату, який ще продовжував діяти, однак тепер виключно як міський суд. Протягом кількох років дума не мала місця для засідань, тож вона переходила з одного приміщення в інше. Лише у 1799 р. вона придбала перше майно – стіл і 12 стільців. У 1806 р. була нарешті вирішена справа з приміщенням – дума збудувала власний будинок.

Так само непросто вирішувалося питання з міським майном. Спочатку значну його частину відібрали в державну казну. Потім відбулося повернення майна в міську власність або під контроль міста. Так, зокрема, сталося з селами Березанка, Петрушин, Погорільці, Свинь, Хмільниця, які здавна належали місту. Тепер селяни цих сіл мали лише сплачувати місту невеликий податок – чинш. Чернігів і надалі мав доходи від здачі в оренду довколишніх земель і придеснянських озер, яких налічувалося більше 30, і вони приносили стабільний прибуток. У самому місті земля теж традиційно не продавалася, а здавалась в оренду. Під житлову забудову міщан орендна плата була майже символічною. Значно більші суми бралися за оренду землі під виробничі потреби, насамперед торгівельні заклади. В оренду здавалися також міські лавки і шинки. На П'ятницькому полі було чимало вітряків.

Основний прибуток міському бюджету давав так званий «відкуп винних продаж», тобто продаж ліцензій на торгівлю спиртними напоями. В місті налічувалося 48 шинків, які належали міщанам. З ними конкурувала колишня козацька старшина. Спеціальне розслідування губернатора засвідчило, що їй належало 22 шинки, тоді як за новим законодавством вона не мала права на торгівлю спиртним. Однак добитися зміни традиції було нелегко.

Метаморфози міського життя

Щоб знати реальну ситуацію, нова влада була змушена постійно проводити різноманітні дослідження регіону. Завдяки цьому іноді можна дізнатися про зміни, які відбувались у місті, буквально по роках. Топографічний опис 1798–1800 рр. фіксує старі укріплення міста: земляний вал з замком, обведений з трьох боків сухим ровом достатньої глибини з трьома дерев'яними воротами. В цьому документі чернігівські вали згадуються востаннє, оскільки незабаром вони були знесені. Опис називає чотири розлогі передмістя – Гонче, Застриження, П'ятницьке поле, Поділ. У місті згадуються 15 церков і два монастирі – Єлецький Успенський та Троїцько-Іллінський.

Опис державних і громадських будівель (тоді їх називали «казенними») фіксує лише три кам'яні споруди – малоросійський поштамт, приміщення семінарії та колишній архієрейський дім, в якому розміщалося відразу кілька закладів: повітовий і земський суди, казначейство, канцелярія городничого, лікарняна управа й архів. Малоросійський поштамт був новою цегляною спорудою і одним з перших будинків такого призначення в Україні взагалі. Що стосується приміщення семінарії, то вона розташувалась у колишньому будинку Полуботка за Стрижем. Водночас опис не можна назвати повним, оскільки в ньому чомусь названі не всі будівлі, наприклад, не згадано колишньої полкової канцелярії.

Дерев'яними казенними спорудами були будинки губернатора, губернського правління, генерального суду, казенної палати, дворянських зібрань, народного училища, приміщення для охорони і прислуги губернатора, будівля колишнього артилерійського цейхгаузу. Міській думі належало лише п'ять будинків. Один з них – приміщення магістрату, інший – «п'їтейний» дім (шинок) і ще три без вказівки на призначення. У місті згадуються також будинок для душевнохворих, лікарня, богадільня, острог для утримання злочинців, 6 караульних сараїв, 4 будинки для причетників при церквах.

Економічне життя було представлено в спорудах міста насамперед закладами торгівлі. Міська дума мала на площі великі дерев'яні торгові ряди, де було 65 лавок, старих і нових, які здавалися в оренду. Крім того, міщани мали ще 23 лавки для дрібної торгівлі, насамперед м'ясом і шкірами. Значні купці тримали ще 6 лавок, а купці з різночинців – 3. Були також спеціальні «навіси» – павільйони для торгівлі хлібом і рибою і 2 амбари для зберігання м'яса і вагів. В описі згадуються також 3 бані, 8 кузень, 3 цегляні заводи, 35 вітряних млинів на міських дачах, а також 9 наплавних млинів на Десні. Що ж стосується дрібного ремісничого виробництва, то, очевидно, що воно зосереджувалося на приватних дворах.

Приватних житлових будинків у місті нараховувалося 647 і всі вони були дерев'яними. 84 з них належали дворянам, 71 – чиновникам, 40 – священико-служителям, 51 – купцям, 312 – міщанам та ін. Опис подає і чисельність жителів міста – 3749 особи чоловіків і жінок. Дворян обох статей було 97,

купців другої гільдії – 12, третьої – 156, священослужителів – 80, козаків – 52, православних міщан – 1388, міщан-поштарів – 42, міщан-євреїв – 507, казенних селян 183, поміщицьких – 172.

Губернський статус міста визначив появу великої кількості будинків чиновників, які документ називає «присутніми в судових місцях і канцелярськими служителями». Цим же пояснюється і поява окремої групи міщан-поштарів. Незначна чисельність козаків у місті свідчить про фактичне вимивання їх з міського життя. Ситуація до певної міри пояснюється переходом частини козаків до інших прошарків населення – дворян, міщан, купців і тих же чиновників. Так само привертають увагу дані про євреїв. Менш ніж за два десятиріччя перед тим, в описі Афанасія Шафонського вони взагалі не згадуються серед мешканців міста. Їхня поява була викликана насамперед політичними змінами – приєднанням до складу імперії Правобережної України, що дало можливість євреям переселятися з правого (колишнього польського) берега Дніпра в межі колишньої Гетьманщини.

Про слабкий економічний розвиток міста свідчить той факт, що серед міщан не було жодного купця першої гільдії. Населення зберігало попередній рід занять, а це було дрібне ремесло і дрібна торгівля. На зовнішній щодо Чернігова ринок було розраховане виробництво дерев'яного посуду та інших товарів з дерева. Однак і воно зосереджувалося не так у місті, як у його окрузі, а тут лише йшла торгівля лісовими товарами.

В описі відзначено роль Десни в житті міста. Вниз рікою постійно сплавлявся ліс, а плоскодонні судна, які називали барками або байдаками, перевозили різний товар – хліб, залізо, вино, дерев'яний посуд, літні і зимові повозки, рогожу та ін. Тут також будували річкові човни. Місцеві купці перепродували лісовий та інший товар в основному в межах найближчих регіонів України і Росії. На місцевих торгах і ярмарках йшла торгівля переважно продуктами харчування – рибою, вином, хлібом. До щоденних занять міщан відносилось також дрібне сільське господарство. Як і раніше, вони мали великі городи за містом, а при міських садибах – сади.

Цікавим є також податковий опис міста 1799–1801 рр. Він фіксує в Чернігові 1488 оподаткованих «душ», тобто чоловіків-господарів, які сплачували податки. Щоправда, ці дані не зовсім узгоджуються з наведеними вище цифрами населення Чернігова тих же років. Однак у випадках таких розбіжностей можна говорити не так про неточність описів, як про різні способи підрахунків. Цей же перепис дає цікаві дані про приміські поселення, з вказівкою чоловіків, які сплачували податки. Безпосередньо під містом називаються села Подусівка (50 обкладених податками чоловіків), Старий Білоус (181 чол.), Явтуховий (Новий) Білоус (354 чол.), Бобровиця (454 чол.), Жовинка (76 чол.), Яцево (141 чол.), Киянка (320 чол.), Коти (147 чол.), Масани (148 чол.), Павлівка (28 чол.) та ін. Отже, тільки у вказаних селах, на

Метаморфози міського життя

«пішій» відстані в одну-дві години від Чернігова, проживало понад 1,5 тисячі оподаткованих чоловіків. Так само у відомості називаються і всі тогочасні трохи більш віддалені села – Киселівка (82 чол.), Брусилів (428 чол.), Петрушин (686 чол.), Шестовиця (421 чол.), Количівка (245 чол.), Кошовка (113 чол.), Холявино (660 чол.) та ін. До речі, в порівнянні з попереднім описом 1781 р. населення приміських сіл різко зросло.

Загалом на межі XVIII–XIX ст. структура околиць Чернігова вже повністю склалась і практично в незмінному вигляді дійшла до наших днів. Важливо відзначити, що населення власне міста і його ближніх околиць було майже однаковим за чисельністю. Така структура розміщення населення була надзвичайно раціональною, оскільки воно не скупчувалось в одному місці, а рівномірно розосереджувалось по передмістях і околицях. З цієї точки зору Чернігів початку XIX ст. був майже ідеальним містом. Він відповідав найкращим стандартам містобудування тогочасної Європи.

Ще один документ, так звана «відомість» 1810 р., називає уже 804 будинки в Чернігові та його околиці на відстані 2 верст від міста, а населення на цій території – 4000 чоловіків і 2800 жінок. Треба врахувати, що незадовго перед тим, у 1808 р. до Чернігова офіційно приєднано село Бобровицю, де проживало 460 жителів чоловічої статі. Не зовсім зрозумілим є значне переважання чоловічого населення над жіночим. У будь-якому випадку, ми бачимо досить швидке зростання населення міста. Оскільки принципових економічних змін у чернігівській окрузі за цей час не сталося, то це можна пояснити лише фактом перетворення Чернігова в губернський центр. Відбулося різке збільшення чиновницького люду. Швидко зростав і попит на робочі руки для будівництва, а також на обслуговуючий персонал для губернських установ і чиновників. Не випадково, коли укладачі відомості спробували приблизно визначити населення Чернігова разом з людьми, які постійно залучалися до міського життя різними роботами, то вийшла досить значна цифра – «до 15000 душ». У цьому випадку просто були враховані жителі приміських сіл, які працювали в місті.

«Відомість» 1810 р. дає нам також перелік осіб, які мали земельну власність в межах міської території, визначеної в радіусі 2 верст від міста. Всього таких ділянок було 200. Найбільше з них належало розгалуженій родині Єньків – 16 ділянок, місцевим чиновникам: статському раднику Льву Гулевичу – 12, колезькому асесору Павлу Домонтовичу – 8, статському раднику Шираю – 6, надвірному раднику Тризні – 6. Серед приміських земельних власників з чиновничко-дворянського кола згадуються також підполковник Іван Лашкевич, колезький асесор Василь Лизогуб, ротмістр Павло Миклашевський, дворяни Шихуцький, Глинський, Товстоліс, Стороженко, вдова Дуніна-Борковська. Дрібними власниками з козаків, міщан і селян були Авраменко, Вільовка, Галушка, Грищенко, Дука, Клопот, Ковтун,

Колдан, Стус, Чобіток та ін. Однак міщанам належало всього 4 ділянки, козакам – 8, казенним селянам – 8. Крім того, у власності міста залишалось 8 ділянок, у монастирів і казни – по 2.

Ці дані, насамперед прізвища власників, прямо свідчать про соціальні процеси, які відбувалися в Чернігові. Практично всі приміські ділянки належали давній місцевій людині, хоча в місті проживало багато російських офіцерів і поступово з'являлося російське чиновництво. Вкраплення російських прізвищ зустрічаються лише кілька разів. На цьому етапі чиновництво і дворянство новоствореної губернії формувалося насамперед з місцевої еліти. З іншого боку, нові дворяни – вихідці з козацької старшини – у вузькому становому розумінні ніколи не належали до чернігівських міщан, проте в їхніх руках перебувала більшість земель довкола міста. Міська дума і міщани, навіть якщо зарахувати до них родину Єньків, мали лише 28 ділянок з 200. Це свідчило про витіснення міщанства з давнього, наданого ще магдебурзькими привілеями, землеволодіння.

Цей же податковий опис 1810 р. дає цінну інформацію про стан економіки міста. Правда, вона дещо однобока, оскільки зверталась увага тільки на торгівлю, у тому числі горілчану, і винокуріння, бо саме вони давали основні прибутки міській і державній казни. В Чернігові було два базарні дні – понеділок і п'ятниця, а в інші дні працювали постійні заклади торгівлі. Як і раніше, тут проводилося чотири ярмарки на рік. Три з них тривали до 15 днів і були призначені для купців з інших міст. Правда, географія назв, звідки прибували купці (Ніжин, Київ, Острог, Рильськ, Стародуб, Погар, Калуга, Москва), і їх незначна чисельність вказують на регіональний характер цих ярмарків.

Четвертий ярмарок, так званий Десятинний, який відбувався на десяту п'ятницю після Великодня, був місцевим, але особливо багатолюдним. Сюди прибували селяни з навколишніх сіл, які привозили власні вироби і худобу. Водночас вони користалися нагодою, щоб відвідати святі місця, поклонитися іконам. Чернігівські ярмарки були нецікаві купцям здалеку, оскільки на них не велась оптова торгівля. Це пояснювалось тим, що Чернігів вже понад сто років до того поступився місцем регіонального центра торгівлі сусідньому Ніжину.

Що ж до торгівлі спиртним, то в місті було 53 «пітейні дома», 23 «виставки», де велась виносна торгівля спиртним, і 6 трактирів-шинків. Спиртні напої виготовлялися місцевими поміщиками. Так, на Бобровиці згадується винокурений завод поміщика Миклашевського, де вироблялося 1500 відер «вина» щорічно. За приблизними підрахунками, щорічний продаж вина в Чернігові складав майже 14 тисяч відер, горілки – 740, наливки – 195, пива понад 2 тисячі, меду понад 2300 відер. Ці цифри, на перший погляд, виглядають солідно, однак треба врахувати декілька обставин. По-перше, на одного постійного жителя міста чоловічої статі продавалось менше п'яти відер

Метаморфози міського життя

спиртних напоїв на рік, але питома вага міцних серед них була незначною. По друге, частину споживачів становили приїжджі. Можна було б зробити висновок, що на початку XIX ст. жителі Чернігова вели практично тверезий спосіб життя, однак статистика не відображає реальної картини, оскільки значна частина населення, незважаючи на обмеження і заборони, продовжувала виготовляти спиртні напої для власного вжитку. Від часів магдебурзького права і Гетьманщини міщани і козаки ставилися до винокуріння як до свого давнього привілею. Тому спроби російської влади позбавити їх цього права сприймалися як грубе порушення звичаю.

Сухі цифри статистики доповнюються спогадами про міське життя початку XIX ст., складеними одним із старожилів. В перші роки сторіччя Чернігів жив в очікуванні реконструкції. У дворах і на провулках стояли віхи, які позначали майбутні вулиці. Господарі будинків, яким загрожувало знесення, обурювались сваволі землемірів, хоча насправді ті були ні в чому не винні. Три чверті будинків міста були покриті соломною, традиційною для української народної архітектури. В місті було всього дві вулиці, на яких могли спокійно розминутись кінні екіпажі, – Гонча і Олександрівська. Поза ними місто було поділене давніми вузькими провулками. Взимку їх доверху заносило снігом. Під час дощів вони перетворювались на русла струмків.

Старожил згадує окремі частини міста, чим доповнює офіційні описи початку XIX ст. Найбільш заселена і жвава частина була довкола П'ятницької церкви і тодішнього «старого» базару. Тут жили сімейства давніх чернігівських ремісників: Лопат, Грищенків, Лежнів, Крутенів, Калинських, Колядинських, Довбишів, Орлів, Калиток, Грибів, Перців, Ковбас та ін. Вже від цих прізвищ віяло українською давниною, тож автор спогадів був переконаний, що ці родини жили тут ще від часів Київської Русі. В Московській слободі під Валом жили виключно відставні нижні військові чини. Давня Лісковиця була заселена торговками, хлібницями, булочницями, бубличницями, риболовами і різними майстровими людьми. Вперше згадано передмістя Ковалівку, де жили ковалі. Вона розміщалась понад правим берегом Стрижня в районі сучасної вул. Київської. Згадується також Вовча слобідка біля Київської застави (біля Лісковиці). Вона мала погану репутацію, оскільки тут жили жебраки і «різна сволота».

Жителі міста їздили на возах, колясках, бричках, великих і малих дріжках. Вони були пофарбовані досить яскраво – у лимонний, помаранчевий, червоний і світло-зелений колір, а кращі з них були застелені килимами. Дріжки були першим пасажирським транспортом загального користування. Їх конструкція була вкрай простою: між передніми і задніми колесами було покладено довгу дошку-сидіння, на яку пасажири сідали боком відносно напрями руху. При цьому ноги звисали просто вниз, і у випадку поганої погоди багнюка з-під коліс летіла на пасажирів. В місті майже не було великих, запряжених кількома

конами екіпажів. Тому поява такої карети викликала непідробний інтерес серед міщан.

Із спогадів старожила можна дещо дізнатися і про одяг чернігівців того часу. Згадується, що заможні чепурні міщанки носили сині спідниці, сині шерстяні панчохи і черевики. Незалежно від статі, чернігівці вбирались у досить яскравий одяг блакитного, світло-зеленого, червоного кольорів. Така традиція залишилася ще з попереднього сторіччя, однак потім чоловічий одяг зазнав значних змін – він став більш строгим.

Нотатки старожила сповнені песимізму щодо економічних можливостей міста. Він підкреслив масштаб лише Десятинного ярмарку. На нього масово привозили товар «поселяни» губернії. На цей же ярмарок з Херсонської і Катеринославської губерній везли солону рибу, якою місцеве населення запасалося на весь рік.

Ще одні спогади про Чернігів початку XIX ст. залишив викладач духовної семінарії Йосиф Самчевський. Коли він їхав сюди на роботу з Петербурга, інспектор духовної академії розповів, що колись також працював в Чернігові, що спочатку місто йому не сподобалося, але потім він покидав його з жалем «розлуки з добрими чернігівцями». На Самчевського Чернігів спочатку теж справив не найкраще враження, насамперед через поганий благоустрій центральної частини міста. Однак відпрацювавши в Чернігові 13 років, він так само, як петербурзький інспектор, згадував їх, як найкращі у своєму житті.

Духовна семінарія була спадкоємцем Чернігівського колегіуму. Офіційно її головним завданням була підготовка священиків, однак за традицією вона надавала загальну гуманітарну освіту. Йосиф Самчевський згадував, що семінарія мала добре впорядковані приміщення: колишній будинок Полуботка, двоповерхову бурсу з їдальнею і кухнею, будинки для викладачів та інспектора, а також великий доглянутий сад. Семчевський вважав, що чернігівська семінарія була кращою, ніж Невська в Петербурзі, де він сам учився, і хвалив чернігівських учнів за добру поведінку і навчання.

Ще одним навчальним закладом міста стало Головне народне чотирьохкласне училище, відкрите у 1789 р. у приміщеннях ліквідованого П'ятницького монастиря. У 1805 р. його реорганізували в гімназію. Перші роки роботи гімназії були важкими. Рівень кваліфікації вчителів був низьким, не особливо старалась і більшість учнів. Далеко не всі з них закінчували гімназію, і щорічний випуск складав усього 8-10 чоловік. Проживали учні переважно на квартирах, а частина – у спеціально збудованому для дітей провінційних чиновників виховному домі. Тому їх називали вихованцями. В гімназії були поширені тілесні покарання, про що з жахом згадували випускники навіть на старості років.

Найважливіші міські справи початку XIX ст. були пов'язані з перебудовою міста для потреб губернського центру. Перша така реконструкція була

Метаморфози міського життя

запланована ще у 1786 р. Передбачалося знесення старої забудови і прокладення нових вулиць таким чином, щоб створити прямокутні квартали. Так само й все місто в плані мало бути схожим на великий прямокутник, дотичний до Десни, розміром приблизно 2 на 3 км. Проект поступово почали реалізовувати. Оскільки перебудова була запланована і нав'язана зверху, то думі доводилося лише вирішувати поточні питання – або самій, або разом з губернською владою. Найбільші клопоти були пов'язані зі знесенням старих будинків і виділенням нових ділянок під забудову. Адже нові вулиці пробивалися майже без врахування старого планування. Першими були прокладені Воскресенська, Київська, Воздвиженська, П'ятницька, Бого-явленська, Богуславська і Сіверянська вулиці.

На той час втратила своє значення чернігівська фортеця, оскільки західний кордон Російської імперії, який довгий час проходив по Дніпру, перемістився аж за Волинь. Тому старі земляні укріплення вирішили знести. До 1803 р. майже всі вали міста були зриті. Нині їх фрагменти збереглися біля колегіуму, який стоїть безпосередньо на старому валу, а також біля полкової канцелярії. Зберігся і рів біля колишнього Верхнього замку. Знищення валів було значною втратою для історичного ландшафту міста, оскільки вони існували ще з давньоруських часів. Зараз важко судити, чи доцільно було залишати їх у повному обсязі, чи ні. Практика містобудування в Російській імперії ХІХ ст. знає приклади збереження старих валів, наприклад, у Києві на Печерську, у Володимирі-Волинському або Новгороді.

Нещаслива доля чекала архітектурний комплекс ліквідованого Борисоглібського монастиря. Його територія, розташована в тогочасному центрі міста, теж потрапила під перепланування, оскільки було вирішено створити велику площу перед Спаським собором. Тому більшість будівель монастиря було зруйновано, у тому числі численні келії і приміщення, де навчалися студенти колегіуму. Так само знесли частину приміщень довкола П'ятницької церкви, в яких після закриття П'ятницького жіночого монастиря кілька років розміщувалося народне училище. Проте у 1810-х роках. тут було проведено капітальний ремонт і реконструкцію церкви, над якою надбудували нові бані. Також до неї прибудували дзвіницю-ротонду. Незважаючи на припинення діяльності монастиря, жительки Чернігова і околиць не втратили своєї особливості прихильності саме до П'ятницької церкви. Відомо, що в ХІХ ст. існував звичай, за яким перед Десятинним ярмарком до цієї церкви «у великому числі» збиралися жінки і молилися тут кілька днів.

Значної перебудови зазнав Спаський собор. Після пожежі 1750 р. він був відновлений у 1770 р., але перебував у поганому стані. У 1791 р. розпочався його капітальний ремонт: було проведено реконструкцію внутрішніх приміщень, перекрито дах, північну башту («Красний терем») перебудовано на

дзвіницю, збудовано південну башту. Над обома баштами звели конусоподібні куполи, стиль яких навіть сучасникам було важко визначити.

Міське життя поступово змінювалося відповідно до стандартів губернського центру. Так, постало питання про освітлення міста. На головних вулицях поставили ліхтарі, які освітлювалися сальними свічками. У 1801 р. планувалося поставити 110 таких ліхтарів. Значно змінилися вимоги до традиційного обов'язку влади з підтримки громадського порядку. Раніше разом з магістратом ці функції виконувала комендантська рота фортеці. Однак оскільки були ліквідовані і фортеця, і магістрат, справу довелось організувати по-новому. З 1798 р. в Чернігові створили міську поліцію, яка тоді називалася «управа благочиння». Місто було поділене на дві так звані частини, кожна з яких своєю чергою ділилася на два умовні квартали. На чолі поліції стояв городничий, а за кожний квартал відповідав квартальний наглядач. Крім того, початковий штат налічував кілька поліцейських чиновників. Спочатку рядову поліцейську службу мали відбувати міщани, відповідно до давньої традиції, на громадських засадах. Однак згодом їх замінили професійні поліцейські. Згідно з вимогами до поліцейської служби, в різних районах міста були поставлені поліцейські будки, яких у 1802 р. було 11.

У 1803 і 1805 рр. були розроблені нові проекти реконструкції Чернігова, які значною мірою змінили план 1786 р. Можна визнати, що вони були більш вдалим, оскільки враховували історичну забудову міста, насамперед церковну архітектуру. Відповідно до них сформували центральну частину міста, відвели місце під «богоугодні» заклади, де згодом збудували міську лікарню, утворили міське кладовище – спочатку біля Вознесенської церкви, а потім перенесли далі в бік Любеча, та ін. Це планування із незначними змінами збереглося донині. Майже вільним від забудови залишився історичний Дитинець. У подальшому розвиток міста коригувався планами 1834 і 1861 рр.

До наших днів дійшла низка споруд першої половини XIX ст. У сервісному вигляді збереглися будинки сучасного історичного музею (будинок губернатора, потім – приміщення гімназії) і «тюремний замок» поблизу Єлецького монастиря. Були до невпізнання перебудовані, однак збереглися будинки міської думи і губернських установ (потім земства). У цей же період було також збудовано дві кам'яні церкви – Михайла і Федора у дворі семінарії за Стрижнем та Казанську на вул. Сіверянській (нині вул. Коцюбинського). На жаль, багато інших будівель було зруйновано або розібрано. Це стосується, зокрема, великих кам'яних торгових рядів, які були зведені на Красній площі архітектором А.Карташевським.

Загалом на початку XIX ст. Чернігів пережив період масштабних змін, які до невпізнання змінили його обличчя. Він став містом адміністративних установ і губернських чиновників. Губернський статус Чернігова визначив його домінування в адміністративному житті регіону. Це також тимчасово

Метаморфози міського життя

сприяло пожвавленню його економічного життя, оскільки створювалась вся необхідна для губернських установ інфраструктура. Однак згодом відсутність передумов для економічного розвитку законсервувала місто як «губернський хутір», життя якого зосереджувалось виключно довкола чиновницьких проблем.

Якщо порівняти Чернігів з успішними містами України того часу, наприклад, Одесою чи Катеринославом, можна сказати, що високий адміністративний статус не особливо впливав на економічний, демографічний і культурний розвиток міст Російської імперії.

Доманова Г. До питання про земельну власність Чернігівського магістрату (друга половина XVII–XVIII ст.) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6.

Ігнатенко І., Нижник Л. Нарис з історії та архітектури П'ятницького монастиря // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6.

Ковалевский А. Учреждение в Чернигове полиции в 1798 году // Черниговские губернские ведомости. – 1895. – № 607.

Марков М. О достопамятностях Чернигова (відбиток) // Об успехах народного просвещения. – СПб., 1816. – № XLI.

Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К., 1997.

Очерк города Чернигова и его области в древнее и новое время. – К., 1846.

Очерк истории города Чернигова (907–1907). – Чернигов, 1908.

Рудановский А. Черниговская гимназия начала 40-х годов // Киевская старина. – 1894. – № 10.

Семчевский Йосиф. Воспоминания // Киевская старина. – 1894. – № 1.

Степанова О.Л. Деякі аспекти «обстройки» Чернігова у першій половині XIX ст. // Чернігівські старожитності / Матеріали наукової конференції. – Чернігів, 2006.

Студьонова Л. Чернігівські князі, полковники, губернатори. – Чернігів, 1998.

Хижняков В. Черниговская старина (1765–1810) // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1899. – № 11.

Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – Київ, 1990.

Чернигов за 45 лет. Заметки старожила // Черниговские губернские ведомости. – 1851. – № 1.

Черниговские губернаторы и вице-губернаторы. – Чернигов, 2006.

Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851.

КУПЕЦТВО УКРАЇНИ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Нині в історичній науці спостерігається значний інтерес до вітчизняного підприємництва, і, зокрема, купецтва. Історія купецького стану є актуальною у зв'язку із визначенням його ролі та місця в економічному й суспільному житті України, а саме в ХІХ – на початку ХХ ст., особливо в пореформений період, коли розвиток економіки зумовив сплеск підприємницької діяльності, відбувався процес активного формування торгово-промислового прошарку, основу якого якраз і становило купецтво.

Вивчення історії купецтва на теренах Російської імперії як окремої соціальної верстви почалося тільки з середини 1980-х рр. Цей напрямок історичних досліджень в останнє десятиліття набув значного поширення у працях російських науковців, які проаналізували різні аспекти історії купецтва досліджуваного періоду, зібрили й систематизували величезний фактичний матеріал, розробили нові методи та визначили підходи до вивчення цієї соціальної групи, звернулися до студіювання історії купецтва по окремих регіонах та на мікрорівні¹.

¹ Боханов А.Н. Российское купечество в конце XIX – начале XX века // История СССР. – 1985. – № 4. – С. 106–118; Его же. Крупная буржуазия России. Конец XIX в. – 1914. – М., 1992. – 260 с.; 1000 лет русского предпринимательства. Из истории купеческих родов: Сб. очерков и воспоминаний. – М., 1995. – 478 с.; Предпринимательство и предприниматели России от истоков до начала XX века: Сб. – М., 1997. – 343 с.; История предпринимательства в России. XVI – начало XX вв.: В 2-х кн. – Кн. 2: Вторая пол. XIX – нач. XX века. – М., 1999. – 575 с.; Ульянова Г.Н. Благотворительность московских предпринимателей: 1860–1914. – М., 1999. – 512 с.; Брянцев М.В. Культура русского купечества: Воспитание и образование. – Брянск, 1999. – 201 с.; Его же. Религиозно-этические основы предпринимательства в России (XIX в.). – М., 2000. – 96 с.; Левандовская А.А., Левандовский А.А. «Тёмное царство»: купец-предприниматель и его литературные образы // Отечественная история. – 2002. – № 1 – С. 146–158; Шацилло М.К. Социальный состав буржуазии в России в конце XIX в. – М., 2004. – 265 с.; Купеческая Москва: Образы ушедшей российской буржуазии. – М., 2007. – 248 с.; Гончаров Ю.М.

У вітчизняній історіографії проблема до цього часу залишається ще недостатньо розробленою. Так, деякі аспекти стосовно участі купців у формуванні підприємницького прошарку України, їх ролі в розвитку промисловості й торгівлі в ХІХ ст. розглядалися у працях Т.І. Лазанської, В.В. Крутікова та ін.¹ В останні роки значна увага приділяється регіональному аспекту у вивченні діяльності купецтва як окремого стану². З'явилися наукові студії про окремих найбільш відомих в Україні підприємців і громадських діячів³, в яких зроблено наголос на їх соціокультурній діяльності.

Історія купецтва в Україні – соціальної групи, яка до встановлення радянської влади становила кістяк підприємництва, є своєрідною, а в дечому й унікальною. У середньовічній Європі купецтво було однією з головних рушійних сил економічного розвитку, важливим фактором зростання міст. В Україні ж на долю і статус купецтва неабияк впливало перебування її земель протягом тривалого часу у складі Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської й Австрійської імперій. Це зумовило відсутність у нього чіткої й сталої організації з яскраво вираженими етнічними ознаками,

Купеческая семья второй половины ХІХ – начала ХХ вв.: По материалам компьютерной базы данных купеческих семей Западной Сибири. – М., 1999. – 240 с.; Мешалкин П.Н. Меценатство и благотворительность сибирских купцов-предпринимателей: вторая половина ХІХ – начало ХХ вв. – Красноярск, 1995. – 157 с.; Скубневский В.А., Старцев А.В., Гончаров Ю.М. Купечество Алтая второй половины ХІХ – начала ХХ вв. – Барнаул, 2001. – 240 с. та ін.

¹ Крутиков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992. – 171 с.; Лазанська Т.І. Соціальне походження промислової буржуазії України в ХІХ ст. // Укр. іст. журн. – 1996. – № 2. – С. 65–73; Її ж. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.). – К., 1999. – 281 с.; Її ж. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Вип. ІІ. – К., 2001. – С. 24–41.

² Беліков Ю.А. Купецтво Харківської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2003. – 280 с.; Ігнат'єва Т.В. Купецтво Правобережної України в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ століття: соціально-етнічний аспект // Наук. праці Кам'янець-Подільського педагогічного ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 11. – С. 172–179.

³ Ковалинський В.В. Меценаты Киева. – 2-е изд., доп. – К., 1998. – 528 с.; Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – К., 2004. – 314 с.; Шудрик І.О., Даниленко Л.А. Династія Харитоненків. – Суми, 2003. – 192 с.; Григорій Григор'євич Маразли: меценат и коллекционер: Сб. ст. – Одесса, 1995. – 288 с. та ін.

усунення від політичних та адміністративних важелів, чітко визначеної становості.

В Російській державі торгово-промислова діяльність купців уже з XVII ст. перебувала в постійному полі зору централізованої влади, яка розуміла особливе значення торгівлі в економіці країни. За словами американського історика Р. Пайпса, «російський уряд... з тих пір безупинно заохочував приватне підприємництво й пестував місцеву буржуазію»¹, підпорядкував купецьку ініціативу і розвиток торгівлі власним інтересам та забезпечив станові привілеї купецтва здійснювати торгівельні операції.

На українських землях, які остаточно були інкорпоровані Росією в останній третині XVIII ст., юридичне оформлення вищого торгового прошарку в гільдійське купецтво як окремий стан почалося після запровадження міських реформ 1770–1780-х рр. В його основу був покладений не спадковий, а майновий принцип. Згідно з імператорським маніфестом від 17 березня 1775 р. та сенатським указом від 25 травня того ж року, були чітко визначені розміри купецьких капіталів (починаючи з 500 руб.), необхідних для зарахування до кожної з трьох гільдій, та податку (1% з оголошеного капіталу). Належність до тієї чи іншої гільдії визначала й масштаб підприємницької діяльності купців. Решта торговців у містах із капіталом меншим, ніж 500 руб., набували статусу міщан².

«Жалувана грамота містам» від 21 квітня 1785 р.³, яка закріпила правовий статус усіх міських соціальних груп, декларувала єдиний міщанський стан та запроваджувала обмежене самоврядування. Усе населення поділялося на шість категорій, серед яких гільдійське купецтво було віднесене до другої (майновий ценз для 1-ї гільдії визначався в межах 10–50 тис. руб., 2-ї – 5–10 тис. і 3-ї–1–5 тис. руб.). Представникам 1-ї гільдії надавалося право вести оптову й роздрібну зовнішню та внутрішню торгівлю, 2-ї – тільки внутрішню оптову та роздрібну торгівлю (разом їм дозволялося володіти мануфактурами, фабриками, заводами та морськими суднами). Купці 3-ї гільдії мали здійснювати оптову і роздрібну торгівлю в певному місті чи повіті, засновувати промислові заклади ремісничого типу, тримати невеликі річкові судна, трактири, постоялі двори⁴. Грамота уточнила й розширила купецькі станові права, серед яких насамперед слід назвати звільнення від тілесних покарань представників 1-ї та 2-ї гільдій, що мало для них неабияке морально-психологічне значення. Особливо важливим для всіх гільдійців було

¹ Пайпс Р. Россия при старом режиме. – М., 1993. – С. 274.

² Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). – Собр. 1-е. – Т. 20. – № 14275; № 14327.

³ Грамота на права и выгоды городам Российской империи // Российское законодательство X–XX веков: В 9-ти т. – Т. 5. – М., 1987. – С. 68–128.

⁴ Там же. – С. 94.

звільнення від рекрутчини через внесення спеціального грошового податку. Водночас купецтво набувало рис суто міського прошарку, чому сприяв указ від 23 лютого 1786 р., де підтверджувалося, що ті піддані імператриці Катерини ІІ, які обрали купецький стан, не можуть проживати у селах і повинні перебраться до міст, продовжуючи займатися торговою діяльністю¹.

Посилення ролі купецтва у становій структурі Російської імперії було відбите в маніфесті від 1 січня 1807 р.², який значно розширив як привілеї купецтва, так і збільшив суми капіталів, що мали ними оголошуватися, та гільдійський податок. Зокрема, передбачалася низка переваг для купців, підданих російського імператора Олександра І, перед іноземними у зовнішній і внутрішній торгівлі. Відчутно піднімалася планка розміру гільдійських капіталів для 2-ї та 3-ї гільдій, що вказувало на прагнення влади відокремити заможних городян-підприємців від решти міського населення, об'єднавши їх у гільдійське купецтво³.

Розмір оголошеного капіталу, що ним володів комерсант, став основною ознакою належності до купецького стану, який був достатньо нестійким, адже в разі банкрутства купець змушений був переходити до нижчих станів (відповідно, розбагатілі міщани й селяни могли записатися в купці). Особливо нестійкою була найчисельніша 3-тя гільдія, капітал представників якої був порівняно невеликим, що не дозволяло здійснювати більш-менш значні фінансово-комерційні операції. Також в умовах розвитку в першій половині ХІХ ст. товарного виробництва й торгівлі купецький стан поповнювався за рахунок дворян, яким дозволявся запис у перші дві гільдії. Дворянин-купець не тільки мав платити гільдійський збір, а й виконувати всі міські повинності.

«Додаткова постанова про влаштування гільдій і про торгівлю інших станів» від 14 листопада 1824 р. зменшувала повинності, що поклалися на купецтво. Представникам 3-ї гільдії дозволялося засновувати підприємства з кількістю робітників до 32 осіб. Підтверджувалося, що купці 1-ї гільдії, які вели тільки оптову чи закордонну торгівлю, називалися «першостатейними» або «негоціантами». Утім, попри розширення прав гільдійського купецтва, реформа 1824 р. покінчила з монополією городян в торгівлі й промисловості у межах свого міста: тепер торговельних прав набували всі торговці, не записані в гільдії, у тому числі й селяни⁴.

¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 204. – Оп. 5. – Спр. 1530. – Арк. 7.

² ПСЗ РИ. – Собр. 1-е. – Т. 29. – № 22 418.

³ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця ХVІІІ ст. до 1861 року). – К., 1962. – С. 140.

⁴ ПСЗ РИ. – Собр. 1-е. – Т. 39. – № 30 115; Рындрюнский П.Г. Гильдейская реформа Канкринна 1824 года // Исторические записки. – 1952. – Т. 40. – С. 111, 138.

До середини XIX ст. російський уряд чітко визначив правові межі дозволеного в торгівлі. Право відкривати й утримувати мануфактури, фабрики та заводи в містах закон надавав лише російським підданам, записаним у купецькі гільдії. Тож якщо підприємство переходило у власність або в оренду до особи, яка не мала купецького звання, то їй слід було «негайно вступити у відповідну званню фабриканта гільдію або все підприємство продати в шестимісячний термін»¹.

Уже на початку XIX ст. чітко окреслилася межа між купецтвом і міщанством, яка відділила один стан від іншого – це, перш за все, статки й підприємницька діяльність. Загалом, попри постійні спроби уряду стабілізувати склад і правове становище купецтва, у соціальному плані воно стало своєрідним перевалочним пунктом для всіх, хто рухався вгору чи вниз по соціальній драбині.

Скасування кріпацтва в 1861 р. й суттєві перетворення у соціально-економічному житті суспільства неминуче спричинили зміни в торгово-промисловій політиці уряду та правовому статусі купецтва. Законодавство 1860-х рр. ліквідувало станові обмеження в торгово-промисловому підприємстві, позаекономічні перешкоди для вступу до купецького стану, формально об'єднало заняття майже всіма видами більш-менш значної підприємницької діяльності з належністю до нього. Так, згідно з законами від 1 січня 1863 р. та 9 лютого 1865 р.², купецькі права 1-ї та 2-ї гільдії (3-тя – скасовувалася) надавалися громадянам, які сплачували патентні і білетні торгово-промислові збори. Розбагатілий міщанин чи селянин майже автоматично ставав купцем. Відкривати й утримувати торгові та промислові заклади можна було тільки після отримання гільдійського свідоцтва. Свідоцтво 1-ї гільдії давало право здійснювати оптову торгівлю російськими й іноземними товарами по всій імперії, утримувати фабрично-заводські заклади й отримувати повсюдно підряди без обмеження суми. Купець 2-ї гільдії мав менші можливості: міг здійснювати роздрібну торгівлю тільки за місцем запису, утримувати промислові заклади й отримувати підряди на суму до 15 тис. руб. Плата за свідоцтва 1-го й 2-го розрядів, які давали право на вступ до гільдій, знижувалася в понад два рази. Торгівельні свідоцтва для селян і міщан скасовувалися. Тепер для заняття дрібною торгівлею досить було «вибрати» свідоцтво 3-го розряду. Іноземці у праві заняття торгівлею зрівнювалися з російськими підданими. У становому купецькому свідоцтві вказувалися всі члени родини купця. При цьому ті з родичів, які були записані до свідоцтва, уважалися зарахованими до купецького стану й користувалися, таким чином,

¹ ПСЗ РИ. – Собр. 1-е. – Т. 29. – № 22 418.

² Там же. – Собр. 2-е. – Т. 38. – № 39 118; Т. 40. – № 41 779.

усіма його правами й привілеями. При досягненні повноліття купецькі діти могли відділитися, але при цьому повинні були брати гільдійське свідоцтво на своє ім'я або перейти в міщанство. В іншому разі вони продовжували називатися «купецькими синами» (незалежно від віку). Детальна регламентація складу купецької родини диктувалася фіскальними інтересами держави з метою обмеження кола осіб, які мали право торгувати нерозділеним капіталом, і відвернути, таким чином, можливість ухилення від сплати гільдійських зборів¹.

Суттєві зміни у правовому становищі купецтва відбулися після ухвалення «Положення про державний промисловий податок» від 8 червня 1898 р., яке набуло чинності з 1 січня 1899 р.² Закон дозволяв займатися підприємницькою діяльністю й без вибірки гільдійських свідоцтв – право на неї надавали промислові свідоцтва. Об'єктом обкладання тепер ставав не підприємець, а підприємство. Державний промисловий податок, який поділявся на основний і додатковий, сплачували всі види підприємств – промислові, торгівельні, транспортні, кредитні й страхові. Тобто, станові засади у сфері підприємницької діяльності ліквідувалися.

Гільдійські свідоцтва зберігалися й могли викуповуватися при одночасному придбанні відповідних промислових. Відтоді гільдійський збір з основного торгово-промислового податку перетворився на збір за належність до купецької верстви³. Припинення такого взаємозв'язку призвело до різкого скорочення кількості купців. Адже придбання корпоративного свідоцтва стало справою добровільною, до того ж, при переході до купецького стану, як і раніше, не вимагалось згоди купецького товариства. Реорганізація оподаткування наприкінці 1890-х рр. перетворила станові привілеї купецтва на анахронізм, хоча для представників національних меншин пільги, надані гільдійцям (насамперед право на вільне пересування), продовжували відігравати істотну роль. Особливо в них були зацікавлені представники єврейської національності, що сповідували юдаїзм, і які займалися підприємницькою діяльністю поза межами т. зв. «смуги осілості» (було заборонено навіть тимчасове проживання). Так, за законом від 16 березня 1859 р. купцям-євреям 1-ї гільдії після п'яти років проживання у межах смуги осілості дозволялося записатися до відповідної гільдії переважної більшості міст країни, з усіма правами, «коренному руському купечеству по сей гильдии

¹ Беліков Ю.А. Купецтво Харківської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – С. 29–30.

² ПСЗ РИ. – Собр. 3-е. – Т. 18. – № 15 601.

³ Боханов А.Н. Вопрос о подоходном налоге в России и крупная буржуазия (конец ХІХ – начало ХХ в.) // Исторические записки. – 1986. – Т. 114. – С. 278.

присвоєними»¹. Перебування купця-єврея протягом 10 років у цій гільдії поза смугою осілості надавало право проживання на загальних засадах. Тобто, він міг перейти в 2-гу гільдію або взагалі вийти з купецького стану без ризику виселення на колишнє місце проживання².

На початку ХХ ст. купецький статус намагалися набути перш за все ті з громадян, чиї предки традиційно, на протязі кількох поколінь, були гільдійцями. Також купецькі свідоцтва викупувалися «для звання», що пояснюється соціальною психологією заможних прошарків в умовах існування ієрархічної структури суспільства³.

Ідучи назустріч розширенню прав і пільг купецтва, які зміцнювали його соціальне становище у суспільстві протягом ХІХ ст., уряд до певної межі зближував купецьку верхівку з дворянством також через надання різних звань, нагородження чинами, орденами. Так, ще навесні 1800 р. було затверджено указ про встановлення для купців звання комерц-радника, а згодом – і мануфактур-радника, які прирівнювалися до VIII класу статської (цивільної) служби⁴. Купці, які їх отримували, за певних умов могли купувати села з кріпаками (проте це право належало тільки їм особисто й не поширювалося на нащадків). За заслуги їх нагороджували орденами, вони могли клопотатися про зарахування своїх дітей на цивільну службу, а в училища й університети – без увільнення з товариства.

Указом від 10 квітня 1832 р. запроваджувалося почесне громадянство, яке за прикладом дворянського звання, поділялося на спадкове й особисте. Перше дарувалося купцям, які отримали звання комерц- або мануфактур-радника, або тим, які були нагороджені орденом, 10 років перебували в 1-й гільдії чи 20 років – у 2-й⁵. Звання почесного громадянина, що присвоювалося імператорським указом, давало купцям право брати участь у муніципальних виборах того міста, де знаходилася їхня власність, та бути обраними на громадські посади. Утім для заможних купців, які намагалися набути дворянство, тепер існувала міцна перепона у вигляді почесного громадянства. Водночас при нестійкості купецького звання почесне громадянство до певної міри сприяло перетворенню купецької верхівки на стан у західноєвропей-

¹ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 34. – № 34 248.

² Вольтке Г. Купцы-евреи по русскому законодательству // Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем – Т. 9. – СПб., б.г. – Стб. 919–920.

³ Боханов А.Н. Крупная буржуазия России (конец ХІХ в. – 1914 г.). – С. 31.

⁴ ПСЗ РИ. – Собр. 1-е – Т. 26. – № 19 347; № 19 554.

⁵ Там же. – Собр. 2-е. – Т. 7. – № 5286.

ському розумінні. Адже права, закріплені за особами, які отримували почесне громадянство, не залежали більше від перебування в гільдії¹.

Процес усвідомлення заможним купецтвом власної значущості особливо посилювався в пореформений період, коли розорення дворянства стало незворотним, а можливість збагатитися для представників інших станів незмірно зростає. Хоча на першому місці були гроші, усе ж соціальні атрибути й надалі визначали статус людини у суспільстві. Зокрема, чини й ордени, поряд із почесними званнями, не тільки надавали респектабельності, а й дозволяли змінити соціальний стан. Для того, щоб підкреслити особливе становище купецтва, у законодавстві неодноразово підтверджувалося право купців-християн бути нагородженими поза порядком державної служби чинами, орденами й іншими відзнаками².

Нагородження орденами протягом усього ХІХ ст. найбільше спостерігалося у період бурхливого розвитку капіталізму. На початку ХХ ст. понад 60% нагород були отримані не за службову, а, насамперед, за добродійну діяльність. Причому на долю підприємців, серед яких переважали купці, припадало не менше 40%³. Наприклад, за широку благодійну діяльність та успіхи в підприємстві сумський купець 1-ї гільдії П.І. Харитоненко був нагороджений срібною й золотою медалями з написом на станіславській стрічці «За усердие» (відповідно у 1876 і 1879 рр.), орденами Св. Станіслава 3-го ступеня (1883 р.), Св. Анни 3-го ступеня (1886 р.), Св. Станіслава 2-го ступеня (1889 р.), Св. Анни 2-го ступеня (1892 р.), Св. Володимира 4-го ступеня (1895 р.)⁴. Проте професійна діяльність окремого купця до системи надання чинів прямого відношення не мала, а успіхи в підприємстві не були пов'язані з положеннями зводів законів про цивільну службу. До того ж, наявність чинів і звань прямого конкретного зиску професійній діяльності не давала⁵.

Усе ж найвищим бажанням купця було отримання звання спадкового дворянина. Якщо «Табель про ранги» Петра І дозволяв практично будь-кому через військову або цивільну службу добитися дворянства, то пізніше запроваджуються різні обмеження при отриманні дворянства⁶. В пореформений період в Україні це звання мали лише декілька розбагатілих вихідців із купецького стану за особливі заслуги перед державою й суспільством, не по порядку

¹ Рындронский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. – М., 1958. – С. 171.

² Свод законов Российской империи. – Т. 9: Законы о состояниях. – Ст. 551.

³ Боханов А.Н. Крупная буржуазия России (конец ХІХ в. – 1914 г.). – С. 61–63.

⁴ Шудрик І.О., Даниленко Л.А. Вказ. праця. – С. 185.

⁵ Донік О.М. Вказ. праця. – С. 45–46.

⁶ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 31. – № 31 236.

служби, а за повелінням імператора, серед яких слід згадати насамперед цукрозаводчиків А.Я. Терещенка (1870 р.) і П.І. Харитоненка (1899 р.)¹.

Таким чином, законодавчо порівняно пізно оформлене в окремий стан купецтво в Російській імперії виявилось досить своєрідною соціальною верствою. Поєднання сплати торгово-промислових податків і одержання станових прав призвело до того, що воно протягом XIX ст. залишалось досить розмитим соціальним прошарком. Реформа 1898 р. хоча й ліквідувала майже всі правові привілеї купецтва, створила умови для «кристалізації» цього стану, статус якого в усі часи вказував на досить високе становище у станово-ієрархічній системі Російської імперії.

В Україні вже з кінця XVIII ст. відбувався процес реорганізації купецтва відповідно до загальноросійського законодавства. Утім, умови формування й діяльності купецтва краю в XIX – на початку XX ст. деякою мірою відрізнялися, скажімо, від європейської частини Росії, мали свою специфіку в економічному, регіональному й етнічному планах. Протягом XVIII ст. під тиском колоніальної політики російського уряду Україна втратила активні позиції в міжнародній торгівлі, перетворившись на регіон, що мав обслуговувати інтереси метрополії. У першій половині XIX ст. царизм провадив активну політику, спрямовану на «збереження» українських земель як сільсько-господарського краю, як джерело сировини для російського ринку та регіон для збуту готової продукції. Проте розклад кріпосницько-поміщицької системи господарювання у цей період нерозривно був пов'язаний із розвитком капіталістичних ринкових відносин, із чисельним зростанням і структурними змінами у складі міського населення, серед якого виділялися фінансово спроможні купці, які активно провадили первісне нагромадження капіталу через торгівлю, збільшували кількість торговельних закладів, вкладали кошти у промисловість. Уже на стадії утвердження мануфактурного виробництва серед промислової буржуазії своєю активністю відзначалися купці. Так, у «Списку фабрикантів і заводчиків Російської імперії 1832 р.» значилося 645 представників 9-ти губерній підросійської України, які були власниками промислових підприємств. Серед них купці посідали друге місце (27,8%) після поміщиків (40,5%). А вже потім розташувалися міщани (23,3%), «обивателі» (5%), селяни (2,3%) та інтелігенція й священики (1%)².

Загальна кількість купців в Україні протягом першої половини XIX ст. неухильно збільшувалася. За підрахунками І.О. Гуржія, протягом 1816–1859 рр. вона зросла в понад 5 разів: з 18,2 тис. до 104,4 тис. осіб. Як правило,

¹ Російський державний історичний архів. – Ф. 1343. – Оп. 30. – Спр. 930. – Арк. 27–28 зв.; Ф. 560. – Оп. 38. – Спр. 179. – Арк. 21–22.

² Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні. – С. 74.

купці губернського міста посідали провідне місце в торгівлі всієї губернії. Зокрема, 1861 р. у таких губернських центрах, як Харків, налічувалося 2596 купців, Житомирі – 1690, Києві – 1388¹. Найбільша кількість представників купецького стану на середину ХІХ ст. зосереджувалася в Одесі, яка була торгово-промисловим і портовим центром України, південними воротами експортно-імпортової торгівлі країни, насамперед хлібного експорту. Економічні умови у цьому місті, особливо запровадження протягом 1819–1859 рр. правил порто-франко, сприяли тому, що сюди потяглися купці з багатьох регіонів Російської імперії та з-за кордону. Якщо 1797 р. в Одесі налічувалося 134 купці, то в 1857 р. їх було вже 5676². Серед одеського багатонаціонального комерційного світу сприятливими обставинами для підприємництва найбільш вдало скористалися заможні іноземні купці-негоціанти, які мали значні капітали й великий досвід у комерційній справі. На оптовій торгівлі сільськогосподарською продукцією вони за короткий час нажили багатомільйонні статки. Серед найзаможніших одеських купців середини ХІХ ст. слід назвати греків Родоканакі, Маразлі, Раллі, Маврокордато, Папудова, Зариффі, італійця Порро, німця Мааса та інших, котрі становили місцеву торгівельну аристократію³.

Водночас зі зростанням кількості купців збільшувалися суми їхніх капіталів. Так, у Подільській губернії з 1808 по 1825 рр. купецький капітал зріс з 200 тис. руб. до 432 тис. руб. У Харкові 1851 р. було оголошено купецьких капіталів на 1 млн 192,5 тис. руб. У Катеринославській і Херсонській губерніях 1854 р. цей показник становив разом 8 млн 373 тис. руб.⁴

Протягом першої половини ХІХ ст. купці, які мали у своєму розпорядженні значні капітали, активно залучалися й до промислового підприємництва, хоча тут міцні позиції утримували дворяни, які користувалися всебічною підтримкою з боку уряду. Так, у 1861 р. міські підприємства в Україні, якими володіли гільдійці, становили 72% від їх загальної кількості (1575 з 2201)⁵. Таким чином, під час розкладу поміщицько-кріпосницької системи в Україні купецький стан структурувався, набув юридичного оформлення та зріс

¹ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – С. 143, 135–136.

² Бернштейн С. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. – Одесса, 1881. – С. 26; Одесса. 1794–1894. – Одесса, 1895. – С. 188.

³ Скальковский К. Воспоминания молодости: 1843–1869. – СПб., 1906. – С. 19.

⁴ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – С. 144.

⁵ Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси й матеріали. – Одеса, 1931. – Т. 1. – С. 82.

чисельно, активно залучився до промислового виробництва, становлячи значну економічну силу в господарстві краю.

Активно оновлювалися лави купецтва в Україні в останній третині XIX ст., що було пов'язано не тільки з реформами торгово-промислового обкладання, а й з переломними процесами у соціально-економічному житті країни. Водночас скасування в 1863 р. 3-ї гільдії призвело до скорочення його кількості, хоча в окремі періоди спостерігалось і зростання, як в економічно успішних 1890-х рр. Тенденція скорочення в останній третині XIX – на початку XX ст. чисельності купецтва, особливо після реформи 1898 р., що розірвала безпосередній зв'язок між підприємницькою діяльністю й належністю до купецького стану, була характерна не тільки для українських губерній, а й для інших регіонів Російської імперії¹.

Матеріали I загальноросійського перепису населення 1897 р. дають можливість детально розглянути як чисельність, так і етнічний склад купецтва 9-ти українських губерній з урахуванням членів купецьких родин. Усього тут було зафіксовано 67 709 таких осіб. Найбільш значні групи представників купецького стану проживали (в порядку зменшення кількості до 1 тис. осіб) в Києві (5064 особи), Одесі (4965), Харкові (3585), Катеринославі (2364), Кременчуці (1527), Бердичеві (1446), Миколаєві (1424), Полтаві (1192), Єлисаветграді (1047), Сімферополі (1063). В 9-ти українських містах кількість купців становила від 1000 до 500 осіб, а ще в 14-ти – від 500 до 300 осіб. Від 300 до 200 представників купецького стану мали ще 19 українських міст². Загалом, за переписом 1897 р., відсоток купецтва у складі міського населення України (3 млн 85 тис. осіб) становив 2,19% і перевищував загальноросійський показник – 1,3% (всього купців у межах країни налічувалося 225,6 тис. осіб), що свідчило про значний розвиток торгівлі в українських містах та прилеглих до них районів³.

Перепис 1897 р. дозволяє розглянути й такий важливий показник, як національний склад купецтва (на основі даних про рідну мову). Зокрема, в Україні на цей час найбільше купців разом із членами родин належало до таких етносів: 37 863 єврея (55,9% від загальної кількості), 19 626 росіян, до яких також належала частина зросійщених українців (30%), 4672 українця (6,9%), 1971 німець, 1457 татар, 663 вірменина, 494 поляка, 424 грека. У межах усієї країни в 1897 р. російськомовними було 60,5% купців (сюди входили

¹ Боханов А.Н. Российское купечество в конце XIX – начале XX века. – С. 107.

² Відповідні дані автор опрацював за джерелами: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – СПб., 1904. – Т. 8, 13, 16, 32, 33, 41, 46, 47, 48.

³ Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Статистические очерки. – М., 1956. – С. 122.

також українці і білоруси), 25,5% припадало на євреїв, які становили усього 4,2% населення Росії¹.

Як видно з наведених вище даних, за національним складом купецтво України було досить неоднорідним. За чисельністю переважали представники єврейського і російського етносу. Українці, задіяні переважно у сільському господарстві, мали набагато слабші позиції в торгово-промисловій діяльності. Існував прошарок гільдійців і серед представників інших етносів, які населяли край, – німецького, татарського, польського та грецького.

На відміну від губерній Центральної Росії, кількісне домінування єврейського купецтва (за даними перепису 1897 р.) не тільки в містах Правобережної України, яка тоді мала офіційну назву Південно-Західний край, а й у містах Південної та на більшій частині Лівобережної України була викликана правовим та історичним їх розвитком, насамперед проляганням смуги осілості євреїв на значній частині українських земель, запровадженої 1791 р. імператрицею Катериною II, та їх традиційними формами господарської активності – торгівлею, орендою, відкупками, лихварством.

Саме євреї, попри низку дискримінаційних заходів самодержавного уряду, маючи могутній природний потяг до посередницької діяльності, виявилися найбільш підприємливим етносом, що безпосередньо проявилось у кількості гільдійців. Так, за переписом 1897 р., у Київській губернії купці-євреї (враховувалися всі члени родини) становили 70,4% (8403 особи від усього загалу представників цього стану), у Волинській – 86,6% (відповідно 3883), Подільській – 84,7% (3637), Полтавській – 69,9% (5433), Катеринославській – 59,6% (4710), Чернігівській – 61,9% (6364), Херсонській – 43,7% (5377), Таврійській – 36,8% (2849). Найбільший відсоток купців-євреїв був у Бердичеві (91,8%), де всього їх налічувалося 1328 осіб².

Тільки у Харківській губернії купці-росіяни й українці за чисельним складом переважали представників цього етносу – відповідно 3965 росіян (64,2%) і 1126 українців (18,2%) проти 748 євреїв (12,1%). Купці-українці переважали представників інших етносів за чисельністю (у межах усіх 9-ти губерній) лише в кількох повітових центрах саме Харківської губернії, зокрема в таких, як Охтирка, Богодухів, Лебедин, Ізюм, Вовчанськ та ще кількох. У найбільших містах цієї губернії – Харкові й Сумах – панівне становище посідали купці-росіяни. Так, у вищезазначеному губернському центрі проживало 2451 купців-росіян, тоді, як євреїв – 678, а українців – усього 199³.

¹ Россия в начале XX столетия. – М., 2002. – С. 88, 97.

² Автором підраховано за джерелами, які вказані в посиланні 37.

³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. 46 – С. 52.

За словами дослідника середини XIX ст. І.С. Аксакова, ці міста уже в першій половині XIX ст. були «витвором» саме російського купецтва¹. Якщо брати до уваги інші найбільші українські торгово-промислові міста, то в Києві росіян і євреїв із гільдійськими свідоцтвами було майже порівну – відповідно 2307 і 2238 осіб (і тільки 152 українця); в Одесі переважали купці-росіяни – 2756 осіб (55,5% від загальної кількості), євреїв налічувалося 1550 осіб (31,2%); у Катеринославі переважали вже останні – 1376 проти 816 росіян.

Із початком XIX ст. російські купці, що приїжджали в українські землі з центральних великоросійських губерній, насамперед Владимирської, Костромської, Московської, Тверської (спочатку тимчасово, на ярмарки), починають тут селитися, не відчуючи відчутної конкуренції з боку місцевого населення. До них приєднувалися у ще більшій кількості міщани та підприємливі селяни-росіяни, відпущені на оброк. Із часом вони, розбагатівши, склали основний контингент купецького населення міст Слобожанщини, Півдня України, окремо Києва, та, деякою мірою, Лівобережжя. Активна експансія підприємливих росіян підкріплювалася русифікаторською й деполонізаційною політикою уряду на українських землях, до того ж, від середини 1830-х рр. купцям-переселенцям із Великоросії гарантувалися значні пріоритети та пільги².

Посівши панівне становище, більш заможні російські купці вже з другої третини XIX ст. почали відтісняти єврейських і українських у торгово-промисловому й громадському житті багатьох міст. У пореформений час на українських землях, коли з'являлося все більше можливостей для розгортання підприємницької діяльності, саме купці-великоросіяни за сприяння держави найбільш вдало ними скористалися.

Як ми з'ясували, українські гільдійські купці на своїй етнічній території були чисельно лише третьою групою після євреїв та росіян. Відповідно й за розмірами капіталів і підприємств, набутих у результаті економічної діяльності, показниками обігу, кількістю працюючих вони поступалися їм. Утім, у жорсткій конкурентній боротьбі окремим українцям вдалося піднятися до рівня найбільш визначних підприємців Російської імперії, як, наприклад, купецьким підприємницьким родинам українського походження Смирєнків, Терещенків, Харитоненків, О.К. Алчевському.

Слабка участь українців у торгово-промисловому підприємництві була викликана не тільки їх сконцентрованою на рільництві, а й особливостями історичного розвитку краю. Політична залежність від Польщі й Росії,

¹ Аксаков И. Исследования о торговле на украинских ярмарках. – СПб., 1858. – С. 6.

² ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 10. – № 7931, Т. 16. – № 15 145.

проходження тут смуги єврейської осілости, насадження царським урядом своєї опори в особі російського чиновництва, поміщиків і купців, досить тривале існування у краї кріпосного права – усе це негативно впливало на розвиток підприємницької ініціативи українців та нагромадження ними капіталів, що призвело до панування неукраїнського елементу в торгівлі й промисловості.

Особливої ваги торговельний капітал набув у перші пореформені десятиліття, коли багато збанкрутілих поміщицьких підприємств переходило у власність представників купецького стану завдяки його економічній когутності, що передбачало наявність вільних капіталів, підприємницького хисту, практичного ставлення до справи. Купці не тільки активно скуповували та модернізували старі поміщицькі підприємства, а й засновували все більше нових. У першу чергу це стосувалося прибуткової харчової промисловості. Водночас із кожним пореформеним десятиліттям набирали поступальних обертів вугільна, залізородна, металургійна й машинобудівна галузі, формувалася банківська система, в які також активно вкладалися нагромаджені переважно завдяки успішній комерційній діяльності купецькі капітали.

З останньої третини ХІХ ст. купецьке підприємництво охоплювало всі відомі форми: від одноосібного бізнесу до керівництва великими корпоративними й акціонерними підприємствами. При цьому багато купців, що займалися підприємництвом одноосібно, одночасно володіли акціями (паями), перебували на посадах в асоційованих підприємствах. У пореформений період усе більшої ролі набували торгові дома (товариства повні й на вірі, або командитні), пайові товариства й акціонерні компанії, що дозволяло акумулювати великі капітали. Зокрема, товариства повні були переважно закладами сімейного підприємництва, які об'єднували невеличке коло близьких людей¹.

Серед засновників торговельних домів купецтво продовжувало залишатися основним елементом. Зокрема на початку 1890-х рр. з 353 їх власників 56% були гільдійськими купцями й спадковими почесними громадянами. Невелика група найпотужніших торговельних фірм монополізувала ринки збуту товарів, поширивши свою діяльність на великі регіони. Серед найбільших торгових домів на 1911 р. в Україні слід назвати товариство «Нащадки Л.Є. Кеніґа» з капіталом 21 млн руб. (хоча фірма була зареєстрована в Петербурзі, але об'єднувала конгломерат підприємств та маєтків у Харківській губернії), торговельний дім «І.Г. Харитоненко із сином» на тій же Харківщині (капітал 4 млн 630 тис. руб.), «Товариство Стодольської сукняної фабрики Д.В. Баришнікова із синами» на Чернігівщині (3,5 млн руб.), торговельний дім «Г.А. Ні-

¹ Боханов А.Н. Торговые дома в России в конце XIX – начале XX в. (численность, структура, состав владельцев) // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 88–89.

бург і К^о» та «Абрагам Якович Кон» у Катеринославі (кожен – по 2 млн руб.), товариство М. Ашкеназі в Одесі (1,5 млн руб.)¹.

Не меншу роль представники купецького стану відігравали й у створенні акціонерно-пайових компаній. Більше того, один купець міг займатися відразу кількома видами підприємницької діяльності. Купецтво, як найбільш підготовлена до ринкових відносин суспільна верства, не мало традиційних пріоритетів у діловій активності й керувалося винятково прибутковістю того або іншого напрямку підприємницької діяльності. З індустріальним розвитком України воно освоювало все більш складні форми організації підприємницької діяльності.

Питома вага купецької промисловості по окремих регіонах залежала від їх економічного розвитку в цілому та галузевої спеціалізації. Так, на Правобережній і частково Лівобережній Україні після скасування кріпацтва гільдійці вкладали свої капітали насамперед у такі прибуткові й рентабельні ділянки бізнесу, як цукроваріння, гуральництво, борошномельна промисловість. Уже в 1880-х рр. на всю країну заявили про себе нові цукрові магнати купецького походження – Микола та Федір Терещенки, Іван Харитоненко, Лазар Бродський, Микола Хряков, Карл Фішман, Іона Зайцев, Маркус Закс та ін.

Із кінця 1860-х рр. починається поступовий приплив купецьких капіталів, в основному за рахунок місцевих елементів, у вугільну промисловість Донецького кряжу, яка була на той час в ембріональному стані. В умовах швидкого розвитку капіталістичних відносин у наступне десятиріччя сюди проникають купці з інших регіонів, у тому числі й російських. Особливо гільдійське купецтво Харкова, що розташовувався в безпосередній близькості до Донецького басейну, намагаючись скористатися сприятливою господарською кон'юктурою, спрямовувало свій погляд у цей район. Уже в роботі I-го з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії (згодом – найбільша представницька організація крупного капіталу в імперії, що мала регіонально-галузевий характер, перебувала у Харкові) у 1874 р. разом із власниками шахт із дворян, представниками акціонерних товариств брали участь купці, насамперед харківські. Проте відсутність технічних знань, достатньої підтримки з боку фінансово-кредитних установ, а також правові обмеження значної частини купецтва в придбанні у власність земель і оренді родовищ негативно впливали на зростання купецьких вуглерозробок. Тому чимало вуглепромисловців із купців незабаром збанкрутувало, і тільки небагатьом із них вдалося стати великими підприємцями (всього, за підрахунками В. Крутикова, 1900 р. серед 316 гірничопромисловців Півдня України 63 були купцями, почесними

¹ Лазанська Т.І. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.). – С. 30, 36, 37.

громадянами й торговими козаками)¹. Серед таких підприємців найбільших успіхів досяг харківський 1-ї гільдії купець О.К. Алчевський, який наприкінці ХІХ ст. очолив гірничо-металургійний концерн, що здійснював замкнуте коло виробництва від сировини до готової продукції².

У пореформений період купецтво успішно освоювало й інші галузі економіки. Підприємницька активність купецтва у цей час охоплювала всі види кредитно-фінансової діяльності: від позичкових кас до спеціалізованих контор і великих банків. Особливо в 1860–1870-х рр. його представники активно скуповували дворянські маєтки. З одного боку, це було надійне вкладення капіталу у земельну власність, а, з іншого, виробництво сировини для власних підприємств, для потреб ринку. Не менш активно купці вкладали кошти в нерухомість (насамперед будували й здавали в оренду т. зв. «прибуткові будинки»), у сферу послуг, особливо в готельний і розважальний бізнес.

Реформи 1860–1870-х рр. значно розширили присутність купців у громадському житті українських земель, які брали активну участь у роботі органів міського самоврядування, купецьких товариств і біржових організацій. Купецтво посідало чільні позиції в органах самоврядування насамперед у тих міських центрах України, де успішно розвивалася торгівля й промисловість. Зокрема, серед губернських міст суттєве домінування купців у досліджуваній період увесь час спостерігалось в Катеринославі, Харкові й Одесі³.

У статусі гласних міських дум та їх виконавчого органу – управ, купецтво мало змогу розпоряджатися додатковими ресурсами економічного і соціального впливу, нагромаджувати культурний капітал для себе і міської громади. Дума була тим простором, який сприяв соціальній інтеграції купців, залученню їх до громадського життя міста. Високий рівень присутності в органах міського самоврядування забезпечував представникам цієї верстви вплив на розвиток інфраструктури, комунікативних мереж та інших сегментів соціально-економічного і культурно-громадського простору.

Якщо купецькі товариства, що реально функціонували в економічно більш значних містах, у нових пореформених умовах найбільшу увагу приділяли благодійності, розвитку професійної освіти, то біржові організації, створені за професійно-становою ознакою, які також можна окреслити як здебільшого купецькі організації, стали ядром, навколо якого об'єднувався весь підприєм-

¹ Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – С. 30, 31, 38.

² Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні. – С. 230, 231.

³ Донік О.М. Участь купецтва України в органах міського самоврядування (1870–1918 рр.) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. 14. – К., 2007. – С. 63–76.

ницький прошарок певного регіону. Із переходом від традиційного укладу до індустріального купецька станова організація з елементу системи місцевого управління перетворювалася на інститут громадянського суспільства¹.

Протягом ХІХ ст. під впливом еволюції суспільства по шляху буржуазних перетворень психологія, культурно-освітні запити чималої кількості купців, у тому числі й тих, які походили з нижчих станів, зазнавала помітних змін. Вони засвоювали європейський спосіб життя, підвищували свій освітній рівень, займалися доброчинністю, будучи зацікавленими насамперед у створенні стабільного соціального середовища для розширення власної підприємницької діяльності. Усе це вело до вироблення нової системи соціокультурних цінностей в їх середовищі.

Важливим видом громадської діяльності купецтва була благодійність. З останньої третини ХІХ ст. поряд із індивідуальною значного розвитку набула корпоративна доброчинність купецтва, особливо це стосувалося соціального захисту малозабезпечених та освіти, насамперед професійної. За масштабами такої діяльності провідними купецькими громадами на українських землях були київська, харківська й одеська, діяльність яких нерідко виходила не тільки за станові та класові, але й регіональні межі. Вагомим був внесок відомих представників ділового світу, які належали до купецького стану, або походили з нього, як меценатів культури і мистецтва, їх зусилля щодо збереження культурно-мистецьких надбань для наступних поколінь².

Таким чином, у результаті законодавчої діяльності уряду наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст. були створені інституційні й правові передумови для економічної та юридичної консолідації купецтва, яке здобуло гарантоване законом право на власність і особисту свободу, обмежене самоврядування, а також низку привілеїв за економічний успіх. Унаслідок урядових реформ купецтво, як найбільш економічно впливова частина торгово-промислового прошарку, закріплює за собою привілеї, які поступалися лише дворянству та духівництву.

Законодавство 1860-х рр., яке формально ліквідувало станові обмеження в торгово-промисловому підприємстві, надало представникам усіх суспільних прошарків рівні можливості у цій сфері діяльності. У пореформений час купецтво, як найбільш фінансово спроможний прошарок, активно залучається до промислової діяльності, вкладає свої капітали в найприбутковіші галузі вітчизняної економіки, успішно їх розвиває. Із виданням «Положення про державний промисловий податок» у 1898 р. поняття «купець» і «підприємець»

¹ Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (ХІХ ст.) // Укр. іст. журн. – 2006. – № 3. – С. 33–34.

² Там само. – С. 35–37.

перестали бути ідентичними. З цього часу розпочався процес кристалізації й перетворення купецтва на нову соціальну структуру, коли належність до нього перестала бути обов'язковою для заняття підприємницькою діяльністю. Тим самим купецьке звання стало анахронізмом, яке вказувало лише на станову, а не на професійну належність. За його отримання підприємці повинні були сплачувати додатковий гільдійський збір.

Купецтво України, чисельність якого була відносно невеликою (разом із членами родин у складі міського населення наприкінці ХІХ ст. становила у середньому трохи більше 2%), зосереджувалося насамперед в економічно розвинутих міських центрах. За етнічним складом домінували євреї та росіяни, українці ж становили набагато менший відсоток. Євреям купецьке звання давало значні привілеї й, насамперед, право проживання поза межами смуги осілости.

Реформи 1860–1870-х рр. значно розширили участь купців у громадському житті на українських землях, які брали активну участь у роботі органів міського самоврядування, купецьких корпорацій і біржових організацій, у розвитку благодійності. Внесок купців у розвиток економіки, громадського життя, добробуту й культури тогочасної України був досить вагомим і потребує подальших досліджень.

Андрій Кудряченко

ГЕОПОЛІТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ПЕРЕБУДОВИ ЄВРОПИ ТА ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ТА ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Виклики рубежу XIX–XX століття призвели до значного загострення міжнародних відносин і виникненню Першої світової війни. Ця величезного впливу подія та її неоднозначні наслідки, за визначенням багатьох мислителів і політиків, стали цивілізаційним переломом. Особливо таке визначення стосується держав європейського континенту: розвалилися чотири імперії: Російська, Німецька, Австро-Угорська й Османська, багато народів цих імперій утворили свої держави й продовжили самостійний шлях розвитку. Однак, далеко не всім народам удалося реалізувати шанси, що з'явилися, створити й у подальшому зміцнити свої державні системи. Останнє повною мірою відноситься до народу України, значні етнічні території якої перебували як у царській Росії, так й в Австро-Угорській імперії. І тут варто виділяти цілий ряд об'єктивних та суб'єктивних детермінант, пов'язаних як з рівнем розвитку національних еліт і їхньої згуртованості, так і рівнем зростання національної самосвідомості колишніх залежних народів імперій, а також причин, пов'язаних з міжнародною обстановкою, конфігурацією відносин й інтересів провідних держав і, особливо, переможців у Першій світовій війні.

У передвоєнні й наступні роки деякі мислителі та ідеологи, передбачаючи військове зіткнення союзів держав, а також аналізуючи військовий конфлікт, який вже вибухнув, кризу і її наслідки, стали розробляти різні концепції геополітичної перебудови континенту. Використання так званої української карти в нових планах поділу Європи передбачалося як політиками Росії, так і стратегами Німеччини, науковцями інших країн. Для підходів царського уряду була характерна ставка на західноукраїнські землі як плацдарм подальшого просування в Європу. У стратегічних побудовах Німеччини ще з кінця XIX ст. Україна входила однією із логічних складових німецької концепції «другорядних народів і держав» (Randstaatenpolitik), пріоритетними завданнями якої були революціонізація й розчленування Росії. Найбільш завершений

вигляд ці підходи одержали в концепції Середньої Європи (Mitteleuropa), ядром якої повинні були стати Німецька імперія й Австрійська монархія¹.

Такі види на перебудову континенту властиві були Німецькому союзу східних прикордонних областей (НССПО), створеному в 1903 р., а також своєрідній його філії – союзу «Вільна Україна», що виник уже в роки війни. Член президії НССПО й довірена особа Вільгельма II з питань східної політики, історик О. Гетш проявляв зацікавленість українським питанням і шукав контактів у колах української інтелігенції. Надії на те, що «виникне полум'я із тліючого серед малоруського народу вогню», прямо узгоджувалося з початком німецького наступу на східному фронті. З лав НССПО в перші місяці війни вийшов меморандум про українське питання з картою етнічних земель Росії й Австро-Угорщини, коротким викладом історії України й оцінкою діяльності місцевих політичних партій².

Політичні й військові кола Австро-Угорської імперії також мали свої види на використання так званої української карти в справі «розкладання Російської імперії» напередодні майбутньої війни. Оцінки й підходи імперії були викладені як у звіті консула Еммануїла Урбаса у Львові, датованому 20 серпня 1914 р., так і в дещо пізнішому меморандумі барона Леопольда фон Андріана-Вербурга, який працював до війни генеральним консулом у Варшаві, а також у низці праць інших авторів. Порівнюючи головні тези Андріана й Урбаса, відзначимо, що на відміну від свого опонента, Андріан не припускав відторгнення більшої частини українських земель від Російської імперії. З огляду на те, що Урбас був, у першу чергу, фахівцем з військово-політичних операцій і виконував функції представника міністерства закордонних справ при військовому відомстві, а Андріан був досвідченим дипломатом і цивільним губернатором окупованих територій Польщі та фахівцем з українського питання, можна вважати, що погляди останнього мали більш вагомий вплив на вище керівництво монархії. Однак звернемо увагу, що в їх різних за змістом пропозиціях було й спільне – те, що обоє виступали проти українського державотворення. Так, ані Урбас, ані Андріан (всупереч обіцянкам першого

¹ Політична історія України. XX століття: В 6 т. – К., 2002. – Т. 1. – С. 343–345; Remer C. Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen. Ende 19. Jahrhunderts bis 1917/18. – Frankfurt-am-Mein–Berlin–Bern–New-York–Paris–Wien, 1997. – S. 161.

² Politisches Archiv des Auswertigen Amtes, Bonn. R. 20952. Akten Betreffend den Krieg. Ukraine. 1. November 1914 – 5. März 1915. Vom Deutschen Ostmarkenverein: zur ukrainischen Frage; Кураєв О. Німецька спілка східних прикордонних областей і Україна (1903–1915 pp.) // Київська старовина. – 2000. – № 4. – С. 150–156.

провідникам-українцям) у своїх політичних прогнозах навіть не розглядали варіанти формування самостійної Української держави¹.

Росія, виходячи зі своїх підходів, здійснювала ідеологічну експансію в Галичині. Це проявлялося у відстоюванні ідеї «єдиного російського народу», міфологізації минулого Русі, а також у потужній фінансовій підтримці галицьким москвофілам. Царський уряд підтримувало «Галицько-руське товариство», яке щедро фінансувало газету «Галицька Русь». Військовий генеральний штаб Росії особливий інтерес мав до лемків, а їх найвіддаленіша на захід територія розглядалася, як можлива військова база в майбутній війні.

Початок Світової війни обернувся для населення Галичини особливо важкими випробуваннями й численними стражданнями. Свої невдачі на фронті австро-угорська влада прагнула пояснити зрадництвом українців, які начебто у своїй більшості симпатизували й допомагали наступаючим російським військам. Ця версія, запропонована польською адміністрацією Галичини, послужила формальним приводом для масових репресій проти українців. Водночас тих, кого не встигла «знешкодити» австрійська влада, пізніше заарештувала й висилала в Сибір окупаційна російська влада. Москвофіли й організований ними в Києві в липні 1914 року «Карпатсько-російський визвольний комітет» закликали галичан зустрічати російську армію – із церковними процесіями, а мобілізованих в австрійську армію дезертирувати й переходити на сторону російських військ. Експансіоністські цілі російського царату маскувалися пропагандою про визвольну війну й необхідністю викоринювати українофільство, що зрадило «споконвічне руське начало»².

Такі підходи багато в чому пояснюють реакцію українців Галичини на початку війни й вступ на їхню територію російських військ. Природним був прояв політичної активності і єднання на ґрунті української ідеї. Суспільна думка українців-галичан, яких протягом декількох років різними методами готували до неминучої війни, сприйняла її не тільки як трагічну невблаганність, але і як шанс для того, щоб власними силами змінити долю до кращого. Однак у цих умовах політичні діячі західних земель прагнули як виявити лояльність до існуючої влади, так і поступово, крок за кроком легімітизувати свою діяльність у відстоюванні українських національних інтересів. І в перші роки їм це деякою мірою вдавалося.

¹ Доповідна записка консула Е. Урбаса про три різні можливості створення української держави, Відень 20 серпня 1914 р. // Hornykiewicz T. Ereignisse in der Ukraine 1914–1922. – Bd. 1. – Philadelphia–Horn, 1966. – S. 14–16; Кураєв О. Політика Центральних держав щодо українського чинника у Першій світовій війні // Київська старовина. – 2006. – № 1. – С. 78–82.

² Україна: політична історія. XX – початок XXI століття. – К., 2007. – С. 190–191.

Геополітичні концепції перебудови...

Так, на самому початку війни з ініціативи К. Левицького проходить нарада представників трьох галицьких українських партій, на якій ухвалюється рішення щодо створення Головної української ради (ГУР). Принагідно відзначимо, що ГУР у травні 1915 р. реорганізовано в Загальноукраїнську Раду, а з кінця 1916 р. її спадкоємицею стала Українська парламентська репрезентація. Головою ГУР був обраний Кость Левицький. Позиція політичних партій Галичини в новій ситуації була викладена в маніфесті, з яким ГУР звернувся до українського народу. У ньому підтверджувалася прихильність до миру й готовність постояти за національні інтереси. Указувалося, що російський царат не хоче змиритися з тим, що не вся Україна в його руках, що інтереси українського національного життя вимагають односпайної боротьби проти царської імперії. «Перемога австро-угорської монархії стане нашою перемогою. І чим більше буде уражена Росія, тим швидше настане година звільнення України», – подібний заклик до українців Буковини видав Союз українських парламентських і сеймових послів Буковини¹.

Показово, що в силу стриманих підходів Відня офіційна позиція ГУР відразу ж доходить до відома німецького уряду. ГУР сформулював український ідеал – самостійна українська держава «у сучасних етнічних кордонах». Підтверджувалася також готовність відправити на Наддніпрянщину групи агітаторів, щоб «викликати серед населення відповідні германофільські настрої й революцію». Прагнучи зміцнити лояльне відношення до себе, ГУР також підготував проект маніфесту імператорів Австро-Угорщини й Німеччини до українського народу. Останній цікавий тим, що в ньому були сформульовані прагнення досягнення максимуму волі й прав, які галицькі діячі сподівалися одержати від урядів Центральних держав. Вони прагнули одержати гарантії політичної, релігійної, мовної свободи, забезпечення всій Україні «повної самостійності, яку вона мала в часи найкращих українських гетьманів». У спеціальному меморандумі ГУР до німецького уряду містилося прохання обмежити польський вплив на українській території, а також допомогти грошми й зброєю для організації українського легіону. Головне ж – у цьому документі проголошувалася готовність віддати свою майбутню незалежну державу під правління Гогенцоллернів.

Берлін швидко відреагував щодо початку діалогу з українцями й надання «моральної й фінансової підтримки» силам, готовим до підготовки повстання на Наддніпрянщині. Реакція кайзера була однозначною: «Негаймо! Надати

¹ Звернення Головної Української Ради «До українського народу», надруковане 3 серпня 1914 р. в газеті «Діло» (Львів). Додаток до звіту G 129 німецького консула у Львові Гайнце послу у Відні фон Чиршки від 6 серпня 1914 р. // Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin. R 20950 (Akten betreffend den Krieg. Ukraine. August 1914 – 10. November 1914). – Bl. 11–14.

гроші на пропаганду». Позиція Відня виявилася більш стриманою. Австрійський консул у Львові Е. Урбас переконував владу, що «вільну Україну до Дону», про яку мріють галицькі українці, буде важко політично приєднати до монархії¹.

Зовнішньополітичні ініціативи ГУР були підкріплені розробкою основ нової військової організації. Початкові формування всіх існуючих у регіоні стрілецьких організацій поєднувалися в Українське бойове керування, що покликано було стати верховною владою створюваного легіону Українських січових стрільців. Ідея стрільців, як воєнізованої і політичної сили й опори патріотичних сил, була запозичена у поляків, але їй додали український «січовий» зміст. У заклику ГУР до населення записуватися в легіон січових стрільців був обнародований схематичний, однак досить конкретний образ «відірваної від Росії України» – зі столицею в Києві, з «Донськими землями, Кубанню й берегами Чорного моря», зі своїм урядом й із всім народом обраним парламентом. У ряди стрільців-січовиків ГУР закликав записуватися всіх тих, хто не підпадав під обов'язкову мобілізацію.

Українські січові стрільці називали себе «політичним військом», вбачаючи свою місію у пропаганді національних цілей, вихованні патріотичної самосвідомості, відродженні національного життя на звільнених територіях. Самим фактом свого існування січовики засвідчили відродження українського війська після майже півторастолітньої перерви. З рядів січових стрільців у подальшому формувалися кадри старшинського корпусу українських армій. У кадровій австро-угорській армії служило біля 25 тисяч українців².

На відміну від основних політичних партій Галичини, які чітко виклали свою позицію й аргументували своє «оборонство» високою ідеєю боротьби за звільнення України, ліберально-демократичні кола Наддніпрянщини перебували у стані розгубленості й невизначеності. Артикуляцію української позиції взяв на себе С. Петлюра після консультацій з одним із членів Ради Товариства Українських Поступовців (ТУП). Ним замість чергового номера «Українського життя» була обнародована декларація «Війна і українці». Апелюючи до політичного розуму, цивільного такту й організованої волі нації, тисячами ниток пов'язаної з Росією, Петлюра писав про підтримку ідеї оборони держави. Орієнтацію на Австрію російських українців він назвав міфом, що використо-

¹ Меморандум «Наші постулати», підготовлений на бланку німецького консульства у Львові, переданий від імені ГУР уряду Німеччини. Додаток № 5 до звіту консула Гейнце від 6 серпня 1914 р. // Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin. R. 20950. – В 1. 26–27; Кураєв О. Політика Центральных держав щодо українського чинника у Першій світовій війні. – С. 76–77.

² Політична історія України. XX століття. – Т. 1. – С. 348–349.

вується віденськими політиками. Петлюра писав, що «українці не піддадуться провокаційному впливу й виконають свій обов'язок громадян Росії в цю важку годину до кінця»¹.

Природно, що заяви Петлюри й інших діячів не сприяли єднанню свідомого українства, а вели до його подальшої поляризації. Група політемігрантів з України у Львові, ядром якої були соціал-демократи, зайняла антиросійську позицію ще до виступу С. Петлюри. Стратегія опертя на Австрію в боротьбі за українську державність, викладена Д. Донцовим у формулі «нового центра слов'янської гравітації», тепер одержувала шанс на реалізацію. На початку серпня 1914 року у Львові був створений Союз звільнення України (СЗУ). Його першими акціями були звернення «До українського народу», написане Д. Донцовим, звернення «До суспільної думки Європи», а також звернення безпосередньо до болгарського, румунського й турецького народів.

Ставлення Австрії до перших кроків Союзу було позитивним. Під натиском наступаючих російських військ СЗУ перебазувався у Відень. Від австрійської влади він одержав значну фінансову допомогу, що дало можливість розгорнути активну пропагандистську й видавничу діяльність. Крім щотижневих видань у Відні, а пізніше й у Лозанні, Союз видрукував близько 80 агітаційно-пропагандистських книг і брошур на 12 мовах. У їхньому числі були: брошура М. Грушевського «Українське питання в його історичному розвитку» німецькою, С. Рудницького – «Україна й українці» італійською, збірник «Царська Росія – гнобитель народів» – румунською мовами².

Війна легітимувала перегляд кордонів, ставила на реальний ґрунт проблему самовизначення народів Центральної й Південно-Східної Європи. Народи, розділені між імперіями, прагнули зайняти своє місце в новому геополітичному просторі. Становище українців ускладнювалося не тільки протиборством двох імперій, у кордонах яких перебувала розділена нація, але й відсутністю єдиних підходів до майбутнього України.

У числі перших концепцій формування самостійної України була й модель, запропонована А. Шептицьким. Вона базувалася на вірі митрополита в те, що наступ австрійської армії на територію російської України буде підтримано повстанням українців, а її долю вирішить мирна міжнародна конференція. Істотною в проекті Шептицького була орієнтація на європейське право, свободу слова, толерантність всіх релігій. У моделі митрополита, як й в інших, створених в 1914-1916 рр., мова не йшла про єдину й соборну Україну, а лише про те, що незалежною повинна стати Наддніпрянина.

¹ Українська суспільно-політична думка у 20 столітті. – Т. 1. – С. 216–217.

² Україна: політична історія. XX – початок XXI століття. – С. 194–195.

Геополітичні підходи Галичини гідно представляв на міжнародному рівні відомий географ німецької школи Степан Рудницький. Протягом 1914–1916 рр. він видав кілька книг про Україну, які мали міжнародний резонанс. Перший том його книги «Україна й українці» був опублікований німецькою мовою у Відні, а другий – у Берліні. Тоді ж ця робота була переведена на угорську, румунську, італійську й англійську мови. Ідеологія українського самостійництва була ним детально викладена в книзі «Чому ми хочемо самостійної України», що вийшла двома виданнями під псевдонімом Ш. Левенко. Тут він писав: «... для всіх українців повинна бути повна державна самостійність єдиною кінцевою метою»¹.

Союз звільнення України в першому номері «Новини СЗУ» ще 5 жовтня 1914 р. опублікував свою платформу. Створення майбутньої самостійної Української держави ставилося в контекст «досягнення й продовження європейської рівноваги». Формою правління пропонувалася, як і у А. Шептицького, конституційна монархія з демократичним внутрішнім устроєм.

Слід зазначити, що якщо в організаційному плані досягнення СЗУ були мінімальними, то в пропагандистському відношенні їхня місія стала досить позитивною. Завдяки цій діяльності вже на початку Світової війни український опозиційний рух вийшов на новий рівень – осмислення «українського питання» у загальноєвропейському контексті й артикуляції ідеї самостійної Української держави. Після того, як ідея вільної України з'явилася в геополітичному дискурсі, її вже неможливо було оголосити вимислом купки сепаратистів. Самостійницький ідеал одержував не тільки політичне обґрунтування, а й оформлену модель реалізації (нехай навіть трохи наївну). Навколо цих ідей і підходів уже на хвилі революційного піднесення могли групуватися політики й маси людей.

Підкреслимо, що пізніше з'явилися й інші моделі та концепції самостійної Української держави. При цьому австрофільським моделям властиві були поважне ставлення до законів й апелювання не до сили, а до здорового глузду «культурних народів світу». Галичани більше сподівалися на те, що в Австро-Угорщині з'являться сили, які будуть вирішувати українське питання з позицій історичної справедливості. Однак незабаром вони переконалися, що гірко помилялися. Уже 5 листопада 1916 р. австро-угорський уряд обнародував акти про створення Польського королівства й про розширення автономії Галичини, однак без розділу її на польську й українську частини. Це викликало обурення й розчарування у колах українських лідерів. Тому ілюзії, що мали місце, поступалися переконанню в тому, що незалежність можна досягти лише в боротьбі.

¹ Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. – Л, 1994 – С. 89.

Геополітичні концепції перебудови...

Після вступу російської армії на західноукраїнські території із чотирьох губерній Галичини й Буковини було створено військово-генерал-губернаторство на чолі з А. Бобринським. Останній свою місію вбачав у рішучому викорінюванні «мазепенства», облаштуванні Східної Галичини й Лемківщини на споконвічних російських засадах. Тому тут закривалися всі українські бібліотеки, відомства, школи (польських це не стосувалося). Із січня 1915 р. відновлялася дія указу 1876 р. і були закриті всі українські видання в межах Київського військового округу. Єдиною легальною трибуною українства залишався журнал «Українське життя», що виходив у Москві російською мовою. У перші тижні окупації заарештовано й відправлено вглиб Росії 34 греко-католицьких священика, серед яких були А. Шептицький і ректор Львівської семінарії І. Боцян. Тільки через київські тюрми в перші місяці війни пройшли більше 12 тисяч діячів, висланих з Галичини.

У таких умовах значні переваги одержали москвофільські структури, які намагалися витіснити «малоруський говір» навіть із народних шкіл. Царський уряд невпинно повторював, що Галичина «навіки об'єдналася з Росією», а, демонструючи відповідну позицію, цар Микола II прибув у Львів на початку квітня 1915 р. Однак фортуна повернулася й до нього спиною.

Невдачі на фронтах змусили царський уряд вдатися до допомоги громадськості в обслуговуванні армії. Новостворені організації, такі, як «Союз міст», «Земський союз», мали солідні фінанси. Багато лідерів ТУП знайшли себе у відділеннях Всеросійського союзу земств і міст. У нього вступив і С. Петлюра. А дехто із соціал-демократів, у їхньому числі й В. Винниченко, вважали за можливе більш активно використати легальні можливості для артикуляції політичних вимог українства. Винниченко вважав, що консолідуючим націю могло би стати гасло «націоналізації й українізації школи».

Ці підходи стали квінтесенцією десятка статей і двох доповідних записок до міністрів внутрішніх справ, які депутація членів Державної думи від Києва вручила за призначенням. Оприлюднення цих документів в «Українському житті», слухання в Думі відносно незаконного переслідування української мови мало суспільний резонанс. У прийнятому після дебатів рішенні Держдуми мова йшла про необхідність «поновлення малоросійської преси», а форма депутатських запитів, петицій до ліберальних депутатів одержала розвиток.

Показово, що ТУП, організувавши в 1916 р. регулярне направлення петицій із цілого ряду міст України, вимагав надати Україні автономії на тих же умовах, які уряд обіцяв Польщі; повної свободи українського слова; звільнення засуджених українських політичних діячів. Лідери ТУП виступали за «демократичну автономію України, яка гарантована такою ж федерацією рівноправних народів».

У рядах українських есерів щодо майбутнього України домінували два підходи. Численна Київська група й більшість організацій відстоювали принцип «всесвітньої федерації і національно-персональної автономії». Така федерація бачилася їм на початку на руїнах Російської імперії, а потім і на руїнах усього імперіалістичного світу. Засобами на цьому шляху повинна стати національно-територіальна автономія України.

На інших позиціях стояли петербурзькі гуртки українських есерів, що називали себе «українськими народниками». Підтримуючи ідею світової федерації, як ідеальної мрії, вони вважали, що повне задоволення національних потреб народу можливе лише в самостійній українській республіці. По суті, у лавах УПСР почала формуватися радикальна течія, що ставила за мету «повну соціально-політичну перебудову України», з якої незабаром вийшли боротьбисти.

Відомим радикалізмом відрізнялися більшовицькі лідери й нечисленні їхні організації в Україні. Однак логіка подальших подій, а також позиції інших політичних сил багато в чому сприяли радикалізації й багатомільйонного населення Росії¹.

Аналізуючи в 1915 р. у роботі «Політичні проблеми світової війни» причини, які привели до світового військового зіткнення і його можливих наслідків, шведський геополітик Рудольф Челлен відзначав, що одним із першочергових завдань війни мало стати вирішення проблем Східної Європи – від того, який баланс сил і конфігурацію кордонів залишить після себе війна, буде залежати досить тривалий час доля всього континенту.

На думку геополітика, характерною рисою тієї війни стало підняття на рівень світової історії нової сили – расизму. Його взяла на щит Росія, вступивши у війну під прапором гасла забезпечення панслов'янської політичної єдності. Почуття приналежності більшості слов'ян до європейської культури й прагнення Росії «переробити панславізм на панрусизм» штовхали їх до участі в загальноєвропейській антиросійській боротьбі, чим було підтверджено «банкрутство панславізму як політичного фактора». Шведський учений показав, що замасковане панславістською пропагандистською Риторикою прагнення приєднати західноукраїнські землі було дійсною причиною вступу Росії у війну, у той час, як «українське питання» було взагалі одним з головних протиріч, що призвели до війни: «Ми маємо... всі підстави віднести українське питання до одного з головних мотивів світової війни», – стверджував відомий учений².

¹ Політична історія України. XX століття. – Т. 1. – С. 362–379.

² Tschjellen R. Die politische Probleme des Weltkrieges. – Leipzig–Berlin, 1918. – 8. Auflage. – S. 73.

Р. Челлен енергійно підтримував проект політичної перебудови Європи, який висував німецький філософ Едвард фон Гартманн, й констатував, що завдяки усвідомленню європейцями своєї культурної спільності домаганням Росії в Європі збутися практично неможливо.

Німецький мислитель Фрідріх Науманн, висловлюючи заклопотаність долями східноєвропейських народів, указував на прагнення їх до самостійного розвитку та підкреслював, що у випадку реалізації російських планів, титанічні зусилля попередніх десятиліть будуть зведені на нівець. Це стосувалося, за його визначенням, «румунів і болгар, а також фінів, литовців, естонців, поляків і рутенців у Росії». Тверезо оцінюючи розміщення сил у центрально-європейському регіоні, він констатував, що будівництво державності поляками, чехами, литовцями, естонцями, рутинами (українцями) буде залежати від сприяння або, навпаки, протидії з боку Росії чи Німеччини: «... як міжнародна сила, простягаємо ми меншим сусідам середньоєвропейським народам руку й пропонуємо зважитися йти з нами разом у майбутнє»¹.

У роботі «Серединна Європа» Науманн у 1917 р. висловлює своє бачення нової спільноти. Наріжним аргументом на користь цього він вважає те, що всі народи указанного регіону відносяться до єдиного народу «середньоєвропейського типу» – єдиної «середньоєвропейської людської групи (Menschheitsgruppe Mitteleuropa)», гомогенність якої, незважаючи на конфесійні, національні, мовні відмінності, визначена однотипністю соціокультурного ландшафту й господарських структур, а також однаковою трудовою етикою – подібним «господарським темпераментом», «господарським характером». І це дає підстави Науманну твердити про єдиний «середньоєвропейський господарський народ».

Одночасно із цим стан середньоєвропейської спільноти характеризує, у порівнянні із сусідньою західноєвропейською, певну незрілість, неостаточну сформованість, перебування у фазі становлення: «... наш середньоєвропейський тип ще не досяг досконалості, він ще створюється. ... навколо німців виросте культура Середньої Європи, тип людини, що є середнім між французами, італійцями, турками, росіянами, скандинавами. Кинемося ж до цього середне європейця». Ф. Науманн упевнений, що кожний із середньоєвропейських народів є носієм рис і якостей, яких трохи бракує іншим. Тому, за його баченням, метою Середньої Європи є з'єднання німецьких і ненімецьких складових частин таким чином, щоб, уникнувши переваги німецького елемента, використати взаємну доповнюваність на користь загального добра: «Не панування, але з'єднання! Ми маємо більше кінських

¹ Naumann F. Werke. – 4. Bd. – Köln–Opladen, 1966. – S. 475.

сил, ви – більше мелодії. Ми мислимо переважно кількостями, кращі з вас – якостями. Зіллемо ж разом те, на що ми здатні порізно»¹.

Ідеологічним фундаментом Серединної Європи стала сукупність принципів консерватизму й лібералізму, пестування існуючих традицій й інститутів, з'єднане з реалізмом і прагматизмом відносно інновацій. Державно-політичний устрій Серединної Європи Науманн визначає як союз (Bund – співтовариство, федерація, конфедерація) держав, союз народів, наддержаву: «Жодна держава, що ввійде в цей союз, не втратить державної самостійності, як і не пожертвує вона заради цього своїм власним важко досягненим і кров'ю захищеним суверенітетом. ...Навпаки, інтересам всіх учасників відповідало б, щоб у жодному разі не виникли невтримні плани переплавлення. Інакше кажучи, за назвою Серединної Європи створюється не нова держава, а союз існуючих»². Зі створенням Серединної Європи втрачають актуальність небезпечні з погляду наслідків різноманітні панславістські й всенімецькі проекти, а також плани Великої Сербії, Великої Румунії й т.п. Центром розміщення адміністративних органів Серединної Європи мала стати Прага.

Виходячи з культурно-цивілізаційних міркувань, Науманн рішуче відкидає всяку можливість союзу Німеччини з Росією, який би тільки компенсував огидний стан економіки, міг прислужитися підставою останній для подальшої військової експансії.

Сторінки «Серединної Європи» перейняті високим оптимізмом, піднесеним романтичним запалом щодо перспектив майбутньої співдружності. Тут є проникливі висловлювання про мирне співіснування, взаємне національне доповнення, необхідність порядку, дисципліни, субординації, які, дисонуючи із загальним духом книги, могли й віджахнути слов'янина.

В 1917 р. в брошурі «Середина Європа» Науманн акцентує увагу на тому, що внаслідок географічного розташування, але головним чином – волі й історичної долі, проміжні між Німеччиною й Росією нації (включно з українцями) змушені орієнтуватися на одну із цих держав, належати їхнім сферам впливу й блокуватися з ними: «Хто не хоче, або не може бути росіянином, повинен стати середньоевропейцем». А. Пенк визначав ці «проміжні» нації – фінську, шведську, естонську, литовську, латишську, польську, українську й румунську – як *Zwischeneuropa*, «Межевропейські»³.

У заснованому в середині 1917 р. з метою пропаганди ідей руху щотижневику «Середина Європа» Науманн мотивував доцільність створення союзу необхідністю попередження міжнародних конфліктів і збереження

¹ Ibid. – S. 555, 627.

² Ibid. – S. 735.

³ Die Grossmächte vor und nach dem Weltkrieg. – Leipzig–Berlin, 1933. – S. 109.

інституціонального порядку в умовах наближення загального розкладання й хаосу, підвищенням рівня добробуту.

Однак ідея Середньої Європи виявилася мало сумісною з тогочасною реальністю. Революції 1917 р. в Росії, а також поразка Німеччини і її союзників у Світовій війні відсунули з порядку денного питання Середньої Європи, особливо в тому вигляді, як представлялося її німецьким прихильникам. У Різдвяні дні 1918 р. у своїй останній «середньоєвропейській» статті «Тимчасове прощання» Науманн висловлює впевненість, що, незважаючи на всі невдачі останнього часу, ідея Середньої Європи не буде остаточно відкинута, її істинність, життєздатність визначається самим буттям – господарськими й географічними факторами. Тому до неї можливо ще повернуться в майбутньому¹.

Без сумніву, у концепції Середньої Європи, як явищі інтелектуального підходу Німеччини, досить суттєвий елемент німецького месіанства – впевненість, що Німеччина має якийсь метафізичний борг перед Богом і людством, гідний великої нації. Прагнення «сказати своє слово» спричинило саме східну орієнтацію зусиль: у той час, як на стабільному заході Німеччина могла надати підтримку хіба що підвладним ірландцям і фламандцям, на схід від неї простирався безкрайній простір принижених країн, що буквально стенали про допомогу. Якби Німеччина, знайшовши отут для своїх устремлень сприятливий ґрунт, виконала шляхетну місію визволителя, вона завоювала б не тільки подяку того покоління, але й дійсну вдячність наступних поколінь.

Саме тому найбільш далекоглядні й чесні політики Німеччини невтомно попереджали про неприпустимість будь-яких експансіоністських намірів у Східній Європі, більше того, наполягали на необхідності зосередження сил для протидії Росії. Так, учасник руху «Середня Європа» Макс Вебер вважав, що, «усяка політика по ту сторону нашого східного кордону, якщо вона є реальна політика (Realpolitik), неминуче є західнослов'янська політика, а не німецько-національна політика. ... на Сході, але ніяк не на Заході будемо ми мати культурні завдання за межами наших кордонів»². Українців, як і переважну більшість інших європейських дослідників, Вебер зараховував до західних слов'ян.

Інший учасник руху, відомий своїми симпатіями до України, Ганс Дельбрюк проголошував: «Те, що Росія вважає своєю місією скорення Європи й Азії – це її справа, ми ж бачимо місію Німеччини у звільненні Європи й Азії від її гноблення». Він відзначав, що вже протягом другого покоління

¹ Naumann F. Werke. – S. 977.

² Weber M. Deutschland unter dem europäischen Weltmächten. Gesamtpolitischen Schriften. – München, 1921. – S. 85.

Німеччина захищає європейську культуру від впливу Москви, і це не евентуальна політика, але доля й призначення Німеччини¹.

Один із сучасних дослідників руху «Серединна Європа» Генрі Корд Мейер, щиро шкодував про те, що проект Науманна, «укорінений у кращі європейсько-християнські традиції з їхнім акцентом на порядності, моральності й гуманності», не був здійснений. Як у Німеччині, так й у Європі верх взяв неприборканий націоналізм, у запалі якого європейські політики не розгледіли великої цінності цієї конструктивної ідеї, шанс перебудови Європи не був реалізований. І, за його оцінкою, у ці роки були втрачені реальні можливості. Проте Мейер упевнений, що все ж ще може виникнути шанс відновити співтовариство вільного й творчого життя, який Захід не буде мати права проігнорувати².

Однак зміни в Європі, викликані ходом Першої світової війни, набули трохи іншого спрямування. Виснажені війною народи континенту не могли зносити монархічного правління. Першою революційним шляхом пішла Росія, а пізніше до неї приєдналися й інші держави. Континент поринув у новий вир подій. Для багатьох народів, зокрема, й України, він став національно-визвольною революцією.

Перемога Лютневої революції в Росії одним з наслідків мала двовладдя. Звістка про перемогу в Петрограді революційних сил сколихнула українство. Демократичні кола України, широкі соціальні маси включилися в активне суспільно-політичне життя. В Україні на хвилі революції виникають також нові органи влади. На кінець березня налічувалося вже близько 170 рад робітників і солдатів. Трохи пізніше почали створюватися й ради селянських депутатів, а заможне селянство, козаки й частина поміщиків, заснували свою організацію – Союз хліборобів-власників.

Друга гілка влади в Україні діяла від імені Тимчасового уряду, що 4 (17) березня в Києві утворив Раду об'єднаних громадських організацій. Виконавчий комітет цієї Ради в перші післяреволюційні місяці вважався найвищою владою в місті. Суспільні ради і їхні комітети виникли й по всіх губерніях. Вони стали представницькими органами місцевої влади. Пануючі позиції в них зайняли представники торгово-промислових кіл й управлінської бюрократії.

Виконавчу владу, що до революції належала губернаторам, Тимчасовий уряд передав своїм комісарам, якими автоматично ставали голови губернських і повітових земських управ, тобто виборні особи. Як правило, це були місцеві поміщики. Управлінський апарат у містах зберігався майже без змін.

¹ Delbrück H. Krieg und Politik. – Berlin, 1919. – 3. Teil. – S. 55.

² Meyer H.C. Mitteleuropa in German Thought and Action 1915–1945. – The Hague, 1955. – P. 342, 344.

Характерною рисою суспільно-політичного життя в Україні після перемоги Лютневої революції було зростання національно-визвольного руху. Його очолили українські партії, навколо яких згуртувалися українські демократи різних ідейних переконань, як соціалістичного, так і революційно-демократичного напрямку. Відчувалася гостра потреба в створенні єдиного центру з відповідною програмою дій революційно-демократичних сил України. І таким центром стала заснована 7(20) березня 1917 р. Центральна Рада. Вона являла собою ліберально-демократичну організацію парламентського типу. За партійною приналежністю в Центральній Раді переважали українські соціал-демократи й есери, які становили близько 80 % її складу. До неї входили також кадети, українські соціалісти-федералісти, меншовики й російські есери, представники єврейських партій і польських соціалістів. Лідерами Центральної Ради стали М. Грушевський, В. Винниченко, С. Єфремов, С. Петлюра, М. Порш й інші¹.

Справі піднесення й значною мірою легітимації національно-визвольного руху послужили Український національний конгрес, що проходив у квітні, Український перший (травень) і другий (червень) військові з'їзди. У резолюції Конгресу містилася вимога проголосити автономію України ще до Всеросійських установчих зборів, які мали б лише узаконити її. Конгрес обрав 150 представників у Центральну Раду й затвердив М. Грушевського на посаді її голови.

ІІ Український військовий з'їзд, у роботі якого взяло участь близько 2500 делегатів, підтвердив постанову першого з'їзду про українізацію армії й затвердив статут найвищої української військової установи – Генерального комітету на чолі із С. Петлюрою. З'їзд обрав Раду військових депутатів й ухвалив, щоб вона увійшла складовою частиною до Центральної Ради. Результатом ухвалених рішень військових з'їздів стало й прискорення процесу українізації армії. Свою лояльність і підтримку діяльності Центральної Ради виявили також всеукраїнські з'їзди селянських і робітничих депутатів, що відбулися в травні-липні 1917 р.²

Таким чином, в Україні набирив сили національно-визвольний рух, відбувалася нетотожна російській українська національно-демократична революція. Цей процес мав підйоми й спади, революція проходила у вкрай складних внутрішніх й зовнішньополітичних умовах, супроводжуючись досягненнями й невдачами.

¹ Кудряченко А.І., Калінічева Г.І., Костиця А.А. Політична історія України в ХХ столітті. – К., 2005. – С. 107–109.

² Там само. – С. 110.

Важливими офіційними документами, по яких можна простежити процеси відокремлення й суверенізації України, її шлях боротьби за автономію й незалежність, є Універсали Центральної Ради. Однією із провідних ліній цих актів було вироблення принципів відносин між Україною й Росією. Центральна Рада спочатку орієнтувалася на автономію як крок до федерації. Про це говорить зміст I-го й II-го універсалів ЦР. Видавши 10 (23) червня в 1917 р. свій I Універсал, Центральна Рада зажадала визнання Тимчасовим урядом права українського народу на автономію, відрахування частини податків на національно-культурні потреби й введення посади Комісара в українських справах при Тимчасовому уряді¹. Через кілька днів Центральна Рада створила Генеральний Секретаріат як свій виконавчий орган, який очолив В. Винниченко.

Однак Тимчасовий уряд, продовжуючи попередню політику царату, не хотів задовольнити навіть цих мінімальних і законних вимог Центральної Ради. Оголошення I-го Універсала викликало занепокоєння серед його членів й у Київ для узгодження нових відносин з Україною прибула делегація в складі О. Керенського, И. Церетелі й М. Терещенко. Українську делегацію на переговорах очолювали М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра. Результатами переговорів стала угода, яка визнавала Генеральний Секретаріат органом Тимчасового уряду в Україні. Його склад мав затверджуватися в Петрограді. Міністри Тимчасового уряду визнали право України на автономію й погодилися, що Центральна Рада розробить статут, який подасть для затвердження Всеросійським установчим зборам².

Необхідно підкреслити, що зміст і характер угоди були реально відображені в II Універсалі Центральної Ради, виданому 3(16) липня 1917 р. У ньому ЦР заявила, що визнає Всеросійські установчі збори, які повинні вирішити питання щодо автономії України, і що вона не має наміру відокремлюватися від Росії³. Тим самим Рада відмовилася від того, що недавно сама урочисто проголосила в I Універсалі. Такий поворот подій привів до значного зниження авторитету ЦР серед українства.

Завершення на початку липня двовладдя і перемога Тимчасового уряду торкнулися й України. Адже ця російська владна структура відмовлялася навіть від тих мінімальних поступок, які обіцяла Центральній Раді ще в червні.

¹ I Універсал Центральної Ради (10 червня 1917 р.) // Хрестоматія з історії держави і права України. – К., 2000. – Т. 2. – С. 10–12.

² Статут Генерального Секретаріату // Хрестоматія з історії держави і права України. – С. 15–16.

³ II Універсал Центральної Ради (3 липня 1917 р.) // Хрестоматія з історії держави і права України. – С. 13–14.

А восени виникли нові ускладнення між Києвом і Петроградом. Причиною стала заборона Тимчасовим урядом скликання Установчих зборів України.

Перемога Жовтневого збройного повстання в Петрограді привела до усунення Тимчасового уряду. II Всеросійський з'їзд рад, у якому взяли участь 126 делегатів від України, обраних від 69 місцевих рад, проголосив у країні радянську владу, передавши її місцевим радам. У проголошеній «Декларації прав народів Росії» визнавалася рівність і суверенність народів Росії, їхнє право на самовизначення аж до відокремлення й створення своєї держави¹.

Центральна Рада, однак, не підтримала тих змін у Петрограді. У той час у Києві діяли три політичних сили. На владу претендували як Центральна Рада, так і Рада робітничих і солдатських депутатів, якою керували більшовики й ліві соціалісти. Штаб Київського військового округу відстоював владу Тимчасового уряду, хоча його вже фактично не існувало. Збройна боротьба між силами, які були на боці більшовиків, і військами штабу Київського військового округу завершилася перемогою повсталих революційних робітничих загонів і червоногвардійців. 30 жовтня (11 листопада) військові частини Київського округу залишили Київ. Але влада перейшла в руки Центральної Ради, що опиралася у своїх діях на більш численні українізовані військові частини в порівнянні з більшовицькими силами.

7 (20) листопада 1917 р. Центральна Рада прийняла свій III Універсал, що сповіщав про утворення Української Народної Республіки. «Відтепер, – урочисто проголошувалося в документі, – Україна стає Українською Народною Республікою. Не відокремлюючись від Російської республіки й зберігаючи її єдність, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії для того, щоб вся Російська республіка стала федерацією рівних і вільних народів»².

Положення III Універсалу ясно свідчили: Центральна Рада зважилася на цей серйозний крок, щоб відгородити Україну від більшовицької революції, яка перемогла в центрі країни. III Універсал проголошував і соціальну програму: скасування приватної власності на землю, введення 8-годинного робочого дня, контроль за виробництвом, скасування смертної кари, реформу суду й національно-персональну автономію для неукраїнців. У документі проголошувалася також свобода совісті, слова, друку, зборів, діяльності профспілок. На практиці реалізація всіх цих обіцянок відкладалася до Установчих зборів. Зосередившись повністю на вирішенні важливих

¹ Політична історія XX століття. – С. 113.

² III Універсал Центральної Ради (7 листопада 1917 р.) // Хрестоматія з історії держави і права України. – С. 21–23.

політичних проблем, Центральна Рада не зробила ніяких істотних змін у державному ладі України, чим швидко дискредитувала себе в очах суспільства.

Якщо формально влада в Україні належала Центральній Раді, то фактично це було далеко не так. У робітничому Донбасі владу мали ради, у пролетарських центрах Лівобережжя їхній вплив зростав з кожним днем. В інших районах і містах, у тому числі в Києві, фактично йшла боротьба між радами робітничих і селянських депутатів і місцевих органів Центральної Ради. З кожним днем зростав авторитет рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, все більшої ваги, здобували не слова й декларації, а конкретні справи, які стояли за ними.

На характер ситуації в Україні істотно впливало протистояння Центральної Ради й уряду Радянської Росії, який підтримувала більшість українських рад робітничих і селянських депутатів. Центральна Рада роззбрюїла червоногвардійські загони, вислала за межі України частини, які симпатизували революційному Петрограду, розгромила більшовицькі ради в Полтаві й ряді інших міст. Конфлікт між Україною й Росією став невідворотним.

У цій складній і суперечливій ситуації відбулося скликання й проведення Всеукраїнського з'їзду рад. Ініціаторами виступили більшовики, які в ньому бачили важливий етап і спосіб легітимації становлення радянської влади в Україні. Центральна Рада прагнула використати з'їзд у своїх політичних цілях. 4 (17) грудня 1917 р. на з'їзд у Київ прибуло понад дві тисячі прихильників Центральної Ради. Однак делегати з'їзду – більшовики, виразили рішучий протест й, відмовившись брати участь у засіданнях, переїхали в Харків, де й провели 11–12 (24–25) грудня в I Всеукраїнський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів. З'їзд проголосив Українську Радянську Республіку (УРР). Був обраний Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК), у складі якого більшість мали більшовики. Головою ЦВК України був обраний Ю.Г. Медведєв – член УСДРП. 17 (30) грудня ЦВК затвердив перший уряд Радянської України, назвавши його Народним Секретаріатом. Рада народних комісарів (Раднарком) Російської республіки визнала Народний Секретаріат єдиним законним урядом Української республіки. Всеукраїнський з'їзд рад оголосив Центральну Раду поза законом, скасувавши всі її постанови й розпорядження. У свою чергу, керівництво Центральної Ради не визнало рішень Всеукраїнського з'їзду рад й утворених ним органів. Водночас почалося воєнне протистояння радянсько-більшовицьких частин Росії й України проти збройних сил Центральної Ради. Причиною цього послужила відмова останньої від виконання ультимативних вимог Росії не пропускати контрреволюційні війська на Дон¹.

¹ Україна: політична історія. XX – початок XXI століття. – С. 288–290, 293–295.

У цій складній політичній ситуації Центральна Рада прийняла свій останній, IV Універсал. Певна поспішність і мотивація його прийняття були детерміновані такими причинами. По-перше, ішла безуспішна війна з Радянською Росією й назрівала евакуація Центральної Ради. По-друге, за таких умов не було ніякої можливості скликати Установчі збори, призначені на 9 (22) січня 1918 р. За словами М. Грушевського, Центральна Рада вирішила взяти на себе їх функцію і проголосити самостійність України. По-третє, на переговорах у Бресті німецько-австрійська сторона погоджувалася вести переговори з «самостійною Україною», яка б мала відповідну юридично-правову базу.

В IV Універсалі підкреслювалося: «Відтепер Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, суверенною Державою Українського Народу»¹. Саме в проголошенні самостійності, державної незалежності України і полягає основне історичне й політичне значення Універсалу. У документі Центральна Рада як легітимний орган закликала українське населення, зокрема всіх городян, всіма силами захищати свою долю від всіх ворогів селянсько-робітничої Української Республіки.

З метою розширення соціальної бази, числа прихильників УНР, в IV Універсалі приділялося важливе місце й соціально-економічним заходам: передачі землі селянам без викупу; проведенню націоналізації природних багатств України; взяттю під контроль держави всіх банків тощо. IV Універсал став відправною точкою незалежності Української Народної Республіки, й у цьому особлива політична значимість документу.

Однак під тиском червоних частин 26 січня (8 лютого) війська Центральної Ради залишили Київ. У цей же день радянські війська ввійшли в місто, 30 січня (12 лютого) сюди ж прибув Народний Секретаріат УСР. На якийсь час Київ став столицею Радянської України. Після своєї евакуації керівники Центральної Ради всі надії пов'язували із країнами Четверного союзу, вони сподівалися на військову допомогу в їхній боротьбі з радянськими підрозділами². Через кілька днів після підписання угоди в Бресті Німеччина й Австро-Угорщина ввели на територію України армію, що нараховувала понад 450 тис. осіб. Це змусило відступити радянські частини.

Уже 2 березня 1918 р. в Київ повернувся й уряд УНР. Але його політика викликала розчарування майже у всіх верствах населення України, що засуджували Центральну Раду за введення в країну іноземних військ. Не вдаючись у деталі, відзначимо, що з 29 квітня по 14 грудня 1918 р. в Україні

¹ IV Універсал Центральної Ради (9 січня 1918 р.) // Хрестоматія з історії держави і права України. – С. 36–39.

² Мирний договір між Українською Народною Республікою з однієї, а Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з другої сторони (9 лютого 1918 р.) // Хрестоматія з історії держави і права України. – С. 44–46.

правив гетьман П. Скоропадський¹, легітимність приходу якого до влади багатьма політичними діячами заперечувалася через допомогу йому німців. З початком революційних подій у Німеччині й Австро-Угорщині іноземні війська залишили українські терени, й верх взяли знову лідери УНР, було сформовано уряд Директорії.

Свою специфіку мав динамічний розвиток подій у західноукраїнських землях. Виснажена війною Австро-Угорська монархія була схильна укласти мир на принципах, запропонованих президентом Америки. Вони відомі як «Чотирнадцять пунктів Вудро Вільсона» і містилися в його посланні до конгресу США від 8 січня 1918 р. Народів монархії стосувалися безпосередньо 9, 10 й 13 пункти. Це зокрема, облаштованість нових кордонів «до очевидно виразних національних ліній», надання «народам можливості автономного розвитку», утворення польської держави з територій, заселених «польським населенням». Уряд у Відні прагнув по-своєму погодити подальше існування монархії з американськими пропозиціями. На це були спрямовані парламентські засідання на початку жовтня й відповідний маніфест від 16 жовтня 1918 р. Останній визнавав право народів на самовизначення. І ним прагнули скористатися поляки, чехи, українці й інші народи. Уряд монархії був ладен об'єднати союзом в Австро-Угорщині й Польщу, яка відроджувалася. Варшаві він готовий був поступитися всією Галичиною, у тому числі й східною частиною, яка була заселена переважно українцями.

Слід зазначити, що, на відміну від лідерів інших народів, українські політичні діячі Австро-Угорщини виявляли реальну лояльність й були своєрідними «східними тірольцями» монархії. Провідники західноукраїнського населення, особливо до розвалу Австро-Угорщини, сподівалися реалізувати національні інтереси легальним шляхом. Водночас на переговорах з Українською парламентською репрезентацією австрійський уряд пропонував галицьким українцям лише національну курію в галицькому сеймі, українську секцію в галицькій шкільній раді й створення давно обіцяного але не реалізованого Українського університету у Львові².

Політичні еліти поляків, чехів, південних слов'ян, маючи зносини із країнами Антанти, зайняли більш наполегливу позицію в переговорах з урядом. Вони, сподіваючись на подальшу підтримку країн-переможниць, рішуче прагнули до національного самовизначення й державної незалежності.

¹ Михутина И. Украинский Брестский мир. Путь выхода России из Первой мировой войны и анатомия конфликта между Совнаркомом РСФСР и Правительством Украинской Центральной Рады. – М., 2007. – С. 280; Грамота до всього українського народу (29 квітня 1918 р.) // Хрестоматія з історії держави і права України. – С. 61–63.

² Україна: політична історія. XX – початок XXI століття. – С. 354–356.

На жовтневій сесії австрійського парламенту парламентарі виступали прихильниками реалізації національних устремлінь на основі програми Вільсона, уникаючи обговорень урядового плану.

Серед депутатів-українців відносно самовизначення існували різні підходи, відмінні від бачень правлячих кіл. Радикалізмом відрізнялася заява сеймового посла С. Вітика, внесена ним у палату послів. У ній обґрунтовувалося як наслідок мирного договору в Бресті «відтворення національного життя між вільними державами Європи й з'єднанням всіх українських областей Австро-Угорщини, Холмщини, Підляшшя й Волині з областями України в одну самостійну республіканську державу...». Іншої позиції дотримувався голова Української парламентської репрезентації Є. Петрушевич. Він у лояльних рисах обґрунтовував необхідність виконання урядових зобов'язань стосовно поділу Галичини на дві частини за етнічними ознаками – Східну (українську) і Західну (польську). Це сприяло б, за його визначенням, перетворенню «Австрії в союз народів». У іншому випадку українці будуть змушені виходити з «святого для нас, як і для кожного народу, права на возз'єднання всіх українських земель у самостійну українську державу й домагатися приєднання всіх українських земель австро-угорської монархії, тобто й українських земель в Угорщині, до української держави», – заявляв Петрушевич¹.

У такий спосіб лідер українців у віденському парламенті виступив прихильником перебудови Австрії на федеративних началах і тільки у разі визнання Східної Галичини за Польщею залишав за собою право вимагати возз'єднання західноукраїнських земель із Наддніпряниною. Такі підходи відстоював й інший видний представник парламентської репрезентації – К. Левицький.

Свою вірнопідданську позицію проявляли українські лідери й на аудієнції цесаря Карла з лідерами парламентських клубів 12 жовтня. На відмінну від них, чеські й польські лідери були непохитні у відстоюванні незалежницьких інтересів своїх держав. Більше того, представники останніх налагоджували контакти з державами Антанти й стали на шлях формування державності, створюючи «тіньові кабінети».

Варто звернути увагу й на те, що обтяженням для українських лідерів в Австро-Угорщині було також і те, що державність Великої України ще не була консолідована, перебувала в невизначеності. З позиції Львова, негайне возз'єднання з Києвом означало б і невизначене майбутнє. До цього варто додати, що західні українці сподівалися одержати можливість бути представленими на Паризькій мирній конференції, на відміну від Східної

¹ Політична історія України. XX століття. – Том 2: Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920). – С. 190.

України. Адже остання, після підписання Брестського договору й співробітництва з Німеччиною й Австро-Угорщиною, потрапила в немилість Антанти.

З розпадом двоєдиної монархії у Львові 19 жовтня на зборах близько 500 представників краю створили конституанту й проголосили українську державність – створили на чолі з Петрушевичем Українську Національну Раду (УНР). Однак і після проголошення незалежності Чехословаччини 19 жовтня лідери УНР не позбавились процісарських ілюзій, демонстрували прихильність до законного й справедливого розв'язання східно-галицького питання. Із цією метою створювалися три делегації УНР – виконавча у Відні (27 жовтня на чолі з Є. Петрушевичем), галицька у Львові (27 жовтня на чолі з К. Левицьким) і буковинська в Чернівцях (29 жовтня на чолі з О. Поповичем). Стрімкий розпад імперії ускладнив зв'язки між віденською й крайовою делегаціями. Центр впливу переміщався в цих умовах у Львів.

Парадоксом було те, що супротивником української державності в Галичині була не агонізуюча монархія, а Польща, яка відроджувалася. Польський національний комітет у Парижі заручався підтримкою США й країн Антанти. Створена 28 жовтня в Кракові ліквідаційна комісія проголосила, що вся Галичина відходить до Польщі. Приїзд польської комісії планувався на 1 листопада. Це змусило українських лідерів діяти на випередження. Опираючись на українських січових стрільців, Українська Національна Рада в ніч на 1 листопада 1918 р. захопила владу у Львові, а 9 листопада проголосила створення самостійної Республіки в складі Галичини, Буковини й Закарпаття. У цей день формується уряд – Державний секретаріат на чолі з К. Левицьким. 13 листопада 1918 р. приймається «Тимчасовий основний закон», яким офіційно проголошується назва держави – Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). Нова держава спочатку займала територію майже в 70 тис. кв. км із населенням близько 6 мільйонів зі столицею у Львові. Президентом ЗУНР було обрано Є. Петрушевича.

Однак війська Польщі незабаром відвоювали ряд позицій й 21 листопада оволоділи Львовом, взяли під свій контроль 10 з 59 повітів, у яких ЗУНР оголосила свою владу. Ще раніше, 11 листопада румунські війська, переборюючи збройний опір українців, зайняли Чернівці й окупували територію всієї Буковини. А на початку 1919 р. Чехословаччина приєднала до себе Закарпаття. Світова співдружність, особливо країни Антанти, не проявляли намірів визнавати українську державність. Польща вважала український національний рух у Східній Галичині злочинним. Франція вбачала у ньому німецьку інтригу. США планували територію Західної України віддати Польщі, яка охороняла б Європу від більшовиків. Можливість об'єднання українських земель взагалі лякала провідні держави Заходу¹.

¹ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів, 1998. – С. 80, 98.

За таких внутрішніх і зовнішніх обставин керівництво ЗУНР взяло курс на прискорення об'єднання з Україною Наддніпрянщини. Такі плани існували й у керівників УНР. Однак вони виявилися занадто амбіційними й мало реальними, тому що йшла мова про державотворення в складі Наддніпрянщини, Східної Галичини, Буковини, Закарпаття, Холмщини, Підляшшя, частини Бессарабії, Дону, Причорномор'я, Криму й Кубані. Але, незважаючи на труднощі, 1 грудня 1918 р. повноправні представники Державного секретаріату ЗУНР і Директорії підписали у Фастові Передвступний договір про майбутнє об'єднання двох республік. Національна Рада в Станіславі (нині Івано-Франківськ) 3 січня 1919 р. затвердила проект Договору про возз'єднання ЗУНР й УНР. А 22 січня 1919 р. в Києві на Софіївській площі відбулося урочисте проголошення Акту злуки Східної й Західної частин України¹.

Проте, возз'єднання мало скоріше політичний, ніж державно-правовий характер. Слід зазначити, що занадто полярними виявилися погляди на формування державності, політичне й ментальне середовище лідерів цих регіонів. На шляху дійсної соборності в першу чергу стали амбіції С. Петлюри й Є. Петрушевича, різні підходи до будівництва української держави. Кожна частина України мала свої органи влади, місії за рубежем, і втрачати над ними свій вплив, навіть шляхом об'єднання, не збиралася. У результаті кожна зі сторін поступово втрачала свої позиції, свою територію, свої збройні сили.

Не існувало єдності й щодо майбутнього української державності. Є. Петрушевич наполягав на впровадженні демократичних основ державотворення. На противагу цьому лідери Директорії в більшості орієнтувалися на радикалізм обурених мас, відкидаючи будь-яку можливість участі ліберально-буржуазних партій в уряді. Іншими словами, весь попередній досвід легітимації своєї діяльності, уявлення про законність і соціальні перетворення у сторін різко відрізнялися. Ускладнювала відносини між урядами УНР і ЗУНР міжпартійна боротьба. Різні ідеологічні принципи, різне розуміння стратегії й тактики дій викликали взаємну недовіру й обвинувачення. Галичани вважали владу С. Петлюри занадто лівою. Соцпартії УНР у свою чергу піддавали критиці «буржуазну» владу Галичини, дорікали їй в небажанні здійснювати широкі соціальні реформи. Галицькі соціал-демократи стали в опозицію до уряду ЗУНР, розраховуючи на підтримку соцпартій Наддніпрянщини, а її праві партії симпатизували Державному секретаріату й плекали надію на відповідні зміни в УНР.

¹ Передвступний договір, заключений дня 1 грудня 1918 року в м.Фастові між Українською Народньою Республікою й Західно-Українською Народньою Республікою про маючу наступити злуку обох українських держав в одну державну одиницю та Універсал Директорії Української Народної Республіки (22 січня 1919 р.) // Хрестоматія з історії держави і права України. – С. 79–82.

Не існувало згоди й у виборі союзників і визначенні головних ворогів. Після Акту злуки майже 100-тисячна армія Західної області Української Народної Республіки (ЗОУНР) (такою стала назва ЗУНР після об'єднання) разом з військами УНР вели боротьбу проти поляків і більшовиків. Але керівництво ЗОУНР орієнтувалося на союз із білогвардійським генералом Денікіним і підтримку Антанти у війні проти радянських військ. Директорія ж орієнтувалася на союз із Польщею та підтримку Антанти в боротьбі як із червоноармійцями, так і білогвардійцями. Однак ані ті, ані інші не зважали на формальні уряди УНР і ЗОУНР.

Різні підходи й непогодженість дій спровокували конфлікти усередині української делегації на мирній конференції в Парижі. Внутрішні розбіжності й непогодженість у діях обох урядів у зовнішній і внутрішній політиці формували у світі негативне ставлення до України.

Тим часом внутрішня ситуація в ЗУНР загострювалася. Земельний закон не задовольнив селян, тому що не передбачав негайного розділу поміщицьких земель. Крім того, це привело до відмови селянства поповнювати збройні сили ЗУНР. Щоб уникнути обвинувачень у більшовизмі, уряд обережно проводив й інші соціальні реформи. Наприкінці листопада 1919 р. Денікін видав наказ про розпуск Державного секретаріату ЗОУНР, міністри якого емігрували в Польщу й Румунію, а Українську галицьку армію він підпорядковував собі.

Втративши територію й збройні сили, галицький уряд ще довго шукав міжнародної підтримки, пропагуючи ідею незалежної Галичини. Пізніше піднімалася ідея «Швейцарії Сходу». Емігрантські діячі ЗУНР стверджували, що Східна Галичина може стати самостійною й нейтральною державою. Договір 1919 р. Петлюри з Польщею перекреслив політичне значення возз'єднання українських земель. А юридична легітимация радянської влади в Україні відбулася в Харкові 10 березня, коли III Всеукраїнський з'їзд рад прийняв першу Конституцію УРСР. Пізніше Ризький радянсько-польський мирний договір 1921 р. і конференція послів Антанти в березні 1923 р. поклали кінець всім мріям про Західноукраїнську республіку, легітимували підпорядкування українських земель Польщі.

На Сен-Жерменській мирній конференції у вересні 1919 р. і Севрській у серпні 1920 р. західні країни визнали Буковину за Румунією. 8 травня 1919 р. в Парижі було ухвалено рішення щодо передачі Закарпатської України Чехословаччині. Всі ці рішення майже на чверть століття відсунули можливість об'єднання українських земель¹.

¹ Кудряченко А.І., Калінічева Г.І., Костира А.А. Політична історія України в XX столітті. – С. 143, 150–153.

Геополітичні концепції перебудови...

Отже відсутність єдності й чіткої моделі державного будівництва, протистояння політичних лідерів, їх суперечлива внутрішня й зовнішня політика, втрата контролю за розвитком подій не дали УНР і ЗУНР не тільки провести належну державотворчу діяльність, але й утримати владу.

Однак проголошення Акту злуки Східної й Західної України, а також наступні події стали важливою віхою в історії українського національно-визвольного руху, по суті, обумовивши найвищий злет революційної боротьби в Україні. Однак відсутність реально злагоджених і раціональних відносин між двома урядами, а також їхня нездатність переконати Антанту в більш прихильній політиці щодо України мали сумні для неї наслідки. Все це, разом із численними тактичними прорахунками, спричинило поразку української національно-демократичної революції. Тим самим на довгий час було загальмовано процес національного державотворення.

ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА 1918 РОКУ: РОЗДВОЄНА ЛОЯЛЬНІСТЬ ПРАВЛЯЧОЇ ЕЛІТИ

29 квітня 1918 р. в результаті державного перевороту замість парламентської Української Народної Республіки було проголошено утворення Гетьманату на чолі з Павлом Скоропадським, традиційного для українських земель XVII–XVIII ст. Силевим шляхом був перерваний національно-демократичний етап Української революції. Спроби проведення ліберально-консервативних реформ в коротку добу Гетьманату кваліфікуються окремими вітчизняними дослідниками як «консервативна революція»¹.

Для початку слід розглянути кілька понять, які мають принципове значення у контексті подальшого викладу матеріалу. Перше – «Українська Держава» – офіційна назва Гетьманату Павла Скоропадського. Обидва терміни в історичній літературі вживаються як синонімічні. Хоча є й інші – «Другий гетьманат», «Останній гетьманат», «гетьманщина 1918 року». Під терміном «правляча еліта» мається на увазі політична еліта, яка здійснювала в Гетьманаті владні, управлінські функції. Насамперед це Рада Міністрів з її симбіотичними повноваженнями законодавчої і виконавчої влади, Державний сенат – судова гілка влади, місцева адміністрація. Поняття «консервативна революція» стосовно Гетьманату адепти цієї точки зору аргументують регенерацією в свідомості нащадків української шляхти елементів консерватизму, виводячи його континуїтет від гетьманської моделі XVII ст. Термін «малоросійство» сучасні тлумачні словники визначають як комплекс провінційності серед українців, обумовлений їх тривалим перебуванням в складі Російської імперії. Це поняття пройшло суттєву смислову трансформацію. У XVIII ст. і пізніше «маросійський» і «український» були синонімами. Для доби революції термін «малоросійство» містив етнічну і ментальну складові, набувши дещо принизливого відтінку.

Нова модель держави, соціально-економічні та ідейно-політичні підстави її функціонування настійно вимагали зміни кадрів, в першу чергу вищого

¹ Терещенко Ю.І. Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії / Всеукраїнська наукова конференція 19-20 травня 2008 р. – К., 2008. – С. 13–40.

ешелону влади і місцевих адміністрацій. Гетьман своєю грамотою від 30 квітня розпустив Центральну Раду, звільнив всіх міністрів та їх заступників. Хоч проблема ставлення до колишніх членів уряду УНР залишалася актуальною. Не випадково 2 травня на організаційному засіданні Ради Міністрів під головуванням П. Скоропадського першим розглядалося питання «Про арешт колишніх міністрів». Було ухвалено піддавати їх ізоляції тільки у випадку, коли вони при поширенні своїх поглядів будуть користуватися «не належним вже їм авторитетом своєї влади і посади»¹. Таке досить ліберальне рішення, на нашу думку, пояснюється відсутністю суттєвого спротиву представників старої влади та гарантіями його придушення німецькими військовими. До того ж прем'єр УНР В. Голубович, міністри внутрішніх та військових справ вже знаходилися під їхнім слідством.

Формування уряду було невідкладним завданням П. Скоропадського. Кандидатуру Отамана (Голови) Ради Міністрів, очевидно, він попередньо погодив з німецьким командуванням. Ним став Микола Устимович – виходець з українського старшинського роду, поміщик і конезаводчик. Його підпис стоїть під інавгураційною Грамотою гетьмана. Вже на другий день після перевороту на 9 годину ранку, з питання формування уряду М. Устимовича викликав начальник штабу Оберкомандо генерал Вільгельм Гренер. Очевидно, він не справив враження на представників німецького та австро-угорського командування. Зокрема, австрійський посланник Р. Принциг у доповіді МЗС охарактеризував його, як постать «не особливо презентабельну»². У той же день під приводом хвороби він був звільнений з посади, а складання уряду гетьман доручив Миколі Василенку – вихідцю з дворянсько-чиновницької родини, активному діячеві партії кадетів. Це стало вирішальним політичним критерієм поряд з етнічним походженням при виборі членів уряду. Враховувалася й наявність професійного та управлінського досвіду.

Лідери соціалістичних партій продемонстрували неприйняття нового режиму і влаштували обструкцію формуванню уряду. Це дало дуже зручний привід гетьманові при їх подальших претензіях на міністерські портфелі неодмінно заявляти: вас же запрошували до уряду, а тепер вже пізно. В унісон з П. Скоропадським відповідав і генерал В. Гренер: «Zu spat!» (запізно). Хоч пропозиції робилися лише одній Українській партії соціалістів-федералістів (УПСФ), яку гетьман іронічно називав «кадетами 3-го сорту»³ за помірний

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2.

² Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. – М., 1942. – С. 77.

³ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ–Філадельфія, 1995. – С. 192.

лібералізм їх платформи. Що ж до колишніх правлячих партій УНР – Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) і Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), то П. Скоропадський не збирався бачити їх в уряді. Адже навіть тоді треба було здійснювати державний переворот?

Гетьман поспішав з формуванням уряду. Вже увечорі 2 травня його кістяк був складений, про що він інформував головнокомандуючого німецькими військами Германа Айхгорна¹. Головою уряду став Федір Лизогуб – виходець з досить відомого козацько-старшинського роду, людина з великим досвідом адміністративної роботи – близько 15 років очолював Полтавське губернське земство і чимало зробив для розвитку української культури. Його сім'я – приклад складної долі української шляхти, інкорпорованої в російську імперську систему. Його предки знавали царської ласки і гонінь. Батько був приятелем Т. Шевченка, рідний брат – народник, один із засновників «Землі і волі», був страчений за підготовку замаху на Олександра II. Сам же Федір Андрійович в 1915–1917 рр. служив радником царського намісника на Кавказі Великого князя Миколи Миколайовича. Належав до партії октябристів, яка на виборах до Установчих зборів передала свій електорат партії кадетів. П. Скоропадський вважав, що прем'єр в «українському питанні» не розібрався, і радив спілкуватися з лідерами українських партій. На що той відповідав: «Да я сам украинец, почище их, к чему мне с ними говорить? Мой предок – полковник Лизогуб, а это что за господа?!»².

Вице-прем'єр і міністр освіти М. Василенко – випускник Дерптського університету, відомий історик права, член ЦК партії кадетів. У 1917 р. у свого однопартійця, міністра освіти Тимчасового уряду О. Мануйлова був заступником. М. Василенко належав до діячів з роздвоєною лояльністю, намагався раціонально поєднати українську та російську ідентичність. Особливо яскраво це проявилось в його підходах до українізації, у ставленні до російської мови. Зокрема, він відзначав: «Ні про яку насильницьку українізацію не може бути й мови. Я за своїми переконаннями абсолютно далекий від насильницьких методів у сфері культури. На мій погляд, у питаннях тієї чи іншої мови кожному повинна бути надана повна *carte blanshe*»³. Слід відзначити, що саме такі підходи виявилися досить продуктивними в реалізації культурно-освітньої політики Гетьманату.

¹ Державний вістник. – 1918. – 16 травня.

² Скоропадський П. Спогади. – С. 165.

³ Вороненко В., Кістерська Л., Матвеева Л., Усенко І. Микола Прокопович Василенко. – К., 1991. – С. 120.

Міністр юстиції Михайло Чубинський – син видатного українського етнографа і фольклориста Павла Чубинського, автора слів нинішнього державного гімну «Ще не вмерла Україна». Михайло Павлович був відомим вченим в області кримінального права, професором Харківського університету, одним з небагатьох міністрів, які володіли українською мовою. Проте відстоював побудову судової влади Української Держави за російським взірцем. Замість Генерального суду УНР був утворений Державний сенат. Він вважав неможливим українізацію судової системи через нерозвиненість української юридичної термінології. На суддівські і прокурорські посади охоче призначав російських фахівців.

Міністр внутрішніх справ Ігор Кістяковський також належав до відомої родини українських інтелектуалів. Випускник Київського університету, успішний московський адвокат і вузівський професор. Він був близький до одного з лідерів партії кадетів Сергія Муромцева. Водночас співпрацював з українськими діячами, фінансово підтримував редагований Симоном Петлюрою журнал «Украинская жизнь», що, однак, не завадило йому заарештувати і протримати останнього кілька місяців у в'язниці.

Міністр ісповідань Василь Зеньковський мав українське походження. Перебував під впливом ідей Володимира Соловйова і Сергія Булгакова, професор Київського університету, відомий громадсько-релігійний діяч. Він стверджував, що на 7/8 був українцем, але «по вихованню і почуттях цілком і абсолютно належав Росії і це створювало для мене особисто постійні труднощі на обидва боки»¹. Він був переконаний у необхідності не розривного союзу України з Росією на федеративній основі. Відстоював ідею автономії Української церкви, але автокефалію вважав несвоєчасною. Вже в еміграції писав, що бачив свій обов'язок міністра в тому, щоб «послужити облаштування України в інтересах Росії, борючись проти сепаратизму та русофобства»². Знаходячись під особистим впливом Павла Мілюкова, проявив себе як активний партієць-кадет.

До давнього українського роду належав й міністр військових справ Олександр Рогоза – Генерального штабу генерал-лейтенант, командувач армією. Він не вирізнявся «українством», проте чесно працював над створенням збройних сил Гетьманату. П. Скоропадський характеризував його «у всіх відносинах лицарем без страху і докору», хоч ліві партії й напали на нього за відсутність виразної «українськості».

¹ Зеньковський В., протоирей. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.): Воспоминания. – М., 1995. – С. 11.

² Там же.

Міністр шляхів сполучення Борис Бутенко – діяльний член створеної П. Скоропадським напередодні перевороту Української народної громади (УНГ), українець за етнічною належністю і за переконаннями. Активно відстоював українізацію відомства, створив курси українознавства, галузеву термінологічну комісію тощо. Етнічними українцями були міністр охорони здоров'я Всеволод Любинський – лікар-фармаколог, активіст УНГ, міністр продовольства Юрій Соколовський, відомий земський діяч, кадет.

Єдиним ідейним українцем в уряді був керуючий Міністерством закордонних справ Дмитро Дорошенко – нащадок гетьманського роду, відомий український діяч, комісар Галичини і Буковини. Німці були спочатку проти його кандидатури, підозрюючи в австрофільстві. Тільки після письмових запевнень послові Альфонсу Мумму в лояльності до Німеччини він був призначений не міністром, а керуючим МЗС. На нашу думку, у приході його до уряду визначальну роль відіграв його дядько Петро Дорошенко – один з найближчих до гетьмана діячів.

Крім етнічних українців, до уряду ввійшли росіяни: міністр земельних справ Василь Колокольцев – поміщик, учений-агроном, земський діяч; державний контролер Георгій Афанасьєв – історик, директор Державного банку; міністр фінансів поляк Антон Ржепецький; міністр торгівлі і промислу єврей Сергій Гутник; міністр праці Юлій Вагнер, який мав німецькі родові корені. Всі вони належали до партії кадетів.

Персональний склад уряду, переважно сформований з етнічних українців, кадетський у партійно-політичному плані, відповідав уявленням П. Скоропадського про модель Української Держави та завдання ліберальних соціально-економічних реформ. Адже програмні положення партії кадетів допускали наділення землею малоземельних селян, у тому числі й за рахунок відчуження приватних угідь шляхом викупу.

Проте така Рада Міністрів викликала гостру критику лідерів українських партій. Вже 21 травня вони склали меморандум, в якому однозначно стверджували: «Кабінет Міністрів не є українським ні за своїм складом, ні за своєю політичною орієнтацією». Наголошувалося, що в уряді немає членів українських партій, а до нього увійшли російські кадети, октябристи і взагалі представники тих неукраїнських груп, які завжди вороже ставилися до українського руху та української державності. Документ містив і конкретні звинувачення на адресу міністрів. Зокрема, М. Чубинському закидалося введення в судочинстві рівності української та російської мов, призначення на посади негромадян України. М. Василенко був охарактеризований як «українець за народженням, але російський кадет», а ця партія – ворог української державності. Були й зовсім голослівні заяви: А. Ржепецький –

«свідомий ворог української ідеї», С. Гутник – «добре відомий ворог української державності»¹.

Слід відзначити, що подібні оцінки давали й деякі німецькі експерти. Так, професор Пауль Рорбах, який на початку травня відвідав Київ, писав канцлеру Г. Гертлінгу: «... нинішній (гетьманський) кабінет орієнтується на Велику Росію і намагається привести Україну в лоно Москви. Йому просто не можна довіряти, поскільки він складається в основному з кадетів». Одна з німецьких газет писала: «Гетьман покликав до кабінету кадетські духи – «Kadetischen Geiste» – а вони синонімічні з російською приязню та німецькою ненавистю»². У той же час посол А. Мумм заспокоював МЗС: «У політичному відношенні більшість міністрів, вірогідно, не дуже далекі від великоруської ідеї, проте не слід сприймати це дуже трагічно, враховуючи, що кабінет міністрів є чисто робочим і знаходиться під постійним контролем моїм та верховного командування»³. Дійсно, у травні-жовтні 1918 р. жоден міністр не був призначений без погодження з німецькою стороною.

Якщо етнічна та партійна належність основної частини Ради Міністрів була цілком визначеною, то проблема національної ідентифікації, глибинної свідомісної «українськості» була набагато складнішою. Названі вище міністри, а також вищі чини гетьманської адміністрації (В. Дашкевич-Горбацький, М. Ханенко та ін.) були вихідцями з козацько-старшинсько-гетьманських родів. Їхні предки у процесі тривалого входження української шляхти в державні та громадські структури Російської імперії, особливо отримавши дворянство, значно русифікувалися. Разом з тим саме це середовище продукувало певний прошарок людей з роздвоєною лояльністю, які вважали себе одночасно і малоросами (українцями) і великоросами (росіянами). З одного боку, вони здобували освіту і робили кар'єру на російській державній службі, з іншого – берегли сімейні традиції, сприяли розвитку української культури. Відречення царя від престолу, динамічний розвиток українського національного руху активізували в їх дихотомній ментальності український компонент.

Слід наголосити, що яскравим прикладом такої трансформації свідомості був сам Павло Скоропадський як людина двох культур – української та російської. З першою його пов'язувало родове походження, виховання, сімейні традиції. З другою – блискуча військова кар'єра, належність до царської аристократії. Після падіння імперії, революціонізації армії він не без

¹ Чикаленко Є. Щоденник. – Т. 2: 1918–1919. – К., 2004. – С. 37–41.

² Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. – К., 2008. – С. 71.

³ Там само. – С. 87.

внутрішнього спротиву береться за українізацію керованого ним корпусу, йде на співпрацю з Центральною Радою, але залишається для її лідерів «класово чужим». В результаті він приходиться до думки про необхідність її повалення.

Однак роздвоєна лояльність відбилася на його уявленнях про національний характер створюваної ним державності, співвідношення в ній українського і російського. Термінологія його спогадів свідчить про певну конотацію понять «українцы», «украинские круги». До речі, писав їх без лапок. Під ними він розуміє політичні сили самостійницького характеру з виразною антиросійською спрямованістю. Розмірковуючи про корінні відмінності між «українськими кругами» і собою, він наголошував: «Я люблю російську мову, а українці її терпіти не можуть ... я люблю середню Росію, Московщину, вони знаходять, що ця країна гідка; я вірю у велике майбутнє Росії ...» і т.д.¹ Щодо національної незалежності України, то у спогадах він щиро визнає: «Звичайно, самостійність, якої тоді доводилося суворо притримуватися через німців, які твердо стояли на цьому, для мене ніколи не була життєвою, але я думав, – та так воно й було б, – німці змінили б свою політику в бік федерації України з Росією»².

Державна самостійність не була абсолютною цінністю й для більшості міністрів, в першу чергу, членів партії кадетів. В умовах невизначенності результату світової війни вони будували Українську Державу. Однак, коли намітилася поразка Четвертого союзу, у жовтні 1918 р. десять міністрів-кадетів (Н. Василенко, Г. Афанасьєв, А. Ржепецький, С. Гербель, С. Гутник, В. Зеньковський, Ю. Вагнер, В. Колокольцев, С. Завадський) звернулися до прем'єра Ф.Лизогуба з запискою, лейтмотив якої зводився до того, що у зв'язку зі зміною міжнародної ситуації Україна повинна «бачити своє благополуччя в благополуччі інших російських держав і, зокрема, Велико-росії»³. Такий демарш засвідчив, що державні мужі України не мислили її майбутнє поза російським контекстом. Це призвело до відставки уряду. Формування нового складу все ще велося під контролем німців. Частина міністрів-кадетів залишилася поза урядом, який поповнився чотирма представниками УПСФ, посиливши його національно орієнтоване крило. Проте в умовах поразки Центральних держав, намагаючись добитися прихильності Антанти, гетьман П. Скоропадський 14 листопада видав грамоту про курс України на федерацію з найбільшовицькою Росією.⁴ Фактично це була відмова від державної незалежності, а також підтвердження позиції міністрів-кадетів. На наш погляд, поряд з поважними причинами міжнародного

¹ Скоропадський П. Спогади. – С. 48.

² Там само. – С. 51.

³ Киевская мысль. – 1918. – 18 октября.

⁴ Державний вістник. – 1918. – 16 листопада.

характеру одним з фактів такого кроку гетьмана стала відсутність твердих самостійницьких переконань, роздвоєна лояльність, у якій гору взяв російський сегмент.

15 листопада був сформований новий уряд на чолі з відомим російським діячем, членом Державної Ради, кадетом Сергієм Гербелем, який задекларував першочерговим завданням відновлення єдиної Росії на федеративних засадах¹. Жодного національно орієнтованого українця в складі уряду не було. Останній місяць функціонування Української Держави пройшов в умовах наростаючого антигетьманського повстання та ілюзорного очікування підтримки держав Згоди. 14 грудня П. Скоропадський зрікся гетьманства.

Дуже важливим показником еволюції роздвоєної ментальності правлячої еліти Української Держави у той чи інший бік виступає її діяльність і політична орієнтація після фіаско новітнього українського Гетьманату. Директорія не виявила такого ліберального ставлення, як свого часу гетьманський уряд до міністрів УНР, а відразу створила спеціальну комісію для розслідування «злочинів» гетьманського режиму. Голова уряду С. Гербель і кілька міністрів були ув'язнені. Арештанський вагон з ними кілька місяців рейдував по Правобережній Україні услід за потягами уряду. Міністр А. Ржепецький помер у дорозі. Решті вдалося звільнитися і дістатися Одеси. Найбільше міністрів, вищих посадовців пішли на службу до Збройних сил Півдня Росії на цивільну – М. Чубинський, В. Колокольцев, Ю. Соколовський, а військовий та морський міністри Б. Шуцкий і А. Покровський, начальник Генерального штабу А. Сливинський, начальники Штабу гетьмана В. Дашкевич-Горбацький, А. Аккерман, комендант К. Присовський поступили на військову службу до білих, Голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб емігрував до Югославії і помер у Белграді. Генерал О. Рогоза не пішов ні до білих, ні до червоних і був останніми розстріляний. А міністра ісповідань останнього уряду М. Вороновича вбили петлюрівські повстанці.

Прикметно, що відразу після приходу до Києва денікінців, у червні 1919 р. на квартирі у М. Василенка за участю В. Зеньковського, В. Вернадського та інших активних діячів партії кадетів відбулося зібрання, де намітили створити групу, яка б, «пов'язуючи себе органічно з тим позитивним, що було задумано і зроблено при гетьмані, широко пропагувала б ідею українсько-російського зближення в межах федерації». М. Василенко залишився у Києві, на початку 1920-х рр. зазнав репресій від радянської влади. В. Зеньковський прожив довге життя в еміграції, співпрацюючи з російськими колегами. Вважається одним з провідних учених-філософів російського зарубіжжя². Прикметно, що до

¹ Там само.

² Державний архів Російської Федерації. – Ф. 5881. – Оп. 2. – Спр. 354. – Арк. 3.

гетьманського руху в еміграції з колишніх міністрів прийшов один лише Д. Дорошенко.

Отже, викладений матеріал дозволяє зробити кілька висновків:

перший – державне утворення, яке постало в Україні після квітневого перевороту, потребувало кардинальної зміни правлячої еліти, особливо її вищого ешелону;

другий – персональний склад уряду Гетьманату свідчить про прихід у владу етнічних українців, які сповідували територіальний патріотизм і ліберально-консервативні цінності;

третій – ще до революції частина з них не сприйняла як радикалізм російських соціалістів, так й промонархічних об'єднань, знаходячи своє місце в лавах ліберальних партій, типу кадетів;

четвертий – це були люди з роздвоєною ментальністю, для яких будівництво української держави було невідривно від російського контексту;

п'ятий – після фіаско Гетьманату їх політичні і людські долі значною мірою визначалися домінуванням одного з компонентів дихотомної свідомості.

ЗБЕРЕЖЕННЯ І ЗБАГАЧЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНЦЯМИ У США (кінець ХІХ – початок 40-х рр. ХХ ст.)

Збереження і збагачення культурної спадщини українцями Сполучених Штатів Америки – одна із яскравих сторінок їх діяльності, особливо в перші десятиліття перебування на «новій землі». Знаходячись далеко від рідного краю, надзвичайно важливим було для них зберегти рідне слово, пісню, танок, традиції, в цілому ж – своє етнічне походження. Український поет, громадський діяч Микола Тарновський, який майже півстоліття прожив у США, писав: «Утікаючи від голоду і злиднів, покидаючи рідну землю, яка не могла прогодувати їх..., йдучи світ за очі, за моря-океани, бідні українські емігранти нічого не взяли з собою, хіба дебели клуночки необхідного – зрібну сорочку і шматок чорного хліба. От і все! Але поза це доля їхня, хоч і безпорадна, все-таки дала їм на дорогу неоціненний скарб – рідну українську пісню, рідне слово. Цей скарб, яким наділила їх доля, вони берегли, як ока в голові. Де б вони не були, куди б не блукали у пошуках праці і шматка хліба, вони поверталися до рідного слова, до рідної пісні, і цей талісман не давав їм пропасти в безвістях»¹.

Українське культурне життя на американській землі починається з створення хорів та драматичних гуртків. Де тільки закладалась церква, то при ній організовувався хор, при створенні товариства, незалежно від політичних і релігійних переконань – хори, танцювальні групи, оркестри, драматичні гуртки. Перший український хор у США був організований 1887 р. при греко-католицькій церкві у містечку Шенандоа, другий – 1889 р. у Шамокіні також при греко-католицькій церкві.

Кожна українська громада бажала мати свій власний хор. Та справа з їх організацією ускладнювалася тим, що не було фахівців. Трохи на краще змінилося становище, коли 1890 р. прибув до США церковний і громадський

¹ Тарновський М. Наша дума, наша пісня. Короткий огляд культурно-освітньої діяльності Ліги американських українців // Ювілейний альманах Ліги американських українців. 1924–1974. – Нью-Йорк, 1974. – С. 50.

діяч Теофан Обушкевич. Він організовував хори в українських громадах, де була хоч найменша можливість, зокрема, при церквах у містечках Оліфанта і Мейфілд, підтримував уже діючі в Шенандоа і Шамокіні. Один з перших дослідників української імміграції в США Юліан Бачинський, який перебував у цій країні на початку ХХ ст., писав, що учасники хорів, крім релігійних пісень, які виконували на богослужіннях, «вивчали і світські, легкі і мелодійні, і все більше і більше такі, які співали на музично-декларативних вечірках по селах в старім краї... Вишколення тих хорів доходило, однак, рідко до конечної справності і гармонійності, і легко можна зауважити в них ряд хиб. Все ж таки публіка слухала їх із задоволенням і була їм рада»¹. Кількість хорів значно збільшилась, а їх рівень підвищився після 1900 р., коли до США приїхала значна кількість дяковчителів, які і поселялися у парафіях. Визначний український композитор, диригент, педагог, музикознавець Атіл Рудницький (1937 р. разом з дружиною – оперною співачкою Марією Сокіл переїхав до США) зазначав, що в США церковні дяки, чи як тоді їх називали дяковчителі, вели справді піонерську працю серед «старої еміграції» і в розвитку українського національного життя цієї країни відіграли велику й важливу роль. Багато з них у музиці були мало освічені, але в обставинах часу, в якому вони діяли, і їхня праця з їхніми церковними хорами дала деякі наслідки².

Важливою подією у розвитку церковного хору стало створення на початку ХХ ст. у Філадельфії дяковчительського товариства. У прийнятому статуті зазначалося, що «завданням товариства є старатися вишколити дяковчителів на диригентів і режисерів та творити співацькі й аматорські гуртки». На проведеній у Філадельфії конференції обговорили «недостачі хорового співу і засоби піднесення музики й співу». Протягом трьох років навколо товариства згуртувалось 60 членів. У цей час був створений досить сильний чоловічий хор під керівництвом Андрія Гели. Він неодноразово виступав на різних зібраннях і отримував найкращі відгуки не лише серед українців. Про його виступи писали й американські часописи. Потрібно відзначити діяльність хорів, які були організовані ще до Першої світової війни: при церкві св. Юра в Нью-Йорку (керівник–дяковчитель Мирон Гундич*), хор при церві св. Петра й Павла в Джерсі Сіті (керівник – Андрій Гел, пізніше його син Василь), хор

¹ Бачинський Ю. Українська імміграція в Сполучених Штатах Америки. 2-е видання. – К., 1994. – С. 245–246.

² Рудницький А. Українська музика. Історико-критичний огляд. – Мюнхен, 1963. – С. 313.

* Гундич Мирон (1871–1920). Саме завдяки його заходам був влаштований 19 січня 1915 р. перший український концерт у «Карнегі-Холл» у Нью-Йорку.

Збереження і збагачення культурної...

при церкві св. Івана Хрестителя у Нью-Йорку (керівник – Теодосій Каськів*). Слід також згадати хор «Української Бесіди» у Нью-Йорку, диригентом якого був Мирон Корикора. Названі вище колективи завдяки цим диригентам, музикантам досягли досить високого мистецького рівня. У їх репертуарі були і кантати М. Лисенка, виконання яких вимагало кращих солістів та супроводження оркестру¹. У хорах виступали співаки М. Микитишин, Михайло Зозуляк**, інколи знаменитий артист, оперний співак з Галичини Адам Дідур.

До Першої світової війни досить популярними в українських громадах були духові оркестри. Перший створено 1891 р. у Шамокині Т. Обушкевичем. Його керівником став чех Йосиф Валіш. За короткий час оркестр набув досить таки непогано мистецького рівня. У репертуарі були не тільки українські, але й польські, чеські, словацькі й англійські пісні, марші, танцювальні мелодії. Його часто запрошували на різного роду зібрання. Подібні оркестри були створені в Мейфілді, Шенандоа, Пітсбурзі, Клівленді. Та вони, як правило, існували недовго².

За наявності хорів і оркестрів у місцях компактного поселення українців усе частіше організовувались музично-декларативні вечори. А нагоди для цих сходин не бракувало. Так, 30 травня 1894 р. у Шамокині під час проведення I головної конвенції Руського Народного Союзу відбувся концерт, на якому були присутні не лише українці, але й представники інших національностей. У зв'язку з цим священник шамокинської греко-католицької громади Іван Констанкевич англійською мовою розповів присутнім про Україну і її народ. Виступили два злучені хори з Шамокіна й Оліфанта з 50 осіб. Диригентом був о. Теофан Обушкевич, помічником – Володимир

* Каськів Теодосій – вчитель, один із піонерів українського культурного життя в США; родом з Галичини. У США – з 1903 р. Багатолітній диригент хору «Боян» у Ньюарку. Голова дяковчительського товариства в Америці, редактор журналу «Рідна школа».

¹ Каськів Т. Рідна пісня і рідний театр // Пропам'ятна книга. Видана з нагоди сорокалітнього ювілею Українського Народного Союзу – Джерсі-Сіті, 1936. – С. 422–424.

** Зозуляк Михайло (1885, Галичина – 10.9.1936, США) – український концертний співак. З 1912 р. – у США. Привернув до себе увагу своїм чудовим голосом. Вокальну освіту здобув приватно у Нью-Йорку. Деякий час співав у хорі «Метрополітен Опера» в Нью-Йорку. Пізніше виступав з власними концертами. У його репертуарі були переважно українські народні пісні, які він виконував з неабиякою майстерністю. У 1920-х роках наспівав кілька платівок на американських фірмах. Виступав у радіоконцертах.

² Бачинський Ю. Назв. праця. – С. 246–247.

Сіменович*. Місцеві часописи подали великі статті «про руський вечір і про чародійну силу руської пісні».

Стало доброю традицією відзначати важливі події з життя української громади культурною програмою. Подібні заходи проводилися і з нагоди вшанування пам'яті видатних національних діячів: Т. Шевченка, Л. Українки, М. Драгоманова, М. Шашкевича, І. Франка та ін. Так, скажімо, 1896 р. у Шамокіні, вперше в США, було вшановано пам'ять Т. Шевченка величним концертом. Широко відзначалось за океаном і 100-річчя від дня народження Великого Кобзаря. У Брукліні, приміром, відбувся «величний похід вулицями міста та дуже гарний і багатий концерт» під керівництвом одного з найкращих на той час диригента в Америці Мирона Гундича. У Ньюарку було проведено найбільше свято за всю історію діяльності української громади міста. Програма святкувань складалася з двох частин: 1 – похід головними вулицями міста, у якому взяли участь понад 800 осіб; 2 – концерт, на якому були присутні понад 1000 осіб¹. В Україні, яка тоді була у складі Російської імперії, 100-літній ювілей Т. Шевченка самодержавство заборонило святкувати.

Українські іммігранти привезли з собою традиції аматорських драматичних гуртків, які діяли на батьківщині. Перша аматорська драма була поставлена 1895 р. на з'їзді Руського Народного Союзу в Оліфанті. Це – «Знімчений Юрко». Через п'ять років саме тут була поставлена і перша українсько-американська комедія «Американський шляхтич», яку написав о. Стефан Макар. У ній зображалась доля українського переселенця, який намагався якомога швидше увійти у вище американське суспільство.

Були у США спроби організувати фаховий український театр, щоб «нести українську культуру в найдальші куточки поселення іммігрантів». Вперше вона була здійснена 1910 р. нью-йоркським гуртком ім. Котляревського, який успішно діяв протягом трьох років. У репертуарі були вистави «Запорожець за Дунаєм», «Чорноморці», «Безталанна», «Сватання на Гончарівці», «Наталка Полтавка» та інші. Першим директором став В. Мартинюк, режисером –

* Володимир Сіменович (1859, на Тернопільщині – 13 червня 1932, Чикаго) – один з найстаріших і найбільш заслужених українців на американські землі. До Америки приїхав ще молодим студентом 1886 р. на запрошення першого українського священика Івана Волянського. Редагував першу газету українською мовою «Америка». Завдяки його зусиллям 1887 р. в Шенандоу був організований перший український хор в Америці. Один із активних діячів української громади в США, неодноразово обирався на різні посади в українських організаціях.

¹ Там само. – С. 248–249; Історія української імміграції в Америці. Збереження культурної спадщини. – Нью-Йорк, 1984. – С. 52; Каськів Т. Рідна пісня і рідний театр // Пропам'ятна книга... – С. 421,594,609.

Збереження і збагачення культурної...

О. Боянівський (до прибуття в США на початку ХХ ст. виступав в українському театрі «Бесіда» в Галичині), диригентом – А. Стисловський. Протягом чотирьох місяців мистецька група об'їздила ряд місцевостей, де жили і працювали українці. Зібрані кошти ледь покривали витрати на утримання театру. Працювали ж фактично безплатно, «для ідеї, з вірою у майбутній успіх». Після повернення з гастролей театр розпався, бо не було коштів, щоб утримувати труп.

Другу спробу створити постійний український театр зробив 1917 р. Семен Комишевацький, який уже на той час протягом двох років керував драматичним гуртком у Народному домі Нью-Йорка. Крім нього самого виступала його дружина Марія Комишевацька, А. Грещуківна, Н. Іванчуківна, В. Карпович, В. Лазута, Г. Шумський та інші. Репертуар складався з 30 п'єс. Ця трупа втрималася два роки, виступаючи кожної суботи і неділі. Рівень виконавців був досить високим. Але і ця спроба не увінчалась успіхом. Одна з головних причин невдачі – як і попередньої, так і наступних – фінансові проблеми.

У цей час заходами нью-йоркського товариства «Українська бесіда» постала нова українська трупа. До її складу увійшли: Мирон Корикора (диригент), Юлія Малевич-Шустакевич (колишня актриса українського театру «Бесіда» в Галичині), Михайло Зозуляк, Емілія Корнатова, Марія Ольшевська, Володимир Лазорко, Володимир Ярема, Микола Шустакевич та інші. Вони поставили низку оперет і мелодрам й вперше в Америці – оперу «Катерина», прем'єра якої відбулася 7, 8 і 9 січня 1922 р. у Нью-Йорку й пройшла «з великим моральним і матеріальним успіхом». Виступали вони також у Ньюарку, Філадельфії та інших містах.

1923 р. голова Народного дому в Нью-Йорку Василь Лазута та секретар Іван Добрянський здійснили чергові заходи по створенню постійного театру. До його складу входили не лише аматори, але й відомі артисти-професіонали з України, які іммігрували до США. У репертуарі цього колективу значилися п'єси «Запорожець за Дунаєм», «Катерина», «Сорочинський ярмарок» та інші. Протягом 1923–1928 рр. – період найвищого розвитку театру – на нью-йоркській сцені виступали найкращі українські мистецькі сили, які тільки були в Америці: Микола Карлаш (колишній артист Київського оперного театру та Українського театру Садовського), Михайло Швець*, Юрій Бенецький (висту-

* Швець Михайло (1880 р., Полтавщина – 11.11.1938, Нью-Йорк). Вокальну освіту отримав у Полтавському (1901–1905) та Петербурзькому (1905–1909) музичних училищах. У 1909–1912 рр. – соліст оперної трупи Народного дому в Петербурзі, в 1912–1913 рр. – Київської, 1913–1916 рр. – Тифліської, 1916–1917 рр. – Одеської опер. З 1918 р. – у США. Епізодично виступав у Народному домі в Нью-Йорку, потім на оперних сценах Філадельфії, Нью-Йорка та інших міст.

пав в українському хорі під керівництвом О. Кошиця), Троїцький, Гурський, Мірошниченко, Веселий, Котович, Марія Машир (учениця школи М. Лисенка, співала у Київському оперному театрі), Марія Гребінецька*, Олександра Кочубей, Лідія Корецька, Троїцька, Марія Осадчукова, Діброва та інші. Костюмованим відділом завідував В. Лазута, який власноруч пошив близько 200 костюмів¹. Та, на жаль, фінансові та інші проблеми позначилися і на цьому театрі. Його існування тривало недовго.

У споминах Юлії Шустакевич – української актриси, яка приїхала до США 1913 р. й брала активну участь у культурному житті української громади країни – зазначалося, що великі й постійні змагання, щоб створити по американській землі свій рідний театр, були нічим іншим, як проявом могутньої життєвої сили і культури українців у США, яка проявлялася у різних ділянках духовного життя: церква, заповомові організації, преса, театр, спів, музика, танці, рідна школа та ін. Український театр в Америці залишив вагомий вплив на українське громадянство, спричинився до поширення та скріплення національної свідомості, піднесення морального і культурного рівня народних мас та приєднання до української справи молоді, народженої уже за океаном. Український театр з центром у Нью-Йорку мав постійний вплив і на українські громади в провінціях, особливо після Першої світової війни, коли українські переселенці побачили, що для них немає дороги до рідної землі, що саме тут, в Америці необхідно налагоджувати своє постійне життя².

Та все ж головним чином діяли аматорські художні колективи, які, звісно, мали невисокий мистецький рівень. Головне їх завдання – збереження і пропаганда українського слова, культури. Створювались вони там, де найбільше було зосереджено українців, а незабаром і їхніх нащадків. Це були островки української культури на американській землі. Для розширення і активізації культурно-освітньої діяльності українців величезне значення мало

* Гребінецька Марія (1883 р., на Київщині – 1971 р., Нью-Йорк). У 1905–1907 рр. навчалася в музично-драматичній школі М. Лисенка у Києві, вдосконалювала співацьку майстерність в Італії. В 1911–1912 рр. виступала в Одеській опері, в 1914–1917 рр. – у театрі ім. М. Садовського. З 1917 р. – в США. У 1923–1928 рр. співала у Народному домі Нью-Йорка. Солістка ансамблю «Українське тріо».

¹ Каськів Т. Рідна пісня і рідний театр // Пропам'ятна книга... – С. 427–430; Шустакевич Ю. Український театр в Америці. Спомини української артистки. // Ювілейний альманах. Виданий з нагоди п'ятидесятилітнього ювілею Українського Народного Союзу. – Джерсі-Сіті. – 1944. – С. 234–235; Рудницький А. Українська музика. – С. 373–374.

² Шустакевич Ю. Український театр в Америці // Ювілейних альманах – С. 238–239.

Збереження і збагачення культурної...

придбання своїх власних приміщень. Незалежно від політичних і релігійних уподобань українські організації, товариства, об'єднання, а їх була досить велика кількість, намагались по можливості придбати будинок, що дало б змогу значно активізувати як громадську, так і культурно-освітню діяльність. Це сприяло б і збільшенню самої організації. Та мати власний будинок могла собі дозволити лише велика громада, адже це коштувало значних коштів. А наші співвітчизники могли розраховувати лише на власні сили.

У Клівленді, одному з великих промислових американських міст, де в пошуках роботи осіла велика кількість українських іммігрантів, ще на початку ХХ ст. почало діяти товариство «Просвіта», а при ньому хор і театральний гурток. У створенні і роботі останнього активну участь брала Ю. Шустакевич, яка деякий час жила у цьому місті. 1917 р. у Клівленді був організований Український драматичний гурток, що поставив низку національних п'єс; 1919 р. створено хор. Завдяки наполегливій праці членів колективу і його довголітнього керівника М. Слюсарчука хор користувався великою популярністю, і не лише серед українців. Ще більш пошавилася робота цих та інших самодіяльних колективів після того, як вдалося придбати власну оселю. У грудні 1927 р. відбулося відкриття українського робітничого дому. 1934 р. усі мистецькі сили, які діяли при цьому домі, були об'єднані в співацько-драматичне товариство, що досить активно працювало впродовж десятиліть¹.

У Чикаго, де знаходиться досить велика і активна українська громада, перші організації, товариства були засновані ще на кінець ХІХ ст. Станом на 1909 р. діяли два хори: ім. М. Лисенка при церкві св. Миколая та «Січ». Організатор-рами першого були о. Струтинський та Михайло Костюк, другого – Наталя Гриневицька – співачка Віденської державної опери (вона прибула до Чикаго на початку ХХ ст.). Ці хори, попри те, що були аматорськими, досягли досить високого виконавського рівня, в першу чергу завдячуючи фаховій підготовці їх керівників.

У 1920-ті рр. українське культурне життя значно активізувалось. Це стало можливим завдяки підготовці молодих людей, народжених уже в цій країні, а також імміграції фахівців з України. Зокрема, у цей час у Чикаго оселився дяковчитель Дмитро Атаманець. До приїзду в США він виступав у народному театрі «Бесіда» в Галичині. Крім своїх безпосередніх обов'язків керував драматичним гуртком. У 1930-ті рр. у цьому місті активно діяла низка художніх аматорських колективів. Вони збільшуються не тільки кількісно. Більш вагомими стають і результати. Все частіше їх запрошують виступати на різного роду зібраннях в інонаціональні товариства.

¹ Там само. – С. 233; Яременко С. Співацько-драматичне товариство і український робітничий дім. Клівленд. // Ювілейний альманах Ліги американських українців. – С. 139–140.

Важливою подією у житті українського культурного життя Чикаго було створення Українського хору. Беручи участь у музичних фестивалях, які щороку проводилися у цьому місті часописом «Чикаго Трибюн», Український хор тричі здобував перші місця, двічі під керівництвом диригента Ю. Бенецького в 1930 і 1932 рр. та Л. Сорочинського в 1931 р. (обидва диригенти до приїзду в США були членами Українського хору під керівництвом О. Кошиця). Цей хор виступав у найпрестижніших залах Чикаго, його спів лунав по радіо. Один із музичних критиків зазначав, що про Український хор під керівництвом талановитого Ю. Бенецького «писати можна тільки похвали, винести можна тільки приємні спогади. Слухаючи спів хору..., відновилася наша віра в музичне майбутнє Чикаго, бо з такими талантами... ми не мусимо ні просити, ні домагатися місця в центрах культури. Воно нам належить!»¹.

У цей час у Чикаго діяла ще одна таловина група співаків «Молоді козаки», яким керував Семен Чуба. На щорічному чиказькому фестивалі 1933 р. вони здобули друге місце.

1925 р. у Чикаго було створено товариство ім. Івана Франка – при відділі Союзу українських робітничих організацій (СУРО). Новостворене товариство організувало хор, виступи якого збирали тисячні аудиторії. Невдовзі був створений дитячий драматичний гурток під керівництвом Д. Боднара, який ставив народно-побутові вистави з класичного українського репертуару: «Ой, не ходи Грицю», «Сватання на Гончарівці» та інші, пізніше й українських радянських драматургів, зокрема, О. Корнійчука, М. Ірчана. Усі названі самодіяльні колективи були досить популярні серед української громади. Вони неодноразово виступали на запрошення російських, польських, болгарських організацій. З прибуттям нових переселенців й активізацією діяльності СУРО виникла необхідність мати власну оселю, що значно полегшило і сприяло активізації як самої організації, так і створених при ній самодіяльних колективів. 1928 р. був придбаний будинок вартістю 150 тисяч доларів. Зал був розрахований на тисячу глядачів. Крім вже існуючих колективів, був створений гурток танцюристів (понад 80 членів). Ще більш активно розгорнув свою діяльність хор. Так, під час одного з фестивалів хорового співу в Чикаго, в якому взяли участь хори різних національностей, цей колектив здобув срібний кубок².

1925 р. в Нью-Йорку було створено Український робітничий клуб. У ньому діяв Український народний хор ім. Леонтовича, заснований ще 1919 р. Його

¹ Цит. за: Куропась М. Українські піонери американських прерій: українці в Чикаго й Ілліной, 1890–1948 // Українці в Чикаго й Іллінойс в тисячоліття хрещення України. Збірник-довідник. – Чикаго, 1989. – С. 50.

² Ярушевський Й. Товариство ім. Івана Франка. Чикаго// Ювілейний альманах Ліги американських українців. – С. 134–136.

Збереження і збагачення культурної...

диригентами були Степан Сторощук, Мирон Корикора, Лан Адам'ян, Михайло Гайворонський*, від 1930 р. не одне десятиліття – Онуфрій Ільчук, солістами – Марія Дмитришина, яка іммігрувала до США на початку 1920-х рр., Володимир Дилов. Згодом почали виступати і молоді сили: Марія Голод-Ковальчук, Надія Бережна, Марія Побіденко, Теодор Бойко, Михайло Найдан, Ольга Войтович, Михайло Шарко, Олекса Довгальок та інші. З солістами, як і з хором, постійно виступала талановита піаністка Анна Салик. Великою популярністю користувався драматичний гурток ім. І. Тобілевича (режисер Олег Азовський). Його вистави були відзначені нагородами на театральних фестивалях у Клівленді і Чикаго. Гурток виїжджав з гастролями і користувався великою популярністю.

Заходами Союзу українських робітничих організацій проводилися змагання серед самодіяльних гуртків різних національностей Нью-Йорка і околиці. Найкращі колективи, серед них і Нью-Йоркський український драматичний гурток, були направлені на всекрайові змагання до Чикаго, у яких останній отримав перше місце. Заохочені такими результатами, члени культурно-освітньої комісії СУРО організували змагання драматичних гуртків у ширших масштабах – по всіх округах, де лише існували такі самодіяльні колективи, а потім – і всекрайове. Безпосередній учасник цих подій Микола Тарновський стверджував, що в міру того, як СУРО поширював і підвищував якість своєї культурно-освітньої діяльності, «перед нами відкривався ширший і ясніший світ. На наші концерти і драматичні вистави заходили представники громадськості, люди різних національних угруповань, діячі культури і літератури, художники і т. п.»¹.

Розвиток самодіяльного мистецтва й народної творчості у міжвоєнний період мав свої особливості. Якщо наприкінці XIX – на початку XX ст. перше місце за популярністю серед українського населення посідало драматичне мистецтво, то в 1930-ті рр. воно відступило на другий план, а його місце зайняло танцювальне й хорове. Цей період пов'язаний в першу чергу з іменами визначних діячів

* Гайворонський Михайло (15.09.1892 р., с. Заліщики, нині Тернопільської обл. – 11.09.1949 р., Нью-Йорк) – видатний український композитор, диригент, педагог. 1912 р. закінчив учительську семінарію, 1914 р. – Вищий музичний інститут ім. Лисенка у Львові. У 1915–1918 рр. диригував духовним оркестром Легіону Українських січових стрільців, інспектував військові оркестри Армії УНР, створив військові пісні та марші. У 1920 р. – керівник оркестру українського театру в Кам'янці-Подільському. В 1920–1923 рр. – викладач, диригент хорів «Бандурист», «Боян» у Львові. З 1923 р. – у США. Поряд з активною роботою продовжив навчання на музичному відділі Колумбійського університету.

¹ Тарновський М. Назв. праця. – С. 53–54, 59–61, 122, 123.

культури Олександра Кошиця, якого називали батьком українського народного співу, і Василя Авраменка – батьком українського танцю.

Без перебільшення, величезне значення для ознайомлення і пропаганди українського національного мистецтва в США мало турне 1923 р. по американських містах Українського національного хору під керівництвом відомого уже на той час у світі хорового диригента і композитора О. Кошиця. Перед приїздом до США хор дав численні концерти в багатьох країнах Європи, які пройшли з величезним успіхом.

Де б тільки не виступав цей співочий колектив, його приймали «прегарно». На концертах у США завжди виконувалось декілька американських пісень в обробці О. Кошиця, що завжди викликало захоплення у глядачів. Нерідко відбувалися виступи перед «чисто» американською публікою. Та від цього артистів приймали не менш тепло. Скажімо, на концерті 4 березня 1923 р. у Нью-Йорку присутніх було більше чотирьох тисяч: одні американці, жодного українця. «Співали як ніколи гарно, і так було приємно, що публіка приймала також «знаменито», – згадував О. Кошиць. Тільки за півтора року капела дала понад 400 концертів¹. І всі вони пройшли з величезним успіхом.

Після цього турне О. Кошиць і деякі співаки хору залишились на американському континенті. Український національний хор виявився життєвопотрібним каталізатором для поживлення діяльності українських хорів в Америці. Він показав, до якої досконалості можна піднести виконавську майстерність. А такі видатні співаки цього хору, як Юрій Кириченко, Лев Сорочинський, Юрій Бенецький та інші, стали пізніше керівниками своїх власних хорових колективів, намагаючись піднести рівень артистичного виконання до взірців, продемонстрованих хором О. Кошиця.

25 грудня 1925 р. прибув до Канади, а невдовзі переїхав у США Василь Авраменко, який уже на той час був добре відомим майстром українського танку, творцем самобутньо яскравих хореографічних композицій. Танці В. Авраменка, за твердженням його біографів, були явищем не лише культурного, але й політичного життя, сприяли зміцненню національних почуттів широких верств української громадськості.

Прибувши у «новий світ», В. Авраменко відразу активно включився в роботу. Вже в 1927 р. зі своїм танцювальним колективом здійснив численні турне по США. Ось що писав один із українських часописів щодо виступу танцюристів в Оліфанті: «...В історії українського культурного життя в Америці це є перша мистецька дружина, яка наважилася самостійно

¹ Див. Кошиць О. З піснею через світ. Подорож Української республіканської капели – К., 1998. – С. 268–279; Кошиць О. Листи до друга. 1904–1931. – К., 1998. – С. 38.

Збереження і збагачення культурної...

пуститися у світ широкий, щоб представити своїм і чужим наше рідне мистецтво... Цей дивно могучий чар, що родить захоплення... А діти наші – та пропадаюча в американському морі частина нашого народу – які нічого не знають про Вітчизну своїх батьків, які не бачили, як виглядає ця загадкова для них Україна, переживала в своїй маленькій уяві чари української народної творчості й училися любити ту Україну, яка прийшла до них в такому романтичному виді, наче в казках...!»¹. Виступи колективу скрізь приймали дуже тепло.

Новий успіх танцюристи В. Авраменка мали на виставці 1928 р. у Чикаго, після якої почався, за словами його біографа Ірени Книш, «нестримний похід» українського танку по американській землі: Вашингтон, Детройт, Клівленд, Нью-Йорк, Філадельфія, Пітсбург, Бостон та багато інших великих і малих міст, населених пунктів.

І ще одна характерна й дуже важлива риса діяльності В. Авраменка. Скрізь, де б він не працював, залишав учнів – продовжувачів його справи: в Україні, Польщі, Чехії, Канаді, Сполучених Штатах Америки. Поселившись у Нью-Йорку, почав свою працю з того, що зняв зал і дав оголошення у «Свободі» про навчання танців. Попри те, що не володів англійською мовою, зумів порозумітися з новим поколінням українців, народжених у США, багато з яких уже не знали мови своїх батьків. За відносно короткий проміжок часу були організовані великі танцювальні ансамблі. Тільки між 1930 і 1936 роками він створив до 50 танцювальних груп по всій Америці. Підготувавши тисячі танцюристів, В. Авраменко часом влаштовував колосальні виступи спільно з місцевими українськими хорами. Один із таких відбувся 25 квітня 1931 р. – в річницю існування його школи народних танців і балету.

До цього ювілею ретельно готувалися. Були виготовлені численні відозви до української громади, у яких наголошувалось, що вони мають показати американському світу, як виглядає справжнє українське мистецтво. Адже майже 50-літня культурна праця українських патріотів не пропала безслідно, попри важкі умови. На місце одних сподвижників української культури постають інші, поки не буде заповнено культурної порожнечі щерть. І хоча ще й досі існують значні прогалини на різних ділянках народного життя, проте складається вже такий твердий ґрунт, на якому можна далі сіяти здорове зерно з надією на кращий врожай. Василь Авраменко направив Миколу Новака – представника ювілейного комітету – по найбільших осередках української спільноти, де тільки існували групи танцюристів, з тим, щоб перевірити їх рівень і запросити до виступу, розповісти їм, як буде проходити концерт, а найголовніше – закликати родичів і знайомих, щоб вони привезли

¹ Цит за: Книш І. Жива душа народу. – Вінніпег, 1966 – С. 70–71.

танцюристів у Нью-Йорк. М. Новак відзначав патріотизм родичів танцюристів, які жертвовно поставились до цієї справи. 600 дітей було привезено своїми коштами, аби вони змогли виступити на відомій американській сцені і познайомити представників різних національностей великого американського міста з українським мистецтвом. Вони відмовилися від гонорару. А всі зібрані кошти були передані В. Авраменку з тим, щоб він зміг витратити їх на розвиток українського мистецтва¹.

У грандіозній виставі, яка проходила у Метрополітен Опері в Нью-Йорку, були задіяні понад 600 виконавців: близько 100 співаків і більш ніж 500 танцюристів. Зал був повністю заповнений глядачами. Успіх мали шалений. Критики схвально відгукнулися на виступи українських митців. Ось що писав американський часопис «The New York Evening Post»: «...на другий день після вистави ми ще схвильовані калейдоскопічним запалом танцюристів, багатством хору, співзвучністю аудиторії і одверто запальною натуральністю того, що насправді було на рівні українського народного фестивалю. ...Чого бракує нашій країні – це ще більше українців. Від них американці можуть навчитися грати...»².

1932 р. українська громада взяла активну участь у вшануванні пам'яті Дж. Вашингтона. Для організації цього свята у Нью-Йорку було створено ювілейний комітет. Диригентом запрошено О. Кошиця, балетмейстром – В. Авраменка. Для хору було відібрано 57 співаків, до танцювальної групи – 25 осіб з різних кінців Америки. Концерти в честь Дж. Вашингтона розпочалися зі столиці країни. За сім тижнів новостворений колектив виступив у 22 містах США з «подиву гідним успіхом». На всіх концертах переважно більшість глядачів, близько 75 відсотків, становили не українці. Англомовна преса подавала дуже схвальні відгуки на виступи українських аматорів, відзначаючи їх високий мистецький рівень³.

28 листопада 1932 р. зусиллями В. Авраменка був організований український фестиваль, який проходив у найбільшому театрі Чикаго. У ньому взяли участь оркестр, об'єднані хори «Боян» та ім. М. Лисенка і близько 200 танцюристів.

З іменами Василя Авраменка та Олександра Кошиця пов'язаний переломний момент у збереженні і збагаченні української культури на американському континенті. Більше того, вони урятували для українства душу молодого покоління, що Україні ніколи не бачило, навіть, можливо, рідко про неї чуло і саме тут уперше віч-на-віч стрінулося з одним із найкращих і мальовничих

¹ Новак М. На сторожі України. Власні спогади. Історичні матеріали. Документи. Листування. Архів. – Лос-Анжелес, 1979. – С. 116, 117.

² Цит. за: Історія української імміграції в Америці. – С. 57.

³ Там само. – С. 118.

виявів української народної культури, яку вже почали забувати. Побачили щось, чим могли гордитися перед своїми приятелями й товаришами, та до чого горнулися їхні душі, бо ж молодь любила й буде любити співати й танцювати. Це був один великий похід вздовж і впоперек американського континенту, похід українського національного танку, в барвистій народній ноші, під ритм легкої, чарівної, а водночас стихійної й пориваючої своїм темпом української танкової музики. І цей похід зробив українців гордими за своє походження, писав американський часопис «New York Evening Post»¹.

Значну роль у розвитку і пропаганді української музики на американському континенті відіграв Роман Придаткевич* – один з найвидатніших українських скрипалів ХХ ст., композитор, педагог. 1923 р. він переїхав до США. Виступаючи з концертами, продовжив навчання. Одночасно в 1924–1930 рр. був директором української консерваторії в Нью-Йорку, концертмейстром різних оркестрів, зокрема в 1937–1940 рр. керував Нью-Йоркським міським оркестром, організатором і членом «Українського Тріо», дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка та низки професійних американських музикологічних і композиторських організацій і товариств.

27 квітня 1929 р. заходами української громади у Нью-Йорку відбувся концерт-дебют Романа Придаткевича, який пройшов з великим успіхом. Він виступав і як виконавець, і як композитор. Лука Мишуга – державний і громадський діяч української імміграції у США, дослідник її історії, після концерту сказав: «Чим далі, тим більше слухачі були очаровані силою тону і артистичним виконанням програми, укладеної зі смаком. «Це чудове!» – було чути з усіх сторін. Публіка була зачарована виконанням композицій. Одне певно: Придаткевич здобув собі музичний світ... Цим виступом була нагода «виявити нашу, так голосно оспівану любов до пісні й музики. Можна було здивувати чужинецьких репортерів не своєю саморекламою про нашу музикальність і велику культуру, а своєю участю в концерті...». Та з жалем Л. Мишуга змушений був визнати, що українці «є ще й далі сирою еміграцією, яка набрала дещо культурної політури, але й досі до здійснення культури ще дуже далеко»².

¹ Цит. за: Книш І. Корифей українського танку // Книш Ірена. Відгуки часу. Вибрані нариси, статті, спогади, матеріали – Вінніпег, 1972 – С. 201–22.

* Придаткевич Роман – у 1905–1913 рр. навчався у вищому музичному інституті ім. М. Лисенка у Львові. У 1913–1916 рр. продовжив навчання у музичній академії у Відні, одночасно в університеті вивчав слов'янську філологію. З 1917 р. почав виступати як скрипаль. 1922 р. вдосконалював гру на скрипці у Відні й у Берліні, пізніше в Нью-Йорку.

² Придаткевич Р. Доктор Лука Мишуга і українська музика в Америці // Лука Мишуга. Збірник. Ред. Антін Драган. Джерсі-Сіті–Нью-Йорк, б.р.в. – С. 178.

1931 р. відбувся виступ «Українського тріо»: скрипка – Р. Придаткевич, сопрано – М. Гребінецька або молода співачка Й. Яремівна, фортепіано – О. Ткачуківна. Р. Придаткевич «вже вдруге намагається здобути нашій музиці належне місце.., будучи свідомим, що буде їй легко відбутися триумфальну поїздку по цілій Америці», – писала «Свобода». Два дні пізніше у передовиці цього ж часопису «Ой де, люди, наша слава!» зазначалось: «Виступ «Українського тріо» заставляє нашу еміграцію поставитися дещо серйозніше до української музики в Америці.., тому треба тут подбати, щоб «ота наша слава» не була нашою славою по наших закамарках... Не забуваймо, що виступи аматорів і професійних артистів – це дві різні справи... І це було б національним гріхом, коли б наша еміграція не скористала з таких сил як Кошиць, Гайворонський чи Придаткевич. Гріхом є також те, що в нас є так мало дійсного зацікавлення цими людьми і їхньою роботою. Бо ці люди працюють для «нашої справи»¹. Р. Придаткевич дав низку концертів по Америці – як сольних, так і виступів зі своїм тріо, які отримали найвищі відгуки не тільки в українській, але і в американській пресі.

Значний внесок у пропаганду української культури зробили і сольні концерти визначних українських співаків, які гастролювали на той час у США. Один з них – Іван Стешенко*. У 1924–1932 рр. він працював у США: в 1924–1925 рр. – соліст Чиказької, в 1925–1932 рр. – Філадельфійської опер. Крім того, часто виступав в українських громадах. М. Тарновський згадував, як одного разу до центрального комітету СУРО зайшов І. Стешенко і запропонував свої виступи перед українськими робітниками. Було заплановано низку концертів видатного співака скрізь, де тільки були осередки цієї організації. Концертні зали завжди були переповнені. Його репертуар складався з числень-них арій з опер, які співак виконував на сценах найбільших театрів світу, українських і російських пісень. І. Стешенко був блискучим інтерпретатором української музики, зокрема, народних пісень, а також романсів М. Лисенка, Я. Степового, К. Стеценка, С. Заремби, зарубіжних композиторів. Попри те, що І. Стешенко виступав у головних партіях в американських театрах і мав дуже добру платню (за один виступ отримував двісті доларів), все ж відчував певний дискомфорт. «Справа не в грошах, –

¹ Там само.

* Стешенко Іван (1894 р., м. Лебедин нині Сумської області – 1937, Москва) – оперний співак. Вокальну освіту здобув приватно у Петербурзі і в Італії. У 1914–1917 рр. виступав на оперних сценах Італії, в 1917–1921 рр. – соліст Київської опери. З 1921 р. виступав на оперних сценах Польщі, Франції, Італії, Великобританії, в 1924–1932 рр. – в США. Після повернення в Україну, в 1932–1934 рр. був солістом Харківської опери, в 1934–1937 рр. – Київської філармонії.

Збереження і збагачення культурної...

казав він, – а в душевному вдоволенні!..». І коли 1932 р. радянський уряд запросив його повернутися на батьківщину, залишив Америку. У першому ж листі написав, що приїхав в Україну, бо там його робота, «може вона принесе реальну допомогу широким масам...»¹.

У міжвоєнний період до США прибули композитори, педагоги, артисти: В. Авраменко, М. Гайворонський, М. Голинський, В. Ємець, О. Кошиць, Г. Павловський, П. Печеніга-Углицький*, Р. Придаткевич, А. Рудницький, М. Сокіл та багато інших, які внесли значний вклад у пропаганду і збагачення української національної пісні, музики, танку і зусиллями яких значно було піднято виконавчий рівень мистецьких колективів.

Значну роль у підготовці українських фахівців, попри короткий час існування, відіграла Українська музична консерваторія, яка діяла в Нью-Йорку в 1923–1929 рр. Вона постала завдяки зусиллям М. Гайворонського та Р. Придаткевича. Її головною метою було виховання молодих національних талантів. Навчали у ній переважно грі на національних струнних інструментах. Серед викладачів були М. Гайворонський, Р. Придаткевич, О. Назаревичів, Г. Павловський** та інші. У цій добре організованій школі навчалось музиці понад ста учнів. Та, на жаль, брак коштів сказався і на цій установі. 1934 р. М. Гайворонський організував у Нью-Йорку струнний оркестр. Заходами цього товариства було влаштовано низку концертів, які знайомили американську

¹ Див.: Тризуб. – 1928. – № 24 – С. 27; Тарновський М. Наша дума, наша пісня. Короткий огляд культурно-освітньої діяльності Ліги американських українців // Ювілейний альманах Ліги американських українців. – С. 54; Українські співаки у спогадах сучасників. Автор-упорядник І. Лисенко. Київ – Львів – Нью-Йорк, 2003. – С. 349–359; Лисенко І. Музики сонячні дзвони. – К., 2004. – С. 69, 71.

* Печеніга-Углицький Павло (20. 06. 1892 с. Печеніги нині Харківської області – 2. 07. 1948, Нью-Йорк) – композитор, диригент, контрабасист, педагог. У сім років став хористом архієрейського хору, а вже через рік – солістом. У Харкові закінчив музичну школу, в 1914 р. – блискуче, з золотою медаллю, Петербурзьку консерваторію, і 22-річного музиканта залишають в останній викладачем, де він і працював до 1918 р. Згодом у Новочеркаську працював диригентом опери, у Ростові – викладачем музики. З 1920 р. – у Туреччині; з 1922 р. – у США, у Нью-Йорку, де проживав постійно. Диригував різними хорами й оркестрами. Як контрабасист грав у різних оркестрах та інструментальних ансамблях.

** Павловський Григорій (1884, Київська губ. – 1967, США) – співак, вчитель, священник і церковний діяч. У 1910–1918 рр. виступав у театрі ім. М. Садовського і Київському оперному, член Української капели під керівництвом О. Кошиця. З 1922 р. – у США; в 1930-ті рр. – професор Української музичної консерваторії і власної музичної школи. Його композиції включали літургії, колядки, обробки народних пісень.

публіку з творами В. Барвінського, М. Гайворонського, М. Коляди, П. Козицького, Б. Лятошинського, М. Лисенка, П. Печеніги-Углицького, Р. Придаткевича, Л. Ревуцького та багатьох інших. У 1930-ті рр. Г. Павловський заснував власну музичну школу, де і викладав. Протягом 1935–1938 рр. у Нью-Йорку діяло Товариство друзів української музики, створене зусиллями М. Гайворонського і Р. Придаткевича. Головним завданням товариства було поширення, перш за все, інструментальної музики¹.

Безперечно, великою справою у розвитку українського хорового співу, пропаганди національного мистецтва стало об'єднання семи хорів Нью-Йоркської округи, пізніше так звана «Сімка». Цим слід завдячувати ентузіазму і праці доктора Луки Мишуги. «Сімка» об'єднувала майже півтисячі вибраних хористів під проводом Михайла Гайворонського, як головного диригента. А втримувався цей велетенський хор як цілість протягом багатьох років завдяки організаційній діяльності непересічного диригента хору в Ньюарку Теодора Каськова. Він одночасно був також і головою об'єднаних хорів. З 1929 р. почалися концерти. Перший, влаштований у Нью-Йорку, виявився справжнім святом української музики. Розпочався він «Заповітом» М. Вербицького. М. Стембер «зі смаком і блиском» виконав у своєму опрацюванні рапсодію М. Лисенка, «Думу» М. Гайворонського і М. Лисенка «Безмежне поле» – М. Карлаш. Публіка щиро вітала співачку М. Гребінецьку. Високо оцінку отримав дівочий і чоловічий хор. Цим виступом М. Гайворонський започаткував цілу низку концертів, які відбувалися у наступних роках. Один з них, що відбувся 1930 р. у Вашингтоні, Роман Придаткевич назвав тріумфом і хору, і його диригента. Головний репертуар складала народні і стрілецькі пісні.

У 1935 р., коли Михайло Гайворонський був тяжко хворий, його місце посів Олександр Кошиць. Останній підніс рівень злученого хору «до неабияких висот». Щорічні концерти у найбільших залах Нью-Йорка перетворилися на мистецькі акції, якими українське громадянство в Америці могло заслужено пишатися. Було очевидним, що О. Кошиць любив цю працю більше, ніж працю з професійним хором, з яким, об'їжджаючи світ, «робив велику пропаганду українській культурі. Він був свідомий, що буде в молодих серцях любов до далекої батьківщини, а старшим громадянам защеплює ту гідність, яка принижених емігрантів підносить як гордих членів великої та культурно-багатої нації». Професор Кошиць культивував у злученому хорі народну музику. Завдяки енергії та організаційному хистові

¹ Гайворонський М. Наша музика в Америці // Пропам'ятна книга. Видана з нагоди сорокалітнього ювілею Українського Народного Союзу. – С. 436, 437, 439; Придаткевич Р. Доктор Лука Мишуга і українська музика в Америці // Лука Мишуга. – С. 177; Терен-Юськів Т. Михайло Гайворонський – композитор і громадянин // Визвольний шлях. – 1987. – № 1. – С. 94.

Збереження і збагачення культурної...

Т. Каськова проводилися щорічні концерти у найбільших залах Нью-Йорка, які залишили незабутнє враження як шляхетністю, витонченим виконанням, щирістю, так і продуманою програмою, яка задовольняла найбільш вибагливого слухача¹.

Окремо варто сказати про діяльність і роль у популяризації українського національного мистецтва за океаном Василя Ємця – світової слави бандуриста-віртуоза, пропагандиста українського національного інструменту. Вперше до Північної Америки В. Ємець прибув 1930 р., і його виступи пройшли з великим успіхом. У Нью-Йорку концерт відбувся в одному з найбільших залів. У Чикаго, наприклад, на честь В. Ємця була проведена велика зустріч, у якій взяли участь представники преси і музичних товариств². Ось як описував один з концертів бандуриста в Америці часопис «Свобода»: «Багато вперше почули звуки бандури, почули той неоцінений чар старовинних козацьких дум, які оригінально були передані на козацькому інструменті. Перед слухачами наче розгорталися живі картини минушини, страждань і слави України. Наче бачилися славні походи козацькі, боротьбу з ворогами неустрашимих борців-козаків, страшні катування й муки, котрі завдали вороги благочестивому козацтву. Наче в рухомому театрі пересувалася картина за картиною. Концерт тривав дві години, а слухачам здавалося це двома хвилинами».

Кожного разу виступи кобзаря нагороджувалися довгими і гучними оплесками. Дякуючи за запрошення, В. Ємець звертався до присутніх з промовою, закликаючи всіх до єдності і любові свого рідного краю. Закінчував концерт національним гімном «Ще не вмерла Україна», на материковій Україні забороненого.

На концертах були присутні не тільки українці, але й представники багатьох національностей, яких просто зачаровувало мистецтво В. Ємця. Один з американців сказав: «Як би я почувався щасливим, коли б міг бути Українцем і розуміти Вашу мову. Бачите на моїх очах сльози, котрі витиснені цією чарівною грою, коли я слухав сумні звуки кобзи-бандури. Уявляю собі, яке ще більше душевне зворушення було б для мене, коли б я зрозумів зміст цієї сумної думи, котру грав і співав ваш артист-бандурист»³.

¹ Придаткевич Р. Доктор Лука Мишуга і українська музика в Америці // Лука Мишуга. – С. 173–183, 185, 187; Гайворонський М. Наша музика в Америці // Пропам'ятна книга. Видана з нагоди сорокалітнього ювілею Українського Народного Союзу. – С. 438–439.

² Тризуб. – 1930. – № 3. – С. 29; Куропась С. Спогади з України й 60 років в Америці. – Нью-Йорк – Париж – Чикаго, 1988. – С. 331–333.

³ Концерт бандуриста В. Ємця; Малевич В. Враження із концертів кобзаря Ємця. // Ємець Василь. У золоте 50-річчя на службі України. Про козаків-бандурників. – Голівуд – Торонто, 1961 – С. 107, 108.

1936 р. В. Ємець переїжджає з Європи до США, де і прожив понад сорок років, упродовж яких постійно виступав і пропагував українську пісню, українську думу, український народний інструмент. Виступаючи на ювілейному святі у Вінніпезі з нагоди 25-річчя першого публічного виступу В. Ємця з бандурою, відомий музикознавець Павло Маценко підкреслив, що основними з його рис є впевненість у праці й сталие бажання все більшого вдосконалення та його безкомпромісна вірність Україні. Не один раз у скрутному становищі йому траплялася нагода доброго заробітку в Росії чи Польщі, але він лишився вірним Україні, лишався *українським* (виділено в оригіналі. – О. К.) артистом... Незважаючи ні на що, Ємець уперто далі продовжував свою корисну працю. Він далі виконував взятий на себе обов'язок, а саме – без упину воює за Україну. З одного боку – підносить дух розкиданих по цілім світі українців, а з іншого – знайомить чужинців із досягненнями української культури та славно пропагує саме ймення України. І доки український народ не має своєї держави і своїх заступників, Ємцеві припало на долю бути його послом, бо своїм мистецтвом він достойно представляє Україну¹.

У листопаді 1938 р. при сприянні М. Гайворонського, Р. Придаткевича та П. Печеніги-Углицького в Америці оселився Михайло Голинський – визначний український співак, якого англійські музичні критики назвали «Українським Карузо». Він виступав на багатьох оперних сценах європейських країн, а також Одеси, Києва, Харкова, Москви, Тбілісі. Він був першим українським співаком, який у Москві в присутності Сталіна співав українською мовою. І вже у першому своєму виступі у Нью-Йорку «захоплює вибагливу американську публіку». «The New York Times» відзначав, що М. Голинський «виявив дзвінкий, великий, оперний голос. Було видно, що його голос – інструмент величезної могутності». Подібні схвальні відгуки з'явилися у багатьох американських газетах. Постійно проживаючи в Канаді, де і помер 1973 р., співак дав дуже багато концертів у Канаді і США².

Українці брали активну участь в американських, а також у міжнародних фестивалях, виставках, які проводились на території Сполучених Штатів. Це були яскраві нагоди ознайомити міжнародну громадськість, громадян країни проживання з Україною, її народом, культурою. До їх організації приступали задовго до події. Так, ще на початку 1932 р. був створений організаційний

¹ Маценко П. У 25-річний ювілей віртуоза на бандурі, професора Василя Ємця // Василь Ємець. У золоте 50-річчя на службі Україні. – С. 139–148.

² Рудницький А. Назв. праця. – С. 274–275; Гошуляк Й. М. Т. Голинський – клаптики із записника – у десятиліття смерті // Сучасність. – 1984. – № 3. – С. 20–27; Українські співаки у спогадах сучасників. – С. 474–490.

Збереження і збагачення культурної...

комітет для участі у міжнародній виставці 1933 р. у Чикаго. Його членам довелося виборювати право на участь у цьому заході. Вони наголошували своїм співвітчизникам, що представляється нагода показати свої культурні здобутки. Разом з тим для українців, як для недержавної нації, це завдання надзвичайно важке, бо за ними не стоїть уряд країни. Та виконати його треба. «На міжнародній виставці українське народне мистецтво прокладе українському імені шлях до більшого розголосу і допоможе тим способом до визволення його народу та створення Вільної Соборної Української Держави». Український павільйон був єдиним, який не фінансувався урядом жодної країни, лише заходами діаспори. Фактично він постав зусиллями української громади США і Канади. На допомогу прийшли співвітчизники з Аргентини, Бразилії, європейських країн та із західноукраїнських земель. Бюджет складав понад 20 тисяч доларів.

Український павільйон було побудовано з дерева. Це була типова конструкція українського села Західної України. Посередині – великий зал, від якого в обидві сторони йшли виставкові кімнати. На подвір'ї працював ресторан, була споруджена відкрита сцена. Експонатів зібрали стільки, що доводилося виставляти по черзі, вони були поділені на три частини: народного і сучасного мистецтва та матеріали, що висвітлювали побут та культуру України. Відділ народного мистецтва був найбільшим і найбагатшим. Виставлені у ньому роботи кооперативів «Українське народне мистецтво» зі Львова, «Гуцульщина» і «Гуцульське мистецтво» з Косова, експонати жіночої громади з Праги, студентського комітету та інших організацій і окремих авторів. Тут були представлені вироби, що прикрашають оселі українців: меблі, килими, рушники, скатертини, порцеляна тощо, національний одяг. У другому відділі було представлено понад сорок експонатів видатного українського скульптора, живописця, графіка Олександра Архипенка (з 1923 р. жив і працював у США), що займали чотири кімнати. Виставка його творів сприяла зацікавленості українською експозицією й надавала їй більшої значимості в очах чужинців, які часом і відвідували український павільйон, щоб познайомитися з працями цього майстра. У третьому розділі виставки можна було познайомитися з картами, діаграмами, статистичними таблицями, які були виготовлені фахівцями Української Господарської академії в Подєбрадах.

Під час роботи міжнародної виставки з 14 по 20 серпня 1933 р. був проведений «Український тиждень». Кожного дня організовувалися масові заходи. Часто вони супроводжувалися виступами українських колективів. Цей тиждень пройшов дуже урочисто, і американські українці мали змогу виявити своє культурне, мистецьке, громадське життя. 19 серпня відбулося свято українського мистецтва. Спів українських хорів, гра оркестрів, виступи солістів змінювалися на сцені при величезному натовпі американської публіки. Серед виступаючих були хор міста Чикаго під диригуванням Ю. Бенецького,

оркестр І. Барабаша, сольні виступи оперної співачки М. Гребінецької, масовий виступ танцюристів під керівництвом В. Авраменка та хору, яким диригував О. Кошиць. Закінчилося свято виконанням українського гімну «Ще не вмерла Україна». Це був дійсно урочистий, святковий день. Українці почували себе на чужій землі в оточенні всього рідного і до того ж ще були горді, як все національне викликає захоплення у чужинців. Мер міста Чикаго у своєму виступі сказав, що українці спромоглися показати світу свою культуру, і висловив своє переконання, що їм належить одне з почесних місць на цій виставці¹. Зазначимо, що СРСР (в тому числі й УРСР) не брав участь у цій виставці. Єдиним джерелом інформації про Україну, її народ, культуру був український павільйон, заходи «Українського тижня». Крім того, протягом усієї роботи всесвітньої виставки на вежі адміністративного будинку поряд з іншими державними прапорами майорів і український жовто-блакитний, який в радянській Україні був заборонений.

Проведення «Українського тижня» на міжнародній виставці у Чикаго стало доброю рекламою для українства і тим самим виконано поставлені перед її організаторами завдання. Про українців і їх павільйон, заходи, концерти писали не лише українські, але й американські часописи. Українські пісні трансливались по американському радію.

Подібні заходи українці в США планували здійснити на всесвітній виставці 1939 р. у Нью-Йорку, однак отримати дозвіл від американської влади на створення свого національного павільйону не вдалося через перепони радянського уряду. Представники СРСР стверджували, що вони уже представляють Україну, та що настрої українсько-американської громади не збігаються з настроями в УРСР. Утім, все ж попри протести уряду СРСР, управа Нью-Йоркської виставки дала згоду на проведення «Українсько-американського дня» за умови, що в програмі будуть лише культурні номери, не буде жодних політичних промов чи інших акцій. 18 червня 1939 р. у Нью-Йорку в проведенні «Українського дня» взяли участь, за твердженням часопису «The New York Herald Tribune», близько 50 тисяч українців, за даними «Свободи» – близько 100 тисяч осіб, в тому числі до 60 тисяч українців з усіх кінців Америки. Багато українських дітей і жінок прибули у національ-

¹ Український павільйон на виставці в Чикаго // Тризуб. – 1933. – № 35. – С. 20–22; Новак М. Назв. праця. – С. 120; Громади і відділи // Пропам'ятна книга. – С. 545; Куропась С. Спогади з України й 60 років в Америці. – С. 62; Климчак М. Нова експозиція в Українському Національному музеї повертає у 1932 рік // Свобода (Джерсі-Сіті). – 2003. – № 32. – 8 серпня; Куропась М. Українські піонери в американських преріях, 1890–1948. – С. 50–51; Л.М. Українська участь у двох світових виставках // Ювілейний альманах. Виданий з нагоди п'ятдесятилітнього ювілею Українського Народного Союзу. – С. 215–218.

Збереження і збагачення культурної...

ному вбранні, тому їх було в той день усюди видно, і складалося таке враження, що вони надали в тому дні цілій виставці український характер.

Відбувся великий концерт, у якому взяли участь художні колективи з усієї країни. Публіка тепло зустріла виступ оперного співака Михайла Голинського, 10-літньої талановитої скрипачки Донни Гресько та багатьох інших. Головною подією став виступ українського хору, який складався з 500 осіб під керівництвом О. Кошиця і 500 танцюристів під керівництвом А. Кістя і М. Лавренка – учнів В. Авраменка. А на закінчення традиційно лунала «Ще не вмерла Україна». Концерт пройшов з великим успіхом, про нього схвально писали американські часописи.

Українці взяли участі і у світовій виставці 1940 р. у Нью-Йорку. 1 вересня 1940 р. заходами Ліги української молоді був проведений «Американсько-український день молоді». Відбувся великий концерт, який тривав чотири з половиною години, де були присутні сім тисяч глядачів. Програма під керівництвом Степана Шумейка була задумана, як культурна маніфестація українського народного мистецтва. Разом з тим вона продемонструвала, що українці намагаються зробити і свій внесок у спільну духовну скарбницю Америки. Програма свідчила про любов молодого покоління до американської землі, де їх батьки знайшли свою нову батьківщину. У концерті взяли участь три хори, сім гуртків танцюристів, український народний оркестр і українські модельєри¹.

У 40-і рр. ХХ ст. концерти за участю злучених хорів були проведені у Філадельфії, Клівленді, Пітсбурзі, Детройті, Чикаго та деяких інших містах. Так, скажімо, у грудні 1941 р. у Детройті відбувся фестиваль, на якому виступили об'єднані українські хори: чиказький, клівлендський і детройтський. У травні 1942 р. в Нью-Йорку – Український народний фестиваль, де виступили об'єднані хори: нью-йоркський, бруклінський і нью-джерський². Виступи злучених хорів проводились не дуже часто. З одного боку, ці заходи коштували дорого, з іншого – праця потребувалася, по суті, титанічна. Українці та їхні нащадки намагались взяти участь у всіх заходах, які мали місце в Сполучених Штатах.

Зусиллями українців першої і другої хвиль імміграції та їхніх нащадків, народжених у новій країні, вдалося зберегти мову, культуру, національні традиції, а загалом своє етнічне походження, не розчинитись у «плавильному казані» американської культури. Вони заклали тверді основи для подальшої роботи своїх нащадків, а також наступної післявоєнної імміграції.

¹ Історія української імміграції в Америці. – С. 58; Л.М. Назв. праця. – С. 219–223; Придаткевич Р. Доктор Лука Мишуга і українська музика в Америці // Лука Мишуга. – С. 186–187.

² Тарновський М. Назв. праця. – С. 63–64.

**«КПУ Є МОЄЮ ПАРТІЄЮ І ЄЇ ПОЛІТИКА
Є МОЄЮ ПОЛІТИКОЮ...»:
СТОРИНКИ БІОГРАФІЇ ПАВЛА ЛАДАНА (1892–1933)**

Активний учасник революційного руху на західноукраїнських землях й міжнародного комуністичного руху, видавець і газетяр Павло Степанович Ладан (псевдоніми – Недобитий, П. Нетяга, П. Сіромаха та ін.) народився 29 лютого 1892 р. у с. Улашківцях (тепер Чортківського району Тернопільської обл.) у заможній селянській родині. Закінчив Бучацьку гімназію. Аби уникнути військової служби й «побачити світ», у березні 1910 р. емігрував до Канади, де працював чорноробом на будівництві залізниці. У серпні 1910 р. в Едмонтоні вступив до лав Української федерації (секції) Соціал-демократичної партії Канади, співробітничав у революційній емігрантській газеті «Робочий народ». 1915 р. переїхав у США, працював робітником на автомобільному заводі у Детройті, згодом – у Клівленді, брав активну участь у діяльності Української федерації Соціалістичної партії Америки (УФСПА), був секретарем бюро УФСПА й редактором її газети «Робітник». У серпні 1918 р. внаслідок поліцейних репресій видання «Робітника» у Клівленді було припинене й перенесене до Нью-Йорка, куди переїхав й П. Ладан. Був делегатом І з'їзду Комуністичної партії Америки (вересень 1919 р.). Після з'їзду – секретар Української федерації Комуністичної партії Америки (УФКПА) й редактор її центрального органу газети «Комуністичний світ» (1919–1920). Після поліцейної заборони цього видання й засудження його редактора до п'яти років ув'язнення, рятуючись втечею, П. Ладан виїхав до Європи й транзитом через Берлін прибув до Харкова.

Упродовж 1921–1923 рр. офіційно був співробітником (завідувачем інформаційним відділом) Повноважного представництва УССР у Польщі, очолюваного О. Шумським, завідувачем консульським відділом Повпредства УССР у Німеччині й одночасно (неофіційно) працював у Закордонному бюро допомоги Комуністичній партії Східної Галичини у Празі, Відні й Берліні.

П. Ладан був фактичним керівником українсько-американського видавничого товариства комуністичного спрямування «Космос» (1922–1924), створеного 21 лютого 1922 р. у Варшаві представниками закордонних диплома-

тичних місій УССР й діячами Комуністичної партії Східної Галичини (з 1923 р. – Комуністична партія Західної України /КПЗУ/) С. Вікулом, Н. Калюжним, П. Ладаном, К. Максимовичем та О. Ниткою. На установчому засіданні до членів товариства було кооптовано П. Дятлова. Метою товариства проголошувалося «дати українським трудящим масам добру, бездоганно видану з технічного, стилістичного й наукового боку книжку в згоді з певним пляном, який охопив би цілий ціль літератури науково-соціалістичної, шкільно-педагогічної, технічно-природознавчої і красного письменства» й поширення цих видань серед української трудової еміграції у Канаді, США та інших країнах. Правління «Космосу» перебувало у Берліні. Очолювали товариство П. Ладан – адміністратор (директор), Є. Касьяненко – редактор, П. Дятлів – видавець. Основний капітал товариства був визначений у сумі 5 тис. дол. й розділений на 500 акцій по 10 дол. Першими акціонерами товариства, крім засновників, стали представники тогочасної компартійної номенклатури УССР й водночас лідери вітчизняного націонал-більшовизму В. Блакитний, Г. Гринько, Д. Кудря, М. Левицький, М. Полоз, Х. Раковський, І. Сіак, О. Шумський та ін.¹

Книжки друкувалися переважно у Німеччині. Товариство надавало допомогу УССР у налагодженні видавничої справи, забезпечувало підручниками НКО УССР. Друкувало в українському перекладі твори К. Маркса – «Заробітна плата, ціна й зиск»; «Злидні філософії» (обидві 1923 р.), «До критики політичної економії», «Горожанська війна у Франції» (обидві 1924 р.); Ф. Енгельса – «Анти-Дюрінг», «Людвіг Фаєрбах», «Револуція і контрреволуція в Німеччині» (усі 1924 р.); соціально-економічну й суспільно-політичну літературу марксистського спрямування – О. Ауссем «Комунізм. Історія. Ч. 1» (1924); А. Богданов «Червона Зоря: Утопія» (1922); М. Бухарін «Теорія історичного матеріалізму» (1923); Б. Горєв «Матеріалізм – філософія пролетаріяту» (1923); С. Пилипенко «Євангелля часу» (1924); А. Річицький «Тарас Шевченко в світлі епохи: Публіцистична розвідка» (1923); Ю. Стеклов «Карл Маркс, його життя і діяльність» (1922); Л. Троцький «Тероризм і комунізм» (1923) та ін. Випустило окремі твори Дж. Лондона (роман «Залізна п'ята», 1924), Е. Мюзама («Юда: Робітнича драма на 5 дій», 1923), А. Сінклера («Джимі Гігінс», «100 %», «Мене зовуть теслею» – усі 1924); посібник О. Синявського «Порадник української мови» (1922) та ін. Частина накладів, а також матриці підготовлених книжок надсилалися до України, де харківське

¹ Див., напр.: Рибалко О. Л. «Космос» – укр.-амер. видавниче т-во // Українська літературна енциклопедія: В 5 т.– К., 1995. – Т. 3: К – Н. – С. 14; Рубльов О. С. «Космос», видавництво – укр.-амер. видавниче т-во комуніст. спрямування // Енциклопедія історії України: У 10 т.– К., 2008. – Т. 5: Кон – Кю. – С. 215; та ін.

представництво «Космоса» друкувало потрібну кількість примірників. «Космос» мав зв'язки з міжнародною асоціацією прогресивних письменників і діячів культури «Кларте», очолюваною А. Барбюсом. У підготовці видань товариства брали участь М. Йогансен, Є. Касьяненко, О. Олесь, С. Пилипенко, В. Сімович, В. Шопінський та ін. У липні 1924 р. злилося з харківським видавництвом «Червоний шлях»¹.

Взаємини закордонного комуністичного видавництва з харківським ЦК КП(б)У та й усередині Правління «Космосу» були доволі складними: позначалося недовірливе ставлення харківських більшовиків до закордонних комуністів, «закордонці» ж, у свою чергу, поділялися на «американців», яких уособлював П. Ладан, та «європейців» (П. Дятлів та ін.). Внаслідок цих конфліктів рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 20 вересня 1922 р. П. Ладана було усунуто з Правління видавництва «Космос». Це, у свою чергу, викликало його обурений лист-протест, адресований до ЦК 3 жовтня 1922 р.

Звернення цікаве низкою автобіографічних моментів, що містяться у ньому, а також важливе для з'ясування світоглядних засад його автора, тому заслуговує на ширше цитування: «Дорогі Товариші! Ваша постанова в справі «Космоса» і його Правління в цілому, а про мене окремо, свідчить про це, що ЦК не мав повних інформацій про завдання, які собі «Космос» поставив. Але відповідати про «Космос» в цілому я не берусь, так як це не моє особисте діло, про це скаже щось сам «Космос» і товариші, які організували його або сприяли організації, даючи гроші на акції. Я попрохаю тільки вияснення того пункту постанови ЦК, що торкається мене самого»².

Й далі заявник, намагаючись нейтралізувати недовірливе ставлення до його особи з боку керманців ЦК КП(б)У, з'ясовував власні заслуги й непересічну роль у комуністичному русі української еміграції у США: «Товариші! У відношенні ЦК КПУ до мене замічав я весь час недовіря. Не знаю, через які причини не міг я ніколи добитись в ЦК санкції моїх проєктів. Я комуніст з 1913 р., на що в мене на руках є явка і посвідка Ком[уністичної] партії Америки. Далеко до Жовтневої Революції я вже стояв на позиції більшовиків і був одним з проповідників її серед нашого пролетаріату в Америці і Канаді. Шість разів був арештований як редактор парт[ійного] органу, член ЦК і секретар партії. Перший в Америці виступив в пресі проти Центр[альної] Ради (статті можу предкласти) і весь час виступав проти всіх пізніших «українських урядів», які тільки творились на Україні, виключаючи

¹ Рубльов О. С. «Космос», видавництво – укр.-амер. видавниче т-во комуніст. спрямування // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т. 5. – С. 215–216.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України).. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 25. – Арк. 139

Радянський. З першого дня появи КПУ став на позицію КПУ у всіх справах, що торкались Революції на Україні. КПУ є моєю партією і єї політика є моєю політикою.

Якщо ЦК потрібна ціла моя біографія і історія моєї роботи, я можу це подати і то завірене Компартією Америки.

Цих кілька слів пишу тому, бо хочу ЦК приневолити покінчити зі мною так або инакше. Якщо я підозрілий – осудити мене, якщо немає даних – покінчити з підозріннями. Товариші! Мене мучить Ваше недовірря до мене. *Я комуніст і ним останусь*¹ (виділення по тексту П. Ладана. – Авт.).

Насамкінець лист подавав деякі подробиці роботи П. Ладана у комуністичному закордонному видавництві й містив низку прохань-вимог до ЦК КП(б)У у персональних справах заявника: «В Правління «Космосу» я пішов був тому, бо через мене втягнені в «Космос» ком[уністичні] укр[аїнські] організації Америки. До цього часу для американських товаришів видавали тут книжки різні одиниці (Дятлов, Мороз, Бардах і інші), і діялось щось неімовірне. Спекуляція і безладдя. Ви не возражаєте проти тов. Дятлова, а я знову за ніякі гроші не віддам йому самому видавничих справ амер[иканських] товаришів. Я уповноважений їх на Європу.

Подаючи цих кілька слів про себе, прохаю ЦК мені відповісти:

1) Чи є в ЦК які-будь данні, що послужили причиною до такого недовірчого відношення до мене?

2) Чи повинен я подати до відома американських товаришів Вашу постанову і цим оправдати своє уступлення з «Космосу»?

3) Якщо є щось за мною, що не дозволяє ЦК мені довіряти, то чи погодиться ЦК передати мою справу в Ц[ентральну] Кон[трольну] Ком[ісію] КПУ і осудити мене, та тим самим покінчити недорозуміння зі мною?

4) Якщо ЦК уважає мене недостаточно трівким членом КПУ, то чи дозволить мені перейти в ті комуністичні організації, з яких я вийшов і в яких до мене абсолютне довірря?

5) Якщо ЦК не змінить свого недовірчого відношення до мене і не дозволить мені перейти в другу партію, то прохаю відкликати мене на Україну і взяти під надзор.

Хай ці слова Вас, товариші, не подивують. Я, який виріс в організації, все життя своє віддавав і віддаю для комруху, не можу жити в недовірря і підозріннях. Дуже прохаю відповіді. З ком[уністичним] привітом *П. Ладан*².

Скарга-протест вплинула на перегляд попереднього рішення щодо усунення П. Ладана з Правління «Космосу». 10 жовтня 1922 р. оргбюро ЦК

¹ Там само. – Арк. 139–140.

² Там само. – Арк. 140–141.

КП(б)У, розглянувши питання «О тов. Ладане (письмо из Берлина)», ухвалило (мовою комуністичної адміністрації в Україні): «Не возражать против введения в Правление «Космос» (во изм[енение] преж[него] пост[ановления] Пол[итбюро], [протокол] № 79, § 9 от 20/IX)»¹.

В іпостасі директора «Космосу» П. Ладан був також причетний до забезпечення видання советофільського часопису «Нова Громада» (1923–1924), який за редакцією С. Вітика виходив у Відні².

Дієвим способом розкладу української політичної еміграції й поширення більшовицької пропаганди стало на початку 1920-х років створення альтернативних видавництв на противагу існуючим українським й поступове захоплення національних видавництв за кордоном шляхом інфільтрації своєї агентури до складу їхніх редколегій, підкупу окремих працівників, а то й перекупки цілих видань або видавництв. Зрозуміло, що відтак такі видання змінювали ідеологічну орієнтацію з національно-державницької української на проросійську більшовицьку. Так, наприклад, 11 січня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило «організувати українське видавництво у Відні, де видавати журнал на противагу Винниченківській «Новій Добі». (На чолі видавництва поставити т. Левицького)»³. Тоді ж спрямували до ЦК РКП(б) таємний лист, де зазначалося, що внаслідок «деяких дипломатичних ускладнень» М. В. Левицький не може виїхати до Берліна, тому ухвалено відрядити його до Відня й поставити на чолі «Українського видавництва, яке, окрім забезпечення літературою України, буде вести ідейну боротьбу з Винниченком, котрий намагається здобути вплив серед багаточисельних українців, котрі потрапили до Австрії»⁴.

Відтак планувалося, що новозасноване советофільське видання відіграватиме роль антитези винниченківській «Новій Добі» – політико-економічному й науковому тижневику Закордонної групи Української комуністичної партії (ЗГ УКП), що виходив у Відні 1920–1921 рр. за редактуванням В. Винниченка й В. Левинського. Мінлива політична кон'юнктура спричинила раптову зміну об'єкта протидії закордонного дипломатичного й агентурно-ідеологічного апарату УССР: у жовтні 1921 р. В. Винниченко розпустив ЗГ УКП й припинив видання її друкованого органу, налагодивши натомість щільну співпрацю з середовищем Микити Шаповала (1882–1932), тобто з тим крилом українських

¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 17. – Арк. 117.

² Докладніше див.: Рубльов О. С. До історії вітчизняного советофільства початку 1920-х років: Співробітництво Н. Суровцової у часописі «Нова Громада» // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2007. – Вип. XIII. – С. 197–219.

³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 13. – Арк. 7.

⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 428. – Арк. 1.

соціалістів-революціонерів на еміграції, яке, залишаючись прибічниками «трудової демократії» й радянської влади, водночас провадило активну ідейно-політичну боротьбу з більшовицьким режимом¹. Відтоді Володимир Кирилович став діяльним і постійним автором заснованої й редагованої М. Шаповалом «Нової України» – місячника письменства, науки й громадського життя, що видавався у Празі у 1922–1928 рр. У 1923–1924 рр. В. Винниченко був і співредактором цього часопису.

У першому (здвоєному) числі «Нової України» 1923 р. вміщено програмну статтю В. Винниченка «Єдиний революційно-демократичний національний фронт»². У ній піддано нищівній критиці централізаторську політику «московського більшовизму». У щойно створеному ССРСР автор вбачав лише прикриття для новітніх «собірателей землі русской» та їхніх завуальованих намірів зафіксувати «відносини метрополії до своїх колоній». Централізаторській політиці «московського большевизму» В. Винниченко пропонував протиставити «єдиний фронт української трудової демократії», метою якого було б «визволення українського народу від національного та політичного гніту московської деспотичної окупації в формі української самостійної демократичної держави». Будь-яка виокремлена вітчизняна соціалістична течія, доводив він, неспроможна стати такою силою. Нею повинен бути тільки «єдиний фронт української трудової демократії»³.

Таким чином, новозаснований советофільський журнал «Нова Громада» мав за стратегічну мету власної діяльності поборювання й розмивання ідеології еміграційної «Нової України» та кола його провідних співробітників, поширення серед вітчизняної еміграції настроїв зміновіхівства й поворотництва, сприйняття більшовицької влади в Україні як (ледь не) Богом даної реальності, а відтак й легітимізації цієї влади як «влади робітників і селян», «трудоного люду України». Самореклама, тобто «соборницька» програма видання була винесена й на його палітурку: «*«Нова Громада» друкує статті і праці з політичного і економічного життя на всіх землях України, а також з обсягу белетристики, поезії й культурного життя українського народу. «Нова Громада» виступає в обороні трудових мас усеї України. Кожний, хто відчуває значіння й потребу у видаванні такого журналу, – кому лежить на серці добро українських трудових мас та справа піднесення української культури, повинен підпирати «Нову Громаду»...*»

¹ Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. – К., 2003. – Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940). – С. 223–224.

² Винниченко В. Єдиний революційно-демократичний національний фронт // Нова Україна. – 1923. – Ч. 1/2. – Січень–лютий. – С. 56–71.

³ Винниченко В. Єдиний революційно-демократичний національний фронт. – С. 63, 67.

У програмній вступній статті «Україна і світові події» редактор видання С. Вітик проголошував наріжні тези майбутнього спрямування часопису: «Виходячи з кращих традицій поступової і революційної української думки провідників визвольного руху, які зв'язували визволення українського народу з ідеєю визволення робітничої кляси по цілім світі і творення української державности уявляли в союзі з усіма вільними трудовими народами цілого світу, – вбачаємо здійснення цих ідеалів і вікових стремлінь українського народу в створенні Радянської України, яка виникла в результаті перемоги трудового народу України, як вислід ходу побідної революції в союзі з іншими народами бувшої Росії під організуючим проводом робітничої кляси. Лише в скріпленні, зміцненні й в дальшій існуванні цієї єдиної фактично існуючої української держави є запорука і основа для здійснення змагань цілого українського народу на всіх його землях, для якого Радянська Україна є єдиною провідною надією й фізичною опорою»¹.

«Не закриваючи очей на негативні явища в житті Радянської України [...], – наголошував головний редактор часопису об'єктивістську позицію видання, – будемо освітлювати всі прояви життя на Україні, піддавати їх оцінці й критиці, щоб у цей спосіб допомогти будувати й закріпити робітничо-селянську владу України, яка єдина – в силі допомогти стражденним масам загарбаних земель України визволитися з тяжкого ярма національного й соціального поневолення і вийти на ясний шлях незалежної волі всіх трудових мас цілої України»².

Однак вже наступна теза С. Вітика лунала очевидним запереченням вищепроголошеної об'єктивістської позиції, оскільки закликала до «органічної праці» над зміцненням УССР, попри усі (будь-які!?) «негативні явища в житті Радянської України» й усі заклики до повалення більшовицького режиму у Наддніпрянщині, що лунали з боку його закордонних опонентів, в тому числі й «Нової України» В. Винниченка – М. Шаповала, а саме: «Всі здорові сили України, що незаінтересовані клясовим пануванням буржуазії, закликаємо до щирої, активної співпраці над господарчим і культурним відновленням зруйнованої України, над будівництвом нового трудового життя, *а не задля валення існуючої влади України з середини, як до того провокаційно закликають деякі особисто образені і спантелічені «політики» з табору Петлюри, Гетьмана й «Нової України»*»³ (виділення наше. – Авт.).

І далі вже цілком сервілістично й неприховано «на замовлення»: «Виходимо з тої засади, що принципи існуючої на Україні влади в основі

¹ Вітик С. Україна і світові події // Нова Громада. – 1923. – 1 лип. – Ч. 1. – С. 15.

² Там само. – С. 15–16.

³ Там само. – С. 16.

погоджуються з стремліннями трудового українського люду, а добра воля керівників цієї влади (sic!) й робітничої кляси направлена до всебічного розвитку господарського й культурного життя України, і тому обов'язком щирих синів України є всіма засобами допомагати керуючій владі у здійсненні її засадничих завдань.

Повалення радянської влади на Україні означає упадок розвитку незалежної української культури і змісту самої держави, означає залежність від капіталістичного розбишацтва і знівечення не тільки соціальних, але й національних здобутків української революції».

І вже насамкінець С. Вітик підводив, щоправда, не надто переконливо, «історіософську» базу під майбутню програму й назву очолюваного ним друкованого видання: «Перебудова громадського життя стала в усю величину перед цілим світом. Україна пригнічена, століттями поневолена і визискувана, стала одною з перших країн, де *Нова Громада* робітників і селян творить нові форми організації трудової держави і мирного співжиття народів. Скріплюванню цієї Нової Громади буде служити наш журнал»¹ (виділення у тексті – С. Вітика).

Часопис «Нова Громада» видавався на більшовицькі гроші й контролювався квазіурядовим Харковом. В архівних матеріалах ЦК КП(б)У тих років наявні безпосередні вказівки щодо маніпулювання компартійною верхівкою УССР цим виданням. Так, наприклад, у протоколі засідання оргбюро ЦК КП(б)У від 29 серпня 1923 р. десятим пунктом порядку денного стояло питання «Про підтримку журналу «Нова Громада»». Доповідав з цього приводу секретар ЦК КП(б)У Д. З. Лебідь (1893–1937), русифікований українець, автор сумнозвісної теорії «боротьби двох культур»². Присутніх він інформував про суть справи на підставі листа 1-го секретаря Повпредства УССР у Відні Н. М. Калюжного (1886–1937)³ від 19 серпня 1923 р. Тоді оргбюро ЦК запропонувало Центральному управлінню друку й агітпропу ЦК «встановити порядок контролю журналу «Нова Громада», відповідно газеті «Накануне», й поставити на затвердження Політбюро»⁴.

¹ Там само.

² Див., напр.: Комаренко Т. «Теорія боротьби двох культур» і шляхи розв'язання національного питання в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць – К., 1994. – Вип. 3. – С. 84–90.

³ Про нього докладніше див.: Рубльов О. С. Калюжний Наум Михайлович (справжнє прізвище – Шейтельман; 08.03.1886 – 17.11.1937) – політ. діяч, дипломат УСРР // Енциклопедія історії України: У 10 т. – К., 2007. – Т. 4: Ка – Ком. – С. 46–47.

⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 28. – Арк. 119 зв.

Власне, Наум Калюжний відігравав поважну роль у залаштуванні згуртуванні авторського колективу «Нової Громади» чи принаймні зондуванні ґрунту для формування кола його авторів. Пропозиції щодо співробітництва із цим советофільським часописом або ж харково-київськими виданнями адресувалися багатьом відомим вітчизняним громадським та культурним діячам, які опинилися за межами України. Питання участі/неучасті у журналах УССР або їхньому закордонному советофільському аналогові жваво обговорювалося в емігрантських колах¹.

В. Винниченко гостро критично відгукнувся на вихід першого числа «Нової Громади», датованого несподівано точно для часопису – 1 липня 1923 р. У його листі до М. Шаповала від 10 липня 1923 р. зазначалося: «Чи бачили Ви новий сменовеховський журнал, що видається в Відні Вітиком, або, як його тут називають, «Віхтиком»? Ну й публіка до них переходить: Порш, Степаненко, Харченко, Моркотун і Вітик. Уголовники, жуліки, простітутки, всякий «отброс» [...]»².

П. Ладан відповідав за технічний бік видання «Нової Громади». Його роль, як і роль Н. Калюжного, була добре відома зацікавленим колам вітчизняної політичної еміграції – принаймні тим її лідерам, яких прагнули залучити до кола новогромадівських авторів дипломати УССР.

Тому й не дивно, що його прізвище фігурує у вкрай різкій рецензії на перше число «Нової Громади», яка з'явилася у жовтні 1923 р. на шпальтах «Нової України». Стаття розпочиналася промовисто: «В липні [1923 р.], в Відні, десь на Lichtensteinstraße, виприснув «суспільно-політичний» місячник «Нова Громада», писаний «українською» мовою, виприснув й розлізся по еміграції.

Звичайно солідна преса такі літературні «прищі» обминає мовчанкою, але є причини, що спонукають нас оглянути його, бодай, з боку його «суспільно-політичної» вартости. Причини ці полягають у тому, що цей «прищ» – сменовехівський [...]»³.

Завершувалася рецензія анонімного автора побажанням усім вітчизняним змінювачам: «Отже, радимо всім, хто захворів на курячу сліпоту сменовеховства, прочитати цей журнал – як язиком злиже!» Насамкінець відтворювалася уявна шаржована сценка, яка, мовляв, одного разу «відбулася в берлінському непочекістському посольстві на Kronprinzen-Ufer», а саме:

¹ Рубльов О. С. До історії вітчизняного советофільства початку 1920-х років: Співробітництво Н. Суровцової у часописі «Нова Громада» // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XIII. – С. 202–203.

² ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 151. – Арк. 70.

³ З журналів: Преса, що навпаки переконуює: [Нова Громада. – 1923. – Ч. 1] // Нова Україна. – 1923. – Ч. 10. – Жовтень. – С. 173.

«КПУ є моєю партією і єї політика...»

«В кімнату до співробітників посольства ввійшов шеф їхній – п. Аусем і, подаючи зі зневажливим виразом перше число «Нової Громади» співробітникові Ладанові, сказав: – Я от вас ожидал большего. – Співробітник Ладан, організатор усієї цієї «Нової Кумпанії», з винуватим виглядом почервонів.

Дійсно, навіть непочекісти можуть сміливо червоніти за такий свій «орган»¹.

З квітня 1923 р. П. Ладан був членом редколегії журналу КПЗУ «Наша правда». У квітні 1924 р. на V конференції КПЗУ обраний членом ЦК КПЗУ; у червні – липні того ж року – делегат V конгресу Комінтерну, на якому його було обрано кандидатом у члени Виконкому Комінтерну, представником КПЗУ у польській секції Комінтерну, у грудні 1924 р. – членом Української комісії ВККІ. У березні 1925 р. був делегатом III з'їзду Компартії Польщі, у жовтні того ж року – II з'їзду КПЗУ.

Влітку 1926 р. був спрямований до США й упродовж 1926–1929 рр. був членом Бюро УФКПА. У липні 1930 р. за рішенням політбюро ЦК КПЗУ відкликаний у розпорядження ЦК КПЗУ й кооптований до складу ЦК КПЗУ. Працював у Берліні у редакції центрального органу партії – журналу «Наша правда», згодом в апараті секретаріату ЦК КПЗУ².

Одночасно й паралельно з комінтернівською діяльністю Павло Ладан з кінця 1928 р. був негласним закордонним співробітником Іноземного відділу ОГПУ (кличка «Ігор») – помічником резидента по українській лінії однієї з чекістських резидентур у Центральній Європі, що розташовувалася у Берліні. Це зайвий раз доводить щільне переплетення й координацію комінтернівської діяльності й розвідувальних акцій Кремля в обох їхніх іпостасях – енкаведистсько-чекістського шпигунства чи то аналогічної роботи Головного розвідувального управління РСЧА. На хвилі арештів у сфабрикованій «справі» так званого «Українського національного центру»³ й фальшивих свідчень проти нього оскаржуваних у «справі» УНЦ В. Дністренка та В. Коссака відкликаний до СРСР й заарештований у Москві 18 вересня 1931 р.

Колишній харківський журналіст, ув'язнений В. Дністренко (1891–1937) неодноразово згадував прізвище П. Ладана у ширшому контексті власних

¹ Там само. – С. 177.

² Ярошенко А. Д. Визначний діяч КПЗУ: До 70-річчя з дня народження П. С. Ладана // Укр. іст. журн. – 1962. – № 1. – С. 147.

³ Докладніше див., напр.: Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934) / Публ. В. Пристайка та Ю. Шаповала. – К.: Критика, 1999. – 353 с.; Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / О. С. Рубльов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 346–355; та ін.

вигаданих показів щодо «підривної роботи» націоналістичного підпілля й закордонних еміграційних центрів на теренах УССР. У двох протоколах допитів В. Дністренка від 26-го й 27-го квітня 1931 р. його названо у загальному переліку «членів УВО», які працювали у посольстві УССР у Варшаві¹. А вже 19 червня 1931 р. обвинувачуваний Всеволод Дністренко дав розлогі свідчення щодо «антисовєтської діяльності» Павла Ладана (цитуємо мовою оригіналу): «Окремо треба спинитися на нелегальній антирадянській роботі члена УВО ЛАДАНА.

ЛАДАН приїхав на Радянську Україну на початку 1921 р. з Америки, де він, заховавшись за партквиток, вербував українських емігрантів до нелегальної військової антирадянської організації, щоб перевезти їх, мов радянців, легальним способом на Україну.

Дійсно, ЛАДАН і ТКАЧУК перевезли партію членів згаданої організації на Україну, розмістивши їх опісля на відповідних роботах [...]. В Америці ЛАДАН формально працював у компартії, а фактично провадив нелегальну агітацію проти Рад[янської] України вкупі з СІЧИНСЬКИМ.

Приїхавши на Україну, ЛАДАН виїхав на роботу до радянського посольства в Берліні, а згодом нелегальна організація відрядила його на роботу нелегальну до Комінтерну – ЛАДАН, працюючи в Комінтерні, мав постійні зв'язки з редактором «Свободи» РЕВ'ЮКОМ, якому надсилав для вміщення в американській пресі антирадянські відомості про економічний та політичний стан СРСР, щоб унеможливити економічні й торговельні зносини Радянського Союзу з американськими відповідними фірмами. Крім того, ЛАДАН мав постійні зв'язки з польським посольством у Москві, якому передавав інформації та відомості про таємні справи Комінтерну, особливо ті, що стосувалися революційного руху в Середній та Південно-Середній Європі [...]»².

За обвинувальним висновком, П. Ладан оскаржувався у: 1) проведенні упродовж 11 років (з 1921 р.) «активної розламницької роботи у лавах КПЗУ» й приналежності до «Української військової організації»; 2) підтримуванні сталих контактів з «розламівцями» у КПЗУ, активній участі у їхній «контрреволюційній роботі» та утаюванні цих фактів від Іноземного відділу ОГПУ упродовж 4-х років перебування на посаді відповідального негласного співробітника ІНО ОГПУ; 3) «саботуванні й зриві дорученої йому за кордоном серед українців роботи». Ув'язнений спершу визнав свою провину, але згодом відмовився від цих показів як фальшивих й надалі рішуче заперечував як

¹ Галузевий державний архів СБ України. – Ф. 6. – Спр. 59881. – Т. 43. – Арк. 128–129, 136.

² Там само. – Т. 44. – Арк. 228–231.

власну приналежність до будь-яких «контрреволюційних організацій» (насамперед «УВО»), так і інкриміновану йому «антисоветську діяльність».

Судовим рішенням Колегії ОГПУ від 20 січня 1933 р. засуджений до страти. Розстріляний 27 квітня 1933 р. у Москві, ставши черговою українською жертвою для чужого (на диво, кровожерливого) Бога.

Визначенням Військової колегії Верховного Суду СРСР від 11 червня 1959 р. ухвалу ОГПУ від 20 січня 1933 р. щодо П. Ладана скасовано й справу припинено «за відсутністю складу злочину».

Прізвище П. Ладана, здавалося, було забуте на довгі роки. Єдиними згадками про нього залишалися фрагменти «свідчень» його колег по КПЗУ, які нібито були пов'язані з ним по «контрреволюційній роботі» у Північній Америці, Центрально-Східній Європі або в УРСР. Містилися ці згадки в утаємниченій документації чекістсько-енкаведистського відомства.

Лише з хрущовським «відновленням справедливості» щодо Компартії Західної України й посмертною реабілітацією самого П. Ладана 1959 р. його прізвище почало повертатися до історіографічного обігу. Одним з перших почав писати про нього історик партії й міжнародного революційного руху, старший науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК КПУ А. Д. Ярошенко. Саме йому належить ювілейна замітка 1962 р. в «Українському історичному журналі» у рубриці «Наш календар» з нагоди 70-ліття П. Ладана¹. Його ж авторства невеличка біографія П. Ладана й розлога стаття про КПЗУ в «Українській Радянській Енциклопедії» (т. 7)², а також знакова «анонімна» редакційна стаття (у співавторстві з Б. К. Дудикевичем) у московському журналі «Коммунист» (передрук українською у часописі «Комуніст України») – «За правильное освещение истории Коммунистической партии Западной Украины», де серед «керівних діячів партії» згадувався й П. Ладан³.

Прізвище П. Ладана присутнє й у нечисленних ґрунтовних працях фахових дослідників з історії КПЗУ 1960–1980-х рр. Серед них варто насамперед згадати монографію 1976 р. одного з найвизначніших польських істориків

¹ Див.: Ярошенко А. Д. Визначний діяч КПЗУ: До 70-річчя з дня народження П. С. Ладана // Укр. іст. журн. – 1962. – № 1. – С. 147.

² Див.: Ярошенко А. Д. Комуністична партія Західної України // Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1962. – Т. 7: Коліївщина – Ланчин. – С. 84–86; Його ж. Ладан Павло Степанович (парт. кличка – «Недобитий»; 29. II. 1892 – 27. IV. 1933) – діяч Комуністичної партії Західної України і міжнародного комуністич. руху // Там само. – С. 548.

³ Див.: За правильное освещение истории Коммунистической партии Западной Украины // Коммунист. – 1963. – № 10. – Июль. – С. 44; За правильне висвітлення історії Комуністичної партії Західної України // Комуніст України. – 1963. – № 8. – Серпень. – С. 46.

України Януша Радзейовського (1925–2002)¹ – «Комуністична партія Західної України 1919–1929: Вузлові ідеологічні проблеми»², біографічний довідник «Борці за возз'єднання» 1989 р.³ та деякі ін. За часів відновленої державної незалежності України шпигунській сторінці біографії П. Ладана й обставинам його загибелі присвятив газетну публікацію Д. Веденєєв⁴. Статтю про П. Ладана для 6-го тому «Енциклопедії історії України» підготував автор цих рядків (том орієнтовно вийде друком у II кв. 2010 р.). На черзі – розлогіша публікація в одному з чергових чисел часопису «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ».

Одначе повноцінна наукова біографія Павла Ладана все ще не створена й чекає на свого дослідника, який зумів би подати її у ширшому контексті вітчизняної та світової історії 1910–1930-х років.

¹ Див.: Портнов А. Ad memoriam: Януш Радзейовський: портрет історика на тлі епохи // Україна модерна. – К. – Львів, 2005. – Ч. 9. – С. 367–376.

² Radziejowski J. Komunistyczna partia Zachodniej Ukrainy 1919–1929: Węzłowe problemy ideologiczne. – Kraków, 1976. – S. 24, 49–50, 55, 62, 70, 74, 100, 129, 213.

³ Борці за возз'єднання: Біографічний довідник. – Львів: Каменяр, 1989. – С. 174–175.

⁴ Веденєєв Д. Доля розвідника у контексті національної драми: [П. С. Ладан] // Вечірній Київ. – 1996. – 19 листоп.

ОСОБЛИВОСТІ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

В результаті Другої світової війни український народ зазнав численних людських втрат та величезних матеріальних збитків. Втрати України перевищували навіть втрати Росії. Українська економіка стала ще більш залежною, беззахисною і відкритою для її повного підпорядкування центральним московським органам та економічним інститутам.

Радянський Союз здобув нові території – до нього були приєднані Східна Прусія, Галичина, Закарпаття та ін. У вигляді країн народної демократії була створена буферна зона між СРСР і капіталістичною Європою. Радянська імперія стала могутньою як ніколи.

В результаті зміни кордонів переважна маса українців і українських етнічних земель опинилися в складі однієї держави. Відповідно: а) значно зріс національно-державницький потенціал України; б) існування самостійних держав у межах радянського контролю і відсутність кордонів безпосередньо з капіталістичними країнами об'єктивно сприяли посиленню тенденцій української самостійності.

Істотним чинником політичного життя не лише всієї України, а й Росії та всього СРСР стала західна Україна. Збагачена європейським політичним досвідом і демократичними традиціями, вона в умовах жорсткого тиску зі Сходу справляла і зворотний вплив. Збройна національно-визвольна боротьба західних українців у 40–50-і роки ХХ ст., хоч і була програна, зумовила нове піднесення національного духу, національної свідомості по всій Україні. На зміну збройним прийшли мирні форми боротьби – шестидесятництво, дисидентство, але вже у масштабах всієї України. Процес політичної консолідації нації прискорився.

Водночас імперія втрачала сили. Відновлення у повоєнний період моделі управління суспільством, діючої у 30-ті роки, – управління шляхом терору і насильства – дало тимчасовий позитивний ефект: в короткі терміни було відбудовано народне господарство, зміцнена колосальної сили військова машина, створена атомна бомба. Масовий голод 1946–1947 рр., в результаті якого лише в Україні загинуло близько 1 млн. осіб – свідчення того, якою ціною це давалося.

Рубіжним у житті СРСР та України став 1953 р., смерть диктатора. Розпочалася соціалізація держави. Диктаторська партія крайнього лівого штибу, як вона виникла за Леніна у 1903 р., розпочала дрейф від азійського до європейського типу соціал-демократії. Але, не маючи традицій європейської культури, вона все більше скочувалася в болото схоластики, догматизму і демагогії, втрачаючи поступово силу у звичних важелях управління. Нові ж, демократичні та економічні методи управління суспільством були органічно чужими системі. Тому суспільство поступово самотужки шукало навпомацки шляхи розвитку.

У кінці 50-х – на початку 60-х років, з утворенням раднаргоспів, значно зміцніли національні економіки. Однак уже в середині 60-х років Україна перестала бути дешевою базою розвитку СРСР. Природні ресурси її вичерпувалися або їх використання ставало дорожчим від тих, які були розташовані в інших районах СРСР. У 70–80-ті роки радянську економіку утримували значною мірою дешеві нафтодолари. Науково-технічна революція, яка розгорнулася у світі у 60-ті роки, фактично оминула Радянський Союз. Відповідно темпи індустріального розвитку як СРСР, так і України невідворотно знижувалися. В економіці неухильно зростав тіньовий сектор, розгорнувся процес соціального розшарування населення, в окремий прошарок виділилася партійно-державна номенклатура.

Мав свої особливості і суспільний розвиток України. У 50–60-ті роки і на республіканський, і на всесоюзний рівень потужно вийшла українська політична еліта, хоча й комуністичного забарвлення. Потенціал «українськості» України, легалізований у 1917–1920 рр. і помножений на «українізацію» 20–30-х рр., з усією повнотою виявився саме у 50–60-ті роки. На той час, по суті, три покоління українців здобули загальну освіту в україномовних школах. До того ж саме в ті роки найбільш повно проявив себе в національному організмі потужний західноукраїнський струмінь, притлумлений у попередні роки сталінським терором і ще не освоєний системою зсередини, як у 70–80-ті роки.

У 50–60-ті роки «українськість» проникла найглибше в усі пори суспільства, в усі клітинки його життя. В таких умовах українська політична еліта мала шанси і великі можливості щодо забезпечення самостійного національного розвитку України, але ними не скористалася, бо світогляд її був обтяжений комуністичними догмами.

Водночас у ті роки під українство було закладено імперською машиною міни уповільненої, але величезної негативної сили дії: тези ЦК КПРС до 300-річчя «возз'єднання» України з Росією, якими багато хто керується і нині, закон про зв'язок школи з життям, а також всуціль зросійщений і «очищений» від корінного населення Крим. Нагромаджений за роки національної революції, «українізації» і десталінізації потенціал українства почав поступово, але, безповоротно танути, розчинятися в російсько-імперському просторі.

Особливості міграційної політики

З приходом до влади В. Щербицького українська політична еліта як така фактично зійшла з політичної арени. Корінні зміни в суспільстві забезпечив доведений до крайнощів народ та його духовно-інтелектуальна еліта.

Одним з найпримітніших феноменів ХХ ст. стало зростання просторової мобільності населення як у макро-, так і в мікрівимірах і масштабах, як в українській РСР, так і загалом в Радянському Союзі, Європі і світі. Він пов'язаний з політичним та економічним розвитком, наростанням соціальних і міжнаціональних протиріч, демографічним тиском в окремих країнах світу і регіонах, з підвищеною швидкістю і надійністю транспорту, зрослим рівнем освіти, населення і поширенням інформації.

Рівень просторової мобільності характеризує здатність населення адаптуватися до соціально-економічних умов. Не дивлячись на різні підходи в типології просторової мобільності, у її складі незмінно виділяється міграція, яка передбачає зміну особою постійного місця проживання.

При аналізі міграції населення її класифікують за рядом ознак. В залежності від характеру перетину кордонів відрізняють зовнішню і внутрішню міграцію. Зовнішньою називається міграція, при якій перетинаються державні кордони. До внутрішньої відносяться переміщення у межах однієї країни між адміністративними або економічно-географічними районами, населеними пунктами тощо. Основними видами внутрішньої міграції є міграції із сільської місцевості у міста.

За часовими ознаками міграцію ділять на постійну (безповоротну) і тимчасову, маятникову. Безповоротна міграція пов'язана з остаточною зміною постійного місця проживання. Тимчасова міграція передбачає переселення на якийсь досить тривалий період, нерідко завчасно обумовлений. Прикладом такої міграції може бути переселення працівників із одних країн в інші, внутрішня міграція у малообжиті райони, наприклад, за контрактом на певний термін. Сезонна міграція включає щорічні переміщення людей у певні періоди, наприклад, влітку чи восени для збору врожаю. Маятникова міграція – це систематичні поїздки до місця роботи або навчання за межі населеного пункту.

Важливе значення має класифікація міграцій за їх причинами. Серед основних причин міграції населення необхідно назвати економічні і соціальні, які нерідко складно відділити. Велику роль відіграють також політичні (втеча від релігійних чи політичних переслідувань), військові (евакуація, депортація) та інші причини.

За формами реалізації міграції діляться на суспільно-організовані, які здійснюються державними і громадськими органами, і неорганізовані, які проводяться силами і засобами самих мігрантів.

В залежності від того, як здійснюється переміщення людей – за їх власним бажанням чи незалежно від нього, міграції діляться на добровільні і примусові.

У радянський період історії міграції носили переважно соціально-економічний, військово-політичний та ідеологічний характер. Переміщення здійснювалися державою переважно на примусовій або добровільно-примусовій основі. Їх метою було економічне і військово-політичне зміцнення існуючого в СРСР політичного режиму і втілення в життя доктринальних положень марксистсько-ленінсько-сталінської теорії. Найбільш виразно це виявилось у сфері національної політики, міжнаціональних відносин.

Кульмінацією «мобільності», яка носила плановий, масовий і наказний, тобто примусовий, характер, були депортації населення як специфічна форма і різновид політичних репресій. Радянський Союз проводив специфічний депортаційний курс як важливий інструмент внутрішньої репресивної політики. Депортації при цьому мислились як ефективна зброя соціальної інженерії, до того ж «гуманна», спрямована не на позбавлення життя, а «лише» свободи.

Примусові міграції були і своєрідною формою обліку і примусу державою своїх не індивідуальних, а групових політичних противників. Депортації, як форма репресій, носили адміністративний характер і були направлені не на конкретну особу, не на індивідуального громадянина, а на цілу групу осіб, нерідко досить чисельну і таку, що відповідала заданим зверху критеріям. Рішення про депортації приймалися, як правило, керівниками партії і уряду, з ініціативи органів ОДПУ–НКВС–КДБ та ряду інших відомств. Це ставить депортації поза компетенцією і правовим полем радянського законодавства, і різко відрізняє систему спецпоселень від системи виправно-трудова таборів і колоній, а також системи таборів для військовополонених та інтернованих.

Примусові міграції систематично планувались і практикувалися в СРСР з 1919 року по 1953 рік, тобто протягом третини століття або майже половини всього історичного життя Радянського Союзу, навічно закріпивши за ним сумнівні лаври світового лідера в галузі депортаційних технологій і отриманих з їхньою допомогою результатів. Російський учений П. Полян називає, принаймні, 110 депортаційних операцій, здійснених за цей час радянською владою. Серед них: депортація гуманітаріїв («Філософські пароплави», 1922 р.); зачистка західних кордонів (1930 р.); куркульські заслання (1930–1936 рр.); переселення на будови соціалізму (1932 р.); зачистка західних кордонів (1935–1936 рр.); радянізація і зачистка нових західних кордонів: колишні польські та інші іноземні громадяни (1940–1941 рр.); превентивні депортації радянських німців (1941–1942 рр.); депортації відступу: із Криму та Північного Кавказу (весна – літо 1942 р.); тотальна депортація кримських татар та інших народів Криму (1944 р.); депортація учасників національно-визвольної боротьби в Україні (1945–1947 рр.); депортація «бандитів і бандпособників із куркулів» Ізмаїльської області (1948 р.) та ін.

Масштаби депортацій були вражаючими. Зокрема, у 1939–1941 роках із західної України на Схід, переважно до ГУЛАГУ, було депортовано понад

Особливості міграційної політики

550 тис. осіб. У повоєнний період основний контингент депортованих із Західної України складали учасники національно-визвольної боротьби та прості селяни – «куркулі». Ліквідація власних господарств, колективізація зумовили депортацію селян у віддалені регіони СРСР – Сибір, Крайню Північ, Казахстан. Перша хвиля депортацій припала на жовтень 1947 р., а друга – на кінець 1948 р., що було пов'язано з переходом до суцільної колективізації. Ще більшої масштабності набрала ця акція у 1949 р. у зв'язку з проведенням спеціальної операції по масовій депортації «куркулів».

18 серпня 1950 р. Рада Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У ухвалили виселити 1,2 тис. господарств Чернівецької та Закарпатської областей за межі Української РСР з конфіскацією належного їм майна¹.

Протягом 1950–1952 рр. із західноукраїнських земель було виселено понад 91 тис. хутірських господарств, з яких 21,6 тис. відправлено у південні райони республіки, а частину депортовано в Сибір².

Міграційні процеси посилились після 4 липня 1952 р., коли з'явилася чергова постанова ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР «Про виселення господарств з хуторів у західних, Ізмаїльській, Чернівецькій і Закарпатській областях УРСР», якою місцеві органи влади зобов'язувалися до 1 жовтня 1952 р. зліквідувати ще 51,4 тис. дворів³. Загалом же протягом 1944–1952 років із Західної України за межі республіки було вислано без права повернення понад 203 тис. осіб⁴. На рубежі 40–50-х років українці становили п'яту частину в'язнів ГУЛАГУ. У таборах їх налічувалося 362,6 тис. в колоніях – майже 143,6 тис. осіб. Серед спецпоселенців своєю чисельністю вони поступалися лише чеченцям, а серед засланих і висланих – тільки росіянам⁵.

У 1937 р. масові каральні акції були здійснені проти радянських німців, зокрема, Одеської області, на території якої проживало 120 тис. осіб німецької національності. З них 50 тис. мешкало в трьох німецьких національних районах – Спартаківському, Зельцькому та Карл-Лібкнехтівському. На підставі рішення Одеського обкому КП(б)У з цих районів було вислано 5 тис. родин «антирадянського фашистського активу». Основними регіонами переселення німців були південно-східні райони республіки, Казахстан, Сибір та інші «віддалені місця» Радянського Союзу. Новий етап переселення німців припадає на 1939 р., коли західна Україна увійшла до складу Української РСР.

¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.719. – Арк.153.

² Там само. – Спр.1666. – Арк.21.

³ Там само.

⁴ Літопис УПА: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959: Документи і матеріали. – Т.3. – К. – Торонто, 2001. – С.40.

⁵ Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Львів, 2003. – С.46.

Під наглядом змішаної радянсько-німецької комісії більшість німецького населення, що проживало на західноукраїнських землях, переїхало до Німеччини або в зони її впливу. Ті ж німці, які побажали виїхати з нових областей СРСР, але не були прийняті німецькою владою, відправлялися у східні райони країни. У 1941 р. була здійснена масова превентивна депортація німецького населення Криму. Розселені кримські німці були переважно у Казахстан. Наприкінці 1941-го – початку 1942 р., вже в умовах німецько-радянської війни, завершилася депортація німців з України. Після війни німцям не було дозволено повертатись назад.

Цілеспрямований характер носила депортаційна політика щодо польського населення, яке проживало в Україні. Ще у 1930-ті роки в республіці були ліквідовані польські національно-культурні заклади і установи. У 1935 р. ліквідований Мархлевський польський національний район. Тоді ж розпочалися масові депортації польського населення з місць його компактного проживання як «ворожих і ненадійних елементів» до східних регіонів України, у Казахстан, до Сибіру, а також до концентраційних таборів. У 1936 р. депортовано майже 36 тис. поляків. Друга хвиля переселень поляків на схід припала на кінець 30-х – початок 40-х років. Протягом 1939–1941 років було депортовано близько 90 тис. поляків. Після Другої світової війни внаслідок обміну населенням між СРСР і Польщею в Україну з Польщі прибуло близько 482 тис. українців, а до Польщі було переселено 790 тис. поляків.

У травні – червні 1944 р. була здійснена депортація кримських татар. За офіційними даними, з Криму було вивезено переважно в Узбекистан 183,2 тис. осіб кримськотатарської національності, за татарськими джерелами – 238,5 тис., з яких за перших півтора року померло близько 110 тис. осіб. Тоді ж разом із кримськими татарами з півострова були депортовані вірмени, болгари, 14,7 тис. греків. Переселялися також угорці, румуни. Внаслідок злочинної нацистської політики різко скоротилася в Україні (до 2%) кількість єврейського населення. Безпосередньо в роки війни їх загинуло 600 тис. осіб.

Втілення у життя національної політики радянського режиму також виявилось у проведенні так званої оптації – формально добровільного вибору громадянства СРСР українцями-русинами Чехословаччини та громадянства ЧСР – чехами та словаками Волині і Закарпаття. За підсумками волинської акції, до Чехословаччини переселилося майже 33 тис. осіб, до СРСР – понад 12 тис. осіб. У 1945–1947 рр. із Закарпатської області виїхало близько 20 тис. чехів і словаків¹.

¹ Гулай В.В. Етносоціальні процеси в західних областях України (друга половина 40-х – 50-ті роки ХХ ст.): Автореф. ...канд. істор. наук. – Львів, 2002. – С.7.

Особливості міграційної політики

Всього по СРСР протягом 1919–1953 рр. було депортовано майже 15 млн. осіб, із них 6 млн. припадало на внутрішні, а 9 млн. на зовнішні (міжнародні) депортації.

Насильницькі міграції 1920-х років, які торкнулися десятків тисяч людей, мали загалом незначні геодемографічні і економічні наслідки. Вони носили скоріше експериментальний характер, коли відпрацьовувався досвід, технології, які пізніше широко використовувалися при проведенні масштабних масових операцій.

У 1930-ті роки масовою була депортація «куркулів» і «підкуркульників», «соціально ворожих робітничому класові елементів», «шпигунів», «ворогів народу». В результаті велика маса людей була виведена за межі соціуму як політично небажана група. Центр сільського населення СРСР перемістився на північ, а в 1931 р. – на північний захід. Національна складова депортацій, стосовно України, демонструє одночасно антиукраїнську їх спрямованість. Наслідком насильницької колективізації і депортацій став голодомор – геноцид українського народу 1932–1933 років, значне скорочення населення України.

В другій половині 1930-х років розпочалося свідоме і цілеспрямоване скорочення населення прикордонних територій, в тому числі на заході України. Значна кількість «соціально небезпечного» (переважно сільського) населення була направлена в азіатському напрямкі.

Насильницькі міграції призвели до доволі відчутного кількісного зменшення населення залишених територій, а інколи і до їх часткового обезлюднення. В ряді випадків це носило незворотній характер, оскільки тих, хто заселявся на звільнених землях, було, як правило, в середньому у 2,5 рази менше, ніж виселених.

В регіонах прибуття спецпоселенці нерідко складали досить значну частину населення. В ряді областей тієї ж Середньої Азії чи Казахстану німці, а в окремих випадках і представники інших «покараних народів» займали за своєю чисельністю третє, а інколи й друге місце в регіональних етнічних структурах. Відбувалося інтенсивне етнічне перемішування прибулих спецпоселенців чи переселенців з корінним населенням, в тому числі і в результаті змішаних шлюбів.

Примусові міграції для депортованих – це, по суті, життєва катастрофа, крах надій, туга і біль за рідними місцями. Однак тоталітарна держава на це не зважала. Люди були лише безправними виконавцями волі і рішень державних органів. Централізована тоталітарна система створювала унікальні можливості в мобілізації людських і матеріальних ресурсів. Командна економіка дозволяла маніпулювати та перерозподіляти матеріальні і людські ресурси з республіки в республіку, з регіону в регіон, з галузі в галузь.

Яким же був економічний і соціальний ефект усіх цих заходів по викоріненню, переміщенню і приживанню на новому місці мільйонів сімей для

держави? Яка була економічна ціна тих виробничих завдань, що були розв'язані з допомогою праці мільйонів примусово переселених і політично ущемлених громадян? Адже, дійсно, руками ув'язнених і спецпоселенців побудовані Магнітка, Кузбас, Комсомольськ-на-Амурі, метро у Москві, тисячі кілометрів залізничних доріг, добуті мільйони кубометрів лісу, тонни золота. Однак історичний досвід незаперечно засвідчує перевагу праці вільної над підневільною. Фахівці довели, що якщо на праці депортованих і базувалася чиясь економічна вигода, то ніяк не держави, а самого НКВС, який уже в 1930-ті роки, дійсно, стрімко висунувся в число найкрупніших у країні суб'єктів господарювання.

Для держави ж у макроекономічному плані депортації були збитковими, оскільки вибивали з життя чи з трудового циклу мільйони облаштованих, трудових сімей, приводили до запустіння земель і поселень, до втрати трудових навичок і традицій, до спаду сільськогосподарського і промислового виробництва, а також до витрат на переїзд, облаштування на новому місці тощо. Втрата мільйонів громадян під час голодоморів 1932–1933 та 1946–1947 років і пов'язані з депортаціями інші порушення демографічного розвитку створили для держави серйозні додаткові труднощі у роки Другої світової війни.

Просторовий обшир Радянського Союзу, на думку того ж П. Поляна, своєю чергою, лише тільки поглиблював всю цю нерациональність і посилював неефективність примусової праці депортованих людей.

Депортаційна політика сталінського режиму, вочевидь, переслідувала не лише соціальні, економічні, а й військові та політичні цілі. Більшовицький режим, прагнучи реалізувати теоретичні напрацювання своїх ідеологів, а також утримати владу в своїх руках, проводив політику «злиття націй» і формування нової, «соціалістичної» нації.

Ідея «злиття націй» була центральною в комуністичній доктрині побудови інтернаціональної радянської держави в усі її історичні періоди. Вона базувалася на відомому положенні «Маніфесту Комуністичної партії»: «Національна відособленість і протилежності народів все більше й більше зникають уже з розвитком буржуазії, з свободою торгівлі, світовим ринком, з одноманітністю промислового виробництва і відповідних йому умов життя». Вважалося, що з переходом до соціалізму процеси ці прискоряться, нації поступово відімууть, національні риси народів внаслідок знищення їх основ – приватної власності неминуче будуть змішуватися і зникнуть. Тому навіть вимушений «розквіт націй» в СРСР у 1920-ті роки був жорстко контрольований і регламентований більшовицьким режимом. У своїй основі він спрямовувався до відомої стратегічної мети, озвученої Й. Сталіним у 1930 р. на XVI з'їзді ВКП(б): «Треба дати національним культурам розвинути і розгорнутися..., щоб створити умови для злиття їх в одну спільну культуру з однією спільною мовою».

Особливості міграційної політики

Етнічні депортації, насильницька міграція населення були невід'ємною складовою національної політики сталінського режиму. Її наслідком була зміна етнічних характеристик як союзних республік, так і їх окремих регіонів.

В результаті насильницьких дій і сталінського, і нацистського тоталітарних режимів у повоєнний період суттєво змінився етнічний склад населення України. Величезних втрат зазнали українці, зменшилася чисельність таких національних меншин, як поляки, німці, євреї, чехи, вірмени, румуни та ін., натомість неухильно збільшувалася в республіці частка росіян.

У повоєнні роки в Україну прибували працівники, робітники, спеціалісти, партійні функціонери з інших республік СРСР для допомоги у відбудові народного господарства і, зокрема, «радянзації» її західних областей. Вже на середину 1946 р. їх налічувалося там 86 тис. осіб. На початку 1950-х років майже всі керівні посади в партійних і радянських органах західних областей України були зайняті працівниками, відрядженими із східних областей УРСР, а також з інших республік радянського Союзу. Так, у 1953 р. з 742 секретарів обкомів, міськкомів і райкомів партії лише 62 особи були з місцевих мешканців. Серед 599 працівників апарату обкомів партії з місцевих було 22 особи, серед 2776 працівників апарату міськкомів і райкомів партії лише 285 осіб представляли місцеве населення. У Львові з 1718 професорів та викладачів дванадцяти вищих навчальних закладів до числа місцевої інтелігенції належало всього 320 осіб. У складі керівників цих навчальних закладів не було жодного місцевого вихідця. В числі 25 заступників директорів лише один, а серед 42 деканів вищих навчальних закладів лише два були західними українцями¹.

Найбільш прискореними темпами (щорічно в середньому на 20 тис.) зростала у західноукраїнському регіоні кількість власне росіян. Якщо до війни їх там практично не було, то у 1959 р. їхня чисельність становила 330 тис. осіб або 5% населення. При цьому більшість росіян влаштувалися на постійне місце проживання у містах. Одночасно значна частина молодих спеціалістів з місцевого населення, яка закінчувала українські навчальні заклади, направлялась на роботу за межі Української РСР.

У 1951 р. населення УРСР становило 37,2 млн. осіб, що на 4,1 млн. менше, ніж у довоєнному 1940 р. Це було наслідком війни, штучного голоду 1946 – 1947 р., репресій і депортацій, наслідком демографічних змін, що відбулися у 40-х роках.

Смерть Й. Сталіна у 1953 р. не стала рубежем, що різко відділяв одну епоху від іншої. Ані фізичний відхід диктатора, ані хрущовська «відлига» ніяк не означали звільнення суспільства від насилля і страху, а партійних

¹ Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Зб. документів і матеріалів. – К., 1994. – С.319.

чиновників і чекістів – від владних управлінських кліше, одним із яких була й «активна» депортаційна політика. Водночас пріоритети були змінені. Замість примусових депортацій, переважно колективного характеру, прийшли добровільно-примусові переселення, що носили здебільшого індивідуальний характер. В їх основі лежали і соціально-політичні, і економічні цілі.

З 1930-х років, після згорання політики українізації, партійне і державне керівництво радянської України фактично було відсторонене від проведення самостійної національної політики. Масові депортації з України поляків, німців, інших етнічних груп, кримських татар у 30–40-х роках проводилися відповідно до рішень вищого союзного керівництва. Впродовж 50–70-х років ХХ ст. в Українській РСР, як і в інших республіках, командно-адміністративною системою ігнорувались потреби національного розвитку, під гаслом «пролетарського інтернаціоналізму», «розквіту і зближення націй в СРСР» здійснювалася політика русифікації й денаціоналізації етносів, велася рішуча боротьба з проявами «українського буржуазного націоналізму».

Новий поштовх процесу нівелювання національного життя народів СРСР дав ХХІІ з'їзд КПРС, який визначив програмною метою своєї діяльності формування «нової історичної спільності – радянського народу». Положення про радянський народ як нову історичну спільність присутнє в тезах ЦК КПРС до 100-річчя від дня народження В.І. Леніна (1970 р.), в доповіді Л. Брежнєва на ХХІV з'їзді КПРС (1971 р.) та інших партійних документах. Йшлося фактично про формування нової політичної нації, не позбавленої, однак, окремих етнічних рис кожної національності.

Одним з головних ідеологів політики злиття мов і народів СРСР був провідний діяч Комуністичної партії, багаторічний секретар і член політбюро ЦК КПРС М. Суслов. Його філософію «єдиного радянського народу» навіть П. Шелест, керівник комуністів України, назвав через деякий час у своїх спогадах філософією «винищення окремих націй». За визначенням П. Шелеста, це «добре продумана і замаскована пропаганда, спрямована проти піднесення національної свідомості численних народів СРСР, вона закликає лише до єднання на основі єдиної культури, до сповідування партійних постулатів, до визнання зверхності «старшого брата». А своє, рідне, прадавнє, що склалося історично, впродовж тисячоліть, топчеться й ошельмується, зневажається й руйнується». Як «несувітній шовініст», М. Суслов, за словами П. Шелеста, «зверхньо ставився геть до всіх націй і народностей, а Україну просто ненавидів лютою ненавистю. Йому здавалося, що саме це – гніздів'я націоналізму...».

Серцевиною концепції «радянського народу як нової історичної спільності» стосовно України була ідеологія «возз'єднання», сформульована у тезах ЦК КПРС до 300-річчя Переяславської ради (1954 р.). Саме в ній були закорінені основні елементи опорної конструкції теоретичного винаходу партії. Особливо яскраве вираження концепція знайшла під час святкування 325-річчя

Особливості міграційної політики

«возз'єднання України з Росією» в 1979 р. Відповідно саме в цей час тенденції у трактуванні історії України прийняли форму ще більш крайню, ніж це було у 50–60-ті роки. Зокрема, коріння «нової історичної спільноти», згідно нової інтерпретації, мало сягати ще до часів Київської Русі, де на базі спільної території та спільної («давньоруської») мови нібито утворилася «єдина давньоруська народність». З цієї народності започаткувалися «старша» (як за віком, так і за статусом) російська та «молодші» – білоруська й українська нації. Навіть після розпаду Київської Русі усі три народи продовжували себе усвідомлювати як єдиний руський народ. Тому «возз'єднання» України з Росією у 1654 р., за новою концепцією, було обумовлено всім попереднім природним та історичним розвитком. Як гірко іронізували українські історики, згідно з радянською історіографією Україна й українці появилися на земній поверхні лише для того, щоб «возз'єднатися» з Росією і росіянами.

Поповнивши теоретичний арсенал партії, положення про радянський народ стало активно впроваджуватись у суспільно-політичну практику, у свідомість населення.

Основою радянського народу як нової нації мала стати багатошарова національна свідомість, яку графічно можна було б зобразити у вигляді піраміди. На її вершині – власне російський елемент, нижче – слов'янський («триєдиний російський народ»), ще нижче – всі інші національності, які населяли Радянський Союз. Під цю схему підганялися міжнаціональні стосунки, проводилась відповідна соціальна і національна політика.

Соціально-демографічні, етнічні та міграційні процеси, які впродовж тривалого часу мали місце і в Російській імперії, і в СРСР, поступово, але неухильно змінювали соціальну структуру населення України. Зокрема, спостерігалось стійке зниження його приросту. За 1940–1989 рр. кількість жителів в Українській РСР збільшилась лише на 25%. Кількість населення в республіці у 70-х роках зростала темпами у два рази, а у 80-х роках – у чотири рази нижчими, ніж у 60-х роках.

Суттєві зміни мали місце і в співвідношенні: робітники – колгоспники – інтелігенція. Так, чисельність робітників з 8 млн. у 1960 р. зросла до 14 млн., а колгоспників зменшилася удвічі і становила у 1989 р. 3,5 млн. Майже у 2,5 рази зросла соціальна група службовців. Їх кількість у 1989 р. становила 6,3 млн. осіб.

Варто зазначити, що радянська схема соціально-класового поділу суспільства не давала повної і об'єктивної картини його структури. Адже в ній не знайшлося місця інтернаціональній партійно-державній номенклатурі – класу, який, власне і володів всіма засобами виробництва. Відчужені від власності робітники і колгоспники були фактично найманими працівниками. До цієї ж категорії відносилась і інтелігенція, яка не мала соціально-економічних свобод і була повністю залежною від системи і власників засобів

виробництва і змушена була йти на державну службу, продаючи свій інтелект за мізерну платню.

На середину 60-х років припадає показник рівноваги міського і сільського населення в Україні. Надалі ж баланс помітно порушився на користь міста, й на середину 80-х років співвідношення становило 2:1. Якщо у 1961 р. міське населення України становило 20,6 млн. осіб, то в 1986 р. – 33,7 млн. осіб, тобто зросло на 63,6%. Сільське населення за цей період зменшилося на 23%. Це було наслідком не тільки промислового розвитку, а й занепаду українського села, міграції сільського населення у міста.

Інтенсивна безповоротна міграція сільських жителів до міст призвела до знелюднення та запустіння багатьох українських сіл. З 1975 по 1990 р. чисельність сільського населення зменшилася на 3,5 млн. чоловік. Особливо загрозлива ситуація склалася в таких областях як Чернігівська, Сумська, Вінницька, Черкаська, Хмельницька. Суттєвий відтік сільського населення в міста призвів до того, що в селах почали переважати люди похилого віку, пенсіонери. Таким селам офіційні власті навішували ярлик «неперспективних». Там закривалися школи, обмежувалася торгівля, згорталася соціальна сфера.

Обстеження, проведенні ЦСУ УРСР та Інститутом економіки АН УРСР, показали, що за 1970–1984 рр. кількість сіл в Україні скоротилася більш як на дві тисячі.

Переселення в міста селян, переважно українців, основних носіїв національної свідомості, традицій і ментальності, з одного боку, сприяло підтриманню їх «українськості» і пом'якшенню наслідків русифікаторської політики. З іншого – відтік молоді з села, яке завжди було джерелом відтворення людських ресурсів, призвело до зменшення на селі народжуваності. Так, уже в 1979 р. середній розмір сільської родини дорівнював міському показнику – 3 особи на родину.

В ХХ ст. населення України набувало все більшої поліетнічності: кількість етнічних спільнот, які її населяли, збільшувалася, одночасно зростала частка кожної етнічної спільноти в загальній кількості населення. Особливо прискорено зростала частка росіян, що й привело врешті-решт у другій половині ХХ ст. до гіпертрофованого зростання російської меншості в Україні. Якщо в 1939 р. в Україні проживало 4 млн. росіян (12%), то в 1959 р. – 7 млн. (16%). Згідно з переписом населення 1989 р., росіян в Україні налічувалося 11,4 млн., що на 884 тис. більше, ніж за переписом 1979 р. За 1979–1989 рр. частка українців серед жителів республіки зменшилась на 0,9%, а питома вага росіян збільшилася з 21,1% до 22,1%. З 1959 р. загальна кількість українців зросла на 16,4%, а росіян – на 60%. Частка росіян в населенні України більш як у чотири рази перевершувала частку інших іммігрантів, в той час, як частка українців перевершувала частку росіян лише у 3,3 рази¹.

¹ Чирков О. Зовнішня міграція – головна причина наявності етнічно неукраїнської людності в сучасній Україні // Дзеркало тижня. – 2002. – 26 січня – 1 лютого. – № 3 (378).

Особливості міграційної політики

У повоєнний період спостерігалось неухильне зменшення українців на власній території – з 76,8% у 1959 р. до 72,7% у 1989 р. Середньорічний темп приросту україноетнічного населення зменшувався протягом тридцяти між-переписних років доволі інтенсивно: у 1959–1969 рр. він становив 0,93%, у 1970–1978 рр. – 0,42%, у 1979–1988 рр. – 0,28%¹. Це явище було зумовлено не лише зростанням темпів масового переселення росіян в Україну, а й українців на неосвоєні (чи занедбані, як то було з Нечорнозем'ям) простори Росії. До того ж, варто враховувати факт зменшення (з 6,3% до 5,2%) кількісного показника національних меншин в Україні, про що вже йшлося. Падіння чисельності окремих з них було катастрофічним. Так, кількість євреїв і поляків в Україні зменшилася протягом 1939–1989 рр. від 5 млн. до 0,7 млн. чоловік. Представники національних меншин в Україні під впливом русифікації масово набували рис російської ідентичності, поповнюючи кількісно російськомовне населення республіки.

Міграційна політика радянської влади справляла найбільший вплив на зміну демографічної ситуації у східних та південних регіонах України. В результаті частка українців там серед населення знижувалась прискореними темпами. Зокрема, у Криму українці були другою за чисельністю, після росіян, національною групою. Порівняно низьким був відсоток українців у Донецькій, Одеській та Луганській областях. З року в рік демографічна ситуація там ще більше деформувалася. Так, у Донецькій області з 1970 по 1979 р. українців стало більше на 26 тис., а росіян – на 238 тис. Переселялися росіяни здебільшого у міста і тому саме там нерідко становили більшість. Причому частка росіян у міському населенні збільшувалася у прямій пропорції до розмірів міста – чим більше місто, тим був більший у ньому відсоток росіян.

У 80-х роках відбувалось активне переселення людей, переважно пенсійного віку, з Крайньої Півночі, Далекого Сходу, Чукотки та інших районів Росії в Крим, Одеську, Миколаївську, Херсонську, Чернівецьку, Київську та інші області України. Для побудови житла і ведення господарства їм виділялись кращі, зокрема, приморські землі. Так, Україна неухильно й прискореними темпами перетворювалася з поліетнічної в двоетнічну країну. Відповідно найпоширенішою серед інших мов в Україні ставала російська. В 1989 р. її вважали рідною 32,8% населення, з них 11% становили неросіяни – переважно українці (8,9%). У 80-х роках російською мовою вільно володіли кожні два з трьох українців, а українською – лише кожен четвертий представник російськомовного населення республіки. Побутування української або російської мов траплялося у 97–99 випадках зі 100.

¹ Див.: Котигоренко В. Тенденція в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959–2001 рр. (за матеріалами переписів) // Людина і політика. – 2003. – №2(26). – С. 13.

Такий результат не був наслідком дії об'єктивних, природних процесів, а зумовлювався внутрішньою і зовнішньою політикою радянської держави, яка офіційно стимулювала зміну співвідношення українського і російського населення в республіці на користь останнього. В реалізації антиукраїнської політики радянському керівництву активно допомагали численні прибічники і прислужники серед українців, які заподіяли чимало шкоди власному народові. Очевидно, найбільшою з них була денаціоналізація молодого покоління, що загрожувала позбавити націю її майбутнього.

За умов зросійщеної освіти в Україні швидко денаціоналізувалась українська інтелігенція, а без неї український народ не міг сформуватися в повноцінну модерну націю, втрачав політичну та цивілізаційну силу, перетворюючись якоюсь мірою на етнографічний релікт.

Організовані та стихійні міграційні потоки СРСР занесли в Україну мільйони «советських» людей. З Росії в Україну прибували не тільки росіяни, а й представники інших народів, в тому числі й малочисельних. Зокрема, Російська Федерація мала найбільшу вагу з-поміж країн виходу азійських народів – 51 із 82 представлених в Україні етносів. З території Росії вийшла також третина з 39 некорінних європейських народів. В Україні на кінець 1980-х років були представлені усі 64 корінні народи Росії, що становило близько половини усіх зайшлих етнічних спільнот. Їх питома вага серед населення України не була високою. Розселялися вони по Україні не компактно, а розпорошено і не формували осібних етнічних спільнот. Одноетнічні шлюби серед них значно поступалися різноетнічним. Хоча самі іммігранти і зберігали свою етнічну самосвідомість, проте їхні діти швидко асимілювалися і в більшості випадків вважали себе росіянами або російськомовними українцями. Поява та зростання чисельності цих народів в Україні відбувалася завдяки активній імміграції саме в 1950–1980-х роках. При цьому варто зауважити: статистика свідчить, що міжреспубліканські міграційні процеси в ті роки не завжди були раціональними для нашої країни: освітній рівень тих, хто прибував в Україну, був значно нижчим від освітнього рівня тих, хто вибував з неї. Відповідно якісний склад населення республіки погіршувався за всіма показниками.

Зовнішня міграція була, таким чином одним з найголовніших чинників, що зумовив наявність в Україні на кінець 1980-х років 150–200 прийшлих етнічних спільнот, які чисельно становили близько чверті всього населення¹. Найбільш поважне місце серед них за своїм соціальним статусом займали, зрозуміло, росіяни.

¹ Чирков О. Назв. праця.

Особливості міграційної політики

Росіяни, як зазначалося, були головною етнічною базою імперії. Якщо виходити з того, що нація – це спільність людей в межах однієї території, а національність – те, що за межами «нації», то варто підкреслити, що росіяни завжди почували себе по всій території СРСР, у всіх союзних республіках тільки нацією. В той час як всі інші – «лише» національністю, фактично національними меншинами. Широта розселення росіян робила їх нацією, яка активно взаємодіяла з іншими народами. 25 млн. росіян за межами Росії у 1980-і роки були зосереджені переважно в містах і столицях союзних республік, займаючи, як правило, ключові позиції у всіх сферах життя місцевих спільнот, знаходячись у центрі соціально-політичних, економічних і культурних процесів усіх регіонів СРСР.

Росіяни завжди були особливо мобільною, територіально рухливою нацією в нашій країні, бо це було перспективно з точки зору панівного становища на місцях. Трагедія корінних націй полягала в тому, що поряд з одним видом нерівності, соціально-класовою, коли в суспільстві перевага віддавалася (формально) робітникам, селянам, пролетарям, люмпенам (насправді – партійно-бюрократичній верхівці), культивувалася підспудно й інша нерівність – національна. Всім негласно рекомендувалося любити «русявого хлопця»... – інші явно чи неявно вважалися людьми другого сорту. На своїй землі.

Перебування росіян в Україні ніколи не складало для них якихось проблем. Вони завжди залишалися «першими серед рівних», відчуваючи себе носіями високої історичної місії. В силу свого домінуючого становища у них не було відчуття інонаціонального середовища. Для них взагалі була характерна слабка адаптація до мови і культури національної більшості. Та в дійсності вона була й не потрібною: національно-російська двомовність (як перехідний етап до російської одномовності), престижність «російської» освіти, переваги у всіх сферах російської мови знімали проблему знання української. За соціологічними даними, більшість росіян, які проживали в Україні, своєю батьківщиною вважали СРСР, в той час як серед українців більшість називали батьківщиною Україну.

Важливим напрямом «інтернаціоналізації» українського народу була підтримка і заохочення Комуністичною партією і радянською державою зростаючого числа міжнаціональних шлюбів. Якщо на початок ХХ ст. лише 3% українців вступали у змішані шлюби, то в 1970 р. – близько 20%, з них 30% у містах і 8% у селах¹. На початку 80-х років Україна займала перше місце

¹ Історія України // <http://zaohohchemnia.narod.ru/>; Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк). – К., 1975. – С.152.

серед союзних республік по міжнаціональних шлюбах – кожен третій із них був національно змішаним. У Російській Федерації таких шлюбів було 12%¹.

На офіційному рівні це вважалося величезним досягненням «соціалістичної інтернаціоналізації». З високої партійної трибуни Л. Брежнев висловлював підтримку тенденції зростання кількості міжнаціональних шлюбів: «...погано це чи добре? Ми, комуністи, з упевненістю можемо сказати: добре. Дуже добре»².

Фактично ж це було серйозною національною, соціальною, культурно-духовною і психологічною проблемою. Адже питанням внутрішніх стосунків у родинах, які виникали внаслідок укладання міжнаціональних шлюбів, майже не приділялось уваги, по суті обминались також питання виховання дітей у змішаних сім'ях, їх національної приналежності, асимілятивних процесів на рівні сім'ї. А це особливо важливо, бо демонструє механізм соціально-демографічного розщеплення на рівні первинної клітини громадського й суспільного життя – сім'ї, коли членам її байдуже, до якого народу, якої культури вони належать, яка мова рідна, коли зникає почуття рідного, змінюється, розмивається духовний світ людини.

Байдужість до національного питання у сім'ї досягла в Україні в 70–80-ті роки величезних розмірів. Вивчаючи проблему міжнаціональних шлюбів і асиміляції, львівська дослідниця О. Сапеляк наводить дані соціологічних обстежень, проведених Інститутом мистецтвознавства, фольклору та Етнографії у 1989 р. і оприлюднених газетою «Молодь України» 10 серпня, які засвідчують, що 70% населення України було байдуже, яку сім'ю утворювати – однорідну чи національно змішану³. Серед причин укладання міжетнічного шлюбу були конкретні умови культурно-національного життя, під впливом яких формувався культурний рівень, традиції.

Міжнаціональні шлюби перебували у прямо пропорційній залежності від структури населення, його національного складу. Порівняно з іншими республіками Україна була, як зазначалося, одним з найбільш етнічно змішаних регіонів СРСР. На початку 80-х років у складі її населення українці становили 73,6%, росіяни 21,1%, євреї 1,3%, білоруси 0,8%, молдавани 0,6%⁴. При цьому етнічна строкатість населення республіки постійно змінювалась внаслідок посилення міграційних процесів, і це було однією з об'єктивних причин для укладання міжетнічних шлюбів.

¹ Численность и состав населения СССР. – М. 1984. – С. 294 – 296.

² Брежнев Л.И. О пятидесятилетии Союза Советских Социалистических Республик. – М., 1972. – С.21.

³ Див.: Сапеляк О. Міжнаціональний шлюб і асиміляція // Дзвін. – 1991. – № 7. – С. 76.

⁴ Население СССР. – М. 1980. – С. 28.

Особливості міграційної політики

За даними на 1970 р. в СРСР кількість населення, що проживало в місці проведення тогорічного перепису менше 2 років, становила астрономічну цифру: близько 14 млн. чоловік, більшість із них росіяни (8 млн. чоловік) і українці (2 млн. чоловік). Переважно це – міграції усередині республік, але значна частина припадала і на міжреспубліканські. Протягом двох років, перед переписом 1970 р., в Україну прибуло з РРФСР близько 420 тис. осіб, із Білорусії – 22 тис., Молдови – 18 тис. За межі України, в свою чергу, виїхало 552 тис. осіб, в тому числі до Російської Федерації 427 тис. У 1989 р. у Російську Федерацію з України прибуло 202 тис. осіб і в зворотньому напрямку в Україну прибуло 205 тис. У національній структурі емігрантів з України переважали українці, а з Росії в Україну – росіяни. У 70-х роках, коли міграційні процеси досягали максимуму, приріст населення України був забезпечений більшою мірою за рахунок росіян. Так розщеплювався єдиний національний організм, велика кількість українського населення поступово втрачала основні компоненти етносу, передусім національної свідомості.

Створення сім'ї за принципом «усе одно, хто за національністю, лиш би людина хороша» стало нормою громадського життя в Україні в 70–80-ті роки. Ця теза широко пропагувалася офіційними засобами масової інформації, хоча абсолютно суперечила попереднім уявленням про шлюб. Основною проблемою при створенні міжнаціональної сім'ї, пише О. Сапеляк, була не мовна чи релігійна різниця, а характер побутової культури різних етносів. Внутрісімейна динаміка безпосередньо залежала, впливала з дії загального контексту соціальних умов, переломлюючись через психологічні процеси, що складають картину побутових відносин кожного етносу.

«Кожен народ, кожна нація, кожна етнографічна група, – зазначала дослідниця – це не лише своєрідна мова, елементи одягу, харчування, а й відносини між статями, молоддю і старшими, батьками і дітьми, сусідами і знайомими, це особливості привітань і ведення розмови, частувань і свят, характер жартів, сприйняття і ще безліч непомітних для стороннього ока дрібничок. Те, що в побуті несуттєве для одного народу, виявляється важливим для іншого, оскільки відносини в сім'ї, спосіб сімейного життя у всьому його багатогранному комплексі склалися віками в кожного народу, по-своєму навіть у кожній етнографічній групі»¹.

Зростаюче число міжнаціональних шлюбів, навіть якщо серед них було немало вданих і щасливих, цілком можна віднести до типово радянських соціальних експериментів. Експериментів штучно стимульованих і небезпечних. Їх здійснення порушувало дальший розвиток народу як цілості, призво-

¹ Сапеляк О. Назв. праця.

дило до виховання нових поколінь не на культурі, а на «стику» культур, роздвоюючи їх етнопсихологічну стійкість.

Зростаюча присутність росіян в Україні та дифузія російського і українського етносів вели фактично до розмивання останнього і витворення нового українського субетносу – «новоросів», які, залежно від політичних та культурних умов, могли (і можуть нині) вважати себе або росіянами, або українцями. Характеризуючи російську імперську історію, відомий російський публіцист В. Прокоф'єв писав у 2003 р. в «Московских новостях»: «Росія закабалила нові колонії – як їй здавалося – навіки. Оскільки віри в те, що прибалти, західні українці, молдавани погодяться на роль напіврабів Росії, не було, то Росія почала змінювати демографічний склад поневолених країн... Для місцевих мешканців радянська влада була потрійним злом – тоталітаризмом, окупацією і перетворенням в національну меншину у своїй рідній країні...»¹.

Сталінська політика перемішування народів у єдиному союзному казані була спрямована і на активне переселення українців у віддалені райони СРСР. Оскільки «вождю всіх племен і народів» виселити всіх українців з рідної землі не вдалося, то переселяли частинами за допомогою «батога і пряника». Режим широко використовував таку форму «інтернаціоналізації», як «обмін спеціалістами», «оргнабори» – вербування робочої сили для освоєння районів нового господарського розвитку – Сибіру та Далекого Сходу, видобутку корисних копалин, промислових новобудов у важкодоступних регіонах Росії. Для багатьох мешканців радянської України це було єдиною можливістю поліпшити своє матеріальне становище, придбати житло і т.д. Разом з тим у Росії осідало багато офіцерів Радянської Армії, господарських керівників – вихідців з України, тисячі українських фахівців високої кваліфікації. Найбільша кількість українців у кінці 80-х років була зафіксована у Москві та Підмосков'ї – 438 тис. чоловік. Великим центром зосередження залишався Ленінград, де українців налічувалося понад 150 тис., а їх питома вага серед населення другої російської столиці становила понад 3%.

У 50–80-ті роки до примусово заселених українцями Сибіру, Казахстану, Далекого Сходу, Уралу, Півночі додалися нові адреси добровільних і не зовсім добровільних поселень наших земляків. Перепис 1989 р. наочно продемонстрував результати цієї політики. На той час питома вага українців серед усього населення Росії становила 3%. У Приморському краї проживало 186 тис. українців, у тому числі близько 12 тис. у Владивостоку. У Ямало-Ненецькому національному окрузі українці становили 17,2% населення, в Чукотському автономному окрузі – 16,8%, в Магаданській області – 15,4%, в Кустанайській

¹ Цит. за: Часто П. Від Переяслава чи ло Переяслава? Третього не дано...
[//http://www.svoboda-22.news.eom/2003/27/3.htm](http://www.svoboda-22.news.eom/2003/27/3.htm)

– 14,6%. 105 тис. їх проживало на Кольському півострові, 268 тис. – в Тюменській області.

Географія розселення українців у повоєнний період характеризувалася значним скороченням українського населення у східних районах Російської Федерації і зростанням їх чисельності серед усіх жителів північних і північно-східних районів. Це пояснюється перш за все тим фактом, що впродовж 30–40-х років північні регіони були місцем заслання та спецпоселення мільйонів українців насамперед за політичними мотивами. Частина з них залишилася там. У тих же районах Росії значна кількість українців працювала на нафтових і газових родовищах, займалася видобутком золота та кольорових металів.

Серед українців Росії доволі високим був відсоток людей із спеціальною освітою. Зокрема, кількість українців з вищою освітою становила майже 20%, а з середньою спеціальною і вищою освітою – понад 45% від загальної кількості українців, які проживали в Росії¹.

Українцям, які переселялися в Росію з особистих причин чи «економічних міркувань», вистачало пасіонарності – вони були активнішими та енергійнішими від місцевих росіян. «Українці, опинившись в Росії, – пише відомий політолог А. Окара, – не відчують, зазвичай, ніякого провіденціалізму у своїй міграції, службі чи будь-якій іншій діяльності, фактично і стали тією силою, яка «збирала» Великий Євразійський Простір, «вибудовувала» чимало російських регіонів»².

Немало українських переселенців були вже денационалізовані, вони не страждали від етнічного дискомфорту. Їхня енергія не мала національного забарвлення. Навпаки, свідомо чи підсвідомо більшість таких українських мігрантів прагнула позбутися свого українства і перетворитися, як їм здавалося, на «повноцінних» російських людей.

Більшість же українців, які зберегли різною мірою національну свідомість і які попадали в Росію, навіть не відчуючи етнічної дискримінації, також втрачали почуття своєї національної ідентичності. Їм не було на кого психологічно обіпертися – національної держави фактично не існувало, а далеко не всі вони були людьми сильного духу, щоб протистояти встократ сильнішому асиміляційному тиску.

Недемократичність радянського суспільства і послідовність «ленінської національної політики» не давали можливості українцям розбудувати в Росії мережу етнічних організацій та установ, що створило б умови для збереження національної ідентичності і функціонування як діаспори, незважаючи на

¹ Кобза. Демографічна карта розселення українців у Росії // <http://www.kobza.com.ua/intan/demogr/demogra.html>

² Окара А. «Утримуюча» місія // <http://www.ji.lviv.ua/n22texts/okara-utr.htm>.

значну інтегрованість у суспільне життя Російської Федерації. На відміну від західної діаспори, яка була не лише етнокультурним, а й національно-політичним об'єднанням, українська діаспора в Росії складалася тільки як етнокультурне, до того ж не завжди виразне, об'єднання. Оскільки внутрішня самоорганізація українців у Росії була відсутня, то без неї важко було етнічно самоідентифікуватися. «Українськість» російських українців займала з часом все менше місця в душі, голові і побуті. Процес цей, звичайно, був дуже індивідуалізованим, оскільки національні почуття належать до ірраціонального боку людської психіки, вони складніші за переконання, які моделюються на раціональному рівні. Тож в одних ця «українськість» залишалася на рівні етнографічного додатку до нової сутності, в інших існувала пополам з «російськістю», коли і українська культура, і російська сприймалися як рідні та рівновеликі. Отже, знову етнопсихологічне роздвоєння, знову існування на «стику» культур.

Загалом же, українці, які проживали за межами України, доволі швидко русифікувалися. В 1989 р. більше половини з них вважали своєю рідною мовою російську. Сам цей факт різні дослідники інтерпретують по різному. Одні трактують це таким чином, що російськомовні вихідці з України відносять себе до українців більше за інерцією, а насправді вже асимілювались з росіянами. Інші ж виходять з того, що мовна асиміляція приховує істинну «українськість» навіть у багатьох із тих, хто при перепису населення назвав себе росіянином. Це дає їм можливість визначати чисельність української діаспори в Росії в кінці 80-х років не в 4,4 млн., як це впливає з даних перепису 1989 р., а в 10–20 млн. чоловік¹.

Складно говорити про точність тих чи інших даних. Політика русифікації, яка здійснювалася в СРСР з метою творення «соціалістичної нації» – «нової історичної спільності – радянського народу» призводила до того, що часто українців у регіонах записували росіянами. Так було на Кубані, у Білгородській, Воронезькій областях та інших регіонах Російської Федерації.

Розчинення українців у російському етнічному просторі не відбувалось безслідно. «Український етнічний вплив змінив антропологічний вигляд великоруського народу, – пише А. Окара, – недарма останнім часом виділяють окремий етнічний великоруський підтип – «український» (поряд із поморами, сибіряками, донськими, уральськими й іншими козаками, старообрядцями деяких згод, центральноросійським підтипом тощо)»².

¹ Інформаційний бюлетень Міністерства України в справах національностей, міграції та культів. – 1995. – №2. – С. 54; Україна молода. – 2003. – 24 вересня. – С.8.

² Окара А. Назв. праця.

Особливості міграційної політики

Проведений аналіз переконує, що у підвалини різноманітних державних механізмів управління міграцією були закладені економічні, політичні та ідеологічні чинники. В міру реалізації планів національної політики від «зближення націй» до «злиття націй» і створення єдиної «інтернаціональної» спільноти людей – «радянського народу» змінювалася і державна міграційна політика. На її плануванні і проведенні позначалися некомпетентність, брак політичних та економіко-географічних знань і новоімперський характер фактично російської партійно-державної влади.

Протягом усієї доби радянської державності України відбувався процес її деукраїнізації та інонаціонального дозаселення, що набув сучасних характеристик у 60–80-х роках ХХ ст. Серед жертв боротьби з націоналізмом – українська еліта. У 1930-ті роки вона була фактично знищена і лише в 60-і відродилася. Однак у наступний період була тотально денационалізована, а що стосується її політичного сегменту, то він практично перестав існувати.

Міграційні процеси в радянській Україні, як засвідчує попередньо наведений матеріал, виразно поділяються на два періоди: 20–40-і роки і 50–80-і роки. Кожний з цих періодів набував завершення зі зміною політичного курсу держави, мав свої особливості не лише міграційних, а й пов'язаних з ними демографічних і етнічних процесів. Міграції міжвоєнного періоду суттєво відрізнялися від міграцій післявоєнного періоду, особливо 50–80-х років. Міграції супроводжувалися активними, доленосними діями з боку влади по радянізації населення, в тому числі з застосуванням жорстких насильницьких методів – примусового переселення, упокорення голодом і силою. У перше повоєне десятиріччя відбувалися масштабні переміщення населення, які були пов'язані з Другою світовою війною, об'єднанням західноукраїнських земель з Україною, обміном населення з Польщею, Чехословаччиною. Широкого розголосу набуло вербування робочої сили на освоєння цілих земель та новобудови східних районів СРСР.

Організаційно міграції здійснювалися як у формі індивідуального, так і суспільно-організованого переміщення. Питома вага індивідуальної міграції, яка була переважно добровільною (перехід на навчання з села у місто, одруження, працевлаштування у місті та ін.) не становила високий відсоток. Основною формою її була суспільно-організована міграція, переважно вимушена. Добровільні переселення, як оргнабори, сільгосппереселення, займали в міграції незначне місце. Найбільш поширеними формами суспільно-організованої міграції були різного роду висилки – депортації, ув'язнення. Сюди ж фактично можна віднести і «добровільно-примусове» направлення випускників навчальних закладів на роботу в інші місцевості, службове переведення, переселення жителів населених пунктів, що підлягали ліквідації та ін. Міграційний повоєнний рух включав у себе реєвакуюваних, репатріантів, реемігрантів, демобілізованих з Радянської Армії, переселенців.

У другій половині 50-х років – у післяцільний період, на зміну організованим міграціям прийшли стихійні, самовільні, спорадичні. Зовні виглядало саме так. Насправді міграційні процеси і надалі перебували під пильним оком Комуністичної партії і радянської держави, ними управлялися і регулювалися, хоча не так жорстко і жорстоко, як то було у 30–40-і роки.

Свідомо регулюючи міграційний рух населення України, впроваджуючи «прокрустову національну політику» щодо певних національностей, поступово зменшуючи чисельно співвідношення автохтонного етносу, держава прискорила темпи формування поліетнічної палітри України.

Так, впродовж 50–80-х років радянське суспільство поступово, але неухильно «розщеплювалося» в соціальному і демографічному сенсі. Підтримувана пропагандою теза про наявність у країні двох дружніх класів – робітників і селян та важливого соціального прошарку – соціалістичної інтелігенції – загалом відповідала дійсності. Хоча на практиці ця величина не була такою незмінною, застиглою. В радянському суспільстві з'явилося немало соціальних груп, які не вписувалися у звичну і, як трактувалося, незмінну формулу. З'явилася маса декласованих елементів. З іншого боку, як зазначалося, на повну багатомільйонну силу заявив про себе партійно-номенклатурний клас, справжній власник багатств країни, який користувався у народу не меншою «любов'ю», ніж дореволюційні капіталісти і феодали. Небезпечною була деморалізація радянського суспільства, втрата ним соціальних орієнтирів та ідеалів.

Аналіз вченими системи регулювання національних відносин в Росії та СРСР дозволяє стверджувати, що в багатонаціональній державі можливі три форми становища національності: 1) державний централізм, в якості придушення всіх інородців державною нацією; 2) обласний федералізм, як панування «корінної» національності історично успадкованої області над національними меншостями (місцевий централізм) і 3) національний федералізм, як повна рівність національностей, яка не знає принципово національних меншостей в якості колективів, нерівноправних з чисельно або соціально-історично пануючими національностями. Культивування комуністичним режимом на просторах СРСР переважно першої з названих форм не було домінантою ні внутрішньої, ні зовнішньої єдності народів, скоріше навпаки. Індустріальні переселення 30–80-х років для освоєння східних і північних районів СРСР, примусові переселення та депортації, міграційні процеси та міжетнічні шлюби руйнували національні спільності, робили їх менш стійкими і життєздатними.

Історіографія та археографія

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА МАЦЕЙ СТРИЙКОВСЬКИЙ¹

Історики, як відомо, мають улюблені ідеї, яким зберігають вірність протягом усього життя. Часто це ідеї не найкращі; як правило, не інтуїції зрілих літ. Навпаки, найчастіше – це думки молодого віку, пори формування поглядів і переконань. Відтак, вони стають частиною індивідуального погляду на світ, і досвід та знання мало спроможні похитнути їх чар. Кожний, хто цікавився науковою біографією визначних попередників, мав можливість замітити у класиків одну чи більше з таких ідей, висловлених ще в перших публікаціях початківця і потім настійливо повторюваних вже маститим ученим. Джерела подібних ідей встановити надзвичайно складно, про них можна лише здогадуватися. Як правило, це сублімація громадських переконань, часто – думки впливового учителя, інколи – прочитана книжка чи навіть яскравий афоризм.

Про одну з ідей М.С. Грушевського, яку є всі підстави зарахувати до окресленого вище розряду, піде мова у цій замітці. По всьому судячи, вона належала до числа найбільш симпатичних самому Грушевському, адже фігурує у всіх його працях про XIII ст., від першої великої публікації до робіт зрілого періоду, від суто академічних праць до відверто популярних. Ця теорія виразно заявлена в обох його кваліфікаційних роботах (і медальній, і магістерській), в науковій багатотомній історії України і в однотомній популярній, їй присвячена спеціальна стаття (що взагалі нехарактерно для Грушевського, який віддавав перевагу «великим жанрам» історичного писма). Частота і тривалість підказують, що Грушевський вважав цю теорію однією із найбільш вдалих своїх ідей. Жодних її модифікацій, від першої появи, він не вважав за потрібне робити.

¹ Нове прочитання й поглиблене вивчення спадщини М.С. Грушевського стало можливим завдяки новим виданням його праць, що побачили світ на початку 1990-х рр. Принаймні, до двох з них, згаданих у цій статті, безпосереднє відношення мав В.А. Смолій: його авторству належать передмови до «Історії України-Русі» та до «Ілюстрованої історії України». Хочу сподіватися, що стаття про одну з класичних ідей, розвинутих Грушевським у цих роботах, буде гідним вшануванням ювіляра.

У найзагальніших рисах, теорія полягала в тому, що після монгольського завоювання Південної Русі, яке знищило тут центральну князівську владу і взагалі весь попередній суспільний порядок, населення величезних територій блискавично переходить до існування у вигляді «автономних самоврядних громад». Ці громади не підпорядковуються одна одній і опонують спробам вцілилих князів (зокрема, Данила Романовича) повернути їх у колишній порядок «князівського владарювання». Врешті, ці громади знаходять собі союзника в особі монголів, номінально підкоряючись завойовникам, але насправді зберігаючи свій демократичний самоврядний характер і *de facto* незалежність.

Наступний огляд не претендує на вичерпність, хоча видається цілком репрезентативним для висловлювань історика. Почнімо, однак, в ретроспективному порядку, з однієї із найпізніших – «Ілюстрованої історії України» (1911 р.). Не тільки тому, що в популярних книжках історики, як правило, викладають суму власних ідей, але переважно через стилістику: в популярних книжках пишуть із граничною простотою і відвертістю, нестримуваними умовами академічної риторики (із її неодмінними атрибутами: обговоренням свідчень, нюансів, протилежних можливостей та аргументів інших дослідників).

Ось як формулював Грушевський свою теорію в 1911 р.:

Тим часом як на чутку про прихід татар замикалися міста, а князі, бояри і всякі інші значні й багаті дюде розтікалися куди видко, в той же час знаходилися люде, оселі і цілі краї, які думали скористати з сього перелому, сього пополоху, з сеї руїни старого життя. Користаючи з того страху, якого нагнали татари, хотіли вирватися вони з тарого, князівсько-дружинного устрою, пережитого, важкого, незносного, щоб не знати тяготи княжих урядників, не знати боярства з його правами на землю, кріпацтва, невиплатних довгів й тяжких одробітків, не терпіти від безконечних княжих усобиць, насильств і поборів княжих військ¹.

Історикові Русі (якщо він, звичайно, не крайній марксист школи Покровського) важко упізнати в цій діатрибі «пережитому, важкому, незносному» «князівсько-дружинному устрою» справжню передмонгольську Русь, і зовсім не через надмірну симпатію до визискувачів. Настільки безпросвітну картину неможливо підтвердити документально: не існує свідчень про «кріпацтво», «невиплатні довги», «тяжкі одробітки» й «насильства». Як і в кожному класово

¹ Тут і далі цитується за новим виданням: Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1992. – С. 127.

структурованому суспільстві, на Русі продуктивні групи населення експлуатувалися класом військової й земельної аристократії. На жаль, інтенсивність такої експлуатації напередодні монгольського завоювання неможливо заміряти чи навіть оцінити. Утім, здається, замальовка (перенесена з інших часів і обставин) не претендувала на точність фактів чи навіть термінології. Кошмар домонгольського «устрою» пояснював, чому лояльності тих «людей, осель і цілих країв» (а разом з ними, й автора) мушили належати монголам, а не власній державі:

Сі люде цілими громадами піддавалися татарам, мабуть іще під час першого переходу Бату через Україну [...] Вони обіцяли давати татарам данину збіжжям, бути під їх безпосередньою властю в покорі і послуху і не хотіли більше ніяких князів: хотіли правитися народоправно своєю старшиною, старцями, чи як вони там називалися¹.

У академічній «Історії України-Русі» Грушевський висловлювався не настільки афористично. Тут він був стриманішим і акуратнішим: жодного «кріпацтва» чи «одробіток». Але різниця переважно стилістична. В головних рисах, сценарій тотожний: з приходом монголів і ліквідацією князівської влади в Південній Русі, населення території демонструє стихійний республіканізм, організовуючись у самоврядні громади на чолі із «старцями градськими» (чи як вони там називалися), і навіть переслідує усвідомлену політику». Наслідком такої «політики» стає «рух громад», спрямований проти спроб (князя Данила Романовича) повернути їх до попереднього стану:

Таке становище їх (громад. – О. Т.) не можна інакше пояснити як змагання виломити ся з під князівсько-дружинного режіму, що важким тягарем лежав на народній масі й напрікрив ся їй. Під татарською зверхністю громади могли шукати більшої свободи своєї громадської самоуправи [...] Під татарською зверхністю громади виступають зовсім свobodно й автономно [...]²

В результаті такого руху політичні структури Південної Русі повертаються до того стану, в якому перебували в IX–X ст., ще до утворення Київської Русі:

Наслідком сього руху було відновлення тих більше-менше суспільно політичних відносин, які існували перед кийвської княжою окупацією. Земля розсипається на дрібні городські

¹ Там само. – С. 127–128.

² Грушевський М.С. Історія України-Русі. – Т. 3: До року 1340. – Вид. 2-е, розш. – Львів, 1905. – С. 159.

громади, не злучені між собою ніякою тривкішою організацією (скільки можна судити з скупих оповідань літописи), окрім спільності й солідарності інтересів певної хвилі; з дуже слабкою політичною властю, з повною перевагою самої самоуправної громади. Та обставина, що ці автономні громади тепер стояли під татарською зверхністю має аналогію в становищу старих громад, переддружинних часів, під зверхністю Хозарської орди¹.

За винятком відомого факту підпорядкування частини населення безпосередній владі татар, решта цього сценарію – цілковито гіпотетична. В «Ілюстрованій історії» історик не зобов'язаний був документувати свої твердження. В «Історії України-Русі» – мусив. Щоправда, «документація» виглядає наступним чином:

На жаль лише, наші відомості про нього [рух автономних громад. – О. Т.] дуже бідні, особливо як рівняти їх до того визначного інтересу, який має сей рух з становища суспільної еволюції й суспільно-політичних відносин. [...] По за тим маємо тільки деякі натяки та широке поле для здогадів².

Коли ж Грушевський таки залучає літописні свідчення, виявляється, що це – виключно – відома історія протистояння так званих Болоховських князів із Данилом Романовичем.³ Є якась іронія в тому, що документувати існування «безкняжих», очолюваних «старцями градськими», громад, які ліквідували «князівський режим» та ведуть проти нього свідому боротьбу, доводиться свідченнями про князів. Утім, Грушевський в «Історії України-Русі» (як, зрештою і в інших працях) воліє називати їх збірно: «славнозвісні Болоховці»,⁴

¹ Там само. – С. 159–160.

² Там само. – С. 155.

³ Пор.: там само. – С. 155–158.

⁴ Пор.: там само. – С. 84. У «Барському старостві», наприклад, Грушевський говорить про «болоховські общини» (Грушевський М.С. Барское староство. Исторические очерки (XIV–XVIII в.). – К., 1894. – С. 18). Значно детальніше розглядаючи сюжет із «болоховцями» у «Київській землі», Грушевський, звичано, не міг обійти мовчанкою парадоксальну для його теорії проблему їхніх князів. Яким чином «общини», котрі ліквідували «князівський режим», виступають в джерелах, очолювані князями? Грушевський знімає трудність наступним чином: «Любопытны и весьма вероятны некоторые сближения этих князей с подольскими атаманами XIV в. и волошскими «князьями» – представителями сельских общин» (Грушевский М.С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV в. – К., 1891. – С. 451).

не акцентуючи особливо уваги на тому, що політична влада концентрувалася в руках таки князів.

Яку ж територію займали «самоуправні громади»? Грушевський припускає, що, коли б не прикра й гідна осуду поведінка Данила Романовича, який придушував цей рух де тільки міг, громадами була б укрита вся Південна Русь. Данило, на жаль, не дозволив «самоуправства» на своїй землі.

Натомість, здається, вони (громади. – О. Т.) дуже широко розвинули сей лад дали на схід – на Подніпров'ю. При повнім майже браку звісток про життя Подніпров'я в другій половині XIII ст. ми, розуміється, безпосередніх звісток про се не знайдемо; але розглянувши ся в тутешній політичній ситуації, зможемо децю, бодай з деякою правдоподібністю, звідти викомбінувати¹.

Для історика-позитивіста, яким в цей період ще лишається Грушевський, таке зізнання – *при повнім браку джерел зможемо викомбінувати* – промовисте. У застосуванні до історії позитивізм означав, що дослідник має ґрунтувати своє знання про минуле виключно на підставі документальних свідчень; спонуючи до побудови гіпотез є свідчення джерел, там же, де джерел обмаль, від формулювання гіпотез варто утримуватися. За «повного браку» джерел не тільки «комбінування» небажане, але й саме позитивне (достовірне) знання про минуле стає неможливим. Те, що Грушевському довелося переступити через ці елементарні методологічні приписи, свідчить, що в рамках великої історії України у «комбінації» були ще якісь завдання, серйозніші, ніж демонстрація ліберально-соціалістичних переконань.

Такі завдання, судячи з усього, Грушевський ставив перед собою ще в першій, написаній в студентстві книзі «Очерк истории Киевской земли» (1891). Саме тут він сформулював свою теорію «самоврядних безкняжих громад» в тому вигляді і, очевидно, настільки задовільно, що ні в головних рисах, ні в деталях вона не зазнала змін протягом наступних десятиліть.

Грушевський писав свою книжку в часи, коли ще на свіжій пам'яті було «друге видання» знаменитої дискусії про відношення української історії до історії киево-руської. Вперше ця дискусія прогрімала кількома десятиліттями раніше, між М.П. Погодіним та М.О. Максимовичем. Як відомо, дискусія точилася довкола питання про те, чи середина XIII ст. являє собою цезуру в історії південної Русі і чи можна стверджувати (як це робив Погодін) про те, що саме в цей час утворився розрив (демографічний, етнічний, інституціональний, лінгвістичний) між киево-руською домонгольською і пізнішою українською історією. Підставою для Погодіна як раз і служили ознаки

¹ Грушевський М.С. Історія України-Русі. – С. 161.

ліквідації на території, що перед монгольським завоюванням являла собою саму серцевину і ядро держави, того суспільного ладу, який тут існував впродовж попередніх декількох століть. Погодін також посилався, словами Грушевського, «на повний брак джерел», але «викомбінував» з нього думку про катастрофічну перервність в історії Півдня: крах державних інститутів, культурне й економічне запустіння й масові відтоки населення. 1882 р. майбутній великий славіст О.І.Соболевський прочитав у зібранні Історичного товариства Нестора літописця реферат «Как говорили в Киеве в XIV–XV вв.», де спробував відновити частину аргументів Погодіна. Виступ Соболевського був сприйнятий в київському середовищі як виклик. Низка наступних праць, у тому числі й університетського учителя Грушевського, В.Б. Антоновича, мусила продемонструвати протилежне: відсутність лакуни середини XIII ст., безперервне тривання південноруської (читай: української) історії, для якої монгольське завоювання не стало фатальним рубежем.

Утім, лишалася проблема «цілковитого браку джерел». Як тлумачити відсутність повідомлень про територію? Як свідчення «кінця історії»? Про що, власне, наші джерела? Про князів. Відсутність джерел означає лише відсутність князів. Історія ж, котра, як відомо, належить народу, продовжувалася без них:

[...] Соображения об отсутствии князей в Киевской земле приобретают, мне кажется, еще больше вероятия, если сопоставить их с другими, несомненными известиями источников. Татарское завоевание частью выдвинуло, частью поддержало в Южной Руси чрезвычайно интересное явление; в то время, как остальная Русь, устами летописцев, плачется на татарское иго, население украинских областей задумало воспользоваться им для того, чтобы освободиться от дружинного строя, от княжеской централизации и в непосредственной зависимости от татар восстановить первоначальный строй мелких автономных общин [...] Явление это обнаруживается непосредственно за монгольским нашествием и замечается затем на значительном пространстве; в действительности оно, быть может, приняло гораздо более обширные размеры, но к сожалению наши сведения о нем весьма скудны¹.

Отже, задум звільнитися від «дружинного строя» існував на Русі ще до приходу монголів, і завоювання лише «підтримало» його, створивши зручні умови. Рух охопив значні території півдня, і волинським князям, Данилу та Васильку Романовичам, з великим трудом і не скрізь вдало доводилося

¹ Грушевский М.С. Очерк истории Киевской земли. – С. 450.

боротися за утримання бодай основних своїх земель від переходу у новий політичний стан. Що ж являв собою цей новий устрій?

*То были уже, как видно, общины чистого типа, даже без таких князей, каких мы видели у болоховцев. Летопись не говорит нам, составляли ли они какую-нибудь федерацию между собою, или не имели другой связи, кроме общности интересов и условий быта [...], последнее кажется более вероятным. Подчинение их татарам было, конечно, добровольное, и целью было приобретение общинной автономии [...]*¹

У цій своїй першій роботі Грушевський називає свої ідеї «гіпотезою» й ще вважає за потрібне виправдовувати доречність: вона «не суперечить наявним даним».² Утім, оскільки, згідно з неоднократними зізнаннями, «наявних даних» не існує, варто припускати її ідеологічне, а не фактографічне походження.

Для дослідників історичної думки ХІХ ст. не є великим секретом, що значна кількість наукових теорій, висловлюваних як ліберальними, так і консервативними істориками того часу, була, по суті, родом сублімації громадських переконань. В суспільстві, де простір для висловлювання політичних позицій вкрай обмежений, гуманітарна наука стає одним із «суспільних служінь», а на вчених, і суспільством, і ними самими, покладається тягар артикуляції важливих громадських «чаянь». Минуле стає полем, на яке переноситься дискусія між ідеологіями, політичними платформами і проектами справедливого громадського устрою. Важко сумніватися, що саме із таких джерел підживлюються найважливіші для ХІХ ст. дискусії про «начала» Русі: демократично-вічовий, общинно-здружний, федеративний устрій; «дві народності» Русі тощо.

«Громада» і самоврядність належать до постійних тем суспільної дискусії ліберальної інтелігенції і навіть урядових кіл у 1870–1890-і рр. Немає нічого дивного в тому, що молодий чоловік із вже виразно окресленими, за загальним відгуком, суспільними поглядами постійно думає про ці теми, тяжко переживає відсутність народних свобод і деспотизм центральної влади, а у протистоянні «народних громад» із князями без вагань стає на бік знедолених.

Таким чином, теорія Грушевського мітила у дві головні ідеологічні проблеми української історії: створювала ілюзію її безперервного тривання, а також особливо народний її характер. Грушевський, видно, вважав, що обидві він вирішує вдало, адже цей сюжет став єдиним, який він розвинув у спеціальну статтю «Громадський рух на Україні-Русі в ХІІІ віці», яку

¹ Там же. – С. 452–453.

² Там же. – С. 455.

помістив у першому томі «Записок Товариства імені Шевченка».¹ Було б тавтологічним наводити вже знайомі нам твердження; тут важливіші зовнішні обставини. В момент написання статті Грушевський уже знає, що намічений Антоновичем для заняття кафедри у Львові, і стаття, без сумніву, «рекламна», призначена для рекомендації майбутнього професора галицькій громаді. Пишучи для закордонного видання і до того ж під псевдонімом («М. Сергієнко»), Грушевський значно вільніший у висловлюваннях своїх поглядів: увесь початок статті – це огляд суспільно-політичного устрою Русі з виразно «антикнязівською» ідеологією й неприхованою симпатією до «народних» феноменів: віча, бунтів, спротиву. Деякі пасажі звучать так, що в обставинах XIII ст. неважко впізнати сучасність:

*Розпочати боротьбу з княжою інституцією, щоб обмежити її власть, обставити певними кондиціями, розпростати функції віча й додати єму органів виконавчих – се був би самий крациий, самий користний напрямок в тогочасній ситуації, але такий напрямок вимагав чималого політичного розвитку, сталості й такту й великої солідарності в діяльності в діяльності громадській – сего всего бракувало. На довгий політичний процес не ставало снаги. Натомість громада марила здобути собі такого князя, щоб за їм і догляду не треба було б, щоб він сам «добра хотів усім серцем Руській землі»; але не можна було здобути, й вона корилась, незадоволена і нездатна до поліпшень, немилуому князю, ждучи крациих обставин [...]*²

Історія – народна; народне життя, хоч яке незаметне і є, власне, справжньою історією. На відміну від князівських діянь, що збудують тільки поверхню історії, народне життя відбувається в товщі, на глибині, а через те і лишається частно незаміченим літописами:

*В життю сіх безкняжих громад було зовсім мало такого, що могло б звернути на їх увагу стороннього письменника; життє се йшло тихо, мирно, без незвичайних, крикливих вияв, випадків*³.

Отже, незримо для історії населення продовжувало жити своїм звичним життям, і це щоденне безподієве буття й забезпечувало тривання, континуїтет історії. Парадоксальним чином, «цілковитий брак джерел» виявляється, якраз, найкращим свідченням.

¹ Сергієнко М. Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці // Записки Товариства імені Шевченка. – Т. 1. – Львів, 1892. – С. 1–28.

² Там само. – С. 12.

³ Там само. – С. 13.

Зрештою, у статті Грушевський і не приховує своїх ідеологічних спонук. Очікувано, ними виявляється властива для російської інтелігенції глибинна недовіра до держави як до сили зовнішньої щодо суспільства, репресивної й поліцейської:

[...] Натурально буде на останку спитати себе: як цінувати сей факт, за що його уважати? Але така чи інча відповідь буде залежати в значній мірі від особистого гомадсько-політичного світогляду. Для кого дрежава єсть альфа і омега усього історичного процесу, той не може інакше цінувати сей громадський рух як тільки за історичний регрес, за вельми сумне збоченне громади з правдивої стежки, тяжку історичну помилку. Ми ж, не збавляючи ціни державі, [...] одначе тільки тоді можемо встоювати за неї, коли вона дає запомогу духовно-моральному, економічному й політичному розвитку громади. [...] Устрій громадсько-політичний вимагає конечне реформ – глибоких, радикальних; інакше сили народні мали б гинути марно в дріб'язковій колотнечі, громада – скніти в апатії; народне життє мало б іти на регрес¹.

«Народництво» Грушевського, зокрема, й академічне, як правило, пояснюють впливами наставника – В.Б. Антоновича. В загальних рисах, це, очевидно, так. Було б, отже, природно шукати джерел теорії «самоврядних громад» XIII ст. в працях Антоновича, вважаючи, що Грушевський розвиває й деталізує мимохідь кинуті думки учителя. Втім, у працях Антоновича, що стосуються XIII ст., нічого подібного відшукати не вдається. Треба гадати, що наскільки б впливовим не було народництво Антоновича для формування загальних поглядів Грушевського, така очевидна інструменталізація середньовіччя є власним внеском молодого ученого.

Утім, ця розвідка не про «рамочну» ідеологію Грушевського, що так виразно спричинилася до формулювання теорії; вона очевидна і лежить на поверхні.

Дивує, що Грушевський, завжди чутливий до джерелознавчих сторін історичних узагальнень і вже з ранніх робіт тонкий критик текстів, раз по раз вертаючись до сюжету, жодного разу не наводить текстів, в яких можна було б побачити поштовх до формулювання гіпотези. Усі «виймки» з джерел мовчазні в цьому смислі: в жодному з них немає натяків на «самоуправність» громад, їх «безкнязівство», їх «чистий» общинний тип; більшість із свідчень силувано притягнуті. Так що, строго кажучи, неясно, звідки подібного роду враження відпочатково могло б виникнути. Те, що описує історик, –

¹ Там само. – С. 28.

самоорганізацію людей, в період катастрофи кинутих напризволяще верховною владою, – виглядає цілком правдоподібно. У цьому немає нічого неможливого (в одному місці Грушевський справедливо пише, що його гіпотеза «правдоподібна *a priori*»¹). Але принципова можливість – не метод історії; історія конкретна. Історик – людина, яка читає історичні джерела і там знаходить стимули для формулювання гіпотез. Для теорії Грушевського, отже, також мусить існувати якийсь документ або яесь історичне свідчення, байдуже, навів його історик чи ні.

Перший натяк на таке джерело можна побачити у специфічній термінології, до якої вдається Грушевський. Він увесь час говорить про «міські общини» та про «старців градських» як керівників цих общин. «Старці градські» – дуже специфічний термін, якого годі шукати в повідомленнях за XIII ст. «Старці градські» (з варіантами – *старійшини градські, старійшини людські*) – термін книжного походження, запозичений до наративних пам'яток із Святого Письма. Його вживання в літописах строго обмежене легендарними повідомленнями про побут східних слов'ян до утворення Київської держави, а крім того – легендарними ж повідомленнями часів правління Володимира Святославича.² *Старці градські*, отже, термін фіктивний, без відповідника в реальній соціальній структурі руського суспільства.

Єдиним джерелом, яке згадує «мужів старців» градських в подіях XIII ст., є «Хроніка польска, литовська, жмудська і всієї Русі» Мацея Стрийковського. Описуючи, що сталося із руськими землями після монгольського завоювання, і як різні міста давали собі раду, коли їхні князі були вбиті чи втекли, Стрийковський зазначає, що в Полоцьку утворилася «безкняжа» самоврядна міська громада, очолювана «мужами старцями», які порядкували містом і землею самочинно. Читаючи відповідний фрагмент Стрийковського, важко не помітити подібності із конструкцією Грушевського. Литовський князь Мингайло Ердивилович,

теж мѣл суѣдство / с Полочаны и границѣ прилеглую которою в тот / час волно пановали собѣ, и жадной звирхности над собою / не мѣли тылько три десте мужов старцовѣ с посродку / Рѣчи Посполитое своих на поточные sprawy судии / и іако санаторов прекладали, а наболшей за знаком зво/н великог который ѓ посред мѣста был завѣшоный / гдѣ вси збиралис там и ѿ справах и

¹ Там само. – С. 23.

² Див. спеціальні дослідження: Завадская С.В. О «старцах градских» и «старцах людских» в Древней Руси // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1978. – С. 101–103; Вилкул Т.Л. «Людьє» и князь в конструкциях летописцев XI–XIII вв. – К., 2007. – С. 91–92.

Михайло Грушевський...

потребах Рѣчи / Посполитое свой и державъ своих, бо держали на тотъ / час землю Рѣскую сами мещане Полоцкие на килко / десѣат мил редили, те иж волности в тот час ѳживал / Псковъ и Новгород Великий которыи были достали / за несворою и внутренними войнами забойством и мордерѣством (!) кнжат своих рѣских, коли един дрѳгого іако то с вышшей ѳ гисторіах рѣских показало, / с панства выгоніали и забиали, а Татарове коли / Полоцов поразили также кнжат рѣских немало побили, / а потом з Батыем црем притыагнули и ѳстаток доплєн/дровали, за чим мѣста можнѣйшиє рѣские іак Новьгород / Великий Псков и Полоцко без кнжат волно почали собѣ / жит, и кнзства кнжат своих сами посѣли взіавши / кшталть справованіа рѣчи посполитое до ѳных славных / роспбллик кгрєцких, Ахгєн Тхєбов Спарти албо Лацєдє/мону, которые также судей дрѳгих тритцат мужєи / прєложоных над собою мєвали дліа раду справ рѣчи пос/политое¹.

Зайве вказувати, що повідомлення Стрийковського легендарне. Так історик XVI ст. «викомбінував» в ситуації аналогічній до тієї, в якій опиниться й Грушевський: «за повного браку джерел». Утім, Стрийковський також відштовхувався від короткого повідомлення свого джерела – літопису Биховця:

У po smerty otca swoiego kniaz wieliki Mingayło, sobrawszy woyska swoi, u poyde na horod Połtesk u na muży połączane, kotoryie weczom sia sprawowali, kak wieliki Nowhorod u Pskow².

Порівняння цього вихідного тексту із наслідками «комбінування» доводить, що в аналогічних обставинах професійний історик XIX ст. й історик-аматор XVI ст. діють, по суті, в однаковий спосіб, досягаючи тотожних результатів.

При тому, що Грушевський, готуючи «Київську землю», користувався із «Хроніки» Стрийковського і літопису Биховця, і навіть навів обидві праці у списку найважливіших джерел на початку книги, на жодну з них він не послався в нашому сюжеті. Чому так сталося, можна лише гадати. Джерела, справді, не першокласні і не сучасні подіям; але Грушевський не вагався

¹ Strykowski Maciej. Kronika polska, litewska, zmódzka i wszyskiej Rusi. – Warszawa, 1846. – С. 240. Цитую за староукраїнським перекладом хроніки (НБУВ. IP. – Ф. 1. – № 57487. – арк. 231–213 зв.), який готується до друку в Інституті історії України НАНУ.

² ПСРЛ. – Т. 32. – С. 131.

наводити й більш сумнівні повідомлення так званих «литовських літописів».¹ Навряд чи тут свідомо спроба приховати джерело натхнення. Саме на часи, на які припадає становлення Грушевського як історика, припадає й радикальна зміна у ставленні до «Хроніки» Стрийковського. Для істориків початку ХІХ ст. «Хроніка» Стрийковського була одним із головних джерел; їй вірили, на неї посилалися, її використовували. В поколінні, до якого належав Грушевський, вона стрімко почала втрачати свій статус; із полиці «джерел» її почали переміщувати на полицю «недостовірних історій». Грушевський застав переоцінку «Хроніки» в процесі: Стрийковському вже не вірили на слово, але все ще цінували як твір, в якому, можливо, збереглися фрагменти втрачених древніх літописів. Через те вважалося, що, приступаючи до кваліфікаційної роботи, Стрийковського треба неодмінно проштудіювати; він входить до списку обов'язкової літератури. Однак завершує дисертацію вже не початківець, а сформований історик, який не відчуває потреби з колишнім пійтетом ставитися до праці свого наївного попередника із ХVІ ст. На цей момент Стрийковський прочитаний і твердо забутий. Сьогодні ж важко позбутися враження *deja vu*.

¹ Див., напр.: Сергієнко М. Громадський рух на Україні-Русі в ХІІІ віці. – С. 24–25.

РЕФОРМАЦІЯ ТА ПРИМАРИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ*

Студіювання історії Реформації та Контрреформації у повоєнний період тривало декількома, почасти взаємовиключними, шляхами. До першого напрямку можна віднести дослідження, котрі постали як розвиток традиційних тем, хоч вивчення їх подавалося під новим начебто кутом зору. Другий напрям постав як експеримент, що декларував новітнє трактування гуманітарних та соціальних наук, а водночас явищ, котрі потрапляли у сферу досліджень. Цей напрям проголошував нетрадиційний погляд на такі вияви релігійності як то містицизм, одержимість, та на прояви влади, котра набула нового значення, не пов'язаного з інституціями панування. Мета цього есею – окреслити перебіг вивчення окремих аспектів Реформації протягом останніх десятиліть, зокрема, пошуку моделей інтерпретації та термінологічних новацій. Для початку огляну останні публікації, присвячені визначенню та вивченню релігійності у контексті історичного минулого, зверну увагу на різні моделі інтерпретації нарративних текстів, зокрема, Нового історизму; зупинюся коротко на теорії Ентоні Маркса стосовно постановня націй та на реакції його опонента, Ентоні Сміта. Насамкінець коротко розгляну основні засади вивчення таких явищ у релігійному житті, як містицизм і одержимість, та апологетичне трактування релігійних рухів.

Нещодавно до питань вивчення релігії звертався часопис «Історія та теорія», де публікувалися як окремі статті, так і дискусійні матеріали щодо оцінки релігії, зокрема, її значення в історичному вимірі. Зокрема, Тор Егіл Форланд спробував з'ясувати, чим є релігія і як до неї має ставитися історик¹. Пафос полеміки Форланда скерований до Бреда Грегорі, котрий у свою чергу дораджує історикам при вивченні релігійних діячів минулого мати за провідне питання: «Що це значило для них»? Себто Грегорі прагне контекстуалізувати вивчення, перевести його на терміни, значимі для минулого. Тож дослідницькою задачею для нього є не лише пояснення та розуміння того, що думали релігійні постаті минулого, а те, чому вони так думали. Грегорі стверджує, що

* Публікацію підготовлено завдяки дослідницькій стипендії Даймел та Євгена Шклярів при Інституті українських студій Гарвардського університету.

¹ Forland T.E. Acts of God? Miracles and Scientific Explanation // History and Theory. – Vol. 47, December 2008. – P. 483–494.

«метафізичний натуралізм», суцільно пануючий у нинішній науці, є відповідником конфесійної релігії, позаяк остання ґрунтується на твердженнях, котрі не надаються на демонстрацію, тож надприродне не надається на опис. На це Форланд закидає Грегорі нерозуміння природи науки як такої та самого соціального знання. Отже Форланд стверджує, що *метафізичний натуралізм* – не догма, а основна робоча гіпотеза сучасної науки. Натуралізм посів основні позиції в науці, бо вона ґрунтується на емпіриці, а світ надприродного не сприймається емпірично. Бред Грегорі у свою чергу відкидає закиди Форланда як такі, що засновуються на нерозумінні природи див і суті природничих наук, а також на браці розуміння Бога у стосунку до світу природи¹: за нинішнього неподільного панування сайєнтистської ідеології в академічному світі, зокрема, у галузі гуманітарних та соціальних наук, складно уявити наявність інших інтерпретативних альтернатив. Проте суперечності між фізичними теоріями свідчать, що вчені не в змозі поєднати відкриття і теорії у логічно послідовній мові з сайєнтистським світоглядом. Грегорі намагається відшукати початків суперечностей у трактуванні світу Божественного та природничого. Він вважає, що секуляризований світ з його інтелектуальною академічною культурою – наслідок складного історичного процесу, корені котрого сягають середньо-віччя. Грегорі вказує, що розмежування Божественного й наукового, тобто метафізика сучасної науки спирається на концепцію Джона Дунса Скота (1266–1308), згодом розвинуту Вільямом Окамським (1285–1347): оскільки буття є спільним для всього, що існує разом з Богом, воно повинно сприйматися як належне для всіх у світі, однак Бог розуміється *по-іншому*, відмінно від усього, що існує. Тож, відокремлення Бога від науки як такої вилізло в те, що секулярна ідеологія накидає відповідно секулярний дискурс, котрий також панує в соціальних й гуманітарних науках. Ця «інтелектуальна помилка», як окреслює її Грегорі, забезпечує підстави функціонування сайєнтизму та ідеологічного секуляризму і виростає не з науки як такої, а з помилково окреслених самою наукою границь. Наука як така, зазначає Грегорі, не в стані ані засвідчити, ані спростувати того, що таке явище як чуда можливі. Пояснювальна потуга науки, підсумовує дослідник, попри прагнення істориків до реконструкції інакшості минулого, може намагатися знайти натуралістичне пояснення див, хоч ані історія, ані наука не гарантують, що явища природи обов'язково виключають наявність Бога.

До питання розмежування та співвідношення релігії й історії звертається Дейвід Гарі Шов². На його думку обидва явища настільки близькі, що можуть підмінювати один одне як форма людського буття. Сучасність, в її онтологічному вимірі, є перешкодою чи то упередженням, що стоїть не між

¹ Gregory B. S. No Room for God? History, Science, Metaphysics, and the Study of Religion // *History and Theory*.–Vol. 47, 2008. – P. 495–519.

² Shaw D.G., *Modernity between Us and Them: the Place of Religion within History* // *History and Theory*.–Vol. 45, 2006. – P. 1–9.

Реформація та примари інтерпретації

людьми минулих часів та істориками, а між істориками та релігійними людьми сучасності. Дослідник зауважує, що історія та релігія присутні в гебрайській Біблії, де перша щоразу витісняється іншою. Такий підхід наявний у Гомера й Гесіода, котрі намагалися побачити людське між Божим, а історія, говорить Шов, виростає з релігійного світу. Ранні грецькі історики мали розбіжності щодо співвідношення релігії та історії, чим започаткували визначальний для Європи розрив. Геродот зобразив світ, у якому він убачав подібності між світом богів й людей, релігії та мирського. Тож Шов пропонує повернення до синкретизму як методу, що вчить істориків бути сприйнятливими стосовно неочікуваної, а часом, як він пише, «вибухової влади з'єднань і розривів, котрі лежать в основі релігійних традицій, уявлень і практик». Проте, окрім заклику, дослідник не демонструє практичного застосування свого методу. Натомість він наголошує, що як універсальний підхід до інтерпретації історії культури, синкретизм має велику привабливість, бо в ньому наявна подібність навіть до еволюційних підходів, де можуть пропонуватися альтернативні візії того, як різні елементи в середині культурного комплексу можуть розвиватися й змінюватися поруч з сусідніми, хоч вони беруть початки за різних обставин. Однак синкретизм здебільшого надає уваги контекстові, аніж формі. На останок Шов закликає долати залишки впливів доби Просвітництва з його бігейворизмом та квазінауковістю.

* * *

Неабиякої популярності впродовж останніх десятиліть набула теорія Гайдена Вайта про панівне значення наративу та його стратегій для історіописання. Уперше концептуальні підходи наратології та їхнє застосування були висвітлені Вайтом в його *Метаісторії* – ґрунтовному дослідженні дискурсивних форм в писаннях провідних істориків XIX ст. Наразі ж побіжно звернуся до розвитку його концепції з кінця 1980-х рр. У передмові до збірника новіших статей Вайт ставить питання про співвідношення теоретичного знання і практики¹. Теоретичне мислення, зазначає дослідник, є формою думки, котра сподівається окреслити проблему стосунків між тим, що ми можемо сприйняти з точки зору теорії перцепції. Вайт підкреслює, що без теорії можна здійснювати чимало вчинків, як то говоріння, слухання, кохання й ненависть, боротьба й насолода, завдання болю, але мислення бракує серед них. Тож, там, де бракує теорії, годі шукати думки, бо там панує лише враження². У Вайтівському формулюванні історичний дискурс та література як така зведені до єдиного спільного рівня, та якщо історія це література, чи можна стверджувати

¹ White H., *Figural Realism. Studies in the Mimesis Effect*. – Baltimore–London, 2000.

² *Ibidem*. P viii.

зворотне: чи література є історією? Через відмежування архівістики Вайт заперечує наявність в історичному дискурсі нової інформації про минуле: історичний дискурс продукує лише інтерпретації щодо знання минулого, котрі можуть мати низку форм від простих хронік до абстрактної філософії історії. Він переконаний, що історичні знання, чи то письмо, надається на формалізацію аж до виведення універсальних моделей. Тож, за браку наративу не було би історичного дискурсу; в основі знання лежать тропи, а історіографія ґрунтується на тропологічних тактиках. Вайт виділяє чотири типи тропів: метафора (ґрунтується на подібності), метонімія (спирається на схожість), синекдоха (визначення частин речей як приналежність до цілого) та іронія (засновується на протиставленні).

У свою чергу, Гайден Вайт доволі критично оцінив потуги напряму, що формувався впродовж останніх десятиліть у американських університетах та називає себе Новим історизмом, до більш докладного розгляду позицій котрого повернемося дещо нижче. Це напрям, що декларує перегляд формалістських практик завдяки поверненню до історичного контексту, в якому, власне, з'являються літературні твори. Вайт зазначає, що Новий історизм уособлює потуги до звичайного переоформлення соціо-культурного контексту, в умовах котрого поставали твори літератури, і розташовує їх не лише у стосунку до інших жанрів та форм дискурсу, але також у стосунку до сучасних їм соціальних інституцій й позадискурсивних практик. Нові історики звернулися до культурної системи, синхронних, а не діахронних аспектів у стосунках між літературою та культурною системою. Ідея тексту ними проголошується, веде далі Вайт, як «*tertium comparationis*» («третє у зіставленні» – себто те спільне у двох предметів, котрі порівнюються, що, власне, слугує підставою для порівняння), аби відокремитися від старої формалістської школи автономної літературної історії. Завдяки жорсткій прив'язці літературного тексту до історичного контексту, котрий є для них насправді культурною системою, нові історики намагаються випурсатися з тенет формалізму. Нарешті Вайт звертає увагу на подібність Нового історизму та марксизму, позаяк обидва спираються на парадигматичне уявлення відносин між культурними формами та соціальними стосунками продукування в окремі періоди історії. Крім того, важливою є оцінка Вайтом теорії Еріха Ауербаха, котрий у повоєнний період оприлюднив власну версію літературної творчості – «*Mimesis*». Адже власне Ауербах уперше спробував запропонувати універсальну систему трактування наративних текстів Заходу. Тож Вайта, під кутом зору пошуку універсальної моделі, можна сприймати продовжувачем Ауербахівського стилю мислення. Як на Вайта, то Ауербахівський підхід, котрий виокремлює й накидає модель *mimesis* (наслідування, імітація) на літературні тексти різних часів, виростає з модерністського літературного впливу. Для Ауербаха історія *mimesis* вбачається як історія розвитку особливого типу форми, способу зображення.

Реформація та примари інтерпретації

Натомість Вайт зазначає, що Ауербахівська концепція способу зображення ґрунтується на християнській інтерпретації старого юдаїзму як передчуття та передбачення християнства, де події та постаті Старого Завіту мають розумітися, як такі, що мали літературний та фігуративний вимір¹.

З критикою наратології виступив Дейвід Кар, котрий звернув увагу на зростання популярності наративного універсалізму з кінця 1960-х рр.² Дослідник зазначає, що форма наративу наближена до події як такої, та чи наративи можуть містити пояснення? Чи наративне пояснення різниться від інших форм пояснень? Він звертає увагу на сайєнтистські потуги багатьох напрямів: якщо позитивісти шукали в діях людей співвідношення з законами природничих наук, то «соціальна історія» пропонує шукати у світі людей законів, котрі керують їхніми поведінками так само, як фізичні закони керують поведінкою неживих об'єктів. Обидва підходи хибують на претензійну наукоподібність. Як уже зазначалося, ці підходи скеровуються до знаходження єдиної моделі поведінки, а хронологія цих пошуків сягає ХІХ ст. Кар відзначає: якщо неокантівський напрям звертає увагу на оповідь як таку та її мову, то психоаналітична теорія з її сайєнтистським підходом зосереджується на поведінці людини. Найвдаліше досі втілення психоанлаізуючого напрямку в історичних дослідженнях – робота про молодого Лютера, котрий намагався знайти своє місце у релігійному житті Центральної Європи рубежу ХV і ХVІ ст. Щоправда, фрейдистська модель кшталтування молодої особистості проектувалася безпосередньо з середини ХХ ст. й на підставі спостережень за молоддю того часу щодо постаті ХVІ ст. Серед сайєєнтизуючих потуг історіографії ХХ ст. Кар виділяє також запровадження квантитативного методу, котрий, на його думку, насправді нагадує димову завісу з цифр і таблиць. Дослідник зауважує, що Гайден Вайт запозичив у Ролана Барта й Мішеля Фуко ідею про накладення наративних структур в історії заради контролю та домінації влади. Своєю чергою, під впливом Вайтівського підходу формувалася теорія Поля Рікера, котрий повернув пояснення наративу в протилежний бік. Як вказує Кар, для Рікера наратив є суттєвою формою людського буття у його часовому вимірі, що надає обрисів нашому соціальному та індивідуальному існуванню, тож життю. Біблійний наратив залишається для Рікера визначним щодо творення особистості. Він не вдавався, як Вайт, до спроб руйнування границі між красним письмом та історіописанням, звертав увагу не на походження белетристики, а на те, як вона позначилася на трансформації повсякдення. Попри увагу до самого

¹ Ibidem. – P. 94.

² Carr D. Narrative Explanation and Its Malcontents // History and Theory. – Vol. 47, February 2008. – P. 19–30.

наративу, як зазначає Кар, історики-нараторологи наближаються до провозити-вістських поглядів, котрі не надають наративові значення як такому. Для Вайта наратив викривляє та приховує реальність, тож він втрачає цінність. Відтак, дійсність, зазначає Кар, применшується до фізики, що насправді відповідає рухові всіх наук до моделі фізичного пояснення. Тож дослідник підсумовує, що в нараторологічних пошуках, як і в решті сайєнтистських концепціях радше йдеться про наперед визначений світогляд, аніж про дослідження як таке.

* * *

Стівен Грінблат, фактичний засновник згадуваного вище напрямку Нового історизму, задля окреслення терміну «літератури» як такої запозичив термін П'єра Бурдьє «символічний капітал». Він вказує, що освіта дозволяла вирізнити людину культури серед маси невігласів¹: для середньовіччя та раннього нового часу література є критичною ознакою певної позиції в середині соціальної системи; вона позначає границю або сигналізує про ситуацію, коли цю межу було перетнуто. У значенні красного письма (*belle lettres*) література набуває такого окреслення наприкінці XVIII ст. Грінблат уважає, що історія професійних інтрепретативних спільнот – це лише фрагмент історії літератури, що література мала власні формуючі впливи на інтрепретаторів і що очевидний транс-історичний вимір літературних текстів є визначним, частиною її історії. Підмурки літературної історії знаходяться завше у стосунку між випадковостями, що роблять літературний твір можливим для тих, хто його творить, і випадковостями, що роблять його можливим для нас самих. Грінблат стверджує, що літературна історія – завжди історія можливості літератури, тому не може бути однієї історії літератури. Щодо поезії, то вона є фрагментом більшого цілого, що є частиною терміну література, терміну, який Грінблат визначає як «культурна поетика». Культурна поетки – це сукупність записаних дискурсів, через котрі можна зрозуміти вчинки щодо світу, а особливо, дискурсів, через які ми проводимо розрізнення між уявним і дійсним. Дослідник виділяє Франсіса Бекона як засновника історії літератури, в якій коментар, що є історією сприйняття, був менш важливим, аніж «основні книги», котрі розглядалися у безперервному порядку від ранніх часів, тобто, з рівною та логічною передбачуваністю у напрямі передачі літературного духу кожної доби. Грінблат уважає Бекона хрещеним батьком традиційної літературно-історичної хронологічної регулярності, її концепції причинності, її «тоскно передбачуваної практики відбору й аналізу «основних книг» кожного часу і країни», а також хрещеним

¹ Greenblatt S. What Is the History of Literature? // *Critical Inquiry*. – Vol. 23, No. 3, Spring 1997. – P. 460–481.

Реформація та примари інтерпретації

батьком іншої концепції історії літератури – історії, що залучає все поле словарного об'єкту, відмовляється розглядати встановлену заздалегідь різницю між одним типом письма та іншим, бере до уваги практичне використання таких розбіжностей, котрі постають в кожній епосі, скептично сприймає прославлення окремої особистості та усвідомлює, що літературна творчість включає комплекс циркуляції соціальних енергій.

У низці досліджень Грінблат розвивав свої погляди та термінологічну основу його методу. Він ґрунтувався на включенні терміну ідентичності та формування особистості, зокрема, за часів Реформації. Такою постаттю, серед інших, для нього був Томас Мор¹. Дослідник виділяє 1500-й рік як зламний, з котрим відбулася зміна у площині того, що він називає «само-кшталтуванням» (self-fashioning). Попри нав'язування суворішого дисциплінування щодо середнього класу й аристократів через родину, державу й релігійні інституції, Грінблат убачає у XVI ст. появу усвідомлення стосовно формування тожсамості як маніпульованого і штучного процесу. Відбувається відхід від наслідування Христа, себто традиційної середньовічної моделі поведінки, а само-кшталтування описує практику батьків і вчителів. Стосовно поняття «культура», то дослідник спирається на формулювання Кліфорда Гіртца, котрий під культурою розуміє комплекси конкретних механізмів (планів, засобів, указівок) задля контролювання поведінкою, тож пропонує уявлення ідеальної моделі, через функціонування котрої можна здійснити опис поведінки минулого². Поява ознак само-кшталтування впливає, за Грінблатом, з Ренесансної версії цих механізмів та культурної системи значень. Відтак творення особистостей, тепер вже виняткових, відбувається шляхом від абстрактного потенціалу до конкретного історичного втілення. Літературна функція в такій системі втілюється у трьох взаємозамкнених напрямках: як свідчення конкретної поведінки окремого автора, як вираження кодів, завдяки котрим поведінка формується, і як віддзеркалення цих кодів. Інтерпретативний підхід, за Грінблатом, має охоплювати всі ці три функції. Якщо обмежитися поведінкою автора, то це стає літературною біографією (або ж звичайним історичним та психоаналітичним методом) і хибує втратою всеохопної мережі значень, в котрі занурені автор та його праці. Якщо ж літературу розглядати виключно як вираз соціальних правил та інструкцій – такий підхід ризикує бути поглинутим ідеологічною суперструктурою. Якщо література трактується лише як відокремлена рефлексія щодо панівних поведінкових кодів, тоді рішучо зменшується розуміння конкретних функцій мистецтва стосовно

¹ Greenblatt S. Renaissance Self-Fashioning. From More to Shakespeare. – Chicago–London, 2005.

² Ibidem. – P. 3.

індивідуалів й інституцій, обидва з яких зводяться до обов'язкового «історичного тла», що не сприяє розумінню. Грінблат пропонує вдатися до антропологічної критики, а *поетика культури* дозволяє, на його думку, вивільнити різні типи дискурсу¹. Він засвідчує свою приналежність до тієї групи антропологів, котрі переконані, що люди народжуються «недовершеними тваринами»; доки життя є менш немистецьким, ніж вони виглядають, окремі культури і спостерігачі цих культур неминуче прямуватимуть до метафоричного охоплення реальності, а антропологічна інтерпретація звертатиметься щоразу менше до механіки звичаїв та інституцій, ніж до інтерпретативних конструкцій. Кожен з текстів розглядається як вихідний пункт, де перетинаються силові лінії культури, в даному випадку XVI ст. Їхнє значення прояснюється не завдяки тому, що можна бачити крізь тексти, задля розуміння історичного ґрунту, а тим, що ми можемо тлумачити, у широкому соціальному світі, що утворює складний процес само-кшталтування і завдяки цій інтерпретації наблизитися до розуміння того, як літературні й соціальні ідентичності сформувалися у цій культурі. Хоч Грінблат критикує панування в літературі моделей, на які накладаються штучні явища «карколомних поворотів» та «криз», щодо минулого чи то літературного процесу, та сам він вдається до класифікацій. Тож значущим для нього є становлення літературної творчості як професії у XVI ст., а появу літератури як красного письма дослідник відносить на кінець XVIII ст.

На кшталт Мішеля Фуко, Грінблат залучає твори мистецтва як продовження його пошуків «іншого» та свідчення доби. У випадку Томаса Мора він звертається до Голбейнівської роботи «Амбасадори», намальованої у Лондоні за два роки перед стратою колишнього канцлера; в ній Грінблат убачає наявність Морівського відчуття відчуження. На картині зображено Жана де Дінтевіля – посла Франсіса I-го до англійського двору та його друга Жоржа де Сельва, котрий невдовзі отримав єпископське свячення. Їхні зацікавлення і коло знань, говорить дослідник, окреслюють речі, котрі лежать на столі перед послами, що водночас втілюють наукові здобутки ренесансної доби – від наукових знарядь обчислення до друкованих творів. Розірвана струна лютні та тінь черепа створюють, за Грінблатом, відчуття епохи – відчуття смерті. Дослідник зауважує, що на картині бракує речей, котрі б не були творінням людських рук і розумів, як то квітів, песиків, краєвидів, що майорять крізь прочинене вікно. Порядок речей, цих втілених артефактів Ренесансу та Реформації, що починає простувати Європою, Грінблат зіставляє з нарацією Морівської «Утопії», а зображення черепа, котрий тінню нависає над творінням Голбейна, на його думку, є запрошенням до гри, тоді як читач «Утопії»

¹ Ibidem. – P. 5.

Реформація та примари інтерпретації

запрошується завітати до обережно розміченого майданчика. Для Грінблата улюблений прийом у Мора – театральна метафора, а театральна образність використовується задля розрізнення світу, що живе поза ритуалами і в якому бракує того, в що можна вірити; виставляє дурість людської претензійності та звертається до сили Смерті, котра всіх робить рівними. Вона позбавляє короля коштовних шат і понижує до статусу жебрака, тож Морівське чуття людської абсурдності провадить його до соціального критицизму.

Одним зі значущих для Грінблата термінів є поняття ідентичності. Тіні ідентичностей у Грінблата виростають з метафор й речей. Крізь його метод проглядає запозичене у Фуко трактування світу, як набору артефактів, втілених чи то в безтілесних речах, мовних практиках, котрі, зрештою, постають у якості археологічних закам'янілостей минулого і нарешті розсипаються на порошок. Подібно до старого мотлоху, ідентичності складаються в коробки, перекладаються, чи перебираються. Самокшталтування для Грінблата і є, власне, підміною, або ж означенням тожсамості. У випадку Мора він накидає йому чуття власної ««відмінної ідентичності», котра є складовою високої соціальної ролі, що твориться з його участі в складній системі взаємопов'язаних спільних утворень – права, парламенту, двору, міста, церкви, родини – і таємного відгалуження, відчуття життя деінде, нездійсненого в публічному дійстві»¹. Попри засудження Грінблатом традиційних літературознавців за використання чи то виділення карколомних поворотів у трактуванні літератури минулого, він сам вдається до того ж, переносючи цю термінологію на рівень особистостей. Зокрема, на прикладі Тиндалівського життя, котре ґрунтується на значному відторгненні католицької церкви, його ідентичність визначається не через співучасть у тілі Церкви – видимих парафіяльних ритуалах – а місцем у схемі комунікації, правових стосунків та послуху. Причина заперечення в кожній людині, говорить Грінблат, самочинно виростає з Божественної потуги, котра надихає мережу, у якій вона знаходиться, та вираз цієї потуги, відмичка до закодованих стосунків міститься в Біблії. Тож друкована книга для Тиндала, як перекладача Святого Письма, заступає парафіяльне тіло². Попри декларацію глибокої контекстуальності, метод Грінблата полягає на висмикуванні текстів чи то явища, яким він надає незвичних чи то надзвичайних значень або трактувань. Якщо вдатися до улюблених ним термінів театру, то він постає на сцені то наче ілюзіоніст, котрий «творить» щоразу різні речі, котрим надає відмінного трактування, а часом він виглядає наче лахмітник, котрий перебирає коробки з «артефактами». Грінблат засуджує традиційне літературознавство за прагнення до

¹ Ibidem. – P. 27.

² Ibidem. – P. 159.

універсалізму основних формуючих літературних практик доби, котрим надається незвичайної ролі, завдяки чому вони вилучаються з безпосереднього контексту і починають відігравати універсальну роль. Отже риторика – комплекс правил для формування та формулювання правильного тексту – у Грінבלата перетворюється на «потугу, котра формує ... світи, обраховує ймовірності та творить можливості і вона натякає, що характер людини також може кшталтуватися у подібний спосіб», і нарешті «риторика служить для театралізації культури, або ж радше це – інструмент соціуму, котрий був цілковито театральним»¹. Значною мірою Грінблат продовжив сайєнтистське прагнення до універсальної моделі, де факти чи то свідчення минулого – лише змертвіла форма, позбавлена живильної присутності духу.

Критику «контекстуального» методу Грінבלата подає на прикладі його дослідження «Гамлету» Сара Беквіт.² Шекспірівська п'єса – наступний персональний твір для Грінבלата, формування тексту й ідей якого він убачає крізь дві середньовічні практики та їхнє перетворення – євхаристії та чистилища, що начебто відживають своє за Реформації та з'являються, наче привиди минулого, на театральній сцені. Переосмислена практика євхаристії, а у випадку чистилища відкинута як доктрина і практика, втрата і докорінна переробка цих центральних понять всюди позначається, як уважає Грінблат, на трагедії Гамлета. У цьому випадку він звертається до свого улюбленого підходу – метафор театру; театр постає як універсальна модель: він увесь сповнений привидів упертих залишків «старомодної релігії», що з'являються у формі театральної, католицької примари батька, нагадувача опанованого і вгамованого минулого. Грінблат відводить місце для привидів після Реформації на підмостках театру: невгамоване мертве переноситься на сцену, аби викликати спогад у спадкоємців і так втішитися, і нарешті закласти смерть. Залучення до вивчення і зіставлення текстів, чи то явищ, протилежних за своєю суттю, становить основу Нового історизму. У цьому випадку завдяки зіставленню двох текстів – канонічно-езотеричного й екзотичного – Грінблат здійснює їхнє порівняльне читання без будь-якого пояснення їхніх взаємостосунків. Він застосовує, як пише Сара Беквіт, ейджистський по-суті підхід, ділячи час та тексти на періоди, в котрих «синхронні стосунки між усіма сторонами даної культури у даний час розглядаються як більш значущі, ніж діахронічні стосунки». У своєму «Гамлеті у чистилищі» Грінблат оголошує завдання прослідкувати середньовічний спадок у тексті Шекспіра. Він гадає, що виключення євхаристії та чистилища за межі практик покаяння є тією формою забування, що відома як *перевтілення*. Заплутаність євхаристійної доктрини і практики схильна затьмарити більш важливий факт, що присутність

¹ Ibidem. – P. 162.

² Beckwith S. Stephen Greenblatt's Hamlet and the Forms of Oblivion // Journal of Medieval and Early Modern Studies. – Vol. 33, spring 2003. – P. 261–280.

Реформація та примари інтерпретації

і реальність набувають домінуючих способів викладення доказів, і що лишається на манівцях – будь-яке значення присутності Тіла Христового у будь-чому іншому, ніж терміни фізичної присутності й видимості. Ідея євхаристії, чи то в середньовічному розумінні таїнства покаяння, чи то у зреформованій ідеї покаяння, однаково вбачає наявність Тіла Христа. Наявність, як зазначає Беквіт, це не лише округлість, білизна та цільність хліба й вина, крові й тіла, вона стосується також освяченої спільноти. Позаяк Грінблат виходить з дуалістичного розуміння тіла й духу, він не розуміє суті євхаристійного перетворення. Коріння цього непорозуміння, як уважає Сара Беквіт, сягають часів Просвітництва.

Шекспірівського Гамлета в чистилищі Грінблат розглядає, як «випадковий наслідок богословських боїв» щодо чистилища. Відтак чистилище стає резонансним образом минулого, бо являє «міцніший зв'язок, що пов'яже життя з душами численних попередніх генерацій». Чистець постає як тінь минулого, а Гамлетівський привид з чистилища є образом невдачі зв'язку між минулим і сучасним; він – не позбавлений чарів культ смерті, але радше активація цих жахів, страхів та стосунків до певних досвідів зорганізованих та експлуатованих релігійними інституціями та ритуалами. Відтак, для Грінблата / Шекспіра сцена стає місцем чистилища, посереднім місцем для душ та жертв культу смерті. Насправді Грінблатова оповідь, як вказує Сара Беквіт, сама по собі є містифікацією, чудовим трюком коли дослідник витягує театр з каплюха немодної релігії. Такий трюк радше містифікує, ніж показує складність спадку ренесансного театру в середньовічних доктринах, практиках та інституціях. Грінблат намагається, як пише Беквіт, вилучити доктрину євхаристії та чистилища з ритуальних та літургійних основ середньовічної та Реформаційної культури та відтяти пореформаційний театр від його середньовічних попередників. Обидва заходи мають на меті матеріалізувати євхаристію. Якщо Грінблат хвибує вилученням середньовічної євхаристії з її громадського, правничого та еклезіологічного вимірів, недооцінює безперервність та розрив між середньовічним та раньомодерним театром, він також не помічає співпричетності Реформаційних практик до ритуальних форм. У церкві часів Єлизавети та Якоба, попри атаки на таїнство покаяння, скасування сповіді як таїнства та переображення, св. причастя повернулося низкою спільних практик в ім'я спільноти. Тож Грінблат ігнорує літургійними настановами євхаристичної практики. Реформація в Англії трансформувала ритуальні практики, та вони все ще мали більше значення, ніж в протестантській Європі¹. Що ж вказує на ество п'єси в інтерпретації Беквіт? Суттєвим для розуміння характеру Гамлета є кінцівка твору, коли головний герой помирає. Друг Горацио мусить оповісти його історію. Правда минулого, котра була

¹ Поп.: Litzenberger C. J. *Communal Ritual, Concealed Belief: Layers of Response to the regulation of Ritual in Reformed England // Religion and the Early Modern State: Views From China, Russia, and the West.* – Cambridge, 2004. – P. 98–118.

Гамлетівським секретом, перейшла до його друга. Тож продовження, на думку дослідниці, є головною лінією Шекспіра. Передане від минулого до майбутнього – це визнання, що його історія набуде втілення у мові та оповіді інших учасників та історій. Відтак, Шекспірівський театр не демонструє послідовності і неперервності релігії, чистилища та ритуальних дій розчаклованим театром, але стійкість його історичної присутності у втіленні дійства.

* * *

Вивченню нових проявів духовних пошуків, містицизму та одержимості присвятилися Мішель де Серто та Моше Слуговський. Серед генерації повоєнних інтелектуалів Мішель де Серто посідає особливе місце завдяки його методу інтерпретації соціальних чи особистих стосунків¹. Наталі Дейвіс вказує, що, на відміну від тих, хто описував суспільства через залучення того, що він називав однорідностями й гегемоніями, Серто праг до визначення креативної та руйнуючої присутності «іншого» -- стороннього й згубного – в системах влади й думки. Він віднайшов «інше» не лише у тих способах, через котрі люди уявляли постаті минулого, а також в поведінках і групах обабіч: школах, релігійних інституціях та ЗМІ. Хоча експлуатація «іншого» множилася в гуманітарних науках 1960–70-х рр., як зазначає Дейвіс, та Серто притаманна оригінальність у визначенні постатей «інших» та їхнього функціонування в багатьох напрямках. Задля опису порядків, у котрих ми оцінюємо себе стосовно до «іншості», він вигадав термін «гетерології». Дейвіс уважає, що пошуки езуїта Серто співмірні з іншими двома його сучасниками – Мішелем Фуко та Йозефом Ратцінгером (згодом папою Венедиктом XVI), чії роботи стосувалися переоцінки відносин влади та інституційних пов'язань. Обидва були під впливом протестів 1968 р., а для Ратцінгера студентські рухи поклали край його підтримці лібералізаційного руху у католицькій церкві, спричиненого Другим Ватиканським собором. Оскільки держава й церква ніколи не були єдиним джерелом влади та потуги за середньовічної та модерної доби, то Серто завше вбачав життєві альтернативи до їхнього панування в таких рухах як містицизм та народні уявлення. Серед постатей, до котрих він звертався, – мандрівники, подорожні, місіонери та кочівники, як то Жан де Лабадьє, котрий починав як езуїт, потім навернувся до радикального крила Реформації й нарешті заснував громаду святих у Нідерландах. Або ж езуїт Жан-Жозеф Сурін, котрого було покликано до урсулінського монастиря в Лудуні у 1634 р. задля здійснення екзорцизму над одержимою дияволом настоятелькою Жаною дез Анж. Лікування завершилося успішно, хоч з утратою його, Суріна,

¹ Davis N. Z. The Quest of Michel de Certeau // The New York Review of Books. – Vol. 55. – № 8. – May 15, 2008. – сторінок в статті на цій адресі не проставлено, доступно: [<http://www.nybooks.com/articles/21375>]

Реформація та примари інтерпретації

власного душевного спокою. Упродовж майже 20-ти років він провів у мовчанці в єзуїтській лікарні. Після одужання Сурін заповзвся до містичних писань. Серто розглядав події в Лудун, чорниці монастиря якого були охоплені масовими нападами одержимості, на тлі зрушень у галузі влади Франції та непевності, навіюваних цими докорінними змінами. Як і Фуко, де Серто надає владі трансцендентної ваги, тож він фіксує процес відходу влади щодо сакрального від різноманітних релігійних інституцій до політичних інституцій монархії за часів Рішельє. Серто уважав: щирий релігійний досвід та духовна боротьба тривали переважно на особистому рівні, поза літургійними практиками та інституційними структурами, як то Церква та монархія. Ці процеси набували форми одержимості та містицизму. Стосовно ролі містицизму у XVI–XVII ст., то він виділяє чотири дискурсивні практики, котрі укладаються в модель – пов'язання між модерним містицизмом та новим еротизмом, теорія психоаналізу, історіографія як така, та «фабула» (вона водночас відноситься до усного та вигадки).¹

Власний варіант трактування подій в Лудун та початків квієтизму й містицизму запропонував Моше Слуговський. У фокусі його уваги – тіло й душа ранньомодерних людей, а також способи усвідомлення стосунків між одним й іншим². Дослідник звертається до 3-х явищ у ранньомодерній Європі: поєднання з Божественним, внутрішніх рухів усередині душі та соматичних знаків у тілі. На думку Слуговського, оволодіння духами – чи то Божественними, чи то сатанинськими – головний інтерпретаційний виклик у період між 1400 і 1700 рр. Намагаючися дослідити та зрозуміти одержимість, окремі чоловіки й жінки, так само як католицькі інституції, творили нові пояснювальні моделі про стосунки між Божественним і демонічним, тілом і душею, внутрішнім і зовнішнім, природним і надприродним. Такі взаємини, як зазначає Слуговський, продукували нові мережі зв'язків між психологічним і фізіологічним, досвідом і поясненням, між нормативним та надзвичайним. Для одних ці пошуки були лише абстрактними богословськими чи то епістемологічними заняттями, тоді як інші переживали досвід цих практик, записаних та розташованих у їхніх власних тілах. Суть цих пошуків впливає з різниць гендеру, чоловічих й жіночих моделей трактування Божественного й демонічного, різниць у тілах чоловіків й жінок. Одержимість дияволом, котра попередньо перебувала на самих маргінесах богословського дискурсу, поступово набувала ваги. Слуговський фіксує її перехід від фізичної прикрасі

¹ De Certeau M. *The Mystic Fable*. – Vol. I: *The Sixteenth and Seventeenth Centuries*. – Chicago-London, 1992. – P. 3.

² Sluhovsky M. *Believe Not Every Spirit. Possession, Mysticism, and Discernment in Early Modern Catholicism*. – Chicago-London, 2007.

до стану розуму чи психологічно-духовної натури; екзорцизм, котрий за середньовіччя був нерегульованим і незначним заняттям, перетворився на літургійну та керовану практику; самі екзорцисти, у минулому практикуючі лікарі, набули додаткової та важливої ролі дешифрувальників внутрішніх правд, і божествена одержимість (візії, практики, стани екстазу та інший «внутрішній порух») переходять до категорії зростаючої підозри. Одержимість, зазначає Слуговський, була радше лінгвістичною конструкцією, котра використовувалася задля визначення духовних й тілесних явищ, та жодна з панівних інституцій не мала монополії на її визначення. Конструювання знання про одержимість та її значень було історичним явищем, пов'язаним мінливими культурними нормами та епістемологічними припущеннями про те, що є можливим і що не є таким, і для кого. Одержимість була не просто особистим досвідом, адже вона завжди переживалася та аналізувалася у комплексі культурних, гендерних, інституційних, політичних та соціальних норм. Слуговський підкреслює, що культурна конструкція та історичні зміни одержимості відряджують нас від намагань «перекласти» одержимість через модерні медичні, чи то психологічно-терапевтичні категорії та від накладання соціологічних та антропологічних понять з інших культурних ділянок задля пояснення католицької суті одержимості. Було дещо, що переконувало сучасників, що вони мали справу з диявольськими чи то Божественними початками, аніж «органічною» хворобою, чи то божевіллям, істерією, епілепсією. Демонічна чи то Божественна етіологія існувала в їхній класифікаційній системі пліч-о-пліч з натуралістськими визначеннями. Дослідник відзначає, що у самому центрі драми одержимості завше стражденне тіло, чия біль не може бути досягнутою до кінця. Існувала особлива етіологія, котра набувала сенсу для людини ранньомодерного часу. Слуговський стверджує, що за часів пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу одержимість мала одну рису, котра вирізняє її і не може бути висловлена через пояснювальні модерні моделі. Аж до XV ст. одержимість була відносно не важливою; кількість одержимих зростає пропорційно до кількості тих, хто звертається до нових духовних практик. Розглядаючи одержимість у контексті нової духовності, Слуговський відзначає, що як Божественна, так і демонічна одержимості були двома гранями того самого релігійного досвіду, тобто втілювали зустріч з надприродним. Тож історія одержимості і розпізнавання духів та жіночого містицизму в ранньомодерній Європі є історією зміни стосунків між психічним і фізичним. Традиція недовіри жінкам була втілена у нове вчення про розпізнавання, тож жінка, котра виказувала претензії на Божественний досвід, виявлялася насправді охопленою демонами, обманутою Сатаною тощо. Екзорцизм був обопільним процесом, коли екзорцист і особа одержима, або ж сповідник та жінка з духовними нахилами разом створювали наратив, що надавав сенсу

Реформація та примари інтерпретації

стражданням одержимої та її надприродним досвідам. З плином часу відбулося зростання недовіри щодо екзорцистів, котрі звинувачувалися чи то у довірливості жінкам, або у тому, що вони були керованими й навченими самими жінками. Іншим закидалося статеве переслідування жінок. Слуговський підкреслює, що подальше медичне трактування одержимості, коли одержиму почали сприймати радше як психічно недужу й шалену, витіснили практики духовної одержимості. Водночас авторові властивий конфесійний підхід: для означення церков він уживає завше поняття «божниця» (shrine) і жодного разу власне «church», крім того на сам кінець висловлює своє побоювання, що католицька церква в особі сучасних екзорцистів може шукати Сатану серед музиків тяжкого року та їхніх послідовників.

* * *

Ентоні Маркс спробував показати вплив панівних інституцій на формування націй, зокрема, у контексті Реформації на теренах Франції та «ночі Варфоломея» як переламного моменту в її приборканні. Прикметно, що дослідник порідко звертається до терміну «ідентичність»¹. Щодо появи національних сентиментів, котрі починають прослідковуватися паралельно до переоцінки засад віри, то у дослідженні Ентоні Маркса міститься пропозиція перегляду періодизації кшталтування націй зі зміною традиційного погляду на націоналізм, постання котрого приписувалося добі Французької революції, тобто рубежеві XVIII–XIX ст., натомість дослідник переносить її на час Реформації. Необхідною умовою появи та розвитку націоналізму є існування та зміцнення держави². Маркс наголошує, що націоналізм, як колективний настрій (sentiment), виростає на підставі зв'язку між масами та державними елітами. Поява та розвиток націоналізму можливі за наявності держави. Сам же процес націотворення супроводжується зростанням державних структур та колективних зв'язків³. Стосовно термінологічного апарату при описуванні теорії

¹ Marx A. W. Faith in Nation. Exclusionary Origins of Nationalism. – Oxford, 2003. – P. 193–194. Зацитую його формулювання: «Зростаючі релігійні пристрасті ствердили суперечливі культурні ідентичності, тоді як державці, чи то їхні супротивники шукали такої форми ідентичності, котра могла бути перетвореною у більш секулярні форми об'єднання та підтримки. Ці два процеси межували на посередньому рівні ідентичності, зміцнювані знизу та згори. Те, що мало початок як релігійний фанатизм, підсилюваний суперечками еліти, було поступово перетворено на більш згуртовані внутрішньо політичні ідентичності, котрі віддзеркалювали взаємозв'язки щодо питань віри і влади...».

² Ibidem. – P. xi.

³ Ibidem. – P. 5.

формування нації, то Маркс спирається на два підставові терміни: «включення» і «виключення». На його думку, в основі пов'язань, що творили ранньомодерні нації, лежить не реальний поступ історичних спільнот, а зв'язки, що кшталтувалися елітами та простолюдинами. Для постання нової держави, стверджує Маркс, не має потреби у заздалегідь усталеній солідарності: нові зв'язки та сентименти можуть утворюватися завдяки залученню різних способів та інструментів, одним з котрих є риторика. Релігійні настрої та лояльності були скеровувані чи підсилювані елітами у процесі зростання їхнього власного впливу¹. Спосіб «включення», зокрема, еретиків, залишався головним у процесі націотворення за допомогою релігії. «Забування» й «запам'ятовування», підкреслює Маркс, – два поняття, що, окрім «включення» й «виключення», визначали процес націотворення. Маркс стверджує: нації п'ють з фонтану, що знищує їхню пам'ять перед їх переродженням в Гадесі сучасності. Особливістю націоналізму є вибірковість пам'яті.

Твердження Ентоні Маркса піддав критиці Ентоні Сміт², котрий виділив два напрями у трактуванні початків націоналізму. Перший, представлений Ернстом Гелнером та Елі Кедюрі, тримається думки, що початки націоналізму збігаються з індустріальним розвитком – з одного боку, та ліберальними революціями у Франції та Америці – з іншого. Завдяки новим проявам у соціумі й економіці люди починають ототожнювати себе не лише з релігією, сусідами та

¹ Ibidem. – Р. 15. Маркс скептично ставиться до твердження, що націоналізм є наслідком тривалого розвитку та спільності цінностей, як то мова, капіталізм тощо. Таке трактування випливає з традиційного ліберального погляду, що нації не потребують жодного інституційного впливу. Учений скептично ставиться до того, що саме мова та спільна літературна спадщина впливали на зв'язки у державі чи національних спільнотах. Зрештою, ці твердження були висловлювані Пітірімом Сорокіним. Маркс зазначає, що саме держава встановлює офіційну мову, котра винищує місцеві говірки та літературні традиції, поживляє місцеві відмінності (Р. 21). У стосунках між державою та соціальними групами, перша має відтворити союз з однією з груп. Віра та релігія можуть мати роль зв'язку у процесі стосунків між громадами та націоналізмом. Одне з найсуттєвіших тверджень Маркса – постулат про керованість національної пам'яті, що може піддаватися маніпуляціям. Він говорить: якщо націоналізм не постав на основі спільної крові та культури, то пам'ять про цю кров та поділ можна виключити з пам'яті. Після операції виключення нація може набути більшої згуртованості.

² Smith A.D., Nationalism in Early Modern Europe // History and Theory. – Vol. 44, October 2005. – P. 404–415.

Реформація та примари інтерпретації

регіональними спільнотами¹. Інший напрям інтерпретації націоналізму, говорить Сміт, розглядає явище впливу держави на процес націотворення².

Слід згадати про визначення Смітом поняття ідентичності, зокрема, «національної ідентичності». Дослідник висловлює непевність щодо терміну та його походження, хоча припускає, що зацікавленість ідентичністю – «це частина загальної тенденції сучасного індивідуалізму, яка відбиває неспокій та відчуження багатьох людей у дедалі більш роз'єднаному світі»³. Дослідник припускає, що завдяки залученню терміну «ідентичність» відбулося просте заміщення термінів «національний характер» та «національна самосвідомість». Заради надання термінові легітимності Сміт намагається вкласти його в уста особи, котра належить до іншої культурно-історичної доби, що вказує на коріння його власного мислення. Тож формулювання Руссо про національний характер, уважає дослідник, відноситься до культурної ідентичності⁴. Відтак «культурна спільнота» – частина ідентичності, вивчення котрої слід провадити на двох рівнях: особистому і культурному.

У контексті розгляду теорії модернізації Шмуель Айнстадт та Вольфганг Шлукхтер звернулися до теорій націоналізму та запропонували модель *виключень* та *включень*, котру, як видно з вищенаведеного, вдало запозичив Ентоні Маркс. Дослідники підкреслюють, що чимало теорій націоналізму коливаються між крайнощами, як то тривала демонстрація домодерності чи «уявної» спільноти, що набула розвитку за модерних часів лише як відповідь на експансію капіталізму, індустріалізму та імперіалізму⁵. Автори ж гадають, що колективні тожсамості на загал не приходять природно, але культурно конструюються і такі конструкції завжди утворюють основний вимір будови суспільства. Дослідники уважають, що колективні тожсамості стверджуються через культурне моделювання границь, що дозволяє звершуватися відмінностям між тими, хто належить до них, і хто не належить. Підтримувані

¹ Для Сміта, на відміну від експлуатації впливу насильництва у версії Маркса, важливим є те, що націоналізм ґрунтується на наявності етнічних розбіжностей та релігійних вірувань, що творять матеріальні інтереси та політичну боротьбу еліт, котрі в свою чергу надають дороговкази для держав.

² Сміт зазначає, що твердження про роль держави у творенні націоналізму є обмеженим. Для Маркса явища насилля та пов'язань мають важливе значення. Щодо вирішального впливу держави, то Сміт вказує: у давніх єгиптян попри наявність високого ступіню взаємних пов'язань годі шукати проявів націоналізму.

³ Сміт Е. Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. – К., 2004. – С. 23.

⁴ Там само. – С. 32.

⁵ Eisenstadt S. N. and Schluchter W. Paths to Early Modernities: A comparative View // *Daedalus*. – Vol. 127. – №. 3. – Summer, 1998. – P. 1–18.

границі, однак, потребують тривалих інтерпретаційних зусиль, завдяки котрим солідарність і довіра твориться між членами суспільства. Наріжний аспект такої моделі – поширення і роз'яснення «подібності» поміж її членами. Таке розрізнення також містить проблему щодо того, як дати раду з перетинанням встановлених кордонів. Чужинець може стати членом спільноти, а член – чужинцем. Релігійні навернення та зречення надають загальну ілюстрацію до цих можливостей. Моделювання колективних тотожностей знаходиться під впливом та формується кодами. Основними кодами в конструюванні колективних ідентичностей, як указують дослідники, є одвічність, громадськість і посвяченість.

* * *

Щодо конфесіоналізації, то цей термін набув поширення завдяки вивченню Реформації, зокрема, стосунків між основними гілками протестантизму, що їх провадив Ернст Валтер Зеєден з середини 1950-х рр. Дослідник окреслив явище конфесіоналізації як «процес, що не просто дотичить сфери церкви, але також сфери політики й культури, і котрий тим самим охоплює водночас публічну й приватну сфери». Цей напрям досліджень був згодом розвинутий наприкінці 1970-х рр. Вольфгангом Ренхардом на противагу соціо-економічній історіографії.¹ Якщо в дотеперішніх дослідженнях Реформація зазвичай подавалася як інтенсивний релігійний процес, спричинений поширенням та прийняттям протестантських ідей, то нині вивчається роль, котру відігравали соціальні та політичні еліти у формуванні та представленні протестантизму. Історики, котрі розглядають Реформацію в контексті конфесіоналізації, звертаються до двох взаємопов'язаних процесів: зростання доктринальних, літургійних та організаційних ознак конфесій та їхній поступовий вплив на збайдужіле населення. Гайнц Шілінг зазначає, що цей процес мав нерівний характер: якщо на території Римської Імперії початок конфесіоналізації на протестантських теренах припадає більш-менш на 1525 р., на теренах північної Атлантики – бл. 1570 р., то у католицьких країнах Центральної та Східної Європи – бл. 1600 р.

Увага цього методологічного напрямку прикута до внутрішньо-церковних та релігійних зв'язків: формування поведінки, політичних, правничих та інститутційних питань розбудови держави. З-поміж явищ, до котрих звертаються дослідники конесіоналізації, – кшталтування зарубіжної та внутрішньої

¹ Schilling H. Confessionalization: Historical and Scholarly Perspectives of a Comparative and Interdisciplinary Paradigm // Confessionalization in Europe, 1555–1700. Essays in Honor and Memory of Bodo Nischan. – Aldershot, 2004. – P. 22–31.

Реформація та примари інтерпретації

політик (стратегій). На рівні ж суспільства та родини конфесіоналізація вплинула на шлюби, родину та освіту, формування ролі жінок та колективної тожсамості у сполученні з регіональними та ранньо-національними структурами, а на сам кінець – на зміни на рівні елітарної та народної культур. Стосовно ж інтелектуального спадку Макса Вебера, то його твердження про надзвичайний вплив протестантизму на формування капіталістичної етики піддається більшій критиці, ніж декілька десятиліть тому. Зокрема, Ріхард Лахман стверджує, що капіталізм та національні держави аж ніяк не були створені візіонерами-містиками. Реформація та протестантизм, наголошує Лахман, зруйнували традиційні структури та еліти та змінили стосунки усередині них.¹

Серед численних змін в європейському соціумі, внаслідок поширення Реформації, Філіп Горскі виділяє дві: 1) поділ західного християнства та 2) зростання територіальних чи «державних» церков². Нове розуміння історії церкви призводить до зміни дослідницької парадигми: замість пошуків різниць поміж традиційним і реформованим християнством увага звертається радше до встановлення подібностей поміж старими й новими конфесіями. Ці відмінності та пошуки новими богословами власної моделі добре простежується у перші десятиліття Реформації, коли протестанти не віддалилися остаточно від моделі традиційної церкви. Якщо богослови-реформатори й дискутували з представниками старого християнства, зазначає Горскі, то тим більше це надавало їм можливості творити власну систему тожсамості та теологічної окремішності.

Конфесії не розвивалися окремо одна від одної у ізоляції, говорить Горскі, навпаки, – лютерани чинили спротив католикам, кальвіністи лютеранам, нові католики проти старих, усі разом виступали проти баптистів та інших «сектантів». Процес конфесіоналізації мав не лише релігійний вимір, а також соціальний, культурний та політичний. Конфесіоналізація означала не лише зростання різниць між протилежними доктринами і ритуалами та перетворення церковної дисципліни як для духівництва, так і вірних. Дослідник вважає, що на соціальному рівні конфесіоналізація означала християнізацію повсякдення та привнесення особистих моральних приписів у відповідності до біблійного права – кампанія, в котрій держава і церква почасти сполучали свої зусилля. На рівні культури, вказує Горскі, конфесіоналізація сприяла усуненню забобонів та запровадженню нового християнського етосу. Нарешті, на політичному рівні конфесіоналізація спричинила поглиблення зв'язку між церквою та державою,

¹ Lachmann R. Capitalists in spite themselves: Elite Conflict and European Transmission in Early Modern Europe. – Oxford, 2000. – P. 228–232.

² Gorski P.S. Historicizing the Secularization Debate: Church, State, and Society in Late Medieval and Early Modern Europe, ca. 1300 to 1700 // American Sociological Review. – Vol. 65, 2000. – P. 138–167.

зміцнення стосунків між конфесійною та національною тотожністю. Всі ці процеси очевидні на прикладах великих конфесій, хоч механізм та наслідки процесу конфесіоналізації залежав від окремих «національних» церков¹.

Щодо одного з найсуттєвіших явищ конфесіоналізації, який виділяє Горські, – дисциплінування, то в реформованій церкві разом з централізацією набув розвитку окремих інституційний механізм для зміцнення дисципліни на рівні самоврядування – церковний суд. Початки кальвіністського суду прослідковуються на прикладі протестанських шлюбних судів, заснованих у містах Швейцарії та південної Німеччини упродовж 1520–30-х років. Як вже згадувалося вище, Реформація оприявила стосунки між владою та церквою, коли місцеві правлячі еліти зажадали ще більшого контролю над релігійними установами, котрі втрачали підпорядкування Римові чи Царгороду відповідно. У лютеранських країнах володарі, по суті, очолили церкви. За доби конфесіоналізації у Європі релігія ставала радше джерелом розбрату та посилення політичних розламів, аніж слугувала їх поєднанням, а на заміну вселенскості християнства прийшов конфесійний партикуляризм та переслідування інакочерговців, зазначає Горські. Хвиля воєн, що мали релігійний підтекст, поглинула Європу за часів Реформації та Контрреформації. На західних рубежах до таких воєн дослідник зараховує Французькі війни, Данське повстання та Тридцятирічну війну.

Щодо наслідку Реформації, то вона призвела не так до християнізації широких мас населення, вважає Горські, як до раціоналізації релігії. Замість розмежування релігійного й секулярного Реформація спонукала драматичне розведення між церквою, державою та соціумом.

* * *

Насамкінець наведу апологетичну концепцію, котра розглядає відповідь католицизму на виклики Реформації. Роберт Бірлі прослідковує низку змін практик монастирського життя, шкільництва та пропаганди віри. Тож автор виділяє такі чинники, котрі відрізняють середньовіччя від ранньомодерного часу:

- постання модерних держав, економічна та демографічна експансія разом з соціальним зсувом, Європа сягнула через океан Азії та Америки;
- інтелектуальні та культурні тенденції Ренесансу та поширення інформації принесли відкриття друкарського верстату та протестантську Реформацію.
- щодо католицизму, то відбувається встановлення (1450) та подальше зміцнення папської держави як такої, що унезалежило папську владу.

¹ Ibidem. – P. 151–153.

Реформація та примари інтерпретації

Відбувається переорганізація структури, коли папський парламент було перероблено на п'ятнадцять конгрегацій. Водночас папство прогало битву з новими державами, коли локальні володарі поширили свою владу повсюдно на теренах Європи.

З початку XVI ст. католицькі мислителі прагли до побудови філософії нових держав. Франциско Вітторія, Франциско Суарес та Роберт Белларміне, ґрунтуючися на текстах Томи Аквіна, заклали підвалини міжнародної спільноти незалежних держав, що включають терени заморських володінь, котрі щойно були залучені до європейської орбіти. Макіавеллізм було здебільшого відхилено, а католицькі мислителі надихалися оптимізмом учення Томи Аквіна. Думка цих мислителів мала визначне значення для розвитку та еволюції міжнародного права. Розвиток моралістської думки призводить до виправдання кредитної системи та ділової активності. Братства продовжували примножувати кількість власних членів та поширювати добродійність. Географічні відкриття та експансія до заморських володінь поширили панування Європи, котре тривало до XX-го ст. Вже на середину XVI ст. в обох Америках бл. 10 млн. осіб отримало хрещення, що, як пише Берлі, компенсувало втрати через зростання протестантизму та турецької експансії на Сході. За останнім твердженням криється теза, полемічна в своїй основі, що звучала почасти в писаннях єзуїтів у другій половині XVI ст. про вселенськість католицизму та поширеність його по світу.

До позитивних наслідків Ренесансу Автор відносить винайдення друкарського верстату та початок наукової революції з публікацією Копернікового трактату «Про колообіг небесних сфер» (1543). Постають нові ордени та конгрегації жінок і чоловіків; найбільш значущі серед них – єзуїтів та урсулянок. Нові згромадження звернулися до освіти, перш за все початкової та середньої. Шкільництво сприяло формуванню християнина, а Реформація викликала у католиків дух войовничості.

* * *

При вивченні протестантських та католицьких духовних течій в останні роки більше уваги почали звертати не лише на відмінності між різними деномінаціями, а також на надконфесійні рухи, вчення й уявлення, котрі були спільними для них. Отже Моше Слуговський звертає увагу на появу та функціонування квієтистських та пре-квієтистських містичних рухів. М. Єйтс присвятилася вивченню руху розенкрейцерів та впливові кабалістики на християнських містиків. Філіп Горскі звернув увагу на вплив протестантської концепції старозавітної Богообраності Ізраїлю, що набула поширення у Нідерландах. Він зазначає, що хоча в європейській свідомості ця концепція з'явилася завдяки впливові походів хрестоносців, у протестантській версії обіт

Ізраїлю був присвячений відродженню згуртованості та віри в історичну спільність, обраність. Наче справжня церква, вона наслідує Ісуса Христа та поборює ворогів. Ця церква є проєкцією Небесного Єрусалиму. Теологічна за своєю суттю концепція Обраного народу згодом утратила своє початкове значення й перейшла у секулярну форму. Концепції обраності та релігійні символи впливали на формування національних формацій, зокрема, завдяки створенню оновленого кола національних святих, до якого причинилися здебільшого єзуїти.

Цей побіжний огляд вивчення релігійних процесів, що головню припадали на часи Реформації, дозволяє зробити деякі спостереження над природою тенденцій, які проявилися упродовж останніх десятиліть. У повоєнний період тривав розвиток концепцій, котрі в основу трактування процесів минулого поклали виділення певної інтерпретативної моделі з претензією на універсалізм. В основі таких процесів – сайєнтистський підхід до гуманітарних наук. З іншого боку, прагнення до запровадження певних універсальних термінів, як то «ідентичність» чи «конфесіоналізація», зводить дослідників з мейнстріму розуміння суті процесів минулого, накидає вже готову універсальну модель, що нищить локальні особливості. Оптимізму додає поява нових підходів до трактування минулого та процесів, котрі відбувалися у контексті релігійних рухів середньовіччя та раннього нового часу. Серед таких робіт слід навести дослідження Ізраеля Юваля щодо процесів трансформації юдаїзму під впливом християнства¹ та вищезгадуване дослідження містичних рухів та одержимості на Заході Моше Слуговського.

Попри прагнення до універсальності історичного знання сам характер джерел накидає моделі реконструкції чи реконструкції, що визначним чином повпливало також на підходи вищезгаданих дослідників.

¹ Yuval I. J. Two Nations in Your Womb. Receptions of Jews and Christians in Late Antiquity and the Middle Ages. – Berkeley–Los Angeles–London, 2007.

УНІЯ ПОЛЬШЧЫ І ВКЛ НА ЧАТЫРОХГАДОВЫМ СОЙМЕ: ГІСТАРЫЯГРАФІЯ ПЫТАННЯ

За чатыры гады працы паслы Вялікага Сойма (1788–1792 гг.) паспелі распрацаваць і прыняць шматлікія заканадаўчыя праекты, што моцна змянялі амаль усю структуру дзяржаўнай сістэмы тагачаснай Рэчы Паспалітай. Закранулі гэтыя рэформы і федэратыўны статус краіны. Рашэнне аб адзінай вайсковай камісіі (кастрычнік 1788), прыняцце кардынальных правоў (студзень 1791), канстытуцыі 3 мая, дыскусіі па судовай сістэме (чэрвень 1791 г.) і прыняцце «Узаемных Заручынаў Абодвух Народаў» (кастрычнік 1791 г.) – усё гэта ўносіла змены ў традыцыйную сістэму дзяржавы Двух народаў.

Таму ня дзіва, што гітарычныя працы, прысвечаныя гэтаму Сойму, пачалі з’яўляцца ўжо ў пач. XIX ст.¹ Прычым на працягу XIX ст. і польскія і расійскія гісторыкі (а менавіта прадстаўнікі гэтых краінаў найбольш актыўна даследавалі гісторыю Чатырохгадовага Сойма і падзелаў Рэчы Паспалітай) поўнаасцю атаясамлівалі назвы Польшча і Рэч Паспалітая і таму вельмі рэдка ўзгадвалі пра федэратыўную структуру дзяржавы і існаванне Вялікага Княства Літоўскага. Гэта абумоўлена, шмат у чым, палітычнымі задачамі, якія стаялі перад гісторыкамі таго часу: расійскія апраўдвалі анэксію часткі Рэчы Паспалітай і таму больш акцэнтавалі ўвагу на тым, што захопленыя тэрыторыі былі заселеныя адзінаверцамі (праваслаўнымі), чым на тое, што гэтыя землі былі асобнай дзяржавай у складзе федэрацыі. Польскія ж гісторыкі, выступаючы з патрыятычных пазіцый, ставіліся да Рэчы Паспалітай ў XVIII ст. як да поўнаасцю уніфікаванай дзяржавы і не асабліва звярталі ўвагу на тое, што гэты працэс быў далёкі ад завяршэння.

У расійскай гістарычнай літаратуры XIX ст., прысвечанай падзелам Рэчы Паспалітай, ВКЛ не фігуравала наогул. Два найбольш грунтоўных расійскіх даследвання, прысвечаных падзелам Рэчы Паспалітай, Кастамарава²

¹ Першай працай па гісторыі Сойма ўвогуле прынята лічыць твор канца XVIII ст., непасрэднага ўдзеліка Сойма і аднаго са стваральнікаў канстытуцыі 3 мая – Гуга Калантая «О ustanowieniu i upadku konstytucyi polskiej 3 maja 1791» – напісаная была ў Ліпску ў 1793 г.

² Костомаров Н. Старый спор. Последние годы Речи Посполитой. – Спб., 1886. – Переизд.: М., 1994.

і Салаўёва¹, пра Вялікае княства Літоўскае не пісалі. Землі ВКЛ, у першую чаргу Беларусь (Белоруссия), узгадваліся толькі ў выпадках, калі неабходна было сказаць пра «исконно русские земли», адабраныя калісьці ў Расіі і вернутыя ў канцы XVIII ст. назад, у «лоно» Расійскай Імперыі. Усё гэта было акрэслена ў шэрагу артыкулаў² і шматлікіх выданнях спецыяльна падабраных крыніц³ таго часу. Акрамя гэтага тэма «панскай» Польшчы аказалася зручнай ў сяр. XIX ст., пасля прыняцця маніфеста 1861 г. для стварэння вобраза Імперыі – як Маці-вызваліцельніцы ўсіх славянскіх народаў ад прыгнёту, у тым ліку і саслоўнага, што відавочна выкрэслівала тэму хаця б нейкай самастойнасці ВКЛ з любых даследванняў.

Польская гістарыяграфія XIX ст., прысвечаная Чатырохгадоваму Сойму была значна багацейшая. Аднак польскіх гісторыкаў на працягу ўсяго гэтага часу найперш цікавалі прычыны, па якіх Рэч Паспалітая не змагла адстаяць сваю незалежнасць. І ўжо ў першай палове XIX ст. сфармавалася тэндэнцыя, што не ў залежнасці ад таго, які адказ даваў той ці іншы аўтар, як факт прымалася, што ВКЛ – адзінакроўная з польскай Каронай, а яе палітычны народ непадзельны ад агульнага народа Рэчы Паспалітай, і таму, як вынік, неабходнасць у акцэнтаванні ўвагі на Вялікае Княства па-просту адпадала. Гэта бачна ўжо ў першых творах, прысвечаных канцу Рэчы Паспалітай: непасрэднага ўдзельніка самога сойма Гуга Калантая, Адама Міцкевіча⁴ і Яўхіма Лялевеля⁵. Зацікаўленасць гісторыяй ВКЛ існавала толькі ў дачыненні

¹ Соловьев С. История падения Польши. Восточный вопрос. – М., 1864. – Переизд.: М., 2003; Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Т. 28. – Гл. 3. – СПб., 1897.

² Гейсман П.А. Конец Польши и Суворов. – СПб., 1900; Ильенко А.К. Начало конца Польши. – СПб., 1898; Коялович М. Историческое исследование о Западной России. – СПб., 1865. – С. 56; Кульжинский И. Последнее пятидесятилетие Польши // Вестник Юго-Западной и Западной России. – К., 1863. – Т. 3. – С. 17; Розов А. Кто был виновником первого раздела Польши // Беседа. – М., 1872; Рункевич С. История Минской Архиепископии (1793-1832). – СПб., 1893; Крестьяне в Польше накануне последнего раздела // Славянский сборник. – Т. 3. – Пг., 1876. – С. 70.

³ Материалы для истории Минской Епархии. Дело об арестовании поляками преосвященного Виктора Садковского 18 апреля 1789 г. – Минск, 1892; Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. – Ч. 1. – Т. 4: Акты об Унии и состоянии православной церкви с пол. XVIII в. – Киев, 1864; Описание дел хранящихся в Архиве Виленского генерал-губернаторства. – Т. 1. – Ч. 1. – Вильна, 1869.

⁴ Mickiewicz A. Dzieła. – Warszawa, 1955. – Т. 9. – С. 5-7; Maciejowski W. Pierwotne dzieje Polski i Litwy. – Warszawa, 1846.

⁵ Lelewel J. Panowanie Stanisława Augusta. – Warszawa, 1831; Lelewel J. Trzy konstytucje polskie 1791, 1807, 1818 // Wybór pism historycznych. – Wrocław, 2005.

да перыяду старажытнай гісторыі Літвы і ўтварэння Вялікага Княства. Як прыклад, можна ўзгадаць працы аднаго з важнейшых гісторыкаў таго перыяду Яўхіма Лявелея, які адным з першых зацікавіўся гісторыяй Літвы і шмат увагі надаваў гэтаму рэгіёну¹, аднак пры апісанні апошніх падзелаў Рэчы Паспалітай, Чатырохгадовага Сойма² і пры аналізе Канстытуцыі 3 мая³ пра ВКЛ ня згадваў увогуле. На фоне канфлікту з агульным ворагам – Расійскай Імперыяй, у пачатку XIX ст. уніфікацыйныя тэндэнцыі на абшарах Рэчы Паспалітай поўнаасцю перамаглі федэралісцкія, што асабліва выявілася ў дачыненні да гісторыі XVIII ст.

У сярэдзіне XIX ст. у Польшчы утварыліся дзве гістарычныя школы – «Кракаўская» і «Варшаўская», якія па-рознаму тлумачылі прычыны падзення Рэчы Паспалітай⁴. Супрацьстаянне двух гэтых школаў спарадзіла яшчэ ў XIX ст. некалькі вялікіх і грунтоўных даследаванняў Чатырохгадовага Сойма. У першую чаргу гэта працы В. Калінкі⁵, У. Смаленскага⁶ і Т. Корзана⁷. Больш глыбокае даследаванне тэмы дазволіла гэтым гісторыкам прадставіць ў сваіх працах ВКЛ, як незалежны і досыць важны суб'ект Чатырохгадовага Сойма. Напрыклад, В. Калінка падрабязна апісаў увесь ход Сойма ад 1788 да мая 1791 г., у тым ліку і асноўныя эпизоды змагання беларуска-літоўскіх паслоў за правы сваёй правінцыі, асабліва ў кастрычніку-лісападзе 1788 г., калі вырашалася пытанне адзінай, або падвойнай Вайсковай Камісіі. Тое ж можна сказаць і пра грунтоўную працу В. Смалескага⁸, які шмат увагі прысвяціў падзеям чэрвеня і кастрычніка 1791 г., калі вырашалася пытанне падвоенасці

¹ Lelewel J. Dzieje Litwy i Rusi. – Poznan, 1844.

² Lelewel J. Panowanie Stanisława Augusta. – Warszawa, 1831.

³ Lelewel J. Trzy konstytucje polskie 1791, 1807, 1818 // Wybór pism historycznych. – Wrocław, 2005.

⁴ Прадстаўнікі Кракаўскай школы былі блізкія ў сваіх аналізах да высноваў расійскіх гісторыкаў (Костомаров Н. Старый спор. Последние годы Речи Посполитой; Соловьев С. История падения Польши. Восточный вопрос) і лічылі, што асноўнымі прычынамі паразы Рэчы Паспалітай былі яе ўнутраная анархія і адсутнасць моцнай дзяржаўнай структуры. Прадстаўнікі Варшаўскай школы прытрымліваліся меркавання, што асноўным фактарам падзення дзяржавы быў знешні – недазвол усялякіх рэформаў у краіне суседнімі дзяржавамі. – Расіяй, Прусіяй і Аўстрыяй. Сама ж Рэч Паспалітая рухалася ў правільным кірунку і калі б не ўмяшальніцтва суседзяў – выйшла б з крызісу. (Wierzhick A. Konstytucja 3 maja w historiografii Polskiej. – Warszawa, 1993. – С. 51–53).

⁵ Kalinka. Sejm Czteroletni. – Т. 1, 2. – Kraków, 1880. – Ponowne wydanie: Warszawa, 1991.

⁶ Smoleński W. Ostatni rok Sejmu Wielkiego. – Reprint 1897 r. – Poznan, 2006.

⁷ Korzun T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta. – Warszawa, 1897.

⁸ Smolenski W. Ostatni rok Sejmu Wielkiego. – Reprint 1897 r. – Poznan, 2006.

Скарбовай і Паліцэйскай Камісій. Аднак, пры гэтым, трэба адзначыць некаторыя моманты: у грунтоўным аналізе Канстытуцыі 3 мая Калінка не звярнуў увагі на адсутнасць там узгадак пра Вялікае княства Літоўскае¹. А Смаленскі, ў сваім даследаванні «Апошні год Вялікага Сойма», апісваючы «Узаемныя Заручыны Абодвух Народаў», палічыў іх не больш чым пагадненнем па пытаннях скарбовай камісіі².

Пры гэтым усе астатнія гісторыкі другой паловы XIX ст. працягвалі трымацца старой звычкі «не заўважаць» ВКЛ у сваіх даследаваннях канца Рэчы Паспалітай³. Толькі ў пачатку XX ст. гісторыкі С. Кутшэба⁴ і О. Галецкі⁵ зацвердзілі пазіцыю Смаленскага, паказаўшы Канстытуцыю 3 мая, як завяршальны этап уніфікацыі Рэчы Паспалітай.

У гэты перыяд пытанне ВКЛ выступала, як другаснае, менш істотнае, чым, напрыклад, мяшчанскае, альбо вайсковае пытанні.

Адзіным выключэнне можна назваць працу гісторыка К. Вара, які вельмі высока ацэньваў значэнне «Узаемных Заручынаў» і нават прапаноўваў ліцвінам лічыць святочным днём не 3 мая, а 20 кастрычніка 1791 г.⁶ Такой жа пазіцыі прытрымліваўся В. Камянецкі⁷.

Цікаваць да асобных аспектаў Чатырохгадовага Сойма, у тым ліку і да удзела ў ім беларуска-літоўскай шляхты, пачала ўзнікаць у польскай гістарычнай навуцы толькі ў міжваенны перыяд XX ст.

Тады з'явілася першая праца, прысвечаная непасрэдна гісторыі Вялікага княства Літоўскага за часамі Станіслава Аўгуста, дзе, у тым ліку, падрэзана

¹ Kalinka W. Sejm Czteroletni. – Kraków, 1880. – Ponowne wydanie: Warszawa, 1991.

² Smolenski W. Ostatni rok Sejmu Wielkiego. – С. 127. Хаця ў іншай працы гісторык звярнуў увагу на тое, што «Заручыны» сталі важным дакументам сярод прынятых на Чатырохгадовым Сойме (Smolenski W. Studia historyczne. – Poznań, 1897. – С. 73).

³ Schmitt H. Dzieje panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. – Т. I. – Lwów, 1868; Hoffman K.B. Historia reform politycznych w dawnej Polsce. – Lipsk, 1867; Morawski T.O przyczynach słabości rządu polskiego w ostatnich dwóch wiekach. – Paryż, 1870; Szujski J. Dzieje Polski. – Т. IV. – Lwow, 1866; Popiel P. Powstanie i upadek Konstytucji 3 maja. – Kraków, 1891; Bartoszewicz K. Konstytucja 3 maja. Kronika dni kwietniowych I majowych w roku 1791. – Warszawa, 1907; Kraszewski J. Polska w czasie trzech rozbiorów 1772–1799. – Т. III. – Warszawa, 1902.

⁴ Kutrzeba S. Unia Polski z Litwą. – Lwów, 1914. – С. 209.

⁵ Halecki O. Dzieje unii jagiellońskiej. – Т. II. – Kraków, 1919. – С. 353.

⁶ Wara K. Zaręczenie wzajemne obojga narodów // Przegląd Wilenski. – R. IX. – Nr. 8. – Wilno, 1926.

⁷ Kamieniecki W. Litwa a Konstytucja 3 maja. – Warszawa, 1917. – С. 22.

характарызаваўся ўдзел паслоў ад ВКЛ у Чатырохгадовым Сойме¹. Аўтар працы, гісторык Архімовіч, лічыў, што на працягу доўгіх гадоў адбывалася паступовая ўніфікацыя Рэчы Паспалітай, але не шляхам знішчэння асобных інстытутаў, а шляхам упадабнення іх у абодвух правінцыях². Як вынік, Канстытуцыю 3 мая ён лічыў завяршальным этапам такой уніфікацыі, а «Узаемныя Заручыны» – ліквідацыяй апошняга самастойнага дзяржаўнага органа ВКЛ. Такіх жа пазіцый прытрымліваліся і іншыя гісторыкі таго перыяду³.

Трохі іншае меркаванне выказаў толькі гісторык У. Канапчынскі, які лічыў, што «Узаемныя заручыны» захавалі «рэшткі адасобленасці» некаторых устаноў ВКЛ⁴.

Акрамя гэтага, пад уплывам расійскай гістарыяграфіі ў гэты перыяд з'яўляецца некалькі прац, прысвечаных праваслаўнаму пытання на Чатырохгадовым Сойме, якія таксама шмат месца выдзяляюць на тых падзеі, што адбываліся ў ВКЛ у 1788-1792 гг.⁵ Пры гэтым, пазіцыя паслоў ВКЛ па пытанні праваслаўных на Вялікім Сойме нідзе не выдзяляецца ў асобны блок.

Павелічэнне цікавасці да суб'екта ВКЛ у гісторыі Рэчы Паспалітай і ў прыватнасці ў дачыненні Вялікага Сойма можна патлумачыць знешне-палітычнымі прычынамі: узнікненне на карце Еўропы самастойнай дзяржавы Літва, прэтэнзіі бальшавіцкай Расіі на былыя землі Рэчы Паспалітай, напружаныя адносіны з літоўцамі ставілі задачу перад польскімі гісторыкамі даказаць еднасць гістарычнай Літвы і Польшчы ў старыя часы. Адзін з аўтарытэтнейшых гісторыкаў таго часу Станіслаў Кутшэба у папулярнай брашуры «The rights of Russia to Lituania and White-Ruthenia», выдадзенай у Парыжы ў 1919 г., так акрэсліў значэнне канстытуцыі 1791 г.: «Літоўская дзяржава, створаная ў XIII ст. каралём Міндоўгам і аб'яднаная ў XIV ст. вялікім князем Гедымінам, было далучана да Польшчы, пачынаючы з 1386 г., персанальнай уніяй, а ўжо ў 1569 г. рэальнай уніяй, і разам яны утваралі «Рэспубліку Польшчу» ажно да 1791 г., калі дзве дзяржавы, якія да гэтага былі

¹ Wielkie Księstwo Litewskie za czasów Stanisława Augusta. – Zeszyt 1. – Wilno, 1938.

² Там жа. – С. 8.

³ Kutrzeba S. Unia Polski z Litwą. Problem i metoda badania. – Lwów, 1911. – С. 657; Konopczyński W. Dzieje Polski nowożytnej. – Т. 2. – Kraków, 1936. – С. 238; Bartoszewicz K. Konstytucja 3 maja. Kronika dni kwietniowych I majowych w roku 1791. – Warszawa, 1936; Balzer O. Tradycya dziejowa unii polsko-litewskiej. – Lwów-Warszawa, 1919.

⁴ Konopczyński W. Dzieje Polski nowożytnej. – С. 386.

⁵ Sakowicz J. Kościół prawosławny w Polsce w epoce Sejmu Wielkiego 1788–1792. – Warszawa, 1935; Deruga A. Walka z rusyfikacją kościoła prawosławnego w Polsce w epoce sejmku Wielkiego (1788–1792). – Wilno, 1936.

аб'яднання, але мелі асобныя ўрады, сталі адной дзяржавай, аднароднай і непадзельнай»¹.

У вялікай колькасці гістарычных манаграфій, прысвечаных падзелам Рэчы Паспалітай, і ў прыватнасці Чатырохгадоваму Сойму, у пасляваенны перыяд, роля паслоў ВКЛ у гэтым Сойме працягвала заставацца для гісторыка ў малацікавай тэмай.

Найбольш грутоўная праца пасляваеннага перыяду «Dzieło Sejmu Czteroletniego» гісторыка Леснадорскага не выправіла гэтай сітуацыі². Леснадорскі толькі звярнуў увагу, што тэрмін «народ» на Чатырохгадовым Сойме насіў досыць сенскрытычны характар, бо часам у адным дакуменце маглі ўзгадвацца як адзін (польскі), так і два (польскі і літоўскі) народы. Пры гэтым гісторык лічыў узгаданне пра літоўскі народ моўным традыцыяналізмам таго часу³. Акрамя гэтага, пералічваючы ўсе варыянты, якімі была абазначана Рэч Паспалітая ў Канстыцыі 3 мая, Леснадорскі прыйшоў да высновы, што «Статут аб праўленні» ўвогуле ліквідоўваў ВКЛ⁴, і «Узаемныя Заручыны» не выпраўлялі гэтай сітуацыі. Такой жа пазіцыі прытрымліваўся і гісторык Ежы Лоек, характарызуючы Канстытуцыю 3 мая⁵. Замацоўвала гэтую тэзу сінтэтычная праца гісторыка Марцэла Косма «Гісторыя Беларусі», дзе 1791 г. абвешчаўся годам злучэння Кароны і ВКЛ у адну дзяржаву – Польшчу⁶.

Зацікаўленасць аб'ектам ВКЛ у межах Чатырохгадовага Сойма прыйшла ў польскую навуку толькі ў сярэдзіне 1980-ых гг. Адным з першых на гэту праблему звярнуў увагу Ежы Малец у працы «Стасункі Польшчы і Літвы ў часе Чатырохгадовага Сойма»⁷. Ён выдзеліў некалькі падыходаў, якімі кіраваліся польскія гісторыкі пры разглядзе гэтай праблемы:

¹ «The Lithuanian States, formed in the XIII century by King Mendog and consolidated in the XIV century by the Grand Duke Giedymin, has been united to Poland ever since 1386 by virtue of a personal Union, and since 1569 by virtue of a real Union, and together they formed «the Republic of Poland» up to 1791, at which date the two States, which until then were united, but had separate government, become one State, homogeneous and indivisible». (Kutrzeba St. Thy rights of Russia to Lituania and White-Ruthenia. – Paris, 1919. – С. 4).

² Leśnodorski B. Dzieło Sejmu Czteroletniego. (1788-1792). Studium historyczno-prawny. – Wrocław, 1951.

³ Там жа. – С. 236.

⁴ Там жа. – С. 240.

⁵ Łojek J. Konstytucja 3 maja. – Lublin, 1981. – С. 34.

⁶ Kosman M. Historia Białorusi. – Warszawa, 1979. – С. 196.

⁷ Malec J. Problem stosunku Polski do Litwy w dobie Sejmu Wielkiego (1788–1792) // Czasopiśmo prawno-historyczne. – Т. 34. – Z. 1. – Warszawa, 1982. – С. 32.

1. вызначэнне Рэчы Паспалітай, як адзінай дзяржавы, пачынаючы з 1569 г. (сам аўтар адзначае, што гэта малапапулярная пазіцыя),

2. прызнанне Сойма 1788-1792 гг. часам канчатковай уніфікацыі Рэчы Паспалітай і знікнення ВКЛ,

3. тэорыя аб тым, што Рэч Паспалітая паступова ішла да аб'яднання і так і не завершыла гэты працэс.

Малец абвяргаў усе гэтыя тэзы і даводзіў, што шляхта ВКЛ да канца трымалася адасобленасці сваёй дзяржавы. Ён не лічыў, што Канстытуцыя 3 мая знішчыла унію, але прызнаваў, што тая, пасля Сойма, стала збольшага традыцыйнай і амаль што згубіла рэальнае значэнне ў жыцці Рэчы Паспалітай¹.

Гэты тэзіс першым пранаваў у 1960-ых гг. гісторык Э. Раствароўскі². Ён звярнуў увагу на тое, што у 1790 г. існавала супрацьстаянне паміж каралём і Пятоллі, з аднаго боку, і Патоцкім з канстытуцыйнай дэпутацыяй – з другога. Патоцкі здолеў пераканаць караля ў неабходнасці захавання дуалізму Рэчы Паспалітай. Не даючы нейкага тлумачэння прычынам адсутнасці ВКЛ у тэксце канстытуцыі, Раствароўскі лічыў, што «Заручыны абодвух народаў», прынятыя 21 кастрычніка 1791 г., захоўвалі федэратыўную структуру дзяржавы.

Пасля Раствароўскага пытаннем адносінаў ВКЛ і Польшчы заняўся гісторык Ежы Малец³. Ён характарызаваў прадстаўніцтва ВКЛ на Сойме, як жывую сілу, якая мела свае інтарэсы і мэты і патрабавала да сябе адносін не як да адной з 3 правінцый, а як да раўнапраўнага удзельніка унійнай дамовы⁴. У пытанні статуса ВКЛ пасля канстытуцыі 3 мая Малец становіўся на пазіцыі Раствароўскага: «Цяжка ўжо на той час казаць пра асобную літоўскую дзяржаву, можна аднак з упэўненасцю прыняць, што Рэч Паспалітая захавала свой федэратыўны характар. Вынікае гэта не толькі з пунктаў «Узаемных заручнаў», але таксама з факту захавання асобнай лакальнай адміністрацыі, судовай сістэмы і заканадаўства, якія не былі аб'яднаныя»⁵.

¹ Там жа. – С. 42.

² Rostwarowski E. Legendy i fakty. – Warszawa, 1968. – С. 152.

³ Malec J. Problem stosunku Polski do Litwy w dobie Sejmów Wielkich (1788–1792) // Czasopiśmo prawno-historyczne. – Т. 34. – Y. 1. – 1982; Malec J. Walka szlacht litewskiej o zachowanie III Statutu w drugiej połowie XVIII wieku // Czasopiśmo prawno-historyczne. – Т. XLIV. – 1992.

⁴ Malec J. Problem stosunku Polski do Litwy w dobie Sejmów Wielkich... – С. 49.

⁵ «Trudno już wówczas mówić o odrębnym państwie litewskim, można jednak z pewnością przyjąć, że Rzeczpospolita zachowała swój federacyjny charakter. Wynika to nie tylko z postanowień Zaręczenia wzajemnego, lecz także z faktu zachowania odrębnej administracji lokalnej, sądownictwa, wreszcie i prawa sądowego, które nie zostało ujednoczone». (Там жа. – С. 49. Тое ж самае: Malec J. Szkice z dziejów federalizmu i myśli federalistycznej w czasach nowożytnych. – Kraków, 1999. – С. 133).

Іншы гісторык Ежы Міхальскі лічыў, што Канстытуцыя 3 мая фармальна перакрэслівала польска-літоўскую унію, але «сучаснікі не разумелі яе такім чынам. Наадварот, у далейшых дэбатах над асобнымі законамі, якія мусілі забяспечыць выкананне канстытуцыйных пастановаў, усюды і заўсёды, з найвялікшай павагай абапіраліся на унію»¹.

Чацвёртым гісторыкам, які ў 80-ых гг. паўплываў на моцную змену польскай гістарыяграфіі ў дачыненні да дзейнасці ВКЛ на Чатырохгадовым Сойме, быў Юліуш Бардах. У сваёй працы «Канстытуцыя 3 мая і «Узаемныя заручыны абодвух народаў» 1791 г.» ён пагаджаўся з меркаваннем Раствароўскага, што адсутнасць у Канстытуцыі 3 мая згадак пра ВКЛ – гэта тактычная хітрасць, з дапамогай якой аўтары канстытуцыі хацелі абысці адно з самых балючых пытанняў Сойма – пытанне дуалізма Рэчы Паспалітай².

Бардах такім чынам характарызаваў законы, прынятыя ў 1791 г.: «І так як прыняцце літоўскімі сенатарамі і пасламі Статута аб праўленні 3 мая было саступкаю польскаму боку ў імя вышэйшых інтарэсаў усяе Рэчы Паспалітай, гэтак і ўзаемныя заручыны Абодвух Народаў былі саступкаю ліцвінам, якія баранілі сваю палітычную суб'ектыўнасць. Кампраміс адбыўся ў рамках існуючай федэрацыі, умацоўваючы яе праз пакліканне супольных органаў на аснове раўнапраўя»³.

Агулам, з сярэдзіны 1980-ых гг. сітуацыя рэзка памянлася, і да нашых дзён выйшла вялікая колькасць прац, прысвечаных удзелу беларуска-літоўскай шляхты ў Чатырохгадовым Сойме.

Пры гэтым у даследаванні Вялікага Сойма польскімі гісторыкамі на сучасным этапе назіраюцца дзве тэндэнцыі. З аднаго боку, стала нормай, што разглядаючы нейкую канкрэтную праблематыку часу Чатырохгадовага Сойма, даследчыкі пачынаюць выдзяляць шляхту ВКЛ і падзеі, якія адбываліся ў ВКЛ з гэтай нагоды у асобны бок, характарызуючы такім чынам спецыфіку гэтага рэгіёна і ягоных прадстаўнікоў⁴.

¹ Michalski J. Zagadnienie Unii polsko-litewskiej w czasach panowania Stanisława Augusta // Zapiski historyczne. – Т. LI. – З. 1. – Warszawa, 1986. – С. 114.

² Бардах Ю. Канстытуцыя 3 мая і «Узаемныя заручыны Абодвух Народаў» 1791 г. // Бардах Ю. Штудыі з гісторыі Вялікага Княства Літоўскага. – Мінск, 2002. – С. 375.

³ Там жа. – С. 404.

⁴ Strojnowski A. Opozycja sejmowa w dobie rządów Rady Nieustającej. – Łódź, 2005; Kądzieła Ł. Reformy administracji lokalnej podczas Sejmu Czteroletniego // Ku reformie państwa I odrodzeniu moralnemu człowieka. – Rzeszów, 1992. – С. 189–204; Michalski J. Opozycja magnacka i jej cele w początkach Sejmu Czteroletniego // Sejm Czteroletni i jego tradycje. – Warszawa, 1991; Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. Zbiór studiów. – Lublin, 2005; Mironowicz A. Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej. – Białystok, 2004; Kolbuk W. Kościoły wschodnie na ziemiach Dawniej Rzeczypospolitej. 1772–1914. – Lublin, 1992.

З другога боку, можна выдзеліць працы, якія прысвечаны непасрэдна дзейнасць паслоў ВКЛ на Сойме. Аднак польскіх гісторыкаў цікавяць толькі падзеі, прысвечаныя барацьбе беларуска-літоўскіх паслоў супраць уніфікацыі¹. Ініцыятывы паслоў ВКЛ па іншых праблемах, іх пазіцыя ў дачыненні тых пытанняў, якія разбіраліся на Сойме, да праведзеных рэформаў, у тым ліку эканамічных і сацыяльных, у польскай літаратуры амаль не закранутыя².

Агулам, трэба адзначыць, што пазіцыі Раствароўскага, Мальца і Бардаха на сёння пануюць у гістарычнай навуцы, доказам чаму ёсць працы па гісторыі

¹ Malec J. Coaequatio iurium stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego z Koroną Polską z 1697 // *Acta Baltico-Slavica*. – Т. XII. – 1979. – С. 203–214; Malec J. Problem stosunku Polski do Litwy w dobie Sejmku Wielkiego (1788–1792) // *Czasopismo prawno-historyczne*. – Т. XXXIV. – 1982; Michalski J. Zagadnienie Unii polsko-litewskiej w czasach panowania Stanisława Augusta // *Zapiski historyczne*. – Т. LI, – З. 1. – Warszawa–Poznań–Toruń, 1986. – С. 97–130; Malec J. Próby ściślejszego zespolenia Litwy z Koroną w latach 1764–1786 // *Lithuano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica*. – Т. II. – 1987. – С. 167–184; Bardach J. O dawniej i niedawniej Litwie. – Poznań, 1988; Wasilewski T. Wielkie Księstwo Litewskie w dobie Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569–1795). Federacja dwóch państw i narodów czy państwo jednolite? // *Lithuania*. – 1990. – № 1. – С. 76; Strojnowski A. Reprezentanci Wielkiego Księstwa Litewskiego w czasie uchwalania Konstytucji 3 maja // 3 maja w tradycji i kulturze polskiej. – Т. II: *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Historica* 41. – Łódź, 1991. – С. 5–6; Бардах Ю. Канстытуцыя 3 мая і «Ўзаемныя заручыны Абодвух Народаў» 1791 г. // Бардах Ю. Штудыі з гісторыі Вялікага Княства Літоўскага. – Мінск, 2002. У арыгінале праца была апублікавана ў «*Studia Iuridica*». – Т. 24. – 1992. – С. 15–27; Błaszczak G. Rzeczpospolita w latach 1569–1795: węzłowe problemy stosunków polsko-litewskich // *Zapiski historyczne*. – Т. LXIII. – 1998; Paradoxy unifikacji prawa i ustroju Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony XVI–XVIII w. // *Czasopismo prawno-historyczne*. – Т. LI. – 1999; Rachuba A. Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763. – Warszawa, 2002.

² Можна назваць толькі некалькі працаў, прысвечаных правядзенню соймакаў непасрэдна ў ВКЛ, пытанням Статуту ВКЛ і біяграфічных працаў: Malec J. Walka szlachty litewskiej o zachowanie III Statutu w drugiej połowie XVIII wieku // *Czasopismo prawno-historyczne*. – Т. XLIV. – 1992; Zakrzewski B. Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmiki trocki. – Warszawa, 2000; Michalski J. Sejmiki Poselski 1788 r. // *Przeglad Historyczny*. – 1960. – Т. 51. – З. 1. – С. 52–71; З. 2. – С. 331–364; З. 3. – С. 467–478; Tracki K. Ostatni kanclerz litewski. Joachim Letawor Chreptowicz w okresie Sejmu Czteroletniego 1788–1792. – Wilno, 2007.

Польшчы, у якіх Канстытуцыю не лічаць канцом Вялікага княства Літоўскага¹. Хаця гэтая пазіцыя прысутнічае не ўсюды. Нават у сучаснай літаратуры сустракаюцца састарэлыя і нават памылковыя цверджанні, кшталту такіх: «Згодна з Канстытуцыяй 3 мая, Каралеўства Польскае і Вялікае княства Літоўскае мелі супольную назву Рэч Паспалітая, альбо Рэч Паспалітая Польшча»².

Расійскія і савецкія гісторыкі у XX ст. на гісторыю Рэчы Паспалітай увогуле звярталі мала ўвагі, карыстаючыся тэзамі, распрацаванымі яшчэ ў XIX ст. Салаўёвым і Кастамаравым. Паспрыяла гэтаму і тое, што ў сваіх творах Фрыдрых Энгельс выказаў меркаванні, падобныя да высноваў класікаў расійскай дваранска-манархічнай школы. У выніку, «паколькі марксізм хутка стаў афіцыйнай ідэалогіяй савецкай дзяржавы, то няма нічога dziўнага ў тым, што савецкія гісторыкі пад выглядам марксісцкіх дагматаў уваскрашалі ўсе набыткі расійскай гістарыяграфіі XIX ст. наконт прагрэсіўнасці і легітымнасці далучэння. У выніку савецкая навука была асуджана на доўгую схаластычную кампіляцыю дасягненняў папярэднікаў...»³. У гэтай сістэме Вялікаму Княству Літоўскаму, як асобнаму суб'екту, месца зусім не засталася⁴.

Падобная сітуацыя склалася і ў беларускай гістарыяграфіі. І хаця ў пачатку XX ст. беларускія «адраджэнцы» ўзялі тэму Вялікага Княства «на ўзбраенне» ў змаганні за прызнанне Беларускі, але тэма апошніх гадоў Рэчы Паспалітай разглядалася ў іх праз прызму польскай і расійскай навукі. У «Кароткай гісторыі Беларусі» В. Ластоўскага ўзгадка як пра Сойм, так і агулам пра ВКЛ (пры разглядзе падзеяў другой паловы XVIII ст.) адсутнічае⁵. У «Кароткім нарысе гісторыі Беларусі» прафесар В. Ігнатоўскі паўтарыў распаўсюджаную

¹ Topolski J. Dzieje Polski. – Poznań, 1976. – С. 387; Wasilewski T. Wielkie Księstwo Litewskie w dobie Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569–1795). Federacja dwóch państw i narodów czy państwo jednolite? // Lithuania. – 1990. – № 1; Szcząska. Ustawa Rządowa z 1791 r. // Konstytucje polskie. Studia monograficzne. – Т. I. – Warszawa, 1990. – С. 58.

² «Zgodnie z Konstytucją 3 maja, Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie mało wspólną nazwę Rzeczpospolita lub Rzeczpospolita Polska» (Rymsha. E. Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Warszawa, 2007. – С. 574).

³ Анішчанка Я. Інкарпарацыя. Літоўская правінцыя ў падзелах Рэчы Паспалітай. – Мінск, 2003. – С. 17.

⁴ Кручковский Т. Проблемы разделов Речи Посполитой в русской историографии I пол. XIX – нач. XX в. // Славяноведение. – № 5. – 1993; Носов Б. В. Разделы Речи Посполитой и русско-польское отношение второй половины 18 в. в зарубежной историографии // Славяноведение. – № 5. – 1993; Стегний П. В. Раздел Польши и дипломатия Екатерины II. – М., 2002.

⁵ Ластоўскі В. Ю. Кароткая гісторыя Беларусі. – Вільня, 1910; – Перавыданне: Мінск, 1992 [факсімільн.].

думку польскай гістарыяграфіі пра тое, што «Канстытуцыя, апроч таго, абвясціла поўнае зліццё Польшчы і Літоўска-беларускага гаспадарства ў адзіны і непадзельны арганізм»¹.

Паспрабаваў выбіцца з гэтай сістэмы толькі Мітрафан Доўнар-Запольскі, які ў сваёй «Гісторыі Беларусі», аналізуючы перыяд канца XVIII ст., заўважыў, што адной з прычынаў знікнення Рэчы Паспалітай стала вузканацыянальная пазіцыя «патрыятычнай» партыі, якая кіравала рэформамі таго перыяду. І як прыклад гэтаму Доўнар-Запольскі прывёў цікаванне праваслаўнага епіскапа Віктара Садкоўскага на Чатырохгадовым Сойме, якое ў сваю чаргу адштурхоўвала беларусаў і падрывала аўтарытэт Сойма².

Савецкая беларуская гістарычная навука, поўнаасцю падпарадкавана агульнасавецкім тэндэнцыям, нічога не дадала ў разглядзе гэтага пытання³.

Адным з першых, хто закрануў тэму Чатырохгадовага Сойма ў беларускай гістарычнай навуцы, быў Я.А. Юхо ў кнізе «Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі» (Мінск, 1992), дзе аўтар адзін з параграфуў прысвяціў Канстытуцыі 3 мая 1791 г., а таксама каротка ахарактарызаваў Вялікі Сойм. Аднак у гэтай працы дзейнасць Сойма падаецца вельмі схематычна, з пазіцыі класавага падыходу, што крыху скажае сітуацыю на Сойме. Акрамя гэтага ў раздзеле поўнаасцю адсутнічае аналіз пытання федэратыўнасці дзяржавы, а тэрмін «ВКЛ» наагул ні разу не ўзгадваецца⁴.

Найбольш поўна, з сучасных беларускіх даследчыкаў, апісаў дзейнасць Вялікага Сойма Я. Анішчанкі ў кнізе «Інкарпарацыя. Літоўская правінцыя ў падзелах Рэчы Паспалітай» (Мінск, 2003). Аўтар падае разгорнуты аналіз палітычных падзеяў, што адбываліся на тэрыторыі ВКЛ з 1765 па 1795 гг. Што датычыцца перыяду Чатырохгадовага Сойма, то аўтар акцэнтует ўвагу на тых падзеях, якія адбываліся на тэрыторыі Беларусі, што вынікае з назвы кнігі, а не на дзейнасці паслоў на паседжаннях Сойма. Таксама трэба адзначыць, што Анішчанка з вельмі крытычных пазіцый глядзіць на ўсю палітычную дзейнасць Рэчы Паспалітай, у прыватнасці шляхты і магнатэрыі ў той перыяд, сыходзячыся ў гэтым з расійскімі гісторыкамі, а таксама з «песімістычнай» Кракаўскай школай.

Адзінай працай, прысвечанай палітычнаму ўдзелу беларуска-літоўскай шляхты ў Чатырохгадовым Сойме і, у прыватнасці, прыняццю Канстытуцыі

¹ Ігнатоўскі В. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. – Вільня, 1926. – Перавыданне: 1991. – С. 162.

² Довнар-Запольский М.В. История Белорусии. – 2-е изд. – Минск, 2005.

³ Пичета В.И. К истории восстания Костюшко 1794 г. // Ученые записки института славяноведения. – М., 1953. – № 7. – С. 183.

⁴ Юхо Я.А. Кароткі нарыс гісторыі і права Беларусі. – Мінск, 1992. – С. 218–224.

3 мая, ёсць невялікая праца М.Ф. Чудакова «Конституция Речи Посполитой 3 мая 1791г. Государственно-правовая характеристика» (Минск, 2005), дзе аўтар аналізуе дзяржаўна-прававыя аспекты Канстытуцыі 3 мая, у тым ліку закранае і «Узаемныя заручыны Абодвух народаў», даводзячы іх значэнне ў захаванні федэратыўнай структуры Рэчы Паспалітай.

Як вынік, можна канстатаваць, што у беларускай гістарычнай навуцы аналізу гістарычных падзеяў канца XVIII ст., а ў прыватнасці падзелам Рэчы Паспалітай, прысвечана адносна мала прац. Сярод іх да тэмы Чатырохгадовага Сойма звярталіся толькі адзінкі. Спраба ахарактарызаваць ВКЛ і яе прадстаўнікоў у гэты перыяд увогуле часткова прысутнічае толькі ў працах Я. Анішчанка.

Адваротная сітуацыя склалася ў польскай гістарыяграфіі, дзе Чатырохгадовы Сойм разгледжаны амаль ва ўсіх аспектах і ракурсах. І тут можна выдзеліць 3 перыяды: XIX і пач. XX ст., калі Вялікае Княства, як суб'ект, адсутнічала ў працах польскіх гісторыкаў; міжваенны перыяд, калі польскія гісторыкі праявілі цікаўнасць да пытання Уніі Літвы і Польшчы, што было выклікана міжнароднай сітуацыяй і змаганнем за Вільню; і, пачынаючы з 80-ых г., – моцнае зацікаўленне ВКЛ, як суб'ектам Чатырохгадовага Сойма. Пры гэтым, як ужо адзначалася, уся ўвага польскіх даследчыкаў і сёння накіравана выключна на барацьбу беларуска-літоўскай шляхты супраць уніфікацыйных памкненняў партыі рэфарматараў, не закранаючы дзейнасць паслоў ВКЛ па іншых праблемах.

Адна з важнейшых праблемаў таго Сойма – статус ВКЛ у канстытуцыі 3 мая – зацікавіў польскіх даследчыкаў таксама зусім нядаўна. На працягу XIX і пач. XX ст. лічылася само сабой зразумелае, што «Статут аб праўленні» аб'ядноўваў ВКЛ і Польшчу. Толькі ў сярэдзіне 1960-ых Э. Раствароўскі выказаў меркаванне, што ВКЛ не была знішчана Канстытуцыяй, а «Узаемныя заручыны» сталі кампрамісам у дачыненнях Польшчы і ВКЛ¹. І менавіта гэтае меркаванне пануе сёння ў польскай гістарычнай навуцы.

¹ Rostwarowski E. Legendy i fakty. – Warszawa, 1968. – С. 152.

ТЕМА КИЄВО-РУСЬКОЇ СПАДЩИНИ В «ІСТОРІЇ РУСІВ»

Московські книжники-історіографи першої половини XVI ст., прагнучи забезпечити Москві значуще місце у світовій історії та її центральне місце в світі правдивої віри, спромоглися створити низку історичних творів, у яких було закладено підвалини традиційної схеми російської національної історії, з якою вона вступила у XIX ст. Ідейно-політичне підґрунття цієї схеми визначають ідеї споконвічної єдності Російської національної держави, трактування її розпаду як випадкового, ненормального явища та уявлення про ієрархічність стосунків між двома (українським та російським) православними народами. Наприклад, відомий російський історіограф Г.Ф. Міллер стверджував: «Что ныне Малороссия называется то было в старые времена Великое Княжение Российской Империи, основанное в 879 году после Рождества Христова в Киеве Великим Князем Игорем, Рюриковым сыном»¹. Сформовані великоросійською історіографією уявлення про домінуючу роль росіян – спадкоємців «святої Київської Русі» у східнослов'янському сакральному співтоваристві відіграли чи не ключову роль у становленні ранньомодерної російської національної свідомості.

Натомість пригадування і привласнення Києво-Руської історичної спадщини в культурній пам'яті України було спорадичним і не консеквентним. Початок осягненню українською історіографією цієї теми поклала «Історія Русів», яка стала «справжнім Маніфестом українського патріотизму, вершиною національно-політичної думки другої половини XVIII – початку XIX ст.»². Опублікований вперше О. Бодянським 1846 р., а до того десятиліттями поширюваний у численних рукописних копіях, цей історико-політичний трактат став улюбленою лектурою не одного покоління українства й ознаменував собою початок нової української історіографії.

¹ Міллер Г.Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. – М., 1846. – С. 1.

² Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 306.

Він сконцентрував у собі аргументи політичної еліти вже ліквідованої на той час козацької автономії у боротьбі за право руського первородства й відмову від неповноцінності та другорядності, яке несло в собі поняття «малоросійства». Будучи виразником політичних устремлінь нащадків старшинських родин Лівобережної України, автор вважав їх, а не росіян, справжніми русами. В цій історіографічній боротьбі козацька еліта повертала своє право на «руську» ідентичність. Цей поворот у політичній свідомості у середовищі колишньої козацької автономії співпав з боротьбою вже не за автономні права Гетьманщини, а за визнання відповідності між українськими і російськими чинами, та з відчайдушними спробами колишніх козацьких старшин прорватися в ряди імперського дворянства, що відкривало шлях для розчинення раніше відокремленої козацько-малоросійської ідентичності в загальноросійській, імперській за своєю суттю¹.

Попри нехитру наївність історичних поглядів автора цього твору, виразною ознакою його була ідея автономності України, самобутності та тяглості її історії. Обґрунтовуючи історичне право України на власний політичний розвиток, автор наголошує на тому, що руський (український народ) продовжував існувати як політичний організм й після розпаду Київської Русі: «История Малой России до времен нашествия на нее Татар, с ханом их Батыем, соединена с Историею всяя России, или она-то и есть единственная История Российская; ибо известно, начало сея Истории, вместе с началом правления Российскаго, берется от Князей и Княжеств Киевских, с прибавлением к ним одного только Новгородскаго Князя Рюрика, и продолжается до нашествия Татарскаго безпрерывно, а из сего времени бытие Малой России в Общей Российской Истории едва упоминается; по освобождении же ея от Татар Князем Литовским Гедимином, и совсем она в Российской и Истории умолчена. Посему предлагаемая здесь История малороссийская писана на два периода, т.е. до нашествия Татарскаго экстрактом, а от сего нашествия пространно и обстоятельно»². Вже у цих рядках вчувається прагнення автора легітимізувати право на повноцінну історію.

Образи Києво-Руського минулого постають перед читачем у славнозвісній «промові», вкладеній автором «Історії Русів» в уста гетьмана Івана Мазепи, який буцімто прагнув «поставить страну нашу в то состояние держав, в каком она была прежде владения Польскаго, при своих природных Князях и при всех прежних правах и преимуществах, вольную нацию значущих... Ибо

¹ Плохий С. «Национализация» украинского казачества в XVII–XVIII вв. // *Ab impenio: исследования по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве*. – 2004. – № 2. – С. 594–595.

² *История Русов или Малой России /Сочинение Г. Конискаго, архиепископа Белорускаго*. – М., 1846. – С. I.

известно, что *прежде мы были то, что теперь Московцы* (тут і далі виділено нами – В. Р.) *правительство, первенство и само название Руси от нас к ним перешли*¹. У цих словах яскраво виявилася тенденція оборони прав на привласнені великоросами назву та ідентичність.

Автору «Історії Русів» притаманне й усвідомлення спільності своєї історії і своєї землі по обох берегах Дніпра як невід'ємної складової частини «Украины Малороссийския, властной, предковечной отчизны нашей, от Святаго Равноапостольнаго Князя Владимира Киевскаго, святым крещением Русь просветившаго»². Поділ Русі-України по Дніпру, що стався 1026 р. на піці суперництва за владу між Ярославом і Мстиславом Володимировичами став детонатором нестабільності, що провокував різнобій регіональних ритмів історичного життя країни. Хоч політичного відокремлення Правобережжя від Лівобережжя в княжу добу не відбулося, однак саме тоді сформувалися уявлення про відмінність історичних первенів двох берегів Дніпра. Після монголо-татарського нашествия на Русь 1237–1241 рр. Північне Лівобережжя, знане від другої половини XIII ст. ще й як «Задніпров'я», опинилося у сфері впливу Литви, а з початку XVI ст. – Московської держави. Натомість Правобережна Україна перейшла з-під влади Великого князівства Литовського до Польської Корони. Політико-географічний поділ України на «тогобічну» й «цьогобічну», що зумовив належність її різних частин до певних етноцивілізаційних просторів, мав згубні, відчутні й дотепер наслідки. Розчленувавши національне тіло на дві України – Правобережну й Лівобережну, він тим самим ніби зцементував сегментованість українського соціуму. Задекларована автором «Історії Русів» позиція суголосна ідеям «єдиноутробного братства... посім і потім боку Дніпра», артикульованих тогочасною політичною елітою України. Прикметно, що однією із засадничих ідей Конституції Пилипа Орлика була концепція єдності території: обох берегів Дніпра (*Ukraina ab utraque parte Borysthenis*)³.

Московські книжники від середини XVI ст. послідовно, об'єднуючи плин історії східного слов'янства в одне річище, обґрунтовували думку про перехід, на основі династичного спадкоємства, прав київського князя Володимира Великого до Івана Грозного⁴. Святий рівноапостольний князь Володимир

¹ История Русов или Малой России. – С. 204.

² Там же. – С. 70.

³ Pritsak O. The First Constitution of Ukraine (5 April 1710) // Cultures and Nations of Central and East Europe. Harvard Ukrainian Research Institute, 2000. – P. 475–496.

⁴ Дмитриева Р.П. Сказание о князьях Владимирских. – М.–Л., 1955. – С. 144–145; Хорошкевич А.Л. Россия в системе международных отношений середины XVI в. – М., 2003. – С. 283, 289.

вшановувався як прародитель московських царів, які уявлялись єдиними законними спадкоємцями правителів Київської Русі. Така само схема престолонаслідництва від Володимира Великого до московських князів представлена і в складеному у Києві на початку 70-х рр. XVII ст. першому друкованому творі з східноєвропейської історії – *Синописі*, авторство якого приписується професору Києво-Могилянської колегії, пізніше архімандриту Печерського монастиря Інокентію Гізелю. Київ часів Володимира у цьому вельми популярному в Російській імперії творі проголошується споконвічною спадщиною предків царя Олексія Михайловича.

Натомість, автор «Історії Русів» напрямо пов'язує першовитоки України – «предковечной отчизны нашей» – з постаттю хрестителя Русі. У візії автора Володимир постає продовжувачем київської династії Києвичів, об'єднувачем східнослов'янських племінних княжінь в одне державне тіло з центром у Києві: «Сей Владимир... соединив все другие Славянские Княжества, разделившись под разными названиями между его братьями и родственниками, был один над ними Самодержцем и назывался Великим Князем Руским и Цариком над всеми Князьями, и будучи могуществен и страшен в войнах, непрерывно с соседями производимых, сыскал от них и от народов отдаленных отменное уважение, почему все Державы искали его дружбы»¹. «Історія Русів» зберегла те забарвлення історії, яке побутувало серед освічених верств українців – представників православної інтелігенції на початку XVII ст.

У першій половині XVII ст. стараннями архімандрита Києво-Печерської лаври, митрополита Київського, Галицького і всієї Русі Петра Могили (1632–1647 рр.) відбулася рішуча переорієнтація церковного та інтелектуального Києва на пошук опори в руській княжій традиції та шляхетській еліті, на відміну від альянсу з «козацькою шаблею» доби Могилиних попередників Йова Борецького та Ісайї Копинського². П. Могила доклав чимало зусиль до відтворення пам'яті про княжі часи й, зокрема, піднесення культу св. Володимира: «Інтелектуали з оточення Могили... наново відкрили початки київського минулого. Вони знайшли корені сучасного їм київського сьогодення, що пов'язували його із цим минулим, і встановили історичну тяглість між початками Київської Русі, з одного боку, та Україною початку XVII ст., з іншого. Йдучи слідами Захарії Копистенського та *Віршів на погреб Сагайдачного*, складених 1622 року, Могила перейняв концепцію київського *Початкового літопису*, за якою український народ походив від Яфета. Один зі

¹ История Русов или Малой России. – С. 3.

² Plochy S. The Cossacs and Religion in Early Modern Ukraine. – Oxford, 2001. – P. 237–246.

спудеїв його школи назвав той народ *народом Володимира*¹. Висвячений у 1620 р. ерусалимським патріархом Феофаном на київського митрополита колишній ректор братської школи Йов Борецький у своїй «Протестації» з приводу відновлення православної митрополії називав козаків спадкоємцями старої Русі: «Се ж бо те плем'я славного народу Руського, з насіння Яфетового, що воювало Грецьке цїсарство морем Чорним і сухопуттю. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моносілах по морю й по землі (приробивши до човнів колеса) плавало і Константинополь штурмувало. Се ж вони за *Володимира святого монарха руського* воювали Грецію, Македонію, Лирік. Се ж їх предки разом з *Володимиром* хрестилися, віру християнську від Константинопольської церкви приймали, і по сей день в сій вірі родяться, хрестяться і живуть»².

У відповідності з українською історіографічною традицією, Володимирове хрещення автор «Історії Русів» пов'язує з «*благовестием*» апостола Андрія, місіонерство якого до київських гір являлось підтвердженням нерозривного зв'язку Києва з Константинополем й збереження вірності джерелам віри: «...что касается до обрядов и правил церкви Малороссийской, то суть они неизменны и неповреждены от самых времен введения сюда религии Христианской Греческого исповедания, первее чрез Апостола Христова, Андрея, потом чрез Княгиню Ольгу и Князя Владимира Киевского, и они во всем согласны и по днесь со всеми Иераршествами и народами Греческого исповедания»³.

Простежуючи історію Київської Русі після смерті Володимира Свято-славовича, автор «Історії Русів» наголошує на тому, що «по кончине Владимира Перваго, скоро кончилось и соединение Царства его. Сыновья и племянники Владимировы разделили его на двенадцать Княжеств, оставив однако же по прежнему верховным над всеми Великое Княжество Киевское, в коем главнейшие от прочих Князей были: Ярослав Владимирович, распространивший и утвердивший Христианство, сочинивший чрез избранных мужей Русские законы, учредивший в Киеве главное училище Богословия

¹ Шевченко І. Багатоликий світ Петра Могили // Шевченко Ігор. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття. – Львів, 2001. – С. 194.

² Цит. за: Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. 7: Козацькі часи до року 1625. – К., 1995. – С. 391–392. Мені залишилася не доступною публікація цієї пам'ятки П.М. Жуковича 1910 р. (Див.: Протестация митрополита Иова Борецкого и других западнорусских иерархов, составленная 28 апреля 1621 г. // Статьи по славяноведению. – СПб., 1910. – Т. 3. – С. 149–150).

³ История Русов или Малой России. – С. 235.

и других изящных наук, с обширною из Греции выписанною библиотекою и соблювшею первенство свое со славою; Владимир Второй, названный Мономахом по деду его с матерней стороны Императору Греческому, Константину Мономаху, по которому и он признан от Греческой Империи Царем Русским и получил на то дедовскою корону, со всеми другими царскими регалиями»¹.

Послаблення значення великого Київського князівства у творі відноситься до 1161 р., коли, на думку його автора, з'являються нові державотворчі осередки з центром у Галичі, Володимирі на Клязьмі та у Москві. Остання набуває першості на сході Європи від 1547 р., коли Іван Грозний, «совокупив многие княжества руския во едино... переименовал себя из князя царем и самодержцем Московским». Відтоді «навсегда уже царство Московское и его владетели сим названием титуловались, с переименованием наконец царства Московского на Российское, которое для различия от Чермной и Белой Руси, называлось Великою Россиею; те же обе Руси вместе названы тогда Малою Россиею»².

Такими уявлялись автору «Історії Русів» історичні долі східнослов'янських народів.

¹ Там же. – С. 4–5.

² Там же. – С. 5.

НЕЗВИЧАЙНИЙ ПОЗИТИВІСТ ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ

У 1886 р. на сторінках «Вестника Европы», одного з найпопулярніших російських універсальних, або т. зв. «товстих» журналів, невідомий рецензент умістив замітку, присвячену критичному огляду й перевірці наукових пророцтв з обсягу суспільних трансформацій. Ішлося про «діагностику й прогностику Росії» досить маловідомого автора трьох великих книг «История и метод» (СПб., 1869), «Политика как наука» (СПб., 1872) та «История обществности» (СПб., 1885)¹. Це був учитель історії та соціолог-самоук О. Стронін – наставник М. Драгоманова у Полтавській гімназії в 1850-х роках.

Соціологічні й історіософські сюжети його студій, навіяні позитивістською хвилею 1850–70-х років, вирізнялися неабиякою самобутністю й цікавими спостереженнями². Та найбільше тодішнього читача вражала величезна кількість передбачень, щедро розсипаних у текстах О. Строніна. «Його віра у можливість та законність наукових пророцтв настільки велика, що не вдовольняючись окресленням лише розпливчастих контурів віддаленого майбуття; вона не відступає перед відповідями більш точними, більш рішучими (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. – О. Я.), не уникає області, особливо небезпечної для пророка – області завтрашнього дня», – зазначав рецензент³. Ця констатація незнамого опонента О. Строніна, висловлена з позицій інтелектуалів культурно-історичної школи з їхньою традиційною пошаною до метафізики, яку поділяло чимало дописувачів «Вестника Европы», напрочуд добре схопила головні риси позитивістського світогляду.

Передусім, це – прогностична скерованість позитивістського мислення. Власне, вона найповніше представлена у знаменитій формулі французького філософа та засновника позитивізму О. Конта: «Знати, щоб передбачити,

¹ Лейкина-Свирская В.Р. Три книги А.И. Стронина // Исторические записки. – М., 1987. – Т. 115. – С. 242-267.

² Драгоманов М.П. Два учителя // Драгоманов М.П. Вибране. – К., 1991. – С. 602.

³ Из общественной хроники. Поверка предсказаний, сделанных г. Строниним в начале семидесятых годов. Акция и реакция, как их предопределяли тогда, и как их устроила действительность // Вестник Европы. – 1886. – № 2. – С. 938.

передбачити, щоб уникнути». Втім, не менш важливою є й інша складова позитивістського стилю мислення – надзвичайна віра в силу знання й людського інтелекту, начебто спроможного досягнути всі таємниці природи та суспільного розвитку. На перехресті такої непорушної віри в інтелект та передбачення майбуття постала славнозвісна позитивістська ідея невпинного Поступу, яку, іноді, тлумачать як секуляризований замітник «вічного Бога»¹. Таке трактування видається досить правдоподібним, оскільки контівська візія спричинилася до побутування своєрідного позитивістського культу людства, який сполучив раціональну доцільність із гуманістичними й антропологічними ідеями. Причому цей світський культ мав не тільки відповідні обряди, святкування, а й навіть своїх праведників, названих «благодійниками людства». Відтак новими «святими» стали Х. Колумб, М. Коперник, І. Ньютон та інші знамениті вчені й винахідники.

Потужні індустріальні перетворення та величезні соціальні трансформації середини ХІХ ст., які англійський історик Е.Д.Е. Гобсбаум влучно назвав «драмою поступу»², немовби унаочнювали провідні позитивістські ідеї. Відтак промисловий поступ був своєрідним соціокультурним підґрунтям, на якому сформувався й розквітнув самобутній ореол позитивізму. Позитивістські ідеали були настільки впливовими в суспільній думці другої половини ХІХ ст., що в деяких країнах перетворилися на домінуючі світоглядні й культурні орієнтири. Приміром, президент Бразилії Бенджамін Констан включив до програми суспільних шкіл вивчення «Енциклопедії позитивних наук», укладеної О. Контом. Більше того, його відомий афоризм «Порядок і Поступ» винесли як девіз на державний прапор Бразилії³.

Ідея поступу циркулювала на теренах соціогуманітаристики у різноманітних варіаціях, зокрема у вигляді природно-географічної, культурної, духовної, соціальної, економічної, суспільної (чи іншої!) кінечності історичного руху. В інтелектуальному сенсі такий спосіб думання тяжіє до просвітницького Ratio з його природно-правовими та механістичними канонами. Недаремно німецький соціолог Карл Маннгейм уважав, що «раціоналізм позитивістів є *прямим продовженням класичного раціоналізму, бувшого доменом французького духу*»⁴.

¹ Білас Л. Криза нашого образу історії // Ісаєвич Я. Лев Білас і його історіографічні праці / Білас Л. Криза нашого образу історії. – Львів, 2002. – С. 35.

² Хобсбаум Е. Век капітала. 1848–1875. – Ростов н/Д, 1999. – С. 10.

³ Арон Р. Етапы развития социологической мысли. – М., 1993. – С. 142 (прим.27).

⁴ Мангейм К. Очерки социологии знания: Проблема поколений – состязательность – экономические амбиции. – М., 2000. – С. 10.

Саме взірці мислення, запозичені з природничих наук, спричинилися до стильової формації позитивізму. Ці настанови визначили інтелектуальне обличчя другої половини ХІХ ст., яке В. Віндельбанд назвав «реалістичним та емпіричним віком»¹. Вислідом таких настроїв стала натуралістична програма пізнання на обширах соціогуманітаристики, в межах якої суспільство розглядалося як частина світу природи, а соціальне буття як різновид природного життя. Тогочасні адепти позитивізму вважали, що пізнання законів природи, які наука вже відкрила чи виявить незабаром, стане універсальною відмичкою до таємниць та загадок суспільства. Скажімо, відомий англійський історик-позитивіст Г.Т. Бокль стверджував, що між «людськими діями та законами фізичними має бути близька схожість»². Деякі прибічники позитивізму навіть ототожнювали суспільство з «соціальною природою».

Такі уявлення зумовили трансформацію провідних ідей історіописання, зокрема, органіцизму. На відміну від романтичного світобачення, схильного до метафізичного потрактування соціуму («тіло-ідеал»), в позитивістській концептуалізації впроваджувалися безпосередні біологічні аналогії з матеріальним організмом / тілом, які дозволяли тотально генералізувати фактографічний матеріал. Наприклад, англійський філософ Герберт Спенсер, якого вважають фундатором соціал-органіцизму, уподібнював суспільство до «соціального тіла», котре схоже за будовою та функціями до живого організму. Відтак історичний процес тлумачився як органічна еволюція суспільства. Зауважимо, що Г. Спенсер упроваджував органічні аналогії до дрібних, інколи навіть вульгаризованих деталей. Зокрема, він порівнював дроти телеграфного зв'язку з нервовою системою природного організму³. Серед прихильників позитивістських візій ширилися й інші натуралістичні уподібнення, іноді доведені до крайнощів: окремих індивідів або родин як соціальна клітина, торгівля – кровоносна система, уряд – головний мозок і т.п. Відтак перший позитивізм спричинився до постання численних расово-антропологічних та соціально-еволюційних теорій другої половини ХІХ ст. у дусі натуралістичного соціологізму.

Надмірність таких пропозицій позитивізму у царині соціогуманітаристики, мабуть, найкраще простежується в ідеї детермінізму. Ба більше, якраз із детермінізмом пов'язувався «науковий» статус історії. *«...історія набере більше чи менше наукового характеру відповідно до того, як прояви людської*

¹ Віндельбанд В. Философия в немецкой духовной жизни // Віндельбанд В. Избранное. Дух и история. – М., 1995. – С. 339.

² Бокль Г. Способы изучения истории // Отечественные записки. – 1861. – Т. 134. – № 2. – С. 396.

³ Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские. – Минск, 1998. – С. 305–306.

діяльності будуть уважатися більше чи менше підлеглими законам детермінізму», – стверджував французький історик Габріель Моно¹. Втім, практичне втілення ідеї детермінізму потребувало створення відповідної системи координат, себто установчих концептів, які б задавали певний вектор руху у світі історії. Так народилася славнозвісна позитивістська теорія факторів, яка має величезну кількість варіацій на полі того чи іншого національного історіописання.

Евристична спрямованість таких побудов зазвичай зводилася до пошуку певного кількісного сполучення провідних чинників, яке кінець-кінцем обумовлює чи спрямовує перебіг історичного буття. Наприклад, вищезгаданий Г.Т. Бокль обстоював думку, що історичне життя та долі народів визначаються чотирма головними чинниками: кліматом, землею (родючістю ґрунту!), їжею і ландшафтом². Згодом таке багатовекторне трактування історичного процесу, відоме як факторний аналіз, уже спиралося не стільки на географічні та природничі чинники, скільки на розмаїті комбінації політичних, соціальних, економічних, релігійних, психологічних, антропологічних, расових, культурних та інших рушіїв. Завдяки такому суттєвому розширенню діапазону факторів ідея детермінізму поступово трансформувалася в більш чи менш жорстку каузальність світу історії, представлену у низці позитивістських візій.

Водночас позитивістські претензії щодо науковості історії привнесли до дослідницьких практик ученого-гуманітарія сцієнтизм, себто повсюдну орієнтацію на точне, перевірене й апробоване знання. В інструментарії історика такі вимоги побутували як ідея об'єктивної чи «документальної» візії минувшини, що ґрунтувалася на міцній і довершеній фактографічній основі. Відтак у дослідницьких практиках чільне місце відводилося опрацюванню й систематизації розлогої джерельної бази, здобутої з «перших рук», тобто віднайденій у процесі архівної евристики. В ідеалі кожна авторська теза чи міркування мало спиратися на відповідне джерело.

На відміну від ученого-романтика, який повністю занурювався у неповторний колорит місця та часу, прагнув інтуїтивним способом проникнути до інформативного потенціалу джерел, дослідник-позитивіст займав щодо них показне й безстороннє становище спостерігача, котрий фіксує, аналізу та подає всі наявні свідчення. *«Історик-позитивіст, – зазначає російський медієвіст А. Гуревич, – слідує за джерелами, збирає, аналізує їх, від одиночного переходить до загального, сходить до висновків, кінець кінцем – до законів»*³.

¹ Моно Г. Метод в історії. – Львів, 1909. – С.6

² Савельєва И.М., Полетаєв А.В. Знание о прошлом: теория и история: В 2 т. – СПб., 2003. – Т. 1: Конструирование прошлого. – С. 447.

³ Гуревич А.Я. История историка. – М., 2004. – С. 109.

Ця дослідницька стратегія спричинила виразний поділ праці історика на два етапи: 1) встановлення власне емпіричних засад – фактів; 2) пошук і відкриття суспільних та історичних законів¹. Різниця між цими стадіями була настільки різною, що одна частина науковців спеціалізувалася (точніше самообмежувалася) виключно студіюванням джерел і відтворенням фактів, натомість інша, прагнула розробити й досягнути закони. Досить часто «відкриття» законів узагалі покладали / перекладали на соціологію, тобто виносили за межі фахової компетенції історика. Такі настрої побутували у тогочасних теоретиків позитивізму. *«Я не люблю того, що називають історією та віддаю перевагу соціології, яка відноситься до неї, як простора будівля до купи каміння й брикету, зваленим біля його підмурку»*, – зазначав у своїй автобіографії Г. Спенсер².

Та навіть звичайні узагальнення й формалізація здобутого фактографічного матеріалу в позитивістських візіях історії наштовхувалися на неабиякі перепони. Певна річ, позитивістська генералізація наслідувала натуралістичні взірці й тяжіла до одноманітного представлення минувшини. За висловом Ш.В. Ланглуа та Ш. Сеньобоса – авторів відомого «Вступу до вивчення історії», який хтось іронічно назвав «позитивістською біблією», факти слід утиснути в «описові кількісні та якісні формули»³. Кінцевим продуктом такого «утискання» чи формалізації мали стати загальні поняття, які максимально охоплювали й генералізували наявну фактографічну основу.

Таке представлення минувшини приносило більш-менш плідні результати у царині реконструкції вибраних історичних епох, для висвітлення яких бракувало джерел з обсягу письмової традиції чи, навпаки, там, де домінували гомогенні масиви фактів, що легко вкладалися в прокрустове ложе натуралістичної концептуалізації. Як тут не згадати відому сентенцію О. Конта про «історію без імен»! Вочевидь, неповторні культурні та духовні явища, інтелектуальне буття складно вписувалися, ба навіть випадали з таких канонів репрезентації, порівняно з фактографічною канвою, вибудованою на соціальному чи економічному зрізі світу історії. Відтак К. Маннгейм висловив слушну думку про «позитивістську сліпоту» щодо «живого життя культури»⁴. Отож спроби швидкої і широкої концептуалізації минувшини, зіперті на позитивістські засади, часто-густо хибували схематизмом та надмірною однорідністю представлення. Зокрема, Р.Дж. Коллінгвуд уважав, що позитивістське історіописання вирізнялося сполученням *«безпрецедентної*

¹ Медушевская О.М., Румянцева М.Ф. *Методология истории: Учеб. пособие.* – М., 1997. – С. 10.

² Спенсер Г. *Автобиография: В 2 ч.* – СПб., 1914. – Ч. 2. – С. 68.

³ Ланглуа Ш., Сеньобос Ш. *Введение в изучение истории.* – СПб., 1899. – С. 209.

⁴ Манхейм К. *Социология культуры: Избранное.* – М.–СПб., 2000. – С. 272.

майстерності у вирішенні маломасштабних проблем із безпрецедентною безпорадністю у розв'язанні проблем великого масштабу»¹. Та, незважаючи на формалістичність дослідницьких стратегій з обсягу позитивізму, ця стильова течія спричинилася до істотного розширення предметно-тематичних і фахових меж історичного письма. Відтак історики звернули увагу на такі площини світу минувшини, які перебували на маргінесі романтичного історіописання: інтереси й потреби соціальних спільнот, соціальна структура, виробництво, формування суспільного багатства і його розподіл та ін.²

Хоч би як там було, проте стандарти та процедури сцієнтизму стали неодмінним надбанням історіографії ХХ ст. Властиво, без них нині не можливо уявити повсякденну дослідницьку працю історика та функціонування відповідної наукової корпорації. Проте ставлення до позитивістської спадщини і до сьогодні є досить складним і суперечливим. Одні дослідники наголошують на виключній ролі позитивістського історіописання та його методологічних і світоглядних орієнтирів (сцієнтизм, об'єктивізм, дегероїзація, еволюціонізм, окциденталізм) у науковому процесі на теренах національної історіографії³. Натомість інші звертають увагу на квазібезсторонність позитивістських настанов щодо історичного письма⁴. Схоже, що такі полярні оцінки позитивізму значною мірою зумовлені амбівалентним характером вимог сцієнтизму, закладених натуралістичною програмою пізнання. Тим паче що їхнє тотальне й абсолютне впровадження до дослідницьких практик суттєво вихолощувало та обмежувало фаховий інструментарій історика. Передусім, йдеться про інтерпретацію самотутніх, одиничних фактів, витлумачення культурних явищ і процесів, врешті-решт нелінійну концептуалізацію минувшини, поза межами детерміністських схем чи жорсткої каузальності. Відтак історики досить часто були змушені долати стильові крайнощі позитивізму як за рахунок самообмеження дослідницьких практик цариною фактографії, так і шляхом залучення інших культурних й інтелектуальних компонентів. Зауважимо, що відомий російський філософ Олексій Лосєв піддав сумніву навіть саму можливість існування «чистого та ні з чим не змішаного позитивізму»⁵.

¹ Коллінгвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография. – М., 1980. – С. 127.

² Кроче Б. Теория и история историографии. – М., 1998. – С. 182.

³ Дашкевич Я. Р. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // М. Грушевський і сучасна історична наука: Матеріали наук. конф., присвяч. М. Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.) – Львів, 1999. – С. 80.

⁴ Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С. 283.

⁵ Лосев А. Ф. Проблема художественного стиля. – К., 1994. – С. 103.

З такої перспективи співіснування різних стильових канонів історіописання в тогочасному інтелектуальному просторі виглядає досить природно. Більше того, культурний ландшафт Російської імперії упродовж усього XIX ст. вирізнявся надзвичайною строкатістю та тривалим співжиттям великих стилів! Приміром, теренів підросійської України перша хвиля позитивізму досягла у середині XIX ст., коли ще побутували потужні впливи романтиків. А вже 1860 роки – апогей тріумфу історичного письма М. Костомарова в очах читацького загалу. Проте поява студій істориків-позитивістів мала вповні сумірний резонанс! Наприклад, славнозвісна «Історія цивілізації в Англії» Г.Т. Бокля, за висловом одного з тодішніх публіцистів, на російських обширах 1860-х років спричинила більший успіх її автора, аніж у самій Британії¹.

Поширення першого позитивізму на обширах імперії Романових співпало з іншими важливими процесами – професіоналізацією й інституціоналізацією історичної науки другої половини XIX ст., які супроводжувалися розбудовою університетських кафедр, налагодженням системи фахової підготовки учених, створенням мережі наукових товариств і часописів тощо². Звичайно, ці перетворення різною мірою впливали на українське історіописання, яке розгорталось в межах тогочасного імперського культурного поля. Втім, від 1860 – 70-х років головною діючою особою в українській історіографії стає дослідник-професіонал – університетський професор-історик і zarazом громадсько-культурний діяч, який сполучає різноманітні суспільні практики в неповторній атмосфері пореформеної доби. З-поміж них провідне місце посідав В. Антонович, якого традиційно вважають адептом позитивізму. Його вихід на наукову й громадську сцену був досить незвичайним і цікавим.

* * *

У середині XIX ст. соціальна поверхня підросійської України вирізнялася поляризацією буття різних станів. Культурницькі уклади життя тогочасної аристократії – малоросійського дворянства на Лівобережжі та польського шляхетства на Правобережжі дивовижно контрастували з побутуванням величезної селянської маси. Ця відмінність була особливо помітною на тлі потужної реструктуризації традиційного суспільства в Західній Європі, в якому руйнувалася спадкова вертикальна ієрархія та виникали різноманітні перехідні верстви й прошарки. Власне, станові держави старої Європи швидко перетворювалися у держави націй. Утім, соціо- й етнокультурні трансформації

¹ Л.Н. П. Что требуется от историка // Русский вестник. – 1870. – Т. 87. – № 9. – С. 356.

² Стельмах С. Історична наука в Україні епохи класичного історизму XIX – початок XX століття. – К., 2005. – С. 77–89.

ширилися і в підросійській Україні. Щоправда, вони помітно різнилися, порівняно з європейськими, як за динамікою, так і за масштабами, принаймні, до Великої реформи 1861 р. Відтак архаїчні сценарії буття вищого стану частогусто поставали у закостенілих, інколи непривабливих, а то й вельми огидних виявах. Саме споглядання та переосмислення контрастів станового життя на західних околицях імперії Романових були первісними віхами, які торували шлях майбутнім інтелектуалам – вихідцям із аристократичних верств – на межі дореформених та пореформених часів. До таких громадських діячів та учених належав і майбутній історик В. Антонович, за висловом О. Оглоблина, «органічно – кровно й духовно – зв'язаний з Правобережжям»¹.

Виходець із середовища польської аристократичної культури, В. Антонович змалечку спізнав зовнішній блиск та внутрішню порожнечу життя дрібношляхетської верстви, яка по-холопськи прогиналася перед вищим панством і водночас із неприхованим презирством дивилася на інші стани суспільства. «Шляхта лічилася станом установленим від Бога і самої природи; всі інші стани лічилися як від *натури* негідними рівнятися у чому-небудь з шляхтиччями», – згадував історик². Ці соціальні уявлення польської аристократії першої половини XIX ст. на тлі загальноєвропейських перетворень мусили спричинити зворотній культурний протест. Таким став показний, ба навіть естетичний бунт молодих шляхтичів супроти аристократизму, зарозумілості й французанії, відомий як балагульство 1830–40-х років. Польські балагули наслідували і відтворювали в карикатурному, часом навіть скандальному й потворному вигляді (пияцтво, брутальна лайка, задирлива зовнішня подоба, незугарний одяг, гарцювання на конях, панібратство з хлопами і т.п.) поведінку українського селянства. Заразом помітного впливу набула й т. зв. «українська школа» в польському письменстві, яка спричинилася до повстання романтичних замальовок козацької минувшини. Її представники привнесли зі своїми творами нові літературні типи козацтва, яке майже прирівнювалося до шляхти або відіграло важливу роль у візіях польсько-української минувшини.

За визнанням В. Антоновича, саме примітивні, почасти ідеалізовані образи козаків, створені польськими романтиками-козакофілами, зокрема, в творах Міхала Чайковського, заклали «першу підвалину українофільства»³. Так чи інакше, балагульство та козакофільство були першими етнокультурними віхами в інтелектуальній біографії В. Антоновича. Приміром, В. Липинський уважав, що «Антонович був лиш дальшим кільцем в тому ланцюзі, що почався

¹ Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа // Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк–Київ–Торонто, 1995. – С. 201.

² Автобіографічні записки Володимира Антоновича // Літературно-науковий вістник. – 1908. – Т. 43. – Кн. 8. – С. 201.

³ Там само. – С. 204.

від польсько-українського етнографа Ходаковського, від польсько-українських козакофілів і «балагулів», від Падур і Чайковських, – а його сповідь стала синтезом того руху, *стала його зовсім ясною, виразною і викінченою національною програмою* (курсив В. Липинського. – О. Я.)¹.

Напевно, дешифрація тих давніх антишляхетських настроїв і симпатій залишилася у В. Антоновича на все життя. Недаремно в середовищі київської інтелігенції побутовали численні перекази про курйозні «пригоди» поважного професора-історика, якого за непоказний одяг та стриману, ба навіть сором'язливу манеру поведінки раз у раз сприймали за простолюдина. Та «балагульські» образи, хоч і закарбувалися в юнацьких враженнях В. Антоновича, все ж таки не стали визначальними. Відтак за студентських років майбутнього вченого вважали за ідейного провідника пуристів – антагоністів балагулів, які не тільки прагнули до філософського й культурницького осягнення дійсності, а й обстоювали сувору простоту побуту та норм поведінки². *«Демократизм у звичаях, в одязі й вигляді для старих «хлопанів», а тому і в очах мого батька, грав досить важливу роль... – згадував Дмитро Антонович. – У нас у родині батько дуже переслідував сестер, коли вони молодими дівчатами бувало хотіли по-модному одягатися, хоч це, правда було майже недосяжним через велику обмеженість коштів усієї нашої родини»*³. Зрештою, ця аскетична повсякденність буття, демократична, невимушена манера поведінки, незвичайні самообмеження у побутових потребах та інтересах, стриманість в комунікації та професійній діяльності, інтенсивність і разом закритість, конспіративність громадських практик склали визначальні прикмети самого стилю життя В. Антоновича, що відображали настанови його світосприйняття, кінець-кінцем викристалізовані в ідеалі старої Громади.

Проте інтелектуальні й духовні пошуки майбутнього вченого протягом 1850-х років і донині не є вповні зрозумілими. Вочевидь, у неформальному середовищі польських студентських земляцтв у Київському університеті св. Володимира, відомих як гміни, попервах випробовувалися громадські практики В. Антоновича, поставали його первісні світоглядні віхи. Мабуть, одним із таких ідейних орієнтирів була досить популярна в ті часи концепція «гміновладства», тобто самоуправління Йоахима Лелевеля, почасти співзвучна

¹ Правобережець В. [Липинський В.] За що ми повинні дякувати Володимирі Антоновичу (Причинок до характеристики. З приводу статті д. О.Л. [Ореста Левицького] «Світлій пам'яті Володимира Антоновича» в ч. 54 «Ради») // Рада (К.). – 1911. – 27 берез. (9 квіт.). – № 70. – С. 2.

² Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. – Прага, 1942. – С. 17.

³ Антонович Д. Спогади // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. – К., 1997. – Т. 2. – С. 204.

пізнішим поглядам київського історика. Дехто з сучасних дослідників навіть уважає В. Антоновича «епігоном схильної до філософських спекуляцій лелевельської історичної школи»¹. Помітний вплив на формування В. Антоновича як історика справив і його наставник та віце-голова Тимчасової комісії для розгляду давніх актів при Київському, Волинському та Подільському генерал-губернаторі Микола Іванишев. Останній тримався думки про виключну роль общини на теренах Південно-Західної Русі. Зокрема, він уважав, що «демократичне начало народних зборів» суперечило політиці великих князів, які прагнули встановити самодержавство². Схожа теза побутує і в текстах В. Антоновича, особливо в його історичних студіях 1860-х років. На думку М. Грушевського³, погляди В. Антоновича було б цікаво зіставити з низкою візій тогочасних слов'янофілів, зокрема, К. Аксакова, котрий обстоював тезу про провідне значення общини в житті Давньої Русі⁴. Певна річ, можна віднайти й інші мисленнєві перетини й паралелі у творчості В. Антоновича з низкою східнослов'янських учених та діячів, оскільки рудименти соціального буття на околицях імперії Романових породжували численні концепції, пов'язані з потрактуванням минулого, сучасного та майбуття общини. Та почесне і, у певному сенсі, визначальне місце на мапі інтелектуальних і культурних вартостей в світосприйнятті В. Антоновича посідають просвітники-раціоналісти. За свідченням М. Грушевського, він навіть уважав «себе учеником французьких енциклопедистів»⁵. Більше того, з оригіналами їхніх творів В. Антонович ознайомився ще в юнацькі роки під час свого побутування в Одесі (1844–1850)⁶, під впливом рідного батька, сина угорського революціонера Яноша Джидая.

Просвітницький струмись у тому чи іншому вигляді заклав цілу низку ідей, які простежуються в історичному письмі В. Антоновича. Передусім це своєрідне розуміння поступу в історії як невинного розвитку і поліпшення людського Розуму, себто нагромадження знань та виховання колективного інтелекту, що нав'язує до відомих поглядів французького математика

¹ Кіян О. Історіософія Володимира Антоновича // Київська старовина. – 2006. – № 3. – С. 61.

² Іванишев Н.Д. О древних сельских общинах в юго-западной России // Іванишев Н.Д. Сочинения. – К., 1876. – С. 251.

³ Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. – 1928. – № 5. – С. 12 (прим.1).

⁴ Аксаков К.С. О древнем быте Славян вообще и Русских в особенности // Полное собрание сочинений К.С.Аксакова. – М., 1889. – Т. 1: Сочинения исторические. – С. 122–123.

⁵ Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича. – С. 6.

⁶ Ляскоронский В. В.Б.Антонович (некролог) // Син України. – Т. 1. – С. 81.

й економіста маркіза де Кондорсе¹. На цю прикмету світосприйняття В. Антоновича вказує низка вчених (О. Прицак, С. Томашівський та ін.)². Поряд із цим побутувала й ідея географічного детермінізму французького філософа Шарля Луї Монтеск'є, ревізію якої споглядаємо в працях європейських позитивістів першої хвилі. Таке розуміння поступу й географічно-природної кінечності історичного руху неминуче продукувало низку питань щодо соціальної диференціації та етнонаціонального розмаїття, які постають, здавалося б, як нездоланна перепона на шляху поступу Розуму. Отож, відома теза німецького просвітника та преромантика Й.Г. Гердера про множинність та єдність культур, які у вигляді самотутнього ланцюга сполучають нації на різних ступенях розвитку³, мабуть, сприймалася і В. Антоновичем. Втім, залишався розколотий соціальний світ, закріплений станом ієрархією й освячений нормами права. Як бути з такою різницею соціальною нерівністю? Пізньопросвітницька спадщина містила якщо не відповідь, то, принаймні, цікаву пропозицію і щодо цієї проблеми.

Народоправство, або панування загальної, колективної волі – одна з тих провідних ідей у творчості Ж.Ж. Руссо, яку часто зустрічаємо в текстах М. Костомарова, вочевидь, була добре знайома й В. Антоновичу. Тим паче, що руссоїстський етичний ідеал репрезентувала ідея громадського подвигу, себто досягнення загальної рівності та особистої свободи. Недаремно В. Антонович із неабияким завзяттям прагне віднайти громадсько-вічові засади у давньоруській минувшині, різноманітних соціальних і правничих практиках общин за часів панування Великого князівства Литовського і Польської Корони, козацькому устрої та бутті, врешті-решт намагається сформулювати ідею Громадянства як світоглядний орієнтир українського національного руху!

Зауважимо, що праці французьких раціоналістів XVIII ст. входили до звичного читацького репертуару багатьох польських, українських і російських інтелектуалів першої половини XIX ст. Тим паче, що сповільненість і суперечливість модернізації на величезному євразійському просторі Російської імперії, чергування тривалих періодів урядової реакції зі стислими проміжками лібералізації російського царату, збереження архаїчних соціальних відносин перманентно актуалізували просвітницькі ідеали, до яких зверталось не одне

¹ Кондорсе Ж.А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума // Философия истории: Антология. – М., 1995. – С. 47–48.

² Прицак О. Володимир Антонович як історіософ // Третя академія пам'яті Володимира Антоновича (11–12 грудня 1995 р., м. Київ): Доповіді та матеріали: [У 2 ч.] – К., 1996. – [Ч. 1]. – С. 13; Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки (3 нагоди ювілею) // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Т. 33. – № 3. – С. 474.

³ Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. – М., 1977. – С. 441.

покоління інтелектуалів ХІХ ст. Недаремно твори Вольтера напам'ять цитував М. Костомаров, а працями Ж.Ж. Руссо захоплював П. Куліш. Проте у випадку з В. Антоновичем просвітницький раціоналізм став тією своєрідною складовою, яка перекинула йому місток до французького позитивізму у контівській версії, з його гуманістичним й антропологічно зорієнтованим культом людства.

Натомість ставлення чи позиціонування В. Антоновича щодо романтичної спадщини виглядає досить амбівалентно. Зазвичай його вважають прихильником романтичного народоправства, ідеалізації вічних засад староруського життя та федералізму і навіть наголошують на інтелектуальній сув'язі з ідеями кириломефодіївців (М. Грушевський, Д. Дорошенко та ін.)¹. Ба більше, В. Антоновича традиційно пов'язують із М. Костомаровим, а відтак вважають обох діячів найважливішими ідеологами українського народництва (О. Прицак)². Однак, сам В. Антонович відзначав, що ще на початку 1850-х років навіть не чув про існування братчиків³. Відтак його ознайомлення з їхніми ідеалами сталося дещо пізніше, тобто у більш зрілому віці, коли він уже мав певні світоглядні й інтелектуальні орієнтири. Мабуть, побутування низки просвітницьких ідей, хоч і з романтичною підкладкою (народоправство, федерація як вислід суспільного договору, свобода особистості), у середовищі кирило-мефодіївців було саме тим духовним стрижнем, який кінець-кінцем і сполучив інтелектуальні й світоглядні пошуки М. Костомарова і В. Антоновича. Проте В. Антонович захоплювався й студіями французьких романтиків, насамперед, працями Огюстена Т'єррі⁴, який приділяв неабияку увагу історії станів. Зокрема, він був одним із фундаторів ідеї класової боротьби, хоч його соціальні конструкції на ниві історії істотно відрізнялися від майбутньої матеріалістично-марксистської апологетики.

Такою, в загальних рисах, постає палітра інтелектуальних і культурних впливів, у суперечливих контекстах яких відбувалося становлення В. Антоновича як історика. Хоч би як там було, але засадне питання, сформульоване М. Грушевським, про мисленнєві інгредієнти того світоглядного культу «громади», що склався у В. Антоновича, і досі залишається актуальним⁵. Передусім, варто взяти до уваги ту незабутню духовну та культурну атмосферу, яка панувала напередодні та під час аграрної реформи 1861 р.

¹ Грушевський М. Володимир Антонович. Основні ідеї його творчості і діяльності // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1908. – Кн.3. – С. 11–12; Дорошенко Д. Володимир Антонович... – С. 152.

² Pritsak O. Lypyn'skyj's Place in Ukrainian Intellectual History // Harvard Ukrainian Studies. – 1985. – Vol. 9. – No. 3/4. – P.257.

³ Автобіографічні записки Володимира Антоновича.. – Т. 43. – № 9. – С. 395.

⁴ Славінський М. Спогади // Син України. – Т. 2. – С. 215.

⁵ Грушевський М. 3 соціально-національних концепцій Антоновича. – С. 8

Властиво, очікування перетворень продукувало оживлення, піднесення просвітницьких настроїв серед освічених верств і навіть спонукало до соціальних та культурних експериментів. У такому контексті самобутнє «ходіння у народ» В. Антоновича та його товаришів, відоме як хлопоманство, виглядає не тільки як акт самопізнання молодих інтелектуалів, а й як спроба перевірити на ділі культурно-просвітницькі, чи то пак майбутні громадівські ідеали. На думку В. Міяковського, сам термін «громада» походить із практики тодішніх гмін, у сенсі позначення всієї студентської корпорації чи колективної праці, в якій брали участь члени різних земляцтв¹.

Та культурне поле, яке спричинило трансформацію первісного змісту цієї дефініції, звичайно, було ширше. Це – спадщина раціоналістів-просвітників, хлопоманська практика, історичні ретроспекції з обсягу української минувшини, культурницька програма тогочасного національного руху і, мабуть, найголовніше – соціо- та етнокультурні передумови, а саме: стрімке розширення меж соціального світу, яке раптово відкрилося В. Антоновичу у переддень Великої реформи.

За його висловом, «все сучасне наше життя розпочалося з 19 лютого 1861 року»². Аграрна реформа та суспільна ситуація на Правобережній Україні напередодні Польського повстання 1863 р. не тільки надзвичайно загострили соціальний чинник, а й зробили його вирішальним на шальках терезів, що переважили етнокультурну та шляхетську лояльність В. Антоновича й низки хлопоманів до польської аристократії. «Сповнені з ніг до голови демократичними соціальними переконаннями, деякі з «хлопоманів» повстали супроти всяких поступок; для них соціальне питання поглинало національне; для інших національні устремління перебували на першому плані», – так окреслював настрої серед молоді польської аристократії сучасник та свідок тих подій Володимир Юзефович – син сумнозвісного М. Юзефовича, котрий уславився своїми антиукраїнськими й антипольськими поглядами³. Відтак В. Антонович, яким, за свідченням його давнього товариша К. Михальчука, пишалися всі польські студенти, перетворюється в їхніх очах на «перевертня»⁴.

¹ Міяковський В. Київська громада (З історії українського громадського руху 60-их років) // Міяковський В. Недруковане й забуте. Громадські рухи XIX сторіччя. Новітня українська література. – Нью-Йорк, 1984. – Т. 1. – С. 266–267.

² Антонович В. Про українофілів та українофільство (Відповідь на напади «Вестника Южной и Ю.З. России») // Антонович В. Твори. – К., 1932. – Т. 1. – С. 138.

³ Юзефович В.М. Тридцать лет тому назад. Очерк из студенческой жизни. – К., 1898. – С. 16.

⁴ Михальчук К.П. Из украинского былого // Украинская жизнь. – 1914. – № 8/10. – С. 73.

Виглядає, що соціальний вектор був визначальним не тільки у цьому етнокультурному виборі В. Антоновича, а й у формуванні його поглядів та світосприйняття. Приміром, навіть своєрідний історичний рахунок, який автор виставляє шляхетству у знаменитій сповіді, видрукуваній на сторінках «Основи», є, власне, переліком «соціальних гріхів» польського панства: релігійний фанатизм, становий егоїзм, уярмлення селян, самоправство у всіх галузях суспільного життя і т.п.¹ Врешті, у своїх історичних працях та лекційних курсах В. Антонович висловлюється ще категоричніше, зокрема називає шляхту «станом паразитів»². Така соціальна специфікація зацікавлень на ниві громадських практик у 1860-х роках торувала шлях до позитивізму.

Невипадково соціальна підоснова добре простежується в історичному письмі В. Антоновича, зокрема, у виборі сюжетів наукових праць: генеза козацтва та його організація, відродження козащини на Правобережжі наприкінці XVII – на початку XVIII ст., побутування міщанства на теренах українських міст, правове й економічне становище селян, походження шляхетських родів, колонізація земель, гайдамаччина, роль православної церкви в литовську і польську добу та ін. Цю соціальну скерованість автора споглядаємо навіть у його студії «Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия» (1877–1878), в якій задекларована проблематика, здавалося б, неминуче нав'язує домінування зовнішніх та внутрішніх політичних контекстів. Натомість думка В. Антоновича про етносоціальну зумовленість піднесення й занепаду середньовічної литовської держави рефреном пронизує весь текст цієї монографії, що стала його докторською дисертацією. З цією працею пов'язане й певне визнання В. Антоновича як історика в російському академічному світі³, хоч ученого досить часто сприймали як провінційного діяча⁴.

За цікавим спостереженням С. Томашівського, «Антонович вимінає індивідуальні й чисто-політичні теми, натомість увагу його *притягають масові суспільні явища*, де поодинокі одиниці або цілком никнуть або стають у тінь масових змагань, інтересів, симпатій і т. ін.»⁵. Схожі мотиви споглядаємо

¹ Антонович В. Моя исповедь (Ответ пану Падалице, по поводу статьи, в VII книжке «Основы»: «Что об этом думать?») и письма г. Падалицы в X книжке) // Основа. – 1862. – № 1. – С. 86.

² Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991. – С. 59.

³ Бестужев-Рюмин К. Русская история. – СПб., 1885. – Т. 2. – Вып. 1. – С. 89 (прим.135); Коялович М.О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. – СПб., 1893. – С. 425.

⁴ Єфіменко А. Литературные силы провинции. В.Б. Антонович // Син України. – Т. 1. – С. 13–14.

⁵ Томашівський С. Володимир Антонович... – С. 467.

і в автобіографічній записці В. Антоновича, коли мемуарист прагне провести аналіз життєвого сценарію особистості в контексті соціальних та антропологічних чинників («інгредієнтів»), які тою чи іншою мірою визначають його реалізацію. «Таким робом *моральна діяльність всякого чоловіка складається з 3 інгредієнтів* : 1) атавізму, себто дідизни отриманої від предків (в найкращому разі не більше 75%); 2) виховання, себто формулювання принципів минулого часу (5-10%) і 3) власної ініціативи (в найкращому разі до 15%)», – наголошує історик¹.

Цей авторський пасаж нагадує генеалогічні й соціальні екскурси в автобіографії одного із засновників позитивізму Г. Спенсера, який приділяв надзвичайну увагу виявленню комбінацій певних факторів, що спрямували його інтелектуальні зацікавлення. Деякі з сучасних дослідників навіть висловлюють думку про «біографічну апологетику» київського вченого².

Отже, соціальний вектор посідає провідне місце на шкалі вартостей В. Антоновича як історика. Проте він складає й відповідну данину натуралістичній програмі пізнання, яка завдяки позитивізму поширилася на соціогуманітарні терени. Якщо взяти до уваги його подвійну освіту – медика й історика, яку В. Антонович здобув у Київському університеті св. Володимира (1855 та 1860), то такі дослідницькі устремління виглядають уповні природними. Приміром, навіть походження патріотизму, як любові до певної землі, В. Антонович виводить зі світу природи: *«Дивно було б убачати особливу чесноту чи особливу ваду в тому почутті, яким наділяє людину завжди та повсюди природа. Таким почуттям є без сумніву любов до місцевості, в якій народилася людина, до укладу, звичаїв, образу життя й оточення, в котрому вона зросла, до одягу, з яким вона зріднилася та який уважає красивим за своїм естетичним почуттям, до мови чи говірки, якою вона звикла слухати від коліски, котрою вона звикла висловлювати та сприймати свої перші враження»*³.

Втім, у рецепції В. Антоновича натуралістичні та природничі мотиви повсякчас набувають антропологічного забарвлення. Певна річ, у цьому контексті згадують студіювання В. Антоновича у французького антрополога Поля Топінара під час перебування у Парижі протягом липня-серпня 1880 р.⁴ Виглядає, що антропологічний чинник у світосприйнятті історика виконує роль своєрідного посередника, ба навіть сполучної ланки між шаром

¹ Автобіографічні записки Володимира Антоновича. – Т. 43. – № 7. – С. 3–4.

² Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи». – К., 2005. – С. 9.

³ Антонович В. Про українофілів та українофільство... – С. 136.

⁴ Щоденні нотатки закордонної подорожі 1880 р. // Антонович В. Твори. – С. 295–296.

природного та пластом соціального. До того ж, сучасні дослідники обстоюють думку, що етнічна антропологія посідала поважне місце в концептуалізації минувшини у працях В. Антоновича¹. Ця складова у його поглядах проступає настільки виразно, що історик навіть означає саме поняття «національність» як *«сукупність антропологічних, етнографічних і духовних прикмет, якими вирізняється одна група людства щодо іншої; прикмети ці виробились самою природою під впливом вельми складних природних факторів: мішанина рас, клімату, праці, пережитої історичної долі і т.п.; як усе створене природою, ці прикмети відрізняються великою сталістю»*².

Та антропологічний чинник не є поодиноким стрижнем, який пов'язує різноманітні складові його світогляду. Схоже, що таку ж чи подібну роль відіграє й культурний вектор, точніше рушій світу історії. Відтак у текстах В. Антоновича неодноразово зустрічаємо згадки про культурне становище тієї чи іншої соціальної верстви та й усього народу / нації. За свідченням сучасників (М. Грушевський, Д. Дорошенко, К. Михальчук та ін.), В. Антонович відводив неабияку роль саме культурній праці у своїй різноманітній громадській діяльності, а відтак часто-густо сприймався як культурний діяч³. Зауважимо, що у славнозвісній розвідці «Три національні типи народні» (1888), начебто записаній за його лекційними викладами, В. Антонович обстоює думку про два «роди прикмет» національності. На його думку, *«одні природжені людям, спадкові, що залежать від складу раси, від впливу природи місцевої; їх можна знайти стежкою антропологічною, дослідом з анатомії та фізіології чоловіка. Другі прикмети здобуваються вихованням і залежать від вишини розвитку культури та від минулого життя народу, себто від його історії»*⁴.

Така комбінація різноманітних чинників (природничих, антропологічних, соціальних, культурних та ін.) у поглядах В. Антоновича нав'язує до тієї чи іншої варіації позитивістської теорії факторів, себто факторного аналізу минувшини. Наприклад, у передмові до другого тому «Исторических песен малорусского народа» (1875), укладених В. Антоновичем та М. Драгомановим, причини війни Б.Хмельницького з поляками подаються як сполучення низки рушіїв – «станово-козацьких, релігійних, національних та народно-економіч-

¹ Харченко В. Етнічна антропологія в науковій концепції В.Б. Антоновича // Третя академія... – [Ч. 2]. – С. 447.

² Записка Вол. Антоновича в справі обмежень української мови // Антонович В. Твори. – С. 282.

³ Грушевський М. Володимир Антонович... – С. 11; Дорошенко Д. Володимир Антонович... – С. 28; Михальчук К.П. Из украинского былого. – С. 85.

⁴ Антонович В. Три національні типи народні // Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 90.

них мотивів»¹. Схожі думки В. Антоновича споглядаємо і в його неофіційних лекційних викладах, зокрема, у відомій праці «Про козацькі часи на Україні» (1897), в якій «провідна ідея народу», здавалося б, метафізична за суттю, виводиться як поєднання низки чинників: «антропологічних расових причин, почасти від різних умовин та впливу *територіальних обставин*, від *історичного життя*, від *культурного розвитку* і т.ін.»². Недаремно у світлі теорії факторів розглядали й потрактовували погляди В. Антоновича деякі історики (О. Гермайзе, М. Довнар-Запольський та ін.)³. Проте позитивістська конфігурація факторів, у світогляді київського вченого, істотно корелюється іншими стильовими включеннями (просвітницького раціоналізму, пізнього романтизму), котрі творять незвичний, часом суперечливий візерунок його творчості. З такої перспективи історичне письмо В. Антоновича складно сприймалося науковцями, як сучасниками, так і наступниками, хоч його незаперечно уважали «найвидатнішим українським істориком другої половини ХІХ століття» (О. Оглоблін)⁴.

На перший погляд, в українському історіописанні сформувався досить одноцільний образ В. Антоновича як ученого-позитивіста, що склався ще за його життя й остаточно поширився по смерті впродовж першої третини ХХ ст. Відтак на сторінках наукових праць київський історик постає як неодмінний типаж позитивіста. Численні оцінки-дефініції В. Антоновича в тому чи іншому вигляді, іноді з певними застереженнями та коментарями, фіксували означену інтелектуальну домінанту: «вчений позитивіст, який підходив до історичних явищ із *методом природознавця*» (А. Верзилов)⁵; «скептик і позитивіст, індиферентний до всякої трансцендентної метафізики, він заховав одну

¹ [Антонович В., Драгоманов М.] Предисловие // Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. – К., 1875. – Т. 2. – Вып. 1: Песни о борьбе с Поляками при Богдане Хмельницком. – С. I–II.

² Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – С. 17.

³ Гермайзе О. В.Б. Антонович в українській історіографії // Україна. – 1928. – № 5. – С. 20–21; Довнар-Запольский М. Исторические взгляды В.Б. Антоновича // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1909. – Кн. 21. – Вып. 1/3. – С. 25.

⁴ Оглоблін О.П. «Історія України» (Конспект за лекціями професора Оглобліна). II-й курс соц.-істор. відділу Ф.П.О. [факультету партійної освіти] 1929/30 академічного року. Т. 2 [друк. Київським Окрліт. тираж 37 прим.] // ЦДАВО України. – Ф. 3561. – Оп. 1. – Спр. 292. – Арк. 39.

⁵ Верзилов А.В. Памяти Владимира Бонифатиевича Антоновича // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1908. – Вып. 7. – С. 147.

релігію – релігію людства» (М. Грушевський)¹; «Антоновича *годі назвати типовим репрезентантом позитивізму* в історичній науці, *все таки прикмети сього напрямку видно в його розвідках*» (С. Томашівський)²; «історіософічні теорії Антоновича розвинулися під сильним впливом... модного в третій чверті ХІХ ст. позитивізму Огюста Конта» (М. Кордуба)³ та ін. Та й сучасні дослідники, переважно ідентифікують В. Антоновича у відповідному сенсі: «найортодоксальніший позитивіст» (І. Чорновол)⁴, історик, переважно з позитивістською методологією (С. Михальченко)⁵, учений, який свідомо орієнтувався на французький позитивізм (В. Короткий, В. Ульяновський)⁶ та ін. Втім, ширяться й думки про полістильну основу світосприйняття В. Антоновича. Приміром, його розглядають як людину ««двох вір» – романтичної та позитивістської» (Н. Яковенко)⁷, як історика, що сприймав минувшину «крізь призму польської романтики, і французького раціоналізму та раннього позитивізму»⁸, зрештою як «полупозитивіста»⁹ (О. Кіян) і т.п.

За свідченням М. Грушевського, до створення позитивістського образу спричинився й сам В. Антонович. «Пригадую, з яким вдовolenням він повторяв характеристику дану йому з приводу одного завваження як «найбільш послідовного позитивіста, якого коли-небудь доводилося стрінати». *Я думаю, що він хотів таким бути – власне в стилі французьких позитивістів 1860–1880-х років*», – згадував його найвидатніший учень¹⁰. Зазначимо, що В. Антонович досить виразно декларував саме позитивістську складову своїх поглядів. Зокрема, у стислій автобіографічній замітці, написаній до ювілею Другої Одеської гімназії, в якій майбутній історик навчався протягом 1848–1850 рр., він зазначає: «Можу тільки ствердно сказати, що добре, чи погано

¹ Грушевський М. Володимир Антонович... – С. 10

² Томашівський С. Володимир Антонович... – С. 467.

³ Кордуба М. Володимир Антонович (В 20-ліття його смерті) // Літературно-науковий вістник. – 1928. – Т. 96. – Кн. 6. – С. 160.

⁴ Чорновол І. Політичні аспекти народницької історіографії від М. Костомарова до М. Грушевського // Молода нація: Альманах. – 2000. – № 3. – С. 137.

⁵ Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В.Б. Антонович, М.В. Довнар-Запольский и их ученики). – Москва-Брянск, 1997. – С. 64.

⁶ Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К., 1997. – С.85–86.

⁷ Яковенко Н. Назв. праця. – С. 144.

⁸ Кіян О. Історіософія Володимира Антоновича... – С. 62.

⁹ Його ж. Володимир Антонович... – С. 136.

¹⁰ Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича... – С. 6.

виконав я свою місію, я завжди йшов шляхом сумління та поступу, наскільки вмів та міг»¹.

Однак така начебто незаперечна цілісність образу В. Антоновича як позитивіста, схильного до об'єктивістського прочитання минувшини, помітно диференціюється, коли йдеться про засадні прикмети творчості цього історика. Тим більше, що особливості його історичного письма по-різному тлумачилися ще за його життя. Наприклад, російський учений О. Пипін у рецензії на збірку студій В. Антоновича, видану 1885 р., подає досить самобутню характеристику автора. «Це – не історичний повістяр, яким був Костомаров, а, власне, *історик-аналітик, котрий розкладає історичні події на їхні глибокі засади щодо народного та суспільного життя та подає історичну формулу, пошук якої і є завдання історичної критики*»². Натомість рецензент, який переховувався під псевдонімом І. Р., у розвідці 1870 р. наголошує на інших якостях В. Антоновича, зокрема, вбачає у ньому дослідника, схильного до концептуального потрактування минувшини. «...важливість питань, які пояснюються, а часто й висуваються в творах п. Антоновича, могли б надати матеріали для цілих великих монографій; але п. Антонович володіє умінням не обтяжувати студію масою подробиць, та навпаки зупиняється тільки на суттєвому, викладає справу лаконічно, досить сухо, інколи нібито тяжко, але з суворою логічною послідовністю», – відзначає рецензент³.

Виглядає, що ці випадкові, ба навіть епізодичні думки щодо праць В. Антоновича відображають лише окремі деталі його загального стильового профілю. Втім, в українській інтелектуальній традиції вододіл у рецепції цього вченого, а точніше його типологічної належності, проліг якраз у межах дихотомічної конструкції: аналітик-документаліст чи історик-синтетик і навіть філософ. Наприклад, до прибічників першого погляду, який ідентифікував В. Антоновича як ученого, схильного до документально-фактографічного прочитання історії, належав колега та давній товариш В. Антоновича по старій Громаді М. Драгоманов. «Ніхто з наших істориків не вміє так точно *возстановити факти* переважно історії державно-політичної, коли який князь або гетьман став правити, коли взяв, яке місто й т. ін., але д. Антонович мов навмисне обходить усі ідейні боки історії, виводи з фактів, порівняння

¹ Слабченко Т. До життєпису В. Антоновича // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн. 15. – С. 212–213.

² А.В. [Пьпин А.Н.] Рец. на кн.: Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – Т.1 // Вестник Европы. – 1885. – № 6. – С.873.

³ И.Р. Рец. на кн.: Исследования о городах в юго-западной Руси, по актам 1432–1798 гг. Сост. В.Антонович. – К., 1870 // Вестник Европы. – 1870. – № 9. – С.424.

з історією других народів і т.ін...», – наголошує він¹. Відзначимо, що цю оцінку поділяло й чимало інших істориків. Не випадково знаходимо цілу низку суголосних пасажів: «Антонович взагалі унікав, по змозі, узагальнень і синтезу. Обережний дослідник, він усю увагу звертав на аналіз» (Д. Дорошенко)²; «Але Антонович не спішився з тим, щоб дати синтезу своїх дослідів, хоч підштовхував його до того Драгоманів» (І. Крип'якевич)³; «Він, безперечно, радше аналітик, ніж синтетик, обережний у висновках і суворий почитатель факту. Його специфічною рисою було ховатися за своїм матеріалом, давати, говорити самим фактам або подіям» (Б. Крупницький)⁴ і т.п.

Власне, ототожнення В. Антоновича з документалізмом, об'єктивізмом та безсторонністю з часом стало неодмінним компонентом у тлумаченнях його історичного письма. Зокрема, низку таких оцінок щодо постаті вченого було висловлено ще за його життя⁵. Певна річ, у фахових оцінках В. Антоновича, зокрема, в рецензіях із експертним висновком щодо кваліфікації тієї чи іншої роботи, оціночний рефрен скеровувався на джерела і матеріали, здобуті з «перших рук»⁶. Проте сам історик досить розважливо ставився до об'єктивістського висвітлення минувшини. Приміром, у вступній лекції в університеті св. Володимира вчений досить промовисто окреслив своє відношення до вимог об'єктивного відображення минулого. «Вказуючи на всю важливість об'єктивності в науці, я все ж таки суворо розрізняю неупередженість від безсторонності. Вимагати від історика безбарвності, відсутності особистих переконань, індиферентності до своєї народності означало б приниження науки та разом із тим вимагати негідного та неможливого», – підкреслює В. Антонович⁷. Властиво, що ця сентенція з її етичними

¹ Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М.П. Вибране. – С. 488

² Дорошенко Д. Володимир Антонович. – С. 126.

³ І.К. [Крип'якевич І.] Світогляд Володимира Антоновича // Краківські вісті. – 1942. – 1 листоп. – № 244. – С. 5.

⁴ Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: Зб. статей / На правах рукопису. – Мюнхен, 1959. – С. 93.

⁵ Линниченко И. В.Б. Антонович // Газета Гатцука (М.). – 1890. – 22 апр. – № 15. – С. 257; Быков П. В.Б. Антонович [до двадцятип'ятиліття наук. діяльності] // Нива. – 1890 – № 21. – С. 555.

⁶ Антонович В. Отзыв о диссертации магистранта М.С. Грушевского «Барское староство», представленной в историко-филологический факультет для приобретения степени магистра русской истории (17 мая 1894 г.) // Университетские известия. – К., 1894. – № 7. – С. 7.

⁷ Вступна лекція В.Б. Антоновича у Київському університеті св. Володимира // Син України. – Т. 1. – С. 383.

й ідеалістичними мотивами не відповідає канону позитивістської «безсторонності» щодо свідчень джерел!

Зауважимо, що інші українські історики трималися відмінного погляду щодо сполучення стильових рис у творчості фундатора київської історичної школи, позаяк убачали в ньому не стільки документаліста-аналітика, скільки історика-концептуаліста. Передусім, М. Грушевський уважав, що в «Антоновичу маємо конструктивний ум, з спеціальним нахилом до зведення історичних фактів до можливо простих схем, з неохотою до нарративної манери, так сильної у Костомарова з спеціальним замилюванням для відносин суспільних, головню в польсько-литовським періоді нашої історії»¹. В іншій праці він назвав В. Антоновича істориком-філософом із «великим, навіть надмірним нахилом до синтезу і схематизації»². Подібної думки тримався й С. Томашівський, який наголошував, що «найсильніша сторона таланту його показалася при виконуванню третього методичного завдання – розуміння й концепції (розбив С. Томашівського. – О. Я.) даного історичного процесу або явища»³. Ба більше, С. Томашівський уважав, що «спеціальні синтетичні його здібності повинні були довести його до того, щоб охоплювати широкі історичні горизонти, щоб давати широкі огляди історичного... життя, щоб створити одноцільний образ історичної минувшини України, а тим часом він обертається безустанку в усяких обмеженнях і щодо часу, і щодо місця, аж у кінці стає археологом-систематиком...»⁴. Варто відмітити, що класифікаційні процедури В. Антоновича на ниві археології високо оцінював російський історик П. Мілюков, який уважав їх найкращими здобутками тодішньої науки⁵. Погляди М. Грушевського, С. Томашівського в означеному сенсі поділяв і М. Ткаченко, який обстоював тезу, що В. Антонович був «більше синтетик, ніж аналітик»⁶. Аналогічну думку висловив і О. Оглоблін, який уважав, що «синтезу історичного розвитку Правобережної України XVI–XVIII століття Антонович шукав і – не одразу і нелегким шляхом – знайшов в українській козаччині»⁷.

¹ Грушевський М. Пам'яті Олександра Лазаревського // ЗНТШ. – Львів, 1902. – Т. 47. – С. 1–2.

² Грушевський М. Володимир Антонович... – С. 6.

³ Томашівський С. Володимир Антонович... – С. 471.

⁴ Там само. – С. 472.

⁵ Мілюков П. VIII археологический съезд в Москве // Русская мысль. – 1890. – № 4. – С. 175.

⁶ Ткаченко М. Археографічні студії Володимира Антоновича // Український археографічний збірник – К., 1930. – Т. 3. – С. 336.

⁷ Оглоблін О. Володимир Антонович та його історична школа. – С. 203.

Втім, особа В. Антоновича не зовсім вкладається і в класичний типаж європейського позитивіста-теоретика, який прагне віднайти суспільні закони й осягнути конечність історичного руху чи подати універсальну й всеохоплюючу візію національної минувшини! Така поляризація тлумачень щодо творчості київського вченого, попри майже одностайне визнання позитивістської сутності його поглядів та світосприйняття, логічно висуває низку питань: як узгоджуються розмаїтті стильові елементи в творчості В. Антоновича? Яких обрисів набуває таке сполучення: звичайної еkleктики, своєрідного симбіозу, змагання, еволюційного перетворення чи чогось іншого?! Це примушує більш пильно поглянути на його тексти, зокрема, архітектоніку праць, манеру викладу, термінологію, стратегію представлення української минувшини тощо.

Якщо взяти до уваги те, що перші монографії В. Антоновича представлені у вигляді розлогих передмов до серійного видання низки томів «Архива Юго-Западной России», себто призначені ввести читача до певного кола джерел, то ця суперечність між утилітарною функцією передмови та її реальним змістом і масштабом (100-200 стор.) одразу кидається в очі. Недаремно М. Костомаров справедливо зазначив, що кожний такий вступ до того чи іншого тому «сам по собі складає самостійне вчене дослідження, більш корисне для науки, чим якась дисертація, за яку надається вчений ступінь і навіть університетська кафедра»¹.

Звичай В. Антонович розпочинає свій виклад із установчих тез, які не тільки задають сюжетну канву, а й постулюють досить високий рівень генералізації матеріалу. Приміром, у передмові «Содержание Актов о козаках 1500–1648 год» (1863) автор висловлює думку про побутування на історичній сцені «трьох сил» давньої Русі (община, дружина та князівська влада)². Цю тезу історик повторює і в пізніших працях, зокрема, в монографії «Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия»³. Зрештою, авторський сюжет вибудовується навколо соціальних взаємовідносин і соціокультурних передумов, що спричинилися до виникнення феномену козацтва саме у сфері тяжіння цих «сил».

Схожу конструкцію споглядаємо і в його передмові-монографії до актів з історії «південно-руських міст» (1869), уміщених в «Архиве Юго-Западной России». У цьому вступі історик постулює тезу про трояке значення міста:

¹ Костомаров Н. Рец. на кн.: Антонович В.Б. Очерк истории великого княжества Литовского до половины XV века. – К., 1878. – Вып. 1 // Исторический вестник. – 1880. – № 5. – С. 178.

² Антонович В. Содержание Актов о козаках, 1500-1648 год // Архив Юго-Западной России. – К., 1863. – Ч. 3. – Т. 1: Акты о козаках (1500–1648 г.). – С. П.

³ Его же. Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти В.К. Ольгерда // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России В.Б. Антоновича. – К., 1885. – Т. 1. – С. 18.

1) юридичної одиниці; 2) торгівельного та ремісничого центру; 3) осередку військової організації¹. Отож місто розглядається автором як терен змагання й боротьби «общинного порядку» з «військово-феодалним устроєм» Литовської держави². У подібному сенсі сприймається і його установча теза про «два начала», подана в монографії з історії Великого князівства Литовського³.

Врешті, вихідні положення багатьох праць В. Антоновича, в яких йдеться про «стихії», «начала», «сили» й «ідеали», незаперечно тяжіють до романтичної семантики. Ці апіорні положення виявляють інтуїтивні компоненти його мислення як історика, котрі задають загальну схему викладу й розгортання фактографічного матеріалу. Проте в його текстах побутує й чимало принагідних ірраціональних пасажів та етично-ідеалістичних міркувань, властивих романтичному історіописанню. Зокрема, в передмові-монографії про походження козацтва цей стан виступає як представник «народної стихії»⁴. Водночас історик згадує про особливе моральне значення козацтва⁵, вважає його представників «передовими людьми всього народу»⁶ і т.п. Більшого того, автор висуває громадсько-вічеву концепцію походження козацтва, яка виглядає як наслідування відомої візії М. Костомарова. Ця думка побутує і в пізніших працях В. Антоновича, зокрема, в записаних і виданих неофіційних викладах «Про козацькі часи на Україні»⁷. Кінець-кінцем, громадсько-вічева ідея підноситься істориком до масштабу національного / народного ідеалу. Наприклад, В. Антонович обстоює думку про Запорозьку Січ як «общинний ідеал, до якого постійно прагнув Південно-руський народ – в общинах, в козацтві, в церковних братствах, копних судах. Тут тільки народний інстинкт залишений сам по собі, розвивався повніше та вільніше, не спотворений зовнішнім, стороннім впливом»⁸. Властиво, що з руйнацією «общинного начала», яке стримувало «законну реакцію пригнічених верств суспільства», В. Антонович пов'язує постання гайдамацького руху з його нестримною сваволею⁹. Такі ж романтичні розумування, в яких автор апелює

¹ Его же. Предисловие // Архив Юго-Западной России. – К., 1869. – Ч. 5. – Т. 1: Акты о городах. – С. 1.

² Там же. – С. 6.

³ Антонович В. Очерк истории Великого княжества Литовского... – С. 5.

⁴ Его же. Содержание Актов о козаках, 1500-1648 год. – С. II.

⁵ Там же. – С. LXXXVIII.

⁶ Там же. – С. LXXXVII.

⁷ Антонович В. Про козацькі часи... – С. 48.

⁸ Его же. Содержание Актов о козаках, 1500-1648 год. – С. LXXV.

⁹ Его же. Исследование о гайдамачестве. (Извлечено из 3 тома 3 части «Архива Юго-Западной России»). – К., 1876. – С. 3.

до «народного почуття»¹, «народного сенсу»², споглядаємо і в його інших студіях, зокрема, у передмові-монографії «Содержание Актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716)» (1868). Та найпомітніші вони в дослідженні про генезу козацтва.

Це проміжне, в інтелектуальному розумінні, становище монографії 1863 р. досить влучно прокоментував М. Грушевський. Він уважав, що «праця Вол. Антоновича про початки козаччини – написана під сильними впливами Історії Русів з одного боку, теорій староруського громадського життя – з другого, вповні фантастична, але з становища еволюції історичних ідей дуже інтересна – як перехід від старої традиції XVIII в., до нових історіософічних поглядів»³. В іншій розвідці М. Грушевський оцінив зазначену студію як найбільш яскравий і повний виклад ідеології В. Антоновича⁴.

Втім, означуючи історичний рух «началами», «силами», «стихіями» й «ідеалами», В. Антонович, на відміну від романтиків, наповнює ці дефініції не ідеальним чи метафізичним, а досить конкретним соціальним змістом. Тому в основі більшості сюжетів його студій зазвичай лежить соціальний конфлікт: «староруських общин» з «військово-феодальною владою», шляхти з козацтвом, міського самоуправління зі старостами і т.п. Приміром, його передмова-монографія до актів про буття південно-руських міст висвітлює процес перетворення «вічевого центру» в «поняття фортеці й місця перебування старости» та «торгівельної общини»⁵. Виключна увага до соціальних і культурних чинників та їхньої ролі в українській історії, яку споглядаємо в текстах В. Антоновича, певною мірою нагадує інтелектуальні пошуки П. Куліша в 1860-х роках. Дехто з дослідників навіть розглядає П. Куліша як своєрідну предтечу В. Антоновича⁶.

Зазначимо, що в текстах В. Антоновича добре простежується стильовий шар, пов'язаний якраз із відтворенням соціального зрізу минувшини, який висуває на перший план аналітичні компоненти його мислення. Насамперед історик окреслює соціальну ситуацію, яка складається в ту чи іншу історичну добу. Зокрема, він розглядає побутування різних станів у Речі Посполитій:

¹ Его же. Содержание Актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716) // Архив Юго-Западной России. – К., 1868. – Ч. 3. – Т. 2: Акты о козаках (1679–1716). – С. 5.

² Там же. – С. 68.

³ Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1995. – Т. 7: Козацькі часи – до року 1625. – С. 566.

⁴ Його ж. З соціально-національних концепцій Антоновича. – С. 8–9.

⁵ Антонович В. Предисловие... – Ч. 5. – Т. 1: Акты о городах. – С. 80.

⁶ Ульяновський В. «Ранній» Володимир Антонович: поза контекстами // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 125, 127.

«1) шляхетський, який мав необмежені права – як особисті, так і державні; 2) хлопський, котрий перебував у повній та безперечній залежності від першого, та 3) міщанський, малочислений, який користувався правами особистої свободи та станової незалежності у нечисленних містах»¹. У світлі такої станової ієрархії, що склалася на землях Польської Корони, козацтво постає як своєрідна «аномалія»², яка мусила спричинити неминучу соціальну конфронтацію. Отож, романтичне змагання «вічового начала» козацтва супроти «аристократизму» польського шляхетства³, в авторському викладі, набуває рис соціального конфлікту, себто поступово втрачає ореол героїко-романтичної боротьби. Зокрема, історик наголошує на соціальній підоснові козацьких воєн і повстань XVI ст., що зрештою постають як нищівне протиборство двох станів. *«Його характер чисто соціальний, і воно ясно вказує на те зацікавлення, яке лежало в основі козацьких воєн: запанує польсько-шляхетський елемент у Південній Русі чи ні?»*, – зазначає автор⁴. Така ж думка побутує і в його лекційних викладах. Приміром, в одній із лекцій В. Антонович обстоює тезу, що *«низка аграрних непорозумінь та тяжкий економічний гніт спричинили козацькі війни»*⁵. У тексті монографії про виникнення козацтва, загалом досить одноманітному та бідному на афористичні висловлювання і розумування, віднаходимо й самотнє означення дрібного польського панства, яке він називає «шляхетським пролетаріатом»⁶. В іншій студії, присвяченій минувшині південно-руських міст, автор висловлює думку, що *«відсутність середнього стану була однією із найбільш важливих ознак»* неминучого падіння Речі Посполитої⁷. Ця заувага є промовистим свідченням того важливого місця, яке відводив учений соціальним чинникам в історії.

За його візією, спосіб конституювання того чи іншого стану часто-густо визначає спрямованість історичного руху. Зокрема, у лекціях з російської історії В. Антонович приділяє особливу увагу виникненню аристократії в Галицькій Русі, порівняно з європейськими країнами. *«Аристократія в зах. Європі з'явилася як вислід завоювання й спиралася, головним чином, на поземельну власність, оскільки після походу завойовник розподіляє ново-*

¹ Антонович В. Содержание Актов о козаках... – С. XXXII-XXXIII.

² Там же. – С. XXXIII; Його ж. Про козацькі часи... – С. 54.

³ Его же. Содержание Актов о козаках... – С. XXXIX.

⁴ Там же. – С. XLVI.

⁵ Антонович В.Б. Краткий очерк землевладения в Южной Руси [Лекція, читана В. Антоновичем та записана В. Крижанівським, 1880] // ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 8013. – Арк. 12.

⁶ Его же. Содержание Актов о козаках... – С. LIV.

⁷ Его же. Предисловие... – Ч. 5. – Т. 1: Акты о городах. – С. 92.

здобуті землі, а часто й туземців, які мешкають на цих землях, між своїми прибічниками», – стверджує вчений¹. Ця теза В. Антоновича наслідує відому «концепцію завоювання» О. Т'єррі, який саме з такими військово-політичними перетвореннями пов'язував започаткування суспільного поділу на вищі та нижчі стани². Натомість галицьке боярство, вважає історик, являло собою «аристократію бюрократичного, тобто чиновницького, адміністративного порядку»³, що визначило ту руйнівну роль, яку відігравав цей стан в історії Галича. Відзначимо, що у передмові до першого тому «Исторических песен малорусского народа» (1874) В. Антонович та М. Драгоманов акцентують увагу саме на станових мотиваціях козацтва. «З народу починає виокремлюватися *вторинний військовий елемент, козацтво*, яке перебирає на себе ініціативу оборони країни, праці та цивілізації від татар, – а згодом і захисту народності та свободи від польського уряду та панів, розпочавши *боротьбу* з ними за зрівняння своїх прав з правами старого дружинного стану, який перетворився в *поземельну аристократію*», – наголошують укладачі⁴. Зрештою, свої дослідницькі зацікавлення цариною станових взаємин В. Антонович досить добре пояснив в передмові-монографії «Содержание Актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716)». На його думку, «відносини ці наочно малюють ту *низьку ступінь громадянського розвитку, на котрому перебувала Малоросія в XVII та XVIII століттях* і, внаслідок якого її народонаселення не було в змозі ні позбавитися від польського володарювання, ні власними силами влаштувати своє внутрішнє буття і виробити суголосні з очікуваннями свого народу юридичні та суспільні відносини»⁵. Таким чином, крізь змагання «сил» чи «начал» у текстах В. Антоновича представлене соціальне буття, освячене правовими нормами та звичаями. Відтак навіть апелюючи до «народного почуття» або «народної пам'яті» історик не схильний наділяти колективного, масового героя трансцендентним сенсом, як це робив, приміром, М. Костомаров.

Наприклад, заувага В. Антоновича про те, що норми Магдебурзького права є чужими для «духу та понять Південно-Руського народу»⁶, здавалося б,

¹ Антонович В.Б. Лекции по Русской истории // ИР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 8101. – Арк. 187 зв.

² Т'єрри О. История завоевания Англии норманнами, с изложением причин и последствий этого завоевания в Англии, Шотландии, Ирландии и на материке, до нашего времени: В 3 ч. – СПб., 1868. – Ч. 1. – С. 3.

³ Антонович В.Б. Лекции по Русской истории. – Арк. 188 зв.

⁴ [Антонович В., Драгоманов М.] Предисловие // Исторические песни малорусского народа. – К., 1874. – Т. 1. – С. VI.

⁵ Антонович В. Содержание Актов о козаках на правой стороне Днепра. – С. 23.

⁶ Его же. Предисловие... – Ч. 5. – Т. 1: Акты о городах. – С. 57.

сприймається виключно у романтичному розумінні. Проте подальші коментарі історика виявляють не метафізичний, а соціальний рефрен у його тексті! Зокрема, він наголошує на відчуженні міщан від судочинства, згадує про існування правничих практик, запозичених із повсякденного буття общин, і навіть обстоює думку, що Магдебурзьке право було «символом місцевої автономії», під виглядом якої переховувався «общинний устрій»¹. Тож авторське покликання на начебто метафізичний «дух народу» набуває іншого сенсу. Властиво, що впровадження «німецького права» в українських містах історик тлумачить як своєрідний засіб, що мав «метою запобігти остаточному придушенню міського стану військовим та попередити закріпачення першого внаслідок тиску старостинської влади – представника другого з цих станів»². Так крок за кроком апріорна схематизація, постульована В. Антоновичем інтуїтивним способом, поступається місцем логіко-аналітичному викладу, хоч і з певними ірраціональними вкрапленнями.

Зазначимо, що соціальний лейтмотив помітний не тільки в текстах монографій-передмов, а й в авторських преамбулах до публікацій джерел, зокрема, етнографічного матеріалу. Приміром, у вступі до першого тому «Исторических песен малорусского народа» зазначається, що укладачі «отримали поетичну історію суспільних явищ у Південній Русі (курсив В. Антоновича і М. Драгоманова. – О. Я.), принаймні, від IX в. до таких сучасних подій, як скасування панщини та угорське повстання в Австрії в 1848, – і як визволення селян та польське повстання в Росії в 1861–1863 р.»³. В іншому місці вони обстоюють думку, що багатство малоросійської пісенної традиції пов'язане зі «становим характером старої історії краю», зокрема, з недостатнім розвитком «міських класів»⁴. Та й самі стани представлені в історичному письмі В. Антоновича не у вигляді носіїв абстрактних морально-етичних ідеалів, а як певні «юридично-соціальні форми»⁵.

Втім, соціальні чинники, хоч і домінують у факторному аналізі автора, але доповнюються іншими рушіями світу минувшини, зокрема, культурними й суспільно-політичними. Наприклад, роздуми про особливе призначення культури та її впливу на плин історії неодноразово споглядаємо в текстах В. Антоновича. Зокрема, він наголошує на домінації «руської культури» у Великому князівстві Литовському⁶, в чому вбачає один із провідних факторів піднесення цієї держави. Характерною рисою світосприйняття В. Антоновича

¹ Там же. – С. 66.

² Там же. – С. 48.

³ [Антонович В., Драгоманов М.] Предисловие. – Т. 1. – С. III–IV.

⁴ Там же. – С. IV–V.

⁵ Томашівський С. Володимир Антонович... – С. 277.

⁶ Антонович В. Очерк истории Великого княжества Литовского... – С. 86.

є те, що дію культурних, суспільно-політичних та інших чинників в історії він досить часто представляє й оцінює за посередництвом універсальних понять. Щоправда, останні часто-густо побутують в лекційних викладах, публіцистичних працях тощо. Ця авторська манера почасти зумовлювалася просвітницькими складовими його мислення, які нав'язують досить високий рівень загальності та мають виразне ціннісне забарвлення. Вочевидь, давалися взнаки й прагматичні міркування, як-то цензурні обмеження, а також потреба піклуватися про збереження публічного реноме благонадійного професора в очах офіційної влади. До таких термінів, приміром, можемо віднести поняття «цивілізація» та «держава». У візії В. Антоновича перша дефініція виступає як своєрідний показник, ба навіть індикатор соціокультурної зрілості народу / нації. Пригадаємо відоме, нині майже хрестоматійне твердження історика про «трагічну розв'язку історії України», пов'язану з тим, що українці не змогли створити «грунтовної цивілізації»¹. У такому ж сенсі постає й оцінка В. Антоновичем імперської Росії як «напівросійської цивілізації», висловлена в листі від 12 березня 1880 р. до Ф. Вовка².

Зазвичай вважають, що В. Антонович украй негативно ставився до держави як складової суспільного життя (М. Грушевський, І. Крип'якевич, С. Томашівський та ін.)³. Властиво, до таких поглядів спричинилися відомі етнопсихологічні замальовки історика. Втім, ці враження дещо односторонні, позаяк їхні витоки криються в специфіці інструментального застосування зазначеного поняття. На думку В. Антоновича, держава – це «продукт людського розуму, який склався за вимогами історичного життя; це спілка, в яку вступили люди однієї чи багатьох національностей з метою забезпечити зовнішню безпеку та внутрішній благоустрій»⁴. В критичній розвідці, присвяченій роману Генріха Сенкевича «Вогнем та мечем», історик формулює своє тлумачення й розуміння державної організації ще точніше. «Ми звикли дивитися на державну владу, як на вираз можливої в даному суспільстві суми справедливості та неупередженості щодо всіх своїх підданих, – зазначає В. Антонович, – без різниці їхнього станового угруповання, національного типу, особистого становища в суспільстві, і тому вважаємо ідею держави рівно

¹ Його ж. Про козацькі часи... – С. 21.

² Антонович М. Недруковані листи В.Б. Антоновича до Ф.К. Вовка (з архіву УВАН) // Син України. – Т. 1. – С. 241.

³ Грушевський М. Володимир Антонович... – С. 12–13; І.К. [Крип'якевич І.] Світогляд Володимира Антоновича. – С. 5; Томашівський С. Володимир Антонович... – С. 475.

⁴ Записка Вол. Антоновича в справі обмежень української мови. – С. 282.

дорогою для всіх осіб, які входять до її складу»¹. Такі авторські визначення незаперечно тяжіють до пізньопросвітницьких канонів мислення та спираються на природно-правові ціннісні настанови. Чи варто доводити, що тогочасні імперії Романових та Габсбургів, а тим паче держави, що тою чи іншою мірою обіймали українські терени в минувшині, не відповідали скроєному взірцю?! З цієї перспективи державна організація в рецепції В. Антоновича є своєрідним мірилом людського Розуму, який реалізується в суспільній угоді. Тож аксіологічне призначення домінує в понятті «держава», яке історик уживає для того, щоб означити рівень громадського розвитку народу / нації.

Іншою цікавою прикметою в текстах В. Антоновича, яка досить виразно проступає в його монографіях, є його уявлення про суспільство як своєрідне «тіло» (організм). Варто відмітити, що вчений уживає цей термін у політичному, точніше етнополітичному та етносоціальному розумінні. Приміром, він пише про втрату «*органічної* єдності» Русі²; про неспроможність Південно-Західної Русі, незважаючи на татарську загрозу, виробити «*сильний політичний організм*»³; про зовнішні обставини, які примусили «литовське плем'я згуртуватися й об'єднатися в *одне політичне тіло* для того щоб утримати свою незалежність від сильного германського натиску»⁴, безсилля «*організму* Речі Посполитої» у XVIII ст.⁵ і т.п.

На відміну від романтиків з їхніми метафізичними уявленнями про «тіло-ідеал», скерованими на пошук провідних ідей історичного руху, що визначають екзистенцію, себто саме існування народу та його архетипічні риси, органіцизм В. Антоновича зіпертий на розмаїті засади. З одного боку, він не цурався пошуку визначальних ідей світу минувшини в ідеалістичному дусі, які кермували рух народу / нації на сцені історії, що наближає його до романтичних взірців історіописання. Проте, з іншого боку, історик уживає дефініцію «тіло» («організм») у розумінні етнополітичної чи етносоціальної цілісності, яка перевіряється еволюційним поступом на міцність, тобто зазнає впливу різноманітних факторів та передумов. Виглядає, що органіцизм В. Антоновича є вислідом історичного буття цієї етносоціальної спільноти у часі та просторі, себто не стільки відображає певну ідею або ідеал, скільки набутий соціальний та культурний досвід у процесі численних випробувань. Такий підхід В. Антоновича виказує позитивістський шар чи аналітичні

¹ Антонович В. Польско-русские отношения XVII в. в современной польской призме (по поводу повести Г.Сенкевича «Огнем и мечем») // Киевская старина. – 1885. – № 5. – С. 49.

² Его же. Содержание Актов о козаках, 1500–1648 год. – С. XIII.

³ Там же. – С. XIV.

⁴ Там же. – С. XI.

⁵ Антонович В. Исследование о гайдамачестве... – С. 2.

складові його поглядів та світосприйняття, які досить тісно сполучаються з інтуїтивними, романтичними уявленнями.

Отож «народний дух» та похідні дефініції у рецепції В. Антоновича виступають не стільки як ідеальна чи метафізична основа світу минувшини, а як підсумок багатоманітного історичного буття народу / нації в контексті багатьох векторів: природного, соціального, культурного, антропологічного, духовного, господарського та ін. Втім, учений не проводить чіткого розрізнення між ідеальними рушіями та тими розмаїтими чинниками, які, власне, наповнюють конкретним змістом народне / національне буття, що суттєво ускладнює сприйняття і потрактування його творчості. Видається, що історичні погляди та світосприйняття В. Антоновича сполучають різні елементи: інтуїтивні (пізній романтизм), аналітичні (ранній позитивізм, просвітницький раціоналізм) та прагматичні (культурницька програма українського національного руху) складові. Та, незважаючи на відмінну стильову природу, вони досить гармонійно інтегруються навколо його громадського ідеалу як взаємодоповнюючі, а не конфронтуючі компоненти. Таке поєднання дозволило історику уникнути низки стильових крайнощів позитивізму, зокрема, не потрапити у полон суцільного фактографізму та позбутися лещат тотального детермінізму. Проте це сполучення й створило той феномен роздвоєності образу В. Антоновича в українському історіописанні ХХ ст., що постає то у вигляді об'єктивіста-документаліста, то в подібі синтетика-концептуаліста.

Григорій Казьмирчук, Юрій Латиш

**СПІВПРАЦЯ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ТА КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
В ГАЛУЗІ ДЕКАБРИСТОЗНАВСТВА**

Рух декабристів традиційно викликає підвищений інтерес дослідників та суспільства вже майже 185 років. За підрахунками вчених, література про декабристів нараховує понад 18 тисяч монографій, статей, нарисів, художніх творів¹. Великий внесок у розвиток декабристознавства зробили українські історики.

Основними осередками декабристознавчих студій в Україні є Київський національний університет імені Тараса Шевченка та Інститут історії України НАН України, між якими налагоджено тісну співпрацю. Історики продовжують традиції київської декабристознавчої школи, започаткованої на початку ХХ ст. професорами Університету св. Володимира Володимиром Іконниковим, Митрофаном Довнар-Запольським та Петром Голубовським².

Співпраця співробітників академічних установ та викладачів вищих навчальних закладів розпочалась одразу ж після відокремлення науки від освіти. Ціла плеяда вихованців Митрофана Довнар-Запольського у 1920–1930-ті рр. поєднувала викладацьку діяльність з працею в установах ВУАН (Осип Гермайзе, Леонід Добровольський).

¹ Эрлих С.Е. Мифологические предпосылки отечественного декабристоведения (Постановка проблемы) // 14 декабря 1825 года: Источники, исследования, историография, библиография. – Вып. IV. – СПб.–Кишинев, 2001. – С. 563; Казьмирчук Г.Д., Латиш Ю.В. Рух декабристів: дискусійні питання та спроба їх розв'язання (до 180-річчя повстання) // Укр. іст. журн. – 2005. – № 6. – С. 50.

² Див.: По поводу записок С. Г. Волконского / Заметки профессора В. С. Иконникова (Пушкин и граф Олизар) // Русский архив. – 1902. – Кн. 2 (№ 6). – С. 265–267; Довнар-Запольский М. В. Тайное общество декабристов. – М., 1906. – V+3+340 с.; Его же. Идеалы декабристов. – М., 1907. – VIII+423 с.; Письма декабриста Алексея Петровича Юшневского и его жены Марии Казимировны из Сибири / Сообщены проф. П. В. Голубовским. – К., 1908. – III+172 с.

Широке відзначення 100-річчя повстання декабристів активізувало інтерес наукової громадськості до вивчення цієї проблеми. У підготовці та публікації архівних матеріалів про рух декабристів активну участь брали дослідники академічних установ та вишів УСРР. Відомі декабристознавці Павло Филипович, Дмитро Багалій, Володимир Міяковський виїжджали у довгострокові відрядження «до Ленінграду й Москви для роботи по архівам»¹. Було здійснено спробу сконцентрувати в республіці знайдені в актоховищах Росії архівні документи про діяльність членів таємних декабристських організацій, які жили і діяли в Україні. Однак на прохання вчених республіки 2 листопада 1925 р. ЦВК СРСР ухвалив рішення, в якому містилась відмова: «Визнати, що зібрання архівних матеріалів, які зберігаються в наукових установах РРФСР, і мають загальносоюзне значення не можуть бути розділені, а тому окремі предмети цих зібрань не підлягають передачі союзним республікам»².

Тоді ж побачили світ два томи збірника «Декабристи на Україні»³, над якими працювали як співробітники ВУАН (Дмитро Багалій, Сергій Єфремов, Володимир Міяковський), так і викладачі Київського інституту народної освіти (КІНО) (Василь Базилевич, Леонід Добровольський, Павло Филипович). Василь Базилевич, Леонід Добровольський та Володимир Міяковський підготували спеціальний збірник Укрцентрархіву, де висвітлювалось повстання Чернігівського полку. До нього включено розпорядження Київського цивільного губернатора І. Ковальова, рапорти Васильківського городничого Девільєра, виконувача обов'язків Васильківського повітового стряпчого Пивінського, донесення командувача 4-го корпусу кн. О. Щербатова⁴.

В 1936 р. було створено Інститут історії України УАН. У роботах його співробітників помітне місце займають декабристознавчі студії. Серед когорти українських декабристознавців, які в різні роки працювали в Інституті історії України, варто згадати Федора Ястребова, Івана Гуржія, Миколу Лисенка, Григорія Сергієнка, Віталія Сарбея, Марину Дмитрієнку, Олександра Реєнта, Миколу Варварцева, Оксану Крижановську, Павла Усенка та ін. У радянській

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління. – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 953. – Арк. 165.

² Багалій Д.І. До Укрцентрархіву. Звіт про відрядження до Москви // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 45329. – Арк. 2.

³ Декабристи на Україні. Збірник праць комісії для дослідів громадських течій на Україні. – К., 1926; Декабристи на Україні. Збірник праць комісії для дослідів громадських течій на Україні. – Т. II. – К., 1930.

⁴ Дело о возмущении некоторых рот квартирующего в г. Василькове Черниговского пехотного полка ... // Повстання декабристів на Україні. – Х., 1926. – С. 24–78.

час комплектація декабристознавчими кадрами Інституту здійснювалась, в основному, за рахунок випускників Київського університету.

Одним з перших інтерес до декабризму проявив Федір Ястребов, випускник КІНО 1926 р. Постановою ЦК КП(б)У від 1 серпня 1936 р. його було переведено на роботу до новоствореного Інституту історії України¹. Цей вчений є автором понад 100 праць, членом авторського колективу 2-томної «Історії Української РСР», де, зокрема, написав розділ про декабристів².

Рух декабристів був одним із пріоритетних напрямів дослідження Федора Ястребова. Після розгрому в середині 1930-х рр. українського декабристознавства і створеної українськими вченими концепції українського декабризму ця тема знаходилась в занепаді. Ф. Ястребов користувався вже надрукованою літературою та спогадами декабристів. Під тиском офіційної концепції він визнав, що декабристський рух в Україні був результатом загальноросійської соціально-економічної і політичної обстановки. Але зазначав, що цей рух виник під безпосереднім впливом західноєвропейських революцій кінця XVIII – початку XIX ст.³

Вчений дуже стисло висвітлив повстання Чернігівського полку, перебільшуючи «обмеженість» і «нерішучість» дворянських революціонерів, зокрема, явно занижив оцінку особи С. Муравйова-Апостола, який нібито під час повстання навмисно маневрував між селами і зволікав з наступом на Київ, за що нібито його хотіли вбити солдати. Згідно з поширеною тоді версією, розтиражованою в «Записках І. Горбачевського», дослідник вважав, що організаторами і натхненниками повстання Чернігівського полку були І. Сухинов, А. Кузьмін, М. Щепилла, В. Соловійов. Повстання на Сенатській площі він вважав непередготовленим, таким, що не дістало підтримки населення. Разом з тим Ф. Ястребов відмовився від ідеалізації Товариства об'єднаних слов'ян, визнавши, що воно не вело широкої пропаганди в народі. Вчений уточнив кількість учасників повстання Чернігівського полку, розкрив причини поразки, зробив низку нових спостережень та висновків⁴.

¹ Коваль М.В., Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.) // Укр. іст. журн. – 1996. – № 5. – С. 52.

² Історія Української РСР: В 2-х т. – Т. 1. – К., 1955. – С. 440-451.

³ Ястребов Ф. Нариси з історії України. – Вип. VIII: Україна в першій половині XIX ст. – К., 1939. – С. 73–99; Його ж. Повстання декабристів 1825 р. Стенограма лекції. – К., 1950.

⁴ Ястребов Ф. Декабристський рух і повстання Чернігівського полку // Комсомольський пропагандист. – 1940. – № 1. – С. 57–60; Его же. Декабристы на Украине // Советская Украина. – 1940. – 21 марта; Его же. Восстание Черниговского полка // Советская Украина. – 1941. – 10 января; Його ж. В.І. Ленін про етапи визвольного руху в Росії // Укр. іст. журн. – 1958. – № 2. – С. 71–81.

Декабристським рухом цікавився і один з найталановитіших українських істориків ХХ ст. Федір Шевченко. З листопада 1944 р. по вересень 1945 р. він завідував кафедрою архівознавства і допоміжних історичних дисциплін Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, а потім до 1950 р. працював на посаді доцента цієї кафедри¹. З 1949 р. до 1995 р. Ф. Шевченко працював в Інституті історії АН УРСР (з перервою у 1968-1972 рр., коли був директором Інституту археології АН УРСР).

Перу історика належить понад 600 опублікованих наукових праць. Серед них і розвідка, присвячена висвітленню історичного минулого у творчості декабристів. Ф. Шевченко зазначав, що одним з перших серед декабристів до української тематики звернувся Ф. Глінка, який у 1816 р. почав публікувати роман «Зиновий Богдан Хмельницький или освобождённая Малороссия», до якого написав обширний вступ про становище України у ХVІІ ст. Для цього декабрист використав не лише історичні праці, яких тоді було обмаль, але й записки сучасників зображуваних ним подій, архівні та опубліковані документи, літописи. Ф. Шевченко вважав, що декабрист К. Рилєєв був першим з літераторів, хто звернувся до образів С. Наливайка, С. Палія, безіменного гайдамаки тощо. Помітне місце посідає у творчості К. Рилєєва поема «Войнаровский». Науковець, йдучи за усталеною в радянській історичній науці оцінкою І. Мазепи, намагався довести, що поет-декабрист ставився до гетьмана негативно².

Ф. Шевченко наголошував на тому, що декабристи, розглядаючи історичний процес, робили революційні висновки на гідних наслідування прикладах. Вони не обмежувались збиранням фактів, описом подій, а продовжували і розвивали погляди своїх попередників, прагнули по-новому оцінити й осмислити події та періоди історії, історичний процес в цілому³.

Вихованцем Київського університету був і Григорій Сергієнко⁴, фахівець з середньовічної та нової історії України, дослідник проблем українського козацтва, суспільно-політичного руху, шевченкознавства, автор понад 270

¹ Див.: Особова справа Ф.П. Шевченка // Архів Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі – АКНУТШ). – 1950 рік. – Спр. 48–ППС.; Радянська енциклопедія історії України. – Т. 4. – К., 1972. – С. 516–517; Шевченко Л.В. Шевченко Федір Павлович // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодні. – К., 2004. – С. 318.

² Шевченко Ф.П. Історичне минуле України в творчості декабристів // Укр. іст. журн. – 1975. – № 12. – С. 89, 91.

³ Там само. – С. 93.

⁴ Див.: Особова справа Г.Я. Сергієнка // АКНУТШ. – Спр. 244-асп.

наукових праць¹. Декабристознавчі дослідження займають особливе місце у його науковому доробку. Він опублікував низку статей, рецензій, огляд джерел і літератури з історії декабристського руху в Україні. До 150-річчя з дня повстання декабристів була написана монографія «Декабристи та їх революційні традиції на Україні»². У ній історик акцентував увагу на тому, що саме Україна стала одним з головних осередків декабристського руху, бо там і на початку XIX ст. ще жили волелюбні козацькі традиції (ця думка перегукується з концепцією «українського декабризму», розгромленою на зламі 1920–1930-х рр.). Особливу увагу дослідник приділив виявленню впливу декабристів на розвиток революційного руху в Україні (опозиційні настрої у Харківському університеті, справа про «вільнодумство» у Ніжинській гімназії, селянські рухи і, зрештою, Кирило-Мефодіївське товариство)³. Г. Сергієнко продовжив і поглибив дослідження проблеми «Декабристи і Т. Шевченко». Зокрема, він підкреслював, що революційна діяльність Т. Шевченка була продовженням подвигу декабристів, зібрав матеріали про особисті зустрічі Великого Кобзаря з «апостолами свободи», дослідив відображення декабристської тематики у творчості та щоденнику поета⁴.

З 1987 р. вчені Київського університету та Інституту історії АН УРСР брали активну участь у декабристознавчих конференціях. У 1987–1991 рр. в Києві відбулось 5 міжвузівських і республіканських науково-практичних і науково-теоретичних конференцій під загальною назвою «Декабристські читання», в яких взяли участь 240 представників найбільших центрів колишнього СРСР.

У роки незалежної України з'явилися умови для вільного усебічного фундаментального дослідження різноманітних історичних проблем. На жаль, рух декабристів у цей час потрапив до неперспективних тем, оскільки відлякував дослідників революційністю та належністю до російської історії. Переосмислення декабризму в Україні тривало з середини 1990-х рр. Спочатку осередком відродженої декабристознавчої школи знову став Київський університет, який продовжує готувати кваліфіковані кадри для Інституту

¹ Андрійченко В.А. Вшанування доктора історичних наук Г.Я. Сергієнка у зв'язку з його 60-річчям // Укр. іст. журн. – 1985. – № 6. – С. 158–159; Матях В.М. Життєвий і творчий шлях Г. Я. Сергієнка // Григорій Якович Сергієнко: Матеріали до біографії. – К., 1995. – С. 5–18.

² Сергієнко Г.Я. Декабристи та їх революційні традиції на Україні. – К., 1975.

³ Сергієнко Г.Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826–1850. – К., 1971.

⁴ Сергієнко Г.Я. Революційний подвиг декабристів і Т.Г. Шевченко // Укр. іст. журн. – 1975. – № 12. – С. 77–85; Його ж. Декабристи і Шевченко. – К., 1980. – Вид. 2-ге. – К., 1983.

історії України НАНУ. Його випускницею є старший науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст. Оксана Крижановська, авторка інформаційно-довідкового словника з історії вітчизняного масонства, навчального посібника та низки статей з історії таємних організацій в Україні¹.

Результатом творчої співпраці Інституту історії України НАНУ та Київського національного університету імені Тараса Шевченка стало відродження міжнародних науково-теоретичних конференцій «Декабристські читання», що ознаменувало початок нового етапу сучасного українського декабристознавства. Значну допомогу в їх проведенні надали директор Інституту історії України, академік НАНУ Валерій Смолій та заступник директора, завідувач відділу історії України XIX – початку XX ст., член-кореспондент НАНУ Олександр Реєнт. Оновлені читання – єдине в Україні представницьке зібрання дослідників руху декабристів. Участь у них регулярно беруть провідні науковці Російської Федерації. Регулярне їх проведення, на думку В. Смолія, свідчить про відродження і активний розвиток київської школи декабристознавства².

Шості «Декабристські читання», присвячені 175-й річниці з дня виступу декабристів, відбулись 20 грудня 2000 р. в Інституті історії України НАНУ³. Відкриваючи їх, В. Смолій, зокрема, зазначив: «... незважаючи на те, що в історії декабристського руху лишилося ще багато недостатньо висвітлених сторінок, у вітчизняній історіографії даній проблематиці стали приділяти значно менше уваги. Це очевидне упущення пояснюється відсутністю належного фінансування наукових проектів і розробок»⁴. Аналізуючи стан і перспективи наукового студіювання української історії XIX – початку XX ст., О. Реєнт наголосив, що, оскільки діяльність багатьох декабристів була пов'язана з Україною, перед науковцями відкриваються широкі можливості для відтворення історичної правди⁵.

¹ Крижановська О. О. Історія масонства в Україні. Інформаційно-довідковий словник. – К., 1997; Її ж. Таємні організації в Україні. Масонський рух у XVIII – на початку XX ст. – К., 1998.

² Смолій В. А. До читача // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. – Т. 3. – К., 2003. – С. 7.

³ Див.: Декабристські читання: Тези Міжнародної ювілейної науково-теоретичної конференції, присвяченої 175-й річниці з дня виступу декабристів. – Вип. VI. – К., 2000.

⁴ Смолій В. А. Шановні колеги! / Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. III. – К., 2001. – С. 5.

⁵ Реєнт О. П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Укр. іст. журн. – 2000. – № 2. – С. 12.

Учасники «Декабристських читань» активно розробляють історіографічні, літературознавчі, краєзнавчі, музеєзнавчі аспекти вивчення руху декабристів, досліджують діяльність окремих «апостолів правди», деякі аспекти діяльності таємних товариств. Наукові конференції стали потужним генератором нових ідей і думок, науковою школою, через яку пройшли десятки молодих вчених. Їх відновлення стало помітною подією в науковому житті країни. «Декабристські читання» сприяли науковій апробації дипломних та магістерських робіт, кандидатських та докторських дисертацій.

У 2001 р. відбулись дві науково-теоретичні конференції. 26–27 березня в Державній історичній бібліотеці України та Київському національному університеті імені Тараса Шевченка було проведено сьомі «Декабристські читання», присвячені 180-річчю утворення Південного товариства декабристів, 140-річчю скасування кріпосного права і 100-річчю з дня народження академіка М.В. Нечкіної¹. 20–22 грудня «збірники святої волі» знову зібрали своїх шанувальників в Україні. Восьмі читання пройшли в Інституті історії України та Київському університеті².

27–28 лютого 2004 р. у Києві відбулись дев'яті «Декабристські читання», котрі засвідчили зростання інтересу до проблеми. Їх учасники представляли наукові установи та вищі навчальні заклади Києва, Дніпропетровська, Ніжина, Переяслава-Хмельницького, Глухова, а також Москви. До вивчення декабризму долучились як відомі історики та краєзнавці, так і молоді дослідники – аспіранти та студенти³.

14–15 грудня 2005 р. в Інституті історії України НАН України та Київському університеті пройшли ювілейні десяти «Декабристські читання», присвячені 180-річчю повстання декабристів. Вони зібрали провідних фахівців України, а також Москви й Санкт-Петербурга. Серед учасників традиційно були як знані фахівці, так і молоді дослідники, краєзнавці, музейні працівники, нащадки декабристів⁴. Відкрив конференцію В. Смолій. Він, зокрема, зазначив, що «Декабристські читання» стали помітним явищем в українській історичній науці, посприяли налагодженню діалогу між різними національними школами

¹ Див.: Декабристські читання: Збірник статей Міжнародної ювілейної науково-практичної конференції, присвяченої 180-річчю заснування Південного товариства. – Вип. VII. – К., 2001.

² Див.: Декабристські читання: Тези Міжнародної ювілейної науково-теоретичної конференції, присвяченої рухові декабристів. – Вип. VIII. – К., 2001.

³ Див.: Декабристські читання: Тези Міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої руху декабристів. – Вип. IX. – К., 2004.

⁴ Див.: Декабристські читання: Тези міжнародної науково-теоретичної конференції. – Вип. X. – К., 2005.

та осередками у декабристознавстві, виховали цілу плеяду відомих науковців. У роботі конференції взяли участь відомі декабристознавці О. Киянська, П. Ільїн, С. Ерліх, П. Сафонов, Г. Казьмирчук та ін.

У 2001 р. Інститут історії України НАН України (відділ історії України ХІХ – початку ХХ ст.) та історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка досягли угоди про спільний проект з дослідження руху декабристів¹. В його межах напередодні 180-річчя повстання було здійснено низку заходів:

- проведено ювілейні десяти «Декабристські читання» із широким представництвом вчених пострадянського простору;
- залучено представників наукових кіл та громадськості до святкування річниці виступу декабристів;
- у 2003 р. було відроджено підзабуту українську традицію видавати окремі збірники досліджень та матеріалів, присвячених декабристському рухові – «Декабристи в Україні». За цей час було видано чотири томи, що містять статті провідних декабристознавців України і Росії, а також низку документальних публікацій, рецензії, інформацію про важливі події в житті декабристознавчої спільноти тощо²;
- у періодичних виданнях Інституту історії України та Київського університету вийшла низка статей, присвячених рухові декабристів³;
- велась співпраця при написанні статей до «Енциклопедії історії України»;
- опубліковано бібліографічний покажчик матеріалів «Декабристських читань»⁴;

¹ Реєнт О. Спільний проект Інституту історії України НАН України та Київського національного університету імені Тараса Шевченка з дослідження руху декабристів: досягнення та проблеми наукової співпраці // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. – Т. 4. – К., 2005. – С. 58.

² Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. – Т. 3. – К., 2003; Т. 4. – К., 2005; Т. 5. – К., 2007; Т. 6. – К., 2009.

³ Реєнт О.П. Погляди членів таємних товариств на принципи взаємин між народами й державами // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. ІІІ. – К., 2001. – С. 30-35; Казьмирчук Г.Д., Латиш Ю.В. Рух декабристів: дискусійні питання та спроба їх розв'язання. – С. 50-65; Латиш Ю.В. Історичний факультет Київського університету – осередок дослідження декабристського руху // Вісник КНУ. Історія. – Вип. 77-79. – К., 2005. – С. 82-85 та ін.

⁴ «Декабристські читання»: Бібліографічний покажчик // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. – Т. 5. – К., 2007. – С. 224-255.

• проводилась пам'яткоохоронна робота, впорядковувались місця декабристської слави в Україні.

На останньому аспекті хотілося б зупинитись докладніше. На жаль, часто зміни в суспільстві призводять до нищення пам'ятників минулих епох. Так трапилось після приходу до влади більшовиків, коли загинуло багато пам'яток імперської доби. Наприклад, у 1928 р. під загрозою знищення опинився будинок П. Пестеля у Тульчині, який вдалось урятувати лише завдяки українському історикові В. Базилевичу¹. На початку 1990-х рр. екстаз нищення був спрямований уже проти пам'ятників радянської епохи. В незалежній Україні, як не сумно про це говорити, реліквії минулого були поділені на українські та неукраїнські. Фінансування останніх майже не відбувається. До цієї категорії потрапили й пам'ятки декабризму.

У 90-ті рр. ХХ ст. будинок П. Пестеля в Тульчині було розібрано. На його місці планувалось звести новий. Проте він і до сьогодні не добудований. У с. Хомутець на Полтавщині швидкими темпами йде руйнація будинку Муравйових-Апостолів. У запустінні перебуває музей декабристів у Василькові. І це лише найвідоміші декабристські пам'ятки в Україні. А, за нашими підрахунками, в Україні є близько 300 населених пунктів, пов'язаних з діяльністю «споборників святої волі»². Звичайно, що навіть у межах спільного проекту проконтролювати їхній стан неможливо.

Іноді представники влади на місцях демонструють повну необізнаність стосовно декабризму. Несподіванкою обернулись ініціативи Президента України щодо увічнення жертв Голодомору. Чинovníки Рівненської облдержадміністрації виявили 48 вулиць з «неправильно-комуністичними» назвами, які слід негайно перейменувати³. Водночас Натомість з абсолютно незрозумілих причин у «чорний список» потрапили й вулиця і площа Декабристів в Острозі.

Учасники восьмих «Декабристських читань» звертались з листами до керівників Вінницької, Полтавської та Київської обласних державних адміністрацій з проханням про збереження декабристської спадщини. Проте помітних змін на краще поки що не спостерігається. Вочевидь, не слід, за старою звичкою, чекати манни небесної від держави. Необхідно усвідомити,

¹ Див.: Вербовий О. Робота В.М.Базилевича на посаді секретаря Київської краєвої інспектури охорони пам'яток культури: боротьба за збереження будинку П.І.Пестеля у Тульчині // Декабристські читання... – Вип. ІХ. – К., 2004. – С. 39–42.

² Казьмирчук Г. Д. Декабристи в Україні: досягнення і перспективи вивчення // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. ІІІ. – К., 2001. – С. 18.

³ Штурхецький С. Полювання на Леніна оголосили чиновники // Рівне вечірнє. – 2007. – № 89. – 22 листопада.

що збереження пам'яток декабристської епохи – це справа не лише науковців чи представників місцевих органів влади. Тут потрібен масовий пам'ятко-охоронний рух небайдужої громадськості на місцях. Прикладом може стати чудовий стан декабристської спадщини у с. Вороньки Чернігівської області, де прожили останні роки свого життя С. Волконський та О. Поджіо¹.

У переддень 185-ої річниці повстання декабристів проблематика, пов'язана з їх виступом, потребує активнішого дослідження. На думку директора Інституту історії України, нагальною потребою є з'ясування місця декабризму у вітчизняній історії, оскільки у багатьох підручниках він все ще розглядається як виключно російський². Перед декабристознавцями стоять й інші доволі непрості завдання, адже уточнення і конкретизації потребують практично всі основні аспекти руху «споборників святої волі». Серед найважливіших відзначимо:

- розширення джерельної бази досліджень, пошук нових матеріалів і документів про окремі аспекти декабристського руху в центральних та обласних архівах України;
- детальний розгляд і творче переосмислення концепції українського декабризму;
- національне питання в державотворчих концепціях декабристів, творче осмислення декабристського спадку діячами українського національно-визвольного руху другої половини ХІХ ст., зокрема, розвиток Михайлом Драгомановим федералістичної ідеї Товариства об'єднаних слов'ян;
- взаємостосунки декабристів та білядекабристських організацій, а також масонів, вивчення матеріалів про Малоросійське товариство, одеське Товариство незалежних, грецькі конспіративні організації в Україні;
- написання монографій, присвячених декабристським товариствам, що діяли в Україні, а також окремим декабристам-українцям;
- введення у науковий обіг матеріалів про життя і працю українських декабристознавців, створення праць про життя й науковий доробок О. Гермайзе, В. Базилевича, В. Міяковського, М. Лисенка, Л. Медведської та ін.;
- поглиблене вивчення регіональної тематики руху декабристів на краєзнавчому рівні;
- дослідження різних наукових шкіл і напрямів в українському і світовому декабристознавстві;

¹ Шутий М. Вороньки у долі декабристів // Декабристські читання... – Вип. VII. – К., 2001. – С. 61.

² Смолій В. До читачів // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. – Т. 4. – С. 8.

Співпраця Інституту історії України...

- теоретико-методологічне осмислення основних методів і принципів декабристознавства, координація сил вчених України та інших пострадянських держав у розробці питань руху декабристів, створення центру, який би об'єднував усі сили істориків, правників, філологів, краєзнавців, розробка концептуальних підходів до проблеми.

Геннадій Боряк

АРХЕОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ АКАДЕМІКА ОРЕСТА ЛЕВИЦЬКОГО: РЕАЛІЗОВАНІ ТА НЕЗДІЙСНЕНІ ПРОЕКТИ

*«А в Архіві і жаловання хоч трохи й менше,
та робота по душі і спокою скільки завгодно.
Тепер і мої учені роботи по Комісії двинуться уперед»*
(З листа О. Левицького до В. Яценка, 13.07.1879)¹

*«Простіше публікувати пам'ятки,
ніж складати їм описи або реєстри
з метою обнародування останніх»*
М. Калачов²

Майже усі без винятку біобібліографічні статті й довідки про Ореста Левицького в довідкових виданнях та історіографічних працях визначають його передусім як історика, архівіста, археографа, правознавця – блискучого знавця звичаєвого права України XVI–XVIII ст. Усі ці дефініції поєднує одне – історичні джерела, які вчений упродовж п'ятидесяти років творчого життя і секретарства в Київській археографічній комісії невтомно розшукував, збирав, опрацьовував, описував, досліджував і публікував³. «Знання давньої

¹ Цит. за: Сарбей В.Г., Москвич Л.Г. Академік УАН Орест Іванович Левицький (1848–1922 рр.): Життєпис, бібліографія його праць і праць про нього. – К., 1998. – С. 21. Оригінал листа: Інститут рукописів НБУВ. – Ф. III. – Спр. 53307.

² Калачов Н. Архивы, их государственное значение, состав и устройство // Сборник государственных знаний. – СПб., 1877. – Отд. 4. – С. 207.

³ Археографічні аспекти наукової біографії вченого найбільш повно висвітлені у працях Я. Дзири (1971, 1989), Л. Москвич, В. Сарбея (1998), О. Журби (1993): Дзира Ярослав. Третій Президент // Україна: наука і культура. Щорічник. – К., 1989. – Вип. 23. – С. 374–383; Літопис Самовидця / Підготував Я.І. Дзира. – К., 1971. – (Серія «Джерела з історії України»), див., зокрема: Вступ. – С. 9–42; Журба О. І. Київська археографічна комісія. 1843–1921: Нарис історії і діяльності. – К., 1993; Сарбей В.Г., Москвич Л.Г. Назв. праця. Найповніша біобібліографія Ореста Левицького: О.І. Левицький: Біобібліографічний покажчик. – Полтава, 1993 (малотиражний довідник на сьогодні є бібліографічною рідкістю і заслуговує на перевидання).

Археографічна діяльність...

побутової і правничої термінології, як наслідок виучування давніх актів і правових документів, робило О.І. Левицького особою, котра не мала в цьому відношенні собі рівної і була незамінною», – писав про нього академік М. Василенко¹. Як учений-архівіст, він досконало володів палеографією, староукраїнською, церковнослов'янською, латинською, грецькою, німецькою та іншими мовами, якими були писані джерела давньої української історії². З ім'ям Ореста Левицького, одного з фундаторів і третього Президента Академії наук, пов'язані незаперечні досягнення у вітчизняному архівознавстві й археографії, зрештою, ціла доба в розвитку української науки і культури в цілому. Діяльність Археографічної комісії за останні півстоліття її існування набула громадського резонансу і стала складовою загального процесу українського національного відродження³.

Талановитий вихованець Київського університету, ревний послідовник і учень В. Антоновича, він від середини 70-х років минулого століття і до кінця свого життя був пов'язаний з Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів, що за традицією іменується Київською археографічною комісією. Комісія проіснувала до 1921 р. і залишила по собі величезну наукову спадщину, – це десятки томів вперше опублікованих архівних джерел і пам'яток, монографій з широкого кола питань історії України, видання козацьких літописів, збірників наукових статей, публікацій з широкого спектру спеціальних історичних дисциплін. Розроблені комісією організаційні структури, принципи публікації джерел, напрями і форми археографічних видань, концепційні засади археографічної діяльності покладено в основу роботи утвореної 1921 р. Археографічної комісії ВУАН⁴, а згодом – відродженої наприкінці 80-х років Археографічної комісії й створеного 1991 р. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України.

1874 р. молодий випускник історико-філологічного факультету, відмовившись залишитися на кафедрі історії професорським стипендіатом і влаштувавшись викладачем латини у 4-й київській гімназії, Орест Левицький за рекомендацією В. Антоновича, обіймає посаду діловода Тимчасової комісії, до кола обов'язків якого входило ведення усїєї поточної документації установи, фінансових й господарських справ. По-суті, майбутній Президент УАН незмінно виконував функції секретаря і керуючого справами Комісії протя-

¹ Цит. за: Приступа С. Орест Левицький – один із фундаторів Української Академії наук // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1999. – Т. 5. – С. 210.

² Дзира Я. Назв. праця. – С. 376.

³ Див.: Журба О.І. Назв. праця. – С. 120–121.

⁴ Там само. – С. 7.

гом 47 років. За півстоліття Левицький став справжнім літописцем комісії, її історіографом і одним із провідних її діячів.

Із двохсот п'ятидесяти праць у науковому доробку вченого лише кілька десятків формально можна зарахувати до суто археографічних публікацій. Тим не менше, більшість із них стали хрестоматійними у вітчизняному джерелознавстві, літописознавстві, археографії та архівознавстві, а решта – усі без винятку – у той чи інший спосіб оприлюднювали нововідкриті джерела¹.

Як **археограф-практик** свою едиційну діяльність в Археографічній комісії О. Левицький розпочав з першого в українській історіографії наукового видання визначної пам'ятки XVII ст. – літопису Самовидця (1878). Публікацію здійснено на високому археографічному рівні, з дотриманням тогочасних норм, прийнятих, зокрема, в академічних виданнях пам'яток. При передачі тексту видавець, як зазначається в передмові, намагався «как можно точнее удержать орфографию подлинников». Єдиний відступ від норми, який дозволив собі видавець, – заміна церковнослов'янської їжиці, а також «псі» і «ксі» на їхні графічні еквіваленти². Видання доповнює глибоке джерелознавче і текстологічне дослідження; список застарілих слів, покажчики; у текстуальних примітках наведено різночитання основного тексту з усіма відомими списками пам'ятки, а також із попередньою публікацією Бодяньського. Обумовлені усі випадки виправлення помилкових місць рукопису. Видання було високо оцінено сучасниками як зразкове³.

На подібних академічних засадах побудоване й інше фундаментальне видання літописних пам'яток – Львівського літопису і Літопису Йоахима Єрлича, над яким О. Левицький завершив роботу вже під час війни. Але доля цього археографічного проекту склалася драматично. У журналі засідань комісії за грудень 1916 р. знаходимо відчайдушний запис про необхідність докласти усіх зусиль, аби не переривати за скрутних обставин друкування низки видань, «майже закінчених друком» і забезпечити їх вихід у 1917 р. Серед інших згадано том «Южнорусские летописи», підготовлений О. Левицьким⁴. Увесь віддрукований наклад згодом було знищено. Академіку М. Василенку вдалося передати до Археографічної комісії УАН єдиний збережений сигнальний примірник тому (без титульного аркуша і передмови),

¹ Див.: О.І. Левицький: Біобібліографічний покажчик. – Полтава, 1993.

² Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, «Краткого описания Малороссии и «Собрания исторического». – К., 1878. – С. XVIII.

³ Див.: Сарбей В.Г., Москвич Л.Г. Назв. праця. – С. 28–29.

⁴ Журба О.І. Назв. праця. – С. 161–162.

який нині зберігається у бібліотеці Інституту історії України¹. Текст Львівського літопису за півстоліття (1971) зазнав академічної публікації², а от видання польськомовного Літопису Єрлича обсягом майже 400 стор. так і залишилося нереалізованим проектом.

Не судилося вченому завершити роботу над публікацією омріяного ним літопису Самійла Величка (остання згадка про роботу Левицького над текстом датується 1909 р.)³. Згодом, у 1926 р. це видання здійснила АК ВУАН⁴.

О. Левицький не встиг завершити роботу і над новим академічним виданням Літопису Самовидця (з примітками, науковими коментарями і українським перекладом), і над визначною пам'яткою української мови XVII ст. – Учительним Євангелієм 1670 р. Нереалізованими залишилися плани вченого щодо академічних публікацій творів Т. Шевченка, І. Франка, М. Драгоманова, В. Антоновича⁵.

Маловідомим і також нездійсненим едиційним проектом Ореста Левицького є хрестоматія під назвою «Южно-русская письменность. От начала книгопечатания в Южной России до конца XVIII века». В архіві вченого збереглася чернетка плану-проспекту видання, що включав близько 100 позицій⁶. Документ вражає археографічною ерудицією автора; він цікавий не лише унікальним підбором найцінніших пам'яток писемності і культури XV–XVIII ст. (включно з друками Ш. Фіоля і Ф. Скорини, літописами, Пере-

¹ Там само. – С. 117; Сарбей В.Г., Москвич Л.Г. Назв. праця. – С. 30. За іншими відомостями, залишилося кілька примірників видання (порівн.: Едиційна археографія в Україні у XIX–XX ст.: Плани, проекти, програми видань. Вип. 1. – К., 1993. – С. 50; 71), але на сьогодні ці дані не підтверджуються, відтак раритетний том наукової бібліотеки Інституту історії України (інв. № 42236) може дійсно вважатися єдиним збереженим примірником і унікальною археографічною пам'яткою. М. Грушевський залишив таку нотатку про це видання: «Останній том, видрукований покійним ще в 1917–1918 рр., зістався невипущений, без вступної розвідки, і пішов разом з іншими невипущеними томами видань Археографічної комісії на паперову фабрику» (Грушевський М. Орест Левицький [Некролог] // Україна. – К., 1924. – Кн. 1–2. – С. 202).

² Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – К., 1971.

³ Журба О. І. Назв. праця. – С. 156–159.

⁴ Самійла Величка сказаніє о войнѣ козацкой з поляками. – К., 1926. – (Серія «Пам'ятки українського письменства». Видає Археографічна комісія Української Академії наук, т. I). – XVI+268 с.

⁵ Сарбей В.Г., Москвич Л.Г. Назв. праця. – С. 85–86.

⁶ Інститут рукопису НБУВ. – Ф. III. – Спр. 53519. Вперше опубл.: Сарбей В.Г., Москвич Л. Г. Назв. праця. – С. 45–48.

сопницьким Євангелієм, Києво-Печерським патериком, пам'ятками полемічної літератури, документами братських шкіл, гетьманськими універсалами), але й блискуче продуманою структурою видання, якому не судилося побачити світ. Частину пам'яток, що їх передбачалося включити до хрестоматії, було безповоротно втрачено у ХХ ст.

Краще склалася доля археографічних проєктів, пов'язаних з виданням актових документів, переважно з Київського центрального архіву стародавніх актів та архіву Археографічної комісії. Центральними у доробку вченого є два фундаментальних томи документів по 1000 сторінок кожний із серійного видання комісії «Архив Юго-Западной России»: шостий том першої частини серії – про церковно-культурні рухи XIV–XVII ст. (1883), а також третій том восьмої частини – про шлюбне право та сімейний побут вищих верств суспільства у XVI–XVII ст. (1909)¹.

Безумовною заслугою О. Левицького є перевидання наприкінці XIX–ст. класичного вже на той час тритомника «Памятников, изданных временною комиссиею для разбора древних актов» (1898), якими комісія 1845 р. розпочала свою видавничу діяльність. Усі документи було звірено з оригіналами, додано нові матеріали².

Паралельно з масштабними видавничими проєктами О. Левицький систематично і невтомно вміщує на сторінках часописів численні археографічні публікації «малого жанру», базовані виключно на нововіднайденних документах і пам'ятках. У такий спосіб вченим було уведено до наукового обігу величезний масив документальних матеріалів.

Оцінюючи археографічний доробок вченого з позицій класичної археографії, в ньому слід виокремити, крім розглянутого вище **едиційного** сегменту, два інших: польовий (або збирацький) та камеральний (описово-довідковий).

Історичним, на нашу думку, є внесок О. Левицького у **польову археографію**. За кілька десятиліть пошуково-збирацької діяльності (до та під час його перебування на посаді) Археографічна комісія спромоглася сконцентрувати той колосальний масив передусім актового архівного матеріалу, що склав зібрання Центрального архіву давніх актів, а відтак – ядро архівних фондів і колекцій нинішнього ЦДІА України у м. Києві – центрального архівосховища

¹ Архив Юго-Западной России. – К., 1883. – Ч. 1. – Т. 6: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1372–1648 гг.) / Под. ред. О.И. Левицкого. – 1120 с.; К., 1909. – Ч. 8, т. 3: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. / Под. ред. О.И. Левицкого. – 858 с.

² Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – 2-е изд. – К., 1898. – Кн. 1-2: У 3-х т.; Дзира Я. Назв. праця. – С. 377.

Археографічна діяльність...

держави давніх документів. Зібрання актових книг Правобережної і Лівобережної України XVI–XVIII ст. – це унікальний документальний комплекс, без якого неможливо уявити нині дослідження середньовічної і модерної історії України. Він становить потужний джерельний фундамент сучасної історичної науки. Упродовж наступних десятиліть загальним вектором його розвитку було, на жаль, не збагачення й примноження, а істотне зменшення через війни та інші соціальні катаклізми бурхливого ХХ століття: в результаті сьогодні історики мають у своєму розпорядженні *лише третину* актового архівного матеріалу XVI–XVIII ст., зібраного Київською археографічною комісією.

Символічним є й те, що свій земний шлях академік Левицький завершив, перебуваючи на Полтавщині у кількомісячному польовому відрядженні від ВАУН «для розшукування і збирання» матеріалів з історії звичаєвого права в архівах колишніх волосних судів¹. Очевидно, вчений передбачав, що невдовзі від цих архівів не залишиться жодного сліду.

Орест Левицький також безпосередньо долучився і до наступної категорії – **камерально-археографічної роботи**, спрямованої на створення довідкового апарату до документальних ресурсів. Ця сторона його діяльності досі не привертала уваги дослідників наукового доробку вченого. Успішно поєднуючи наукову і адміністративну роботу з суто архівною, він упродовж десяти років, від 1883 до 1892 рр. особисто описав і видав дев'ять випусків подокументних описів актових книг Луцького і Житомирського гродських судів другої половини XVI – середини XVII ст.² Це була справді подвижницька праця, адже разом з особистими дослідженнями над документами вчений оприлюднював їхній зміст для інших дослідників. Загальний обсяг описаних ним актів – понад 5,5

¹ Сарбей В.Г., Москвич Л.Г. Назв. праця. – С. 90–91. Детальніше про участь вченого у пошуково-збирацькій діяльності Археографічної комісії див.: Левицький О.И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов. 1843-1893. Историческая записка о ее деятельности. – К., 1893. – С. 121 та ін.; Журба О. І. Назв. праця. – С. 75–172; Довбищенко М.В. Доля церковних архівів Правобережної та Західної України кінця XVIII – середини XIX ст. // Архіви України. – 2001. – № 6. – С. 10–22.

² Опись актовой книги Киевского центрального архива № 2036 / Сост. О.И. Левицкий. – К., 1883. – 32 с.; Опись ... № 17 / Сост. И. П. Новицкий, О.И. Левицкий. – К., 1884. – 60 с.; Опись ... № 2038 / Сост. О. И. Левицкий. – К., 1884; Опись ... № 2039 / Сост. О. И. Левицкий. – К., 1885. – 40 с.; Опись ... № 2044 / Сост. О. И. Левицкий. – К., 1888. – 68 с.; Опись ... № 2045 / Сост. О. И. Левицкий. – К., 1889. – 62 с.; Опись ... № 2047 / Сост. О.И. Левицкий. – К., 1890. – 62 с.; Опись ... № 2050 / Сост. О. И. Левицкий. – К., 1891. – 56 с.; Опись ... № 2048 / Сост. О. И. Левицкий. – К., 1892. – 56 с.

тисяч. Описи Левицького відзначаються високим рівнем археографічної культури, адекватно визначають види документів, майже безпомилково й розлого викладають зміст документа, ретельно і з максимальною повнотою фіксують топонімічну і антропонімічну номенклатуру документів, визначають адміністративну належність поселень. Вчений вдався до цитування найбільш яскравих фрагментів документу, доносячи до дослідників живу народну мову, ретельно вносив до описів перехресні посилання на записи з однієї справи, якщо вони були розкидані по актовій книзі.

Нам невідомі факти публічної участі О. Левицького у бурхливих дискусіях, які широко розгорнулися у професійному середовищі у 70–80-х роках ХІХ ст. щодо методик описування, коли стало зрозуміло, що для створення повного комплексу подокументних описів знадобиться 2000 (!) років. Поки тривали пошуки виходу з тупикової ситуації і пропонувалася заміна подокументних описів на алфавітні покажчики, «покажчики фактів», вибіркові описи найцінніших документів тощо¹, вчений, залишаючися на класичних позиціях, не сприймав новацій і продовжував послідовно готувати до друку докладні подокументні описи.

Отже, до початку Першої світової війни було видруковано описи лише до 80-ти із 6000 книг; ще 180 описів були підготовлені до друку. Ці результати важко було визнати задовільними. Тому проблеми методики і організації описування давніх актів не зникають з порядку денного засідань також і Археографічної комісії УАН. На жовтневому засіданні 1921 р. було вирішено клопотатися перед Спільним зібранням Академії про проведення описових робіт винятково коштом Академії, а оплачувати їх у «якнайвищому розмірі» (за опис кожних 100 документів виплачувати місячну платню штатного наукового співробітника ХІІ розряду). Високий науковий рівень описових робіт забезпечувався кваліфікацією вчених, а також організаційними моментами: 1921 р., не без участі О. Левицького, Київський центральний архів на три роки був підпорядкований Академії наук².

Слід визнати, що значення цього «вічного» камерального проекту завжди усвідомлювалося сучасниками, втім їхні завдання визначалися кон'юнктурними (практичними або науковими) потребами часу. Послугуючися сьогодишньою термінологією, можемо сказати, що йдеться про створення зручного й універсального інструменту доступу до колосального документального масиву. Після численних методичних експериментів архівісти і археографи повернулися до докладного подокументного опису, який витримав випробування часом,

¹ Детальніше див.: Боряк Г.В. Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археографічна україніка»: Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. – К., 1996. – С. 111–119.

² Див.: Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. – К., 1993. – № 171. – С. 328–329.

Археографічна діяльність...

хоча й досі є найбільш витратним порівняно з іншими методиками опрацювання суцільного актового матеріалу. Сотні тисяч документів, зосереджених у книгах судово-адміністративних установ XVI–XVIII ст., навіть після втрати під час Другої світової війни двох третин їхнього первісного складу, і досі залишаються неописаними.

Набутий в архіві досвід роботи з давніми актами О. Левицький виклав у низці публікацій, що дають підстави вважати його одним з фундаторів актового джерелознавства. Його праці, присвячені дипломатичному й джерелознавчому аналізу судово-адміністративних книг XVI–XVIII ст., стали класичними, передусім – дослідження «Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии» (М., 1900)¹; досі залишається неопублікованою інша дотична праця «Про старі актові книги козацьких судів, що існували на Україні в XVII–XVIII ст.» (1920)².

Аналізуючи археографічний доробок вченого, не можна оминати увагою його організаційну діяльність у цій сфері. Саме на плечах скромного гімназійного вчителя півстоліття лежала відповідальність за стан господарчих та видавничих справ Київської археографічної комісії.

Матеріальна скрута супроводжувала комісію упродовж усього її шляху: провідні історики не могли цілком присвятити себе археографічній роботі. На початку XX ст. Орест Левицький з гиркотою відзначав: «должностные лица комиссии не пользуются правами государственной службы и не получают на службе в Комиссии ни пенсий, ни пособий»³.

З іншого боку, на початку 70-х років Київська археографічна комісія виходить на передові позиції з-поміж інших комісій, що неодноразово підкреслювали сучасники-рецензенти. Едиційна робота київських археографів відначалася чіткістю видавничої концепції – тематичного плану, наявністю ґрунтовних передмов до публікованих матеріалів – подеколи за обсягом і за змістом вони становили фундаментальні монографічні дослідження. Щодо концепції нової видавничої серії – «Архива Юго-Западной России» – відомий російський історик М. Коялович писав, що на цей план видання «считаем нужным обратить внимание наших ученых как на образцовый... для всех изданий провинциальных актов»⁴. Проблемно-хронологічний принцип побудови Архіву ЮЗР, за спостереженням рецензентів, є більш трудомістким,

¹ Левицький О.О. Судьбе древних актовых книг и собрания их в центральных архивах // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. – 1896. – Кн. 10. – С. 11-14; Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии. – М., 1900 – 30 с. (Окр. відб.).

² Див.: Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. – К., 2002. – С. 313.

³ Журба О.І. Назв. праця. – С. 88.

⁴ Цит. за: Журба О.І. Назв. праця. – С. 96.

але «гораздо целесообразнее, чем в других комиссиях, издающих акты о Западной России, даже Петербургской, не говоря уже о Виленской». Стосовно обраного кийвськими археографами тематичного принципу відбору документів, на відміну від корпусного, М. Коялович зазначав: «Наука настоятельно требует другого начала при выборе документов, именно того, какому уже давно следует Киевская комиссия, то есть нужно выбирать из множества документов... так как обширность и специальность западнорусских архивов не дают никакой надежды на издание всего их материала даже в довольно длинный период времени»¹. Окремі складові проекту публікації систематичного зводу історичних джерел у вигляді багатотомного «Архива ЮЗР» оцінювалися сучасниками вище за подібні столичні серійні публікації.

Завдяки адміністративно-організаційним зусиллям Ореста Левицького на посаді діловода вдалося не лише утримати досягнутий за його попередників високий рівень видавничої діяльності, але й зробити серйозний поступ. Після глибокої кризи, спричиненої шовіністичним «Емським актом» 18 травня 1876 р., комісія упродовж дев'яти років (1877–1885) опублікувала лише чотири томи. Але вже від 1886 р. спостерігається піднесення її видавничої діяльності. До 1916 р. видано 34 томи, у тому числі – 22 томи Архива ЮЗР, три картографічні видання, одне – палеографічне, том літописів, одне історичне дослідження, два випуски збірника статей і матеріалів з історії. При цьому спостерігається певний відхід від первісних концепційних засад проекту Архиву ЮЗР: за рахунок широкого залучення матеріалів з інших архівів імперії та інших країн істотно розширилася джерельна база публікацій: у них широко використовуються документи з архівів Стокгольму, Москви, Петербурга, Москви, Львова, Варшави, Ватикану².

В останні роки життя практичну археографічну роботу науковець поєднував з інтенсивною адміністративною діяльністю в Академії наук. У наказі гетьмана П. Скоропадського «Про призначення дійсних членів Української академії наук» від 14 листопада 1918 р. у числі перших 12 академіків знаходимо ім'я О. Левицького³.

Авторитет старійшини був настільки високим, що 27 листопада саме під його головуванням відбулося Установче спільне зібрання УАН на якому її Президентом, урочисто обрали Вернадського; тоді ж на засіданні відділу соціальних наук О. Левицького обрано секретарем відділу. Одночасно він очолює «Постійну комісію для виучування звичаєвого права» при зазначеному відділі, Правниче товариство при УАН. У грудні 1919 р., за відсутності

¹ Там само. – С. 96–97.

² Див.: Там само. – С. 94–95, 100–101.

³ Історія Академії наук України. – № 67. – С.166–167.

Археографічна діяльність...

Голови-президента В. Вернадського, його обрано заступником (товаришем) президента УАН, а фактично, за свідченням Василенка, протягом двох років «О.І. Левицький був за Президента». Саме на нього цілком ліг тягар керівництва Академією. За спогадами М. Василенка, «1919 – це був найтяжчий рік для Академії. Зовнішні умовини життя були такі, що наукова праця більш була подвигом, ніж звичайним для вченої людини ділом. Лише один академік з первісного складу – О. Левицький – працював увесь рік»¹. 27 березня 1922 р. Левицького офіційно обрано Президентом, але невдовзі вченого не стало. Один з останніх документів з приводу проектів Археографічної комісії за президентства Ореста Левицького – це драматична заява управи ВУАН до київського губвиконкому від 12 квітня 1922 р. з вимогою повернути проплачені в повному обсязі віддруковані накладки 5-ти останніх томів видань комісії з київських друкарень, де вони виявилися заарештованими державним об'єднанням «Київ-Друк» і «можуть бути видані Академії лише за плату готівкою по ціні утилізаційного паперу, себто 1.500.000 карб. за пуд»².

У творчій спадщині Ореста Левицького є багато матеріалів, що наводять на роздуми і не залишають байдужими сучасних істориків і археографів.

Те, що вдалося здійснити вченому, заклало міцні підвалини сучасної археографічної науки. Його ж нереалізовані археографічні проекти продовжують залишатися актуальними і сьогодні. Одним із таких нездійснених проектів, своєрідним «археографічним заповітом» можна вважати спробу вченого зберегти системність, концепційність і спадковість в едиційній діяльності Археографічних комісій. Так у 1918–1919 рр. він докладає зусиль для організації Археографічною комісією УАН серійного видання «Джерела для історії України» (за зразком «Архива ЮЗР» Київської археографічної комісії). У травні 1921 р. шляхом об'єднання Комісії для розбору давніх актів та Археографічної комісії при УАН утворюється Археографічна комісія ВУАН. За багаторічною традицією, у новому складі комісії О. Левицький знову посів посаду керівничого. І вже у січні 1922 р. робиться відчайдушна спроба перейменувати серійне видання «Архів Юго-Западной России» на «Архів України», і тим самим «зберегти попередній характер видань» нової академічної установи³.

Системність у відборі історичних джерел для публікації є ознакою зрілості історичної науки і безперервної тяглості національного історіографічного процесу. Сучасні європейські історіографії можуть пишатися наявністю національних зводів історичних джерел під назвою *Monumenta Historica...*,

¹ Цит. за: Приступа С. Назв. праця. – С. 210–211.

² Журба О.І. Назв. Праця. – С. 172.

³ Там само. – С. 171.

започаткованих переважно ще у XIX ст. (Німеччина, Великобританія, Угорщина, Румунія, Польща, Португалія тощо). Частина з них починає з'являтися в оцифрованому вигляді в Інтернеті (*Monumenta Germaniae Historica*)¹.

Півтора століття тому Київською археографічною комісією було покладено гідний початок такого національного джерельного зводу – «Архива ЮЗР», до якого безпосередньо прилучився Орест Левицький. Фактично цей проект був перерваний Першою світовою війною і подальшими соціальними катаклізмами. Згодом до ідеї видання саме систематизованого національного зводу джерел повернувся Михайло Грушевський (проект «Жерела до історії України-Руси»); час від часу подібні проекти з'являлися у видавничих планах академічних і архівних структур упродовж XX ст. Але їм не судилося стати загальнонаціональними, а головне, – вони не були довготривалими; деякі припинялися вже на перших томах.

Відроджена 1988 р. Археографічна комісія зробила чергову спробу розробки і реалізації національного археографічного проекту із 17-ти видавничих серій (з'явилося друком кілька десятків томів джерел); паралельно у середині 90-х років з'явився ще один академічний проект «*Monumenta Ucrainae Historica*»; у середині 80-х засновник гарвардського українознавчого центру Омелян Прицак розробив масштабний археографічний проект «Гарвардська бібліотека давнього українського письменства» (первісно – 150 томів, дотепер їх вийшло друком бл. двох десятків). Чергова спроба започаткувати в Україні аналогічне серійне видання належить видавництву «Дніпро». На межі тисячоліть почали виходити перші томи популярної серії «Тисяча років української суспільно-політичної думки» з документами і пам'ятками в українському перекладі. Частина з них навіть удоступнена в Інтернеті².

Однак слід визнати, що усі зазначені проекти спіткала однакова доля, – жоден з них не може вважатися ані завершеним, ані успішним. Обставини або переривали їх, або вони поступово щезали із видавничих планів.

Отже, проблема публікації системного національного академічного зводу документальних джерел та історико-культурних пам'яток залишається актуальною. На сьогоднішній день, з огляду на потреби соціогуманітарних наук, а також з урахуванням глобальної фінансової кризи, єдиною альтернативою витратним багатотомним виданням у традиційному книжковому форматі може стати публікація документальних джерел в електронній формі. Зрозуміло, такі видання потребуватимуть більше серйозних організаційних зусиль, аніж пошуків джерел фінансування. Показово, що веб-публікація двох

¹ Див.: *Monumenta Germaniae Historica Digital* (http://bsbdmgh.bsb.lrz-muenchen.de/dmgh_new/).

² Див.: <http://litopys.org.ua/suspil/sus.htm>

Археографічна діяльність...

десятків томів «Архива ЮЗР» (у тому числі – одного з двох, підготовлених Орестом Левицьким), нещодавно з'явилася в Інтернеті¹. Цілком очевидно, що академічна наука сьогодні не може залишатися осторонь цього процесу.

Як уже зазначалося, в останні роки життя вчений захопився проблемою академічного перевидання творчої спадщини Тараса Шевченка, Володимира Антоновича, Івана Франка. Сьогодні наукова спадщина академіка Ореста Левицького також чекає на академічне перевидання.

Як свідомий історик і професійний архівіст, Орест Левицький прекрасно розумів значення особистих архівів для історії науки, тому одним із перших у 1921 р. передав свій архів, колекцію історичних документів та бібліотеку до національної книгозбірні².

Гідним пошануванням його пам'яті могла б стати онлайн-публікація електронного архіву вченого, побудованого за зразком електронного архіву Володимира Вернадського³. Цей універсальний інформаційний ресурс гідно презентує в Інтернеті не лише визначну постать першого Президента Академії, але й Національну бібліотеку України ім. В. Вернадського і Національну академію наук загалом.

¹ Див., зокрема, на сайті «Малорусская народная историческая библиотечка»: http://mnib.malorus.org/ajzr/01-06-Arhiv_Yugo_Zapadnoj_Rossii_01_06_1883.pdf

² Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1918–1941. – К., 1998. – С. 89. Опис архіву вченого див.: Особові архівні фонди Інституту рукопису. – С. 313–314.

³ Див.: <http://vernadsky.lib.ru/>; <http://www.nbuv.gov.ua/vernadsky/>

**ПОДІЛЬСЬКЕ КНЯЗІВСТВО
ЗА ЧАСІВ КНЯЗІВ КОРІАТОВИЧІВ:
НЕВІДОМИЙ РУКОПИС Ю. СІЦІНСЬКОГО¹**

Праці Юхима (Євтіма) Йосиповича Сіцінського² відомі багатьом дослідникам, які займаються вивченням історії Поділля. Він був відомим українським істориком, археологом, етнографом та мистецтвознавцем кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Його перу належить понад 200 наукових праць, серед яких найбільш вагоме значення мають монографії: «Город Каменец-Подольский. Историческое описание» (1895), «Древнейшие православные церкви в Подолии» (1890–1895), «Бакота, древняя столица Понизья» (1899), «Приходы и церкви Подольской епархии» (1901), «Южно-русское церковное зодчество» (1907), «Оборонні замки Західного Поділля» (1928).

Незважаючи на досить солідний доробок Ю. Сіцінського, найбільшим творчим задумом вченого було написання 5-ти томної монографії «Нариси з історії Поділля». За його життя у 1927 р. у Вінниці був надрукований лише 1-й том і оголошено, що незабаром вийде 2-й. Однак доля вирішила інакше: інші томи так і не побачили світ. Лише у 2000 р. Ольга Пламеницька надрукувала частину 3-го тому «Стародавні племена й народи на Поділлі за історичних часів перед заснуванням Київської держави», який зберігався

¹ Цими рядками висловлюю щире вдячність члену Історико-культурологічного Подільського братства, Мошаку Мирославу Івановичу, за надану можливість користуватись рукописом Ю. Сіцінського та допомогу при підготовці тексту до друку.

² Докладніше стосовно біографії вченого, його творчого життя див: Юхим Сіцінський в історії та культурі Поділля: Збірник наукових праць за підсумками всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – 180 с.; Завальнюк О. Історія Кам'янець-Подільського державного університету в іменах (1918–1921 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 298–302.

в особовому фонді Ю. Сіцінського Державного архіву Хмельницької області (№ 3333. – Оп. 1. – Спр. 31)¹. Доля інших томів донедавна була невідома.

Останній, п'ятий, том мав умовну назву «Поділля під владою Литви» і дотепер вважався втраченим. Проте нещодавно рукопис потрапив з приватної колекції одного із кам'янчан до Історико-культурологічного Подільського братства. Як він опинився у руках колекціонера, достеменно невідомо. Можливо, що під час насильницького виселення Ю. Сіцінського на Підзамче у 1933 р.². На цей факт варто звернути особливу увагу. Ось як про це згадувала племінниця Юхима, Євгенія Монастирська: «Раптом дядько бачить через вікно, що у двір заїжджає грузова автомашина. Він виходить у двір. Вручають ордер на перевезення його на Підзамче. Дядько просить цих людей забирати не всю бібліотеку. Він відбирає більш цінне: свої праці, альбоми, просить цих людей, що прибули, що він сам відвезе частину бібліотеки, але ніхто його не слухає. І от стали жбурляти книги, як дрова на автомашину. Автомашина виявилась замалою для такої великої бібліотеки, яка була у дядька, навалили до верху, дорогою губили книги. Були загублені альбоми (найцінніші для дядька) та книги. Дядько давав у газету об'яву – хто знайде, принести йому за винагороду. Але ніхто нічого не приніс. Це зовсім приголомшило дядька. Так жахливо повелися з ним, навіть не попередили. Коли я прийшла до дядька на Підзамче і ми носили (книги. – Д. В.) у повітку, де звалена була вся [його] бібліотека, то я жахнулася того, що побачила. Це (була. – Д. В.) величезна купа порваних, пошарпаних книг»³.

Очевидно, що рукопис 5-го тому (а також 4-й том – «Пониззя та Побужжя за часів Київського та Галицького князівства», який зараз також зберігається у фондах братства) підібрав хтось із кам'янчан і, передаючи з рук у руки, зберіг до наших днів. Ця праця, під назвою «Поділля за часів литовського панування», являє собою зшиток паперу різних розмірів із загальною кількістю у 107 аркушів. Текст написано власною рукою Ю. Сіцінського. За змістом – це історія Подільського князівства із середини XIV ст. і до 1434 р. Наразі невідомо, коли саме був написаний текст. Можемо лише стверджувати, що він

¹ Сіцінський Є. Стародавні племена й народи на Поділлі за історичних часів перед заснуванням Київської держави / Пلامеницька О. Цінна розвідка з наукової спадщини Є. Сіцінського // Пам'ятки України: історія та культура. – Ч. 3–4 (128–129). – 2000. – С. 46–57.

² За рішенням Кам'янець-Подільського народного суду у сім'ї Сіцінських вилучався флігель і вони переселялись у будинок Юлії Антонівни Ундерко (Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець». Фонди. – Справа № 1464. Домоволодіння Сецинського. – Арк. 59).

³ Державний архів Хмельницької області. – Ф. 3333: Фонд Ю. Сіцінського. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 21.

постав після 1928 р., оскільки саме в цьому році вийшла праця В. Розова «Українські грамоти XIV в. і першої половини XV в.» та монографія Ю. Сіцинського «Оборонні замки Західного Поділля», на які покликається автор, і вони є останніми у хронологічному списку використаної наукової літератури.

Ми пропонуємо до друку першу частину монографії, у якій викладено історію діяльності чотирьох братів Коріатовичів: Юрія, Олександра, Костянтина та Федора на території Подільського князівства у другій половині XIV ст. Текст подається повністю в авторській редакції і супроводжується сучасним науковим коментарем. У круглих дужках розкрито скорочення, зроблені Ю. Сіцинським, а у квадратних – наше доповнення змісту тексту. Крім цього, посилання здійснювались двома типами цифр: арабські – посилання власне Ю. Сіцинського, а латинські – наші.

Частина 1. Князі Коріатовичі

Про організаторів культурно-політичного життя Поділля другої половини XIV ст., князів Коріатовичів^I, маємо небагато історичних відомостей; причому деякі відомості суперечливі й запутані.

Батько цих Подільських князів Коріят^{II} – був братом Великого князя Литовського Ольгерда^{III} й держав Новгород (Новогрудок) Литовський^{IV}. Він, певне, був християнської православної віри й мав християнське ім'я Михаїл. У нього було чотири сина. Запально – руська літопись перераховує їх в такому порядку: Юрій, Александр, Константин і Федір. Оці сини Коріата й стали Подільськими князями.

Юрій Коріатович^V був, здається, старшим братом, бо його ім'я стоїть першим в літописнім списку й його діяльність торкається головним чином столиці Подільського князівства – Кам'янця^{VI}. В другій умові Казіміра^{VII} з литовськими князями, 1366 року^{VIII} згадується з польського боку, крім Юрія Наримунтовича Белзького, ще «другий Юрій та Александр».

Юрій перший раз згадується в історичному документі 1349 р^{IX}., в умові Литовських князів з Польським королем Казіміром. Деякі історики запевняють, що то були Князі Коріатовичі й гадають, що певне Юрій Коріатович володів якоюсь землею на Волині, або Червоній Русі, за які тоді йшла боротьба між Польським королем та Литовськими князями, і через те мусів увійти в якісь обов'язки щодо Польського короля.

Про діяльність на Поділлію Юрія Коріятовича мало що відомо. Ми маємо тільки одну грамоту Юрія, видану ним разом з братом Олександром місту Кам'янцю 1374 р.

Грамота князей Юрія и Александра Коріятовичей місту Камянцю. 7 січня 1374 р.

Князь Юрій Коріятович разом зі своїм братом Александром дає ґрунти й права міщанам міста Кам'янця.

Грамота була написана на руській мові, але ні подлинної грамоти, ні руського тексту її не збереглося, а тільки польський переклад пізнішого часу. Що грамота була на руській мові, найраніша офіційна вказівка відноситься до 1564 р. і в книзі люстрації Теревовельського замку значиться такий запис 1564 р.: «Rayce i mieszczanie Kamienieccy prawa Maydeburskiego...ukazali list stary Ruski Iurego Kmietowicza (очевидно помилка, – замість: Koriatowicza) kniazia Podolskiego i brata iego kniazia Alexandra na zasadenie miasta Kamienieckiego tyysiacznego trzechsetnego siedmdziesiatego czwartego, dobry list stary quatenus in usu»¹.

Грамота ця в польськiм перекладі видана в таких виданнях:

1) Матеріали до історії суспільно – політичних і економічних відносин західної України. Зібрав і видав Михайло Грушевський. Частина I. У Львові 1906 (Передрук з тт. LXIII, LIV и LXIX Записок Наукового Тов(ариства) ім. Шевченка), док. №II, ст. 2–3. Текст виданий по виписі «з ревізії прав 1564 р.» – Литовська Метрика Москво(ського) арх(іва) міністерства Справедливості², IV. В. кн.17, с. 44. По тій виписі грамота не повна: нема початку и кінця. Грушевський зазначає дату грамоти: 7 січня, треба «лютий» розуміти, як «січень».

2) Podole, Wolyń, Ukraina – obrazy meisc i czasów», przez Alexandra Przedzieskiego». Tom pierwszy, Wilno, 1841 р., ст. 140–143. Грамота надрукована по двом редакціям: по виписі 1564 р. в підтвердженню короля Станіслава Августа 1780 р. і по виписі з якихось «книг Коріятовичів», що зберігалася колись в Кам'янецькiм магістраті. В тій останній редакції грамота має початок, з зазначенням имени князя й кінець з показанням свідків. Передруковано в книжці Сементовського: «Каменець – Подольській» ст. 41–42.

3) «Очеркь известій о Подольской земле до 1434 года». Н. Молчановського, ст. 206–209. Тут надрукована сводка грамоти по виписі 1564 р. з Коронної Метрики и копії, що збереглася в Кам'янецькiм магістраті.

¹ Книга Київ(ського) Центр(ального) Архіву №4562, fol 690; Молчановський, 206 (Тут і далі такий варіант посилання Ю. Сіцінський робить на працю: Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. (Преимущественно по летописям). – К., 1887. – Д. В.).

4) «Каменецкій Свято – Троицкій первокласный монастырь» Д. Синицького, Каменец – Под(ольский), 1868, ст. 54–56. Тут надрукована грамота по копії, завірений президентом Кам'янця Аслановичем, але не зазначено де та копія збереглася. В тій копії є якісь нісенітниці: грамота дається якомусь місту Саткам.

Треба визначити, що такий текст грамоти 1374 р. внесено в двох королевських грамотах: Августа III – 1735 р., 17/VI и Станіслава Августа 1765 р., 29/V. Ці грамоти на пергаміні, зберігаються в Кам'янецькому Іст(орико) – Арх(еологічному) музеї. Дата грамоти в різних виданнях зазначена різна: 7 ноябрю, 7 листопада, 7 лютого. Цю різницю дат проф(есор) Грушевський спростовує так: 7 січня, в день Св(ятого) Іоанна Хрестителя.

З виданих текстів виявляється дві редакції польського перекладу грамоти 1374 (р.): одна редакція давніша, видана повністю 1564 р., и друга пізніша, по випісах XVIII (ст.)¹

Поміщаємо тут польський переклад по більш правильній виписці, виданій проф(есором) М. Грушевським.

Грамота 1374 р. по випісі з коронної Метрики 1564 р. з доповненням по Редакції Кам'янецькій кінця XVIII в.²

«Stanislaus Augustus, Dei gratia Rex Poloniae, Magnus Dux Lithuaniae, Russiae, Mazoviae, Samogitiae, Kijoviae, Volhyniae, Podoliae, Podlachiae, Livoniae, Smolensciae, Severiae et Czernigoviae. Significamus praesentibus literis Nostris, quorum interest, universis et singulis reperiri in archivio Metrices regni librum vulgo intitulum: fransumpta literarum Palatinatus Podoliae in conventu Regni generali anno 1564 Varsaviae celebrato per incolas ejusdem Palatinatus productarum, in eoque contineri sub die nona februarii, folio 44, privilegium a civibus Camenecensibus exhibitum tenoris sequentis:

[Камен(ецька) редакція]: W imie Ojca i Syna i Duchy Swiętego Amen. Mi Kniaz Jorgiey Kuriatowicz Bożą miłością Kniaz y Hospodar Podolskiey ziemie, z bratem swoim Kniazem Alexandrem, czyniemy wiadomo swoim listem, y to będzie wiadomo każdemu]^x kto na ten list wejzzy [Кам(’янецька) ред(акція): popatrzy], iz eśmy [Кам(’янецька) ред(акція): ześmy] przyzwali k sobie mieszczany do

¹ Пізніша редакція не зовсім певна; тут є деякі зміни на користь міста. Так, зпочатку замість тексту 1-ої редакції: ześmy przyszwaly k szobie mieczani do Camienieczkiego miasta, в 2-ій редакції якась нісенітниця: ześmy przywalili k sobie miasto Satki do Kamiensa Miasta; в 1-ій ред(акції) dalismy Volę na 20 lata, в 2-й: na 24 lata; в 1-й ред(акції): dalismy lanow 200, а в 2-й – 204; в 1-й ред(акції): dalismy wimierzicz, в 2 – й ред(акції) nie mierzac; в 1-й ред(акції) do xiezich niw, в 2-й ред(акції) do kniezech win; в 1-й ред(акції) miessiacz lutego, в 2-й ред(акції) miesiaca nowembra.

² Молчановський, 207–209.

Camienieczkiego miasta a daliśmy wołą na dwadzieścia lat [Кам(’янецька) ред(акція): na 24 lata] a dwieście [Кам(’янецька) ред(акція): 204] lanów daliśmy ku miastu a między Muxą a Bagowiezą od Tarnawskiej drogi lasz od Korowi ziemie the asz do Dniestru daliśmy k miastu tam im łany wymierzyć [Кам(’янецька) ред(акція): niemierząc], y daliśmy rzeki brzeg Nistru od ujścia Muxe az do ujścia Bakowice. A jeszcze krom tego daliśmy k miastu pastwy wygon od miejskiej krynice do Muxe a Muxą dołem do xiężich nizo [niw? Кам(’янецька) ред(акція): win]. A kiedy wołą wysiedzą mieszczanie, maja dawać od lanów po dwadzieścia groszy szerokich płatu. A sądzic się im przed swem prawem, przed swemi rajcami, a wojewodzie nie treba sie w to wstepowac nic. Jesli będzie który bojarrin albo służebnik niazi^{xii} albo ziemianin uczyni krózą winę w mieście, y z tej winy dostoiien będzie śmierci mieszczanow niekarząc go w książęce karanie na zamek, niechajże sam kniaz karze swoje ludze. Jeśli będzie kniaz zemianin albo dworzanin miec będą sąd z mieszczaninem, tedy sądzić wojewodze z wojtem, i bęndzeli winował kniaz dworzanin albo ziemianin, niechajże wojewoda bierze winę na kniazic ludziach, a jeśli będzie mieszczanin winował, tedy wojt winę wezmie. A cokolwiek win będzie wszistkich, przyidzie wojtowi trzecia część winy, a dwie części winy to kniaz daie ku miastu na pomoc. A jatki sukenne i kramne i szewcze i chlebne, rzeznicze i łasnią to kniaz odpuscił k miastu, co przyidzie kolwiek pieniędzy z tego, to miastu nalezeć ma. Mieszczanom mocnić miasto dla siebie; jesli by mieszczanie nie chcieli budować miasta temi pieniędzmi, tedy te pieniądze od mieszczan zaś mają byc dane kniazowi w skarb. A cokolwiek się stanie po grzechu, czego Boze niedai, aż który czlowiek Bozym przepuszczeniem umrze i z domem wszystek i z żoną, wojtowi i mieszczanom dzierzec ten dom rok i sześć niedziel a nic z tego domu nie ruszać aż się najdzie przyrodni jakis jego plemienia. Zaten rok i za sześć niedziel jesli się nie najdzie nikt jego pokolenia, tedy ten dom dać kniazui, to na jego woli będzie, kogo zechce, tego w ten dom posadzi. A wysiedziawszy wołą dwadzieścia [Кам(’янецька) ред(акція): 24] lat, mieszczanie mają dawać plat, a wójt i mieszczanie mają mnie kniazui sprzyjać i byc sprawedliwemi i wiernemi, a z wojewoda i boiary i z dworzany być z nami wespol przy złym i przy dobrym, i mają być pomocnicy i wczyntkiem i słowem i przyjaźnią i mocą i radą bez wszelakiej chitrości. [Кам(’янецька) ред(акція): A na to zapisaliśmy swoi list i pieczęc zawiesili swego xięstwa. Swiatkowie na to Kamieniecki wojewoda Ostaphy Matwy Malentowic i z bratem swoim Siemionem, Hrinko Czer(wo?)nogrodzki wojewoda, Olesko Smotrycki wojewoda, Olesko Holodowic, Wasko Kobiak]. Pisan ten list na samku w Kamiencu 1374 od Bożeho Narodzenia miesiacza Lutego 7 dnia w dzien S. Jana Krzciciela [Кам(’янецька) ред(акція): A pisan list w zamku Kamienieckim roku 1374 po Bożim Narodzeniu miesiacza Nowembra siódmego dnia na Świętego Jana Krzciciela. Ręko Suprona Pisara Kniazieho]. Jacobus Chacziński consul Camenensis accepit literas superius scriptas. – Anod ejusmodi Privilegium pront in praefato libro continetur, Nos rescribi et parti requirenti authentice extradi permisimus. In quarum

fidem siggillum Regni praesentis est appressum. Datum Varsaviae decimal octava mensis Novembris anno Domini millesimo septingentesimo octuagesimo, Regni vero Nostri decimo septimo. Antonius Okęcki E(piscopus) P(oznaneusis) S(upremus) R(egni) Canc(ellarius)».

Реставрируємо текст грамоти так, по – українськи:

«Во им'я Отця й Сина й Святого Духа, аминь^{xlii}».

Ми, князь Юрий Коріятович, Божою милост'ю князь і господар Подольської землі, з братом своїм князем Олександром, чинимо відомо своїм (цим)^{xlv} листом, і тоє (най) буде відомо кождому, хто на той лист гляне, що ми призвали до себе міщан до міста Кам'янця і далисьмо (їм) волю на 20 літ і 200 ланів дали до міста, між Мукшою^{xv} й Баговицею^{xvi} від Тарнавської дороги, ліс Откоров,¹ землі ті, аж до Дністра далисьмо місту та їм лани виміряти, і дали ми берег ріки Дністра від устя Мукши аж до устя Баговиці, і ще, крім того, далисьмо місту (для) пасовиська вигін од мійської криниці до Мукши, а Мукшою долом до Княжих нив. А коли волю виседять міщане, мають давати від ланів по 20 широких грошей² плати. А судитися їм по своїм правам перед своїми райцями, а воєводи не треба в те втручатися. А як трапиться, (що) якийсь боярин, або служебник княжий, або землянин учинить якусь вину в місті і через ту вину достоїн буде сметри, то міщанам не карати його именем князя (на замок), нехай сам князь карає своїх людей. Коли буде княжий землянин, або дворянин мати суд з міщанином, тоді судити воєводи з вйтом. Як буде винен княжий дворянин чи землянин, нехай воєвода бере вину (штраф) з княжих людей, а як буде винен міщанин, тоді вйт най возьме вину. А скільки буде всіх вин, пійде войтові третя частина вин, а дві частині вин князь дає місту на поміч. А ятки суконні, крамні, шевські, хлібні, різничі и лазню князь віддає місту: скільки буде прибутку з того, те місту має належати, щоби міщанам зміцнити місто для себе. А як би міщане не захотіли підкріпляти (укріпляти). –

¹ Це місце в виданих текстах так читається: lasz od korowі, але треба читати: «ліс Откоров», або «Откоровий». Урочище, або ліс Откоров, Вікторов, Откоровий находився в XV ст. на границі земель сіл Боришковець і Кульчієвць, коло заселення Кам'янецького руського вйта Кирика, чи Киріака. Назву «Откорів ліс» здибаєм в акті 1512 р., де перераховуються ліси, в околицях Кам'янця, на які кам'янецькі міщане заявили свої права вільного в'їзда. В 1539 р. власник села Боришковець Андрей Бонк веде судові тяжби з містом за ліс Віткорів або Окоров (Сецинській, Каменецкій уездъ, 110). І тепер існує ліс Віткорів на схід від Кам'янця між селами Оленівкою, Кульчієвцями і Боришківцями (сучасні села Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. – Д. В.). По давнім розграніченням цей ліс Віткорів належав до ґрунтів села Боришковець (див план... в музею).

² kiezich, knięzich –княжих, або, може ксенжих, священницьких, попових нив.

Д. В.) місто на ті гроші, тоді ті гроші від міщан мають бути віддані князеві в скарб. А як би сталося, на жаль, чого най Бог боронить, що якийсь чоловік, з Божого попущення, вмер зо всіма в домі і женою, тоді війтові і міщанам держати той дім рік і шість неділь і нічого з того дому не рухати, бо, може, знайдеться якась його рідня; а як за рік і шість неділь не знайдеться з його рідні (нікого. – *Д. В.*), тоді той дім дати князеві, і тоді від волі його буде залежати – кого захоче, того й посадить в той дім. А міщани, висидівши волю 20 літ, мають давати плату. А війт і міщане мають мені, князеві, сприяти, бути справедливими и вірними, а з воєводою, боярами і дворянами мають бути разом, в одності при злих і добрих (обставинах) і мають бути помішниками й ділом й словом, і приязн'ю и міццю и порадою, без всякої хитрости.

Писаний той лист в замку, в Кам'янці, 1374 року від Божого народження місяця січня 7 – го дня, в день св. Іоанна Хрестителя. А на то, записалисьмо свій лист і печать привісили свого князівства. Свідки на то були: Кам'янецький воєвода Остафій Матвій Малентович з братом своїм Семеном, Гринко Червогородський воєвода, Олеско Смотрицький воєвода, Олеско Голодович, Васко Кобяк. Рукою Супрона, княжого писаря. Яков Хочинський. Радца Кам'янецький, одержав вищезазначену грамоту».

Грамота Юрія Коріятовича Кам'янцю показує, що кн(язі) Коріятовичі були не тільки верховними воєначальниками й захисниками зайнятої їми землі, але й упорядниками цієї країни.

Кн(язь) Юрій разом зі своїм братом Александром, як звичайно тоді робили для приваблення поселенців, дає міщанам землі 200 ланів, звільняє міщан на 20 років від всяких повинностей за даровану землю; дає їм право самоврядування – судитися перед своїм війтом й радниками, встановляє межі княжої и магістратської юрисдикції, віддає місту прибутки з торгових і промислових яток, за що міщане повинні були укріпляти місто; при кінці (в)становляє порядок розпорядження так зв(аним) вимороченим майном.

В даруванні місту Кам'янцю самоврядування в юридичних формах цього дарування історики бачать запозичення з німецького, т. зв. магдебурзького права, яке в ті часи запроваджували польські королі в Червоній Русі. Але дійсне магдебурзьке право надано було Кам'янцю пізніше: в 1432 р. була видана Кам'янецькому войту грамота, що підтверджувала, німецьке чи магдебурське право¹.

Оця грамота, якою місту Кам'янцю було данно землі між річками Мукшою і Баговицею, аж до Дністра, породила безконечні суперечки и судові процеси міста з сусідніми землевласниками, що захвачували мійські ґрунти. Справа ця почалася в XVI ст., велася на протязі XVI–XVII ст., потім відновилася після

¹ Молчановський, 213.

турецької окупації, тягнулася на протязі XVIII ст., і перейшла в Російські суди XIX століття, і остаточно не була закінчена до останніх довоєнних часів.

Так от тільки відома одна вищезазначена грамота князя Юрія Коріятовича.

Им'я цього князя згадується в грамоті, виданій братом його Олександром в 1375 р. Смотрицьким^{xvii} доминиканам; в тій грамоті сказано: «што ж бль братъ нашъ князь Юрій Коріятович приданъ млинь къ церкви къ Матци Божій у Смотричи, то и мы, князь Александро, подтверживаемъ того своїмъ листомъ» (про цю грамоту див. нище, коли буде мова про Олександра Коріятовича).

Певне тоді, коли Олександр К(оріятови)-ч видавав ту грамоту, Юрія К(оріятови)-ча вже не було в живих.

Юрій Коріятович напевне заселив і укріпив місто Кам'янець. Він певне збудував Кам'янецький замок: грамота 1374 р. видана була в Кам'янецькому замку. В цьому своєму замку він, з братом Олександром, збудував православну церкву Покрови Пресвятої Богородиці. Про цю замкову церкву говорить опись замка 1494 р., що вона була десь в середині старого (камінного) замку і в ній «кожну неділю (воскресний день) відбувалася служба Божа по руському, або грецькому обряду»¹.

Та церква існувала до 1672 року, а в цім року один православний кам'ячанин «шляхетний» Михайло Маскевич, регент (завідувач) бродської Кам'янецької канцелярії, задумав, за поміччю братства тої церкви, збудувати нову, камінну церкву замість існуючої тоді старої дерев'яної церкви. На цю перебудову церкви Маскевич одержав дозвіл від короля Михаїла^{xviii}, який видав про це грамоту на пергаменті (переховувалася в церкві Львівської митрополичої капитули)². В тій грамоті говориться, що Кам'ян[ецька] замкова церква «була збудована блаженної пам'яті князями Александром и Юрієм Коріятовичами, дідичами й фундаторами міста Кам'янця, де в тамошньому замку, в тій же церкві, зпочивають їх останки».

Що в кам'янецькому замку була дерев'яна Покровська церква, побудована кн(язями) Коріятовичами, і що в тій церкві поховані фундатори церкви, згадує Київ(ський) митр[ополит] Петро Могила^{xix} в своїх «Записках»³. А Петро Могила міг знати коли, навіть бути в ньому, бо в 1621 р. він молодим юнаком (24 р.) приймав участь в бою під Хотином^{xx}, [Брат...]^{xxi} Петра Могили Константин Могила син[...], що володів на Поділлю селом Устям^{xxii}, а сестра

¹ «Опись Подільских замков 1494 року» видано проф(есором) Грушевським (в) «Записках Наукового товариства ім. Шевченка» у Львові Т. VII, 1895 р. кн. 3-я.

² Сводная Галицко – русская летопись съ 1600 по 1700 годъ, составиль А. С. Петрушевич, Львов, 1874., ст. 618; Літер(атурний) сборникъ изд(ан) Галицко – рускою мат(рицею) 1872 и 1873.

³ Архивъ Ю(го) – З(ападной) Росіи, ч. I, т. VII, ст.103.

його Марія, що була замужем за Ст(аніславом) Потоцьким, довго жили в Каменці.

Деякі польські письменники вказують, що кн(язь) Юрій і інші Коріятовичі були прихильні до католицизму і навіть були католиками: вказують на те, що Юрій дав Смотрицьким доминиканам млин; кажуть, що він збудував в Кам'янці костел Св. Петра и Павла¹ і що Юрій и Ал(ександр) поховані в Смот(рицькому) дом(ініканському) костьолі. Але, як буде видно даліше, ці звістки зовсім не певні.

В місцевих архівних документах є ще певні вказівки, що кн(язь) Юрій К(оріятович) дав Кам'янецькій Воскресенській церкві на Руських Фільварках землю, коло міських ланів².

На початку XIX ст. (1805р.) настоятель Кам'янецького монастиря архімандрит Даниїл намагався через суд доказати, що Кам'янецькому монастиреві Юрій Коріятович дав землю, десь коло Руських Фільварків, в розбігу більш як 60 десят(ин) з 20-ма дворами крестьян; що таке надання кн(язь) Юрій підтвердив ніби привілеگیєю, даною Кам'янецькому магистрату, що та привілегія зберегалася в тім монастиреві в 1805р., и що та земля, ще від часів Коріятовичів називалась «Черничим полем». Але суд не визнав домагань настоятеля монастиря. Такої привілегії не було в монастирі. Певне арх(имандрит) Даниїл мав на увазі грамоту кн(язя) Юрія 1374 р. місту Кам'янцю. Але там нема нічого про надання землі якійсь церкві або монастирю; правда в тій грамоті говориться, що мійські землі на річці Мукші йдуть з полями до княжих чи ксенжих (xięzich) нив – це слово можна розуміти, як ксенжих, «священницьких», попівських нив.

Може це були ниви, якими користувались священники. Але, як відомо, в Кам'янці не було монастиря або чернців до XVIII ст. Назва «Чернече поле» дійсно існувала на початку XIX ст. і пізніше. Певне то було поле, що належало до Воскресенської церкви на Руських Фільварках, яка церква була у XVIII ст. в розпорядженні Кам'янецьких чернців-базилян, від чого і повсталала певне назва «Чернече поле».

Відомо, що в 1452 р. Теодорик Бучацький, заставний держатель міста Кам'янця, надає Воскресенській церкві 10 дворів (ланів) з людьми. Чи не попутане надання Бучацького з грамотою Коріятовича?

Словом справа про надання Юрієм Коріятовичем землі Русько-фольварецької церкви не певна.

¹ Под(ольськіє) Губ(ернськіє) Вед(омости), 1838 р., № 9; цит. у Сімашкевича Р(имо)-катол. в Подоліи, 17.

² Синицький в його праці «Каменецкій Свято – Троицкій перwokлассный монастирь» Каменец – Под(ольский), 1868, ст. 3.

Про кінець життя Юрія К(оріатови)ча русько – литовський літопис розповідає так: «князя Юрія волохове взяли себе воєводою и там его окормили», себ-то отруїли (по іншим спискам: «князя Юрія волохове убили»)¹.

Ця звістка літопису загадкова і дуже непевна, бо по молдавським літописним відомостям такого господаря в Молдавії не було, і деякі історики пробували з'ясувати відом(ост)і та висловлювали різні здогади. Так, деякі гадали, що князь Юрій Коріятович був запрошений на Молдавського воєводу партією православних бояр, ворожих до римо – католицизму, бо в ті часи, один з Молдавських воєвод прийняв католицтво і в Молдавії, навіть була утворена католицька єпархія. Але коли небезпека з боку католицизма стала безпідставною й передчасною, то волохи розв'язали це питання отрутою запрошеного князя².

Молдавський історик Ксенопол каже, що Юрій К(оріатов)-ч це воєвода Юга чи Юг, про якого історичні документи говорять при кінці XIV ст., і цей історик робить здогад, що Юрій К(оріатович) прибув до Молдавії, щоби женитися на дочці воєводи Лацка Анастасії і після одержав в спадчину престол Молдавії³.

По іншим історичним звісткам Юрій К(оріатови)-ч вмер гвалтовно в 1377 р. яко претендент Молдавського трону⁴.

Але недавно опубліковані статті проф(есора) Букарештського університету П. Панаїтеску (Panaitescu), [який] рішуче заперечує, що Юрій Коріятович був господарем Молдавії, каже, що всі звістки, що з'явилися в історіографії про господарювання кн(язя) Юрія мильні.

Аргументація цього вченого відносно гаданого господарювання та смерть Юрія К(оріатови)-ча така:

Старовинний р(усько)-литовський літопис каже, Юрія К(оріатови)-ча волохи запросили на господаря, а потім отруїли, але ні один з молдавських літописів не згадує про господарювання Юрія. Правда є дві історичні відомости, що ніби підтверджують звістку р(усько)-литовського літопису. Перше – польська хроніка Стрийковського; цей автор мандрував по Молдавії в 1574–1575 р. і каже, що в Васлюї, в скельному монастирі в Молдавії, за

¹ П(олное) С(обрание) Р(усских) Л(ето)п(исей), XVII, 82, 100, 171–390.

² K. Stadnicki, Synowie Gedymina, nowe wyd., 153; Шапаневич, Історія Гал-Волод. Руси, 228; Молчановський, 204.

³ Бессарабія – іст(орическое) описаніе, Спб. 1892, прим. 141. Ксенопол.

⁴ N. Jorda Geschichte des rumänischen Volkes, Gotha, 1905, I, 284; II, 22, 534; F. Zapletal, Horjanska rotunda, Olomone, 4/22, ст. 59.

Берладю, він бачив надгробок Юрія Коріятовича, отруєного в Сочаві його підданими¹.

Але Стрийковський це видумав на підставі звістки р(усько)-литовського літопису, про який літопис він знав. Він взагалі говорить багато непевного в своїх подорожніх спогадах; напр(иклад) він пише, що бачив кості на місці бою турок з хрестоносцями в 1396 р. коло Рощука, а між тим цей бій був в іншому місці; також пише Стрийковський, що бачив в Волохів пам'ятник на місці бою господаря Волохів Бесараба з венгерським королем 1330 р., а між тим ця битва була зовсім в іншому місці. Взагалі можна вказати в Хроніці Стрийковського багато видумок, так, що не можна вірити йому відносно погребя Юрія Коріятовича.

Ніякий інший подорожник, ніякий історичний документ не знає про той надгробок.

Другу підставу оповідання р(усько)-литовського літопису, про господарювання і смерть кн(язя) Юрія в Молдавії хотів дати руминський історик Hasdeu. Він в 1860 р. опублікував привілей на славянській мові, даний ніби господарем Молдавії Юрієм Коріятовичем 3 юня 1374 р. в Берладі боярину Якшу Літавору на село Владиці над Дністром. Проф(есор) Панаїтеску рішуче заявляє, що цей документ опублікований Гасдеу без сумніву фальшований. Таким визнають цей документ більшість руминських істориків. Оригінал того документу нігде не був відшуканий і можна думати, що автором того фальсифікату був самий історик, опубліковавши той документ, бо він був взагалі обвинувачений в справах фальшування документів.

Таким чином ті дві підтримки літописної звістки про господарювання і смерть Юрія Коріятовича в Молдавії [від]падають. Але чого в р(усько)-литовському літопису подано таку непевну звістку?

Проф(есор) Панаїтеску каже, що р(усько)-литовський літопис не є сучасним князюванню Коріятовичів пам'ятник[ом], а його склали в половині XV ст., і зложений він з двох жерел: з певних записів аналів і з народніх переказів, і звістка про господарювання Юрія Коріятовича в Молдавії якраз належить до народніх переказів, часто не певних.

На підставі всього сказаного проф(есор) Панаїтеску приходять до висновку, що Подільський князь Юрій Коріятович ніколи не був господарем Молдавії і він не міг бути похований в Молдавії².

Де ж похований Юрій Коріятович?

¹ M. Strykowski, Kronika polska, litewska, ruska – Zbiór dziejopisow polskich, II, W-wa... (тут частина тексту втрачена, можливо 1746 р. – Д. В.)

² Prof. Panaiteșku, Jourij (Jours) Koriatovič prince Lithuanien et la Moldavie. Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського, I., Київ 1928, ст. 462–465.

Окольський, історик XVII ст. Домініканського ордену, каже, що Подільські князі Юрій та Олександр Коріятовичі поховані в бувшому Смотрицькому Домініканському кляшторі, як «видно з документів», пише він¹. Певне Окольський розуміє грамоту кн(язя) Олександра Коріятовича 1375 р., бо других документів нема ніяких, але, як буде видно з нище приводимого тексту грамоти 1375 р., з тої грамоти нічого не можна виводити про те, де, власне, князь Юрій помер і був похований. Окольський взагалі в своїх працях помістив дуже багато непевних відомостей щодо історії Домінікан. По його відомостях виходить, що Коріятовичі з собою привели Домінікан з Новгорода Литовського, що ці князі засновали домініканські кляштори в Кам'янці, в Смотричу, і в Червоногороді; а тим часом, по певних історичних відомостях, в Новгороді перший раз домінікане з'являються тільки в XVII ст.²

Взагалі ці звістки про смерть та і місце похорону Юрія Коріятовича в Смотричу зовсім не певні.

Більш певніші відомості про те, що Юрій Коріятович, як і його брат Олександр поховані в Кам'янецькій замковій Покровській церкві, яку вони побудували й яка існувала до 1672 р.

Про документальність останньої звістки було вже говорено.

А вмер Юр(ій) К(оріятови)-ч певне в кінці 1374 р., або на початку 1375 р., бо в березні цього 1375 р(оку) брат Юрія – Олександр підтверджує дотацію Юрія Смотрицьким домініканкам і тоді Юрія певне вже не було в живих, як про це вже було зауважено.

Олександр Коріятович^{XXIII}

Другий син Коріята, Подільський князь Олександр в перші часи свого перебування на Поділлі мав намагання шукати підтримки у Польщі, і польський король Казімір Великий після походу свого на руські землі в 1366 р. дав Олександрові Коріятовичу для управління відібрану у литовців Володимирську землю. В 1370 р. кн(язь) Олександр з Володимира поїхав в Краков на похорон короля Казіміра, а цим зкористувався литовський князь Любарт, дядько Олександра, вигнаний раніше Казіміром з Володимира, заняв Володимирський замок і разом й всю Володимирську землю. Олександр, повертаючи з Кракова, прибув на Поділля, і тут, певне, перебував у Кам'янці. Він захищав Поділля від татар, котрі займаючи Барські та Херсонські степи не зрікалися своїх прав на цю країну і їм подоляне ще при Коріятовичах платили

¹ Симон Окольський, *Russia florida rosis et liliis*, Leopoli 1646, ст. 104, чи по вид(анню) 1759 р., ст. 273.

² Молчановський, 204–205.

якусь данину. Князь Олександр вів з ними боротьбу і в тій боротьбі й погиб в 1380 р.

Про діяльність кн(язя) Олександра на Поділлі свідчать ті грамоти, які залишилися від нього. Разом з братом Юрієм видав Кам'янцю грамоту 1374 р., про яку ми вже говорили. Крім того відомі ще дві грамоти кн(язя) Олександра від 1375 року: одна – місту Кракову на право вільного торга з Поділлям и друга Смотрицькому домініканському монастиреві на володіння тою землею, що її раніше дав його брат Юрій.

Грамота місту Кракову написана на німецькій мові. До цієї грамоти привішана печатка, з якої видно, що Олександр Коріятович вживав свою Володимирську печатку з малюнком св. Георгія Побідоносця й з написом: S(igillum) ALEXANDRI DVC.VLADIMIRES¹.

Грамота Олександра К(оріятовича) Смотрицькому кляшторіві збереглася до наших часів в русько – українському оригіналові й являє собою одну з важливіших історичних пам'яток давнього Поділля. Грамота ця була видана в різних джерелах багато разів.

1) Хромолітографічна копія грамоти видана в книжці «Подолія – историческое описание», издана при Мин(истерстві) Вн(утренних) Дел П. Н. Батюшковим, Спб, 1891, на окремій картці; Фотоп. Знімок: Соболевський «Пташицький...1903?»; Літографні знімки: Сахаровь. Палеографіческие снимки, т. XIV, №16; Срезневській. Древние памятники рус(ского) письма и языка, узд. 2–е.

2) Покійний укр(аїнський) філолог П. Г. Житецький звіривши текст по подлиннику видав грамоту в своїй книжці: «Очерк звуковой истории малорусскаго наречія», Киевь, 1876, ст.355.

3) A. Przewdeckij «Poodle, Wolyn, Ukraina», t. I, текст ст.119 (додаток до книжки).

4) Молчановський в своїй книжці «Очерк известій о Подольской земле до 1434 года», Киев, [1887], ст. 220, надрукував текст грамоти виправивши його по оригіналу, котрий був тоді у П. Г. Житецького. Молчановський, 215, 219–221.

5) М. Симашкевич «Римское католичество и его иерархія в Подоліи», Кам(енец)-Под(ольский), 1872, ст. 457.(виправлений текст).

6) В «Актах Западной Россіи», в «Записках Одеського Общества», т. I, ст. 512 (з (п)омилками); Головацький, Пам'ятки в Науч(ному) Сбор(нику) Галиц(кой) Матрицы, 1865 р., №5, ст. 188; Смирнов, сборник древне-

¹ Monumenta mediae aevi historica res. Gest. Pol. Illustr., wyd. Akad. Um. w Krakowie, V, 57. Wolff, Kniazowie Litewsko – Ruscy od konca czternastego wieku, Warszawa), 1895, st. 177; Stadnicki, Syn. Ged., 159, n. 57; Działyński, Zbiór praw lit., прил., табл. III, обяснення до печатки «Alexandri von gotes genad. Herczoą czu Podolien»; Цит(тата) у Молчановського, 214, 219.

рус(ских) пам(ятников), №63, ст. 66; найпізніше видане: проф(есор) В. Розов, Українські грамоти, т. I, (XIV в. і перша половина XV), Київ 1928, але книжка друкована в Ленінграді 1917 р., ст. 19–20.

Текст грамоти 1375 р. такий:

Во имя Отця и Сына и Святого Духа, аминь.

Ми, князь Литовський, князь Олександр Корьятович, Божією милостію князь и господарь Подольской земли, чинимь свѣдочно своимь листомь всякому доброму, ктожь на сей листь посмотрить, штожь былъ братъ нашъ князь Юрій Корьятович приданъ млинъ къ церкви къ Матцѣ Божьи оу Смотричи, то и мы, Олександр, потверживаемь того своим листом, дали єсьмо навѣки той млинъ и место у млина к церкви и тымь мнихомь казателевого закону, а кого коли исьпрячють людий к собѣ оу томь мѣстѣ оу млина, тые люди даль єсьмо имь со всемь правомь. Але то, штожь коли вси бояре и земляне будутъ городъ твердити, тогды тии люди такожь имѣють твердити город Смотричь. Иже то, што жь коли вси земляне имуть давати дань оу Татары, то серебро имѣють такожь тии люди давати. А ко млину границя: горѣ Смотричем до мосту, а доловъ Смотричемъ, што дубрава межи Ходорковимь селомь, тое дубравы половина ко млину, а в поли кде собѣ проорють нивы, то ихъ имєеть прислушати. А на то дали єсьмо свий листь и печать привѣсили своего князства. А свѣдци на то: Гринко пан Староста Подольский, Смотрицкий воевода Рогозка Прокопъ, Семенко Карабчиевський. А писань листь оу Смотричи по Божимь нараженъи 1000 леть и 300 и 70 пятого лета м(єся)ця марта оу 17 оу день святого Олексея человека Божья.

Подлинна грамота збереглася в 1917 р. (по свід(ченню) проф(есора) Розова в Лен(інградському) Археолог(ічному) Інституті).

Грамота написана великим півуставом на пергаменті; висота 15,5 см., ширина – 31 см.

Пергамент знизу загнутий (2,7 см.) через залом прошита тасьма з пергаменту і на ній прибита печатка з темного воску з малюнком – Юрія Побідоносця; кругом печатка обломалась, і через те нема напису.

Малюнок Св. Юрія на коні такий, як і на печатці при грамоті, того же князя Олександра даній місту Кракову; тим то можна думати, що напис кругом печатки, на грамоті Смотрицькій був такий, як на грамоті Краківській, а именно: «S. Alexandi duc. Vladimirię», – себ-то Олександр Корьятович вживав печатку Владимирську, бо він раніш володів містом Володимиром на Волиню.

Грамота кн(язя) Олександра Корьятовича взагалі не визиває сумніву в її подлинності.

Тільки один польський історик Каз(имир) Стадницький висловив підозріння в правдивості грамоти, на тій підставі, що ніби-то мова грамоти має полонізми пізнішого часу (але які – не показав), та ніби-то имена свідків підозрілі і печать з Юрієм Побідоносцем повинна була бути з Литовським

гербом їздця (Погоні), а не Св. Юрія¹. Ці закиди розбив пок(ійний) Молчановський², показавши, що ніби-то полонізми грамоти 1375 р. можна найти й в інших тогочасних українсько-руських документах. Імена же свідків здибаються в інших тогочасних Подільських документах, а до того ще треба додати, що критик (Стадницький) не бачивши оригіналу й перекутив імена тих свідків. Щодо печаті, то також сама печать приложена й до грамоти Краковським купцям. Словом – закиди Стадницького безпідставні.

Смотрицька грамота дає багато цікавих відомостей щодо історії Поділля.

Перше всього ця грамота дала польсько-католицьким історикам підстави тому твердженню, що ніби – то князь Олександр, а також Юрій були католиками, бо вони дали землю і млин доминиканам (листом казательного рангу).

Окольський навіть говорить, що й князі ті поховані в Смотрицькому доминиканському кляшторі.

Але більш правдоподібна історична звістка на те, що Юрій и Олександр Коріятовичі поховані в Кам'янецькій замковій церкві, як було вже сказано.

В самій грамоті є докази того, що видав її православний чоловік: хронологічна дата зазначена по православному календарю: 17 марта, в день Св. Олексія чоловіка Божія, – такого святого в католицькому календарі нема.

Самий факт затвердження за доминиканами землі та млина нічого не говорить про католицтво князів: грамота говорить тільки, що земля затверджується, вона могла бути наданою кимось іншим, або, навіть набута доминиканами за гроші.

Крім віросповідного питання про князів, Смотрицька грамота дає цікаві звістки про бояр и землян, що мають «твердити городь», про дань Татарам, яку подоляне ще давали Татарам.

В цій грамоті звертає увагу вираз «а вь поли кде собѣ проорють нивы» – це показує, що хліборобство на Поділлі було ще мало розвинуте і землі стояли облогами і можна було скільки завгодно забирати, приорювати землі (Ходоркового села, коло міста Смотрича тепер нема).

Про смерть Олександра Коріятовича р(усько)-литовська літопись каже, що цього «князя Олександра Татарове оубили». Певне він погіб в боротьбі з Татарамі, які ще тоді перебували в причорноморських степах і, може, не покидали своїх претензій на володіння Поділлям.

Смерть Олександра Коріятовича сталася коло 1380 р.³ Про звістку польського історика Окольського про місце похорону кн(язя) Олександра Коріятовича ми вже говорили.

¹ Stadnicki, Synowie Gedymina, Lwów ? [1881]

² Молчановський «Очеркь известій о Подольской земль до 1434 года», Київ [1887], ст. 219–222.

³ Wolff, kniazowie Litewsko – rusce, 177. (проверити).

Костянтин Коріятович^{xxiv}.

Про третього (п'ятого. – Д. В.) сина Коріята Подільського князя Константина Коріятовича маємо мало історичних звісток. Особливо про його діяльність на Поділлію. Русько-литовські літописі розказують, що польський король Казимир пропонував кн(язю) Константину видати за нього свою дочку и именовати його своїм наслідником, з тою умовою, щоби він перемінив православну віру на католицьку, і що Константин приїхав до короля і відмовився прийняти королівську пропозицію, бо не хотів міняти своєї віри. Хоч це не підтверджується іншими історичними відомостями, і вище зазначені звістки може занесені до літопису, як народні перекази, але це показує, що в часі, близькі[м] після заняття Подолі Коріятовича[ми] себ-то в часі зложення русько-литовської літописи, Подільських князів вважали, як щирих прихильників православної віри.

Про смерть кн(язя) Константина в літописі кажуть глухо: вмер у своїм князівстві, а де саме, невідомо¹. В деяких списках літопису говориться, що Константин К(оріатович) від'їхав до Угорського короля и там вмер².

Від кн(язя) Константина маємо грамоти:

Одна – дана Краківським купцям на право вільної торгівлі з Поділлям, 1385р.³

Певне, грамота Константина Коріятовича є підтвердженням виданої раніше, в 1375 р. грамоти кн(язем) Александром Коріятовичем.

Друга грамота кн(язя) Константина Коріятовича видана разом з братом Федором року 1388 – 19/IX. слuzі (служилому чоловікові Немирі), за його вірну службу, на володіння містом Бакотою^{xxv} з селами Наддністрянщини.

Грамота ця написана русько-українською мовою й видана проф(есором) Філевичем у «Варшавських Університетских Известіях» 1893 р., III, 22–23. Самої грамоти не збереглося до наших часів.

Текст грамоти такий^{4xxvi}.

З названих в грамоті поселень Наддністрянщини можна бачити, що Немирі було дано великі простори землі: починаючи від Студениці і кінчаючи Бронницею нище Могилева^{xxvii}.

Про Бакоту ми вже говорили раніше. Інші села названі в грамоті 1388 р. такі: Студениця^{xxviii} над Дністром, вище Бакоти на 5 км.

¹ П(олное) С(обрание) Р(усских) Л(етописей), XVII, 82, 100, 497. В деяких списках літопису говориться, що Константин К(оріатович) від'їхав до Угорського короля и там вмер. I(bi)d(em) 170, 279, 390, 457.

² I(bi)d(em), 170, 279.

³ Monumenta mediæævi, V, 74.

⁴ Варшавські Університетські известія, 1893, III, 22–23; Naruszewicz, Historia narodu Polskiego, Kraków, 1860, t. VI, ст. XIX.

Подільське князівство...

Привороття^{xxxix} – це с. Привороття, в 12 км. на північ від Бакоти.

Подтеремці^{xxx} – це певне, теперішнє село Теремці, в 3 км. від Бакоти.

Борсуківці, або Борсуки^{xxxi}, село в 15 км. від Старої Ушиці^{xxxii} на північний схід.

Бучай^{xxxiii}, село на лівому боці річки Ушиці^{xxxiv}, в 20 км. від Старої Ушиці, на північ.

Лядава^{xxxv} над Дністром, вище Могилева.

Бронниця^{xxxvi} над Дністром, нище Могилева.

Села Ходорковці, Онисимовці й Молдава тепер не існують в цій Наддністрянщині.

Певне на тій площині, що займали названі в грамоті поселення, не було інших міст та сел, бо в грамоті сказано, що як з'являться які нові села, між тими дарованими селами, то ті нові села мають належати цьому же Немирі.

В цій грамоті також згадуються такі обов'язки Немирі й його людей, як і в інших грамотах, кн(язів) Коріятовичів: брати участь в виплаті данини Татарам, в «тверджені» міста, до якого вони будуть належати.

Немира, що йому дано Бакоту та інші поселення на Подністров'ю, згадується, як свідок в грамоті Федора Коріятовича 1392 р.: «пан Немира Бакотський». Пізніше він, під іменем «Петра Бакотського старости Подільського», виступає свідком в грамотах Ягайла^{xxxvii} 1407 р. Ісаку на Тисоловці^{xxxviii} і Ходьку на Ярмолинці^{xxxix}.

Бакотський маєток перейшов до Щуковських (коло 1443–1450 рр).¹

Більше відомостей про діяльність на Поділлі Конст(антина) К(оріятовича) нема.

Вмер Константин Коріятович коло 1391 р.?

Федір Коріятович^{xli}.

Четвертий (шостий. – Д. В.) брат Федір Коріятович хоч, може й прибув на Поділля з іншими своїми братами, але перебував тут спершу недовго. По смерті батька свого Коріята Гедиміновича, Федір одержав батьківський уділ Новгород Литовський и там жив деякий час, а по смерті своїх двох братів Юрія і Олександра перебував на Поділлі, й, як ми бачили, в 1388 р. видав разом з братом Константином грамоту Немирі, а по смерті й третього брата зівстався деякий час одним господарем Поділля.

Князь Федір Коріятович мав ще уділ на Угорській Україні в Брестській окрузі. В ті часи Волохи, предки теперешних Румин, покинули ту країну

¹ Kaz(ymyr) Pulaski, Szkice i poszukiwania historyczne, Serya trzecia, Kraków 1906, ст. 125–126: Stare osady po ziemi Kamienieckiej i dziedziczące na nich rody podilskiej szlachty historyczniej.

и перекинулись на обшири Молдавії розселились між Дністром і Прутом. Оставлену Волохами землю треба було заселити и навести там лад, для того, може, Угорський король запросив до себе Подільського князя Федора й дав йому уділ – місто Мункачів^{хлї} з околицями.

Коли, власне, одержав Федір Коріятович цей угорський уділ – невідомо. По деяким історичним відомостям кн(язь) Федір володів Мункачевом, ще до прихода кн(язів) Коріятовичів на Поділля, але, здається, в Мункачеві не жив.

Федір Коріятович володів Поділлям недовго після того, як став єдиним володарем тої країни.

Господарюючи на Поділлю Федір К(оріатович) роздавав чи затверджував землі за своїми служилими людьми, але його грамоти не дійшли в подлінніках до нас^{хлї}. Подлинні [тексти] тих грамот до нас не дійшли, тільки відомо більш докладно одна з грамот 1392 р., якою грамотою він дав своєму служилому чоловікові Бедриху чотирі села в Червоногородській окрузі. Грамота була видана на пергаменті, на русько-українській мові, але ні сама грамота, ні подлинний текст її до нас не дійшов, а тільки польський переклад, затверджений королем 1567 року¹.

Текст той відновлюємо в перекладі з польської мови:

«Во им'я Отця, і Сина, і Святого Духа, аминь. Ми, князь Федір Коріятович, Божою милостю князь і господар Подільської землі, чинимо відомим кожному доброму, коли б тільки на той лист подивився або почує й його прочитає, що Ми, князь Федір, далисьмо слугі нашому вірному Бедришкові, за його вірну службу, села наші по назві Сатеричинці, Олеховці, Клименці і Супрунківці в дідицтво й відчину й дітям його, зі всім правом, з даниною, з винами й судами й присудами. А Бедришко має своїх людей судити і вини й присуди людей своїх брати, а до Бедришкових людей не треба втручатися жадному воеводі, тільки самому Бедришкові, бо то його люди; тільки коли всі земляне будуть давати данину Татарам, тоді сrebro мають давати Бедришкові люди, і замок мають поправляти, до якого замку будуть прихилені. А Бедришко і його діти і його потомки мають нам і нашим дітям і нашим природним потомкам скрізь вірно служити і на війну на поганина (йти), як всі наші земляне. А коли б Бедришкові не подобалося в нас служити, тоді може своє заслуження заставити, продати, замінити і віддати кому захоче з нашого відома, доложивши нам, своїм господарам, і з одпущенням поклонившись може пійти, куди захоче. А на підтвердження того всього і на свідоцтво приложили Ми печатку нашого князівства – до цього листу. Свідки на то: пан Неміра Бакотський, п. Павел Ступиця, п. Михайло Прочович та ін. І багато

¹ Передрук у Молчановського, 219–220. Текст [її] виданий Ал. Яблоновським в (Zródła dziejowe, V, Warsz(awa), 1877 r., st. 20).

інших добрих людей, до цього на послух. А писав той лист Греор, писар, по Божім Народженню тисяча літ триста літ дев'яност літ і два літа, в перший день місяця іюля».

З тих чотирьох сел, які дав Федір Коріятович Бедришку, тільки одно, а именно Супруньківці^{XLIII}, відомо тепер, недалеко від Кам'янця (в 20 вер(стах) коло м. Шатави^{XLIV}, а що то за села три інші – невідомо.

Бедрих чи Бедришко пізніше одержав від литовського князя Вітовта^{XLV} селища в Сморицькій волості Сволочигачі і Верхболванця¹, – що то за села – теж невідомо.

Іменем Бедришка названо одне село в північній частині Кам'янецьчини – Бедриківці, яке село й тепер існує, а сусіднє містечко Городок називалось колись Бедрихів Городок. Трохи пізніше в актах являється Миколай Бедрих, або Бедрихович, – це може був син того Бедриха, що одержав від Федора Коріятовича Супруньківці та інші села².

В історичних жерелах є згадки ще про інші грамоти та надання кн(язя) Федора Коріятовича, але звістки ті недокладні. Так, в люстрації королівських маєтків 1469 р. говориться, що Подфилипський представив при люстрації королівські грамоти, а також руські (ruthenicis litteras) на села Подфилип'є і Ковальче^{XLVI} в Кам'янецькій окрузі. Той же Подфилипський держить село Глубочок з руською грамотою – це донація того же Федора Коріятовича³. Село Подфилип'є^{XLVII} тепер існує при р(і)ч(ці) Збручі на Кам'янецьчині. Глубочок^{XLVIII} – це перше село Борщівського повіту, коло Борщова^{XLIX} – 67 кілометрів на Захід.

В тій же люстрації говориться, що Миколай з Тернави, канонік Львівський, представив грамоти Федора Коріятовича на села, якими він не володіє, а именно на села Мукшу, Пакошевичі, інакше Звон, Лидерки і Волові Лози⁴. Тепер є кілька сел з назвою Мукша⁵, коло Кам'янця й при Дністрі, а що то за села другі – невідомо.

Федір Коріятович володів Поділлям до 1393 р., значить найдовше з чотирьох братів. Брат його Юрій вмер десь коло 1375 р., після того скоро вмер Олександр, коло 1380 р. Третій брат вмер коло 1391 р. Після того Федір К(оріятович) зостався єдиним господарем Подільської землі до осені 1393 р.^{LI}

¹ Акты Зап(адной) Россіи, I, № 22.

² Сецинській, Историческіе сведенія о приходах Каменецкаго уезда, Id, Ушицькій уездъ, 91 (Труды Под(ольскаго) Ц(ерковнаго) Ист(орико)-Арх(еологическаго) Общ(ества), XI, ст. 90–91).

³ Źródła dziejowe, XVIII, ч.I, друга половина ст. 45.

⁴ I(bi)d(em), ст. 56.

Коментарі

^I Коріатовичі (Коріятовичі, Коряттовичі) – князі, одна із гілок династії Гедиміновичів у Великому князівстві Литовському в другій половині XIV – на початку XV ст.

^{II} Коріат (Михаїл) (п. між 1358 і 1362 рр.) – син великого князя литовського Гедиміна і дочки полоцького князя Івана Всеволодовича княгині Ейни. Володів Новогрудком та Новогрудською землею, яку отримав від батька. В 1349 р. очолив литовське посольство до хана Золотої Орди Джанібєка з метою створення антимосковської коаліції, яке не принесло бажаного результату. Мав 7-х синів (Юрій, Дмитро, Олександр, Борис, Костянтин, Федір і Василь) та 1-у доньку Анастасію. (Stadnicki K. Gedymina wielko-władcy Litwy: Monwid – Narymunt – Jewnuta – Koriat. – Lwów, 1881. – S. 139–181; Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. – Poznań-Wrocław, 1999. – S. 164–167; Николаеў М. Карыят // Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя ў двух тамах. – Т. 2 (К – Я). – Мінск, 2006. – С. 66; Шабульдо Ф. Коріятовичі // // Енциклопедія історії України. – Т. 5. – К., 2008. – С. 158–160).

^{III} Ольгерд (бл. 1296 – травень 1377) – син великого князя литовського Гедиміна. Від батька отримав Кревське князівство. Проводив активну зовнішню політику, спрямовану на розширення території Великого князівства Литовського. За його правління до складу ВКЛ увійшли українські землі: Сіверська, Київська, Подільська. У 50-х – першій половині 60-х рр. XIV ст. вів активну боротьбу з Польщею за володіння Волиню та Підляшшям (Грыцкевіч А. // Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя ў двух тамах. – Т. 1 (А – К). – Мінск, 2005. – С. 222).

^{IV} м. Новогрудок, сучасне місто Гродненської обл. (Республіка Білорусь).

^V Юрій Коріатович (пом. бл. 1374 р.) – найстарший син Коріата. У 1352 р. був серед тих князів, які підписували литовсько-польський трактат про поділ Галицько-Волинської держави. 1366 року виступав на боці польського короля Казимира III. Був господарем Подільського князівства (Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. – Poznań-Wrocław, 1999. – S. 167–169; Шабульдо Ф. Коріятовичі // Енциклопедія історії України. – Т. 5. – К., 2008. – С. 158).

^{VI} Кам'янець-Подільський – сучасне місто, Хмельницької області, районний центр.

^{VII} Казимир III Великий (пол. Kazimierz III Wielki) (03. 04. 1310 – 05. 11. 1370) – польський король з династії Пястів. Коронований польським королем 25 квітня 1333 р. Проводив цілеспрямовану політику, метою якої було зміцнення Корони Польської та її централізація. При підтримці Угорщини, з 1340 р. вів боротьбу за Галицько-Волинське князівство, наслідком якої стало приєднання Галичини до Польського королівства (Русина О. Казимир III Великий // Енциклопедія історії України. – Т. 4. – К., 2007. – С. 22).

^{VIII} Мова йде про договір 1366 р. підписаний з Великим князівством Литовським, за яким до Корони Польської відійшла Західна Волинь з Холмом і Белзом.

^{IX} Цього року військо Казимира III захопило Львів та інші галицькі міста. В результаті Галицько-Волинські землі увійшли до складу Польського королівства як окреме «Королівство Русі».

^X Очевидно, помилка, мало бути – Юстиції.

^{XI} У публікації цього документа квадратні дужки поставлені Ю. Сіцінським.

^{XII} Так у ркп Ю. Сіцінського, ймовірно мало бути kniazi.

^{XIII} Переклад з латинської мови в ркп відсутній.

^{XIV} У цьому тексті в круглих дужках позначення Ю. Сіцінського.

^{XV} р. Мукша – річка України, ліва притока Дністра.

^{XVI} р. Баговиця – річка України, ліва притока Дністра.

^{XVII} с. Смотрич – сучасне село Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.

^{XVIII} Михайло Вишневецький (Міхал (Михайло) Корибут Вишневецький (пол. *Michał Korybut Wiśniowiecki*), (31.07.1640 – 10.11.1673) – король Речі Посполитої, обраний 19 червня 1669 р. Походив зі старовинного шляхетського роду Вишневецьких, герба Корибут. Син Яреми Вишневецького. Під час його владарювання Польща, намагаючись захопити Правобережну Україну, вела війну проти гетьмана Петра Дорошенка. У серпні 1672 р. українсько-турецька армія зайняла м. Кам'янець-Подільський і вступила на територію Галичини. Після короткотривалої облоги українсько-турецькими військами Львова Михайло Корибут Вишневецький уклав 18 жовтня 1672 р. Бучацький мирний договір, за умовами якого Україна ставала незалежною державою під протекторатом Туреччини. Помер у Львові

(http://uk.wikipedia.org/wiki/Міхал_Корибут_Вишневецький).

^{XIX} Петро Могила (21.12.1596 – 01.01.1647) – молдавський боярин, політичний, церковний і освітній діяч Речі Посполитої, архімандрит Києво-Печерського монастиря (з 1627 р.), Митрополит Київський, Галицький і всієї Русі (з 1633 р.), екзарх Константинопольського патріарха. Канонізований Церквою 1996 р.

(http://uk.wikipedia.org/wiki/Петро_Могила).

^{XX} м. Хотин – сучасне місто Чернівецької обл.

^{XXI} Тут і далі в цьому реченні у квадратних дужках помічено місця, які не читаються в ркп.

^{XXII} с. Устя – сучасне село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., яке розташоване у гирлі р. Смотрич.

^{XXIII} Олександр Коріатович (пом. бл. 1380–1382 рр.) – вважається третім сином Коріата Гедиміновича. Був прибічником польського короля Казимира III Великого, від якого у 1366 р. отримав у ленне володіння м. Володимир (суч. Володимир-Волинський). З кінця 1374 р. або на початку 1375 р., після смерті свого брата Юрія, став володарем Подільського князівства, однак як співправитель краю згадується з першої половини 1370 р. У 1377 р. присягнув угорському королю Людовіку як його васал. Вважається, що загинув у бою з татарами (Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. – Poznań-Wrocław, 1999. – S. 171–175; Шабульдо Ф. Коріатовичі // Енциклопедія історії України. – Т. 5. – К., 2008. – С. 158–159; Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети та еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 672–673).

^{XXIV} Костянтин Коріатович (бл. 1355 р. – між вереснем 1388 і 1 липня 1392 р.) – п'ятий син Коріата Гедиміновича. Належав до близького оточення польського короля Владислава-Ягайла. На початку 80-х рр. XIV ст. просив Папу Римського Урбана VI про заснування у Кам'янці католицького єпископства. За версією «Хроніки Биховця», князю приписують володіння Черніговом і Чорторийськом (тепер с. Старий Чорторийськ Маневицького р-ну Волинської обл.), які належали Костянтину

Ольгердовичу та двом його синам Глібу та Василю. Будучи подільським князем, карбував власну монету, так званий «подільський півгрошник» (аверс – герб Коріатовичів – Св. Юрій-зміборець, реверс – герб угорських королів з династії Анжу). Вважається, що співправителем Поділля був князь Федір, брат Костянтина. Мав сина Гридка (Григорія) (Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. – Poznań-Wrocław, 1999. – S. 177–180; Погорілець О., Савов Р. Монета подільського князя Костянтина // Нумізматики і Фалеристика. – 2004. – № 3. – С. 24–29; Шабунько Ф. Коріатовичі // Енциклопедія історії України. – Т. 5. – К., 2008. – С. 159; Україна: Литовська доба (1320 – 1569). – К., 2008. – С. 99).

^{xxv} Бакота – давньоруське місто, у XIII ст. важливий політико-адміністративний центр Дністровського Пониззя, а з XIV ст. – Подільського князівства. Упродовж XII–XIII ст. кількість населення становила близько 2,5 тис. осіб. До нашого часу городище не збереглося, оскільки в 1981 р. у зв'язку з будівництвом Дністровської ГЕС селище було затоплено.

^{xxvi} Текст грамоти в ркп відсутній.

^{xxvii} м. Могилів-Подільський – сучасне місто Вінницької обл., районний центр.

^{xxviii} Тепер не існує.

^{xxix} Тепер – с. Привороття Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

^{xxx} Тепер – с. Теремці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

^{xxxi} с. Борсуки – сучасне село Новоушицького р-ну Хмельницької обл.

^{xxxii} смт. Стара Ушиця – сучасне селище міського типу Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

^{xxxiii} Тепер – с. Бучая Новоушицького р-ну Хмельницької обл.

^{xxxiv} р. Ушиця – річка України, ліва притока Дністра.

^{xxxv} Тепер – с. Лядова Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.

^{xxxvi} с. Бронниця – сучасне село Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.

^{xxxvii} Ягайло (Владислав II Ягайло) (бл. 1350 – 1.06.1434) – великий князь литовський, король польський. Син Ольгерда та тверської княгині Юліанії (Ульяни Олександрівни Тверської). Родоначальник династії Ягеллонів, яка правила у Польщі та Великому князівстві Литовському до 1572 р. Проводив активну зовнішню політику, спрямовану на зміцнення спочатку Великого князівства Литовського, а після одруження з польською королевою Ядвігою (18.02.1386 р.) – і Польщі. Підтримував союзницькі стосунки з Тевтонським орденем та Золотою Ордою. В 1380 р. разом із ханом Мамаєм мав виступити проти Московського князівства. 14.08.1385 р. був ініціатором підписання Кревської унії, яка стала початком утворення Речі Посполитої. З Ядвігою дітей не мав, проте після її смерті Ягайло одружується з онукою Казимира III Великого, дочкою графа Цельського Анною, закріпивши цим самим родинні зв'язки з династією Пястів (http://ru.wikipedia.org/wiki/Ягайло_Ольгердович).

^{xxxviii} Населений пункт не локалізовано.

^{xxxix} м. Ярмолинці – сучасне місто Хмельницької обл., районний центр.

^{xl} Федір Коріатович (пом. 1414 р.) – шостий син Коріата Гедиміновича. Управляти Подільським князівством став до 1388 р. Виступивши проти умов Кревської унії 1385 р., князь пішов на створення коаліції, до складу якої увійшли сини великого князя литовського Ольгерда: київський князь Володимир, сіверський князь

Корибута, вітебський князь Свидригайло та господар Молдавії Роман І. Однак внаслідок воєнного походу короля Владислава-Ягайла на Подільське князівство восени 1394 р., Федір зазнав поразки і виїхав до Угорського королівства. Свої права на управління Поділлям він передав угорському королю Сигізмунду, отримавши натомість жупи Берег і Шарош, а у 1396 р. – у пожиттєве володіння Мукачівську та Маковицьку домінії. Мав двох дочок (Анна і Марія), і, можливо, одного сина (Жедевід-Іван Федорович) (Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. – Poznań-Wrocław, 1999. – S. 182–187; Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети та еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 673–674).

^{XLІ} Тепер – м. Мукачів Закарпатської обл., районний центр.

^{XLII} На сьогодні відома оригінальна грамота Ф. Коріатовича своєму слугі Гринку на міста Сокоlecь і Збинів від 20 червня 1391 р., яка збігається у Національному історичному архів Білорусі. Документ був знайдений і надрукований білоруським істориком О. Грушею на сторінках Білоруського історичного огляду. – Т. 8. Сш. 1–2 (14–15). (<http://www.lingvo.minsk.by/~bha/08/hru.htm>). Ця грамота є підтвердженням попереднього привілею, пожалуваного Гринку Костянтином та Федором Коріатовичами, під час їх спільного управління Подільським князівством.

^{XLIII} Тепер – с. Супрунківці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

^{XLIV} с. Шатава – сучасне село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

^{XLV} Вітовт (Вітаутас, правосл. хресне ім'я Олександр, катол. – Вігант) (бл. 1348 – 27.10.1430) – великий князь литовський (з 1392 р.), син Кейстута Гедиміновича, двоюрідний брат Ягайла. Після підписання Кревської унії 1385 р. Вітовт, підтриманий українсько-булоруською знаттю, вів боротьбу з польським королем Ягайлом за незалежність Великого князівства Литовського. Згідно укладеного Острівського договору в 1392 р. Вітовт став намісником Ягайла в Литві, а фактично – його правителем. Формально великим князем литовським був визнаний за умовами Віленсько-Радомського договору 1401 р. У 1399 р. Вітовт на чолі литовсько-українсько-білоруського війська зазнав поразки на р. Ворскла від армії хана Тимура Кутлуга і темника Едигея. Вів постійну боротьбу з Тевтонським орденом; очолив армію ВКЛ (були присутні і подільські загони) у Жальгіріській (Грюнвальдській) битві 1410 р., у якій здобув блискучу перемогу. В 1413 р. разом з Владиславом-Ягайлом уклав Городельську унію, яка підтвердила чинність Кревської. 9–29 січня 1429 р. за його ініціативи відбувся з'їзд європейських монархів у Луцьку, на якому була намічена коронація Вітовта на 8 вересня 1430 р. Проте, внаслідок спротиву польських магнатів, шляхти та особисто короля Ягайла, цього не сталося. Дітей не мав (Шабульдо Ф. Вітовт // Енциклопедія історії України. – Т. 1. – К., 2003. – С. 580–581; <http://ru.wikipedia.org/wiki/Витовт>).

^{XLVI} Тепер невідоме.

^{XLVII} Тепер – с. Підпилип'я Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

^{XLVIII} Тепер – с. Глибочок Борщівського р-ну Тернопільської обл.

^{XLIX} м. Борщів – сучасне місто Тернопільської обл., районний центр.

^L Тепер – залізнична платформа «Мукша» біля с. Тарасівка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

Дмитро Ващук

¹¹ Згідно сучасних досліджень, до осені 1394 р., коли внаслідок воєнної виправи польського короля Владислава-Ягайла владу Коріатовичів на Поділлі було скасовано (Tegowski J. Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku // Teki Krakowskie. – T. V. – Kraków, 1997. – S. 164–168; Ващук Д. Проблема входження Поділля до складу Великого князівства Литовського в другій половині XIV ст.: історіографічний аспект // Збірник наукових праць за підсумками Міжнародної науково-практичної конференції «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків» (16–17 травня 2003 р.). – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 40–42).

Джерелознавство

ВПЛИВ ТРОЇЦЬКОГО ХРОНОГРАФА НА ЕЛЛІНСЬКИЙ І РИМСЬКИЙ ЛІТОПИСЕЦЬ ДРУГОЇ РЕДАКЦІЇ

Давньоруські книжники мали хист до укладення хронографічних компіляцій. З фрагментів біблійних книг, Шестоднева, перекладених грецьких хронік, «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія, Александрії Хронографічної, «Літописця вскорі» патріарха Никифора та інших робилися величезні компендіуми або невеличкі скорочені вибірки. Всесвітню історію, «повну» чи «скорочену», намагалися подати цілком. Зрозуміло, мова про всесвітню історію у тодішньому розумінні: від першого дня творення світу й, переважно, до середини X ст. (записами середини X ст. закінчувалося головне джерело хронографів – Хроніка Георгія Амартола) або до періоду, близького укладачеві.

Чотири таких хронографічних твори з'явилися у Новгороді у XIV – першій половині XV ст.: Троїцький хронограф (XIV? ст.)¹, Повна та Коротка хронографічні палеї (1 пол. XV ст.)², Еллінський і Римський літописець другої редакції (2-а чв. XV ст.)³. За своїм складом вони не є цілком оригінальними. Не

¹ Старший список – Троїцький, початку XV ст., однак у ньому вже є певні помилки, що не повторюються в іншому списку (НСРК F 15, РНБ); див.: Творогов О.В. Древнерусские хронографы. – М., 1975. – С. 74. О.В. Творогов датує Троїцький хронограф XIII–XIV ст.: Творогов О.В. Хронограф Троицкий // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1: XI – 1 пол. XIV вв. – Л., 1987. – С. 478. Раніше вчений писав про те, що «время и место создания Троицкого хронографа пока не могут быть установлены» (Творогов О.В. Древнерусские хронографы. – С. 96). Що це пам'ятка новгородська, свідчать мовні риси: Вілкул Тетяна, Александрия Хронографическая в Троицком хронографе // *Palaeoslavica*. – Cambridge, MA, 2008. – P. 112.

² Водолазкин Е.Г. Новое о палеях (некоторые итоги и перспективы изучения палеальных текстов) // *Русская литература*. 2007. – № 1. – С. 3–23; Водолазкин Е. Г. Краткая хронографическая Палея // *ТОДРЛ*. – Т. 57. – 2006. – С. 891–915.

³ Див., напр.: Клосс Б.М. К вопросу о происхождении Еллинского летописца второго вида // *ТОДРЛ*. – Т. 27. – 1972. – С. 370–380; Шибаев М.А. Летописные источники Еллинского летописца второго вида // *Рукописная книга Древней Руси и славянских стран: от кодикологии к текстологии*. – СПб., 2004. – С. 187–204.

зважаючи на досить суттєві змістовні й структурні розбіжності, частина їхніх текстів є спільною, певні складові повторюються в усіх чотирьох названих творах. Цим вони для дослідників і цікаві. Якщо складові компіляції однакові, причини цього можна шукати у кількох напрямках. Здебільша мусимо припускати спільне ядро і спільне джерело або прямий вплив однієї компіляції на іншу. Традиційно вважається, що слід казати саме про спільне джерело. Це джерело вчені вбачають у так званому «Хронографі по великому ізложенію» (далі: ХВІ)¹ – першому давньоруському хронографі сер. XI ст., котрий вплинув, як доводять, на раннє літописання. Припускається також, що новгородські твори XIV–XV ст. повинні мати безпосередній зв'язок із текстами XI ст. Потягнувши за одну цю ланку «найранішого хронографу», дослідник обов'язково торкнеться інших творів, атрибутованих авторам XI – початку XII ст. й нарешті, витягне увесь ланцюжок, вкупі з Повістю временних літ та реконструйованими літописними зводами-її попередниками, і зокрема, так званим «Початковим зводом».

На думку творця ідеї «Хронографа по великому ізложенію» В.М. Істріна, перший давньоруський хронограф був укладений в середині XI ст., і відбився у Повісті временних літ². О.В. Творогов вважає, що текст мав довгу історію. Перша його редакція виникла в XI ст., хоча ця стадія реконструйована, реальної пам'ятки, яка б їй відповідала, досі не знайдено³. Друга редакція, яка, за О.В. Твороговим, збереглася у Троїцькому хронографі, утворилася у XIII–

¹ У його основі, як вважають, лежить вибірка з Хроніки Георгія Амартола, у склад входять також фрагменти з Хроніки Іоанна Малали та деяких інших джерел.

² Істрін вважав, що текст Амартола використаний під час укладення «першої редакції ПВЛ», яку він датував серединою XI ст. (на відміну від О.О. Шахматова, за Істриним, існувало лише дві редакції ПВЛ – перша сер. XI ст. й друга поч. XII ст.). Істрин В.М. Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Т. 2. – Пг., 1922. – С. 418–422; Істрин В. М. Замечания о начале русского летописания // ИОРЯС. – Т. XXVII. – Л., 1924. – С. 45–102; Т. XXVIII. – Л., 1925. – С. 107–251.

³ О.В. Творогов визнає, що перша редакція ХВІ цілком гіпотетична: Творогов О.В. Летописец Еллинский и Римский. Текстологические и источниковедческие проблемы // Летописец Еллинский и Римский. – Т. 2: Комментарий и исследование О.В. Творогова. – СПб., 2001. – С. 152. Традиційно пишуть про читання ХВІ, близькі до окремих читань ПВЛ. За моїми спостереженнями, у початковому давньоруському літописі використаний не котрийсь із хронографів, а фрагменти повних перекладів хронік Амартола та Малали: Вілкул Татьяна, Повесть временных лет и Хронограф // Palaeoslavica. – XV, no. 2 – Cambridge, MA, 2007. – P. 56–116.

XIV ст., а третя, що дійшла у складі Еллінського і Римського літописця другої редакції (далі – ЕЛ-2) та Повної й Короткої хронографічних палей – у 1-й пол. XV ст.¹. У цій схемі дослідник мав обходити одну складність. Річ у тім, що існують складові, спільні для Троїцького та ЕЛ-2, однак відсутні в обох хронографічних палаях (тобто, спільні тексти присутні у другій редакції ХВІ та лише в одному з представників третьої редакції). Проблему було запропоновано вирішити таким чином – вважати, що ті складові, які відтворені, крім Троїцького та ЕЛ-2, також у палаях, мають своїм походженням ХВІ, а інші, наявні лише у Троїцькому та ЕЛ-2, мусять походити з конвою збірника, де початково знаходився найдавніший хронограф².

Натомість, інша можливість – прямого впливу і взаємодії текстів у межах XIV–XV ст. – всерйоз, здається, ніколи не розглядалася. Безпосередньої залежності ЕЛ-2 від Троїцького не припускається і, відповідно, у новому дослідженні й виданні цієї пам'ятки, здійсненому під керівництвом О.В. Творогова (1999, 2001 рр.), серед джерел ЕЛ-2 Троїцький хронограф не фігурує³. Тим часом, прямий вплив одного тексту на інший цілком вірогідний, враховуючи, що усі чотири хронографічні твори з'явилися в одному середовищі, у Новгороді, протягом доволі короткого часу – життя двох-трьох поколінь книжників. За наявності спільної бібліотеки, книгосховища Софійського Новгородського собору, цілком можливими уявляються множинні впливи та запозичення. Адже різним книжникам були доступні одні й ті самі твори, нові збірники відкладалися у книгосховищі поряд зі старими й надходили у користування наступних поколінь писців. Звичайно, обидва пояснення появи

¹ Творогов О.В. Древнерусские хронографы. С. 46–73, тема: с. 50; Творогов О.В. Летописец Еллинский и Римский. Текстологические и источниковедческие проблемы. – С. 152, 164. Творогов О.В. Хронограф по великому изложению // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Вып. 1. XI – 1 пол. XIV вв. – Л., 1987. – С. 476–477.

² Творогов О.В. Древнерусские хронографы. С. 88, 237–304; Творогов О.В. Материалы к истории русских хронографов. 3. Троицкий Хронограф // ТОДРЛ. – Т. 42. – 1989. – С. 290; Творогов О.В. Летописец Еллинский и Римский. Текстологические и источниковедческие. С. 160–163. Інша можливість – що тексти бути випущені у хронографічних палаях, які мають власну жанрову специфіку – вченим не розглядалася. Між іншим, у такій схемі гарантією належності того чи іншого фрагмента тексту до гіпотетичного ХВІ є не присутність його у Троїцькому хронографі та ЕЛ-2 (реально збережені пам'ятки двох редакцій ХВІ), а у палаях та ЕЛ-2 (3-а редакція), чи лише у Короткій палей та ЕЛ-2 (дві пізні пам'ятки 3-ї редакції!). У деякій невідповідності з принципами текстології.

³ Летописец Еллинский и Римский. – Т. 1. – СПб., 1999; Творогов О.В. Летописец Еллинский и Римский. Текстологические и источниковедческие.

у кількох компіляціях однакових складових, спільне джерело чи прямий вплив ранішої компіляції на пізнішу, не мусимо жорстко протиставляти одне одному: «або – або». Припустімо стверджувати як наявність нині втраченого джерела, яке послугувало ядром, так і безпосередній вплив однієї компіляції на іншу. Зокрема, це стосується найпізнішого і, мабуть, найскладнішого з усіх перерахованих творів – ЕЛ-2. У ньому знаходимо тексти, що зустрічаються одночасно в усіх чотирьох компіляціях, а разом з тим, такі, що містить лише Троїцький хронограф (відповідно, вони відсутні у хронографічних палеях), обидві хронографічні палеї (відсутні у Троїцькому), і навіть – лише Коротка хронографічна палея (відсутні у Повній палеї та Троїцькому). Крім того, в ЕЛ-2 бачимо складові, запозичені з попередньої, першої редакції Літописця Еллінського та Римського (ЕЛ-1), а також численні додатки з інших пам'яток.

Безпосередній вплив Троїцького хронографа на ЕЛ-2 спробую показати на прикладі тексту, який вміщено в обох згаданих творах, і який, однак, не має відповідників у хронографічних палеях. Маю на увазі Александрію Хронографічну – перший слов'янський переклад елліністичного роману Псевдо-Калісфена про Олександра Македонського¹.

Історія вивчення тексту Александрії Хронографічної пов'язана з іменами двох дослідників, В.М. Істріна та О.В. Творогова. На думку Істріна, пам'ятка дійшла до нас у кількох редакціях. Перша збереглася в Іудейському хронографі (2-ї пол. XIII ст.²) та ЕЛ-1 (час укладення досі не встановлений)³. Друга редакція Александрії, за Істріним, репрезентована ЕЛ-2. Вченим були визначені також третя та четверта редакції, але вони дійшли у пізніх хронографах, що виходять за межі цього дослідження. Александрія Троїцького хронографа не становила для Істріна самостійної цінності – дослідник був

¹ Перший слов'янський переклад роману про Олександра Македонського зберігся у складі кількох хронографів та Еллінського літописця першої та другої редакції. Другий переклад – так звана Сербська Александрія – збережений в окремих списках (він зроблений з іншої грецької редакції роману Псевдо-Калісфена). Истрин В.М. Александрия русских хронографов. Исследование и текст. – М., 1893. – С. 69–70.

² Назву ввів Істрін; хронограф укладений, найімовірніше, у Галицько-Волинській Русі.

³ Можна поки що вказати лише те, що ЕЛ-1 з'явився раніше за ЕЛ-2. Щодо того, що у різних пам'ятках, Іудейському хронографі та ЕЛ-1, дійшла одна редакція – йдеться власне про версію, найближчу до початкового слов'янського перекладу Александрії. Різничитання існують, проте є порівняно незначними. Припустімо твердити про дві групи списків однієї редакції, умовно позначаючи їх як 1a для Іудейського хронографа та 1b для ЕЛ-1. Істрін, однак, не розрізняв ці групи списків.

упевнений, що її текст являє собою контамінований варіант. На думку Істріна, перші дві третини копіювалися зі списку другої редакції (тобто, ЕЛ-2), а остання третина – зі списку першої редакції (ЕЛ-1 чи Іудейського хронографа, дослідник не уточнював). Підставою для такого висновку слугувало те, що напочатку й, особливо, в середині роману, версії Александрії у Троїцькому та ЕЛ-2 досить близькі, однак на закінченні спільні читання не простежуються: в ЕЛ-2 вміщено купу доповнень з додаткових джерел, які не знаходять відповідників у Псевдо-Каллісфена, тим часом як читання Троїцького не мають цих додатків і наближаються до першої редакції Александрії¹. Разом з тим, вже Істрін писав, що подеколи варіанти з Троїцького «кращі» за ЕЛ-2, тобто, правильніше відбивають виклад Псевдо-Каллісфена (а оскільки існує грецький контрольний текст, причому слов'янський переклад досить близький до оригіналу², таке твердження має під собою твердий ґрунт). Пізніше, О.В. Творогов визначив Троїцький хронограф як самостійну, а не «проміжну», пам'ятку й одночасно підтвердив тезу про наявність початкових читань в Александрії з Троїцького і вторинних у ЕЛ-2³. Помітивши, що читання Троїцького хронографа іноді точніше відповідають грецькому оригіналу, тоді як в ЕЛ-2 бачимо перероблені й вторинні варіанти, й разом з тим, заперечуючи можливість безпосереднього впливу Троїцького на ЕЛ-2, вчений висловив припущення, що укладачі обох творів, XIV ст. і 2-ї чверті XV ст., копіювали з одного збірника, що містив також «Хронограф по великому ізложенію». При цьому, укладач Троїцького хронографа мав справу з дефектним екземпляром Александрії, де не вистачало закінчення роману, й мусив доповнювати оповідь за списком першої редакції⁴.

Таке пояснення не можна прийняти з огляду на одну суттєву обставину, що залишилася непоміченою В.М. Істріним та О.В. Твороговим. Річ у тім, що ЕЛ-2 відбиває не лише текст Александрії «типу Троїцького». У ньому поєднані читання *двох версій* Александрії: перша – «типу Троїцького», друга – «типу ЕЛ-1» (точніше, виявити, що це читання «типу ЕЛ-1», вдається не завжди,

¹ Істрін В.М. Александрия. Исследование. С. 248–249.

² Див.: Істрін В.М. Александрия. Исследование. С. 106.

³ Творогов О.В. Древнерусские хронографы. С. 86–87; Творогов О.В. Летописец Еллинский и Римский. Текстологические и источниковедческие. – С. 162.

⁴ Тобто, як уже відзначалося, припускається, що книжники копіювали тексти з «конвою» XVI, а Александрія з Троїцького все одно є версією контамінованою. Творогов О.В. Древнерусские хронографы. – С. 88. Ця гіпотеза, додам, передбачає, що укладач ЕЛ-2, котрий ніби-то мав справу з тими самими текстами з «конвою» XVI, що й укладач Троїцького, отримав версію роману про Олександра, позбавлену такого дефекту, як відсутність закінчення роману.

однак завжди добре видно, що відтворені варіанти з «першої редакції Александрії»). Цих контамінованих читань близько сотні й вони присутні лише в ЕЛ-2, у Троїцькому жодної такої немає. Визначені автором цієї статті контамінації змушують переглянути співвідношення текстів, що, своєю чергою, дає можливість дещо зкоригувати загальну схему взаємин хронографічних пам'яток. «Вторинною» (чи то, «третинною», контамінованою) редакцією Александрії треба вважати не Александрію Троїцького хронографа, а ЕЛ-2. Що, між іншим, відповідає приблизним датам утворення пам'яток: Троїцький постав, вірогідно, у XIV ст., а ЕЛ-2 – у 2-й чверті XV ст.

Отже, у зкоригованій схемі *третьою* редакцією Александрії є Александрія з ЕЛ-2, *друга* редакція репрезентована Троїцьким хронографом. Стосовно характеру редакцій можна сказати наступне. Перша, як визначив уже Істрін, найближча до початкового слов'янського перекладу, що був доволі точним, часом послівним, перекладом грецького тексту Псевдо-Калісфена. Вона дійшла у двох групах списків, Іудейського хронографу (1а) та ЕЛ-1 (1б). У другій редакції, збереженій у Троїцькому хронографі, у цей початковий текст введено надзвичайно багато змін та доповнень, особливо в описі битв та «державотворчості» царя Олександра¹. Йдеться як про «авторські» доповнен-

¹ Зазвичай, укладач Троїцького хронографа намагався зробити виклад більш плавним і послідовним, щільніше пов'язуючи різні сюжетні лінії роману. Річ у тім, що перший слов'янський переклад Псевдо-Калісфена зроблено зі списку, близького до грецької редакції β (грецький текст репрезентований іще більшим числом редакцій, ніж слов'янський). Роман про Олександра Македонського вже у редакції α був досить складним: він утворився, як припускають, з «роману в листах» та деяких інших джерел більше ніж через півтисячоліття після подій (у III ст. н.е.), причому автор припустився багатьох історичних невідповідностей. Укладач ред. β кардинально змінив текст ред. α, спробувавши зробити роман про Олександра більш «історичним» та правдоподібним. Більшість з цих змін були цілком доречними, однак сподівано виникли дублі та «стрибки» у викладі. Помітно сліди скорочень, особливо у третій книзі роману, де оповідається про чудеса у поході «на край світу». Ці особливості грецької редакції β перейшли й у слов'янський переклад. Зрозуміло, деякі «творчі» книжники намагалися їх виправити. На додачу, автор Троїцького драматизував виклад та гармонізував читання, маючи на меті зробити їх більш зрозумілими (див. наведені нижче приклади). Що стосується структури роману: дещо спрощуючи, Александрія розподіляється на три частини. Це опис чудесного народження й дитинства Олександра Македонського (1–а половина першої книги), його військові походи (закінчення першої – майже вся друга книга), походи на край світу та мандрування у далеких країнах, Індії та ін. (закінчення другої книги й третя книга). Насамкінець йдеться про повернення у Вавилон та смерть Олександра (закінчення третьої книги).

ня, так і про запозичення з додаткових джерел: новгородський книжник залучив «Одкровення» Мефодія Патарського, Слово «Про дванадцять пророків» Іполита Римського, «Про дванадцять каменів у ризи єрусалимського первосвященника» Єлифанія Кипрського, повторно – Хроніку Георгія Амартола та ін.¹ У третій редакції, що дійшла до нас у ЕЛ-2, також бачимо безліч переробок, присутні контаміновані читання. Особливо багато доповнень на закінченні роману, в описах подорожей Олександра Македонського (укладачем використано «Фізіолог», «Сказаніє про Індійське царство» та ін.).

Далі подані найбільш цікаві контамінації. Текст першої редакції Александрії відтворюється за публікацією В.М. Істріна², ЕЛ-2 – за публікацією О.В. Творогова³, грецький текст – переважно, за виданням редакції β роману Псевдо-Калісфена⁴, Троїцький хронограф – за основними списками, Троїцьким № 728 та НСРК F 15⁵. Грецький текст є контрольним: дійсно маємо справу

¹ Див. Вилкул Татьяна, Александрия Хронографическая в Троицком хронографе. – Р. 113–115.

² Див. Истрин В.М. Александрия. Приложения. С. 5–127. Истрин издав першу редакцію за основним Архівським списком Іудейського хронографа (ЦГАДА, збір. ГАМІД № 279/658), з різночитаннями за Віленським Іудейського хронографа (Бібліотека АН Литви; F19–109/1–3) та Синодальним № 280 ЕЛ-1 (ГИМ) списками. Тут повторно звірено за Віленським та Синодальними списками (в Істріна різночитання, особливо з Віленського списку, подано неповно). Далі списки позначені як Арх, Віл, Син. Якщо читання Арх та Віл збігаються і відбивають спільний варіант Іудейського хронографа, його позначено як Ід.

³ Летописец Еллинский и Римский. – Т. 1.

⁴ Як уже відзначалося, слов'янський переклад, Александрія Хронографічна, близький до ред. β, текст якої виданий у: L. Bergson, Der griechische Alexanderroman. Rezension β. – Uppsala, 1965. Редакції α γ λ див.: Historia Alexandri Magni (Pseudo–Callisthenes). Recensio vetusta, ed. W. Kroll. – Berlin, 1926; Leben und Taten Alexanders von Makedonien, Der Griechische Alexanderroman nach der Handschrift L, ed. Helmut van Thiel (Darmstadt, 1983); U. von Lauenstein, Der griechische Alexanderroman. Rezension γ, buch I. – Meisenheim am Glan, 1962 [Beiträge zur Klassischen Philologie, herausgegeben von Reinfold Merkelbach, Heft 4], H. Engelmann, idem, buch II. – 1963 [В. К. Р. Н. 12]; F. Parthe, idem, buch III. – 1969 [В. К. Р. Н. 33].

⁵ Троїцький список – старший, поч. XV ст. (РГБ, збір. Троице–Сергієвої Лаври, ф. 304.I, № 728), він відцифрований, див.: <http://www.stsl.ru/manuscripts/book.php?col=1&manuscript=728>. Другий повноцінний список – НСРК (Новое собрание рукописной книги) F 15 (РНБ), рубежа XV–XVI ст. НСРК F 15 уведений у науковий обіг О.В. Твороговим. Істрин залучав список Ундольського № 1, однак, як визначив Творогов, останній є копією Троїцького, а тому не має самостійної цінності. Див.: Творогов О.В.

дійсно маємо справу з контамінаціями в ЕЛ-2, а не, навпаки, з випущеними фрагментами у першій редакції Александрії та Троїцькому хронографі. Оскільки у виданнях відрізняються принципи передачі тексту (ЕЛ-2 виданий зі спрощенням орфографії та введенням сучасної пунктуації, Александрія Істріним публікувалася із збереженням орфографії, однак із сучасною пунктуацією; читання Троїцького мною відтворені зі збереженням орфографії та пунктуації), такі розбіжності вимушено зберігатимуться і в поданих нижче таблицях. Для зручності візуального сприйняття читання першої редакції й відповідні варіанти Псеудо-Калісфена (ПК) підкреслено, характерні читання Троїцького позначені курсивом, вислови й окремі слова, додані укладачем ЕЛ-2 – виділені напівжирним шрифтом.

Александрія, книга 1, глава 3 (далі посилання на книги та глави роману: Ал.1.3). Жителі Єгипту дивуються,

ПК	1-а ред. (Истрин, Александрия) с.7	Тр 276с	ЕЛ-2 с.87
τί ἄρα γέγονεν ὁ βασιλεὺς Αἰγύπτου	камо са е ^с дѣль (Син: дѣль е ^с) цр̄ь <u>єгипет'сکьи</u>	камо са дѣль ест ^ь цьсарь . <i>и^х же Нектонавъ</i>	камо ся дель ест ^ь царь <u>егупетскьи Нектанавъ</u>

У 1-й редакції дослівний переклад тексту Псевдо-Калісфена, у Троїцькому «(царь) єгипетський» замінено на «их же Нектонавъ». ЕЛ-2, як бачимо, сполучає обидва варіанти. При цьому імені Нектонаба немає в жодному з грецьких списків.

Ал.1.8. Македонська цариця Олімпіада після запевнянь колишнього Єгипетського царя, а нині придворного волхва Нектонаба, що той «явить» уві сні її чоловікові Филипу чудесне зачаття майбутнього Олександра від бога Амона

ПК ¹	1-а ред. с.13	Тр 279d	ЕЛ-2 с.90
Ἡρώνια οὖν ἡ Ὀλυμπιάς οὐ θαρροῦσα τῷ Нектеναβῶ ἐπὶ τῷ γενομένῳ δι' αὐτοῦ περὶ Φιλίππου	Алоупіа тоужаше, (Син <i>дод.: и</i>) <u>не</u> надѣющиса Нектонавою сътворшееса <u>єго</u> ради оу (Син: <u>ради</u> <u>Филипа</u>)	Алоупіа же тоужаше надѣющиса Нектонавою створьшагоса ради еи . <i>послати вѣсть</i> <i>къ Филипу</i>	Алумпіада же тоужаше, <u>и не</u> надѣющиса <i>послати вѣсть</i> <i>къ Филипу, си вся</i> възвѣсти Нектанаву створьшееса <u>єго</u>

Древнерусские хронографы. – С. 76; Творогов О.В. Материалы к истории русских хронографов. 3. С. 290. Троїцький хронограф частково виданий О.В. Твороговим, без початку і без тексту Александрії. Далі списки Троїцький № 728 та НСРК F 15 позначені, відповідно, як Тр та Н.

¹ У виданні Александрії Істріна – гл. 8, у виданнях Псевдо-Калісфена – поч. гл. 9.

Вплив Троїцького хронографа...

ради вь Филипа

Слов'янський перекладач надто дослівно передав складну синтаксичну конструкцію, внаслідок чого без оригіналу зміст взагалі незрозумілий (близький до дослівного переклад: «...адже збентеженою була Олімпіада, не довіряючи Нектонабу з приводу зробленого ним щодо Філіпа»)¹. Цей початковий варіант дійшов до нас у першій редакції, однак деякі наступні переписувачі, серед яких і «творчий» укладач Троїцького хронографа, намагалися якось витлумачити темне місце «за контекстом». Так у Троїцькому з'явився пасаж про «посилання вісті». В ЕЛ-2 обидві версії, Троїцького хронографа та першої редакції, були об'єднані за допомогою додаткового вислову «си вся възвѣсти», що хоча й не прояснювало повністю зміст, однак згладжувало невідповідні одна одній синтагми.

Ал.1.11 Цар Філіп, побачивши незвичайне «знамення», «призва Антифонта нѣкоєго сказателя» «знамению» чи «знамением», у різних редакціях по-різному:

ПК	1-а ред. с.14	Тр 280с	ЕЛ-2 с.91
...σημειολύτην καὶ ὑφηγήσατο αὐτῷ τὸ γενόμενον.	...сказателя	... сказателя	... сказателя
	<u>знамению, и</u>	<u>знамениемъ.</u>	<u>знамениемъ.</u>
	<u>исповѣда ємоу</u>		Прииде же
	<u>бывшее.</u>		сказатель
			<u>знамению и</u>
			<u>исповѣда єму</u> все
			<u>бывшее.</u>

У першій редакції знову бачимо точний переклад. Укладач Троїцького тут перевів «знамение» у множину, скоротив текст і поставив крапку. В ЕЛ-2 читається додатковий пасаж, якого немає у грецькому тексті, першій редакції та Троїцькому хронографі: аби сполучити «сказатель знамению» та «сказатель знамением», укладач ЕЛ-2 додав вислів-зв'язку «прииде же».

Ал.1.20. Переможець олімпійських ігор Олександр входить у залу, де святкують нове весілля його батька, Филипа, котрий розлучився з Олімпіадою і побрався з молодою дружиною:

ПК	1-а ред. с.23	Тр 285d	ЕЛ-2 с.96
ἔχων τὸν νικητικὸν στέφανον	носа побѣдныи вѣнецъ	Александръ же	нося Александръ
'Αλέξανδρος τὸν	<u>алумпійскыи,</u>	носа . побѣдныи вѣнецъ .	побѣдныи вѣнецъ
			<u>алумпиискы...</u>

¹ Перекладач, скоріше за все, не цілком зрозумів використання дієприкметника θαρροῦσα (від θαρρέω, 'маю відвагу', 'насмілююся', 'повністю довіряю' – тут «надѣючися»), що призвело далі до невірного прочитання усієї фрази. Щиро вдячна С. А. Иванову за уточнення.

Ὀλυμπιακὸν...	Александръ...	пилоусишкии...	Отче, приими
πάτερ δέξαι μου	ѡче, приими	ѡче приими	<u>первых</u> моих
τῶν πρώτων	<u>пръвы</u> ^х мой ^х	<i>преднихъ</i> моихъ	потовъ побѣдныи
ἰδρώτων τὸν	потовъ	потовъ	венецъ
νικητικὸν	побѣдныи	побѣдныи	<i>пилоусишкии</i> .
στέφανον	вѣнецъ	вѣнецъ	

Вирази «олімпійські змагання» й «олімпійський вінок» нечасто потрапляли на очі давньоруським писцям. Тому книжники іноді псували або замінювали незрозуміле слово. «Пилусиискии» – винахід укладача Троїцького хронографа (назва утворена, скоріше за все, від назви столиці Македонського царства, Пели)¹. У свою чергу, автор ЕЛ-2 спочатку пішов за читанням першої редакції й написав «алумпиискии», а далі про всяк випадок вирішив додати ще й варіант Троїцького «пилусиискии».

Ал.1.24. Вельможа Павсаній збирається вбити царя Філіпа й захопити його дружину Олімпіаду, вичекавши момент, коли син їх Олександр піде у похід, а Філіп разом з іншими глядачами спостерігатиме олімпійські змагання.

ПК	1-а ред. с.26	Тр 287d	ЕЛ-2 с.98
γνοὺς τὸν	<u>вѣдыи</u>	<i>вѣниде с людми .</i>	<i>вѣниде с людми на</i>
Ἄλεξανδρον ἐπὶ	<u>Александра на</u>	<i>на позорищи</i>	<i>позорище, ту суцу</i>
πόλεμον	<u>воиноу ѡшедша,</u>	<i>соуцоу Филипоу</i>	<i>Филипу и</i>
πορευθέντα,	<u>вниде дачи</u>	<i>шлимпиадѣ . а</i>	<i>Алумпиадѣ, а</i>
εἰσηλθεν ἀγῶνος	<u>соуцей велицѣ.</u>	<i>Александрѣ соуцѣ</i>	<i>Александру на</i>
τελουμένου	<u>Филипоу соуццо</u>	<i>на воинѣ</i>	<i>воинѣ суцу.</i>
θυμελικῶ. καὶ	<u>на позорищи</u>	<i>Паоусаниа же</i>	<i>Паусаниа же,</i>
τοῦ Φιλίπῳ ἐν	<u>алоумьпіевѣ,</u>	<i>поимъ храбрыа ,</i>	<i>поимавъ храбрыа,</i>
τῷ Ὀλυμπίῳ	вниде	вниде в	<i>вниде в позорище,</i>
θεάτρῳ	Паоусаниа сь	позорище сь	<u>вѣдыи Александра</u>
ἀγωνοθετοῦντος,	вроужіемъ вѣ	вроужиємъ	<u>на воину</u>

¹ Слово зустрічається у версії Александрії Троїцького хронографа двічі. На початку роману (Ал.1.18) йдеться про те, що Олександр схотів взяти участь в олімпійських змаганнях і вирушив на «сѣборъ». У першій редакції йдеться про «письськіи сѣборъ» (від назви міста, Пїсса), однак укладач Троїцького з тієї таки Александрії знав, що столиця Македонського царства, де перебував Олександр та його батько Філіп, називалась Пелою. Імовірно, з цих міркувань він змінив назву на: «пилоуськии» (Тр арк.284d). Щоправда, це спало на думку не лише йому одному, подібно вирішив також один з читачів Віл. У відповідному місці Віл письськіи^н переправлено у: пѣ^нськіи, при тому, що в Арх письськіи, ЕЛ-2 Пискии, грецьк. τὸ Πισαίων στάδιον. Див. Арх арк.316, Віл арк.465, Еллинский с.95.

Вплив Троїцького хронографа...

ἐπεισέρχεται ξίφηρης ὁ Παυσανίας ἐν τῷ θεάτρῳ μετὰ καὶ ἐτέρων γενναίων ἀνδρῶν ἀνελεῖν βουλόμενος τὸν Φίλιππον, ἵνα τὴν Ὀλυμπιάδα ἀρπάσῃ.	позорище и съ инѣми моужи храбрыми, оубити хота Филиппа, да Алоумпиадоу всьхитить.	оубити Филипа, да Ὡлимпиадѣ всьхитить	отшедьша, вьниде да чести сущи велицѣ. Филипу же сущу на позорищи Олумпиеви, и вниде Паусании вь позорище съ оружиемъ и съ инѣми мужи храбрыми, убити хотя Филипа, да Алумпиаду всьхитит.
---	--	---	--

У першій редакції Александрії (й, очевидно, у протографі слов'янського перекладу) рідкісним словом «дача» перекладене грецьке ἀγωνος – ‘боротьба, змагання’¹. До того ж, йдеться одночасно про «Алумпиаду»-дружину Филипа і матір Олександра, і про «позорище алумпиево», тобто, про стадіон, де проходили олімпійські ігри (Ὀλυμπίῳ θεάτρῳ). Усе це, ймовірно, заплутало укладача Троїцького хронографа. Він перетлумачив незрозуміле йому місце, як зміг – дещо переказав, дещо скоротив. При цьому «храбрих мужів» перетворив на «храбровъ», намагаючися, очевидно, архаїзувати мову². Укладач ЕЛ-2 сполучив обидві версії, продублювавши при цьому сцену прибуття Павсанія «в позорище» й перетворивши темне «дачи» у «да чти»³, тобто – «да чести».

Ал.1.26. Характеристика Олександра: «баше же Александръ

¹ Можливо, «дача» – гапакс. У словниках («Материалах» Срезневського, «Словаре древнерусского языка XI–XIV вв.» та ін.) слово не фіксується. О.Б. Страхов вказує подібне значення серб. «дача», див.: Страхов А.Б. Из области обрядовой терминологии: цслав. трызна, (б)дынь, etc. // Palaeoslavica. – X, no. 2. – Cambridge, MA, 2002. – P. 178.

² Слово зустрічається у Троїцькому кілька разів. «Храбръ» та «храбрыи» у давній слов'янській писемності позначало ‘воїн’, у такому значенні зберігається напр., у гімнографічних творах. Всупереч читанню Троїцького, у грецьких списках Псевдо-Калісфена – ἀνδρῶν γενναίως або γενναῖοι ἀνδρες.

³ Видавці ЕЛ-2 розкрили титло; без спрощення орфографії див.: Истрин В.М. Александрия. Приложения. С. 26, прим.б.

ПК	1-а ред. с.28	Тр 289а	ЕЛ-2 с.99
(ἦν δὲ) ὡς ἕοικε	вазнивъ оу ²	вазнивъ . и на	вазнивѣе отца
τοῦ πατρὸς ¹	(Син вазнивѣе)	рати ³ ѿца	своего Филипа на
Φιλίππου	ѿца своего	своего Филипа	рати.
εὐτυχέστερος	Филипа		

Укладач Троїцького, схоже, не повністю зрозумів смисл іншого рідкісного виразу «вазнивѣе ѿца», тобто, 'кращої вдачі, ніж у батька'. Про це свідчить зіпсоване читання «вазнивъ. и». Не зважаючи на таке утруднення, він спробував уточнити значення вислову, додавши «на рати». Це доповнення не підтримується грецьк. текстом, де лише εὐτυχέστερος. ЕЛ-2 відтворює варіанти Троїцького та першої редакції (скоріше ЕЛ-1, оскільки в Іудейському хронографі тут незначна помилка: «вазнивъ оу ѿца» або «вазнивъ ѿца» замість «вазнивѣе ѿца»).

Ал.1.28. Перші походи Олександра. Олександр у Фракії:

ПК	1-а ред. с.29	Тр 289с	ЕЛ-2 с.100
<u>πάσαι δὲ αἱ</u>	<u>вси же гради</u>	<i>и градъ Ефесь</i>	<i>и град Ефесь взя</i>
<u>πόλεις</u>	<u>приимаху</u> (Син	<i>пришедъ взл. силою</i>	<i>силою многою. И</i>
<u>ὑπεδέχοντο</u>	вси грады	<i>многою . и просто</i>	<i>просто реци: и</i>
<u>αὐτὸν</u>	приимахоуть)	<i>реци поплени⁴ всю</i>	<i>поплени всю Асию,</i>
<u>στεφανούσαι</u>	<u>его съ вѣнци</u>	<i>Асию . мѣцаѧ ѿца</i>	<i>мѣцаѧ отца своего</i>
		<i>своего Филипа .</i>	<i>Филипа, грады</i>
		<i>грады раскоповаѧ .</i>	<i>раскоповая, а у иных</i>
		<i>а оу инѣхъ дани</i>	<i>дани емля, и</i>
		<i>емля . и</i>	мѣстныя своя
		<i>посадники сажѧѧ .</i>	<i>посаждая. И вся</i>
		<i>и всѧ земля</i>	<i>земля трепеташе.</i>
		<i>трепеташе</i>	Вси же гражане
			приимаху его съ
			вѣнци.

Книжник, що укладав Троїцький, багато уваги приділяв «процесу управління» підкореними землями, зокрема – збиранню данини. Ось і в цьому

¹ L дод.: αὐτοῦ.

² Так Арх, Віл вазнивъ ѿца. Істрін виправляє читання Арх, згідно зі списками ЕЛ-1 та ЕЛ-2 (Істрин В. М. Александрия. Приложения. С. 28, вар.8), однак у Віл близький варіант. Вірогідно, у списку, з якого копіювався Віл, було: «вазнивъ въ ѿца» або «вазнивъ оу ѿца».

³ Так Тр, бл. Н, з подальшим псуванням тексту: възнивъ и на рити.

⁴ Так Н, Тр помилково: поплемени.

Вплив Троїцького хронографа...

випадку він переробив надто коротку й нейтральну ремарку початкового тексту перекладу Александрії, що точно відповідає грецькому оригіналу, на просторі доповнення. Чи залучав тут укладач Троїцького додаткові джерела – з'ясувати, на жаль, не вдалося. Однак судячи з комплексу правок, він прочитував роман наперед і багато працював з іменами та назвами. Як бачимо, укладач ЕЛ-2 знову вирішив, що можна несуперечливо сполучити вираз з першої редакції і пасаж Троїцького.

Ал.1.29. Подібним до попереднього є наступний приклад. Олександр на Сіцилії:

ПК	1-а ред. с.30	Гр 289d–290a	ЕЛ-2 с.100
καὶ τινας	и нѣкыа	нѣкия	и нѣкыа <i>грады</i> , не
ἀντιτιθοῦντας	непокарающася	непокарающася	покоряющася
αὐτῷ ὑποτάξας	ємоу покоривъ, и	ємоу <i>грады</i>	єму, покоривъ,
<u>διεπέρασε</u> καὶ	преплюувъ, <u>преиде</u>	покоривъ .	<i>други же</i>
<u>ἦλθεν</u> εἰς τὴν	въ /И/талию ¹ .	<i>дрѣвля же</i>	<i>омирив, и дани у</i>
Ἰταλικὴν χώραν.	римския ^ж <u>воеводы</u>	<i>имириувъ . и дани</i>	<i>них вземъ, отиде</i>
οἱ δὲ τῶν	(Син: римскыа	<i>оу нихъ вземъ .</i>	<i>от них и влѣзь в</i>
Ῥωμαίων	воеводы)	<i>ѡиде ѡни^х . и</i>	<i>корабля, и</i>
<u>στρατηγῶν</u> ...		<i>влѣзе в корабль</i>	преплюувъ, <u>преиде</u>
		преплю въ	въ Италию. <i>Суцу</i>
		Италию . <i>соуцоу</i>	<i>же єму ту,</i>
		^ж <i>ємоу тоу .</i>	<i>слышавше</i>
		<i>слышавше</i>	<u>римскыа</u>
		римлане...	<u>въеводы</u> ...

Ал.1.30. В Африці Олександр «ѡиде не въ котороую² весь», тобто, село, поселення (ἐπί τινα κόμην):

ПК	1-а ред. с.31	Гр 290d	ЕЛ-2 с.101
...τῆς Λιβύης, ἐν	...лувиискую, въ	...и <i>созда градъ</i>	... <u>лувиискую, в</u>
<u>ἦ τὰ</u>	<u>неи же воа</u>	<i>маль</i>	<u>неи же воа</u>
<u>στρατεύματα</u>	<u>испокои</u>	<i>Александрию . и</i>	<u>испокои. И създа</u>
<u>ἀνέπαυσεν</u>		<i>инде грады зижя</i>	<i>град маль</i>
		<i>. прозываше въ</i>	<i>Александрию. И</i>
		<i>свое има</i>	<i>индѣ грады</i>
		<i>Александръ</i>	<i>сзидая,</i>
			<i>прозываше бо ихъ</i>
			<i>въ свое имя</i>

¹ Віл Италию, Арх Талию; Син ^лталию (тобто, ^италию).

² Ід котороую, у решті списків: нѣкоую (крім того, ЕЛ-2 помилково власть зам. вѣсь).

Александръ

Читання першої редакції й Троїцького хронографа не мають між собою жодного спільного слова, оскільки укладач Троїцького інформацію щодо місцезнаходження поселення і війська Олександра замінив на пасаж про будівництво міст. Можливо, він не розумів, що таке «весь»¹, до того ж, міська тема його цікавила. Далі в романі про Олександра дійсно описувалося створення Александрії Єгипетської, й не виключено, книжник у такий спосіб прагнув «вирівняти» виклад. В ЕЛ-2 бачимо нехитре поєднання обох версій, з невеличкими змінами.

Ал.1.33. Будується Александрія Єгипетська:

ПК	1-а ред. с.35	Тр 293а	ЕЛ-2 с.103
<u>τὰ μὲν τῆς</u>	<u>повелѣніє же</u>	<u>и великыи градъ</u>	<u>Повелѣніє еже</u>
<u>διαταγῆς τῆς</u>	<u>градское тако</u>	<u>здахоу мастери</u>	<u>градское тако</u>
<u>πόλεως οὕτως</u>	<u>баше, яко же</u>	<u>. прилѣжно .</u>	<u>бѣше, яко же</u>
<u>ἔχει καθὼς</u>	<u>повелѣ</u>	<u>чюдень вельми</u>	<u>повелѣ</u>
<u>διέταξεν</u>	<u>Александръ.</u>		<u>Александръ. И</u>
<u>Ἄλεξανδρος.</u>	<u>дѣлахоу же гра^д и</u>		<u>сѣдѣловаху же</u>
<u>ἐκτίξετο δὲ ἡ</u>	<u>днь ѿ дни</u>		<u>мастери великыи</u>
<u>πόλις ἡμέρα καὶ</u>	<u>пребываше².</u>		<u>град прилежно и</u>
<u>ἡμέρα</u>			<u>вельми чюдень и</u>
<u>κρατυνομένη.</u>			<u>день от дни</u>
			<u>пребываше.</u>

У першій редакції послівний переклад призвів до появи не цілком звичних для слов'янського вуха виразів (як от «повелѣніє градское»). Відповідно, у Троїцькому випущена перша фраза й перероблена наступна – підкреслено ретельність майстрів, додано позитивні характеристики «граду». Укладач ЕЛ-2 початок вписує за першою редакцією, далі сполучає обидва варіанти.

Ал.1.34. Олександр прямує в єгипетське місто Мемф:

ПК	1-а ред. с.35	Тр 296d	ЕЛ-2 с.108
<u>...ἐπέιγετο εἰς</u>	<u>...идаше вѣ</u>	<u>...приде на</u>	<u>...идяше вѣ</u> Егплет.
<u>τὴν Αἴγυπτον</u>	<u>Єгипеть. и</u>	<u>Егоупеть . вѣ</u>	<u>Егыптяне же,</u>
<u>ἀπελθεῖν. καὶ</u>	<u>пришедшоу емоу</u>	<u>градъ Мефий³.</u>	<u>вышедше из града</u>
<u>ἐλθόντος αὐτοῦ</u>	<u>вѣ градъ Мемфѣ</u>	<u>єгиптане же</u>	<u>и прашааху мира.</u>
<u>εἰς Μέμφην τὴν</u>	<u>(Син Монѣ), и</u>	<u>вышедъше изъ</u>	<u>И введеше</u>

¹ Див. нижче, Ал.1.35 про здобуття Тира, де також три «веси» перетворилися на «трех мужів».

² Син тільки: дѣлахоу же гра^д.

³ Н Мефѣа.

Вплив Троїцького хронографа...

πόλιν	посадиша на	<i>града прошахоу</i>	египтяне
ἐνεθρόνιασαν	пр ^с тлѣ египтане <u>на</u>	<i>мира . и</i>	Александра въ
<u>αὐτὸν</u> οἱ	<u>Ифестове</u> ² пр ^с тлѣ	<i>въведъше въ</i>	град Мемф ³ , и
<u>Αἰγύπτιοι</u> εἰς τὸ		градъ посадиша	посадиша его <u>на</u>
<u>τοῦ Ἡφάιστου</u>		на престолѣ	<u>Ифестовѣ</u>
<u>θρονιστήριον</u> ¹		<i>Нектонавовѣ</i>	<u>престолѣ</u>
		<i>аки ц^сра</i>	
		<i>еґоупетьска</i>	

Истрин вважав, що в Архівському списку тут зайве «на престолѣ»⁴. Однак, читання Іудейського хронографа точно відповідає грецькому оригіналу, за умов, що ἐνεθρόνιασαν передане як «посадиша на престолѣ», а далі εἰς θρονιστήριον чи θρόνον також перекладено як «на... престолѣ». Укладач Троїцького розширив сцену покори єгиптян, а також замінив «Ифестовѣ», тобто, Гефестове, на більш зрозуміле з контексту «Нектонавовѣ»: за сюжетом Александрії, цар Єгипту Нектонаб полишає свою країну, тікаючи від непереможних ворогів, прямує до столиці Македонського царства Пели і стає придворним магом цариці Олімпіади й справжнім батьком Олександра Македонського. Більш обчитаний у міфологічних сюжетах автор ЕЛ-2 з двох варіантів – «Ифестовѣ» та «Нектонавовѣ» – обрав перший. Можливо, він знав, що у хронографічній літературі Гефеста вважали засновником єгипетської династії. При цьому, однак, розширену сцену покори єгиптян з Троїцького він також залучив у свій текст, дещо розширивши так, аби читалися повні речення.

Ал.1.35. Уві сні Олександр отримав чудесне попередження, аби не удавав із себе власного посла, як він полюбляв це робити, перед жителями Тира (і вчасно, бо туряни незабаром стратили усіх його посланців).

ПК	1-а ред. с.36	Тр 297d	ЕЛ-2 с.109
...μὴ δόξη σοι	...не помысли сла	...не помышляли	...не помысли
γενέσθαι	(Син: сла) собѣ	зла себѣ	посла себе
ἄγγελον ἑαυτοῦ	сотворити въ	створити ѿ	створити в Турь,
<u>εἰς Τύρον</u>	<u>Тоурь</u> (Син <i>дод.</i> : <u>послы с</u>	<i>тоурань . но</i> <i>посли слы да</i>	ни помышляли зла собѣ от турянь

¹ У грецьких списках Псевдо-Калісфена тут розбіжності, так β L; В ...ὀνηστήριον, С θρόνον. У деяких списках читається з додатками: Α ἐνεθρόνιζον αὐτὸν εἰς τὸν τοῦ Ἡφάιστου ἱερὸν θρονιστήριον; D (ред. γ) ...εἰς τὸν θρόνον Нектеναβῶ ἔνθα ἦν τὸ τοῦ Ἡφάιστου θρονιστήριον.

² Так Арх, Віл Син Ифестовѣ.

³ У списках ЕЛ-2: Мелфъ / Мелхъ / Мемфъ.

⁴ Див.: Истрин В. М. Александрия. Приложения. С. 35, прим. 6. Слід зауважити, Віл тотожно Арх.

Тетяна Вілкул

<u>грамотами)</u>	<i>аще не послоушаютъ . да тогда пойдеши</i>	<i>сътворити, нь пошли <u>послы съ</u> <u>грамотами</u> своими, да <i>аще не</i> <i>послушают, да</i> <i>тогда пойдеши.</i></i>
-------------------	--	---

У Троїцькому попередження розширене, йдеться і про «зло» від турян, і про відправлення у Тур послів¹. ЕЛ-2 за допомогою зв'язки «ни» сполучає короткий вислів з ЕЛ-1 та просторішу промову з Троїцького.

Ал.1.35. Здобуття Тира:

ПК	1-а ред. с.37	Тр 298b	ЕЛ-2 с.110
συλλαβὼν	поємь Александрь	Александрь же	Александрь же,
'Αλέξανδρος τὰ	воа своа и съ	поимъ воа своа .	поим воя своя, иде
στρατόπεδα	треми <u>весьмы</u> ²	и съ тремі	съ тремі <i>туряны</i>
αὐτοῦ μετὰ καὶ	<u>соущими близъ</u>	<i>тоураны</i>	<i>прескочившими. И</i>
τριῶν κομῶν τῶν	<u>єго и помогшимъ</u>	<i>прескочившими .</i>	<i>придоша къ граду</i>
ἔγγιστα καὶ τῶν	<u>Александрови</u>	<i>придоша къ</i>	<i>Туру и,</i>
συμμαχησαμένων		<i>градоу Тоуроу</i>	<u>помогшиимъ</u>
τῷ Ἀλεξάνδρῳ		<i>нощью .</i>	<u>Александрови</u>
γενναίως			

Укладач Троїцького, мабуть, не зрозумів, що таке «треми весьми» чи «весьмы» («весь» – ‘село’, ‘поселення’, κόμη). Трохи вище він вписав цілий невеличкий епізод про перехід на бік Олександра трьох «вьящших мужів»- «турян», а не трьох поселень³, у цьому ж місці продовжив розробку теми. ЕЛ-2 практично всю сцену склав на основі Троїцького, від першої редакції узявши лише вислів «помогших Александрови».

Кілька контамінацій зустрічаються у вставці з Хроніки Амартола, де описується «Вшествіє Олександра Македонського в Єрусалим», вміщеної між

¹ В Арх сла, у Віл зла. Неясно, чи це спільна помилка Ід, чи невірні виправлення окремо в Арх та Віл. Так само, неможливо з'ясувати, чи виходив укладач Троїцького з читання «зла», а доповнення про послів – контекстуальне, чи в його протографі читалося «сла», і він перетлумачив його як «зло», одночасно додавши вислів про послів. Єдине, що можна з певністю стверджувати – у початковому перекладі мало бути «сьла» (посла), пор. вар. Син та грецьк. ἄγγελον.

² Віл весьми; у Син помилково: и с тѣрми всіми.

³ Тр 298b: по трехъ же днѣхъ . прескочиша ѿ Тоура .г. ващшихъ моужь къ Александроу.

главами 30 та 35 першої книги Александрії¹. У Троїцькому хронографі текст у цьому місці кардинально перебудований. Переставлені місцями глави, додано великі фрагменти зі Слова Єпіфанія Кипрського «Про дванадцять каменів у ризи єрусалимського першосвященника»; в оповіді про царя «Вуза», засновника «града Вузантия» (Константинополя) використане Одкровення Мефодія Патарського разом із Хронікою Амартола², й, вірогідно, 8-а книга Хроніки Іоана Малали³. Внаслідок такої складної «роботи с текстом» деякі фрагменти початкового перекладу були випущені, але вони збереглися у першій редакції. Зокрема, зберігся епізод про «доброго» стрільця на ім'я Мосомах⁴. Укладач ЕЛ-2 побачив лакуну і виправив її за ЕЛ-1 (про що свідчать

¹ Цю інтерполяцію з Хроніки Амартола вміщено в усіх редакціях Александрії, однак зкомпоновано з основним текстом Псевдо-Калісфена по-різному: в Іудейському хронографі після Ал.1.35, в ЕЛ-1 після Ал.1.30 (помилково, можливо, в рукописі-протографі були переставлені місцями аркуші), у Троїцькому хронографі після Ал.1.33. Тут-таки у Троїцькому інша вставка з Амартола, якої немає у першій редакції, але вона перейшла в ЕЛ-2. Див: Вилкул Татьяна. Александрия Хронографическая в Троицком. – Cambridge, MA, 2009. Т. XVII.1. Р. 165–210.

² Див.: Вилкул Татьяна. Александрия Хронографическая в Троицком. – 2008. – Р. 113–115.

³ На жаль, ці фрагменти з 8 кн. Хроніки Малали відсутні в інших хронографах, тому відповідники можемо шукати лише у грецькому тексті. Пор. Тр.293а: «приложи ѿтолѣ има Макидонѣи въ свое има . и нарече ю Александрѣа . великаѣ» – Мал.8.1 *ἦν αὐτὸς ἐκάλεσεν εἰς ἴδιον ὄνομα Ἀλεξάνδρειαν, θυσιάσας κόρην παρθένον, Μακεδονίαν παρ' αὐτοῦ κληθεῖσαν* (читання Троїцького або виникло через скорочення, або, можливо, вже слов'янський переклад Малали був не зовсім коректним). Ймовірно, також у вставці про царя Вуза, де згадка «Соурии» (Асирії) не може пояснюватися запозиченнями з Одкровення Мефодія Патарського чи з Хроніки Амартола, які, як показав Істрін, тут використані. Пор. Тр 293с: «дерзостью воюѣа землю Соурьскоу»; 296d «и Соурьскоую землю . поустоу положи воюѣа» – *παρέλαβεν αὐτὸν καὶ πᾶσαν τὴν βασιλείαν αὐτοῦ καὶ πᾶσαν τὴν χώραν Ἀσσυρίων*. Ioannis Malalae, *Chronographia* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Vol. XXXV. Ed. H-G. Bech, A. Kambylis, R. Keydell. – Berolini, Novi Eboraci, 2000]. – Р. 146.

⁴ Мосомах, «благородний муж» і добрий стрілець, підстрелив птаха, за поведінкою якого жрець намагався визначити, яким буде похід. Мосомах зауважив, що все відає один Господь, а птах «не вѣсть» нічого, бо якби знав це, відав би також, що його підстрелить Мосомах, і не полетів би на це місце. Треба відзначити, подібні спростування забобонів були важливими для середньовічних книжників. Пропуск у Троїцькому хронографі трапився, скоріше за все, тому, що робота з додатковими текстами потребувала великих зусиль, адже залучалися одночасно кілька джерел і переробки на цьому відтинку були дуже значними.

характерні помилкові читання, «утулилася» замість «оулютовавъ си» та ін.). Тому тут наводжу лише два найочевидніші приклади контамінацій у тому фрагменті Амартола, що присутній в усіх редакціях¹.

Олександр поклонився ієрусалимському первосвященнику, через що оточення було ним вельми невдоволене:

Ам.	1-а ред. с.41–42	Тр 296с	ЕЛ-2 с.107
<u>цр̄мь же</u>	<u>цр̄емь же</u>	<i>бо царомъ же</i>	<u>Царемъ же</u>
<u>соурьскимъ и</u>	<u>соурьскимъ и</u>	негодовавъшимъ	<u>сурьским и</u>
<u>прочимъ</u>	<u>прочимъ</u>	<i>Александровымъ</i>	<u>прочим</u>
<u>оудививъшемъ</u>	<u>оудивившимса,</u>		<u>удивившимся,</u>
<u>са вредитиса</u>	<u>вр̄дитиса</u>		<u>вредитися мнящим</u>
<u>мнашемъ</u>	<u>мнацимъ</u>		<u>чювьствию</u>
<u>чювьствию</u>	<u>чювьстви</u>		<u>Александрову, и</u>
<u>Алеѡандровоу .</u>	<u>Александровъ и</u>		<u>Парменью</u>
<u>и Пармению</u>	<u>Парѡению (Син</u>		<u>стратигу паче</u>
<u>стратигоу паче</u>	<u>Пармению)</u>		<u>дивившуся,</u>
<u>чюдивъшюса .</u>	<u>стратигоу паче</u>		<i>бо царомъ же</i>
<u>и негодовахоу</u>	<u>чюдившюса² и</u>		негодовавшим
<u>на Алеѡандра.</u>	<u>негодоваша на</u>		<i>Александровѡм</i>
	<u>Александра</u>		

Перша редакція точно відтворює текст Хроніки Амартола. У Троїцькому сцену «негодования на Александра» скорочено, хоча загалом новгородський книжник мав нахил до розширення та деталізації подібних епізодів. Точну причину цього вказати важко, однак, можливо, йому здалося дивним, що «цареві Олександру» підкорюються інші «царі», а не «бояри». Або на нього вплинуло одне з додаткових джерел Троїцького хронографа – «Одкровення» Мефодія Патарського, де у подібній сцені фігурують саме «бояри»³. Автор

¹ Слов'янський текст Хроніки Амартола наведений за: Матвеекo В., Щеголева Л. Книги временные и образные Георгия Монаха. – Т. 1. – Ч. 1. М., 2006. – С. 137. Див. також попереднє видання: Истрин В. М. Книги временных и образных Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Т. 1: Текст. – Пг., 1920. – С. 45. Не навожу тут грецький текст, оскільки в Александрію Хронографічну вставки з Амартола потрапили вже у слов'янському перекладі.

² У виданні Істріна – за Арх, чюдившаса; у Віл Син чюдившюса.

³ Пор. у сюжеті про царя Вуза, що залучався при укладенні Троїцького хронографу: «...да того дѡла боларе румьсции гнѡвашесе на нь зѡло». Истрин В.М. Откровение Мефодия Патарского и апокрифические видения

Вплив Троїцького хронографа...

ЕЛ-2 цей епізод вибудовує за першою редакцією, ймовірно, за ЕЛ-1 (в Іудейському хронографі помилка в імені «стратиґа»¹). Однак на закінченні замість останньої фрази першої редакції вписує читання з Троїцького хронографа.

Далі, македонський цар «въ градъ Іерусалимъ вниде»:

Ам.	1-а ред. с.42	Тр 296с-d	ЕЛ-2 с.107-108
<u>...съ многымъ</u>	<u>...со многымъ</u>	<i>...и въспроси ꙗ ѡ</i>	<u>...съ многымъ</u>
<u>веселиемъ</u> ² . ѿ	<u>веселиемъ ѿ</u>	<i>законѣ и вѣрѣ . и</i>	<u>веселиемъ . И</u>
<u>иудѣи же</u>	<u>июдеи приимъ .</u>	<i>принесиша к</i>	<i>въспроси</i> ⁶ <i>я о</i>
<u>приимъ</u>	<u>книгочиа же и</u>	<i>немоу иудѣа</i>	<i>законѣ и ѡ вѣрѣ . И</i>
<u>книгѣчиа и</u>	<u>книгы Даниловы</u>	<i>книгы .</i>	<i>принесоша ему</i>
<u>книгы Данила</u>	<u>приимша (Син</u>	<i>пророчьскыа . и</i>	<i>иудѣи книги</i>
<u>принесше</u> ³	<u>Даниила</u>	<i>истольковаше</i>	<i>пророчьскыа, им и</i>
<u>прѣрѣство его и</u>	<u>принесше)</u>	<i>емоу книжници .</i>	<i>истлъковаша ему</i>
<u>протолковаша</u>	<u>прѣрѣствѣа</u>	<i>Данилово</i>	<i>книжници</i>
<u>ѣже прѣркъ</u>	<u>протлъковаша</u>	<i>пророчьство . еже</i>	<i>Данилово</i>
<u>преже изгла</u> ⁴	<u>ему, ихже</u>	<i>приде козель къ</i>	<i>пророчьство, еже</i>
	<u>прѣркъ преждѣ</u>	<i>ивноу . и съшебе</i> ⁵	<i>прииде козель къ</i>
	<u>възгла (Син</u>	<i>емоу рога</i>	<i>овну и сшибе ему</i>
	<u>изгла)</u>		<i>рога, ихже</i>
			<u>пророкъ преже</u>
			<u>изглагола</u>

Співвідношення текстів подібне до попереднього: у першій редакції точне відтворення Хроніки Амартола, у Троїцькому переробка, цього разу більш типова для цієї пам'ятки – сюжет розповсюджено. ЕЛ-2 починає читанням

Даниила в византийской и славяно-русской литературах. Исследование и тексты. – М., 1897. – С. 91.

¹ Істрин виправив Арх «Парфению» за списками ЕЛ-1 та ЕЛ-2 (Истрин В.М. Александрия. Приложения. С. 42, прим.1); хоча у Віл близький варіант: «Парьфению».

² У старшому списку Хроніки Амартола (Троїцькому) помилково: многими веселуемъ.

³ Так у більшості списків, що відповідає грецькому тексту Амартола (див. Матвеев В., Щеголева Л. Книги временные. С. 137, прим. 25), у старшому списку – принесоша, в 1-му з інших списків – приимше.

⁴ Так у більшості списків Хроніки Амартола, у старшому списку гла; грецьк. Ам. προφῶρευσεν. Див.: Georgii Monachi Chronicon, ed. Carolus de Boor. – Vol. 1-2. – Lipsiae, 1904. S. 32.

⁵ Н так само: съшебе.

⁶ Так з списка ЕЛ-2, у решті – въпроси.

першої редакції, далі включає варіант з Троїцького, який закінчує знову виразом з першої редакції.

Від інтерполяцій з Амартола знову повертаємося до перекладу Псевдо-Калісфена. Ал.1.38. З відповіді Олександра на лист Дарія: той даремно називає себе «богом», намагаючися приписати собі силу безсмертних:

ПК	1-а ред. с.45	Тр 300а	ЕЛ-2 с.112
καὶ τὰς ἐκείνων	и тѣхъ силоу <u>на</u>	и тѣхъ силоу нос ^а ²	и тѣх силу <u>на</u> ся
δυνάμεις ἐπὶ τῆς	са ¹ вьскладаа <u>на</u>	вьскладаа	вьскладая, <u>на</u>
γῆς αὐτοῦ	<u>земли</u> .	сѣмерьтенъ сы а	<u>земли</u> смертен сы,
περιτιθῶν		не бѣ . толико има	а не богъ, толико
		имѣа и вѣнецъ	имя имѣа и вѣнецъ
		лише члѣвкъ	лише чловѣкъ.

У першій редакції надто буквальний переклад й, вірогідно, неповне розуміння грецького тексту (дослівно: «і тих сили /владу над землею собі приписуючи /покладаючи») призвели до появи дещо дивного «на са вьскладаа на земли». Укладач Троїцького з цього темного вислову зробив типову відповідь середньовічного книжника щодо неприпустимості прирівнювання смертної людини до Бога. Автор ЕЛ-2 почав з першої редакції, а тоді вписав промову з Троїцького.

Ал.1.38 Ще одне докоряння Олександра у листі: навіщо Дарій розповідає про свої багатства, вихваляючись, скільки в нього золота й срібла: «да оувѣдѣвше мы, крѣплше боудемъ на брань, да вѣземеы то». Текстуальне співвідношення подібне:

ПК	1-а ред. с.45	Тр 300а	ЕЛ-2 с.112
ἔγραψας ἡμῖν	...написаль тако	...написаль тако	...к <u>намъ</u>
τοιοῦτον καὶ	намъ (Син: <u>к нам</u>	имѣа . акы повада	написаль: «тако <u>и</u>
τοσοῦτον χρυσόν	написаль тако),	на са	<u>толико</u> злата и
καὶ ἄργυρον	<u>и толико</u> зла ^{та} и		<u>сребра</u> имѣю», аки
κεκτήσθαι	<u>срѣбра</u> имѣю		повада на ся

Ал.1.44. Промови Олександра до македонян після того, як він звелів з'їсти коней і тим врятував військо від голодної смерті:

ПК	1-а ред. с.52	Тр л.304b	ЕЛ-2 с.116
καὶ εἶπεν ἄνδρες	и рече: моужи	и рече <u>имъ</u> моужи	и рече <u>имъ</u> :
συστράτιῳτα,	воистіи кона	воистии кона <u>оубо</u>	«Моужи воистии!

¹ Так Віл Син, Арх помилково: на всакъ.

² Так Тр Н; спільна помилка Троїцького хронографа.

Вплив Троїцького хронографа...

τοὺς μὲν ἵπλους ἀπεσφάζαμεν καίτοι ἀναγκαιοτάτους ὄντας πρὸς πόλεμον, ὅπως ἡμεῖς τροφῆς κορεσθῶμεν. τὸ γὰρ κακὸν μετριωτέρω κακῷ ἀντισηκούμενον μετρίαν ἔχει τὴν λύπην. ἑτέρας δὲ γῆς ἐπιβάντων ἡμῶν ἑτέρους μὲν ἵπλους ῥαδίως εὐρήσομεν, ὑμῶν δὲ ἀπολλυμένων ἐκ τοῦ λιμοῦ ἑτέρους <u>Μακεδόνας τὸ</u> <u>παρὸν οὐχ'</u> <u>εὐρήσομεν.</u>	изрѣзахомъ ¹ , добры суца на брань, <u>да са</u> <u>быхомъ брашна</u> <u>исплънили.</u> да ѡ семъ печаль намъ мала боуди ² . во <u>иноу</u> бо землю вьшедшимъ <u>намъ,</u> другыа кона вбращемъ. вамъ же погыбшимъ гладомъ, <u>другыхъ же</u> <u>макидонъ нынѣ</u> <u>не вбращемъ</u> ³ .	изрѣзахомъ добры соуца на брань . <i>не ти же насъ</i> <i>добыша но мы</i> <i>тѣхъ . да аще</i> <i>быша ти живи да</i> <i>каа ны польза .</i> <i>намъ мерътвымъ</i> <i>соуцамъ ѿ глада .</i> <i>конь бо человѣка</i> <i>не ищетъ . мы же</i> <i>ядъше я</i> <i>возмогохомъ . да ѡ</i> <i>семъ намъ мала</i> <i>печаль да боудеть</i> <i>. въ богатоу бо</i> <i>землю вошли есми</i> <i>. и можемъ</i> <i>дроугаа кона</i> <i>оуловити . да</i> <i>лоуче погыноуть</i> <i>кони борзи въ</i> <i>чревѣ нашемъ . а</i> <i>не мы ѿ глада .</i> <i>яко мы есмы</i> <i>честнѣише конь</i> <i>створени . ѿ</i> <i>вышнаго</i> <i>промысла .</i>	Коня оубо изрѣзахом, добры соуца на брань, <u>да</u> <u>ся быхомъ брашна</u> <u>исплънили.</u> <i>Не ты</i> <i>же насъ добыша,</i> <i>нъ мы тѣхъ.</i> <i>Аще</i> <i>быша тии живи,</i> <i>то кая ны полза,</i> <i>нам, мертвымъ</i> <i>суцимъ отъ глада?</i> <u>Другыхъ макидонъ</u> <u>нынѣ не</u> <u>обрящемъ.</u> <i>Конь бо</i> <i>человѣка не ищет,</i> <i>мы же, ядъше я,</i> <i>возмогохом.</i> <i>Да о</i> <i>семъ намъ мала</i> <i>печаль будеть, въ</i> <i>богатоу бо землю</i> <i>вошли есмя и</i> <i>можемъ дроугая</i> <i>кони оуловити.</i> <i>Да</i> <i>лоуче погыноуть</i> <i>кони борзи въ</i> <i>чревѣ нашемъ, а</i> <i>не мы отъ глада,</i> <i>яко мы есмы</i> <i>честнѣише конь</i> <i>створени отъ</i> <i>вышнѣго</i> <i>промысла.</i>
---	--	---	--

Відповідники грецькому тексту знаходяться лише у першій редакції (хоча певні деталі випущені⁴). Промова Олександра у Троїцькому хронографі

¹ Так Віл Син, Арх помилково: оузрѣзахомъ.

² Син помилково: (печаль) намъ на^м.

³ Син проп., є тільки: (кона) обращемъ оудобъ . и тако.

⁴ Не виключено, вони були випущеними вже у початковому перекладі. Істрін відзначав численні скорочення у слов'янському тексті Александрії, що

докладніша, додані нові мотиви – зокрема, про те, що тварини підпорядковуються людині, а не навпаки, і що людина є «честнѣишою», за Вищим Промислом. ЕЛ-2 виклад буде на основі Троїцького, долучаючи вислови з першої редакції.

Ал.1.46. Жители Фів посилають посольство до Олександра – 500 «мужів», що мають оголосити цареві рішення городян.

ПК	1-а ред. с.52	Тр 304с	ЕЛ-2 с.116
...πέμπουσι πρὸς αὐτὸν πεντακοσίους ἀνδρας κηρύξαι αὐτῷ ἢ πολέμει ἢ ἀπέχε ¹ τῆς πόλεως ἡμῶν	...послаша к <u>немоу</u> пать соть <u>моужий</u> ² <u>заповѣдати ему:</u> <u>любо</u> бииса с нами, <u>любо</u> <u>ѡстоупи ѡ града</u> <u>нашего.</u>	...послаша емоу <u>моужь .ѣ. соть</u> ³ . <u>на помощь</u> емоу . <u>веляще емоу ити ѡ града .</u> <u>аще ли</u> <u>хощеши то</u> бииса с нами ⁴послаша к <u>нему</u> 500 мужь <u>на</u> <u>помощь</u> <u>заповѣдати ему,</u> <u>веляще ему отити</u> <u>от града:</u> « <u>Аще ли</u> <u>хощеши, то</u> бииса с нами, <u>любо</u> <u>отступи от града</u> <u>нашего.</u> ».

У грецькому тексті й у першій редакції йдеться про те, що посольство фівіян рішуче заявило, щоб Олександр або розпочинав битву, або йшов геть від міста, не зтягуючи справу. Укладач Троїцького додав доповнення про «допомогу» від жителів Фів (проти самих себе!). Скоріше за все, недоречно доповнення спровокував стандартний вислів: якщо у хроніках чи літописах читається «посла» й «послаша», то мова може йти і про посольство, і про військову допомогу. Але 500 осіб – все ж таки більше схоже на військовий загін, ніж на посольство⁵. Що цікаво, промова городян «веляще ити... аще ли...» у Троїцькому хронографі виглядає архаїчнішою, ніж проста конструкція першої редакції, яка відбиває початковий переклад («любо... любо», грецьк. ἢ... ἢ...), і характерна і для сучасних слов'янських мов. Що дивує, укладач ЕЛ-2 не виправив смислову суперечність, поєднавши тут вперемішку обидві редакції.

торкнулися переважно алюзій на твори Гомера та інших незрозумілих для слов'янського книжника деталей.

¹ V (β) ἀποχῶρει; A ἀπέχεσθαι; C. Müller та W. Kroll реконструюють читання як: ἀτέρχεσθαι.

² Так Арх, Віл моужь .ѣ., Син .ѣ. соть моужии.

³ У Тр. помилка: .ѣ. соть (тобто, '500 сотень'); Н .ѣ. соть.

⁴ Так Н; Тр помилково: аще ли то хощеши битиса с нами.

⁵ Згадки про подібні до цього величезні посольства зустрічаються лише у перекладній літературі – напр., в «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія.

Ал.1.46. Олександр бере в облогу Фіви.

ПК	1-а ред. с.52	Тр 304d	ЕЛ-2 с.116-117
Ἄλεξανδρος δὲ μετὰ ἐτέρων χιλίων σφενδονιστῶν καὶ λογχοβόλων διέτρεχεν. περιεχέιτο δὲ πάντη πῦρ καὶ λίθοι καὶ βέλη καὶ δόρατα ἠκοντίζοντο. ἀπὸ δὲ τῶν τειχέων οἱ Θηβαῖοι κατέπιπτον τιτρωσκόμενοι μὴ δυνάμενοι ἀντιπαρατάξα σθαι Ἄλεξάνδρῳ.	Александръ же съ <u>другою</u> <u>тысящю</u> и с пращами (Син с <u>порочю</u>) и съ <u>соулицами</u> хожаше (Син <u>хож^лаше</u>). и баше видѣти вездѣ ѡгнь, и каменіе, и стрѣлы, и соулица испоущаа (Син спжщаса). фивѣи же на градѣ падахоу оуязвляеми, не могѣща (Син могѣщи) противитиса.	самъ же Александръ <i>пѣшь</i> <i>пристѣни с</i> <i>храбрыми . къ</i> <i>вратомъ</i> <i>другымъ . съ</i> пращами и <i>копы</i> <i>взимаше градъ . и</i> баше видѣти вездѣ ѡгнь и каменіе и стрѣлы , и соулица споущаемы . фивѣи же падахоу са на градѣ . оуязвляеми . не могуще противитиса , <i>Александроу же</i> <i>раскопавиу градъ</i> <i>и фивѣа исъсѣче</i> <i>вса . и соущаѣ вса</i> <i>въ градѣ вса .</i> <i>повелѣ жоны ихъ и</i> <i>дѣти оставити .</i> <i>рекъ тако ти намъ</i> <i>не противишася .</i>	Александръ же <u>съ</u> <u>другою тысящею с</u> <u>порочами</u> и съ <u>суличами</u> <u>хождааше</u> . И бяше видѣти вездѣ огнь, и каменіе, и стрѣлы, и сулица спущаемы. Фивѣи же падаху на градѣ уязвляеми, не могуще ся противитиса. <i>Сам</i> <i>же Александръ с</i> <i>храбрыми пѣшь</i> <i>приступи къ</i> <i>вратомъ другимъ и</i> <i>взимаше градъ.</i> <i>Александроу же</i> <i>раскопавиу градъ,</i> <i>и фивѣя вся исъсѣче</i> <i>и суцая въ градѣ</i> <i>вся взя¹, а жены</i> <i>ихъ и дѣти повелѣ</i> <i>оставити и рекъ</i> <i>яко: «тѣ намъ не</i> <i>противишася».</i>

У першій редакції дослівний переклад, однак сцена облоги Фів не має закінчення – відсутні близько половини 46 глави 1-ї книги. Як бачимо, у Троїцькому військовій сцені суттєво змінено, і, що іще суттєвіше – дописане завершення оповіді, яке, зрозуміло, не має жодних відповідників у грецькому тексті².

¹ Так у більшості списків ЕЛ-2, у виданні – зв'язка, за основним списком.

² Далі у грецьких списках оповідь про облогу та взяття Фів продовжується: Διὰ δὲ τριῶν ημερῶν πᾶσα ἡ Φηβαίων πόλις ἐπυρπολεῖτο. πρώτη οὖν διαρρησεται ἡ

Укладач ЕЛ-2 спочатку пішов за читаннями 1-ї редакції (скоріше ЕЛ-1, пор. читання Син «порочєю»¹), а тоді додав доповнення з Троїцького.

Ал.2.7. Восводи Дарія на військовій нараді описують перському цареві вигляд і характер Олександра: «по храброму его дръзновению шбразъ есть его».

ПК	1-а ред. с. 53	Тр л.305с	ЕЛ-2 с.117
...ή μορφή αὐτοῦ ἐστίν <u>ἄπαντα γὰρ</u> <u>λέοντος ἔχει</u>	...шбразъ есть его. <u>по всемоу</u> оубо <u>лвовъ</u> <u>шбразъ</u> имуть (Син <u>имѡа</u>)	...шбразъ оубо его есть . <i>гледаа</i> <i>боръзости . юже</i> <i>подобень звѣри .</i> <i>храбрѣствомъ акы</i> <i>иґнь .</i>	...образъ убо его есть <u>по всему</u> <u>лвовъ имѡа</u> , <i>гледаа борзостию</i> <i>подобень звѣри, а</i> <i>храборѣством акы</i> <i>огнь</i>

Банальний образ льва не задовольнив укладача Троїцького хронографа. Він вимальовує «звіра» яскравіше, нарощуючи епітети та порівняння і змінюючи синтаксис. ЕЛ-2 поєднає варіант першої редакції (типа ЕЛ-1, про що свідчить дрібне вторинне читання «имѡа»²) та версію Троїцького, з дуже незначними змінами.

Ал.2.13. В усіх редакціях читаємо: «Александръ же силоу многоу имѡа, прииде въ Пръскоую страну». Далі у списках розбіжності:

ПК	1-а ред. с.59	Тр 308d	ЕЛ-2 с.120
<u>τὰ οὖν τείχη τῆς</u> <u>πόλεως ὑψηλὰ</u> <u>τυγχάνοντα τοῖς</u> <u>Μακεδόσι</u>	<u>стѣны же града</u> <u>того высокы</u> соущю (Син соуща) ³	<i>и не дошедъ града</i> <i>великаго Вавилона</i> <i>. ста иб сю</i> <i>страноу рѣкы</i>	<i>И не дошед града</i> <i>великаго Вавилона,</i> <i>ста об ону страну</i> <i>рѣкы Страгы, и</i>

καλουμένη Καμία πύλη... Не виключено, що у початковому слов'янському перекладі закінчення глави було присутнє, однак згодом був втрачений аркуш чи два тексту. У будь-якому випадку, обрив сюжету засвідчений читаннями одночасно обох груп списків першої редакції, Ід та ЕЛ-1.

¹ Тут в Син «порочєю», в Ід «пращами». Скоріше за все, укладач ЕЛ-2 виходив з читання «порочами». На жаль, це читання поки що не можу перевірити за рештою списків ЕЛ-1.

² Істрин вважав, що у перекладі мало читатися «имать». Істрин В.М. Александрия. Приложения. С. 53, прим. 10 (Віл тотожно Арх: имоуть; в Ід спільне помилкове читання, воно близьке до того, що запропоноване Істриним).

³ Віл помилково: высы . сѣщюу. «Соущю–сѣщюу» Ід – помилкове читання. Істрин виправляє на «суца», згідно з ЕЛ-1 та ЕЛ-2; Істрин В.М. Александрия. Приложения. С. 59, прим.5.

Вплив Троїцького хронографа...

<p><u>διάδηλα</u> <u>ἔγροντο.</u></p>	<p><u>макидономъ явѣ</u> <u>са створиша.</u></p>	<p><i>Страгы . избравъ мало дружины преѣха чресъ рѣкоу . повѣдахоу бо емоу стража перьсьскыа на Исиаковѣ лоуцѣ . И преѣхавъ же тамо Александръ оузрѣ силоу и оубоаса . блхоу бо и цѣри мнизи тоу</i></p>	<p><i>избравъ мало дружины переѣха черезъ рѣку. Повѣдаху бо ему стража прѣськыа на Исиаковѣ луцѣ. И преѣхавъ же тамо Александръ, узрѣвъ силу, убояся, бяху бо и цари мѣнози ту. <u>Макидономъ же явѣ</u> <u>ся створи, видѣ</u> <u>стѣны града того</u> <u>высокы суша.</u></i></p>
---	--	--	---

У першій редакції знову надто буквально слідування грецькому тексту, і знов буквальність не сприяє ясному розумінню (близький до дослівного переклад: «(адже те, що) стіни міста прилучилися бути високими, явилось (ясно) македонянам»). Сцени воєнного протистояння зазвичай привертати увагу укладача Троїцького хронографа, що, очевидно, і спровокувало його на введення додаткових деталей та пояснень. За версією Троїцького, Олександр, не доїжджаючи до міста Вавилону, розбиває табір на луці, їде на розвідку з невеличким загоном, бачить силу перського війська. Додаткові деталі – вигадані, а нові топоніми – здогадні або запозичені з інших частин Александрії. Скажімо, про «Исиаковѣ лоукѣ» новгородський книжник міг прочитати у листі Олександра до матері¹, а назві «Вавилон» він взагалі віддавав перевагу перед неконкретним «перський град» чи «град» першої редакції². ЕЛ-2 зшив читання обох редакцій максимально просто, додавши лише неоковирне «видѣ» після «макидономъ же явѣ ся створи». Те, що стіни міста дуже високі, мало «стати явним» усім македонянам, а не лише цареві, однак укладач ЕЛ-2

¹ Походи Олександра описуються в Александрії двічі. Спочатку в оповідній манері, а потім у «листах» Олександра до матері та його вчителя Арістотеля.

² Як уже відзначалося, в укладача Троїцького були додаткові джерела, користуючись якими він додавав окремі деталі, хоча частину таких деталей взяв просто «з голови». Одним з додаткових текстів була, ймовірно, 8-а книга Хроніки Малали. Див. Mal.8.3 про те, що остаточною перемогою Олександра знаменує визнання його персами у Вавилоні і встановлення конної статуї: καὶ ἤγειραν αὐτῷ οἱ Πέρσαι στήλην ἔφιππον χαλκῆν εἰς Βαβυλῶνα, ἣτις ἴσταται ἕως τῆς νῦν. Ioannis Malalae, Chronographia, p. 147.

однак укладач ЕЛ-2 підпорядкував читання першої редакції версії Троїцького хронографа, де йдеться тільки про дії Олександра.

Ал.2.13. Опис військової хитрості Олександра, котрий зміг буквально «пустити пил у вічі» ворогам, налякавши їх примарною чисельністю свого війська:

ПК	1-а ред. с.59	Тр 308d–309b	ЕЛ-2 с.120
τῶν ἐκεῖ	и тоу пасомаа	<i>видѣ бо тоу</i>	<i>Видѣ бо ту</i>
νεμομένων	стада <u>пригнавъ</u> ,	пасомаа стада . и	пасомаа стада и
ποινίων τὰς	ῶ дрѣва вѣтвь	<i>повелѣ изымати</i>	<i>повелѣ изымати</i>
νομάς	<u>ῶсѣкъ</u> , <u>приваза</u>	<i>а . и приимѣ козы</i>	<i>я . И приимѣ козы</i>
<u>ἀποσπᾶσας καὶ</u>	къ хвостомъ и ^x и	<i>многы и говади</i>	<i>многы и говада,</i>
<u>ἐκ τῶν δένδρων</u>	<u>вѣслѣдъ по</u>	<i>лѣпляше имѣ</i>	<i>лѣпляше имѣ</i>
<u>κλάδους</u>	<u>воєхъ погнаша</u>	свѣща и лѣчница к	свѣща и лучница к
<u>ἀποκόψας</u>	<u>стада</u> . влекоми	рогомъ . и <i>яко</i>	<i>рогом</i> , и от дрѣва
<u>ἐπέδησεν εἰς τὰ</u>	же по земли	<i>бысть вечерѣ</i> , и	<i>вѣтви отсѣкъ и</i>
<u>γῶτα αὐτῶν, καὶ</u>	вѣтви,	<i>повелѣ зажечи а</i>	<u>привяза</u> къ
<u>ὄπισθεν τῶν</u>	въз ^л визаше <u>же</u>	да горать . баше	хвостом их, и
<u>στρατοπέδων</u>	са ¹ прѣсть и	бо мѣсто то <i>полно</i>	<u>вѣслѣд по воєх</u>
<u>ἐβάδιζον τὰ</u>	вѣсхожаше	. <i>яко</i> ῱гнемѣ	<u>погнаша стада</u> .
<u>ποιμνία</u> .	прахъ до	зажъжено баше	Влекоми же по
συρόμενοι δὲ ἐπὶ	῱лоумпа, <i>якоже</i>	видѣти поле то .	земли вѣтви
τῆς γῆς οἱ κλάδοι	прѣсомъ, съ	<i>да яко же бысть</i>	въздвизааху
ἀπωθοῦσαν τὴν	града зращимъ,	<i>ночь . повелѣ</i>	прѣсть, и
κόνιν ἦν	мнѣти, <i>яко</i>	<i>прѣгнати козь къ</i>	вѣсхождааше
ἐσάλευον καὶ	мнози соуть	<i>стражемѣ</i>	прахъ до Алумпа.
ἀνήρχετο ὁ	воини (Син <u>вои</u>)	<i>перѣсьскимъ . а</i>	Прѣсомъ же с
κониортὸς ἕως	бєсѣ числа.	<i>самъ съ другымѣ</i>	града зрящим,
’Ολύμπου, ὥστε	вечероу	<i>страны кликнѣ . и</i>	мнѣша, <i>яко</i> мнози
τοὺς Πέρσας ἀπὸ	быв’шю, повелѣ	<i>преполоши а . уни</i>	<u>вои</u> бес числа суть.
τῶν τειχέων	<u>привазати къ</u>	<i>же видѣвшеи ῱гнь</i>	И <i>яко</i> <i>бысть</i>
ὄρωντας	<u>рогомъ стада</u>	. и мнѣша <i>многы</i>	вечерѣ, повелѣ
ὑπονοεῖν πλῆθος	<u>того ложъ</u> ² (Син	<i>воа соуща и</i>	зажечи <u>луцѣ и</u>
ἄμετρον	<u>лѣчи</u>) и <u>свѣща</u>	<i>побѣгоша .</i>	<u>свѣща</u> , да горят.
στρατόπεδων	<u>вѣжечи, да</u>	<i>Александръ же</i>	Баше бо мѣсто то
τηγῶναιν.	<u>горать</u> . баше бо	<i>побѣдивѣ</i> ³ <i>а</i>	<i>плно</i> , <i>яко</i> огнем

¹ Віл въздвизааху; Син текст зіпсований: влекомы же по земли прѣсть и вѣсхож^лаше пра^x до лѣмпа и влекомы же по земли вѣтвь . а зааху прѣсть...

² Віл також помилково: ложъ.

³ Так Н, Тр помилково: попобѣдивѣ.

Вплив Троїцького хронографа...

<p>ἐσπέρας δὲ γενομένης ἐκέλευσε δεθῆναι εἰς τὰ κέρατα τῶν ποιμνίων δάδας καὶ κηρία, καὶ ταῦτα ἀναφθῆναι καὶ καίειν. ἦσαν γὰρ πεδινοὶ οἱ τόποι, καὶ ἦν θεωρούμενον ὅλον τὸ πεδίον ὡς πυρὶ καίόμενον. καὶ ἐδειλίασαν οἱ Πέρσαι.</p>	<p>мѣсто то <u>поле</u>, и башеть видѣти все то поле, акы вгнемь зажежено¹. и <u>оубо</u>яв'шеса <u>пръси</u>.</p>	<p><i>възвратиса</i> къ <i>градоу с малыми</i> <i>вои хота</i> <i>разгладати градъ .</i> <i>и замысли моудроу</i> <i>. и тако повелѣ</i> стада погнати по <i>своихъ после . и</i> <i>оусѣкавшие</i> древа ѿ вѣтвии привазавати къ хвостомъ ихъ и <i>гнати та</i> после . влекомы же по земли . вѣтви въздвизахоу перьсть . и въсхожааше прахъ до Улоумъпа . и яко перьсомъ съ града зращимъ . мнѣти яко мнози соуть <i>бо</i> и бесъ числа .</p>	<p>зажежено бяхе видѣти поле то. <u>И</u> <u>оубо</u>яшяся пръси. Да яко же бысть нощъ, повелѣ пригнати козы къ стражемь пръским, а самъ съ другыя страны кликну и переполоши я. Они же видѣвше огонь, и мнѣша многы воя суца, абие побѣгоша. Александръ же, побѣдивъ я, поиде къ граду с малыми вои, хотя разгладати градъ.</p>
--	---	--	--

Як завжди, перша редакція точно відповідає грецькому тексту. Укладач Троїцького переставив хитрощі Олександра місцями: спочатку вписав про наліплення свічок на роги скоту, а вже потім – здійснення пилу. Навіщо він це зробив, важко сказати, та, виходячи з того, що опис хитрощів із світильниками сильніше перероблений, можливо, він його більше зацікавив. До речі, у грецькому оригіналі та у першій редакції Александрії виклад відповідає природному порядку речей: спочатку пил, що можна побачити вдень, а після настання вечора наліплення свічок, бо вогні краще видно вночі. В ЕЛ-2 сполучаються обидві версії, хоча виклад тут дещо скорочений. Незграбні читання накопичуються, хитрість зі свічками подвоєна: спочатку наліплення свічок, тоді пускання пилу, і знову свічки. У редакціях бачимо декілька характерних помилок: «ложь» замість «лучи» в Іудейському хронографі, «лучница» у Троїцькому; «полно» замість «поле» та «бо и» замість «вои»

¹ Так Від, Син заж'жено, Арх помилково: зажеши.

у Троїцькому. Частина з цих помилок потрапила до ЕЛ-2, див.: «луцѣ и свѣща» (з ЕЛ-1)¹, «свѣща и лучница» (з Тр.), «пльно» (Тр.).

Ал.2.13. Початок дій війська Олександра Македонського біля «перського града».

ПК	1-а ред. с.59	Тр 309b	ЕЛ-2 с.120–121
<u>ἦλθεν οὖν</u>	<u>пришедь оубо</u>	<i>Александръ же</i>	И пришед, <i>видѣвъ</i>
<u>πλησίον τῆς</u>	<u>близъ града</u>	<i>видѣвъ градъ</i>	<i>град Вавилонъ</i>
<u>πόλεως</u>	<u>пръскаго ѿко</u>	<i>чюдень и вельми</i>	<i>чюдень и вельми</i>
<u>Περσίδος ὡς ἀπὸ</u>	<u>пати</u> (Син .ē.ти)	<i>тверѣдъ . трети</i>	<i>тверѣдъ, трети</i>
<u>σημείων ἡμερῶν</u>	<u>днищъ</u>	<i>стѣнами</i>	<i>стѣнами</i>
<u>πέντε</u> ² .		<i>ѡбложенъ и снѣ</i>	<i>ѡбложенъ, и</i>
		<i>многы неѡудобъ</i>	<i>слоны многы,</i>
		<i>видимъ вса полъкы</i>	<i>неудобъ видимо на</i>
		<i>своѧ . и не доиде</i>	взятіе. Вечеру же
		<i>.н. поприщъ . града</i>	сушу, отступи от
		<i>Вавилона . и ста</i>	града и, поимъ
		<i>ѡбъ сю страну</i>	<i>вся полкы своя,</i>
		<i>рѣкы Страгы</i>	<u>пришед убо близ</u>
			<u>града пръскаго и</u>
			<i>не доиде за 50</i>
			<i>поприщъ</i>
			<i>Вавилона.</i>

Укладач Троїцького хронографа знову вирішив, що «поблизу града перського» має означати поблизу Вавілона, хоча його здогад не підтверджується грецьким текстом (πλησίον τῆς πόλεως Περσίδος). Додав він і вказівку на відстань, вимірювану в «поприщах», якої немає в оригіналі і в першій редакції. ЕЛ-2 перемішує обидва варіанти, а щоб логічно їх поєднати, додає власний вираз про «отступление» від «міста». Відбуваються і деякі подальші зміни та поновлення у тексті. Скажімо, «сини» (тобто, 'башти') Троїцького перетворилися на «слонів».

Ал.2.15. Сцена упізнання Олександра у стані ворогів, коли він приїхав до перського царя, удаючи з себе власного посла («самъ собѣ сѣтворися сѣломъ»). Перський вельможа на ім'я Парагис, котрий колись бував у Македонії й бачив Олександра:

¹ В ЕЛ-1 «лучи», ЕЛ-2 надає варіант з новгородським цоканням: «луцѣ».

² Розбіжності у грецьких списках: В σημείον; С (ред. γ, список правлений за В) σημείον πέντε; ἡμερῶν проп. V; A (ἐπεὶ δὲ ἀπῆλθεν τῆς Περσίδος) ἡμέρας πέντε.

Вплив Троїцького хронографа...

ПК	1-а ред. с.62	Тр 310d	ЕЛ-2 с.122
Παραγάγης ὁ γενόμενος ἠγεμῶν ἐν τῇ Περσίδι... τοῦτον ἐπεγίνωσκεν, καὶ κατανοήσας ἐπεικῶς τὸν Ἀλέξανδρον εἶπεν ἐν ἑαυτῷ	Парагъгисъ нѣкто именовъ сы гемонъ (Син съ гемономъ) в Персидѣ... сего знаше. и расмотрѣвъ помалоу Александра, рече ^ч въ собѣ	Парагысъ нѣкто именемъ . властиль в Перьсидѣ... сего зънаше <i>яко</i> <i>образъ его бѣ</i> <i>вапомъ на дъщици</i> <i>написавъ</i>	Параггисъ нѣкто именемъ с гемономъ ¹ въ Персидѣ властель... и сего знаеше, <i>яко и</i> <i>образъ его бѣ</i> <i>вапомъ написалъ</i> <i>на дщици. И</i> <i>расмотревъ</i> <i>помалу</i> <i>Александра, рече в</i> <i>собѣ</i>

Укладач Троїцького хронографа замінив «(и)гемонъ» на «властель», а головне, увів додатковий вислів про «образъ... на дъщици» (портрет) Олександра, що не має жодних відповідників у грецькому тексті. Мабуть, він пригадав епізод з першої книги Александрії, де послі Дарія звеліли якомусь видатному «иконьнику» написати обличчя Олександра². Автор ЕЛ-2 сполучив дві версії, не вводячи додаткового тексту і не скорочуючи викладу. Що цікаво, він повторює і помилковий варіант Син («съ гемономъ»³), й читання Троїцького, не усвідомлюючи, що має справу із синонімами.

Ал.2.15. Після викриття Олександру доводиться втікати:

ПК	1-а ред. с.63	Тр 311a	ЕЛ-2 с.122
καὶ εὐρῶν πρὸς τὸν πυλῶνι Πέρσῃν φύλακα ἀνεῖλεν αὐτὸν	и вбрѣтъ въ вратѣ ⁴ (Син вратѣ ^х) персенина единого стража, <u>и оубивъ его</u>	и вбрѣтъ <i>оу вратѣ</i> перьсанина стража единого . <i>извлекъ</i> <i>мечь и прѣта и .</i>	и обрѣтъ <u>въ вратѣх</u> прьсянина стража единого <i>у врат,</i> <i>извлекъ мечь</i> <i>прѣтя и, и убивъ</i> <u>его</u>

¹ До речі, О.В. Творогов виправляє у виданні ЕЛ-2 відповідно до Арх. При цьому, у двох списках ЕЛ-2 «съ гемономъ», у решті – подальше псування «с гѣмомъ». Скоріше за все, початковим читанням ЕЛ-2 є «с гѣмономъ», що повторює читання ЕЛ-1.

² Пор. Ал.1.23, присутне у всіх редакціях, в тому числі, у Троїцькому хронографі. Тр 287с: послании же Дариеви въземше сребро вдаша елиноу нѣкоємоу иконьникѣ знаємоу ; и оустрой имѣ тщицю , и преписавъ на неи вбличие лица Александрова.

³ У виданні Істріна варіант Син помилково зазначено як «властель», див. Істрин В. М. Александрия. Приложения. С. 62, вар. і.

⁴ Віл во вратѣ.

В ЕЛ-2 тут знаходимо два невеличкі дублі, які виникли внаслідок сполучення варіантів Троїцького та ЕЛ-1: «в вратѣх»¹ – «у врат» та «прѣтя» – «убивь». Утім, їх можна витлумачити і так, що вирази не виглядатимуть продубльованими: «і вдарив перса (дія), і вбив його (результат)». Вірогідно, тому читання і не збентежили такого вмілого компілятора, яким був укладач ЕЛ-2.

Ал.2.16 . Дарій після чергової поразки від Олександра

ПК	1-а ред. с.65	Тр 312с	ЕЛ-2 с.124
φυγὰς γενόμενος	оубѣжавь (Син	оубѣжа вь	<u>бѣжавь</u> , <u>прииде</u> вь
ἦλθεν εἰς τὸ	<u>бѣжавь</u>), <u>прииде</u>	<i>Вавилонъ . и</i>	<i>Вавилонъ и</i>
παλάτιον αὐτοῦ	в полатоу свою	<i>зтвориса вь</i>	<i>зтворися вь</i>
		<i>градѣ . и влѣзь в</i>	<i>граде, влѣзь в</i>
		полатоу свою	полатоу свою

У Троїцькому розширена неконкретна вказівка на втечу. Полата, на думку книжника, мала знаходитися, знову ж таки, у Вавілоні, а спочатку цареві треба було «зтвориться в градѣ». Прикметним є слово «влѣзь», що виглядає архаїчним та автентичним і замінює просте «прииде» першої редакції. Укладач ЕЛ-2 сполучає читання вміло, імітуючи синтаксичні конструкції давніх перекладів («бѣжавь прииде, зтворися... влѣзь») і таким чином запобігаючи дублювання.

Ал.2.17. Олександр у захопленому ним перському місті

ПК	1-а ред. с.67	Тр 314а	ЕЛ-2 с.125
μείνας ἐκεῖ τὸν	пребывь <u>тамо</u>	<i>видѣхъ бо</i> полаты	и <i>видѣ</i> полаты
χειμῶνα	всю зиму,	<i>Ксеракса цѣра .</i>	<i>Ксерекса царя,</i>
προστάζας	повелѣвь	<i>преди бывшаго .</i>	иже <i>преди быша</i>
ἐμπυρίσῃσθαι τὰ	зажещи	<i>чюдны бывша .</i>	<i>от меди чистыя и</i>
Ξέρξου βασιλεία	Ксарьксовы	<i>дѣланы мѣди</i>	<i>покровъ имущи от</i>
ὄντα <u>κάλλιστα</u>	(Син	<i>чистыя . покровъ</i>	<i>хрустальнаго</i>
<u>κατὰ τὴν χώραν</u>	Ксерьксовы)	<i>имоуще ѿ</i>	камени <i>и</i>
<u>ἐκεῖνην</u> , μικρὸν	полаты, <u>добры</u>	<i>хроустала и</i>	<i>сарданихиа, добры</i>
<u>δὲ πάλιν</u>	<u>суща в тои</u>	<i>сарьдонихъа .</i>	<u>суща в тои земли,</u>
<u>μετανοήσας</u>	<u>земли. пагы же</u>	<i>таже повелѣ</i>	<i>яже повѣлѣ</i>
παύσασθαι	<u>покагавса,</u>	зажещи	зажещи
αὐτοῦς	повелѣ имь	<i>макыдономъ . и</i>	<i>макидоняном,</i>
ἐκέλευσεν	престати.	<i>чюдащеса полатъ</i>	дивящимся <i>им о</i>
		<i>тѣхъ и добротѣ .</i>	<i>добротѣ</i>

¹ Можна стверджувати про залучення варіанту ЕЛ-1, оскільки в Ід зіпсоване «въ вратѣх».

Вплив Троїцького хронографа...

и слышавъ то Александръ . расказа повелѣ имъ предѣстати . диви же ся Александръ красотѣ града . пребы тоу всю зиму	полатныхъ. Слышавъ то Александръ, <u>паки</u> <u>же</u> раскаяся, повелѣ имъ престати. Подиви же ся Александръ красотѣ града, пребы ту всю зиму.
--	--

У першій редакції йдеться лише про наміри і вчинки Олександра, а опис палат доволі сухий: «добри суша». Новгородський книжник-укладач Троїцького хронографа розгортає характеристику палат, і додає про взаємини Олександра та македонян: македоняни «чюдащеса красотѣ», Олександр зглянувся на почуття соратників і скасував своє попереднє рішення. ЕЛ-2 бере за основу версію Троїцького, двічі вкрапляючи читання з першої редакції, з невеличкими стилістичними правками.

Ал.2.19. Невеличке різночитання, співвідношення текстів подібне. Дарій прагне взяти реванш, збирає союзників й обіцяє тим, котрі погодяться йому допомагати:

ПК	1-а ред. с.68	Тр 315а	ЕЛ-2 с.126
χορήγησον	раздѣли ¹ злато	раздѣлю злато	раздѣлю злато
χρυσίον πολὺ καὶ	много <u>и брашна</u>	много . <i>имѣю бо</i>	много. <i>имѣю бо</i>
ᾤτον καὶ	<u>досыти</u>	<i>скровища многа .</i>	<i>сѣкровища многа</i>
<u>χορτάσματα</u>			<u>и брашна досыти</u>

Ал.2.20. Дарій смертельно поранений власними вельможами, Олександр без опору вступає у його царство.

ПК	1-а ред. с.69	Тр 315d	ЕЛ-2 с.127
εὐρόντες τὸν	вбрѣтоша ²	вбрѣтоша рѣкоу	обрѣтше Страггу
Στράγγαν	Страгѣоу рѣкоу	Страгоу	рѣку помрѣзшу, и
ποταμὸν παγέντα	помрѣзшоу и	померзѣшоу . и	преидоша. И
διεπέρασαν' καὶ	преидоша. <u>и</u>	преидоша ю . и	приспѣваху
<u>εἰσῆλθεν ὁ</u>	<u>вниде</u>	<i>бысть вѣсть къ</i>	ближе къ граду, и
<u>'Αλέξανδρος εἰς</u>	<u>Александръ въ</u>	<i>Александрѣ ѡ</i>	<i>бысть вѣсть къ</i>
<u>τὰ βασίλεια</u>	<u>црѣтво Дариево.</u>	<i>ѣбьении Дарьевѣ .</i>	<i>Александру о</i>
<u>Δαρείου.</u>		<i>и всѣдъ на кони с</i>	<i>убиении Дарьевѣ.</i>

¹ Арх Син раздѣли, Віл раздѣли виправлено у: раздѣлю.

² Віл Син вбрѣтше; Син далі помилково: Старг'гѣ.

Тетяна Вілкул

*малыми друугы
погна къ градуу*

*И всѣд на конь, с
малом чяди погна
къ граду, и вниде
Александръ въ
царство Дарьево*

Скоріше за все, укладач Троїцького, як і в багатьох інших випадках, прочитував роман наперед. Далі ж в усіх редакціях Александрії – розмова Олександра та вмираючого в нього на руках Дарія. Помітні в його творі і прагнення драматизувати сюжет. Вірогідно, тому він замінив скупе «и вниде Александръ в царство Дариево» на цілу сцену прибуття звістки про смерть перського царя та реакцію Олександра (що, як завжди, не знаходить відповідників у грецькому тексті). ЕЛ-2 звично сполучає фрагменти обох редакцій, дещо розширюючи їх за рахунок власних додатків.

Можна навести й інші приклади контамінованих читань, однак, сподіваюся, подана серія досить репрезентативна. Найпростіша схема контамінації в ЕЛ-2 – поєднання варіантів «першої» та «другої» редакцій без будь-яких скорочень та змін. Втім, нерідкісні складніші узгодження. Часом частина тексту Троїцького хронографа чи першої редакції Александрії випускається, або навпаки, додаються вирази, що виконують роль узгоджувальних зв'язок. Якщо сполучаються значні фрагменти, тексти кожної з редакцій розбиваються укладачем ЕЛ-2 на кілька невеличких фрагментів і переплітаються один з одним. У таких випадках читання якоїсь з редакцій береться за основу (якої саме – залежить від обставин). Загалом, треба сказати, автор ЕЛ-2 працював досить вправно, на недоречності натрапляємо нечасто. Іноді варіант ЕЛ-2 стилістично виглядає навіть кращим, ніж Троїцького. Легко пояснити, чому так сталося. Автор Троїцького хронографа вигадував новий текст, «по ходу» змінюючи текст перекладу Александрії й архаїзуючи при цьому мову, аби його творіння виглядало автентичним. Тоді як укладач ЕЛ-2 працював з уже готовими висловами двох редакцій і мав змогу звертати увагу на стилістику.

Опис смерті Дарія знаменує певний рубіж. Після цього контамінацій в ЕЛ-2 не помітно¹, значно зменшується кількість власне характерних читань Троїцького хронографа. Щоправда, вони не зникають остаточно, хоча стають

¹ За винятком поодиноких виразів, котрі не дають остаточної впевненості. Див., напр., Тр (арк.323с) страшное видѣние, при Арх странное звѣрино, Син стран'ное звѣрино, Вил странное съпо'чение звѣринное (у Віл індивідуальна правка), ЕЛ-2 страшное звѣрино видѣние (у трьох списках ЕЛ-2: страшное звѣрино); грецьк. τὸ ξέρον τῶν θηρίων.

Вплив Троїцького хронографа...

«дрібнішими» й радше стилістичними. З'являється схильність до скорочення, а не деталізації, як це спостерігається всередині роману¹.

¹ Пор. приклади у межах двох аркушів, з початку та закінчення цієї ділянки тексту. Варіанти, коли перша та третя редакції (Ід з ЕЛ-1 та ЕЛ-2) точно відповідають грецьк. тексту, а у Тр бачимо характерні читання:

Ал.2.23, Ід, ЕЛ-1 та ЕЛ-2
мнѣвше (яко мнози соуть вои)
 градъ създахъ, има емоу сътворивъ
 Косии

Соуфрата и Тигры
 побѣдивъ бо его, не хотахъ его
оубити /так Син ЕЛ-2, Арх Віл
 погоубити/ . но имѣти его подь
 моим цѣртовомъ
 «(проводихъ) Дариа
вбычаю (перьсьскомуу)
 Ал.2.32, заднюю /ЕЛ-2 западную/
 (страноу поустына)
тоу земци (же глахоу)
 (и звѣрие) сли и дивни
 (и звѣри) инакы . шво инакы роды
 имѣюще ꙗблока всѣми лици
 (азъ же вельми) начахъ тоужити
 видѣхъ тако животнаа
 повелѣхъ же, да ми имоуть ѿ нихъ
кличаніемъ
 пребыхомъ же ѡдоуще швошь тои
бо баше единъ
 (въ высоту) имуще .д̄. лактеи
 Ал.3.28, стлѣпъвъ самфирны^x /Арх
 Віл санфирны^x/ школо
 и вбличіа же его не видѣхъ
 еллинскымъ языкомъ рече
мы же оубоѡавшеса, ѿдохомъ ѿ
 мѣста того, и приидохомъ въ
 Куровы полаты
 и шбрѣтохомъ грады многы поусты,
 единъ нарочить гра^а /ЕЛ-2 и един же
 бѡше нарочить град/
 (и видѣхъ) многа видѣниа
 бахоу дни оу /ЕЛ-2 бѡху дни в/
 (полатахъ Коуровахъ)

Тр 319b
видѣвше
 градъ створихъ , има емоу Козии
 Ефратъ си Тигры
 побѣдивъ его не хотахъ его подь своимъ
 цѣртовомъ

его
законоу
 Тр 319c, нѣтреноую
 земци
 диви и зли соуть
 инако роды
 имѣа ꙗблока на многа лица
печалень быхъ . видѣвъ такы члѣвкы

повелѣхъ ѡти и ѿ нихъ единого
всклицаниемъ
 пребыхомъ же тоу мало

соушоу .д̄. локоть
 Тр 334a, стольповъ самфирныхъ

вбличье еже его не бѣ видѣхъ
 елинскы рече
и оубоѡавса ѿдохомъ ѿ мѣсть тѣхъ . И
пошедъше ѿтолѣ в Коуровы полаты
 придохомъ
 и шбрѣтохомъ грады поусты . снѣнь баше
поустъ градъ нарочить

видѣниа
 си баше в

Судячи з усього, в ЕЛ-2 зкопійований не власне Троїцький список, а список типу Троїцького. Можливо, використовувалася рання копія, де ще не було кількох дрібних помилок, що потім перейшли у відомі нам кодекси¹. Аналогічно, використані були не нині відомі списки ЕЛ-1, а якийсь більш ранній екземпляр. Останній висновок можна зробити хоча б на тій підставі, що до нас дійшли списки ЕЛ-1 к.ХV–ХVI ст., а залежний від нього ЕЛ-2 був утворений раніше цього часу². Загалом, економніше припускати, що укладач ЕЛ-2 мав у своїх руках два основних списки роману про Олександра – один типу ЕЛ-1 й інший типу Троїцького. Більшість характерних читань ЕЛ-2 свідчить про залучення саме цих двох редакцій. Доводить залежність Александрії ЕЛ-2 від Троїцького немає потреби, оскільки це добре демонструють наведені вище таблиці. Щодо залежності ЕЛ-2 від ЕЛ-1, у контамінованих висловах такі свідчення загалом не надто виразні, тому має сенс навести кілька прикладів³. Передусім, це ті численні випадки, коли ЕЛ-2 повторює вторинні варіанти ЕЛ-1:

¹ Через це, до речі, зрідка складається враження, що в ЕЛ-2 контаміновані варіанти різних списків першої редакції: групи Іудейського хронографа та ЕЛ-1 (а не Троїцького та ЕЛ-1). Див.: Ал.1.25. Олександр видає наказ збирати військо:

ПК	Ід, Істрін с.27	Син (ЕЛ-1)	Тр 288с	ЕЛ-2 с.99
ἐκτίθεται	посла <u>на</u>	посла на	посла (так Н,	посла на
<u>κατὰ λάσαν</u>	<u>всаць градъ</u>	вѣстокъ	Тр послаша)	вѣстокъ на
<u>πόλι</u>		грады	по всѣмъ	<u>всяк град</u>
			градомъ	

ЕЛ-2 повторює характерну помилку ЕЛ-1 «на вѣстокъ», однак далі вписує не варіант Троїцького «по всѣмъ градомъ», а варіант першої редакції, збережений в Ід: «на всяць градъ».

² Крім того, в ЕЛ-2 також відсутні кілька дрібних помилок списків ЕЛ-1. Наприклад, в ЕЛ-1 назва єгипетського міста Мемф пишеться як «Монѳъ» або «Монѳъ» (перше у Син, друге в іншому списку ЕЛ-1; варіант наведений у: Летописец Еллинский и Римский. Т. 1. С. 108, вар. н). ЕЛ-2 цю помилку не повторює, хоча запозичити правильний варіант з Тр не міг, оскільки у Тр також помилка («Мефий» або «Мефѣа», див. вище, Ал.1.34).

³ ЕЛ-2 залежний від ЕЛ-1 у багатьох інших місцях компіляції (див.: Творогов О. В. Древнерусские хронографы. С. 284–304), однак у межах Александрії пов'язаність з ЕЛ-1 досі детально не обговорювалася.

Вплив Троїцького хронографа...

Ал.1.4	Ід та Тр и что кътомуу творить ¹	Син та ЕЛ-2 оучнеть... творити	контрольні тексти ПК: καὶ τί λοιπὸν ποιῆι̃
Ал.1.10	(Филипъ же, се) видѣвъ	слышавъ	ἰδὼν
Ал.1.13	(гоуденью ^ж) Леоукипъ	Леокитъ /Левкит	Λεύκιππος
Ал.1.14	и на конѣхъ ѳзда баше	...биаше	καὶ τοῖς ἵπποις ἔφήλλετο
Ал.1.22	(нынѣ ѡцмъ та) взглашаю	нарицаю	(νῦν πατέρα σε) φωνήσω ²
Ал.1.24	И (рѣша)	ѡни же	καὶ (λέγουσιν)
Ал.1.33	(болванъ же) днѣ в неи (сѣда ³)	Син дивнии / ЕЛ-2 дивень	(καὶ ξόανον) ἔνδον (προκαθεζόμενον)
вставка Ам.	3 (привазываше) наплечницу ⁴	наачницу ⁵	Ам.: наплечницу
вставка Ам.	3 людемъ хоташаа быти ⁶	бытие людемъ	Ам.: хотящее быти людемъ
Ал.1.35	токмо (оуслышавше прочии)	и ктому	ПК: καὶ μόνον
Ал.1.35	ѡверзъше (врата)	раз' враг' ше	ἀνοίξαντες
Ал.1.36	чръчегу ⁷	кочергу	σκῦτον
Ал.1.38	(толикою) силою (величающюса)	силою вящшею	(τὸν τηλικαύτη) δυνάμει (ἐπαιρόμενον)
Ал.1.39	(иже ѡбоноу страноу) Таоура	Тоура	Ταύρου
Ал.1.39	(не сѣмѣвше и ^х преж ^д е тебе) истазати	свазати	(τούτους μὴ τολμήσαντες) ἐξετάσαι (πρότερόν σου)

¹ Тр творити.

² Щоправда, у списку Α νῦν σε πατέρα καλέσω; однак, так у ред. β та γ. Загалом, ця лексична заміна – з тих, що просилися, зрідка такі незалежні правки у списках різних редакцій (навіть написаних різними мовами) трапляються.

³ Тр Н в неи сѣда днѣ.

⁴ Віл наплѣчьницѣ, Тр наплещьницю, Н наплещницѣ.

⁵ Так Син, ЕЛ-2 наачьницу, наядницу, нанадницу.

⁶ Ід перестановка слів, Тр хоташаа быти людемъ, Н хоташаа быти люде^м.

⁷ У списках різночитання: так Арх, Віл черчегѣ, Тр чечрѣгоу, Н чечьрего.

Тетяна Вілкул

Ал.1.41	баше (же с ними Амутъ)	бѣжаше	ἦν (δὲ μετ' αὐτῶν 'Αμύντας)
Ал.1.42	(не вельми велика соуща), ни тако (дивна)	никако же	(οὐ πάνυ μέγα) οὐδὲ οὔτως (θαυμαστὸν)
Ал.2.15	(притча, аще имать вѣроу,) вѣ оужасѣ (творить)	Син вѣ лжа си / ЕЛ-2 вѣ лжи си	(πᾶς γὰρ ἀεὶ μῦθος, ἐὰν ἔχει πίστιν,) ἐν ἑκστάσει (ποιεῖ)
Ал.2.17	(показа ми свѣтъ), преѣмивса ¹ (велми)	да премѣнивса	(ὁ τὸ φῶς μοι δείξας) ὑπερφρονήσας
Ал.2.21	(не толма ^ж) стенахоу (вѣслѣдъ идоущи)	стопахоу и стенахоу	(οὐ τοσοῦτον δὲ) ἕστενον (οἱ ἐπακολουθοῦντες)
Ал.2.22	(жива его ²) имѣти (вѣ своемъ цѣрत्वѣ)	видѣти	(ἠὺχόμεν γὰρ ἐγὼ ζῶντα ὑπὸ τὰ ἐμὰ σκήπτρα) κατέχειν
Ал.2.32	на мѣсто нѣкоторое ³ пропадно ³	Син на некоторую страну земли ⁴	εἰς τινα τόπον φαραγγώδη
Ал.3.2	бо ты силнѣи быти мнишиса ⁵	ты бо мнишиса силнѣе поработити	σὺ γὰρ δοκεῖς σθεναρώτερός μου ὑπάρχειν
Ал.3.2	боуающе (своею силою)	биющеса	γαυρούμενοι
Ал.3.23	(ни единомъ вины оумны ⁶) вѣрѣсти	сѣтворити	(οὐδεμίαν δύνασαι ἀφορμὴν φρενῶν) εὐρεῖν
Ал.3.23	(да и азъ пребоудоу) вѣ васѣ ⁷ .	здѣ	πρὸς ἡμᾶς

¹ Тр оумно свѣтъ . преоумно . вса.

² Тр живаго.

³ Тр проп. пропадно.

⁴ ЕЛ-2 на некую страну земля.

⁵ Віл бо ты быти силнѣи мнишиса (мае бути: ты бо...), Тр тоже мниши ли са болии быти.

⁶ Тр проп.

⁷ Так Арх, Віл Тр оу васѣ.

Вплив Троїцького хронографа...

Ал.3.25	(на ѡной странѣ рѣкы живоуть, землю) сблюдающе	събирающе	νεμόμενοι
Ал.3.30	(въстоужи) немало	велими	(ἠγωνίασεν) οὐ μετρίως
Ал.3.31	съг̃лавса (съ Иоуломъ ¹ черъпцемъ Александро- вымъ)	свѣщаса	συνελάλησεν (Ἰούλλω τῷ ἐπικέρνῃ 'Αλεξάνδρου)
Ал.3.35	(зане скончаса) оунъ	Син во нь / Ел-2 въ нь	(διὰ τὸ τὸν 'Αλέξανδρον) νέον (τετελευτηκέναι)

Маємо й більш складні випадки, коли порівняння з текстом Псевдо-Калісфена не дає недвозначних вказівок на те, що початково читалося у слов'янському перекладі роману. Іноді Троїцький підтримує навіть помилкові читання Іудейського хронографа, тоді як в ЕЛ-1 та ЕЛ-2 бачимо правильні:

	Ід та Тр.	Син та ЕЛ-2	ПК
Ал.1.11	множество различны ^x птицъ кръмахуса хранаше ²	ходаще	συμφύτῳ ὀρνέων διαφόρων πλήθῃ ἐνέμοντο ἐπὶ τῷ τόπῳ
Ал.1.14	(іако ѡ своего чада) подобает ми оумрети и ³ оубієноу быти	подобает ми оубиену быти	ὅτι ὑπὸ τοῦ ἰδίου τέκνου ἀναιρεθῆναι με δεῖ
Ал.1.17	въставъ и шедъ ⁴ оусрѣте Олександра	въставъ и оусрѣте Александра	ὑπήντησε τῷ 'Αλεξάνδρῳ καὶ ἠσπάσατο αὐτὸν

¹ Так Тр, Ід помилково: Иломъ.

² Істрин виправляє Арх «хранаше» на «ходаще» й читання списку подає лише у примітці (Истрин В. М. Александрия. Приложения. С. 14, прим.1). Тим часом, так Арх Віл Тр Н.

³ Тр Н проп. и.

⁴ Або: ишедъ (Арх Віл Тр ишедъ, Н с'шедъ). Вище відзначається, що Філіп знаходився «внѣ града» (ἐξω ὄντι τῆς πόλεως).

Тетяна Вілкул

Ал.1.26	Ід и .ѣ. тысащъ . скѹфъ же .ї. тысащъ / Н и ше ^с тысащъ . скофъ же .н. тысащъ ¹	и .ѣ. тысащъ . конникъ .ї. тѹсѹщъ фракъ .ѣ. тысащъ . скоуфъ же .ї. тысащъ .	<i>грецьк. значні різночитання у списках²; ближче до Син/Ел-2, хоча в Син/Ел-2 подвоєння: «конникъ» та «скоуфъ»</i>
вставка 3 Ам.	и пос /по/добноу ³ къ (первому попасоу)	попасъ подобень къ	Ам. пос подобно къ ⁴
Ал.1.39	Даръєви сице. бгу великому и црви	δод.: Даръєви	...Δαρείω οὕτως· θεῶ μεγάλω βασιλεῖ Δαρείω
Ал.1.40	(и мѣста, ꙗже єси пріаль, не хвалиса) ими ⁵	имѣти	καὶ τόπους δὲ οὓς εἴληφας οὐ καυχῆση ἔχειν
Ал.2.9	и по без ^л нымъ мѣстомъ	безводнымъ	ἀνύδρους τόπους
Ал.2.20	погоубити Дариа	оубити	ἀναιρῆσαι
Ал.2.22	Адоулита ⁶ , Даръєва строа	сестричица	πατράδελφον
Ал.3.4	воз'вратиса	въспатиса назадъ	ἐστράφη εἰς τὰ ὀπίσω

¹ Тр проп. фр., тільки: и .ѣ. тысащъ (арк.289а).

² β καὶ εὔρε Μακεδόνων μυριάδας δύο ἡμισυ καὶ ἑπτεῖς /В ἑπτεῖς δὲ/ ἄνδρας ὀκτακισχιλίους /В + καὶ Θράκας πεντακισχιλίους/; L καὶ εὔρε Μακεδόνων μυριάδας δύο ἑπτοκοὺς καὶ θώραξιν ὀπλισμένους χιλιάδας ὀκτώ καὶ πεζοὺς χιλιάδας ιε' καὶ Θράκας χιλιάδας πέντε; γ καὶ εὔρε Μακεδόνων μυριάδας δύο καὶ ἡμισυ καὶ ἑπτεῖς ἄνδρας ἑπτακισχιλίους καὶ Θράκας πεντακισχιλίους /D + καὶ Σκύθας ὀκτακισχιλίους/; A καὶ εὔρε Μακεδόνας πεζοὺς μὲν ὄβ' καὶ συμμάχους..., ἑπτεῖς δὲ Μακεδόνας διςχιλίους, ὠράκας (=Θράκας) καὶ Παφλαγόνας καὶ Σκύθας οἷς ἐχρήσατο προδρόμοις ὀκτακοσίους; Argm ...μυριάδας δύο ἡμισυ...

³ Арх пос добноу къ, Віл пос подобнѹ к, Тр пос подобленоу, Н пос подоблено; Істрін «пос подобноу» виправляє на вар. Син (Істрин В. М. Александрия. Приложения. С. 38, прим. 6). Утім, з огляду на читання списків Амартола, не виключено, це спільна помилка у протографі перекладу Хроніки Амартола, яку різні писці намагалися виправити.

⁴ Так у старшому Троїцькому списку та іще двох списках, в інших: попасъ подобень, грецьк. ζώνην ὁμοίαν.

⁵ Істрін виправляє на: имѣти, однак так Арх Віл Тр Н; Істрин В.М. Александрия. Приложения. С. 48, прим.1.

⁶ Тр Удоулита.

Вплив Троїцького хронографа...

	вѡспать ¹ (видѣти) (чаши...) златомъ источены		ἰδεῖν κратῆρας χρυσоторεῦτους
Ал.3.28		златомъ исчинены	

Можна обережно припустити, що укладач Троїцького працював зі списком першої редакції Александрії якоїсь самостійної групи, що не дійшла до нас². У будь-якому разі, це не був список групи 1b (тобто, ЕЛ-1). Своєю чергою, ЕЛ-

¹ Віл възвративса вѡспать, Тр вѡратиса вѡспать.

² Або це був список, що на доволі ранньому етапі відділився від протографа Іудейського хронографа, або, не виключено, повністю незалежний від Іудейського (оскільки спільні помилкові читання Ід та Тр не надто виразні). Див. також список різночитань, де Троїцький підтримує початкові читання, точний переклад з грецької:

Ал.1.13, Тр 281c вчима же розокъ – так Син, грецьк. ἑτερογλαύκου; Ід грозокъ, ЕЛ-2 зорокъ /зоркъ /зекръ;

Ал.1.25, Тр 288b (взыде на столъпъ ѡца своего) Александръ – так грецьк. (ἔρχεται Ἀλέξανδρος ἐπὶ τὴν τοῦ πατρὸς ἀνδριάντα); Ід Син ЕЛ-2 проп. Александръ;

вставка з Ам., Тр 296c (въ) оусинѣ – Ід помилково: коусинѣ^x, Син ЕЛ-2 помилково: сини^x; Ам. воусинѣхъ;

Ал.2.8, Тр 306d Дадифар'тоу – так грецьк. (Δαδιφάρταν); Ід Датифартоу, Син ЕЛ-2 Дадифатру (ЕЛ-2 також Радифатру / Фатру);

Ал.2.23, Тр 319b азъ же вельми печалень быхъ w немъ – так грецьк. (λίαν ἔλυτήην); Ід Син ЕЛ-2 проп. вельми;

Ал.2.32, Тр 319c вѡрѣтохомъ лѣсъ гоустъ – бл. грецьк. (ῥήν πολλήν δένδρων); Ід Син ЕЛ-2 поусть;

Ал.2.37, Тр 321b друзи же наши велахоу – так грецьк. (πολλὰ δὲ οἱ φίλοι τῷ Ἀλεξάνδρῳ συνεβούλευσαντο); Віл ЕЛ-2 друзии, Арх друзии, Син дрѣзии;

Ал.3.2, Тр 322d иди оубо въ Еладоу – так грецьк. (ὥστε οὖν ἤπελθε...); Ід Син ЕЛ-2 оуже зам. оубо;

Ал.3.2, Тр 323b и грады и страны – так грецьк. (καὶ πόλεις καὶ χώρας); Ід и страны и грады, ЕЛ-2 и страны же и грады;

Ал.3.4, Тр 324b не доблашее къ своему тѣлоу – бл. грецьк. (τὸ σῶμα μὴ ἀναλογεῖν); Арх домнаше, Віл доволѣюще^e (по підправленому, початковий варіант, вірогідно, був бл. Арх), Син блаше, ЕЛ-2 недомагающе / недомагающе /недомогающее;

Ал.3.28, Тр 334d (ратъ лодиинаа бывшаа) Ксероксови – Арх Кръксови, Віл Керьксови, Син Ксерьксови, ЕЛ-2 Керьксови царю (в одному списку: Ксерьксови).

Як і у випадках близьких читань Ід та Тр, певні варіанти можуть вказувати на правки «за змістом» у Тр. (напр., лес «гоустъ» зам. «поустъ» – заміна очевидна).

2 не повторює жодної характерної помилки Іудейського хронографа (перша редакція, група 1a), натомість чітко виявляючи залежність від ЕЛ-1. Тому, гадаю, текст Іудейського під час укладення ЕЛ-2 не залучався¹.

Повертаючися до контамінацій. Як уже відзначалося, в ЕЛ-2 їх близько сотні, тоді як у Троїцькому немає жодної. Отже, укладач ЕЛ-2 працював з двома списками роману: типа Троїцького та типа ЕЛ-1, тоді як укладач Троїцького мав на руках один протограф. Александрія Троїцького хронографа не є редакцією проміжною, утвореною, як стверджував В.М. Істрін та, з певними застереженнями, О.В. Творогов, на основі «першої» та «другої» редакції. Вона є самостійною другою редакцією тексту, а ЕЛ-2 насправді репрезентує третю редакцію, і саме ця остання є контамінованою. Крім усього іншого, сказане означає, що ті численні зміни у тексті Александрії, які бачимо у Троїцькому хронографі, зроблені не якимось попереднім укладачем збірки, де знаходився «Хронограф по великому ізложенію», звідки незалежно потрапили у Троїцький та ЕЛ-2, а виникли власне під час створення Троїцького хронографа.

Отже, Троїцький хронограф слід уважати одним із джерел ЕЛ-2. Залишилося з'ясувати одне питання – чому в останній третині Александрії в ЕЛ-2 не відчувається впливу Троїцького, чому між читаннями ЕЛ-2 та Троїцького на закінченні роману така велика різниця? Як уже відзначалося, В. М. Істрін писав про контамінацію у Троїцькому, а О. В. Творогов, намагаючись пояснити цей факт, висловив припущення про «дефектний примірник» роману

¹ Можливо, втім, на закінченні був використаний інший переклад Александрії. Це дозволяють припускати особливості компілювання в ЕЛ-2 в останній третині тексту роману. Як уже відзначалося, Александрія Хронографічна перекладалася з грецького тексту, що близький до редакції β. У ній, зокрема, випущено досить багато фрагментів з опису походу Олександра «на край світу». В ЕЛ-2 певні епізоди частково відновлені. Імовірно, залучався переклад, зроблений з іншої редакції Псевдо-Каллісфена. Однак це стосується саме останньої третини тексту Александрії, коли Троїцький вже відійшов на задній план. При цьому, укладач ЕЛ-2, безсумнівно, не знав грецької. Про це свідчать, наприклад, деякі елементарні помилки, які він зробив, синтезуючи читання різних хронік в один текст в оповіді про єгипетських царів-Птолемеїв: «Птоломѣи Филопаторъ Възрачныи, Птоломѣи Епифаниос Матеролубецъ, Птоломѣи Филомиторъ Добродѣтелныи». «Филопаторъ», «Филомиторъ» та ін. при цьому взяті з Хроніки Малали, «Отчелубецъ» та «Матеролубецъ» – з Хроніки Амартола. Укладач ЕЛ-2 навіть не зміг ідентифікувати «Филомиторъ» як «Матеролубецъ», а «Филопаторъ» як «Отчелубецъ» і поєднав по три імені, перераховуючи кожного з Птолемеїв, абсолютно довільно. Див.: Летописец Еллинский и Римский. – Т. 1. – С. 180.

Вплив Троїцького хронографа...

про Олександра, в якому не вистачало закінчення, через що його мусили доповнювати за першою редакцією. Спостереження над особливостями редакторської роботи укладачів Троїцького хронографа та ЕЛ-2 дозволяють запропонувати інше рішення.

Схоже на те, що виникненню розбіжностей між Троїцьким та ЕЛ-2 прислужилися дві тенденції. Укладач Троїцького хронографа більш за все редагував сцени битв та мудрого правління македонського царя, тобто, середину роману. Найкраще це показує фронтальне співставлення різночитань¹, але зосередженість новгородського укладача на середній частині роману видно навіть із низки наведених контамінацій. Якщо на початку автор Троїцького хронографа вводить або змінює одне-два слова, а укладач ЕЛ-2, відповідно, комбінує невеличкі вислови, то в середині Александрії йдеться вже про цілі речення й більші фрагменти тексту. Коли ж на черзі стали сцени походу на край світу та мандрувань у далеких краях, автор Троїцького хронографа звів втручання у текст до мінімального. (Зрозуміло, порівняно з тим, що спостерігалось раніше. Якщо взоруватися на інші пам'ятки, де розбіжності у списках загалом невеличкі, правки на закінченні Александрії Троїцького все ще можна було б уважати значними). Можливо, його не цікавили далекі краї, або він не мав матеріалу для переробки й доповнення цих сюжетів. Адже описи баталій та державного управління можна знайти в «історичних» книгах Старого Заповіту, у багатьох хронографах, літописних зводах та ін. Тим часом, описи далеких країв – більш рідкісний матеріал. В результаті, варіант Александрії з Троїцького наблизився до варіанту першої редакції². Навпаки, укладач ЕЛ-2 захоплювали сцени мандрувань, описи незнайомих країв, тварин, чудес, і він залучив багато додаткових джерел саме в цій останній частині роману. Троїцький, текст якого на закінченні Александрії не надто сильно відрізнявся від ЕЛ-1, став зайвим. Треба враховувати й те, що давнім книжникам складно було працювати більш ніж з двома джерелами одразу. Передусім, фізично – як правило, середньовічні збірники були досить важкими великоформатними томами, які треба було покласти перед собою, переписуючи їх у власний кодекс. Тому, залучаючи третій чи четвертий текст, писці часто облишали, тимчасово або назавжди, попередні свої джерела. Отже, те, що дослідники розглядали як показник

¹ На жаль, у статті немає можливості відбити цю картину повно. Сподіваюся, краще уявлення має дати видання, див.: Вилкул Татьяна, Александрия Хронографическая в Троицком хронографе, 2008, 2009 (перші два випуски, продовження планується).

² Тобто, до ЕЛ-1, другого головного джерела укладача ЕЛ-2 (як уже відзначалося, різночитання між групами списків 1a та 1b існують, однак вони порівняно незначні).

особливостей укладення Александрії Троїцького хронографа, насправді є показником розбіжностей у роботі двох книжників – укладачів Троїцького та ЕЛ-2. Один із них, вірогідно, не мав джерел для поповнення оповіді про похід у далекі краї або втратив інтерес до нової теми подорожей і став менше виправляти, інший, натомість, був захоплений описами «чудес світу» й переключився на більш інформативні джерела.

Дослідження хронографічних компіляцій XIV-XV ст. наводить на думку, що доцільно припускати прямий вплив одного тексту на інший. Як видається, у певних випадках це даватиме змогу чіткіше уявити собі зв'язки і (взаємо)відносини цих текстів. Поки ж варто зауважити те, що поряд зі складною сіткою припущень, сплених навколо хронографічних творів, з'явився окремий твердо встановлений пункт: з певністю можна стверджувати, що на Еллінський і Римський літописець другої редакції вплинула Александрія з Троїцького хронографа.

ПОСОЛЬСЬКИЙ ЗВІТ ПЕТРА ГАЛІНСЬКОГО ПРО ЙОГО ПЕРЕБУВАННЯ У МОСКВІ У 1656 РОЦІ

Публікований документ стосується одного з найважливіших посольств між польським королем Яном Казимиром та московським царем Олексієм Михайловичем під час підготовки Віленських переговорів, що тривали з 22 серпня до 3 листопада (тут і далі датування подається за н. ст.) 1656 р. Це звіт оршанського маршалка Петра Галінського про виконання свого посольського завдання у Москві, переданий для польського короля, ймовірно, через коронного хорунжого Олександра Конецпольского. Список цього документа сьогодні зберігається у Кракові під титулом «*Transactia ostatniego rozgoworu z boiarami dumnymi, panem Bohdanem Matwieiewiczem Chytrym, okolniczym y namiestnikiem Rzowskim, y panem Almazem Iwanowiczem, canclerzem Przykazu Poselskiego, y ze dwiema tłumaczami y dwiema dyakami w stolicy 1656, aprilla 30 dnia*»¹. Головною метою цього посольства було домовитися про принципи питання з організації Віленської комісії, а саме про встановлення перемир'я до початку переговорів і про визначення приблизної дати й місця для проведення з'їзду надзвичайних посольств московського царя і польського короля за посередництвом австрійського імператора.

У польській, російській та українській історіографіях дипломатична місія Петра Галінського досліджувалася досить ґрунтовно, хоч єдиною спеціальною статтею на цю тему на сьогодні залишається праця Дмитра Іванова². Проте,

¹ Бібліотека Чарторийських (далі – БЧ). – Од. зб. 2103/IV. – Арк. 134–143.

² Соловьев С.М. Сочинения: В 18 кн. – М., 1990. – Кн. V: История России с древнейших времен. – Т. 10. – С. 628–629; Gawlik Mieczysław. Projekt unii rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w. // *Kwartalnik Historyczny*. – 1909. – R. 23. – Z. 1/2. – S. 83–84; Kubala Ludwik. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – Lwów–Warszawa, 1917. – S. 28–31; Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1232; Wójcik Zbigniew. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny Północnej 1655–1660 // *Polska w okresie Drugiej wojny Północnej 1655–1660*. – Warszawa, 1957. – Т. I. – С. 346–348; Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия во времена польского Потопа: (1655–1656): Документы, исследование. – М., 1994. – 190 с.; Его же.

незважаючи на таке відносно ретельне вивчення цієї теми, посольський звіт Галінського з краківської збірки використовувався досить поширено лише у польській історіографії і лише частково в українській та англomовній¹. Крім того, тогочасний переклад цього звіту латинською мовою, що зберігається у віденському архіві, зроблений при дворі Яна Казимира для австрійського імператора Фердинанда III, використовував краківський історик Антоній Валевський ще у 60-х роках XIX ст.² Російські ж дослідження на цю тему здійснювалися переважно лише на основі рукописної книги, що велася у Посольському приказі під час приїзду Галінського до царя, і окремої справи зі стовпців 1656 р. взаємин Росії з Польщею Російського архіву давніх актів³. Натомість у цьому звіті можна зустріти досить цікаві спостереження польського посланця, який був самовидцем у Москві тих подій, що передували оголошенню війни Швеції Олексієм Михайловичем 17 (27) травня 1656 р. Галінський, наприклад, занотовує відомості про незадоволення московських бояр рішенням царя і патріарха Никона розпочати війну з Карлом X Густавом.

У сучасній російській історіографії окремі згадки можна зустріти як про цей конфлікт, що відбувався у московській владі навесні 1656 р., так і про участь патріарха в організації військових приготувань Росії проти Швеції⁴. Петро Галінський, зі свого боку, пише, що 30 квітня 1656 р. Никон, всупереч

Русско-литовские переговоры во второй половине 1655 г. // Славяне в эпоху феодализма: К столетию академика В. И. Пичеты. – М., 1978. – С. 206–214; Флоря Б.Н. От Потопа до Вильна. Русская политика по отношению к Речи Посполитой в 1655–1656 гг. // Kwartalnik Historyczny. – 2003. – R. CX. – Z. 2. – S. 25–49; Кобзарева Е.И. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. – М., 1998. – С. 102–103; Иванов Д. Русско-польские переговоры 1656 г. Миссия П. Галинского // Русское средневековье. – М., 1999. – Вып. 2 1998 г.: Международные отношения. – С. 67–81; Его же. Речь Посполитая в планах московских политиков накануне виленских переговоров 1656 года (Из истории международного кризиса в Восточной Европе середины XVII века) // Славяноведение. – М., 2002. – № 2. – С. 52–68.

¹ Федорук Я. Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладання Віленського миру (1654–1656) // Переяславська рада 1654 року: (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 813–815; Frost Robert. After the Deluge: Poland-Lithuania and the Second Northern War 1655–1660. – Cambridge, 1993. – P. 73–74.

² Walewski Antoni. Historia wyzwolenia Polski za panowania Jana Kazimierza (1655–1660). – Kraków, 1866. – T. 1. – S. 190, 208.

³ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 79. – Оп. 1. – Кн. 86; Оп. 1. – Стб. 1656 р. – Спр. 12.

⁴ Кобзарева Е.И. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. – С. 86–87; Лобачев С. В. Патриарх Никон. – СПб., 2003. – С. 170–171.

Посольський звіт Петра Галінського

переконанням бояр не починати того літа війни, давав благословення тим полкам, які виступали проти шведів.

Важливими є його згадки про українське посольство, яке перебувало у Москві у той самий час, про конфлікти Івана Нечая у Білорусі зі смоленським воєводою Борисом Репніним та багато інших відомостей. Не ставлячи, однак, перед собою за мету переказати зміст реляції польського посла, у цьому дослідженні хотілося б детальніше зупинитися на передумовах відправлення Петра Галінського до царя, а також на самих переговорах, що відбулися в Москві від 5 (15) до 26 квітня (6 травня) 1656 р.

Квітневим переговорами Петра Галінського в Москві та в цілому успішному виконанню його завдання передували дві важливі дипломатичні акції: приїзд австрійського посольства у Москву у жовтні 1655 р. з пропозиціями Фердинанда III бути посередником на польсько-московських переговорах і обмін посольствами між Олексієм Михайловичем та гетьманами Великого князівства Литовського у другій половині того самого року. Отож, без аналізу подій, пов'язаних із цими переговорами, неможливо зрозуміти, в чому ж полягало значення посольства самого Петра Галінського і в чому полягає важливе значення його реляції.

I

Восени 1654 р., після відправлення з Відня московського посла Івана Баклановського з пропозиціями Австрії бути посередником для примирення Москви і Речі Посполитої, ці нові ідеї Фердинанда III повезло у Москву посольство Йогана Теодора Лорбаха й Алегретто Алегретті. Посли відправилися з Відня 25 червня 1655 р. у складний для польсько-московських взаємин період, коли Олексій Михайлович здійснював військові операції у Литві, наступаючи на Вільно, а українсько-московська армія готувала свій великий похід на Кам'янець-Подільський і звідти на Львів. До того ж події наступного місяця, пов'язані з липневим вторгненням шведів у Лівонію й Померанію, вносили додаткові труднощі у виконання австрійцями їхніх посольських завдань.

Сама ж політика Фердинанда III опинялася у невизначеному й досить непевному стані через свої пропозиції Карлові Густаву для польсько-шведського примирення (посольства австрійського резидента у Стокгольмі Франца Лізолі та богемського віце-канцлера Франца Евсебія Петтінгенського до Карла X Густава¹). Ясність у зовнішній політиці Австрії мала наступити

¹ Маючи надзвичайні повноваження для переговорів зі шведами, останній отримав лист від імператора до Карла X Густава від 16 листопада 1655 р.: БЧ. – Од. зб. 148/IV (Теки Нарушевича). – Арк. 1121–1123. Німецький переклад з латинської див.: *Theatrum Europaeum / Besch. von Johann-Georg Schlederus.* – Frankfurt am Mein, 1685. – Bd. VII. – S. 801–802.

у залежності від того, хто виявить більшу прихильність до переговорів з Яном Казимиром – московський цар чи, у гіршому разі, шведський король. Зростає напруження між Швецією та Московією, цими двома багатолітніми суперниками за балтійську торгівлю, які неминуче мали зіштовхнутися у близькому майбутньому, лише сприяло імператорові у здійсненні його політичних планів у Центрально-Східній Європі.

У середині й другій половині 1655 р. новини про те, що Фердинанд III відправив своїх великих послів для укладання польсько-московського миру, розповсюджувалися по Короні й Великому князівстві Литовському дуже швидко. Та частина литовського суспільства, що прихильніше ставилася до ідеї примирення з Московією, ніж зі шведами, використовувала цей факт початку переговорів з московськими воєводами.

Наприкінці липня – на початку серпня 1655 р. новини про австрійське посольство до московського царя дійшли до віленського біскупа Юрія Тишкевича, який перебував тоді в тривожному очікуванні захоплення Вільна московськими військами. Отримавши 4 серпня лист від польського короля, Тишкевич одразу ж відправив з Вільна свої листи до московського воєводи Якова Черкаського та інших воєвод, намагаючись схилити їх до перемир'я. Такі самі пропозиції він послав до наказного українського гетьмана Івана Золотаренка, який, за розрахунками біскупа, мав вплинути на московських воєвод у цій справі. 26 липня (5 серпня) 1655 р. у посланні за підписом обох литовських гетьманів і шляхти Юрій Тишкевич знову виступив з пропозиціями мирних переговорів¹.

З цих листів Юрія Тишкевича видно, що дипломатичне втручання Австрії у московську війну, на його переконання, давало певні надії на успіх своїх мирних пропозицій². Однак твердження, яке іноді можна зустріти в наукових працях, про те, що вже на початку серпня 1655 р. цей політичний та церковний діяч мав якісь розрахунки на австрійське посередництво на цих локальних

¹ Про ці події див. ширше: Wisner Henryk. Rok 1655 w Litwie: pertraktacje ze Szwecją i kwestia wyznaniowa // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. – 1981. – Т. XXVI. – С. 89–90; Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия во времена польского Потопа... – С. 8–13, 16–18; Его же. Русско-литовские переговоры во второй половине 1655 г. – С. 207, 210; Kotljarchuk Andrej. In the Shadows of Poland and Russia. The Great Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th Century. – Huddinge, 2006. – Р. 108.

² Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия во времена польского Потопа... – С. 9, 10.

Посольський звіт Петра Галінського

переговорах Великого князівства Литовського з Москвою і українськими козаками, слід, мабуть, вважати перебільшеними¹.

Відповідь царя з наказом Якову Черкаському проінформувати про неї Юрія Тишкевича можна було передбачити. Вона була датована 28 липня (7 серпня) 1655 р., і Олексій Михайлович писав, що віленському владиці, аніж клопотатися про початок переговорів, краще було б вислати до нього посольство із заявою свого підданства. Самим же московським воєводам без царського наказу листуватися з ним та іншими литовськими урядовцями у цій справі заборонялося².

У цей самий час, починаючи приблизно з кінця липня 1655 р., литовські політики змушені були вести активні переговори також і з Карлом Густавом³. На початку серпня віленський воєвода Януш Радзивіл повідомляв ленчицького воєводу Яна Лещинського, що за згодою віленського біскупа він писав до шведів про допомогу проти Москви⁴. До московських воєвод доходили відомості про литовські посольства від Юрія Тишкевича, Януша Радзивіла та інших впливових литовських діячів до шведських воєначальників у Ризі та в інших місцях із закликом виступити у Вільно проти московського війська⁵.

Це вже була чітко виражена тенденція політики Януша Радзивіла та його однодумців, що в близькому майбутньому привела до розриву його взаємин з Короною Польською. Ось як литовський гетьман описував своє критичне становище, в якому опинився у липні 1655 р., напередодні захоплення Москвою Вільна, у листах до короля: «[...] на тому, щоб затримати [московського неприятеля], залежить цілість багатьох дальших країв. Бо якби Слуцьк дістався в руки неприятельські (не допусти Боже!), то відкрився б йому [шлях] не лише до Слоніма, Волковийська, а й до Пинська і Бреста, аж до самої Варшави тракт, якого посполите рушення певно б не могло боронити, ані давати

¹ «Following the instructions of the Polish king, he instead appealed to the field hetman of Ukraine Ivan Zolotarenko, proposing an armistice. The ambassadors of the Habsburg Empire agreed to serve as intermediaries. Tyszkiewicz asked Zolotarenko to stop military operations» (Kotljarchuk Andrej. In the Shadows of Poland and Russia. – P. 108).

² Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия во времена польского Потопа... – С. 13–15; Его же. Русско-литовские переговоры во второй половине 1655 г. – С. 207.

³ Див.: Wisner Henryk. Dysydenci litewscy wobec wybuchu wojny polsko-szwedzkiej (1655–1660) // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – W., 1970. – Т. XV. – С. 127–129.

⁴ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі – ЛННБ). – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1190.

⁵ Мальцев А. Н. Россия и Белоруссия в середине XVII века. – М., 1974. – С. 94.

відсічі»¹. 1 серпня н. ст. він писав, що війська Олексія Михайловича вже стоять за три милі від столиці Великого князівства Литовського². Тому не дивно, що у такий критичний час литовський гетьман шукав підтримки у Карла X. Цей перший крок поступово привів до зміни зовнішньополітичної орієнтації значної частини литовської еліти – до литовсько-шведської Кейданської угоди 20 жовтня 1655 р., яку історики часто оцінюють як спробу Радзивілів розірвати Люблінську унію 1569 р.³ І хоч Кейданська угода була підписана лише окремою групою впливових литовських політиків і на практиці розповсюджувалася на незначну територію, підвладну шведам, усе ж з формального боку вона стосувалася цілого Великого князівства Литовського⁴.

29 липня (8 серпня) 1655 р. наказний гетьман Іван Золотаренко й воєвода Яків Черкаський, з'єднавшись перед тим у передмістях Вільна, завдали поразки литовським гетьманам і захопили столицю Великого князівства Литовського⁵. Після цієї події Росія також, як і шведський король, думала про переговори з Янушем Радзивілом та Вінцентієм Гонсевським. Поштовхом до цього стало листування великого литовського гетьмана з Карлом Густавом і заява литовського підданства шведам під Кейданами від 7 (17) серпня.

Зі спеціальною місією у Велике князівство Литовське було відправлено Василя Лихарьова, наказ якому було видано 14 (24) серпня⁶. Через те, що

¹ БЧ. – Од. зб. 2105/IV. – Арк. 350; ЛННБ. – Ф. 5. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1171 (лист від 24 липня 1655 р.).

² БЧ. – Од. зб. 2105/IV. – Арк. 318; ЛННБ. – Ф. 5. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1184.

³ Wisner Henryk. Rok 1655 w Litwie: pertraktacje ze Szwecją i kwestia wyznaniowa. – S. 102; Pernal Andrew. Diplomatic Contacts between Bogusław Radziwiłł and Bohdan Khmel'nyts'kyi in 1656: Two Unpublished Documents // *Mapra Mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя.* – Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. – P. 517.

⁴ Ширше про це див.: Konopczynski Władysław, Lepszy Kazimierz. Akta ugody kiejdanskiej 1655. – S. 201–221; Kotljarchuk Andrej. In the Shadows of Poland and Russia. – P. 138–142.

⁵ Дворцовые разряды. – СПб., 1852. – Т. 3 (1645–1676). – Стб. 484–485. У тогочасному литовському щоденнику з цього приводу писалися наступні деталі: «die 8 augusti Moskvicin, wiarołomny nieprzyjaciel, wziął Wilno o godzinie dziesiątej przed południem dnia niedzielnego, mając zaporoskich Kozaków [y] hetmanem Zolotarenką w liczbie wojska dwókróć sta tysięcy wojennego ludu» (Poczobut Odlanicki Jan Władysław. *Pamiętnik: [1640–1684]* / Wyd. Andrzej Rachuba. – Warszawa, 1987. – S. 118). Див. також: Мальцев А. Н. Россия и Белоруссия в середине XVII века. – С. 91–92, 95–96.

⁶ Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия во времена польского Потопа... – С. 23–33 (статейний список Василя Лихарьова, 18 (28)

Посольський звіт Петра Галінського

взаємини Великого князівства Литовського зі шведським королем мали чітко виражений антимосковський характер, реакція Олексія Михайловича на серпнєве прохання Радзивіла до шведів про допомогу була різко негативною¹.

Після того, як Януш Радзивіл піддався шведам, стани Великого князівства Литовського, які не хотіли розривати з Коронаю Польською, обрали нового великого гетьмана – вітебського воєводу Павла Сапігу. З кінця 1655 р. у Литві почала набирати сили партія, що бачила вихід із критичної ситуації у примиренні Речі Посполитої з московським царем і об'єднанні військ проти шведського короля. Крім самого Сапіги, з впливових політиків Великого князівства Литовського цю партію підтримував польний гетьман литовський Вінцентій Гонсевський.

Одну з перших пропозицій з литовського боку щодо того, аби цар погодився прийняти великих послів від польського короля для укладання миру, зустрічаємо з посольського звіту Василя Лихарьова. 21 (31) серпня від гетьмана Гонсевського до нього прибув ошмянський староста Адам Сакович і говорив від імені свого пана, щоб цар велів прийняти послів Яна Казимира для укладання миру². Однак ув'язнення польного литовського гетьмана Янушем Радзивілом на деякий час стало на заваді розвитку ним цієї політики. Ініціативи переговорів промосковської партії у Литві перейшли від Гонсевського у руки Павла Сапіги. Нічим не закінчилося посольство Федора Ртіщева, наказ якому було видано 5 (15) вересня 1655 р., до Гонсевського, який на той час уже сидів у в'язниці. Виїхавши з царського табору з посланцем Гонсевського Францішком Стефаном Медекшею і не маючи інструкції до Сапіги, Ртіщев під час зустрічі з ним у Бресті не віддав йому царської грамоти і мусив вертатися назад. Тим більше, що у другій половині вересня Богуслав Радзивіл розсилав своїх людей, аби полонити Ртіщева й відвезти його до шведів³.

серпня – 29 серпня (8 вересня) 1655 р.); Его же. Русско-литовские переговоры во второй половине 1655 г. – С. 209.

¹ Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия во времена польского Потопа... – С. 27, 38 (лист бояр і воєвод до Януша Радзивіла, 5 (15) вересня 1655 р.).

² Там же. – С. 26–27. Про це див.: Заборовский Л.В. Русская дипломатия и начало Первой Северной войны (январь – октябрь 1655 г.) // Советское славяноведение. – 1973. – № 1. – С. 49.

³ Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия во времена польского Потопа... – Док. I; 11; ж. – С.48 (статейний список Ф.М. Ртіщева, 5 (15) вересня – 28 вересня (8 жовтня) 1655 р.); Wasilewski Tadeusz. Zarys dziejów Bogusława Radziwiłła // Radziwiłł Bogusław. Autobiografia. – Warszawa, 1979. – S. 50–51.

Однак своїм посольством Ртіщев залишив у Бресті для Сапіги та інших литовських політиків важливе повідомлення, яке у найближчих кількох місяцях призвело до цілої низки результативних посольств між Москвою, Великим князівством Литовським і Яном Казимиром. Перед загрозою укладання унії Швеції з литовськими гетьманами і навіть польсько-шведського примирення Олексій Михайлович через Ртіщева давав знати, що готовий прийняти гінця від польського короля й вести переговори про мир з Річчю Посполитою¹. 13 вересня н. ст. на зустрічі Василя Лихарьова з Медекшою у таборі Олексія Михайловича московський дипломат говорив те саме: «[...] дозволяє цар польському королю слати своїх послів до себе і з ним бажає миру [...]»². Такі настрої давали підстави Сапізі писати лист до наказного гетьмана Івана Золотаренка, щоб той припинив військові дії, оскільки московський посол (Theodor Michałowicz Irtyszeiow) нібито запевнив литовського гетьмана, що за розпорядженням царя московські й козацькі війська упродовж певного часу не повинні вступати в ці регіони³.

Павло Сапіга, перебуваючи у складній ситуації між Москвою та Швецією і намагаючись не відступати від Яна Казимира, зібрав стани Великого князівства Литовського на нараду в Бресті. Про цей з'їзд згадано *post factum*, зокрема, в листі Криштофа Залеського: «До й. м-ті пана воеводи вітебського хочуть відправити [послів], бажаючи з'ясувати, на чому стало на берестейській сесії, бо до нас доходять страшні новини про унію нібито з Москвою»⁴. Цей документ показує, яка тривожна реакція була в литовському суспільстві на чутки про переговорний процес литовських гетьманів з російським царем. Насправді ж Сапіга й сенатори висували цілком обґрунтовані вимоги з погляду не тільки Великого князівства Литовського, а й самої Корони Польської: 1) припинити наступ царя у Литві; 2) визначити місце для переговорів, куди польський король відправить своє посольство, оскільки Ян Казимир, як писалося, готує своїх послів до Москви у справі примирення; 3) стримати Богдана Хмельницького та московських воевод від війни (ймовірно, як у Білорусі, так і на Поділлі й у Галичині); 4) дозволити, щоб до початку роботи

¹ Соловьев С. М. Сочинения. – Кн. V. – Т. 10. – С. 621; Заборовский Л. В. Русско-литовские переговоры во второй половине 1655 г. – С. 212.

² Stefana Franciszka z Prószcza Medekszy, sekretarza Jana Kazimierza, sędziego ziemskiego kowieńskiego księga pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654-1668. – Kraków, 1875. – S. 20.

³ Архив Юго-Западной России. – К., 1908. – Ч. III. – Т. VI: Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649–1660 гг.). – Док. XXXIV. – С. 98 (лист з Бреста від 18 листопада 1655 р.).

⁴ Головний архів давніх актів у Варшаві. – Архів Радзивілів. – Від. V. – Од. зб. 18961. – Арк. 19 (лист від 13 листопада 1655 р.).

Посольський звіт Петра Галінського

з'їзду шляхта могла повернутися на свої землі, що були завойовані Москвою; 5) обмінятися полоненими¹.

14 жовтня 1655 р. з цими пунктами з Бреста до царя відправився гродненський підстолій Самуїл Глядовицький². Причиною відправки цього посла було те, що сам Ртіщев не міг вести з Сапігою ті переговори, задля яких він їхав до Гонсевського. «[...] якщо п. воєвода хоче того, чого п. Гонсевський хотів, нехай шле до царя особливого [посланця], буде мати відповідь. Отож, назначено п. Глядовицького (Ładowickiego), прохаючи про мир з королем», – занотовував Медекша у своєму щоденнику цей епізод, що стався під час аудієнції Ртіщева у Сапіги 9 жовтня 1655 р.³ Значення цього литовського посольства для вироблення Яном Казимиром та сенаторами майбутнього завдання Петрові Галінському було визначальним.

Важливим аргументом литовців, який вплинув на позицію Олексія Михайловича щодо примирення з Річчю Посполитою при наростаючих російсько-шведських протиріччях, був той, що Карл X Густав, завоювавши повністю Польщу і довівши цю війну до кінця, нібито вже весною 1656 р. готовий буде виступити зі своїми військами проти Москви. 20 (30) листопада 1655 р. Глядовицький прибув до Смоленська, де тоді перебував цар, повертаючись із походу, й уже наступного дня відбулися його переговори в приказі з окольничим Семеном Пожарським і думним дяком Ларіоном Лопухінім. Отримавши 25 листопада (5 грудня) грамоти царя і бояр до Павла Сапіги, Глядовицький від'їхав у зворотну дорогу⁴. І хоч у той самий період, коли велися ці переговори, відбувався наступ князя Семена Урусова на Брест, а в листах царя і бояр до Сапіги недвозначно писалося про його підданство московському царю, Олексій Михайлович все ж не виключав можливостей вести переговори з Яном Казимиром. У третьому пункті статей Яна Казимира, привезених у квітні 1656 р. до Москви з Петром Галінським, зустрічаємо нотатку на цю тему: через боярина Бориса Морозова Глядовицькому було

¹ Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия во времена польского Потопа... – Док. I; 14; б). – С. 64–65 (запис переговорів Самуїла Глядовицького, 21 листопада (1 грудня) 1655 р.); Соловьев С.М. Сочинения. – Кн. V. – Т. 10. – С. 622.

² Stefana Franciszka z Prószcza Medekszy, sekretarza Jana Kazimierza, sędziego ziemskiego kowieńskiego, księga pamiętnicza... – S. 26–27; Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия во времена польского Потопа... – С. 67 (лист Павла Сапіги і сенаторів до царя, 10 жовтня н. ст. 1655 р.).

³ Stefana Franciszka z Prószcza Medekszy, sekretarza Jana Kazimierza, sędziego ziemskiego kowieńskiego, księga pamiętnicza... – S. 26.

⁴ Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия во времена польского Потопа... – С. 69–74.

передано на словах від імені царя, що якби Ян Казимир прислав до Москви свого посланця, то можна було б домовитися про скликання мирного з'їзду між обома державами¹.

У зв'язку з цим, твердження про те, нібито під час переговорів Глядовицького у Москві «можливе погодження з Яном Казимиром і Річчю Посполитою не представляло вже якогось інтересу для царя та його дорадників», видається непереконаливим². У такому висновку відчувається надмірне узагальнення, де окремі факти, що показують лише зовнішній бік справи (наприклад, еміграція Яна Казимира на Шльонськ), оцінюються без ширшого врахування особливостей міжнародних відносин того часу. Точнішими з цього приводу видаються оцінки Л.В. Заборовського, згідно з якими вважається, що хоч можливості переговорів з Яном Казимиром у цей час московські політики оцінювали досить скептично, однак шлях до них не було закрито. «С.Глядовицькому заявили, – що якщо прибуде посланник від короля, то послідуєть переговори про мир», – підкреслював історик³.

Перспективи взаємин з Москвою і Швецією, а також результати посольства Глядовицького обговорювалися, як свідчили московські полоняники в приказі у квітні 1656 р. у Бресті, на ще одному «сеймі», скликаному Сапігою за десять днів до свята св. Миколая. Ця нарада, згідно з їхніми відомостями, завершилася за тиждень перед Різдом (тобто тривала від 26 листопада до 17 грудня ст. ст. 1655 р.)⁴. Павло Сапіга вважав за обов'язок переслати до Яна Казимира новини, привезені Глядовицьким від царя і бояр про можливість скликання польсько-московського з'їзду. Отож, цей самий посланець відправився з цією інформацією до польського короля, зустрівши його у другій половині січня 1656 р. у Ланцуті. Крім нього, відомий був також інший посол від литовського гетьмана до польського короля за цей час – Олександр Война, відправлений після згаданої берестейської наради⁵. Це свідчить про досить жваві взаємини Яна Казимира з литовською шляхтою напередодні вироблення наказу послові Петру Галінському до Москви⁶.

¹ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Стб. 1656 р. – Спр. 12. – Арк. 31–32.

² Флоря Б.Н. От Потопа до Вильна. Русская политика по отношению к Речи Посполитой в 1655-1656 гг. – S. 28.

³ Заборовский Л.В. Русско-литовские переговоры во второй половине 1655 г. – С. 213.

⁴ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Стб. 1656 р. – Спр. 12. – Арк. 145.

⁵ Там само. – Арк. 146.

⁶ Про це, а також про інших послів від Сапіги до Яна Казимира, відправлених у цей самий час, детальніше див.: Rachuba Andrzej. Paweł Sapieha wobec Szwecji i Jana Kazimierza (IX 1655 – II 1656) // Acta Baltico-Slavica. – 1977. – R. XI. – S. 98–102.

Посольський звіт Петра Галінського

Олексій Михайлович вирушив зі Смоленська до Москви 25 листопада (5 грудня) 1655 р. – у той самий день, коли давав Глядовицькому свою грамоту для Павла Сапіги¹. У той час у столиці на приїзд царя вже чекали австрійські послы Алегретті й Лорбах, які прибули в Москву ще на початку жовтня н. ст. Після нападу шведів на Польщу австрійсько-польські взаємини в цілому розвивалися дуже інтенсивно, й у зв'язку з посольством Алегретті й Лорбаха в Москву Фердинанд III наполягав перед Яном Казимиром, аби останній прихильніше поставився до якихось поступок у територіальному питанні й можливих компромісів з царем.

Отже, як бачимо, новини про австрійське посольство до царя додавали рішучості литовським політикам, навіть тим, хто був прихильніший шведам (як Януш Радзивіл та ін.), нав'язати взаємини з московськими воеводами і Золотаренком у надії стримати їхній наступ у Великому князівстві Литовському. Цей фактор, разом із успіхами шведської армії у Речі Посполитій, позитивно вплинув і на позицію московського царя у його готовності примиритися з Яном Казимиром. Литовсько-московські трактати другої половини 1655 р. не тільки дали поштовх польсько-московським наступного року, а й були наслідком переговорного процесу, що проходив між Москвою і Польщею у першій половині 1655 р. – адже польський король погодився прийняти посередницькі пропозиції австрійського імператора ще весною. Але після шведського нападу на Польщу відносини російського царя з Великим князівством Литовським будувалися великою мірою під впливом поступового загострення стосунків між Росією і Швецією. Орієнтація значної частини еліти Великого князівства Литовського на підданство Карлові Густаву поглиблювала кризу російсько-шведських відносин.

II

Не знаючи ще достеменно результатів австрійських переговорів у Москві і не маючи точної інформації про московське посольство, що було відправлене до Відня у січні 1656 р., Ян Казимир після повернення зі Шльонська до Польщі також виступав з декларацією перед Олексієм Михайловичем своєї готовності розпочати мирні переговори. Ці наміри польського короля підкріплювалися фактом наростаючої організації боротьби зі шведами. Новини про це доходили до Посольського приказу в Москву з різних джерел, хоч іноді вони були й досить суперечливими. Так, дорогобужанин Остафій Лазарев повідомляв у лютому 1656 р., що Ян Казимир утік на Шльонськ, а звідти у Францію. Проте, незважаючи на таку повну здачу позицій Яна Казимира, про яку говорив цей інформатор, Павло Сапіга, згідно з його дальшими відомостями,

¹ Дополнения к Тому III-му Дворцовых разрядов. – СПб., 1854. – Стб. 13.

відмовлявся піддатися шведам і стояв з військом під Брестом, чекаючи на повернення Яна Казимира¹. Новина ця була досить поширеною в Москві ще навіть навесні 1656 р., й ці самі чутки записував Галінський у своєму звіті².

Дослідники іноді наводять подібні відомості на підтвердження того, що Москва сумнівалася у здатності польського короля виставити якісь військові сили проти шведів у союзі з Олексієм Михайловичем. Зустрічається навіть думка, що ця інформація про втечу Яна Казимира у Францію слугувала останнім поштовхом до рішення Росії почати війну зі Швецією³. І хоч це виглядає дуже перебільшеним твердженням, проте коли у грудні 1655 р. у Москві відбувалися перемовини з Алегретті й Лорбахом, новини такого типу певною мірою впливали на скептичний погляд російських політиків на можливість самого факту переговорів з Яном Казимиром. Австрійці запевняли бояр, що підданство шведам не могло тривати довгий час. «[...] раніше й те було, – говорили вони, – що за поляками й Москва була, а потім російські люди, зібравшись, вигнали поляків з Москви»⁴.

Однак одночасно у Посольський приказ доходили також відомості й цілком протилежного характеру – про піднесення поляків на боротьбу зі шведським королем. 17 (27) січня 1656 р. о. Данило Афіньський, наприклад, який повертався через московські території з Варшави, куди їздив як посол до Карла X Густава від Богдана Хмельницького з-під Львова, пересилав Олексію Михайловичу новини про те, що Станіслав Потоцький зібрав конфедерацію і розіслав універсали про мобілізацію коронного війська проти шведів. У цьому самому листі о. Данило запевняв, що Ян Казимир, зібравши війська, рушив проти шведів «і має з собою татар, і молдавських, і мунтянських, і угорських [людей]»⁵. Інформацію про збір польського короля під Тишовцем

¹ РДАДА. – Ф. 96. – Оп. 1. – Стб. 1656 р. – Спр. 1. – Арк. 10–11.

² [Galiński Piotr.] Transactia ostatniego rozgoworu z boiarami dumnymi... // БЧ. – Од. зб. 2103/IV. – Арк. 138.

³ Флоря Б. Миссия В.Н. Лихарева в Польше и Литве (К истории русской внешней политики времени «Потопа») // Славянские народы: О истории и культуре: К 70-летию чл.-кор. РАН Владимира Константиновича Волкова. – М., 2000. – С. 92.

⁴ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – СПб., 1854. – Т. 3. – Стб. 403, 412–413.

⁵ РДАДА. – Ф. 96. – Оп. 1. – Стб. 1656 р. – Спр. 3. – Арк. 9, 10. Див.: Федорук Я. Два листи архімандрита Данила Афіньського і грека Федора Дмитрієва до Олексія Михайловича у 1656 році // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 13/14 (у друці). Переклад акту Тишовецької конфедерації було здійснено у Посольському приказі, див.: РДАДА. – Ф. 96. – Оп. 1. – Стб. 1655 р. – Спр. 16.

Посольський звіт Петра Галінського

і його наступ з армією і посполитим рушенням на Варшаву проти Карла Густава у Посольському приказі отримували упродовж січня – лютого 1656 р. також і з інших джерел¹. Готовність польського війська почати боротьбу зі шведським королем створювала, звичайно, добрий ґрунт для того, щоб московський цар прихильно поставився до ідеї укладання антишведського союзу й прийняв умови австрійського посольства у Москві про посередництво імператора на переговорах.

10 січня 1656 р. відбулася відома нарада короля з коронними гетьманами й сенаторами у Кросні, де одним з головних пунктів для порятунку Речі Посполитої було визначено укладання миру з Москвою за посередництвом Австрії². До Олексія Михайловича вирішено було відправити посла для вироблення домовленостей про час і місце майбутніх переговорів. Кандидатурою на виконання цього завдання було обрано згаданого оршанського маршалка Петра Галінського.

Проте навряд чи можна погодитися з думкою, що плани польських політиків відправити Галінського в Москву визріли у них тільки у січні 1656 р. після наради у Кросні³. Адже маючи новини про приїзд Алегретті і Лорбаха в Москву ще у жовтні 1655 р., логічно було б припустити, що у разі прихильного ставлення царя до австрійських пропозицій Ян Казимир повинен був би зі свого боку також відправити посольство до Олексія Михайловича. А тому відколи імператор, маючи з весни 1655 р. попередні прихильні відгуки царя й польського короля до взаємного примирення, здійснив практичні кроки для скликання московсько-польської мирної комісії, то польське посольство в Москву у цій справі було лише питанням часу. Міжнародна ситуація і, в першу чергу, напружені відносини з Карлом Густавом як Речі Посполитої, так і Москви лише сприяли цьому процесові взаємного зближення Яна Казимира та Олексія Михайловича.

Безпосереднім стимулом до переговорів Речі Посполитої з Москвою у перших місяцях 1656 р., як згадувалося, стало посольство Самуїла Глядовицького від Павла Сапіги до царя, а також відомості, що доходили до

¹ Див.: РДАДА. – Ф. 96. – Оп. 1. – Стб. 1656 р. – Спр. 3. – Арк. 1–3; Спр. 1. – Арк. 44, 124. Новини з Вільна від воєводи Шаховського. Про це див.: Акты Московского государства (далі – АМГ). – СПб., 1894. – Т. II: Разрядный приказ. Московский стол. 1635–1659. – Док. 793. – С. 482.

² Gawlik Mieczysław. Projekt unii rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII. w. – S. 82; Wójcik Zbigniew. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny Północnej 1655–1660. – S. 346–347.

³ Шварц И. Австро-русские дипломатические отношения в первые годы Северной войны // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – М., 2000. – С. 35.

двору Яна Казимира про роботу австрійського посольства у Москві. Сам Глядовицький стверджував, що його зустрічі в Смоленську вплинули на те, аби король відправив у Москву Петра Галінського¹. Це, напевно, було власною переоцінкою його діяльності, оскільки місія Галінського впливала з усієї сукупності попередньої австрійської та польсько-литовської політики, скерованої на укладання миру з Москвою. Але прикметно, що Галінський виїхав до царя у лютому 1656 р., – отже результати литовсько-московських трактувань від осені 1655 р. були складовою частиною того ґрунту, на якому Ян Казимир формував посольське завдання цієї вирішальної місії у підготовці Віленських переговорів. Про це чітко говорилося у третьому пункті статей, присланих з Галінським до Москви у квітні 1656 р.: про переговори між Яном Казимиром і Олексієм Михайловичем можна було б говорити, якщо Ян Казимир пришле свого посла, як мовилося Глядовицькому у Смоленську². Недаремно останній передавав через ошмянського маршалка свій лист до Бориса Морозова, демонструючи й стверджуючи тим самим єдність завдань обох посольств – почати мирні переговори між Москвою і Річчю Посполитою³. До того ж сам Петро Галінський не був стороннім спостерігачем переговорів литовців з Москвою наприкінці 1655 р.: саме він приїжджав як гінець від Павла Сапіги до Федора Ртіщева з новинами про арешт Вінцентія Гонсевського і з запрошенням їхати на переговори у Брест до Павла Сапіги⁴. Крім цього, його шлях до Москви також стелився через Брест, де він, напевно, мав зустрічі з литовськими високими урядовцями, з якими обговорював як справи посольства, так і позиції польського короля до примирення з царем: московські полоняники, привезені Галінським до Москви, розповідали

¹ Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия во времена польского Потопа... – С. 124 (прим.149).

² РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Стб. 1656 р. – Спр. 12. – Арк. 31–32. Див. також: Заборовский Л. В. Русско-литовские переговоры во второй половине 1655 г. – С. 213.

³ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Стб. 1656 р. – Спр. 12. – Арк. 58. Публікація цього листа від 6 січня н. ст. 1656 р.: Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия во времена польского Потопа... – С. 74–75. Про інший його лист до Бориса Морозова від 4 лютого див.: Там само. – С. 124 (прим. 149).

⁴ Stefana Franciszka z Prószcza Medekszy, sekretarza Jana Kazimierza, sędziego ziemskiego kowieńskiego, księga pamiętnicza... – S. 26 (нотатка у щоденнику від 5 жовтня н. ст. 1655 р.); Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия во времена польского Потопа... – С.49 (статейний список Ф.М.Ртіщева, 5 (15) вересня – 28 вересня (8 жовтня) 1655 р.). Про це див.: Frost Robert. After the Deluge: Poland-Lithuania and the Second Northern War 1655–1660. – P. 73.

Посольський звіт Петра Галінського

у розряді у квітні 1656 р., що литовський підканцлер Криштоф Пац відпустив Галінського з Бреста у вівторок на першому тижні Великого посту, себто 25 лютого (7 березня)¹. У той самий час Галінський відправив з Бреста до Москви свого гінця Казимира Лоського з повідомленням про скорий приїзд посла від польського короля².

Петро Галінський відправився зі своїм посольським завданням на початку лютого н. ст. 1656 р. із Самбора, що під Львовом, маючи з собою листи від Яна Казимира до Олексія Михайловича, від сенаторів до думних дяків, датовані 10 січня з Кросна, та інші папери³. Головною ідеєю цих документів було бажання Речі Посполитої припинити війну з Олексієм Михайловичем за посередництвом імператора, щоб потім спільними силами виступити проти шведського короля. Результати цього першого офіційного посольства від Яна Казимира до царя у справі мирного договору мали вирішальне значення для організації Віленської комісії і вироблення інструкцій на переговори як для польсько-литовського, так і для московського великих посольств.

Незважаючи на конфіденційність посольського доручення Галінського і самої його місії, новини про це посольство поширювалися дуже швидко. Ще він не виїхав у дорогу, як на початку лютого 1656 р. у Гданську, наприклад, мали переконання, що між Москвою і Річчю Посполитою буде укладено перемир'я⁴.

За пересуванням польського посла уважно стежили також і шведські політики. Наприкінці лютого шведські інформатори в Кенігсберзі писали про Галінського до великих послів Густава Бюлке, Олександра Ессена та Філіпа Крузенштерна, які на той час перебували в Москві. Останні, у свою чергу, доповідали Карлові X Густаву у Королівську Прусію і Магнусові де ля Гардьє

¹ РДАДА. – Ф. 70. – Оп. 1. – Стб. 1656 р. – Спр. 12. – Арк. 148.

² Иванов Д. Русско-польские переговоры 1656 г. и миссия П. Галинского. – С. 70; Его же. Речь Посполитая в планах московских политиков накануне виленских переговоров 1656 года... – С. 54.

³ Див. про це на зустрічі Алмаза Іванова з Галінським у Москві 7 (17) квітня 1656 р.: РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Кн. 86. – Арк. 15. Переклад цих листів, здійснений у Посольському приказі 12 квітня ст. ст., див.: Там само. – Арк. 34зв.–44; Ф. 79. – Оп. 1. – Стб. 1656 р. – Спр. 12. – Арк. 18–23, 24–27. Оцінку в історіографії див.: Wójcik Zbigniew. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny Północnej 1655–1660. – S. 347.

⁴ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Стб. 1656 р. – Спр. 1. – Арк. 124. Див. також пізніші новини про це з Гданська: АМГ. – Т. II. – Док. 842. – С. 512.

до Риги про приїзд польського посла у Смоленськ, а наприкінці березня 1656 р. вели у Посольському приказі розмови про його завдання¹.

У дорозі польський посол зустрів чимало труднощів: згаданий його гінець Казимир Лоський, відправлений з Бреста, був затриманий у Смоленську на десять днів, а самого Галінського тримали два дні за шість миль перед Москвою у Вязьмі (w Wiaziomey)². Сам посол у посольському звіті пояснював таку упередженість з боку московських політиків їхнім недовір'ям та сумнівами, чи він має до царя лист від самого Яна Казимира, чи тільки від коронних гетьманів або сенаторів³. Остерігаючись якогось підступу з боку польсько-литовських політиків, у Росії про це випитували як у Смоленську у Казимира Лоського, так і в Москві у самого Галінського⁴.

5 (15) квітня 1656 р., у суботу перед Великоднем, Петро Галінський прибув до Москви у супроводі, як писалося у доповіді в Посольському приказі, трьох королівських дворян і двадцяти чоловік⁵. Уже 7 (17) числа він отримав першу зустріч з Алмазом Івановим, на якій Галінський одразу виклав основну суть свого приїзду – укласти тимчасове перемир'я Москви з Яном Казимиром з тим,

¹ Svenska riksrådets protokoll / Utgiv. genom Per Sondén. – Stockholm, 1923. – Del. XVI. 1654–1656. – S. 443; Dahlgren Stellan. Sources on the Russian-Swedish Negotiations in 1655–1657 // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. – М., 2007. – Doc. 17. – P. 111; Doc. 18. – P. 115, 119.

² [Galiński Piotr.] Transactia ostatniego rozgoworu z boiarami dumnymi... // БЧ. – Од. зб. 2103/IV. – Арк. 138; РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Кн. 86. – Арк. 1–4. Див.: Иванов Д. Русско-польские переговоры 1656 г. и миссия П. Галинского. – С. 70.

³ [Galiński Piotr.] Transactia ostatniego rozgoworu z boiarami dumnymi... // БЧ. – Од. зб. 2103/IV. – Арк. 138; Frost Robert. After the Deluge: Poland-Lithuania and the Second Northern War 1655–1660. – P. 73.

⁴ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Кн. 86. – Арк. 23в., 15.

⁵ [Galiński Piotr.] Transactia ostatniego rozgoworu z boiarami dumnymi... – Арк. 141 («у так за таким scryptem kazano mi iachac az w Wielką Sobotę do stolicy, у przyiachałem за łaską Bożą»). Про приїзд посла у Велику суботу згадує також щоденник австрійського посла Гундулича, який називає його Petrus Ralenzki: Петкович К. Путешествие из Вены в Москву в 1655 году // Русский архив. – М., 1869. – Т. 83. – С. 153; Deanović Mirek. Frano Dživa Gundulića i njegov put u Moskvu 1655 g. // Starine. – Zagreb, 1948. – Кн. 41. – С. 44. Православний і католицький Великдень у 1656 р. співпадали на день 6 (16) квітня. У науці дату приїзду Галінського до Москви прийнято вважати 4 (14) квітня, як про це написано у доповіді в Посольському приказі, див.: Иванов Д. Русско-польские переговоры 1656 г. и миссия П. Галинского. – С. 71; РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Кн. 86. – Арк. 137зв.-138.

Посольський звіт Петра Галінського

щоб скликати комісію для обговорення та підписання статей мирного договору. На додаток до цього польський посол запевнив, що має докази планів шведського короля зруйнувати Смоленськ і напасти на саму Москву. Крім аудієнції з царем, якому він мав передати лист від польського короля і пропонувані статті перемир'я, Галінський просив також зустрічей з боярами і послами від австрійського імператора, для яких повинен був передати окремі листи¹.

Проте у Посольському приказі йому одразу повідомили, що перед аудієнцією в Олексія Михайловича він матиме зустріч з тими повіреними фігурами, яких цар призначить для переговорів. Цими дипломатами стали Богдан Хитрово і Алмаз Іванов, які зустрілися з Петром Галінським у Посольському приказі 10 (20) квітня 1656 р.² На цих переговорах польський посол висунув дві головні умови Яна Казимира до Олексія Михайловича: укласти мир з Річчю Посполитою та повернути всі захоплені міста, вивівши залоги з Великого князівства Литовського. Самі ж конкретні письмові статті, на яких польський король пропонував укласти перемир'я, Галінський обіцяв передати особисто цареві на аудієнції. На вимогу дяків Посольського приказу віддати їм лист Яна Казимира до царя і ці пункти польський посол категорично відмовив. «А сьогодні у нього ті статті підготувати не встигли», – записували у Посольському приказі відповідь Галінського³.

Суттєвим пунктом на цих переговорах був той, що взамін за обіцянку царя не вести війни з польсько-литовськими військами до початку роботи посольського з'їзду Галінський висловив готовність дати такі самі гарантії від імені Яна Казимира у письмовій формі⁴. Пізніше, під час Віленських переговорів, з такого необачного кроку польського посла виникали деякі суперечки під час дискусій російського та польсько-литовського надзвичайних посольств, однак, перебуваючи у Москві, Галінський не надавав цьому належного значення.

Аудієнцію в Олексія Михайловича польський посол отримав 12 (22) квітня 1656 р.⁵. Віддавши грамоту Яна Казимира з пропозицією укласти мир між

¹ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Кн. 86. – Арк. 15–17зв., 19зв.; Соловьев С.М. Сочинения. – Кн. V. – Т. 10. – С. 628.

² РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Кн. 86. – Арк. 20–30; Соловьев С. М. Сочинения. – Кн. V. – Т. 10. – С. 628–629.

³ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Кн. 86. – Арк. 24зв.

⁴ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Кн. 86. – Арк. 27зв. Див. п. 6-8 угоди у його реляції: [Galiński Piotr.] *Transactia ostatniego rozgoworu z boiarami dumnymi...* // БЧ. – Од. зб. 2103/IV. – Арк. 136–137.

⁵ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Кн. 86. – Арк. 30зв.–34зв.; Дополнения к Тому III-му Дворцовых разрядов. – Стб. 31. Див.: Иванов Д. Русско-польские

обом країнами, він подав на розгляд царя також і самі пункти, на основі яких мало утвердитися перемир'я до часу скликання з'їзду. Відповідь на ці пункти посол отримав за тиждень. 19 (29) квітня Галінський був покликаний на відпуск до Олексія Михайловича, який наступного дня виїжджав «до монастирів» перед походом проти шведів, як писав польський посол у своєму звіті¹. На зустрічі з Алмазом Івановим та Богданом Хитрово, що відбулася після цієї аудієнції, Галінському було зачитано царський указ з відповіддю на привезені пункти². Олексій Михайлович погоджувався стримати свої війська у Великому князівстві Литовському на тих кордонах, що були вже завойовані, і не просуватися далі. На вимогу поляків з'єднати свої сили проти шведів ще до початку комісії Олексій Михайлович погоджувався лише на те, щоб обидві сторони не мирилися одна без одної з Карлом Ґуставом (п. 4, 11).

Особливою метою Галінського було донести до московських урядовців відомості про ворожі плани шведів проти Олексія Михайловича (п. 5–10). Карл Ґустав, як говорив посол, був готовий виступити з усіма своїми військами на ті території Великого князівства Литовського, де вже були на той час царські залоги. Захопивши Смоленськ («...і до останньої цеглини [його] розбити довелося...»), Галінський інформував, що шведський король не лише литовські землі, а й дальшу московську територію – «східні окраїни» – задумав воювати (п. 5). Далі посол мав передати царю і думним дякам копії листування, що велося між коронними гетьманами, Янушем Радзивілом, іншими польськими урядовцями та Карлом Ґуставом і Магнусом де ла Гардьє. Згідно з цими листами, шведський король обіцяв прийняти поляків у підданство, повернувши їхні маєтки, багато з яких на той час перебували вже під московським пануванням (п. 7, 9, 10). Оригінали цих листів, як говорив

переговори 1656 г. и миссия П. Галинского. – С. 71. У своєму щоденнику Ґундулич подає помилкову інформацію, що Галінський отримав цю аудієнцію на четвертий день після свого приїзду в Москву: Петкович К. Путешествие из Вены в Москву в 1655 году. – С. 153; Deanović Mirek. Frano Dživa Gundulića i njegov put u Moskvu 1655 g. – S. 44.

¹ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Стб. 1656 р. – Спр. 12. – Арк. 61; Ф. 79. – Оп. 1. – Кн. 86. – Арк. 127; [Galiński Piotr.] Transactia ostatniego rozgoworu z boiarami dumnymi... // БЧ. – Од. зб. 2103/IV. – Арк. 139. Дворцові розряди помилково подають дату відпускну аудієнції у царя 18 квітня ст. ст.: Дополнения к Тому III-му Дворцовых разрядов. – Стб. 32–33.

² Про цю зустріч у Посольському приказі й самі пункти див.: РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Кн. 86. – Арк. 46–71; Ф. 79. – Оп. 1. – Стб. 1656 р. – Спр. 12. – Арк. 28–60; [Galiński Piotr.] Transactia ostatniego rozgoworu z boiarami dumnymi... // БЧ. – Од. зб. 2103/IV. – Арк. 135–138.

Посольський звіт Петра Галінського

Галінський, Ян Казимир обіцяв передати царю через своїх комісарів на призначених польсько-московських переговорах¹.

Головна ідея цих повідомлень полягала в тому, аби остаточно вкоренити в головах московських політиків думку, що після повного підкорення Польщі Карл X Густав усю свою військову потугу поверне проти Олексія Михайловича. Новини, привезені Галінським з цього приводу, накладалися на ті розмови й плани, про які часто говорилося у Європі після початку вторгнення шведського короля до Польщі і які доходили у великих кількостях до Олексія Михайловича та його дорадників. Через це питання про те, куди шведський король скерує свою армію після обрання його польським королем, на що сподівалися у короткому часі з осені 1655 р., було одним з головних у виробленні політичних планів при дворах багатьох правителів.

Відомості про готовність шведів перенести війну на московські землі не були позбавлені певної логіки, яку спостерігали у Росії, особливо зважаючи на традицію у складних російсько-шведських взаєминах кількох десятиліть, що передували цим подіям. Польсько-литовські політики поширювали таку думку перед московськими дипломатами ще з середини попереднього року. Так, 26 серпня ст. ст. 1655 р. про це говорив литовський гетьман Вінцентій Гонсевський на зустрічі з московським послом Василем Лихарьовим². З уст польного литовського гетьмана це означало, що підданство Януша Радзивіла шведському королю унії мало на меті, поза іншим, відвоювання тих литовських територій, якими вже володіли московські урядники, у т. ч. й щойно завойованого Вільна. Самуїл Глядовицький, як ми бачили, такі новини передавав цареві під час зустрічей у Смоленську у листопаді 1655 р.

З іншого боку, до Москви дійшли новини про вимоги коронного війська на чолі з Олександром Конецпольським, яке на початку жовтня піддалося Карлові Густаву під Краковом, виступити зі шведськими військами в Україну для відвоювання маєтностей шляхти, втрачених під час війни з Богданом Хмельницьким. Інструкція коронного хорунжого послам від кварцяного війська до Карла Густава під Краків, де висувалися умови підданства (з-поміж яких п. 9 стосувався Руського, Подільського, Волинського, Брацлавського,

¹ Флоря Б. Русско-польские отношения в 50-е годы XVII в. // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. – [Ч. I:] Материалы русско-польских переговоров. – Док. 1. – С. 142; Док. 3. – С. 165; [Ч. II:] Грамоты царя Алексея Михайловича великим послам. – Док. 11. – С. 203; Док. 12. – С. 204. Про це див.: Соловьев С. М. Сочинения. – Кн. V. – Т. 10. – С. 629.

² Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия во времена польского Потопа... – С. 31; Kubala Ludwik. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – S. 28–29.

Київського воєводства і повернення земель у Великому князівстві Литовському), а також позитивна резолюція на це від шведського короля були відомими у Посольському приказі¹. Природно, що ці документи викликали великі застереження у московських політиків.

У лютому 1656 р. інформація про те, що після підкорення Речі Посполитою Карл X збирається напасти на Росію, доходила також і до віленського воєводи Михайла Шаховського. «Мали ми тут від шведського короля посланців, щоб [ми] під його владою були, який наобіцяв повернути Велике князівство Литовське, і прибавить ще держав... Знаємо, що хоч [Карл X] має утверджене приятельство з його царською величністю, однак як тільки б нас мав у підданих, то хоче з військами іти далеко в Литву і воювати», – писав хорунжий Сигізмунд Служка до Шаховського з Більська у листі від 6 лютого н. ст. 1656 р.².

Новини такого характеру дійсно змушували царя думати про загрозу, що нависла над ним з боку Швеції³. Особливо важливо було зберегти Архангельськ, через який Росія самотнім шляхом могла вести з Європою морську торгівлю, що її Карл Густав хотів перевести через шведські порти в Балтійському морі. Ще з середини 1655 р. шведські політики намагалися залучити англійський флот для нападу на цей торговий порт, і Олексій Михайлович видавав часті накази жити в місті «с великим береженням», щоб ніякі військові кораблі без відома московської влади не підходили до Архангельська⁴. Самі ж прикордонні з Росією інфляндські міста готувалися весною 1656 р. до оборони від наступу армії Олексія Михайловича⁵.

Отож не дивно, що інформація, привезена у квітні Петром Галінським у Москву про ворожі щодо Росії плани Карла X Густава, потрапила на добрий ґрунт і могла бути вагомою підставою для того, щоб Олексій Михайлович,

¹ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Стб. 1656 р. – Од. зб. 1. – Арк. 72зв.–73.

² РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Стб. 1656 р. – Од. зб. 1. – Арк. 177.

³ Див.: Кобзарєва Е. И. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю... – С. 84-88.

⁴ РДАДА. – Ф. 96. – Оп. 1. – Стб. 1656 р. – Од. зб. 1. – Арк. 53; Carlbohm Levin J. Sverige och England 1655 – aug. 1657. P. J. Coyets, Krister Bondes, Georg Fleetwoods beskickningar och förrättningar i London traktaten d. 17 juli 1656. – Göteborg, 1900. – S. 65-66. Про плани шведів зруйнувати архангельську торгівлю за допомогою Кромвеля див.: Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655-1656: The Missions of the Peter Julius Coyet and Christer Bonde / Ed. by M. Roberts. – London, 1988. – Doc. VII. – P. 120; Doc. IX. – P. 149, passim. У російській історіографії про це див.: Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – С. 94–95, 123.

⁵ РДАДА. – Ф. 96. – Оп. 1. – Стб. 1656 р. – Од. зб. 1. – Арк. 51–52.

Посольський звіт Петра Галінського

випереджаючи Швецію, ще більше утвердився у своїх переконаннях щодо необхідності почати з нею війну.

На завершення зустрічі 19 (29) квітня у Посольському приказі Петро Галінський пропонував відправити до Яна Казимира свого посланця з грамотою царя для підтвердження усіх прийнятих у Москві постанов. До цього посланця він просив також дозволу приставити й свого гінця, «даючи знати (польському королю. – *Я. Ф.*), що царська величність дозволяє на мир». Проте, оскільки московського гінця планували відправити до Яна Казимира через Україну, то відповідь думних дяків Галінському була такою, що це його прохання вони передадуть на рішення царя¹. Сам же польський посол планував повертатися у Польщу знову через Велике князівство Литовське, про що свідчать його чолобитні до Олексія Михайловича відправити накази до вяземського, смоленського і дорогобузького воевод доглянути його коней, які він залишив у цих містах по дорозі в Москву з надією забрати їх на зворотному шляху².

Крім листів від Яна Казимира, senatorів і Глядовицького до царя, бояр і думних дяків, Петро Галінський мав також доручення від короля й канцлера Стефана Корицінського до послів імператора Алегретті й Лорбаха. Проте йому одразу заборонили зустрічатися з австрійцями, аж поки 19 (29) квітня він не отримав відпускної аудієнції в Олексія Михайловича³.

Польський посол дуже наполегливо домагався зустрічей з австрійськими. Як ми бачили, про це він говорив Алмазу Іванову на першій аудієнції у Посольському приказі 7 (17) квітня. Цю саму вимогу він повторював і пізніше – під час переговорів з ним та Богданом Хитрово, що відбулися 10 (20) числа⁴. Коли ж це не давало бажаного результату, Галінський письмово звертався у Посольський приказ за тим самим дозволом бачитися з австрійськими послами⁵. Порушивши ще раз це питання на своїй зустрічі з Алмазом Івановим та Богданом Хитрово 19 (29) квітня і отримавши дозвіл передати австрійцям листи від короля й канцлера, через декілька днів після цього він знову звертався з листом у Посольський приказ дозволити запросити Алегретті й Лорбаха до себе на обід і отримати від них відповідь для короля⁶.

Сам Галінський так свідчив про ці труднощі у своїй реляції до Яна Казимира: «З послами цісаря й. м. мені не дали побачитися, тим більше

¹ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Кн. 86. – Арк. 65; Стб. 1656 р. – Спр. 12. – Арк. 52–53.

² Грамоти царя до цих воевод від 20 (30) квітня див.: РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Кн. 86. – Арк. 36–37.

³ Переклади цих листів, датованих 7 лютого н. ст. 1656 р., див.: Памятники дипломатических сношений... – Т. 3. – Стб. 423–424.

⁴ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Кн. 86. – Арк. 29зв.

⁵ Там само. – Арк. 114.

⁶ Там само. – Арк. 125зв.

говорити і вести переговори. Аж лише після того, як царська величність попросився [зі мною], дозволено мені віддати листи за приставами, але вести переговори й говорити, відвівши набік, не дали»¹. У своєму щоденнику австрійський посол Франо Гундулич занотує з цього приводу, що цій зустрічі польського посла з австрійськими дипломатами передували додаткові переговори, які стосувалися, мабуть, церемоніалу та дуже регламентованих умов самих трактатів². Усе це показує, з якими труднощами зіштовхнувся польський посол при виконанні свого завдання і як ретельно московська дипломатія намагалася обмежити його контакти з австрійцями. У дипломатичній практиці Московської держави, зрештою, такі суворі обмеження, за допомогою яких намагалися уникнути дипломатичного шпіонажу, були дуже поширеними³.

Після аудієнції в царя і прощальної зустрічі з боярами і думними дяками у Посольському приказі ошмянського маршалка тримали в Москві ще добрий тиждень, не відпускаючи його у зворотну дорогу. Останню зустріч у Посольському приказі з Алмазом Івановим Галінський провів 25 квітня (5 травня), і наступного дня цей думний дяк приніс послові царські грамоти, відпускаючи його у зворотну дорогу⁴.

У день свого від'їзду з російської столиці спеціальним гінцем Галінський відправив до хорунжого (мабуть, ідеться про коронного хорунжого Олександра Конєцпольського?) звіт про свою роботу, укладені домовленості в Москві, копії грамот від царя до короля і сенаторів, а також копії листів австрійського

¹ [Galiński Piotr.] *Transactia ostatniego rozgoworu z boiarami dumnymi...* // БЧ. – Од. зб. 2103/IV. – Арк. 140. Див. також: РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Стб. 1656 р. – Спр. 12. – Арк. 60.

² Петкович К. Путешествие из Вены в Москву в 1655 году. – С. 153; Deanović Mirek. *Frano Dživa Gundulića i njegov put u Moskvu 1655 g.* – S. 44. Про це див. також з посольського звіту Алегретті: Шварц И., Аугустинович К. Отношения Габсбургов с Россией и Украиной в период международного кризиса середины XVII в. // *Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в.* – Док. 10. – С. 260.

³ Див., зокрема: Юзефович Л. Путь посла. Русский посольский обычай. Обиход. Этикет. Церемониал: Конец XV – первая половина XVII в. – СПб., 2007. – С. 99–102, 107–108

⁴ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Кн. 86. – Арк. 139зв.–144; [Galiński Piotr.] *Transactia ostatniego rozgoworu z boiarami dumnymi...* // БЧ. – Од. зб. 2103/IV. – Арк. 142. У російських документах точний день відпуску Галінського не вказано. «Вероятно, в конце месяца (квітня ст. ст. – Я. Ф.) посланник покинул Москву», – писав, наприклад, у своєму дослідженні Д. Іванов: Іванов Д. Русско-польские переговоры 1656 г. и миссия П. Галинского. – С. 71.

Посольський звіт Петра Галінського

посла, щоб усі ці документи передати Янові Казимиру¹. Список з цього посольського звіту і є предметом сьгоднішньої публікації. Оригінали цих документів Галінський повів з собою, відчуваючи небезпеку, що може їх втратити у зворотній дорозі.

Пізніше, під час роботи Віленської комісії, в інструкціях московським послам наказувалося передати скаргу польсько-литовським комісарам, що коли Галінський повертався з Москви й переїжджав різні повіти Великого князівства Литовського, то, всупереч своїм укладеним домовленостям і власноручно підписаному від імені короля документу, бунтував по дорозі шляхту, що вже була піддалася цареві, писав листи в Старий Бихів та робив іншу шкоду. У Мінську, наприклад, він намовляв шляхту не слухати литовських урядників, які склали присягу цареві й були обрані послами на сеймику, запевняючи, що невдовзі на Білу Русь повернеться влада Яна Казимира². У липні 1656 р. у наказі московським надзвичайним послам під Вільно говорилося, що такими своїми діями Галінський «зробив велике сум'яття [...] попри свій договір, статті якого дав за своєю рукою, будучи у нас, великого государя, нашої царської величності»³.

Такі факти залишили настільки глибокий слід у московських політиків, що цей пункт інструкції 1656 р. майже дослівно перейшов у таємний наказ, укладений для Микити Одоєвського на переговори з поляками у вересні 1658 р.⁴. І це попри те, що вже через рік після свого посольства, у червні 1657 р., Петро Галінський просився в підданство до царя «на вічну службу»⁵.

Петро Галінський повернувся у Польщу й застав короля під Варшавою, коли коронна армія готувалася до штурму міста. Дату його приїзду – 15 (25) червня 1656 р. – подає московський посол Федір Зиков, який приїхав до Яна Казимира на десять днів швидше від польського посла⁶. Зустрічі, проведені

¹ [Galiński Piotr.] *Transactia ostatniego rozgoworu z boiarami dumnymi...* // БЧ. – Од. зб. 2103/IV. – Арк. 142–143.

² Див.: АМГ. – Т. II. – Док. 860. – С. 522.

³ Флоря Б.Н. Русско-польские отношения в 50-е годы XVII в. – [Ч. I:] Материалы русско-польских переговоров. – Док. 2. – С. 145.

⁴ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Стб. 1656 р. – Спр. 44. – Арк. 205, 234–235 (стаття 16).

⁵ АМГ. – Т. II. – Док. 986. – С. 583. Проте він залишився на службі Речі Посполитої, дослужившись до уряду ошмянського старости й беручи участь на сеймах, зокрема, у 1662 р. Див.: Ochmann-Staniszevska Stefania, Staniszevski Zdzisław. *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – praktyka.* – Wrocław, 2000. – Т. I. – S. 335.

⁶ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Стб. 1656 р. – Спр. 13. – Арк. 9, 21. Публікацію статейного списку Зикова див.: Каманин И. М. Документы эпохи Богдана

Галінським у Москві, остаточно відкривали дорогу до переговорів, визначивши місце й приблизний час комісії й підготувавши ґрунт для укладання повноважних інструкцій обома сторонами. У результаті цього посольства було окреслено основні попередні позиції польського короля і московського царя щодо перших практичних кроків до початку роботи комісії. Принаймні, таку оцінку цьому посольству давав сам Ян Казимир у своєму відомому універсалі від 8 липня 1656 р., виданому зі шойно відвойованої від шведів Варшави, де писалося, що між ним і царем була укладена угода про переговори. Приводом до видання цього універсалу, крім інших, був публікований сьогодні звіт Галінського, як про це писав сам Ян Казимир, взявши інформацію «з трансакції останнього «розговору» посланника нашої королівської величності шляхетного Петра Галінського, маршалка оршанського...»¹.

Крім цього, ще два важливих моменти були наслідками цього посольства: по-перше, це договір про перемир'я між московськими та польсько-литовськими військами; по-друге, – домовленість про те, що Ян Казимир та Олексій Михайлович не будуть миритися один без одного зі шведським королем. У цьому самому універсалі від 8 липня 1656 р. Ян Казимир писав: «Року 1656, 30 дня квітня згадано й прийнято пункт такими словами: щоб царська величність зі шведським королем без відомості короля й. м. польського, не зв'язавшись з королівською величністю, не мирився, і навзаєм королівська величність без царської величності до з'їзду великих послів не повинен миритися зі шведським королем, і жодних розмов вести не будуть»².

Ця остання домовленість сприяла виникненню дипломатичного непорозуміння між Москвою і Річчю Посполитою на тому етапі переговорів. Причиною цього стала сувора бюрократична практика московської дипломатії, яка до того ж у суперництві з польсько-литовською напередодні намагалася всіма методами поставити політиків Речі Посполитої у незручне становище. Ідеться про згаданий підпис, який Галінський поставив від імені короля під листом, що зобов'язував обидві держави не миритися з Карлом Густавом. Як ми бачили, ще на перших переговорах, що відбулися в Посольському приказі з Богданом Хитрово та Алмазом Івановим 10 (20) квітня 1656 р., посол обіцяв підписати такий документ. Зроблено це було через його власну необачність, і московські політики не проминули нагоди, щоб скористатися цим під час дальших переговорів. В універсалі від 8 липня 1656 р. Ян Казимир згадував про цей епізод, зазначаючи, що письмове запевнення посол дав «імініем

Хмельницького 1656 и 1657 г.г., извлеченные из Главного Московского Архива Министерства Иностранных Дел. – К., 1911. – Док. VI. – С. 43, 48.

¹ БЧ. – Од. зб. 386/IV. – Арк. 16; Од. зб. 2113/IV. – Арк. 8.

² БЧ. – Од. зб. 386/IV. – Арк. 16; Од. зб. 2113/IV. – Арк. 8.

Посольський звіт Петра Галінського

naszego krolewskiego wieliczestwa у Rzpteу z podpisem ręki sweу». Натомість взаємного такого самого запевнення не привезли до короля ані Галінський, ані Зиков, а думні дяки обіцяли, що цей пункт буде в царській грамоті, виданій російському надзвичайному посольству до Вільна. Отож, підтверджуючи в універсалі 8 липня цю умову, що її власноручно скріпив королівський посол у Москві, Ян Казимир вимагав від своїх надзвичайних послів на переговори до Вільна одразу після свого приїзду спитати про цю грамоту в московських послів¹. Однак коли в останній декаді серпня 1656 р. відкрилася комісія, і комісари вимагали показати їм такий пункт у грамоті від московського царя до Яна Казимира, то його не виявилось. Через це у вкрай напруженій ситуації, що існувала на переговорах на перших сесіях, це давало підстави комісарам звинувачувати Москву «о nieszczyrość». На це московські послі відповідали, що цар укладеної умови про неукладання миру зі шведським королем дотримувався весь той час, а сам Галінський у квітні не повинен був ставити свій підпис, доки не отримав би наперед підписаний такий документ з московського боку².

Незважаючи на ці взаємні прикrostі як з московського, так і з польсько-литовського боків, результати посольства Петра Галінського у квітні 1656 р. можна оцінювати цілком успішними. Здійсненню його завдання не завадила навіть присутність у Москві у той самий час українського посольства від Б. Хмельницького – сотника Дем'яна Якименка та Василя Климентьєва, які приїжджали, звісна річ, з метою знайти підтримку планам Війська Запорозького щодо війни з Яном Казимиром. У Москву вони везли, зокрема, листи Криштофа Тишкевича і Станіслава Потоцького до українського гетьмана з пропозицією покинути московського царя й повернутися до старого підданства³. У контексті тих тенденцій, що відбувалися між Москвою і Річчю Посполитою, польського посла у Посольському приказі запевняли в тому, що

¹ БЧ. – Од. зб. 386/IV. – Арк. 16.

² «Umawialismy sie tez z nimi o nieszczerość. Jako reuersału Pana Galinskie^o na script od niego podpisany nie dali y obiecawszy to w hramocie od cara do k. j. m. pisaney dołożyc, nie dołożyli. W czym oni Panu Galinskiemu wierze dawali, ze sie nie miał podpisowac, az by mu przeciwną dano cautią. Ktoz mu prawie winien, ze sie nie domawiał?» (БЧ. – Од. зб. 2113/IV. – Арк. 40 (лист комісарів з-під Вільна до підканцлера Тшебіцького від 5 вересня 1656 р.)).

³ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Кн. 86. – Арк. 35–35зв. (відписка воеводи Костантина Чирикова про проїзд цих послів через Сівськ 28 березня ст. ст. 1656 р.). Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1192; Заборовский Л.В. Недооцененный документ Богдана Хмельницкого? // Славяноведение. – М., 1992. – Вып. 6. – С. 52; Его же. Католики, православные, униаты... – Док. 100. – С. 251–252.

Олексій Михайлович також наказує Богданові Хмельницькому припинити війну з Польщею. «Посли тут є від Хмельницького, як тут говорять, щоб мирився з королем й. м...», – записував Галінський у своєму звіті такі пояснення з цього приводу¹.

У європейських правителів чутки про результати цього польського посольства поширювалися надзвичайно швидко й були дуже суперечливими. Петро Галінський ще був у зворотній дорозі, щойно виїхавши з Москви, а пункт про тимчасове перемир'я, про яке він домовився на переговорах, сприймався за перебільшеними чутками, як договір між Московською державою і Річчю Посполитою, укладений нібито на 20 років². Такі самі відомості – про польсько-московське перемир'я на 22 роки – передавали зі Щеціна 13 травня: Олексій Михайлович, згідно з цими розмовами, повертав у володіння польського короля усю Литву³. Голландські газети також у цей час писали, що Ян Казимир і Москва уклали мирний договір на 22 роки⁴. У гданських новинах, датованих кінцем квітня 1656 р., говорилося, що польський король та московський цар уже помирилися між собою. За умовами цього примирення, як писалося в газетах, Москві було передано Русь, Литву та Ліфляндію і далі цар має намір заволодіти головними портами в Лівонії – Ригою та Нарвою, куди вирушає у похід⁵. Усе це засвідчує про те, який широкий розголос мало посольство Петра Галінського у міжнародних відносинах навесні 1656 р.

* * *

Публікований документ є тим листом, що був написаний Петром Галінським у день його від'їзду з Москви 6 травня 1656 р. й відправлений спеціальним гінцем до табору Яна Казимира разом з копіями грамот московського царя та іншими документами. Як згадувалося, цей список

¹ [Galiński Piotr.] Transactia ostatniego rozgoworu z boiarami dumnymi... // БЧ. – Од. зб. 2103/IV. – Арк. 138. Д. Якименко і В. Климентьев були відпущені з Москви з грамотою царя до Б. Хмельницького від 23 квітня (3 травня) 1656 р.: Заборовский Л. В. Недооцененный документ Богдана Хмельницкого? – С. 54–57.

² Див. про такі новини у курфюрста під час його зустрічі з Данилом Мишецьким 30 квітня ст. ст. 1656 р.: Кобзарева Е.И. Отношения России и Бранденбурга в 50-е годы XVII в. // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. – Док. 1. – С. 314.

³ Thurloe John. A Collection of State Papers of John Thurloe / Ed. Thomas Birch. – London, 1742. – Vol. IV. – P. 761.

⁴ Переклади цих газет у Посольському приказі див.: РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Стб. 1656 р. – Спр. 1. – Арк. 212.

⁵ Thurloe John. A Collection of State Papers... – Vol. IV. – P. 703.

Посольський звіт Петра Галінського

зберігається у Відділі рукописів Бібліотеки Чарторийських у Кракові. Поряд з московськими документами про приїзд польського посла до російської столиці, що сьогодні зберігаються у Російському державному архіві давніх актів, польська реляція подає нам цілісну картину про ці важливі переговори.

Публікація документа здійснюється згідно з усіма особливостями тогочасного правопису за винятком незначного регулювання пунктуації і великих та малих літер. Абзаци залишено такими, якими вони є у документі. Текстологічні коментарі подано у підрядкових примітках, у круглих дужках розшифровано скорочення, що зустрічаються у тексті.

ДОКУМЕНТ

Transactia ostatniego rozmowu z boiarami dumnymi panem Bohdanem Matwieiewiczem Chytrym, okolniczym i namiestnikiem Rzowskim, y panem Almazem Iwanowiczem, canclerzem przykazu Poselskiego, y ze dwiema tłumaczami y dwiema dyakami w stolicy 1656, aprilla 30 dnia. Na pismie podana i . k. m. od i. m. p. Piotra Galinskiego, starosty orszanski^o, na on czas marszałka, iako posłannika do cara z Brzescia wyprawiony*.

Na puncta ie^o kr. msci z instructyey proponowane, ktore się razy kilka meliorowac musiały, bo się im wylanie krwi srogie y zburzenie kosciołow, mimo pacta wieczne y przysięgę nie podobały, tandem multis adacti ra(ti)onibus, a z wiadomością cara imsci samego wszystko się agitowało. A nie tylko w Krymgrodzie samym na rozmoworze, ale y do gospody do mnie zsyłano z punctami odemnie podanymi y w najpierwszym, ze ie^o kr. msc. nie dał przyczyny do wojny y krwi rozlania, tak przy takowey szkodzie y stracie słusznego nie chcę odbiegac y zyczy z carskim wielicestwem pokoiu. Potrzebowali, abym ad normam onych pisma meliorował punct, agnoscendo peccata, zesmy zgrzeszyli y dla tego dla tytułow, ze niedokładali carowi, y pychy Pan Bog // (арк. 135) nas pokarał, zesmy Wilno stolice y Xięstwo Littewskie y Białą Rus stracili, na com pozwolic nie chciał ob ignominiam gentis. Przypadł car imsc, iz się skłonił o mir tractowac y pozwolił na zgodę y gdym o sposobach z nimi mowił, pytali mię, iesli mam facultatem od krola imsci tractowac y ktorych horodow krol imsc carskiemu wielicestwu ustępuie. Powiedziałem, iz to wielcy posłowie w mocy miec będą, byle carskie wielicestwo declarował co chce dla krola imsci uczynic (mnie się trudno było wywierac z tym, bom miał legatas manus od ich msciow panow senatorow, ktorzy mi nic conclusiue stanowic nie pozwolili, a mogło by się co doskonałego wyczerpnąć y wyrozumiec).

* Останнє речення дописано іншим почерком та чорнилами пізніше від основного тексту реляції.

1. I powiedzieli, ponieważ przez ciebie posłannika życzy król im się zgody z carskim wielicestwem, pozwala car na mir. O tym wszystkim polnomocni posłowie albo commissarze mówić będą y na których condicyach pokoy zastanowią, tam spólny rozgówor będzie.

2. Miejsce car im się naznacza w Wilnie dla tractatow oboim commissarzom, jednak królowi im się wolno będzie znowu do cara im się posłać przez gonca y oznaymic carowi im się, iako się też będzie zdało królowi im się inne miejsce naznaczyć.

3. Czas do ziachania się commissarzom ultimis diebus iuly y iako się prędko ię^o kr. msc sporządzić y naznaczyć może commissarzow, aby y o tym ię^o kr. msc dał wiedzieć carowi im się, a car im się zawsze gotów będzie w Smolensku albo Połocku.

4. O lidzbie commissarzow ile król im się y carskie wielicestwo zechce, a mediatores non alios ani więcej, ieno od cesarza im się aby byli. Sin secus żeby przybyć nie mogli, to z obu stron commissarze, zacząwszy, // **(apk. 136)** kończyć mają, którzy się na czas umowiony ziadą, byle ultimis diebus iuly albo zaraz in principio augusti, w długą zwłokę nie puszczając daley y czasu nie biorąc.

5. W gromadzie nie większej się ziachac, tylko w tysiącu ludzi, byle commissarze byli ludzie uważni, wierni ię^o kr. msci, aliorum partes principum non secuta, dobro pospolite y pokoy miłujący, bo się nam prawi dało znać pode Lwowem, gdy car im się zsyłał, im się pan sędomierski dzieła osudarskie obezczesc y inne dawnemi y starymi nazwał bredniami, a zaden z panow senatorow, którzy siedzieli z senatu, nie zganili tego, ergo omnes consentire uidebantur, otóż tego lieha te brednie narobiły. Y teraz o toż będziemy mówić, pierwiey o cześć osudarską, potym o nagrodę y zapłatę woyskom carskim kilku millionow.

6. Coniunctionem armorum z królem im się przyimuie do commisszicy y czasu tractatom naznaczonego y armistitium, aby zobustron byli, a de facto sie ta coniunctio ma utwierdzić podczas commisszicy tractatom naznaczoney z królem im się przez panow commissarzow, na co odemnie osobny taki warunek wzięli w te słowa pisany: «W punktach pana Piotra Galimskiego, marszałka orszanskiego, posłannika króla polskiego napisano».

7. Żeby carskie wielicestwo z szwedzkim królem bez króla im się polskiego wiadomości nie znioszsy się królewskie wielicestwo nie godził, a wzajem królewskie wielicestwo bez carskiego wielicestwa do ziazdu wielkich posłów z królem szwedzkim godzić się niema y rozgóworow zadnych czynić nie będą y na tym posłannik królewskiego wielicestwa podpisuie rękę swą, że to od królewskiego wielicestwa y wszystkiey Rzptey będzie dotrzymano nieodmiennie. Działo się w stolicy dnia 29 aprilis roku 1656 według rzymskiego kalendarza, a starego 19 aprylla roku 7164. // **(apk. 137)**

8. Przeciwny od cara im się w hramocie carskiej do króla im się inserowany będzie, aby się to secrecius tractari mogło, a na commisszicy aby to authentice o

Посольський звіт Петра Галінського

practyce krola szwedzkiego ukazano, o czym da Bog ustnie za powrotem moim conferre potrzeba.

9. Więźniow także krola imsci carskie wielicestwo odsyła, ktorzy byli w stolicy, drugich zatrzymał, poniewasz też w Brzesciu zatrzymano y nie wszystkich odpuszczono. Kto temu przyczyną, Deus illi parcat. Płaczą tu wszyscy, ktorych dla tego tylko samego odpuscic niechciano, iednak do commiszey odkładaia, iz się tam uwolnią.

10. Zamki, miasta y fortece y włosci, ktore nie były w ręku ie^o carskiego wielicestwa, beż wszelkicy przeszkody y infestathey mają zostawac pod tymiz panami, pod ktoremi y przed tym byli do naznaczonego czasu tractatow przez wielkich commissarzow, byle sami draki y zaczepek wypadaiąc nie czynili, a Słuck, Nieswiz y co Szwed zaiął y x(ią)ze Bogusław, koniuszy littewski, te odyskiwac wolno.

11. Armistitium zobustron, aby do terminu tractatow non uiolatum zostało, a gdy przemiany będą woysk carskiego wielicestwa na załogi do tych mieysć, gdzie y dotąd są, zadney trwogi miec y obawiac się nie będą, az do ziazdu wielkich commissarzow.

12. A co się tknie horodow, zamkow, fortec, miast, włosci zabranych y z armatą, to wszystko negotium cale, az do tractatow przez oboich posłow na commiszią odkładaia.

13. Ingriam prouinciam, com miał zleconą z instructhey krola ie^o msci, abym propter coniunctionem armorum obiecał carowi ie^o msci, tom do commissarzow wielkich zostawił, bo się niz Moskwa zwadzili z Szwedami y poseł szwedzki zatrzymany od iesieni zostaie // (арк. 138) y daley zostawac będzie do commiszey y woyska iuz poszły moskiewskie do Toropca, Nowhoroda y Pskowa. Pewnie car imsc założy sedem belli w Inflanciech.

Dla wiadomosci y przestrogi

Posłowie są tu od Chmielnickiego, snać iako tu udaia, aby się godził z krolm imscią, boć alias iaku tu poseł szwedzki udał, iz szwedzki krol obiał cale ziemię polską y krol imsc nie miał byc in regno, ale iuz we Francy y gdym gońca mego posłał, nie wierzano, ale zatrzymano dni dziesięc w Smolensku, iednak do cara znać dano y dopiero gońca wypuszczono tey nocy, kiedym ia przyiachał y posłano gońca do stolicę daley. Iadąc przecie dubitabant y iuz gdym był w szesciu mil od stolicy w Wiazioimey, dwa dni mię trzymano, lubo y goniec moy iuz był w stolicy, y wiadomość była, iednak nie wierzali, ale pierwey do mnie posłali, pytaiąc, iesli od hetmanow albo od senatu iadę, a iesli od krola imsci, abym to na pismie dał y podpisał, ze od samego krola imsci iadę w poselstwie do cara imsci. Y tak za takim sryptem kazano mi iachac az w Wielką Sobotę do stolicy y przyiachałem za łaską Bożą.

O Chmielnickim wiary nie dali, aby miał secedere in partem krola imsc, owszem twierdzili, iz to niepodobna, aby miał zmienic carowi, ale w zarty to raczey obracali.

Car imsc gońca swego nie chciał wprzody słać pospołu z moim gońcem, ale osobno. Szle tedy na Kyiow do Chmielnickiego, a ztamąd ma wypadac az pode Lwow do krola imsci, ale to dziwna, iz mego y mnie expeditum trzymaia, a swego wprzody wysła do krola imsci car. Słusznie zartzymac do mego przyiazdu y doskonałej relacy, bo y pierwey podkałem się, niemem przybył, z Lichorowym, Moskalem posłannikiem, który iachał do Wilna. // (арк. 139) Ztamąd miał byc u imci pana w(oiewo)dy witepskiego, a iesliby był poblizu Brzescia krol imsc, miał iachac y do krola imsci ad reserendum, iesli iest in regno krol imsc y co się też tam dzieie in residuo X(ię)stwa Littewskiego.

Dzis car 30 aprilis ruszył się z stolice do monastyrow, gdzie nabozenstwa zwykł odprawowac, do Pokrowskiego y do Troickie^o monastyrow, y innych, z ktorego nazad do stolice powroci, a z stolice az 20 maia ruszyc do Smolenska obiecuie, tamze woyska stanac maia. Ztamąd do Połocka y Witepska ob uiam Szwedowi y mocno się nań przybiora y armuie, iakoz armatę, działa wielkie z Smolenska przy mnie wyprowadzono, aż do Kaspli rzeki, Kasplą do Dzwiny armata, zywność, prochy, kule, wszystko zimie zaprowadzono, strugow nowych tysiąc pod to urobiono. Owo to pewna, iz zamki swoje zdawna zabrane u Szweda chce odyskiwac y iuz ludzie carskie dawno na granicy szwedzkiej y kniaz Trubecki wprzody do Nowhoroda idzie z woyski, a Iakow Kudeteniewicz Czerkaski do Witepska z Połocka, snać wodą ku Rydze zamyslaia y sam car wodą płynac obiecuie y barzo mu snadnie wodą na doł z apparatus y ludzmi spłynac przydzie. Patriarcha inimicissimus nobis, gdy boiarowie upraszali cara, aby tego lata supersedował wojnie y sam się nie ruszał, rzekł [:] szkoda dac odpoczywac, ia z krzyzem, a car z kopia y oruzem. Y błogosławił tegoz to iest 30 aprilis pułkownikom, rotmistrzom, ktorych car expediował ku szwedzkiej granicy. Owo na wszystkie strony paratissimus.

Desolatia sroga y znaczna w ziemi moskiewskiej po miastach y po wsiach, osobliwie w samey stolicy pustek, gwałt. On woiował Rz(ecz)p(ospoli)tą, a Pan Bog onego powietrzem srogim y zywność droga, chleb naybarzief, // (арк. 140) bo na wojnie będąc ludzie nie zasiewali. Spodziewac się y w Moskwie pewnego głodu, a na wojne ludziom srodze się nie chce, gwałtem pędzą, mało co zostawuiac w Moskwie ludzi. Naszego płonnego wszelakiego barzo wiele, niemal iako połowa Moskwy tak napędzono, gwałtem pokrszczono y w niewolą daleko do Kazani y Astrachani zasłano. Ale to naygorsza, iz naszych z Litwy sponte wiele poprzyiedzzało y poddali się carowi y pokrsčili, y poprzysięgali libere y tu iuz zostaią, drudzy też y pobrani niechcąc niewoli cierpiec, poprzysięgali, iako to pan Paweł Potocki, pan Dominik Pac, pan Samuel Ciechanowiecki, podwoiewodziec smoleński, y inni, a toż cierpią, co y więzniowie, owszem lepiej więzniom, bo ich rozni obsyłaia, carowa sama y boiarowie. Ale to pewna, by ie^o k. msc był nie posłał,

pewnieby wszystkich naszych potracono, y ci naybarzieszy y więzniom biednym tym wadzili, y Moskwie serca dodawali y radzili przeciw oyczyźnie y pana deliberate trandulenti facti.

Z posłami cesarza imsci nie dali mi się widziec, pogotowiu mowic y conferowac. Aż po pozegnaniu carskiego wielichestwa dopiero mi za przystawami pozwolono listy oddac, ale conferre y mowic na stronę się odwiadszy nie dali. Tłumaczow roznych zaraz tak moi przystawowie, iako y cesarza imsci mieli, abysmy czego nie tractowali, iakoz mediando tylko przyiezdjali. Snać tychze posłów cesarza imsci car zatrzyma y z sobą wezmie, bo by na tak prędki raz commiszey przybyc nie mogli, conuersowac z sobą, iesc, pic nie pozwalali. Prouizją iednak słuszną posłom cesarza imsci dawano, ale posłowi szwedzkiemu barzo szczupłą, ktorego podobno tu zasadzą w Moskwie, skoro się car imsc ruszy z stolice. Zbudowano mu w rowie pod Krymgrodem cztery izby do mieszkania, in stricto onego chcąć miec carcere.

To pewna, iz car elatus uictoriâ alta fumat, mało co obiecuiąc ustapić, a iesli go odstąpi // **(арк. 141)** Chmielnicki, facilior będzie do tractatow, y iuz sami zmiennikiem, worem zową Chmielnickiego. Iakoz Nieczay w Czausiech stoi, zebrał ludzi pod 20000, ktorzy aż po Zwierzowicze zachodząc, po wszystkiey Rusi zywnosci zasiegaią* y biorą, nawet u Moskwy samey, y napadszy na Zwierowiczę, wycieli trochę Moskwy, a 24 zywcem do Nieczaia poprowadzili, pułkownika swego. W Horkach Kozakow stało 300, ktorych nie znosic, ale rzkomo pytac posła Repnin, woiewoda smolenski, na kogo się zbieraią y komu hołduią, ludzi kilkaset, ktorychem w drodze podkał. Co się tam stało, powracaiąc wiedziec będą.

To też twierdzili, iz w Kyiowie y indziej po zamkach w Coronie lud iest carski spolnie z Kozakami. Gdym powiadał, iz z Corony Chmielnicki wszystkie woyska moskiewskie wyprowadził, nie wierzali temu. To iednak pewna, iz Moskwa zamek potężny urobili w Kyiowie, w ktorym zostawali, a w mieiscie Chmielnicki sam sądzi y sprawiedliwość czyni, wzaiem w zamku zas Moskwa sami iedni zostaią y tam nocuią. W Borysowie też zamek potężny urobili y zywnosci dostatek naprowadzili. W Minsku tylko koszow nastawiali po gurze, ludzi iednak po kilkuset wszędzie. We Szkłowie, Mohilewie takze obwarowanie y wielka ostrozność, ale ludziom po wsiach, ktore do szcenzu wypalone, nie zasiewano, głod y ucisk wielki. Zaczym moc wielka na Niz w Ukrainie y do Moskwy idzie. Prawdziwie X(ię)stwo Littewskie y kraie białoruskie y za sto lat do siebie nie przyidzie, bo dwie lecie nie siali, ani orali.

Tom też wyrozumiał, iz car barzo smakuie sobie białoruskie kraie, w nagrodę ktorych kr. imsci Inflantami chce nagradzac y co u Szweda pozyszcze, iakoz się mocno przybiera y woyska przez ten cały tydzień a 30 aprilis z stolice piesze wychodzą. A dzis u carskiej ręki, to iest 4 may, hołowy strzeleckie są, a iazdę boiar codrobniejszych na drugim tygodniu, to iest 7 may, wyprawic pewnie ma, a z

* Виправлено з «zasiagaią».

innemi boiary sam car zaraz po trawie się ruszyc chce. // (aprk. 142) Więźniow car imsc wyzwala 67, z ktorych kazdemu dano załowania carskiego po 10 talarow bitych y podwody. Pana Sakina, pana Połubinskiego, pana Tyszkiewicza, pana Domaszewskiego ieszcze zatrzymano y innych 26, co tu są w stolicy, drudzy rozesłani rožno są, iednak ciężskiego więzienia nie mają, iako sami powiadaia, pisząc, supplikuiąc krolowi imsci, aby mogli byc eliberowani.

Dzis 6 may, expediuiąc mię Ałmaz canclerz carski, hramoty przyniosł do stantiey moiey, z ktorymem o więźnie expostulował, aby ad minimum tak wiele odpuscił, iakom ia od krola imsci przywozł. Powiedział, iz [:] to iuz nie možno nikako y słowa mowic carowi imsci o tym, bo iuz tak przykazał, y co krol wasz posłał, ledwie czesnych ludzi 20, wszyscy Kozacy, strzelcy, a car wypuszcza 67 czesnych ludzi, rotmistrzow y innych woyskowych, tym się contentuycie na ten czas.

Przydał po długiey mowie y expostulaciey, iz to mnie car kazał powiedziec^{*} tobie posłannikowi krolowi imsci, gdyby na was obywatelow W^o X^a Litt(ewskiego) od Szwedow gwałt przyszedł, abysmy do domow swych iachali. Odpowiedziałem, iz ieszcze nie ustała Boska ręka nad krolem imscią y Rzptą, który panuie. Moze wszystkim nieprzyaciołom odpor dac, bo dotąd ieszcze y nie począł woiovac, ale cokolwiek szkody y straty, to się wszystko przez zdrady stało, mogą te rzeczy byc uetowane za Bożą pomocą. Na to odpowiedział, iz to ia prawi in casum od cara imsci powiadam.

Zdrada y poroznienie carskie z krolem szwedzkim, iz do niego teraz hardzie pisał, nie dawszy tytułu iako bratu, nec wielkiemu osudaru caru, ale tak familiarissime im perwse napisał, y to poseł producował [:] iesli Koronę zwoiował, was niemasz co woiovac krolowi szwedzkiemu.

Hanc genuinam relationem wiary y cnoty ie^o kr. msci panu memu m(i)ł(o)sciwemu dotrzymuiąc posyłam y copie hramot do^{**} krola imsci^{***} od cara y do ich msciow panow senatorow y copie listow posta cesarza imsci, bo niebezpieczenstwa // (aprk. 143) się obawiam. Oryginały przy sobie mam y oddam ie^o kr. msci niebawiac, byle mię ztąd wypuszczono. Racz ze to w. msc, dobrodzieiu msci panie chorąży, wszystko referre krolowi imsci, a za mną upraszac krola imsci, aby miał respect na mnie, iuz od dawnego czasu wygnanca, boc nie mam gdzie y głowy przykłonic. Co wszystko na łacse ie^o kr. msci, pana me(go) m(i)ł(o)sciwego, nalezec będzie.

* Виправлено з «potwierdzic».

** Виправлено з «od».

*** Далі закреслено «do».

Татьяна Таирова-Яковлева

НОВЫЕ ДАННЫЕ ИЗ БИОГРАФИСТИКИ ВРЕМЕН ГЕТМАНЩИНЫ В АРХИВАХ САНКТ-ПЕТЕРБУРГА

Среди многочисленных документов в архивохранилищах Санкт-Петербурга и Москвы постоянно встречаются уникальные материалы, относящиеся к биографиям деятелей времен Гетманщины. Так как они не сконцентрированы в каком-то определенном фонде и чаще всего не отражены в описях, найти их чрезвычайно трудно. Поэтому редкие находки относятся скорее к разряду удачи и совершаются случайно в ходе кропотливой работы в архивах.

В настоящей публикации мы хотим поделиться теми материалами, которые нам удалось собрать, и которые могут представлять большой интерес для биографов и генеалогов казацкой старшины.

В Архиве Санкт-Петербургского института истории РАН, в коллекции П.Н. Доброхотова имеются материалы, относящиеся к родословной Гоголей: в выписи из пинских гродских книг XVII в. сохранилась жалоба, внесенная Гавриилом Гоголем от имени отца его, Ионы Гоголя, пинско-туровского епископа¹.

В том же собрании имеются данные о судьбе предположительно потомков Ивана Нечая. Там хранится судебное решение XVIII в. наместника полоцкого униатского архиепископа по делу об утверждении предоставления священнику Тимофею Нечаю Лотницкой церкви².

Целый ряд интересных сведений о назначениях казацкой старшины содержит до сих пор неописанный фонд Сулим и Скоруп архива Санкт-Петербургского института истории РАН. В частности, там имеется универсал от 20 октября 1657 года Григория Гуляницкого, именовавшего себя «полковником нежинским и всего севера Войска е.ц.в. Запорожского»³. Этот факт очень интересен, так как в это время обострилась борьба за власть между различными группировками старшины. Два документа этого же фонда

¹ Архив СПбИИ РАН. – Колл. 52. – Оп. 1. – № 11.4.4.

² Там же. – Колл. 52. – Оп. 1. – № 11.4.136.

³ Там же. – Ф. 231: Сулим и Скоруп. – № 1.

относятся ко времени правления И. Мазепы и позволяют уточнить датирование назначения стародубовских полковников. Универсал И. Мазепы от 29 июня 1689 г. свидетельствует, что полковником Стародубовским был в этот момент Федор Сулима¹. А в 1690 году собственный универсал уже издает Стародубский полковник Михайло Миклашевский².

Ряд документов из походной канцелярии А.Д. Меншикова и Батурина архива раскрывают интереснейшие факты из биографии видного деятеля петровской эпохи – Саввы Рагузинского. Судьба его, оказывается, была тесным образом связана с Украиной³.

В 1703–1708 годах Савва Владиславич служил тайным резидентом Мазепы в Турции и под видом купца совершал постоянные поездки из Константинополя в Киев⁴. В частности, Рагузинский использовался как связной с послом на переговорах с Турцией в Константинополе⁵. Сообщал он Мазепе и сведения о планах татар⁶.

При исполнении одного из тайных заданий (вывоз парусины) Рагузинский был схвачен в Керчи капитан-пашой, который отослал его в Стамбул. Там Савву бросили в тюрьму для невольников, а бывших с ним людей, в том числе корабельных мастеров, всех отдали на каторгу⁷. Это злосудие, однако,

¹ Там же. – Ф. 231: Сулим и Скоруп. – № 10.

² Там же. – Ф. 231: – Сулим и Скоруп. – № 11.

³ Например, об этом ни слова не говорится в новейшей биографии С.Рагузинского : Андросов С.О. Материалы к биографии графа Саввы Владиславича и его родственников // Петровское время в лицах. Труды государственного Эрмитажа. – XLVII. – СПб., 2009. – С. 34–41.

⁴ Гетман Иван Мазепа. – Вып. 1. – СПб., 2007. – № 61. – С. 35; № 104. – С. 54.

⁵ Архив СПбИИ РАН. – Ф. 83. – Оп. 1. – № 1. – Л. 53.

⁶ Там же. – № 35. – Л. 1.

⁷ Письмо И. Мазепы – А.Д. Меншикову: «Любо так розумею, же учинилося великому государю его царскому пресветлому величеству так от посла у Порти резидуючого, яко из Азова о Саве Рагузинском ведомо, однак я, повзявши о оном певную ведомость их греков тепер свежо в малороссийскіи его царского пресветлого величества рейменту моего городы, именно в Нежин з купецкими товарами прибулих, пишу до вашой велможности дая ведома великому государю, что в Керчи капитан паша, который там городка муруючогося докончувал, завернул его Саву до Стамбулу, где зараз вкинено в банюто есть у турму межи неволников. А людей з ним будучих и мастеров корабельного строенія всех на катарги отдано. А то такую давши причину, что знайдено ево осм десят кип безини, на паруси до кораблей згодной, и намет прошлого турецкого солтана, з которих дал был он шетнадець песет, поведаючи нашо тое вивозил. Щося в перед будет з ним деяти Бог весть (Архив СПбИИ РАН. – Ф. 83. – Оп. 1. – № 78. – Л. 1).

вскоре завершилось благополучно, и Мазепа получил сведения, что визирь освободил Рагузинского, хотя несколько недель тот все же провел на «каторге капитанской»¹.

В той же походной канцелярии А.Д. Меншикова имеется еще один примечательный документ, раскрывающий судьбу вдовы и старшей дочери Василия Кочубея. Это письмо Любове Кочубей к светлейшему князю от 25 июля 1709 года. Выясняется, что обе женщины находились в это время в Полтаве, но Анна Кочубей (вдова Ивана Обидовского, племянника И. Мазепы, погибшего в декабре 1700 г. под Псковом во время Северной войны), как и многие «мазепинки», находилась «за караулом». Любовь писала, что еще не пережила она «нечаянной смерти» своего мужа, Василия Кочубея, «через злохитрого врага зменника и Бого отступника Мазепу пострадавшего» – как теперь смотрит она на свою «нешащливую дочку». Она жаловалась, что «ныне болезнь мне, скорбь и сугубая печаль оною постигнула», и умоляла всемогущего князя («всепокорне падши у стопи ног вашей княжой светлости раболепно прошу...») «милосерднаго отческого приз[рения] и помилования оной, дабы всемилостивим отческим вашей княжой светлости премилостивейшаго отца и добродея моего призрителним ходотайством она в... преступленіи (в якое не своею волею, леч поневоле чрез тих же проклятих зменников мусела попасти) могла быти помилована и от онаго караула уволна». Любовь надеялась, что Анну оставят, чтобы она при «печальной матери найдовалася». Примечательна и ее подпись: « Жуковна Василиева Кочубеева вдова печальная»². Как известно, ни «засуги» Василия Кочубея, ни верная служба покойного Ивана Обидовского не спасли Анну от печальной судьбы «мазепинок».

Завершая разговор о «мазепинцах», следует упомянуть о весьма любопытном письме Д. Апостола к В. Кочубею, из которого становится ясно, что он выступал сватом Симеона Чуйкевича и Мотри Кочубей в 1707 году³.

К значительно более приятным, чем судьба «мазепинцев», событиям в истории Украины относятся еще два документа XVIII века из Архива Санкт-Петербургского института истории РАН. Первый – это «Всеподданнейшее

¹ Письмо И. Мазепы – А.Д. Меншикову: «Буды вашей велможности известно, иж на сых днях были два посланіки з Цариграда у мене, один от посла его царского пресветлого величества у Порти, пребывающого к Москве з писмами простуючий, а другой писар Савы Ракгузинского до Азова для товаров его тамо будучих. Тот теды его писар поведал, же уволнил везир его Саву з вязеня, которое чрез килко недел терпел на катарзе капитанской, и вскоре мовит прибытя его сподеватися» (Архив СПбИИ РАН. – Ф. 83. – Оп. 1. – № 83. – Л. 1).

² Архив СПбИИ РАН. – Ф. 83. – Оп. 1. – № 3275. – Л. 1-1об.

³ РГАДА. – Ф. 124: Малороссийские дела. 1708. – № 20. – Л. 20.

представление генерал-лейтенанта князя Шаховского императрице Анне Иоанновне о перенесении гетманской резиденции из Глухова в Батуриин, как место, наиболее отвечающее требованиям резиденции» (оригинал) от 16 августа 1734 года¹. Из него становится ясно, что гетман Данило Апостол неоднократно подавал в Коллегию иностранных дел прошение, «дабы повелено было всемилостивейшим вашего императорского величества указом резидентцию гетманскую перенести из Глухова в Батуриин». Стремление возратить разрушенный Меншиковым город, резиденцию гетмана, объявленного изменником и преданного церковной анафеме, характеризует Апостола как весьма отважного человека. Правда, свою просьбу бывший соратник И. Мазепы объяснял весьма прагматичными причинами: «понеже де оной город Глухов на резиденцию гетманскую есть небезтрудный, и обретающимся при гетмане персонам, как великороссийским, так и малороссийским немалая имеется нужда», так как в Глухове для них «пристойных домов нет». В отличие от него, Батуриин имел удобное сообщение по рекам Сейм и Десне, по которым можно было бы снабжать резиденцию любыми запасами. Весьма интересно, что Шаховской решился подать прошение императрице только уже после смерти самого Апостола. Но все равно ответ Анны Иоанновны, которая возродила Запорожье, был отрицательным.

Совсем по-другому все к той же просьбе возродить Батуриин отнеслась другая русская императрица (заметим – дочь Петра I) Елизавета Петровна. 31 июля 1750 года она подписала грамоту «о возобновлении города Батурина, где по-прежнему должна быть гетманская резиденция». Оригинал этой грамоты также хранится в Петербурге. Дана она была брату фаворита – последнему гетману Украины Кириллу Разумовскому («Высокой благорожденному нам любезноверному подданному Воиска Запорожского обоих сторон Днепра гетману нашему действительному камергеру, академии наук президенту и нашей гвардии Измайловского полку подполковнику и кавалеру графу Кириллу Григорьевичу Разумовскому»)².

Это был ответ на просьбу Разумовских возродить несчастную резиденцию Мазепы. В указе императрицы повелевалось «вам нашему гетману резиденцию свою иметь в Батуриине, так как и прежния гетманы оную там же имели (Sic! – Т. Т.). Кроме того, давалось распоряжение «бывшей там город возобновить» (это прекрасный ответ тем, кто утверждает, что Батуриин как город не был уничтожен А.Д. Меншиковым). Причем, при «заложении» Батурина предписывалось «учинить освящение по церковному обыкновению».

¹ Архив СПбИИ РАН. – Ф. 150. – № II/22. – Л. 1.

² Архив СПбИИ РАН. – Ф. 150. – № I/581. – Л. 1.

ЛИСТИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ДО ВОЛОДИМИРА ЛАМАНСЬКОГО

Сучасне українське грушевськознавство, покликане до життя наприкінці 80-х рр. потребами зламу ідеологічних догматів тоталітаризму, демократизації суспільства та розвитку національної свідомості, за останні півтора-два десятиліття перетворилося на одну із найбільш розвинутих ділянок українознавства. За цей час побачили світ десятки фундаментальних досліджень, авторами яких стали не тільки історики, а й представники інших галузей знань. Водночас, завдяки зусиллям археографів і видавничих установ, відбулося перевидання наукових й публіцистичних праць М. Грушевського, розпочато друкування епістолярного спадку вченого¹. Уведення до наукового обігу нових архівних матеріалів, зокрема, листування видатного українського історика, дало можливість дослідникам глибше розкрити широкий спектр історичних та культурних процесів в Україні, учасником й діячем яких він був.

Пропоноване листування двох видатних учених – історика М. Грушевського і славіста В. Ламанського – характеризує наукові контакти представників української та російської науки на межі ХІХ–ХХ ст., а отже становить чималий інтерес для дослідників інтелектуальної історії Центрально-Східної Європи нового часу. Листування охоплює важливий етап їхнього життя і творчості, що віддзеркалює складність політичного, наукового і культурного життя Росії та Австро-Угорщини цього періоду. У 1894 р. до Львова приїхав український історик, тоді ще 28-літній М. Грушевський. Тут він очолив кафедру історії Сходу Європи у Львівському університеті та, як давнішній співробітник Наукового Товариства ім. Шевченка, долучився до його діяльності, а з 1898 р. плідно працював над узагальнюючим курсом вітчизняної історії («Історія України-Руси»).

¹ Листи М. Грушевського до Д. Багалія // Березіль. – 1991. – № 9; Листи Михайла Грушевського до Михайла Возняка // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – 1990. – Т. ССХХІ; Макаров В.І. Листування М.С. Грушевського й О.О. Шахматова // Укр. іст. журн. – 1996. – № 5, 6; Листування Михайла Грушевського: У 3 т. – Т. 1. – К.; Нью-Йорк, 1997; Т. 2. – К.; Нью-Йорк, 2001; Т. 3. – К.; Нью-Йорк, 2006 та ін.

Адресат листів українського історика – Володимир Іванович Ламанський (1833-1914) був в останній третині XIX ст. знаковою фігурою в російському слов'янознавстві. Для нього була характерна широта інтересів не тільки в галузі слов'янських мов і літератур, археології, етнографії та історії, а й особлива увага до сучасного йому слов'янства. З 1864 р. і до кінця XIX ст. учений викладав студентам історико-філологічного факультету Петербурзького університету лекції зі слов'янських мов, історії слов'янських літератур, політичної й культурної історії слов'янських народів, їх етнографії. У 1871 р. він захистив докторську дисертацію і став екстраординарним професором, в 1873 р. – ординарним професором кафедри слов'янської філології, в 1890 р. отримав звання заслуженого професора, а в 1900 р. став академіком. За роки своєї наукової і педагогічної діяльності дослідник опублікував 410 праць¹ і виховав плеяду вчених-послідовників, які увійшли до «історичної школи Ламанського», серед них: Ф. Успенський, Ф. Зігель, А. Буділович, П. Сирку, І. Пальмов, К. Грот, Т. Флоринський, Ю. Анненков, В. Регель, М. Ястребов, О. Погодін і багато інших – усього не менше 30 осіб².

В. Ламанський був слов'янофілом, але деякі елементи самостійності вирізняють його як від слов'янофілів дореформеної доби, так і від панславистів і панрусистів останньої чверті XIX ст. Він став одним із організаторів й активним учасником Санкт-Петербурзького Слов'янського благодійного товариства, особливо в часи розквіту російських симпатій до сербів і болгар в 1874–1878 рр. Разом з тим, ще 1861 р. на шпальтах слов'янофільської газети «День» В. Ламанський заперечував існування українського народу і української мови, прямо порівнював останню з *ratois* (говірками) у Франції та підкреслював недоцільність намагань українофілів перетворити це наріччя у розвинену мову, коли «для Малої і Великої Русі обопільними їх зусиллями вже вироблена одна спільна літературна мова»³. Далі, у зв'язку із претензіями поляків на об'єднання Західного краю із Царством польським, він писав: «Малороси і Великороси з Білорусами, при всій несхожості й насмішках один над одним, утворюють один Російський народ, єдину Російську землю, міцно, нерозривно зв'язану одним прапором віри і цивільних установ <...> Відторгнення від Росії Києва з його областю призвело б до розкладу Руської народності, до розпаду і поділу Руської землі»⁴. Стаття В. Ламанського була несхвально сприйнята патріотично налаштованими українськими діячами,

¹ Материалы для биографического словаря действительных членов Императорской Академии наук. – Ч. 1. – Пг., 1915. – С. 386–389.

² Лаптева Л.П. История славяноведения в России в XIX веке. – М., 2005. – С. 376.

³ Цит. за: Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000. – С. 92.

⁴ Там же.

і викликала енергійний протест на сторінках часопису «Основа»: «Для нас однаково сміховинний і шляхетський гонор поляків, обзиваючи малоросійську мову хлопською мовою, так і вельможна делікатність великоросів, які вживають для цього французький вираз»¹. Утім, з роками погляди російського вченого-славіста суттєво змінювалися.

На початку 1890-х рр. В. Ламанський як керівник етнографічного відділу Російського географічного товариства з головою поринув у видання його друкованого органу для обговорення проблем народонаселення Росії і «одноплемянних їй країн». Редагований ним етнографічний часопис «Живая старина» виходив до 1910 р. і мав суто наукове спрямування. Йому належить чималий внесок у вивчення як різних сторін життя слов'янських народів, так і історії славістики (були опубліковані архівні матеріали літературної спадщини І. Срезневського про лужицьких сербів, листи П. Шафарика до І. Срезневського, «Листи І. Срезневського із слов'янських земель», листи П. Прейса та ін.). Як людина і дослідник, який користувався великим авторитетом серед учених Європи, В. Ламанський у 1895 р. звернувся з листом до міністра народної освіти І.Д. Делянова, прохаючи посприяти у заснуванні нового журналу зі слов'янської історії під назвою «Славянский мир»². Обгрунтовуючи своє клопотання, автор звернення зазначав, що в Берліні вже двадцятий рік виходить періодичне видання «Archiv für slavische Philologie» за редакцією відомого славіста проф. В. Ягича. «Архів слов'янської філології», – писав В. Ламанський, – визнається у вищій мірі корисним органом не лише для німецької, а й взагалі для європейської науки. Німецький і Австрійський уряди і суспільства цінують журнал проф. Ягича тому, що ним підтримується високий авторитет німецької мови серед усіх слов'ян – не лише німецьких, австро-угорських, а й турецьких»³.

Зрештою, листування М. Грушевського та В. Ламанського докладно розкриває їхню роль у налагодженні та розвитку академічних контактів між Науковим Товариством ім. Шевченка та Російським географічним товариством. Про обмін науковими виданнями між двома інституціями, зокрема, йдеться у листі М. Грушевського від 19 січня 1898 р. У наступних листах обговорювалися питання щодо публікації наукових студій львівських істориків у збірці Петербурзької академії «Статті з слов'янознавства», редактором якої був В. Ламанський⁴. Зокрема, у листі від 24 січня 1904 р. М. Грушевський

¹ Там же.

² Письмо профессора В.И. Ламанского министру народного просвещения И.Д. Делянову // Російський державний історичний архів. – Ф. 733. – Оп. 142. – Ар. ед. 1340. – Л. 1.

³ Там само.

⁴ Статті по славяноведению. – СПб., 1904. – Вып. 1. – 321 с.

інформував про відправлення чотирьох статей до цієї збірки, 21 лютого – студії Томашевського, а також хворобу Гнатюка, через що він не зміг подати свій матеріал. Цікаво, що у цьому збірнику вперше було надруковано статтю М. Грушевського «Спірні питання староруської етнографії», в якій він проаналізував і порівняв інформацію східнослов'янських реєстрів «Повісті временних літ» із матеріалами археологічних досліджень, а також висновками інших учених – В. Антоновича, Е. Мельника, С. Гамченка, О. Шахматова ...

Також у листах до В. Ламанського М. Грушевський порушував питання про офіційні запрошення окремим членам і делегації Наукового Товариства ім. Шевченка для участі у Міжнародному славистичному з'їзді (автор листів називає його конгресом), що мав відбутися в 1904 р. у Петербурзі. Рішення про його проведення було ухвалено під час роботи попереднього з'їзду російських філологів (славістів) 10-15 квітня 1903 р.¹, де під головуванням академіка В. Ягича обговорювалися назрілі питання розвитку слов'янознавства й підготовки проведення Міжнародного з'їзду славістів. Розгляд питання про час скликання міжнародного з'їзду і робочі мови на ньому показав, що серед російських славістів існувало дві політичні течії: ліберальна, представники якої визнавали мови слов'янських народів і самі ці народи рівноправними, і шовіністична, панрусистська, що виступала проти дозволу користуватися на з'їзді іншою, окрім російської, слов'янською мовою чи наріччям. Більшість з'їзду пішла за ліберальним напрямом. Відразу після його завершення Відділення російської мови і літератури Імператорської Академії наук розгорнуло підготовку до скликання Міжнародного славистичного форуму. 10 вересня 1904 р. було вироблено проект програми цього з'їзду і отримані асигнування, а дещо раніше розіслані запрошення в усі слов'янські й деякі неслов'янські країни. Із загального числа у 219 запрошених негативну відповідь надіслали лише 10, так що з'їзд мав стати досить представницьким міжнародним форумом². Проте, у зв'язку з початком російсько-японської війни термін скликання з'їзду перенесено на 1906 р., а подальші політичні події остаточно перекреслили плани його проведення.

На жаль, деякі слова у листах М. Грушевського розібрати не вдалося. Сам учений неодноразово писав про нерозбірливість свого почерку. У тексті листів такі місця виділяються квадратними дужками із зазначенням про факт пропуску слів у зв'язку з «не читанням» одного чи кількох з них.

¹ Див.: Лаптева Л.П. Съезд русских славистов 1903 г. // Исследования по историографии славяноведения и балканистике. – М., 1981. – С. 261–269.

² Лаптева Л.П. Организация славистических исследований в рамках Отделения русского языка и словесности Академии наук // Славяноведение в дореволюционной России: Изучение южных и западных славян. – М., 1988. – С. 343.

Листи Михайла Грушевського...

Розкриття авторських скорочень здійснюється шляхом текстового доповнення в звичайних дужках. Листи М.С. Грушевського знайдені нами у Санкт-Петербурзькому філіалі Архіву Російської Академії наук (далі – СПФА РАН). – Ф. 35. – Оп. 1. – Спр. 492, усі вони друкуються мовою оригіналу і в авторській редакції.

I

Лист М.С. Грушевського В.І. Ламанському
(на бланку Наукового Товариства імені Шевченка)

19(31)/I. 98

Високоповажний Добродію!

На жадання Ваше посылаю Вам на адресу Петербурзького університету останній том «Записок» і «Етнографічного Збірника». Просимо повідомити, як одержите, яких попередніх томів Вам бракує. Було би нам пожадане вийти в обмін виданнями з самим Географічним товариством: чи не могли б Ви в сій справі попосередничити?

З гл. поважанням М. Грушевський

СПФА РАН. – Ф. 35. – Оп. 1. – Спр. 492. – Арк. 1.

II

Лист М.С. Грушевського В.І. Ламанському

21/XII (3/I). 903

Многоуважаемый Владимир Иванович!

Ввиду Вашего оповещения, что срок присылки статей для Сборника откладывается до 1/IV, я не послал Вам статей на 1/XII, в надежде собрать их больше. Всего рассчитываю на 6-7 статей, готовых есть три. Вероятно после праздников подоспеют еще несколько, и сколько будет готовых я Вам вышлю в конце января. Будет ли конгресс в августе, как предполагалось, или отложат? До сих пор наше (Общество), ни отдельные лица из приглашенных к участию в (нем) не получили приглашения. Неужели Вы еще вовсе не розсылаете? Если он в Августе, то время бы.

Прискриптом к этому приветствие с приближающимся новым годом и пожелания всего лучшего.

Остаюсь преданный Вам М. Грушевський.

СПФА РАН. – Ф. 35. – Оп. 1. – Спр. 492. – Арк. 2.

III

23/I (5/II). 1904

Многоуважаемый Владимир Иванович!

Одновременно с сим посылаю для (Сборника) статей по славяноведению четыре статьи. Кроме сего вышлю недели через 1 ½ – 2 еще одну или две

Сергій Копилов

статьи. За прочие обещанные ручаться не буду. Я думаю, что корректуру в интересах самого издания нужно будет прочитать авторам. О судьбе работ будьте добрым нас уведомить, равно и о том, о чем я спрашивал Вас в предыдущем письме: состоится ли съезд в Августе и правда ли что уже разосланы приглашения на этот съезд – которые не получили ни мы, ни (Товариство імені) Шевченка до сих пор.

С совершенным почтением М. Грушевський

СПФА РАН. – Ф. 35. – Оп. 1. – Спр. 492. – Арк. 3.

IV

21/II (5/III). 904

Многоуважаемый Владимир Иванович!

Вероятно, благодаря Вашему посредничеству, получили мы на днях приглашения на конгрес для (Товариства імені) Шевченка и несколько именных. Лучше поздно чем никогда, тем бодем приглашений не в здешние края послано было вообще много, так что получалось представление, словно нас обошли умышленно. Вы вероятно получили уже (статью) Томашевського, если же не получили еще, то в (скором времени) получите. Что касается Гнатюка, то слег в лечебницу для грудных больных в Alland и не может творить. Как долго он там пробудет, не знаем, так что едва ли он будет в состоянии прислать для (сборника) до I/IV во всяком времени нет. Більше мі, вероятно, ничего не пришлем.

Ваши (статьи) о Кириле я печатал большим шрифтом (1903, XII внимательно). Я этим месяце работал над пересмотром для II (издания) першого тома своій Истории Украины-Руси, и для него просмотрел различную литературу о начале Руси, котрому в этом томе посвящено было много места. Небольшую заметку я приготовил для Записок – войдет вероятно в [нерозбірливо] том. За се [два слова нерозбірливо] издание вперед Вас благодарю.

С искр. почтением М. Грушевський

Если бы паче [слова нерозбірливо] вишли какие-либо оторочки или усложнения с конгрессои, не откажите хоть коротко и даже конфиденциально сообщить мне. Мне нужно это знать

СПФА РАН. – Ф. 35. – Оп. 1. – Спр. 492. – Арк. 4-5.

Спеціальні історичні
дисципліни

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ІКОНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIV СТ. НА ТЛІ ПЕРЕМІН ІСТОРИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ

Одним з найістотніших кроків останніх десятиліть у студіях над давнім українським малярством стало відкриття західноукраїнських ікон другої половини XIII–XIV ст. Воно наділене своєрідним елементом «неочікуваності», позаяк більшість пам'яток так чи інакше були відомі, увійшли до музейних колекцій ще перед кінцем 1930-х років, у пору найактивнішого збирання спадщини середньовічного іконопису регіону. Проте донедавна література майже не знала західноукраїнських ікон княжої доби – від 1930-х років їх перелік розпочинав щойно наділений виразними ознаками стилю другої половини XIV ст. й тому однозначно «пізній» для епохи кінний «Святий Георгій» з церкви Собору святих Йоакима та Анни в Станілі (Національний музей у Львові імені [митрополита] Андрея Шептицького, надалі – НМЛ)¹. Від початку 60-х років до нього додалася одинока, перша тоді серед спадщини

¹ Батіг М.І. Галицький станковий живопис XIV–XVIII ст. у збірці Державного музею українського мистецтва у Львові // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. – 1961. – Вип. 6. – С. 146–148; Логвин Г.Н., Міляева Л.С. Українське мистецтво XIV – першої половини XVII ст. – К., 1963. – С. 22; Логвин Г.Н. Украинское искусство X–XVIII вв. – М., 1963. – С. 98–100; Жолтовський П. М. Живопис // Нариси з історії українського мистецтва. – К., 1966. – С. 53; Свенціцька В.І. Живопис XIV–XVI століть // Історія українського мистецтва: У 6 т. – К., 1967. – Т. 2: Мистецтво XIV – першої половини XVII століття. – С. 214–216; Гординський С. Українська ікона 12–18 сторіччя. – Філадельфія, 1973. – С. 14; Логвин Г.Н., Міляева Л.С. Украинское искусство // История искусства народов СССР. – М., 1974. – Т. 3: Искусство XIV–XVII веков. – С. 115; Логвин Г., Міляева Л., Свенціцька В. Український середньовічний живопис. – К., 1976. – С. 10; Свенціцька В.І. Українське станкове малярство XIV–XVI ст. і традиції візантійського мистецтва // Українське мистецтво у міжнародних зв'язках. Дожовтневий період. – К., 1983. – С. 19–20.

Володимир Александрович

княжої Волині, «Богородиця» з Покровської церкви в Луцьку (Київ, Національний художній музей України, надалі – НХМ України)¹.

Мал. А. Дорогобузька ікона Богородиці Одигірії

¹ Ікона опрацьована мало, хоча нерідко пригадується у літературі. Бібліографію з–перед 2002 р. див.: Александрович В. «Готичний епізод» історії волинського малярства початку XVI століття // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині. Науковий збірник. – Луцьк, 2002. – Вип. 9: Матеріали IX міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 31 жовтня – 1 листопада 2002 року. – С. 22, приміт. 2.

На такому тлі далеко не суто українського значення прибирає ідентифікація (утім, поки достатньо мало зауважена навіть у самій Україні) від 1990-х років групи зразків місцевого варіанту монументального відгалуження малярства ранніх Палеологів. Для тогочасного візантійського мистецтва це була домінуюча течія, з нею співвідносяться найважливіші осягнення періоду відродження імперії після тривалого латинського завоювання. Відкриття до цього часу невідомого на українських теренах мистецького напряму започаткувала Дорогобузька ікона Богородиці Одигітрії (Рівненський обласний краєзнавчий музей)¹ [Мал. А]. До появи цих українських прикладів щось

¹ Найповніша публікація з фрагментами, проте досить приблизна щодо відтворення колористичних особливостей оригіналу: Богородиця Одигітрія другої половини XIII століття з церкви Успіння Пресвятої Богородиці з Дорогобужа / Тексти до альбома: З. Лильо–Откович, В. Откович, Т. Откович. – Львів, 2007. – С. 7–24. Найдокладніше про неї див.: Александрович В. Дорогобузька ікона Богородиці Одигітрії і малярська культура княжої України другої половини XIII – початку XIV століття // Його ж. Українське малярство XIII–XV ст. (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 1). – Львів, 1995. – С. 7–76. Наступним істотним кроком в ідентифікації цього малярства стало впровадження до відповідного контексту віддавна знаних, проте датованих значно пізнішим часом ікон архангелів Михаїла та Гавриїла з церкви святої великомучениці Параскеви у Даляві та «Святого Георгія» з однієї із церков у Тур'ї (усі – НМЛ): Александрович В. Ікони першої половини XIV століття «Архангел Михаїл» та «Архангел Гавриїл» з церкви святої Параскеви у Даляві // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – 1998. – Т. 236: Праці секції мистецтвознавства. – С. 41–75; Його ж. Тур'ївська ікона святого великомученика Георгія з «Моління» // Київська Церква. – 2001. – Ч. 2–3 (13–14). – С. 212–221. Короткий огляд українських пам'яток цього зразка див.: Александрович В. Мистецтво Галицько–Волинської держави. – Львів, 1999. – С. 25–29; Його ж. Образотворче та декоративно–ужиткове мистецтво // Історія української культури: У п'яти т. – К., 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття. – С. 286–288; Tenże. Przemyski ośrodek malarstwa tradycji bizantyńskiej w końcu XIV i pierwszej połowie XV wieku // Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. – Łańcut, 2004. – Cz. II: Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej Łańcut–Kotań, 17–18 kwietnia 2004 roku. – S. 275–277. Крім того, існує також короткий огляд українського малярства XIV ст. з побіжним переліком пам'яток й так само не позбавленими побіжності загальнотеоретичними висновками в широкому «візантійсько-балкансько-російському» контексті: Пуцко В. Про церковне малярство України XIV ст. // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник 2004. – Львів, 2004. – Кн. 2. – С. 513–517. Домінуючою тенденцією цього короткого тексту виявляється намагання утвердити переконання щодо винятково послідовно провінційного характеру тогочасної української малярської культури у знаних дотепер її виявах. Автор не відкрив для себе усієї своєрідності групи здебільшого

подібне знали лише на території Сербії, де активно діяли візантійські майстри, значно менше – у так само сусідній із Візантією Болгарії.

Віднайдені пам'ятки зовсім інакше порушили проблему взаємозв'язків українського малярства пізньої княжої доби на головному історичному напрямі його контактів. Ікони ранньопалеологівського зразка, здебільшого насамперед монументальної версії¹, переконливо наголосили не просто якнайактивніше користання із візантійського досвіду. Вони неспростовно довели, що йдеться не про поодинокі наслідування. Завдяки їм визначився окремий напрям мистецької творчості, який на відповідно високому професійному рівні послідовно відтворював елітарні столичні напрацювання, пропонуючи власну їх версію. Є усі підстави ствердити, що тогочасне українське релігійне малярство розвинулося найперше на такій основі². Попри активне творення власної традиції, виразно зазначене в Києві ще від складення перед кінцем

знаних йому ікон монументального ранньопалеологівського зразка кінця XIII – перших десятиліть XIV ст., не спостеріг за ними окремого самостійного явища. Втім, опубліковані найповніші короткі їх огляди 1999 та 2001 р. (див. вище), які вперше порушили проблематику української версії станкового малярства монументального ранньопалеологівського зразка, залишилися йому невідомими. З іншого боку, В. Пуцко так само послідовно вбачає винятково візантійський імпорт у високопрофесійних мистецьких об'єктах княжої доби з теренів нинішніх України та Білорусі: Пуцко В. Візантійські шляхи давньоруського мистецтва // Археологія. – 1991. – № 2. – С. 26–41.

¹ Виділяється лише одинокий фрагмент із вибраними святими з церкви у Яворі (НМЛ). Попри виняткове місце не лише в українській, а й усій східнохристиянській мистецькій спадщині, він досліджений недостатньо. Стисло його описала Віра Свенціцька: (Свенціцька В.І. Українське станкове малярство... – С. 16–17; Її ж. Українське малярство XIV–XVI століть // Свенціцька В.І., Сидор О.Ф. Спадщина віків. Українське малярство XIV–XVIII століть у музейних колекціях Львова. – Львів, 1990. – С. 7–8). Єдиний окремий присвячений йому короткий текст вбачає у ньому візантійський імпорт середини – третьої чверті XIII ст. (Пуцко В. Візантійська ікона із села Явори // Сакральне мистецтво Бойківщини. Наукові читання пам'яті Михайла Драгана. Доповіді та повідомлення 25–26 червня 1996 р., м. Дрогобич. – Дрогобич, 1996. – С. 72–77).

² Це, природно, не заперечує використання інших джерел. До них, зокрема, відсилає своєрідна стилістика не зафіксованого походження найдавнішого західноукраїнського «Покрову Богородиці» (НХМ України), позбавленого виразніших запозичень уже з огляду на незнану релігійній мистецькій культурі східнохристиянського світу тему. Найдокладнішу студію цієї унікальної пам'ятки див.: Александрович В. Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія. – Львів, 2009. – С. 82–184 (друкується). Композиція, закономірно, розроблена на основі взірцевих візантійських схем, але в руслі еволюції української традиції, як її власний самостійний здобуток.

XI ст. мистецького середовища Печерського монастиря¹, якнайтісніша залежність від візантійського досвіду на практиці зберігалася надалі. Спрацьовував не лише фактор імпорту². Ситуацію окреслює ширше коло виявів і доробок української версії напряму монументального ранньопалеологічного зразка – найпереконливіший тому доказ.

У студіях над західноукраїнською малярською спадщиною княжої доби історична візантійська основа виразно постала уже щодо нечисленних мініатюр рукописів XIII ст.³ Упроваджені до літератури ще з науковим відкриттям самих кодексів у XIX ст., вони досі не осмислені окремим явищем, а тим більше – частиною ширшого процесу. Найстарші українські зразки станкового малярства, заново відкриті з Дорогобузькою іконою Богородиці Одигітрії, поки теж докладніше не опрацьовані.

¹ Його початки співвідносяться з особою святого Алімпія Печерського. Новіший аналіз тексту Життя святого з Києво–Печерського патерика в контексті початків монастирського мистецького середовища див.: Александрович В. Святий Алімпій Печерський – перший віднотований джерелами український маляр // Велика Успенська церква Києво–Печерської лаври. Слід у віках. Матеріали міжнародної наукової конференції 1–2 жовтня 2001 р. – К., 2002. – С. 5–19.

² Зведення відомостей про такі пам'ятки для княжої доби див.: Этингоф О.Э. Византийские иконы VI – первой половины XIII века в России. – М., 2004. Щоправда, авторка, трапляється, переказує «усталені» сприйняття поодиноких пам'яток, нерідко виразно новіші, та відверто апокрифічні. До дискусії з приводу появи у дослідженні, яке описує російську ситуацію, «само собою» українського матеріалу, втім навіть, наприклад, Холмської ікони Богородиці, вдаватися, звичайно, не випадає.

³ Їх огляд див.: Запаско Я.П. Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. – Львів, 1995. Засновуючись на численних згадках про рукописи у тексті літописної похвали князя Володимира Васильковича (Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Москва, 1962. – Т. 2. – Стб. 926–927), автор відніс більшість ілюстрацій цього кола до доробку княжих книжників (Запаско Я. Скрипторій волинського князя Володимира Васильковича // ЗНТШ. – 1993. – Т. 225: Праці Історично–філософської секції. – С. 185–193), нерідко нехтуючи напрацюваннями давнішої літератури. Найхарактернішим прикладом виявляються однозначно раніші мініатюри Галицько–волинського Євангелія (Москва, Державна Третьяковська галерея): Див.: Попова О.С. Галицько–волинские миниатюры раннего XIII в. (к вопросу о взаимоотношении русского и византийского искусства) // Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. – Москва, 1972. – С. 283–315.

Мал. 1. «Преображення» з церкви Собору Богородиці в Бусовиськах

Однак стосовно малярства монументального ранньопалеолігівського вірця саме явище бодай засигналізовано. Зовсім поза увагою перебуває подальша доля так яскраво зарисованої залежності. Припинення династії Романовичів та розподіл українських земель поміж Литвою і Польщею

докорінно змінили історичну ситуацію. Питання про те, як ці процеси вплинули на еволюцію мистецької культури, вочевидь, не позбавлене інтересу. Причому, не лише з огляду самої еволюції так яскраво виявленого на місцевому ґрунті явища. До роздумів неминуче схиляють також знані пізніші успіхи українського малярства (й ширше – східнохристиянської мистецької традиції, оскільки йдеться не лише про українських майстрів¹) у Польщі за довготривалого правління Владислава II Ягайла (1386–1434). Окрім скупих лаконічних джерельних свідчень, пам'яттю про них залишилися три чималих комплекси фресок костьолів Вісліці², Сандомира³ й каплиці Люблінського замку⁴, втрачені ансамблі, знані лише за різночасовими лаконічними джерельними свідченнями⁵, й вірогідні інші, про які немає навіть певніших переказів⁶.

¹ Поряд працювали й неукраїнські митці – як «сербський» майстер склепіння люблінської каплиці (Różycka–Bryzek A. Bizantyńsko–ruskie malowidła w kaplicy zamku lubelskiego. – Warszawa, 1983. – S. 131–132; Та ж сама. Freski bizantyńsko–ruskie fundacji Jagiełły w kaplicy zamku lubelskiego. – Lublin, 2000. – S. 147). Очевидною є також присутність у люблінській артілі яскравого представника європейської готики – автора виняткової іконографії «Причащення апостолів» – із Богом Отцем, який в зігнутих у ліктях руках тримає дві фігурки Христа, що причащає апостолів вином та оплаткою (Александрович В. Фрески каплиці Святої Трійці в Люблінському замку. Нові аспекти мистецької культури українсько–польського суміжжя // Пам'ятки України: історія та культура. – 1995. – Ч. 3. – С. 171). З цим же культурним колом співвідноситься й стилістика виразно готизуючого майстра нави: (Там само). Особливості індивідуальної манери вказують на можливість провінційного північноіталійського родоводу цього митця.

² Найдокладніше про них див.: Różycka–Bryzek A. Bizantyńsko–ruskie malowidła ścienne w kolegiacie wiślickiej // Folia Historiae Artium. – 1965. – Т. 2. – S. 47–81. Поп.: Та ж сама. Malarstwo ścienne bizantyńsko–ruskie // Malarstwo gotyckie w Polsce. Synteza / Pod redakcją A. S. Labudy i K. Sekomskiej (Dzieje sztuki polskiej. – Т. 2. – Cz. 3). – Warszawa, 2004. – S. 172–174.

³ Одинока окрема публікація про них: Różycka–Bryzek A. Malarstwo ścienne... – S. 174–177. Розпочата нещодавно реставрація перемальованих фресок відкриє їх врешті для повноцінного наукового дослідження.

⁴ Про них див.: Różycka–Bryzek A. Bizantyńsko–ruskie malowidła...; Та ж сама. Freski bizantyńsko–ruskie...

⁵ Różycka–Bryzek A. Niezachowane malowidła «graeco opere» z czasów Władysława Jagiełły // Analecta Cracoviensia. – 1987. – Т. 20. – S. 295–318. Поп.: Та ж сама. Freski bizantyńsko–ruskie... – S. 161–164.

⁶ Їх прикладом є насамперед відзначена у королівському привілеї для перемишльського маляра, священика Гайля його діяльність у Серадській землі, де жодні фундації короля досі невідомі (Александрович В. Священик Гайль – маляр короля Владислава II Ягайла і перемишльське малярство XIV–

Хоча посталі на замовлення короля фрески не належать тільки українським майстрам, вони все ж водночас є також останнім значним прикладом монументального малярства українського середньовіччя. Новіші дослідження принесли й пов'язану з ними невелику групу ікон (див. далі).

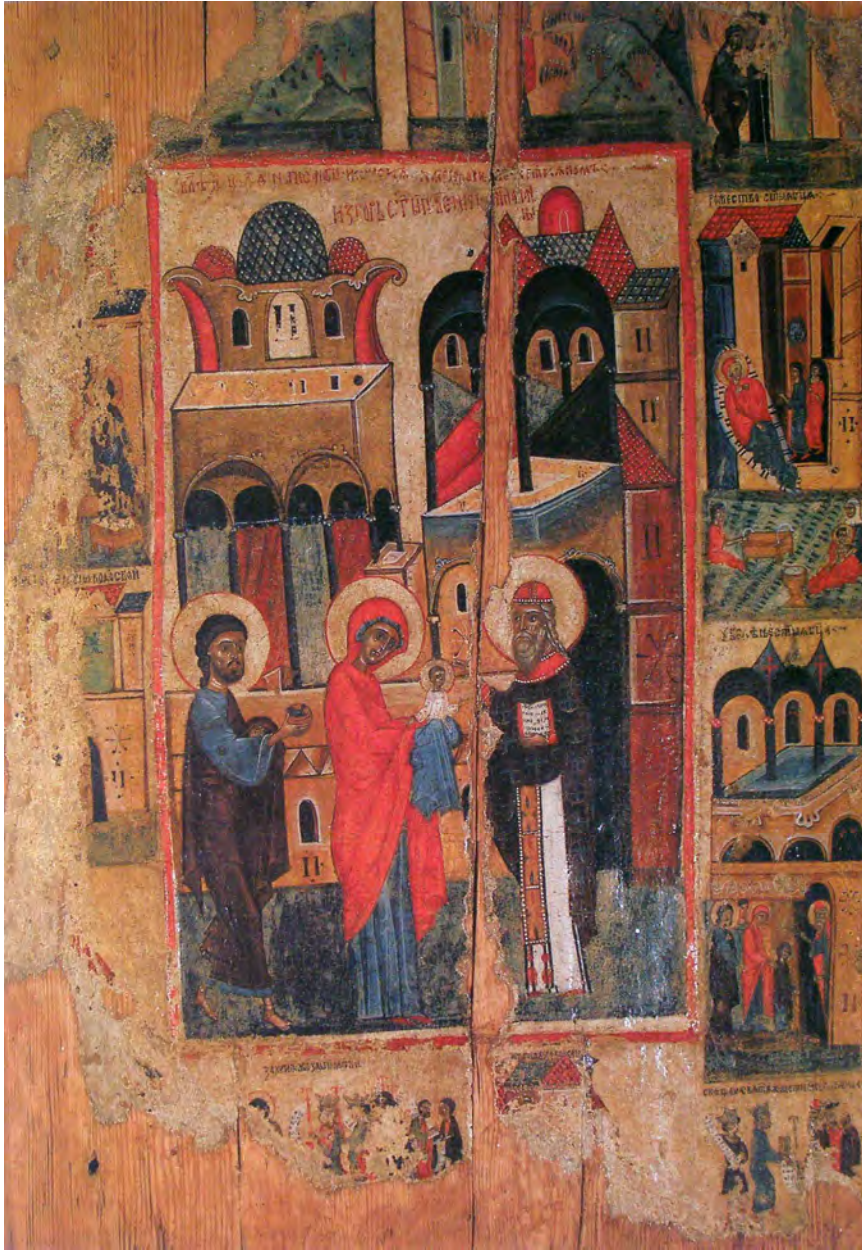
Що ж для розуміння тих процесів, які відбувалися на західноукраїнському ґрунті між окресленими скромною, проте винятковою за місцем в історії спадщиною місцевої версії монументального ранньопалеологічного зразка та доробком малярів Владислава II Ягайла серединою й кінцем XIV ст., дають нечисленні вцілілі відтоді ікони.

Із них насамперед слід згадати «Преображення» з церкви Собору Богородиці в Бусовиськах (МНЛ)¹. [Мал. 1] Його одну, без аналога серед тогочасних українських об'єктів монументальність задали унікальні для свого часу в Україні чималі розміри. Однак композиція позбавлена організованої цілісності, насамперед у поземі. Втоплені в зелень уквітчаної «землі» апостоли досить вільно «розкинуті» на площині й між собою узалежені мало. Високі скелясті гори в тлі виразно роз'єднують також Христа та схилених перед ним пророків. Сюжет належить до улюбленої тематики ісихастів, проте їхніх ідеалів тут шукати не доводиться. Натомість виразною є орієнтація коло основоположного для епохи зрілих Палеологів ансамблю мозаїк і фресок константинопольського монастиря Хора (Кахріє джамі)². Поза прикметним здрібненням форм, найяскравішим доказом слугує постать апостола Петра, наділена показовою стилізацією складок вбрання – мов перенесених безпосередньо зі стін столичного храму. Проте притаманне образіві наголошення пейзажу не характерне для цього напрямку. Віддалена аналогія

XV століть // Його ж. Українське малярство... – С. 146. Пор.: Kajzer L. Gdzie w Sieradzkim działali ruscy malarze Władysława Jagiełły? // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 2001. – № 4. – S. 387–394). Іншим, досі не зауваженим, вірогідним слідом активності королівських майстрів є знані лише за побіжним свідченням початку XVII ст. фрески каплиць львівських Високого та Низького замків (Александрович В. Священик Гайль... – С. 116).

¹ Логвин Г., Міляєва Л., Свенціцька В. Український середньовічний живопис. – Табл. XX. Ікона досліджена мало. Міркування щодо її пов'язань у західноукраїнській спадщині та зіставлення із найближчим стилістично «Стрітінням зі сценами історії Марії за Протоєвангелієм Якова» з церкви Собору святих Йоакима і Анни у Станілі (НМЛ) див.: Петрушак П.И., Свенцицкая В.И. Ікона «Сретение со сценами из жизни Марии» конца XIV – начала XV в. из с. Станья // Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник 1990. – М., 1992. – С. 213–223.

² Про них див.: The Kariye Djami / Edited P. Underwood. – New York, 1966–1975. – Vol. 1–4.

*Мал. 2. «Стрітення з історією Марії за Протоєвангелієм Якова»
з церкви Собору Йоакима і Анни в Станілі*

унікального для іконографії трактування гір у сцені циклу великих празників на обрамленні «Богородиці Одигітрії» другої половини XIV ст. (Афіни,

Візантійський музей, надалі – АВМ)¹ так само здатна відсилати до константинопольських зразків. Серед українських ікон бусовиське «Преображення» – найяскравіший і поки одинокий настільки вимовний приклад залежності від класичної палеологівської норми у початковій версії її зрілого варіанту. Проте саме малярське трактування уже цілком належить новій добі. На це вказують насамперед лики з плавними переходами відтінків під очима й на вилицях, що виразно відкликається до стилістики константинопольського малярства другої половини століття.

Як встановив на підставі докладного аналізу особливостей індивідуальної малярської манери Павло Петрушак, з «Преображенням» безпосередньо пов'язане також унікальне в українській малярській спадщині згадане станильське «Стрітіння з історією Марії за Протоевангелієм Якова»². [Мал. 2] Очевидно, воно належить до дещо пізнішого часу, далше від взірцевих зразків. Водночас у ньому простежуються наслідування певних елементів візантійської традиції ще XI ст. в одинокому для українського малярства трактуванні своєрідного «зеленого» пейзажу³.

Побутування на західноукраїнському ґрунті ширшого кола візантійських напрацювань доводить також ікона святої великомучениці Параскеви зі сценами історії з церкви архангела Михаїла в Ісаях (НМЛ). [Мал. 3] Її опубліковано без докладнішого аналізу як пам'ятку згодом XIV ст.⁴. Своєрідно «сконструйований» вузький видовжений лик святої, прикметні заокруглені форми постаті та прорисовані енергійними чітко прокресленими

¹ Acheimastou–Potamianou M. Icons of the Byzantine Museum of Athens. – Athens, 1998. – P. 15.

² Петрушак П.И., Свенцицкая В.И. Икона «Сретение... «... – С. 213–223. Найдокладніше про нього див.: Александрович В. «Стрітіння зі сценами життя Марії за Протоевангелієм Якова» з церкви Собору Йоакима та Анни у Станілі (з колишнього Музею Духовної Семінарії – Богословської Академії у Львові) // Українська Греко-Католицька Церква і сакральне мистецтво (історичний досвід та проблеми сучасності). – Львів-Рудно, 2003. – Вип. 2: Матеріали II Міжнародної наукової конференції, присвяченої 220-літтю Львівської Духовної Семінарії, м. Львів-Рудно, 22 грудня 2003 р. – С. 36–62.

³ Александрович В. Візантійські іконографічні взірці XI століття в українському малярстві XIII–XIV століть // Студії мистецтвознавчі. – 2006. – Ч. 1 (13): Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – С. 42–43.

⁴ Гелитович М. Ікона «Свята великомучениця Параскева» з церкви архангела Михаїла у селі Ісаї // Св. Параскева з житієм XIV ст. (?) з Ісаїв. – [Львів, 2005]. – С. 2–4; Її ж. Нововідкриті з-під пізніших перемалювань пам'ятки іконопису із збірки Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – 2006. – № 4 (9). – С. 91–93.

Мал. 3. «Свята великомучениця Параскева зі сценами історії»
з церкви архангела Михаїла в Ісаях

чорними лініями залому плаща виявляються близькими поясну «Святому Георгієві» першої половини XIV ст. (Агіо, церква Зоодохос Пірі)¹. Дальшу аналогію пропонує дещо пізніший, правдоподібно, храмовий образ того ж святого воїна церкви в Тіані у Кападокії (АВМ)². Вони відображають

¹ Byzantine and Post-byzantine Art. Athens. Old University July 26th 1985 – January 6th 1986. – Athens, 1985. – No 78.

² Acheimastou–Potamianou M. Icons... – Pl. 11.

єдиний напрям, причому трактування лику ісаївської святої ближче до першої з наведених аналогій. На тлі поодиноких українських прикладів «затухання» монументального стилю ранніх Палеологів та виведеного від найдавніших пропозицій зрілої версії цього малярства бусовиського «Преображення», «Свята Параскева» зберегла ще один, не відзначений досі напрям конкретних пов'язань. Вона виявляється важливим свідченням тих найширших контактів, які з усією очевидністю постають із нечисленних уже нині тогочасних західноукраїнських ікон.

Істотним підтвердженням взаємозв'язків виступає й знаний напрям малярства другої половини XIV ст., розроблений у руслі духовних шукань ісихастів. Його визначило найперше трактування світла – один із центральних моментів їхнього вчення про природу Христа. Прикметним стало, зокрема, відтворення висвітлень на ликах довгими тонкими штрихами білил. Сам засіб, природно, не з'явився щойно тоді: використано давніші знахідки. Найближче джерело вказує, зокрема, спосіб відтворення світла в іконах першої половини XIV ст. – «Архангела Михаїла» (АВМ)¹ та згаданого «Святого Георгія» з церкви в Тіані. В Україні цей засіб вперше приніс зазначений станильський «Святий Георгій»². [Мал. 4] Віднайшлася також друга версія цієї композиції з частковими відмінностями в деталях – із церкви Перенесення мощів святого Миколи у Старому Кропивнику (Львів, збірка «Студіон»)³. Ще 1977 р.

¹ Ibid. – Pl. 8.

² До наукового обігу впроваджена: Zaloziecky W.R. Ikonenzammlung an der Griechisch-Katolischen Theologischen Akademie in Lemberg // Byzantinische Zeitschrift. – 1935. – Abb. 1.

³ У літературі коротко відзначена: Александрович В. Священик Гайль... – С. 177, приміт. 212. Уперше репродукована: Його ж. Друга збірка релігійного мистецтва отців Студитів у Львові // Пам'ятки України. Історія та культура. – 1998. – Ч. 1. – С. 13. Стисле зіставлення їх іконографії див.: Його ж. Дві версії ікони кінного святого Георгія з церкви Собору Іоакима і Анни у Станілі та церкви Перенесення мощів святого Миколая у Старому Кропивнику. Іконографічний аспект дослідження // Сакральне мистецтво Бойківщини. Наукові читання пам'яті Михайла Драгана. Доповіді та повідомлення 25–26 червня 1996 року м. Дрогобич. – Дрогобич, 1997. – С. 8–12. Новіший огляд фресок колегіати у Вісліці ствердив нібито «podobieństwa stylowe wskazują, być może, na tożsamość zespołu wiślickiego z warsztatem autora datowanej na koniec wieku XIV ikony św. Jerzego ze Staniły» (Różycka-Bryzek A. Malarstwo ścienne... – S. 174). Однак, поза природними найзагальнішими прикметами епохи, між фресками та іконою станильського храму насправді немає нічого спільного.

Західноукраїнські ікони

Мал. 4. «Святий Георгій» з церкви Собору Йоакима і Анни в Станілі

до літератури впроваджена датована тоді XV ст.^{*} «Свята великомучениця Параскева зі сценами історії» з придорожної каплиці в Кульчицях (Львівська галерея мистецтв, надалі – ЛГМ)¹, до кола ісихастів віднесена щойно через два

^{*} Наклеєна на звороті реставраційна етикетка подає навіть XVI ст., що вказує на первісне сприйняття ікони в музеї саме з такою датою.

¹ Побіжно відзначена: Возницький Б. Олеський замок. Путівник. – Львів, 1977. – С. 16, 132. Оpubлікована: Олеський замок. Путівник. – Львів, 1981 (ілюстрації не нумеровані). Див.: Патріарх Димитрій (Ярема). Іконопис Західної України XII–XV ст. – Львів, 2005. – С. 163. Новіші репродукції див.: Александрович В. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – С. 430; Львівська галерея мистецтв. – Львів, 2007. – С. 16.

десятиліття¹. Порівняно з обома «Святими Георгіями», вона репрезентує вищий професійний рівень, відзначена чіткістю рисунку та палеографії титульного напису (відкликається до каліграфії, званої за згаданими іконами архангелів церкви в Даляві), застосуванням золота. Очевидна істотна відмінність трьох пам'яток доводить певну історію самого малярського напрямку, безперечну власну його протяжність в Україні, характеризує його як унікальне для цього регіону Європи окреме самостійне явище². Оскільки склалося так, що роль беззаперечного «арбітра» для мистецтва східноєвропейських обшарів у новітній літературі безальтернативно посіла російська спадщина, випадає наголосити відсутність серед доробку місцевих російських шкіл слідів так безпосереднього відкриття до відповідних взірців. Це може бути несподіваним, насамперед з огляду на знану присутність грецьких майстрів на чолі з Феофаном Греком у Новгороді та Москві середини – другої половини століття. Проте їхній доробок належить до інших напрямів професійних пошуків.

Те ж коло, але стилістично молодших взірців постає й за групою ікон кінця XIV чи навіть уже перших десятиліть XV ст. із церков святої Параскеви Тирновської у Радружі та святого Георгія у Вільшаниці (всі – НМЛ), що творять станкову паралель згаданим фрескам колегіати у Сандомирі³. Їх джерела підказує зіставлення з ликами на звороті двосторонньої ікони другої половини XIV ст. з однієї із церков Верії «Свята Єрусалима та її діти» (АВМ)⁴, архангела Гавриїла з «Благовіщення» із церкви Богородиці Перивлепти в Охриді (Белград, Національний музей)⁵. Тобто, вони так само наслідують візантійські об'єкти, проте іншого кола й часу. «Радрузька» група – важливе хронологічно близьке до самих першозразків відображення одного з напрямів візантійського малярства останніх десятиліть XIV ст., ще один істотний доказ якнайтісніших контактів із ним навіть на тлі прогресуючого польського утвердження на історичних землях галицької спадщини.

¹ Александрович В. Мистецтво... – С. 40. Пор.: Його ж. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – С. 288, 290.

² Александрович В. Там само. – С. 288.

³ Пам'ятки згруповано й у відповідний контекст поставлено: Александрович В. Священик Гайль... – С. 168–176. Пор.: Його ж. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – С. 288; Tenże. Przemyski ośrodek... – S. 279–280.

⁴ Acheimastou–Potamianou M. Icons... – Pl. 16.

⁵ Il viaggio dell'icona dalle origini a caduta di Bizancio / A cura di Tania Velmans. – Milano, 2008. – П. 128.

Мал. 5. «Богородиця Страстна» з церкви апостола Луки в Доросині

Запропонований перегляд найважливіших західноукраїнських ікон другої половини XIV ст.¹ переконує, що усі вони на різний спосіб неодмінно відкликаються до сучасних візантійських шукань. Утім, це явище постає не лише за оригінальними пам'ятками і не тільки перемишльськими. Волинська «Богородиця Страсна»² з церкви апостола Луки в Доросині поблизу Луцька (ЛГМ)³ [Мал. 5], назагал скромніша з професійного огляду, щойно другого чи третього десятиліття XVI ст. (із рідкісними для тогочасної Волині, однак істотно переосмисленими елементами готичної орнаментики⁴) виказує константинопольський протограф третьої чверті XIV ст.⁵ До нього відсилає безперечна спорідненість із підкреслено аристократичним тогочасним

¹ До нього не потрапили знане «Преображення» з церкви у Вільшаниці та незафіксованого походження цілофігурний «Спас» з дару маляра Теофіла Копистинського (обидві – НМЛ), які не виказують так очевидних конкретних візантійських пов'язань (або ж таких досі не вловлено): Свенціцька В.І. Українське станкове малярство... – С. 17 (ілюстрації не нумеровані). Тут Віра Свенціцька віднесла до кінця XIV – початку XV ст. також цілофігурного «Спаса» з Успенської церкви на Вовчу в Перемишлі, згодом уточнивши дату на першу половину XV ст.: Її ж. Українське малярство... – С. 13. Новіший буклет до виставки відреставрованого образу датує його ще більш раннім часом (Христос–Пантократор із села (sic!) Вовче (Перемишль) кінець XIV – початок XV ст. – Львів, 2009), однак таку пропозицію заперечує стилістика з-поза кола традиційних засобів малярської культури зазначеного періоду. Не можна не погодитись із В. Свенціцькою щодо походження образу лише з XV ст. Уточнення конкретного місця цієї вірогідної найстаршої збереженої в самому Перемишлі ікони в еволюції місцевої школи українського релігійного малярства потребує докладнішого дослідження.

² Логвин Г. Живопис Волині XI–XV століть // Образотворче мистецтво. – 1972. – № 1. – С. 25. Прийняте в літературі окреслення «Елеуса» насправді позбавлене іконографічного навантаження, як епітет Богородиці, стосований до різних Її зображень: Tatič–Djurič M. Eleousa. A la recherche du type iconographique // Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik. – 1976. – Bd. 25. – S. 259–267. У зв'язку з доросинською «Богородицею» на цьому наголошено: Александрович В. Ікона Богородиці Страстної з церкви апостола Луки в Доросині // Волинська ікона: дослідження та реставрація. – Луцьк, 2003. – Вип. 10: Матеріали X міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 17–19 вересня 2003 року. – С. 28–29.

³ Найдокладніший аналіз див.: Александрович В. Ікона Богородиці Страстної... – С. 27–35.

⁴ Александрович В. «Готичний епізод»... – С. 22–23; Його ж. Ікона Богородиці Страстної... – С. 30–31.

⁵ Його ж. Ікона Богородиці Страстної... – С. 30.

«Архангелом Гавриїлом» (Афон, монастир Ватопед)¹. Залежність виявилася у винятковій для українського малярства кольоровій гамі, визначеній зіставленням приглушеного вишнево-фіолетового мафорію із жовтогарячим гіматієм та синім хітоном. Одинокий опосередкований волинський приклад вказує на побутування тут візантійського малярства другої половини XIV ст., причому, знову ж таки, – аристократичної редакції. Звідси логічно вважати, що під пензлями місцевих майстрів теж поставали відображення тогочасних візантійських напрацювань. На них, зрештою, вказує згадана давніша луцька «Богородиця», не кажучи про ще більш ранню дорогобузьку «Одигітрію». Лише через відсутність – поза ними – оригінальної спадщини волинського малярства надалі аж до зламу XV–XVI ст. та окрім єдиного поки доросинського винятку (втім, внаслідок використання безперечного константинопольського оригіналу, не позбавленого відмінних ознак) її певних пізніших наслідувань², складно говорити щодо конкретного місця візантійської орієнтації в історії місцевої школи. Доросинський приклад доводить ширше побутування й на Волині явища, докладніше відображеного насамперед спадщиною перемишльського кола.

Запропоновані зіставлення переконують, що навіть за умов польсько-литовського утвердження на західноукраїнських землях практика звернення до візантійських зразків, їх послідовного відтворення надалі зберігалися неодмінною складовою творчого методу місцевого малярства. Це навіть єдина стійка тенденція, яку вдається вивести зі збережених тут ікон. Очевидно, з низки значень на тлі епохи виділяється не тільки вірність взірцевій традиції, а й продовження її найновіших шукань. Через виразні прикмети константинопольського оригіналу третьої чверті XIV ст. доросинська «Богородиця» показує справжню основу такого взаємозв'язку. Втім, без імпорту, хоча й не засвідченого конкретними автентичними зразками в самому Перемишлі

¹ Treasures of Mount Athos. – Thessaloniki, 1997. – No 2.23. Ширше коло орієнтирів окреслює намісна «Богородиця» середини століття монастирської церкви в Дечанах (Радоїчій С. Иконе Србије и Македонје. – Београд, 1962. – С. 33).

² Для малярської спадщини Волині XVI ст. відкликання до напрацювань княжої доби природне (див.: Александрович В. Традиції мистецької культури княжої доби у волинських іконах XVI століття // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть: питання дослідження, збереження та реставрації. Науковий збірник. Матеріали VI міжнародної наукової конференції по волинській іконі, м. Луцьк, 1–3 грудня 1999 року. – Луцьк, 1999. – С. 36–43), проте конкретніше виражених переказів тогочасної стилістики у них поки не вловлено.

(принаймні, таких досі не віднайдено)¹, неможливо уявити таку докладну обізнаність із актуальними течіями відтвореної мистецької культури та настільки активне переосмислення різнорідних її шукань.

Різнобічне користання зі здобутків митців імперії в західноукраїнській практиці другої половини XIV ст. – стійка тенденція, що виступає продовженням відповідного процесу попередньої епохи, зі свого боку, навіть додатково підтверджує саму його наявність. Проте, якщо для княжої доби така скерованість об'єктивно вкладається до розбудованої системи різнорідних зв'язків із Візантією, то за умов другої половини століття на тлі знаменного зламу «1340 року» вона набуває іншого значення. Тепер це уже не тільки продовження звичної системи контактів, а й збереження усталеної структури самої творчості, об'єктивно заснованої на широкому досвіді «взірцевої» історичної моделі.

Закономірно, не йдеться про одиноку стабільну тенденцію – не менш виразно зазначилися й самотні особливості мистецького процесу. Найяскравіший конкретний приклад окреслює відсутність поясних та погрудних «Молінь», в Україні не засвідчених зовсім². Натомість від згаданих далявських «Архангелів» та тур'ївського «Святого Георгія» послідовно зарисовується невластива візантійській практиці цілофігурна їх версія. Принципово оригінальною є також іконографія Покрови Богородиці. Заснована на ранньохристиянській ідеї опіки Богородиці, вона докорінно переосмислила вихідний імпульс, розвинувшись поза колом будь-яких запозичень, позаяк спільні моменти пропонують лише найзагальніші схеми укладу. Такий шлях еволюції став винятковим явищем для якнайширше розбудованої богородичної іконографії, засвідчив несподівані можливості одного з «найконсервативніших» за самою природою її напрямів³. Численні репліки XV–XVI ст. оригінальних, із виразними невізантійськими елементами ікон святого

¹ Назагал до цього ж явища відсилають і мініатюри Київського Псалтиря 1397 р. (Санкт-Петербург, Російська національна бібліотека) – репліки константинопольського кодексу XI ст. з імператорського скрипторію (Miner D. The «Monastic» Psalter of the Walters Art Gallery // *Late Classical and Mediaeval Studies in Honor of Albert Mathias Friend Jr.* – Princeton, 1955. – P. 242, 253; Лихачева В.Д. Миниатюры Киевской Псалтири и их византийские источники // *Византия и Русь. Памяти В.Д. Лихачевой.* – М., 1989. – С. 220).

² Одинокий поки їх приклад у тісніше пов'язаному з Україною мистецтві старокиївського кола принесла постала на замовлення святої Євфросинії Полоцької не так давно відкрита фреска церкви XII ст. Полоцького Спаського монастиря (Полацкі Спаса-Ефрасінеўскі манастыр / Аўтар тэксту А.А. Ярашэвіч. – Мінск, 2006. – С. 32).

³ Докладний аналіз розвитку ідеї та іконографії див.: Александрович В. Покрова Богородиці.

Миколи з історією підказують за нею також своєрідний перемишльський прототип XIII ст.¹ Зрештою, вони так само належать ширшому явищу, вираженому, зокрема, через підкреслено видовжені пропорції найстарших зразків укладу «з історією»², призначених для намісного ряду, або ж пов'язаних із таким використанням (за актуального стану вивчення поодинокі об'єкти не підказують переконливіших аргументів для докладнішого окреслення їх первісного місцезнаходження). Причому, вертикалізм пропорцій притаманний не лише середникові зі стоячою фігурою: не менш послідовно цього принципу дотримуються також поодинокі історичні сцени³. Очевидно, у цьому слід вбачати одну з незауважених досі глибших внутрішніх закономірностей еволюції українського ансамблю ікон, єдиним слідом якої й сприймаються пам'ятки перемишльської школи XIV–XV ст. та їх пізніші репліки⁴. Щось

¹ Александрович В. Найдавніша перемишльська житійна ікона святого Миколая та її репліки XV–XVI століть // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. – Львів, 2001. – Ч. 3. – С. 156–181.

² Короткий огляд українських ікон відповідного зразка XIV–XVI ст. обмежився загальнотеоретичними міркуваннями та переліком пам'яток; до укладу сцен історичних циклів він не вдавався взагалі (Пуцко В. Композиційна схема української житійної ікони XIV–XVI ст. // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Львів, 2005. – Кн. 2. – С. 712–719). Не приніс розв'язання цієї проблеми й новіший огляд відповідного матеріалу (Патріарх Димитрій (Ярема). Іконопис... – С. 263–304).

³ Найпоказовіший приклад пропонує згадане станильське «Стрітєння». Найдокладніше про нього див.: Александрович В. «Стрітєння...»... – С. 36–62. Про пропорції його історичних сцен див.: Там само. – С. 40. Поза Україною такий приклад віднайшовся в болгарських іконах XVII ст. – «Іоан Предтеча з історією» (1604) з церкви святого Миколи у Враці (Софія, Національна художня галерея – філіал давнього болгарського мистецтва) та «Чудо архангела Михаїла з історією в монастирі Дохіар на Афоні» (Берн) із приватної збірки (Паскалева К. Икони от България. – Софія, 1981. – Ил. 60; Opasch K., Schneiper A. M. Ikony: fakty i legendy. – Warszawa, 2002. – S. 181). Пізнє походження підказує у них репліки давніших зразків, проте відтворення не дають змоги виявити конкретний прототип. Не менш послідовний вертикалізм відзначає й перемишльську іконографію святого Миколи (Александрович В. Найдавніша перемишльська житійна ікона... – С. 159, 161, 163, 165, 167).

⁴ Утім, було б несправедливим вбачати тут, відповідно до доступного нині фонду іконографії винятково перемишльське явище. У цьому, зокрема, переконує волинська ікона святого Георгія 1630 р. з церкви Покрови Богородиці в Боблах (Луцьк, Волинський краєзнавчий музей), у якій сцени історичного циклу мають ті ж пропорції. Репродукцію див.: Міляєва Л., за участю М. Гелитович. Українська ікона XI–XVIII століть. – [Київ, 2007]. – С. 323.

подібне засвідчує й znana від XIV ст.¹ оригінальна українська іконографія намісного цілофігурного «Спаса»², за якою, безперечно, теж стоять візантійські прототипи.

На тлі виразно зазначеного активного творення самобутнього варіанту релігійного малярства східнохристиянського світу підкреслена візантійська зорієнтованість української спадщини другої половини XIV ст. означає збереження традиційної для місцевої релігійної мистецької культури орієнтації та системи координат й за умов входження регіону до складу Польщі, що на яскравому прикладі показує, що втрата державності не призвела до швидкого заникання їх усталеного комплексу. Визначальний візантійський вплив, на якому пам'ятки другої половини XIV ст., зі свого боку, наголошують ще й як істотному факторі культурного процесу ранішого часу, залишався активною складовою розбудови релігійної малярської творчості, принаймні, упродовж усієї другої половини століття – кардинальні зміни зайшли пізніше. Мало-чисельність доробку майстрів першої половини XV ст. унеможливило докладніший розгляд самого процесу відходу від візантійських взірців. Однак чимала спадщина другої половини століття зарисовується уже однозначно поза так яскраво виявленим за умов попередньої доби слідом.

Проте підкреслюючи збереження у мистецькій практиці другої половини XIV ст. історичного напрямку зв'язків із Візантією, не можна водночас не наголосити на істотно відмінному результаті взаємодії. Серед тогочасного українського малярства марно шукати елітарних об'єктів зразка далявських «Архангелів». Доступний матеріал однозначно стверджує, що з утратою власної вищої суспільної ієрархії природно перестало існувати й відповідне коло замовників – та основа, на якій незмінно поставало елітарне малярство найвищого професійного гатунку. Тому історичний злам середини XIV ст. не пройшов для мистецької культури безслідно на рівні навіть найближчих загальних тенденцій мистецького процесу. Ширша його дія збіглася із занепадом Візантії, проте виявилася уже поза контекстом княжої доби української історії.

Так послідовно зазначена присутність візантійської складової у мистецькому синтезі на західноукраїнському ґрунті, цілком очевидно, повинна мати

¹ Найстаршим оригінальним зразком є звично датована другою половиною XV ст. ікона з церкви святих Кузьми і Дем'яна у Війському (Історичний музей у Сяноку), (Biskupski R. Chrystus Pantokrator z Wujskiego. Ikona z XV wieku. – Sanok, 1998). На XIV ст. її передатовано (Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. – С. 29–31. Пор.: Його ж. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – С. 288; Tenże. Przemyski ośrodek... – S. 277).

² Зіставлення пам'яток див.: Патріарх Димитрій (Ярема). Іконопис... – С. 53–70.

Західноукраїнські ікони

ширшу історичну основу, проте її пошуки – окрема тема, яка вимагає значно глибшого, ніж пропонувалося досі, опанування матеріалу. Власне вона й дала ту глибоку традицію, що стоїть за послідовним зверненням західноукраїнського малярства XIV ст. до найактуальніших візантійських напрацювань, само собою здатним вказати на його активний розвиток та професійний рівень. Тому очевидним непорозумінням, посталим на незнанні пам'яток, сприймається побіжне окреслення «галицького» мистецтва перед кінцем XIV ст. (відповідно до доступної нині спадщини, за вжитим тут поняттям приховується «небажаний» для пригадування перемишльський осередок українського середньовічного малярства), як наділеного стилем «archaicznym i prowincjonalnym»¹. Утім, докладніше ознайомлення з конкретними підставами цієї пропозиції переконує, що вона виникла аж ніяк не з вивчення автентичних пам'яток епохи, тому виявляється лиш очевидним історіографічним курйозом.

Істотною складовою процесу поширення напрацювань візантійських майстрів другої половини XIV ст. на українському ґрунті, безперечно, став започаткований із відновленням імперії розквіт її мистецької культури. Різномірна широка експансія, яка доходила до значно віддаленіших Новгороду й Москви, природно, не могла не заторкнути істотно ближчих українських земель зі сталою традицією розбудованих візантійських контактів. Однак діяльність прийдешніх майстрів щодо цього часу в Україні не задокументована, тому лише майбутні поглиблені дослідження самої малярської спадщини здатні з'ясувати, чи (і наскільки) збережені пам'ятки фіксують сліди активності власне приїжджих митців. Цей недолік писемного доробку винагороджують оригінальні зразки, з яких постає чималий спектр пов'язань на всіх найважливіших напрямках творчих пошуків. Разом із виразними самостійними тенденціями, виявленими в тодішній західноукраїнській спадщині, вони відображають динамічну структуру мистецької культури регіону на широкому тлі найглибших перемін епохи, наголошуючи на її історичній візантійській гравітації та збереженні такої практично до самого кінця існування імперії.

¹ Różycka-Bryzek A. Bizantyńsko-ruskie malowidła... – S. 147.

ХАЛЕЦЬКІ – ПРОВІДНИЙ ШЛЯХЕТСЬКИЙ РІД РЕЧИЦЬКОГО КРАЮ у XVII–XVIII ст.

В історії Речиці і Речицького краю важливе місце належало свого часу шляхетському роду Халецьких (Галецьких). Цей рід мав чернігівське коріння, походив із чернігівських бояр, а у XVI ст. зробив стрімку кар'єру, здобув також міцні позиції у Київському воєводстві, особливо в його Овруцькому та Житомирському повітах. Халецькі мали шлюбні зв'язки з відомими у Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ) і Речі Посполитій родами Будзил, Веселовських, Копців, Масальських, Оборських, Полубенських, Потіїв, Пшездецьких, Раєцьких, Сапіг, Стравинських, Юдицьких та ін. Рід Халецьких швидко зміцнювався, здобував значні землеволодіння, в т.ч. й у Речицькому повіті, де він став одним із найбагатших та найзначніших родів у XVII–XVIII ст. Халецькі постійно брали участь у речицьких сеймиках, делегували своїх представників на сейми Речі Посполитої, обіймали головні посади у Речицькому повіті. Цей рід пов'язаний з Україною не тільки на ранньому етапі своєї історії. Деякі з його представників (на жаль, важко сказати до якої гілки роду вони належали) брали участь у Національно-визвольній війні українського народу (1648–1658). Одна родина Халецьких належала до козаків-реєстровців Маслівської сотні Канівського полку («Есько Халецкий, Савка Халецкий, Вихтор Халецкий»), а представники другої – були записані до Андрієвої сотні того ж полку («Хведор Халецкий» і, вочевидь, його сини чи племінники «Микита Халеченко», «Микита Халеченко»).

У XVIII ст. рід утратив здобуті позиції, а з падінням Речі Посполитої зовсім захирів. Про цей дуже розгалужений рід час від часу писали дослідники, особливо білоруські й польські, починаючи від авторів знаменитих гербовників та родословців XVII–XVIII ст., наприклад Бартоша Папроцького та Каспара Несецького. В сучасній історіографії окремих аспектів його історії торкалися Оскар Галецький – відомий польський історик, який доводився ріднею Халецьким, також Юзеф Вольф, Наталя Яковенко, Наталя Сліж та ін. Ми із свого боку в цій розвідці прагнемо лише доповнити існуючі генеалогічні схеми за рахунок фактів, виявлених в архівних джерелах та публікаціях останніх років, уточнити чи переглянути деякі моменти, пов'язані

Халецькі — провідний шляхетський рід

з Халецькими. Сподіваємося, що кожний, хто не байдужий до історії Речицького краю, знайде тут для себе достатньо цікавого.

Насамперед слід зазначити, що Халецькі вживали специфічну форму герба «Абданк» («Абданець», «Габданець», «Бялкотка», «Ленкава», «Скуба»). Традиційний герб «Абданк» зображує на червоному полі своєрідну срібну стрічку (подібну до літери W), зверху якої намальовано стрілу гостряком догори. Над щитом бачимо таку ж стрічку або профіль золотого лева, який тримає у лапах згадану стрічку. Зверху герба Халецьких зображено лицарський шолом, а на ньому — стрілу гостряком вліво, причому вона пробиває чорне орлине чи яструбине перо. Класичний «Абданк» вживали десятки шляхетських родів Речі Посполитої, як от: Абрамовичі, Боговичі, Богуцькі, Богуславські, Боровські, Божимінські, Бучацькі, Буткевичі, Волинські, Довгялли, Гаштольди, Гомбровичі, Гарабурди, Громики, Завадські, Конарські, Куницькі, Маховські, Нарбути, Оборські, Язловецькі, особливо ж Хмельницькі (деякі вважають, що варіант герба Богдана Хмельницького швидше нагадує варіант герба «Сирокомля») та Виговські. Деякі ж з Халецьких мали особливий варіант герба, оскільки в їхньому варіанті було зображення стріли, деякі вживали своєрідні варіанти герба «Абданк». Так, Андрій Халецький, речицький земський писар, вживав «Абданк», над щитом якого замість стріли був напис: «ANDR» (1576). У деяких виданнях стверджується, що Халецькі мали герб «Сирокомля», але тут, очевидно, непорозуміння, тим більше, що обидва герби дуже подібні між собою. Польський хроніст Шимон Окольський згадує Халецьких гербу «Самсон», але тут також, певно, якість непорозуміння.

Родовим гніздом Халецьких було містечко Хальч на правому боці р. Сожі (нині — село у Вітковському р-ні Гомельської обл., яке знаходиться у трьох кілометрах на захід від Вітки). Початки роду ідуть від якогось Мишка, який жив наприкінці XIV ст. Він мав кількох синів, у т.ч. Каленика й Павла, від яких походять відповідно роди Тишкевичів та Халецьких. У 1437 р. великий князь литовський Свидригайло надав Павлу замість Сновська містечко Хальч, від якого походить і родове прізвище. У 1496 р. Олександр Ягеллончик надав Чернігів князеві Можайському, але чернігівські бояри Халецькі були звільнені від несення служби цьому князеві. Слід відзначити, що в деяких генеалогічних довідниках до Халецьких зараховують київського митрополита у 1458–1472 рр. Григорія, але неясно, на яких підставах. У джерелах же цей митрополит чітко називається Болгариним. Він був пов'язаний із прихильниками грека за походженням, київського митрополита Ісидора, який привіз із собою з Константинополя групу духовних осіб, у т.ч., вочевидь, і Григорія. С. Уруський, а за ним деякі інші дослідники (Н. Сліж), пробували якимось пов'язати з Халецькими

Юрій Мицик

митрополита Григорія, але припущення, що цей рід з Болгарії міг би оселитися у ВКЛ, не підкріплено якимись реальними фактами. (*)

Для кращої орієнтації та усвідомлення ролі Халецьких в історії краю вважаємо необхідним згрупувати дані про Халецьких у своєрідній генеалогічній таблиці, причому римськими цифрами вказуються коліна роду. Прикметник «речицький» задля економії місця передаємо у скороченому вигляді, літерою «р».

* * *

I

Михайло (Мисько, Мишко) (XIV ст.). Боярин із Чернігівщини (Сновськ). Мав сина *Каленика*.

II

Каленик I Мишкович (друга половина XIV ст.). Був одружений з Огрефіною (?). Мав п'ятьох синів (*Павло, Каленик, Єсько (Йосип), Андрій, Федір*), від яких пішли роди Халецьких, Козловських і Калениковичів, а від одного з останніх (Тишка Калениковича) – роди Тишкевичів (Тишковичів), Скуминих-Тишкевичів і Олехновичів.

III

Павло Михайлович (Мишкович). Син Каленика I, але йменувався не патронімом (Каленикович), а по-дідові (Мишкович). Володар Сновська. Був прихильником великого князя литовського Свидригайла. Коли останній втратив Чернігівське князівство, але отримав Гомель, то надав у 1437 р. Павлу Мишковичу Хальч на Гомельщині замість Сновська, і таким чином від Павла

* С. Урусський наплутав і при викладенні початків роду Халецьких. За його думкою, протопластом роду був Дмитро Іванович, якому Сигізмунд I у нагороду за лицарські заслуги надав м. Хальч (1514), від якого і пішло прізвище Халецьких. Його син Михайло Дмитрович, як знавець татарської мови, посилався королем Яном Ольбрахтом до Орди. Вже тут упадає в очі невідповідність: Ян Ольбрахт помер 1501 р., а Сигізмунд I панував уже після нього (1520-1548), і то не одразу, а після Олександра. Не зовсім точно Урусський передав і зміст польських хронік. Останні дійсно згадують посла до Шахмата – хана Завользької Орди у 1501 р. Михайла Халецького, але не говорять, що він був сином Дмитра. Насправді ж це був Михайло Остапович Халецький, у крайньому випадку Михайло Михайлович Халецький. На користь останнього свідчить те, що він дійсно мав двох синів: Йосипа та Остафія.

Халецькі — провідний шляхетський рід

безпосередньо пішли Халецькі. Павло Мишкович мав чотирьох синів (*Остафій, Андрій, Григорій, Богдан*).

IV

1) **Євстахій (Остафій, Остап) Павлович Халецький**. Згадується 1454 р. Був вихователем дітей київського князя Олелька. Посол до Молдавії. Мав трьох синів (*Григорій, Михайло, Йосип*).

2) **Андрій Павлович Халецький**. Згадується 1496 р. Мав сина *Гарасима*.

3) **Григорій Павлович Халецький** (помер 1474 р.). Інколи його помилково ідентифікують з київським митрополитом Григорієм Болгариним.

4) **Богдан Павлович Халецький**. Згадується 1496 р. Очевидно, саме він обіймав посаду віленського підключника (1.07.1486 – 9.11.1507), у джерелах він згадується як Богдан (Богданець) Павлович.

V

1) **Григорій Остафійович**. Згадується наприкінці XV ст.

2) **Михайло Остафійович** (помер після 1511, за іншими даними – після 1521). Видатний дипломат ВКЛ, ймовірно, був р. намісником (1511). Мав власний герб (варіант гербу «Абданк»). Дістав маєтності у 1486 р. від Казимира Ягеллончика. У грамоті від 24.04.1486 р. згадується, що йому дали з путивльського мита 6 коп грошей. Відіграв видатну роль у татарській політиці великого князя литовського Олександра. Останній звільнив його маєтності з-під влади князя Можайського, який знаходився у Чернігові. Був послом до Золотої Орди у 1496–1497, 1500–1501 рр. У 1500 р. добився укладення союзу золотоординського хана Ших-Ахмата з правителями Польсько-Литовської держави, скерованого проти Московського князівства, яке перед цим загарбала Чернігово-Сіверщину. У 1501 р. брав участь у антимосковському поході Ших-Ахмата, внаслідок якого Чернігово-Сіверщина, де були маєтності і Х., була на певний час повернена ВКЛ. Помилкова переорієнтація ВКЛ на союз з Кримським ханством призвела до втрати цих надбань. Михайло начебто оселив тоді під Речицею одного із членів ханської родини, від якого бере початок татарська лінія Халецьких. Імовірно саме йому правитель ВКЛ Олександр (як свідчить його універсал від 25.03.1504) дав раніше корчму в Мозирі на рік. Мав сина *Михайла* і дочку («*Фурсову*»), яка очевидно, двічі виходила заміж (за Фурса і за київського зем'янина Данила Дідовича), мала від Дідовича кількох синів, в т.ч. Василя Даниловича Дідковича (Дідовича, Дідка) (помер після 1549 р.). В.Д. Дідович мав синів Гапона, Ждана і Федора Дідовичів-Трипільських, а також дочку Богдану, яка вочевидь двічі виходила заміж (у першому шлюбі – за київським підстолиєм Мощеницьким, у другому – за шляхтича Михайла Спраського). Вона померла до 7.05.1513 р., і М. Спраський успадкував по ній половину спірної маєтності Стримячичі.

Юрій Мицик

3) **Йосип Остафійович** (помер бл. 1506 р.). Р. городничий (між 1501–1506 рр.).

4) **Гарасим Андрійович** (помер після 1559). Придворний короля Сигізмунда I (1511), житомирський зем'янин (1540). На Житомирщині йому належали маєтності Хотеничі і Колодзево. Мав двох синів (*Богдан і Василь*).

5) **Богдан Григорович**.

6) **Юрій Богданович**. Згадується 1551 р. Мав сина *Івана (Яна)*.

VI

1) **Богдан Гарасимович**. Згадується у 1572 р.

2) **Василь Гарасимович**. Згадується у 1575 р.

3) **Іван (Ян) Юрійович** (кінець XVI ст.?).

4) **Михайло Михайлович** (кінець XV ст. – після 11.10.1534), київський городничий (1512), овруцький староста (не пізніше 1523 р.). Він проходив як свідок на записі Павші (1512), начебто, був послом ВКЛ до Кримського ханства (1521). У грамоті Сигізмунда I від 24.11.1522 р., адресованій овруцькому старості М.М. Халецькому йшлося про спірну з овруцькими міщанами корчму. У такій же ролі (овруцький староста, овруцький державця) М. Халецького згадують деякі інші офіційні документи 1523–1530 рр. Так, в іншій грамоті Сигізмунда I від 29.09.1524 р. згадується «лист судовий овруцького державця п. Михайла Михайловича Халецького и державця речницького, п. Семена Полозовича». Ще в одній грамоті короля від 8.08.1527 р. визначався наступник М. Халецького на посаді овруцького старости (Тишко Козинський). Згідно з пописом 1.05.1528 р. він значиться серед городенських бояр, як овруцький «державця» став на чолі особистого загону в 16 кіннотників, що було на той час багато як для шляхтича середньої руки. 19.03.1523 р. король Сигізмунд I подарував йому Стримятицьку луку понад Дніпром, а він її потім продав своїм родичам шляхтичам Трипільським. Михайло був одружений з княгинею *Н Костянтинівною Крошинською*, що стверджує і лист Сигізмунда I (1531). Від неї мав двох синів (*Йосип і Остафій*) та дві дочки (*Федора*, яка вийшла заміж за Корсака, і *Катерина* (померла до 1568 р.), яка вийшла заміж за Бенедикта Васильовича Протасевича, троцького ключника). Згідно із заповітом самого Михайла, складеним у Овручі 11.10.1534 р., він велів синам Йосипу і Остафію передати половину маєтності Стримятичі своєму племіннику, пану Василю Дедковичу (Дедку). Першу половину цієї маєтності він уже передав йому своїм листом, написаним у Вільні 14.07.1527 р. Заповіт було виконано, тим більше, що аналогічна вимога містилась і у листі короля Сигізмунда I до київського воєводи А.Немирича від 19.03.1523 р. Ці Стримятичі дісталися М. Халецькому до 1523 р. від «Фурсової» – бабусі В. Дедовича по матері.

VII

1) **Остафій (Остап) Михайлович** (помер після 1537). У 1537 р. Сигізмунд I наказав гомельському старості дати Остафію та Йосипу Михайловичу Халецьким їхню маєтність Хальч, яку забрав раніше московський князь Іван III. Мав сина *Богдана*.

2) **Йосип Михайлович** (помер 1559, за іншими даними – 1562), господарський маршалок (з 1554). Згадується у 1533 р. серед поважних осіб – свідків продажу землі у Городенському повіті. У 1537 р. разом з братом Остафієм повернув на підставі привілею короля Сигізмунда I родову маєтність Хальч, після того як Гомельський повіт повернувся від Московської держави до ВКЛ. Пізніше отримав кілька сіл у Речицькому повіті, що посилювало вплив роду у цьому регіоні. У 1541 р. став королівським дворянином, а у 1544–1553 рр. – оворуцьким старостою, відзначився відбудовою місцевого замку. Разом з іншими панами-радами уклав мирний договір з Молдавією (15.12.1551), брав участь у переговорах з московськими дипломатами (весна 1558). Це не було випадковим, оскільки з 1555 р. Йосип Х. був черкаським та канівським старостою і здійснював заходи щодо поліпшення оборони степових кордонів ВКЛ. Він прагнув залучити до цього і Московську державу, але водночас перестерігав, щоб під цим приводом вона не захопила українські землі, був проти плану Івана IV збудувати замок на Дніпрі між Черкасами та о. Хортицею. Після його смерті у 1559 р. на цій посаді його спадкоємцем став князь Михайло Вишневецький. Був тричі одруженим. Перша дружина княгиня Доброхна Головичинська, дочка князя Матвія Микитича Головичинського (удова по князю Федору Друцькому-Горському), у 1538 р. король Сигізмунд I підтвердив їй запис, даний її першим чоловіком. Друга дружина Ганна Дмитрівна Корсак. Третя дружина Федора Копець (померла у 1578), яка після смерті Йосипа вийшла заміж за маршалка Бенедикта Юрагу (після 1565). Від цих трьох шлюбів Йосип Х. мав п'ятеро синів (*Андрій, Дмитро, Костянтин – від перших двох шлюбів, Іван, Василь – від третього шлюбу*), від імені яких його сини Андрій та Василь позивали у 1562 р. до суду свою мачуху – Федору Копець. Мав він також дочок *Регіну* (від Доброхни чи Ганни), яка стала дружиною литовського підканцлера Павла Сапіги, *Софію і Марину* (від третього шлюбу). Софія вийшла заміж за Мартина, сина берестейського воєводи Юрія Тишкевича.

Андрій, Дмитро та Іван стали протопластами трьох гілок роду Халецьких, з яких лінія Дмитра вигасла, а дві інші існували ще на початку ХХ ст.

VIII

1) **Юрій Богданович**. Помер бездітним.

2) **Андрій Йосипович** (помер до 6.02.1595, за іншими даними – до 1598), старший син Йосипа і Доброхни, р. маршалок, дворянин Сигізмунда-Августа

(з 1560), згадується у пописі литовського рицарства (1567), р. писар земський (1569), р. земський суддя (з 1579), р. повітовий маршалок (з 5.02.1589) і делегат на сейм, підписав акт Люблінської унії (1.07.1569). Того ж року направлений до Москви, щоб повідомити царя Івана IV про Люблінську унію і передати йому листа щодо обміну полоненими. Мав розлогі маєтності на Київщині (Ржищевська волость) і на Волині, де підтримував приязні стосунки з відомим емігрантом, князем Андрієм Курбським. У 1580–1581 рр. був вочевидь, лановим поборцем. У 1591 р. представник Волині на Люблінському Трибуналі. Свою частку Хальча передав молодшому брату Івану, але продовжив свою діяльність у Р. повіті, де дістав від Стефана Баторія нові маєтності. Був одружений з *Гальшкою (Слизаветою) Хвальчевською*, дочкою ковельського старости Франциска Хвальчевського, останні відомості про яку відносяться 1590 р. Того року (13 вересня) вона скаржилася до житомирського гродського уряду на білоцерківського підстаросту князя Дмитра Курцевича-Булигу, який, скориставшись відсутністю її чоловіка (Андрія), 8.09.1590 р. напав із загоном у 3 тис. кінноти на її посагове містечко і пограбував його. Андрій Йосипович мав з нею кількох дітей, насамперед синів *Франціска, Йосипа (Юзефа, Юзефіяна) і Петра*. Двома останніми опікувався ще у 1604 р. їхній дядько Іван, литовський мечник.

3) Дмитро Йосипович (не раніше 1550 – між 10-25.01.1598), земський підскарбій литовський і писар ВКЛ (з 4.04.1590), сенатор. Був цінителем мистецтва, залишив по собі також колекцію фламандських гобеленів. Син Йосипа і його третьої дружини *Федори Конець* (дочка писаря ВКЛ?). Кар'єру розпочав як дворянин короля Стефана Баторія, котрий поставив його на відновлений уряд литовського мечника (11.10.1579 – 1588). У 1581 р. став податковим шафаром, налагодив міцні зв'язки з віленським воєводою Криштофом Радзивилом і литовським канцлером Левом Сапігою, у 1587 р. брав участь в похованні Стефана Баторія і обранні нового короля, був маршалком Віленського листопадового з'їзду, маршалком сейму 1589 р. 3.02.1588 р. призначений Сигізмундом III на посаду литовського надвірного підскарбія і перебував на ній до 1590 р. Майже одночасно (3.05.1589) дістав посаду віленського деревничого, на котрій перебував до смерті. Дмитро виправдав довір'я короля, за що був щедро обдарований численними маєтностями, повернув собі маєтність Рожанку, викупивши її від Паців. Блискучий фінансист, провів низку успішних заходів, у т.ч. й проти магнатів, що дало йому можливість наповнити і значно збагатити державний скарб. Брав активну участь і у політичному житті ВКЛ, насамперед як дипломат (провадив переговори з представниками Габсбургів щодо створення антитурецької ліги, брав участь у переговорах з Іспанією та Швецією, керував також сеймовою комісією по розмежуванню ВКЛ з Підляшшям). У 1592 р. був старостою моголівським, василиським, бжницьким і опеським, а у 1597 р. – берестей-

ським та юрборкським. Спочатку був православним, підтримував Коложський монастир під Гродном, але бл. 1591 р. перейшов у католицизм, зблизився з Петром Скаргою, став активним прихильником Берестейської унії 1596 р., навіть як один із королівських комісарів (поруч з М. Радзивіллом – «Сиріткою» та Л. Сапігою) взяв участь у її укладанні. Вів активну боротьбу проти повстанців С. Наливайка та Г. Лободи на території Білорусі у 1594–1595 рр., про що залишив цінні свідчення у своїх листах до Криштофа Радзивілла, гетьмана ВКЛ, написаних переважно у 1587–1597 рр. У них міститься чимало важливих даних про дії Г. Лободи і С. Наливайка і їхніх повстанців на території Білорусі (Могилев, Хальч), про політичні та фінансові справи державної ваги. У листі від 25.07.1592 автор повідомляв про своє недавнє перебування у Бересті, де знаходилась його тяжко хвора вагітна дружина (*Регіна?*), яка народила йому дочку *N*, але та невдовзі померла. (АГАД. – Ф. АР. – Відд. 5. – № 1901). Згадується у листах і про відкуплення від Паців своєї маєтності (Рожанка).

Був одружений з *Регіною Дибовською*, дочкою книшинського підстарости, від цього шлюбу мав чотирьох синів, з яких відзначилися *Миколай Криштоф і Олександр*. Регіна по смерті чоловіка вийшла заміж за Павла Стефана Сапігу, конюшого, а потім підканцлера ВКЛ. Зберігся її лист до одного з князів Радзивіллів (1598) (АГАД. – Ф. АР. – Відд. 5. – № 1898).

3) Іван (Ян) Йосипович (помер 20.08.1610, за іншими даними – 1615 або 1618), син Йосипа Михайловича, надвірний маршалок у 1588-1589 рр., мечник ВКЛ з 1589 р. Був одружений з *Ганною Веселовською*, дочкою маршалка ВКЛ. У 1604 р. вона подарувала йому частину Ржищева. Від цього шлюбу Іван мав синів *Владислава Юрія (Єжі), Ієроніма Казимира та дочку N*, яка вийшла заміж за польного писаря ВКЛ (з 1654), маршалка ВКЛ (з 1669) Олександра Гілярія Полубинського (помер у 1670). На думку С. Урського (вочевидь помилково) Іван був одружений із *Софією Конець* і згаданих двох синів мав саме від неї.

4) Костянтин Йосипович (помер після 1567). Був одружений з *Пелагеєю Котович*, яка по смерті чоловіка вийшла заміж за Криштофа, сина полоцького воєводи Олександра Гловського.

5) Василь Йосипович (помер до 1578).

ІХ. Лінія Андрія

1) Франціск (Францішек). Син Андрія Йосиповича. Помер бездітним.

2) Йосип (Юзеф, Юзефіян) (др. пол. XVI ст. – після 1640). Син Андрія Йосиповича. Р. поборця (1581). Можливо, саме цей Йосип Халецький згадується у деяких виданнях під 1589 р. як лановий поборця. Разом з батьком брав участь у Лівонській війні, зокрема визволяв Полоцьк, брав участь у походах під Великі Луки і Псков. 26.03.1618 р. Сигізмунд III видав привілей на

Юрій Мицик

с. Ржищев у Київському воєводстві «обывателеви земли Киевское» «Юзефови Янови Халецкому». 14.02.1619 р. видано новий декрет, цього разу у спірній справі щодо неслухного стягування мита між київськими міщанами та Юзефіяном Халецьким. Він був власником Ржищева і у 1640 р. Мав чотирьох синів (*Михайло, Франціск, Петро, Томаш*).

3) Петро. Син Андрія Йосиповича. Р. маршалок (?) (1644). Був одружений з Ганною Сапігою, від якої мав двох синів (*Михайло і Якуб*). Можливо, це той самий Петро Халецький, який згадується у 1646 р. як власник Чолобович, що був одружений з Ганною, дочкою усятського старости Сапіги.

X

1) Михайло Йосипович. Помер бездітним.

2) Франціск (?–1649). Загинув під час Національно-визвольної війни українського народу (1648–1658).

3) Петро (?–1664). Загинув під час каральних акцій на Україні.

4) Томаш (?–1664). Загинув під час каральних акцій на Україні.

5) Михайло Петрович. Помер бездітним.

6) Якуб Петрович. Р. стольник. Підписав у складі шляхти Мінського воєводства елекцію Августа II (1697) і акт Олькеницької конфедерації 1700 р. Мав трьох синів (*Олександр, Антоній, Раймунд*).

XII

1) Олександр. Син Якуба. Р. підчаший, підписав акт елекції Августа II у складі шляхти Мінського воєводства (1697), згадується в переписі шляхти ВКЛ під Олькениками (1700). Мав двох синів (*Юзеф, Антоній*).

2) Антоній. Син Якуба. Р. стольник (1742). Мав трьох синів (*Франціск, Ігніци, Ян*). Збереглося 5 листів очевидно саме цього Антонія, написаних у 1733–1750 рр. з Вільна, Слуцька і Халча (до підканцлера ВКЛ, одного з князів Радзивіллів і до його дружини, до п. Яновича, намісника гродської канцелярії Новгородського воєводства). Особливо важливим є лист з Хальча від 24.04.1736 р., у котрому міститься скарга на кривди, завдані автору листа і Хальчу радзивіллівськими жовнірами під командуванням якогось поручика («з фундаменту спустошив бровар, також двори...відібрав», забрав жито із ям, селянські коні, навіть «кількадесят рушниць і кілька гаківниць» самого Антонія). Була завдана велика шкода і ксьондзам – місіонерам у Хальчу, які згідно з фундушом Антонія Х. мали там оренди на 1000 зл. Через цю руїну місіонери мусили «виїхати з місії», покинути Хальч. У листі до Яновича Антоній згадував про свої гроші, покладені у єзуїтському кляшторі в Новгородку (АГАД. – Ф. АР. – Відд. 5. – № 1900).

3) Раймунд. Син Якуба. Ксьондз домініканець.

XIII

1) **Юзеф**. Син Олександра. Помер бездітним.

2) **Антоній**. Син Олександра. Р. підкоморій (1751–1760). У 1751 р. Антоній із сином **Казимиром** мали конфлікт через Хальч з князями, братами Михайлом та Ієронімом Радзивіллами, але зазнали поразки. Про взяття Хальча 25.05.1751 р. докладно йдеться у скарзі А. і К. Халецьких на князів, відзначається, зокрема, що Радзивілли кинули проти них 10 тис. війська із Слуцька, Кричева тощо, в т.ч. й запорозьких козаків. Збереглися дані, що під час штурму радзивіллової стріляли «з гармат..., з рушниць, кидаючи бомби, саме містечко запалили, понад двісті дідичних підданих халецьких...забили, жінок і малих дітей, також і інших господарів у ріці Сож потопили», забили в замку шляхтичів Михайла Вековського і Юзефа Войницького, взяли великий полон, пограбували місто. Занотовано навіть імена постраждалих (АГАД. – Ф. АР. – Відд.2. – Кн. 46. – С.441–445). Син Антонія, одружений з княгинею Радзивил, врятувався, перепливши на коні Сош (АГАД. – АР. – Від. 5. – № 6016. – Арк. 15). Про поразку Антонія йдеться і у козацькій думі, складеній запорожцями полковника Данила, які брали участь у взятті Хальча (див. додаток). Цікаво, що козаки презирливо називали Антонія і його прихильників «пилипівцями», тобто «пилипонами», як тоді часто іменували старообрядців. Останні дійсно проживали поблизу Хальча, але вважати, що католик Антоній був «пилипоном», звичайно ж не доводиться.

Антоній був одружений з Євфимією (дочкою новосельського старости?), від якої мав двох синів (**Юзеф**, **Казимир**).

3) **Франціск**. Син Антонія. Троцький земський суддя (1763). Зберігся його один лист від 9.04.1751 р., написаний із Кіцина до князя Радзивілла (?). (АГАД. – Ф. АР. – Відд. 5. – № 1902).

4) **Ігнаци**. Син Антонія. Р. городничий (до 1765–1768), р. підстолій (1768–1778, можливо, з 1766). Був одружений з N, мав від неї сина **Кароля**. Збереглося 2 його листа, писаних з Степович та Рогачева від 17.01. та 10.02.1750 р. до князя Радзивілла. У першому з них він вибачається за те, що не може покинути сеймик (АГАД. – Ф. АР. – Відд. 5. – № 1903).

5) **Ян**. Син Антонія. Бацунський стражник (1750–1766), р. ловчий (1766–1768), р. підстолій (?). Був одружений з Ядвігою Оборською, від якої мав сина **Ципріяна**. У 1754 р. він з дружиною взяв у заставу від Сапіг с. Міліювку (Милуївку?). Збереглося 2 листи Яна, написаних 3.03.1754 і 29.05.1767 рр. до князя Радзивілла. Другий з цих листів підписаний Яном як р. пограничним суддею (АГАД. – Ф. АР. – Відд. 5. – № 1904).

XIV

1) **Юзеф**. Син Антонія. Р. староста (1764), р. ловчий (1770–1794), був депутатом на конвокаційному і елекційному сеймах 1764, підписав акт елекції (1764).

2) **Казимир**. Син Антонія. Р. обозний, р. староста (?), р. підкоморій (1781), кавалер ордена св. Станіслава. Учасник конфлікту 1751 р. за Хальч. Був одружений з Маріанною «з Ракошів» (Раковською), мав у цьому шлюбі сина **Яна-Казимира** і дочку **Марію**, яка вийшла заміж за брест-литовського хорунжого Шуйського. Ймовірно, саме цього Казимира збереглося 17 листів, написаних переважно у 1728–1733 рр. (останні датовані 1761 р.), до князя Радзивілла (АГАД. – Ф. АР. – Відд. 5. – № 1906).

3) **Кароль**. Син Ігнацього. Р. підстолій (?). Помер бездітним.

4) **Ципріян**. Син Яна. Бацунський староста, маршалок шляхти Бельського повіту. Був одружений з N, від якої мав сина **Леона**.

5) **Маріанна**. Видно дочка Антонія, одружена з Юзефом Стані шевським (згадується у 1760 р.).

XV

1) **Ян-Казимир**. Син Казимира. Королівський шамбелян, р. підстолій, р. підкоморій (1796). Помер бездітним. Можливо, саме цей Ян Халецький як ротмістр брав участь у кампанії 1792 р. проти російської армії.

2) **Леон**. Син Ципріяна. Губернський секретар. Був одружений з N, мав від неї чотириох синів (**Альфред**, **Болеслав**, **Олександр**, **Павло**).

XVI

1) **Альфред**. Син Леона.

2) **Болеслав**. Син Леона.

3) **Олександр**. Син Леона. Депутат шляхти Рогачовського повіту.

4) **Павло**. Син Леона. Підполковник російської армії (1863).

ІХ. Лінія Дмитра.

1) **Миколай Криштоф** (бл. 1589 – 7.04.1653), син Дмитра Йосиповича і Регіни Дибовської, дипломат, мечник литовський (з 23.08.1615 до 1650), волкиницький і лопушницький староста, новгородський воєвода (з 2.06.1650). Спочатку навчався у Віленській академії, потім виїхав у 12-річну закордонну подорож, побував у Італії, Іспанії та Франції, разом з братом Олександром навчався в Лувенському університеті (Бельгія) у видатного філософа Юста Ліпсія (Лувен), потім – у Паризькому університеті (Франція). У 1605 р. в Парижі видав «Риторику» свого викладача Шимона Колера (перевидана у Кракові 1648 р.). У 1606 р. видав власний твір – панегірик на честь Яна Замойського, коронного канцлера і великого гетьмана коронного. У 1607 р.

в Сорбонні брав участь у диспуті у присутності королевича Владислава Вази (майбутнього короля Владислава IV). Повернувся на батьківщину у 1610 р., став королівським придворним, отримав Олькеницьке староство. У 1614 р. це староство разом із іншим (лейпунським), що дісталось у спадок від бабусі (Ганни Клодзінської, уродж. Масальської) підтверджено за ним великим князем литовським. У 1619 р. Х. отримав також Олитське староство. Пізніше (1651 р.) був змушений зайнятися розмежуванням своїх маєтностей з маєтностями Олександра Радзивілла, маршалка ВКЛ. За панування Сигізмунда III нерідко виконував дипломатичні функції, брав участь у війні проти шведів під прапорами литовського гетьмана Радзивілла. Зокрема, його хоругва під командуванням Творковського відзначилася при облозі Пярну, його кузні та пушкарні виготовляли боєприпаси для литовської армії. Брав активну участь у політичному житті ВКЛ, 18 разів обирався депутатом на сейми Речі Посполитої, був учасником елекції короля Владислава IV (від Троцького воєводства), активно підтримував кандидатуру на престол Речі Посполитої Яна Казимира. Був ревним католиком, заснував кляштор францисканців у Вільні, а гродненському єзуїтському колегіуму надав у 1647 р. палац у Гродно, с. Горостов, фільварок Колбасин. Відмовлявся від деяких важливих адміністративних посад, воліючи займатися літературною творчістю, славився як «вчений муж», автор багатьох книг. У 1618 р. видав латинською та польською мовами збірник «Алегорії», потім свій найбільший твір, присвячений Богоматері («*Binarium Chalctifnus...*», Vilnae, 1642). Похований 11.09.1653 р. ченцями-францисканцями у склепі в Олькениках. Удова Миколая Криштофа передала с. Довгяланку в Олькеницькому старостві Троцького воєводства Олександру Брацішевському. Це село було спалене російськими військами у 1656 р. Збереглося 6 листів Миколая Криштофа, написаних ним до князів Радзивіллів у 1621–1651 рр. У листі від 29.06.1621 р. йдеться про оборону Волкеницького староства від «інфляндських та московських вояків», а у листі від 24.11.1651 р., написаному з Олкінік, до князя Олександра Людвіка Радзивілла, великого маршалка литовського, свого «кума», йдеться про розмежування «маєтності моєї Чернігівської від маєтності вашої княжої мості Ковчинської» (АГАД. – Ф. АР. – Відд.5. – № 1908). Миколай Криштоф одружився у 1613 р. із австрійською дворянкою *Марією Леонорою Штибихін*, але дітей у цього подружжя не було. За деякими даними, у нього була ще одна дружина (*Анна Сапіга*, дочка усвятського старости Сапіги), але і від цього шлюбу дітей у нього не було.

2) **Олександр Дмитрович** (помер до 12.10.1651), лідський маршалок (з 7.12.1623), маршалок рицарського кола (1627). Син Дмитра Х. і Регіни Дибовської. Навчався разом з братом Миколаєм Криштофом у Лувенському університеті (Бельгія), відзначався глибокою ерудицією та ораторськими здібностями. Після повернення на батьківщину був придворним Сигізмунда III,

Юрій Мицик

дістав від цього короля маєтність Ростовляни на Гродненщині (1609). Одружився у 1609 р. з *Ганною Божимінською*. Дістав від тестя (Мацея Божимінського) віленське вйтівство, на котрому його затвердив король 28.10.1610 р. Брати 5.06.1612 р. поділили батьківську спадщину. Ставши королівським секретарем, Олександр зрікся віленського вйтівства (31.03.1620), але ще певний час виконував ці обов'язки до передачі їх Т. Більдзюкевичу. Брав активну участь у політичному житті Лідського повіту, депутатом був від нього на сейми 1627, 1629, 1632 рр., у 1627 був маршалком посольської ізби сейму. На сеймику Троцького воєводства (1629) був делегований на посаду члена віленського Трибуналу.

У 1638 р. взяв другий шлюб, цього разу з *Гальшкою Ізабелою Дунін-Раєцькою*, дочкою мінського воєводи, з якою мав двох синів **Остафія** та **Гедеона Олександра**. Овдовівши, *Гальшка* вийшла вдруге заміж за Гедеона Михайла Тризну (1652) литовського підскарбія, а втретє – за Криштофа Потоцького, литовського підчашого. Збереглося 17 листів Олександра Х. до князя Радзивілла, написаних з Рожанки, Ліди, Вільна, Дзевятовичів та ін. Тут йдеться переважно про господарські та фінансові справи, згадується маєтність Олександра – Деражинський фільварок, скарги на «свавільні купи», які напали у 1624 р. на його маєтності (АГАД. – Ф. АР. – Відд. 5. – № 1899).

X

1) **Остафій Олександрович**, син Олександра і Гальшки (уродж. Раєцької). Домініканський чернець.

2) **Гедеон-Олександр Олександрович** (помер 25.02.1696). Син Олександра і Гальшки (уродж. Раєцької). Покоєвий королеви Марії Людвіки, мав у 1665 р. дуель з іншим покоєвим – Ієронімом Петриковським, за що обидва були усунені від двора. Помилувані завдяки заступництву «Марисеньки» – Марії Собеської, дружини майбутнього короля Яна III. Учасник елекції короля Михайла Вишневецького (1669) від Віленського воєводства. Лідський маршалок, новосельський староста (з 1672), маршалок литовського трибуналу (1685). Одружений з *Євфимію*, дочкою упицького підкоморія Яна-Казимира Млечко (померла після 1698), яка у першому шлюбі (23.01.1668) була за Миколою Валеріяном Цехановського. Від цього шлюбу Гедеон Олександр мав дочку **Регіну** (вийшла заміж за мстиславського каштеляна Марціяна Огинського) і сина **Марціяна Домініка**.

XI

1) **Марціян Домінік**. Син Гедеона-Олександра і Євфимії (урод. Млечко). Р. хорунжий (1713), новосельський староста (з 1696). Полковник. Згадується в переписі шляхти ВКЛ під Олькініками (1700). У 1703 р. заснував домініканський кляштор в м. Холопеничах Мінського воєводства. Був одружений

Халецькі — провідний шляхетський рід

з *Констанцією* (померла 1704/1705), дочкою інфляндського підкоморія і віжанського старости Владислава Соколовського (помер 1701) і мав від неї дочку **Євфимію**, яка у 1727 р. вийшла заміж за Антонія Халецького (з гілки Андрія Халецького). Другою дружиною М.Д. Халецького стала у 1706 р. (?) Феліціяна Керсновська, від якої він мав дочку **Теклю**. Остання вийшла заміж (після 1734) за троцького скарбника, князя Антонія Масальського. Другий шлюб (після 1742) Текля взяла з новгородським підчашим Узловським. На них гілка Дмитра Халецького обірвалася.

ІХ. Лінія Івана (Яна)

1) Ієронім Казимир. Старший син Яна Х. та Ганни Веселовської. Був депутатом сейму (1648), учасником елекції короля Яна Казимира (1649), придворним цього ж короля (1653-1654), осів на Підляшші, придбав там маєток Бартков (внаслідок чого став писатися також «з Барткова»), став підляським ловчим (1659). Як представник шляхти Дрогицької землі брав участь в елекції короля Михайла Вишневецького (1669). Зберігся лист, очевидно, саме цього Казимира до маршалка ВКЛ (Олександра Гілярія Полубинського?), датований 1670 р. Тут згадується про «нашого батька» мстиславського воєводу (АГАД. – Ф. АР. – Відд. 5. – № 1905). У разі, якщо цей вираз вжитий не образно, то слід визнати, що Владислав Єжі обіймав також і цю посаду. Ієронім Казимир був одружений з *Катериною Оборською*, від якої мав сина **Якуба Філіпа**, підляського ловчого (1689), котрий на елекційному сеймі підтримував кандидатуру принца Конде. Підписав акт елекції Августа II.

2) Владислав Юрій (Єжі) (30.05.1606 – 4.02.1668), стражник ВКЛ (з 8.04.1656). Син Яна Х. та Ганни Веселовської. Народився у Ваганові на Берестейщині. По смерті батька виховувався дядьком чи дідом по матері Василем Копцем, новгородським каштеляном. При поділі спадщини з братом саме йому дістався Хальч. Вчився у школі в Пултуську (1619–1621), з 1625 р. розпочав кар'єру професійного військового (у кварцяному війську, потім у гусарській хоругві). У складі каральних військ С. Конецпольського брав участь у придушенні національно-визвольних повстань 1625 і 1630 рр., у польсько-шведській війні у другій половині 20-х рр. XVII ст. Потім зайнявся переважно родинними справами, осів у Хальчі, понад 10 разів обирався депутатом на сейми Речі Посполитої, в т.ч. 1642 і 1648 рр., підписав елекцію 1648 р., чотири рази обирався до литовського Трибуналу, був на ньому маршалком (1649). Повернувся до активної військової діяльності з початком Національно-визвольної війни, діяв у Білорусі та на Поліссі, брав участь у Берестецькій битві 1651 р. З 1653 р. брав участь у всіх походах короля Яна-Казимира (гусарський ротмістр, потім полковник). З моменту, коли у війну проти Речі Посполитої вступила Московська держава, перебував у лавах військ ВКЛ під командуванням гетьмана Януша Радзивілла, відзначився у боях під

Юрій Мицик

Любечем, Шкловом, Шепелевичами, Бобруйськом, за що отримав Мозирське староство (7.02.1655). Фамільний архів евакуював до Бихова, але той загинув під час взяття Бихівської фортеці козаками (6.12.1655). Після падіння Вільна і зміни політичної орієнтації князем Я. Радзивіллом прорвався на Підляшшя і став під прапори Павла Сапіги (був у нього поручником гусарської хоругви), залишився вірним Яну Казимиру, який надав йому 8.04.1656 р. уряд стражника ВКЛ, що був вакантним по смерті Г. Мирського. Майже одночасно (30.04.1656) він отримав також мозирське вйтівство по смерті попередника – М. Фронцкевича. Владислав був послом до цього короля, від імені війська вів (разом з С. Кміцієм) переговори з князем Богуславом Радзивіллом (1659). Відзначився у боях за Варшаву, при взятті Тикоціна, поході Полубинського до Пруссії (1656-1658), переможній битві під Полонкою (1660), де литовські війська розбили росіян, був неодноразово поранений. У 1659 р. отримав містечко Молчадзь і села Міцкевичі, Савчевичі, Борки та ін. у Слонімському повіті Новгородського воєводства, яке 14.07.1661 р. король і сейм затвердили за ним пожиттєво, підкресливши, що він заслужив це своєю службою (як ротмістр, полковник і регіментар) Сигізмунду III, Владиславу IV і власне ЯнуКазимиру. За деякими даними, був і мозирським старостою (1656), і навіть обозним ВКЛ. 17–18.05.1660 р. передає маєтності Мозирського староства синові Казимиру. Був депутатом на сеймі 1666 р., брав посильну участь у інших державних та політичних справах. Похований у бернардинському монастирі у Несвіжі.

Одружився у 1634 р. з *Кристиною Стравинською*, дочкою рогачевського старости, причому його вінчав уніатський митрополит Йосиф Вельямін Рутський. У цьому шлюбі Владислав Юрій (Єжі) мав чотирьох синів (*Кароль Казимир, Криштоф, Богуслав і Болеслав*). 24.05.1660 р. було підтверджено її права як дружини стражника ВКЛ Владислава Юрія на Молчадське староство, що було пов'язано з вірогідним розірванням шлюбу. Один з 8 збережених листів Владислава Єжи (від 4.02.1651, із Жвірна) адресований дружині, «*Кристині Казновській Модзелевській*» (АГАД. – Ф. АР. – Відд. 5. – № 1913). У іншому листі (від 1.08. 1662 р. з Косова), адресованому польному писареві ВКЛ Олександру Гілярію Полубинському, йшлося про виїзд до нього з України Сомченка (внука Якіма Сомка!) у справі своєї тітки (Стефаниди Нечай, дочки Богдана Хмельницького!). У цьому ж листі містилося прохання передати привіт «пані писаревій, моїй м. п. сестрі». В деяких виданнях існує плутанина: ця N іменується дружиною, а не сестрою Халецького, відповідно сестрою О.Г. Полубинського.

Х

1) **Якуб Філіп** (др. пол. XVII ст. – поч. XVIII ст.). Син Ієроніма Казимира та Катерини Оборської. У 1666р. заставив маєтність Щеплуцін. Як представник

шляхти Дрогоцької землі був учасником елекції короля Михайла Вишневецького (1669). Разом зі шляхтою Підляського воєводства брав участь в елекції Яна III (1674). Підляський ловчий (з 1689), котрий не підтримував кандидатуру принца Конде, але врешті підписав акт елекції Августа II. Помер бездітним. Очевидно, він проходить у джерелах під іменем Якуба з Барткува, ловчого підляського, який був депутатом від Дрогоцької землі. Разом з іншими шляхтичами Підляської землі підписав елекцію Августа II (1697). За іншими даними, він протестував проти обрання Августа II. Помер бездітним. Можливо, саме його перу належить недатований лист, який зберігається в АГАД (Ф. АР. – Відд. 5. – № 1914).

2) Кароль Казимир (1635 (?) – після 1681 р.). Син Владислава Єжі і К. Стравинської. Мозирський староста (з 1663) Ще за життя батька отримав від нього маєтності в Мозирському старостві (17.05.1660), а потім за батьківські заслуги посаду мозирського вйта (29.07.1661), згодом мозирського старости (1668). Збереглося 4 листи Кароля Казимира, написаних у 1663–1681 рр. Вони адресовані князю Богуславу Радзивілли та іншим особам. У листі від 28.07.1678 р. Кароль Казимир називає свого батька «стольником» (АГАД. – Ф. АР. – Відд. 5. – № 1907).

Був одружений з *Маріанною Огінською*, дочкою литовського польного гетьмана Яна Огінського (у першому шлюбі була за князем Михайлом Масальським, городенським хорунжим, після смерті Кароля Казимира вийшла заміж втретє, за Костянтина Войно-Ясинецького). Від шлюбу з Маріанною Кароль Казимир мав сина *Михайла* та дочку *Катерину Францішку*. Остання вийшла заміж за радунського старосту Криштофа Рудомина Дусяцького, а по його смерті – за вітебського воєводу Казимира Олександра Потія.

3) Богуслав. Син Владислава Єжі і К. Стравинської. Р. підкоморій (1670–1674). Мав трьох синів (*Петро, Клеменс, Станіслав*) і дочку *Констанцію*. Остання вийшла заміж за полоцького підкоморія Бенедикта Пшездзецького. Деякі дослідники (Н. Сліж) не нотують Богуслава, вважають, що нащадки Халецьких по цій лінії пішли від Болеслава Олександра. Інколи трапляється згадка про ще одного сина Богуслава – Олександра, але це, очевидно, помилка.

4) Болеслав Олександр (після 1635 – після 1670). Син Владислава Юрія Х. та Кристини (уродж. Стравинської). Р. підкоморій (1670), учасник елекції короля Михайла Вишневецького від Мінського воєводства. Мав сина *Домініка*.

5) Криштоф (після 1635–1655). Син Владислава Юрія Халецького. та Кристини Стравинської. Під час польсько-російської війни 1654–1667 рр. врятував батькові життя у боях під Шкловом (1655), але невдовзі загинув у бою під Шепелівцями.

1) Михайло (12.11.1679 – 24.01.1715), обозний ВКЛ. Син Кароля Казимира Х. і Маріанни Огінської. Народився у Весєях. Став мозирським старостою (1695), але був фактично позбавлений уряду своїми політичними противниками – Сапігами. На початку 90-х рр. XVII ст., коли одна із хоругв Сапіг стала на зимові квартири у Хальчі, Михайло Х. розгромив її. У 1696 р. був депутатом на елекційному сеймі, який обрав новим королем Речі Посполитої Августа II, був депутатом на сеймі коронаційному і наступного року. Уже як полковник належав до числа найвірніших прихильників Августа II, вів боротьбу за повернення Мозирського староства, але зміг повернутися на цю посаду лише по смерті ставленика Сапіг – Котовського (22.01.1701). у 1700 р. підписав під Олькениками акт конфедерації проти Сапіг, керував облогою останніх у Бихові (1702 р.). Учасник переговорів ВКЛ з царем Петром I, підписав литовсько-російський договір (червень 1703). Учасник Сандомирської конфедерації (1704), вів боротьбу проти претендента на королівську корону Станіслава Лещинського, внаслідок чого тимчасово втратив Мозирське староство і був змушений відступати на Україну, де з'єднався з коронним гетьманом Сенявським. Після поновлення на престолі Августа II і зміцнення його позицій у ВКЛ, повернувся на батьківщину і був призначений обозним ВКЛ (31.10.1709). Командував гусарською хоругвою у 1710–1714 рр., крім того власним коштом набрав хоругву п'ятигорців (легкої кінноти). С.Уруський вважає, що він помер у 1733 р., встигнувши підписати акт елекції. Збереглося його 4 листа, написаних у 1701–1714 рр. до калуського підчашого Радзивілла та р. старости Ієроніма Клокоцького. Лист до останнього написаний 2.12.1701 р. (АГАД. – Ф. АР. – № 1909. Помер бездітним у Варшаві.

2) Петро. Син Богуслава. Існують припущення, що саме він був учасником Сандомирської конфедерації у 1708 р.

3) Клеменс. Син Богуслава Х. Мав сина *Казимира*.

4) Станіслав. Третій син Богуслава Х. Слонимський підкоморій (1712). Збереглося 9 листів С. Халецького, написаних до одного з князів Радзивіллів у 1702–1711 рр., в яких йдеться переважно про перебування автора в Олиці (1710–1711 рр.), де він займався господарчими справами (АГАД. – Ф. АР. – Відд. 5. – № 1911). Є ще одна справа якогось іншого Станіслава Халецького, у котрій міститься один лист 1703 р., адресований комендантові Олики Петру Девонші (АГАД. – Ф. АР. – Відд. 5. – № 1910). На нашу думку, це і є той самий С. Халецький, третій син Богуслава. Мав сина *Болеслава*.

5) Домінік. Син Болеслава Олександра. Р. підкоморій. Був одружений з Кристиною Война, вдруге із Схоластиком. Мав сина *Казимира*.

XII

1) **Болеслав**. Син Станіслава. Слонимський підкоморій (1760–1773). Увійшов у збройний конфлікт з Радзивіллами за родову маєтність Хальч (1749–1754), але без успіху. Мав сина **Станіслава**.

2) **Казимир**. Син Клеменса. Р. підстароста.

3) **Казимир**. Син Домініка. Р. староста, маршалок (?) Речицького повіту (1778). Мав дружину – *N* Жабу, а також двох дочок. Одна з них (**Констанція**) вийшла заміж за свояка – р. підкоморія Казимира Антонія Халецького. Друга дочка (**Ганна Кунігунда**) (1723–1765) вийшла заміж за Альбрехта Радзивілла, принісши йому у посагу Хальч, що викликало протест з боку свояків. У цьому шлюбі народилося 4 дітей: **Домінік (1754–1798)**, **Алоїза**, **Марія**, **Барбара**.

XIII

1) **Станіслав** (помер 9.05.1805, за іншими даними – 16.02.1802). Син Болеслава. Королівський шамбелян (камергер), староста прусельський, хорунжий п'ятигорський (1760), суддя гродський віленський (23.04.1771–1775 чи 1778). Збереглося 8 листів С.Халецького, написаних з Коморова у 1767–1782 рр. (АГАД. – Ф. АР. – Відд. 5. – № 1912). Був одружений з *Теодорою Засс*. Мав від неї сина **Петра Вінцентія**.

XIV

1) **Петро Вінцентій** (1765 – поч. XIX ст.). Син Станіслава X. і Теодори Засс. Королівський шамбелян (камергер) (з 4.02.1792). Учасник повстання Т. Костюшка, у травні 1794 р. делегат Завілейського повіту до Найвищої Литовської Ради. Був одружений з Юліаною Цехановіч (за іншими даними Чехович), від якої мав двох синів: **Каєтана Людвіка та Вільгельма Матеуша**.

2) **Остафій**. Син Болеслава і Констанції. Засідав у судах Р. повіту.

3) **Адам**. Син Болеслава і Констанції. Суддя Р. граничний. Мав сина **Ян-Казимира**.

XV

1) **Вільгельм Матеуш**. Син Петра Вінцентія X. та Юліяни Цехановіч. Був одружений з Ельвірою Чеховіч. Учасник повстання проти Російської імперії 1830–1831 рр., за що царською владою у нього були конфісковані маєтності у Віленській губернії.

2) **Каєтан Людвік** (1808–1872, за іншими даними він помер у 1889 р.). Син Петра Вінцентія Халецького та Юліяни Цехановіч. Був одружений з Пауліною, графинею Броель-Плятер, дочкою Людвіка, каштеляна Царства Польського. Власник маєтності Станіславів у Віленській губ.

3) **Ян-Казимир (1860–?)**. Син Адама.

Юрій Мицик

* * *

Ісидор і Анджей, сини Феліціяна, які довели своє шляхетське походження у 1846 р. і записані до книги дворян Мінської губернії.

Представники неідентифікованих гілок роду:

Потап Халецький (?). У судовому вирокі від 22.11.1540 р. згадується про «врядниканестановского Потапа и сына его Халецкого».

Щенсий Халецький, що згадується (1579) як луцький підстароста.

Ядвіга Халецька, яка вийшла заміж за мазирського хорунжого Йосипа Будзила (1613).

Василь, пробощ соколовський (1692).

Андрій – підписав у складі шляхти Нурської землі елекцію Августа II (1697).

2) Казимир. Син Болеслава (?). Р. обозний (1793). Одружений з Констанцією N, від якої мав двох синів: **Остафія і Адама**.

N Халецька – дружина князя Шуйського, берестейського хорунжича.

Олександр Галецький (Халецький) – буський підстолій (Буськ Белзького воєводства) (1768-1778).

Ігнаци Халецький (др. пол. XVIII ст.). Субделегат гродський бецький (1782).

* * *

Станіслав Галецький (Халецький), який у 1782 р. у перемиському гродському суді довів своє шляхетське походження. Мав сина Юзефа.

Юзеф Галецький (Халецький). Син Станіслава. Служив у львівських судах (1832). Мав сина Антонія.

Антоній Галецький. Син Юзефа. Служив у львівських судах (1832).

* * *

Андрій. Мав сина Вінцентія.

Вінцентій. Син Андрія. Довів своє шляхетське походження у Віленській губернії (1820).

* * *

Євген Оттонович Халецький (? – після вересня 1923) – високопоставлений чиновник у Катеринославі (нині – Дніпропетровськ). Підтримував дружні контакти з видатним українським істориком Д.І.Яворницьким (у відділі рукописів Дніпропетровського історичного музею збереглося 7 листів Є. Халецького до Яворницького за 1916–1923 рр.). Був одружений з Марією

Халецькі — провідний шляхетський рід

Петрівною (уродж. Проніною?). З 1921 р. – в еміграції, два роки (1921 – грудень 1922) жив з дружиною та її дядьком П. Ф. Проніним у Стамбулі, потім (з грудня 1922 р.) – у Сербії, причому 1.03.1923 р. осіли у м. Сомбор (вул. патріарха Бранковича, 24) у провінції Бачка.

Християнська лінія татарського роду Халецьких

I

Халецький Авраам (ост. третина XVIII ст. – після 1812). Організатор литовського полку у ВКЛ у 1812 р. Мав сина *Альберта*.

II

Альберт

III

Ян Халецький-Амітанський (помер бл. 1883), гербу «Абданк». Походив із с. Амінти під Рейзами Троцького повіту. Служив у лейб-гвардії Гродненському гусарському полку, генерал-майор російської армії. Під час повстання проти Російської імперії 1863–1864 рр. перейшов на польський бік, діючи під прізвисьмом Амітанський (Анітанський), належав до вищого офіцера російської армії яке перейшло на польський бік. Діяв спочатку в Галичині, де формував повстанські війська. Очолив кінноту Волинського полку, але внаслідок насамперед заборони влади Австрійської імперії Волинський полк довелося розпустити. Діяв на еміграції в Парижі. Ймовірно, похований на кладовищі у Монморенсі.

Додатки:

1751, травня 25. – Козацька дума про взяття Хальча.

«Anno 1751 d. 25 maj.

Tysiąc semsot piatdesiaty, maja a perwe hoda

Była około Chalczy liazkaia pryhoda.

Letiat lysty, letiat wisty ks[ę]cia Radziwiłła,

Sztop kozaki, pułkownika wziawszy Daniła,

Iszły, iszły pod Chalcz horod i tam by stojały,

By Kluja, hetmana, ukazu czekały.

Maciewicz, nasz pułkownik, w toj czas sposobyłsia,

Przybywszy by do Słucka, kniaziu ziawiwsia:

„Szto przykaszesz, jasny kniaziu, mnie yz kozakamy,

Юрій Мицик

My, hołota, swoje głowy położył za wami,
Ażno ukaz, ażno przykaz». – «Chalcz wystupajte,
Pilypowcow, prestupnikow hordych, usmorajte.»
Poszli ż po ś.Florianie z Słucka u seredu,
A Daniło, pan pułkownik, przy nas poperedu.
Jeszcze ż woczywy nam szczeniwy muszte stati w czetwertok,
A Daniło, pan pułkownik, chrabro derżał peredok.
Preszły wrecz aż do Hluska (?) do samej Reczycy,
Tam pred kniazziem starostoju paliły z rucznicy.
U tyzden potom u wo wtora soneczko wschodit,
Aż Daniło, pan pułkownik, pod Chalcz podchodit.
Skoro ż tulko pilipowcow zпочаł kiozis (?) odkaty(?),
Tot czas troich czołowik zo swita sochnały.
«Oj, ne chotiew pan Chałecky z kniaziami mirytsia,
Dufaw na ziataszczyki – musicu, z niemi bytsia.
Dufaw, dufaw na Czańzy, Czorca y Muraszku,
Da tratui posledniu, jak widko rubaszku.»
Skoro stała infanterya pod Chalcz podstupaty,
Stali w toy czas Chałeckogo słyzy obłewaty:
«Oj, durny moj obyczaju, durnaja natura.
Zhynieła wsia fortuna, nie wyłatit skura.
Czy treba by zaczepatsia z kniaziatu Raczwiłły,
U kotorych sut w Polszczy monarszyie siły.
Bidny szlachtycz, chocżaj szlachtycz, iednak ubohy,
Za szczosz takich ucziniu kniazatt hniew mnohy.
Pożalsz, Boże, toiej pracy, szczo pokopaw szańcy,
Bo prez toie poydut, poydut vse lude do Chalczy.
Strojno hojno pechura iz harmat strelały,
Nam kozakom ochotnoho serca dodawały.
Od prysoszkow strylały, jak wzieły za spysy,
Rozbiłłyse pilipowcy, iako czorty po bisy.
Ależ ryczka newełiczka tecze sobie ztycha,
Narobiły ukraińcy pilipowcom licha.
Koły ż chotiw pan Chałecky dowho panowaty,
Buło ż jemu Radiwiłłow a ne zaczepaty.»

(АГАД. – Ф. «АР». – Відд. 2. – Кн. 46. – С. 429.

У кириличній транслітерації цей текст опубліковано нами у дніпропетровській газеті «Вільна думка» за лютий 1992 р.).

Основні джерела і література:

- Алфьоров О., Однороженко О. Українські особові печатки XV–XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ. – Харків, 2008.
- Архів Головний Актів Давніх у Варшаві (АГАД). – Ф. «Архів Радзивіллів» (АР).
- Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік. 1635 рік. – Житомир, 2004.
- Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995.
- Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. – К., 2008.
- Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII; К., 1996. – Т. IX. – Ч. 1.
- Книга Київського підкоморського суду (1584-1644). – К., 1991.
- Пам'ятки історії Східної Європи. – Острог – Варшава - Москва, 1999.
- Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995.
- Руська (Волинська) Метрика. – К., 2002.
- Сліж Н. Шляхецкі род Халецькіх у гісторыі Рэчыцкага павета // Шостыя міжнародныя Доўнараўскія чытанні. – Гомель, 2008. – Ч. 2. – С. 62-81.
- Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. – Мінск, 2003. – Т. 6.
- Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993; (2-е вид.: К., 2008).
- Boniecki A. Herbarz polski.-Warszawa, 1906.-Т. IX.- Cz.1.
- Ciechanowicz J. Rody rycerskie Wielkiego księstwa Litewskiego. – Rzeszów, 2001. – Т. II.
- Chachaj M. Zagraniczna edukacja Radziwiłłów. – Lublin, 1995.
- Chrapowicki J.A. Diariusz. – Warszawa, 1978. – Cz. 1; 1988. – Cz. 2.
- Gorczyński S., Kochanowski J., Jońca A. Herby szlachty polskiej. – Warszawa, 1990.
- Herbarz polski Kaspra Niesieckiego. – Lipsk, 1839. – Т. IV.
- Katalog rękopisów biblioteki Polskiej Akademii nauk w Krakowie. Sygnatury 6001–6194. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1991.
- Konopczyński W. Konfederacja barska. – Warszawa, 1991. – Т. 2.
- Lietuvos Metrika. (1499–1514). – Vilnius, 1995.
- Lietuvos Metrika. (1387–1546). – Vilnius, 1998.
- Lietuvos Metrika. (1522–1529). – Vilnius, 2001.
- Lietuvos Metrika. (1569–1571). – Vilnius, 2001.
- Lietuvos Metrika. (1540–1541). – Vilnius, 2003.
- Lietuvos Metrika. (1479–1491). – Vilnius, 2004.
- Lietuvos Metrika. – Vilnius, 2006.

Юрій Мицик

- Lietuvos Metrika. (1494–1506). – Vilnius, 2007.
- Lietuvos Metrika. (1522–1530). – Vilnius, 2007.
- Lietuvos Metrika. (1566–1574). – Vilnius, 2000.
- Lietuvos Metrika. (1524–1529). – Vilnius, 2008.
- Metryka Litewska. Księga wpisów nr 131. – Warszawa, 2001.
- Niezabitowski S. Dzienniki 1695–1700. – Poznań, 1998.
- Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów (wiek XVII). – Wrocław, 1961.
- Polski słownik biograficzny. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1964–1965. – T. XI.
- Prinke R., Sikorski A. Królewska krew. Polscy potomkowie Piastów i innych dynastii panujących. – Poznań, 1997.
- Radziwiłł B. Autobiografia. – Warszawa, 1979.
- Sęczys F. Szlachta wylegitymowana w Królestwie Polskim w latach 1836–1861. – Warszawa, 2000.
- Stroynowski A. Opozycja sejmowa w dobie rządów Rady Nieustającej. – Łódź, 2005.
- Uruski S. Herbarz szlachty polskiej. Rodzina. – Warszawa, 1909. – T. VI.
- Urzednicy Wielkiego księstwa Litewskiego. Spisy. T. I. Województwo Wileńskie XIV–XVIII wiek. – Warszawa, 2004.
- Urzednicy wojewsztwy bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku. Spis. – Kornik, 2002.
- Zychliński T. Złota księga szlachty polskiej. – Poznań, 1881.

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ГЕРБ ТА ФОРМУВАННЯ ПРАПОРНИЧОЇ
ТРАДИЦІЇ В УКРАЇНІ-ГЕТЬМАНЩИНІ
(на матеріалах Лубенського полку XVIII ст.)**

*Війська Запорозького воїн знаменитий
Щохвилини ладен край свій боронити,
І хоч супостата не зрить пред собою,
Однак зброя завжди готова до бою.
У повсталих сила полягає в тому,
Що боронять волю батьківського дому.*

Вірші на Герб Малоросійський

Літопис Гадяцького полковника Григорія Граб'янки

На середину XVIII ст. Лубенський полк як адміністративно-територіальна одиниця був найбільшим в Україні-Гетьманщині. Він нараховував 23 сотні: Глинську, Городиську, Горошинську, Жовнинську, Костянтинівську, Курінську, Лохвицьку, Лохвицьку другу, Лубенську, Лубенську другу, Лукомську, Пирятинську, Пирятинську другу, Роменську, Сенчанську, Сенчанську другу. Смілянську, Снітинську, Хмелівську, Чигрин-Дубравську, Чорнуську, Яблунівську. Янишпільську¹. За кількістю цих менших адміністративно-територіальних утворень з ним міг зрівнятися хіба що Ніжинський полк на Сіверщині.

¹ Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України 50-х років XVIII ст.: Каталог населених пунктів. – К. 1990. – С. 145; Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Vol. I. – Cambridge, 1978. – P. 66–121. Попова Л.А., Ревнивцева К.Г. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Показчик населених пунктів. – К. 1959. – С. 48.

Необхідно зауважити, що у даній роботі дещо інакше ніж у впорядкованій Цимбал Т., транслітеруються назви деяких сотень. Наприклад: Вибильська – Вибельська, Кисилівська – Киселівська, Понурницька – Понорницька. Ройська – Роїська, Седнівська – Седнівська. На наш погляд, найбільш коректно чинить історик Я. Дашкевич, який знайомить читача з усіма відмінами історичних назв сотенних містечок (див.: Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки, Полковники. Сотні. Лівобережжя. 2 // Пам'ятки України. – 1990. – № 3. – С. 20).

Однак на відміну від Ніжинського полку, де нам вдалося виявити джерельний матеріал щодо прапорничої традиції 16 сотень (61%)¹. Лубенський збагатив наші уявлення про козацьке прапорництво вкрай скупими вітками тільки щодо 2 сотень полку (менше 10%). Йдеться про дві новоутворені сотні: Курінську та Жовнінську. Щоправда, зазначені матеріали – невеличка архівна справа па п'яти аркушах – посіли не тільки в історії козацького прапорництва, а й усієї вітчизняної геральдичної традиції особливе місце. Їх неабияку історичну цінність визначила наявність єдиних на увесь доволі репрезентативний масив джерел середини XVIII ст., що охоплює нашою тематикою 9 з 10 полків Гетьманщини, малюнків («абрисів») із зображенням гербів. Останні впроваджувалися на сотенних прапорах згідно з приписами гетьманського ордеру К. Розумовського від 8 березня 1755 р. Вкрай важливо, що ескізи супроводжувалися промовистими коментарями Лубенського полковника Івана Кулябки та відтворювали зображення гербів, що мали прикрашати прапор з обох боків.

Винятковість та унікальність зазначених історичних документів для української геральдики обумовлюється й деякими іншими факторами. Саме на вказаних малюнках знаходимо зображення козака з мушкетом у статусі, як свідчить підпис, «Національного герба». Особливо важливо, що зображення гербів доповнювалися геральдичними описами.

Для історії прапорництва згадані архівні матеріали примітні й іншим. Вони великою мірою склали предмет наукового аналізу першого у вітчизняній історіографії, хоч і невеличкого, але спеціального дослідження української (козацької) прапорничої традиції. Початки студій з національної вексилології поклала безіменна публікація у «Кіевской старине», яка називалася «Заметка о козацких знаменах» і побачила світ ще наприкінці XIX ст.² Тоді ж було вперше оприлюднено й фото неодноразово вищезгаданих малюнків. З публікації довідуємося, що «доношеніє» полковника І. Кулябки разом з «абрисами» було віднайдено істориком І.М. Каманіним «в грудях полуистлевших старых бумаг киевского губернского правления, переданных в университет св. Владимира»³. Наведені у статті витяги з документів згодом склали головний арсенал наукової аргументації, на жаль, все ще нечисленних робіт з української

¹ Савчук Ю. З історії формування прапорових традицій Ніжинського полку (друга половина XVIII ст.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – У 2-х частинах. – К., 2004. – Число 11. – Частина 1. – С. 56.

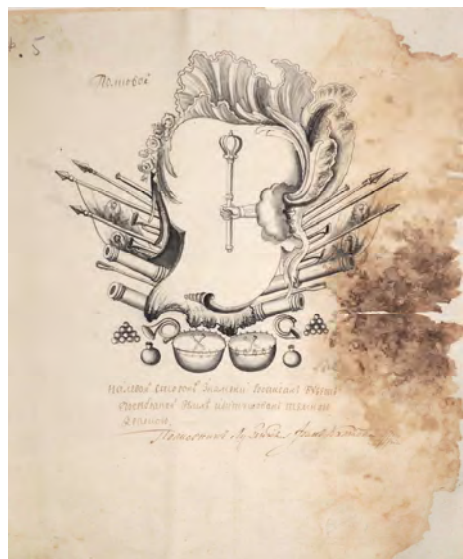
² Заметка о козацких знаменах // Киевская старина. – 1890. – Т. XXXI. – С. 153–157.

³ Там же. – С. 155.

Національний герб...

державної геральдики та прапорництва¹. Найбільш званою серед них є робота авторитетних знавців української геральдики Георгія Нарбута та Вадима Модзалевського, що побачила світ у буремному для української історії 1918 р., у першому числі «Нашого минулого».

Більш ніж сто років по тому, в середині 90-х рр. ХХ ст., нам пощастило знову віднайти загублений слід «абрисів» та супровідних документів у фондах Центрального державного історичного архіву України в Києві². Відтак маємо можливість ознайомитися з першоджерелом дещо детальніше, ніж це було зроблено на сторінках шанованого видання, а також повніше представити текст звернення української козацької старшини.

Зображення та опис Національного герба – “Козак з мушкетом” – і полкового, надісланих до Генеральної військової канцелярії лубенським полковником Іваном Кулябкою. 1758 р. (Центральний державний історичний архів України, м. Київ).

«Покорнейшее доношеніе» полкової старшини за підписом лубенських полковника Івана Кулябки та писаря Андрія Степанова (інакше – «Степано-

¹ Ярова Г. Прапор сотні Лубенського полку // Наука і культура. Україна. – К., 1990. – Вип. 24. – С. 206–209; Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про державний герб України // Наше минуле. – 1918. – № 1. – С. 121–128; Битинський М. Українські військові прапори й корогви // Вісті (Мюнхен). – 1963. – № 111. – С. 92–94; Климкевич Р. Прапорництво українського городового козацтва // Українське козацтво. – 1971. – Ч. 3 (17). – С. 24–29.

² Центральный державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 51. – Оп. І. – Спр. 1825. – Арк. 1–5.

веча»¹) у справі виготовлення сотенних корогв Курінської та Жовнінської сотень надійшло до Генеральної військової канцелярії 10 березня 1758 р.² Документ не був піонерським, адже він коментував попередній етап сотенного прапоротворення у Лубенському полку та намагався знайти розв'язання наявних проблем. З нього довідуємося, що ще першого червня 1757 р. у полковій Лубенській канцелярії було отримано ордер гетьмана К. Розумовського, яким «между прочим оной п[олко]вой Лубенской К[анцеля]рії знат дано, яко чтоб на исправление в ново отделенную полку Лубенского **Куренскую** Сотню Сотенной корогви з Скарбовой К[анцеля]рії пятнадцать рублей денег отпущено было»³. Про це для відома Генерального підскарб'я було надіслано відповідний «ордер». Натомість полковій канцелярії належало «исправит оное положив **герб з одной стороны Національний**, а з другой по усмотрению полковой Луб[енской] К[анцеля]рії». На жаль, текст архівного документа частково пошкоджено. Відтак можемо тільки фрагментарно простежити його логіку. Реконструкція окремих слів дозволяє стверджувати, що у втраченому фрагменті мовилося про призначення сотника у новоутворену **Жовнінську** сотню. У зв'язку з цим полкові достойники згадують далі розпорядження «його ясно вельможности» про те, що «и в оную Жовнинскую Сотню сотенную корогву от полковой Лубенской К[анцеля]рій в щет же возврата з Скарбу В[ойсково]го депег исправит»⁴.

Стисло охарактеризувавши у «покорному доношені» стан справ, полковник та писар Лубенського полку перейшли до викладу суті своїх пересторог та прохань. Передовсім заклопотаність старшини викликала відсутність конкретних вказівок щодо виготовлення сотенних прапорів. Свідомі важливості питання та сповнені відповідальності за виготовлення нових клейнодів, козацькі старшини надсилають на ім'я гетьмана до Генеральної військової канцелярії «абрис» майбутніх гербів, які належало відобразити на прапорах. Вони прагнуть поінформувати гетьмана та генеральну старшину про те, «каковим образом оние Сотенние Знамена по[лко]вая К[анцеля]рія изделать намерилась». Бажання узгодити свої пропозиції на найвищому рівні, «и будет ли оный апробирован, или инако поделать приказано», та отримати тверду згоду «верхів» мотивувалося тим, що «чтоб мощно по тому ж **и в других сотнях одинакие знамена исправит**». Отже, ідея впорядкування та уніфікації сотенного прапорництва знайшла в особі Івана Кулябки свого палкого прихильника. Щоправда, нам бачиться у цій справі ще один, можливо, суб'єктив-

¹ Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Vol. II. – Cambridge, 1978. – P. 408.

² ЦДАК України. – Ф. 51. – Оп. I. – Спр. 1825. – Арк. 2.

³ Там само – Арк. 1.

⁴ Там само – Арк. 1 зв.

Національний герб...

ний нюанс: обов'язковість, активність, демонстрація службової лояльності є очевидними та психологічно зрозумілими компонентами поведінки ново-призначеного полковника¹.

Справа виготовлення та геральдичного оформлення сотенних прапорів Курінської, Жовнінської й інших сотень Лубенського полку України-Гетьманщини донедавна залишалася не з'ясованою та оповитою серпанком загадковості проблемою. Частково пролити світло на її перебіг певною мірою могла б резолюція Генеральної військової канцелярії на запит Івана Кулябки. Та відповідь лубенському полковнику хоч і наявна в архівному зшитку, але збереглася тільки в чернетці. Остання відома у двох редакціях. Перший варіант являє собою відповідь, імовірно, підготовлену одним з канцеляристів. Друга – продукт суттєвих правок особи вищого чину. Нам вдалося значною мірою розшифрувати текст і відновити смислову канву обох версій. Зауважимо, що первісний варіант листа містить схвальну резолюцію щодо надісланих зображень гербів: «Генеральная Войсковая Канцелярия сіе чтоб по указаному Вашему абрису в тех сотнях Куренской и Жовнинской поделаны были сотенные знамена **апробует**»². Окрім того, окрему увагу Генеральна військова канцелярія звернула на фінансовий бік справи. Вона змінила своє минулорічне рішення про виділення Курінській сотні на виготовлення знамена п'ятнадцяти рублів у бік зменшення: до 12 рублів 68 і ³/₄ копійки. Зазначена величина урядовцями Генеральної військової канцелярії обґрунтовувалася наявною практикою видатків з Військового скарбу³. Завершувалося послання традиційним інформуванням полкового начальства про можливість отримати виділені кошти у Військовому скарбі, куди з Генеральної військової канцелярії у встановленому порядку надіслано відповідний ордер, який містив головну для нашого дослідження фразу: «... упомянутой присланной от Вас сюда абрис при сем отсылая[,] предлагается за получением тех з Скарбу войскового денег **и приказат по абрису оному в показанных двух новоотделенных сотнях сотенные знамена поделат**»⁴. У такий спосіб визначалася доля історичних «абрисів», а полкова старшина набувала чітке і конкретне керівництво до дії.

Однак внесені правки цілковито змінили зміст послання за окремими позиціями. Прикро, але саме у тій частині, де містилася відповідь на ключове питання («... **и по тому ли абрису или инако делат оние сотенные знамена**»),

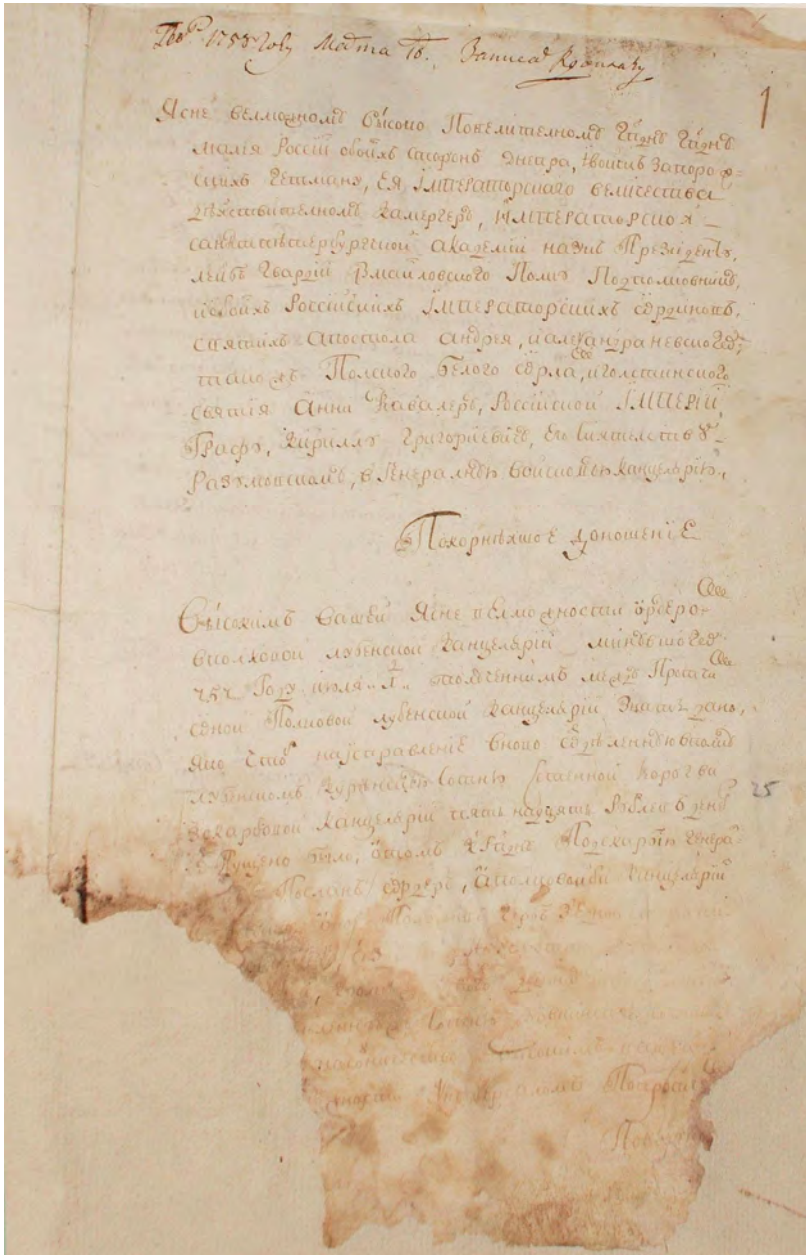
¹ Іван Кулябка обійняв посаду лубенського полковника 1757 р. Див.: Gajesky G. The Cossack Administration. – Р. 403.

² ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. І. – Спр. 1825. – Арк. 2.

³ Обмеження видатків на виготовлення сотенних прапорів згаданою сумою вимагав спеціальний ордер гетьмана Лівобережної України К. Розумовського.

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. І. – Спр. 1825. – Арк. 2.

документ непоправно ушкоджено і текст не підлягає відновленню. Так з прозаїчних, від того не менш сумних, причин виникла одна із найбільш інтригуючих загадок прапорництва Лубенського полку України-Гетьманщини. До відкриття таємниці вдалося дещо наблизитися щойно чверть тисячоліття по тому, під час реставрації козацького знамена з Національним гербом з колекції Національного музею історії України.

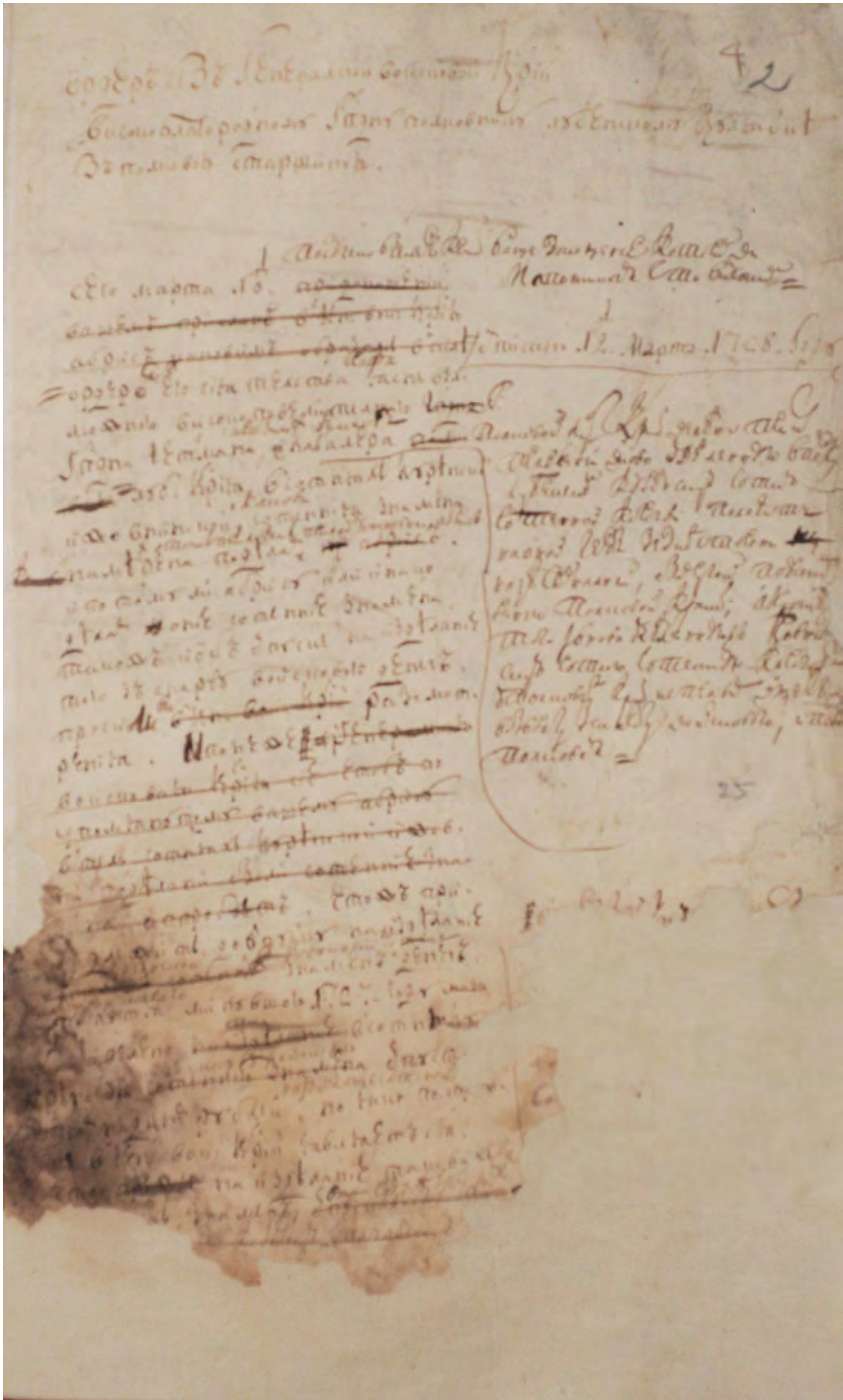

Національний герб...

У вонгоу севинсидь сопань сохемльнъ Порогидь сѣтосидь
 мѡдѣнскѡ канцелярѡ оуцѣмъ подиратѣмъ Зсѡарѡдъ вон-
 шоводоу зѣмѡ истраиватѣмъ; сѡмъ Полковникъ канцелярѡ
 и исполнѣтѣмъ должности илѣгѣтѣмъ; оунамъ Кановѣмъ в.
 бѡрадомъ сѡмѣ вѡдѣннѣмъ Имяна Мошова д.
 канцелярѡ зѡвѣстѣмъ намъ бричѣмъ; зѡвѣстѣмъ зѡвѣстѣмъ
 Ане вѡвѣстѣмъ Генералнѡмъ вѡвѣстѣмъ канцелярѡ зѡвѣ-
 стѣмъ, сѡвѣстѣмъ Парѣмъ вѡвѣстѣмъ зѡвѣстѣмъ вѡвѣстѣмъ
 вѡвѣстѣмъ вѡвѣстѣмъ канцелярѡ зѡвѣстѣмъ вѡвѣстѣмъ
 сѡмъ Мошова д. канцелярѡ зѡвѣстѣмъ, илѣгѣтѣмъ
 сѡмъ илѣгѣтѣмъ, илѣгѣтѣмъ вѡвѣстѣмъ зѡвѣстѣмъ
 сѡмъ мѡшова, вѡвѣстѣмъ вѡвѣстѣмъ вѡвѣстѣмъ вѡвѣстѣмъ
 Имяна илѣгѣтѣмъ, илѣгѣтѣмъ вѡвѣстѣмъ Ане
 вѡвѣстѣмъ вѡвѣстѣмъ вѡвѣстѣмъ вѡвѣстѣмъ вѡвѣстѣмъ
 сѡмъ вѡвѣстѣмъ вѡвѣстѣмъ вѡвѣстѣмъ вѡвѣстѣмъ
 зѡвѣстѣмъ, илѣгѣтѣмъ вѡвѣстѣмъ.

Полковникъ Сулейманъ Юванъ Курманъ

Мисаръ Полковникъ Амуръ Сафаръ

Архівні документи щодо виготовлення сотенних знамен у Лубенському полку.

Національний герб...

Щодо фінансів, то автори проекту листа та пізніших правок виявили однаковість. Хіба що у кінцевому варіанті бачимо більшу деталізацію цього питання. Зокрема, зважаючи на те, що з часу попереднього ордеру у справі виготовлення сотенного знамена Курінської сотні збіг майже рік, висловлено слушне уточнення: зменшення видатків можливе «буди по першому ордеру з той Канцелярії денег на исправление сотне Куренской корогви не отпущено». Редакційні зміни також конкретизують іншу важливу деталь: у листі називається прізвище польового сторожа Стефана Єфремова, якому доручалося отримати зазначені кошти.

Підсумовуючи аналіз обох списків архівного документа, наголосимо на найважливішому: в остаточному варіанті зникла вказівка повернути до полкової канцелярії «абриси» гербів, які пропонувалося лубенським полковником зобразити на сотенних корогвах Курінської, Жовнінської, а в майбутньому – інших сотень Лубенського полку. Завдячуючи невідомому вищому козацькому урядовцю, унікальні геральдичні зображення збереглися для історії. Аби підкреслити неабияку цінність графічних матеріалів, принагідно ще раз наголосимо: йдеться про єдине у кількості мільйонному Національному архівному фонді України зображення «Козака з мушкетом», супроводжене геральдичним описом та промовисто означене високим статусом Національного герба.

Не меншу наукову, культурну та історичну цінність має ще одна пам'ятка – козацьке знамено середини XVIII ст. із зображенням Національного герба, яку пов'язують з прапоровою традицією Лубенського полку. Нині раритет належить до колекції Національного музею історії України¹. Артефакт має цікаву, оповиту серпанком загадковості, історію.

Окрім клейноду із зображенням Національного герба – «козака з мушкетом», що нині перебуває у збірці НМІУ, на початку минулого століття фігурувало ще два. Одне з них зберігалося у славнозвісній збірці козацької старовини В.В. Тарновського. «Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского с приложением 16-ти таблиц фототипных снимков» під № 304, на жаль, дуже загально описує цінний артефакт: «Знамя (корогва) Переяславского полка 1762 года: шелковое, зелено-серого цвета. С одной стороны герб войска запорожского и по краям знамени золотом славянскими буквами надпись: ЗНАМЕНО МАЛОРОСІЙСКОГО ПЕРЕЯСЛОВСКОГО ПО...О. ...ЛКУ СОТНЕ ДОМОНТОВСКОЙ»². Очевидно це було те ж саме знамено, яке бачив у середині XIX ст. доктор медицини імператорської

¹ Савчук Ю. Козацьке знамено з Національним гербом з колекції Національного музею історії України // Національному музею історії України – 110: Тем. зб. наук. праць. – Ч. 2. – С. 259–271.

² Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского с приложением 16-ти таблиц фототипных снимков. – К., 1898. – С. 58.

Сотенне знамено Лубенського полку (лицевий і зворотний боки).

Національний герб...

Московської медико-хірургічної академії, член імператорського академічного Віленського та Київського товариств, дійсний член комісії при імператорському університеті св. Володимира, старший лікар Київських державних маєтностей, надвірний радник Де ля Фліз в арсеналі князя Воронова у містечку Мошнах Черкаського повіту. Важливо, що у своїх етнографічних працях спостережливий вчений відтворив малюнок прапора. На ньому відтворено корогву синього кольору із зображенням козака з мечем (Де ля Фліз помилково зобразив замість мушкета меч. – Ю.С.) та російського двоголового орла. По периметру розташований напис, що засвідчував належність Домонтівській сотні Переяславського полку та зазначав дату виготовлення: «1762 СЕНТЯБРЯ 16 ДНЯ»¹. Подальша доля козацької реліквії невідома. Імовірно вона втрачена під час Другої світової війни.

*Прапор Домонтівської сотні Переяславського полку із зображенням
Національного герба «Козак з мушкетом».*

Інше знамено із зображенням Національного герба зберігалось у Палаті зброї Московського Кремля. В «Описи Московской Оружейной палаты» за 1884 р. пам'ятка визначається як «знамя запорожских казаков, малое, времен императрицы Елизаветы Петровны». Згідно наведеного опису «Знамя сшито из голубого байберка, на нем с одной стороны написан св. Михаил Архангел, в продолговатом клейме, обведенном золотою каемкою, над клеймом золотая корона, по койме киноварью была сделана латинская надпись, от которой уцелели только некоторые слова. На другой стороне, в таком же клейме

¹ Де ля Фліз Д.П. Альбоми. – К., 1996. – Т. I. – С. 127.

нарисован запорожский казак с винтовкою на плече; по койме написано: «Запорожскаго войска Ея Императорскаго величества Ма...рос», начало и конец надписи стерлись; по краям знамени отведены золотом две коемки, в которых золотом же написаны травы»¹. Однозначно твердити про належність корогви до вище окресленої групи сотенних знамен емблематичного «крою» другої половини XVIII ст. ми не можемо. Однак і заперечити таке припущення складно. Прослідкувати персональну історію «кремлівської пам'ятки» – в найближчих наукових планах. Попередньо можна зауважити, що варіантів перебігу подій не так багато. Точніше – тільки два. Один – знамено досі благополучно зберігається у Палаті зброї Московського Кремля. Інший – музейний предмет у групі двох козацьких знамен був переданий в Україну у 1930 р.². У Музейному фонді України зазначеного знамена нині немає. У Харківському історичному музеї зберігається тільки один прапор, переданий в Україну з Палати зброї (старий інвентарний номер 4185). Це гетьманський прапор, виготовлений у 1686–1688 рр.³.

Перша друкована згадка про козацьке знамено, яке нині є окрасою НМІУ і склало предмет нашого дослідження, датується 1885 р. Вона розкриває обставини набуття козацького знамена Церковно-археологічним товариством при Київській духовній академії. Передача раритету до музейного фонду товариства відбулася за ініціативи та участі священника церкви села Сенчанські Скоробогатки Лохвицького повіту Пантелеймона Данилевського. Останній віднайшов у церковному архіві шовкове знамено, «местами пробитое пулями и в одном месте закапанное воском. На одной стороне знамени – йшлося у повідомленні – зображен козак с рушницею на плече и кривою саблей сбоку, а по сторонам его – знамена с двуглавым орлом, булава и бунчук, внизу же – пушки, бомбы, гранаты, лафеты, рожки, барабаны и проч. На другой стороне на щите, поддерживаемом двумя ангелами, изображена рука, держащая четвероконечный крест. Вверху и по сторонам креста надпись «Ис Хрс на крте», а под крестом следующие вирши:

Гдь Ис за люди страдаше,
В сохранстве тайны спасение наше.
Блюди опасно, како преступати,
Егда кто иматъ службу совершати»⁴.

¹ Описание Московской Оружейной палаты. – М., 1884. – Ч. 3. – С. 87.

² Сидоренко В.О. З історії обміну культурними цінностями між РРФСР та Україною // Український історичний журнал. – 1972. – № 2. – С. 70.

³ Chorągiew hetmańska Iwana Mazepy. Гетьманський прапор Івана Мазепи. Ivan Mazepa's hetman's banner. – Kraków: Muzeum Narodowe w Krakowie, 2008.

⁴ Известия церковно-археологического общества при Киевской духовной академии. – К., 1885. – С. 39.

Національний герб...

У більш ширшому науковому контексті – на тлі аналізу козацької прапорничої традиції – представив козацьке знамено анонімний автор «Заметки о козацких знаменах»¹. Він сумлінно переповів відомості щодо походження корогви, почерпнуті з попереднього джерела. Разом з тим збагатив наші знання доволі детальним описом пам'ятки із зазначенням матеріалу та розміру, а також інших подробиць². Анонім вперше обережно визначив знамено як сотенне. Без вказівки назви сотні чи полку, яким би воно могло належати. А зображення зі зворотного боку знамена – «...рука держит золотой крест, который две человеческие фигуры (ангелы?) осеняют пальмовыми ветвями»³ – гіпотетично ототожнив з сотенним гербом.

Хронологічно наступну і, висловлюючись образно, «транзитну» згадку про козацьку корогву фіксує «Указатель церковно-археологического музея»⁴.

Перше припущення щодо належності корогви тому чи іншому козацькому підрозділу знаходимо в «Альбоме достопримечательностей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии»⁵. На думку упорядника, який у своїх судженнях відштовхувався від місця попереднього зберігання пам'ятки (церкви с. Сенчанські Скоробогатки Полтавської губернії), знамено належало одній із сотень Полтавського полку. Очевидно, обраний підхід був формальним і хибним. Згідно з військово-адміністративним поділом Гетьманщини, село Сенчанські Скоробогатки слугувало сотенним осередком Лубенського полку. Разом з тим, згадана публікація стала носієм іншої, вкрай цінної, інформації. В «Альбоме...» вперше було опубліковано фото знамена. І, що особливо важливо, зі зворотного боку. На старовинному фото видно, що крізь зображення хреста проступає контур булави (пернача?). Однак у тексті не знаходимо жодного пояснення невідповідності зображення та опису знамена: «казацкое знамя одной из сотен полтавского полка, половины XVIII века, на шелковой материи, с живописными изображениями на одной стороне малороссийского казака с рушницею (ружьем) и военными атрибутами вокруг, а на другой – руки, держашей крест»⁶.

¹ Заметка о козацких знаменах // Киевская старина. – 1890. – Т. XXXI. – С. 155–156.

² Автор замітки особисто ознайомився з пам'яткою. Зокрема, він оглянув знамено та не знайшов на ньому сліду від куль. Про це він занотував у підрядкових примітках своєї невеликої, але вкрай цінної розвідки.

³ Там само. – С. 156.

⁴ Указатель церковно-археологического музея. – К., 1897. – С. 19. – № 1756.

⁵ Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – К., 1915. – Вып. IV-V. – С. 54.

⁶ Там же.

Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при Императорской Киевской духовной Академии. Вып. IV–V, К., 1915.

З початку минулого століття пам'ятка час від часу з'являлася у полі зору дослідницького зацікавлення, однак не стала предметом ґрунтовного вивчення. Щойно на початку 90-х рр. ХХ ст. з'явилася праця, спеціально присвячена дослідженню видатної пам'ятки. Галині Яровій – автору розвідки – вдалося, зібрати великий фактичний матеріал та досить повно простежити «біографію» реліквії. Найголовніше, на основі згромадженого матеріалу дослідниця спромоглася переконливо засвідчити тотожність музейного раритету зі збірки Національного музею історії з експонатом колишнього церковно-археологічного музею.

Г. Ярова успадкувала попередні концептуальні підходи у справі атрибуції пам'ятки. Архітектоніка наведених аргументів вибудовувалася на тезі про сотенний статус знамена та територіальної прив'язки до колишнього сотенного осередку Лубенського полку – села Сенчанських Скоробогаток, де було віднайдено знамено. Домінуючою версією, яка найбільш активно розроблялася, – належність знамена Сенчанській сотні. Втім безуспішні спроби прив'язати зображення зі зворотного боку прапора до геральдичної традиції сотенних печаток спонукали дослідницю загалом до виваженого і коректного висновку: «З часом, можливо, стануть відомі й інші печатки, які дадуть підстави впевнено назвати ту сотню Лубенського полку, герб якої зображений

Національний герб...

на зворотній стороні нашого прапора»¹. Попри те дослідниця уникнула авторського трактування низки стрижневих питань. Зокрема, поза увагою залишилося найбільш проблемне питання загадкового зображення булави (пернача), що доповнювало малюнок хреста, розмішеного на зворотній стороні знамена.

Щодо подальшої долі пам'ятки та обставин її набуття історичним музеєм, то автор статті стверджувала: «У 20-х роках нашого століття (XX ст. – Ю.С.) з церковно-археологічного музею прапор потрапив до Всеукраїнського історичного музею імені Т.Г. Шевченка (так у 20-ті роки називався Державний історичний музей УРСР)². Документи про його передачу втрачено, зберігся лише Акт про повернення його в 1947 році з Уфи, куди його відправили разом з іншими збірками музею 1941 року»³.

Останні дослідження проливають нове світло та дозволяють уточнити деталі міжвоєнного, найменш знаного, періоду історії знамена. Зокрема в архіві Української Вільної Академії Наук у США вдалося віднайти старе фото козацької корогви в інтер'єрі експозиції невідомого музею⁴. З огляду на обставини формування архіву УВАН, логічно припустити, що фотографія знамена була виконана у міжвоєнний час на території Музейного містечка у Лаврі. Згодом дана гіпотеза знайшла своє документальне підтвердження.

В архіві Національного музею історії України, всупереч усталеній думці, зберігся Акт передачі козацької корогви на збереження до музею. Він був виявлений поміж багатьма документами пухкої архівної справи «Копії актів, протоколів, письма, росписки о поступлении в музей нумизматики»⁵. Вдалося з'ясувати, що знамено було передано до Всеукраїнського історичного музею у складі зібрання П.П. Потоцького. Передача «Музею України – збірки П.П. Потоцького» здійснювалася у кілька етапів. Про це свідчать відповідні акти, яких було декілька. Козацька корогва передавалася до історичного музею «Актом № 3». У його преамбулі мовилося, що «складено цього акта 23/V – 10/VI 1934 р. Комісією для приймання збірки П.П. Потоцького на терені ВМГ

¹ Нині – Національний музей історії України.

¹ Ярова Г. Прапор сотні Лубенського полку // Наука і культура України. – К., 1990. – Вип. 24. – С. 209.

² Стаття опублікована 1990 р., коли музей іменувався Державним історичним музеєм УРСР. Нині – Національний музей історії України.

³ Ярова Г. Прапор сотні Лубенського полку. – С. 208.

⁴ Архів бібліотеки, музею-архіву УВАН у США ім. Д. Антоновича. Автор вдячний архівісту УВАН у США Тамарі Скрипці за допомогу в архівних пошуках і згоду на публікацію фото.

⁵ Архів НМІУ. – Фонд Р-1260. – Оп. – Спр. – Арк. 720 – 724. Автор вдячний за надану інформацію щодо збереженого Акту завідувачу науково-дослідним відділом фондів декоративно-ужиткового мистецтва НМІУ Ользі Івановій.

*Козацьке знамено в експозиції "Музею України" П. Потоцького. 20-ті рр. ХХ ст.
(Архів Української Вільної Академії Наук. Нью-Йорк, США).*

Національний герб...

(Всеукраїнського музейного городка. – Ю.С.), на підставі наказу директора ВІМ від... лютого за №... згідно розпорядження Нар. Ком. Освіти від... за №..., в складі т.т. Калениченка Л.П. (голова), Пилипенка Б.К., Стана (нерозбірливо – Ю.С.) при здатчику П.П. Потоцькому». Особливістю прийому передачі слугувало те, що предмети передавалися за списком експонатів, що перебували «в окремих приміщеннях з посилками на відповідні акти й документи»¹. Козацька корогва фігурує серед пам'яток, що перебували у «Залі верхнього поверху; експозиції». Навпроти № 19 міститься коротка нотатка: «Козацький стяг Сенчанської сотні (акт 29 р. 12/II № 6)». Лаконічний запис засвідчує важливий факт належності знамена до «Музею України – Збірки П.П. Потоцького», а також атрибуцію пам'ятки, як сотенного знамена Сенчанської сотні. Окрім того, згаданий акт дозволяє ідентифікувати та локалізувати фото із зображенням козацької корогви, яке зберігається в архіві УВАН у Нью Йорку. Ключем атрибуції слугують музейні предмети, згадані в Акті у переліку тих, що перебували в «Залі третього поверху; експозиції». На перший план з поміж них виходять експонати під №№ 17, 23, 24, 25, 26, 27. № 23: «Бюст Румянцева-Задунайського», «Дзеркало в чорній із золотом рамі на стіні (за словами П.П. Потоцького – його власність», малярські твори «Козаки на Дніпрі. Пимоненко», «Бій Вояків. Мазуровський», «Український краєвид. Лагоріо», «Український краєвид. В.М.». Всі ці предмети можна виразно розгледіти на фото поруч з козацькою корогвою. Це дає підстави твердити: на фото зображена зала верхнього поверху «Музею України – Збірка П.П. Потоцького», що на той час містився на території Музейного містечка. Фото датується 1926–1937 рр.² Граничними датами є роки перенесення збірки П.П. Потоцького в Україну та смерті колекціонера, який, як інформує акт 1934 р., брав особисту участь у передачі колекції до Всеукраїнського історичного музею.

Дорогами Другої світової війни, про що йшлося вище, прапор йшов разом з музейною збіркою і 1947 р., після повернення з евакуації, посів звичне місце в експозиції історичного музею. У 60-ті рр. ХХ ст. щодо козацької корогви були здійснені попередні реставраційні заходи: полотнище було закріплено крохмальним клеєм на бавовняний тюль. Це на півстоліття уповільнило подальшу руйнацію пам'ятки. Однак із часом пройшла деструкція клею, внаслідок чого тканина пам'ятки почала відставати та осипатись. Демонструвати твір, який до початку ХХІ ст. активно експлуатувався музейниками, стало неможливим через загрозу відшарування та втрати фрагментів фарбового шару. Сучасні фахівці визнають попередню реставрацію не зовсім вдалою. Одна з причин: закриття,

¹ Там само. – Арк. 720.

² Можна також припустити, що фото було зроблене у 1926 – 1929 рр. Оскільки особний Акт передачі корогви датується 12 лютим 1929 р.

через накладену дублюючу основу і позбавлення можливості огляду, фактично 80 %, зворотного боку. На початку ХХІ ст. знамено потребувало негайної повторної реставрації. Вона була здійснена Національним науково-дослідним центром реставрації України у 2009 р. за підтримки «Фонду інтелектуальної співпраці «Україна – ХХІ століття»» (голова ради Фонду Богдан Губський). Здійснені під час реставрації дослідження стали джерелом вкрай важливої інформації, яка дозволила з'ясувати чимало нових подробиць з історії знамена, значно просунулися у питанні його атрибуції, отримати обґрунтовані пояснення наявності зображення пернач (булави?) на козацькій короگی. Судячи з відсутності коментарів, останнє питання увесь час залишалося табу для дослідників. Імовірно, за браком версій історики оминали його понад століття.

Тільки в руках сучасних реставраторів знамено почало «давати свідчення» і, зрештою, розкрило деякі віковічні таємниці. Ключем до їхньої розгадки стали зображення, відтворені на знамені.

Графічна реконструкція зображень зі зворотного боку знамена (первісне і вторинне зображення).

Після очищення бруду виявилось, що зі зворотного боку знамена було не один, а два різні малюнки. Під розкішними шатами ангелів та їхніми розлогими фігурами ховався герб Лубенського полку – рука, що тримає пернач (булаву ?), – обрамлений бароковим картушем та багатою «арматурою». Крила, вбрання та громіздкі фігури ангелів вміло маскували військове оздоблення навколо полкового герба: гострі списи перевтілювалися у гострі пера ангельських крил, а м'які складки розкішного одягу закривали крупні форми литавр, ядер та гармат. Головна фігура полкового герба – рука, що тримає пернач (булаву?), – після незначної малярської корекції отримала новий композиційний та смисловий наголос: рука, що тримає хрест. Наважимося висловити сміливе припущення, що у Гетьманщині, а в Лубенському полку

Національний герб...

поготів, не існувало жодного сотенного герба із зображенням руки, що тримає хрест, обрамленої фігурами ангелів. Пошуки такого герба чи сотенної печатки з таким гербом марні. Художня композиція була народжена необхідністю більш-менш гармонійно застелити від ока первісне зображення полкового герба. Ще більшої інтриги цій ситуації додав цікавий факт: обидва зображення, як показали хімічні аналізи, є сучасними одне одному. Відтак поставали закономірні питання: чому, з якою метою правилося зображення? Відповідь на них, на наш погляд, криється у листуванні лубенської полкової старшини з гетьманом та Генеральною військовою канцелярією. Її більш детально розглянули першій частини цієї публікації. Нами вже наголошувалося, що листування Лубенського полковника Івана Кулябки з Генеральною військовою канцелярією увійшло в історію української вексилології і геральдики завдяки наявним у ньому «абрисам»: єдиним у Національному архівному фонді ескізам гербів – Національного та полкового, що мали прикрашати сотенні знамена Лубенського полку з обох боків. Порівняння малюнків гербів, що збереглися у полковій кореспонденції, із відтвореними на досліджуваній козацькій корогві дозволяє впевнено говорити не тільки про спільне художнє коріння зображень, а й спільну логіку процесу виготовлення прапорів.

На жаль, у зв'язку із браком та пошкодженням документів у найважливіших місцях ми не можемо цілісно, повно, а, головне, документально відтворити увесь ланцюг подій щодо виготовлення сотенних прапорів у Лубенському полку. Пропонуємо свій варіант реконструкції.

Згідно з першою резолюцією, полкова канцелярія отримала дозвіл на виготовлення сотенних прапорів із відтворенням з одного боку знамена зображень на власний розсуд. Як свідчать «абриси», вибір впав на користь полкового герба. З невідомих причин процес виготовлення знамен (можливо, тільки в одній сотні) випередив отримання верховної резолюції. Доказом цього слугує збережена козацька корогва із замальованим полковим гербом. Відтак полковим достойникам довелося коригувати вже завершений твір. Адже виготовляти нове знамено було затратно, оскільки вартість виготовлення корогви обходилася у чималеньку суму, за яку, окрім іншого, необхідно було звітувати перед Малоросійським скарбом. Невідомо також, чи творення та оновлення сотенних знамен обмежилося виготовленням клейнодів для згаданих сотень Лубенського полку, чи поширилося на інші. Останнє твердження видається достатньо вірогідним. Його живить знахідка наприкінці ХІХ ст. сотенного знамена лубенського полку у церкві сотенного містечка Сенчанські Скоробогатки.

ЗМІСТ

40 років на службі Клію (Петро Тронько).....	5
Слово про вченого (Олександр Реснт).....	14

Теорія та методологія

Верменич Ярослава Регіоналізація соціокультурного простору в категоріальному вимірі.....	23
Кульчицький Станіслав Історичний вимір приватної і колективної форм власності.....	42
Віднянський Степан Регіональний підхід до всесвітньої історії на прикладі вивчення історії Центрально-Східної Європи.....	56
Грибовський Владислав «Кочівницький феодалізм»: межі теорії та обмеження практики.....	65
Матях Валентина Новістика в системі української історіографії.....	87

Студії з історії

Одрін Олександр Адаптація технології землеробства грецьких колоністів до екологічних умов Північного Причорномор'я (кінець VII–VI ст. до н.е.).....	99
Скржинська Марина Супутники Діоніса.....	115
Котляр Микола Давньоруська державність: народження, розквіт, присмерк.....	137
Войтович Леонтій Готи на землях нинішньої України.....	154
Русина Олена Історія Київського князівства XIV–XV ст. у світлі нових даних.....	184
Черкас Борис Козацтво на службі уряду в першій третині XVI ст.	203
Блануца Андрій Політика земельних надань Сигізмунда II Августа на українських землях Великого князівства Литовського: основні тенденції та джерела дослідження.....	213
Старченко Наталія Велике безкоролів'я на Волині (1572–1576 рр.).....	233

Сас Петро	
«Єрусалимська» ідея 1620-х років Іова Борецького.....	259
Білоус Наталія	
Київські міщани на службі Речі Посполитої.....	269
Walczak Wojciech	
Powstanie i funkcjonowanie prawosławnej eparchii turowsko-pińskiej.....	291
Ульяновський Василь	
«Острозький Патріархат»: нездійснений церковно-політичний проект чи історіографічний фантом?	306
Брехуненко Віктор	
Культ правителя в світобаченні християнських козацьких спільнот XVI – середини XVII ст.	337
Чухліб Тарас	
Respublika Christiana – Terra Cossacorum – Pax Orient: Козацька держава у міжцивілізаційному просторі Сходу та Заходу.....	354
Струкевич Олексій	
Прояви української державної ідеї у політичній культурі та свідомості старшини України-Гетьманщини (1648–1764).....	370
Гурбик Андрій	
Тенденції українсько-шведських відносин у середині XVII ст.	381
Nagielski Mirosław	
Kampania zimowo-wiosenna wojsk kozackich Bohdana Chmielnickiego (lutu – maj 1651) w przededniu batalii beresteckiej 1651 r.	405
Газін Володимир	
Вільно 1656 року: «українське питання» в російсько-польських переговорах.	428
Бульвінський Андрій	
Конотопська битва 1659 р. в контексті українсько-російських відносин за гетьманування І. Виговського.....	447
Степанков Валерій	
Острозька комісія 1670 року: передумови, хід, наслідки.....	481
Горобець Віктор	
Українське судочинство Гетьманської доби: між буквою закону, милосердям і матеріальною вигодою.....	513
Сень Дмитро	
Отношения донского казачества с Крымским ханством в начале XVIII в.	536
Станіславський В'ячеслав	
Питання організації зовнішнього листування Війська Запорозького у посланнях Івана Мазепи до Петра I та Федора Головіна.....	557
Пришляк Володимир	
«Коротка передишка часів Апостола»: Гетьманщина у 1727–1734 роках.....	568
Кононенко Василь	
Суспільно-політичні ідеї та уявлення козацьких інтелектуалів Гетьманщини кінця 1720-х – початку 1760-х років.....	592

<i>Андрєєва Світлана</i>	
Впровадження карантину на південних кордонах вольностей в часи Нової Січі (1734–1775).....	608
<i>Мацук Андрей</i>	
Паслы ад павятовых соймакаў ВКЛ на сойм Рэчы Паспалітай 1756 г.	624
<i>Дзюба Олена</i>	
Генеральний хорунжий Микола Ханенко в родинному колі (на матеріалах епістолярної спадщини 40–60-х років XVIII ст.).....	640
<i>Гуржій Іванна, Гуржій Олександр</i>	
Соціально-економічне становище, джерела формування та етнічний склад купецтва Києва у другій половині XVIII – першій половині XIX ст.	657
<i>Бачинська Олена</i>	
Перебування задунайських запорожців на службі в Османській імперії (кінець XVIII – 20-ті рр. XIX ст.).....	674
<i>Леп'явко Сергій</i>	
Метаморфози міського життя: перетворення Чернігова у центр губернії (кінець XVIII – початок XIX ст.).....	689
<i>Донік Олександр</i>	
Купецтво України в XIX – на початку XX ст.: загальна характеристика.....	702
<i>Кудряченко Андрій</i>	
Геополітичні концепції перебудови Європи та виникнення Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки.....	720
<i>Пиріг Руслан</i>	
Гетьманська держава 1918 року: роздвоєна лояльність правлячої еліти.....	744
<i>Ковальчук Олена</i>	
Збереження і збагачення культурної спадщини українською діаспорою в США (кінець XIX – початок 40-х рр. XX ст.).....	753
<i>Рубльов Олександр</i>	
«КПУ є моєю партією і її політика є моєю політикою...»: сторінки біографії Павла Ладана (1892–1933).....	774
<i>Даниленко Віктор</i>	
Особливості міграційної політики Радянської держави у другій половині XX ст.	787

Історіографія та археографія

<i>Толочко Олексій</i>	
Михайло Грушевський та Мацей Стрийковський.....	811
<i>Зема Валерій</i>	
Реформація та примари інтерпретації.....	823
<i>Акудович Тимофій</i>	
Унія Польщі і ВКЛ на Чатырохгадовым Сейме: гістарыяграфія питання....	845

<i>Ричка Володимир</i>	
Тема киево-руської спадщини в «Історії Русів».....	857
<i>Ясь Олексій</i>	
Незвичайний позитивіст Володимир Антонович.....	863
<i>Казьмирчук Григорій, Латиш Юрій</i>	
Співпраця Інституту історії України НАН України та Київського національного університету імені Тараса Шевченка в галузі декабристознавства.....	893
<i>Боряк Геннадій</i>	
Археографічна діяльність академіка Ореста Левицького: реалізовані та нездійсненні проекти.....	904
<i>Ващук Дмитро</i>	
Подільське князівство за часів Коріатовичів: невідомий рукопис Ю. Сіцінського.....	916

Джерелознавство

<i>Вілкул Тетяна</i>	
Вплив Троїцького хронографа на Еллінський і Римський літописець другої редакції.....	943
<i>Федорук Ярослав</i>	
Посольський звіт Петра Голінського про його перебування у Москві у 1656 році.....	985
<i>Таирова-Яковлева Татяна</i>	
Новые данные из биографистики времен Гетьманщины в архивах Санкт-Петербурга.....	1017
<i>Копилов Сергій</i>	
Листи Михайла Грушевського до Володимира Ламанського.....	1021

Спеціальні історичні дисципліни

<i>Александрович Володимир</i>	
Західноукраїнські ікони другої половини XIV ст. на полі перемін історичної традиції.....	1029
<i>Мицик Юрій</i>	
Халецькі – провідний шляхетський рід Речицького краю у XVII–XVIII ст. ...	1050
<i>Савчук Юрій</i>	
Національний герб та формування прапорничої традиції в Україні- Гетьманщині (на матеріалах Лубенського полку XVIII ст.)	1073

Наукове видання

УКРАЇНА КРІЗЬ ВІКИ

Збірник наукових праць на пошану
академіка НАН України, професора
Валерія Смолія

Оригінал-макет підготувала

С. Блащук

Тексти до друку підготували

Г. Березанська та Н. Ярко